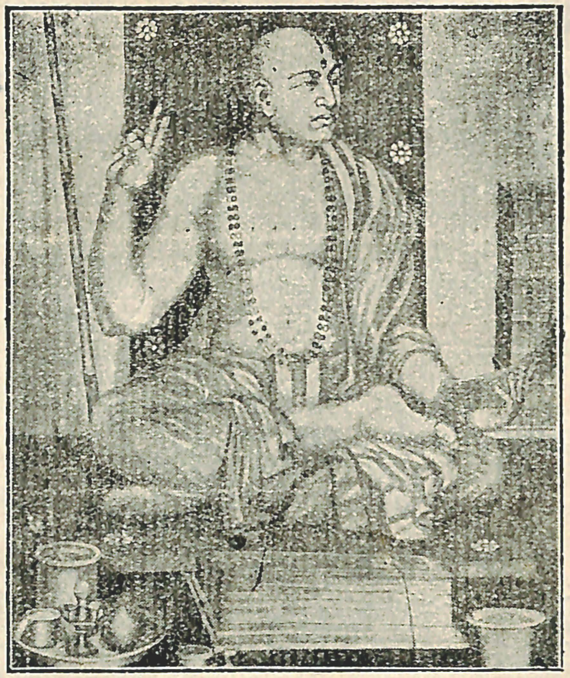
॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पणी शेषवाक्यार्थचन्द्रिकासमेता प्रारभ्यते ॥

॥ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

(श्रीमन्मध्वाचार्याः)

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अ०—स्वाभाविकाऽन्यथा नाम सहभावान्यथोक्तयः ॥ अविशेषविशेषौ च सहभावो विमिश्रता ॥ विरुद्धोक्तिः सहस्थानं वैयर्थ्यं चान्यथागतिः ॥ युक्तयः पूर्वपक्षस्य गुणाधिक्यार्थतो भवौ ॥ उपपत्तिर्द्विरूपत्वमाधिवयमनुरूपता ॥ योग्यता बलवत्त्वं च विभागः कारणाभवः ॥ बलप्तिरन्या गतीश्चैव सिद्धान्तस्यैव साधकाः ॥

सु०—कुपिताहिफणच्छायासमीकृत्यापरं सुखम् ॥ सेवन्ते यत्पदं धीरास्तं भजे वल्लभं श्रियः ॥ साधनविचारोऽयमध्यायः। वैराग्यार्थे गत्यादिनिरूपणा प्रथमपाद इत्यध्यायपादप्रतिपाद्यं भाष्य एव स्फुटम् । सङ्गतिं तु लाघवायैकीकृत्योपरि वक्ष्याम इत्याशयवांस्तृतीयाध्यायाद्यपादाधिकरणपूर्वपक्षासिद्धान्तयुक्तीः सङ्ग्रहेणाह ॥ स्वाभाविकेति । साधका इति वक्ष्यमाणं पूर्वपक्षस्येत्यत्रापि सम्बध्यते । पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तस्येति जातावेकवचनम् । साधका इति छान्दसो निर्देशः । यद्वा युक्तयः पूर्वपक्षस्येत्यत्र साधका इति नाकृष्यते । पूर्वपक्षसम्बन्धिन्यो युक्तय इत्येवार्थः । सिद्धान्तस्य साधका इत्यत्र तु न्याया इति शेषः ।

टि०—सर्वाभीष्टप्रदं रामं सर्वानिष्टनिवारकम् ॥ जानकीजानिमनिशं वन्दे मद्गुरुवन्दितम् ॥ १ ॥ वेदव्यासं तथाऽऽनन्दतीर्थं जयमुनिं गुरुम् ॥ व्यासतीर्थगुरून्सर्वानभिवन्द्य यथामति ॥ २ ॥ सुधाया भावगूढायास्तृतीयाध्यायपञ्चिका ॥ प्रकाश्यते केशवेन गुरुराजोक्तमार्गतः ॥ ३ ॥ विद्वन्मत्तेभकुम्भाद्रिविपाटनाविचक्षणः ॥ विद्याधीशनृसिंहो मे गुरुर्नित्यं भवेन्मुदे ॥ ४ ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ ५ ॥ एतदध्यायगतपादचतुष्टयप्रतिपाद्यगुणविशिष्टेष्टतयेष्टदेवतास्तुतिपूर्वकं तत्सेवारूपं मङ्गलमादावाचरति ॥ कुपितेति । अत्रापरं विषयजन्यं सुखम् । कुपिताहिफणच्छायासमीकृत्येत्यनेन वैराग्यरूपं पूर्वपादार्थः । भजन्त इत्यर्थकसेवन्त इत्यनेन द्वितीयपादार्थः । समीकृत्येति क्त्वादेशल्यप्प्रत्ययेन पूर्वपादार्थस्य द्वितीयपादार्थेन हेतुहेतुमद्भावः । उपासार्थकसेवन्त इत्यनेनैव तृतीयपादार्थः । धिया रमन्ते ते धीरा इत्यर्थकधीरा इति विशेषणेन च ज्ञानमात्रेणापेक्षितपुरुषार्थप्राप्तिसूचनाच्चतुर्थपादार्थश्च दर्शित इति द्रष्टव्यम् ।

यद्यपि पूर्वपदार्थबाहुल्ये गम्यमाने छायान्तस्य तत्पुरुषस्य छायाबाहुल्य इति नपुंसकत्वविधानात् ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वतायां च सत्यामिक्षूणां छायेक्षुच्छायमितिवत्फणानां छाया फणच्छायमिति नपुंसकत्वह्रस्वत्वयोः सतोः फणच्छायं समाक्रत्येति भवितव्यम् । तथाऽपीक्षुच्छायानिषादिन्य इत्यादावासमन्तान्निषीदिन्य इत्याङ्प्रश्लेषवदिहाप्याङ्प्रश्लेषाश्रयणाच्छायासमाक्रत्येत्यस्य साधुत्वमित्यवधेयम् । केचित्तु फणस्य छायेति विग्रहाश्रयणेन पूर्वपदार्थबाहुल्यस्यागम्यमानतया नपुंसकत्वाद्यप्राप्तेः छायासमाक्रत्येत्यस्य साधुत्वमित्याहुः । एकवाक्यत्वादिसिद्ध्यर्थं तयाऽवश्यवक्तव्यानामध्यायपादप्रतिपाद्यसङ्गतीनामनुक्त्या प्रसक्तामनुव्याख्याने न्यूनतां तन्निमित्तकथनेन परिहरन्नेवोत्तरग्रन्थवैय्यर्थ्यमाशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह ॥ **साधनेति** । उपर्युपासनापादे ॥ **वक्ष्याम इति** । वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यमित्यादिनेति शेषः ॥ **सङ्ग्रहेणेति** । एतत्पादीयसूत्राणां भाष्य एव स्पष्टार्थतया तत्र वक्तव्यविशेषाभावात्सङ्ग्रहः । परमाख्यविद्याव्याख्यां करोमीति प्रतिज्ञासिध्यर्थत्वाच्च कथनमिति भावः ॥ **पूर्वपक्षस्येत्यत्रापीति** । उपलक्षणं चैतत् । युक्तय इत्येतदपि सिद्धान्तस्यैव साधका इत्यत्रापि सम्बध्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् । ततश्च नोभयत्रापि साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासतेति भावः । पूर्वपक्षव्यक्तीनां सिद्धान्तव्यक्तीनां च बहुत्वाद्बहुषु बहुवचनमिति पूर्वपक्षाणां सिद्धान्तानां चेति बहुवचनेन भवितव्यम् । पूर्वपक्षस्येत्याद्येकवचनं तु कथमित्यतो व्यक्तीनां बहुत्वेऽपि जातिरूपार्थस्यैकत्वात्तद्विवक्षया द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यनेनैकवचनप्राप्तेर्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **जाताविति** । यद्वा जातिपदं जातिव्यङ्ग्यसादृश्यपरम् । सिद्धान्ते व्यक्तिवज्जातेरप्यनेकत्वेन तद्विवक्षयाऽप्येकवचनानिर्वाहात् । यद्यपि च स्वमते जातिवत्सादृश्यमप्यनेकमेवेति न तदैक्यमपि विवक्षयितुं शक्यम् । तथाऽपि त्रिविक्रम एकेन पादेनोर्ध्वलोकमन्येन चाधोलोकमिव सादृश्यं प्रतियोगित्वरूपसम्बन्धेन धर्मित्वरूपसम्बन्धेन च सर्वसम्बन्धीत्यनुगततुल्यमेवेति युक्तमेव तदेकत्वविवक्षयैकवचनमिति द्रष्टव्यम् । ननु प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप इति प्रत्ययस्थककारात्पूर्वस्याकारस्यापि परत इकारविधानादिकारे सति साधिका इति भवितव्यम् । तत्कथं साधका इति निर्देश इत्यत छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्त इति सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वस्याभ्यनुज्ञानादाचार्यवाक्यस्यापि परमर्षिवाक्यत्वेन छन्दस्तुल्यत्वादिकाराभावपक्षे साधका इति निर्देशोऽप्युपपन्न एवेत्याशयेनाह ॥ **साधका इति छान्दसो निर्देश इति** । आचार्यवाक्यस्य छन्दस्तुल्यत्वे विप्र-

तिपद्यमानं प्रति प्रकारान्तरमाह ॥ यद्वेति । उपलक्षणं चैतत् । सिद्धान्तस्य साधका इत्यत्र युक्तय इत्यपि नानुवर्तत इति द्रष्टव्यम् । तर्हि साकाङ्क्षत्वाद्वाक्यद्वयस्याप्याभासता स्यादित्यतस्तां परिहरति ॥ पूर्वपक्षेत्यादिना ।

अ०--॥ॐ योनेः शरीरम् ॐ ॥ बीजपुरुषयोनीनां सङ्गातिनियमोज्झितिम् ॥ अथशब्देन भगवानाह कारणतश्च ताम् ॥३-१-२०॥

। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३-१ ॥ छ ॥ छ ॥

सु०--अत्र सूत्रम् ॥ योनेः शरीरमिति । तद्व्याख्यातं भाष्ये । स्वर्गादवागतो जीवो वृष्टिद्वारा व्रीह्यादिबीजेषु सङ्क्रान्तो रेतस्सि (चं पु) क् पुरुषं प्रविश्य सह रेतसा मातृयोनिद्वारेण जठरं प्रविष्टः । कललबुद्बुदादिक्रमेणोत्पन्नं शरीरमाप्नोतीति प्रसिद्धं तत्किं तथ्यमुतातथ्यामिति सन्देहः । न तथ्यमिति पूर्वः पक्षः । कुतः । देहं गर्भस्थितं क्वापि प्रविशेत्स्वर्गतो गत इत्यादिवचनात् । मान्धातृद्रोणद्रुपदकृपशुकादीनामितिहासपुराणेषु विनैव बीजादिसम्बन्धेन जननदर्शनाच्च । अन्यथासिद्धे चार्थे न बहुकल्पना युक्ता । अतस्ते वैराग्यजनना (यैवा) र्थमेवाध्यात्मविदां वादा इति । तथ्यमिति सिद्धान्तः । कस्मा(त्) मेघो भूत्वा वर्षति । त (द्य) इह व्रीहियवा ओष (धिवनस्पतय) धयस्तिलमाषा इति जायन्ते । यो यो ह्यन्नमत्ति । यो वा रेतः सिञ्चति स तद्रूप ए (यद्भूय ए) व भवति । तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्यन्त इत्यादिश्रुतेः । न चादृष्टेऽर्थेऽन्यथासिद्धिरवकाशवती । न च वचनान्तरलिङ्गदर्शनविरोधः । क्वचिद् बीजादिसम्बन्धाभावस्यापि विद्यमानत्वेन तद्विषयत्वात् । यथोक्तम् । दिवः स्थास्नून् गच्छति । स्थावराणि दिवः प्राप्ता इति श्रुतिस्मृतिभ्यामिति । तदिदमयुक्तं व्याख्यानम् । उत्सूत्रत्वात् । यद्यप्यत्र योनिशब्दो बीजाद्युपलक्षणः शक्यो व्याख्यातुं तथाऽपि तत्सम्बन्धनियम एव सूत्रे प्रतीयते । न तु क्वाचित्कस्तदभावोऽपि । यदि (च) क्वचिद् बीजादिसम्बन्धाभावः स्यात्तदाऽऽकस्मिकत्वं स्यादित्यत आह ॥ बीजेति । बीजशब्देन व्रीह्यादिकं रेतश्चोच्यते । सङ्गातिनियमोज्झितिं सम्बन्धातिनियमाभावम् । अयमर्थः । रेतःसिग्योगोऽथेति पूर्वसूत्रादथशब्दोऽत्राप्यनुवर्तते । स च

प्रकृतादर्थादर्थान्तरे वर्तते । तथा च योनेः शरीरमापद्यते । क्वचित्तदभावेनापीत्यथशब्देन भगवान्सूत्रकारो बीजादिसम्ब (न्धे नि) न्धनियमाभावं सूत्रितवानित्यतो नोत्सूत्रत्वपर्यनुयोगो युक्त इति । यदुक्तमेवं सत्याकस्मिकत्वप्रसङ्ग इति तत्परिहरति ॥ कारणतश्चेति । तां च बीजादिसम्बन्धनियमोज्झितिं कारणत आह। एतदुक्तं भवति। जन्मकारणादृष्टाकृष्टो जन्तुर्बीजादिसम्बन्धेन शरीरमापद्यत इत्युत्सर्गः । स च क्वचिज्ज्ञानतपोयोगाद्यतिशयलक्षणेन कारणविशेषेणापोद्यते । यथा क्षुद्रजन्तुर्यातनाशरीरोत्पत्तावपवाद इति । तथा चोक्तम् । विशेषकारणादेव विशेषाज्जनिरिष्यते । सामान्यजननं चैव नृणां सामान्यहेतुत इति । अतो युक्तमेतद्व्याख्यानमिति ॥ ३-१-२० ॥ इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ॥ कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ तृतीयेऽध्यायेऽयं प्रथमचरणः पर्यवसितः ॥ ३-१ ॥ छ ॥ छ ॥

टि०—ननु बीजपुरुषयोनीनामित्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च बीजादिसम्बन्धनियमाभावस्याथशब्दोक्तत्वकथनार्थमेतादिति वाच्यम् ।तत्कथनस्याप्यानर्थक्यादित्यतो योनेः शरीरमित्येतत्सूत्रीयभाष्यव्याख्यानसमर्थनार्थत्वात्तस्या नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्यैतत्सूत्रोपन्यासपुरःसरं तद्भाष्यव्याख्यानमनूद्य तत्रानुपपत्तिं चाशङ्क्य तत्परिहारेण भाष्यव्याख्यानसमर्थनपरतयोत्तरवाक्यं योजयति ॥ अत्र सूत्रमित्यादिना ॥ कललबुद्बुदादिक्रमेणेति । आदौ कललमनन्तरं बुद्बुदमनन्तरं कर्कन्धुरनन्तरं पेश्यण्डमित्यादिक्रमेणेत्यर्थः । कललं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् । दशाहेन च कर्कन्धुः पेश्यण्डं च ततः परम् । मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाव्हङ्घ्र्याद्यङ्गविग्रहः । नखलोमास्थिचर्माणि लिङ्गच्छिद्रोद्भवास्त्रिभिः । चतुर्भिर्धातवः सप्त पञ्चभिः क्षुत्तृडादय इति वचनादिति भावः ॥ न च वचनान्तरेति । देहं गर्भस्थितं क्वापि प्रविशेदित्युदाहृतवचनम् । मान्धात्रादीनां विनैव बीजसम्बन्धेन जननदर्शनं च लिङ्गदर्शनम् । एतदुभयविरोध इति च न वाच्यमित्यर्थः ॥ आकस्मिकत्वं स्यादिति । अत्र तज्जनैरिति शेषः । नन्वत्र सूत्रेऽथशब्द एव नास्ति । सद्भावेऽपि वा तेन कथमुक्तार्थस्य लाभः । येनोत्सूत्रितत्वशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ अयमर्थ इति ॥ प्रकृतादर्थादर्थान्तरे वर्तत इति । न च तत्र मानाभावः । यत्रार्थान्तरेऽभिहितेऽर्थान्तरविवक्षया ब्रवीत्यथैवं मन्यस इति तत्रार्थान्तरविवक्षयाऽप्यथशब्दप्रयोगस्यैव तत्र मानत्वादिति भावः । ननु

यद्युक्तनियमस्तदा कारणतोऽपि न तस्योत्पत्तिः सम्भवति । तत्सम्भवे च न नियमत्वमित्यतो नियमस्वरूपं कारणविशेषस्वरूपं चोपदर्शयन्नेव तत्सम्भावकमप्याह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ क्वाचिदिति । मान्धातृद्रुपदादिष्वित्यर्थः ॥ यथेति । क्षुद्रजन्तवश्च यातनाशरीराणि तेषामुत्पत्ताविति विग्रहः । अत्र च क्षुद्रजन्तुपदं मशकादिशरीरपरम् । यातनाशरीरपदं च नारकिणामिति शेषपूरणेन नारकीययातनाशरीरपरम् । ततश्च मशकादिशरीरोत्पत्तौ यातनाशरीरोत्पत्तौ चोक्तविधस्य चोत्सर्गस्याधर्मविशेषलक्षणेन कारणविशेषेणापवादो यथेत्यर्थः । न च यातनाशरीराणामपि बीजादिसम्बन्धापेक्षत्वान्नाधर्मविशेषसाध्यत्वमिति वाच्यम् । तत्सापेक्षशरीराणामाकल्पमयःकुम्भीपाकक्रकचदारणादिदुःखसहनाक्षमत्वेन नारकिशरीराणामपि तत्सहनाक्षमत्वप्रसङ्गात् ॥ तथा चोक्तमिति । न्यायविवरण इति शेषः ॥ ३-१-२० ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३-१ ॥ छ ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पणी शेषवाक्यार्थचन्द्रिकासमेता समाप्ता ॥

॥ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता प्रारभ्यते ॥

॥ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अयं ग्रंथः खंडो रामचंद्र भिसे इत्यनेन "कर्नाटकप्रिंटिङ्गवर्क्स, धारवाड" मुद्रणालये मुद्रितः ।
सवणूरकुलोत्पन्नराघवेंद्रसूनुना गोविंदेन धारवाडग्रामे प्रकाशितश्च ॥

4385-34-300

॥ हरिः ॐ ॥ अ०—पश्चाददृष्टयाविज्ञानकालदुःखपृथग्भवाः ॥ स्थानभेदो विरुद्धत्व न्यायसाम्यं स्वतो भवः ॥ गुणसाम्यमयोगश्च तर्कबाधो विलोमता । नानाभावः प्रलोभश्च युक्तयः पूर्वपक्षगाः ॥ अशक्यकर्तृताशक्तिः स्वतो बोधस्तथैव च ॥ अमानक्लृप्तिसन्मानऽव्यवस्थाऽत्यल्पता भवाः ॥ विशेषदृष्टिवाक्ये च पुंशक्तिः सुनिदर्शनम् ॥ अलौकित्वमाधिक्यं स्वातन्त्र्यं निर्णयप्रमाः ॥ ॥ ॐ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॐ ॥ ॥ ॐ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॐ ॥ ॥ ॐ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॐ ॥ वासनाः सर्ववस्तूनामनाद्यनुभवागताः ॥ सन्त्येवाशेषजीवानामनादिमनसि स्थिताः ॥ त्रिगुणात्मकं मनोऽस्त्येव यावन्मुक्तिस्सदातनम् ॥ तत्रैवाशेषसंस्काराः सञ्चीयन्ते सदैव च ॥ सूक्ष्मत्वेन लये सच्च प्राक्तैरुपचीयते ॥ सृष्टिकाले यदा तन्न कुतः संसारसंस्थितिः ॥

सु०—भक्तिरस्मिन्पाद उच्यते । भक्त्यर्थं हि भगवन्माहिमोक्तिरिति पादप्रतिपाद्यं भाष्य एव स्फुटम् । सङ्गतिं तूत्तरत्र वक्ष्याम इत्याशयवानेतत्पादाधिकरणेषु पूर्वपक्षासिद्धान्तयुक्तीः सङ्ग्रहेणाह ॥ पश्चादिति । पूर्वपक्षगाः पूर्वपक्षसम्बन्धिन्यः । निर्णयप्रमाः सिद्धान्तनिर्णयार्थानि प्रमाणानि । ॥ ॐ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॐ ॥ योनेः शरीरमित्येतदवसानैः सूत्रैर्जीवस्य जन्मावगतम् । जातस्य च स्वप्नाद्यवस्थासम्बन्धः प्रसिद्धः । तत्र स्वप्नावस्थाप्रवर्तकत्वलक्षणो महिमा भगवतोऽत्राधिकरणे निर्णीयते । तथा हि । स्वप्नो नामार्थज्ञानात्मकः । तत्र तावत्स्वाप्नानां करितुरगादीनां परमेश्वरायत्तता नोपपद्यते । असत्यत्वात् । न तावदिमेऽनादिनित्याः । स्वप्नावस्थातः प्रागूर्ध्वं चोपलब्धिप्रसङ्गात् । न हि विद्यमाना अप्युपलब्धिसाधनेषु चक्षुरादिष्वनुपरतेषु नोपलभ्यन्ते उपलभ्यन्ते चोपरतेष्विति सम्भवति । न चान्यत्र गताः । अन्यैरप्यनुपलम्भात् । मध्यमपरिमाणाश्चैते दृश्यन्ते । न च तथाविधमनादिनित्यं किमपि दृष्टम् । नाप्युत्पत्तिनाशवन्तः । तथात्वेऽपि प्रागूर्ध्वमुपलम्भप्रसक्तेः । न च वाच्यं विद्युदादिवत्तदैवोत्पत्तिर्विनाशश्चेति । इत्थम्भावे प्रमाणाभावात् । प्राङ्मृदादीनामूर्ध्वं कपालादीनां चोपलम्भापत्तेश्च । न चै(ते)षां तात्कालिकजन्मन्युपादानं निमित्तं च पश्यामः । कर्ता च न तावज्जीवात्मा । द्रष्टुर्निर्व्या-

पारत्वात्। अपरस्य चादर्शनात्। नापीश्वरः प्रमाणाभावात्। भ्रान्तित्वं चैतेषाम् स्वप्नमायासरूपेति स्वप्नमनोरथो यथेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यामावेद्यते। शिष्टमपव्याख्यानानुवादे वक्ष्यामः। तदेवं न स्वाप्नानामर्थानामीश्वराधीनत्वम्। नापि तज्ज्ञानस्य। तस्यापि निमित्ताभावेनापरमार्थत्वात्। न तावच्चक्षुरादीनां त(त्रानिमि)न्निमित्तत्वम्। तेषामुपरतत्वात्। नापि मनसः। रूपादिमत्यर्थे स्वातन्त्र्याभावात्। अत एव न साक्षिणः। इन्द्रियाप्रवृत्तौ लिङ्गशब्दयोरपि नावकाशः। अपरोक्षाकारं चेदमवभासते। अतोऽर्थज्ञानरूपा स्वप्नावस्थानेश्वराधीनेति प्राप्ते तत्प्रतिविधानायोपोद्घातमाह ॥ वासना इति। भावनाऽपरनामकाः संस्काराः। सर्वग्रहणप्रयोजनमुत्तरत्र भविष्यति। ननु भावनाख्यसंस्कारोऽनुभवजन्यः। न च सर्वजीवानां सर्ववस्त्वनुभवोऽस्ति। तत्कथमशेषजीवानां सर्ववस्तुवासनाः सन्त्येवेत्यत उक्तमनादीति। अनाद्यनुभवप्रवाहोत्पन्नाः। वासनानामात्मसमवेतत्वं वैशेषिकादिभिरभ्युपगतम्। तन्निरासार्थमुक्तं मनसि स्थिता इति। जातावेकवचनम्। सादिनो मनसः कथमनादिवासनासम्बन्ध इत्यत उक्तमनादीति। एतदेवप्रपञ्चयति ॥ त्रिगुणात्मकमिति। मनस एव संस्काराश्रयत्वं नात्मन इत्यत्रोपपत्तिसूचनाय त्रिगुणात्मकमित्युक्तम्। गुणात्मकमित्येवोक्ते परिमाणादिगुणात्मकमित्यपि प्रतीतिः स्यात्। तदात्मनोऽपि समानमित्यतस्त्रिग्रहणम्। तथा च जीवात्मा न भावनाश्रयः। सत्त्वादिगुणानात्मकत्वादीश्वरवत्। भावना वा सत्त्वादिगुणात्मकद्रव्याश्रयासंस्कारत्वाद्वेगादिवत्। तच्च परिशेषान्मन एवेत्युक्तं भवति। सत्त्वादिगुणानभ्युपगन्तारं प्रति तु तत्स्थानेऽचेतनपदं प्रयोक्तव्यम्। त्रिगुणात्मकग्रहणं (च) स्वरूपकथनम्। अस्त्येव सर्व(दैवेति)देति शेषः। तथा सति मोक्षेऽपि सत्त्वात्स्वप्नाद्यवस्थापत्तिरित्यत उक्तं विवृणोति ॥ यावदिति। यद्यपि मनः स्वरूपेण नित्यमेव तथाऽपि जिवसम्बन्धस्तस्य मोक्षावधिरित्यत इदमुक्तम्। तद्वेदेवं मनो येनानन्येव भवतीति मुक्तावप्यात्मनो मनःसम्बन्धश्रवणात्कथं यावन्मुक्तिरित्युक्त-

मित्यतो वा त्रिगुणात्मकमित्युक्तम् । आतमस्वरूपमनसो मुक्तौ सत्त्वेऽपि जडमनोऽभिप्रेत्यायमवधिरुक्त इति । चस्तस्मादित्यर्थे । तत्रैव न त्वात्मनि । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति मनसो जन्मश्रवणात्कथमनादित्वमुच्यत इत्यत आह ॥ सूक्ष्मत्वेनेति । चशब्द एवार्थे । प्राकृतैरहङ्कारायैः । मन इति वर्तते । प्रलये सतोऽप्युपचयापेक्षया जन्मश्रुतिरिति भावः । कुत एषा कल्पना । मुख्यार्थे बाधकसद्भावादित्याह ॥ यदेति । यदि मनो मुख्यत एव जनिमत्स्यात्तदा प्रलये तन्न स्यात् । यदि च प्रलये तन्न स्यात्तदाऽऽत्मनः संसारावस्थानं न स्यात् । न च मा भूत्प्रलये संसारावस्थानमिति युक्तम् । मुक्तानां पुनः संसारानुपपत्त्या सृष्ट्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । अविद्याकामकर्माद्यधीनः संसार इति चेन्न । अविद्यादेरेव संसारत्वान्मनः परं कारणमामनन्तीत्यादिस्मृतिविरोधाच्च । तथा च श्रुतिः । नित्यं मनोऽनादित्वान्न ह्यमनाः पुमांस्तिष्ठतीति । पुमान्संसारीत्यर्थः ।

टि०—यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ एकवाक्यत्वादिसिद्ध्यर्थतयाऽवश्यवक्तव्यपादप्रतिपाद्यसङ्गत्योरकथनेन प्रसक्तामनुव्याख्याने न्यूनतां तदनुक्तौ निमित्तकथनेन परिहरन्नेव पश्चाददृष्टीत्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ भक्तिरित्यादिना । उत्तरत्र तृतीयपादे ॥ वक्ष्याम इति । वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यमित्यादिनेति शेषः ॥ सङ्ग्रहेणेति । भाष्य एव सूत्राणां स्पष्टार्थतया सर्वत्र वक्तव्यविशेषाभावात्सङ्ग्रहः । परमाख्यविद्याव्याख्यां करोमीति प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थत्वाच्च वचनमिति भावः । अमूर्तानां युक्तीनां पूर्वपक्षं प्रति गमनानुपपत्तेराह ॥ पूर्वपक्षसम्बन्धिन्य इति । प्रमाया निर्णयत्वाव्यभिचारान्निर्णयपदानर्थक्यं युक्तीनामप्रमितिरूपत्वात्प्रमाशब्दस्य प्रमितिपरत्वानुपपत्तेश्चेत्यतोऽत्र निर्णयशब्दस्य सिद्धान्तनिर्णयपरत्वं प्रमाशब्दस्य प्रमाणपरत्वं शाकपार्थिवादित्वं चाभिप्रेत्य व्याख्याति ॥ सिद्धान्तेत्यादि । ॥ ॐ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॐ ॥ ननु जीवस्य स्वप्नाद्यवस्थासम्बन्ध एव तावदसिद्ध इति न तस्या भगवदधीनत्वनिरूपणावसर इत्यतस्तत्सिद्धिमुपपादयति ॥ योनेरित्यादिना । जातस्येत्यतःपरं जीवस्येत्यनुवृत्तेर्न घटादौ व्यभिचार इति ध्येयम् । पूर्वपक्षाभिधानं प्रतिजानीते ॥ तथा हीति । स्वप्नस्यार्थज्ञानात्मकत्वं विनाऽर्थज्ञानयोरसत्यत्वेन भगवदधीनत्वेन च स्वप्नस्यासत्यत्वभगवदधीनत्वयोरसिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थं स्वप्नस्यार्थज्ञानात्मकतां तावदाह ॥ स्वप्नो नामेति ।

॥ **तत्रेति** । अर्थज्ञानात्मके स्वप्न इत्यर्थः । असत्यत्वमेव कुतस्तेषामित्यतः सत्यत्वे सम्भावितप्रकारयोरन्यतरस्याप्यसम्भवादेव तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य तत्कथमित्यतः किं तेऽनादिनित्या उतोत्पत्तिविनाशवन्त इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं पक्षं प्रतिक्षिपति ॥ **न तावदिति** । कुतो नेत्यतः किमत्र पक्षे तेऽतीन्द्रियाः किंवा इन्द्रिययोग्याः । नाद्यः । स्वप्नकालेऽप्यनुपलम्भप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽपि किं यत्र प्रतीयन्ते तत्रैव सन्तीत्यभिमतं किंवाऽन्यत्र गता इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **स्वप्नावस्थात इति** । अप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ **न हीति** । द्वितीयमाशङ्क्य निषेधति ॥ **न चान्यत्रेति** । पक्षद्वयमनुमानविरोधेनापि दूषयति ॥ **मध्यमेति** । आद्यद्वितीयमाशङ्क्य निषेधति ॥ **नापीति** । तत्कुत इत्यतः किमत्र तदैवोत्पत्तिविनाशवन्त इत्यभिमतमुत नेति विकल्पद्वयं मनसि निधाय द्वितीयं दूषयति ॥ **तथात्वेऽपीति** । प्रागूर्ध्वमित्यत्र स्वप्नावस्थात इति शेषः । आद्यमाशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** । इत्थम्भावे तदैवोत्पत्तिविनाशवत्त्वे । अङ्गीकृत्यापि तदैवोत्पत्तिविनाशवत्त्वं किं ते प्रसिद्धमृदाद्युपादाननिमित्तकाः किंवा तद्विलक्षणोपादाननिमित्तका इति विकल्पद्वयं ममसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **प्राङ्मृदादीनामिति** । द्वितीयं प्रमाणाभावेन दूषयति ॥ **न चैषामिति** । कर्त्रभावाच्च न तत्कालीनं जन्म सम्भवतीत्यभिप्रेत्य तत्कथमित्यतः स किं जीवात्मा ईश्वरात्मा वेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **कर्ता चेति** । एषां तात्कालीने जन्मनीत्यनुवर्तते । कुतो नेत्यतः किमत्र स स्वात्मेत्यभिमतं परमात्मा वेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **द्रष्टुरिति** । व्यापारवतः कारणस्यैव करणत्वान्न निर्व्यापारस्य द्रष्टुः कर्तृत्वम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ **अपरस्य चेति** । आद्ये द्वितीयं दूषयति ॥ **नापीति** । अस्त्वेवं स्वाप्नानां करितुरगादीनां सत्यत्वे सम्भावितप्रकारानुपपत्त्या सत्यत्वासम्भवः । तथाऽपि नासत्यत्वं प्रमाणाभावादित्यतः श्रुतिस्मृतिभ्यां तत्साधयति ॥ **भ्रान्तित्वं चेति** । भ्रान्तिकल्पितत्वं चेत्यर्थः । न केवलं तात्कालीने जन्मन्युपादाननिमित्तकर्तृणामभावात्करितुरगादीनामसत्यत्वं किन्तूचितदेशकालसम्पत्त्यभावाच्चेत्याशयेनाह ॥ **शिष्टमिति** । कथं तन्निमित्ताभाव इत्यतस्तद्धि भवत्किमिन्द्रियं लिङ्गं शब्दो वा । आद्येऽपि प्राकृतमप्राकृतं वा । प्राकृतत्वेऽपि बाह्यमान्तरं वेति विकल्पान्मनसि निधाय क्रमेण दूषयति ॥ **न तावदित्यादिना** । उपरतत्वान्निर्व्यापरत्वादित्यर्थः । निर्व्यापरस्यापि कारणतायामतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **अत एवेति** । रूपा- ॥ २ ॥

दिमत्यर्थे तस्य स्वातन्त्र्याभावादेवेत्यर्थः ॥ **इन्द्रियाप्रवृत्ताविति** । प्रत्यक्षस्यानुमितिकरणपक्षसाध्यहेतुव्याप्त्यादिग्राहकतया शाब्दधीहेतुशब्दस्वरूपतद्धर्मयोग्यतादिग्राहकतया च लिङ्गशब्दौ प्रत्युपजीव्यत्वादिन्द्रियाप्रवृत्तावनुमितिशाब्दधीहेतुभूतलिङ्गशब्दादिग्रहाभावादिति भावः । स्वाप्नपदार्थज्ञानस्यापरोक्षत्वाच्च न लिङ्गशब्दजन्यत्वमित्याशयेन तस्यापरोक्षाकारतां प्रमाणेनोपपादयति ॥ **अपरोक्षेति** ॥ **तत्प्रतिविधानायेति** । संस्कारैर्भगवानेवेत्यादिनेति शेषः । वासनाशब्दस्य भगवदिच्छार्थकत्वेऽपि तस्यापि निमित्तमात्रत्वेनोपादानत्वाभावेन तत्परत्वानुपपत्तेः संस्कारमात्रपरत्वेऽपि वेगादिपरत्वानुपपत्तेरुपादानीभूतभावनारूपसंस्कारमात्रपरतया तं व्याचष्टे ॥ **भावनेति** ॥ **उत्तरत्रेति** । अदृष्टे चाश्रुते भाव इत्युत्तरत्रेत्यर्थः । अनुभवस्यानादित्वाभावेनानादित्वस्य तद्विशेषणतायाः बाधितत्वादाह ॥ **अनाद्यनुभवप्रवाहोत्पन्ना इति** । मनोव्यक्तीनां बहुत्वेन मनसीत्येकवचनस्य व्यक्तिरूपार्थैक्यविवक्षाधीनत्वानुपपत्तेराह ॥ **जाताविति** । जातिरूपार्थैक्यविवक्षायामित्यर्थः ॥ **अनादिवासनेति** । यद्यपि न वासनानामनादित्वमस्ति तथाप्यनुभवप्रवाहस्यानादित्वात्तज्जन्यवासनानामपि प्रवाहतोऽनादित्वमवर्जनीयमित्याशयेनैतदुक्तमिति ध्येयम् । त्रिगुणात्मकामित्यनेन सूचितामुपपत्तिमेवाह ॥ **तथा चेति** । असिद्धिसाधनवैकल्यपरिहाराय सत्त्वादित्वेन गुणविशेषणं कृतमिति ध्येयम् । आत्मनः संस्काराश्रयत्वाभावेऽनुपपत्तिमभिधाय मनस एव तदाश्रयत्वेऽपि तामाह ॥ **भावना वेति** । आत्मवृत्तित्वेन साध्योपपत्तेरर्थान्तरतावारणाय सत्त्वादीति साध्ये गुणविशेषणम् । तावता सत्त्वादिगुणात्मकद्रव्याश्रयत्वसिद्धावपि कथं मनआश्रितत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ **तच्चेति** ॥ **अचेतनपदमिति** । तथा च न हेतुसाध्ययोरसिद्ध्यप्रसिद्धी इति भावः । तर्हि किं त्रिगुणात्मकेति मूले विशेषणेनेत्यत आह ॥ **त्रिगुणात्मकेति** । अनादिमनसीत्युक्तप्रपञ्चरूपत्वलाभायापेक्षितशेषं पूरयति ॥ **सर्वदेति शेष इति** ॥ **स्वरूपेणेति** । प्रकृतिरूपेणेत्यर्थः ॥ **इदमुक्तमिति** । यावन्मुक्तिरित्युक्तमित्यर्थः । त्रिगुणात्मकमित्यस्य प्रयोजनान्तरमप्याह ॥ **तद्वा इति** । वैकारिकान्मनो जज्ञ इति प्रमाणेन मनसो वैकारिकाहङ्कारकार्यत्वस्य तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयत इति भूतकार्यत्वस्य च सिद्धेस्तदुभयपरतया प्राकृतपदं व्याचष्टे ॥ **अहङ्काराद्यैरिति** । वैकारिकाहङ्काराद्यैरित्यर्थः । आद्यपदेन भूतपरिग्रहः । ननु मनसोऽनादित्वाभावेऽपि न संसारावस्थानानुपपत्तिः । अविद्यादेः प्रलयेऽवस्थानेन तदधीनस्य संसारस्यापि तदाऽवस्थानसम्भवादित्याशङ्कते ॥ **अविद्येति** ।

मनसोऽनादित्वाभावे संसारावस्थानं न स्यादिति संसारावस्थाभावप्रतियोगित्वेनाभिमतमविद्यादिकमेवेत्याशयेनाह ॥ **अविद्यादेरेवेति** । ततश्च मनसोऽभावेऽविद्यादेरेवावस्थानं न स्यादिति प्रसङ्गस्वरूपमुक्तं भवति ॥ **मन इति** । यद्यपि श्रुतिस्मृत्योः श्रुतेः प्राबल्यात्तस्या एवादावुदाहरणमुचितं तथाऽपि स्पष्टार्थत्वाच्छ्रुतिव्याख्यानरूपत्वाद्वा प्राबल्यमाश्रित्यादौ स्मृत्युदाहरणं कृतमिति ध्येयम् । श्रुतौ मनसः संस्कारकारणत्वाप्रतीतेः कथं तदुदाहरणमित्यतः प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे ॥ **पुमान्संसारीत्यर्थ इति** ।

अ०—संस्कारैर्भगवानेव सृष्ट्वा नानाविधं जगत् । स्वप्नकाले दर्शयति भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेव हि ॥ अदृष्टे चाश्रुते भावे न भाव उपजायते ॥ अदृष्टादश्रुताद्भावान्न भाव उपजायते ॥ इति श्रुतिपुराणोक्तिरनादित्वात्तु युज्यते ॥ कदाचिद्दर्शनायोग्यं यत्तत्रापि विभागतः ॥ दृष्टं समाधिकरणं दृश्यतेऽत्र स च भ्रमः ॥ वासनामात्रमूलत्वाज्जाग्रद्वत्स्पष्टता न च ॥

सु०—किमतो यद्येवं सर्ववस्त्वनुभवाहितसंस्कारसद्भाव इत्यत आह ॥ **संस्कारैरिति** । अत्र सृष्ट्वेत्यनेनानादिनित्यत्वपक्षदोषा अनभ्युपगमेनैव निरस्ताः । स्वप्नकाल एव सृष्ट्वेत्यनेन प्रागूर्ध्वं चोपलम्भप्रसङ्गो निराकृतः । सृष्टेः संहारोपलक्षणत्वात् । संस्कारैरित्युपादानकीर्तनम् । न च तेषां गुणत्वेनोपादानत्वानुपपत्तिः । मनोवृत्तित्वेन द्रव्यत्वात् । संस्काराणां चातीन्द्रियत्वेन त्र्यणुकजन्मविनाशयोरिव प्रागूर्ध्वं चानुपलम्भो न दोषाय । भगवानिति कर्तृनिर्देशः । तदैव सृष्टिसंहारकरणमसम्भावितमित्यतोऽशक्यकर्तृताशक्तिसूचनाय भगवानित्युक्तम् । एवं च सत्यदृष्टादिनिमित्तं प्रसिद्धमेव । न केवलमेवमर्थानां सत्यत्वसम्भवेन भगवदधीनत्वम् । अपि तु तज्ज्ञानस्यापीत्युक्तं दर्शयतीति । जीवायेति शेषः । दर्शनसाधनं च मन एवेति वक्ष्यति । दर्शनं चानुभवो विवक्षितः । तेन स्मरणमेवैतदिति मतं निरस्तं भवति । स्मरणत्वं खल्वस्य तच्चिन्हस्य तदित्युल्लेखस्य सद्भावाद्वा कल्प्यते । असन्निहितगोचरत्वाद्वा संस्कारप्रभवत्वाद्वा । नाद्यः । इदमित्युल्लेखेन तदभावात् । अत एव स्मृतिविपर्यासोऽयमिति चेन्न । स्मृतित्वस्यैवासिद्धेः । न द्वितीयः । विषयसान्निध्यस्योपपादित्वात् । न तृतीयः । पदार्थ-

जन्मनि संस्कारस्योपक्षीणत्वेनासिद्धेः । तस्माद्यथा मनोरथे ध्याने वा संस्कारयोनीनर्थान्मनसाऽनुभवत्येवं स्वप्नेऽपीति किमनुपपन्नम् । इयांस्तु विशेषः । मनोरथादौ प्रयत्नपूर्विका पदार्थसृष्टिः । स्वप्ने पुनरीश्व(रेच्छधी)राधीनैवेति । अपरे तु भवत्येवायमनुभवः । किन्तु जागरानुभूतस्मर्तव्यार्थ एवेति मन्यन्ते । तदप्यसत् । तथा हि । किमयमनुभवो यथार्थ उतायथार्थः । नाद्यः । बाह्यार्थानां देशकालविप्रकृष्टत्वेन तदनुपपत्तेः । द्वितीये वक्तव्यं किमयमगजे गजत्वोल्लेखीत्ययमयथार्थः । किंवा गज एवासन्निकृष्टे सन्निकृष्टत्वोल्लेखीत्ययथार्थः । आद्ये नायं गजः किन्तु गवय एवेति बाधोदयः स्यात् । द्वितीये नायं सन्निकृष्टः किन्नाम विप्रकृष्ट इति बाधो भवेत् । न चैतदस्ति । तस्मात्संस्कारप्रभवसन्निकृष्टसत्यार्थप्रमितिरेवेयमिति युक्तम् । कथं तर्हि श्रुतिस्मृतिषु स्वप्नप्रतीतेर्भ्रान्तित्वमुच्यत इत्यत आह ॥ भ्रान्तिरिति । जाग्रत्त्वमिति तत्प्रतीतिमुपलक्षयति । एवेति पदार्थस्वरूपं व्यावर्तयति । जाग्रत्त्वं जागरानुभूतपदार्थैरेकत्वम् । स्वप्ने हि तात्कालिकतयाऽदृष्टचरानेव तनयादीन्दृष्टचरतयाऽनुसन्धत्ते । यद्वा जाग्रत्त्वं नाम गगनादीनां नित्यत्वादिकम् । घटादीनां मृदाद्युपादानकत्वं बाह्यार्थक्रियाक्षमत्वमित्यादि ग्राह्यम् । जाग्रत्त्वप्रतीतेर्भ्रान्तित्वात्तद्विषयं श्रुत्यादिकमिति भावः । स्यादेतत् । जाग्रत्त्वस्यापि संस्कारोऽस्त्येवेति सोपादानत्वसम्भवात्कथं तत्प्रतीतिः भ्रान्तिरित्युच्यते । अन्यथाऽर्थप्रतीतिरपि भ्रान्तिः स्यादविशेषादिति । मैवम् । न हि वयं कारणसामग्रीसम्पादनसम्भवमात्रेणार्थानां सत्यतामातिष्ठामहे । किन्तु बाधाभावेनेति वक्ष्यामः । सामग्र्यभावेनास(त्य)त्वं ब्रुवाणं प्रति तु तदसिद्धिरावेदिता । अस्ति च जाग्रत्त्वप्रतीतेर्बाधः । स्वाप्न एवायं न जागरानुभूत इत्याद्युदयात् । तदिदमुक्तं हिशब्देन । जाग्रत्त्वप्रतीतिरेव भ्रान्तिरित्ययुक्तम् । अर्थानामपि केषाञ्चिदसत्त्वेन तत्प्रतीतेरपि भ्रान्तित्वात् । स्वप्नेऽपि स्वशिरश्छेदादयोऽपि प्रतीयन्ते । न च तदुत्पत्तावुपादानमस्ति । अननुभूतत्वेन संस्कारोदयायोगात् । अननुभूतेऽपि संस्कारोदयाभ्युपगमेऽदृष्टे चाश्रुत

सु० टि०
॥ ४ ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधः स्यात् । कदाचिदननुभूतार्थस्मृतिरप्यापद्येत । ततो यद्यपि साक्षात्स्वशिरच्छेदादेर्बाधो नास्ति तथाऽपि कारणानुपपत्त्याऽसत्त्वमङ्गीकार्यमेवेत्यत आह ॥ अदृष्टे चेति । भावे पदार्थे । भावो वासना । पञ्चमी सप्तम्यर्थे । उक्तिरित्यतःपरस्तुशब्दो बोद्धव्यः । अनादित्वात्संसारस्येति शेषः । संसारस्यानादित्वात्क्वचिज्जन्मनि स्वशिरच्छेदादेरप्यनुभवसम्भवेन संस्कारोपपत्तेः । सत्यत्वेऽपि श्रुतिपुराणोक्तिर्युज्यत एव न तु विरुध्यते । विनाप्यनुभवेन संस्कारोदयाभ्युपगमे हि सा विरुध्येतेति । अत्राश्रुतग्रहणेनात्रापि जन्मनि श्रवणजनितसंस्कारः सम्भवतीति सूच्यते । यत्र तु श्रवणाद्यपि नास्ति तत्रानादित्वं निवेशितम् । अनेन यत्पूर्वं सर्वग्रहणं कृतं तदुपपत्तये चाऽनाद्यनुभवपरम्परोक्ता तस्य सर्वस्योपयोगः कथितो भवति । ननु (च) शशविषाणादिप्रतीतौ कथं न हि भवान्तरेऽपि तदनुभवः सम्भवति, यथापूर्वमिति सर्वकल्पानामेकविधत्वश्रवणात् । मैवं । शशविषाणादिप्रमाऽभावेऽपि शब्दादिना भ्रान्तिसम्भवेन संस्कारोपपत्तेः । येन तु शशविषाणादिकं भ्रान्त्याऽपि न प्रतिपन्नं तस्य कथं न हि, सर्वोऽपि भ्राम्यतीति नियमोऽस्ति । नापि स्वप्ने न तत्पश्यतीति नियन्तुं शक्यते । उच्यते । किमत्र शशादीनां विषाणादीनां चोपादानासम्भवेनासत्त्वमुच्यते । उतशशत्वादिविषाणित्वादिसामानाधिकरण्यादेः । आद्यं निराकरोति । ॥ कदाचिदिति । यत्स्वप्ने दृश्यत इति शेषः । विभागतः सामानाधिकरण्येन विना दृष्टं जागरे । यद्यपि शशत्वविषाणित्वादीनां सामानाधिकरण्यं शशविषाणादिसम्बन्धविशेषो वा जागरे नानुभूतस्तथाऽपि विविक्तं शशत्वादिकमनुभूतमेवेति तत्संस्कारसम्भवे(न) न शशादीनामसत्त्वं वाच्यमिति । द्वितीये सम्प्रतिपत्तिमुत्तरमाह ॥ समेति । भावप्रधानो निर्देशः । उपलक्षणं चैतत् । दृश्यत इत्यत्र प्रकृत्यर्थं स इति परामृशति । यदित्यनुवर्तते । अत्र स्वप्ने न केवलं जाग्रत्त्वमिति चार्थः । ॥ ४ ॥ यस्योपादानं सम्भवति बाधश्च नास्ति । तदेव हि प्रागेवशब्देन व्यवच्छिन्नमिति भावः । भवेदेतत्सर्वं यदि स्वाप्नार्थानां वास-

शं० चं०
वृ० द्वि०
अ० १

सर्वत्र

नोपादानत्वादौ प्रमाणं भवेत् । न चैतत्पश्याम इत्यत आह ॥ वासनेति । वासनामात्रोपादानत्वादेव हि स्वाप्नार्थानां जागरोपलब्धानामिव स्पष्टता बाह्यार्थक्रियासामर्थ्यलक्षणा नास्ति । अन्यथा सा स्यादित्यर्थः । अयमभिसन्धिः । स्वाप्नास्तावद्घटादयो नासंतो बाधाभावात् । नाप्यनादिनित्याः ; पूर्वोत्तरमनुपलम्भात् । न च निरुपादानोत्पत्तिरुपपन्ना । ततोऽवश्यमुपादानेऽनुसरणीये । न ताव(द्वाह्य)त्ते बाह्यमृदाद्युपादानाः । बाह्यार्थक्रियासामर्थ्यरहितत्वात् । विमतो घटो न बाह्यमृदाद्युपादानको बाह्यमृदाद्युपादानकार्यक्रियारहितत्वात् । पटवदिति प्रयोगात् । अन्यथा तत्प्रसङ्गात् । न चोपादानान्तरमास्ति । ततः परिशेषाद्वासनोपादानका एवेति । चशब्देन भगवत्कर्तृकत्वे तात्कालिकोत्पत्तिविनाशित्वे च परिशेषम् ; य एष सुप्तेषु जागर्ति एतस्माद्ध्येव पुत्रो जायते न तत्र रथा इत्यादिश्रुतिं च प्रमाणं समुच्चिनोति । तदनेन प्रबन्धेन सन्ध्ये सृष्टिराह हि । निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च । मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति त्रिसूत्री व्याख्याता भवति ।

टि० —ननु स्वप्नकाल एव सृष्टेरित्यनेन कथं प्रागूर्ध्वं चोपलम्भप्रसङ्ग निरासस्तत्काल एव सृष्टयुक्त्या प्रागनुपलम्भसमर्थनेऽप्यत्र तत्काल एव विनाशानभिधानेनोर्ध्वमुपलम्भप्रसङ्गतादवस्थ्यमित्यतोऽत्र सृष्टिशब्दस्य संहारोपलक्षणत्वेन सृष्टिमात्रपरत्वाभावाद्युक्तस्तन्निरास इत्याशयेनाह ॥ सृष्टेरिति । यद्यपि गुणत्वमुपादानत्वसमानाधिकरणं सत्तासाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् द्रव्यत्ववत् । कर्मत्वस्य पक्षतुल्यत्वान्न व्यभिचार इत्यनुमानाद्गुणस्याप्युपादानत्वसिद्धेस्तत्त्वेऽपि संस्काराणां नोपादानत्वानुपपत्तिरिति शक्यते समाधातुम् । तथाप्यङ्गीकृत्य गुणस्योपादानत्वानुपपत्तिं वस्तुस्थितिमेवाह ॥ मनोवृत्तित्वेनेति । मनःपरिणामत्वेनेत्यर्थः । ननु मृदाद्युपादानकत्वे प्राङ्मृदादीनामूर्ध्वं च कपालादीनामिव संस्कारोपादानकत्वेऽपि प्रागूर्ध्वं च संस्काराणामुपलम्भः स्यादित्यतस्त्र्यणुकजन्मनः प्राक् तद्विनाशानन्तरं च तदुपादानभूतद्व्यणुकानामतीन्द्रियत्वेनानुपलम्भवत्संस्काराणामप्यतीन्द्रियत्वान्न प्रागूर्ध्वं च तदनुपलम्भो न दोषायेत्याह ॥ संस्काराणां चेति । एवञ्च सति कर्त्रुपादानयोः सत्त्वे सति ॥ वक्ष्यतीति । चिदचिन्मिश्रमेवैतन्मनो यावच्च संसृतिः । तेनावस्था इमाः सर्वा जीवः पश्यति सर्वदेत्यादिनेति शेषः ॥ स्मरणत्वं खल्वित्यादि । अत्र

स्वाप्नपदार्थज्ञानस्य स्मरणत्वमभ्युपगच्छता तद्व्यापकतया प्रसिद्धं यत्तत्तोल्लेखादित्रितयं तदन्यतमस्य प्रकृते सत्त्वादेव स्मरणत्वमित्यङ्गीकार्यम् । व्यापकाभावे व्याप्याभावनियमात् । प्रकृते च स्मरणत्वव्यापकस्य तत्तोल्लेखादेरभावान्न तद्व्याप्यं स्मरणत्वं सम्भवतीत्यभिप्रेतम् । न तु तत्तोल्लेखादेः स्मरणत्वव्याप्यत्वाभिप्रायोऽयं ग्रन्थः प्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारात् । न च तत्तामात्रोल्लेखित्वं हेतुः । तथा सत्यसन्निहितमात्रविषयत्वमेवोक्तदोषपरिहारायोक्तन्यायेन वाच्यं स्यात् । न च तत्सम्भवति । नीलपर्वतस्तदानीं वन्हिमांस्तदानीं धूमवत्त्वादित्यसन्निहितमात्रविषयकानुमानविशेषे व्यभिचारापरिहारादिति द्रष्टव्यम् ॥ **अत एवेति** । इदमित्युल्लेखेन तत्र तत्तानुल्लेखादेवेत्यर्थः ॥ **स्मृतित्वस्यैवेति** । तथा चान्योन्याश्रय इति भावः । (स्मृतिविपर्यासो वैपरीत्येन स्मरणं जायत इत्यर्थः ॥ **असिद्धेरिति** । स्मृतित्वेसिद्धे तद्विपर्यासोऽयमिति कल्प्येतेति भावः) । उपपादितत्वात् मनोवृत्तिसंस्कारोपादानकत्वोपपादनेनेति शेषः । (संस्कारैर्भगवानेवेत्यनेन) ॥ ननु तथाऽपि वासनोपादानकपदार्थानां मनसा स्वप्नावस्थायामनुभव इत्येतदसम्भावितं कथमङ्गीकार्यमित्यसम्भावनाशङ्कां परिहरन्नेवोक्तप्रमेयमुपसंहरति ॥ **तस्माद्यथेति** । नन्वेवं स्वप्नमनोरथयोर्भेदो न स्यात्संस्कारोपादानकपदार्थानां मनसाऽनुभवस्योभयत्राविशिष्टत्वादित्यत आह ॥ **इयांस्त्विति** ॥ **प्रयत्नेति** । पुरुषप्रयत्नेत्यर्थः । ननु दर्शनपदेनानुभवविवक्षया स्मरणमेवैतदिति मतनिराससिद्धावपि न वैशेषिकादिमतनिराससिद्धिः । तैस्तस्य मानसानुभवत्वस्वीकारादित्यभिप्रेत्य तन्मतमुत्थापयति ॥ **अपरे त्विति** । ननु स्वाप्नकरितुरगादिदर्शनस्य मानसानुभवत्वेऽस्मदिष्टसिद्धेः पर्यवासितं विवादेनेति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । विप्रतिपत्तिविषयान्तरसद्भावान्न सिद्धान्तिमतप्रवेश इत्यभिप्रेत्य तमुपदर्शयति ॥ **जागरेति** । जागरावस्थायामनुभूता अत एव स्मरणयोग्या ये बाह्याः करितुरगादयस्तद्विषयक एवायं मानसोऽनुभवः । न संस्कारोपादानकतद्विषय इत्यस्त्येव विप्रतिपत्तिविषय इति भावः । दर्शयतीत्युक्तदर्शनस्य प्रमारूपानुभवरूपतया मूले इष्टत्वाद्युक्तोऽस्यापि मतस्य दर्शयतीत्यनेन निरास इत्यभिप्रेत्य दूषयति ॥ **तदप्यसदिति** । उभयत्रापीष्टापत्तिं परिहरति ॥ **न चैतदस्तीति** । ननु जाग्रत्पदार्थैक्यरूपस्य जाग्रत्त्वस्य भ्रान्तिविषयत्वेऽपि भ्रान्तित्वाभावान्न तद्भ्रान्तित्वोक्तिर्युक्तेत्यतोऽत्र जाग्रत्त्वपदस्य लक्षणया जाग्रत्त्वप्रतीतिपरत्वेन जाग्रत्पदार्थैक्यपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **जाग्रत्त्वमितीति** । तत्प्रतीतिमिति लक्षणाबीजशक्यसम्बन्धकथनम् । ननु शशत्वविषाणित्वसामानाधि-

करण्यज्ञानस्य शशविषाणादिसम्बन्धविशेषज्ञानस्य च भ्रमरूपतायाः समानाधिकरणं दृश्यतेऽत्र च स भ्रम इत्यादिना वक्ष्यमाणत्वात् । कथं भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेवेत्यवधारणमित्यतोऽनभिमतव्यावृत्त्यर्थत्वादवधारणस्य नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तद्दर्शयति ॥ **एवेतीति** । नन्वत्रजागरावस्थाया मिथ्यात्वमुच्यते । जाग्रतो भावो जाग्रत्त्वमिति । जाग्रत्त्वशब्दस्य जागरावस्थापरत्वात् । तच्चासङ्गतम् । तथा सति स्वाप्नानां पदार्थानां सत्यत्वे बाधकत्वेनोपन्यस्ततन्मिथ्यात्वोक्तेर्गत्यकथनप्रसङ्गादित्यतो लक्षणया जाग्रच्छब्दार्थकथनपूर्वकं त्वप्रत्ययार्थमाह ॥ **जाग्रत्त्वं जागरानुभूतपदार्थैरेकत्वमिति** । ननु च जागरानुभूतपदार्थैरेकत्वप्रतीतिरेव नास्ति । तत्कथं तस्या भ्रान्तित्वमुच्यत इत्यतस्तदासिद्धिं परिहरति ॥ **स्वप्ने हीति** । तात्कालिकत्वमदृष्टचरत्वे हेतुः । दृष्टतया जागरानुभूतपदार्थतयैव तादात्म्यारोपमभ्युपेत्य व्याख्यातम् । जागरानुभूतपदार्थगतधर्मारोपमाश्रित्यापि तद्व्याचष्टे ॥ **यद्वेति** । स्वोपादानत्वमेव स्वाप्नपदार्थानां सत्यतायां प्रयोजकतया सिद्धान्त्यभिमतमिति भ्रान्त्या शङ्कते ॥ **स्यादेतदिति** । उत्तरवादी स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **मैवमिति** ॥ **वक्ष्याम इति** । स्वाप्नानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यते क्वचिदित्यादिनैतदधिकरणान्त इति शेषः । तर्हि बाधाभावेनैव स्वाप्नपदार्थसत्यत्वसिद्धेस्तत्सामग्रीव्युत्पादनानर्थक्यमित्यतस्तस्यान्यथासिद्धिमुपपादयति ॥ **सामग्रीति** । स्यादेतदित्यादिनोक्तशङ्कापरिहारस्योद्घाष्यत्वं परिहरति ॥ **तदिदमिति** । न बाधाभावतत्सद्भावौ स्वाप्नपदार्थसत्यत्वप्रयोजकौ किन्तु सामग्रीसद्भावासद्भावावेव । ततश्च सोपादानत्वाज्जाग्रत्त्वस्य न तत्प्रतीतेर्भ्रान्तित्वं सम्भवतीति न तद्विषयत्वं श्रुत्यादेरित्याशयेन शङ्कते ॥ **जाग्रत्त्वप्रतीतिरेवेति** । अननुभूते भाव इवाभावेऽपि संस्कारानुदयस्य तुल्यत्वेन भावशब्दस्य विधिरूपप्रसिद्धार्थपरत्वानुपपत्तेर्भावाभावसाधारणपदार्थमात्रपरतया तं व्याचष्टे ॥ **भावे पदार्थ इति** । नन्वत्रानुभूते भावे भावानुत्पत्तिरुच्यते । न तु संस्कारस्येति कथमस्य विरोधितयोपन्यास इत्यतोऽत्र भावशब्दस्य वासनापरपर्यायसंस्कारपरत्वाद्युक्तोऽननुभूते संस्कारोदयाभ्युपगमे विरोधितयाऽस्योपन्यास इत्यभिप्रायेण भावशब्दार्थमाह ॥ **भावो वासनेति** । श्रुतिपुराणयोरेकार्थतालाभायाह ॥ **पञ्चमी सप्तम्यर्थ इति** । श्रुतेरनादित्वकथनस्य प्रसक्तशङ्कापरिहाराक्षमत्वेन वैय्यर्थ्यादपेक्षितशेषं पूरयति ॥ **अनादित्वात्संसारस्येति शेष इति** । कथमनेन शङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ **संसारस्येति** । ननु श्रुतिस्मृतिविरोधेनाननुभूते संस्कारोदयो न युक्त इत्यनुपपन्नतया शङ्कितस्य संस्कारोदयस्यैवोपपन्नत्वं

वर्णनीयं न तु श्रुतिस्मृत्योस्तदनुपपन्नत्वस्यानाशङ्कितत्वादित्यतस्तदुक्तेस्तात्पर्यमाह ॥ **युज्यत एव न तु विरुध्यत इति** । तद्दर्शनादित्वानुसरणमनर्थकम् । एतज्जन्मनि श्रवणादिजनितसंस्कारेणैव सर्वनिर्वाहादित्यत आह ॥ **यत्र त्विति** ॥ **पूर्वमिति** । वासनाः सर्ववस्तूनामित्यत्रेत्यर्थः । मूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ **नन्विति** । उत्तरवाद्यपि मूढाभिसन्धिरेव परिहरति ॥ **मैवमिति** । पूर्ववादी स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **येन त्विति** । सामानाधिकरण्यादेरित्यत्रादिपदेन शशविषाणादिसम्बन्धविशेषपरिग्रहः । ननु तर्हि समानाधिकरणत्वमिति वक्तव्यम् । समानाधिकरणमिति तु कथमित्यतोऽत्र समानाधिकरणपदस्य लक्षणया सामानाधिकरण्यार्थकत्वेन यथाश्रुतार्थत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **भावेति** ॥ **उपलक्षणं चैतदिति** । समानाधिकरणमित्येतच्छशविषाणादिसम्बन्धविशेषस्योपलक्षणमित्यर्थः । समानाधिकरणत्वस्य भ्रमत्वाभावेन स इत्यस्य तत्परामर्शकत्वासम्भवादाह ॥ **प्रकृत्यर्थमिति** । (दृश् धात्वर्थभूतं प्रत्ययम्) दर्शनरूपमित्यर्थः । स इति यच्छब्दसापेक्षतच्छब्दश्रवणादाह ॥ **यदितीति** । सामानाधिकरण्यज्ञानस्यापि भ्रमत्वे भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेव हीति सावधारणपूर्वग्रन्थविरोध इत्यत आह ॥ **यस्येति** ॥ **प्रागिति** । भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेवेत्यर्थः । वासनोपादानकत्वादादित्यत्रादिपदेन भगवत्कर्तृकत्वतात्कालिकोत्पत्तिविनाशवत्त्वपरिग्रहः । ननु जाग्रद्वत्स्पष्टता न चेत्यनेन बाह्यार्थक्रियासामर्थ्यरहितत्वोक्त्या बाह्यमृदाद्युपादानकत्वाभावप्रसिद्धावप्यपि न वासनामात्रोपादानकत्वसिद्धिरित्यतोऽत्र भाष्ये स्वाप्नाः पदार्था वासनोपादानकाः सोपादानकत्वे सति वासनेतरानुपादानकत्वात्सम्मतवदिति परिशेषस्यैव तत्साधकतयाऽभिप्रेतत्वात्तत्सिद्धिरित्यभिप्रेतपरिशेषानुमाने विशेषणासिद्धिविशेष्यासिद्धी परिहरन्नेव फलितमाह ॥ **अयमभिसन्धिरिति** । पूर्वप्रयोगे व्यतिरेकव्याप्तिरनुसरणीया भवत्तीत्यतोऽन्वयव्याप्तिमूलकमनुमानान्तरं दर्शयति ॥ **विमत इति** । नन्वेतावता वासनोपादानकत्वस्य प्रामाणिकताया भाष्यसिद्धावपि तत्रादिपदोपात्तस्य भगवत्कर्तृकत्वादेर्न प्रागुक्ताशेषाक्षेपपरिहारकत्वमस्य भाष्यस्येत्यतोऽत्र चशब्दसूचितपरिशेषादिप्रमाणबलेन तत्सिद्धेरपि सम्भवान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य चशब्दार्थमाह ॥ **चशब्देनेति** ॥ **परिशेषमिति** । कर्तृरहितोत्पत्तेरयोगादवश्यं कर्तर्यनुसरणीये द्रष्टुर्निर्व्यापारत्वादन्यस्य चादर्शनाज्जीवात्मनः कर्तृत्वायोगादीश्वरस्यैव कर्तृत्वमुक्तरीत्याऽनादिनित्यत्वायोगादुत्पत्तिविनाशवत्त्वे सिद्धे प्राप्पूर्व्वं चानुपलम्भात्तदानीमेवोत्पत्तिविनाशवत्त्वमिति परिशेषमित्यर्थः । वासनाः सर्ववस्तूनामित्यादेरुत्सूत्रार्थप्रतिपादकत्वादभाष्यत्वशङ्कां परिहरति ॥ **तदनेनेति** । ॥ ६ ॥

सु॰—अन्ये पुनरन्यथैतानि सूत्राणि व्याचक्षते । तथा हि । न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामयीति । तत्र तावत्प्रतिपद्यन्ते । **सन्ध्ये सृष्टिराह हि** । प्रबोध (स्वापस्थान) सम्प्रसाद(योः सं)स्थानयोः सन्धौ भवतीति सन्ध्यं स्वप्नस्थानं तत्र तथारूपैव सृष्टिः । कुतः । यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह । अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत इत्यादि । **निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च** । अपि चैके शाखिनः सन्ध्ये कामानां निर्मातारमात्मानमामनन्ति * य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति । न पुनरिच्छाविशेषाः । शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्वेति प्रकृतेषु पुत्रादिषु कामानां त्वा कामभाजं करोमीति कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । प्राज्ञं चैनं निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यादेः प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम् । वाक्यशेषोऽपि तदेव शुक्रं तद्ब्रह्मेत्यादिः । प्राज्ञकर्तृका च सृष्टि(स्तथाभूता स)र्यथारूपा समधिगता जागरिताश्रया तथा स्व(स्वा)प्नाश्रयाऽपि भवितुमर्हति । तस्मात्तथाभूतैव सन्ध्ये सृष्टिरित्येवं प्राप्ते प्रत्याह ॥ **मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्** । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । मायेत्यनादिरनिर्वाच्याऽविद्योच्यते । मायैव सन्ध्ये सृष्टिर्न परमार्थगन्धोऽप्यस्ति । कुतः । कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । देशकालनिमित्तसम्पत्तिरबाधश्च कार्त्स्न्यं तेनाभिव्यक्तस्वरूपत्वाभावात् । तथा हि । न तावत्स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः सम्भवति । न हि संवृते देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभेरन् । न च वाच्यं बहिः कुलायादमृतश्चरित्वेति श्रुतेः स्थितिगतिप्रत्ययभेदाच्च बहिर्देहात्स्वप्नं पश्यतीति । सुप्तस्य जन्तोर्योजनशतान्तरितं देशं क्षणमात्रेण पर्येतुं विपर्येतुं च (ततः) सर्वतः सामर्थ्या(भावा)सम्भवात् । क्वचिच्च प्रत्यागमनवर्जितः स्वप्नो भवति । कुरुष्वहमद्य शयानः स्वप्ने पाञ्चालानधिगतश्च

प्रतिबुद्धश्चेति । देहाच्चेदपेयात्पाञ्चालेषु प्रतिबुद्धेत । कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते । येन चायं देहेन देशान्तरमश्नुवानो मन्यते तमस्याभ्याशस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति । यथा भूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति न तानि तथा भूतान्येव भवन्ति । परिधावंश्चेत्पश्येज्जाग्रद्वद्भूतमर्थमाकलयेत् । दर्शयति च श्रुतिरन्तरेव स्वप्नं स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तत इति । अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिः श्रुतिरनुपकारित्वसाम्याद्गौणी व्याख्येया । स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च भ्रान्तोऽभ्युपेयः । कालविसंवादोऽपि स्वप्ने भवति । रजन्यां सुप्तो हि वासरं भारते वर्षे मन्यते । तथा मुहूर्तमात्रमपि वर्षम् । निमित्तान्यपि (च) स्वप्नेन बुद्धये कर्मणे (वोचि)चोचितानि विघ्नन्ते । बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्ने दृष्टाः प्रबोधे । स्वप्ने एव चैते सुलभबाधा भवन्ति । आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनात् । रथोयऽमिति हि कदाचित्स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन मनुष्यः सम्पद्यते । मनुष्योऽयमिति निर्धारितः क्षणेन वृक्षः । स्पष्टं चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रम् । न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्तीत्यादि । तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनम् । अपर आह । कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वाद्द्रष्टुर्भिन्नत्वादिना निर्वक्तुमशक्यत्वात् । तथा हि । स्वाप्नानां रथादीनां द्रष्टुर्भेदोऽभेदो भेदाभेदो वा । न तावद्भेदः । पार्श्वस्थानामपि तदुपलम्भप्रसङ्गात् । आन्तरत्वस्य चानुचितत्वात् । नाप्यभेदः । एकस्याविचित्रस्य विचित्रानेकात्मकताया विना भ्रान्तिमनुपपत्तेः । भेदप्रत्ययविरोधाच्च । न च भेदाभेदौ । व्याघातात् । अतोऽनिर्वाच्याऽविद्याविलास एवायमिति । सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः । मायामात्रत्वात्तर्हि न कश्चित्स्वप्ने परमार्थगन्ध इति । नेत्युच्यते । सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः । कुतः । यदा कर्मस्वित्यादिश्रुतेः । आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः । तत्र भवतु सूच्यमानस्य सत्यत्वम् । सूचकस्य तु वैतथ्यमेवेति भावः । यदुक्तमाह हीति । तदेवं सति भाक्तं व्याख्येयम् । सुप्तौ हि स्वप्नदर्शननिमित्तसुकृतदुष्कृतकर्तृत्वाद्रथादीनां कर्तेत्युच्यते ।

निर्माणश्रुतिरप्येवं भाक्ता व्याख्येया । यदप्युक्तं प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनन्तीति तदप्यसत् । श्रुत्यन्तरे स्वयं विहृत्य स्वयं निर्मायेति जीवव्यापारश्रवणात् । अपरस्त्वेतदर्थमेव सूचकश्चेति सूत्रं व्याख्यातवान् । शुभाशुभसूचको हि स्वप्नः । न हि प्राज्ञस्य शुभाशुभयोगोऽवकल्पत इति । जीवस्यैव तदेव शुक्रमिति वाक्यशेषे जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते तत्त्वमसीत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणं विरुद्ध्यते॥ अस्तु वा स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः । न च तावता वियदादिवत्स्वप्नस्य सत्यत्वम् । वैषम्यस्योक्तत्वात् । वियदादिप्रपञ्चोऽप्यसत्य एवेत्युपपादितं चारम्भणाधिकरणे । ब्रह्मात्मत्वदर्शनाद्वियदादिप्रपञ्चो बाध्यते । सन्ध्याश्रयस्तु प्रतिदिनमित्यतो वैशेषिकमिदं सन्ध्यस्य मायामात्रत्वमु(पपा)दितम् । पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ । नन्वग्नेरंशस्य विष्फुलिङ्गस्य यथा दहनप्रकाशनशक्ती भवतस्तथेश्वरांशस्य जीवस्यापि ज्ञानैश्वर्यशक्तिभ्यां भाव्यम् । ततश्च साङ्कल्पिकी सृष्टिः स्यादित्यस्येदमुत्तरम् । सत्यमस्त्येवेश्वरसाधर्म्यं जीवस्य किन्तु तिरोहितम् । तत्तु परमेश्वराभिध्यानादेवाविर्भवति । कुतः । ततो हीश्वराद्धेतोरस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ भवतः । देहयोगाद्वा सोऽपि । कस्माज्जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरस्कारो भवति । विष्फुलिङ्गवदतिरस्कारो हि युक्त इत्यत्रेदमुत्तरम् । सोऽपि तिरस्कारो जीवस्य देहयोगात् । अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतदेहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनाद्युपाधियोगात्तदविवेकभ्रमकृतो भवति । यथाऽरणियोगादग्नेः । किमनया कल्पनया । अन्य एवास्तु जीवः परमेश्वरादित्येतद्वाशब्देन व्यवच्छिनत्ति । मैवम् । तत्त्वमस्यादिश्रुतिविरोधादिति ।

टि०— भेद इत्याद्युत्तरभाष्यस्य सूत्रार्थकथनरूपत्वाभावात्तदुपयुक्तार्थप्रतिपादकत्वाभावाच्चानर्थक्यमाशङ्क्य स्वकीयसूत्रव्याख्यानदार्ढ्याय तदपव्याख्याननिरासार्थत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्यापव्याख्याननिरासपरतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं तदनुवदति ॥ अन्ये पुनरिति । आरम्भणाधिकरणे स्वप्नस्य मायामयत्वं सिद्धवत्कृत्य जाग्रदवस्थाया मायामयत्वं निरूपितम् । इदानीं तदेव स्वप्नस्य मायामयत्वं प्रकटयितुं तद्विषयं वाक्यमुदाहरति ॥ न तत्रेति । अत्र स यत्र प्रस्वपितीत्युपक्रम्येति पूरणीयम् ॥ किं प्रबोध इवेति । अत्र च पारमार्थिकत्वमर्थक्रियासमर्थत्वमित्यभिप्रेत्यैव प्रबोध

सु० टि० ॥ ८ ॥ — शं० चं० सू० द्वि० अ० १

इवेत्युदाहरणम् । न तु वास्तवत्वमित्यभिप्रेत्य । तथा सत्यारम्भणाधिकरणे सर्वविकारमिथ्यात्वसमर्थनेन वास्तव्याः सृष्टेस्तत्राप्यसत्त्वेन दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापातात् । मायामयत्वं च प्रतीतिकसत्तामात्रोपेतत्वमित्यवधेयम् । पूर्वपक्षमाह ॥ **तत्रेति** । प्रतिज्ञां विवृण्वन्सन्ध्यपदार्थमाह ॥ **प्रबोधेति** । प्रबोधो जाग्रत् । सम्प्रसीदत्यत्रेति सम्प्रसादः सुप्तिः स्थानशब्दोऽवस्थावाचीति द्रष्टव्यम् । यद्यपि सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमिति वैदिकप्रयोगदर्शनादेव सन्ध्यशब्दस्य स्वप्नस्थानपरत्वं व्युत्पादयितुं शक्यत इत्युक्तविधयोगाश्रयणमनर्थकमित्याभाति । तथाऽपि वैदिकप्रयोगस्य प्रथमप्रयोगमूलकतया तदभावे तदसिद्ध्या तेन कथं तत्सिद्धिरित्याशङ्कायां यौगिकत्वात्सन्ध्यशब्दस्य न तदपेक्षत्वमिति दर्शयितुं योगवृत्त्याश्रयणं कृतमित्यवधेयम् । पदार्थमुक्त्वा प्रतिज्ञां पूरयति ॥ **तत्रेति** ॥ **तथारूपैवेति** । अर्थक्रियासमर्थैवेत्यर्थः । मानाभावात्स्वप्नसृष्टेर्न सत्यत्वमित्याशङ्कते ॥ **कुत इति** । श्रुतिं प्रमाणयन्नुत्तरमाह ॥ **यत इति** । बाह्यरथाद्यभावेऽपीत्ययशब्दार्थः । किञ्च विमता रथादयः सत्या निर्मितत्वाज्जाग्रन्निर्मितरथादिवदित्यनुमानमपि स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वे प्रमाणमित्याह ॥ **निर्मातारमिति** । तद्व्याकरोति ॥ **अपि चेति** । सुप्तेषु करणेषु निर्व्यापारेष्विति यावत् । कामशब्दस्य रूढ्येच्छावाचित्वात्कथं पुत्रादिपरत्वमित्यतो योगेन तदुपपादयति ॥ **काम्यन्त इतीति** । ननु च तस्य रूढ्येच्छापरत्वमेव किन्न स्यादित्यत आह ॥ **न त्विति** । तर्हि रूढिर्योगमपहरतीति न्यायविरोध इत्यतः प्रकरणविरोधान्नात्र रूढिराश्रयणीयेत्याह ॥ **शतायुष इति** । य एष इत्यादिश्रुतिप्रकरण इति शेषः । अन्यथा कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण इत्येतद्वाक्यगतकामशब्दस्य पुत्रार्थत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । अत एव परभाष्ये तत्राप्युक्तमिति ज्ञेयम् । प्राज्ञकर्तृकत्वादपि सत्यैव स्वप्नसृष्टिः सम्प्रतिपन्नवदित्याह ॥ **प्राज्ञं चेति** । तद्विषयं प्रकरणमेव प्रकटयति ॥ **अन्यत्रेति** । तद्विषयं वाक्यशेषमप्युदाहरति ॥ **वाक्येति** । आदिपदेन तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाश्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चनेत्युत्तरवाक्यपरिग्रहः । दृष्टान्तस्य साध्यविकलतां परिहरति ॥ **प्राज्ञेति** । स्वयं विहत्य स्वयं निर्मातीति जीवकर्तृकत्वश्रवणाद्धेत्वासिद्धिमाशङ्क्य जीवस्य प्राज्ञाभेदात्प्राज्ञकर्तृकत्वमविरुद्धमित्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह ॥ **तथेति** । केचित्तूपनयनिगमने दर्शयति ॥ **तथेति** । यथा स्वाप्नाश्रयाऽपि सृष्टिस्तथा प्राज्ञकर्तृकाऽतस्तथा सत्यरूपेत्यावृत्त्या योज्यमित्याहुः । बाध्यत्वेन मिथ्यात्वमाशङ्क्य जागरितसृष्टेः श्रुत्या बाध्यत्वेऽपि तत्त्वसाक्षात्कारात्प्रागनिवृत्तेः सत्यत्ववत्स्वप्न ॥ ८ ॥

सृष्टेरपि सत्यतेत्याशयेनोपसंहरति ॥ **तस्मादिति** । पूर्वपक्षानुवादेन सिद्धान्तं सूत्रयति ॥ **एवमिति** । अक्षरव्याख्यानमारभते ॥ **तु शब्द इति** ॥ **पक्षीमीत** । पूर्वपक्षमित्यर्थः । यदुक्तं सन्ध्ये सृष्टिः पारमार्थिकीति नैतदस्तीत्येवं पक्षं व्यावर्तयतीति यावत् । ननु स्वाप्नार्थानामाविद्यकत्वान्न मायोपादानकत्वम् । अन्यथा वियदादिव्यावहारिकत्वप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **मायेत्यनादिरिति** । उत्तरपक्षप्रतिज्ञापूर्वकं पूर्वपक्षप्रतिषेधं प्रतिजानीते ॥ **मायैवेति** । सूत्रे मायाशब्दोपादानं तु मायाऽविद्ययोरनतिभेदज्ञापनार्थम् । मात्रशब्देन, सति मातरि बाध्यत्वं नाम भ्रान्तिसिद्धत्वं स्वप्नस्य जाग्रद्वैलक्षण्यमिति दर्शितम् । स्वाप्नसृष्टेः सत्यत्वश्रवणान्नतन्मिथ्यात्वप्रतिज्ञा युक्तेत्याशङ्कते ॥ **कुत इति** । परमार्थत्वव्यापकत्वेनावधारितस्य कार्त्स्न्यस्य स्वाप्नाद्व्यावृत्त्या तद्व्याप्यस्य परमार्थत्वस्यापि व्यावृत्तिसिद्धेर्नानुपपत्तिरित्याशयेन सौत्रहेतुं व्यापारयति ॥ **कार्त्स्न्येनेति** । व्याप्यव्यापकभावस्फोरणायाभिमतं कार्त्स्न्यं व्याचष्टे ॥ **देशेति** । ननु स्वप्नेऽप्युक्तरूपकार्त्स्न्यसद्भावान्न व्यापकनिवृत्तिरित्यतो विवक्षितकार्त्स्न्याभावोपपादनं प्रतिजानीते ॥ **तथा हीति** । तत्कथमित्यतः स्वप्ने योग्यदेशायोगं तावद्विवृणोति ॥ **न तावदिति** । यत्र स्वप्नो दृश्यते स एव रथादीनां योग्यो देशः स्यादित्याशङ्क्य स किं देहान्तर्बहिर्वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह ॥ **न हीति** । संवृत इति हेतुगर्भविशेषणम् । द्वितीयमाशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** । देहाद्बहिरेव स्वाप्नं पश्यतीत्यत्र श्रुतिं प्रमाणयति ॥ **बहिरिति** । तत्रैव युक्तिमप्याह ॥ **स्थितीति** । स्वाप्नार्थसम्बन्धिस्थितिगतिप्रत्ययस्य देहान्तःस्थितपदार्थसम्बन्धिस्थितिगतिप्रत्ययापेक्षया भिन्नत्वादित्यर्थः । देहान्तःस्थितपदार्थानां संवृत एव देहदेशे स्थितिप्रतीतौ देहेन सहैव गतिप्रतीतावपि स्वाप्नार्थानामसंवृते देशे स्थितिप्रतीतेर्देहगत्यभावेऽपि गतिप्रतीतेश्च सत्त्वादिति भावः । कुतो नेत्यत आह ॥ **सुप्तस्येति** । तथा चान्तरेव स्वप्नं पश्यतीति वाच्यमिति भावः । बहिर्गतस्यागत्यनियमात्तत्रैव प्रबोधप्रसङ्गादपि न स्वप्नो बहिरित्याह ॥ **क्वचिच्चेति** । प्रत्यागमनवर्जितत्वं स्वप्नस्य कुत इत्यतः स्वप्नोत्थितस्य पार्श्वस्थान्प्रति तथाश्रवणमेव तत्र नियामकमित्याह ॥ **कुरुष्विति** । प्रतिबुद्धश्चेत्यत्र कुरुष्वित्यनुवर्तते । इति पार्श्वस्थान् श्रावयतीति शेषः । उक्तमेवार्थं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति ॥ **देहाच्चेदिति** । स्वप्ने पाञ्चालान्प्रति गतत्वादिति भावः । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **कुरुष्वेवेति** । इतश्च न देहाद्बहिर्देशान्तरं गत्वा स्वप्नधीरित्याह ॥ **येन चेति** । न स्वप्नो देहादेशान्तरगतस्येत्यत्रैव हेत्वन्तरमाह ॥ **यथेति** । तदेव

व्यतिरेकद्वारेण स्फोरयति ॥ **परिधावंश्चेदिति** । अयं प्रसङ्गार्थः । यदि जीवो देहाद्देशान्तरं गत्वा तत्पश्येत्तर्हि यद्यथाभूतमाकलयेत्तत्तथाभूतं स्याज्जाग्रद्दशायां देशान्तरं गत्वा यद्यद्यथाभूतं दृष्टं तस्य तथाभूतत्वदर्शनात् । न चेष्टापत्तिः । तस्य तथाभूतत्वाभावस्य पूर्वत्र व्युत्पादितत्वेन तदनवकाशात् । अतो न देहाद्देशान्तरं गत्वा तद्दर्शनमिति । केचित्तु प्रसङ्गान्तरं वक्तुं कर्तव्यप्रसङ्गस्यानिष्टतां तावदुपोद्घातेनाह ॥ **यथेति** । इदानीं प्रसङ्गमाह ॥ **परिधावंश्चेति** । वाक्यद्वयं व्याचष्टे । न केवलं स्वप्नोन्तरेत्युपपत्तिमात्रसिद्धोऽयमर्थः किन्तु श्रुतिसिद्धश्चेत्याह ॥ **दर्शयति चेति** ॥ **स्वे शरीर इति** । अत्र स्वप्नायाचरतीत्युपक्रम्येत्यत्र शेषपूरणाद्विवक्षितसिद्धिरिति ज्ञेयम् । कथं तर्हि बहिष्कुलायश्रुतिरित्यत आह ॥ **अतश्चेति** ॥ **अनुपकारित्वसाम्यादिति** । यो हि देहं परित्यज्य बहिर्गच्छति तस्य देहो यथा नोपकारी तथा स्वप्नावस्थायां देहे वसतोऽपि जन्तोर्देहो नोपकारीत्यनुपकारित्वसाम्यात्कुलायाद्देहाद्बहिरिव चरित्वेति गौणी व्याख्येयेत्यर्थः । यदप्युक्तं स्थितिगतिप्रत्ययभेदसामञ्जस्याय स्वप्नो बहिरेवेति तत्रोत्तरमाह ॥ **स्थितीति** । श्रुतियुक्तिभ्यामन्तरेव स्वप्नसिद्धेरिति भावः । योग्यदेशायोगं स्वप्नस्योक्त्वा तादृक्कालायोगं स्पष्टयति ॥ **कालेति** ॥ **रजन्यामिति** । भारते वर्षे या रजनी तस्यां सुप्तोऽपि वासरं भारते वर्षे मन्यत इति योजना । यद्यपि रजन्यां वासरस्याभावात्तत्र तद्दर्शनमेव कालविसंवादि स्वाप्नदर्शनोदाहरणत्वेन वक्तुमुचितं तथाऽपि भारते वर्षे रजनीसमयेऽपि केतुमालादौ वर्षान्तरे वासरस्य सद्भावेन तत्र तद्दर्शनस्य कालविसंवादिस्वाप्नदर्शनोदाहरणत्वानुपपत्तेर्भारते वर्ष इत्युक्तम् । अयमाशयः । लक्षयोजनविस्तृतवर्तुलाकारलवणार्णवपरिवृतस्य लक्षयोजनविस्तृतस्य जम्बूद्वीपस्य मध्यभूतकमलकर्णिकाकृतेलावृताख्यमध्यवर्षमध्यमासीनस्य मेरोर्दक्षिणतो हरितकिम्पुरुषभारताख्यानि त्रीणि वर्षाण्युत्तरतो रम्यकहिरण्मयोत्तरकुरुसंज्ञानि त्रीणि पश्चिमतः केतुमालाख्यमेकं पूर्वतो भद्राश्वसंज्ञकमेकम् । वसन्ति रमन्ति चैतेषु प्राणिन इति । मर्यादापर्वतान्तरिताः प्राणिनिवासस्थानभूता भूप्रदेशा वर्षाण्युच्यन्ते । तेषु मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वाणस्यादित्यस्य रश्मयो यदा यावत्पर्यन्तं प्राप्नुवन्ति तदा तावत्पर्यन्तं दिवसोऽन्यत्र रजनीति व्यवस्था । एवञ्च भारते वर्षे सूर्यास्तमयानन्तरं केतुमाले मेरुव्यवधानाभावात्सूर्यप्रकाशोऽस्तीति दिवसो भवति । अतो रजन्यां दिवसो न विरुद्ध इति शङ्कानिवारणाय भारते वर्षे * रजन्यां सुप्तस्य तत्रैव स्वाप्नं दिवसदर्शनमुदाहृतमिति । विधान्तरेणापि कालविसंवादमाह ॥ **तथेति** ।

मन्यत इत्यनुवर्तते । योग्यकालायोगमुक्त्वा तद्वत् निमित्तायोगमाह ॥ **निमित्तान्यपीति** । न रथादीनां बुद्धये ग्रहणाय निमित्तानि सन्ति तदुचितानां चक्षुरादीनां तदोपरतत्वात् । नापि तेषां जननाय, तदुचितानां दार्वादीनां तत्रासत्त्वात् । क्षणमात्रेण चास्य रथादिनिर्वर्तने सामर्थ्याभावाच्चेति भावः । अबाधासम्भवं विभजते ॥ **बाध्यन्ते चेति** । न केवलं प्रबोधे बाध्यत्वं किन्तु स्वप्नेऽपीत्याह ॥ **स्वप्न एव चेति** । आदावन्ते च व्यभिचारधीर्जागरेऽपि तुल्येत्याशङ्क्य विशेषमाह ॥ **रथोऽयमिति** । न केवलमध्यक्षं स्वाप्नरथादीनां बाध्यत्वं किन्तु श्रुतमपीत्याह ॥ **स्पष्टं चेति** । योग्यदेशाद्यभावेन सिद्धमर्थमुपसंहरति ॥ **तस्मादिति** । आद्येऽपि किं ते देहाद्बहिः सन्तीत्यभिमतं किंवाऽन्तरिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **पार्श्वेति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **आन्तरत्वस्य चेति** । संवृतत्वाद्देहदेशस्य तत्र रथादीनामवस्थानस्यासम्भावितत्वादिति भावः । एकस्यानेकेत्यविचित्रस्य विचित्रेति चाभेदाभावोपपादनमित्यवगन्तव्यम् ॥ **यदा कर्मस्विति** । यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेऽभिपश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयादिति श्रुतिप्रतीकोपादानम् । आदिपदेन पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्तीति श्रुतिपरिग्रहः ॥ **आचक्षते चेति** । कुञ्जरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खरारोहणादीनि स्वप्नेऽधन्यानीत्याचक्षत इत्यर्थः ॥ **सूचकस्य तु वैतथ्यमेवेति** । ननु यदि सूचकत्वं स्वप्नस्योपेयते तर्हि अर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वायोगात्कल्पितजाग्रद्ब्रह्मसाक्षात्कारादर्वागबाधः स्यात् । तत्कथं मिथ्यात्वमिति चेत् । उच्यते । अस्ति हि मिथ्याभूतस्त्रियाद्युपहितस्यापि स्वप्नदर्शनस्य व्यावहारिकत्वम् । अत एवाद्राक्षं स्वप्नमहमिति मिथ्यार्थोपहितं स्वप्नदर्शनमनुमन्यते । युक्त्या तु तस्य मिथ्यार्थोपहितत्वान्मिथ्यात्वमुच्यते । अर्थस्तु स्वाप्नो मिथ्या । न च व्यावहारिकमपि सत्त्वं तस्यास्तीति न कश्चिद्दोषः । भाक्तव्याख्यानमेवोपदर्शयति ॥ **सुप्तो हीति** । स्वाप्नरथादिप्रतिभासनेन मोदत्रासदर्शनात्तद्धेतुभूतस्य स्वप्नदर्शनस्य निमित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्तृत्वादित्यर्थः । साक्षान्निमित्तत्वाभावेऽपि परम्परया निमित्तत्वाल्लाङ्गलं गवादीनुद्वहतीत्युक्तिवदिति भावः ॥ **एवं भाक्तेति** । मोदत्रासहेतुस्वाप्नपुत्रादिदर्शननिमित्तसुकृतदुष्कृतकर्तृत्वान्निर्मातोच्यतेत्येवमित्यर्थः ॥ **श्रुतय इति** । बृहदारण्यके स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपितीति जीवव्यापारश्रवणात्कठवल्यामपि य एष सुप्तेषु जागर्तीति प्रसिद्ध्यनुवादाज्जीवस्यैव कामनिर्मातृत्वात्प्राज्ञकर्तृकत्वमसिद्धमिति भावः ॥ **एतदर्थमेवेति** । प्राज्ञस्य निर्मातृत्वनिषे-

कर्मणे इ श्रुत्यंतर

धार्थमेवेत्यर्थः । कथमनेन तन्निरास इत्यतस्तं दर्शयति ॥ **शुभेति** । नन्वेवं प्राज्ञकर्तृकत्वाभावे स्वप्नस्य वाक्यशेषप्रकरणाभ्यां विरोधः स्यादित्यतस्त-योरुपपत्तिमाह ॥ **जीवस्यैवेति** । जीवभावं व्यावर्त्य जीवत्वविवक्षिता परित्यज्येत्यर्थः । जीवस्यैव कामादिनिर्मातृत्वेऽपि प्राज्ञाभेदात्तस्य प्राज्ञकर्तृकत्वम-वर्जनीयमित्यतोऽभ्युपगम्यापि दूषयति ॥ **अस्तु वेति** ॥ **वैषम्यस्येति** । देशकालनिमित्ताबाधसम्पत्तिसद्भावरूपस्येत्यर्थः । देशादिसम्पत्तिसद्भावाद्वियदादेः सत्त्वेऽपि स्वाप्नार्थानां तदभावान्न सत्यतेति सोपाधिकत्वेनाभासत्वान्नोक्तानुमानेन सत्यत्वसिद्धिरिति भावः । अङ्गीकृत्य चेदमुक्तम् । वस्तुतस्तु न वियदादेरपि सत्यत्वमिति दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यान्न तद्दृष्टान्तेन स्वप्नस्य सत्यत्वसाधनं सम्भवतीत्याशयेनाह ॥ **वियदादीति** । नन्वेवं वियदादि-प्रपञ्चासत्यत्वप्रतिपादकारम्भणाधिकरणे नैव गतार्थमेतदित्यत आह ॥ **ब्रह्मात्मकत्वदर्शनादिति** । (वैशेषिकं-वियदादिनिष्ठमायामात्रत्वं ब्रह्मात्मदर्श-नाद्बाध्यत्वप्रयुक्तम् । स्वप्ननिष्ठं तु प्रतिदिनबाध्यत्वप्रयुक्तमिति विशेषोपेतमित्यर्थः ।) जीवस्य ज्ञानैश्वर्यशक्तिमत्त्वेऽपि किमायातमित्यत आह ॥ **ततश्चेति** ॥ **साङ्कल्पिकी सृष्टिरिति** । जीवादेरैश्वर्यवशात्स्वप्ने साङ्कल्पिकी रथादिसृष्टिर्भविष्यतीत्यर्थः । कथं तर्हि प्रात्यक्षिक एवेश्वरधर्मविपरीतधर्मवत्त्वोपलम्भ इति भावेन पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । उत्तरमाह ॥ **तिरोहितमिति** । अविद्यादिव्यवधानादिति शेषः ॥ **अभिध्यानादेवेति** । तत एवाविद्याद्या-वरणनिवृत्तेरिति भावः ॥ **बन्धमोक्षाविति** । ईश्वरस्वरूपाज्ञानाद्बन्धस्तत्स्वरूपपरिज्ञानाच्च मोक्ष इत्यर्थः ॥ **नामरूपकृतेति** । नामरूपात्मकपञ्च-महाभूतकृतेत्यर्थः ॥ **अरणियोगादिति** । यथा दहनप्रकाशनसमर्थस्याप्यग्नेररणिगतस्यारणियोगाद्दहनप्रकाशनशक्तेस्तिरस्कार इत्यर्थः ॥ **किमनये-त्यादि** । देहयोगाज्ज्ञानैश्वर्यशक्तितिरस्कारकल्पनया किं तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यशक्तित्वादन्य एव जीव ईश्वरादस्तु इति योजना । व्यवच्छेदप्रकारमेव दर्शयति ॥ **मैवं तत्त्वमस्यादीति** । अन्य एव जीवः परमेश्वरादित्येवं मा कुतस्तत्त्वमस्यादिश्रुतिविरोधादिति योजना । इतीत्यस्येति व्यवच्छिनत्तीति पूर्वेणा-न्वयः । ननु पूर्ववादिनोक्तायाः स्वानभिमतायाः सूत्रद्वयस्य पूर्वपक्षानुवादपरतायास्तथा मायामात्रमित्यस्य स्वप्नसृष्टेरनिर्वाच्यताप्रतिज्ञापरतायास्तत्र प्रमाणपरतया परेणोक्तस्यापव्याख्यानद्वयरीत्या लब्धस्य कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वस्य चानिरासान्नापव्याख्यानानिरासपरत्वमस्य भाष्यस्येत्यतस्तत्र तत्रार्थे हेतुं कथयन्नेव भाष्यं योजयति ॥ **तदिदमित्यादिना** । मायामात्रमित्याद्युत्तरसूत्राणामिवाद्यद्वितीययोरपि सिद्धान्तसूत्रत्वेऽस्मद्रीत्या सम्भवति सति न

सन्ध्ये सृष्टिरित्यादिपूर्वसूत्रद्वयस्य पूर्वपक्षत्वमुचितम् । यदि च तुशब्दयुक्तत्वात्तृतीयसूत्रस्य सिद्धान्तसूत्रत्वावधारणात्तत्पूर्वसूत्रद्वयस्य पूर्वपक्षत्वमिति मन्यसे तर्ह्यभिमानिव्यपदेशस्तु **विशेषानुगतिभ्याम् असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेरि**त्यादावपि तुशब्दश्रवणात्ततः पूर्वसूत्राणां पूर्वपक्षत्वं स्यात् । यद्यपि पूर्वमीमांसादौ पूर्वपक्षसूत्राणि सन्ति तथाऽपि तत्राद्याध्यायाद्यपाद एव पूर्वपक्षसूत्रसद्भावात् । इह च त्वन्मतेऽपि प्रथमाध्याये तदभावेनान्यत्रापि सूत्रकृतः पूर्वपक्षत्वसूचकजैमिन्यादिग्रहणाभावे व्याकरणकल्पसूत्रादाविव तदकरणशैलीनिश्चये सति किमत्रान्यथाभावः कल्प्यते । अन्यथैकः पादः पूर्वः पक्षः पादान्तरं सिद्धान्त इत्यपि स्यादित्याशयेनोक्तं पूर्वपक्षानुवादपरमितीति ।

अ०—भेदोऽभेदोऽथवा द्वन्द्वमिति प्रश्नो न युज्यते ॥ द्रष्टुः स्वप्नस्य दृष्टत्वाद्भेदस्यैवाखिलैर्जनैः ॥ प्रश्नदोषा हि चत्वारः स्वव्याहतिरस-ङ्गतिः ॥ सिद्धार्थता च वैफल्यं न तैः स्यात्तत्त्वनिर्णयः ।

सु०—तदिदमनुपपन्नं व्याख्यानम् । तथा हि यत्तावत्स्वप्नसृष्टेः पारमार्थिकत्वप्रतिपादकं सूत्रद्वयं पूर्वपक्षानुवादपर-मिति तत्तदा प्रतीमो यदि मायामात्रमित्यनिर्वाच्यत्वप्रतिज्ञा स्यात् । न चैवम् । तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावात् । ननूक्तं कार्त्स्न्ये-नानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति देशकालनिमित्तसम्पत्त्यबाधराहित्यं तथा भिन्नत्वादिना निरूपयितुमशक्यत्वं च । मैवम् । तस्या-नुपपन्नत्वात् । तत्र यद्देशादिराहित्यमु (पपा) दितम् । तत्सूत्रार्थस्पष्टीकरणेनैवाभासीभविष्यतीत्याशयवान् (यच्चे) भेदा-दिविकल्पप्रश्नेन यद्दूषणमुक्तं तत्र प्रश्न एवासावनुपपन्नो दूरे दूषणाभिधानमित्याह ॥ भेद इति । द्रष्टुर्देवदत्तात्स्वप्नस्य स्वप्नो-पलभ्यस्य रथादेः किं भेदोऽथाभेदो द्वन्द्वं भेदाभेदौ वेति विकल्प्य प्रश्नो न युज्यते । कुत इत्यत आह ॥ दृष्टत्वादिति । द्रष्टुः स्वप्नस्येत्यनुवर्तते । सन्देहमूलो हि विकल्पप्रश्नः । न च प्रकृते सन्देहः सम्भवति । स्वप्नतद्द्रष्ट्रोर्भेदस्यैवाखिलैर्जनैर्दृष्ट-त्वेन विप्रतिपत्तेरभावात् । स्यादेतत् । मा भूद्विप्रतिपत्तिमूलोऽयं संशयः । समानधर्मजस्तु भविष्यति । किञ्चिद्वस्तु द्रष्टुर्भिन्नं भवति किञ्चिदभिन्नं किञ्चिद्भिन्नाभिन्नम् । वस्तु चेदमतो भिन्नमभिन्नं वेत्यादिसंशयो भवेदिति । मैवम् । संशयो हि किं

सु० टि० ॥ ११ ॥

समानधर्मदर्शनमात्राद्भवति । उत निर्णायकाभावसहकृतात् । नाद्यः । सर्वत्र सन्देहोत्पादप्रसङ्गात् । अस्ति हि सर्वत्र किञ्चित्साधर्म्यम् । तदनिवृत्तिप्रसङ्गाच्च । न हि समानो धर्मः कदाऽपि निवर्तते । द्वितीये तु कथमत्र सन्देहः । भेदस्यैवाखिलैर्जनैर्दृष्टत्वेन निर्णायकाभावस्यैवासिद्धेः । अथ मतम् । भेदो हि कश्चित्परमार्थो दृष्टो यथा स्तम्भकुम्भयोः । कश्चि(च्चाप) दपरमार्थो यथा चन्द्रमसोः । दृश्यते चायं भेदस्ततो भवेदेवं सन्देह इति । एतदपि न । तथा सति यथा संशयं विकल्पप्रश्नस्य कार्यत्वात् । स एवानया वाचोभङ्ग्या क्रियत इति चेन्न । प्रतीतिरपि हि न केवला संशयहेतुर्भवति । सर्वत्र संशयप्रसङ्गात् । तदनिवृत्तिप्रसङ्गाच्च । विशेषप्रतीत्या हि तन्निवृत्तिरेष्टव्या । तत्राऽपि च सन्देहोऽवस्कन्दत एव । किन्तु विप्रतिपत्त्यादिकलुषिता । न चात्र तदस्तीत्युक्तम् । औत्सर्गिकं हि प्रतीतीनां याथार्थ्यम् । अन्यथात्वं त्वपवादात् । तदेवं सिद्धविषयत्वात्प्रश्न एवामनुपपन्नः । ननु च भेदपक्षमेवाङ्गीकृत्य तत्रोक्तो दोषः शक्यत एव परिहर्तुम् । मनोयोनित्वेन सुखादिवत्पार्श्वस्थानुपलम्भसम्भवात् । तत्किमनेन प्रश्नखण्डनेन । सत्यम् । तथाऽपि प्रतिवादिस्खलितं नोपेक्षामर्हतीति शिष्यांश्छिक्षयितुमेतत् । तथा च वक्ष्यति । युक्तिपादव्युत्पादितन्यायशेषं प्रसङ्गेन व्युत्पादयितुं च । इह च तद्व्युत्पादस्योपयोगं लेशतो दर्शयिष्यामः । सिद्धेऽर्थे संशयो न युज्यते । ततो विकल्पप्रश्नोऽपीत्युक्तम् । तत्र न युज्यत इति कोऽर्थः । न तावन्नोत्पद्यत इति । संशयविकल्पप्रश्नोत्पत्तेः प्रमितत्वात् । न चोत्पन्नोऽपि निष्कारण इति । अकारणकार्योत्पत्तेः प्रमाणविरुद्धत्वात् । नाप्यतत्कारणादुत्पन्न इति । यत उत्पन्नस्तस्यैव कारणत्वेन व्याहतत्वात् । न चान्यदनुपपन्नत्वमस्तीत्यत आह ॥ प्रश्नेति । विकल्पप्रश्नदोषाः । प्रमाणव्याहतिः सिद्धार्थतैवेति न पृथगुक्तः । स्वव्याहतिर्यथा । वन्ध्या किं पुत्रवती न वेति । असङ्गतिर्यथा । ईश्वरः सुखीत्युक्ते प्रपञ्चस्य क्षणिकत्वे किं प्रत्यक्षं प्रमाणमुतानुमितिः । सिद्धार्थता तु प्रकृतैव । वैफल्यं यथा ।

शि० चं० तृ० द्वि० अ० १

॥ ११ ॥

काकस्याष्टौ दश वा दन्ता इति । वैफल्यमित्यतःपरमितिशब्दोऽध्याहार्यः । अयमभिसन्धिः । स्वव्याहत्यादिकं तावत्त्रयं प्रश्न-दूषणं भवत्येव । प्रतिज्ञाविरोधार्थान्तरादेर्निग्रहस्थानत्वेन प्रामाणिकैः परिगणितत्वात् । तस्यानुपपन्नता कीदृशी येन दूषणत्व-मिति वक्तव्यम् । अथ मन्येत । अव्या (घातादि) हत्यादिकमर्थप्रत्ययनाङ्गम् । व्याहतादिकं च ब्रुवाणस्तन्न प्रत्येति विपरीतं च प्रत्येतीत्यनुमीयते । अतोऽप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिलिङ्गत्वादनुपपन्नमिति । एवं तर्हि सिद्धार्थताऽप्येवमेवेति कथं न दोषः । विकल्पप्रश्नो हि सन्देहमूलः । सन्देहश्च समानधर्मदर्शनादिना निर्णायकाभावसहकृतेन भवति । समानधर्माद्यभावे वा निर्णायकसद्भावेऽपि वा यः सन्दिग्धे विकल्पांश्च पृच्छति स नूनमविद्यमानमेव समानधर्मादिकं प्रतिपन्नो न प्रतिपन्नश्च निर्णायक सद्भावमित्यनुमीयते । न हि कार्यमकारणं भवितुमर्हति । दृश्यते हि सर्पभ्रमादिनाऽपि भयकम्पादिकार्योत्पाद इति । ननु ग्रन्थास्तावदिमे वादकथाप्रक्रियया प्रवृत्ताः । न च वादे निग्रहस्थानमस्ति । तस्य तत्त्वनिर्णयावसानत्वात् । न हि वादिप्रति-वादिनोरन्यतरस्मिन्प्रतिज्ञाहान्यादिना निगृहीते सत्यन्यतरपक्षनिर्णयः सिध्यति । पुनः सम्यक् प्रतिपद्यप्रत्यवस्थानसम्भवात् । यत्तु वादसूत्रे सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्न इत्यपसिद्धान्तादेर्निग्रस्थानत्वं सूचितम् । तदऽपि वादस्यान्यतरपक्षनिर्णयावसा-नत्वविरोधादनुपपन्नम् । यदि च वादेऽपसिद्धान्तादीनि कानिचिन्निग्रहस्थानानि स्युस्तदापऽराण्यपि कस्मान्न स्युः । तत्त्वनिर्ण-यावसानविरो (धित्वस्यो) धस्योभयत्र साम्यात् । प्रतिज्ञाहान्यादिना निग्रहे वीतरागत्वहा (निरिति) निःस्यादिति चेत् । सममपसिद्धान्तादावपीति । अतो वादे निग्रहस्थानाभावात्कथं प्रश्नदोषोद्भावनमित्यत आह ॥ न तैरिति । तैः स्वव्यावहतादि-प्रश्नैः । स्वव्याहतादिप्रश्नास्तत्त्वनिर्णयविरोधिन इत्यर्थः । न हि सिद्धेऽप्यर्थे सन्दिहानः शतेनापि प्रमाणानां तत्त्वं प्रतिपादयितुं शक्यते । (तत्र) तत्रापि सन्देहानिवारणात् ।

टि०—॥ **स्पष्टीकरणेनैवेति** । मनोविकारविषयाः स्वाप्ना यद्वाह्यवन्न ते स्थूला भवन्त्यतस्तेषां स्पष्टता न तथा क्वचित् । क्वचित्स्पष्टा अपि सुप्ते मानसी वासना चेत्यादिनैतदधिकरणान्त इति शेषः । मूले भेदावध्यनुक्तिप्रसक्त्या द्रष्टुरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वानुपपत्तिं मनसि निधायाह ॥ **द्रष्टुर्देवदत्तादिति** । भेदोऽभेदोऽथवेत्यादिप्रश्नस्य तन्मूलकदोषाणां चार्थमात्रनिष्ठत्वेन स्वप्नशब्दस्यार्थज्ञानात्मकोभयपरतया अत्राप्यनुपपत्तेरर्थमात्रपरतया तं व्याचष्टे ॥ **स्वप्नस्येति** ॥ **विकल्पप्रश्न इति** । विरुद्धानेककोटिकप्रश्न इत्यर्थः । भेददर्शनेऽपि प्रश्नः कुतो न सम्भवतीत्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य परिहरति ॥ **सन्देहमूलको हीति** । देवदत्त कियन्तस्तव तनया इत्यज्ञानमूलकप्रश्नस्यापि सद्भावान्न तस्य सन्देहमूलकत्वनियम इत्यतोऽत्र प्रश्नपदस्य विरुद्धनानाकोट्यवलम्बिप्रश्नपरत्वेन प्रश्नमात्रपरत्वाभावादेककोट्यवलम्बिप्रश्नानामज्ञानमूलकत्वेऽपि नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **विकल्पप्रश्न इति** । यद्यपि देवदत्त कियन्तस्तव तनया इत्यादिप्रश्नानामपि तत्त्वोद्योतटीकोक्तरीत्या सन्देहमूलत्वस्य स्थितत्वान्नाज्ञानमूलत्वमस्तीति न विकल्पपदव्यावर्त्यत्वं सम्भवति । तथाऽपि भेदोऽभेदोऽथवा द्वन्द्वमिति प्रश्नस्यानेककोट्यवलम्बित्वात्तादृशप्रश्नस्य सन्देहमूलत्वनियमाश्रयणमात्रेण प्रकृतनिर्वाहादेककोट्यवलम्बितया प्रतीयमानोदाहृतप्रश्नस्य संन्देहमूलत्वाभावेऽपि न काचिदस्माकं क्षतिः । तत्त्वोद्योतटीकायां सन्देहमूलकत्वव्युत्पादनं तु वस्तुस्थितिकथनमात्रमित्येककोटयवलम्बिप्रश्नानामज्ञानमूलकत्वाभ्युपगमवादेनैवैतद्ग्रन्थप्रवृत्तेरदोषः । अत एव देवदत्त कियन्तस्तव तनया इत्यादेरस्तु वाऽन्यत्र यथातथेत्यज्ञानमूलत्वमभ्युपगम्यानेककोटयवलम्बिप्रकृतप्रश्नस्तावदित्यादिनाऽनेककोटयवलम्बिप्रकृतप्रश्नाभिप्रायेण सन्देहमूलकत्वनियमकथनं टीकायामिति द्रष्टव्यम् । ननु च लोकानुग्रहाय परपरीक्षाद्यर्थं विदिततत्त्वेन पुरुषेण कृतस्य प्रश्नस्य सन्देहमूलत्वाभावात्तत्र व्यभिचारः । न च ज्ञाते ज्ञीप्सादिविरहाद्विदिततत्त्वकृतप्रश्नस्य ज्ञीप्सापूर्वकवचनत्वाभावान्न प्रश्नत्वमिति वाच्यम् । सति प्रयोजने सिद्धेऽपि सिषाधयिषावज्ज्ञातेऽपि ज्ञीप्सायाः कल्प्यतया ज्ञीप्सापूर्वकवचनत्वरूपप्रश्नत्वाव्याघातादिति चेत् । अत्र गुरवः । विदिततत्त्वेन पुरुषेण कृतस्य प्रश्नस्यैककोटयवलम्बित्वेऽपि टीकोक्तरीत्या सन्देहमूलत्वस्यैव सूपपादनत्वेनासन्देहमूलप्रश्नस्यैवाभावात् । भावेऽपि वाऽनेककोटयवलम्बिप्रश्नस्यैव सन्देहमूलत्वनियमाश्रयणेनातादृग्रूपप्रश्नस्याप्यसन्देहमूलत्वेऽप्यक्षतेः । अनेककोट्यवलम्बित्वे च व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसमानाकारत्वनियमस्थित्यैककोट्यवलम्बिज्ञानेनानेककोट्यवलम्बिव्यवहा-

त्व

वा

॥ १२ ॥

रानुदयात् । अनेककोट्यवलम्बिज्ञानस्य मूलत्वेन कल्प्यतया सन्देहमूलत्वस्यैव सत्त्वेनाव्यभिचारात् । न चावगतविशेषत्वान्न तस्य सन्देहः कल्पयितुं शक्यत इति वाच्यम् । सूत्रकृत इव तस्यापि परकीयसम्भावितसंशयस्य स्वस्मिन्नाहरणोपपत्त्या तन्मूलकत्वाविरोधादिति । तातचरणास्तु । परेण स्वग्रन्थे स्वाप्नार्थानां द्रष्टुर्भेदोऽभेदो वेत्यादि विकल्प्य दूषणस्यैव कृतत्वाद्विकल्पो न युज्यत इत्येव वक्तव्यम् । इति प्रश्नो न युज्यत इति तु कथं परेण प्रश्नस्याकरणादित्यतो विकल्पस्यापि प्रश्नविशेषत्वान्नोक्तदोष इत्याशयेन विकल्पप्रश्न इत्युक्तमिति व्याचक्षते । अस्तु प्रश्नस्य सन्देहमूलत्वं तथाऽपि कुतो न युज्यत इत्यत आह ॥ **न चेति** । अनेन प्रश्नमूलभूतसन्देहस्य लक्षणया प्रश्नशब्दार्थत्वमङ्गीकृत्येति प्रश्नो न युज्यत इत्येतदुक्तरूपः सन्देहो

६ न युज्यतेति प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवति । ननु चोक्तरूपः सन्देहोऽपि कुतो न सम्भवतीत्यतः किमयं विप्रतिपत्तिमूलोऽभिमतः किंवा साधारणधर्मदर्शनादिजन्य इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यपक्षदूषणपरतया दृष्टत्वादिति मूलं योजयति ॥ **स्वप्नद्रष्टुरिति** । द्वितीयमुत्थापयति ॥ **स्यादेतदिति** । नन्वत्र स्वप्नद्रष्टुर्भेदस्य दृष्टत्वमुच्यते न तु साधारणधर्मदर्शनस्य संशयकारणत्वे बाधकं किञ्चिदिरुच्यत इति कथमनेन द्वितीयपक्षनिरासः । न च निर्णायकसद्भावव्युत्पादकस्यास्य तद्द्वारा निर्णायकाभावसहकृतसाधारणधर्मदर्शनादिरूपसंशयसामग्र्यभावव्युत्पादनपर्यन्तत्वाद्युक्तोऽनेन द्वितीयपक्षनिरास इति वाच्यम् । साधारणधर्मदर्शनमात्रस्यैव संशयकारणत्वाभ्युपगमेन तदयोगादित्यतोऽत्र पक्षे सम्भावितविकल्पद्वयप्रदर्शनपूर्वकमाद्यपक्षं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतया मूलं योजयति ॥ **संशयो हीत्यादिना** ॥ **सर्वत्रेति** । विशेषदर्शनस्थल इत्यर्थः । तत्सामग्र्या असार्वत्रिकत्वान्न सर्वत्र संशय इत्यत आह ॥ **अस्ति हीति** । इष्टापत्तिं मन्वानस्य दूषणान्तरमाह ॥ **तदिति** । ननु विशेषदर्शनादेव तन्निवृत्तिर्भविष्यतीति नोक्तप्रसङ्ग इत्यतो विशेषादर्शनसहकृतसमानधर्मदर्शनस्य संशयकारणत्वपक्षे विशेषदर्शनस्य सामग्रीविघटकत्वात्तन्निवर्तकत्वसम्भवेऽपि समानधर्मदर्शनमात्रस्य तत्सामग्रीत्वपक्षे तदविघटकत्वान्न तन्निवर्तकत्वमित्याशयेनाह ॥ **न हीति** ॥ **कदाऽपीति** । विशेषदर्शनकालेऽपीत्यर्थः । नन्वखिलैर्भेदस्य दृष्टत्वादुक्तरीत्या तत्र सन्देहानुपपत्तावपि परमार्थत्वापरमार्थत्वरूपकोटिद्वयसहचरितप्रतीतिविषयत्वरूपसमानधर्मदर्शनाद्भेदे पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वकोटिकः सन्देहः स्यादेवेत्याशङ्कते ॥ **अथ मतमिति** । एवं तर्हि भेदः किं परमार्थ उतापरमार्थ इति संशयानुसारेण तन्मूलकपरमार्थत्वापरमार्थत्व-

कोटिकप्रश्नस्यैव कर्तव्यत्वाद्भेदोऽभेदो वेत्यादिप्रश्नकरणमसङ्गतमित्याशयेनाह ॥ **तथा सतीति** ॥ **स एवेति** । स्वाप्मार्थानां द्रष्टुर्भिन्नत्वपक्षे भेदपारमार्थिकत्वस्याभेदे त्वपारमार्थिकत्वस्य भेदाभेदपक्षेऽपि विरुद्धत्वेनोभयोरपि पारमार्थिकत्वस्यापारमार्थिकत्वस्य चानुपपत्त्या कस्यचित्परमार्थत्वस्य कस्यचिदपरमार्थत्वस्य चावश्यं वाच्यत्वात्तत्रापि भेदस्य पारमार्थिकत्वपक्षे प्रथमपक्षाबहिर्भावस्याभेदस्य परमार्थत्वे च द्वितीयपक्षाबहिर्भावस्य प्रसङ्गाद्भेदादिविकल्पप्रश्नस्य भेदपारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्व एव पर्यवसन्नत्वादिति भावः । अत्रापि किं संशयः प्रतीतिरूपसाधारणधर्मदर्शनमात्राद्भवति किंवा निर्णायकाभावसहकृतादिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **प्रतीतिरिति** । विषयतासम्बन्धेन प्रतीतिरित्यर्थः ॥ **सर्वत्रेति** । विशेषदर्शनस्थलेऽपीत्यर्थः । नन्वेवं सति प्रतीतिमात्रेण सन्देहः क्वापि न स्यादिति पृच्छति ॥ **किन्त्विवति** । निर्णायकाभावसहकृतप्रतीतेरेव तद्धेतुत्वाभ्युपगमान्न तन्मात्रस्याहेतुत्वमनिष्टमित्याशयेन परिहरति ॥ **विप्रतिपत्त्यादीति** । अस्तु तर्हि तादृशप्रतीतिरेव सन्देहहेतुरिति द्वितीयः पक्षो निरवद्यत्वादित्यत आह ॥ **न चेति** ॥ **उक्तमिति** । भेदस्यैव दृष्टत्वादित्यनेनेति शेषः । ननु भेदस्य दृष्टत्वेऽपि परमार्थत्वरूपकोटयनवधारणान्न निर्णायकाभावाभावासिद्धिरित्यतः प्रामाण्यस्वतस्त्वस्यौत्सर्गिकत्वेनासत्यपवादे भेदप्रतीतेः प्रमात्वनिश्चयेन तयैव भेदपरमार्थत्वसिद्धयाऽन्यतरकोटिनिश्चयान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **औत्सर्गिकं हीति** । यद्वा ननु भेदस्य दृष्टत्वेऽपि तद्दर्शनयाथार्थ्यसंशये बाधकाभावात्तदाहितार्थसंशयो नानुपपन्न इति मूढाभिसन्धिराशङ्कते ॥ **अथेति** ॥ **भेदः कश्चिदिति** । भेददर्शनं किञ्चिद्याथार्थ्ये दृष्टमित्यर्थः ॥ **दृश्यते चायमिति** । इदं च भेददर्शनमित्यर्थः ॥ **तत इति** । यथार्थत्वायथार्थत्वरूपकोटिद्वयसहचरितभेददर्शनत्वरूपसाधारणधर्मदर्शनादित्यर्थः ॥ **एवमिति** । भेददर्शनं यथार्थमयथार्थं वेत्येवमित्यर्थः । तथा सत्युक्तसंशयानुसारेण तन्मूलकप्रश्नस्यापि भेददर्शनं यथार्थमयथार्थं वेत्येवं रूपेण कर्तव्यत्वाद्भेदोऽभेदो वेत्यादितत्करणमसङ्गतमित्याशयेन यथाश्रुतं दूषयति ॥ **तथा सतीति** । भेददर्शनयाथार्थ्यायाथार्थ्यसंशयस्य तदाहितभेदादिरूपार्थसंशयपर्यवसन्नत्वेन स्वमात्रापर्यवसन्नत्वाभावान्न मूलोक्तभेदादिविकल्पप्रश्नासङ्गतिरिति पूर्ववादी स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **स एवेति** ॥ **प्रतीतिरिति** । भेददर्शनत्वरूपसाधारणधर्मप्रतीतिरित्यर्थः ॥ **सर्वत्रेति** । प्रमात्वदर्शनस्थलेऽपीत्यर्थः ॥ **विशेषप्रतीत्येति** । प्रमात्वप्रतीत्येत्यर्थः ॥ **तत्रापीति** । प्रमात्वरूपविशेषप्रतीतौ सत्यामपी-

त्यर्थः। उक्तसन्देहकारणस्य तत्राप्यविकलत्वादिति भावः ॥ **विप्रतिपत्त्यादीति** । निर्णायकाभावसहकृताभेददर्शनत्वरूपसाधारणधर्मप्रतीतिरेव संशयहेतुरित्यर्थः। अस्तु तर्हि प्रकृतेऽप्येवमेवेत्यत आह ॥ **न चेति** । भेदस्यादृष्टत्वादित्यनेन निर्णायकाभावाभावस्योक्तत्वादिति भावः। ननु तेन भेददर्शनमात्रस्य सिद्धावलाभेऽपि तत्प्रमात्वालाभान्न निर्णायकाभावाभावसिद्धिरित्यतो ज्ञानप्रामाण्यस्वतस्त्वस्यौत्सर्गिकत्वात्प्रकृते चाखिलैर्भेदस्यैव दृष्टत्वेन तद्याथार्थ्यनिश्चयसिद्ध्या तत्प्रमात्वलाभात्तत्सिद्धिरित्याशयेनाह ॥ **औत्सर्गिकं हीति** । ततश्च भेददर्शने प्रामाण्याप्रामाण्यसंशयस्यैवासम्भवान्न तदाहितार्थसंशयमादायाप्युक्तविकल्पप्रश्नसमर्थनमिति भावः। किमत्र प्रश्नखण्डनस्य निष्प्रयोजनतयाऽकर्तव्यतायामेव तात्पर्यं किंवा तथासमाधानस्यापि कर्तव्यतायामिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं निष्प्रयोजनत्वासिद्ध्या परिहरति ॥ **तथाऽपीति** । द्वितीयमिष्टापत्त्या परिहरति ॥ **तथा चेति**। मनोयोनित्वेन सुखादिवत्पार्थस्थानामनुपलम्भसम्भवात्स्वप्रार्थानां द्रष्टुर्भेद इत्यपि। मनोविकारा विषयाः स्वाप्ना यद्वाह्यवन्न त इत्यादिना वक्ष्यतीत्यर्थः। प्रश्नखण्डनस्य प्रयोजनान्तरमप्याह ॥ **युक्तिपादेति** ॥ **न्यायविशेषमिति** । आश्रयासिद्ध्यादेरदूषणत्वं व्यर्थविशेषणत्वादेरदूषणत्वं तर्कार्थापत्त्यादेरुपक्रमादेश्चानुमानत्वमित्येवंरूपमित्यर्थः। तदपि युक्तिपाद एव किमिति न व्युत्पादितमित्यत आह ॥ **इह चेति** ॥ **दर्शयिष्याम इति** । एवं संशोधितन्यायसदागमविरोधत इत्यादिनेति शेषः। स्वव्याहत्यादिप्रतिबन्द्याऽत्रोपपादयिष्यमाणस्याप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिरूपोभयलिङ्गत्वेन सिद्धार्थतायाः प्रश्नदूषणत्वस्यानेककोटयवलम्बितया सन्देहमूलके भेदोऽभेदोऽथवा द्वन्द्वमित्यादिप्रश्ने सम्भवेऽप्यज्ञानमूलकेषु देवदत्त कियन्तस्तव तनया इत्याद्येककोटयवलम्बिप्रश्नेषु तेषामज्ञानमूलकतया सिद्धार्थताया अप्रतिपत्तिलिङ्गतया दूषणत्वसम्भवेऽपि संशयमूलकत्वेन वक्ष्यमाणरीत्या विप्रतिपत्तिलिङ्गत्वेन दूषणत्वस्यासम्भवादनुपपत्त्या प्रश्नशब्दस्य प्रश्नमात्रपरत्वासम्भवात्संशयमूलकप्रश्नपरत्वमेव तस्येत्यभिप्रेत्य प्रश्नदोषपदं व्याचष्टे ॥ **विकल्पप्रश्नदोषा इति** । यद्यपि तत्त्वेद्योतटीकोक्तरीत्या देवदत्त कियन्तस्तव तनया इत्यादिप्रश्नानामपि सन्देहमूलकत्वादज्ञानमूलकत्वाभावेन सिद्धार्थतायाः प्रश्नमात्रेऽप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिलिङ्गत्वेनैव दूषणत्वसम्भवात्प्रश्नपदस्य विशेषपरत्वाश्रयणमनर्थकमित्याभाति। तथाऽपि भेदोऽभेदोऽथवा द्वन्द्वमित्यनेककोट्यवलम्बिप्रकृतप्रश्नस्य सन्देहमूलतया उभयवादिसिद्धत्वेन तत्र सिद्धार्थताया अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिलिङ्गत्वेन दूषणतासमर्थनमात्रेणैव प्रकृतप्रश्नानुपपत्तिसमर्थन

सिद्धौ किं प्रश्नमात्रे सन्देहमूलकत्वव्युत्पादनपूर्वकं सिद्धार्थताया अप्रतिपत्त्यादिलिङ्गत्वेन दूषणत्वोपपादनेन न किञ्चित्प्रयोजनमित्यङ्गीकृत्याज्ञानमूलकत्वं देवदत्त कियन्तस्तव तनया इत्यादिप्रश्नानामेतद्ग्रन्थप्रवृत्तेरदोषः । अत एवास्तु वाऽन्यत्र यथा तथा । अनेकोट्यवलम्बी प्रकृतः प्रश्नस्तावत्सन्देहमूल एवाङ्गीकरणीय इत्यादिनोदाहृतप्रश्नानामज्ञानमूलकत्वमभ्युपेत्यानेककोटयवलम्बिप्रश्नत्वावच्छेदेनैव सन्देहमूलत्वनियमवर्णनं टीकाकाराणामिति द्रष्टव्यम् । तातचरणास्तु । विदिततत्त्वेन पुरुषेण परपरीक्षार्थं कृते प्रश्ने सिद्धार्थताया दूषणत्वप्रसङ्गपरिहाराय विकल्पपदम् । न चैवमपि तेनैव कृतेऽनेककोटयवलम्बिप्रश्ने तस्यादोषत्वप्रसङ्गतादवस्थ्यं। विकल्पपदोपादानमहिम्ना प्रश्नपदस्य संशयमूलकप्रश्नपरत्वलाभेन तदप्रसङ्गादित्यभिप्रायमाहुः । स्वव्याहत्यादिवत्प्रश्नदोषत्वेन क्लृप्ततयाऽवश्यं वक्तव्यायाः प्रमाणव्याहतेरनभिधानाद्विभागन्यूनतामाशङ्क्य परिहरति ॥ **प्रमाणेति** ॥ **सिद्धार्थतैवेति** । घटस्य मृन्मयत्वे प्रमाणसिद्धे सति घटः किं मृन्मयोऽथान्यो मृन्मय इति विकल्पप्रश्नस्य द्वितीयकोटयंशे प्रमाणव्याहत्या सिद्धार्थतायामन्तर्भावान्न पृथगुक्तिरित्यर्थः ॥ **इति शब्दोऽध्याहार्य इति** । अन्यथा स्वव्याहत्यादेः प्रत्येकं चतुष्टयरूपताभ्रान्तिः स्यादिति भावः । नन्वनुपपन्नत्वानिरुक्त्या सिद्धार्थतायाः प्रश्नदूषणत्वे खण्डिते तन्निर्वचनपूर्वकं तस्याः प्रश्नदूषणत्वमेव समर्थनीयम् । स्वव्याहत्यादेस्तद्दूषणत्वकथनस्य तु नोपयोगं पश्याम इत्यतोऽत्र स्वव्याहत्यादिग्रहणस्य सिद्धार्थतायाः परमुखेनैवानुपपन्नत्वानिर्वचनेन दूषणत्वसमर्थनार्थत्वान्न तदानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य स्वव्याहत्यादेर्दूषणत्वमेवासिद्धमिति मन्वानं प्रति तद्दोषत्वव्युत्पादनपूर्वकं तत्प्रतिबन्द्या सिद्धार्थताया दोषत्वमुपपादयितुमाह ॥ **अयमभिसन्धिरिति** । अर्थान्तरादित्यादिपदेन निरर्थकादिपरिग्रहः । (प्रतिज्ञाविरोधे स्वव्याहतिः । अर्थान्तरेऽसङ्गतिः । निरर्थकादौ च वैफल्यं प्रसिद्धमेवेति तेषां दूषणत्वे स्वव्याहत्यादीनां दूषणत्वं प्राप्तमिति भावः) ॥ ननु समानधर्मादिकार्यस्य संशयस्य कथं तदभावेऽपि भ्रमरूपतज्ज्ञानमात्रेणोत्पादः स्यादित्यतः सत्यपि समानधर्मादौ तदज्ञाने संशयानुदयादसत्यपि तस्मिन् तज्ज्ञानमात्रेण संशयोदयादन्वयव्यतिरेकाभ्यां समानधर्मादिज्ञानस्यैव तत्कारणत्वावधारणेन न समानधर्मादेः संशयकारणत्वाभावात्तस्य च प्रमाभ्रमसाधारणत्वात्साधारणधर्मादिप्रमयेव तद्भ्रमेणापि संशयोत्पादो न विरुद्ध इत्यभिप्रेत्य तत्रैनुरूपं दृष्टान्तमाह ॥ **दृश्यते हीति** । सत्यपि सर्पे तदज्ञानदशायां भयकम्पानुदयादसत्यपि तस्मिंस्तज्ज्ञाने च तदुदयादन्वयव्यतिरेकाभ्यां तज्ज्ञानमात्रस्यैव भयकम्पादिजनकत्वावधारणात्तत्तज्ज्ञानमात्रस्य च भ्रमप्रमासाधारणत्वात्सर्पप्रमयेव तद्भ्रमादिनाऽपि भयकम्पादिकार्योत्पादो दृश्यत इत्यर्थः । ननु न तैः स्यात्तत्त्वनिर्णय इत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च सिद्धार्थादिप्रश्नानां तत्त्वनिर्णयविरोधित्वकथनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्कथनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च वादे निग्रहस्थानाभावेन सिद्धार्थत्वादेः प्रश्नदूषणत्वासिद्ध्या तेन प्रश्नखण्डनानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थत्वात्तत्कथनस्य न तदिति वाच्यम् । निग्रहस्थानाभावे नियामकाभावेन तद्भावे नियामकसद्भावेन च वादे निग्रहस्थानाभावस्यैवासिद्धेः । सिद्धौ वा तेन वादे सिद्धार्थत्वादेरदूषणत्वप्राप्त्या तेन प्रश्नखण्डनानुपपत्तिप्रसक्तावपि ग्रन्थस्य वादभिन्नत्वात्तत्र सिद्धार्थत्वादेरदूषणत्वासिद्ध्या तेन प्रश्नखण्डनसम्भवेन तदनुपपत्तिशङ्काया एवानुदये न तत्परिहारार्थत्वासम्भवादित्यत उक्तानुपपत्तिशङ्कापरिहारकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं ग्रन्थस्य वादाविशिष्टत्वं वादे निग्रहस्थानाभावं चोपपादयन्नेव सिद्धार्थत्वेन प्रश्नखण्डनानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **वादप्रक्रिययेति** । पृष्टेनागम एवादौ वक्तव्यः साध्यसिद्ध्य इत्यादिनोपदर्शितवादप्रवृत्तिप्रकारेणेत्यर्थः । शिष्यानुकम्पया प्रवर्तनादिति भावः ॥ **वादसूत्र इति** । प्रमाणतर्कसाधनोपलम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद इति गौतमीयवादसूत्र इत्यर्थः । अपसिद्धान्तादेरित्यादिपदेन न्यूनपरिग्रहः ॥ **सूचितमिति** । विशेषणद्वयव्यावर्त्यतयेति शेषः । ननु न तैरित्यादिना स्वव्याहतादिप्रश्नानां तत्त्वनिर्णयसाधनत्वाभावमात्रमुच्यते न तु तत्प्रतिबन्धकत्वमिति कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतस्तत्तात्पर्यमाह ॥ **स्वव्याहतादिप्रश्ना इति** । कथमेतेषां तत्त्वनिर्णयविरोधित्वमित्यतः प्रकृतत्वात्सिद्धार्थतायास्तद्विरोधित्वमुपलक्षणत्वेन दर्शयति ॥ **न हीति** ॥ **तत्र तत्रेति** । तस्मिंस्तस्मिन्प्रमाणेऽपीत्यर्थः ।

अ० — तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं स्याद्वादेऽपि हि निग्रहः ॥ उद्भावनीयमेव स्यान्न कथावसितिर्भवेत् ॥ विजिगीषुकथायां तु कथावसितिकारणम् ॥ परिहारोऽपि सिद्धत्वं दूषणं प्रतिवादिनः ॥ प्रतिज्ञायां तदन्यस्य सिद्धतैव हि साधिका ॥ आश्रयव्याश्रयासिद्धी साध्यसिद्धिश्च दूषणम् ॥ केषाञ्चिन्न च ते दोषा व्याप्तौ सत्यां कथञ्चन । दोषो व्याहतिरेवास्ति नृशृङ्गास्तित्वसाधने ॥

सु० — ततः किमित्यत आह ॥ तत्त्वेति । न केवलं जल्पवितण्डयोरेव निग्रहस्थानसद्भावः किन्तु वादेऽपि । निगृह्यतेऽनेनेति निग्रहो निग्रहस्थानं स्यादेव । अयं तु विशेषः । न जल्पवितण्डयोरिव समस्तम् । अपि तु यावत्तत्त्वनिर्णयविरोधि

तात्रदेव । सिद्धप्रश्नाद्दिकं च तत्त्वनिर्णयविरोधीत्युक्तम् । तत्कुतो वादे न निग्रहस्थानमिति । यो हि यदर्थं प्रवर्तते स तद्विरुद्धमाचरन्कथं नापराधी स्यादिति हिशब्दार्थः । निग्रहनिमित्तानिष्कर्षार्थं वैलोम्यमिति भावप्रत्ययः । नन्वेवं तर्हि वादस्य तत्त्वनिर्णयार्थत्वं व्याहन्येत । तथा च विजयार्थत्वेन जल्पादितो व्यावृत्तिश्च न स्यात् । तद्वदेव सर्वनिग्रहस्थानसद्भावोऽपि स्यादित्यत आह ॥ उद्भावनीयमेवेति । तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं वाद इत्यनुवर्तते । अवसीयतेऽनेनेत्यवसितिः । विजगीषुकथायां जल्पवितण्डालक्षणायाम् । कथावसितिकारणं सर्वमपि निग्रहस्थानमिति शेषः । एतदुक्तं भवति । वादे(ऽपि) किञ्चिदसम्भावितमेव । यथा विक्षेपादि । तस्याज्ञानसङ्गूहनाद्यर्थत्वात् । तत्त्वनिर्णिनीषोश्च तत्रानर्थित्वात् । किञ्चित्सम्भावितमप्यनुद्भाव्यम् । यथाऽननुभाषणादि । तस्योभयाभिलषिततत्त्वनिर्णयाविरोधित्वेन तदुद्भावनस्य व्यर्थत्वात् । किञ्चिदुद्भाव्यमात्रं यथा प्रतिज्ञाविरोधादिकं प्रकृतम् । तस्य तत्त्वनिर्णयविरोधित्वेन तदुद्भावनस्यात्याजनेन तत्त्वनिर्णयाङ्गत्वात् । वादावसानं त्वन्यतरस्य साधनदूषणयोः स्थितयोरन्य(तर)स्मिंश्च निस्साधनदूषणे सति भवति । स एव हि तत्त्वनिर्णय इति । जल्पवितण्डयोस्तु सर्वमपि निग्रहस्थानं सम्भावितं चोद्भाव्यं च । उद्भावितं च कथां चावसाययति । तयोर्विजयार्थत्वात् । सर्वस्य विजयसाधनत्वात् । अतो न कश्चिद्दोष इति । एवं सिद्धार्थविषयत्वं प्रश्नस्य दूषणमुद्भाव्यं चेत्युपपाद्य तद्दूषणत्वानभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गं सूचयितुमाह ॥ परिहारेऽपीति । न केवलं सिद्धविषयत्वं प्रश्नदूषणं किन्नाम परिहारेऽप्युत्तरेऽप्यर्थस्य सिद्धत्वं दूषणम् । इयांस्तु विशेषः । प्रश्ने तु पृच्छ्यमानार्थस्य प्रष्टुः सिद्धत्वं दुषणम् । प्रतियोगिनस्तु सिद्धत्वं न्याय्यमेव । अन्यथा तं प्रति प्रश्नानुपपत्तेः । उत्तरे तु तदर्थस्य प्रतिवादिनः सिद्धत्वं दूषणम् । वादिनस्तु सिद्धत्वमेव न्याय्यम् । अन्यथा प्रतिपादकत्वानुपपत्तेरिति । तत्किमुत्तरवाक्यार्थस्य सर्वस्यापि प्रतिवादिसिद्धत्वं दूषणम् । नेति ब्रूमः । किन्तु प्रतिज्ञार्थस्यैवापरिहारेऽपि प्रतिज्ञा-

यामर्थस्य प्रतिवादिनः सिद्धत्वं दूषणमिति सम्बन्धः । इदमुक्तं भवति । यदि स्वसिद्धा(र्थे प्र)र्थप्रश्नकरणं न दूषणं स्यात् । तदा प्रतिवादिसिद्धार्थप्रतिज्ञाऽपि न दूषणं स्यादविशेषात् । ननु परं प्रति साधनाय पक्षवचनं प्रतिज्ञा । न च सिद्धं साधनमर्हति । अतः प्रतिज्ञात्वव्याघातात् * प्रतिवादिसिद्धार्थत्वं दूषणमेवेति । एवं तर्हि ज्ञीप्सापूर्वकं वाक्यं प्रश्नः । न च ज्ञाते ज्ञीप्सा सम्भवति । अतः प्रश्नत्वव्याघातात्स्वसिद्धार्थविषयत्वं कथं न दूषणमिति । अथ किमर्थं प्रतिज्ञायामित्युच्यत इत्यत आह ॥ तदन्यस्येति । व्यापकधर्मस्य साध्यधर्मिणा सम्बन्धस्तदपर्यवसानलभ्यश्चार्थः प्रतिज्ञा(ता)र्थः । तदन्यस्य हेत्वाद्यर्थस्य सिद्धतैव हि साध्यसाधिका भवति । असिद्धस्य लिङ्गादेः साध्यसाधकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । अतः प्रतिज्ञायामित्युक्तम् । प्रतिज्ञातार्थव्यतिरिक्तस्योत्तरवाक्यार्थस्य सिद्धतैव साधिकेत्यनेन तदसिद्धेर्दूषणत्वं लब्धम् । सा चानेकप्रकारा । तथा हि । साध्यधर्मिणोऽसिद्धिराश्रयासिद्धिः । यथा (नृ श्र)शशशृङ्गमस्ति शृङ्गत्वाद्गोशृङ्गवदिति । साध्यधर्मासिद्धिरप्रसिद्धविशेषणतापरसंज्ञा । यथा शुक्तिरजतादिकं सदसद्विलक्षणं बाध्यत्वादिति । लिङ्गासिद्धिः * यथा विमतमचेतनं सदसद्विलक्षणत्वादिति । लिङ्गस्य पक्षधर्मतासिद्धिः * यथा शब्दो नित्यश्चाक्षुषत्वादिति । व्यधिकरणासिद्धिः * यथा शब्दोऽनित्यो घटस्य कृतकत्वादिति । व्याप्त्यसिद्धिः * यथा यत्सत्तत्क्षणिकं यथा प्रदीपः संश्च प्रपञ्च इति । एवं विशेषणासिद्ध्यादयोऽपि द्रष्टव्याः । तत्र सर्वासामप्यसिद्धीनां दूषणत्वे प्राप्तेऽपवादमाह ॥ आश्रयेति । आश्रयासिद्धिर्व्यधिकरणासिद्धिः साध्यासिद्धिश्च यद्यपि केषाञ्चिन्नैय्यायिकादीनां मते दूषणम् । तथाऽपि तत्त्वतो न च ते दोषाः । आश्रयासिद्धिरनेकप्रकारा । असदाश्रयत्वमभावाश्रयत्वमप्रतीताश्रयत्वं पक्षीकृताकारेणासत्त्वं सिद्धसाध(कत्वं)नत्वं चेति । तत्राद्ययोर्द्वयोरदोषत्वं प्रतिजानीते ॥ न चेति । अप्रतीताश्रयत्वादेर्दोषत्वस्य सिद्धत्वात् । अत एवोक्तमन्यत्रासदाश्रयस्येत्यादि । न चात्यन्ताभावोऽपीति । एवमुत्तरत्रापि ज्ञातव्यम् ।

आश्रयासिद्धिशब्देन दृष्टान्तस्याश्रयहीनताऽपि सङ्ग्राह्या । कुतस्ते न दोषा इति चेत् । किं व्याप्त्यादिभङ्गहेतुत्वेन दोषत्वमुत सत्येव व्याप्त्यादौ प्रकारान्तरेण । नाद्यः । आश्रयासिद्ध्यादावपि व्याप्त्यादेः सत्त्वात् । द्वितीयेत्विदमुपतिष्ठते । व्याप्तौ सत्यां कथञ्चन केनापि प्रकारेण न दोषा इति । व्याप्तिग्रहणमबाधितविषयत्वाद्युपलक्षणम् । वस्तुतो व्याप्तावेव तस्योपयोगान्न पृथगुक्तम् । अस्यैवार्थस्य प्रपञ्चार्थमुत्तरः प्रबन्धः । तत्र भाववदभावस्यापि प्रामाणिकत्वं सधर्मकत्वं च प्रागेव साधितम् । असदाश्रयस्य तु कुतो दुष्टत्वमिति वाच्यम् । किन्नरविषाणमस्ति ✱ विषाणत्वादित्यादेरपि साधनत्वप्रसङ्गात् । उतासतो निर्धर्मकत्वेन साध्यधर्माश्रयत्वानुपपत्त्या बाधितविषयत्वेन । अथ साधनधर्माश्रयत्वानुपपत्त्या स्वरूपासिद्धत्वेन । यद्वाऽसतः सकलव्यवहाराभाजनत्वेन । यदि वाऽप्रामाणिकस्य प्रमाणाङ्गताऽसम्भवेन । अथवाऽसदाश्रयस्य व्याप्त्यनुपपत्त्येति । आद्यं निराकरोति ॥ दोष इति । व्याहतिः प्रमाणविरोधः । शृङ्गशब्दो हि महत्त्वतः शिरस्संयुक्तस्य रूपवतोऽवयवविशेषस्य वाचकोऽभिप्रेतः स्यात् । अतीन्द्रियस्य वा कस्यचित् । आद्ये प्रत्यक्षेण तस्य नास्तिताऽवधारणात् ✱ प्रमाणबाधितत्वेनैव विषाणत्वस्यासाधनत्वान्नातिप्रसङ्गः । द्वितीये त्विष्टापादनमिति ।

टि० — तत्त्वनिर्णयवैलोम्यस्य जलपवितण्डयोरदूषणत्वेन न केवलं तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं जल्पवितण्डयोर्निग्रहस्थानं किन्नाम वादेऽपि तन्निग्रहस्थानमित्येकवाक्यतया योजयितुमशक्यत्वात्तत्त्वनिर्णयवैलोम्यमित्येको प्रयोगः स्याद्वादेऽपि निग्रह इत्यपर इति वाक्यभेदमाश्रित्यात्रोक्तशङ्कापरिहारकतया स्याद्वादेऽपीति वाक्यं योजयति ॥ न केवलमिति । अपसिद्धान्तादेरभिमानखण्डनरूपनिग्रहत्वाभावेन निग्रहपदस्य तत्परत्वानुपपत्तेर्निग्रहस्थानपरतया तद्व्याचष्टे ॥ निगृह्यतेऽनेनेति । तर्हि तावतैवोक्तशङ्कापरिहारात्तत्त्वनिर्णयेत्याद्यवाक्यवैय्यर्थ्यमित्यतोऽत्र प्राप्तातिप्रसङ्गपरिहारायोक्तविवरणरूपत्वान्न तदित्याशयेन तथा च तद्योजयति ॥ अयं त्विति । अस्तु तर्हि तत्त्वनिर्णयविरोधिनो निग्रहहेतुत्वं सिद्धार्थत्वादेस्तु किमायातमित्यत आह ॥ सिद्धेति ॥ उक्तमिति । न हि सिद्धेऽप्यर्थे सन्दिहानुद्भूत्यादिनेति शेषः । ननु तत्त्वनिर्णयविरोधिवादे निग्रहस्थानमित्येव वक्तव्यम् । तत्किं ॥ १६ ॥

वैलोम्यमिति भावप्रत्ययेनेत्यतोऽपसिद्धान्तादेर्वादे निग्रहस्थानतायां नापसिद्धान्तत्वादिकं निमित्तं येनातिप्रसङ्गः किन्तु तत्त्वनिर्णयविरोधित्वमेव । अतो नातिप्रसङ्ग इत्यतो वादोद्भाव्यनिग्रहस्थानतावच्छेदकानुगतधर्मनिरूपणार्थं भावप्रत्ययोपादानम् । अन्यथेन्द्रः पुरन्दर इतिवत्स्यादित्याशयेनाह ॥ निग्रहेति ॥ एवं तर्हीति । वादेऽपि निग्रहस्थानसद्भाव इत्यर्थः ॥ व्याहन्येतेति । वादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्मिन्प्रतिज्ञाहान्यादिना निगृहीतेऽप्यन्यतरपक्षनिर्णयासिद्धिरिति भावः । न केवलं वादे निग्रहस्थानाभ्युपगमे तस्य तत्त्वनिर्णयार्थत्वव्याहतिरेव दोषः किन्तु विजयार्थत्वप्रसङ्गश्चेत्यभिप्रेत्य तत्रापीष्टापत्तिं वदन्तं प्रत्यनिष्टान्तरमाह ॥ तथा चेति । फलभेदाभावादिति भावः । जल्पादितोऽव्यावृत्तिरिष्टैवेति वदन्तं प्रत्यनिष्टान्तरमाह ॥ तद्वदेवेति । तथा च यावत्तत्त्वनिर्णयविरोधिता तावदेव निग्रहस्थानं न समस्तमिति यत्प्रागुक्तं तद्भग्नमिति भावः । ननु कुतो वादे तत्त्वनिर्णयवैलोम्यस्यैवोद्भाव्यत्वं कुतश्च कथावसित्यकारणत्वं कुतश्चैवं सति वादकथावसानमवसानकारणान्तरानिरूपणादित्यतस्तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं वादे उद्भावनीयमेवेत्युक्त्या सूचितं तत्त्वनिर्णयवैलोम्येतरस्य कस्यचिदसम्भावितत्वं सम्भवतोऽपि कस्यचिदनुद्भाव्यत्वं च तत्र तत्र हेतुतयोपपादयन्नेव तत्त्वनिर्णयवैलोम्यस्याप्युद्भाव्यमात्रत्वं तत्र हेतुकथनेनोपपादयन्नेवैवं तत्त्वनिर्णयपर्यन्तं वादे सुबहवोऽपि हि घटेयुश्चिरकालं चेति कथालक्षणीयाचार्योक्तिं मनसि निधाय तत्पर्यवसानकारणनिरूपणेनैवोदयनाद्युक्तवादनिग्रहस्थानचातुर्विध्यनिरासं च सूचयन्नेव स्वाभिमतं वादनिग्रहस्थानानेकविधत्वं दर्शयन्नेव वाक्यतात्पर्यमाह ॥ इदमुक्तं भवतीति । प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञासन्यासो निरर्थकमर्थान्तरमविज्ञातार्थमपार्थकमिति षट्कमेवासम्भावितमित्याहोदयनः । तदसत् । विक्षेपस्याज्ञानसङ्गूहनार्थत्वेनासम्भावितेष्वेव परिगणनीयत्वादिति भावेन स्वयं विक्षेपादित्वेनैव तदुदाहरति ॥ किञ्चिदसम्भावितमेव यथा विक्षेपादीति । आदिपदेन परोक्तस्य प्रतिज्ञाहान्यादिषट्कस्य परिग्रहः । असम्भावितत्वे हेतुमाह ॥ तस्येति । विक्षेपादिसप्तकस्येत्यर्थः । विक्षेपप्रतिज्ञाहानिसन्न्यासार्थान्तराणां चतुर्णां स्वाज्ञानसङ्गूहनार्थत्वेऽपि निरर्थकाविज्ञातार्थापार्थकानां पराज्ञानप्रकाशनार्थत्वादादिपदेनोपादानम् । तथा च स्वाशक्तिसङ्गूहनपराशक्तिप्रकाशनार्थत्वाद्विक्षेपादेर्न वादे तत्सम्भवतीति भावः । अस्तु स्वाशक्तिसङ्गूहनाद्यर्थत्वं सप्तकस्य तथाऽपि कुतोवादेऽसम्भावितत्वमज्ञानसङ्गूहनार्थत्वमेव तत्सम्भवादित्यत आह ॥ तत्त्वेति । तत्रानर्थित्वात्स्वाशक्तिसङ्गूहनपराशक्तिप्रकाशनानपेक्षत्वादित्यर्थः । न च परोक्तदोषभये-

नासम्भवं तत्रापि प्रतिज्ञाहानिसन्न्यासावनुक्तभ्रमात्प्रमादाद्वा सम्भवत एव । तथा वाचकत्वभ्रमान्निरर्थकत्वमुपयुक्तत्वभ्रमादर्थान्तरं स्पष्टार्थत्वभ्रमादविज्ञातार्थं पूर्वोत्तरान्वयभ्रमादपार्थकं च सम्भवतीति कथमसम्भावितमेवेत्यवधारणमिति वाच्यम् । प्रतिज्ञाविरोधादेबुद्धिपूर्वं सम्भवासम्भवस्याभिप्रेतत्वादबुद्धिपूर्वं सम्भवतश्चोद्भाव्यमात्रत्वरूपतृतीयकोटावेव निवेशोपपत्तेः । ननु च समीचीनमेव साधनं त्वयोपन्यस्तं मया च तत्रासदेव दूषणं दत्तम् । तद्भयात्किमर्थं त्वं साधनं त्यजसि अपलापयसि वेत्येवं सद्विषययोः प्रतिज्ञाहानिसन्न्यासयोरुद्भावनीयत्वाद्वादे कथं हान्यादेरसम्भावितत्वकोटौ निवेशः प्रतिज्ञाविरोधादिवत्तृतीयकोटावेव निवेशस्योचितत्वादिति चेत् । सत्यम् । निग्रहस्थानत्वे साक्षाद्व्याप्यधर्मावच्छेदेनानुद्भाव्यत्वादेरभिधानात्सद्विषयप्रतिज्ञाहानित्वस्य च निग्रहस्थानत्वव्याप्यप्रतिज्ञाहानित्वव्याप्यत्वेन तत्साक्षाद्व्याप्यत्वाभावाददोष इत्याशयात् । प्रतिज्ञान्तरं हेत्वन्तरमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणमिति सप्तकं सम्भवदनुद्भाव्यमित्याहोदयनः । तदसत् । विक्षेपस्याज्ञानसङ्ग्रहनार्थस्य वादेऽसम्भवस्योपपादितत्वेनापरिगणनीयस्य परिगणनादननुभाषणे यत्तदित्याद्यनुवादादित्रयस्य न्यूनादन्यूनतयोद्भाव्यमात्रकोटिनिविष्टत्वेऽप्यन्यथाऽनुवादस्य च प्रकृतानुपयोगित्वेनार्थान्तरतुल्यतयाऽसम्भावितपक्ष एव निक्षेपेऽपि तूष्णींभावस्याज्ञानादितुल्यतयाऽसम्भाविनोऽनुद्भाव्यकोटिनिविष्टत्वेन तथा परिगणनीयस्यापरिगणनाच्चेति भावेनाह ॥ **किञ्चित्सम्भावितमप्यनुद्भाव्यं यथाऽननुभाषणादीति** । अत्रादिपदेन विक्षेपव्यतिरिक्तानां प्रतिज्ञान्तरादीनां षण्णां सङ्ग्रहः । सम्भवतोऽप्यनुद्भाव्यत्वे हेतुमाह ॥ **तस्येति** । अननुभाषणादेरित्यर्थः ॥ **तत्त्वनिर्णयाविरोधित्वेनेति** । तेषां पुरुषवचनदोषत्वेन तत्त्वानिर्णयापरिपन्थित्वादिति भावः । ननु साधनविशेषाधीनसाध्यविशेषसिद्धये प्रतिज्ञान्तरहेत्वन्तरे अवश्योद्भाव्ये । अन्यथा तत्त्वव्याघादिति चेन्न । साधनाविशेषाधीनसाध्यविशेषनिर्णयोद्देश्यकविचारेतरतत्त्वविचारे तदनुद्भाव्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैवमपि मतानुज्ञोद्भावनमस्तु । प्रसङ्गाभासकत्वेनासाधकताभ्रमजनकतया तस्यास्तत्त्वधीव्याघातकत्वादिति वाच्यम् । मतानुज्ञायाः प्रसङ्गाभासात्मकत्वाभावेन तत्त्वनिर्णयापरिपन्थित्वादित्याशयात् । ननु तथाऽपि पर्यनुयोज्योपेक्षणमुद्भाव्यमेव । न चैवं स्वकौपीनविवरणापत्तिः । वादकथायां तस्यादोषत्वादिति चेन्न । तस्य प्राश्निकोद्भाव्यत्वेनैव सामयिकत्वात् ॥ **किञ्चिदुद्भाव्यमात्रमिति** । उद्भाव्यमपि न कथावसायिकमित्यर्थः ॥ **यथा प्रतिज्ञाविरोधादिकमिति** । अत्रादिपदेनाप्राप्तकालं न्यूनमधिकं

पुनरुक्तमननुभाषणमपसिद्धान्त इति परोक्तस्य षट्कस्य सङ्ग्रहः । यत्त्वत्राननुभाषणस्य तत्त्वनिर्णयाविरोधितयाऽनुद्भाव्यनिग्रहनिविष्टस्य नोद्भाव्यमात्र-कोटिनिविष्टत्वमिति पञ्चकस्यैवादिपदेन सङ्ग्रहो न तु उदयनरीत्या षट्कस्येति प्राचां व्युत्पादनम् । तदसत् । तथा सत्यन्यथाऽनुवादस्यार्थान्तरतुल्यत्वे-नाननुभाषणस्यासम्भावितपक्षनिक्षिप्तस्य सम्भावितानुद्भाव्यकोटिनिविष्टत्वाभावप्रसङ्गेन तथा परिगणनरूपपूर्वग्रन्थविरोधापातात् । यदि च तूष्णीम्भाव-रूपस्य तस्याज्ञानादितुल्यतयाऽसम्भावितानुद्भाव्यकोटिनिविष्टत्वाभिप्रायकत्वान्न पूर्वग्रन्थविरोध इति मन्यसे तर्हि उक्तरूपस्य तस्य सम्भावितानुद्भाव्य-कोटिनिविष्टत्वेऽपि यत्तदित्याद्यनुवादादिरूपस्य तस्य न्यूनादन्यूनतयोद्भाव्यमात्रकोटिनिवेशोपपत्तेः किमिति तत्परित्यागः । अथैकदेशस्योद्भाव्यमात्रको-टिनिविष्टत्वेऽपि न सर्वस्य तदस्तीति तत्परित्यागस्तर्हि तदेकदेशस्य तूष्णीम्भावस्य सम्भावितानुद्भाव्यकोटिनिविष्टत्वेऽपि सर्वस्य तदभावात्तथापरि-गणनानुपपत्तिरेव । असम्भावितकोटावुपलक्षणत्वेनाननुभाषणमभिप्रेतमेवेति न कश्चित्क्षुद्रोपद्रव इत्यास्तां तावत् ॥ **तस्येति** । प्रतिज्ञाविरोधादेरित्यर्थः ॥ **तत्त्वनिर्णयविरोधित्वेनेति** । प्रतिज्ञाविरोधादीनां फलोपहिततत्त्वनिर्णयसामग्रीप्रतिबन्धकत्वेन परम्परया तत्त्वनिर्णयप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । अयमाशयः । आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमत्तया प्रतिसंहितं प्रमाणाप्रतिहतं च वाक्यं खलु तत्त्वनिर्णयाङ्गं नान्यत् । तत्र प्रतिज्ञाविरोधे योग्यता-विरोधः । अप्राप्तकाले त्वाकाङ्क्षाविरहः । न्यूने त्वाकाङ्क्षितासमभिव्याहारेण सन्निधिविरहविशेषः । अधिकपुनरुक्तयोरनाकाङ्क्षितयोश्च ग्राह्या-भावोपस्थापनेनाविशिष्टवाक्यप्रतिसन्धानाविघटकत्वेऽप्यनाकाङ्क्षितासत्या तत्प्रयोजनानुसन्धानेन व्यग्रः प्रतिपत्तानानुसन्धातुर्महतिवाक्यमाकाङ्क्षादि-मत्तयेति व्यासङ्गजननेन प्रतिबन्धकत्वमेव । अननुभाषणे चोक्ताप्रतिसन्धानम् । अपसिद्धान्ते तु सम्मुग्धप्रमाणबाधोत्क्रान्तिर्भवति । एतादृशं च वाक्यं तत्त्वनिर्णयाङ्गम् । ननु यत्र हेत्ववयवेनैव न्यूनत्वं हेत्वन्तरस्य चापारिस्फूर्तिस्तदा तत्त्वनिर्णायकाभावात्तत्त्वधीव्याघात इत्यवश्यं कथावसान-मिति कथमुद्भाव्यमात्रत्वमस्येति चेत् । सत्यम् । हेत्ववयवन्यूनत्वं कथावसानिकं न्यूनान्तरं तु न तथेत्यभिप्रायेणेदमिति भावः । वस्तुतस्तु न हेतुमात्रं तत्त्वनिर्णायकं किन्तु व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टतया बोधितम् । तथा च यत्रोदाहरणावयवादिनोपनयावयवादिना वा न्यूनता तत्राप्यवश्यं हेत्वन्तरं न्यूनवत्कथावसानमिति ध्येयम् । नन्वधिकेन शाब्दधीर्यदि न प्रतिबद्ध्यते तर्हि तदुद्भावनमनर्थकम् । अथ सा प्रतिबद्ध्यते तर्हि कथा-

विच्छेदः स्यादेवेति कथं तस्योद्भाव्यमात्रत्वमिति चेन्न । हेतुद्वयस्य व्याप्तिपक्षधर्मतासाचिव्याचिन्ताव्यग्रस्य प्रतिपत्तुरेको हेतुस्तत्त्वनिर्णयाय न पर्याप्त इत्यधिकं शाब्दज्ञानाङ्गमिति ज्ञापनार्थं तदुद्भाव्यान्यतरहेतुं त्याजयित्वा कथायाः प्रवर्तनीयत्वे तदुद्भावनस्यावश्यकत्वात्कथानवसायिकत्वाच्चोद्भाव्यमात्रत्वसम्भवादिति । व्यभिचाराद्यनुद्भावने हि न व्यभिचारादिमता हेतुना तत्त्वनिर्णयो भवति । भवति च तत्त्वनिर्णयस्य साक्षाद्विरुद्धा विपरीतप्रतिपत्तिः । अतो हेत्वाभासोद्भावनेन साधनस्य भङ्गे सति साधनान्तरोपादाने कथान्तरारम्भेण पूर्वोपक्रान्तकथानिवृत्तिरावश्यकी । हेत्वन्तरानुपादाने च तदप्रतिबद्धेन प्रतिहेतुनैव तत्त्वनिर्णयात्कथानिवृत्तिरावश्यकी । तथा निरनुयोज्यानुयोगाद्यनुद्भावने छलाद्यसद्दूषणदूषितेन साधनेन तत्त्वनिर्णयायोगात्तदुद्भावनेनासद्दूषणभङ्गे सति दूषणान्तरोपादाने पूर्वोपक्रान्तकथानिवृत्तिरावश्यकी । हेत्वाभासो निरनुयोज्यानुयोगश्चेति द्वयं कथावसानकारणमित्याहोदयनः । तदसत् । पूर्वोपक्रान्तकथानिवृत्तेरेवावश्यकत्वात् । तथा हि । किं पूर्वोपक्रान्ता कथा तत्त्वनिर्णयमुत्पाद्य निवृत्ताऽनुत्पाद्यैव वा । नाद्यः । व्यभिचाराद्युद्भावितदोषभिया हेत्वाभासं परित्यज्य पुनस्तत्कालोपस्थितसद्धेतूपादाने तत्प्रतिरुद्धेन वा निरनुयोज्यानुयोगदूषितं छलादिकमपहाय तत्कालोपस्थितसद्दूषणोपस्थितसद्दूषणोपन्यासे तद्दूषितेन वा साधनेन तत्त्वनिर्णयायोगात् । नान्त्यौ । अन्यतरपराजयेऽपि तत्त्वनिर्णयोद्देश्यकाया अनुत्पादिततत्त्वनिर्णयायाः षण्ढसम्भोगसमानाया वादकथात्वायोगात् । न ह्यनुत्पादितजयपराजयव्यवस्था कथा जल्पो वा वितण्डा वा भवति । अन्यथा तत्त्वधीसामग्रीविरोधकस्यावश्योद्भाव्यतयोक्तस्य प्रतिज्ञाविरोधादिसप्तकस्यापि कथावसायित्वप्रसङ्गाज्जल्पवितण्डयोरिव वादेऽपि हेत्वाभासनिरनुयोज्यानुयोगयोरिव पराजयहेतुत्वात् । अथ न पराजयहेतुत्वेऽपि विरोधादीनामुद्भावनेनान्यतरजयमात्रेणावसानं वादस्य तत्त्वनिर्णयार्थत्वात् तत्त्वनिर्णयसामग्रीविघटकत्वाद्विरोधादीनामुद्भाव्यं त्याजयित्वाऽन्यथाभिधानं स्वयमेव सम्पाद्य च सम्यगभिधानं तत्त्वनिर्णयाय वादकथा प्रवर्तनीयेति चेत् । हन्तैवं हेत्वाभासनिरनुयोज्यानुयोगाभ्यामुद्भाविताभ्यां पराजितस्यापि तस्यैव तदैव साधनान्तरस्य दूषणान्तरस्य वा स्फुरणे सन्देहावस्कन्दनेन तत्त्वनिर्णयासम्भवात्सुतरां तत्त्वनिर्णयाय कथा प्रवर्तनीयेति कथं कथाविच्छेदः । न हि तत्त्वनिर्णयानुत्पादाविशेषेऽपि विरोधाद्युद्भावनेन न वादावसानं हेत्वाभासाद्युद्भावनेन च तदवसानमिति विनिगन्तुं शक्यमित्याशयवान्स्वमते वादावसानमुपपादयति ॥ **वादावसानं त्विति ।**

आत्यन्तिकसाधनदूषणानिवृत्तावेव वादावसानमिति भावः ॥ **जल्पवितण्डयोस्त्विति ।** इहोद्भावनकालभेदेन त्रिविधानि निग्रहस्थानान्यनुक्तग्राह्याणि उच्यमानग्राह्याण्युक्तग्राह्याणि चेति । तत्राननुभाषणमज्ञानमप्रतिभेति त्रीण्यनुक्तग्राह्याणि । अर्थान्तरं निरर्थकमपार्थकमप्राप्तकालमिति चत्वार्युच्यमानग्राह्याणि शेषाणि त्रयोदशोक्तग्राह्याणि । तान्यपि द्विविधानि । आभासव्यतिरिक्तानि हेत्वाभासाश्चेति विंशतिरेव । प्रतिज्ञान्तरहेत्वन्तरयोरनिग्रहस्थानत्वस्यान्यत्र समर्थितत्वात् । तत्रानुक्तग्राह्यत्रिकस्य प्रथमकक्षायामसम्भावितत्वेऽप्युत्तरकक्ष्यासु सम्भावितत्वादुच्यमानग्राह्यचतुष्कस्य च प्रथमकक्ष्यायामपि सम्भावितत्वादुक्तग्राह्येष्वपि प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञासन्न्यासो मतानुज्ञेति त्रिकस्य प्रथमद्वितीयकक्ष्योरसम्भावितत्वेऽपि तृतीयकक्ष्यायां सम्भावितत्वात् निरनुयोज्यानुयोगस्य च प्रथमकक्ष्यायामसम्भावितत्वेऽपि द्वितीयादिकक्ष्यासु सम्भावितत्वादवशिष्टस्य च प्रतिज्ञाविरोधोऽविज्ञातार्थं न्यूनमधिकं पुनरुक्तं विक्षेपोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासा इत्यष्टकस्य प्रथमकक्ष्यासु सम्भावितत्वात्सर्वमपि निग्रहस्थानं जल्पवितण्डयोः कक्ष्याभेदेन सम्भावितमेवेत्यर्थः ॥ **उद्भाव्यं चेति ।** सर्वमित्यनुवर्तते । अनुक्तग्राह्यत्रिकस्य प्रथमकक्ष्यायामसम्भावितत्वेन द्वितीयकक्ष्यामनुद्भाव्यत्वेऽपि द्वितीयादिकक्ष्यायां सम्भावितस्य तृतीयादिकक्ष्यायामुद्भाव्यत्वमुच्यमानग्राह्यचतुष्कस्य तु प्रथमकक्ष्यायामपि सम्भावितस्य द्वितीयादिकक्ष्यासूद्भाव्यत्वमुक्तग्राह्येष्वपि प्रतिज्ञाहानिः सन्न्यासो मतानुज्ञेति त्रिकस्य तृतीयादिकक्ष्यापतितस्य चतुर्थ्यादिकक्ष्यासूद्भाव्यत्वं निरनुयोज्यानुयोगस्य द्वितीयादिकक्ष्यापतितस्य तृतीयादिकक्ष्यासूद्भाव्यत्वमवशिष्टस्य प्रतिज्ञाविरोधादिसप्तकस्य हेत्वाभासानां च प्रथमादिकक्ष्यासु सम्भावितत्वेन द्वितीयादिकक्ष्यासूद्भाव्यत्वमिति कक्ष्यादिभेदेनैव सर्वमपि निग्रहस्थानमुद्भाव्यमित्यर्थः ॥ **अतो न कश्चिद्दोष इति ।** तत्त्वनिर्णयार्थताव्याघातो जल्पादितोऽव्यावृत्तिस्तद्वदेव सर्वनिग्रहस्थानमुद्भावनप्रसङ्गश्चेत्येवं कश्चिदपि नेत्यर्थः । ननु सिद्धार्थताया दूषणत्वस्य पूर्वमुक्तस्यैव परिहारेऽपीत्यादिनाऽभिधानात्पौनरुक्त्यम् । न च पूर्वं प्रश्ने सिद्धार्थत्वस्य दूषणत्वमुक्तमत्र पुनः परिहार इत्यपौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । प्रश्ने सिद्धार्थत्वस्य दूषणत्वोक्तिमात्रेण सिद्धार्थत्वेन प्रश्नखण्डननिर्वाहसिद्धौ परिहारेण तद्दूषणत्वव्युत्पादनस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वादित्यत उक्तस्य सिद्धार्थतायाः प्रश्नदूषणत्वस्य तदनभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गसूचनेन प्रतिबन्द्या समर्थनार्थत्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्परतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ॥ **एवमिति ।** ननु सिद्धार्थत्वस्य प्रश्नदूषणत्वाभावे परिहारेऽपि दूषणत्वं न स्यादि-

त्यापादनमयुक्तम् । प्रतिपादकत्वानुरोधेन वादिनः सिद्धार्थत्वस्य भूषणतया दूषणत्वाभावेनेष्टापादनत्वात् । प्रश्नेऽपि सिद्धार्थत्वं दूषणमिति विपर्यय-पर्यवसाने बाधश्च । प्रश्नेऽपि परिहर्तुः सिद्धार्थताया दूषणत्वाभावस्य प्रमाणसिद्धत्वादित्यतो नैतावदेवात्रापादनशरीरमभिमतम् । किन्नाम प्रश्ने सिद्धार्थ-त्वस्य प्रश्नदूषणत्वाभावे परिहारे सिद्धार्थत्वस्य प्रतिवादिदूषणत्वं न स्यादित्येवेति नोक्तदोष इति भावेन प्रतिवादिन इत्यस्य प्रयोजनमाह ॥ **इयांस्त्विति** ॥ **प्रतियोगिन इति** । प्रतिवक्तुरित्यर्थः ॥ **तत्किमिति** । तथा सति हेत्वाद्यर्थस्यापि सिद्धतायां दूषणत्वापातादिति भावः । ननु दृष्टान्ताभावेनापाद्यापादकयोर्व्याप्तिवैकल्यात्तर्काभासोऽयमित्याशङ्क्य विशेषव्याप्त्यभावेऽप्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तिसद्भावान्नोक्तदोष इत्याशयेनापादन-प्रकारप्रदर्शनपूर्वकं तामाह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **न च ज्ञात इति** । न च लोकानुग्रहादिरूपप्रयोजनवशात्सिद्धेऽपि सिषाधयिषावज्ज्ञातेऽपि जिज्ञासा स्यादिति वाच्यम् । प्रयोजनाभावे तदसम्भवस्यात्राभिप्रेतत्वात् । न चात्राप्यनिर्वचनीयत्वस्थापनस्यैव प्रयोजनत्वात्तदभावोऽसिद्धः । भेदेनैव तदुपपत्त्या तत्स्थापनासम्भवादित्याशयात् ॥ **तदपर्यवसानेति** । तदनुपपत्तिरित्यर्थः । न केवलं व्यापकधर्मस्य साध्यधर्मिणा सम्बन्धः प्रतिज्ञार्थः किन्तु स यावता विना न पर्यवस्यति स सर्वोऽपीत्यर्थः । तादृशश्चार्थः क्षित्यादेः सकर्तृकत्वानुमाने ज्ञाननित्यत्वादिकमेवेति बोध्यम् । नन्वाश्रयव्या-श्रयासिद्धी इत्याद्युत्तरग्रन्थोऽनर्थकः । न चाश्रयासिद्ध्यादीनां दूषणत्वप्रतिषेधार्थत्वान्न तस्यानर्थक्यमिति वाच्यम् । तद्दूषणतायाः प्रागप्रसक्ततया तत्प्रतिषेधकत्वासम्भवात् । न चाश्रयासिद्ध्यादेर्विशिष्यदोषत्वाप्रसक्तावप्यस्त्येव सामान्यतः प्रसक्तिः । प्रतिज्ञातार्थव्यतिरिक्तपरिहारवाक्यार्थासिद्धेर्दो-षतायाः प्रस्तुतत्वादाश्रयासिद्ध्यादेरपि तद्दूषणत्वादिति वाच्यम् । तद्दोषताया अपि प्रागनुक्तत्वादसिद्ध्या सामान्यतोऽपि तत्प्रसक्तेरयोगात् । तद्दोष-त्वस्योक्तिं विना कथञ्चित्सिद्धावप्याश्रयासिद्ध्यादिव्यतिरिक्तपरिहारवाक्यार्थासिद्धेरभावेन तदसिद्धेर्निर्विषयत्वप्रसङ्गश्चेत्यतोऽत्रोक्तिं विनाऽपि तत्सामर्थ्ये-नैव प्रतिज्ञार्थव्यतिरिक्तपरिहारवाक्यार्थासिद्धेर्दूषणत्वलाभादस्त्येवाश्रयासिद्ध्यादेर्दूषणत्वप्रसक्तिः । तदसिद्धेश्चानेकविधत्वादपवादविषयाश्रयासिद्ध्याद्य-तिरिक्तासिद्ध्यादिविषयत्वेन सविषयत्वोपपत्तेर्न निर्विषयत्वप्रसङ्गश्चेत्यभिप्रेत्य युक्तिपादव्युत्पादितस्य न्यायशेषस्य प्रसङ्गेनोपपादनार्थं तदसिद्धेरुक्तिं विनाऽपि दूषणत्वलाभमनेकप्रकारत्वं चोपदर्शयन्नेवाश्रयासिद्ध्यादेः प्रसक्तदूषणत्वापवादकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ॥ **प्रतिज्ञार्थव्यतिरिक्तस्येति** ।

विशेषणासिद्ध्यादय इत्यत्रादिपदेन विशेष्यासिद्धिभागासिद्ध्योः परिग्रहः । तत्र शब्दो नित्यश्चाक्षुषत्वे सति सामान्यवत्त्वादिति विशेषणासिद्धिः । सामान्यवत्त्वे सति चाक्षुषत्वादिति विशेष्यासिद्धिः । प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति भागासिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । मूले केषाञ्चिदित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य दोषाणामदोषत्वप्रतिज्ञाया व्याहतत्वशङ्कापरिहारार्थत्वात्तस्य न तदिति भावेन तत्पदोपादानेन सूचितं व्याहतिपरिहारं दर्शयंस्तद्वाक्यं योजयति ॥ **आश्रयेत्यादिना** । आश्रयासिद्धिशब्दस्याश्रयासिद्धिमात्रपरत्वप्रतीतिनिरासाय विशेषपरतया तं व्यवस्थापयितुं तस्या अनेकप्रकारतां तावद्दर्शयति ॥ **आश्रयासिद्धिरनेकप्रकारेत्यादिना** । असिद्धाश्रयत्वमित्यर्थः ॥ **असदाश्रयत्वमिति** । यथा वन्ध्यासुतो न वक्ताऽचेतनत्वादित्यादि ॥ **अभावाश्रयत्वमिति** । अत्यन्ताभावाश्रयत्वमित्यर्थः । तस्य निर्धर्मिकत्वादप्रामाणिकप्रतियोगिकत्वेनाप्रामाणिकत्वाच्चेति भावः ॥ **अप्रतीताश्रयत्वमिति** । यथेदानीमिहाकाशे परमाणुः कदाचिद्द्र्व्यारम्भकः परमाणुत्वादित्यादि ॥ **पक्षीकृताकारेणेति** । यथा स्वर्णमयोऽद्रिरग्निमानित्यादि । तत्र विशेष्यस्य सत्त्वेऽपि विशेषणाभावेन पक्षीकृतविशिष्टाकारस्यासत्त्वादिति भावः ॥ **सिद्धसाधकत्वं चेति** । यथाऽनित्यो घटः कार्यत्वात्पटवदित्यादि । तत्र साध्यस्य निश्चितत्वेन सन्देहगर्भितपक्षत्वाभावेन पक्षरूपाश्रयाभावादिति भावः । नन्वाश्रयासिद्धिशब्दस्याश्रयासिद्धिमात्रपरत्वाश्रयणेन तन्मात्रस्यादोषत्वप्रतिज्ञैवेयमिति किन्न व्याख्यायत इत्यत आश्रयाप्रतीतौ हेतोः पक्षधर्मताज्ञानासम्भवेनाज्ञानासिद्धतया पक्षीकृताकारेणासति साध्ये पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यस्य बाधितत्वेन सिद्धसाधकत्वस्य चासङ्गतत्वेन दूषणताया अन्यत्र सिद्धत्वान्न तथा व्याख्यानं युक्तमित्याशयेनाह ॥ **अप्रतीताश्रयत्वादेरिति** । असदाश्रयत्वाभावाश्रयत्वयोरदूषणत्वे मानलक्षणसम्मतिमाह ॥ **अत एवेति** । अत्र चाद्येन वाक्येनासदाश्रयत्वरूपाश्रयासिद्धेरदोषत्वं द्वितीयेन चाभावाश्रयत्वरूपायास्तस्या अदोषत्वमुक्तमित्यर्थः । उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति ॥ **एवमिति** । आश्रयशून्यत्वं न दृष्टान्तदोष इत्युत्तरत्रापीत्यर्थः । आश्रयशून्यत्वं न दृष्टान्तदोष इत्युक्तिरप्यसदाश्रयवत्त्वाभावाश्रयत्वरूपतद्विशेषस्यादोषत्वाभिप्रायेणैव न त्वप्रतीताश्रयत्वादिसाधारणाश्रयशून्यत्वस्यादोषत्वाभिप्रायेण । अप्रतीताश्रयत्वादेर्दोषत्वस्य स्थितत्वादिति भावः । नन्वाश्रयशून्यत्वं न दृष्टान्तदोष इत्युक्तिरेव नास्ति तत्कथं तस्या असदाश्रयत्वादिविशेषविषयकत्वातिदेश इत्यतोऽत्र वाक्ये आश्रयासिद्धिशब्देन दृष्टान्तस्याश्रयशून्यताया अपि सङ्गृहीतत्वेनैतदुक्तेरेव तदुक्तित्वायुक्त

एव विशेषविषयकत्वातिदेश इत्याशयेनाह ॥ **आश्रयासिद्धिशब्देनेति** । यद्यपि सिद्धे सत्यारम्भस्य नियमार्थत्वात्साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टान्तस्येत्युक्तेरेवाश्रयशून्यत्वस्य दृष्टान्तदोषत्व एव पर्यवसितत्वेन पर्यवसितोक्तिमादाय विशेषविषयकत्वातिदेशनिर्वाहसम्भवादाश्रयासिद्धिशब्देनाश्रयशून्यतायाः सङ्ग्रहकथनमनर्थकमित्याभाति । तथाऽप्यत्रत्यं तददोषत्वव्युत्पादनप्रकारं तत्र सूचयितुं तत्कथनमित्यवधेयम् । दृष्टान्तस्येत्यतःपरं तद्दोषतया परैरङ्गीकृतेति शेषः । तथाऽपि व्याप्तौ सत्यामित्यादिकमनर्थकमित्याशङ्क्योक्तप्रतिज्ञायां हेतुकथनार्थत्वात्तस्य न तदिति भावेन हेतुकथनपरतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं तदाकाङ्क्षामुत्थापयति ॥ **कुत इति** । ननु चाश्रयासिद्ध्यादीनां व्याप्त्यादिभङ्गहेतुत्वेनापि दोषत्वस्य परेण वक्तुं शक्यत्वात्कथमनेन तेषामदोषत्वसिद्धिरित्यतोऽत्र विकल्पं बहिरेवाद्यपक्षदूषणं चाभिप्रेत्य द्वितीयपक्षमात्रनिरासायोत्तरग्रन्थप्रवृत्तेर्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य सम्भावितं विकल्पमाद्यपक्षदूषणं च बहिरेव दर्शयन्द्वितीयपक्षनिरासपरतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **किं व्याप्त्यादिभङ्गहेतुत्वेनेत्यादिना** ॥ **व्याप्त्यादेः सत्त्वादिति** । वक्ष्यमाणरीत्येति शेषः । नन्वनेन ग्रन्थेन व्यभिचारासङ्कीर्णोदाहरणाभावादाश्रयासिद्ध्यादेरदोषत्वमित्यायातम् । तच्च न सम्भवति । नृशृङ्गं वन्हिमद्धूमवत्त्वादित्यादेरेव व्यभिचारासङ्कीर्णतदुदाहरणस्य सत्त्वादित्यतो भवेदेतदेवं यद्यत्र ग्रन्थे व्यभिचारासङ्कीर्णोदाहरणाभाव एव तेषामदोषत्वे नियामकत्वेनाभिमतः स्यान्न चैवं किन्नाम दोषान्तरासङ्कीर्णोदाहरणाभाव एव तत्त्वेनाभिमत इति भावेन व्याप्तिपदं दोषान्तराभावसङ्ग्राहकतया व्याचष्टे ॥ **व्याप्तिग्रहणमिति** । अबाधितविषयत्वादेरप्यत्राभिप्रेतत्वे व्याप्तेरिव तस्य स्वशब्देनैव ग्राह्यत्वादुपलक्षणतया व्याप्तिशब्देन तद्ग्रहणे किन्निमित्तमित्यत आह ॥ **वस्तुतो व्याप्तावेवेति** । अत्राधितत्वाद्यभावे पक्ष एव व्यभिचारेण व्याप्तेरसम्भवादिति भावः । एतच्च पक्षतायाः सन्देहघटितत्वाभावमभिप्रेत्योक्तम् । सन्देहघटितत्वे तु पक्षताया, बाधायां व्यभिचारवदपक्षधर्मत्वस्यापि प्राप्त्याऽबाधितविषयत्वेन व्याप्तेरिव पक्षधर्मत्वस्याप्युपपादनात् व्याप्तावेवोपयोग इत्यवधारणस्यासामञ्जस्यप्रसङ्गादिति ध्येयम् । आश्रयव्याश्रयासिद्धीत्यादिनैवाश्रयासिद्ध्यादेरदोषत्वस्योक्तत्वात्तत्कथनपरस्य दोषो व्याहतिरेवेत्याद्युत्तरग्रन्थस्यानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ **अस्यैवेति** । प्रपञ्चनं च तद्दोषत्वे परोत्प्रेक्षिततत्तत्प्रकारविशेषनिरासेनेति द्रष्टव्यम् । नन्वसदाश्रयत्वस्यैवाभावाश्रयत्वस्याप्यदोषताया अवश्यं साधनीयतया उत्तरत्रासाधनान्न प्रतिज्ञा- ॥ २० ॥

वाक्यस्यासदाश्रयत्वाभावाश्रयत्वयोरदोषत्वविषयतया तात्पर्यवर्णनं युक्तमित्याशङ्क्यां तदसाधननिमित्तकथनेन परिहरति ॥ **तत्रेति** ॥ **प्रागेवेति** । असदधिकरणवैशेषिकाधिकरणयोरित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । अत्यन्ताभावप्रतियोगिनस्तुच्छत्वेऽपि तस्यातुच्छत्वात् अभावत्वाप्रामाणिकप्रतियोगित्वादिधर्माश्रयत्वान्नात्यन्ताभावस्य निर्धर्मिकत्वमप्रामाणिकत्वस्य प्रामाणिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपत्वेन प्रतियोग्यप्रामाणिकत्वस्य तदत्यन्ताभावप्रामाणिकत्वसाधकतया हेतोर्विरुद्धत्वं चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **किमिति** । तददोषत्व इति शेषः ॥ **अथ साधनेति** । अत्रापि निर्धर्मिकत्वेनेति प्रागुक्त एव हेतुरनुसन्धेयः ॥ **सकलेति** । विधिनिषेधरूपसकलेत्यर्थः । तच्च प्रतीत्यविषयत्वहेतुसिद्धमिति भावः ॥ **व्याप्त्यनुपपत्त्येति** । निरधिकरणयोर्धर्मयोर्नियतसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यनुपपत्त्येत्यर्थः । स्वव्याहतेरत्राप्रसङ्गेन व्याहतिशब्दस्य सामान्यपरत्वासम्भवान्मानबाधेन तद्भवेदित्युत्तरग्रन्थानुरोधेन विशेषपरतया तमनूद्य व्याचष्टे ॥ **व्याहतिः प्रमाणविरोध इति** । प्रत्यक्षप्रमाणबाध इत्यर्थः । ननु शृङ्गशब्दस्यातीन्द्रियवस्तुवाचकत्वाभ्युपगमेन प्रत्यक्षायोग्यतया तदभावस्याप्रत्यक्षत्वात्कथमत्र प्रत्यक्षबाध इत्यतोऽत्र शृङ्गशब्दस्य प्रसिद्धावयववाचकत्वपक्ष एवैतद्दोषाभिधानान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकं द्वितीयपक्षं बहिरेव प्रदूष्य प्रथमपक्षनिरासपरतया ग्रन्थं योजयति ॥ **शृङ्गशब्दो हीत्यादिना** ।

अ०—यत्र व्याहतता नास्ति कोऽतिसङ्गोऽस्य साधने ॥ प्रत्यक्षागममूलास्तु न्यायास्सर्वे भवन्ति हि ॥ न्यायाभासा अमूलास्स्युर्न्यायस्यान्यस्य तौ पुनः ॥ अदृष्टे व्यभिचारे तु साधकं तदिति स्फुटम् ॥ ज्ञायते साक्षिणैवाद्धा मानबाधे न तद्भवेत् ॥ यत्साक्षिणैव मानत्वं मानानामवसीयते ॥

सु०—स्यादेतत् । शृङ्गत्वं तावदसाधनमित्यविवादम् । अस्ति च तत्र बाधितविषयत्वमसदाश्रयत्वं च । तत्र बाधितविषयत्वमेव तदीयासाधनत्वे प्रयोजकं नासदाश्रयत्वमिति कुतो नियम्यत इत्यत आह ॥ यत्रेति । यस्मिन्साध्ये व्याहतता प्रमाणबाधो नास्ति । अस्य साधनेऽसदाश्रयेणापि हेतुना क्रियमाणे कोऽतिप्रसङ्गः । न कोऽपि दोषः । व्याहततेत्युपलक्षणम् । व्यभिचारादिकं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । एतदुक्तं भवति । अस्ति तावद्बाधितविषयत्वस्य दूषणत्वे कृशानुशैत्यादिसाधनं कृतकत्वा-

दिकं दोषांतरासङ्कीर्णमुदाहरणं तेन तस्य दूषणत्वं निश्चिनुमः । न चासदाश्रयत्वस्य दोषत्वे बाधितविषयत्वाद्यसङ्कीर्णमुदाहरणमस्ति । येन (तस्य) दोषत्वं प्रतीमः । बाधितविषयत्वादिदोषान्तराभावे केवलासदाश्रयस्य हेतुत्वे बाधकाभावात् । दृश्यते च तथाविधस्य हेतुत्वम् । यथा वन्ध्यासुतो न वक्ताऽचेतनत्वात्पाषाणवदिति । अतो बाधितविषयत्वेनैव शृङ्गत्वमसाधनं नासदाश्रयत्वेनेति निश्चीयते । अथ मतम् । वन्ध्यासुतो वक्ता सुतत्वात्सम्मतवदिति सत्प्रतिपक्षमेतत्किन्न स्यात् । असदाश्रयताभयस्य भवतैव त्याजितत्वादिति । मैवम् । तदीयवक्तृताकार्यस्य कदाऽपि केनाप्यनुपलब्धत्वेन बाधितविषयतया दुर्बलस्याप्रतिपक्षत्वात् । न हि भवति तरक्षोः प्रतिपक्षो हरिणशावः । अवक्तृत्वमपि वचनेतरक्रियाकर्तृत्वमित्यतोऽचेतनत्वमपि बाधितविषयमिति चेन्न । वक्तृत्वाभावमात्रस्य साध्यत्वात् । नन्वभावोऽप्यसति कथं तस्य धर्माभावादिति चेन्न । धर्माणामनेकविधत्वात् । केचिद्धि धर्मिसमवेता भवन्ति । यथा रूपादयः । केचिदन्यसमवेता अप्यन्यमुपरञ्जयन्ति । यथा ज्ञानादयो घटादीनाम् । केचिदाश्रयसमवायमपि नापेक्षन्ते केवलं केनचिन्निरूप्यन्ते । यथाऽभावः । न च वाच्यमभावोऽपि सद्धर्यां निरूपणीय इति । प्रागभावाद्यनिरूपणप्रसङ्गात् । घटादेः कदाचित्सत्त्वान्नैवमिति चेन्न । तस्य निरूपणसमयेऽनुपयोगात् । प्रतीत्या निरूपकत्वमिति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । शब्दाभासादिना वन्ध्यासुतस्यापि प्रतीतिसम्भवात् । असिद्धं च सुतत्वं वन्ध्यासुतस्य । न चैवं स्ववचनव्याघातः । काल्पनिकानुवादेन वास्तवनिराकरणात् । काल्पनिकस्य कथं पक्षत्वमिति चेन्न । निषेधं प्रति पक्षत्वे बाधकाभावात् । अन्यथा परपक्षप्रतिक्षेपायोगात् । अथाचेतनत्वमप्यसिद्धम् । तस्य चेतनाविरिक्तस्वभावत्वादिति चेन्न । चैतन्यव्यावृत्तिमात्रस्य हेतुत्वात् । अभावस्य चासताऽपि निरूपणमुपपद्यत इत्युक्तम् । मूकेऽनैकान्तिकश्च सुतत्वहेतुः । अमूकत्वेन विशेषणे तस्य वक्तृत्वानतिरिक्तत्वेन साध्याविशिष्टता स्यात् । एतेन विकल्पिताः पक्षाः समस्ता

अपि निरस्ता भवन्तीत्यास्तां विस्तारः । प्रमाण(बाधे) विरोधेन शृङ्गत्वहेतुराभास इत्युक्तम् । अथ प्रमाणविरोधस्यापि कुतो दूषणत्वम् । व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्ये साध्यसिद्धेरावश्यकत्वात् । तदभावे तत एवाभासत्वम् । किं प्रमाणबाधेनेत्यत आह ॥ प्रत्यक्षेति । तु शब्दोऽवधारणे । हिशब्दः प्रसिद्धौ । यस्मादित्यर्थे च । यद्यपि निषेधकहेतोर्निषेधात्मनोऽप्रामाणिकमप्याश्रयो दृष्टान्तधर्मी च क्वचिद्भवतीत्युक्तम् । तथाऽपि विधायकानां विधिरूपणां चाश्रयेणावश्यं प्रत्यक्षागमगृहीतेन भाव्यम् । क्वचिन्निषेधकस्य निषेधात्मनश्चानिषेधे साध्ये क्वचित्प्रतियोगिना प्रत्यक्षादिगृहीतेन भवितव्यम् । लिङ्गं च न स्वरूपेण साध्यप्रमितिमुपजनयितुमलम् । किन्तु प्रत्यक्षागमाभ्यां निश्चितस्वरूपव्याप्तिकम् । इत्येवमनेकधा सर्वेऽपि न्यायाः प्रत्यक्षागममूला एव भवन्तीति तावत्प्रसिद्धम् । यत एवं तस्मादमूलाः स्वमूलभूतप्रत्यक्षागमविरुद्धा न्यायाभासा एव स्युः । यथा (खलु) नैशत्यादिसम्पन्नोऽपि परशुरविषये गगनादौ न छिदां जनयति । एवमनुमानान्यप्युपजीव्यत्वादिना प्रबलाभ्यां प्रत्यक्षागमाभ्यां बाधितत्वेनाविषये न प्रमामुपजनयितुमलमित्याभासभूतान्येवेति । नन्वनुमानमूलोऽपि न्यायोऽस्ति । यथा चक्षुरादिपक्षीकारेण प्रवृत्तः । तत्कथं प्रत्यक्षागममूलाः स्युरित्युक्तमित्यत आह ॥ न्यायस्येति । प्रत्यक्षागममूलान्न्यायादन्यस्यापि न्यायस्य तौ प्रत्यक्षागमावेव मूलं । कथम् । यतो मूलभूतस्याप्यन्यस्य न्यायस्य तौ पुनर्मूलमित्यन्ततः सर्वथा प्रत्यक्षागमानतिक्रमात्तथोक्तमिति । यद्यप्यागमोऽपि प्रत्यक्षमूलस्तथाऽपि क्वचित्प्रत्यक्षस्यापि मूलं भवतीत्यतो द्वयोर्ग्रहणम् । अनुमानस्यापि क्वचित्तन्मूलत्वेऽपि न स्वतन्त्रस्येत्यतस्तत्परित्यागः । एवं व्याप्तिभङ्गाद्यनपेक्षमेवाविषयवृत्तित्वेन बाधितस्य दुष्टत्वमुपपादितम् । प्रकारान्तरमप्याह ॥ अदृष्ट इति । तुशब्दोऽवधारणे । तल्लिङ्गं धूमाधिकं दहनादिसाध्यव्यभिचारेऽद्धा सर्वथाऽप्यदृष्ट एव सति तस्य साधकं न तु व्यभिचारदर्शन इति तावत्साक्षिणैव स्फुटं ज्ञायते । किमतो यद्यदृष्टव्यभिचारस्यैव लिङ्गस्य

साध्यसाधकत्वं साक्षिसिद्धमित्यत आह ॥ मानेति । प्रमाणबाधे सति तदृष्टव्यभिचारित्वं न भवेत् । प्रमाणबाधेनाग्न्यादेः शैत्याद्यपहारे सति तत्रैव लिङ्गस्य कृतकत्वादेः साध्यव्यभिचारदर्शनात् । तदनेन व्याप्तिभङ्गहेतुतया बाधस्य दूषणत्वमित्युक्तं भवति । तत्रायं विवेकः । परार्थप्रयोगोत्तरकालमविषयवृत्तित्वमेवोद्भाव्यम् । न व्याप्तिभङ्गः । व्याप्तिभङ्गोपपादनायोपजीव्येनाविषयवृत्तित्वेनैवानुमानस्य दुष्टत्वे जघन्यप्रतिपत्तिकस्य व्याप्तिभङ्गस्यानुसरणस्यान्याय्यत्वात् । व्याप्तिग्रहणसमये तु तद्भङ्गहेतुत्वेनैव । तदानीं विषयस्य बुद्धावनारूढत्वात् । व्याप्तिभङ्गस्यैव पुरस्फूर्तिकत्वाच्चेति । साक्षिणैवेत्युक्तं तत्प्रसङ्गादुपपादयति ॥ यदिति । यस्मात्सर्वेषां मानानां ज्ञानानां मानत्वं साक्षिणैवावसीयते । अन्यथाऽनवस्थादिप्रसङ्गात् । तस्मादनुमानस्यापि प्रामाण्यं तेनैव ज्ञायत इत्युक्तमेव ।

टि०— ननु यत्र व्याहतता नास्तीत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च प्रमाणबाधाभावेऽसदाश्रयस्यापि हेतोः साधकत्वे बाधकाभावप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वादित्याशङ्क्य पूर्ववाक्योक्तस्य शृङ्गत्वहेतौ प्रमाणव्याहतेः प्रयोजकत्वस्य तत्र नियामकत्वोक्त्या तदप्रयोजकताशङ्कानिरासेन समर्थनार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमिति भावेन नियामकोपदर्शकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं प्रसञ्जकप्रदर्शनपूर्वकं तदप्रयोजकत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **कुतो नियम्यत इति** । नियामकाभावान्नैवं निश्चेतुं शक्यम् । अन्यथा तदीयासाधकतायामसदाश्रयत्वमेव प्रयोजकं न तु बाधितविषयत्वमिति विपरीतनियमस्यापि प्रसङ्गादिति भावः । ननु बाधितविषयत्वमेव शृङ्गत्वस्यासाधनत्वे प्रयोजकं नासदाश्रयत्वमिति कुतो नियम्यतेति शङ्काया नानेन वाक्येन परिहारोऽत्र नियामकस्यानुक्तेरित्यतस्तदभिप्रायमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **अत इति** । बाधितविषयत्वस्यान्यत्र दूषणत्वेन निश्चितताया असदाश्रयत्वस्य तत्त्वेनानिश्चिततायाश्चात इत्यनेन परामर्शः । वन्ध्यासुतो वक्ता सुतत्वादित्यादेरपि साधकत्वप्रसङ्गस्यैव बाधकत्वाद्बाधितविषयत्वादिदोषान्तराभावे केवलासदाश्रयस्यापि साधकत्वे बाधकाभावादित्ययुक्तमित्यभिप्रायेण शङ्कते ॥ **अथ मतमिति**। यद्वा दृश्यते चेत्याद्युक्तमसत् । सत्प्रतिपक्षत्वेन तस्यासाधकत्वादिति शङ्कते ॥ **अथेति** । नञः पर्युदासार्थत्वमभिप्रेत्य साम्यमाशङ्कते ॥ **अवक्तृत्वमपीति** । ततश्चाप्रतिपक्षत्वं नानुपपन्नमिति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वमाश्रित्य परिहरति ॥ **वक्तृत्वाभावमात्रस्येति** । तथा च तस्याबाधितत्वेन दुर्बलत्वादप्रतिपक्षत्वमेवेति भावः । ननु भाववदभावस्यापि सद्धर्मत्वदर्शनेनासतो भावधर्मं प्रतीवाभावधर्मं प्रत्यप्यनाश्रयत्वसिद्धया वन्ध्यासुते वक्तृत्वाभावोऽपि वक्तृत्ववद्बाधित एवेति तुल्यबलत्वाद्युक्तः प्रतिपक्ष इति भावेन शङ्कते ॥ **नन्वभावोऽपीति** ॥ **धर्मिसमवेता इति** । धर्म्याश्रिता इत्यर्थः ॥ **अन्यसमवेता इति** । अन्याश्रिता इत्यर्थः । अन्यमुपरञ्जयन्ति । अन्यस्योपरञ्जकाः (व्यावर्तकाः) । उपरञ्जकत्वं च स्वोपरक्तबुद्धिजनकत्वं ज्ञेयम् । तानुदाहरति ॥ **यथेति** । आश्रयसमवायमाश्रयसत्त्वमपि नापेक्षन्तेऽनाश्रिता एवेत्यर्थः । केवलमाश्रयसत्त्वं विना । केनचिदधिकरणेनेत्यर्थः । तानेवोदाहरति ॥ **यथाऽभाव इति** । सत्त्वाभावादय इत्यर्थः । तथा च वन्ध्यासुतस्यासत्त्वेऽपि निरूपकत्वात्तत्र सत्त्वाभाववद्वक्तृत्वाभावस्याप्युपपत्तेर्न बाध इति भावः ॥ **सद्भ्यामिति** । अधिकरणप्रतियोगिभ्यामित्यर्थः । तथा चाभावस्य सत्प्रतियोगिनिरूप्यत्ववत्सदधिकरणनिरूप्यत्वस्यापि नियमादसतो वन्ध्यासुतस्य न वक्तृत्वाभावनिरूपकत्वमिति भावः । असत्त्वाद्वन्ध्यासुतस्य न वक्तृत्वाभावनिरूपकत्वमिति वदतः कोऽभिप्रायः । किन्निरूपणदशायां सत्त्वस्य निरूपकत्वे प्रयोजकत्वाद्वन्ध्यासुतस्य चात्यन्तासतस्तदभावान्न तन्निरूपकत्वमिति किंवा कदाचिदपि सत्त्वस्य निरूपकत्वप्रयोजकत्वादत्यन्तासतो वन्ध्यासुतस्य तदभावान्न निरूपकत्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **प्रागभावादीति** । तद्दशायां घटादेरसत्त्वेन निरूपकत्वासम्भवादित्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **घटादेरिति** । प्रागभावादिदशायां घटादेरसत्त्वेऽपि कदाचित्सत्त्वात्तन्निरूपकत्वसम्भवेऽपि वन्ध्यासुतस्य न वक्तृत्वाभावनिरूपकत्वं तस्य कदाऽप्यसत्त्वादिति भावः । तत्किं यदाकदाचित्सतः कारणत्वं पूर्वक्षणेऽसतो वा । नाद्योऽतिप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति ॥ **तस्येति** । ननु घटादेस्तत्प्रागभावादिप्रतियोगित्वं न घटरूपादिवत्तत्तद्वस्तुहेतुकृतम् । नापि पाकजरूपादिवद्बुद्धिहेतुभिन्नागन्तुकस्वहेतुकृतमभ्युपगच्छामो येन रूपादिवद्धर्मिसत्तासापेक्षं स्यात् । किन्तु बुद्धिहेतुकृतमेव । तथा च तादृशज्ञानसामग्र्यासादितायां प्रागभावादिगोचरतत्प्रतियोगिकत्वप्रतीतौ प्रतियोगित्वेनोल्लिखितत्वमेव प्रतियोगित्वमिति न तस्य धर्मिसापेक्षत्वमित्याशङ्कते ॥ **प्रतीत्यानिरूपकत्वमिति चेदिति** । तर्ह्यधिकरणत्वमपि वन्ध्यासुतस्य न वस्तुहेतुकृतं किन्तु बुद्धिहेतुकृतमेव । तथा च

ताद्दशज्ञानसामग्र्यासादितायां वक्तृत्वाभावगोचरवन्ध्यासुताधिकरणकत्वप्रतीतावधिकरणत्वेनोल्लिख्यमानत्वमेवाधिकरणत्वमिति तस्य धर्मिसत्तासापेक्षत्वाभावान्न तत्र तदभावो बाधित इति दुर्बलत्वान्न प्रतिपक्षत्वमित्याशयेन परिहरति ॥ **समं प्रकृतेऽपीति** । ननु प्रतीत्यगोचरत्वादसतो वन्ध्यासुतस्य न वक्तृत्वाभावगोचरतदधिकरणकत्वप्रतीतावधिकरणत्वेनोल्लिखितत्वमपीत्याह ॥ **शब्देऽपीति** । एवं बाधितविषयत्वेन दुर्बलतयाऽप्रतिपक्षत्वमुपपाद्यासिद्धत्वेन दुर्बलतयाऽपि तदुपपादयति ॥ **असिद्धं चेति** ॥ **स्ववचनेति** । वन्ध्यासुत इत्यनुवादबलेनैव सुतत्वलाभादिति भावः । काल्पनिकवास्तवसुतत्वविषयत्वेन भिन्नविषयत्वादनुवादनिषेधयोर्न स्ववचनव्याघात इत्याह ॥ **काल्पनिकेति** ॥ **कथमिति** । अप्रामाणिकस्य प्रमाणानङ्गत्वादिति भावः । यद्वा काल्पनिकस्य साध्यसाधनाश्रयत्वानुपपत्तेरिति भावः । काल्पनिकस्य न प्रमाणाङ्गत्वमप्रामाणिकत्वादिति प्रमाणाङ्गत्ववत्ताद्दशसाध्यसाधनाश्रयत्ववच्च न वक्ताऽचेतनत्वादिति प्रमाणाङ्गत्वस्य ताद्दशसाध्यसाधनाश्रयत्वस्य च सम्भवान्नानुपपत्तिरिति भावेन परिहरति ॥ **निषेधं प्रतीति** । सुतत्ववदचेतनत्वस्याप्यसिद्धत्वात्तुल्यबलत्वमेवेति न प्रतिपक्षत्वभङ्ग इत्याशयेन शङ्कते ॥ **अथेति** ॥ **तस्येति** । अचेतनत्वस्येत्यर्थः । नञः पर्युदासार्थत्वादिति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वमङ्गीकृत्य परिहरति ॥ **चैतन्यव्यावृत्तिमात्रस्येति** । भाववदभावस्यापि सद्धर्मत्वात्कथमसतो वन्ध्यासुतस्य चैतन्यव्यावृत्त्याश्रयत्वमपि स्यादित्यतः प्रागुक्तं परिहारं स्मारयति ॥ **अभावस्येति** ॥ **उक्तमिति** । धर्माणामनेकविधत्वादित्यादिनेति शेषः ॥ **अनैकान्तिकश्चेति** । अतोऽप्यतुल्यबलत्वान्न प्रतिपक्षत्वमित्याशयः ॥ **एतेनेति** । वन्ध्यासुतो न वक्ताऽचेतनत्वात्पाषाणवदित्यनुमानेऽसतोऽपि वन्ध्यासुतस्य वक्तृत्वाभावरूपसाध्याश्रयत्वसमर्थनेनासतो निर्धर्मिकत्वेन साध्यधर्माश्रयत्वानुपपत्त्या बाधितविषयत्वेनेति द्वितीयः । चैतन्यव्यावृत्तिरूपसाधनस्याऽसिद्धिनिरासेन साधनधर्माश्रयत्वानुपपत्त्या स्वरूपासिद्धत्वेनेति तृतीयः । असतोऽपि वन्ध्यासुतस्य शब्दाभासादिना प्रतीतिविषयत्वोपपादनेन तदविषयत्वनिबन्धनसकलव्यवहाराभावजनकत्वेनेति चतुर्थः । काल्पनिकस्यापि निषेधं प्रतिपक्षत्वसमर्थनेनाप्रामाणिकस्य प्रमाणाङ्गत्वासम्भवेनेति पञ्चमः । सुतत्वहेतोर्मूके व्यभिचारकथनेनावक्तृत्वाचेतनत्वयोर्व्यभिचारादर्शनसूचनद्वाराऽविनाभावरूपव्याप्तेः सद्भावसूचनादसदाश्रयस्य व्याप्त्यनुपपत्त्येति षष्ठ इत्येवं समस्ताः पक्षा निरस्ता इत्यर्थः । नन्वविनाभावरूपव्याप्तिसद्भावेऽपि नियतसामानाधि-

करण्यरूपव्याप्त्यनुपपत्तिरसदाश्रयस्य तदवस्थैवेत्यतोऽविनाभावमात्रस्यैव व्याप्तिताया उपपादयिष्यमाणत्वेन नियतसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वाभावसिद्धेर्व्याप्तित्वेऽपि वाऽवक्तृत्वाचेतनत्वयोरपि घटादौ सामानाधिकरण्यदर्शनाच्च नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **आस्तां विस्तर इति** । यद्वाऽसदाश्रयस्य साधकत्वं नेत्यपि केनचिल्लिङ्गेन साधनीयम् । तत्र चासन्नाश्रय एवन्त्वादित्यसन्वा पक्षी कर्तव्यः । असदाश्रयो हेतुर्न साधकः ✱ एवन्त्वादित्यसदाश्रयो हेतुर्वोभयथाऽपि स हेतुरसदाश्रय एव । असति सद्धर्मानङ्गीकारात् । तच्च लिङ्गव्याप्त्यभावेऽसाधकं न स्यादिति कथमसदाश्रययोर्व्याप्त्यभाव इत्यादि भगवत्पादोक्तदोषं मनसि निधायाह ॥ **आस्तां विस्तर इति** । ननु प्रत्यक्षेत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च प्रत्यक्षागममूलानामेव न्यायत्वात्तदुपजीव्यप्रत्यक्षागमविरुद्धानां न्यायाभासत्वप्रतिपादनार्थत्वान्नानर्थक्यं तस्येति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः प्रागुक्तस्य प्रमाणविरोधेन शृङ्गत्वहेतोरसाधकत्वस्य पृथक् तद्दूषणत्वव्युत्पादनेन समर्थनार्थत्वान्न तदानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तद्दूषणत्वव्युत्पादकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं तस्यादूषणत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **प्रमाणविरोधेनेति** । तथा च दोषान्तरासङ्कीर्णोदाहरणाभावादसदाश्रयत्वस्यादोषत्वे तत एव बाधस्याप्यदोषत्वप्रसक्त्या तद्दोषत्ववादिनाऽसङ्कीर्णोदाहरणाभावेऽपि तद्दोषताया वक्तव्यत्वात्तद्वदेवासदाश्रयत्वमपि दोष एवेत्याशयः । प्रत्यक्षादिमूलानामेव न्यायत्वमित्यस्यार्थस्य मूलाल्लाभसिद्ध्यर्थं तुशब्दमवधारणार्थतया व्याचष्टे ॥ **तुशब्द इति** । पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थं प्रति हेतुत्वसिद्ध्यर्थं हिशब्दं तदर्थतयाऽपि व्याचष्टे ॥ **यस्मादित्यर्थे चेति** । ननु वन्ध्यासुतो न वक्ताऽचेतनत्वान्नृशृङ्गवदित्यादावाश्रयस्य दृष्टान्तधर्मिणश्चाप्रामाणिकत्वेन प्रत्यक्षादिगृहीताश्रयादिमत्त्वरूपस्य तन्मूलत्वस्याभावान्न सर्वन्यायानां प्रत्यक्षागममूलत्वं सम्भवतीति सर्वशब्दानुपपत्तिरित्याशयेन शङ्कते ॥ **यद्यपीति** । निषेधकहेतोर्निषेधसाधकहेतोरित्यर्थः । निषेधात्मनो निषेधरूपस्येत्यर्थः (स्वयं वन्ध्यासुतो न वक्ताऽचेतनत्वादित्यादिहेतोरित्यर्थः) ॥ **उक्तमिति** । यद्यपि यत्र व्याहतता नेत्यादिनाऽप्रामाणिकस्य पक्षत्वमेवोक्तं न तु दृष्टान्तधर्मित्वमपि तथाऽपि तदुक्तौ समानन्यायतया तदप्युक्तप्रायमेवेत्यभिप्रेत्योक्तमित्यवधेयम् । न सर्वन्यायानां प्रत्यक्षादिगृहीताश्रयादिमत्त्वमेव तन्मूलकत्वमत्राभिप्रेतं येनोक्तदोषः स्यात् । किन्नाम क्वचित्तद्गृहीताश्रयादिमत्त्वं क्वचिच्च प्रकारान्तरेणैवेति नानाप्रकारमेवेत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य प्रत्यक्षादिगृहीताश्रयादि-

मत्त्वेन तन्मूलकतां तावदुपपादयति ॥ **तथाऽपीति** । विधायकनां विधिसाधकानाम् । तर्कि पर्वतोऽग्निमान् धूमवत्त्वान्महानसवदित्यादिन्यायानामेवोक्तरूपं प्रत्यक्षादिमूलत्वमित्यतो वन्ध्यासुतो न वक्ताऽचेतनत्वान्नृशृङ्गवदित्यादेर्निषेधकहेतोस्तादृशप्रत्यक्षादिमूलत्वासम्भवेऽपि यत्र निषेधकहेतोः प्र.माणिक एवाश्रयो यथा घटो न वक्ताऽचेतनत्वाद्वन्ध्यासुतवदिति । यत्र वा दृष्टान्तधर्मी प्रामाणिको यथा वन्ध्यासुतो न वक्ताऽचेतनत्वाद्घटवदिति । तत्राश्रयदृष्टान्तधर्मिणोः प्रत्यक्षादिगृहीतत्वादुक्तरूपमपि तन्मूलकमस्त्येवेत्याह ॥ **क्वचिदिति** । क्वचिन्निषेधकस्य निषेधात्मनश्चेत्येतावदेव भिन्नं वाक्यम् । आश्रयेण दृष्टान्तधर्मिणा च प्रत्यक्षागमगृहीतेन भाव्यमिति पूर्वानुवृत्त्या नैराकाङ्क्ष्यसम्भवादित्यवधेयम् । अस्त्वेवं निषेधकहेतोरुदाहृतस्थले प्रत्यक्षादिगृहीताश्रयादिमत्त्व.त्तन्मूलत्वं तथाऽपि यत्राप्रामाणिक एवाश्रयो दृष्टान्तधर्मी च तत्र निषेधकहेतोः कथं प्रत्याक्षादिमूलत्वमित्यतस्तत्र प्रकारान्तरेण तन्मूलतां दर्शयति ॥ **निषेधे साध्य इति** । क्वचिन्निषेधरूपेण हेतुनेति शेषः । यद्यप्यतिप्रसङ्गान्न प्रतियोगिग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वस्य बाधकत्वे तन्त्रत्वमस्ति तथाऽप्यङ्गीकृत्य तस्य तत्र प्रयोजकत्वमेतदुक्तमित्यवधेयम् । यद्वैतदनुशयादेव तत्र प्रकारान्तरेण तन्मूलकतामुपपादयति ॥ **लिङ्गं चेति** । यद्यप्येतद्विधिसाधकहेतावपि तुल्यं तथाऽपि तत्र प्रकारान्तरेणैव तन्मूलकत्वसिद्धेस्तत्र सतोऽप्यस्याविवक्षया निषेधहेतावसाधारण्येनोक्तिरित्यवधेयम् । यद्वाऽसाधारण्येन विधायकानां (विधिरूपसाध्यसाधकानां) निषेधकानां च न्यायानां प्रत्यक्षादिमूलकतामुपदर्श्य विधिनिषेधसाधारण्येनापि तामुपदर्शयति ॥ **लिङ्गं चेति** ॥ **अलमिति** । तथा सति पर्वतवृत्तिधूमेन गेहान्तर्वर्तिपुरुषस्यापि वन्ह्यनुमितिप्रसक्तेरिति भावः ॥ **किन्त्विति** । यद्यपि लिङ्गस्य प्रत्यक्षादिना निश्चितस्वरूपत्वोक्तिमात्रेणैवोक्तातिप्रसङ्गपरिहारः सिध्यति । तथाऽपि नारिकेलद्वीपवासिनो धूमदर्शनेन वन्हिप्रमोत्पत्तिप्रसङ्गपरिहाराय निश्चितव्याप्तिकत्वकीर्तनमित्यवधेयम् । तुशब्दस्यावधारणार्थत्वादाह ॥ **एवेति** । हिशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वादाह ॥ **प्रसिद्धमिति** । यस्मादित्यर्थकत्वस्यापि स्वीकारादाह ॥ **यत एवमिति** । प्रमाणविरुद्धत्वस्य दुष्टत्वप्रयोजनकत्वलाभाय न्यायाभासा अमूलाः स्युरित्येतदुद्देश्यविधेयभावव्यत्यासेन योजयति ॥ **अमूला इत्यादि** । तथाऽपि प्रमाणबाधो यत्र दोषस्तत्र व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्यमस्ति न वेति प्राग्विकल्पितपक्षयोः कस्य स्वीकारः कथं च तत्रोक्तदोषपरिहार इत्यतः सत्त्वपक्षमङ्गीकृत्य तत्रोक्तं दोषं परिहरति ॥ **यथेति** । चक्षुस्तैजसं ॥ २४ ॥

रूपादिषु पञ्चसु मध्ये रूपस्यैव ग्राहकत्वादित्यादिरूपश्चक्षुरादिपक्षीकारेण प्रकृतो न्यायो रूपाद्युपलब्धिः सकरणिका क्रियात्वादिति ‡ चक्षुरादिरूपाश्रयसाधकानुमानमूलक इत्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षमूल इति** । प्रत्यक्षं मूलं यस्य स तथोक्तः । तत्र श्रोत्रस्य श्रुतिस्वरूपग्राहकत्वेन साक्षिप्रत्यक्षस्य च तज्जनितज्ञानतत्प्रामाण्यग्राहकत्वेनागमं प्रत्युपजीव्यत्वं बोध्यम् । तथा चागमग्रहणमपि न पृथक्कार्यमिति भावः ॥ **क्वचित्प्रत्यक्षस्यापीति** । योगिप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । तथा च प्रत्यक्षागमयोर्मूलमूलिभावसाम्येन विनिगमकाभावाद्युक्तं द्वयोर्ग्रहणमिति भावः । नन्वेवमनुमानस्याप्यत्र पृथग्ग्रहणं प्रसज्यते । मननरूपस्य तस्य योगिप्रत्यक्षं प्रति त्रसरेणुः सावयवावयवारब्धो जन्यमहत्त्वाधिकरणत्वादिति परमाणुसाधकानुमानस्य परमाणुमहं जानामीति मानसप्रत्यक्षं प्रति मूलत्वेन मूलमूलिभावसाम्यादित्यत आह ॥ **अनुमानस्यापीति** ॥ **न स्वतन्त्रस्येति** । प्रत्यक्षशब्दानुसारादनुमेति प्रकीर्तितेति तन्निर्वचनादिति भावः । अद्धेत्यस्य स्फुटमित्यनेनापौनरुक्त्यायार्थभेदमाह ॥ **अद्धेति** ॥ **साक्षिणैवेति** । यद्यपि प्रमाकरणत्वरूपसाधकत्वलक्षणतत्प्रामाण्यस्य तदीयज्ञानसाधनत्वग्राहकान्वयव्यतिरेकरूपानुमानगम्यत्वेन साक्षिसिद्धत्वाभावस्यान्यत्र स्थितत्वान्न साक्षिज्ञेयत्वमिति तथोक्तिरनुपपन्नेत्याभाति । तथाऽपि लिङ्गे व्यभिचारादिदोषाभावे निश्चिते तज्जन्यानुमितेः प्रामाण्यं साक्षिणा ज्ञायत इत्यत्र तात्पर्याददोषः ॥ **अदृष्टव्यभिचारस्येति** । अत्रापि व्यभिचारादिदोषाभाववत्तया निश्चितलिङ्गजन्यानुमितिप्रामाण्यं साक्षिणा गृह्यत इत्यत्रैव तात्पर्यम् । ननु प्रागुक्तव्याप्तिभङ्गाद्यनपेक्षमेवाविषयवृत्तित्वेन बाधितस्य दुष्टत्वं किमुपपन्नं न वा नेति पक्षे तदुक्तेरानर्थक्यम । आद्ये तेनैव दुष्टत्वोपपत्तौ व्यभिचारहेतुतया बाधस्य दूषणत्वाभिधानमनर्थकमित्यत उपपन्नत्वान्न तदुक्तेरानर्थक्यमनुपपन्नत्वाच्च न व्यभिचारहेतुतया बाधस्य दूषणत्वाभिधानानर्थक्यमपीत्यभिप्रेत्य कथमेकस्यैवोपपन्नत्वमनुपपन्नत्वं च विरुद्धं सङ्गच्छत इत्यतो दशाभेदेन तदुभयमुपपादयति ॥ **तत्रायं विवेक इति** । अविषयवृत्तित्वस्यैव कुतो दुष्टत्वप्रयोजकत्वमित्यतस्तस्य व्याप्तिभङ्गोपपादकतयोपजीव्यत्वेन प्रथमोपस्थितत्वादिति भावेनोक्तं व्याप्तिभङ्गेति । व्याप्तिभङ्गस्य दुष्टत्वाप्रयोजकत्वे हेतुमाह ॥ **जघन्येति** । ननु व्याप्तिग्रहणसमयेऽप्यविषयवृत्तित्वसम्पादकत्वेनैव बाधस्य दूषणत्वं किन्न स्यादित्यत आह ॥ **तदानीमिति** ॥ **विषयस्येति** । पक्षस्येत्यर्थः ॥ **अनुमानस्यापीति** । अनुमानजन्यानुमितेरपीत्यर्थः ।

अ०— अमानस्य तु मानत्वं मानसत्वाच्चलं भवेत् ॥ उत्सर्गतोऽपि यत्प्राप्तमपवादविवर्जितम् ॥ व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यति ॥ अतो हि भोजनादीनामिष्टसाधनताऽनुमा ॥ मानं व्यवहृतौ नित्यं व्यभिचारो हि तत्र च ॥ व्याप्तत्वे व्याश्रयत्वं तु कथमेव हि दूषणम् ॥

सु०— यदि तर्हि प्रामाण्यं साक्षिवेद्यं साक्षिणः प्रागुपपादितो याथार्थ्यनियमो भज्येत । कदाचिदमानस्यापि हि मानत्वं गृह्यते । अन्यथा विपर्ययादविशङ्काप्रवृत्तिर्न स्यात् । तथा चायथार्थत्वं बाधेनावेद्यत इत्यत आह ॥ अमानस्येति । मानत्वं मानत्वग्रहणं चलं बाधितम् । अमानस्य तु यन्मानत्वं गृह्यते तन्मनसैव । न साक्षिणा । अतस्तस्य बाध्यत्वं न दोषमावहतीति । अत्रैषा प्रक्रिया । सर्वमपि ज्ञानं साक्षी गृण्हाति । यद्यस्य बाधो भविष्यति तदाऽप्रमाणं न चेत्प्रमाणमेवेति तत्प्रामाण्यमपि गृह्णाति । सति प्रयोजने प्रामाण्यादिजिज्ञासायां परीक्षामनुसृत्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा व्यवस्थापयति । अलाभे तु परीक्षाया विशेषावधारणादुदास्ते । अस्यामवस्थायां रागादिकलुषितं मनः परीक्षाभाससहायं प्रामाण्यादिकमवधारयति । तच्च कदाचिद्बाध्यते कदाचिन्नेति । कुत एषा कल्पनेति चेत्साक्षिणो याथार्थ्यनियमस्यैवोपपादितत्वात् । वक्ष्यते चैतदिति । (अदृष्टे व्यभिचार इति साध्यव्यभिचारिलिङ्गमप्रमाणमित्युक्तम् । तत्र) दृष्टव्यभिचारिलिङ्गमप्रमाणमित्युक्तं भवति । तत्र विशेषमाह ॥ उत्सर्गतोऽपीति । यल्लिङ्गमुत्सर्गतः स्वभावेनापवादविवर्जितं साध्यव्यभिचारवर्जितं प्राप्तं निश्चितमप्यपवादेन कारणविशेषेणैव व्यभिचारि तन्मानमेव भविष्यति । एतदुक्तं भवति । यथा साधनस्य साध्यसाहित्यमात्रं न प्रामाण्योपयोगि । किन्तु निरुपाधिकमेव । अन्यथा सोपाधिकसाध्यसम्बन्धस्य मैत्रीतनयत्वादेरपि श्यामतासाधनत्वप्रसङ्गात् । तथा व्यभिचारोऽपि निरुपाधि(क एवासा) कोऽसाधनत्वे हेतुः । यथा प्रमेयत्वस्य नित्यत्वेन । न हि प्रमेयत्वं स्वभावेन नित्यत्वाव्यभिचारि व्यभिचारि तु निमित्तान्तरेणेत्यत्र नियामकं पश्यामः । यस्तु स्वभावेन साध्याव्यभिचारिणोऽपि साधनस्यौपाधिको व्यभिचारो नासावप्रमाण्यकारणमिति । कुत एतदित्यत आह ॥ अतो हीति । एवशब्दोऽत्राध्याहार्यः । सोपाधिकस्य

व्यभिचारस्याप्रामाण्यकारणत्वाभावादेव ह्यागामिभोजनादीनामिष्टसाधनतानुमानम् । यदि सोपाधिकोऽपि व्यभिचारोऽप्रामाण्यहेतुः स्यात्तदा विमतं भोजनमिष्टसाधनं भोजनत्वात् ह्यस्तनभोजनवदित्यनुमानममानं प्रसज्येतेति । अप्रमाणमेव तदास्त्वित्यत आह ॥ व्यवहृताविति । कारणमिति शेषः। यदि व्यभिचारेणेदममानं स्यात्तदा प्रमेयत्वमिव व्यवहर्तुभिरमानतया निश्चीयेतापि । तथा च ततो भोजने प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्न स्यात् । ननु व्यभिचारिसाधनं सन्देहमात्रहति । सन्देहोऽपि भवति प्रवृत्तिहेतुरिति । सत्यम् । सन्देहः साशङ्कां प्रवृत्तिमुपजनयति न निरङ्कुशाम् । इयं तु निरङ्कुशा सर्वानुभवसिद्धेति । तदिदमुक्तं नित्यमिति । पूर्वेणैव सम्बन्धः । भवतीदमनुमानं प्रमाणं किन्तु व्यभिचाराभावादेवेत्यत आह ॥ व्यभिचारो हीति । तत्र भोजनत्वादौ साधने साध्येष्टसाधनत्वव्यभिचारः स्फुट एव । क्वचिदनिष्टस्य साधनत्वस्याप्युपलम्भात् । किन्त्वपथ्यत्वाद्युपाधिनिबन्धन एव । न च पथ्यत्वादिविशिष्टमेव भोजनत्वादिकं साधनमिति वाच्यम् । तस्य प्रवृत्त्युत्तरकालं फलानुमेयस्य प्रागसिद्धेः । न खलु फलमूलादीनां * विषपत्रिकाद्यनुपहतत्वमस्मदादिभिरवधारयितुं शक्यते । तस्मान्निरुपाधिक एव व्यभिचारोऽसाधनत्वहेतुरिति । तदेवं प्रमाणबाधस्य दूषणत्वे प्रकारसम्भवान्नासदाश्रयत्वस्य दूषणत्वे तत्प्रतिबन्दी युक्तेति । एवमसदाश्रयत्वस्य हेतुदूषणत्वं निराकृत्य व्यधिकरणत्वस्यापि तन्निराकुर्वाणो यदि व्यधिकरणोऽपि हेतुः स्यात्तदा (त्माऽनि) ऽनित्यः काकस्य कार्ष्ण्यादित्ययमपि हेतुः स्यादित्यतिप्रसङ्गाद्वा व्यधिकरणत्वस्य हेतुदूषणत्वमङ्गीकर्तव्यम् । व्याप्त्यभावाद्वा पक्षधर्मताभावाद्वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं निराचष्टे ॥ व्याप्तत्व इति । साधनस्य साध्येन व्याप्तत्वे सति तेन विभिन्नाश्रयत्वं कथमेव हि दूषणम् । न कथञ्चित् । इदमुक्तं भवति । काकस्य कार्ष्ण्यं व्याप्त्यभावादेव हि नित्यत्वासाधकं न पुनर्व्यधिकरणत्वात् । अतो नातिप्रसङ्गः। कुत एतत् । व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्ये व्यधिकरणत्वमात्रेणासाधकत्वस्य क्वाप्यनुपलम्भात् । घटस्य कृतकत्वात् *

शब्दोऽनित्य इत्यादौ दृष्टमिति चेत् । घटस्येत्येतद्धेतुविशेषणं न वा । आद्ये वैयर्थ्यम् । द्वितीये कथमसाधकत्वम् । अथानित्यत्वव्याप्तमपि कृतकत्वं घटवृत्ति न शब्देऽनित्यत्वं साधयतीति चेन्न । व्याप्त्यभावात् । तथा च वक्ष्यामः ।

टि०—॥ **प्रागिति** । पृथगविकरणे न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजेदित्यादिनोपपादित इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह ॥ **अमानस्यापीति** । शुक्तिरजतादिज्ञानस्यापीत्यर्थः । ननु साक्षिणाऽमानस्य मानत्वं नैव गृह्यत इति कथं तस्य याथार्थ्यनियमभङ्ग इत्यत आह ॥ **अन्यथेति** । निश्शङ्कप्रवृत्तेः प्रामाण्यनिश्चयसाध्यत्वेन कारणीभूतप्रामाण्यनिश्चयाभावे तदयोगात्तादृशप्रवृत्त्यैवामानस्यापि मानत्वग्रहणसिद्धिरिति भावः । अस्त्वमानस्यापि मानत्वेन ग्रहणम् । तथाऽपि तस्य यथार्थत्वान्न साक्षिणो याथार्थ्यनियमभङ्ग इत्यत आह ॥ **तथा चेति** । मानत्वग्रहणस्येत्यर्थः । मानत्वस्य मानसत्ताया बाधितत्वात्तत्पदं तत्र ग्रहणपरतया व्याचष्टे ॥ **मानत्वमिति** ॥ **तस्येति** । मानस्य मानत्वग्रहणस्येत्यर्थः ॥ **दोषमिति** । साक्षिणो याथार्थ्यनियमभङ्गरूपमित्यर्थः । साक्षिणा यदमानस्य मानत्वग्रहणं तद्बाध्यताया एव तद्याथार्थ्यनियमभञ्जकत्वेन मनसा यदमानस्य मानत्वग्रहणं तद्बाध्यतायास्तदभञ्जकत्वादिति भावः । नन्वमानस्य मानत्वं मनसैव गृह्यते न साक्षिणेति वदता तत्र भ्रमरूपं ज्ञानमपि मनसैव गृह्यते न साक्षिणेति तावन्न वक्तुं युक्तम् । ज्ञानमात्रस्य साक्षिवेद्यताया अन्यत्र स्थितत्वेन भ्रमस्य साक्ष्यवेद्यत्वेऽपसिद्धान्तापातात् । नापि तत्र ज्ञानस्य साक्षिणा ग्रहणेऽपि प्रामाण्यं न गृह्यत इति वक्तुं युक्तम् । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन ज्ञानग्राहकस्य साक्षिणः प्रामाण्यग्रहणस्वभावत्वस्थित्या ज्ञानं गृहीत्वा तत्प्रामाण्याग्रहणे स्वभावहानिप्रसङ्गात् । ततश्च भ्रमस्थले ज्ञानवत्तत्प्रामाण्यस्यापि साक्षिणैव ग्राह्यत्वात्कथं प्रामाण्यावधारणस्य मानसत्वं कथञ्चैवं सति साक्षिणो याथार्थ्यनियम इत्यत आह ॥ **अत्रेति** ॥ **सर्वमपीति** । प्रमारूपमिव भ्रमरूपमपीत्यर्थः । तथा च नापसिद्धान्त इति भावः । नापि स्वभावहानिप्रसङ्गः । स हि तदा भवेद्यदि ज्ञानमेव साक्षिवेद्यं न तत्प्रामाण्यमिति स्यात् । न चैतदस्ति । ज्ञानवत्तत्प्रामाण्यस्यापि साक्षिवेद्यत्वाभ्युपगमात् । नापि याथार्थ्यनियमभङ्गः । ज्ञानं गृह्णता साक्षिणा प्रमाणमेवैतदिति प्रामाण्यग्रहणमभ्युपगमादिति भावेन ज्ञानग्राहकत्वप्रयुक्तं साक्षिणा प्रामाण्यग्रहणमाभिनयेन दर्शयति ॥ **यदीति** । नन्वेवं विधया प्रामाण्यग्रहणस्य निष्कम्पप्रवृत्त्यहेतुत्वात्तद्धेतुभूतस्य चेदं ज्ञानं प्रमाणमेवेत्यवधारण-

स्याभावान्न निष्कम्पप्रवृत्तिः क्वापि स्यादित्यतो न साक्षिणा सर्वप्रामाण्यग्रहणमेवंरूपमेवाभिमतम् । किन्तु प्राथमिकप्रामाण्यग्रहणमेव । अनन्तरन्तु प्रमाणमेवैतदित्यपि प्रामाण्यग्रहणं साक्षिणाऽभ्युपगम्यते । ततश्च न निष्कम्पप्रवृत्त्यनुपपत्तिरपीत्यभिप्रेत्य कुतः पूर्वं सम्मुग्धप्रामाण्यग्रहणं पश्चाच्चोक्तविधमवधारणमित्यतस्तादृशावधारणसामग्र्याः कादाचित्कत्वान्नसर्वदा तथाऽवधारणमिति मनसि निधाय तत्सामग्रीप्रदर्शनपूर्वकं साक्षिणा प्रामाण्यावधारणमुपपादयति ॥ **सति प्रयोजन इति** ॥ **प्रामाण्यादीति** । प्रामाण्याप्रामाण्ययोरन्यतरजिज्ञासायामित्यर्थः ॥ **परीक्षामनुसृत्येति** । सजातीयविजातीयसंवादविसंवादभावाभावलक्षणपरीक्षया दोषाभावं निश्चित्य प्रामाण्यं व्यवस्थापयति । दोषदर्शने त्वप्रमाण्यं व्यवस्थापयतीति योजना ॥ **उदास्त इति** । न सम्मुग्धप्रामाण्यग्रहणानन्तरं प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा व्यवस्थापयतीत्यर्थः । तर्हि तादृशस्थले प्रामाण्यावधारणाभावात्तत्साध्यनिष्कम्पप्रवृत्तिर्न स्यादित्यतस्तत्र साक्षिरूपप्रामाण्यावधारणाभावेऽपि मानसस्य तदवधारणस्य सद्भावान्न तदनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य मनसा तदवधारणमाह ॥ **अस्यामवस्थायामिति** । साक्षिणः प्रामाण्यावधारणादुदासीनतावस्थायामित्यर्थः । ननु यथार्थज्ञानजनकशक्तिमत्त्वात्कथं मनसाऽपि तत्र प्रामाण्यग्रहः स्यादित्यतः सहकारिणां सहजशक्तिप्रतिबन्धेन विपरीतशक्त्याधायकत्वस्य बहुलमुपलम्भात्तद्वशात्तदुपपत्तिरिति भावेनोक्तं रागादिदोषकलुषितमिति । अस्त्वेवं मनसाऽमानस्य प्रामाण्यग्रहणं तस्य मूलोक्तं चलत्वं तु कथमित्यतस्तदुपपादयति ॥ **तच्चेति** । इतिशब्दस्येत्येषा प्रक्रियेति पूर्वेणान्वयः ॥ **कुत इति** । कल्पकाभावान्नैषा कल्पना सम्भवतीत्यर्थः । किमत्र मानत्वावधारणस्य साक्षिरूपत्वसम्भवे तत्परित्यागेन मानसत्वकल्पनायां निमित्तं किञ्चिदभिप्रेतं किंवा ज्ञानग्राहकस्य साक्षिणः सम्मुग्धप्रामाण्यग्रहणपूर्वकं प्रामाण्यावधारकत्वकल्पनं कल्पकशून्यमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं निराचष्टे ॥ **साक्षिण इति** ॥ **उपपादितत्वादिति** । पृथग्विकरणे न दुःखानुभवः क्वापीत्यादिनेति शेषः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **वक्ष्यते चैतदिति** । ज्ञानपादेऽतो न सर्वमानानां प्रामाण्यं निश्चितं भवेत् । साक्षिणा निश्चितं यत्र तत्प्रामाण्यस्वलक्षणमित्यत्र । स्यादेवं यदीयं प्रक्रिया प्रमाणवती स्यात् । न च तदस्तीत्युक्तप्रक्रियाया अप्रामाणिकत्वमाशङ्क्याह ॥ यदि साक्षीदोषाभावे प्रमाणमेतदिति प्रथमं सम्मुग्धं प्रामाण्यं गृहीत्वा पश्चात्प्रामाण्यादिजिज्ञासायां परीक्षया दोषाभावं निश्चित्य प्रमाणमेवेत्यवधारयतीत्येषा

सु० टि०
॥ २७ ॥

शे० चं०
तृ० द्वि०
अ० १

प्रक्रिया नाङ्गीक्रियेत तदाऽनभ्यस्तविषयाणां शब्दादिना जातानां सर्वेषामपि ज्ञानानां प्रथममेव प्रामाण्यमवधार्येत । न चैतदस्ति । तेन जानीमोऽस्तीयं प्रक्रियेति तत्कल्पकमपि वक्ष्यत इत्यर्थः । ननूत्सर्गतोऽपीत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च निरुपाधिकसाध्यव्यभिचार एव लिङ्गस्यासाधकत्वप्रयोजको न तु सोपाधिक इति प्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । एतत्प्रतिपादनस्य प्रकृतासङ्गतत्वेन तदर्थत्वायोगादित्यतोऽमानस्य त्वित्याद्यव्यवहितपूर्वग्रन्थेन तथाप्रतिपादनस्य सङ्गत्यभावेऽप्यदृष्टे व्यभिचारे त्विति व्यवहितपूर्वग्रन्थोक्तायाः साध्यव्यभिचारे लिङ्गासाधनत्वहेतुतायाः सोपाधिकनिरुपाधिकसाधारणव्यभिचारमात्रस्यैव तत्प्रसङ्गवारणाय निरुपाधिकसाध्यव्याभिचाररूपतद्विशेषपर्यवसानकथनेन प्रपञ्चनार्थतया तत्सङ्गतत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्सङ्गततयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **अदृष्ट इति** । ननु सोपाधिकनिरुपाधिकसाधारणव्यभिचारमात्रस्यैव लिङ्गासाधनत्वप्रयोजकत्वे बाधकाभावान्न तद्विशेषस्य प्रयोजकत्वकल्पनायाः प्रयोजनं किञ्चिदित्यतो विशेषस्य प्रयोजकतां प्रतिबन्द्योपपादयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । निरुपाधिक एव व्यभिचारोऽसाधनत्वे हेतुरित्युक्तम् । कस्तर्हि तत्र हेतुर्भवतीत्यत आह ॥ **यस्त्विति** । ननु सोपाधिकसाध्यव्याभिचारस्यासाधनत्वेऽतिप्रसङ्गकथनपरमुत्तरवाक्यमनर्थकमित्याशङ्क्याविशेषप्रतिपादनेन प्रागभिप्रेतप्रतिबन्दीसमर्थनार्थत्वान्न तदिति भावेनाविशेषसमर्थपरतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं विशेषात्प्रतिबन्द्यनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **कुत इति** । साध्यसाहित्यमात्रस्यानुमानप्रामाण्यप्रयोजकत्वे बाधकसद्भावान्निरुपाधिकसाहित्यस्यैव तत्प्रयोजकत्वेऽपि व्यभिचारमात्रस्यैवासाधनत्वप्रयोजकत्वे बाधकाभावान्न निरुपाधिकसाहित्यप्रतिबन्द्या निरुपाधिकव्यभिचारस्य तत्प्रयोजकत्वमित्यर्थः । नन्वत्र भोजनादीनामिष्टसाधनतानुमानस्य मानत्वमुच्यते । न तु सोपाधिकव्यभिचारस्यासाधनत्वप्रयोजकत्वे किञ्चिद्बाधकमिति । कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतोऽपेक्षितपूरणेन बाधकसमर्थनपरतया तद्योजयति ॥ **एवशब्द इत्यादिना** । तथाऽपि व्यवहृतावित्यनुमानस्य व्यवहृतिकारणत्वप्रतिपादनमनर्थकमित्याशङ्क्यामानत्वस्यानिष्टत्वोपपादनेन तदापादनस्येष्टापादनतयाऽऽभासत्वशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तच्छङ्कापरिहारतया तद्योजयति ॥ **अप्रमाणमेवेति** । नन्वत्र व्यवहृतिकारणत्वानुक्तेः कथमनेनानिष्टत्वसमर्पणमित्यतोऽपेक्षितपूरणेन तद्योजयति ॥ **कारणमिति शेष इति** । ॥ २७ ॥

नन्वमानत्वेऽपि तत्त्वेनानिश्चितत्वात्ततो भोजनादौ प्रवृत्तिसम्भवान्न प्रवृत्तिकारणत्वेनानिष्टत्वसिद्धिरित्यतो नात्रामानत्वेन ततो भोजनादावप्रवृत्तिः साक्षादा-

पाद्यते येनाप्रयोजकत्वं स्यात् । किन्नाम यदीदममानं स्यात्तदा तत्त्वेन प्रमेयत्वादिवन्निश्चीयेतेति तन्निश्चयापादनद्वारैवेति नाप्रयोजकत्वमित्याशयेन योजयति ॥ **यदीति** । तथाऽपि नित्यमिति प्रवृत्तेर्निश्शङ्कत्वप्रतिपादनमनर्थकमित्याशङ्क्य सन्देहजन्यत्वनिरासेन प्रवृत्तेरन्यथोपपत्तिशङ्कापरिहारार्थ-त्वान्न तदिति भावेनान्यथोपपत्तिशङ्कानिरासपरतया तद्योजयितुं तां शङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **पूर्वेणेति** । व्यवहृतौ कारणमित्यनेनेत्यर्थः । तथाऽपि व्यभिचारो हि तत्र चेति भोजनत्वस्येष्टसाधनत्वेन व्यभिचारप्रदर्शनमनर्थकमित्याशङ्क्यातो हीत्युक्ताया इष्टसाधनतानुमानप्रामाण्ये सोपाधिक-व्यभिचारस्याप्रामाण्यकारणत्वाभावमात्रनिबन्धनताया अनुमानप्रामाण्यस्यान्यथोपपत्तिनिरासेन समर्थनार्थत्वान्न तत्प्रदर्शनमनर्थकमित्याशयेनानुमानप्रा-माण्यस्यान्यथोपपत्तिशङ्कानिरासपरतया तत्सङ्गमयितुं तां शङ्कामुत्थापयति ॥ **भवतीत्यादिना** । प्रकृतमुपसंहरति ॥ **तस्मादिति** । परमप्रमेयमुप-संहरति ॥ **तदेवमिति** ॥ **प्रकारसम्भवादिति** । पक्षादिप्रविभागोत्तरकालमविषयवृत्तित्वसम्पादकत्वं व्याप्तिग्रहणसमये हेतौ व्याप्तिभङ्गहेतुत्वमि-त्येवंरूपप्रकारसम्भवादित्यर्थः । ननु व्याप्तत्वे व्याश्रयत्वं त्वित्युत्तरग्रन्थेन व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्ये वैय्यधिकरण्यमात्रेणासाधकत्वस्य क्वाप्यनुपलम्भात्काकस्य कार्ष्ण्येऽव्याप्तत्वमेवासाधकत्वे प्रयोजकत्वं न तु व्याश्रयत्वमित्युच्यते तदनर्थकम् । न च काकस्य कार्ष्ण्येऽव्याप्तत्वव्याश्रयत्वयोरुभयोरपि सद्भावे तदीयासाधनतायामव्याप्तत्वमेव प्रयोजकं न तु व्याश्रयत्वमिति कुतो नियम्यत इत्याशङ्कापरिहारार्थत्वात्तत्प्रयोजकत्वव्युत्पादनस्य नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तथा सति व्यधिकरणत्वस्यादोषत्वे आत्मा नित्यः काकस्य कार्ष्ण्यादित्यस्यापि साधकत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गस्थलेऽव्याप्तत्वादेवासाधकत्वं न तु व्यधिकरणत्वादतो नातिप्रसङ्ग इति भाष्यकारीयोक्तिं विना तादृशशङ्काऽनुदयेन तदुत्थापनाय काकस्य कार्ष्ण्येऽव्याप्तत्वस्य तदसाधकत्वप्रयोजकत्वेन भाष्यकारैरेवावश्यवक्तव्यतया तदवचनाद्भाष्ये न्यूनत्वापातादित्यतोऽत्रोक्तरूपस्यातिप्रसङ्गपरिहारांशस्य स्पष्टतया शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वान्न तदनुक्ति-र्भाष्ये न्यूनत्वापादिकेत्यभिप्रेत्य स्वयं तदंशपूरणपूर्वकमुक्तामनियमशङ्कामुत्थाप्य तत्परिहाराय तत्र नियामकसमर्पकतयोक्तभाष्यं योजयितुमाह ॥ **इद-मुक्तं भवतीति** ॥ **वैय्यर्थ्यमिति** । (तथा च व्यर्थविशेषणत्वेनैव दुष्टत्वं न व्यधिकरणत्वेनेति भावः) कृतकत्वमात्रस्यानित्यत्वाव्यभिचारित्वादिति भावः । तथा च न विशिष्टे वक्ष्यमाणरीत्या व्याप्तिरिति हृदयम् ॥ **कथमसाधकत्वमिति** । व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्याद्वैय्यधिकरण्याभावाच्चेति भावः

॥ घटवृत्तीति । वस्तुतो घटवृत्तीत्यर्थः । शब्देऽनित्यत्वं वस्तुतः शब्दवृत्ति यदनित्यत्वं तदित्यर्थः ॥ व्याप्त्यभावादिति । वस्तुतो घटगतस्य कृतकत्वस्य वस्तुतः शब्दगतं यदनित्यत्वं तेन व्यधिकरणतया व्याप्त्यभावादित्यर्थः । नन्वविनाभाव एव व्याप्तिर्न तु सम्बन्धविशेषः । तथा च व्याश्रययोः सम्बन्धविशेषरूपव्याप्त्यसम्भवेऽप्यविनाभावरूपव्याप्तेरविकलत्वात्कथमत्र व्याप्त्यभाव इत्यतोऽविनाभावमात्रस्यैव व्याप्तित्वेऽपि कृतकत्वेऽनित्यत्वाविनाभावस्य यत्र कृतकत्वं तत्रानित्यत्वमिति सामानाधिकरण्यगर्भितत्वस्य स्यादेव व्याप्तिस्तावदनुमानाङ्गमित्यादिना ग्रन्थेनानुपदमेव शङ्कासमाधानाभ्यां वक्ष्यमाणत्वान्न घटगतकृतकत्वस्य शब्दगतानित्यत्वेनाविनाभावोऽपि सम्भवतीत्याह ॥ **तथा च वक्ष्याम इति ।**

अ०—रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाभ्युदिता यतः ॥ इत्युक्ते साधनं नो किं न ह्यत्रैवात्र साधिका ॥ अन्यत्सदसतोर्विश्वमिति च व्याहतेरमा॥

सु०—न केवलं व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्ये व्यधिकरणत्वमात्रेण दुष्टत्वं न दृष्टम् । किन्तु दृष्टं च व्यधिकरणस्यापि व्याप्त्यादिसम्पत्तितः साधकत्वमित्याह ॥ रोहिणीति । नदीपूरदर्शनेनोत्तरदेशे वृष्ट्यनुमानं प्रत्यग्रशरावचक्रभ्रमदर्शनेन कुलालासत्त्यनुमानं चाशङ्क्य केनाचिदुक्तं नोत्तरदेशोऽत्र पक्षः किन्नाम नदी । तद्धर्मेणैव पूरेण तद्धर्मस्यैव वृष्टिमदुत्तरदेशसम्बन्धस्य साध्यत्वम् । एवं शरावचक्रधर्माभ्यां प्रत्यग्रत्वभ्रमाभ्यां तद्धर्मस्यैव कुलालासत्तेरनुमानमिति । अत इदमुदाहरणान्तरमुदितम् । न हि त(थेह रो)त्रेव रोहिण्याः कृत्तिकाया द्वौ धर्मौ सम्पादयितुं शक्यौ । नन्विहापि कालं पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यम् । विमतः कालो रोहिण्युदयासत्तिमान्कृत्तिकोदयवत्कालत्वादतीतकालवदिति । (मैवम्) एवं सति देशं कालं वाऽऽदाय सामानाधिकरण्यस्य सर्वत्र सत्त्वाद्व्यधिकरणासिद्ध एव न स्यादिति व्यर्थं तत्परिसङ्ख्यानम् । एवमप्रयोगे व्यधिकरणत्वं सावकाशमिति चेन्न । तथा सत्यसिद्धेरुक्तिदोषत्वेनार्थदोषत्वाभावप्रसङ्गात् । न चोक्तिदोषत्वमपि व्यधिकरणतयोक्तेरपि साध्यसिध्यङ्गत्वानुभवात् । एवमेव हि लौकिकानामुक्तयः । परीक्षका अपि हि तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यमित्यादि प्रयुञ्जते । तदिदमुक्तमिति व्यधिकरणतयोक्तेऽप्येतद्वाक्यं साधनं साध्यसिध्यङ्गं नो किं भवत्येवेति । किञ्च कालादिकमादाय प्रयोगविपरिणामः कार्ये

इत्यत्र किं नैय्यायिकादिसमयो नियामकः किंवा(त्र) प्रमाणमस्ति । आद्यं दूषयति ॥ **न हीति** । अत्रोपपत्ति(सिद्धेऽर्थे) साध्येऽर्थे । आज्ञैव समयमात्रम् । तथा सति सर्वं वाङ्मात्रेणैवोपदेष्टव्यम् । न पुनः क्वापि प्रमाणं वाच्यम् । विपरीताज्ञया सत्प्रतिपक्षता च स्यादिति हि शब्दार्थः । आज्ञा खलु प्रमाणान्तराविषये धर्मादौ भवति । सा चावगताप्तभावानाम् । नापि द्वितीयः । तदनुपलम्भात् । स्यादेतत् । व्याप्तिस्तावदनुमानाङ्गम् । सम्बन्धविशेषश्च व्याप्तिः । न च व्याश्रययोः सम्बन्धो युज्यते । अतो व्याश्रयत्वस्य दोषत्वात्सम्म(तवि)ते विषये विपरिणाम इति । मैवम् । अविनाभावमात्रस्य व्याप्तित्वात् । अविनाभावश्च क्वचिदेकाश्रयतामन्तर्भाव्य भवति । यथा कृतकत्वस्यानित्यत्वेन । अत एवान्यगतेन तेन नान्यत्रानित्यतासिद्धिः । क्वचिद्विभिन्नाश्रययोरेव । यथा धूमस्याग्निना । धूमाग्नी खलु न समवायवृत्त्या समानाश्रयौ । नापि संयोगवृत्त्या । ऊर्ध्वाधोदेशसंयोगित्वात् । (धूमस्याधोदेशसंयोगस्यासिद्धत्वात्) । तथाऽप्येकपर्वतसंयोगिता द्वयोरस्तीति चेन्न । तथा सत्यग्न्यर्थिनो नियमेन प्रदेशविशेषे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । धूम एव धूमत्वेन मूलेऽग्निमान्साध्यत इति चेत् । किमेषा लौकिकी प्रतीतिः । आहोस्वित्समयसिद्धये विपरिणामः क्रियते । न प्रथमः । लौकिका ह्यूर्ध्वदेशं धूमवन्तमवलोक्याधोदेशं वन्हिमन्तमवगच्छन्ति । न द्वितीयः । निर्मूलत्वात् । अपि च देहादीनां तावत्परेण क्षणिकता (स्वीक्रिय)ऽऽस्थीयते । तत्र पतनकर्मणा गुरुत्वानुमानं दुर्घटं स्यात् । न हि तयोः कालतः सामानाधिकरण्यम् । कार्यकारणभावात् । नापि देशतः । विभिन्नद्रव्याश्रयत्वात् । अतः कस्यचिद्विभिन्नाश्रयेणैवाविनाभावः । ननु व्यधिकरणस्य पक्षधर्मता नास्तीति चेन्मा भूत् । तन्नियमस्य निर्निबन्धनत्वात् । तथा सति साध्य(स्य) नियतदेशता कथं सिद्ध्येदिति चेद्व्याप्तिस्वभावादिति ब्रूमः । यथा हि । यत्कृतकं तदनित्यमिति सामानाधिकरण्यमन्तर्भाव्य व्याप्तेः कृतकत्वं स्वाश्रय एवानित्यत्वं गमयति । तथा कृत्तिकोदयो व्यधिकरणतयैव रोहिण्युदया-

सु० टि० ॥ २९ ॥

सत्त्या व्याप्त इति तां गमयति । यथा च सामानाधिकरण्येऽप्यस्ति प्रदेशादिनियमस्तथा वैय्यधिकरण्येऽपीति को दोषः । तस्माद्यत्रेदं तत्रेदमितिवद्यदेदं तदेदमितिवत् यदेवं तदेवमितिवच्च यर्हीदं तर्हीदमिति व्याप्तिसम्भवात् । व्याप्त्यनुरोधेनैव हेतुसिद्धेरावश्यकतया पक्षधर्मतानावश्यकत्वाद्युक्तं व्यधिकरणस्यापि हेतुत्वमिति । तथा साध्यविशेषणस्याप्रसिद्धावपि । तथा हि । साध्यविशेषणाप्रसिद्धेः कुतो दूषणत्वम् । किं विश्वं सदसद्विलक्षणं बाध्यत्वादित्यादेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गात् । उत साध्यविशेषणाप्रसिद्धौ तत्सन्देहानुपपत्तौ पक्षत्वानुपपत्तेर्हेतोः पक्षधर्मत्वानुपपत्तिप्रसक्तेः । अथवा साध्यविशेषणाप्रसिद्धौ तेन साधनस्य व्याप्तिप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । यद्वा प्रतिज्ञावाक्यस्याप्रतीतपदार्थकत्वेनाबोधकत्वापत्तेः । आद्यं दूषयति ॥ अन्यदिति । सन्न भवतीत्युक्तेऽसत्त्वमुक्तं स्यात्सत्त्वप्रतिक्षेपरूपत्वादसत्त्वस्य । पुनरसन्न भवतीत्युक्ते स्ववचनव्याहतिः । एवमसन्न भवतीत्युक्त्या द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति सत्त्वं लभ्यते । पुनः सन्न भवतीत्युक्ते स्वव्याहतिरेव । तदेवं विश्वं सदसतोः सकाशादन्यत् सदसच्च न भवतीत्येषा प्रतिज्ञा स्वव्याहतेरेवामाऽप्रमासाधनाङ्गं न भवति न तु विशेषणस्य सदसद्वैलक्षण्यस्याप्रसिद्धत्वेन । कुतः । स्वव्याहतिर्हि मे माता वन्ध्येत्यादौ दूषणत्वेन सम्प्रतिपन्ना । स्ववचनस्वन्यायस्वक्रियास्वसिद्धान्तप्रमाणान्तराप्रतिहताया एवोक्तेः साधनदूषणाङ्गत्वात् । न हि स्वविषविमूर्छिता भुजङ्गी परं दशति । न च दोषान्तरासङ्कीर्णं साध्यविशेषणासिद्धेरुदाहरणं पश्यामो येन दोषत्वं प्रतीमः । कस्यचिदसाधारणधर्मेण शशविषाणादिमत्त्वसाधनमपि प्रमाणं किन्न स्यादिति चेन्न । तत्रापि दृश्यानुपलम्भबाधस्य विद्यमानत्वात् । अतीन्द्रियसंसर्गसाधने न कोऽपि दोष इति चेन्न । ईश्वरादिसंसर्गेण सिद्धसाधनत्वात् । एवमन्यत्रापि सम्प्रतिपन्नाप्रामाण्ये दोषान्तरमन्वेषणीयम् । तदिदमुक्तं चशब्देन । अत एव व्याहतेरित्युपलक्षणम् ।

शे० चं०
तृ० द्वि०
अ० १

॥ २९ ॥

टि०—ऊर्ध्वदेशो वृष्टिमानधोदेशे नदीपूरादित्यादिप्रसिद्धव्यधिकरणोदाहरणपरित्यागेनाप्रसिद्धतदुदाहरणेन प्रसक्तां भाष्यकाराणामचातुरीं तदुदाहरणे प्रयोजनकथनेन परिहरति ॥ **नदीपूरदर्शनेनेति** । अधोदेश इति शेषः ॥ **प्रत्यग्रेति** । प्रत्यग्रशरावश्च चक्रभ्रमश्च तयोर्दर्शनेनेत्यर्थः ॥ **किन्नामेति** । इयं नदी वृष्टिमदूर्ध्वदेशसम्बद्धा पूरवदधोदेशसम्बद्धत्वात्सम्मतवदित्यनुमानप्रकारोऽत्र बोध्यः ॥ **तद्धर्मस्यैवेति** । शरावचक्रधर्मस्यैवेत्यर्थः । शरावः कुलालासत्तिमान्प्रत्यग्रवृत्त्वाच्चक्रं कुलालासत्तिमद्भ्रमणवत्त्वादित्यनुमानप्रकारोऽत्र विवक्षितो न त्वयं देशः कुलालासत्तिमानिति । येन वैय्यधिकरण्यं स्यादिति भावः ॥ **द्वौ धर्माविति** । साध्यसाधनभूताविति शेषः । ततश्च रोहिण्युदयासत्तेः कालगतत्वात्कृत्तिकोदयस्य च कृत्तिकागतत्वादत्र वैय्यधिकरण्यमपरिहार्यमेवेति भावः । नन्वत्र रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाभ्युदितायत इति साधनं नो किमित्येतावतैव व्याप्त्यादिमतो व्यधिकरणस्य साध्यसिद्ध्यङ्गतोपदर्शनेन तददूषणत्वसिद्धेरित्युक्ते साधनं नो किमित्यत्र मूले उक्तपदानर्थक्यम् । न च व्यधिकरणतयोक्तेरपि साध्यसिद्ध्यङ्गत्वोपदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च व्यधिकरणस्योक्तिदूषणत्वाभावप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्यापि प्रयोजनाप्रतीतेः । न चोक्तिदोषत्वशङ्कापरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । अर्थदोषत्वसम्भवे तत्परित्यागेनोक्तिदोषत्वशङ्काया एवानुदयेन तत्परिहारार्थत्वायोगात् । न चार्थस्य साध्यसिद्ध्यङ्गत्वोपपादनेन व्यधिकरणताया अर्थदोषत्वाभावस्य सिद्धान्तिनोपपादितत्वाद्युक्तः पूर्वपक्षिणस्तत्परित्यागेनोक्तिदोषत्वाङ्गीकार इति वाच्यम् । प्रयोगविपरिणामेन तस्य समानाधिकरणत्वसिद्ध्या व्यधिकरणोदाहरणत्वस्यैव पूर्वपक्षिणं प्रत्यसम्मतत्वेन भाष्यकारेण तदीयसाध्यसिद्ध्यङ्गत्वोपवर्णनेन व्यधिकरणतायास्तत्त्वेन परसम्प्रतिपन्नपक्षविकासाद्युदाहरणेष्वदोषत्वस्यालाभेन तत्परित्यागस्यैवायोगेनोक्तिदोषत्वशङ्काया एवानुत्थानात् । कथञ्चित्तदुदयेऽपि तस्याः स्पष्टदूषणत्वेन तत्परिहाराय तथोक्तेः साध्यसिद्ध्यङ्गत्वकथनपर्यन्तत्वस्य भाष्यकारीययत्नस्यानर्थक्याच्चेत्याशङ्क्य रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाया उदितत्वादिति व्यधिकरणस्य सिद्धान्तिनोपवर्णितायाः साध्यसिद्ध्यङ्गताया भञ्जकत्वेन पूर्वपक्ष्युपन्यस्तस्य प्रयोगविपरिणामेन समानाधिकरणत्वस्य समानन्यायतया व्यधिकरणतया परसम्प्रतिपन्नेषु पक्षविकासादिष्वपि सिद्धान्तिनोपवर्णयितुं शक्यत्वेन पूर्वपक्षिणं प्रति तद्दोषत्वपरिसङ्ख्यानवैय्यर्थ्यस्योद्भावयितुं शक्यत्वात्तत्परिहाराय युक्त एव पूर्वपक्षिण उक्तिदोषत्वा-

भ्युपगमो व्यधिकरणत्वस्य । यद्यपि तत्परिहारो वक्ष्यमाणरीत्या प्रकारान्तरेणापि सम्भवति । तथाऽपि वस्तुतत्त्वकथनाय साध्यसिद्ध्यङ्गत्वोपवर्णनेन
तद्दोषत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वान्न तदर्थकोक्तपदवैय्यर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्परतयोक्तिपदसार्थक्यं वर्णयितुं सिद्धान्तिनोद्भाव्यस्य व्यधिकरणपरिसङ्ख्यानवैय्य-
र्थ्यप्रसङ्गस्योत्थापनाय प्रकृतोदाहरणस्य समानाधिकरणत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विहापीति** ॥ **सर्वत्र सत्त्वादिति** । व्यधिकरणतया परसम्प्रति-
पन्नपद्मविकाससमुद्रवृद्धिघटगतकृतकत्वादिना सूर्यचन्द्रोदयशब्दानित्यत्वाद्यनुमानस्थलेऽपि अयं कालः सूर्योदयवान्पद्मविकासवत्कालत्वात्सम्मतवत् अयं
कालश्चन्द्रोदयवान्समुद्रवृद्धिमत्कालत्वात्सम्मतवदित्यादिप्रकारेणेति शेषः ॥ **उक्तिदोषत्वेनेति** । तद्दोषत्वप्रसङ्गेनेत्यर्थः । यद्यप्यर्थदोषस्यापि तद्द्वारा
वचनदोषत्वस्य व्यवस्थापितत्वान्नोक्तिदोषत्वमनिष्टम् । तथाऽपि साक्षात्तद्दूषणत्वप्रसङ्गे तात्पर्यान्नानुपपत्तिरिति भावः ॥ **अर्थेति** । अत्रापि साक्षा-
दर्थदोषत्वं न स्यादित्यत्र तात्पर्यम् । अतो वचनदोषस्यापि तद्द्वाराऽर्थदोषत्वसम्भवादप्रयोजकत्वान्न तदापादनं युक्तमिति शङ्काऽनवकाश इति
ध्येयम् । अङ्गीकृत्यैव चोक्तिदोषत्वमसिद्धेरर्थदोषत्वाभावप्रसञ्जनं कृतम् । वस्तुतस्तु नोक्तिदोषत्वमपीत्याह ॥ **न चेति** । नापीत्यर्थः । तत्र
हेतुमाह ॥ **व्यधिकरणतयेति** ॥ **साध्येति** । रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाया उदितत्वादित्युक्तावपि श्रोतॄणामनुमित्युत्पत्तेरिति भावः । ननु च
व्यधिकरणतयोक्तिरेवासिद्धेत्यतः किं लौकिकानां तयोक्तिर्नास्तीत्यभिमतं किं वा परीक्षकाणामिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रत्याचष्टे ॥ **एव-
मेवेति** । रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाया उदितत्वादित्येवमेवेत्यर्थः । द्वितीयं न्यायसूत्रकारीयव्यधिकरणप्रयोगोपदर्शनेन निराचष्टे ॥ **परीक्षका
अपीति** । नन्वत्र भाष्ये तथोक्तेः साध्यसाधकत्वस्यानुक्तेः कथमनेनोक्तिदोषत्वनिरास इत्यत उक्तमर्थं मूलारूढं करोति ॥ **तदिदमिति** । तथाऽपि
न हीत्यादिभाष्यखण्डवैय्यर्थ्यमित्याशङ्क्य प्रयोगविपरिणामे दूषणान्तरकथनपरत्वान्न तदिति भावेन तत्परतया तं योजयति ॥ **किञ्चेति** ॥ **समय
इति** । तदभिमतसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यानियमप्रतिपादकमाज्ञारूपं वाक्यमित्यर्थः । नन्वाज्ञामात्रस्यापि क्वचित्साधकत्वात्कथं तस्य तन्निषेध
इत्यतो मूलेऽत्रेत्युक्तं तदयुक्तम् । अविशेषेणान्यत्रेवात्रापि तन्मात्रस्य साधकत्वसम्भवादित्यतो यथेदं विशेषसमर्पकं स्यात्तथा व्याचष्टे ॥ **अत्रेत्यादि** ।
नन्वत्राज्ञामात्रस्य साधकत्वं निषिध्यते । न तु समयस्येति कथमस्य मूलस्य समयस्य साधकत्वनिरासकतया व्यापार इत्यतोऽत्राज्ञापदस्य समयपरत्वा-

न्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्परतया तद्व्याचष्टे ॥ **आज्ञैवेति** । तथाऽपि मूले हिशब्दोऽनर्थक इत्याशङ्क्य समयमात्रस्य साधकत्वे बाधककथनार्थत्वान्न
तदिति भावेन तत्सूचितबाधकमुपदर्शयति ॥ **तथा सतीति** । क्व तर्ह्याज्ञायाः साधकत्वमित्यत आह ॥ **आज्ञेति** । तथा सति धर्मादेर्बाहुरूप्य-
प्रसङ्गः । तत्साधकसमयानां बहुविधत्वात् । न चैकस्य वस्तुनो बाहुविध्यं सम्भवतीत्यत आह ॥ **सा चेति** । व्याप्त्यभावाद्वेति प्राग्विकल्पित-
द्वितीयपक्षस्य पृथगनिरासान्मूले न्यूनतामाशङ्क्य व्याप्तत्वे व्याश्रयत्वं त्विति पूर्वग्रन्थेनैव निरस्तत्वात्पृथगनिरासो न दोषायेत्यभिप्रेत्य तत्पक्षनिरासक-
तयाऽपि तमेव ग्रन्थं योजयितुं प्राग्विकल्पितं द्वितीयपक्षमुत्थापयन्नेव प्रमाणोपदर्शनेन प्रागुक्तं प्रयोगविपरिणामं चोपपादयति ॥ **स्यादेतदिति** ।
व्याप्तत्वेऽविनाभावमात्रस्यैवानुमितिहेतुत्वेऽस्तु । व्याप्तत्वे सति व्याश्रयत्वे सामानाधिकरण्यरूपविशेषाभावः कथमेव दूषणं न कथमपि । ततश्च व्याश्रययोः
सम्बन्धरूपविशेषरूपव्याप्त्यसम्भवेऽप्यनुमितिहेतुभूतोक्तरूपव्याप्तिसद्भावान्न व्याप्त्यनुपपत्तिः । नापि तथा सम्मते विशेषे प्रयोगविपरिणामस्य कर्त-
व्यत्वसिद्धिरिति ग्रन्थयोजनामभिप्रेत्य समाधत्ते ॥ **मैवमिति** । ननु विभिन्नाश्रययोरप्युक्तरूपव्याप्तिसत्त्वे कृत्तिकागतेनोदयेन रोहिण्युदयासत्तेरिव घटगत-
कृतकत्वेन शब्दगतानित्यत्वस्यापि सिद्धिः स्यादित्यतोऽविनाभावस्य सर्वत्रैकरूप्याभावेन घटगतकृतकत्वस्य शब्दगतानित्यत्वेनाविनाभावाभावान्नाति-
प्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य तस्य नानारूपतामाह ॥ **अविनाभावश्चेति** ॥ **अत एवेति** । अत्राविनाभावस्य यत्कृतकं तदनित्यमिति सामानाधिकरण्य-
गर्भितत्वादेवेत्यर्थः । ननु धूमाग्न्योः सामानाधिकरण्यस्य सर्वसम्प्रतिपन्नत्वात्कथं तद्व्याप्तेर्विभिन्नाश्रययोरविनाभावत्वेनोदाहरणमित्यतः सामानाधिकर-
ण्यघटकः सम्बन्धः किं समवायोऽभिमतः संयोगो वा । द्वितीयेऽपि किमवान्तरदेशमादाय सोऽभिमतः स्थूलदेशमादाय वेति विकल्पान्मनसि
निधायाद्यौ क्रमेण दूषयति ॥ **धूमाग्नी खल्विति** । स्वस्वावयवसमवेतत्वान्न तयोरेकत्र समवाय इति भावः । द्वितीये द्वितीयमाशङ्कते ॥ **तथाऽ-
पीति धूम इति** । ततश्च धूमो मूलेऽग्निमान्धूमत्वादित्यनुमानं द्रष्टव्यम् ॥ **लौकिका हीति** । तथा च त्वदुक्तकुसृष्टिमजानतामपि लौकिकानामूर्ध्व-
देशे धूमदर्शनेनाधोदेशे वन्हिविषयस्वार्थानुमितेस्तदनुसारिपरार्थानुमितेश्च दर्शनान्नैवं लौकिकप्रतीतिरिति भावः ॥ **निर्मूलत्वादिति** । तथाचान्यो-
न्याश्रय इति भावः ॥ **आस्थीयत इति** । अन्यथा परिमाणभेदानुपपत्तेरिति भावः ॥ **कार्येति** । तथा च पतनरूपकार्योत्पत्तिकाले गुरुत्वं नास्ति ।

एतदुपपादनायैव प्राग्देहादीनामिति वाक्यं प्रवृत्तम् ॥ **विभिन्नद्रव्याश्रयत्वादिति** । क्षणिकत्वेनैकत्र पतनगुरुत्वयोरभावादिति भावः ॥ **अतः कस्यचिदिति** । किमर्थं तर्हि विमतो गौर्गवयसदृशो गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वादिति प्रमाणलक्षणटीकायां साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यसम्पादनमिति चेन्न । तस्य परमतमाश्रित्य प्रवृत्तत्वात् । अत एव तत्रैवेति प्रयोगसम्भवादित्युक्तम् । पद्धतौ चासौ गौरेतद्गवयसदृशोऽस्य गवयस्य तत्सदृशत्वादिति वैय्यधिकरण्येनैव प्रयोगो दर्शित इत्यवधेयम् । तृतीयपक्षोत्तरत्वेनाप्येतदेव मूलं योजयितुं तमुत्थापयति ॥ **नन्विति** । व्याप्तत्वे साध्यस्य नियतदेशतासाधकव्याप्तिस्वभावत्वे । व्याश्रयत्वं विगताश्रयत्वमपक्षधर्मत्वमिति यावत् । कथमेव हि दूषणं न कथमपीति वाक्ययोजनामभिप्रेत्य दूषयति ॥ **मा भूदिति** ॥ **तथा सतीति** । हेतोरपक्षधर्मत्व इत्यर्थः । साध्यस्य नियतदेशतासिद्धेः पक्षधर्मतासाध्यत्वेन तदभावे तदयोगादिति भावः । साध्यस्य नियतदेशतासाधकव्याप्तिस्वभावमुपदर्शयन्नेव तेन देशनियमसिद्धिमुपपादयति ॥ **यथा हीति** । साध्यस्य देशनियमसाधकव्याप्तिप्रकारसूचनेन देशनियमसिद्धिमुपपाद्य तत्रैव प्रदेशनियमसाधकव्याप्तिप्रकारसूचनेन तन्नियमसिद्धिमुपपादयति ॥ **यथा चेति** । अयमर्थः । यथा सामानाधिकरण्येऽपि धूमेन तदधोभाग एव वन्हेस्तुलोन्नमनेन भागान्तर एवावनमनस्य व्याप्यवृत्तिना द्रव्यत्वेनाव्याप्यवृत्तेः संयोगस्याव्याप्यवृत्तिना संयोगेन व्याप्यवृत्तेर्द्रव्यत्वस्य च सिद्धिरिति पक्ष एव प्रदेशनियमः समानकालत्वेऽपि कादाचित्केन पतनेन स्थायिगुरुत्वस्य शरीरत्वेन कादाचित्कनाशस्य च सिद्धिरिति कालनियमश्च परेण व्याप्तिस्वाभाव्यादुपपद्यते । तथा यत्र यदा रसस्तत्र तदा रूपमिति समानदेशकालत्वेनेव यत्र पाकजरूपं तत्र पाक इति समानदेशत्वमात्रेणेव यदा कृत्तिकोदयस्तदा रोहिण्युदयासत्तिरिति समानकालत्वमात्रेणेव च यदा यत्र नदीपूरस्तत्पूर्वकाले तदूर्ध्वदेशे वृष्टिरिति भिन्नदेशकालत्वेनैव व्याप्तिग्रहात्तत्स्वाभाव्यादेव वैय्यधिकरण्येऽपि प्रदेशादिनियमो मयाऽपि व्युत्पादितुं शक्यत इति न काऽप्यनुपपत्तिरिति । ननु देशकालवैय्यधिकरण्ये कथं व्याप्तिग्रहः । यत्रेदं तत्रेदमिति वा यदेदं तदेदमिति वा देशतः कालतो वा सामानाधिकरण्येनैव व्याप्तेर्ग्राह्यत्वादित्याशङ्कामुपपत्तिरूपव्याप्तिग्रहप्रकारोपदर्शनेन परिहरन्नुपसंहरति ॥ **तस्मादिति** ॥ **यदेवं तदेवमिति** । दैशिककालिकसामानाधिकरण्यग्रहणस्थलेऽपि यत्र यदेत्यादिरूपेण देशकालावनन्तर्भाव्ययत्साधनवत्तत्साध्यवदिति व्याप्तिग्रहवच्चेत्यर्थः ॥ **व्याप्तिसम्भवादिति** । अनुपपत्तिरूपव्याप्तिग्रहसम्भवा-

दित्यर्थः ॥ **व्याप्त्यनुरोधेनेति** । व्याप्तिग्रहणप्रकारानुरोधेनेत्यर्थः ॥ **हेतुसिद्धेरिति** । समुचितदेशादाविति शेषः ॥ **तथेति** । साध्यरूपविशेषणस्याप्रसिद्धावपि हेतुत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ **पक्षत्वानुपपत्तेरिति** । सन्देहघटितत्वात्पक्षस्य तदनुपपत्तावनुपपत्तिरिति भावः । असन्न भवतीत्युक्तावपि कुतः सत्त्वस्य लाभ इत्यतोऽसन्न भवतीत्युक्ते च द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति सदेव भवतीति कर्मनिर्णयं मनसि निधाय तमुपपादयति ॥ **द्वौ नञाविति** । अयमाशयः । असदिति हि नञर्थेन निषेधेन विशिष्टं सदुच्यते । तद्विषयश्च द्वितीयो निषेधो विशेषणीभूतेन निषेधेनैव सम्बध्यते । विशिष्टविषययोर्विधिनिषेधयोर्लाघवेन विशेषणोपसङ्क्रामकताया लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति । न जीर्णमलवद्वासाः स्नातकः स्यादित्यादौ प्रसिद्धत्वात् । क्वचिदेव सोमेन यजेत । अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत । न हिंस्यात्सर्वभूतानीत्यादौ विशिष्टविषयकत्वस्यागतिकागतित्वात् । ततश्चासन्न भवतीति विशेषविशेषणीभूतनिषेधस्य निषेधात्सत्त्वविधिलाभः । न च यदि द्वौ नञौ प्रकृतमेवार्थं गमयतस्तदा तत्प्रयोगवैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम् । प्रतिषेधप्रतिषेधेनातिशयलाभार्थत्वात् । अत एव द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इत्याहुरिति । मूले व्याहतिपदं स्वव्याहतिपरं चशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रम इत्यभिप्रेत्योक्तं स्वव्याहतेरेवेति । स्ववचनविरोधरूपस्वव्याहतेरेवेत्यर्थः । ननु स्ववचनविरोधाप्रसिद्धविशेषणत्वयोरुभयोरपि सत्त्वात्तदीयसाधनाङ्गतायाः कुतस्तां तावदाह ॥ **स्वव्याहतिर्हीति** । मे माता वन्ध्येत्यत्र विभक्तिप्रतिरूपकमित्यव्ययमभिप्रेतमिति न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । मे माता वन्ध्येत्यादौ स्वव्याहतेर्दूषणत्वे विप्रतिपद्यमानं प्रति तदुपपादयति ॥ **स्ववचनेति** । अप्रसिद्धविशेषणत्वस्य तदभावमुपपादयति ॥ **न चेति** । नन्वियं भूः शशशृङ्गवती एतद्भूत्वादित्येतदेव तदुदाहरणमिति कथं तदभाव इति शङ्कते ॥ **कस्यचिदिति** । किमत्र योग्यशृङ्गसाधकत्वमभिमतमयोग्यसाधकत्वं वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं योग्यानुपलम्भबाधेन दूषयति ॥ **तत्रापीति** । तथा च दोषान्तरेण दुष्टत्वान्नास्यासङ्कीर्णतदुदाहरणत्वमिति भावः । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **अतीन्द्रियेति** ॥ **सिद्धसाधनादिति** । तथा च सिद्धसाधनत्वरूपदोषेणैव दुष्टत्वान्न तादृशोदाहरणत्वमस्येति भावः । ननु च जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वाच्छरीरत्वादित्यादिकमेव दोषान्तरासङ्कीर्णमप्रसिद्धविशेषोदाहरणमस्तीति कथं तदभाव इत्यतोऽत्र यद्दोषान्तररहितत्वेन सम्मतं प्राणादिमत्त्वं तस्य साधुत्वादप्रमाणत्वेन सम्मतस्य च शरीरत्वस्य

व्यभिचारादिदोषान्तरसङ्कीर्णत्वान्न तदुदाहरणत्वमित्याशयेनाह ॥ **एवमन्यत्रापीति** । मूले चशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धं समुच्चयार्थत्वं चाङ्गीकृत्येयं भूः शशशृङ्गवतीत्याद्युदाहरणस्यापि मूलारूढतां दर्शयति ॥ **तदिदमुक्तं चशब्देनेति** । तर्हि तदुदाहरणे स्वव्याहतेरप्रसरात्स्वव्याहतेरेवेत्युत्तरमूलस्याश्लिष्टप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **अत एवेति** । चशब्देनोदाहरणान्तरस्यापि मूले सङ्गृहीतत्वादेवेत्यर्थः ॥ **उपलक्षणमिति** । योग्यानुपलम्भबाधाद्युपलक्षणमित्यर्थः ।

अ०— असिद्धसाधने दोषः को व्याप्तिर्यदि विद्यते ॥ व्याप्तिश्च व्यतिरेकेण तत्र तैश्चावगम्यते ॥

सु०-- द्वितीयं पराचष्टे ॥ **असिद्धेति** । साध्याप्रसिद्ध्या यत्र पक्षधर्मत्वासिद्धिरुच्यते(हेतौ) तत्र व्याप्त्यादीतराङ्गसाकल्यमस्ति न वा । न चेत्तत एवानुमानं दुष्टम् । किं साध्यविशेषणाप्रसिद्ध्या । यदि व्याप्त्यादिकं विद्यते तदाऽसिद्धसाधने को दोषः । न कोऽपि । अयमभिसन्धिः । हेतोर्हि पक्षधर्मत्वासिद्धिस्तदा स्यात् । यदि धर्मी वा हेतोस्तद्धर्मत्वं वा न स्यात् । सन्देहाभावेन पक्षत्वानुपपत्त्या पक्षधर्मत्वाभावे तु स्वार्थानुमानविशेषविलोपः स्यात् । यदा हि यो धूमवानसावग्निमानिति गृहीतव्याप्तिको गिरिशिखरे धूमं सहसैव पश्यन्व्याप्तिं स्मरति । तदोत्पद्यत एवास्यानुमितिः । न च तस्याग्निसन्देहोऽस्ति । यदा चाप्तवचनाद्विनिश्चितपर्वताग्निसम्बन्धः पर्वतं प्रत्यासीदन्धूममवलोकयति । तदाऽपि तस्य विना सन्देहेनाप्यनुमितिर्भवत्येव। न हि सामग्री बुद्धिमती । येन यन्मया कर्तव्यं तदन्येन कृतमिति पर्यालोच्योदासीत । नापि छिन्ने छिदाया इव परिच्छिन्ने परिच्छेदान्तरोत्पादो (वक्तुं न) शक्यः । नापि परार्थानुमाने सन्देहनियमः । विपर्यस्तस्यापि प्रतिवादित्वोपपत्तेः । अत एव सिद्धसाधकोऽसङ्गत एव नाश्रयासिद्ध इत्युक्तम् । किञ्च विदिततत्त्वोऽपि यदा परपरीक्षार्थं (घर्थे) तत्र प्रमाणं पृच्छति । तदा प्रयुक्तमनुमानममानं स्यात् । सन्देहाभावात् । तस्मात्सन्दिग्धसाध्यः पक्ष इत्याद्याः प्राचां वाचः सम्भावनाभिप्रायाः । परमार्थतस्त्वनुमितिविषय एव पक्षः । अतः सन्देहाभावे पक्षत्वानुपपत्त्यभावाच्चाप्रसिद्धसाधने पक्षधर्मत्वासिद्धिरूपो दोष इति ।

तृतीयं निराकरोति ॥ व्याप्तिश्चेति । तत्र जीवच्छरीरजातं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् । भूरितरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् । ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वकर्तृत्वादित्यादौ केवलव्यतिरेकिणि साधनसमूहे । तैरप्रसिद्धैरपि सात्मकत्वादिभिः साध्यैर्व्याप्तिश्चास्ति । न केवलं पक्षधर्मता । व्यतिरेकेण साध्याभावस्य साधनाभावव्याप्तत्वेन लिङ्गेनावगम्यते च सा । इदमुक्तं भवति । साध्यविशेषणाप्रसिद्ध्या व्याप्तिप्रतीत्यभावं प्रसञ्जयतो व्याप्त्यभावः । तथा हि । केवलव्यतिरेक्यनुमानं प्रमाणं न वा । नेति पक्षे वक्ष्यामः । आद्ये तस्य व्याप्तिसद्भावो व्याप्त्यवगम(श्चावश्यमङ्गी)श्चाङ्गीकार्यः । अन्यथाऽनुमानत्वव्याघातात् । न च केवलव्यतिरेकिणि साध्यं प्रसिद्धम् । पक्षे प्रसिद्धौ सिद्धसाधनत्वात् । अन्यत्र प्रसिद्धौ तत्र हेतोर्वृत्तौ केवलव्यतिरेकित्वानुपपत्तेः । अवृत्तावसाधारण्यप्रसङ्गात् । अतः प्रशिथिलमूलः प्रसङ्गः । व्यतिरेकिणः क्व व्याप्तिः केन चावगम्यत इति चेत् । पक्ष एव व्यतिरेकेणावगम्यत इति ब्रूमः । पक्षादिप्रविभागात्प्रागवगता तत्रैव विप्रतिपत्त्योपदर्शयितुमशक्या व्यतिरेकेणोपपाद्यत इति । तैरिति बहुवचनेनातिप्रसिद्धतां प्रसङ्गव्याप्तिभङ्गस्य सूचयति । न केवलं केवलव्यतिरेकिसाधनस्य साध्येन व्याप्तिर्व्यतिरेकेण तदवगमश्चास्माभिरेवाङ्गीक्रियते । किन्त्वप्रसिद्धविशेषणत्वदूषणत्ववादिभिरपि कैश्चिदित्याह ॥ तैश्चेति । अवगम्यते (अभ्युपगम्यते)। यथाऽऽहुः । यदि साध्येनास्य क्वचिदप्यन्वयो नास्ति तदा विरुद्ध एवायमित्याशङ्क्य नोपेय(मन्व)त्वमन्वयस्य व्यासेधामोऽपि तूपा(यमि) यत्वमित्यादि । तथा यथा च व्यतिरेकबलादन्वयसिद्धिस्तथा वैशेषिकैरप्युपपादनीयम् । अन्यथा साध्यसाधनयोरव्याप्तौ व्यतिरेकिणो गमकत्वभङ्गादित्यादि । तथा चाप्रसिद्धविशेषणस्यापि केवलव्यतिरेकिणो व्याप्त्युपपादनमप्रसिद्धविशेषणत्वे व्याप्त्यप्रतीतिप्रसञ्जनं च कथं न व्याहतमिति भावः । यदुक्तं केवलव्यतिरेकिणो व्याप्त्यवगमात्परैरभ्युपगमाच्च नाप्रसिद्धविशेषणत्वेऽपि व्याप्त्यनवगतिरिति । तदयुक्तम् । यतः केवलव्यतिरेकिण्यन्वयैव गतिः । ये हि सम्प्रतिपन्नप्रामाणभावाः

केवलव्यतिरेकिणस्तेषु सामान्यतोऽन्वयव्याप्तिरेवाभिधातव्या । तथा हि । प्राणादिमत्त्वेन जीवच्छरीरस्य सात्मकत्वे साध्ये यद्यत्कार्यवत्तत्तत्कारणवद्यथाऽङ्कुरवती भूमिर्बीजगर्भेति । यथा गन्धवत्त्वेन भुवोऽन्यभेदसाधने यद्यदसाधारणधर्मवत्तत्ततो भिद्यते यथाऽबादीति । एवमीश्वरस्य सर्वकर्तृत्वेन सार्वज्ञसाधने यो यस्य कर्ता स तस्य कारणं प्रयोजनं च जानाति । यथा कुलाल इति । एवं शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः पृथिव्यादिवृत्तौ बाधकोपपन्नत्वे सति गुणत्वादित्यादौ यो यद्वृत्तौ बाधकोपपन्नत्वे सति गुणः स ततोऽन्यद्रव्यवृत्तिर्यथा गन्ध इत्यादिरूपेण सामान्यतो व्याप्तिरभिधातव्या । यद्वा सामान्यतो विशेषणप्रसिद्धिं विधाय केवलव्यतिरेकी प्रयोक्तव्यः । यथा ज्ञानतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं तारतम्यत्वादित्यनेन सामान्यतः सार्वज्ञसिद्धौ तस्येश्वरसम्बन्धः केवलव्यतिरेकिणा साध्यते । तथेच्छादयः क्वचिदाश्रिता गुणत्वाद्रूपवत् । यश्चेच्छादीनामाश्रयः स एवात्मेति सामान्येनात्मसिद्धौ तत्सम्बन्धोजीवच्छरीरस्य केवलव्यतिरेकिणा साध्यते । एवमन्यत्रापि यथासम्भवमूह्यम् । क्वचित्पक्षैकदेश एव विशेषणप्रसिद्धिमाश्रित्य केवलव्यतिरेकी प्रवर्तते । यथा पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वान्न यदेवं न तदेवं यथा जलादीत्यत्र घटादावेव विशेषणप्रसिद्धेर्नाप्रसिद्धविशेषणता । न चैवं सपक्षसम्भवेन केवलव्यतिरेकित्वभङ्गः । घटादेः पक्षैकदेशत्वात् । न चांशे सिद्धसाधनता । एकैकत्र प्रसिद्धावप्यापरमाणोराचभूगोलकादसिद्धेरिति । अभावो वा केवलव्यतिरेकिणा साध्यः । भावे हि प्रतिपाद्ये व्यतिरेकव्याप्तौ तदभावस्य प्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षतया विशेषणप्रसिद्ध्यपेक्षा । अभावे तु साध्ये नायं दोषः । अभावाभावस्य भावत्वेन प्रतियोगिनिरपेक्षत्वात् । एवमन्येऽप्युक्तिविशेषप्रकारा द्रष्टव्यः ।

टि०—ननु सन्देहाभावेन पक्षताऽनुपपत्त्या हेतोः पक्षधर्मतासिद्धिरेव तत्र दोषोऽस्तीति कथं न कोऽपीति तदभावोक्तिरित्याशङ्क्य भवेदेतदेवं यदि सन्देहाभावस्य पक्षधर्मतासिद्धौ प्रयोजकत्वं स्यात् । न चैतदस्तीत्यभिप्रेत्य स्वयं पक्षधर्मतासिद्धेः प्रयोजकान्तरं तावदाह ॥ अयमिति ।

ननु धर्म्याद्यभाववत्सन्देहानुपपत्तिरपि तत्प्रयोजिका किन्न स्यादित्यत: किन्तस्या: स्वार्थपरार्थसाधारण्येनानुमानमात्रे पक्षधर्मतासिद्धिप्रयोजकत्वमभिमतं किंवा परार्थानुमान इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **सन्देहाभावेनेति** । प्रायेण स्वार्थानुमानस्यापि सन्देहपूर्वकत्वान्न सन्देहानुपपत्त्या तत्र पक्षधर्मत्वासिद्धिरिति कथं तद्विलोपापादनमित्यत उक्तं विशेषेति । तमेव स्वार्थानुमानविशेषमुदाहरति ॥ **यदा हीति** ॥ **उत्पद्यत एवेति** । सामग्र्या: कार्याव्यभिचारादिति भाव: । तद्विशेषान्तरं चोदाहरति ॥ **यदा चेति** । ननु तत्रानुमितिसामग्रीसत्त्वेऽपि न तयाऽनुमितिर्भवति । प्रकारान्तरेण पर्वते वन्हे: सिद्धत्वेन तत्पर्यालोचनया तस्यास्तत्रोदासीनत्वादित्यतो भवेदेतदेवं यदि तस्या उक्तप्रकारा पर्यालोचनेनोपपन्ना स्यान्न च सोपपद्यतेऽचेतनत्वादित्याशयेनाह ॥ **न हीति** । ननु सत्यामप्यनुमितिसामग्र्यां छिन्ने छिदाया इव निश्चिते निश्चयोत्पादस्याशक्यत्वादेव न तत्रानुमितिरित्याशङ्क्य भवेदेवं यदि तत्र तदुत्पादस्याशक्यत्वं स्यान्न च तदस्ति । चैत्रेण ज्ञातेऽर्थे मैत्रस्य चैत्रस्यैव कालान्तरे ज्ञानान्तरस्य तदानीमपि प्रत्यक्षसिद्धे शाब्दज्ञानान्तरस्य प्रत्यक्षधारावाहिकज्ञानान्तरस्य शब्दलिङ्गाभ्यां निश्चितेऽप्यर्थे सामग्रीवशाच्छाब्दलैङ्गिकज्ञानान्तरस्य च दर्शनादित्याशयेनाह ॥ **नापीति** । अस्तु तर्हि द्वितीयो निरवद्यत्वादित्यत आह ॥ **नापीति** । तत्कुत इत्यतस्तथा सति परार्थानुमानविशेषविलोप: स्यादित्याशयेनाह ॥ **विपर्यस्तस्यापीति** ॥ **अत एवेति** । सन्देहस्य पक्षतायामनुपयोगेन तदनुपपत्ते: पक्षधर्मत्वाभावसाधकत्वाभावादेवेत्यर्थ: ॥ **उक्तमिति** । प्रमाणलक्षण इति शेष: । प्रकारान्तरेणापि परार्थानुमानविशेषविलोपमाह ॥ **किञ्चेति** ॥ **तस्मादिति** । उक्तरीत्या स्वार्थानुमानपरार्थानुमानमात्रे सन्देहनियमानुपपत्तेरित्यर्थ: ॥ **अनुमितिविषय एवेति** । नन्वेवं सति परामर्शस्य पक्षधर्मताविषयकत्वं न स्यात् । अनुमितिविषयत्वरूपपक्षताया अनुमितिकालमात्रवृत्तितया तत: प्रागसत्त्वादिति चेन्न । लिङ्गाभिमतस्य तत्र तदा तद्बीजननानुकूलसहकारिसम्पत्तिरूपानुमितिविषयत्वयोग्यताया एव विषयपदेनात्राभिमतत्वेनानुमितिविषयत्वमात्रस्यानभिमततया तस्यानुमितित: प्रागसत्त्वेऽप्यभिमतायास्तत: पूर्वमपि सत्त्वेन परामर्शस्य तद्विषयकत्वोपपत्ते: । ननु चोक्तसहकारिसम्पत्तिरूपतद्योग्यताया अपि परामर्शदशायामेव सत्त्वेन तत: पूर्वमसत्त्वात्कथं परामर्शस्य तद्विषयकत्वं स्यादिति चेत्काऽत्र कथन्ता लिङ्गपरामर्शस्य तद्विषयकत्वं हि न स्वपूर्वकाले विद्यमाना या पक्षता तदाश्रये व्याप्यवत्त्वविषयकत्वं गौरवात् । किन्तु

स्वकाले विद्यमाना या पक्षता तदाश्रये व्याप्यवत्त्वविषयकत्वं लिङ्गपरामर्शकाले च पक्षताऽस्त्येवेति काऽत्रानुपपत्तिः । यद्वा व्यापकत्त्वेनानुमितिविषयत्वं पक्षत्वमित्यर्थः । व्यापकवत्त्वेनेति विशेषणाच्च न व्यापकतावच्छेदकादावतिप्रसङ्गः । न चैवमनुमितिदशायामेव तद्विषयत्वरूपपक्षता स्यान्न तु परामर्शदशायामिति वाच्यम् । तद्दशायां पक्षताया असत्त्वेन बाधकाभावेनेष्टापादनत्वात् । न च पक्षताया अनुमित्यजनकत्वप्रसङ्गो बाधकः । तस्यास्तदजनकत्वस्यैव मन्मतत्वेन तदप्रसङ्गरात् । नापि परामर्शस्य पक्षधर्मताविषकत्वानुपपत्तिर्बाधिका न हि परामर्शस्य तद्विषयकत्वं नाम स्वकाले विद्यमाना या पक्षता तदाश्रये व्याप्यवत्त्वविषयकत्वम् । गौरवात् । किन्तु वस्तुगत्याविद्यमाना या पक्षता तदाश्रये व्याप्यवत्त्वाविषयकत्वम् । ततश्च परामर्शकाले पक्षताया असत्त्वेऽपि स्वजन्यानुमिति काले तत्सत्त्वादुपपन्नमेव परामर्शस्य स्वजन्यफलसमानकालीनपक्षताश्रये व्याप्यवत्त्वविषयकत्वमिति न तदनुपपत्तिः । विस्तरस्तु तर्कताण्डवे द्रष्टव्यः । इत्यादावित्यादिपदेन शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वादित्यादेः सङ्ग्रहः । ननु व्याप्तिश्चेत्यादिग्रन्थेन व्यतिरेकिणि व्याप्तिस्तदवगमश्चास्तीति प्रतिपाद्यते । तदनर्थकम् । न च व्यतिरेकिणि व्यभिचारप्रदर्शनेन यत्राप्रसिद्धविशेषणत्वं तत्र व्याप्त्यप्रतीतिरिति अप्रसिद्धविशेषणत्वे व्याप्त्यप्रतीतिप्रसञ्जनमूलभूतव्याप्त्यभावोपपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । व्याप्त्यभावस्य प्रागनुद्भावितत्वेनोक्तभाष्यस्य तदुपपादनाय व्यभिचारप्रदर्शनपरत्वासम्भवात् । तस्यापि वक्तव्यत्वाभिप्राये चावश्यवक्तव्यस्य तस्यानुक्त्या भाष्ये न्यूनत्वापातादित्याशङ्क्य स्पष्टत्वान्न तदनुक्तिर्भाष्ये न्यूनत्वापादिकेत्यभिप्रेत्य स्वयं व्याप्त्यभावमुद्भाव्य तदुपपादनाय व्याप्तिव्यभिचारोपदर्शनपरतया ग्रन्थं योजयितुमाह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** । ननु व्यतिरेकिणोऽननुमानत्वादनुमानत्वेऽपि वा व्याप्तितदवगमयोरनावश्यकत्वादावश्यकत्वे वा तत्राप्रसिद्धविशेषणत्वस्यैवाभावान्न तत्र व्यभिचार इति न तत्प्रदर्शनपरत्वमस्य ग्रन्थस्येत्यतस्तदुपपादयितुं प्रतिजानीते ॥ **तथा हीति** ॥ **वक्ष्याम इति** । परिशेषो मिथः सिद्धिश्चक्रकः स्वाश्रयादय इत्यादिनेति शेषः । एवमापाद्याभावमुपपाद्य तत्रापादकसद्भावमुपपादयति ॥ **न चेति** । किमत्र साध्यप्रसिद्धिः पक्षेऽभिमता ततोऽन्यत्र वा । द्वितीयेऽपि तत्र हेतुरस्ति न वेति विकल्पान्मनसि निधाय क्रमेण ॥ ३४ ॥
दूषयति ॥ **पक्ष इत्यादिना केवलेति** । सपक्षवृत्तित्वादिति भावः ॥ **अवृत्ताविति** । सति सपक्षे तत्राप्रवेशितत्वादिति भावः । व्यतिरेकिणः किं

पक्षादन्यत्र व्याप्तिरभिमता पक्ष एव वा । न तावद्द्वितीयः । पक्षादन्यस्य प्राणादिमतः सात्मकस्याभावेन तदयोगात् । आद्येऽपि तदवगमः किं प्रत्यक्षेणोतानुमानेन । नाद्यः । तथा सति सिद्धसाधनत्वापातात् व्यतिरेकोपन्यासवैय्यर्थ्याच्च । नान्त्यः । तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावादिति गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ **व्यतिरेकिण इति** । पक्ष एव व्याप्तिः प्रत्यक्षादिना च तदवगम इति गूढाभिसन्धिरेव परिहरति ॥ **पक्ष एवेति** । तत्कथमित्यतः किमत्र स्वार्थानुमितौ तदसम्भवोऽभिप्रेयत उत परार्थानुमितौ । नाद्यः । स्वशरीरे प्रत्यक्षेण परशरीरे चाप्तोपदेशादिनाऽवगतसात्मकत्वस्य पुंसो भूयोदर्शनादिरूपव्याप्तिधीसामग्रीसत्त्वाद्धूमाग्न्योरिव प्राणादिमत्त्वसात्मकत्वयोरप्यन्वयव्याप्तिग्रहस्य स्वार्थानुमितौ सम्भवात् । न च जीवच्छरीरमात्रस्य पक्षीकरणादन्वयदृष्टान्ताभावः । अभेदसाधकानुमान इवानुमित्यादिना पक्षस्यापि स्वशरीरस्य निश्चितसाध्यकतया दृष्टान्तत्वस्यापि सम्भवात् । न चैवं सिद्धसाधनम् । स्वार्थानुमाने तस्यादोषत्वात् । उद्देश्यायाः शरीरत्वावच्छेदेन साध्यप्रतीतेः प्रागप्रसिद्धेश्च । न च पक्षस्य पक्षैकदेशस्य वा दृष्टान्तत्वे सत्सपक्षत्वेन व्यतिरेकित्वभङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तस्य व्यतिरेकवादिनस्तवेव तदभाववादिनो ममानिष्टत्वाभावात् । न द्वितीयः । स्वेन गृहीतायाः स्वशरीरादौ व्याप्तेर्व्याप्तिग्रहणस्थलस्य विप्रतिपत्त्या प्रतिरुद्धत्वेन परं प्रति प्रदर्शयितुमशक्यत्वेऽपि जीवच्छरीरजातं सात्मकं प्राणादिमत्त्वाद्यत्कार्यवत्तत्कारणवद्यथाऽङ्कुरवती भूमिर्बीजगर्भेति वक्ष्यमाणरीत्या सामान्यव्याप्तिप्रदर्शनस्य वा प्राणादिमत्त्वं सात्मकत्वेन व्याप्तं तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वात् । यद्यदभावव्यापकाभावप्रतियोगि तत्तेन व्याप्तं यथा धूमो वन्हिनेति व्यतिरेकव्याप्त्या विशिष्टान्वयव्याप्तिप्रसाधनस्य वा परार्थानुमितावपि सम्भवात् । अत एव न व्यतिरेकोपासनवैय्यर्थ्यमपीत्याशयेनाह ॥ **पक्षादिप्रविभागादित्यादिना** । इतीत्यस्येतीदमुक्तं भवतीति पूर्वेणान्वयः ॥ **कैश्चिदिति** । तात्पर्यपरिशुद्धिकारादिभिरित्यर्थः । पराभ्युपगमस्य परं प्रत्यप्रत्यक्षत्वात्कुतस्तत्सिद्धिरित्यस्तद्वाक्यादेवेत्यभिप्रेत्य तत्पठति ॥ **यथाऽऽहुरिति** । व्यतिरेकमुखेनापि प्राणादेः सात्मकत्वेनान्वयासिद्धौ न केवलव्यतिरेकीति चेदिति न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकास्थशङ्काग्रन्थस्य विवरणरूपं न्यायनिबन्धनवाक्यमनुवदति ॥ **यदीत्यादिनाऽऽशङ्क्येत्यन्तेन** । न स्वाभाविकसाध्येन प्रतिबन्धमन्वयं व्यतिरेकिणि व्यासेधामः । किन्तु सपक्षाभावेन विधिमुखेनास्य प्रतिबन्धं निराकुर्म इति तत्स्थपरिहारग्रन्थविवरणरूपं न वयमस्योपेयमन्वयं व्यासेधामोऽपि तूपायमिति न्यायनिबन्धनवाक्यमेव पठति ॥ **नेति** । अत्र च टीकायां नोपेयमन्वयस्य व्यासेधामः (निराकुर्मः) ।

अपि तूपायमित्यादीत्येव पाठः । मूलकोशेषु परग्रन्थेषु च तथैव दर्शनात् । स्वरसश्च तथापाठ एव । अनेन ग्रन्थेनोपेयस्यान्वयस्यानिरासाल्लाभेन व्यतिरेकिण्यन्वयसत्ताया व्यतिरेकिणा तदवगमस्य च सिध्या तयोः परकीयाभ्युपगमावेदकतयाऽस्य ग्रन्थस्य न केवलं व्यतिरेकिसाधनस्य साध्येन व्याप्तिर्व्यतिरेकेण तदवगमश्चास्माभिरेवाभ्युपगम्यते किन्त्वप्रसिद्धविशेषणतादूषणत्ववादिभिरपीति प्रतिज्ञातार्थोपपादकत्वस्य, उपेयभूतान्वयसद्भाववर्णनेन विरुद्धत्वप्रसञ्जकतयोक्तस्य सर्वथाऽनन्वयस्यासिद्धिलाभेन तत्प्रयुक्तविरुद्धत्वशङ्कापरिहारस्य च सम्भवात् । नोपेयत्वमन्वयस्य व्यासेधामः किन्तूपायत्वमिति सार्वत्रिकपुस्तकपाठे त्वनेन ग्रन्थेनान्वयस्योपेयत्वमात्रप्राप्तावपि तत्सत्ताया अलाभात्तस्य ग्रन्थस्य तदुभयाभ्युपगमानावेदकत्वेन प्रतिज्ञातप्रमेयानुपपादकत्वस्य, सर्वथाऽनन्वयप्रयुक्तविरुद्धताया अन्वयसद्भावोक्तिमात्रनिवर्त्यत्वेन तदवगमोक्त्याऽनिरस्यतया प्रकृतग्रन्थेनान्वयसद्भावस्यानभिधानेनानन्वयप्रयुक्तविरुद्धत्वशङ्कापरिहारकत्वाभावस्य च प्रसङ्गात् । तस्मादयमस्यार्थः । द्विविधोऽन्वयः । उपेय उपायश्चेति । व्यतिरेकिसाधनस्य साध्येन प्रतिबन्ध उपेयोऽन्वयः । साधनस्य साध्येन सहचारस्तु साधननिष्ठसाध्यनिरूपितप्रतिबन्धरूपान्वयावगतिसाधनत्वादुपायभूतोऽन्वयः । तत्र व्यतिरेकिसाधनस्य साध्येन सहचाररूपोपायभूतान्वयस्य सपक्षाभावादसत्त्वेऽपि साधनस्य साध्येन सह प्रतिबन्धरूपोपेयान्वयसद्भावेन द्विविधान्वयशून्यत्वाभावान्न सर्वथाऽनन्वय इति न तत्प्रयुक्तं विरुद्धत्वमिति । न चैवमस्य विरुद्धत्वपरिहारेऽपि नान्वयिनो भेदः सिध्यति । उपेयभूतान्वयसद्भावेनान्वयित्वादिति वाच्यम् । उपायभूतान्वयवत्त्वस्यैवान्वयित्वे प्रयोजकत्वेन तच्छून्यत्वमात्रेणैवानन्वयित्वसम्भवात् । अत एवोक्तं न्यायवार्तिकटीकायां तात्पर्यपरिशुद्धौ । एतावतैव चान्वयिनो भिद्यत इति । एतद्ग्रन्थसङ्ग्रहायैव चेहटीकायामपीत्यादीत्यादिपदं प्रयुक्तमिति ध्येयम् ॥ **गमकत्वभङ्गादिति** । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानरूपलिङ्गपरामर्शस्यानुमितिमात्रहेतुत्वाद्व्यतिरेकिणि च साधने व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्वैय्यधिकरण्येन तदसम्भवान्न तस्य गमकत्वेत्यर्थः । न चान्वयिनि लिङ्गपरामर्शः । व्यतिरेकिणि च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वज्ञानमनुमितिमात्रे तु पक्षधर्मताधीरेव हेतुरिति युक्तमस्य गमकत्वमिति वाच्यम् । तृणारणिमणिजन्यवन्हिष्विव लिङ्गपरामर्शादिरूपोक्तकारणद्वयजन्यानुमितिष्विवावान्तरविशेषस्याननुभवेन तत्कल्पने चान्योन्याश्रयेण योग्यानुपलब्धिबाधेन चायुक्ततयोक्तप्रकारस्यासम्भवदुक्तिकत्वादित्याशयात् । केचित्तु धूमगतवन्हिव्याप्त्या

कृतकत्वस्यानित्यत्वावगमकत्वापत्त्या व्याप्तिमात्रस्य लिङ्गगमकताप्रयोजकत्वाभावेन तन्निष्ठव्याप्तेरेव तद्गमकताप्रयोजकत्वेन व्यतिरेकव्याप्तेश्च साध्याभावगतत्वाल्लिङ्गनिष्ठत्वाभावेन गमकताप्रयोजकशून्यत्वान्न तस्य गमकत्वमित्यर्थ इत्याहुः । व्यतिरेकिण्यन्वयव्याप्तेर्व्यतिरेकिणा तदवगमस्य च पराभ्युपगमत्वसिद्धावपि किमायातं प्रकृत इत्यत आह ॥ **तथा चेति** ॥ **यद्यदसाधारणधर्मवदिति** । यद्यद्व्यावृत्तधर्मवदित्यर्थः ॥ **एवमन्यत्रापि यथासम्भवमिति** । जलं तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्ननिष्ठभेदप्रतियोगि द्रव्यत्वात्तेजोवदित्यनुमानेन व्याघातदण्डभयेन वा सामान्यतः सिद्धस्य त्रयोदशभिन्नत्वस्य पृथिवीतरभेदानुमाने साधनान्नाप्रसिद्धविशेषणत्वम् । शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वाद्रूपवद्यश्च शब्दाश्रयः स एवाकाश इति सामान्येनाकाशसिद्धौ तत्सम्बन्धस्य शब्दे केवलव्यतिरेकिणा साधनान्नाप्रसिद्धविशेषणत्वमिति यथासम्भवमूह्यमित्यर्थः ॥ **क्वचित्पक्षैकदेश एवेति** । पृथिवीतरभिन्नेत्यादौ पक्षस्यैकदेशसद्भावेन तत्र विशेषणप्रसिद्धिमाश्रित्य केवलव्यतिरेकिप्रवृत्त्युपपत्तावपि यत्र न पक्षैकदेशोऽस्ति गगनमितरेभ्यो भिद्यत इत्यादौ तत्रैकदेशविशेषणप्रसिद्ध्याश्रयणेन न व्यतिरेकिप्रवृत्तिरुपपादयितुं शक्येत्यभिप्रेत्य क्वचिदित्युक्तमिति ध्येयम् ॥ **एकैकत्रेति** । घटत्वाद्यवच्छेदेन कुत्रचिदेव घटादिरूपे धर्मिणि साध्यसिद्धावप्युद्देश्यायाः पृथिवीत्वरूपपक्षतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन तत्सिद्धेरभावादिति भावः ॥ **अभाव इति** । निरात्मकत्वाद्यभाव इत्यर्थः । अयमाशयः । अप्रसिद्धविशेषणत्वं हि व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वेन दूषणमभिमतम् । तच्च यत्र भावः केवलव्यतिरेकिणा साध्यते तत्रैव सम्भवति । तत्र साध्याभावस्याभावतया भावरूपसाध्यात्मकप्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानत्वेन साध्याप्रसिद्धौ भावरूपसाध्यात्मकप्रतियोगिज्ञानाभावेन दुर्ज्ञानतया तदज्ञाने च सम्बन्धिज्ञानाभावेन ससम्बन्धिकपदार्थरूपव्यतिरेकव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वात् । न तु यत्राभावः केवलव्यतिरेकिणा साध्यस्तत्रापि । तत्राभावरूपं यत्साध्यं तदभावरूपस्य भावस्यैव व्यतिरेकव्याप्तिं प्रति सम्बन्धित्वेन ज्ञातव्यतया तद्ग्रहेऽभावरूपसाध्यात्मकप्रतियोगिज्ञानानपेक्षणेन साध्याप्रसिद्धावपि तज्ज्ञानसम्भवेन व्याप्तिग्रहस्य सुशकत्वात् । तथा चाप्रसिद्धस्य भावस्य व्यतिरेकिणा साधनासम्भवेऽपि तादृशाभावस्य साधनमविकलम् । यस्य भावस्य व्यापकतया हेत्वभावो गृहीतस्तदभावस्य व्यापकाभावाभावरूपेण हेतुना पक्षे सिद्धिसम्भवात् । व्यापकाभाववत्तया ज्ञाते व्याप्याभावज्ञानावश्यम्भावात् । तथा हि । पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यत्रेतरस्य जलादेर्व्यापकः पृथिवीत्वाभावो गृहीत इति पृथिवीत्वाभावा-

भावरूपेण पृथिवीत्वेन पृथिव्यामितरान्योन्याभावोऽप्रसिद्ध एव सिध्यति प्रतियोगिज्ञानस्य वृत्तत्वात् प्रत्यक्षेण भूतले घटाभाववत्। न च विशेषण-
ज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्य साध्याप्रसिद्धौ कथं तद्विशिष्टज्ञानमिति वाच्यम्। भूतले घटाभाव इति घटाभावविशेष्यकप्रत्ययानन्तरं घटाभाववद्भूतलमिति
तद्विशेषणकप्रत्ययवत्पक्षविशेषणकसाध्यविशेष्यकप्रतीत्यनन्तरं साध्यविशेषणकपक्षविशेष्यकप्रत्ययस्योपपन्नत्वात्। ननु साध्याभावव्यापकाभावाभाव-
रूपहेतुमत्तया पक्षज्ञानस्य व्यतिरेकिणि गमकतयौपयिकत्वात्साध्यप्रसिद्धिं विना च तादृशप्रतिसन्धानासम्भवान्न तत्राप्रसिद्धसाध्यासिद्धिः। वस्तुगत्या
यः साध्याभावस्तद्व्यापकाभावप्रतियोगिमत्तया ज्ञानस्यैव तद्गमकतौपयिकत्वे च व्यतिरेक्याभासानुपपत्तिरिति चेन्न। योऽभावो यस्य भावस्य व्यापकत्वेन
गृहीतस्तदभावाभावेन तस्य व्याप्यस्याभावः पक्षे साध्यत इत्यनुगतानतिप्रसक्तस्य गमकतौपयिकत्वादिति दिक्॥ **एवमन्येऽपीति**। पृथिव्या इतर-
भेदानुमाने पृथिवी तेजोभिन्ना न वेति संशयेन तेजोभिन्नत्वेऽवगते तेजोभिन्ना पृथिवी जलादिद्वादशभिन्ना न वेति तेजोभिन्नपृथिवीधर्मिकजलादि-
द्वादशभिन्नत्वकोटिकसंशयेनार्थात्त्रयोदशभिन्नत्वं प्रसिद्धं तदेव च साध्यम्। एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरबुद्धेरेव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात्।
एवञ्च संशयप्रसिद्धं साध्यमादाय व्यतिरेकादिनिरूपणमुपपन्नमिति। पृथिवी जलादिभिन्ना न वेत्यादिप्रत्येकं त्रयोदशसंशयविषयाणां त्रयोदशान्योन्या-
भावानां समुदायः पृथिव्यामवगतो व्यतिरेकादिनिरूपकः। न चैवं पृथिव्यामेव साध्यसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यम्। तस्य तन्निश्चयार्थत्वात्। न चासाधा-
रण्यम् ‡ समुदितान्योन्याभावानां साध्यत्वेन सपक्षविरहादिति वा, पृथिवीजलादिभ्यो भिन्ना न वेति विप्रतिपत्तिवाक्यादाकाङ्क्षादिमतोऽर्थप्रतिपादकात्प्र-
सिद्धसाध्यमादाय व्यतिरेकादिनिरूपणमिति वेतरे तावत्प्रसिद्धा एव ‡ ते तु किञ्चिन्निष्ठभेदप्रतियोगिनो मेयत्वादितीतरभेदस्य सुग्रहत्वान्नाप्रसिद्धत्वमिति
वेत्येवमादयः ‡ उपन्यस्तप्रकारापेक्षयाऽन्येऽपि साध्यप्रसिद्धिसम्पादकोक्तिविशेषप्रकारा द्रष्टव्या इत्यर्थः।

अ०—अप्रसिद्धस्य साध्यस्य साधकत्वं यदेष्यते॥ लिङ्गस्योक्तौ विशेषोऽयं केन मानेन गम्यते॥ साधनं परमाण्वादेर्यद्यसिद्धस्य चेष्यते॥
यथानुभवमेवैतन्नाङ्गीकार्यं कुतस्तदा॥ यत्र नातिप्रसङ्गोऽस्ति मानं न च विपर्यये॥ क्लिष्टकल्पनयैवात्र साध्यमित्यतिदुर्वचः॥ ॥ ३६ ॥

सु०—एतेष्वन्यतमस्याप्यभावेऽप्रसिद्धविशेषणता दूषणमेव। अतो न केवलव्यतिरेकिप्रामाण्यमवलम्ब्याप्रसिद्धविशेषण-

तादूषणत्वं निरसनीयमित्यत आह॥ **अप्रसिद्धस्येति**। साध्यस्येति कर्मणि षष्ठी लिङ्गस्येति कर्तरि। अयमिति बुद्धिस्थपरा-
मर्शः। भवेदेतद्यद्ययं केवलव्यतिरेकिण्युक्तिविशेषः कार्य इत्यत्र नियामकं स्यात्। न चैतदस्ति। तथा हि। किमनेनोक्ति-
विशेषेण केवलव्यतिरेकिसाध्यमन्वयितां नीयत उत नेति वक्तव्यम्। नाद्यः। उक्तेरर्थतथात्वपरिवर्तकत्वासम्भवात्। न हि
सहस्रेणाप्युक्तीनां नरो वानरीकर्तुं शक्यते। शक्यत्वे वा केवलव्यतिरेकिप्रामाण्यं त्यक्तं स्यात्। द्वितीयस्येदमुत्तरम्। यदा
लिङ्गस्याप्रसिद्धस्य साध्यस्य साधकत्वमिष्यते। यद्युक्तिविशेषेणापि लिङ्गं केवलव्यतिरेकिसाध्यसाधकमेव नान्वयितामापद्यत
इतीष्यत इति यावत्। तदाऽयमुक्तौ विशेषः केन मानेन कर्तव्यतया ज्ञायते न केनापि। अतोऽप्रसिद्धविशेषण एव केवलव्य-
तिरेकी साधकश्चेति नाप्रसिद्धविशेषणत्वस्य दोषत्वमिति। अस्त्येवोक्तिविशेषस्य कर्तव्यतायां नियामकम्। तथा हि। यद्यप्यु-
क्तिविशेषो न व्यतिरेकिणमन्वयिनं करोति। तथाऽपि लिङ्गस्य साध्येन व्याप्तिस्तावदवश्यम्भाविनी। न च सा केवलव्यति-
रेकिणि साक्षादुपदर्शयितुं शक्या। अन्वयग्रहणस्थलस्य विप्रतिपत्त्या प्रतिरुद्धत्वात्। अतः साध्यव्यतिरेकस्य साधनव्यतिरेकेण
विपक्षे व्याप्तिं प्रदर्श्योपपादनीया। यदि वा व्यतिरेकव्याप्तिरेव साध्यसिद्धेरङ्गम्। तथाऽपि तद्ग्रहोऽवश्यम्भावी। व्यतिरेकश्च
प्रतियोगिप्रतीत्यधीनप्रतीतिक एव। प्रतियोगिनौ च लिङ्गसाध्यधर्मौ। तत्र लिङ्गं पक्षे प्रतीतमेव। साध्यधर्मश्च न पक्षे
प्रतीतो नाप्यन्यत्र। तत्कथं व्यतिरेकयोरपि व्याप्तिर्गृह्यताम्। एतैस्तूक्तिविशेषैः कथञ्चित्प्रतियोगिनः साध्यधर्मस्य बुद्धिस्थतायां
सुकरो व्याप्तिग्रहः स्यात्। प्रतिज्ञावाक्यं चैवमविदितपदार्थकं न प्रसज्यत इत्यत आह॥ **साधनमिति**। परमाणुकारणतां
कार्याणामभ्युपगच्छता वैशेषिकादिना परमाणुसद्भावः साध्यते। तथा प्रधानोपादानतां वदता साङ्ख्येन प्रधानसद्भावः। एव-
मन्यदपि समवायादिकं तदङ्गीकारिभिः समर्थ्यते। तत्र पृच्छामः। यः परमाण्वादिकमभ्युपैति तं प्रति तत्सद्भावः साध्यत

उत न सन्ति परमाणव इति तदभावमभ्युपगच्छन्तं प्रति । नाद्यः । सिद्धसाधनायोगात् । द्वितीये त्वबुद्ध्यारूढस्य परमाण्वादेः
सु० टि० साधनाय कथं वादिनः प्रयत्नः कथं च तदभावं परो मन्येत । प्रतियोगिनोऽविदितत्वात् । अथ मन्यसे कणादाद्युपदेशेन शे० चं०
॥ ३७ ॥ सामान्यतो दृष्टस्वार्थानुमानेन वा स्वयमवगतं परमाण्वादिकं वादिना शक्यत एव साधयितुम् । वादिवाक्येन च प्रतियोगिनः तृ० द्वि०
परमाण्वादेरवगमे तदभावा(नुम)भिमतिः प्रतिवादिनो युक्तैव । न हि प्रमाणेनैव प्रतियोगी ज्ञातव्य इति नियमोऽस्ति शश- अ० १
विषाणाद्यभावप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गादिति । यद्येवमत्यन्ताप्रसिद्धस्यापि परमाण्वादेरनुभवमार्गमनतिक्रम्य साधनमिष्यते ।
तदैतद्व्यतिरेकिसाध्यसाधनमप्यनुभवानुसारेणैव कुतो नाङ्गीकार्यम् । तथा हि । प्रत्यक्षेणोपदेशेन वाऽसाधार(णध)र्णौ धर्मावे-
कत्रोपलब्धवतस्ततोऽन्यत्र सर्वत्रापि तदभावोपलम्भसम्भवे व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्तावद्वादिनः सुकर एव । प्रतिवादिनोऽपि
वादिवाक्यावगतप्रतियोगिनस्तदभावावगमसम्भवात् * व्यतिरेकव्याप्तिग्रहः सम्भवत्येव । तथा च प्रागुक्तरीत्याऽन्वयसमर्थनेन
अ प्रसिद्धसाध्यसाधने सम्भवति किमेताभिः क्लिष्टकल्पनाभिः । एवञ्च न प्रतिज्ञावाक्यस्याविदितपदार्थकत्वप्रसङ्गः । वादिना
तदर्थस्य व्युत्पा(दितत्वा)द्यत्वादिति । उपसंहरति ॥ यत्रेति । यत्र विषये केवलव्यतिरेकिणि । ए(वं सामान्यान्व)वमन्वया-
भिधानादिना साधनं कार्यमिति नियामकं (मानं ना) नास्ति । व्याप्तिप्रतीत्यादेरन्यथासिद्धत्वात् । ऋजुनाऽनुभवानुसारिणा
मार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य वक्रेणानानुभाविकेन साधनायोगात् । विपर्यये तथासाधनाकरणेऽतिप्रसङ्गश्च नास्ति । स्वव्याहत्या-
दिनैवापरस्याभासत्वात् । अत्र क्लिष्टकल्पनयैव साध्यसाधनं कार्यमित्यतिदुष्टं वाक्यमिति । अनेन विशिष्टव्यतिरेकमाश्रित्य या
महाऽविद्यादिवक्ररीतिः साऽप्यपास्ता वेदितव्या । भवेदेतद्यदि केवलव्यतिरेक्यनुमानं भवेत् । न चैवम् । पक्षधर्मत्वं सपक्षे ॥ ३७ ॥
सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति पञ्चरूपोपपन्नं खल्वनुमानं भवति । न च केवलव्यतिरेकिणस्तदस्ति ।

सपक्षाभावेन सपक्षे सत्त्वाभावात् । न चैवं केवलान्वयिनोऽपि विपक्षाभावेन विपक्षाद्व्यावृत्तेरभावादननुमानत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकवत एवानुमानत्वेनानिष्टाभावादिति ‡ (द्वितीय मिश्रसूत्रस्य संबंधः)

टि०— साध्यस्य सिद्धिकर्मत्वेन कर्तृत्वासम्भवादाह ॥ **कर्मणीति** ॥ **कर्तरीति** । यद्यपि लिङ्गस्य कारणत्वान्न कर्तृत्वं तथाऽपि करणे कर्तृत्वोपचाराभिप्रायेणेदमुक्तमित्याहुः । अवान्तरव्यापारवत एव करणस्य कारकत्वात् । लिङ्गकरणतापक्षमाश्रित्य प्रधानक्रियां प्रति करणस्यापि लिङ्गस्य स्वव्यापारं प्रति कर्तृत्वस्यापि सत्त्वात्तदभिप्रायेणेदमुक्तमित्याहुः । ननु चोक्तिविशेषप्रकारस्य पूर्वत्राप्रकृतत्वात्कथमयमिति प्रकृतपरामर्शकेनेदंशब्देन तस्य परामर्श इत्यतो न ग्रन्थोक्तमेव प्रकृतत्वं किन्तु बुद्धिस्थत्वमेव ग्रन्थोक्तत्वं तु तल्लिङ्गतयैव युक्तो बुद्धिस्थत्वादस्य विशेषस्येदंशब्देन परामर्श इत्याशयेनाह ॥ **अयमितीति** । ननु व्यतिरेकिणोऽन्वयित्वसम्पादकतयैवोक्तिविशेषस्य कर्तव्यतासिद्धेः कथं तत्र मानाभाव इत्यतोऽत्र सम्भावित-विकल्पद्वयं बहिरेवाद्यपक्षदूषणं चाभिप्रेत्य द्वितीयपक्षदूषणपरतया ग्रन्थं योजयति ॥ **तथा हीत्यादिना** ॥ **अवश्यम्भाविनीति** । व्याप्तिविशिष्ट-पक्षधर्मताज्ञानस्यैव सर्वत्रानुमितौ हेतुत्वादिति भावः । ननु साध्याभावव्यापकाभावाभावरूपहेतुमत्तया पक्षज्ञानमेव व्यतिरेकिणि गमकताप्रयोजकं न तु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं तत्कथं लिङ्गस्य साध्येन व्याप्तेरावश्यम्भावित्वमित्यत आह ॥ **यदि वेति** ॥ **अवश्यमिति** । अतिप्रसङ्गेन स्वरूप-सत्यास्तस्या अगमकत्वादिति भावः ॥ **न पक्ष इति** । तथा सति सिद्धसाधनताप्रसङ्गादिति भावः ॥ **नाप्यन्यत्रेति** । तथा सत्यन्यत्र हेतोरपि वृत्तावन्वयित्वेन केवलव्यतिरेकित्वभङ्गस्यावृत्तावसाधारण्यस्य च प्रसङ्गादिति भावः । व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यस्याप्रसिद्धत्वादाह ॥ **कथञ्चि-दिति** । सामान्यत इत्यर्थः । समवायादिकमित्यादिपदेन ज्ञाततादिपरिग्रहः । कणादादीत्यादिपदेन साङ्ख्यादिपरिग्रहः ॥ **सामान्यतो दृष्टेति** । अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वात्परममहत्परिमाणतारतम्यवदिति । महदादिकं सुखदुःखमोहस्वभावाव्यक्तकं सुखदुःखमोह-समन्वितकार्यत्वात् यद्यद्रूपमनुगतं तत्तत्स्वभावाव्यक्तकं यथा मृद्धेम(रूप)मनुगतं घटमुकुटादिमृद्धेमपिण्डाव्यक्तकमिति । जात्यादिगोचरो विशिष्टव्यवहारः सम्बन्धनियतो भावमात्रविषयाबाधितविशिष्टव्यवहारत्वात्सघटं भूतलमिति व्यवहारवदिति । ज्ञानं स्वविषये किञ्चित्करोति क्रियात्वाद्गमनवदिति च

सामान्यतो दृष्टस्वार्थानुमानेनेत्यर्थः । ननु वादिप्रतिवादिनोरन्योन्यमनाश्वासेनाप्तवाक्यतयाऽप्रमाणत्वमिति वाक्यस्य न तेन प्रतिवादिनः प्रतियोग्यवगमः सम्भवतीत्यत आह ॥ **न हीति** ॥ **प्रागुक्तरीत्येति** । पक्षादिप्रविभागात्प्रागवगताऽप्यन्वयव्याप्तिर्न व्यतिरेकिणि साक्षादुपदर्शयितुं शक्यते । अन्वयग्रहणस्थलस्य विप्रतिपत्त्या प्रतिरुद्धत्वादतः साध्यव्यतिरेकस्य साधनव्यतिरेकव्याप्तत्वलिङ्गेन सोपपादनीयेति प्रागुक्तरीत्येत्यर्थः ॥ **किमेताभिः क्लिष्टकल्पनाभिरिति** । इदं च परेण व्यतिरेकिणि सामान्येन व्याप्त्यादिके शङ्किते तं प्रति क्लिष्टकल्पनत्वोक्तिर्व्यतिरेकवादिनः परस्यान्वयव्याप्त्युक्तिर्व्यतिरेकित्वहान्यापादकत्वात्क्लिष्टेत्यभिप्रायेणैव न तु स्वमतेऽपि क्लिष्टेत्यभिप्रायेण । सिद्धान्तेऽपि सामान्यव्याप्त्यादेस्तत्र तत्र स्वीकारादित्यवधेयम् । ननु व्यतिरेकव्याप्तिग्रहान्यथाऽनुपपत्तिरेव तत्र नियामिकाऽस्तीति कथं तदभाव इत्यत आह ॥ **व्याप्तीति** ॥ **अन्यथेति** । तथा हि । प्रत्यक्षेणोपदेशेन वेत्यादिप्रागुक्तरीत्येत्यर्थः । ननु चात्रान्यत्सदसतोर्विश्वमित्यस्य भूरियं शशविषाणोल्लिखितेत्यादेर्वा साधकत्वप्रसङ्गस्यैव बाधकत्वात्कथं तदभाव इत्यत आह ॥ **स्वव्याहत्यादिनैवेति** । आदिपदेन योग्यानुपलम्भबाधादिपरिग्रहः ॥ **अनेनेति** । अप्रसिद्धविशेषणत्वस्य दूषणत्वनिराकरणेनेत्यर्थः ॥ **विशिष्टव्यतिरेकमाश्रित्येति** । अप्रसिद्धविशेषणत्वनिरासायेति शेषः । [अनेनाप्रसिद्धविशेषणत्वव्युत्पादनेन] ॥ **महाविद्यादीति** । महाविद्यादिसाधिका वक्रीतिर्महाविद्यादिवक्रीतिः । आदिपदेन वेदपौरुषेयत्वसमवायस्वप्रकाशत्वादिपरिग्रहः । तत्र चैत्रप्रमा चैत्रगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्तिका प्रमात्वान्मैत्रप्रमावत् । विगीतो भ्रम एतज्जनकाबाध्यातिरिक्तोपादानको विभ्रमत्वात्सम्मतवदिति मूलाविद्यासाधिका । अयं कालो वेदव्यतिरिक्तेदानीन्तनत्वरहितपौरुषेयवान्कालत्वादन्यकालवदित्यादिका वेदपौरुषेयत्वसाधिका । इह तन्तुषु पट इत्यादिप्रत्यय एतज्जनकसंयोगत्वरहितसम्बन्धजन्य इहेति प्रत्ययत्वादिह कुण्डे बदराणीति प्रत्ययवदित्यादिका समवायसाधिका । अयं घट एतद्घटान्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणान्यः पदार्थत्वात्पटवदित्यादिका स्वप्रकाशत्वसाधिका वक्रीतिः । तत्राद्ये प्रमाप्रागभावातिरिक्तस्यानादेः प्रमानिवर्त्यस्यानङ्गीकारादप्रसिद्धविशेषणत्ववारणाय चैत्रगतेत्युक्तम् । तथा च चैत्रगतत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तचैत्रगतत्वविशिष्टप्रमाप्रागभावत्वरूपविशिष्टाभावाधिकरणमैत्रप्रमाप्रागभावानिवर्तकत्वस्य मैत्रप्रमायां प्रसिद्धत्वान्नाप्रसिद्धिः । द्वितीयेऽपि सर्वत्रोपादानकारणस्य परैरबाध्यतास्वीकारादबाध्यत्वानधिकरणोपादानकत्वस्याप्रसिद्धेस्तद्वारणायैतज्जनकेत्युक्तम् । तथा चैतज्जनकत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तस्यैतज्जनकाबाध्यत्वरूपविशिष्टाभावस्य भ्रमान्तरोपादाने सत्त्वान्नाप्रसिद्धिः । तृतीयेऽपि वेदव्यतिरिक्तत्वरहितपौरुषेयत्वं न प्रसिद्धम् । कालान्तरीयपौरुषेयस्य वेदव्यतिरिक्तत्वेन तद्राहितत्वाभावादत इदानीन्तनेत्युक्तम् । तथा च कालान्तरवर्तिपौरुषेयस्येदानीन्तनत्वरूपविशेष्याभावप्रयुक्तवेदव्यतिरिक्तेदानीन्तनत्वरूपविशिष्टाभावाधिकरणत्वेन तादृशपौरुषेयवत्त्वस्य कालान्तरे प्रसिद्धत्वान्नाप्रसिद्धिः । चतुर्थेऽपीह कुण्डे बदराणीति प्रत्ययहेतोः कुण्डबदरसम्बन्धस्य संयोगत्वेन तद्राहितत्वाभावेन संयोगत्वरहितसम्बन्धाप्रसिद्ध्या तज्जन्यत्वस्याप्रसिद्धत्वादप्रसिद्धविशेषणतापरिहारायैतज्जनकेत्युक्तम् । ततश्च कुण्डबदरसंयोगस्येह तन्तुषु पट इति प्रत्ययजनकत्वाभावेनैतज्जनकत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तैतज्जनकत्वविशिष्टसंयोगत्वरूपविशिष्टाभावाधिकरणरूपत्वेन तादृशसंयोगजन्यत्वस्य दृष्टान्ते प्रसिद्धत्वान्नाप्रसिद्धविशेषणत्वम् । पञ्चमेऽप्ययं घटो वेद्यत्वानधिकरणान्य इत्युक्तावप्रसिद्धविशेषणता सर्ववेद्यत्ववादिनोऽनुमानात्पुरस्तात्तदनधिकरणाप्रसिद्धेरत उक्तमेतद्घटान्यत्वे सतीति । तथा चैतद्घटान्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणमयं घट एतस्य घटस्य वेद्यत्वाधिकरणत्वेऽप्येतद्घटान्यत्वाभावेनैतद्घटान्यत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तोक्तविशिष्टाभावस्याप्रत्यूहत्वात् । तादृगन्यत्वं च पटादावस्तीति न साध्याप्रसिद्धिः । पक्षे त्वेतत्त्वघटत्वस्यैतद्घटान्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणान्यत्वमेतद्घटान्यत्वानधिकरणान्यत्वेन वा वेद्यत्वानधिकरणान्यत्वेन वा स्यात् । आद्ये व्याहतिः । एतस्यैव घटस्यैतद्घटान्यत्वायोगात् । अतो हेतोः पक्षधर्मताबलादेतद्घटान्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणमन्यत्किञ्चिदादाय तदन्यत्वसिद्धिरित्यवेद्यत्वसिद्धिः । एवमेव पूर्वत्रापि यथासम्भवं पक्षे साध्यपर्यवसानं द्रष्टव्यम् । सेयमप्रसिद्धविशेषत्वनिरासाय विशिष्टव्यतिरेकमाश्रित्य तैस्तैर्वादिभिः समाश्रिता महाविद्यादिसाधिका वक्रीतिरप्रसिद्धविशेषणत्वस्य दूषणत्वनिरासेन व्यर्थत्वान्निरस्ता वेदितव्येति सम्बन्धः ।

अ०— परिशेषो मिथस्सिद्धिश्चक्रकस्वाश्रयादयः ॥ असिद्धसाधकत्वेन पञ्चावयवतां विना ॥ अङ्गीकार्याः समस्तैस्तान्नियमः किन्निबन्धनः ॥ सिद्धसाधनतायां च न कथावसितिर्भवेत् ॥

सु०— द्वितीयमाशङ्क्याह ॥ **परिशेष इति** । **प्रसक्तप्रतिषेधे परिशिष्यमाणे बुद्धिः परिशेषः** । **द्वयोः परस्परापेक्षयोत्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा मिथःसिद्धिः** । **बहूनां चक्रवदितरेतरापेक्षयोत्पत्त्यादिकं चक्रकम्** । **स्वापेक्षं स्वोत्पत्त्यादिस्वाश्रयः** । **आदिप-**

देनानवस्था । सा चानवस्थितासिद्धोत्पादकादिपरम्परापेक्षा । असिद्धसाधकत्वेन हेतुना । पञ्चावयवतां पञ्चरूपोपपन्नताम् । अङ्गीकार्या अनुमानत्वेन समस्तैर्वादिभिः । न खलु कोऽपि वादी परिशेषादीननादृत्य परीक्षायां प्रवृत्तोऽस्ति । एतदुक्तं भवति । परिशेषादीनि तावदनुमानानि व्याप्यज्ञानाद्व्यापकज्ञानमिति तल्लक्षणाक्रान्तत्वात् । प्रमाणप्रपञ्चरुचिभिरप्यनुमानाद्बहिर्भावेन तत्प्रामाण्यस्यानभ्युपगतत्वाच्च । तानि चासिद्धस्यैव साध्यस्य साधकानि । शब्दस्य हि पृथिव्याद्यष्टसंसर्गे प्रतिषिद्धे परिशेषात्तदतिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं सिध्यति । न च प्रागाकाशसिद्धेः पृथिव्याद्यतिरिक्तं द्रव्यं सिद्धम् । येन तदाश्रितत्वं क्वचित्प्रसिद्धं स्यात् । यद्यस्य कार्यं प्रमितं परेणाङ्गीकृतं वा । तस्य तत्कार्यतामङ्गीकुर्वाणं प्रति मिथःसिद्धिरुच्यते । न च सा क्वचित्प्रसिद्धा । द्वयोरपि परस्परापेक्षया पूर्वभावि(त्वं से)त्वे सेति पक्षेऽपि तथा । एतेन चक्रकं व्याख्यातम् । अस्यैव घटस्यैतत्कार्यत्व(मभ्युप)मुपगच्छन्तं प्रति स्वाश्रयत्वमभिधीयते । (तच्च) स्वस्यैव स्वापेक्षया पूर्वभावित्वं पश्चाद्भावित्वं चाप्रसिद्धमेव । असिद्धस्यैव कारणतां ब्रुवाणं प्रत्यनवस्थोच्यते । न च क्वचित्कार्येऽनवस्थितासिद्धकारणपरम्परा सिद्धा । सामान्यतःप्रसिद्धिस्तु केवलव्यतिरेकिण्यपि समाना । असिद्धसाधकत्वेन चैषां पञ्चरूपोपपन्नता नास्ति । तथा चानुमानानामप्येषां पञ्चरूपोपपन्नत्वाभावात् । व्यतिरेकि नानुमानं पञ्चरू(पोपपन्नता) पतावैधुर्यादित्यनैकान्तिकमिति । दूषणान्तरमप्याह ॥ तन्नियमइति । अनुमाने पञ्चरूपोपपन्नतानियमस्य निर्निबन्धनत्वादतादृशस्याप्यनुमानत्वे बाधकाभावाच्चाप्रयोजकोऽयं हेत्वाभासः । नन्वेषां रूपाणां व्याप्तिपक्षधर्मतौपयिकत्वादसिद्धादिहेत्वाभासपञ्चक(स्य) व्युदासार्थत्वाच्च कथं निर्निबन्धनत्वं(ता) । कथं च विपक्षे बाधकाभावः । उक्तप्रयोजनासिद्धेरेव बाधकत्वात् । सपक्षे सत्त्वं विनाऽप्यनुमानत्वे भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यादेरसाधारणस्याप्यनुमानत्वं स्यादिति चेन्न । सपक्षहीनस्य विपक्षव्यावृत्तिमात्रेण व्याप्त्यादिसिद्धेः । असाधारणस्याभासत्वासम्मतेः ।

सम्मतौ वा सपक्षसद्भावासद्भावाभ्यां भेदसिद्धेरिति । एवमाश्रयासिद्ध्यादेरदूषणत्वमुपपाद्य यदुक्तं परिहारेऽपि सिद्धत्वं दूषणमिति तदयुक्तम् । वादे निग्रहस्थानाभावस्योक्तत्वादित्याशङ्कां परिहरति ॥ सिद्धेति । यथा सिद्धप्रश्नादौ न वादकथावसितिर्भवेत् किन्तु तत्त्वनिर्णयविरोधित्वादुद्भाव्य त्याजनीयमेव । एवं सिद्धसाधनतायां चेत्यर्थः । तदन्यस्य सिद्धतैव हि साधिकेत्यनेन हेतोर्व्याप्त्यसिद्धिः स्वरूपासिद्धिश्च दूषणमिति सूचितम् ।

टि०—॥ **द्वितीयमिति** । केवलव्यतिरेकि प्रमाणं न वेति विकल्पितम् ॥ **प्रसक्तेति** । अत्र प्रसक्तयोरन्यतरव्यावृत्तिप्रतीतौ सत्यामिति करणांशाभिधानपूर्वकं परिशिष्यमाणप्रमेति फलांशकीर्तनम् । ततश्च परिशिष्यमाणप्रमासाधनं प्रसक्तव्यावृत्तिप्रतीतिः परिशेष इत्युक्तं भवति ॥ **द्वयोरित्यादि** । इदं च फलीभूतमिथःसिद्ध्यादिस्वरूपकथनमात्रं न त्वेतदेव मिथःसिद्ध्यादेरिह टीकायां लक्षणमभिहितम् । तथा सति द्वयोः परस्परापेक्षयोत्पत्त्यादिरूपस्य मिथःसिद्ध्यादेरापाद्यतयाऽननुमानत्वेनैतदुक्तं भवतीत्युत्तरग्रन्थे वक्ष्यमाणाया अनुमानतायाः स्वयमप्रसिद्धसाध्यरूपतयाऽसाधकत्वेनाप्रसिद्धसाध्यसाधकतायाश्चासम्भवदुक्तिकत्वप्रसङ्गात् । किन्तूक्तरूपमिथःसिद्ध्याऽऽपादकतर्कत्वमेवेह तथाऽभिमतम् । तस्य व्याप्यरूपतयाऽनुमानताया उक्तरूपमिथःसिद्ध्याद्यप्रसिद्धसाध्यव्याप(साध)कतायाश्च सम्भवात् । यद्यप्यनवस्थितासिद्धकारणापेक्षायां मूलक्षयाऽपरनामकप्रतीतकार्यविलोपलक्षणाऽनवस्थाऽऽपाद्येत्यादिपद्धतिग्रन्थादनवस्थितासिद्धकारणापेक्षायाः करणांशत्वं प्रतीतकार्यविलोपस्य च फलांशत्वं प्रतीयते । तथाऽपीह टीकायां पक्षान्तरमेतदुपदर्शितमित्यदोषः । अत एव द्वयोरपि परस्परापेक्षया पूर्वभावित्वे सेति पक्षेऽपीत्युत्तरग्रन्थे पक्षभेदोपदर्शकपक्षपदप्रयोगः । अत एव चानवस्थाया अप्रसिद्धसाध्यसाधकत्वव्युत्पादनावसरेऽप्रसिद्धस्येत्यादिकं करणांशोपदर्शनं च सार्थकं भवति । टीकायां करणांशस्यात्रानुक्तिस्तु यद्यस्य कार्यं प्रमितं परेणाङ्गीकृतं वेत्युत्तरग्रन्थपर्यालोचनया तल्लाभाभिप्रायेण वा फलांशोक्तौ तत्तदापादकतर्करूपकरणांशस्य सुज्ञानत्वाभिप्रायेण वेति द्रष्टव्यम् । पञ्चावयवतां विनेति मूलात्परिशेषादिषु पञ्चावयवोपपन्नत्वाभावलाभेऽपि हेतूक्तस्य पञ्चरूपतावैधुर्यस्य तत्रालाभान्न व्यभिचारसूचकत्वमस्य वाक्यस्येत्यतस्तल्लाभाय व्याचष्टे ॥ **पञ्चावयवतामिति** । मूलादुक्तहेतोः परिशेषादिषु लाभेऽप्यनुमानत्वाभावरूपसाध्या-

भावस्य तत्रालाभान्न व्यभिचारसमर्पकत्वमित्यतस्तल्लाभायापेक्षितं शेषमाह ॥ **अनुमानत्वेनेति** । समस्तैरनुमानत्वेनाङ्गीकर्तव्यताया निर्निमित्तकत्वाद्विशेषपरतया समस्तपदं व्याचष्टे ॥ **समस्तैरिति** । ननु च वादिभिरपि कुतोऽनाङ्गीकर्तव्या इत्यतोऽन्यथात्वादित्वमेव न स्यादित्यभिप्रेत्य तदुपपादयति ॥ **नेति** । ननु परिशेषादीनामनुमानत्वमेव कुतः । तथात्वे वा कुतोऽप्रसिद्धसाध्यकत्वं तत्त्वेऽपि वा पूर्वानुमानस्य किमनेन दूषणमुक्तं भवतीत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **व्याप्येति** । व्यापकज्ञानजनकं व्याप्यज्ञानमिति तल्लक्षणाक्रान्तत्वादिति योजना ॥ **तल्लक्षणेति** । अन्यथा तल्लक्षणस्यातिव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **तथेति** । द्वयोः परस्परापेक्षयोत्पत्त्यादिवद्द्वयोरपि परस्परापेक्षया पूर्वभावित्वरूपामिथःसिद्धिरपि न क्वचित्प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । बहुषु परस्परापेक्षासाम्येनेत्यर्थः ॥ **अनवस्थितेति** । अपर्यवसितेत्यर्थः । नन्वत्रापि शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वादित्यनुमानेन वा व्याघातदण्डभयेन वा साध्यस्य सामान्यतः प्रसिद्धिसम्भवान्नाप्रसिद्धसाध्यसाधकत्वं परिशेषाद्यनुमानानामित्यत आह ॥ **सामान्यतः प्रसिद्धिस्त्विति** ॥ **समानेति** । व्याघातदण्डभयादिना साध्यप्रसिद्धेर्व्यतिरेकिण्यपि सम्भवान्न तस्याप्यप्रसिद्धसाध्यकत्वमित्यर्थः ॥ **तथा चेति** । इदं च व्यतिरेकिणोऽननुमानत्वनिराकरणं न वस्तुतः । तथा सति व्यतिरेकव्याप्तेरनुमानानङ्गत्वादित्यादिस्ववाक्यविरोधापातात् । किन्त्वप्रसिद्धविशेषणत्वस्य दोषत्वे व्यतिरेकिप्रामाण्यं न स्यादिति परं प्रत्यापादनस्येह टीकायां पूर्वत्र प्रस्तुतत्वात्पररीतिमाश्रित्येति द्रष्टव्यम् । यद्वा यथोपाधिसिद्धसाधनसाध्यवैकल्यादेरनुमानदूषकव्यभिचारादिसाधकतयोपन्यासो न तु साक्षाद्दूषकतया । यथा वा दृष्टान्तस्यानुमानाङ्गव्याप्तिप्रदर्शकतयोपन्यासो न तु साक्षादङ्गतया । तथा व्यतिरेकव्याप्तिरप्यनुमानाङ्गान्वयव्याप्तिसाधकतयोपयुज्यते न तु साक्षादङ्गतयेत्यभिप्रेत्य । यद्यप्यन्वयव्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिर्नान्वयव्याप्तिसाधिका । तत्रान्वयव्याप्तेरन्यत एव सिद्धत्वात् । तथाऽपि स्पष्टव्यभिचारेऽप्यनुमाने उपाधिवन्मूकीभूता वाऽन्वयव्याप्तेरेव व्यभिचारशङ्कां निराकुर्वन्ती वा तिष्ठतीति ज्ञेयम् । अथवा न पञ्चरूपतावैधुर्याद्व्यतिरेकिणोऽननुमानत्वं किन्तु व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्वैय्यधिकरण्यादेवेत्यभिप्रेत्येदमुक्तमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । एकवाक्यतया योजनायां पूर्वेणैवानैकान्तिकत्वोपपादनात्तन्नियम इत्युत्तरखण्डवैय्यर्थ्यं भवतीत्यतो दूषणान्तरपरतया तद्योजयति ॥ **दूषणान्तरमप्याहेति** । किमनेन दूषणमुक्तं भवतीत्यतस्तदाह ॥ **अनुमान इति** ॥ **उक्त-** ॥ ४० ॥

प्रयोजनेति । व्याप्तिपक्षधर्मतासिद्ध्यसिद्धादिहेत्वाभासपञ्चकव्युदासरूपेत्यर्थः । बाधकान्तरमप्याह ॥ **सपक्षे सत्त्वं विनेति** । आद्यबाधकं परिहरति ॥ **सपक्षहीनस्येति** । द्वितीयं परिहरति ॥ **असाधारणस्येति** । अनित्यदोषत्वादसाधारणस्यानुकूलतर्कावतारदशायामसाधारणादुत्तीर्णत्वान्न हेत्वाभासत्वमिति भावः । ननु तथाऽप्यसाधारण्यस्यानुकूलतर्कानवतारदशायां तर्काभावादेव सन्दिग्धव्याप्तिकत्वेनासाधारणः सर्वसाध्यवद्व्यावृत्त्या सर्वसाध्याभाववव्याप्तो वा सर्वसाध्याभाववद्व्यावृत्त्या साध्यव्याप्तो वेति सन्देहेन वाऽव्याप्तावन्तर्भूतत्वादस्त्येव तस्याभासत्वम् । यद्वाऽसाधारणस्य पक्षमात्रवृत्तित्वेन नान्वयव्याप्तिधीर्नापि व्यतिरेकव्याप्तिधीः । यत्रानित्यत्वाभावस्तत्र शब्दत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तेर्यत्र नित्यत्वाभावस्तत्र शब्दत्वाभाव इति प्रतिकूलया व्यतिरेकव्याप्त्या प्रतिरुद्धत्वात् । तस्माद्व्याप्तिप्रमित्यसिद्धावन्तर्भावादाभासत्वमसाधारणस्य । तदुक्तं प्रमाणलक्षणटीकायाम् । पक्ष एव वर्तमानत्वेन व्याप्तेरग्रहणादिति । अथवाऽसाधारणः पक्षे साध्यसन्देहात्सन्दिग्धाव्याप्तः । दृष्टं च पक्ष एव व्यभिचारसन्देहस्य दोषत्वम् । स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ । तनयान्तरे श्यामत्वनिश्चयात् । ननु तत्र संशय उपाध्याहितः स एव च संशयोऽनुमितिप्रतिबन्धकः । फलबलेन तथैव कल्पनात् । न त्वन्यः । तस्यानुमानाङ्गत्वात् । सदनुमाने तु संशयो नोपाध्याहित इति नानुमानमात्रोच्छेद इति चेत्तर्हीहापि सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्त्याहितः स एव च संशयोऽनुमितिप्रतिबन्धकः । फलबलेन तथैव कल्पनात् । सदनुमाने तु संशयो न तदाहित इति कथं नातिप्रसङ्गः । विस्तरस्तु तर्कताण्डवे द्रष्टव्यः । तस्मादसाधारणोऽव्याप्तावन्तर्भूत एव । तदेतदभिप्रेत्योक्तं पद्धतावसाधारणप्रस्तावे सर्वथाऽव्याप्तावन्तर्भूत इति । तत्कथं तस्यानाभासत्वमुच्यत इत्यतोऽङ्गीकृत्याभासत्वं समाधानमाह ॥ **सम्मतौ वेति** । यद्यपि सपक्षे सत्त्वाभावोऽसाधारणेहेत्वाभासे केवलव्यतिरेकिणि च समः । तथाऽपि सति सपक्षे तत्रासत्त्वमसाधारणस्य केवलव्यतिरेकिणस्तु सपक्षाभावादेव तत्रासत्त्वमिति वैषम्यात् । तर्कमूलभूताविशेषस्यासिद्धेर्नासाधारण्यस्यानुमानत्वमापादयितुं शक्यमिति भावः । इतिशब्दोऽप्रसिद्धविशेषणताया अदूषणत्वव्युत्पादनसमाप्तिद्योतकः । सिद्धसाधनतायां चेत्युत्तरग्रन्थस्य प्रकृतप्रमेयानुपपादकत्वेनासङ्गतत्वादानर्थक्यमाशङ्क्य निरन्तराव्यवहितार्थोपपादकत्वाभावेन तत्सङ्गत्यभावेऽपि व्यवहितार्थोपपादकत्वेन तत्सङ्गतत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन वृत्तानुवादेन प्रकरणभेदं सूचयन्नेव व्यवहितेन ग्रन्थेन सङ्गतिमाह ॥ **एवमित्यादिना** । ननु व्यभिचारो हेत्वसिद्धिरिति ^ स्पष्टमेव । नापि व्यव-

^ ग्रंथस्य अव्यवहितार्थानुपपादकत्वात् न तत्संगतिरिति

हितसङ्गतिः । पूर्वं व्याप्यत्वासिद्धिस्वरूपासिद्ध्योर्दूषणताया अनुक्तत्वेन तदनुपपादकत्वादित्यतोऽनुक्तत्वेऽपि पूर्वं तद्दूषणत्वस्य सूचितत्वेन तदुपपादकत्वेन तत्सङ्गतिसम्भवान्नानर्थक्यमिति भावेन व्याप्यसिद्धिस्वरूपासिद्ध्योर्दूषणत्वस्य सूचिततां तावद्दर्शयति ॥ **तदन्यस्येति** ।

अ० — व्यभिचारो हेत्वसिद्धिरेकपक्षेऽपि दूषणम् ॥ साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टान्तस्य विशेषणे ॥ वैयर्थ्यमेकासिद्धौ च विशिष्टासिद्धिरेव हि ॥ अप्रयोजनता तत्र प्रथमप्रश्नदूषणम् ॥

सु० — तत्र केचिदाचक्षते । द्विविधं व्याप्त्यभावादि । वादिप्रतिवादिनोरन्यतरमतेनोभयमतेन चेति । अन्ये तु मन्यन्ते । अन्यतराव्याप्त्यादिकं नाम नास्त्येव । वस्तुनि विकल्पासम्भवादिति । तत्र किन्तत्त्वमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ **व्यभिचार इति** । अत्र व्यभिचार इत्यव्याप्तिमात्रोपलक्षणम् । न केवलमुभयपक्षे किन्तु वादिप्रतिवादिनोरेक(स्य)पक्षेऽपि व्यभिचारो हेत्वसिद्धिश्च हेतोर्दूषणमेव । यद्यपि वस्तुतोऽन्यतरव्यभिचारादिकं न सम्भवति तथाऽपि प्राग्वस्तुतत्त्वावधारणादाभिमानिकं सम्भवत्येव । तथा च हेतुसामर्थ्यसन्देहेऽप्यहेतुत्वमावश्यकमेव । व्याप्त्यादिमत्तया निश्चितस्यैव हेतुत्वादिति । तदन्यस्येत्यनेन दृष्टान्तस्यापि साध्यादिमत्त्वेनासिद्धिर्दूषणमिति सूचितम् । केचिदाचक्षते । दृष्टान्तदोषा नाम न सन्ति तेषां यथायोगं हेतुदोषेष्वेवान्तर्भूतत्वादिति । तान्प्रत्याह ॥ **साध्येति** । दूषणमिति वर्तते । साध्यवैकल्यादेर्हेत्वाभासान्तर्भावेऽपि दृष्टान्ताश्रयतया स्पष्टप्रतिभासत्वात् । प्रतिभासानुसारेणैवोद्भाव्यत्वादुद्भावनार्थत्वाच्च व्युत्पादनस्य दृष्टान्तदोषत्वं युक्तमिति भावः । दृष्टान्तदोषांश्च केचिदष्टावाचक्षते । साध्यवैकल्यं साधनवैकल्यमुभयवैकल्यमाश्रयहीनत्वमिति चत्वारः साधर्म्यदृष्टान्तदोषाः । साध्याव्यावृत्तिः साधनाव्यावृत्तिरुभयाव्यावृत्तिराश्रयाहीनत्वमिति चत्वारो वैधर्म्यदृष्टान्तदोषा इति । तन्नेत्याह ॥ **साध्येति** । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । साध्यसाधनवैकल्यमेव दृष्टान्तस्य दूषणं नापरमित्यर्थः । तथा हि । उभयवैकल्यं तावत्पृथङ्न वाच्यम् । एकैकवैकल्येनैव दृष्टान्तस्य दुष्टत्वे समुदितकल्पनावैयर्थ्यात् । अन्यथैकैकवैकल्यस्य दूषणत्वाङ्गीकारभङ्गात् । सम्भ-

वमात्रेण पृथग्वचनेऽनैकान्तिककालातीतत्वं नाम हेत्वाभासान्तरं वाच्यं स्यात् । आश्रयहीनत्वं चाश्रयासिद्धिसमानम् । वैधर्म्य-दृष्टान्तो नाम नास्त्येवेति प्रागेव प्रपञ्चितमिति । यद्वा दृष्टान्तस्य साध्यसाधनवैकल्यमपि व्यभिचारादिवदुभयान्यतररीत्या द्विविधं प्रतिपत्तव्यं न पुनरेकविधमेवाभिमानतो द्वैविध्यस्यापि सम्भवादित्याह ॥ साध्येति । एकपक्षेऽपि दूषणमित्यनुवर्तते । हेतोर्व्यर्थविशेषणत्वं व्यर्थविशेष्यत्वं च न दूषणम् । व्याप्तिपक्षधर्मतयोरप्रतिहतेरिति केचित् । तान्प्रत्याह ॥ विशेषण इति । विशेषणे दत्ते सति यद्वैय्यर्थ्यं विशेष्यस्य विशेषणस्य वा तदपि हेतोर्दूषणमेव । व्याप्त्युपयोगितया हि हेतौ विशेषणमुपादीयते । वैय्यर्थ्ये तु विशिष्टस्य व्याप्यत्वाभावाद्युक्तं (तस्य) हेतुदोषत्वमिति । यद्वा सिद्धप्रश्नादिकमिति वक्ष्यमाणत्वादाधिक्यान्तर्गतमेतत् । सर्वथा हेतुदोषत्वं सि(द्धमिति)द्धम् । व्यर्थविशेषणत्वादिकमप्युभयान्यतररीत्या द्विविधं प्रतिपत्तव्यम् । न पुनरेकविधमेवेत्याह ॥ विशेषण इति । एकपक्षेऽपि दूषणमिति वर्तते । विशेषणासिद्धिर्विशेष्यासिद्धिश्च हेतुदोषो न भवति । न हि विशेषणमात्रं^ विशेष्यमात्रं वा हेतुर्येन तदसिद्धिर्हेतोर्दूषणं स्यादित्येके तान्प्रत्याह ॥ एकासिद्धौ चेति । विशिष्टो हि हेतुर्न विशेषणादिमात्रम् । विशेषणविशेष्ययोरेकस्यासिद्धावपि विशिष्टस्यासिद्धिरेव (प्र)सिद्धा । दण्डमात्राभावे पुरुषमात्राभावे वा दण्डिनोऽभावदर्शनात् । अतो विशेषणासिद्ध्यादावपि विशिष्टहेत्वसिद्धेरवर्जनीयत्वाद्युक्तं तस्य हेतुदोषत्वम् । तच्चोभयान्यतररीत्या द्विविधमिति पूर्ववत्सिद्धमेवेति । एकाभावे चेत्याद्यनुक्त्वैकासिद्धौ चेति वचनमसिद्धिश्च द्विविधा स्वरूपतोऽज्ञानतश्चेति सूचनार्थम् । तदेवं व्यर्थविशेषणासिद्ध्यादेर्हेतुदोषतुत्त्वाद्युक्तं परपरिगणितासिद्धिभेदेष्वाश्रयासिद्ध्यादित्रयस्यैवादोषत्वकथनमिति । यदुक्तं प्रश्नदोषाश्चत्वार इति तत्र वैफल्यस्यासङ्गतेश्च दोषत्वमयुक्तम् । अशक्योद्भावनत्वात् । तथा हि शब्दोऽनित्योऽस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादिति प्रयुक्ते परः पृच्छति सामान्यं नित्यमनित्यं वेति । तत्र वैफल्योद्भावने निरनुयोज्यानुयोगेन परो निगृह्णीयात् ।

सामान्यनित्यत्वमुभयसम्मतं कृत्वा तत्रानैकान्तिकत्वोद्भावनस्य प्रयोजनस्य परेणाभिसन्धातुमप्युचितत्वात् । तत्रैव प्रयोगे परः पृच्छति सामान्यमनुगतं न वेति । तत्रासङ्गत्युद्भावने निरनुयोज्यानुयोगः स्यात् । अनुगतत्वेन नित्यत्वं प्रसाध्य तत्रानैकान्तिकत्वं वक्ष्यामीत्येवमुपोद्घातलक्षणायाः सङ्गतेरपि परेणाभिप्रेतुमुचितत्वात् । न चाशक्योद्भावनं दूषणं नामेत्यत आह ॥ अप्रयोजनतेति । तत्र प्रश्नदोषेष्वप्रयोजनता यद्यप्यु(त्तरो)त्तरप्रश्नेष्ववधारयितुमशक्या । तथाऽपि प्रथमप्रश्ने सम्भाविता दूषणत्वेनोद्भावयितुं शक्यत एव । न हि कथोपक्रमे प्रधानप्रमेयप्रश्नमपहायैवंविधः प्रश्नः सम्भवतीति । अनेनैव न्यायेनासङ्गतिरपि सर्वथा सङ्गत्यनुपलम्भ एवोद्भाव्येति द्रष्टव्यम् ।

टि०— ननु तथाऽपि व्यभिचारो हेत्वसिद्धिर्दूषणमित्येतावतैव विवक्षितसिद्धेरेकपक्षेऽपीत्यंशस्य वैय्यर्थ्यमेव । न च न केवलमुभयरीत्या दूषणं किन्त्वन्यतररीत्याऽपीत्युपपादनार्थत्वात्तदंशस्य न वैय्यर्थ्यमिति वाच्यम् । बीजाभावात्तददूषणत्वशङ्काया एवानुदयेनास्यार्थस्य सर्वसम्मततयाऽनुपपाद्यत्वादित्यतो बीजोपदर्शनपूर्वकं तद्दूषणत्वे विप्रतिपत्तिं दर्शयन्नेव तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **तत्रेत्यादिना** । नन्वत्र ग्रन्थे व्यभिचारस्यान्यतररीत्याऽपि दूषणत्वमित्युच्यते न त्वव्याप्तेः । तत्कथमन्यतराव्याप्त्यादिकं नाम नास्त्येवेत्याक्षेपस्य परिहार इत्यतोऽत्र लिङ्गस्य साध्येन तदभावेन च सम्बन्धरूपाव्याप्तिविशेषवाचकस्य व्यभिचारपदस्य न तन्मात्रपरत्वं किन्तु लक्षणया स्वाभिमतात्रिविधाव्याप्तिपरत्वमित्यतो नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **अत्रेति** ॥ **वस्तुतोऽन्यतरेति** । वस्तुनि विकल्पासम्भवादिति प्रागुक्तयुक्तेरिति भावः ॥ **हेतुसामर्थ्येति** । व्याप्तिपक्षधर्मतारूपहेतुसामर्थ्येत्यर्थः । दृष्टान्तस्य साध्यादिमत्त्वेनासिद्धेर्दूषणताया अनुक्तत्वादविप्रपतिपन्नत्वाच्चानुपपाद्यत्वात्तदुपपादकोत्तरग्रन्थवैय्यर्थ्यमित्याशङ्क्यानुक्तत्वेऽपि सूचितत्वाद्विप्रतिपन्नत्वाच्चास्त्येवोपपादनापेक्षेत्यभिप्रेत्य तदुभयं दर्शयन्नेव तदुपपादकतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयति ॥ **तदन्यस्येत्यादिना** ॥ **तेषां यथायोगं हेतुदोषेष्वेवान्तर्भूतत्वादिति** । साध्यविकलो दृष्टान्तो विपक्ष एवेति तत्र वर्तमानो हेतुः सपक्षान्तरवृत्तौ सत्यां पक्षत्रयवृत्तित्वात्साधरणानैकान्तिकः । असत्यां तु सपक्षावृत्तौ पक्षविपक्षयोरेव वर्तमानत्वाद्विरुद्धः । साध्यधर्मवति दृष्टान्ते साधनविकले सपक्षादपि व्यावृत्तेरसाधारणानैकान्तिकः । दृष्टान्तस्य ॥ ४२ ॥

धर्मिण एवाभावे तस्मिन्सत्यपि तत्र साध्यसाधनयोर्द्वयोरप्यभावे वा व्याप्यत्वासिद्धः । एवं वैधर्म्यदृष्टान्ते साध्याव्यावृत्तोऽसाधारणः साधनाव्यावृत्तो विरुद्धः साधरणानैकान्तिको वोभयाव्यावृत्तो व्याप्यत्वासिद्धः । आश्रयाभावेऽपि व्याप्यत्वासिद्ध एवेति यथायोगं दृष्टान्तदोषाणां हेतुदोषेष्वन्तर्भूतत्वादित्यर्थः । तदुक्तम् । साधारणो विरुद्धो वा दृष्टान्ते साध्यवर्जिते । असाधारणताहेतोस्तस्मिन्साधनवर्जिते । व्याप्यसिद्धिरभावे स्यादाश्रयस्य तयोरपीति । एवं सति बाधे पक्षस्यैव विपक्षत्वाद्बाधोऽपि व्यभिचारेऽन्तर्भूतः स्यात् । व्यभिचारविरुद्धौ च व्याप्तिहीनत्वाद्व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भूतौ स्याताम् । असाधारणे च सपक्षस्य साधनवैकल्यावश्यम्भावात्सोऽपि साधनवैकल्येऽन्तर्भूतः स्यात् । अनुपसंहारिणि च दृष्टान्ताभाव आवश्यक इति सोऽपि दृष्टान्ताभावेऽन्तर्भूतः स्यात् । यदि च बाधादेः पक्षाश्रिततयैवाव्याप्यादेर्हेत्वाश्रिततयैव स्पष्टप्रतिभासात्पक्षहेतुदोषत्वं तदा साध्यवैकल्यादेरपि दृष्टान्ताश्रयतयैव प्रतिभासात्तद्दोषत्वमेवेष्टव्यमित्याशयेनाभिप्रायमाह ॥ **साध्यवैकल्यादेरित्यादिना** । ननु साध्यसाधनवैकल्यस्य दृष्टान्तदूषणत्वमात्रमत्र प्रतिपाद्यते न त्वन्यस्यादूषणत्वमिति कथमनेन तन्मतनिरास इत्यत आह ॥ **सिद्धे सत्यारम्भ इति** । नियममेव दर्शयति ॥ **साध्येति** । अन्यथा एकैकवैकल्येन दृष्टान्तस्यादुष्टत्वे । अनैकान्तिककालातीतत्वमित्युपलक्षणम् । असिद्धकालातीतत्वमित्याद्यपीत्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वैवं साध्यस्य साधनस्य वाऽननुगमो दृष्टान्तविरोध इति प्रमाणलक्षणव्याख्यानरूपयोरुभयोर्वेत्यादि ग्राह्यमिति टीकया विरोधः । तस्या यथा मनो नित्यं मूर्तत्वात्परमाणुवत्कर्मवदित्यत्र क्रमेण साध्यवैकल्यं साधनवैकल्यं च दोषस्तथा गगनवदित्यादावुभयवैकल्याख्यौ दोषौ स्त इत्येतावन्मात्राभिप्रायकत्वेनोभयवैकल्यरूपदूषणस्य पृथग्दूषणत्वानभिधायकत्वात् । अन्यथैकैकवैकल्येनेति प्रकृतटीकयोभयवैकल्यं च न पृथग्गणनीयमिति पद्धत्या च विरोधप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् ॥ **आश्रयासिद्धिसमानमिति** । आश्रयासिद्धिवददूषणत्वमित्यर्थः ॥ **प्रागेवेति** । न विलक्षणत्वाधिकरण एवेत्यर्थः । तथा च साध्याव्यावृत्त्यादितद्दोषचतुष्टयस्य गणनमप्ययुक्तमिति भावः ॥ **न पुनरेकविधमेवेति** । उभयरीत्यैव दूषणं न पुनरन्यतररीत्या वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेरिति नेत्यर्थः ॥ **अभिमानत इति** । यद्यपि वस्तुतोऽन्यतरवैकल्यं न सम्भवति तथाऽपि प्राग्वस्तुतत्त्वावधारणादाभिमानिकं सम्भवत्येवेत्यर्थः ॥ **व्याप्तिपक्षधर्मतयोरिति** । व्यर्थविशेषणे नीलधूमादौ न तावदव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपाव्याप्तिरेव नास्तीति वक्तुं युक्तम् । व्यभिचारोपाध्योस्तत्राभावेन

तस्यावश्यकत्वात् । नापि व्यभिचारार्वरकविशेषणवत्त्वेनाज्ञात एव व्याप्तिग्रहात्तद्वत्त्वेन ज्ञाते व्याप्तिप्रमाविरह इति युक्तम् । सहचारदर्शने व्यभिचारादर्शने च सति द्रव्यत्वादिमत्तया ज्ञातेऽपि धूमेऽव्यभिचारादिरूपव्याप्तिग्रहदर्शनेन तदसम्भवादिति भावः ॥ **व्याप्यत्वाभावादिति** । अयमाशयः। अनुमितिप्रयोजकव्याप्तिविरहो हि व्याप्यत्वासिद्धिः । तत्प्रयोजिका च व्याप्तिः साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणा नत्वव्यभिचाररूपा वाऽनौपाधिकत्वरूपा वा गौरवात् । तद्विरहश्च सामानाधिकरण्याभावेन । यथा निरधिकरणे वस्तुनि । सत्यपि तस्मिंस्तस्य साध्यनिरूपितत्वाभावाद्वा । यथा विरुद्धेऽसतोऽपि तयोर्धर्मस्यावच्छेदकत्वाविरहाद्वा । यथेयं पृथिवी द्रव्यत्वादित्यत्र द्रव्यत्वे।व्यर्थविशेषणे च नीलधूमादौ सामानाधिकरण्ये तस्य साध्यानिरूपितत्वे च सत्यपि नीलधूमवत्त्वस्य वन्हिनिरूपितसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरहाद्व्याप्तिविरहः । नन्वत्रावच्छेदकत्वं न तावदवच्छित्ति-प्रत्ययजनकत्वम् । आत्माश्रयात् । नाप्यवच्छेद्यान्यूनानधिकवृत्तित्वम् । वन्हिसामानाधिकरण्यवत्यालोकादावविद्यमानतया धूमत्वादौ तदभावप्रसङ्गात् । किन्त्वनतिरिक्तदेशत्वम् । तच्चनीलधूमत्वेऽप्यस्त्येव । न च तत्रातिप्रसङ्गवारणायावच्छेद्यानतिरिक्तदेशकधर्मान्तराघटितत्वे सतीति विशिष्यते । नील-धूमत्वस्य च धूमत्वरूपतादृशधर्मान्तरघटितत्वान्नतदवच्छेदकतेति वाच्यम् । एवं सति व्याप्तिशरीरस्याभावत्रितयघटितत्वेनातिगौरवापातादिति चेन्न । अवच्छेदकत्वं हि विशेषणताविशेषरूपः स्वरूपसम्बन्धः । स च सम्बन्धो लघुनि धूमत्व एव कल्प्यते न तु गुरुणि नीलधूमत्व इति नीलधूमे न व्याप्तिः । न च लघुधूमत्वमपि नीलधूमेऽस्तीति वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकस्यैव हि सामानाधिकरण्यावच्छेदकता वाच्या । उपस्थितत्वात् । धर्मान्तर-कल्पने गौरवाच्च । इह च हेतुतावच्छेदकत्वेनोपात्तस्य नीलधूमत्वस्य सामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वाद्व्याप्यत्वासिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः । ननु व्यभि-चारज्ञानस्य तावदनुमितिप्रतिबन्धकत्वमनुभवसिद्धम् । त्वदनुमतं च । तच्च न बाधादिवत्साक्षात्सम्भवति । साध्यविरुद्धाविषयत्वात् । किन्तु करणी-भूतव्याप्तिज्ञानविघटनद्वारा । तच्च व्याप्तेस्त्वदुक्तसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वरूपवत्त्वविपरीतव्यभिचाराभावविशिष्टसहचाररूपत्व एव युक्तम् । विरुद्धवत्सहचाररूपाविशेष्यांशेनाविरोधेऽपि व्यभिचाराभावरूपाविशेषणांशेन सह वैषयिकविरोधात् । न तु साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वा-त्मके तद्युक्तम् । परस्परविरहानात्मकत्वेन साक्षादविरोधात् । न च व्यभिचारेण हेतुतावच्छेदकत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वानुमानात्

परम्परया विरोधः । व्यभिचारज्ञानानन्तरमेव व्याप्तिविरहज्ञानानुभवेन परम्पराकल्पनेऽनुभवविरोधात् । बाधादिवत्साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वस्या-सिद्धयादिवत्परामर्शविषयाभावत्वस्य चाभावेनोपाधिवद्धेत्वाभासोपाधित्वाभावापाताच्च । तथा च व्यभिचाराभावविशिष्टसहचाररूपा व्याप्तिर्नीलधूमेऽस्तीति कथं तस्मिन्व्याप्यत्वासिद्धिः । तस्माद्व्यर्थविशेषणस्य व्याप्यत्वासिद्धत्वेन दूषणत्वकथनमयुक्तमिति पूर्वत्रापरितोषादाह **॥ यद्वेति ॥ आधिक्यान्तर्गतमेतदिति** । अधिकत्वेन दूषणत्वकथनं च विशिष्टस्य हेतुत्वेन प्रयोगमभिप्रेत्य । हेतुद्वयोक्तौ द्वितीयेन प्रथमे कृतकार्यत्वस्येव विशिष्टेऽपि विशेष्येण कृतकार्यत्वरूपस्य तद्दुष्टत्वबीजस्य सत्त्वात् । विशेष्यस्यैव हेतुत्वाभिप्राये त्वर्थान्तरत्वेनैव तस्य दूषणत्वमित्यवधेयम् **॥ न हि विशेषणमात्रमिति** । विशेषणासिद्धावपि न हेत्वासिद्धिः । विशेष्यस्यापि हेतुताऽङ्गीकारेण विशेषणमात्रस्य हेतुताभावात् । विशेष्यस्य चासिद्धत्वाभावात् । एवं विशेष्यासिद्धावपि न हेत्वसिद्धिः । विशेषणस्यापि हेतुताऽङ्गीकारेण विशेष्यमात्रस्यातथात्वात् । विशेषणस्य चासिद्धत्वाभावादिति भावः **॥ सिद्धमेवेति** । अतस्तदनुक्तिर्न दोष इति भावः **॥ परपरगणितासिद्धिभेदेष्विति** । आश्रयासिद्धिसाध्यासिद्धिलिङ्गासिद्धितत्पक्षधर्मत्वासिद्धिव्यधिकरणासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिविशेषणासिद्धयादिरूपेष्वित्यर्थः । नन्वप्रयोजनता तत्रेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च वैफल्यादेः प्रथमप्रश्नदूषणत्वप्रतिपादकत्वान्न तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । प्रकृतासङ्गतत्वाच्चेत्यतोऽशक्योद्भावनत्वप्रयुक्तादूषणत्वशङ्कापरिहारेण प्रागुक्तप्रश्नदोषत्वसमर्थनार्थत्वान्नानर्थक्यम् । अव्यवहितग्रन्थेन तत्प्रतिपादनस्य सङ्गत्यभावेऽपि व्यवहितेन तेन सङ्गतिसद्भावान्नासङ्गतिरपीति भावेन तत्सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकमशक्योद्भावनत्वोपपादनेन तददूषणत्वशङ्कामुत्थापयति **॥ यदुक्तमित्यादिना** । ननु तथाऽपि नासङ्गतेः प्रश्नदूषणत्वानुपपत्तिपरिहार इत्यत आह **॥ अनेनैवेति ॥ सर्वथेति** । उपोद्धातरूपसङ्गतेरप्यनुलम्भ इत्यर्थः ।

अ०—सिद्धप्रश्नादिकं यत्तदाधिक्यान्तर्गतं भवेत् ॥ अर्थापत्त्युपमाभावा अनुमानान्तर्गताः क्वचित् ॥ प्रत्यक्षान्तर्गतोऽभावः सुखादेर्नियमेन च ॥

सु०—नन्वेवं सति षडेव निग्रहस्थानानीति नियमो भज्येत । स्वव्याहत्यसङ्गत्योर्विरोधासङ्गत्यन्तर्भावेऽपि सिद्धार्थ-

तावैफल्ययोरतिरिक्तत्वादित्यत आह ॥ सिद्धेति । दूषणान्तर्भावकथनप्रसङ्गेन प्रागुक्तप्रमाणत्रित्वनियमसिद्धये परैः पृथक् प्रमाणत्वेनाङ्गीकृतानामर्थापत्त्यादीनामुक्तान्तर्भावमाह ॥ अर्थापत्तीति । अनुपपद्यमानदर्शनादुपपादके बुद्धिरर्थापत्तिः । यथा जीवतो गृहाभावदर्शनाद्बहिर्भावबुद्धिः । तत्र जीवतो गृहाभावस्यानुपपद्यमानता नाम किं सर्वथाऽसम्भवः किं वा बहिर्भावेन विनाऽनवस्थानम् । आद्ये दहनशैत्यमप्यनुमानाभासात्प्रतीतं किं कमप्यर्थं न बोधयेत् । तत्प्रतीतिर्भ्रान्तिरिति चेत् । सर्वथाऽसम्भवतो गृहाभावस्यापि प्रतीतिः कथं न भ्रान्तिः । दहनशैत्यस्योपपादकं नास्तीति चेन्न । सर्वथाऽप्यसम्भवतो गृहाभावस्यापि तदनुपपत्तेः । द्वितीये व्याप्तिरेव सेति व्याप्यदर्शनाद्व्यापकबुद्धिरर्थापत्तिरनुमानमेव । प्रमाणद्वयविरोधोऽनुपपत्तिरिति चेन्न । प्रकृतोदाहरणे तदभावात् । विरोधो हि तदा स्याद्यदि जीवतीत्यस्य गृहेऽस्तीत्यर्थः स्यात् । यदि वा गृहे नास्तीत्यस्य न जीवतीत्यर्थः स्यात् । न च तदस्ति । स्वस्मिन्नेवान्यथाभावदर्शनात् । यो हि मातापितृभ्यां सु(रक्षी) शिक्षितो न जातु गृहान्निर्गच्छति सोऽन्यानपि तथामन्यमानो जीवनप्रमाणस्य गृहे सत्त्वमेवार्थं प्रतिपद्यत इति । एवं तर्हि सन्दिहानोऽवतिष्ठेत न तु बहिर्भावं निश्चिनुयात् । अन्यथा प्रकरणसमेनापि किञ्चिदवधारयेत् । एतेनैतदपि निरस्तम् । यदाहुः । अनुमानत्वपक्षे किं बहिर्भावे जीवनमात्रं लिङ्गमुत गृहाभावमात्रम् । अथवा विशिष्टम् । न प्रथमद्वितीयौ । व्यभिचारात् । न तृतीयः । विरुद्धयोर्विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः । अविरोधप्रतीतेश्च बहिर्भावकल्पनोत्तरकालीनत्वेनेतरेतराश्रयापत्तेरिति । जीवनगृहाभावयोर्विरोधस्यैवाभावात् । भावे वाऽर्थापत्तेरप्यनुपपत्तेः । अतोऽविनाभावबलेनार्थप्रतीतिहेतुत्वादर्थापत्तिरनुमानमेव । एतेन केवलव्यतिरेकी परिशेषश्चार्थापत्तिरेव नानुमानमित्यपि परास्तम् । गृह्यमाणे वस्तुनि स्मर्यमाणप्रतियोगिकसादृश्यदर्शनात् स्मर्यमाणे गृह्यमाणप्रतियोगिकसादृश्यप्रतीतिरुपमानम् । यथा गामनुभूय वनं गतो गवये गोसादृश्यमुपलभ्य गवि गवयसादृश्यं

प्रत्येति । यद्यपि नैतत्स्मरणम् । प्रतियोगिनो गवयस्य प्रागननुभूतत्वेन गोगतसादृश्यस्याननुभूतत्वात् । न हि सामग्र्यभावे योग्येन्द्रियसन्निकर्षसद्भावमात्रेणानुभवः शक्योऽङ्गीकर्तुम् । प्रतियोगिज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां सादृश्यप्रतीतौ हेतुत्वमवधृतमेव । निर्विकल्पकप्रतीत्यभ्युपगमस्त्वप्रामाणिक एव । तथाऽपि यो यत्सदृशः स तत्सदृश इति व्याप्तिबलेन गमकत्वादनुमानमेव । व्यधिकरणत्वान्नेति चेत्तस्यादोषताया निरूपितत्वात् । एकाधिकरणतायाः शक्यसम्पादनत्वाच्च । तस्माद्वैसादृश्यदर्शनवत्सादृश्यदर्शनमपि न पृथक् प्रमाणम् । अन्ये तु संज्ञासंज्ञिसम्बद्धप्रमितिफलमनधिगतसङ्गतिसंज्ञास्मरणसहायं तत्समभिव्याहृतातिदेशवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानमुपमानम् । अतिदेशवाक्यार्थश्च क्वचित्साधर्म्यं क्वचिद्वैधर्म्यं क्वचिद्धर्ममात्रमिति त्रिविधो भवति । यथाऽव्युत्पन्नगवयपदार्थो गोसदृशो गवय इत्यतिदेशवाक्यानुभूतमर्थं प्रत्यक्षे(ण) गवये प्रत्यभिजानन् गवयपदं स्मरन् गवयपदस्य गवये सङ्गतिमवगच्छति । तदिदं साधर्म्योपमानम् । वैधर्म्योपमानं तु गवादिवद्द्विशफो न भवत्यश्व इति वाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानादश्वेऽश्वपदसङ्गतिग्रहणम् । धर्ममात्रोपमानमपि दीर्घग्रीवत्वादिधर्मवान्पशुरुष्ट्र इति वाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानादुष्ट्रपदव्युत्पत्तिरिति मन्यन्ते । तत्र यद्यपि संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः प्राग्गवयादिदर्शनादतिदेशवाक्येन प्रयोगादिना लिङ्गेन वा भवितुं नार्हति । सम्बन्धिनोऽनवगमे सम्बन्धस्यावगन्तुमशक्यत्वात् । तथाऽपि गवयादिदर्शनोत्तरकालं साधर्म्यादिना लिङ्गेनैव भविष्यति । एतस्यां दशायामतिदेशवाक्यं व्याप्तिग्राहकत्वेनोपयुज्यते । यथा (हि) पृथिवीत्वाभिसम्बन्धात्पृथिवीति व्यवहर्तव्येति लक्षणवाक्यं श्रुतवतः पृथिवीत्वाभिसम्बन्धं क्वचिद्द्रव्ये पश्यतोऽनुमानेनैव संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिरभ्युपगता । तथा प्रकृतेऽपीति कथमिदं पृथक् प्रमाणं स्यादिति । घटादिप्रत्यक्षयोग्यार्थप्रतियोगिकाभावप्रतीतिसाधनं प्रमाणमभावः । तच्चानुपलब्धिलक्षणं लिङ्गमेवेत्यभावोऽपि नानुमानाद्भिद्यते । अतो युक्तं त्रीण्येव प्रमाणानीति । तत्किमभावो

नियमेनानुमानान्तर्गत इत्यत आह ॥ **क्वचिदिति** । कदाचिद्घटाद्यभावग्राहकं प्रत्यक्षमपि भवतीत्यर्थः । किं तर्हि प्रत्यक्षयोग्यार्थानां सर्वेषामप्यभावः प्रमाणद्वयवेद्य इत्यत आह ॥ **सुखादेरिति** । चस्त्वर्थः । सुखादेरान्तरस्य साक्षिवेद्यस्याभावस्तु नियमेन साक्षिप्रत्यक्षेणैव ग्राह्य इत्यर्थः । यद्वाऽभाव इति प्रमाणमेवोच्यते । तस्य सुखादेरिति परम्परया सम्बन्धः । नियमेन प्रत्यक्षान्तर्गत इति सम्बन्धः । अनेन बाह्यानां प्रत्यक्षयोग्यानां घटादीनामभावः प्रत्यक्षानुमानवेद्य इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । एकस्यैव ज्ञानस्य स्वतन्त्रकारणद्वयजन्यत्वानुपपत्तेः । परस्परविरुद्धपरोक्षापरोक्षत्वलक्षणाकारद्वयप्राप्तेश्चेत्यत उक्तं क्वचिदिति ।

टि०—अर्थापत्त्यादेरनुमानत्वकथनं प्रकृतासङ्गतत्वादनर्थकत्वाच्चायुक्तमित्याशङ्क्य सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं सप्रयोजनत्वं दर्शयन्नेव तत्कथनपरतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ॥ **दूषणान्तर्भावेति** । अनेन प्रसङ्गलक्षणा सङ्गतिरित्युक्तं भवति ॥ **प्रागुक्तेति** । युक्तिपादोक्तेत्यर्थः । अर्थापत्तेरनुमानान्तर्भावं वक्तुं करणफलसाधारण्येन तत्स्वरूपमाह ॥ **अनुपपद्यमानेति** । स्वोपपादकप्रमितिसाधनमनुपपद्यमानार्थदर्शनमर्थापत्तिरित्यर्थः । उपपादकविषयकप्रमितिसाधनप्रत्यक्षादिव्यवच्छेदार्थमनुपपद्यमानार्थदर्शनमित्युक्तम् । सविकल्पकस्य तत्सदृशस्मरणस्य वा साधनमनुपपद्यमानविषयकनिर्विकल्पकरूपदर्शनं व्यवच्छेत्तुमुपपादकांशोपादानम् । अन्तर्भावस्फोरणाय तामुदाहरति ॥ **यथेति** । अत्र हि जीवतो देवदत्तस्य बहिरवस्थानं विनाऽनुपपद्यमानस्य गृहाभावस्य दर्शनात्तदुपपादकबहिरवस्थानज्ञानमर्थापत्तिरित्यर्थः । अनुपपत्तिस्वरूपपर्यालोचनयाऽर्थापत्तिरनुमानतया पर्यवस्यतीति मन्वानोऽनुपपत्तिशब्दार्थमेव प्रथमं पृच्छति ॥ **तत्रेति** ॥ **सर्वथाऽसम्भव इति** । सर्वथाऽनवस्थानमित्यर्थः । अत्यन्तासत्त्वमिति यावत् । अत्यन्तासतो गृहाभावस्यार्थान्तरगमकत्वे तादृशस्य दहनशैत्यादेरपि तत्स्यादविशेषादित्यभिप्रेत्य प्रतीतत्वाप्रतीतत्वाभ्यां विशेषादविशेषासिद्धेर्नायं प्रसङ्ग इत्यतः प्रतीतत्वोपपादनेनाविशेषं सूचयन्नेव प्रसङ्गमाह ॥ **आद्य इति** ॥ **तत्प्रतीतिरिति** । तथा च प्रमितत्वाप्रमितत्वाभ्यां विशेषादविशेषासिद्धेर्नोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ **सर्वथेति** । तथा च पुनरविशेष एवेति भावः । उपपादकभावाभावाभ्यां विशेषान्नोक्तातिप्रसङ्ग इत्याशयेन शङ्कते ॥ **दहनेति** ॥ **तदनुपपत्तेरिति** । उपपादकानुपपत्तेरित्यर्थः । तथा च पुनरविशेष एवेति स्यादेवोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ **द्वितीय**

इति । गृहाभावस्य बहिर्भावेन विनाऽनवस्थानस्यैवानुपपत्तिरूपत्वेऽनुपपत्तिर्व्याप्तिरेव स्यात् । गम्येन विना गमकस्यानवस्थितेरेवाविनाभावत्वादित्यर्थः । अस्त्वनुपपत्तिर्व्याप्तिः किमेतावतेत्यत आह ॥ **व्याप्त्येति** । अनुमानमेवेत्यनुमानशब्दो भावसाधन इत्यर्थः । अनुमितिरेवेत्यर्थः । प्रकारान्तरेणानुपपत्तिस्वरूपं शङ्कते ॥ **प्रमाणेति** । (गृहाभावग्राहकप्रत्यक्षस्य जीवनग्राहकप्रमाणस्य च विरोध इत्यर्थः) । जीवति देवदत्त इत्याप्तवाक्यं सामान्येन देवदत्तसत्त्वं प्रमापयति । गृहेऽनुपलब्धिस्तदसत्त्वमिति जीवनगृहाभावग्राहकप्रमाणयोर्विरोधः सोऽनुपपत्तिशब्दार्थः । तत्रानवकाशस्यानुपपत्तिमुखेन सावकाशस्य जीवनग्राहकप्रमाणस्य बहिःसद्भावलक्षणविषयान्तरकल्पनमर्थापत्तिः । सा च व्याप्तिस्मरणसहकृतलिङ्गदर्शनानन्तरभाविनोऽनुमानाद्भिद्यत इति भावः ॥ **प्रकृतोदाहरण इति** । जीवनगृहाभावग्राहकप्रमाणयोर्विरोधस्यैवाभावादित्यर्थः । ननु जीवनग्राहकप्रमाणस्य गृहेऽस्तित्वग्राहकत्वात्कथं गृहाभावग्राहकप्रमाणेन न विरोधः । यद्वा गृहाभावप्रमाणस्य जीवनाभावग्राहकत्वाज्जीवनग्राहकप्रमाणेन विरोध एवेति कथं न तयोर्विरोध इत्यतो भवेदेतदेवं यदि जीवनगृहाभावप्रमाणयोर्गृहास्तित्वजीवनाभावग्राहकत्वं स्यात् । न चैतदस्तीत्याह ॥ **विरोधो हीति** । कुत एतदित्याशङ्क्य प्रमाणद्वयविषयोर्जीवनगृहाभावयोः समावेशस्य स्वात्मन्येव दर्शनादित्याह ॥ **स्वस्मिन्नेवेति** ॥ **एवं तर्हीति** । तुल्यबलत्वेन ज्ञातप्रमाणद्वयविप्रतिपत्त्या संशयस्यावश्यकत्वेन (प्रत्यक्षेणानुपलम्भाद्गृहे नास्ति वा जीवित्वाद्गृहेऽस्ति वेति संशयस्य) जीवनबहिर्भावप्रमाणयोर्गृहास्तित्वजीवनभावग्राहकत्वं स्यात् । न चैतदस्तीत्याह ॥ **विरोधो हीति** । तत्कुत इत्येतदाशङ्क्य प्रमाणद्वयविषययोर्जीवनबहिर्भावनिश्चयरूपार्थापत्त्यनुदयप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । परस्परविरुद्धप्रमाणद्वयोपनिपातेऽपि सन्देहानभ्युपगम इत्यर्थः ॥ **व्यभिचारादिति** । आद्यस्य गृहस्थिते द्वितीयस्य मृतादाविति शेषः । ननु बहिस्सत्त्वेनापि जीवनोपपत्त्याऽविरोधसम्भवान्न विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **अविरोधेति** । एतेनेत्यतिदिष्टं हेतुमाह ॥ **जीवनेति** । सामान्यविशेषयोरविरोधस्य स्वस्मिन्नेव दृष्टत्वादिति भावः । ननु न जीवनगृहाभावयोः सामान्यविशेषभावोऽभ्युपगन्तुं शक्यते । यो हि मातापितृभ्यां सुशिक्षितो न जातु गृहान्निर्गच्छति । सोन्यानपि तथा मन्यमानो जीवनप्रमाणस्य गृहे सत्त्वमेवार्थं प्रतिपद्यते । तं प्रति प्रमाणद्वयस्यापि विशेषविषयत्वात् । तथा च विरोधोऽवर्जनीय एवेत्यतस्तथा सति तुल्यबलत्वेन ज्ञातप्रमाणद्वयविप्रतिपत्त्या प्रक-

रणसम इव संशयस्यावश्यकत्वेऽर्थापत्त्यनुदयप्रसङ्गादिति भावेनाह ॥ **भावे वेति** ॥ **एतेनेति** । अर्थापत्तेरनुमानत्वसमर्थनेनेत्यर्थः ॥ **इतरेतरेति** । साध्यरूपे बहिस्सत्त्वसिद्धे विरोधाभावेन विशेषणविशेष्यभावोपपत्त्या हेतुसिद्धिस्तत्सिद्धौ तेन हेतुना बहिस्सत्त्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । एतेनेत्युक्तं विशदयति ॥ **जीवनेति** । सदृशदर्शनादसन्निकृष्टार्थज्ञानमुपमानमिति मीमांसकोदीरितस्यानुमानान्तर्भावं वक्तुं तत्सोपपादनमनुवदति ॥ **गृह्यमाण इत्यादिना** । इदं च करणफलसाधारण्येनोपमा न स्वरूपनिरूपणमात्रम् । लक्षणं तु स्मर्यमाणे गृह्यमाणप्रतियोगिकसादृश्यप्रतीतिसाधनं गृह्यमाणे वस्तुनि स्मर्यमाणप्रतियोगिकसादृश्यदर्शनमुपमानमिति द्रष्टव्यम् । गवयनिष्ठस्मर्यमाणगोप्रतियोगिकसादृश्यज्ञानं करणम् । फलं पुनरेतत्सदृशः स गौरिति गवयप्रतियोगिकगोनिष्ठसादृश्यज्ञानमित्यभिप्रेत्योक्तमर्थं विशेषनिष्ठतया दर्शयति ॥ **यथेत्यादिना** । ननु नगर एव यदा गोपिण्डोऽनुभूयते तदा गवयसादृश्यविशिष्टतयाऽप्यनुभूत एव सः । गवयसादृश्यस्य गोगतस्येन्द्रियसन्निकृष्टतयाऽनुभवितुं शक्यत्वादरण्यस्थले च तस्य तत्र स्मृतिरेव परमुदेति न प्रमितिरिति तत्करणं किञ्चित्प्रमाणमतिरिक्तमभ्युपेयमित्याशङ्कां परिहरन्नेवानुमानान्तर्भावमाह ॥ **यद्यपीत्यादिना** । यद्यपि सादृश्यमस्ति गोपिण्डे तथाऽपि प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानतया प्रतियोग्यनवगमान्न तत्पूर्वमनुभूयते तेन नारण्यस्थले तस्य स्मृतिरित्यर्थः । ननु सादृश्यस्य प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानत्वेऽपि न प्रतियोगिज्ञानस्य सादृश्यप्रतीतिमात्रे कारणत्वं किन्तु तत्सविकल्पकरूपप्रतीतावेव । तथा च निर्विकल्पकरूपसादृश्यज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वाभावेन तदभावेऽपि सम्भवात् । गोगतसादृश्यस्यापि नगरेऽनुभवसम्भवात् । अरण्यस्थले तज्ज्ञानं स्मरणमेव किन्न स्यादित्यतोऽनुभवस्मरणयोः समानप्रकारकयोरेव कार्यकारणभावाङ्गीकारान्न पूर्वं निर्विकल्पकरूपसादृश्यज्ञानेन पश्चादरण्यस्थले सविकल्पकरूपं गोगतसादृश्यस्मरणं सम्भवतीति सत्येव दोषे वस्तुस्थितिमाह ॥ **निर्विकल्पकेति** । नन्वनुभूयमानगतत्वेन प्रतीयमानं सादृश्यं करणं स्मर्यमाणगतं तु तत्प्रमेयं तत्कथमनयोर्व्यधिकरणयोर्लिङ्गलिङ्गिभाव इत्याशङ्कते ॥ **व्यधिकरणत्वादिति** ॥ **तस्येति** । स गौरेतद्गवयसदृशोऽस्य गवयस्य तद्गोसदृशत्वात् । यो यत्सदृशः स तत्सदृशो यथा यमो यमान्तरेणेति व्याप्तिसत्त्वेन व्यधिकरणस्यादोषतया न च ते दोषा व्याप्तौ सत्यां कथञ्चनेत्यादिना पूर्वत्र निरूपितत्वादित्यर्थः ॥ **एकाधिकरणताया इति** । विमतो गौर्गवयसदृशो गवयगतसादृश्यप्रतियोगिकत्वात् । यो यद्गतसादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृशो यथा यमो यमान्तरेणेति साध्यसाधनयोः

सामानाधिकरण्यस्य शक्यसम्पादनत्वाच्चेत्यर्थः । इदं च हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यसम्पादनं पररीतिमाश्रित्यैव कृतम् । अत एवेहटीकायां रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाभ्युदिता यत इति मूलोक्तव्यधिकरणप्रयोगे कालादिपक्षीकारेणैकाधिकरण्यमाशङ्क्यैवं प्रयोगविपरिणामे प्रमाणं नेति पूर्वमुक्तम् । पद्धतौ चासौ गौरेतत्सदृशोऽस्य गवयस्य तत्सदृशत्वादिति वैय्यधिकरण्येनैव प्रयुक्तम् । इह टीकायां शक्यसम्पादनत्वादिति लक्षणटीकायां च प्रयोगसम्भवादिति चोक्तमिति ध्येयम् । सादृश्यज्ञानस्य पृथक् प्रमाणत्वेऽनिष्टं कथयन्नेव प्रागुपपादितं पृथक् प्रमाणत्वाभावमुपसंहरति ॥ **तस्मादिति** ॥ **वैसादृश्यदर्शनवादिति** । सादृश्यज्ञानस्य प्रत्यक्षादिभ्यः पृथक् प्रमाणत्वे वैधर्म्यज्ञानमपि तेभ्यः पृथक् प्रमाणं स्यात् । तथा हि । यत्र परोक्षादपरोक्षो भवति वैधर्म्यादिमतिस्तस्मादयमन्यथेति भवति चास्मादप्यन्यथा स इत्यपि तत्र मतिः । न च तत्र स्मर्यमाणगते सादृश्यप्रतीतिः प्रमितिरिति तत्करणं स्मर्यमाणप्रतियोगिकगृह्यमाणगतसादृश्यप्रतीतिः प्रमाणम् । स्मर्यमाणगतवैसादृश्यप्रतीतिरप्रमितिरिति तत्करणं स्मर्यमाणप्रतियोगिकगृह्यमाणगतवैसादृश्यप्रतीतिरप्रमाणमिति नियन्तुं शक्यम् । विशेषनियामकाभावात् । साऽर्थापत्तिरिति यदि मन्यसे तर्हीयमप्यर्थापत्तिरेवेति न सादृश्यज्ञानस्य पृथक् प्रमाणत्वसिद्धिः । साधर्म्यमिव वैधर्म्यं मानमेव प्रसज्यते । अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेत्प्रकृतेन किमिति कुसुमाञ्जलौदयनोक्तेरिति भावः । नैय्यायिकोदीरितोपमानस्याप्यनुमानतामुपदर्शयितुमकृतस्य समयसंज्ञास्मरणसहायं तत्समभिव्याहृतवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षमुपमानमिति न्यायाचार्योक्तमुपमानलक्षणं विवृण्वन्नेवोपमानलक्षणमाह ॥ **अन्ये त्वित्यादिना** । संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध(वाच्यवाचकभावसम्बन्ध)प्रमितिः फलं यस्य तत्तथोक्तम् । वादिविप्रतिपत्तेरुपमानस्य प्रमेयं फलं च दर्शयितुमिदमुक्तम् । अनेन च संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध उपमानस्य प्रमेयं तत्प्रतीतिश्च फलमित्युक्तं भवति । अनधिगता सङ्गतिः स्वार्थेन वाच्यवाचकभावो यस्याः संज्ञायाः सा तथोक्ता तस्या यत्स्मरणं तत्सहायो यस्य तत्तथोक्तम् । इदं चावान्तरव्यापारप्रदर्शनायोक्तम् । तत्समभिव्याहृतेत्यत्र तच्छब्देनानधिगतसङ्गतिसंज्ञापरिग्रहः । तया समभिव्याहृतं सहोच्चारितं यदतिदेशवाक्यम् । अतिदिश्यते प्रतिपाद्यते साधर्म्यादिकमनेनेत्यतिदेशः स चासौ वाक्यं चेति सामानाधिकरण्यसमासः । अविज्ञातं गवयादिकं जिज्ञासमानं प्रति प्रसिद्धगवादिसादृश्यद्वारेण तद्बोधकं वाक्यमतिदेशवाक्यमित्यर्थः । तस्य योऽर्थः साधर्म्यादिलक्षणस्तस्य संज्ञिनि गवयादौ प्रत्यक्षेण प्रत्यभिज्ञानमुपमानमित्यर्थः । एतच्च करणांशनिरू-

पणम् । अत्र च शाब्दप्रमितिव्यवच्छेदायानवगतसङ्गतिसंज्ञासमभिव्याहृतेत्युक्तम् । प्रत्यक्षानुमित्योर्व्यावृत्त्यै वाक्यार्थग्रहणम् । उपमानस्य त्रैविध्यलाभायातिदेशवाक्यार्थस्य त्रैविध्यमाह ॥ **अतिदेशेति** । ततश्च तद्भेदात्तत्प्रतिसन्धानात्मकमुपमानमपि त्रिविधमिति भावः । उपमानत्रयमपि क्रमेणोदाहरति ॥ **यथेत्यादिना** । अत्र प्रत्यभिजानन्प्रत्यभिज्ञानादित्यन्तेन करणशरीरमुक्तं शेषेण फलमिति च ज्ञेयम् ॥ **प्रयोगादिना लिङ्गेनेति** । गवयशब्दो गवयस्य वाचकोऽसति वृत्त्यन्तरे वृद्धैः प्रयुज्यमानत्वात् । यो यत्रासति वृत्त्यन्तरे वृद्धैः प्रयुज्यते स तस्य वाचको यथा गोशब्दो गोत्वस्य प्रयुज्यते चायमसति वृत्त्यन्तरे गवयशब्दः पुरोवर्तिनि तस्मात्तस्य वाचक इत्यनुमानेनेत्यर्थः । आदिपदेन साधर्म्यादिपरिग्रहः ॥ **साधर्म्यादिना लिङ्गेनेति** । यद्यपि गवयादिदर्शनोत्तरकालं प्रयोगस्याप्युक्तरीत्या तदनुमापकत्वं सम्भवत्येवेति न तत्परित्यागो युक्तस्तथाऽप्यसति वृत्त्यन्तर इति हेतुविशेषणस्य दुर्ज्ञानत्वेन विशेषणासिद्धिशङ्काकलङ्कितत्वात्तत्परित्यागः । यद्यप्यं गवयशब्दवाच्यो गोसदृशत्वादित्यपि नानुमातुं शक्यं गोसादृश्यमात्रस्य गव्यपि सत्त्वेन विपक्षवृत्तित्वात् । तथाऽप्यगोत्वे सति गोसादृश्यात्तदनुमानमप्रत्यूहमिति हृदयम् । एवं तर्ह्यतिदेशवाक्यानर्थक्यमित्यत आह ॥ **एतस्यां दशायामिति** । गवयादिदर्शनोत्तरकालमित्यर्थः । अनुमानस्य संज्ञासंज्ञिसम्बन्धनिश्चायकत्वं परस्यापि क्वचित्सम्मतमिति तदनभ्युपगमे तदपि न स्यादिति भावेन दृष्टान्तोपदर्शनपूर्वकं प्रकृतमर्थमुपसंहरति ॥ **यथा हीत्यादिना** । अभावस्यानुमानान्तर्भावं वक्तुं लक्षणमाह ॥ **प्रत्यक्षेति** । यद्यपि त्रिविधाभावप्रमाणसङ्ग्रहायाभावप्रतीतिसाधनं प्रमाणमभाव इत्येव तल्लक्षणं वक्तव्यं तथाऽप्यानुमानिकार्थप्रतियोगिकाभावप्रमाणस्यानुमानतायामागमिकार्थप्रतियोगिकाभावप्रमाणस्य चागमतायां वादिनामविप्रतिपत्तेरनुमानत्वादिना वादिविप्रतिपत्तिविषयत्वात्प्रत्यक्षयोग्यार्थप्रतियोगिकाभावप्रमाणस्यैवाभावप्रमाणत्वेनोपन्यास इत्यवधेयम् ॥ **तच्चेति** । घटोऽत्र नास्ति योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानत्वाद्गजवदिति प्रयोगसम्भवादिति भावः ॥ **तत्किमिति** । तथा सति घटाद्यभावस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ **किन्तर्हीति** । तथा सति सुखाद्यभावस्यापि प्रमाणद्वयवेद्यत्वप्रसङ्गादिति भावः । प्रत्यक्षान्तर्गतोऽभाव इत्यादिना पूर्वग्रन्थेऽभावशब्देनाभावाख्यप्रमाणस्यैव प्रस्तुतत्वादभावस्यैव ग्रहणे तद्विरोध इत्यपरितोषादाह ॥ **यद्वेति** ॥ **परम्परयेति** । सुखादेः स्वाभावेन सह प्रतियोग्यनुयोगिभावरूपसाक्षात्सम्बन्धस्तद्द्वाराऽभावप्रमाणेनेति परम्परया सम्बन्ध इत्यर्थः । तथा च सुखाद्यभावग्राहकमभा-

वाख्यं प्रमाणमिति लभ्यत इति भावः। चक्षुरादिजन्यस्य रूपादिज्ञानस्यापि मनःकारणत्वादाह ॥ **स्वतन्त्रेति**। स्वतन्त्रत्वमसाधारणत्वं मनसश्च ज्ञानमात्रे साधारणत्वान्न स्वतन्त्रत्वमित्युक्तमिति भावः ॥ **इत्यत उक्तं क्वचिदितीति**। तथा चाभावविषयकैकज्ञानस्य स्वतन्त्रकरणद्वय-जन्यत्वाङ्गीकारान्न विरोध इति भावः।

अ०— अन्यत्र झटितिप्राप्तः प्रारम्भाद्याश्च युक्तयः ॥ आगमार्थावसित्यर्था नियतव्याप्तयोऽखिलाः ॥ वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्या च तथाविधाः ॥ कुरुपाण्डववत्तेषामुपपत्तेः पृथग्वचः ॥

सु०—तथाऽप्यनुपपत्तिरेव प्रत्यक्षग्राह्येऽर्थेऽनुमानानवकाशादित्यत आह ॥ **अन्यत्रेति**। सुखादेरन्यत्र घटादौ प्रतियोगिनि सति योऽभावोऽभावप्रमाणं झडिति प्राप्नोति तत्प्रत्यक्षम्। यत्तु विलम्बेन जायते तदनुमानमिति। एतदुक्तं भवति। घटाद्य-भावग्राहकं योग्यानुपलब्धिरूपं प्रमाणं पृथगेवेति मीमांसकाः। अनुपलब्धिलिङ्गकमनुमानमेव तदिति सौगताः। तदुभयमप्य-नुपपन्नम्। प्रतियोगिस्मरणवतः पुरोवर्तिनि भूतले घटा(द्य)भावस्य प्रत्यक्षेणैवावगम्यमानत्वात्। इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधा-यिनोऽभावप्रत्ययस्याप्रत्यक्षफलत्वानुपपत्तेः। अपरोक्षाकारस्यानुभवसिद्धत्वात्। बाधकाभावाच्चान्यत्रोपक्षयकल्पनानुपपत्तेः। अन्यथा रूपादिज्ञानेऽपि प्रमाणान्तरकल्पनाप्रसङ्गात्। लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणादिविलम्बेन विना झडिति जायमानस्यानुमान-फलत्वानुपपत्तेः। लिङ्गस्य ज्ञातस्यैव करणत्वादनुपलब्धेरप्यभावत्वेनानुपलब्ध्यन्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गाच्च। ननु च प्रात-श्चत्वरादौ प्रतियोगिस्मरणाभावेन गजाद्यभावमननुभूय देशान्तरं गतो गजस्मृतिमान्प्रातश्चत्वरे गजो नासीदिति प्रतिपद्यते। न तत्र प्रत्यक्षस्यावकाश इत्यनुपलब्धिलक्षणं पृथक् प्रमाणं तत्राङ्गीकार्यमिति। मैवम्। तत्राभावस्याप्रत्यक्षत्वेऽप्यनुपलब्धिलिङ्गकानु-मानेवद्यताऽभ्युपगमात्। अनुपलब्धेश्च स्मरणाभावलिङ्गानुमेयत्वात्। अत एव तत्र क्षणं ध्यात्वा नासीच्चत्वरे गज इति प्रतिप-द्यते। स्मरणाभावो(ऽप्य)नुपलब्ध्यन्तरानुमेय इत्यनवस्थेत्यपि नास्ति। साक्षिग्राह्याणां बुद्धिसुखादीनामभावस्य नियमेन साक्षि-

प्रत्यक्षवेद्यत्वादिति । तथाऽप्युपक्रमोपसंहारावभ्यासापूर्वताफलार्थवादाः प्रमाणानि सन्तीति कथं तत्त्रित्वनियम इत्यत आह ॥ प्रारम्भाद्याश्चेति । युक्तयोऽनुमानानि । कुत इत्यत आह ॥ आगमेति । यतोऽखिलाः प्रारम्भाद्या नियतव्याप्तयो यो यत्र प्रारभ्यते स तत्र प्रतिपाद्य इत्यादिरूपां व्याप्तिमपेक्षमाणा एवागमार्थावसित्यर्थां भवन्त्यतो युक्तय एवेत्यर्थः । एतेनागमान्तर्भावोऽपि निरस्तः । उपक्रमाद्या आगमविषया एव न चार्थापत्त्युपमाभावा इति योगविभागः । वाक्यादीनामपि प्रमाणानामनुमानान्तर्भावमाह ॥ वाक्यमिति । यतो वाक्यादयोऽपि तथाविधा व्याप्तिमपेक्ष्यैवागमार्थावसित्यर्थास्ततस्तथाविधा युक्तय एवेत्यर्थः । उपक्रमादीनामुत्तरोत्तरं प्राबल्यं वाक्यादीनां तु पूर्वपूर्वमिति ज्ञापनाय योगविभागः । यद्युपक्रमादयो वाक्यादयश्चानुमानेऽन्तर्भवन्ति तर्हि कथमुपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय इत्युपक्रमादीनामनुमानापरपर्या(या या उप)योपपत्तेः पृथक्त्वेनोक्तिः । तथा श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या च वाक्यं प्रकरणं तथेति वाक्यादीनां लिङ्गादित्यत आह ॥ कुरुपाण्डववदिति । यथा पाण्डवानां कुरु(विशेष)त्वेऽपि सामान्यविशेषापेक्षया सन्तानबीजं कुरुपाण्डवानामित्यादौ कुरुभ्यः पृथग्वचनं तथा तेषामुपक्रमादीनां वाक्यादीनां चानुमानत्वेऽप्युपपत्तेर्लिङ्गाच्च पृथग्वचनं युक्तमित्यर्थः । ननु तथाऽपि शाकुनलिप्यक्षरचेष्टासम्भवैतिह्यपरिशेषाः पृथक् प्रमाणानि सन्तीति चेत् (न्न) । शाकुनलिप्यक्षरचेष्टानामन्तर्भावस्य न विलक्षणाधिकरणे सूचितत्वात् । सम्भवैतिह्ययोरनुमानागमान्तर्भावस्य सर्ववादिसम्प्रतिपन्नत्वात् । परिशेषस्य च परिशेषो मिथःसिद्धिरित्यनेनैवानुमानत्वस्य स्थितत्वात् । ननु तथाऽपि जैनास्तर्कं पृथक् प्रमाणमाहुः । सत्यम् । मिथस्सिद्धिरित्यादिना सोऽप्यनुमानान्तर्गत इति सूचितमेव । अत्राह ॥ तर्कः प्रमाणमेव न भवति । कुतोऽनुमानम् । तथा हि । अनिष्टप्रसञ्जनं तर्कः । अनिष्टं च द्विविधं (धा) प्रामाणिकपरित्यागोऽप्रामाणिकस्वीकारश्चेति । स पञ्चविधः ।

आत्माश्रयोऽन्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्रसङ्गभेदात् । तत्र प्रसङ्गो नाम व्याप्याङ्गीकारेऽनिष्टव्यापकप्रसञ्जनम् । सोऽयं तर्कः प्रमाणमनुग्राहकः । अनुग्रहश्च प्रमाणविषयसम्भावनादिरूपः । तथा हि । भूतले घटः किन्न स्यादिति विपरीतशङ्कयाकुण्ठितशक्तिकं प्रत्यक्षं न तावद्घटाभावं निश्चिनुयाद्यावद्यद्यत्र घटोऽभविष्यत्तदा भूतलमिवाद्रक्ष्यत् । तत्तुल्यदर्शनसामग्रीकत्वादिति तर्केण विपरीतशङ्का नापनीयते । तर्को हि दुर्जन इव पराभिलषितं वि(व्यव)च्छिद्य घटाभावं सम्भावयति । अथेदानीं प्रत्यक्षं सुजन इव स्वप्रमेयं निश्चिनोति । एवं क्वचिद्व्यभिचारशङ्कयोपाधिशङ्कया वा धूमवानपि पर्वतोऽग्निमान्मा भूदिति पक्षे विपक्षशङ्कयाऽनुमाने कुण्ठिते यदि निरग्निकः स्यात्पर्वतस्तदा निर्धूमोऽपि स्यादित्यादिरूपस्तर्कः प्रवर्तते । स ह्युपाधिकोटौ तदायत्तव्यभिचारकोटौ वाऽनिष्टमुपजनयन्विपरीतेच्छां विच्छिनत्ति । ततश्च निश्चिताविनाभावमनुमानं निष्कम्पमेवाग्निमत्त्वं निश्चाययति । तथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र लिङा प्रतीयमानाया भावनाया भाव्यापेक्षायां किं भाव्यो धात्वर्थो भवतु भवतु वा स्वर्ग इति सन्देहे समानपदोपात्तत्वाद्धात्वर्थ एव भाव्य इति शङ्कयाकुण्ठितशक्तिः शब्दो जोषमेवास्ते । यदि धात्वर्थो भाव्यः स्यात्तदा विधेरिष्टाभ्युपायत्वं शास्त्रस्य च तद्बोधकत्वं तत्प्रणेतुश्चाप्तत्वं प्रेक्षावतां प्रवृत्तिश्चेत्येतत्सर्वं न स्यादिति तर्केणापनीतायां शङ्कायां शब्दः स्वर्गमेव भाव्यतयाऽवधारयति । एवं नानाविधस्तर्कसाध्योऽनुग्रहः स्वयमेव बोद्धव्यः ।

टि०—॥ झडितीति । विना विमर्शेन चक्षुर्व्यापारान्तरमेवेत्यर्थः ॥ विलम्बेनेति । पक्षदर्शनलिङ्गज्ञानव्याप्तिस्मरणालिङ्गानुसन्धानरूपविलम्बेनेत्यर्थः । ननु झडिति प्रवर्तमानं घटादिप्रतियोगिकाभावग्राहकं प्रमाणं प्रत्यक्षं परामर्शपूर्वकं प्रवर्तमानं तु तदनुमानमिति भाष्यकारीयं घटादिप्रतियोगिकाभावस्य प्रत्यक्षत्वानुमानत्वव्यवस्थाश्रयणमनर्थकम् । मीमांसकरीत्याऽनुपलब्धिरूपषष्ठप्रमाणगम्यताया एव सौगतरीत्याऽनुपलब्धिरूपलिङ्गगम्यताया एव वक्तुं शक्यत्वादित्यतः पक्षद्वयेऽप्यनुपपत्तिव्युत्पादनपूर्वकं भाष्यकारीयव्यवस्थाश्रयणमुपपादयितुमाह ॥ एतदुक्तं भवतीति । नन्वि-

न्द्रियाजन्यत्वे बाधकाभावाद्भूतले घटाभावप्रतीतिरपि षष्ठप्रमाणजन्येतेऽस्यत इह भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिरिन्द्रियजन्येन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद्रूपादिप्रतीतिवदित्युनुमानेनेन्द्रियजन्यत्वसिध्या तद्विरोधान्न प्रमाणान्तरजन्यत्वं तस्यायुक्तमित्याशयेनाह ॥ **इन्द्रियेति** । नन्विन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमात्रं नेन्द्रियजन्यत्वनियामकम् । तथा सत्यनुमितेरपि तत्प्रसङ्गात् । किन्त्वन्यत्रानुपक्षीणेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् । तत्प्रकृतेनास्ति । इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकयोरनुमानवदधिकरणग्रहणे उपक्षीणत्वादित्यतोऽत्राधिकरणग्रहे उपक्षयः किं तत्प्रकृतेरपरोक्षत्वे साधकाभावात्कल्प्यते किंवा तत्त्वे बाधकसद्भावादिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **अपरोक्षेति** । न चापरोक्षाधिकरणानुभवसन्निधानादपरोक्षत्वाभिमान इति वाच्यम् । धूमानुमानेऽपि तत्प्रसङ्गादित्याशयात् । द्वितीयं दूषयति ॥ **बाधकेति** । अभावस्य तुच्छत्वेन साक्षात्कारविषयत्वानुपपत्तिर्बाधकमिति चेन्न । तथा सति शशविषाणवन्मानान्तराविषयत्वस्याप्यभावापातात् । अभावस्येन्द्रियेण सान्निकर्षानुपपत्तिस्तथेति चेत् । संयोगस्यैव सम्भवाद्द्रव्ययोरेव संयोग इति वैशेषिकादिप्रक्रियाया अप्रामाणिकत्वात् । अभावप्रतीतेरपरोक्षाकारत्वस्यानुभवसिद्धत्वे बाधकाभावे च सत्यपि तत्रेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकयोरधिकरणग्रहोपक्षयकल्पने बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमात्रस्यासाधकत्वादधिकरणग्रहणे उपक्षीणत्वेनान्यत्रानुपक्षीणेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्यासत्त्वेन तेन तदसिद्ध्या रूपादिप्रतीतेरपि नेन्द्रियजन्यत्वम् । किन्तु प्रमाणान्तरजन्यत्वमित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । सौगतमतं दूषयति ॥ **लिङ्गदर्शनेति** । न चाभ्यासपाटवाद्विलम्बानुपलब्धिर्न तु व्यवधानानुपपत्तिरित्यनुमानफलत्वमेवेति वाच्यम् । तथा सति रूपादिज्ञानस्यापि तत्त्वापातादित्याशयात् ॥ **न तत्रेति** । अधिकरणस्येन्द्रियासन्निकृष्टत्वेन संयुक्तविशेषणतारूपतत्सामग्रीविरहादिति भावः ॥ **अनुपलब्धिलिङ्गकानुमानेति** । विप्रतिपन्नो गजः प्रातश्चत्वरे नासीद्योग्यत्वे सति तदा तत्राननुभूतत्वात्सम्मतवदित्यनुमानवेद्यत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । नन्वयं स्वरूपासिद्धो हेतुरित्यत आह ॥ **अनुपलब्धेश्चेति** । विप्रतिपन्नो गजस्तदा तत्र नानुभूतः स्मरणयोग्यत्वे सत्यस्मर्यमाणत्वात्सम्मतवदित्यनुमानादेवाननुभूतत्वसिद्धिसम्भवान्नोक्तदोष इति भावः । यद्यप्यनुपलब्धेः साक्षिवेद्यत्वान्न स्मरणाभावलिङ्गानुमेयत्वं स्वमतेऽस्ति । यद्वक्ष्यति साक्षिग्राह्याणां बुद्धिसुखादीनामभावस्य नियमेन साक्षिप्रत्यक्षवेद्यत्वादितीति । तथाऽपि परारीतिमाश्रित्यैतदुक्तमिति

मन्तव्यम् ॥ **अत एवेति** । प्रातर्गजाद्यभावस्यानुमानिकत्वादेवेत्यर्थः । बुद्धिसुखादीनामित्यत्र सुखादिग्रहणं दृष्टान्तार्थमिति मन्तव्यम् ॥ **नियमेनेति** । अभावस्य प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वनियमादिति भावः । अर्थापत्त्युपमानाभावा अनुमानान्तर्गता इतिवत्प्रारम्भाद्या अप्यनुमानान्तर्गता इति वक्तव्ये तथाऽनुक्त्वा युक्तय इति शब्दान्तरप्रयोगादन्यत्रान्तर्भावोऽमीषां प्रतिपाद्यत इति भ्रान्तिपरिहाराय युक्तय इत्येतद्व्याचष्टे ॥ **युक्तयोऽनुमानानीति** । स तत्र प्रतिपाद्यत इत्यत्रापवादाभावे सतीति पूरणान्नातिप्रसङ्गः । निर्दोषशब्दत्वरूपागमलक्षणाक्रान्तत्वादेतेषामागम एवान्तर्भावः किन्न स्यादित्यत आह ॥ **एतेनेति** । व्याप्तिमपेक्ष्यैवार्थावसितिकारणत्वेनेत्यर्थः । न चैवमुपक्रमादिष्वागमलक्षणस्यातिव्याप्तिः स्यादिति वाच्यम् । विप्रतिपन्नार्थे तेषामनुमानत्वेऽपि स्वार्थे आगमस्यापि सत्त्वेन लक्ष्यतया तदनवकाशात् । अत्र वाक्यं प्रकरणमित्यादिमूलतद्व्याख्यानयोः श्रुतेः स्वनिर्णये श्रुतित्वेनैव निर्णायकत्वेन वाक्यादिवदनुमानत्वेन निर्णायकत्वाभावाल्लिङ्गत्वानुक्तिः । श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या चेत्युक्तानां श्रुत्यादीनां लिङ्गग्रहणेनैव गृहीतत्वादिति युक्तिपादीयटीकायां श्रुतेर्लिङ्गतालाभात्तद्विरोध इति भाति । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा वाक्यादीनामेव तत्र ग्रहणेन श्रुतेस्तदलाभान्न तद्विरोध इत्यन्ये ॥ **योगविभाग इति** । [अन्तर्भावव्युत्पादनपरो वाक्यभेद इत्यर्थः । अन्यथाऽर्थापत्त्युपमाभावप्रारम्भाद्याश्च युक्तय इत्येव ब्रूयादिति भावः] । इत्यादावित्यादिपदेन कुरुपाण्डवपदोपेतवाक्यान्तरपरिग्रहः । शाकुनेत्यादौ शाकुनं च लिप्यक्षरं च चेष्टा चेत्यादिरूपेण द्वन्द्वः ॥ **अन्तर्भावस्येति** । अनुमानप्रत्यक्षयोरिति शेषः ॥ **सूचितत्वादिति** । शाकुनस्य यथा द्रौणैरुलूकेनेत्यादिनाऽनुमाने, लिप्यक्षरस्य पिपीलिकालिपिश्चेत्यादिना वर्णस्मृतिहेतुतया मानसप्रत्यक्षे, चेष्टायाश्च शाकुनसमानयोगक्षेमतया यथा द्रौणेरित्यादिनाऽनुमानेऽन्तर्भावस्य सूचितत्वादिति भावः ॥ **आहुरिति** । ततश्चानुप्रमाण त्रैविध्यमनुपपन्नमिति भावः । तात्पर्यपरिशुद्धिकारमतमुत्थापयति ॥ **अत्राहेति** । प्रतिज्ञातेऽप्रामाण्यानुमानत्वे उपपादयितुं प्रतिजानीते ॥ **तथा हीति** । अविज्ञाततत्त्वेऽर्थ इति तर्कसूत्रीयन्यायनिबन्धोक्तं तर्कलक्षणमाह ॥ **अनिष्टेति** । प्रसज्यतेऽनेनेति प्रसञ्जनं प्रसञ्जकमित्यर्थः । जलह्रदे निर्धूमत्वापादकव्यावृत्त्यर्थमनिष्टपदम् । लक्षणप्रविष्टमनिष्टं विभजते ॥ **अनिष्टं चेति** । तथा च प्रामाणिकपरित्यागाप्रामाणिकस्वीकारयोरन्यतरप्रसञ्जकस्तर्क इत्युक्तं भवति । तर्कविभागमाह ॥ **स इति** । पञ्चविधत्वमेव दर्शयति ॥ **आत्माश्रयेति** । अत्र टीकायामात्मा-

श्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गभेदादित्येव पाठः साधुः । तथैव मूलकोशेषु न्यायनिबन्धादिषु पाठदर्शनात् । अनवस्थाप्रसङ्ग-
भेदादिति क्वाचित्कः पाठः । तत्रापि प्रमाणबाधितार्थत्वस्यानुपलक्षणे प्रतिज्ञाततर्कपाञ्चविध्यानिर्वाहात्तस्य वा पद्धत्यनुसारेण केवलानिष्टस्य वा
सङ्ग्राह्यत्वात्प्रतिज्ञाततर्कपाञ्चविध्यसिद्धेरात्माश्रयादिशब्दानां तत्प्रसङ्गोपलक्षणत्वं प्रसङ्गशब्दस्य च प्रसिद्धार्थत्यागेन केवलानिष्टपरत्वं वा कल्पनीयमिति
ध्येयम् ॥ **प्रसङ्गभेदादिति** । प्रसञ्जकभेदादित्यर्थः । नन्वन्योन्याश्रयचक्रकयोरात्माश्रयासङ्कीर्णोदाहरणाभावादात्माश्रयानवस्थाप्रमाणबाधितार्थप्रसङ्ग-
भेदेन तत्त्रैविध्यमेवेति कथं पाञ्चविध्यमिति चेन्न । अपेक्ष्यापेक्षितत्वस्यान्योन्याश्रये स्वापेक्ष्यापेक्ष्यापेक्षितत्वस्य चक्रके उपाधित्वात् । आत्माश्रये
च साक्षात्स्वापेक्षितत्वस्यैवोपाधितयोपाधिभेदात् । यद्ययमेतज्जन्यजन्यः स्यादित्यादिमणिकण्ठोपदर्शितापादनप्रकारभेदाच्चान्योन्याश्रयचक्रकयोरात्मा-
श्रयात्पृथक्त्वविवक्षया पाञ्चविध्यकथनमिति द्रष्टव्यम् । नन्वनिष्टप्रसङ्गस्तर्क इत्युक्तम् । तथा सति शब्दो यद्यनित्यः स्यात्तर्हि सावयवः स्यादित्या-
देरप्यनिष्टापादनतया तर्कत्वप्रसङ्गादित्यतोऽत्र लक्षणवाक्यस्थस्यानिष्टप्रसङ्गशब्दस्य व्याप्याङ्गीकारेऽनिष्टव्यापकप्रसङ्गपरत्वेनानिष्टप्रसङ्गमात्रपरत्वाभावान्न
दोष इति भावेन परिष्कृततल्लक्षणमाह ॥ **तत्र प्रसङ्गो नामेति** । अनिष्टस्य वन्ह्यभावव्यापकस्य धूमाभावादेः प्रसञ्जको व्याप्याङ्गीकारस्तर्क
इत्यर्थः । अत्र व्यापकारोपहेतुर्व्याप्यारोपस्तर्क इत्युक्ते भ्रमरूपवन्ह्यनुमितिहेतौ बाष्पारोपितधूमेऽतिव्याप्तिः । तत्रैव प्रवृत्ते यद्यग्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि
न स्यादिति तर्केऽव्याप्तिश्च । तत्र निरग्निकत्वनिर्धूमत्वयोः सत्त्वेन व्याप्यव्यापकयोरारोपस्याभावादिति तत्परिहारायारोपपदं विहायाङ्गीकार इत्युक्तमिति
ध्येयम् । ननु तर्कस्याप्रमाणत्वे शास्त्रे तन्निरूपणमनर्थकं स्यादित्यतोऽप्रमाणत्वेऽपि तस्य प्रमाणानुग्राहकत्वेन तदितिकर्तव्यतारूपतयाऽवश्यकत्वा-
द्युक्तं तन्निरूपणमिति भावेन तस्य तदितिकर्तव्यरूपतामाह ॥ **सोऽयमिति** ॥ **प्रमाणविषयसम्भावनादीति** । सम्भावना च प्रमाणविषयाभ्यनु-
ज्ञानम् । आदिपदेन तदुपयोगिविपरीतशङ्कानिरसनपरिग्रहः । ततश्च प्रमाणविषयः साध्यधर्मस्तस्याभ्यनुज्ञानं नाम कोट्यन्तरन्यक्कारेण साधनार्हत्व-
बोधनमित्यर्थः । प्रतिज्ञातं प्रमाणानुग्राहकत्वं तर्कस्योपपादयितुं प्रतिजानीते ॥ **तथा हीति** । सर्वप्रमाणज्यैष्ठ्यात्प्रत्यक्षस्य प्रथमतस्तद्विषय एव ॥ ५० ॥
विपरीतशङ्कोत्थापनप्रकारं तर्केण तन्निवृत्तिप्रकारं च दर्शयति ॥ **भूतल इत्यादिना** । चक्षुर्व्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायितया घटाभावस्य प्रत्यक्षत्व

मित्यत्र दृष्टान्तार्थं भूतमिवेत्युक्तम् । न त्वभावप्रत्यक्षोपयोगिताभिप्रायेण । शान्तः कोलाहल इत्यादावधिकरणप्रत्यक्षमन्तरेणाप्यभावग्रहणादिति ध्येयम्
॥ **तत्तुल्येति** । चक्षुर्व्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायिप्रतीतिविषयतया भूतलेन सह तुल्ययोगक्षेमत्वादित्यर्थः । अनुमानं प्रत्यपि तर्कस्यानुग्राहकता-
मुपपादयति ॥ **एवमिति** ॥ **क्वचिदिति** । हिंसात्वादौ तदुभयदर्शनान्निरुपाधिकेऽप्यभिचारिणि च धूमादौ तच्छङ्केति भावः ॥ **व्यभिचारश-
ङ्कयेति** । स्वारसिकव्यभिचारशङ्कयेत्यर्थः ॥ **उपाधिशङ्कयेति** । तदाहितव्यभिचारशङ्कयेत्यर्थः । विपरीतजिज्ञासामभिनयेन दर्शयति ॥ **धूमवा-
निति** । विपक्षशङ्कया साध्यराहित्यशङ्कया । तर्कं स्वरूपमभिनयेन दर्शयति ॥ **यदीति** । कथं तर्कस्य विपक्षजिज्ञासाविच्छेदकत्वमित्यत आह
॥ **स हीति** । अत्र कोटिशब्दः स्वरूपवचनः । तदायत्तव्यभिचारकोटावित्युपलक्षणम् । तदनायत्तव्यभिचारकोटावित्यपि द्रष्टव्यम् । उपा-
धिव्यभिचारयोरन्यतरबाधस्येतरबाधानान्तरीयकत्वात्तस्यानिष्टप्रसञ्जनद्वारेण तर्कस्तौ निराकुर्वन्पक्षस्य विपक्षत्वशङ्कां निवारयतीत्यर्थः । तर्कस्य
विपक्षजिज्ञासाविच्छेदकत्वेनानुमानविषयविपरीतशङ्काविधूननरूपप्रमाणान्तरसाधारणानुग्राहकत्वं प्रदर्श्यानुमानापेक्षितव्याप्तिनिश्चायकत्वेनापि तदु-
पयोगितामाह ॥ **ततश्चेति** । तर्कसनाथेन भूयोदर्शनेन निश्चितःभावमित्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकविषये भूयोदर्शनसहाय्यमाचरन्ननुग्राहकस्तर्क
इत्यात्मतत्त्वविवेकवचनादिति भावः । शब्दप्रमाणं प्रत्यपि तर्कस्यानुग्रहतामुपपादयति ॥ **तथेति** । ननु व्युत्पन्नस्याकाङ्क्षायोग्यतासन्निधि-
मत्पदकदम्बश्रवणसमन्तरमेव निर्विचिकित्सकवाक्यार्थप्रतिपत्तौ कस्तर्कस्यावकाश इत्यतः स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन तदवकाशं दर्शयति
॥ **स्वर्गकाम इत्यादिना** ॥ **लिङा प्रतीयमानाया इति** । भावनैव प्रयत्नात्मा सर्वत्राख्यातगोचर इत्यभियुक्तवचनात्तस्या लिङ्वाच्यत्वात्तेन
तत्प्रतीतिरिति भावः ॥ **भाव्येति** । साध्येत्यर्थः । धात्वर्थो यागः । तस्यैव भाव्यत्वे हेतुमाह ॥ **समानपदोपात्तत्वादिति** । यजेतेतिपदेनैव
प्रत्ययांशेन भावनाया इव प्रकृत्यंशेन यागस्यापि बोधितत्वेनैकपदरूपश्रुतिगम्यत्वादित्यर्थः । पदान्तरोपात्ततया वाक्येन गम्यमानात्स्वर्गादप्येकपदश्रुति-
गम्यस्य यागस्य प्राबल्यात्तस्यैव भावनासाध्यत्वेन ग्रहणं युक्तमिति भावः ॥ **जोषमेवास्त इति** । यागस्य स्वर्गसाधनत्वमबोधयित्वैवास्त इत्यर्थः ।
उक्तशङ्कानिरासकतया शब्दरूपप्रमाणस्यानुग्राहकांस्तर्कानाह ॥ **यदीति** ॥ **विधेरिति** । लिङाद्यर्थस्येत्यर्थः । [इष्टाभ्युपायत्वमिष्टसाधनतारूपत्वं न

स्यात् । यागस्य स्वयं क्लेशरूपत्वादिति भावः । अत्रेष्टापत्तिपरिहारायाह ॥ **शास्त्रस्य चेति** । लिङादिरूपस्येत्यर्थः । यदि लिङादिशास्त्रं क्लेशहेतुं यागं साध्यत्वेनोपदिशेत्तदेष्टसाधनबोधकं न स्यात् । विप्रलम्भकवाक्यवदिति भावः ॥ **तत्प्रणेतुश्चेति** । तदुपदेष्टुरित्यर्थः । यदीश्वरः स्वयंक्लेशात्मकत्वेनानिष्टसाधनमपीष्टसाधनतयोपदिशेत्तर्हि विप्रलम्भकवदनाप्तः स्यादित्यर्थः ॥ **प्रेक्षावतामिति** । यदि क्लेशात्मको यागः साध्यः स्यात्तदा प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयो न स्याद्विषभक्षणादिवदिति भावः । तर्केणेति जात्यभिप्रायकमेकवचनम् ॥ **एवं नानाविध इति** । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तेः प्रमाणन्तरजन्यत्वशङ्काव्युदासेन चतुर्थप्रमाणविषयत्वाभ्यनुज्ञानमुपमानस्य तर्ककृतोऽनुग्रहः । तथा हि । अतिदेशवाक्यश्रवणदशायामप्रतीते गवये सङ्गतिग्रहणस्यातिप्रसङ्गापादकत्वात्प्रतीतस्य सादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे गवयशब्दस्य गोत्वतदुपलक्षितव्यक्तितत्सादृश्यलक्षणानेकार्थत्वदोषप्रसङ्गात्कदाचिदप्रतीतमूनामारण्यकानां सादृश्यस्याप्रतीततया गवयशब्दप्रयोगाभावप्रसङ्गाच्च । शब्दस्य गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणभूतसादृश्यप्रतिपादनमात्रपरत्वे व्यवस्थिते सति सम्बन्धस्य शब्दजन्यप्रतीतिविषयत्वशङ्कानिरासे वाक्यश्रवणमन्तरेणापि सम्भवप्रसङ्गात् प्रत्यक्षविषयत्वनिरासे पूर्वं गवयप्रतीत्युपायाभावेन व्याप्तेरगृहीतत्वादनुमितिविषयत्वशङ्कानिरासे सति प्रमाणान्तरविषयत्वाभ्यनुज्ञानरूपः । तथा यद्ययं गवयशब्दवाच्यो न स्यात्तदातथोपदेष्टुरारण्यकस्य प्रसिद्धमाप्तत्वं व्याहन्येतेत्युपमानविषयविपरीतशङ्काविघटनरूपो वा तर्कसाध्योऽनुग्रहः। एवमागमप्रामाण्येऽपि तत्फलस्यानुमानेनान्यथासिद्धिशङ्कानिरासः । आगम एव च तत्र तत्र वाक्येष्वन्यार्थत्वादिति शङ्कानिरासो वाऽऽगमाप्रामाण्यशङ्कानिरासरूपो वा तर्कसाध्योऽनुग्रहो बोद्धव्य इत्यर्थः ।

अ०—स्वन्यायैः साधनं कार्यं परन्यायैस्तु दूषणम् ॥ स्वन्यायैर्दूषणं च स्यात्साधितैः प्रतिवादिनः ॥ प्रसङ्गार्थतया प्रोक्ता न सिद्धान्तस्य दूषकाः ॥ छलं जातिरिति द्वेधा व्याहत्यन्तरमिष्यते ॥

सु०—सोऽयं प्रमारूपं वा प्रमाणं स्याल्लिङ्गदर्शनवदप्रमारूपं वेन्द्रियादिवत् । न तावदाद्यः । त(र्क)स्याहार्यरूपत्वात् । तत्करणमपि न प्रमाणम् । प्रमाफलत्वाभावात् । न द्वितीयः । आरोपितविषयत्वात् । विपर्ययप्रामाण्योपगतौ तु तेनास्य नियामकः सम्बन्धो नास्ति । असम्बद्धस्य गमकत्वे चातिप्रसङ्गः । अनुमानत्वे चास्यापादकं लिङ्गमापाद्यं साध्यमिति वक्तव्यम् ।

न च तद्युक्तम् । आपादकस्याहार्यत्वेनान्यतरासिद्धत्वात् । आपाद्यस्य चानिष्टत्वेन बाधितत्वात् । न ह्यसिद्धं लिङ्गं भवति । नापि बाधितं साध्यम् । सति चाश्रयेऽनुमानं भवति । न (हि) भूतले घटोऽस्ति यः साध्यसाधनयोराश्रयः स्यात् । व्यधिकरणता चापाद्यापादकयोर्बहुलमुपलभ्यते । आपाद्यस्य साध्यत्वेऽपसिद्धान्तश्च स्यात् । धूमसद्भावस्य स्वयमभ्युपगतत्वात् । तस्माद्विपर्ययपरतन्त्रत्वादप्रमाणमेव प्रमाणानामनुग्राहकस्तर्क इति कुतोऽस्यानुमानेऽन्तर्भाव इत्यत आह ॥ स्वन्यायैरिति । न्यायशब्देन धर्मिलिङ्गव्याप्तिदृष्टान्ता उच्यन्ते । न केवलं परस्य किन्तु स्वस्यापि ये सिद्धा न्यायास्ते स्वन्यायाः । साधनमिति दूषणस्याप्युपलक्षणम् । परस्यैव सिद्धा न्यायाः परन्यायाः स्वस्यैव सिद्धा न्यायाः स्वन्यायाः । चशब्देन साधनं च प्रतिवादिनः प्रति । एतदुक्तं भवति। द्विविधं हि कार्यं कथकस्य स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणं चेति । तत्र साधनं स्वपरसम्मतैरेव न्यायैः कार्यं नान्यतरमात्रासिद्धैः । यथा पर्वतोऽग्निमान्धूमवत्त्वाद्यो यो धूमवानसावग्निमान्यथा महानस इति । क्वचित्पुनः साधनं स्वमात्रासिद्धैरेव न्यायैः क्रियते । तत्र च परेणान्यतरासिद्ध्याद्यावुदाहृते तं प्रति तत्साधनं क्रियते । यथा शब्दोऽनित्यः कार्यत्वात् । कार्यश्चासावव्यञ्जकप्रयत्नानन्तरोपलब्धेरित्यादि । सर्वथा साधनमुभयसिद्धन्यायसाध्यम् । दूषणं तु द्विविधम् । इदमित्थं न भवतीति वाऽनिष्टोपदर्शनेन वा । तत्राद्यमुभयसिद्धन्यायैरेव कार्यम् । यथा शब्दो न द्रव्यं श्रोत्रग्राह्यत्वात्सामान्यवदिति । क्वचित्पुनः स्वमात्रासिद्धैर्न्यायैः साधनमिव दूषणमपि कृत्वा परं प्रति तत्साधनं क्रियते । यथा तत्रैव प्रयोगे कालेनानैकान्त्योद्भावने तस्यातीन्द्रियत्वसाधनमित्यादि । सर्वथाऽऽद्यं दूषणमुभयसिद्धन्यायसम्पाद्यमेव । द्वितीयं तु परासिद्धैरेव न्यायैः (कार्यम्) । यथा यदि पर्वतो निरग्निकस्तदा निर्धूमः स्यादिति । अत्र ह्यापादकस्य परासिद्धत्वमेव भाव्यं न स्वसिद्धत्वम् । तदतिरिक्ताङ्गानां तु स्वसिद्धिः सत्यसती वा न विवक्षिता परासिद्धिरेवोपयुज्यते । तदेव च तर्क इति व्यवह्रियते । तेन तत्राश्रयासिद्ध्यन्यतरासिद्धी भूषणे एव न दूषणे ।

व्यधिकरणत्वं तु न क्वापि दूषणमित्युक्तम् । शक्यसम्पादनं च तर्केऽपि समानाधिकरणत्वम् । अवश्यं चैतदेवम् । अन्यथा केवलान्वायिधर्मस्य केवलव्यतिरेकिण्यभावात् तस्यानुमानत्वापत्तेः । सामान्यलक्षणसद्भावात् विशेषलक्षणाभावेऽपि न दोष इति चेत्समं प्रकृतेऽपि । व्याप्त्यपेक्षया गमकत्वस्य तर्केऽपि विद्यमानत्वात् । विद्यमान एवाश्रयेऽविद्यमानस्यैवेत्यपि सामान्यलक्षणे निवेश्यमिति चेत् । तर्हि विपक्षाभावो वा सप(क्षे स)पक्षसद्भावोऽपि वा निवेश्यताम् । प्रयोजनाभावान्नेति चेन्न । प्रकृतेऽपि समत्वात् । तर्कनिरासः प्रयोजनमिति चेत्तत्रापि केवलव्यतिरेकिनिरासः प्रयोजनं भविष्यति । निर्निबन्धनोऽसाविति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । साधनेऽप्यासिद्धस्यानुमानत्वं स्यादिति चेत्तर्हि विपक्षवतः सपक्षेऽसतोऽपि केवलान्वयित्वं स्यात् । तद्विशेषलक्षण एव निक्षेप्यमिति चेत्समानमत्रापि । अत एव स्वन्यायैः साधनमित्यादिना व्यवस्था दर्शितेति । माभूदाश्रयासिद्ध्यन्यतरासिद्ध्योरत्र दूषणत्वम् । तथाऽपि बाधापसिद्धान्तसद्भावान्न तर्कस्यानुमानत्वमिति चेत्(न) । तयोरप्यसिद्धिवत्साधनदूषणविषययोरेव दूषणत्वेन प्रसङ्गानुमाने तदभावादिति पूर्ववत्परिहारः सिद्ध एव । तथाऽपि साधनेऽप्यवान्तरभेदकल्पनया तर्हि बाधादेरदूषणत्वं कल्प्यतामित्यातिप्रसङ्गनिरासाय परिहारान्तरमाह ॥ प्रसङ्गेति ॥ प्रसङ्ग आपादनं तदर्थतया तद्विषयतया प्रसञ्जनीयतयेति यावत् । प्रोक्ता निर्धूमत्वादयोऽर्थाः । न सिद्धान्तस्य दूषका इत्युपलक्षणम् । न बाधिता इत्यपि द्रष्टव्यम् । एतदुक्तं भवति । किमापाद्यतोपेतस्य निर्धूमत्वादेर्बाध्यत्वं तत्प्रोक्तौ चापसिद्धान्त उच्यते । उत केवलस्य । नाद्यः । यत आपादानं नामाङ्गीकर्तव्यताज्ञापनम् । न पुनः सद्भावप्रतिपादनम् । न च तत्प्रमाणादिविरुद्धम् । यदि विषं भक्षयिष्यसि तर्हि मरिष्यसीति यथा । द्वितीये तु स्यादेव बाधादि । न च तदत्रोच्यते तथा सति (तर्हि) स्यादिति न स्यादिति । असिद्धिरप्येवमेव परिहर्तव्या । तथा हि । किं यद्यलङ्कृतस्य निरग्निकत्वादेरसिद्धत्वमुच्यते । किंवा केवलस्य । न प्रथमः । असिद्धेः ।

यदि निरग्निकः स्यादित्य(स्य हि य)पि यदि निरग्निकत्वेनाङ्गीक्रियेतेत्यर्थः । न चायमसिद्धः । तथा सति तर्कस्याप्यनुत्थानापत्तेः । अत एव भगवानाचार्यो यदि विद्येतेत्येतद्विद्यत इत्यङ्गीकारो भवेद्यदीति व्याख्यातवान् । न द्वितीयः । तस्यात्रानुपादानात् । तथात्वे हि यदीति न स्यादिति । अस्मिन्परिहारे सति पूर्वोक्तव्यवस्थाश्रयणेऽपि न कश्चिदतिप्रसङ्गः । स्यादेतत् । द्विविधमेवानुमानं साधनं दूषणं च । तत्र तर्को न साधनमिति तावद्भवतामपि सम्मतम् । नापि दूषणम् । दुष्टिप्रमाजनकं हि दूषणं नाम । न च तर्कस्य तत्सम्भवति । परसिद्धेन हि न्यायेन परस्य तत्र दुष्टिर्ज्ञापनीया । न चासौ साधुः । तथात्वे हि परसिद्ध इत्येव न स्यात् । असाधुना च ज्ञाप्यमाना दुष्टिराभासभूतैवेति कथं तर्कोऽनुमानमित्येतच्छलजात्योर्दुष्टत्वमूलव्युत्पादनेनैवैतत्समानयोगक्षेममित्याशयवांस्तत्स्वरूपं निरूपयति ॥ छलमिति । व्याहत्यन्तरं व्याहतिप्रभेदः । इष्यते प्रामाणिकैः । यद्वा व्याहतिर्विरोधः । अन्यदसङ्गतं चेति व्याहत्यन्तरम् । छलमसङ्गतं जातिर्विरोध इत्यर्थः ।

टि०—नन्वस्त्वेवं प्रमाणानुग्राहकत्वं तर्कस्य तदपि प्रमाणस्यैव सतस्तर्कस्य भविष्यति किन्तदप्रामाण्यकल्पनयेत्यतः प्राक् प्रतिज्ञातमप्रामाण्यमुपपादयितुं तावद्विकल्पयति ॥ **सोऽयं तर्क इत्यादिना** । यथा लिङ्गज्ञानं स्वयं प्रमारूपं सदेव प्रमितिकरणत्वात्प्रमाणं तथा तर्कोऽपि स्वयं प्रमारूपः सन्नेव प्रमितिकरणत्वात्प्रमाणमित्यभिप्रेतं किंवा यथा चक्षुरादिकं प्रमारूपमसदपि प्रमितिकरणत्वमात्रेण प्रमाणं तथा तर्कोऽपि प्रमारूपोऽसन्नपि प्रमितिकरणत्वमात्रेण प्रमाणमिति विकल्पाभिप्रायः ॥ **तस्येति** । निर्वन्हित्वाद्यापादकज्ञानस्येत्यर्थः । ततश्च न तस्य लिङ्गज्ञानवत्प्रमारूपत्वं सम्भवतीति भावः ॥ **न तत्करणमपि प्रमाणमिति** । तत्करणं प्रमितिकरणमिति कृत्वाऽपि प्रमाणमिति नेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह ॥ **प्रमाफलत्वाभावादिति** । निर्धूमत्वज्ञानस्याप्रमात्वान्न प्रमितिकरणत्वमपि निर्वन्हित्वज्ञानस्यास्तीत्यर्थः । तर्कज्ञानस्यापाद्यापादकांशयोराहार्यरूपत्वान्न प्रमारूपत्वं नापि प्रमितिकरणत्वमिति समुदायार्थः । अस्तु तर्हीन्द्रियादिवदेवाप्रमारूप एव प्रमितिकरणत्वात्प्रमाणमिति द्वितीय इत्यत आह ॥ **नेति** । तत्र हेतुमाह ॥ **आरोपितेति** । निर्वन्हित्वज्ञानविषयस्य निर्धूमत्वस्यारोपितत्वेन तज्ज्ञानस्याप्रमात्वान्नेन्द्रियादिवन्निर्वन्हित्वज्ञानस्य प्रमितिकरणत्वमित्यर्थः । ननु

नायमारोपः । आपाद्यापादकस्वरूपे तस्य तात्त्विकत्वात् । नापि तयोः संसर्गे तस्याप्यबाधनात् । यदि निर्वह्निरयं तदा निर्धूम इति धीः कदाऽपि बाध्या । तथात्वे वा तर्काभासादविशेषप्रसङ्गात् । वितृष्णगृहे यद्यतिथिरागतः स्याद्भोजितः स्यादित्यत्रातिथिरायाति भोज्यते चेति न तत्र तर्कस्याहार्यारोपरूपत्वमिति । मैवम् । तर्को हि निर्वह्निरयं निर्धूम इति निर्वह्नित्वादिना सन्दिग्धत्वस्य सामानाधिकरण्यमुल्लिखति । एतन्मूलकमाभिधानमपि तत्सामानाधिकरण्यविषयकम् । न च तदस्ति वास्तवमिति कथं न तस्याहार्यारोपरूपत्वम् । अथ निर्वह्निरयं निर्धूम इत्यतो विलक्षणविषयकस्तर्कोऽनुभूयते । यद्यर्थः स्यादर्थयोरत्र विषयत्वादिति मतम् । तन्न । तथाऽपि तर्कस्यारोपिताव्यवस्थितसत्त्वोपाधिकसत्त्वविषयत्वेनानिश्चायकतया प्रमारूपत्वाभावात् । तथा च संशयात्प्रच्युतो निर्णयं चाप्राप्तस्तर्क इत्याहुरन्यत्रोदयनाचार्याः । संशयो हि डोलायितानेककोटिकः । तर्कस्तु नियतां कोटिमवलम्बते । तर्के समीचीनज्ञानत्वव्यवहारस्तु तर्कप्रवृत्तिहेतुव्याप्त्यादिज्ञानस्य सम्यक्त्वात् । अत एव न तर्काभासादविशेषप्रसङ्गः । सम्भावनात्मा च प्रसङ्गो न तर्कः । तस्यानिष्टप्रसञ्जनत्वादस्य तदभावादिति ध्येयम् । ननु न तर्कस्य निर्धूमत्वादौ प्रामाण्यमुच्यते येनारोपितविषयत्वं स्यात्किन्तु स्वविषयव्याप्यविपर्ययौ स्वविषयवादि । यदि निर्वह्निः स्यात्तर्हि निर्धूमोऽपि स्यादिति तर्कः । तद्विषयो निर्धूमत्वम् । तद्व्याप्यं निर्वह्नित्वं तद्विपर्यययोर्वह्निमत्त्वम् । तच्च वास्तवमेवेति तत्प्रमितित्वात्तर्कस्य प्रामाण्यं युक्तमित्यत आह ॥ **विपर्यय इति** । स्वविषयव्याप्यविपर्यय इत्यर्थः ॥ **तेनेति** । तेन वह्निमत्त्वेन निर्धूमः स्यादिति तर्कस्य गमकतानियामकः सम्बन्धो नास्ति । अन्यस्यान्यगमकतायां सम्बन्धस्यैव नियामकत्वादित्यर्थः । असम्बद्धस्यैव तर्कस्य वह्निगमकत्वं किन्न स्यादित्यत आह ॥ **असम्बद्धस्येति** । नन्वेवं न निर्धूमत्वविपर्ययस्य निर्वह्नित्वविपर्ययगमकत्वं स्यात् । धूमस्य वह्निना सम्बन्धाभावादिति चेत् । न ब्रूमो वयं संयोगादिरेव सम्बन्ध इति । किन्त्वतिप्रसङ्गभञ्जकप्रत्यासत्तिमात्रम् । तदिह धूमस्य वह्निना संयोगाद्यभावेऽपि तद्व्याप्तिरूपसम्बन्धस्य सत्त्वाद्युक्तं तद्गमकत्वम् । न चैवं तर्कस्य वह्निमत्त्वेन साक्षात्सम्बन्धाभावेऽप्येतत्तर्कानुग्राह्यप्रमाणविषयत्वाभिमताभावव्यापकीभूतधूमाभावविषयकत्वमेव नियामकः सम्बन्धो भविष्यति । साक्षात्सम्बन्धस्येव परम्परासम्बन्धस्यापि नियामकत्वात् । ततश्च न वह्निविषयत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सत्यापाद्यविपर्ययपर्यवसानं विनाऽपि तर्कस्य साधकत्वप्रसक्त्या तद्वैय्यर्थ्यप्रसङ्गात् । न च सहकारित्वात्तदप्यावश्यकमिति वाच्यम् । एवं तर्हि

विपर्ययानुमानादेव साध्यानुमित्युपपत्तौ तर्कस्य प्रमाणत्वे मानाभावात्तदितिकर्तव्यतात्वमेव स्यादित्यन्यत्र विस्तरः। एवं प्रतिज्ञातं तर्कस्याप्रामाण्यमुपपाद्यानुमानत्वमपि निराकरोति ॥ **अनुमानत्वे चेति** ॥ **वक्तव्यमिति** । तदन्यस्यानिरूपणादिति भावः ॥ **अनिष्टत्वेनेति** । प्रामाणिकहानादिरूपत्वेनेत्यर्थः ॥ **व्यधिकरणता चेति** । यदि धात्वर्थो भाव्यः स्यात्तदा विधेरिष्टाभ्युपायत्वं न स्यात् । शास्त्रस्य तद्बोधकत्वं न स्यात् । उपदेष्टुराप्तत्वं न स्यात् । प्रेक्षावतां प्रवृत्तिश्च न स्यादित्यादितर्केष्वित्यर्थः ॥ **तस्माद्विपर्ययपरतन्त्रत्वादिति** । आरोपितव्याप्यसमुत्थत्वेनारोपत्वान्न तर्कः स्वविषये निर्धूमत्वे प्रमाणम् । नापि स्वविषयव्याप्यविपर्ययरूपेऽग्निमत्त्वे । तेन सहास्य नियामकसम्बन्धाभावात् । नियतसम्बन्धस्वविषयविपर्ययापेक्षितत्वे तु विपर्ययानुमानमूलभूतव्याप्तिनिश्चयोपजीवनेन पारतन्त्र्यान्न प्रमाणं तर्क इत्यर्थः । तर्हि क्वास्योपयोग इत्यतो निश्चयाय प्रवर्तमानानां प्रमाणानां तत्तद्विषयाविवेकेनोक्तरीत्याऽनुग्राहकत्वात्तदितिकर्तव्यतात्वेन तर्कस्योपयोग इत्याशयेनाह ॥ **प्रमाणानामनुग्राहक इति** । केचित्त्वप्रमाणस्य तर्कस्य प्रमाणानुग्राहकत्वं केन प्रकारेणेत्यत उक्तं विपर्ययपरतन्त्रत्वादिति । विपर्ययपर्यवसानाधीनफलकत्वादित्यर्थः । ततश्च विपर्ययपर्यवसानद्वाराऽप्रमाणेनापि तेन पक्षे विपक्षजिज्ञासाविच्छेदरूपानुग्रहकरणाद्युक्तं तदनुग्राहकत्वमिति भाव इत्याहुः । न्यायशब्दस्य लिङ्गमात्रपरत्वे व्याप्त्यादीनां स्वसिद्धताया अलाभप्रसङ्गात्तल्लाभाय न्यायशब्दमपेक्षिताशेषार्थसमर्पकतया व्याचष्टे ॥ **न्यायशब्देनेति** । स्वन्यायैरित्यस्यात्र वाक्ये द्विःश्रवणात्पूर्वेणोत्तरस्योत्तरेण पूर्वस्य वा गतार्थतापरिहारायार्थभेदमाह ॥ **केवलमित्यादिना** । साधनस्येव दूषणस्यापि स्वपरसिद्धन्यायकर्तव्यतायाः सत्त्वान्न विशिष्यसाधनग्रहणं युक्तमित्यतस्तदुपलक्षणतया व्याचष्टे ॥ **साधनमितीति** । स्वसिद्धैरित्यनेन स्वपरसिद्धन्यायैर्दूषणकर्तव्यताया उक्तत्वात्तदगतार्थ्याय परासिद्धैरित्यस्यार्थमाह ॥ **परस्यैवेति** । ननु साधनदूषणयोः स्वपरसम्प्रतिपन्नन्यायसाध्यत्वं स्वपरमात्रसम्प्रतिपन्नन्यायसाध्यत्वं च विरुद्धं कथमङ्गीक्रियत इत्यतः साधने दूषणे चावान्तरभेदात्तदुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । (व्यञ्जकप्रयत्नानन्तरमुपलभ्यमानेष्वीश्वरादिषु व्यभिचारवारणाय व्यञ्जकेति) ॥ **(उद्भावन इति** । इदानीं शब्द इति प्रतीतिमनुरुध्य कालस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वमङ्गीकृत्योद्भावने सतीति योज्यम्) ॥ **तदतिरिक्ताज्ञानामिति** । व्याप्त्यादीनामित्यर्थः । नन्वेवं दूषणानुमानविशेषेऽसिद्ध्यादेरदूषणत्वप्राप्तावपि तर्के किमायातमित्यत आह ॥ **तदेव चेति** ।

(अनिष्टोपदर्शनेन यद्दूषणं तदेवेत्यर्थः) ॥ (आश्रयासिद्धीति । यद्यत्र घटोऽभविष्यदित्यादितर्कविशेष एवेदं न तु सर्वत्रेति द्रष्टव्यम्) ॥ उक्तमिति । न च ते दोषा व्याप्तौ सत्यां कथञ्चनेत्यादिनेति शेषः ॥ शक्यसम्पादनं चेति । विधिर्यदि धात्वर्थभाव्यकः स्यात्तदिष्टसाधनरूपो न स्यात् । यदि विधिरिष्टसाधनरूपो न स्यात्तर्हि तद्बोधकलिङादिशास्त्रबोध्यो न स्यात् । आप्तोपदेश्यो न स्यात् । प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयो न स्यादित्यादिरूपेण सामानाधिकरण्यं शक्यसम्पादनं चेत्यर्थः ॥ अवश्यं चेति । सत्यप्यन्यतरासिद्ध्यादावेवमुक्तप्रकारेणैतत्तर्कस्यानुमानतया प्रामाण्यमवश्यं स्वीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ अन्यथेति । साधनानुमानवदन्यतरासिद्ध्यादिशून्यत्वाभावात्तस्यानुमानत्वाभावाङ्गीकार इत्यर्थः । केवलान्वयिधर्मस्य विपक्षशून्यत्वस्य ॥ व्यतिरेकिणीति । तस्य विपक्षाद्व्यावृत्तत्वाद्विपक्षत्वेन तच्छून्यत्वाभावादिति भावः । ननु विपक्षशून्यत्वं नानुमानसामान्यलक्षणं किन्तु तद्विशेषकेवलान्वय्यनुमानस्यैव । ततश्च व्यतिरेकिणो विपक्षशून्यत्वरूपानुमानविशेषकेवलान्वय्यनुमानलक्षणानाक्रान्तत्वेन केवलान्वय्यनुमानत्वासम्भवेऽपि व्याप्त्यपेक्षया गमकत्वरूपानुमानसामान्यलक्षणाक्रान्तत्वेनानुमानत्वसम्भवान्नाननुमानत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्कते ॥ सामान्यलक्षणेति । एवं तर्ह्यन्यतरासिद्ध्यादिशून्यत्वमपि नानुमानसामान्यलक्षणं किन्तु तद्विशेषसाधनानुमानस्यैव । ततश्च तदनाक्रान्ततया तर्कस्य साधनानुमानत्वाभावप्राप्तावपि व्याप्त्यपेक्षया गमकत्वरूपानुमानसामान्यलक्षणाक्रान्तत्वात्तदनुमानत्वोपपत्तेः कथमननुमानत्वमिति प्रतिबन्द्या समाधत्ते ॥ समं प्रकृतेऽपीति । सामान्यलक्षणे निवेश्यत इतीति । तथा च व्याप्त्यपेक्षया गमकत्वेऽपि तर्कस्य विद्यमान एवाश्रय इत्यादिविशेषविशिष्टानुमानस्य सामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वान्नानुमानत्वमिति भावः । एवं तर्हि विपक्षाभावादेरप्यनुमानसामान्यलक्षणे निवेशेन व्याप्त्यपेक्षया गमकत्वमात्रस्य तल्लक्षणत्वाभावाद्व्यतिरेकिणोऽपि सामान्यलक्षणानाक्रान्ततयाऽननुमानत्वमिति तुल्यमेवेति परिहरति ॥ तर्हीति । प्रयोजनाभावेन विपक्षाभावादेः सामान्यलक्षणान्तर्भावासिद्धेर्न व्यतिरेकिणः सामान्यलक्षणानाक्रान्ततयाऽननुमानत्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ प्रयोजनेति । एवं तर्हि प्रयोजनाभावादेव विद्यमानाश्रयत्वादिविशेषणानामपि सामान्यलक्षणान्तर्भावासिद्धेर्न तर्कस्यापि सामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वमिति कथमननुमानत्वमिति परिहरति ॥ प्रकृतेऽपीति । तर्कनिरासस्य प्रयोजनत्वेन प्रयोजनाभावासिद्ध्या विद्यमान एवाश्रय इत्यादिविशेषणानामनुमानसामान्यलक्षणान्तर्भावसिद्धेर्विशिष्टलक्षणानाक्रान्तत्वान्न तर्कस्यानुमानत्वमित्याशयेन

शङ्कते ॥ तर्कनिरास इति । एवं तर्हि केवलव्यतिरेकिनिरासस्यैव तत्प्रयोजनत्वेन प्रयोजनाभावस्यासिद्ध्या विपक्षाभावादेरप्यनुमानसामान्यलक्षणान्तर्भावसिद्धेर्विशिष्टलक्षणानाक्रान्तत्वाद्व्यतिरेकिणोऽपि कथमननुमानत्वमित्याशयेन समाधत्ते ॥ तत्रापीति । व्यतिरेकिणोऽनुमानतायां बाधकाभावेन तन्निरासस्य प्रयोजनत्वासम्भवात्प्रयोजनाभावसिद्धेर्न विपक्षाभावादेरनुमानसामान्यलक्षणान्तर्भाव इति न तदानाक्रान्तत्वाद्व्यतिरेकिणोऽननुमानत्वमित्याशङ्कते ॥ निर्निबन्धन इति । एवं तर्हि तर्कस्याप्यनुमानत्वे बाधकाभावेन तन्निरासस्य प्रयोजनत्वानुपपत्त्या प्रयोजनाभावसिद्धेर्न विद्यमानाश्रयत्वादिविशेषणानामप्यनुमानसामान्यलक्षणेऽन्तर्भाव इति कथं विशिष्टलक्षणानाक्रान्ततया तर्कस्याननुमानत्वमित्याशयेन समाधत्ते ॥ समं प्रकृतेऽपीति । तर्केऽसिद्ध्यादेरदूषणत्वे साधनेऽप्यदूषणत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गनिरासार्थत्वान्न तर्कनिरासो व्यर्थ इति तस्य प्रयोजनत्वोपपत्त्या विद्यमानाश्रयत्वादिविशेषणानां सामान्यलक्षणे प्रवेशासिद्ध्या तदनाक्रान्तत्वान्न तर्कस्यानुमानत्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ साधनेऽपीति । एवं तर्हि विपक्षवत्त्वस्य सपक्षेऽसत्त्वस्य च व्यतिरेकिण्यदूषणत्वे केवलान्वयिन्यपि तददूषणत्वप्राप्त्या विपक्षवतः सपक्षेऽसतोऽपि केवलान्वयित्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गपरिहारार्थत्वान्न व्यतिरेकिनिरासो व्यर्थ इति तस्यैव प्रयोजनत्वोपपत्त्या विपक्षाभावादिति विशेषणानामपि सामान्यलक्षणान्तर्भावसिद्ध्या विशिष्टलक्षणानाक्रान्तत्वाद्व्यतिरेकिणोऽपि नानुमानत्वमित्याशयेन समाधत्ते ॥ तर्हीति । अविद्यमानविपक्षत्वस्य सामान्यलक्षणेऽनिवेशेऽपि केवलान्वय्यनुमानरूपानुमानविशेषलक्षणे निवेशमात्रेण विपक्षवतः सपक्षेऽसतश्च व्यतिरेकिणः केवलान्वयित्वानापत्त्याऽतिप्रसङ्गपरिहारार्थत्वाभावेन व्यतिरेकिनिरासस्य व्यर्थत्वात्प्रयोजनानुपपत्त्या विपक्षशून्यत्वादेः सामान्यलक्षणान्तर्भावानुपपत्त्या तदनाक्रान्तत्वाद्व्यतिरेकिणोऽननुमानत्वमित्याशङ्कते ॥ तद्विशेषलक्षण एवेति । एवं तर्ह्यसिद्ध्यादिशून्यत्वस्यानुमानसामान्यलक्षणेऽनिवेशेऽपि साधनानुमानरूपानुमानविशेषे तन्निवेशमात्रेणासिद्धस्य साधनत्वानापत्त्याऽतिप्रसङ्गपरिहारार्थत्वाभावेन तर्कनिरासस्य प्रयोजनत्वासम्भवेन निष्प्रयोजनतयाऽसिद्ध्यादिशून्यत्वस्य सामान्यलक्षणान्तर्भावानुपपत्तेर्न तदनाक्रान्ततया तर्कस्याननुमानत्वमिति तुल्यमेवेत्याशयेन समाधत्ते ॥ समानमत्रापीति । अत एवेति । असिद्ध्यादिशून्यत्वस्य साधनानुमानरूपानुमानविशेषलक्षणे निवेशस्याभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः । इदं चापाद्यापादकयोर्लिङ्गसाध्यभावमङ्गीकृत्य केवलव्यतिरेकिप्रतिबन्द्याऽऽपादकासिद्ध्यादेरदोषत्वव्युत्पादनं न वास्तवं किन्तु प्रौढिवादेनैवेति द्रष्टव्यम् । इहैव टीका-

यामस्मिन्परिहारे सति पूर्वोक्तव्यवस्थानाश्रयणेऽपि न कश्चिदतिप्रसङ्ग इत्यनुपदमेवोक्तत्वादिति बहवः । तत्र सार्वदैशिकचिरन्तनमूलकोशस्थपाठविरुद्धपाठकल्पनापत्तिर्दोष इति चिन्त्यम् ॥ **अत्रेति** । तर्क इत्यर्थः ॥ **तदभावादिति** । दूषणत्वाभावादित्यर्थः । नन्वेवमाश्रयासिद्धिरन्यतरासिद्धिर्बाधापसिद्धान्तपरिहारेण तर्कस्यानुमानताया व्यवस्थाप्रदर्शनपरेण स्वन्यायैरिति पूर्ववाक्येनैव प्रतिपादितत्वादपसिद्धान्ताद्यभावप्रतिपादकोत्तरवाक्यानर्थक्यमित्यतोऽङ्गीकृत्य बाधादिकं तद्दूषणत्वव्युत्पादनेन तर्कस्यानुमानत्वं पूर्वत्र समर्थितम् । उत्तरग्रन्थे तु बाधादिप्रसक्तेरेवाभावात्तस्यानुमानत्वमिति परिहारान्तरकथनान्न तस्यानर्थक्यमिति भावेन परिहारान्तरोक्तौ निमित्तोपदर्शनपूर्वकं तत्परिहारतया ग्रन्थमवतारयति ॥ **तथाऽपीति** । प्रसङ्गशब्दस्य प्रसञ्जकपरतायां न सिद्धान्तस्य दूषका इत्युत्तरग्रन्थस्याश्लिष्टत्वप्रसङ्गात्तदनुगुणतया प्रसङ्गशब्दं व्याचष्टे ॥ **प्रसङ्ग आपादनमिति** । अर्थशब्दस्य प्रयोजनाद्यर्थताभ्रान्तिनिरासाय विवक्षितमाह ॥ **तदर्थतयेति** । ननु यदि निर्वन्हिः स्यात्तर्हि निर्धूमः स्यादित्यत्र निर्धूमत्वमापाद्यं निरग्निकत्वमात्रं चापादकं न त्वधिकं किञ्चित्तज्ज्ञापकाभावात् । तच्च बाधितमसिद्धं चेति कथं बाधाद्यप्रसक्तिरित्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति आपाद्यतोपेतस्येति** । तर्हि स्यादितिशब्दद्वयार्थालङ्कृतस्येत्यर्थः ॥ **न च तदिति** । निर्धूमत्वाद्यङ्गीकारस्य प्रमाणादिविरुद्धत्वेऽपि पर्वतादौ तद्विषयत्वयोग्यतायास्तद्विरुद्धत्वाभावादित्यर्थः ॥ **स्यादिति न स्यादिति** । उपलक्षणं चैतत् । तर्हीति न स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । इतीत्यस्येदमिति सम्बन्धः । बाधापसिद्धान्तयोः परिहारस्य मूलाल्लाभेऽप्यन्यतरासिद्धिपरिहारालाभान्न्यूनतेत्याशङ्क्योक्तन्यायेनैव तत्परिहारस्याप्यत्र सूचितत्वान्न न्यूनतेत्यभिप्रेत्योक्तन्यायातिदेशेन स्वयमसिद्धिं परिहरति ॥ **असिद्धिरपीति** । **यद्यलङ्कृतस्येति** । यद्यर्थालङ्कृतस्येत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । स्यादर्थालङ्कृतस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । यदीति न स्यादित्युपलक्षणम् । स्यादिति (अपि) न स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । किन्तर्हि शङ्कितातिप्रसङ्गग्रस्तत्वादुक्तव्यवस्था न युक्तेवेत्यत आह ॥ **अस्मिन्परिहारे सतीति** । अङ्गीकारस्यैव सिद्धिपदार्थत्वेनासिद्ध्यादिपरिहारे सतीत्यर्थः ॥ **पूर्वोक्तेति** । साधनानुमान एवासिद्ध्यादेर्दूषणत्वं न दूषणानुमान इति पूर्वोक्तव्यवस्थाश्रयणेऽपीत्यर्थः ॥ **नेति** । साधनेऽप्येवमवान्तरभेदकल्पनया बाधादेर्दूषणत्वं न स्यादित्यतिप्रसङ्गो नेत्यर्थः । तथा हि । साधनरूपस्यैव लिङ्गस्यासिद्धिर्दोषः । न त्वापादकरूपस्य । आपादकत्वव्याघातात् । तस्य पराभ्युपगतत्वनियमात् । न चात्र निरग्निकत्वं

साधनत्वेनोपात्तम् । तथात्वे हि यदीति स्यादिति च न स्यात् । किन्तु निरग्निकत्वादित्येव स्यात् । किन्त्वापादकतयैव । यदि युक्तेन स्याच्छब्देन तथा बोधनात् । एवं साध्यरूपस्यैव लिङ्गिनो बाधो दोषः । न त्वापाद्यरूपस्यापि तस्य । आपाद्यत्वव्याघातात् । तस्य प्रमाणबाधितत्वनियमात् । न चात्र निर्धूमत्वं साध्यतयोपात्तम् । तथात्वे हि तर्हीति स्यादिति च न स्यात् । किन्तु निर्धूमोऽयमित्येव स्यात् । न च निर्धूमोऽयमिति ज्ञानस्य यावान्विषय-स्तावानेव तर्हि निर्धूमः स्यादित्यस्यापि विषयः । अधिकस्य तर्हि स्याच्छब्दयोरर्थस्याप्युल्लेखात् । न चासौ बाधितः । अत एव नापसिद्धान्तोऽपि । स हि सिद्धान्तविरुद्धस्य साधने न त्वापादने । तस्मात्प्रसङ्गरूपानुमानेऽसिद्धिबाधाद्यदूषणमिति शक्यते कल्पयितुं । न तु साधनानुमानेऽपि । तत्र यदि तर्ह्यादिरूपस्य बाधाद्यदोषतोपपादकस्य कस्यचिदनुपलम्भादित्यनेन प्रकारान्तरेण व्यवस्थाश्रयणे प्रसक्तातिप्रसङ्गपरिहारस्याप्यनेन परिहारेण सूचना-न्नातिप्रसङ्ग इति भावः । यद्यप्युक्तातिप्रसङ्गपरिहारायोक्तव्यवस्थोपपादकतयैवायं ग्रन्थो योजयितुं शक्यत इति न परिहारान्तरपरत्वाश्रयणमुचितं तथाऽप्यत्र वाक्ये प्राप्तस्यापसिद्धान्तादेरदूषणत्वस्यानुक्त्या तदभावमात्रप्रतिपादकस्य न सिद्धान्तस्य दूषका इत्यस्यास्वारस्यप्रसङ्गात्तदस्वारस्याय परिहारान्तरपरतया योजितमिति द्रष्टव्यम् । ननु च तर्के बाधादेरेव न दोषत्वेऽपि न तस्य प्रामाण्यं युक्तम् । स्वयमाहार्यारोपरूपत्वात् । आरोपितविषयत्वेन प्रमा-
ग करणत्वस्याप्यभावात् । विपर्ययप्रामाण्योपपत्तौ च नियामकसम्बन्धाभावेनातिप्रसङ्गादिति चेत् । उच्यते । सधूमोऽपि गिरिर्निरग्निकोऽस्त्विति शङ्का हि
त्व द्वेधा सम्भवति । निरग्निकत्वं प्रति निर्धूमत्वे व्यापकस्यैवाभावेन सत्यपि व्यापकत्वे पक्षे निर्धूमत्वस्यापि सत्त्वे न वा । तत्राद्यो निर्धूमत्वस्य व्यापक- वा
त्वप्रदर्शकेन यदि निरग्निकस्तर्हि निर्धूम इत्यनेन निरस्यते । यदि गवयो गोसदृशस्तर्हि गौरपि गवयसदृशी यदि जीवन् गृहे नास्ति तर्हि बहिरस्ति यदि धूमस्तर्हि वह्निरित्यादौ यदितर्ह्योः स्वसमभिव्याहृतपदार्थेऽन्यथाऽनुपपत्तिरूपव्याप्तिबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । अत एवेह टीकायां यदीदं तर्हीदमित्येव व्याप्तिग्रहः पूर्वमुक्तः यदि युक्तेन स्याच्छब्देन तु स्वसमभिव्याहृतस्य निरग्निकत्वस्य पक्षे पराभ्युपगममात्रं बोध्यते । तर्हि युक्तेनापि स्याच्छब्देन निर्धूमत्वस्य पक्षनिष्ठत्वं बोध्यते । विपर्ययपर्यवसानपर्यन्ते तर्के तथैव व्युत्पत्तेः । अनेनैव द्वितीयशङ्काऽपि निरस्ता भवति । एवञ्चात्र निरग्निकत्वं प्रति निर्धूमत्वस्य व्यापकत्वं लिङ्गं तज्ज्ञानं करणम् । निरग्निकत्वाभावं प्रति निर्धूमत्वाभावस्य व्याप्यत्वं लिङ्गि तज्ज्ञानं च फलं । द्वयमपि

चेदं प्रमारूपमेव । कारणाभावे कार्याभावनियमात् । व्यापकाभावस्य व्याप्याभावं प्रति व्याप्यत्वाच्च । अत एव प्रसङ्गांशेनैव निर्धूमत्वाभावस्य निरग्निकत्वाभावेन व्याप्तेः सिद्धत्वादेव । न चायं निर्धूम इत्यनेन तस्य पक्षधर्मतामात्रं प्रदर्श्य तस्मान्न निरग्निक इत्यनेन साध्यमुक्तम् । न तु त्वया शङ्कितं पक्षे निरग्निकत्वज्ञानं करणम् । नापि पक्षे निर्धूमत्वज्ञानं फलम् । येन द्वयोरप्रमात्वं स्यात् । इह टीकायामसिद्धयाद्युक्तिस्तु निरग्निकत्वं प्रति निर्धूमत्वस्य व्यापकत्वप्रदर्शनार्थं तर्कवाक्येनोपात्ते ये निरग्निकत्वनिर्धूमत्वरूपे व्याप्यव्यापके तदभिप्राया । तस्माद्यथार्थलिङ्गि तस्यार्थस्याबाधान्न तर्कस्याप्रामाण्यम् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तमिह टीकायाम् । यद्यलङ्कृतस्य निरग्निकत्वादेरसिद्धत्वं नास्तीति । तथा सति यदीति न स्यादिति च । अयं च पक्षः प्रसङ्गानुमाने बाधापसिद्धान्तयोरदूषणत्वादिति टीकायामेव पूर्वमुक्त इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । यद्वा धूमोऽपि निरग्निकः किन्न स्यादिति शङ्कानिरासाय हीदं धूमाभावापादनरूपमनुमानं प्रवर्तते । इदं च नायं निर्धूम इति विपर्ययपर्यवसानसहितं पराभ्युपगतानिरग्निकत्वस्याभावप्रमां जनयति । उक्तं च पद्धतौ । अनिष्टापादनं विपर्ययपर्यवसानं चोभयं मिलितमेवानुमितिसाधनं भवतीति । एवञ्चात्र पक्षे निरग्निकत्वादेरापादकत्वेन ज्ञानं करणं तस्य निर्धूमत्वादेरापाद्यत्वेन ज्ञानमवान्तरफलं । तदुभयं प्रमारूपमेव । विपर्ययपर्यवसानबलात्पराभ्युपगतनिरग्निकत्वाद्यभावप्रमितिस्तु मुख्यं फलमिति विवेकः । न च विपर्ययप्रामाण्योपगतावतिप्रसङ्गः । पराभ्युपगमानिमित्तकज्ञानविषयव्यतिरेकभञ्जनीयत्वस्यैवापादकत्वशब्दार्थत्वात् । भज्यते हि निरग्निकत्वं स्वाभ्युपगमनिमित्तकज्ञानं प्रति विषयस्य निर्धूमत्वस्य व्यतिरेकज्ञानेन । कथम् । अन्यथा न चायं निर्धूमस्तस्मान्न निरग्निक इति विपर्ययपर्यवसानम् । तदभावे तर्क एवाभासः स्यात् । एवञ्च निरग्निकत्वादेरुक्तरूपापादकत्वस्यैवातिप्रसङ्गः । न च विपर्ययपरतन्त्रत्वादप्रामाण्यं तर्कस्येति वाच्यम् । तथा सति व्यतिरेकिविलयापातात् । साधनानुमानस्यापि पक्षधर्मत्वादिपरतन्त्रत्वेनाप्रामाण्यापाताच्च । पक्षधर्मत्वादिकं तदङ्गमिति चेत् । विपर्ययपर्यवसानमपि तथेति तुल्यमिति युक्तमेव तस्य व्यवस्थाश्रयणपक्षे प्रामाण्यम् । (पक्षधर्मत्वादिकं तदङ्गमिति चेत्) । तथा परिहारान्तरपक्षेऽपि । इह टीकायां पक्षद्वयमभिमतम् । निरग्निकत्वमेव लिङ्गमभ्युपगमस्तु तस्य पक्षेण सम्बन्ध इत्येकः पक्षः । अभ्युपगम एव लिङ्गमिति द्वितीयः । तत्राद्ये न प्रामाण्यानुपपत्तिः । आपादकरूपलिङ्गस्य निरग्निकत्वस्य पक्षे पराभ्युपगतत्वमेव पक्षसम्बन्ध इति नासिद्धिः । युक्तं चैतत् । यक्षानुरूपबलिन्यायेन लिङ्गिनो ॥ ५६ ॥

निर्धूमत्वस्यापि पक्षेऽभ्युपगमनीयत्वस्यैव पक्षसम्बन्धत्वात् । धूमरसादेः पक्षे संयुक्तसमवेतत्वादिना ज्ञातस्यैवाग्निरूपादिसाधकतया तत्र संयोगसमवायादेरिव निरग्निकत्वस्यापि पक्षे पराभ्युपगतत्वेन ज्ञातस्यैवापादकतया पराभ्युपगतसम्बन्धताया उचितत्वात् । कृत्तिकोदयाधोदेशे नदीपूरादिरूपसाधनानुमानस्यापि रोहिण्युदयोर्ध्वदेशादिरूपपक्षेऽभावेऽपि पक्षनिष्ठसाध्यसमानकालीनत्वपक्षनिरूप्याधोदेशस्थत्वादेस्त्वन्मते च ज्ञानत्वादिरूपप्रमेयत्वादेरपि पक्षीभूतशब्देन स्वरूपप्रत्यासन्नज्ञानसमवेतत्वादेश्च परम्परासम्बन्धस्य दृष्टत्वाच्च । अस्मिंश्च पक्षे निरग्निकत्वनिर्धूमत्वयोः पक्षेऽभ्युपगतत्वाभ्युपगमनीयत्वरूपेण सत्त्वात्तेन रूपेण तद्विषययोर्निरग्निकत्वनिर्धूमत्वज्ञानरूपयोः करणफलयोः प्रमाणत्वाद्युक्तं तर्कस्य प्रामाण्यम् । यद्यप्ययं पक्षः साक्षादिह टीकायां नोक्तस्तथाऽपि पराभ्युपगममात्रस्य सिद्धिपदार्थत्वादिति पद्धत्यनुसारात् स्यादेतत् । तर्को न तावत्साधनानुमानमिति टीकानुसाराच्चेह टीकायामभिमत एवेत्यवधेयम् । अन्ये त्वयं निर्धूमत्वेनाङ्गीकर्तव्यो निरग्निकत्वेनाङ्गीकृतत्वाद्ध्रदवदित्यनुमानमेव तर्क इति साधनानुमान इव तर्केऽप्यसिद्ध्यादिकं दोष एवेति न तर्कस्य साधनानुमानाद्वैषम्यमिति न किञ्चिदेतत् । न चास्मिन्पक्षे प्रसङ्गानुमानस्य साधनानुमानाद्वैषम्याभावात्त्वन्यायैः साधनं कार्यमित्यादिनोक्तसाधनदूषणानुमानव्यवस्थाऽनुपपत्तिरिति वाच्यम् । आद्योक्ताया असिद्ध्यादिदोषताया द्वितीयोक्ताया अभ्युपगमस्यैव सिद्धितायाश्च साधनानुमाने क्वाप्यदर्शनेनाद्यद्वितीयपक्षमात्रविषयतया तृतीयपक्षविषयत्वानभ्युपगमात् । यद्वा तृतीयोक्ताया अभ्युपगमायोग्याभ्युपगमस्य लिङ्गताया अपि साधनानुमाने क्वाप्यदर्शनाद्व्यवस्थोक्तिः पक्षत्रयसाधारण्यैवेति ध्येयम् । नन्वेवमपि विपर्ययपर्यवसानानिरपेक्षस्यैव प्रसङ्गस्य प्रामाण्योपपादनादनिष्टापादनं विपर्ययपर्यवसानं चोभयं मिलितमेवानुमितिसाधनं भवतीति विपर्ययपर्यवसानसापेक्षस्य तर्कस्य प्रामाण्योपपादकपद्धतिग्रन्थविरोधः स्यादिति वाच्यम् । निर्धूमतयाऽङ्गीकर्तव्यतासाधनस्य सिद्धसाधनताशङ्कानिरासार्थं स्यादित्यनेन बोधितप्रमाणाविरोधोपपादनार्थं च तर्काङ्गभूतविपर्ययपर्यवसानसापेक्षत्वाभिप्रायकत्वेन, धूमस्य वह्निव्याप्तिप्रमायामङ्गीकर्तव्यता प्रमायां च निरपेक्षत्वेऽपि तदुद्देश्यायां न निरग्निक इति प्रमायां तत्सापेक्षताभिप्रायकत्वेन वोपपन्नत्वेन तस्याविरोधित्वात् । तस्मात्तर्कस्यानुमानत्वं प्रामाण्यं चोपपन्नमिति न किंचिदनुपपन्नम् । विस्तरस्तु तर्कताण्डवे द्रष्टव्यः । ननु छलं जातिरित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चैतच्छलजातिस्वरूपनिर्णयार्थमिति वाच्यम् । तत्स्वरूपनिरूपणस्याप्यनर्थकत्वात् ।

तद्भासे

न च छलादेर्दुष्टिमूलत्वव्युत्पादनाभिप्रायकत्वान्न तदिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्यापि प्रकृतासङ्गतत्वात् । न च तर्कस्य दुष्टिमूलत्वव्युत्पादनार्थत्वात्तस्य नासङ्गतिरिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्यापि प्रयोजनाप्रतिभासेनानर्थक्यात् । न च दूषणानुमानत्वसमर्थनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । दूषणानुमानत्वेऽनुपपत्तेरप्रतिभासेन तत्समर्थनस्यानर्थक्यात् । सद्भावेऽपि साधनानुमानत्वस्यैव सम्भवात्तदसम्भवेऽपि वा विधान्तरस्यैव सम्भवादित्यतोऽनुमानत्वसमर्थनपरतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं तस्य विधान्तरत्वसाधनानुमानत्वयोरनुपपत्तिं दर्शयन्नेव दूषणानुमानत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेतदित्यादिना** ॥ **न साधनमितीति** । यद्यप्यङ्गीकारस्यैवापादकत्वमिति प्रागुक्तपक्षे साधनत्वमपि तस्य सम्मतमेवेति न तन्निषेधो युक्तः । तथाऽपि प्रागुक्तव्यवस्थापक्षाभ्युपगमस्य सम्बन्धत्वपक्षं चावलम्ब्यायं साधनानुमानत्वप्रतिषेध इत्याहुः । वस्तुतस्तु साधनानुमानेऽसिद्ध्यादेरदोषताया अभ्युपगमस्य सिद्धिताया इव चाभ्युपगमायोग्याभ्युपगमस्य लिङ्गताया अपि तत्रादर्शनेन साधनानुमानाद्वैषम्यात् । असाधनत्वोक्तिः पक्षत्रयसाधारण्येनैवेति ज्ञेयम् ॥ **दुष्टीति** । परपक्षासाधुत्वप्रमेत्यर्थः ॥ **असाविति** । न्याय इत्यर्थः । तथात्वे साधुत्वे । साधुत्वे सर्वसिद्धत्वस्यैव प्राप्त्या परसिद्धत्वायोगादिति भावः ॥ **दुष्टत्वमूलेति** । दुष्टिप्रमासाधनत्वे मूलव्युत्पादनेनेत्यर्थः । एतत्तर्कस्य दुष्टिप्रमासाधनत्वे मूलमित्यर्थः । अन्तरशब्दस्यानेकार्थत्वाद्विवक्षितमर्थमाह ॥ **व्याहतिप्रभेद इति** । अभिप्रेततर्के छलादेर्दुष्टत्वं न स्यादित्यापाद्यस्यानिष्टत्वसूचनाय छलजात्योर्व्याहतिप्रभेदत्वस्य प्रामाणिकताया आवश्यकत्वात्तल्लाभाय तदनुरूपं शेषमाह ॥ **इष्यते प्रामाणिकैरिति** । छलमसङ्गतमिति मानलक्षणीयाचार्योक्तिं मनसि निधाय पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । अन्तरशब्दस्य व्याख्यानमन्यदिति । तत्किमित्यतः शृङ्गिग्राहकतया तद्दर्शयति ॥ **असङ्गतं चेतीति** । छलं व्याहतिर्जातिरसङ्गतमिति यथाक्रममन्वयभ्रमं वारयति ॥ **जातिरिति** ।

अ० —जातिः स्वव्याहतिर्ज्ञेया छलमर्थान्तरोत्तरम् ॥ एवं संशोधितन्यायसदागमविरोधतः ॥ नानिर्वाच्यमिह प्रोक्तं मायामात्रपदेन हि ॥ विलक्षणं सदसदोरिति हि व्याहतं स्वतः ॥ प्रतियोगित्वमप्यस्य ब्रह्मणोऽङ्गीकृतं भवेत् ।

म

सु० —तत्र जातेर्लक्षणमाह ॥ जातिरिति । ज्ञेयेत्यनेनोत्तरत्वविशेषणं न कार्यम् । साधनेऽपि स्वव्याहतेः सम्भवात् ।

वृथा प्रभेदकल्पनस्याप्रामाणिकत्वात् । स्वव्याहतिश्च स्ववचनविरोधस्वक्रियाविरोधस्वन्यायाविरोधभेदेन त्रिविधेति । छललक्षणमाह ॥ छलमिति । परोक्तस्यार्थान्तरं परिकल्प्य तस्यार्थान्तरस्योत्तरमित्यर्थः । अयं भावः । अस्ति तावत्स्वव्याहतिलक्षणा जातिरर्थान्तरोत्तरलक्षणं छलं चेति द्विविधं निग्रहस्थानम् । न च तदङ्गीकारे षडेव निग्रहस्थानानीति नियमभङ्गः । जातेर्विरोधभेदत्वाच्छलस्यासङ्गतिप्रभेदत्वाद्द्वयोरपि वा विरोध एवान्तर्भावयितुं शक्यत्वात् । तत्र जातिं वा छलं वा प्रयुञ्जानो दुष्टमेतदिति कथं प्रतिपादनीय इति वाच्यम् । जातौ तावद्युक्ताङ्गहीनत्वादयुक्ताङ्गाधिकत्वादाविषयवृत्तित्वाद्वा दुष्टमेतदिति । छले च मदविवक्षितदूषणेनासङ्गतत्वादित्येवमिति चेत् । तत्र जातिवादी नेदमयुक्ताङ्गमिति वा नायमविषय इति वा प्रतिब्रूयादेव । छलवादी च किं त्वद्विवक्षया त्वद्वचनेन प्रतीतोऽर्थो मया दूषणीय इति । तौ कथं दुष्टत्वं प्रतिबोधनीयौ । अथ मन्यसे । द्विविधं दुष्टत्वमूलं साधारणमसाधारणं चेति । तत्रासाधारणं युक्ताङ्गत्यागादिकम् । साधारणं तु स्वव्याहतिः । तत्रासाधारणदूषणोपन्यासेऽपि पुनश्शङ्कमानः स्वव्याहत्या बोधनीयः । यदि व्याप्त्याद्यङ्गमनपे(क्ष्यैव प्र)क्ष्य प्रसङ्गस्तदा जातिवाक्यार्थोऽपि तथा दूषयितुं शक्यत इत्यादि । यदि(व) च वक्तुर्विवक्षामनपेक्ष्यैव शब्दप्रतीतत्वमात्रेण दूषणं तदा छलवाक्येऽपि तथा शक्यमिति । एवं तर्हि परसिद्धेनैव न्यायेन परश्छलजात्योर्दुष्टिं बोधनीयः । ततःपरं तु न शङ्क्यत एव । व्याघातावधित्वादाशङ्काया इत्युक्तं भवति । तथा च परन्यायस्तावदसाधुः । तेन बोध्यमाना दुष्टिराभासभूतैवेति छलादेर्वास्तवमदुष्टत्वं स्यात् । न स्यात् । न ह्यत्र परन्यायः प्रमाणत्वेनोपन्यस्यते किन्त्वसाधुरयं त्वदीयो न्यायो यतः स्वात्मानमपि व्याहन्तीत्यभिप्राय इति चेत्तुल्यमेतत्प्रकृतेऽपि । न ह्यत्रापि निरग्निकत्वं प्रमाणतयोपन्यस्यतेऽपि त्वसाधुरयं त्वदीयो निरग्निकत्वाङ्गीकारो यतः प्रमाणविरुद्धं निर्धूमत्वमप्यङ्गीकारयतीत्यभिप्राय इति । जात्यादौ स्वविरु(द्धताप)द्धापत्तिस्तर्के तु प्रमाणविरुद्धापत्तिरिति वैलक्षण्यमात्रम् । अस्ति च स्वविरु-

श्रीनि-(त्र)
वादतीर्थ
सम्मतःपाठ

द्वापत्तिरन्ततस्तर्केऽपि। यथोक्तम्। व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मत इति। तदेवं तर्कस्य दूषणानुमानेऽन्तर्भावाद्युक्तमुक्तमिति। तदनेन प्रबन्धेनोक्तार्थस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयन्नपव्याख्यानस्य दूषणान्तरमाह ॥ एवमिति। संशोधित आभासात्सम्यग्विवेचितः। न्यायोऽनुमानम्। निर्दोषत्वस्यागमपदेनैव लब्धत्वात्सच्छब्देन निरवकाशत्वमुच्यते। इह सूत्रे प्रोक्तं सन्ध्यमिति शेषः। तत्र न्यायविरोधोऽनुपदमेव प्रदर्शयिष्यते। स्वप्नस्य सत्यतां प्रतिपादयन्सदागमस्तु भाष्यादावुदाहृतः प्रसिद्ध एवेति हिशब्देनाह। न केवलं प्रमाणाभावान्मायामात्रमितीयं न स्वप्नस्यानिर्वाच्यता प्रतिज्ञा। किन्नाम प्रमाणविरोधादपीत्यर्थः। न केवलं प्रमाणव्याहतेयं प्रतिज्ञाऽपि तर्हि स्वव्याहताऽपीत्याह ॥ विलक्षणमिति। अनिर्वाच्यमिति न वाच्यताविरहः परस्याभिमतः। स्वक्रियाविरोधापत्तेः। किन्तु सदसद्वैलक्षण्यं सन्ध्यं सदसतोः सकाशाद्विलक्षणमिति प्रतिज्ञानं च स्वव्याहतम्। सन्न भवतीत्युक्तेऽसत्त्वमेव लब्धं पुनरसन्न भवतीत्यभिधाने कथं न स्वव्याहतिः। एवमसन्न भवतीत्याभिहिते सति सत्त्वमेवाभिहितं पुनः सन्न भवतीत्युक्तौ कुतो न स्वव्याहतिरिति हिशब्दार्थः। तृतीयप्रकाराङ्गीकारिणां न स्वव्याहतिरिति चेन्न। अस्यां प्रतिज्ञायां सिद्धायां तृतीयप्रकारसिद्धिस्तत्सिद्धौ च प्रतिज्ञासिद्धिरिति परस्पराश्रयदोषात्। सदादिप्रकारदुर्निरूपतामात्रं प्रतिज्ञायते न पुनरसदादिप्रकारो विधीयतेऽतो न स्वव्याहतिरिति चेन्न। सदादिप्रकारप्रतिषेधोऽसदादिप्रकारविधिरित्येतयोरनर्थान्तरभावस्योक्तत्वात्। अन्यथैवं मम माता वन्ध्येत्यादावपि स्वव्याहतिः समाहिता स्यात्। किञ्च सदसद्विलक्षणमित्यत्र सच्छब्देन किमबाध्यमभिधीयते उत ब्रह्मस्वरूपम्। वैलक्षण्यमपि तद्धर्मविपरीतधर्म(व)त्त्वं वा तत्प्रतियोगिकान्योन्याभावो वा तत्त्वानधिकरणत्वं वा। सर्वेष्वपि दूषणान्याह ॥ प्रतियोगित्वमपीति। अस्य स्वाप्नप्रपञ्चस्य। स्वाप्नप्रपञ्चं प्रतीति यावत्। अपिपदं दोषान्तरसमुच्चयार्थम्। अस्य निराकारतयाऽङ्गीकृतस्यापि ब्रह्मण इति वा। सदसद्विलक्षणं सन्ध्यमिति प्रतिजानतेति वाक्यशेषः। ततश्चायमर्थः। सच्छब्देनाबाध्यमङ्गीकृत्य वैलक्षण्यमपि तद्धर्मविपरीतधर्मत्वमङ्गीक्रियते चेत्तदाऽबाध्यस्यापि धर्मवत्त्वमङ्गीकृतं स्यात्। अबाध्यं च न ब्रह्मणोऽन्यदस्तीति ब्रह्मैव सधर्मकमित्युक्तं स्यात्। तथा चापसिद्धान्तः। एतेन सच्छब्दस्य ब्रह्मार्थो वैलक्षण्यं च तद्धर्मविपर्यय इति पक्षोऽप्यपास्तः। अथाबाध्यं सत् वैलक्षण्यं च तत्प्रतियोगिकोऽन्योन्याभाव इति मतम्। तदा ब्रह्मातिरिक्तस्याबाध्यस्याभावाद्ब्रह्मणः प्रपञ्चं प्रति प्रतियोगित्वलक्षणो धर्मः स्वीकृतो भवेत्। अनेन सच्छब्दो ब्रह्मार्थ इत्यपि प्रत्युक्तम्। अथ सच्छब्दोऽबाध्यार्थो वैलक्षण्यं च तत्त्वानधिकरणत्वं तर्हि बाध्यमिति प्रतिज्ञार्थः स्यात्। कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तत्वं च तदेवेति साध्यहेत्वोर्भेदो न भवेत्। अबाध्यस्य धर्मित्वं चाभ्युपेतं स्यात्। अन्यथा त्वप्रत्ययवैयर्थ्यात्। एतेन ब्रह्मपक्षोऽप्यपोढः। न च वाच्यं सकलमप्येतदयुक्तम्। यतोऽत्र मायामात्रत्वमेव प्रतिज्ञातं न तु सदसद्वैलक्षण्यमिति। मायामात्रपदस्य सदसद्वैलक्षण्यार्थतयैव परस्याभिमतत्वात्। तच्च किं स्वप्ने पारमार्थिकी सृष्टिरहोस्विन्मायामयीति संशयोपपादनेन सन्ध्ये तथारूपैव सृष्टिरिति पूर्वपक्षोत्थापनेन न परमार्थगन्धोऽप्यस्तीति सिद्धान्तोपक्रमेण चावगम्यते। न ह्यसत्त्वं स्वीक्रियत इति।

टि०—॥ **जातेर्लक्षणमाहेति**। तेन विना जातेर्व्याहतत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः। मूले ज्ञेयेत्यस्य वैय्यर्थ्यमाशङ्क्य स्वव्याहतमुत्तरं जातिरिति परकीयलक्षणानुसारेणात्राप्युत्तरत्वविशेषणस्य ग्राह्यत्वात्किमिति तस्याग्रहणमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थत्वात्तस्य न वैय्यर्थ्यमिति भावेनाह ॥ **ज्ञेयेत्यनेनेति**। इति सूचयतीति शेषः। तत्कुत इत्यतो जातिलक्षणे उत्तरत्व विशेषणं गृह्णतः किं साधने स्वव्याहतिरेव नास्तीत्यभिमतं किंवा तत्सत्वेऽपि सा प्रतिज्ञाविरोध एव न जातिः किन्तूत्तर एव स्वव्याहतिर्जातिरिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **साधनेऽपीति**। स्थापनायामित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति ॥ **वृथेति**। अन्यथा वैपरीत्यापातादिति भावः। जातेर्जातित्वेनोद्भावनाभावात्स्ववचनविरोधित्वादिनैवोद्भाव्यत्वात्तदुपपादनाय

जातेर्विभागमाह ॥ **स्वव्याहतिश्चेति** । अर्थान्तरं परिकल्प्येत्यत्रार्थशब्देनाभिधेयस्यौपचारिकस्य तात्पर्यविषयस्य च विवक्षितत्वात्त्रिविधछलसङ्ग्रहसिद्धिरिति ज्ञेयम् । नन्वत्रेष्यत इति भाष्यखण्डवैय्यर्थ्यम् । न च छलजात्योर्व्याहतिप्रभेदत्वस्य प्रामाणिकत्वज्ञापनार्थत्वात्तस्य न तदिति वाच्यम् । तथा सति तयोर्निग्रहस्थानत्वस्यैवासिद्ध्या व्याहत्याद्यन्तर्भावस्यासम्भवदुक्तिकत्वात् । तत्सिद्धावपि वा बाधकाभावेन पृथङ् निग्रहस्थानताया एवासम्भवेनान्तर्भावस्यावक्तव्यत्वात् । बाधकसद्भावेनान्तर्भावस्य वक्तव्यत्वेऽपि भाष्ये तल्लक्षणोक्तेर्निष्प्रयोजनत्वात् । जातौ युक्ताङ्गहीनत्वादिना छले चासङ्गतत्वादिना दुष्टतायाः प्रतिपादयितुं शक्यत्वेन स्वव्याहत्यैव परो दुष्टिं बोधनीय इति तन्नियमाभावेन लक्षणोक्तेः स्वव्याहतिरूपदुष्टत्वमूलज्ञापकत्वस्याप्यप्रयोजकत्वात् । छलजात्योरुक्तरीत्या दुष्टतायाः प्रतिपादनानुपपत्त्या स्वव्याहत्यैव तत्प्रतिपादनस्यावश्यकत्वेऽपि स्वव्याहत्यैनैव तत्र दुष्टिबोधनेन परसिद्धन्यायेन तत्र दुष्टिबोधनाप्राप्तेः । तत्प्राप्तावपि वा तर्के परसिद्धन्यायेन ज्ञाप्यमानाया दुष्टेराभासत्ववादिनं प्रत्यनिष्टत्वाभावात् । तत्सद्भावेऽपि वा तत्र परसिद्धन्यायोक्तेरभिप्रायान्तरकत्वेन न्यायस्य प्रमाणतयोपन्यासाभावेन तज्ज्ञाप्याया दुष्टेरनाभासत्वोपपत्त्या दुष्टिमूलज्ञापकत्वेऽपि प्रकृते प्रमाणतयोपन्यस्तपरन्यायस्यासाधुत्वेन तज्ज्ञाप्याया दुष्टेराभासत्वेन दुष्टिमूलकत्वासम्भवात्तद्वदेव तर्केऽपि तदुक्तेस्तथाऽभिप्रायकत्वकल्पनेऽपि तत्रेवात्रापि स्वव्याहतिरूपपरासिद्धन्यायाभावान्न दुष्टत्वमूलव्युत्पादनसमानयोगक्षेमत्वमित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **अयंभाव इति** ॥ **षडेवेति** । विरोधासङ्गतिन्यूनाधिक्यसंवादानुक्तिभेदादित्यर्थः । द्वितियव्याख्यानमाश्रित्याह ॥ **जातेरिति** ॥ **विरोधप्रभेदत्वादिति** । विरोधप्रभेदत्वं च विरोधप्रभेदस्ववाक्यविरोधप्रभेदत्वं विरोधप्रभेदमानविरोधरूपत्वं चेत्युभयमप्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ **असङ्गतिप्रभेदत्वादिति** । परोक्तदूषणस्यैवासङ्गतत्वेनानुक्तारोपितदूषणरूपछलस्यासङ्गतिप्रभेदत्वादित्यर्थः । प्रथमव्याख्यानमप्याश्रित्याह ॥ **द्वयोरपीति** । गवानयनं न विधेयमशक्यत्वादित्यादिछलवाक्येऽपि गवानयनमित्ययुक्तम् । अनन्वितत्वादित्यादेश्छलस्य सम्भवेन तस्यापि स्वन्यायविरोधेऽन्तर्भाव इत्यर्थः । तत्प्रतिपादनप्रकारमाशङ्कते ॥ **जातौ तावदिति** । ननु साधारणदूषणोपन्यासेऽपि शङ्का चेत्तर्हि दुष्टत्वबोधनमशक्यमेव स्यादित्यत आह ॥ **ततःपरमिति** । तत्र हेतुमाह ॥ **व्याघातेति** ॥ **असाधुरिति** । अन्यथा परसिद्ध इत्येव न स्यादिति भावः ॥ **तेनेति** । असाधुनेत्यर्थः ॥ **प्रमाणत्वेनेति** । साधनानुमानतयेत्यर्थः ॥ **स्वात्मानमपि व्याहन्तीति** । स्वव्याहतिमापादयतीत्यर्थः

तत्

॥ **प्रमाणतयेति** । साधनानुमानतयेत्यर्थः ॥ **वैलक्षण्यमात्रमिति** । ज्ञाप्याया दुष्टेराभासत्वेनाभासत्वसम्पादकत्वाभावादिति भावः । असिद्धं च तदित्याह ॥ **अस्ति चेति** । अत्रैव सम्मतिमाह ॥ **यथोक्तमिति** । अत्र तर्कस्य शङ्कानिवर्तकतायाः शङ्कायाश्च व्याघातावधित्वस्य चोक्तत्वात्तर्केऽपि स्वव्याहतिर्लभ्यते । अन्यथा तर्केऽपि शङ्कावश्यम्भावात्तर्कस्य तन्निवर्तकत्वोक्त्ययोगादिति भावः ॥ **युक्तमुक्तमिति** । त्रीण्येव प्रमाणानीत्युक्तं युक्तमित्यर्थः ॥ **प्रकृतोपयोगं दर्शयन्निति** । अनेनेह च तद्व्युत्पादनप्रसङ्गस्योपयोगं लेशतो दर्शयिष्याम इति पूर्वोक्तं विवृतं भवति ॥ **दूषणान्तरमिति** । प्रागुक्तप्रमाणाभावापेक्षया प्रमाणविरोधलक्षणमित्यर्थः । अत एव न केवलमित्यादिना तथैव विभावयिष्यतीति ध्येयम् । स्वन्यायैः साधनं कार्यमित्यत्रेवात्र न्यायशब्दस्य धर्मिलिङ्गव्याप्तिदृष्टान्तपरतायाः प्रकृते धर्म्यादिविरोधासम्भवेनानुपपत्तेर्विवक्षितमर्थमाह ॥ **न्यायोऽनुमानमिति** ॥ **प्रदर्शयिष्यत इति** । विलक्षणं सदसतोरित्यादिनेति शेषः ॥ **भाष्यादाविति** । मनोगतांश्च संस्कारान्स्वेच्छया परमेश्वरः । प्रदर्शयति जीवाय स स्वप्न इति गीयते । यदन्यथात्वं जाग्रत्त्वं सा भ्रान्तिस्तस्य तत्कृतेति भाष्योदाहृतः । आदिपदेनानित्यत्वविकारित्वपारतन्त्र्यादिरूपतः । स्वप्नादिसाम्यं जगतो न तु बोधानिवर्त्यतेति तत्त्वनिर्णयोदाहृतश्चेत्यर्थः । दूषणान्तरपरत्वज्ञापकचशब्दादेरभावान्न तत्परत्वमस्येत्यतोऽपिशब्दाध्याहारं मनसि निधाय तत्परतया व्याचष्टे ॥ **न केवलमिति** । एवं न केवलमित्युत्तरग्रन्थस्यापि तात्पर्यं द्रष्टव्यम् ॥ **स्वाक्रियेति** ॥ (वाच्यताविरहस्यैव वाच्यत्वात्) मूकोऽहमिति वचनप्रतिपाद्यस्य वचननिषेधस्य मूकोऽहमिति वचनक्रियया विरोधवदनिर्वचनीयमिति वचनप्रतिपाद्यस्य निर्वचनविरहस्यानिर्वचनीयमित्यादिनिरुक्तिक्रियया विरोधादिति भावः । सदसद्वैलक्षण्यमपि न सदसद्रूपयत्किञ्चिद्वस्तुविलक्षणत्वं परस्याभिमतम् । तस्य सदेकस्वभावे जगति तत्त्ववादिनाऽप्यङ्गीकारेण तत्साधने सिद्धसाधनताप्रसङ्गात । किन्तु सद्वैलक्षण्यमसद्वैलक्षण्यं चेति धर्मद्वयं वा सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वरूपं विशिष्टमेव वा तत्त्वेनाभिसंहितं परस्येत्यभिप्रेत्य तदुभयविषयतया व्याहतत्वप्रतिज्ञां योजयति ॥ **सन्ध्यमिति** । मूले हिशब्दस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य प्रतिज्ञातस्य स्वव्याहतत्वस्य मूलेऽनुपपादनप्रसक्तन्यूनताशङ्कापरिहारार्थत्वात्तस्य न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्प्रकारसमर्पकतया हिशब्दं योजयति ॥ **सन्न भवतीत्युक्तमिति** । असत्त्वमेव लब्धं सन्ध्यमसदित्येव लब्धमित्यर्थः । तत्प्रतिक्षेपरूपस्य तन्निष्ठासाधारणधर्मानधिकरणतायाः प्रसिद्धत्वादिति भावः । सन्न भवतीत्यस्या-

सदर्थकत्वोपपादनमात्रेण न व्याहत्युपपादनमित्यत आह ॥ **पुनरिति** ॥ **सत्त्वमेवाभिहितमिति** । सदित्येवाभिहितमित्यर्थः । अयमाशयः । असन्न भवतीति विशिष्टसान्निषेधस्य विशेषणीभूतनिषेधविषयकत्वस्य लाघवमूलकसविशेषणे हीति न्यायसिद्धत्वान्निषेधानिषेधरूपातिशयलाभाय च नञ्द्वयसार्थक्यसम्भवान्निषेधनिषेधे सत्त्वविधिरेव सिद्धो भवति । तथा चायं प्रयोगः । सत् असन्न भवतीति वाक्यलभ्यमेकेन नञर्थेन विशिष्टतया तद्वाक्यप्रतिपाद्यत्वे सति तन्नञर्थविशिष्टान्वयितद्वाक्यप्रतिपाद्यनञर्थान्तरवत्त्वात् । यद्वस्तुस्वरूपमेकेन नञर्थेन विशिष्टतया तद्वाक्यप्रतिपाद्यत्वे सति नञर्थविशिष्टान्वयितद्वाक्यप्रतिपाद्यनञर्थान्तरवत्तल्लभ्यम् । यथाऽघटो न भवतीति वाक्यलभ्यो घटः । तत्र ह्यघट इति नञर्थेन निषेधेन विशिष्टो घट एवोच्यते । तद्विषयश्च द्वितीयो निषेधो विशेषणीभूतेन निषेधेनैव सम्बध्यते । विशिष्टविषययोर्विधिनिषेधयोर्विशेषणोपसङ्क्रामकत्वस्य लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति न जीर्णमलवद्वासाः स्नातकः स्यादित्यादौ प्रसिद्धत्वात् । ततश्च निषेधनिषेधे **घट** एवोक्तो भवतीति । असन्न भवतीत्यस्य सदर्थकत्वोपपादनमात्रेण व्याहतेरनुपपादनादाह ॥ **पुनरिति** ॥ **तृतीयप्रकारेति** । सदसद्विलक्षणत्वरूपतृतीयप्रकारेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । मातेत्यस्य पुत्रवत्त्वाभावनिषेधे तात्पर्यम् । न तु पुत्रवत्त्वविधौ । अतो न पुत्रवत्त्वस्य वन्ध्येत्यनेन निषेधेऽपि स्वव्याहतिः । एवं मूकोऽहमित्यस्यापि वक्तृत्वनिरास एव तात्पर्यम् । न चैतद्वचनकर्तृत्व इति न तत्रापि व्याहतिरिति व्याहतिवार्तैवोच्छिद्यतेत्यर्थः ॥ **किञ्चेति** । अत्र सर्ववादिसम्मत्या सदबाध्यमिति प्रथमस्य वादिरीत्या च ब्रह्मस्वरूपमिति द्वितीयस्य कल्पस्य प्रसक्तिरिति मन्तव्यम् ॥ **वैलक्षण्यमपीति** । विशब्दस्य विपरीतार्थत्वमाश्रित्य प्रथमस्य स्वशब्दानुसाराद्द्वितीयस्य ऋद्धेरभावो वृद्धिरित्यत्रेव विशब्दस्याभावार्थत्वाभिप्रायेण तृतीयस्य च प्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् । ब्रह्मण इत्येतावतैव प्रकृतप्रसङ्गसिद्धेरस्येत्यस्य वैय्यर्थ्यमित्याशङ्क्य ब्रह्मप्रतियोगिकभेदाधिकरणस्य सन्ध्यस्य कथनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतयाऽस्येत्येतद्व्याचष्टे ॥ **अस्य स्वाप्नप्रपञ्चस्येति** । नन्वनेन स्वाप्नप्रपञ्चस्य भेदप्रतियोगित्वलाभान्न ब्रह्मप्रतियोगिकभेदाधिकरणसमर्पकत्वस्य सम्भवतीत्यतस्तत्तात्पर्यमाह ॥ **स्वाप्नप्रपञ्चं प्रतीति यावदिति** । स्वाप्नप्रपञ्चनिष्ठभेदं प्रतीति यावदित्यर्थः । तर्ह्यपिपदवैय्यर्थ्यमित्यत आह ॥ **अपिपदमिति** । धर्मित्वलक्षणवत्त्वरूपदोषान्तरोपलक्षणमित्यर्थः । ब्रह्मणः प्रतियोगित्वापादनमात्रेणैव चारितार्थ्यान्न धर्मिसमर्पणस्यावश्यकतेति पूर्वत्रापरितोषादस्यापि ब्रह्मण इत्यन्वयमङ्गीकृत्यापेक्षितार्थसमर्पकतया

तस्यार्थमाह ॥ **अस्य निराकारतयेति** । साकाङ्क्षताप्रयुक्तवाक्याभासतापरिहारायापेक्षितं शेषमाह ॥ **सदसद्विलक्षणमिति** । ननु सन्ध्यं सदसद्विलक्षणमिति प्रतिज्ञायां ब्रह्मणः सच्छब्दार्थपरत्वपक्षे तस्य प्रतियोगित्वप्राप्तावप्यबाध्यस्य तदर्थत्वे तस्यैव प्रतियोगित्वप्राप्त्या ब्रह्मणस्तदप्राप्तेः कथं तदापादनम् । अस्तु वा तत्रापि कथञ्चित्तत्प्राप्तिः । तथाऽपि न तदापादनं सम्भवति । तस्य प्रतियोगिताया इष्टत्वेनेष्टापादनत्वादित्यतस्तस्यानिष्टापादनत्वमपिशब्दोपलक्षितं दोषान्तरं च दर्शयन्नेव सर्वपक्षदूषणसमर्पकतया वाक्यं योजयति ॥ **ततश्चायमिति** ॥ **एतेनेति** । सधर्मत्वप्रयुक्तापसिद्धान्तेनेत्यर्थः ॥ **तद्धर्मविपर्यय इति** । तद्धर्मविपरीतधर्मवत्त्वमित्यर्थः ॥ **प्रपञ्चं प्रतीति** । स्वाप्नप्रपञ्चनिष्ठभेदं प्रतीत्यर्थः ॥ **अनेनेति** । ब्रह्मणः प्रतियोगित्वप्रसङ्गेनेत्यर्थः । सच्छब्दो ब्रह्मार्थ इत्युपलक्षणम् । वैलक्षण्यं तत्प्रतियोगिकोऽन्योन्याभाव इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **तत्त्वानधिकरणत्वमिति** । अबाध्यत्वानधिकरणत्वमित्यर्थः ॥ **तदेवेति** । देशकालनिमित्तसम्पत्तिरबाधश्च कात्स्न्र्यमिति व्याचक्षाणेनाबाध्यस्य कात्स्न्र्यान्तर्भावाभ्युपगमाद्बाध्यतायां हेतूकृतकात्स्न्र्येनानभिव्यक्तत्वरूपत्वसिद्धिरिति भावः ॥ **धर्मित्वं चेति** । अबाध्यत्वरूपधर्मं प्रतीति शेषः ॥ **अन्यथेति** । अबाध्यत्वं प्रति तस्य धर्मित्वाभावादित्यर्थः ॥ **त्वप्रत्ययेति** । अबाध्यत्वेति त्वप्रत्यय इत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । त्वप्रत्ययवैय्यर्थ्यान्यथाऽनुपपत्तिप्रयुक्तधर्मित्वापत्तिरूपतृतीयपक्षद्वितीयदूषणेनेत्यर्थः ॥ **ब्रह्मपक्ष इति** । सच्छब्दो ब्रह्मार्थ इति पक्ष इत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । वैलक्षण्यत्वं च ब्रह्मत्वानधिकरणत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

अ० — मिथ्या चेत्प्रतियोगित्वं वैलक्षण्यं ततो न हि ॥ अविलक्षणत्वं सत्यं स्यान्मिथ्यात्वं ब्रह्मणस्ततः ॥ अनिर्वाच्यस्य सत्त्वं वा यदि धर्मा न केचन ॥ ब्रह्मणो नैव जिज्ञास्यं जिज्ञासाधर्मनिर्णयः ॥ इदमित्थमिति ज्ञानं जिज्ञासायाः प्रयोजनम् ॥ इथम्भावो हि धर्मोऽस्य न चेन्न प्रतियोगिता ॥

सु० — स्यादेतत् । ब्रह्मणः प्रतियोगित्वाद्यङ्गीकारेऽपि नापसिद्धान्तः । परमार्थतो हि ब्रह्म निर्धर्मकं ब्रूमः । प्रतियोगित्वादिकं चाङ्गीक्रियमाणं मिथ्यैव । न ह्यारोपितेन नीलिम्ना नभसो नीरूपत्वं व्याहन्यत इत्याशङ्क्याह ॥ मिथ्या चेदिति । प्रतियोगित्वमित्युपलक्षणम् । यदि ब्रह्मणः प्रतियोगित्वादि मिथ्या स्यात्तर्हि ततो ब्रह्मणः स्वाप्नप्रपञ्चस्य वैलक्षण्य-

मुक्तविधं न स्यात्। यस्य यदपेक्षया न प्रतियोगित्वं न ततस्तस्य वैलक्षण्यमपि। यथा तत एव घ(टात्तस्यैव)टस्येति व्याप्तिसूचनार्थो हिशब्दः। मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयवचनो नासद्वचन इति तु प्रागनिर्वचनीयसिद्धेर्दुर्वचनम्। ननु च वैलक्षण्यं न स्यादितीदमिष्टापादनम्। मया तस्यापि मिथ्यात्वाङ्गीकारादित्यत आह॥ अविलक्षणत्वमिति। यदि स्वाप्नप्रपञ्चस्य ब्रह्मवैलक्षण्यं मृषा स्यात्तदा तदविलक्षणत्वं सत्यं स्यात्। घटादौ तथा दर्शनात्। यद्यप्यत्र परेण तथाऽस्त्विति वक्तुं न शक्यम्। अपसिद्धान्तापत्तेः स्फुटत्वात्। तथाऽप्यधिकं विवक्षुराह॥ मिथ्यात्वमिति। ततो ब्रह्मस्वप्नयोर्वैलक्षण्यस्य सत्यत्वात्। अनिर्वाच्यस्यानिर्वाच्यतयाऽङ्गीकृतस्य स्वप्नस्य सत्त्वं भवेदित्यनुवर्तते। प्रसङ्गस्यानिष्टताप्रदर्शनाय स्वप्नस्येति वक्तव्येऽनिर्वाच्यस्येत्युक्तम्। एवं ब्रह्मणः सत्यस्येत्यपि ग्राह्यम्। ब्रह्मस्वप्नयोर्वैलक्षण्यस्य सत्यत्वेऽपि कुतो मिथ्यात्वादिप्रसङ्ग इत्यतो वेदमुदितम्। उपलब्धं हि घटस्य घटान्तरेण सालक्षण्यसद्भावे पार्थिवत्वादिसाम्यम्। अत्र सामान्येन विशेषापादनान्नापाद्यापादकयोरभेदः शङ्कनीयः। भावत्वे द्रव्याद्यन्यतमत्वापत्तिरिति यथा। ब्रह्मप्रतियोगिकं स्वप्नस्य सालक्षण्यं सत्यं चेद्ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वं स्यादित्यसङ्गतम्। व्यधिकरणत्वादिति न वाच्यम्। यत्प्रतियोगिकं यत्र सालक्षण्यं स तद्धर्मेति व्याप्तेः सुग्रहत्वात्। यस्तु मन्दमतिस्तं प्रति समानाधिकरणमप्यनिष्टं सुवचनमिति प्रसङ्गान्तरमभिहितम्। स्यादेतत्। ब्रह्मणः प्रतियोगित्वाभावेऽनुयोगित्वं स्यात्। तथा च स्वप्नस्य ततो वैलक्षण्यं न स्यात्। तदभावे च सालक्षण्यापत्त्या ब्रह्मस्वप्नयोर्मिथ्यात्वादि प्रसज्येतेत्युक्तमयुक्तम्। सधर्मके हि वस्तुन्येकस्य धर्मस्याभावे (न तद्विरुद्धस्य धर्मस्य भावोऽभावेन चाभावोऽ)न्यस्य भावो) वक्तुं शक्यते। यथा परिमाणवत्त्वाद्द्रव्यस्य महत्त्वाभावेऽणुत्वस्याणुत्वभावे वा महत्त्वाभावस्यापादनम्। यथा (वा) वक्तुर्मन्दवचनाभावे तीव्रवचनम्। तद्भावे वा तदभावः शक्यापादनः। ब्रह्म तु सकलधर्मविकलमिति कथं तत्रापादनं प्रतियो-

गित्वादेरिवानुयोगित्वादेरप्यभावात् । न हि परिमाणरहिते गुणादौ वक्तृत्वशून्ये काष्ठे चोक्तप्रसङ्गावकाशोऽस्ति । तथा स्वप्नेऽपि नोक्तप्रसङ्गावकाशः । स्वयमसत्यस्य वैलक्षण्यवदवैलक्षण्यस्याप्यभावात् । न हि भ्रान्तसर्पविसर्पणादयः सत्या भवेयुरित्याशङ्क्य ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वं दूषयति ॥ यदीत्यादि नेशतज्ज्ञानेत्यतः प्राक्तनेन प्रकरणेन । यदि ब्रह्मणः केऽपि धर्मा न स्युस्तर्हि तज्जिज्ञास्यं नैव स्यात् । भवति (च) जिज्ञास्यम् । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति वचनात् । अतो न तन्निर्धर्मकमिति । निर्धर्मकत्वेऽपि ब्रह्मणः कुतो न जिज्ञास्यतेत्यत आह ॥ जिज्ञासेति । विचारो हि जिज्ञासा नाम । स च धर्मस्य निर्णयो धर्मनिर्णयः । व्याप्यधर्मदर्शनमिति यावत् । शशविषाणवन्निर्धर्मके कथमसौ स्यात् । अङ्गीकारे च व्याघातः कथं न स्यात् । इतोऽपि न निर्धर्मकस्य जिज्ञास्यतेत्याह ॥ इद(मित्थमि)मिति । न खल्वनुमानविचारापरपर्यायाया जिज्ञासाया वस्तुस्वरूपमात्रज्ञानं प्रयोजनम् । तस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । असिद्धौ वाऽऽश्रयासिद्धस्यानुमानस्यानुत्थानात् । किन्नामेदमिति स्वरूपानुवादेनेत्थमिति व्यापकधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानम् । धूमानुमानादौ तथा दर्शनात् । तथा च कथं निर्धर्मकस्य जिज्ञास्यतेति । एतेन स्वप्नेऽपि प्रसङ्गानवकाशो(ऽपि) निरस्तः । तथा सति मायामात्रमित्यनुमानासम्भवात् । आरोपिताभ्यां व्याप्यव्यापकाभ्यां तत्सम्भव इति चेन्न । स्वरूपासिद्धिबाधप्रसङ्गादिति । यद्यपि न ब्रह्मनिष्ठेन केनचिद्धर्मेण तत्र धर्मान्तरं विधित्सितं तथाऽपि कस्यचिद्धर्मस्य निवृत्त्या धर्मान्तरस्य भ्रान्तिप्रसक्तस्यान्यत्र सतो निवृत्तिर्ज्ञाप्यते । यथोक्तम् । सिद्धं तु निवर्तकत्वादिति । एवञ्च कथं निर्धर्मकस्य जिज्ञास्यताऽनुपपत्तिरित्यत आह ॥ इत्थम्भावो हीति । अस्य ब्रह्मणः प्रतियोगिता विरोधिता । प्रपञ्चधर्मव्यावृत्तिमत्तेति यावत् । न खलु निराधारया कस्यचिद्धर्मस्य निवृत्त्या निराधारैव धर्मान्तरव्यावृत्तिरनुमातुं शक्या । एवंविधानुमानप्रवृत्तेरलौकिकत्वात् । अतो ब्रह्मनिष्ठयैव ब्रह्मनिष्ठेति वाच्यम् । यदि चास्य धर्मो न स्यान्न तर्हि

व्यावृत्तिमत्ताऽपि स्यादिति । इत्थमिति ज्ञानं जिज्ञासाफलं चेद्ब्रह्मणीत्थम्भाव एव स्वीकार्यः स्यात् । किं धर्मेणेति मन्दाशङ्कानिरासायेत्थम्भावो हि धर्मोऽस्येत्यनुवादेन परिहारोऽभिहितः । यद्वाऽस्तु व्यावृत्तिमत्ता ब्रह्मणः किं धर्मेणेत्यत इदमुक्तं न विधिरूप एव धर्मः किन्नामेत्थम्भावमात्रं प्रकृतमिति । तदनेन ब्रह्म न निर्धर्मकं जिज्ञास्यत्वात्पर्वतवदित्यनुमानं सूचितं भवति ।

टि०—ननु च पारमार्थिकी सृष्टिरुत मायामयीति संशयोपादानादेस्तन्मिथ्यात्वमात्रविषयकत्वात् । तस्य चासत्त्वादिरूपस्यापि सम्भवात्कथं मायामात्रपदस्य सदसद्विलक्षणपरत्वमित्यत आह ॥ **न हीति** । अपसिद्धान्तग्रस्ततयाऽसत्त्वरूपत्वानुपपत्तेर्मायामात्रपदस्य सदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वपरत्वमेवेति भावः ॥ **उपलक्षणमिति** । लक्षणत्वधर्मित्वयोरुपलक्षणमित्यर्थः ॥ **उक्तविधमिति** । तद्धर्मतद्विपरीतधर्मवत्त्वतत्प्रतियोगिकान्योन्याभाववत्त्वतत्त्वानधिकरणत्वरूपमित्यर्थः । दृष्टान्ताभावेन व्याप्त्यभावात्तर्काभासोऽयमित्याशङ्क्य विशेषव्याप्त्यभावेऽपि सामान्यव्याप्तिसत्त्वान्न तत्प्रसङ्ग इति भावेन हिशब्दार्थमाह ॥ **यस्येत्यादिना** । ननु प्रतियोगित्वं मिथ्येति नासत्त्वमभिमतम् । येनाविलक्षणत्वस्य सत्यत्वमापाद्येत । किन्नामानिर्वचनीयमित्येव तत्कथमुक्तप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **मिथ्याशब्द इति** ॥ **प्रागनिर्वचनीयसिद्धेरिति** । अन्यथाऽन्योन्याश्रयप्रसक्तेरिति भावः ॥ **घटादाविति** । यद्यपि यत्र ब्रह्मवैलक्षण्यं मृषा तत्र तदवैलक्षण्यं सत्यमिति विशेषव्याप्तौ ब्रह्मण एव दृष्टान्तत्वस्य सम्भवान्न सामान्यव्याप्त्याश्रयणं युक्तम् । तथाऽपि धर्मवत्त्वलक्षणस्य तदवैलक्षण्यस्य निर्धर्मके ब्रह्मणि परस्यासम्प्रतिपत्त्या ब्रह्मणो दृष्टान्तत्वस्यासम्भवात् । यत्र यद्वैलक्षण्यं मिथ्या तत्र तदवैलक्षण्यं सत्यमिति सामान्यव्याप्तिमाश्रित्य घटादेर्दृष्टान्तत्वसङ्कीर्तनमित्यवधेयम् ॥ **ग्राह्यमिति** । अग्रहणे यथाश्रुते प्रसङ्गस्यानिष्टता न प्रदर्शिता स्यादिति भावः । ब्रह्मस्वप्नयोः सत्यत्वानिर्वचनीयत्वविशेषणस्य प्रयोजनान्तरमाह ॥ **ब्रह्मस्वप्नयोरिति** ॥ **मिथ्यात्वादीति** । ब्रह्मणो मिथ्यात्वप्रसङ्गः स्वप्नस्य सत्यत्वप्रसङ्गश्च कुत इत्यर्थः ॥ **इदमुदितमिति** । अनिर्वाच्यस्येति स्वाप्नानिर्वाच्यत्वं सत्यस्येति ब्रह्मसत्यत्वं चोदितमित्यर्थः । ततश्च स्वाप्नप्रपञ्चसालक्षण्ये ब्रह्मणो मिथ्यात्वं स्यादित्यत्र स्वाप्नप्रपञ्चस्यानिर्वाच्यत्वं हेतुः । एवं ब्रह्मसालक्षण्ये स्वाप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वं स्यादित्यत्रापि ब्रह्मणः सत्यत्वं हेतुरिति हेतुगर्भमिदं विशेषणद्वयमिदमिति भावः । ननु ब्रह्मस्वप्नयोः सलक्षणत्वेन मिथ्यात्वमुसत्यत्वापादानमिदमयुक्तम् । सत्वत्वामिथ्यात्वयो- ॥ ६२ ॥

रपि तल्लक्षणतयाऽऽपाद्यापादकयोरभेदादित्यतः सालक्षण्यस्य सामान्यत्वात्सत्यत्वादेश्च तद्विशेषत्वात्सामान्यविशेषभावेनापाद्यापादकभावो युक्त इत्याह ॥ **अत्रेति** । सामान्यविशेषयोरापाद्यापादकभावे दृष्टान्तमाह ॥ **भावत्व इति** । अन्धकारादेरिति शेषः । नन्वनिर्वाच्यस्य सत्यत्वं वेत्यतिप्रसङ्गान्तरकथनमनर्थकम् । ब्रह्मणो मिथ्यात्वप्रसङ्गेनैव चारितार्थ्यादित्यतः पूर्वप्रसङ्गसमर्थनपूर्वकं प्रसङ्गान्तरोक्तेः प्रयोजनमाह ॥ **ब्रह्मेति** ॥ **प्रसङ्गान्तरमिति** । अनिर्वाच्यस्य सत्यत्वं वेत्येवंरूपमित्यर्थः ॥ **ब्रह्मणः प्रतियोगित्वाभाव इति** । यद्यपि मिथ्यात्वे प्रतियोगित्वं वैलक्षण्यं ततो न हीत्यादिना ब्रह्मणः प्रतियोगित्वाभावे स्वप्नस्य ब्रह्मणः सकाशाद्वैलक्षण्यं न स्यादित्येव पूर्वमुक्तम् । न त्वनुयोगित्वापादनद्वारेति नैवमनुवादो युक्तः । तथाऽपि यथाश्रुतेऽप्रयोजकतापरिहारायानुयोगित्वापादनस्य मध्ये निवेशो दर्शितः । न चानुयोगित्वापादनेऽप्यप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । स्वप्ननिष्ठवैलक्षण्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः परस्परविरुद्धत्वेनान्यतरानिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकतया ब्रह्मणः प्रतियोगित्वाभावेऽनुयोगित्वस्यावश्यकत्वेन तदप्रसङ्गात् ॥ **तथा चेति** । ब्रह्मणोऽनुयोगित्व इत्यर्थः । ततोऽनुयोगिनो ब्रह्मणोऽन्यथा वैलक्षण्यानुयोगिनः स्वप्नस्यापि स्वप्नवैलक्षण्यापातादिति भावः ॥ **भावेन चाभाव इति** । एकस्य धर्मस्य भावेन तद्विरुद्धधर्मस्याभाव इत्यर्थः ॥ **उक्तप्रसङ्गेति** । महत्त्वाभावेऽणुत्वं स्यान्मन्दवचनाभावे तीव्रवचनं स्यादित्युक्तप्रसङ्गेत्यर्थः ॥ **नोक्तप्रसङ्गेति** । अनिर्वाच्यस्य सत्त्वं वेत्युक्तप्रसङ्गावकाशो नेत्यर्थः । ननु परस्परविरुद्धयोरेकस्याभावेऽन्यस्य सत्त्वनियमात्कथं परस्परविरुद्धयोर्वैलक्षण्यावैलक्षण्ययोरेकत्राभावः स्यादित्यतोऽस्य नियमस्य यत्र धर्मी सत्यस्तत्रैव प्रवृत्तिसिद्ध्या प्रकृते च धर्मिणः स्वप्नस्यासत्त्वान्नात्रोक्तनियमप्रवृत्तिरिति भावेनोक्तं स्वयमसत्यस्येति । अत्रैवानुरूपं दृष्टान्तमाह ॥ **न हीति** ॥ **अङ्गीकारे चेति** । निर्धर्मकस्यापि जिज्ञासाङ्गीकार इत्यर्थः । निर्धर्मके धर्मनिर्णयरूपविचारस्य व्याहतत्वादिति भावः ॥ **प्रागेवेति** । जिज्ञासातःप्रागेवेत्यर्थः ॥ **स्वरूपासिद्धीति** । व्याप्यस्यारोपितत्वात्स्वरूपासिद्धेर्व्यापकस्यारोपितत्वाद्बाधस्य च प्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । ब्रह्म तु सकलधर्मविकलमिति कथं तत्रापादनमिति ब्रह्मणि मिथ्यात्वापादनानवकाशनिरासेन स्वप्नेऽपि नोक्तप्रसङ्गानवकाश इति प्रागुक्तप्रसङ्गानवकाशो निरस्त इत्यर्थः ॥ **कस्यचिद्धर्मस्येति** । व्यापकत्वेनाभिमतस्येत्यर्थः । अन्यत्र सत इत्येतदत्रापि विशेषणतयाऽभिमतम् ॥ **धर्मान्तरस्येति** । व्याप्यतयाऽभिमतस्येत्यर्थः । तथा च व्यापकीभूतस्यान्यधर्मस्य

व्यावृत्त्या व्याप्यभूतस्यान्यधर्मस्य निवृत्तिमात्रं बोध्यते । न पुनस्तत्र कोऽपि धर्मो विधीयत इति न व्याघात इति भावः ॥ **सिद्धं त्विति** । मीमांसाशास्त्रस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वं सिद्धम् । तत्र भ्रान्तिप्रसक्तान्यधर्मनिवृत्तिबोधकत्वादित्यर्थः ॥ **इदमुक्तमिति** । इत्थम्भावो हि धर्म इतीदमुक्तमित्यर्थः ॥ **तदनेनेति** । यदि धर्मा न केचनेत्यादिनेत्यर्थः ॥ **अनुमानं चेति** । प्रमाणान्तरानुग्राहकोऽपि भवतीति पद्धतिस्थापिशब्दबलात्साधनानुमानं विनाऽपि तर्कस्य स्वातन्त्र्येण विप्रतिपन्नप्रमेयसाधकत्वस्य सिद्धत्वात् । प्रकृतेऽपि यदि ब्रह्म निर्धर्मकं स्यात्तर्हि जिज्ञास्यं न स्यादिति प्रागुक्तं तर्कमात्रस्यापि विप्रतिपन्नप्रमेयसाधकत्वमित्याशयेनेह टीकायां तत्समुच्चायकश्चशब्दः । क्वचिच्चशब्दरहित एव पाठः । तत्रानुग्राहकतर्कसमर्थनेनानुग्राह्यमनुमानं सूचितमित्यवधेयः ।

अ० — इत्थम्भावात्मकान्धर्मानाहुश्च श्रुतयोऽखिलाः ॥ अदृश्यत्वादयोऽप्यस्य गुणा हि प्रभुणोदिताः ॥ यदि स्युस्तादृशा धर्माः सर्वज्ञत्वादयो न किम् ॥ अन्यापेक्षा यदि स्युष्टे सत्त्वं देशकालगा ॥ देशकालानपेक्षा हि न सत्ता क्वापि दृश्यते ॥

सु० — इतोऽपि न निर्धर्मं ब्रह्मेत्याह ॥ **इत्थम्भावात्मकानिति** । श्रुतयश्चेति सम्बन्धः । भव(न्तु स)न्ति सत्यकाम इत्याद्याः श्रुतयो धर्मवादिन्यो न त्वपहतपाप्मेत्याद्यास्तत्कथमखिला इत्युच्यत इत्यत उक्तमित्थम्भावात्मकानिति । अखण्डनिष्ठता तु प्रागेव निराकृता निराकरिष्यते चेति । न केवलं श्रुत्यनुमानविरुद्धं ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वं किन्तु सूत्रविरुद्धं चेत्याह ॥ **अदृश्यत्वादयोऽपीति** । प्रभुणाऽपीति सम्बन्धः । अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरित्यादिनेति शेषः । यद्वा न विधिरूप एव धर्मः किन्नामेत्थम्भावमात्रमित्यत्र प्रयोगमनेन प्रमाणयति । अत्रापिशब्दो न भिन्नक्रमः । गुणशब्दश्च धर्मवचनो न पारिभाषिकवचनः । अदृश्यत्वादीनां तदभावात् । नन्वस्माभिर्भावरूपा एव धर्मा ब्रह्मणो नाङ्गीक्रियन्तेऽभावात्मकास्तु स्वीक्रियन्त एव । अतो न सूत्रविरोध इत्यत आह ॥ **यदीति** । तादृशा अभावात्मका यथाऽदृश्यत्वाद्याः प्रमाणावगतास्तथा सर्वज्ञत्वादयो भावरूपा अपि यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिसिद्धा इति तेऽप्यङ्गीकार्याः । अथ तदङ्गीकारे नेह नानाऽस्तीत्यादिश्रु-

तिविरोध इत्युच्यते सोऽदृश्यत्वाद्यङ्गीकारेऽपि समानः। अतोऽर्ध(चर)जरतीयस्याप्रामाणिकत्वात्सर्वज्ञत्वादयोऽपि स्वीकार्याः। अदृश्यत्वादयोऽपि वा त्याज्या इति। स्यादेतत्। सर्वज्ञत्वादयः सर्वनिरूप्यत्वात्सर्वापेक्षा वियदादिकं च सर्वं भ्रान्तिसिद्धमसत्यमेव। असत्यसापेक्षास्तु कथं परमार्थतो ब्रह्मधर्मतया स्वीकर्तुं शक्यन्त इत्यत आह॥ अन्येति। ते सर्वज्ञत्वादयोऽन्यापेक्षा इति यदि नाङ्गीक्रियन्ते तर्हि तेऽदृश्यत्वादयोऽपि न दृश्यमदृश्यमित्येवमन्यापेक्षास्स्युरिति नाङ्गीकार्या एव। तथा च सूत्रविरोधस्तदवस्थ एव। विषयतयाऽन्यापेक्षत्वं प्रतियोगितयाऽन्यापेक्षत्वमिति तु वैषम्यमात्रम्। स्पुष्ट इति सुषमादिषु द्रष्टव्यम्। किञ्च परापेक्षतया सर्वज्ञत्वादिकं ब्रह्मणोऽनङ्गीकुर्वाणेन सत्ताऽपि नाङ्गीकरणीया। यतः सत्ताऽप्येवं परापेक्षेत्याह॥ सत्त्वैवमिति। नास्त्येव स्वरूपातिरिक्ता सत्तेति चेत्स्वरूपसत्ताऽपि न स्यात्। न हि मिथ्याभूतपरापेक्षं सत्यस्वरूपं भवितुमर्हतीति त्वदीयन्यायप्राप्तत्वात्। तथा च सदेव सोम्येत्यादिश्रुतिविरोधः। कथं सत्ता परापेक्षेत्यत आह॥ देशेति। यतस्तस्मात्सत्त्वैवमिति सम्बन्धः। ननु देशकालगेति कोऽर्थः। देशकालसम्बद्धेति वा देशकालजन्येति वा। नाद्यः। तावता परापेक्षासिद्धेः। न हि गगनं घटेन संयुक्तमित्येतावता तदपेक्षम्। न द्वितीयः। अनादिनित्यत्वादिति चेदेवं तर्हि सार्वज्ञादेरपि नान्यापे(क्षा)क्षता। न हि सर्वेण सह विषयविषयिभावमात्रेण सर्वापेक्षत्वं सौरप्रकाशस्यापि घटापेक्षताप्रसङ्गात्। न (हि स) च सर्वेण जन्यत्वम्। नित्यसिद्धत्वात्। ननूत्पत्तौ सार्वज्ञादेः सर्वापेक्षताभावेऽपि ज्ञप्तौ साऽस्त्येव। विदित एव सर्वस्मिन्सार्वज्ञादि विज्ञायते नाविदित इति। एवं तर्हि सत्ताऽपि मा भूदुत्पत्तौ परापेक्षा। ज्ञप्तौ तु भवत्येवेत्याह॥ देशेति। देशकालानपेक्षा देशकालप्रतीत्यनपेक्षा। देशकालप्रतीत्यपेक्षैव दृश्यत इत्यन्वयोऽपि द्रष्टव्यः। यदि कश्चिद्वैयात्यात्क्वाचिद्देशकालप्रतीत्यनपेक्षाऽपि सत्ता दृश्यत इति ब्रूयात्तदा व्याघातः स्यात्। देशकालव्यतिरेकेण (क्वचित्सत्ताश) किंशब्दार्थानिर्वचनात्। सत्ता-

प्रतीताववर्जनीयतया देशकालौ दृश्येते न तु तदपेक्षेति चे(न्न)। अभूद्भवतिभविष्यतीत्यादिप्रतीतिमवधूय सत्ताया अप्रतिभासात्। नियतविशिष्टप्रतीतिकेऽ(तदन)नपेक्षायां न कुत्राप्यपेक्षा स्यात्। तदिदमुक्तं क्वापीति।

टि०—॥ प्रागेवेति। न व्यावृत्त्या प्रयोजनमित्यादिना जन्माधिकरण इति शेषः ॥ **निराकरिष्यते चेति**। सच्चिदादेरपर्यायसिद्ध्यर्थं मायिनाऽपि हीत्यादिनाऽहिकुण्डलाधिकरण इति शेषः ॥ **तदभावादिति**। सामान्यवानसमवायिकारणमित्यादिपारिभाषिकगुणत्वाभावादित्यर्थः ॥ **अर्धजरतीयस्येति**। केनचित्पाशुपतेन सर्वजरत्या योषितोऽनुपभोग्यत्वात्सर्वतरुण्याश्च वृद्धे मय्यरुचिप्रसङ्गादर्धजरत्यानयने दूतः प्रेषित इति लोकप्रवादोऽर्धजरतीयशब्देनोच्यते। छप्रत्ययेनोपमानोपमेयभावरूपसम्बन्ध उच्यते। तथा च तत्प्रवादतुल्यप्रवादोऽर्धजरतीयं तस्येत्यर्थः। नन्वदृश्यत्वादीनां प्रतियोगितयाऽन्यापेक्षत्वेऽपि विषयापेक्षनयाऽन्यापेक्षत्वाभावेनानपेक्षत्वसम्भवाद्युक्तस्तेषां ब्रह्मधर्मतयाऽङ्गीकार इति चेत्। न। हन्तैवं सर्वज्ञत्वादीनां विषयतयाऽन्यापेक्षत्वेऽपि प्रतियोगितयाऽन्यानपेक्षत्वेनानपेक्षत्वसम्भवात्तेषामपि ब्रह्मधर्मतयाऽङ्गीकर्तव्यतापातात्। न हि नियामकविशेषाभावेऽपि विषयतयाऽन्यापेक्षैवानपेक्षत्वविरोधिनी। न पुनः प्रतियोगितयाऽन्यापेक्षाऽपीति नियन्तुं शक्यम्। तथा सति प्रतियोगितयाऽन्यापेक्षैवानपेक्षत्वविरोधिनी न तु विषयतयाऽन्यापेक्षाऽपीति वैपरीत्यापातादित्याशयेनाह ॥ **विषयतयेति**। ननु स्युस् इति सकारस्य पदान्ततया नात्रादेशप्रत्यययोरित्यनेन षत्वं सम्भवति। अपदान्तस्य मूर्धन्य इत्यधिकारात्। तेन इण्कवर्गाभ्यां परस्यादेशप्रत्यययोरपदान्तस्यैव सस्य षत्वविधानादित्यतोऽविहितलक्षणो मूर्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्य इति वृत्तिकृतोक्तत्वादस्य सुषामादित्वेन सुषामादिषु सकारस्य षत्वविधायकेन सुषामादिषु चेत्यनेनैव षत्वसिद्धेर्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **स्युष्ट इतीति** ॥ **त्वदीयन्यायेति**। सर्वज्ञत्वादौ व्युत्पादितत्वदीयन्यायेत्यर्थः। इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **तथा चेति** ॥ **तावतेति**। देशकालरूपपरसम्बन्धमात्रेणेत्यर्थः। परसम्बन्धमात्रेणैव परापेक्षत्वमस्त्वित्यतोऽतिप्रसङ्गान्नैवमित्यभिप्रायेण तमाह ॥ **न हीति** ॥ **अन्वयोऽपीति**। व्यतिरेकवदन्वयस्यापि कारणताग्राहकत्वादिति भावः। टीकायां किंशब्दार्थानिर्वचनादिति पाठः स्वरसः। किंशब्दप्रकृतिकक्वचिच्छब्दार्थानिर्वचनादित्यर्थः। सत्ताशब्दार्थानिर्वचनादिति क्वाचित्कपाठेऽप्ययमेवार्थो विवक्षितः ॥ **नियतविशिष्टेति**। नियमतो देशकालादि-

× इतःपरंअग्रिमपत्रस्थसुधायाष्टिप्पणी मुद्रकदोषादत्रनिवेशिता।

विशिष्टप्रतीतिके सत्तारूपे वस्तुनि देशाद्यनपेक्षत्वाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **न कुत्रापीति**। सर्वज्ञत्वादिप्रतीतावपि सर्वापेक्षा न स्यात्। तथा चानपेक्षत्वात्सर्वज्ञत्वादीनां ब्रह्मधर्मता स्यादिति भावः ॥ **किमाक्षेप इति**। न किमपीत्यर्थः। ननु सर्वधर्मोज्झितत्वाद्ब्रह्मणो धर्मसंसर्गमात्रस्य शास्त्रविषयत्वासम्भवेऽपि स्वरूपस्यैव तद्विषयत्वोपपत्तेः कथमाक्षेप इत्यतोऽत्र किं स्वरूपमात्रं शास्त्रप्रतिपाद्यतया परस्याभिमतं किंवा धर्मसंसर्गादीति विकल्प्य बहिरेवाद्यपक्षदूषणं चाभिप्रेत्य द्वितीयपक्षदूषणपरतया मूलस्य प्रवृत्तत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य किंशब्दोक्तमाक्षेपं तावदुपपादयति ॥ **स्वरूपं तावदिति**। प्रकाशमानार्थप्रतिपादकत्वे शास्त्रस्याशास्त्रत्वापत्तेरिति भावः। यद्वा स्वप्रकाशत्वमवेद्यत्वं परस्याभिमतम्। तथा चावेद्यस्य शास्त्रप्रतिपाद्यत्ववचनं स्वव्याहतम्। न च फलाव्याप्यत्वमवेद्यत्वं न तु वृत्त्यव्याप्यत्वमिति न व्याघात इति वाच्यम्। त्वदभ्युपेतफलस्याप्रामाणिकत्वेन घटादेरप्येवं सति तत्त्वापातादित्याशयात् ॥ **संसर्गभेदयोरेवेति**। तदन्यतरस्यैवेत्यर्थः। अत्र भेदशब्दो व्यवच्छेदपरः। व्यवच्छेदवाक्यार्थरुचीनामीत्यन्यत्र टीकाकारीयव्यवहारात्। ननु सर्वत्र वाक्ये पदार्थानां संसर्गस्यैवोत्सर्गतः प्रतीयमानत्वादस्तु तस्य वाक्यार्थत्वम्। न तु व्यवच्छेदात्मनो भेदस्य तत्सम्भवति। तस्य सर्वत्र वाक्ये उत्सर्गतः प्रतीत्यसिद्धेः। किन्तु क्वचिदेव सामान्यश्रुतौ विशेषणवशाद्व्यवच्छेदः प्रतीयते। यथेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नज्ञानं प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणेऽसति ज्ञानग्रहणे सामान्यश्रुतित्वाज्ज्ञानस्य सुखादेश्च प्राप्तौ क्रियमाणस्य ज्ञानग्रहणस्य प्राप्तज्ञानविधायकत्वानुपपत्त्या तेन सुखादिव्यवच्छेदमात्रप्रतीतिस्तत्रापि चार्थाद्गम्यमानतया न व्यवच्छेदस्य वाक्यार्थत्वं यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ इति न्यायात्। अतः संसर्गस्यैव वाक्यार्थत्वाद्भेदग्रहणमनर्थकम्। अत एव न्यायामृते। असंसर्गत्वादित्येव हेतूकृतमिति चेत। सत्यमेवं वस्तुगतिः। तथाऽपि दिङ्नागप्रभृतिभिर्वादिभिस्तादृशस्यापि भेदस्य वाक्यार्थतयाऽभ्युपगमात्। तन्मतमाश्रित्येह टीकायां भेदग्रहणं कृतमित्यदोषः। एतच्च दिङ्नागमतं साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति न्यायसूत्रायवार्तिकन्यायवाचस्पतितत्त्वबोधादिषु स्पष्टमुपन्यस्योक्तरीत्या निराकृतम्। गुरवस्तु संसर्गवद्भेदस्यापि वाक्यार्थत्वं स्वसिद्धान्त एव। तथा हि। भेद एव तावत्सर्ववेदार्थः। सर्वे वेदा हरेर्भेदं सर्वस्माज्ज्ञापयन्तीति वचनात। तथाऽप्यस्त्यत्र विशेषः। भेदशब्दो भावसाधनः करणसाधनश्च। तत्र भेदनं भेद इति भेदसाधनेनान्योन्याभावो व्यावृत्तिरूपोऽभिधीयते। भिद्यतेऽनेनेति करणसाधनेन तु स्वातन्त्र्यादिरूपोऽसाधारणधर्मः कथ्यते। ततश्च

स्वातन्त्र्यादिरूपासाधारणधर्मप्रतिपादको वेदभागो धर्मधर्मिसंसर्गं प्रतिपादयतीति तत्र संसर्ग एव वाक्यार्थः। अपरस्तु नेति नेतीत्यादिर्वेदभागो व्यावृत्तिं प्रतिपादयतीति तत्र व्यावृत्तिरूपोऽन्योन्याभाव एव वाक्यार्थः । सर्वव्यावृत्तमेव नेति नेत्यादिका श्रुतिः । विष्णोरतो वदेदन्या अपि सर्वा न संशय इत्यादिप्रमाणानुसारेणोक्तार्थस्यान्यत्र व्यवस्थापितत्वात् । तेन वेदार्थस्य संसर्गभेदान्यतरत्वनियमस्थित्या ब्रह्मणो वेदवाक्यार्थत्वं वदता परेण संसर्गभेदान्यतरत्वं वक्तव्यम् । न च तद्वक्तुं शक्यम् । तस्य संसर्गरूपताया वा व्यावृत्तिरूपताया वा परेणानभ्युपगमात् । अतो न तस्य वेदवाक्यार्थत्व-मिति प्रकृतवेदवाक्यार्थत्वाभिप्रायेण संसर्गभेदयोरुभयोरप्युपादानमिह टीकायां कृतम् । न्यायामृते तु संसर्गग्रहणस्य भेदोपलक्षणताया अभिप्रेतत्वाद-विरोध इति वर्णयाम्बभूवुः । प्राञ्चस्तु वाक्यार्थः संसर्गो भेदो भेदसंसर्गौ वा। तत्र राज्ञः पुरुष इत्यनेन स्वविशेषस्य स्वामिविशेषेण स्वामिविशेषस्य वा स्वविशेषेण यः सम्बन्धः स उच्यते । स्वान्तरेभ्यः स्वामिविशेषस्य वा स्वाम्यन्तरेभ्यः स्वविशेषस्य वा या व्यावृत्तिः साऽर्थसिद्धैव । न ह्यव्या-वृत्तमानयोः सम्बन्धान्तरेभ्यः संसर्गो घटत इति संसर्गं वाक्यार्थं मन्यमानानां मतम् । भेदं वाक्यार्थं मन्यमानानां तूक्तरूपा व्यावृत्तिरेव सर्वत्रोच्यते । संसर्गस्त्वर्थतः सिध्यति । न ह्यन्यस्माद्व्यावृत्तस्य सम्बन्ध्यन्तरेणासम्बद्धस्यावस्थानं सम्भवतीति मतम् । उभयं वाक्यार्थं मन्यमानानां तु संसर्गभेदावु-भावपि सर्वत्राभिधीयेते इति मतम् । तदेतस्य मतत्रयस्यानुवादोऽयं टीकायां संसर्गभेदयोरेवेति । अत्र च प्रत्येकविवक्षया विशकलितयोर्द्वयोरिव समुदायैकविवक्षया मिलितयोर्द्वयोरपि ग्रहणं भवति । उपक्रमोपसंहाराविल्यत्र प्रत्येकविवक्षया विशकलितयोर्द्वयोरिव समुदायविवक्षया तदैकरूप्यस्यापि ग्रहणदर्शनादित्यभिप्राय इत्याहुः ।

अ०—सर्वधर्मोज्झितस्यास्य किं शास्त्रेणाधिगम्यते ॥ मिथ्याधर्मविधातुश्च वेदस्यैवाप्रमाणता ॥ अप्राप्तां भ्रान्तिमाश्रित्य किं वेदो मानतां व्रजेत् ॥ न हि वेदं विना ब्रह्म वेद्यं धर्माश्च तद्गताः ॥ वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वं यदि नैक्यस्य तत्कथम् ॥ धर्मारोपोऽपि सामान्यधर्मादीनां हि दर्शने ॥

सु०—न केवलं ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे मीमांसाविषयत्वानुपपत्तिः किन्नाम शास्त्रयोनित्वादित्युक्तं शास्त्रविषयत्वमप्यनुप-पन्नं स्यादित्याह ॥ सर्वेति । किमाक्षेपे । स्वरूपं तावत्स्वप्रकाशत्वान्न शास्त्रप्रतिपाद्यम् । संसर्गभेदयोरेव वाक्यार्थत्वाच्च ।

धर्मास्तु न सन्ति । येन संसर्गभेदौ शास्त्रविषयौ स्याताम् । तस्मादस्य ब्रह्मणः किं शास्त्रेणाधिगम्यते न स्वरूपं नापि धर्मसंसर्गादीति । इत्थम्भावात्मकानि।ति ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे श्रुतिविरोधोऽभिहितः । साम्प्रतं तु श्रुतीनां निर्विषयत्वापत्त्यादिकमिति महान्भेदः । ब्रह्मणि परमार्थतो धर्माभावेऽपि मिथ्याभूता धर्माः शास्त्रस्य विषया भविष्यन्तीत्यत आह ॥ मिथ्येति । चस्त्वर्थः । अप्रमाणतयैवेति सम्बन्धः । वे(दान्तानां)दानां विषयाभावेन प्रसक्तमबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं परिहर्तुमङ्गीकृतं मिथ्याधर्मप्रतिपादकत्वं विपरीतबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यमेवापादयति । इयांस्तु विशेषः । अबोधकानामुपेक्षणीयतैव केवलं विपरीतबोधकानां तु हेयता स्यादिति । भवेदप्रमाणं वेदो यदि मिथ्याधर्मान्प्रतिपाद्यैवोपरमेत । न चैवं किन्नाम नेह नानाऽस्तीत्यादिना (तु तत्प्रति) प्रतिषेधति चेत्यत आह ॥ अप्राप्तामिति । आपाद्येत्यतःपरं निषेधं कुर्वन्निति शेषः । यः सर्वज्ञः सर्ववित् ॥ य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिना वेदो यदि भ्रान्तिं ब्रह्मणि मिथ्याभूतसार्वज्ञ्यादिप्रतीतिमुत्पाद्य स्वयमेव नेह नानाऽस्तीत्यादिना तत्प्रतिषेधं कुर्यात्तदा मानतां व्रजेत्किं परस्परविरुद्धत्वेनोन्मत्तवचनवदप्रमाणमेव स्यात् । नन्वेतदनाकलितपराभिसन्धेरसदनुवादेनोक्तम् । न हि वयं वेदो धर्मान्विधाय स्वयमेव निषेधतीति ब्रूमः । किन्त्वनूद्य निषेधतीति । तथा च कथमप्रामाण्यापत्तिरित्यत उक्तमप्राप्तामिति । अनुवादो ह्यन्यतः प्राप्तस्य भवति । न च ब्रह्मणि मिथ्याभूतधर्मप्रतीतिः केनचित्प्राप्ता।ततोऽनुवादासम्भवात् ॥ विधायैव प्रतिषेधतीति वक्तव्ये पूर्वोक्तो दोष इति । कथमप्राप्तिर्ब्रह्मधर्मणामित्यत आह ॥ न हीति । वेदेन विना ब्रह्म न वेद्यमिति तावत्समर्थितं प्रथमाध्याये । तथा च कथं तद्गतत्वेन सार्वज्ञादयोऽन्यतो वेद्या भवेयुः । वेदविदितेऽपि ब्रह्मण्यनुमानेन सार्वज्ञादिप्रतीतिरिति चेन्न। तस्या विनाऽपि वैदिकेन प्रतिषेधेन प्रत्यनुमानादिनैवापास्तत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । अथ मतम् । मिथ्याधर्मविधातुश्च वेदस्यैवाप्रमाणतेति यदुक्तं तन्ना-

निष्टम् । द्विविधो हि वेदभागः । तत्त्वावेदकोऽतत्त्वावेदकश्च । तत्र जीवब्रह्मणोरैक्यं प्रतिपादयंस्तत्त्वावेदकोऽपरोऽतत्त्वावेदक इत्यस्माभिरङ्गीकृतत्वादित्यत आह ॥ वेदेति । तत्तर्हि तन्मिथ्यात्वमिति वा । सत्यमेवं त्वयाङ्गीकृतमिति । न च त(दुपपद्यते)द्युज्यते । सर्वोऽपि हि वेदोऽपौरुषेयः स्वतःप्रमा(णं च)णभूतश्च । तत्र; चैकस्य भागस्याप्रामाण्ये परस्यापि तत्स्यात् तस्य प्रामाण्येऽस्यापि कथं तन्न स्यात् । तात्पर्यलिङ्गभावाभावाभ्यां व्यवस्थेति चासङ्गतम् । तथात्वे ह्यस्य भागस्यान्यत्र तात्पर्यं वाच्यं स्यात् । न च निषेधायानुवाद इत्युपपादितम् । अहिंसादिश्येनादिविधिवद्विद्वदविद्वद्विषयतया व्यवस्थाऽस्त्विति चेन्न । वैषम्यात् । न हि श्येनादिविधयोऽप्रमाणभूताः । तात्कालिकेष्टसाधनत्वस्य सत्त्वात् । आत्यन्तिकेष्टसाधनत्वस्य चानभिधानात् । अथैक्यं प्रतिपादयितुं बुद्धिशुद्धये सार्वज्ञाद्यविद्यमानमपि प्रतिपाद्यते । सर्वत्र प्रसृता हि बुद्धिः सगुणे ब्रह्मणि दत्तपदाक्रमेणैक्ये प्रविशतीति चेन्न । प्रतिकूलत्वात् । सार्वज्ञादिप्रतिपादनेन हि भेदवासनैव दृढनिरूढा स्यादित्येषा दिक् । यदुक्तं ब्रह्मणि धर्माणामप्राप्तिरिति तन्न । प्रमाणतोऽप्राप्तावप्यारोपतस्तत्सम्भवात् । आत्मैव हि ब्रह्म,स च स्वप्रकाशतयाऽवभासत एवेति तस्मिन्धर्मारोपो नानुपपन्नः । ततश्चारोपितधर्मानुवादेन प्रतिषेधो युज्यत इति चेत् । स्यादप्येवं यदि ब्रह्मणि धर्मारोपो युज्येत । न चैवम् । तस्य सर्वधर्मरहितत्वात् । प्रधानाभावाच्च । अथ धर्मरहितत्वादावपि कुतो नारोप इत्यतो व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति ॥ धर्मेति । न केवलं प्रमाणतः प्राप्त्यभावः किन्तु धर्मारोपोऽपि नोपपद्यत इत्यपिशब्दः । सामान्यं चासौ धर्मश्च सामान्यधर्मः । आदिपदेन प्रधानदर्शनं दृष्ट इति शेषः ।

टि०—अस्तु तर्हि धर्मसंसर्गादिकमेव शास्त्रप्रतिपाद्यमिति द्वितीयः पक्षः । तस्यास्वप्रकाशत्वेन संसर्गभेदयोरन्यतरत्वेन च शास्त्रप्रतिपाद्यत्वसम्भवादित्यतः सत्सु धर्मेषु तत्संसर्गप्रतिपादकत्वं शास्त्रस्य स्यात् । न च ब्रह्मणो धर्माः सन्ति तत्कथं शास्त्रस्य धर्मसंसर्गप्रतिपादकत्वमित्याह

॥ **धर्मास्त्विति** । निर्विषयत्वापत्त्यादिकमित्यादिपदेनाबोधकत्वोपेक्षणीयत्वयोः सङ्ग्रहः । अप्रमाणतयैवेत्येवशब्दार्थमाह ॥ **वेदान्तानामिति** ॥ **इयांस्त्विति** । अनेन मूले तुशब्दो विशेषार्थ इत्युक्तं भवति ॥ **पूर्वोक्तदोष इति** । परस्परविरुद्धत्वेनोन्मत्तवचनवदप्रमाणमेव स्यादिति पूर्वोक्तो दोष इत्यर्थः ॥ **प्रथमाध्याय इति** । शास्त्रयोनित्वादित्यादिसूत्रेष्वित्यर्थः ॥ **अनुमानेनेति** । क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्याद्यनुमानेनेत्यर्थः । तदुपादानादिगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत एव कर्तृत्वेन सार्वज्ञादेः कर्तृशरीरान्तर्भूतत्वादिति भावः । विमतं विकर्तृकमस्मत्सम्मतकर्तृरहितत्वादित्याद्यनुमानेनैवानुमानप्राप्तसार्वज्ञादिनिषेधसिद्धेर्वैदिकनिषेधवैय्यर्थ्यमपरिहार्यमिति समाधत्ते ॥ **तस्या इति** ॥ **अन्यथेति** । यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतेर्नेह नानाऽस्ति किञ्चनेति निषेधायानुमानप्राप्तसार्वज्ञानुवादकत्वे तत्सत्यमित्यादिश्रुतेरप्यसदेवेदमग्र आसीदिति प्रतिषेधायारोपाधिष्ठानत्वाद्यनुमानप्राप्तब्रह्मसत्त्वानुवादित्वमित्यपि स्यादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः । अतिप्रसङ्गेनोक्तव्यवस्थां दूषयितुं तन्मूलभूताविशेषसिद्ध्यर्थं पराभिमतमुक्तव्यवस्थानियामकं निराकुर्वाणः किमप्रामाण्यनिरासकभावाभावाभ्यामुक्तव्यवस्थाऽऽश्रीयते ।किंवा प्रामाण्योपपादकभावाभावाभ्यामाहोस्विदन्येन प्रकारेण वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **सर्वोऽपि हीति** । ततश्चाप्रामाण्यनिरासकस्यापौरुषेयत्वस्य तत्त्वमस्याद्यागम इव सार्वज्ञ्यादिप्रतिपादकागमेऽपि सत्त्वान्नाप्रामाण्यनिरासकभावाभावाभ्यामैक्यप्रतिपादको वेदभागस्तत्त्वावेदकः सार्वज्ञ्यादिप्रतिपादकस्त्वतत्त्वावेदक इत्युक्तव्यवस्था सम्भवतीति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ **स्वतःप्रमाणभूतश्चेति** । प्रामाण्यस्योत्पत्तिज्ञप्त्योः स्वतस्त्वस्यैव वेदप्रामाण्योपपादकत्वात्तस्य चोक्तद्विधागमसाधारणत्वान्न तद्रूपनियामकभावाभावाभ्यामप्युक्तव्यवस्था सिध्यतीति भावः । एवमविशेषमतिप्रसङ्गं तामुपपाद्य तेनोक्तव्यवस्थां दूषयति ॥ **तत्रेति** । अस्तु तर्हि प्रकारान्तरेणेति तृतीयः पक्ष इत्यतस्तद्धि भवत्तात्पर्यलिङ्गभावाभावरूपं वा विद्वदविद्वदधिकारिकत्वरूपं वा प्रधानाङ्गभावरूपं वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यमाशङ्क्य निराकरोति ॥ **तात्पर्येति** । एकमेवाद्वितीयमित्युपक्रमस्य तत्त्वमसीत्युपसंहारस्य तत्त्वमसीति नवकृत्वोऽभ्यासस्य जीवब्रह्मैक्यस्य मानान्तराप्राप्तत्वादपूर्वत्वस्याथ सम्पत्स्यत इति फलस्य येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्याद्यर्थवादस्य मृत्पिण्डादिदृष्टान्तैरुपपादनादुपपत्तेश्च सत्त्वात् । षड्विधतात्पर्यलिङ्गत्वेन तत्त्वमस्याद्यागमस्य प्रामाण्यं सार्वज्ञ्यादिप्रतिपादकागमस्य च तच्छून्यत्वादप्रामाण्यमिति तात्पर्यलिङ्गभावाभावाभ्यां प्रामाण्याप्रामाण्य-

व्यवस्थेत्येतत्कुरूपां शूरं चोद्दिश्य शतक्रत्व: प्रयुक्तस्याप्यहो दर्शनीयेत्यादेः शूर इत्यादेश्चार्थतथात्वनिश्चायकत्वप्रसङ्गभीत्योपक्रमादिलिङ्गानां तात्पर्यमात्रज्ञापकत्वस्थित्या तैस्तत्त्वमस्याद्यागमस्यैक्ये तात्पर्यावगत्याऽन्यपरतानिरासासिद्धावपि तेषामर्थतथात्वाव्यवस्थापकत्वेन प्रामाण्यानिश्चायकत्वेन तद्भावाभावयोरुक्तव्यवस्थोपपादकतयोपन्यासायोगादसङ्गतमित्यर्थः । ननु न ब्रूमो वयं लिङ्गानां तात्पर्यमात्रनिश्चायकत्वमिति किन्त्वसति बाधके तेषामेवोक्तवस्तुव्यवस्थापकत्वमिति । उदाहृतस्थले च प्रमाणाबाधान्न तेषां वस्तुव्यवस्थापकत्वप्रसक्तिरित्यत आह ॥ **तथात्वे हीति** । लिङ्गानां तात्पर्यनिश्चयद्वाराऽर्थतथात्वनिश्चायकत्वे उपक्रमादिलिङ्गोपेततया तत्त्वमस्यादिवाक्यानां स्वार्थे प्रामाण्यनिश्चयस्य सार्वज्ञ्यादिवाक्यानां च तद्रहिततया स्वार्थे तदनिश्चयस्य प्राप्तावप्यपौरुषेयस्य स्वतःप्रमाणस्य सार्वज्ञ्यादिवाक्यस्य सर्वथाऽप्रामाण्यानुपपत्त्या निश्चितप्राण्याद्द्वैतवाक्यैकवाक्यतयाऽद्वैत एव तात्पर्यप्रामाण्ययोर्वक्तव्यत्वेन द्वयोरपि प्रामाण्यान्नोक्तव्यवस्थासिद्धिरिति भावः । ननु च निषेधाय अनुवाद इति वदता मया सार्वज्ञ्यादिवाक्यस्याद्वैते तात्पर्यप्रामाण्ययोरभ्युपगमादिष्टापादनमेतत्प्रतीत सार्वज्ञ्यादौ प्रामाण्याभावाच्च नोक्तव्यवस्थाभङ्गोऽपीत्यत आह ॥ **न चेति** ॥ **उपपादितमिति** । अन्यतोऽप्राप्तत्वान्नायमनुवाद इत्यप्राप्तां भ्रान्तिमापाद्येत्यादिनोपपादितमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । यत्तन्नेत्यादिनिषेधानुवादलिङ्गाभावात्तदभावेऽपि तत्त्वे वैपरीत्यप्रसङ्गाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ततश्चाद्वैततात्पर्यादेरनुपपत्तेरुक्तरीत्या सर्वथाऽप्रामाण्यायोगात्सार्वज्ञ्यादावेव प्रामाण्यस्याभ्युपगमनीयत्वान्नोक्तव्यवस्थेति भावः । ननु यथा न हिंस्यात्सर्वभूतानीत्यादिरहिंसादिविधिर्विद्वदधिकारिकस्तथैक्यागमोऽपि विद्वदाधिकारिक एव । यथा च श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादिश्येनयागादिविधिरविद्वदाधिकारिकस्तथा सार्वज्ञ्यादेप्रतिपादकागमोऽप्यविद्वदधिकारिकः । ततश्च विद्वदविद्वदधिकारिकत्वाभ्यां वाक्यद्वयवैषम्यादहिंसादिश्येनादिवाक्यद्वयवत्प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्था भवत्विति द्वितीयं शङ्कते ॥ **अहिंसादीति** । भवेद्विद्वदविद्वद्विषयतया प्रामाण्यादिव्यवस्थापनमहिंसादिविधिदृष्टान्तेन तत्त्वमस्याद्यागमानां (दिवाक्यानां) यद्यहिंसादिश्येनादिवाक्ययोः प्रामाण्याप्रामाण्ये सिद्धे स्याताम् । न च ते तयोः स्तः । अहिंसादिवाक्यवच्छ्येनादिवाक्यस्यापि प्रमाणत्वेन दृष्टान्तासिद्ध्या दार्ष्टान्तिकस्याप्यासिद्धिरित्याशयेनाह ॥ **वैषम्यादिति** ॥ **तात्कालिकेति** । इष्टसाधनत्वमात्रस्येत्यर्थः । तस्यैव लिङर्थत्वादिति भावः । नन्वेवं करणत्वस्य विध्यर्थत्वेन लिङाभिहितत्वेनोद्भिदा यजेतेत्यादावनभिहिताधिकाराविहिततृतीयाऽ-

नुपपत्तिरिति चेन्न । साधनत्वेऽभिहितेऽपि तद्विशेषस्य करणत्वस्यानभिधानात् । लिङान्तरङ्गस्वप्रकृतियज्यर्थमात्रगतेष्टसाधनत्वेऽभिहितेऽपि यागविशेषरूपोद्भित्प्रातिपदिकार्थगतस्यानभिधानेनोद्भित्प्रातिपदिकात्परस्यास्तृतीयायाः सम्भवाच्चेत्याशयात् । ननु नेष्टसाधनत्वमात्रं लिङर्थः । तथा सत्यशक्ये तक्षकचूडामण्याहरणादौ तात्कालिकेष्टसाधनविषसम्पृक्तमधुभक्षणे निषिद्धकर्मणि च प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । किन्त्वात्यन्तिकेष्टसाधनत्वमेव । आत्यन्तिकत्वं च तस्य कृतिसाध्यत्वे सति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं बेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं बेष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वं वा विवक्षितम् । तच्च न श्येनादिविधीनामिति कथं नाप्रामाण्यमित्यतोऽत्र प्रवर्तकत्वेनाभिमतमिष्टसाधनत्वज्ञानं हि नेष्टसाधनमिति ज्ञानम् । परेष्टसाधनमिति ज्ञानादपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । नापि स्वेष्टसाधनं ज्ञानमिष्टसामान्यसाधनत्वज्ञानेनेष्टविशेषस्य स्वर्गादिसाधनयागादावपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । इच्छायाः स्वरूपसत्या एव प्रवर्तकत्वेन तज्ज्ञानानपेक्षणाच्च । किन्तु स्वर्गो मेऽस्त्वितीच्छाप्रकारीभूतस्वर्गत्वविशिष्टं प्रति साधनत्वेन ज्ञानम् । न चैवं प्रवर्तकज्ञानस्याननुगमः । स्वरूपसदिच्छाविषयसाधनत्वज्ञानत्वेनानुगमात् । तदपि न फलेच्छारहितं प्रवृत्तिं जनयति । किन्तु कृत्या स्वर्गं साधयिष्यामीति फलेच्छासहितमेव । उक्तायामिच्छायां स्वरूपेण सत्यामिदं स्वर्गसाधनमिति ज्ञानेनैव प्रवृत्तेर्दर्शनात् । न हि फलरागे इदं फलसाधनमिति ज्ञाने च सत्यनिष्टाननुबन्धित्वाज्ञानेन प्रवृत्तिविलम्बः । न चैवम् ‡ यत्प्रवर्तकमिष्टविशेषसाधनत्वेन ज्ञानं तन्न विधिप्रत्ययजन्यम् । यच्च विधिप्रत्ययजन्यमिष्टसामान्यसाधनत्वेन ज्ञानं तन्न प्रवर्तकमिति कथं विधिप्रत्ययस्य प्रवृत्तिहेतुभूतज्ञानजनकत्वमिति वाच्यम् । विधिप्रत्ययेनेष्टसाधनमित्येव बोधितेऽपि स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यजन्यस्य स्वर्गसाधनमिति ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेन विधिप्रत्ययस्य प्रवृत्तिपरत्वाहानेः । एवञ्च विषसम्पृक्तमधुभोजनादिफले दुःखे उत्कटद्वेषदशायां तत्फले सुखे उक्तेच्छा नेति न तत्र प्रवृत्तिः । सुखत्वप्रयुक्ताया अप्यौत्सर्गिकफलेच्छाया दुःखविषयकोत्कटद्वेषेणापोदितत्वात् । अन्यथा साधने बलवदनिष्टानुबन्धित्वेन ज्ञातेऽपि सुखसाधनत्वप्रयुक्तेच्छा स्यात् । एवञ्च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वादिविशेषणफलस्यातिप्रसङ्गनिवारणस्येष्टसाधनताघटकत्वेन प्रवृत्ताववश्यापेक्षितायाः फलेच्छाया अभावेनैव सिद्धेरिष्टसाधनत्वं न त्रेधा विशेषणीयम् । उक्तायां फलेच्छायामसत्यां त्वदुक्तविशेषणविशिष्टस्वर्गसाधनत्वज्ञाने सत्यप्यलसस्यान्यत्रासक्तस्य च पुरुषस्य यागादौ प्रवृत्त्यदर्शनेनान्वयव्यभिचारात् ।

न च तत्र साधनविषयकचिकीर्षाभावादेवाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । सामग्रीसत्त्वेन चिकीर्षाया एवापाद्यमानत्वात् । बलवदनिष्टानुबन्धित्वादिज्ञाने सत्यपि निषिद्धकर्मजन्ये दुःखे उत्कटद्वेषरूपापवादकाभावदशायां तज्जन्यसुखविषयकरागोत्कटयेन निषिद्धकर्मणि प्रवृत्तिदर्शनेन व्यतिरेकव्यभिचाराच्च । न च साधने चिकीर्षया तत्र प्रवृत्तिः । सामग्र्यभावेन चिकीर्षाभावस्यैवापाद्यमानत्वात् । ततश्च शुद्धस्येष्टसाधनत्वमात्रस्यैव प्रवर्तकत्वात्तस्य च श्येनादिविधिष्वप्यविशेषात्प्रामाण्यमेव तेषामित्याशयवानाह ॥ **आत्यन्तिकेष्टसाधनत्वस्य चानभिधानादिति** । तृतीयं शङ्कते ॥ **अथेति** । निर्विशेषं परंब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः । ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैरित्यभियुक्तवचनादिति भावः । सार्वज्ञ्यादिप्रतिपादनस्यैक्यज्ञानविरोधित्वान्न तयोरङ्गप्रधानभाव इत्याह ॥ **प्रतिकूलत्वादिति** । ननु च भेदज्ञानस्यैक्यज्ञानविरोधित्वं प्रसिद्धम् । तत्कथं सार्वज्ञ्यादिप्रतिपादनस्यातद्रूपस्य तत्प्रतिकूलत्वं स्यादित्यतो न साक्षात्तस्य तद्विरोधित्वमत्राभिमतं किन्तु भेदज्ञानद्वारैवेति नानुपपत्तिरिति भावेन तस्य तदर्थतामुपदर्शयति ॥ **सार्वज्ञ्यादीति** ॥ **भेदवासनैवेति** । तथा चाद्वैतसाक्षात्काराभावप्रसङ्गेन निवर्तकाभावान्न कदाचिदपि भेदनिवृत्तिः स्यादिति भावः । ननु मोक्षश्रुतिप्रामाण्याद्दृढानिरूढाया अपि भेदवासनायाः परीक्षयोऽद्वैतसाक्षात्कारश्च भविष्यतीति नोक्तप्रसङ्ग इत्यतस्तस्यान्ययोपपन्नत्वान्न तत्कल्पकत्वमित्याशयेनाह ॥ **दिगिति** । नन्वधिष्ठानीभूतस्य ब्रह्मणो वेदेतरप्रमाणागोचरत्वेन तदनवभासात्कथं तत्र धर्मारोपोऽपि स्यादित्यत: स्वप्रकाशात्माभिन्नत्वेन ब्रह्मणोऽपि भानसद्भावान्न तदनुपपत्तिरित्याह ॥ **आत्मैव हीति** ॥ **यदि ब्रह्मणीति** । ब्रह्माधिष्ठानको धर्मारोपो यदि स्यादित्यर्थः । धर्मारोपे ब्रह्म यद्यधिष्ठानं स्यादिति यावत् ॥ **न चैवमिति** । धर्मारोपे न ब्रह्मणोऽधिष्ठानत्वं सम्भवतीत्यर्थः । तत्कुत इत्यतोऽधिष्ठानत्वे व्यापकस्य सधर्मकत्वस्य ब्रह्मण्यभावान्न तद्व्याप्यमधिष्ठानत्वं तस्येत्याह ॥ **तस्य सर्वधर्मेति** । आरोपस्य साधिष्ठाननियमवत्सप्रधानत्वस्यापि नियमात् प्रकृते च सार्वज्ञत्वादीनां क्वचिदप्यसत्त्वात्प्रधानाभावेन न ब्रह्मणि धर्मारोपः सम्भवतीत्याह ॥ **प्रधानाभावाच्चेति** । धर्मरहितत्वादावपि धर्मरहितत्वादौ सत्यपीत्यर्थः । आदिपदेन प्रधानाभावपरिग्रहः । तथा च धर्मवत्त्वादेरधिष्ठानत्वव्यापकत्वासिद्धेर्नात्मारोपाधिष्ठानं निर्धर्मकत्वान्निष्प्रधानकत्वाच्चेत्यनुमानद्वयमप्यप्रयोजकमिति भावः ॥ **व्यतिरेकव्याप्तिमिति** । यदारोपाधिष्ठानं तत्सधर्मकं सप्रधानं चेति व्यतिरेकव्याप्तिमित्यर्थः । धर्मारोपोऽपीत्यपिशब्दो न धर्म्यारोपसमुच्चयार्थः ।

॥ ६८ ॥

तस्येहाप्रस्तुतत्वादसम्भवाच्चेति भावेनापिशब्दार्थमाह ॥ **न केवलमिति** । आरोपस्य साधारणधर्मदर्शनजन्यत्वेऽपि साधारणधर्मरूपोभयजन्यतायाः सामान्यसम्बन्धिधर्मदर्शनजन्यतायाश्चाभावेन द्वन्द्वादेरसम्भवाद्विवक्षितसमासमाह ॥ **सामान्यं चासाविति** ॥ **आदिपदेन प्रधानदर्शनमिति** । यद्यप्यादिपदेन प्रधानमित्येव वक्तुं युक्तम् । दर्शन इत्यस्य सामान्यधर्मेणैवादिपदगृहीतप्रधानेनाप्यन्वयस्य श्रुतित एव लाभसम्भवेन तत्पर्यन्तधावनस्यानर्थक्यात् । तथाऽपि प्रत्येकसम्बन्धस्फुटीकरणार्थमेव दर्शनपदोपादानम् । अत एव प्रधानग्रहणमित्यपि बहुषु मूलकोशेषु पाठः सङ्गच्छत इति मन्तव्यम् । साकाङ्क्षतया वाक्याभासतां परिहरति ॥ **दृष्ट इतीति** ।

अ०— इदं तदादिधर्मित्वे धर्मोऽन्यः कल्प्यतेऽत्र हि ॥ सर्वधर्मविहीनस्य धर्मारोपः क्व दृश्यते ॥ तदर्थं यदि धर्माणामारोपः साऽनवस्थितिः ॥

सु०— एतदेव प्रपञ्चयति ॥ इदमिति । इदं तदिति भावप्रधानो निर्देशः । आदिपदेन साधारणधर्मग्रहणम् । धर्मित्वे दृष्ट इति शेषः । प्रधानज्ञानमप्यत्र सङ्ग्राह्यम् । अत्र लोके । शुक्तिकायां रजतत्वधर्मारोपो हि न शुक्तिकावभासमात्रेण भवति । किन्नाम वस्तुतो रजतत्वधर्मवतः प्रधानस्याधिष्ठाने शुक्तिकाशकले पुरोवर्तित्वादेः प्रधानसाधारण(धर्मस्य)स्य च शुक्लभास्वरत्वादेर्धर्मस्य दर्शन एव । तथा स्फटिके लौहित्यारोपोऽपि वस्तुतो लौहित्यवतो जपाकुसुमस्य स्फटिके चेदन्तादेः प्रधानसन्निधानस्य च दर्शन एव दृष्ट इति । सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिनिश्चय इत्यत आह ॥ सर्वेति । अत्रापि प्रधानदर्शनमुपलक्षणीयम् । क्व दृश्यते येनोक्तव्याप्तेर्व्यभिचारः स्यादिति शेषः । उपाधिव्यभिचारयोरदर्शने सहचारदर्शनं व्याप्तिनिश्चायकमेवेति भावः । अयमत्र समुदायार्थः। धर्मारोपस्य प्रधानदर्शनादिकं व्यापकमुपलब्धम् । न च प्रकृते तदस्ति। सार्वज्ञादीनामपहतपाप्मत्वादीनामन्यत्रानभ्युपगमात् । ब्रह्मणि च प्रधानसाधारणधर्मादेरनङ्गीकारात् । अतो व्याप्यस्य धर्मारोपस्याभाव इति। नन्वत्र प्रधानादर्शनेन धर्मारोपासम्भवः शक्यानुमानः। सार्वज्ञादि न ब्रह्मण्यारोपितं प्रागन्यत्रानुपलब्धत्वादिति प्रयोगसम्भवात् । धर्माभावलिङ्गकमनुमानं तु कथं भवतामसिद्धत्वादिति । मैवम् । धर्मराहित्यवादिनैवमनुमायोपरन्तव्यमित्यभिप्रायात् । ननु च धर्मारोपोऽधिष्ठानधर्माणां

प्रधानस्य च प्रतीतावेवायतत्वे न तु सत्तायाम् । इदन्त्वादिप्रतितौ हीदं रजतमित्यादिरूपा प्रतीतिः स्यात् । सधारणधर्मप्रतीतिरेव च प्रधानं बुद्धि(स्थं क) स्थीकरोति । प्रतीतिरेव चान्वयव्यतिरेकाभ्यामारोपप्रयोगिनी । सत्ताया उपयोगाङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गः । उभयोपयोगे तु गौरवम् । अस्ति चाप्यत्राधिष्ठानधर्मादिप्रतीतिरारोपरूपा । न हीदं पूर्वोऽयं ब्रह्मणि धर्मारोपः । तथा च पूर्वारोपितधर्मप्रतीत्यधीनोऽयमुत्तरोत्तरारोपो भविष्यति । पूर्वमेव चोत्तरस्य प्रधानमिति किमनुपपन्नमित्यत आह ॥ तदर्थमिति । यदि ब्रह्म(णो)णि धर्मारोपसिद्ध्यर्थमन्यो धर्माणामारोपः कल्प्यते । तदा सोऽपि धर्मारोपो धर्मान्तरारोपायत्त इत्येवं प्रसक्ताऽनवस्थितिः स्यात् । सिद्धविषयत्वान्नेयमनवस्था दूषणमिति चेन्न । धर्मसद्भावतत्प्रतीत्योः पूर्वसिद्धत्वेऽप्यारोपत्वकल्पनायामनवस्थाऽनिवारणात् । अस्या धर्मप्रतीतेरारोपत्वं पूर्वप्रतीतेरारोपत्वकल्पनाधीनं तस्या अपि तथेति । तदेवं ब्रह्मणि धर्मारोपासम्भवात्स्वतो निर्धर्मकत्वे वेदाप्रामाण्यादिप्रसङ्गान्न निर्धर्मकं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ ७ ॥

टि०— ॥ **एतदेवेति** । अतो नोत्तरग्रन्थस्य पौनरुक्त्यमिति भावः । इदन्तदित्यस्य धर्मिपरतायामधिष्ठाननिष्ठपुरोवर्तित्वाद्यलाभात्सधर्मकत्वस्याधिष्ठानत्वव्यापकतालाभाय धर्मिवाचकमिदमादिपदं लक्षणयेदन्त्वादिधर्मपरमित्याह ॥ **इदन्तादितीति** ॥ **साधारणेति** । प्रधानसाधारणेत्यर्थः । इदन्त्वादिधर्मज्ञानस्यारोपकारणतालाभायाह ॥ **दृष्ट इति शेष इति** । सामान्यधर्मादीत्यादिपदगृहीतस्य प्रधानस्यात्रानुक्तेः कथं तदुक्तार्थप्रपञ्चकत्वमस्य ग्रन्थस्येत्यतस्तस्याप्यत्रसङ्ग्रहान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **प्रधानज्ञानमपीति** । दृष्टान्तधर्मिणोऽनुक्तेर्नास्य व्याप्तिप्रदर्शकत्वं सम्भवतीत्यतोऽत्रेत्यस्यैव दृष्टान्तधर्मिसमर्पकत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेन तदर्थमाह ॥ **अत्र लोक इति** । मूले आरोपपदं सोपाधिकानौपाधिकारोपरूपोभयविधारोपपरमत एवोभयसङ्ग्रहायात्रेति सामान्यत एवोक्तमिति भावेनोभयविधारोपस्याप्युक्तविधतां दर्शयन्नेव समुदायार्थमाह ॥ **शुक्तिकायामिति** ॥ **पुरोवर्तित्वादेरिति** । इदन्त्वं पुरोवर्तित्वं तत्त्वं तु व्यवहितदेशवृत्तित्वमिति भावेन पुरोवर्तित्वादेरित्युक्तम् । तत्र यत्राधिष्ठानमपरोक्षं तत्रेदन्त्वरूपपुरोवर्तित्वमेव सामान्यधर्मो यत्र च तत्परोक्षं तत्र व्यवहितदेशवृत्तित्वरूपं तत्त्वमेव सामान्यधर्म इति विवेको द्रष्टव्यः ॥ **तथेति** । यद्यपि प्रतिबिम्बस्वरूपं स्वपरमते

सदेवेति तज्ज्ञानं प्रमात्वान्नारोपः । तथाऽपि न्यायमतमाश्रित्येदमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ **प्रधानसन्निधानस्येति** । एकदेशस्थस्वरूपप्रधानसाधारणधर्मस्येत्यर्थः ॥ **सहदर्शनमात्रेणेति** । तथा सत्यश्च्यादीनां धूमादिभिरपि व्याप्त्यध्यवसायप्रसङ्गात् सहदर्शनमात्रस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । अत्र मूले व्यभिचाराभावोक्त्या सामान्यधर्मादिदर्शनस्यारोपकारणतालाभेऽपि प्रधानदर्शनस्य तदलाभात्तल्लाभायाह ॥ **अत्रापीति** । किमनेनापि
र व्याप्तिनिश्चायकमुक्तं भवतीत्यत आह ॥ **उपाधिव्यभिचारयोर्दर्शन इति** । इदं च यदेवाव्यतिरेकेऽस्य ह्यक्षजं वाऽऽगमो भवेत् । तन्निर्धारितयुक्तिर्वा व्याप्तिः सैवा परा न हीति ग्रन्थव्याख्यानावसरे टीकायामेवायमर्थ इत्यादिना स्पष्टं प्रपञ्चितं तत एव प्रतिपत्तव्यम् । ननु धर्मारोपोऽपीत्यादिना धर्मारोपं प्रति प्रधानदर्शनादेर्व्यापकतालाभेऽपि प्रकृते तदभावासिद्धेर्न धर्मारोपाभावसमर्थनसिद्धिरित्यत आह ॥ **अयमिति** । धर्मारोपोऽपीत्यादिवाक्यसमुदायार्थ इत्यर्थः ॥ **धर्माभावलिङ्गकमिति** । ब्रह्म न सार्वज्ञादिधर्मारोपाधिष्ठानं सर्वधर्मरहितत्वादिति धर्माभावलिङ्गकमित्यर्थः । का कथन्तेत्यत आह ॥ **भवतामिति** । सधर्मकब्रह्मवादिनामित्यर्थः ॥ **धर्मराहित्यवादिनेति** । धर्मराहित्यवादिन एव स्वार्थानुमाने न कश्चिद्दोष इत्याशयः । ननु ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात्सार्वज्ञादेश्च मिथ्यात्वात्प्रकृतारोपेऽधिष्ठानधर्मसत्तायाः प्रधानसत्तायाश्चाभावेऽपि तत्सत्ताया धर्मारोपानुपयोगित्वादुपयोगिन्याश्चाधिष्ठानसाधारणधर्मादिप्रतीतेः प्रकृतेऽपि सत्त्वाद्युक्त एव ब्रह्मणि धर्मारोप इत्यभिप्रेत्य तदुभयमुपपादयितुं प्रतिजानीते ॥ **नन्विति** । ननु कुतोऽधिष्ठानधर्मप्रतीतेरेवारोपोपयोगः कथञ्चैवं सति प्रधानस्य बुद्धिस्थता तस्याधिष्ठानगतधर्मसाध्यतया तदभावेऽसम्भवादित्यतस्तदुभयं क्रमेणोपपादयति ॥ **इदन्त्वादिप्रतीतावित्यादिना** । स्याद्भवतीत्यर्थः । अस्त्वधिष्ठानप्रतीतेरेवारोपोपयोगित्वं तथाऽपि प्रधानप्रतीतेरेव तत्रोपयोगो धर्म
न तत्सत्ताया इत्येतत्कुत इत्यतस्तत्प्रतीतेः कारणत्वं तत्प्रमाणोपन्यासेनोपपादयति ॥ **प्रधानप्रतीतिरेवेति** । एवं प्रधानप्रतीतेरुपयोगमुपपाद्य तत्सत्ताया उपयोगं दूषयिष्यन् किमत्र प्रधानसत्तामात्रमारोपोपयोगीत्यभिमतं किंवा तत्सत्ताप्रतीतिश्चेत्युभयमपीति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **सत्ताया इति** । सत्तामात्रस्येत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । अज्ञातरजतस्यापि शुक्तौ रजतारोपः स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ॥ **उभयेति** । अस्त्वधिष्ठानधर्मादिप्रतीतेरेव धर्मारोपे उपयोगस्तथाऽपि न ब्रह्मणि धर्मारोपः सम्भवति । ब्रह्मणो निर्धर्मकतयाऽधिष्ठानधर्माप्रतीतेः

सार्वज्ञादेर्मिथ्यात्वेन प्रधानप्रतीतेश्चासम्भवेन कारणीभूताया अधिष्ठानधर्मादिप्रतीतेरभावादित्यतो नाधिष्ठानधर्मादिप्रमात्वेन तत्प्रतीतेः कारणत्वमास्ति । गौरवात् । किन्तु भ्रमप्रमासाधारणतत्प्रतीतित्वेनैव । ततश्च निर्धर्मकत्वादिनाऽत्र प्रमारूपप्रतीत्यसम्भवेऽप्यारोपरूपायास्तस्याः सम्भवान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **अस्तिचेति** । अस्तु तर्हि प्रथमारोप एवेयमनुपपत्तिः । ततः पूर्वमधिष्ठानादिधर्मप्रतीतेरारोपरूपाया अभावात् । अस्यैव प्रथमारोपत्वादित्यतोऽनादित्वादारोपपरम्परायाः प्रथमापुरोपस्यैवासिद्धेर्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **न हीति** । न चैवमपि कल्पाद्यभ्रमानुपपत्तिः । ततः पूर्वमारोपरूपाधिष्ठानादिधर्मप्रतीतेरभावादिति वाच्यम् । तत्रापि कल्पान्तरीयसंस्कारस्य सम्भवात् । न च प्रमाजन्यसंस्कारस्यैव भ्रमहेतुत्वान्नास्य भ्रमहेतुत्वमिति वाच्यम् । सत्यपि संस्कारे प्रमाजन्यत्वाभावाद्भ्रमाभावदर्शनेन प्रमाभ्रमसाधारणज्ञानमात्रजन्यसंस्कारस्यैव तद्धेतुत्वेनादोषादित्याशयात् । धर्मारोपस्येदं प्रथमत्वाभावेऽपि किं सिद्धमित्यत आह ॥ **तथा चेति** ॥ **पूर्वमेवेति** । पूर्वारोपविषयीभूतमेवेत्यर्थः ॥ **सिद्धविषयत्वादिति** । धर्मसद्भावतत्प्रतीत्योः सिद्धत्वेन सिद्धविषयत्वादित्यर्थः ॥ **आरोपत्वकल्पनायामिति** । तत्प्रतीतेरारोपत्वस्याप्रामाणिकत्वान्न सिद्धविषयत्वमिति भावः । आरोपत्वकल्पनायामनवस्थामेवोपपादयति ॥ **अस्या इति** । किञ्चैवं कल्पाद्यभ्रमो न स्यात् । न च तत्पूर्वकल्पीयानुभवजन्यसंस्कारस्य सत्त्वान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति नारिकेलद्वीपवासिनोऽपि गुञ्जापुञ्जादौ ज्वलनसमारोपप्रसङ्गात् । संसारस्यानादितया कदाचित्तस्यापि ज्वलनानुभवसम्भवादित्यभिप्रेत्य प्रकृतमुपसंहरति ॥ **तदेवमिति** ॥ ७ ॥

अ०— ईशतज्ज्ञानवेदाक्षजानुमामातृपूर्विणः ॥ भ्रान्तिर्विश्वस्य येनैव मानाभासेन कल्प्यते ॥ तन्मात्रस्यान्यथाभावे किन्न स्याद्विश्वसत्यता ॥ येनेदं कल्प्यते भ्रान्तं भ्रान्तिस्तस्यैव किन्न सा ॥ भ्रान्तत्वे तस्य विश्वारेरीशाद्यभ्रान्तमेव हि ॥ भवेयुर्भ्रान्तयो नृणां नैवेशादेः कथञ्चन ॥ सत्यत्वमक्षजं प्राप्तं यदि भ्रान्तमितीष्यते ॥ प्रामाण्यमागमस्यापि प्रत्यक्षादन्यतः कुतः ॥ साक्षिप्रत्यक्षतो ह्यत्र मानानां मानतेयते ॥ साक्षिणः स्वप्रकाशत्वमनवस्था ततो न हि ॥ तात्कालिकं प्रमाणत्वमक्षजस्य यदा भवेत् ॥ ऐक्यागमस्य किन्न स्यात्तस्याप्येतादृशं यदि ॥ ऐक्यप्रमाणमिथ्यात्वं यदा विश्वस्य सत्यता ॥

सु०— यदुक्तं सार्वज्ञादेर्मिथ्यात्वसिद्धये विश्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वं तद्दूषयितुमीशतज्ज्ञानेत्यादिको ग्रन्थः । तथा हि ।

विश्वस्य भ्रान्तिसिद्धत्वं वदता तत्र प्रमाणं वक्तव्यम् । तत्किं प्रत्यक्षं स्यादनुमानं वाऽऽगमो वा । न तावत्प्रत्यक्षम् । तस्य (सत्य) तत्सत्यत्वग्राहित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । नाप्यनुमानम् । शून्यसमयनिरासे (न) निरस्तत्वात् । अधिकं च दूषणं वक्तुमाह ॥ **ईशेति** । यद्यप्यत्र भ्रान्तिर्विश्वस्येत्यादिनैवालम् । तथाऽपि ये विश्वं प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिभेदेन चतुर्विधमाचक्षते तन्निराकरणप्रस्तावनाय प्रमाणप्रमेयप्रमातृभेदेन त्रिविधमेव विश्वमिति प्रतिज्ञातुमीशेत्याद्युक्तम् । तत्रेशमातृपदाभ्यां परापरप्रमात्रोर्ग्रहणम् । यद्यपि मातृपदेनैवेश्वरोऽपि लभ्यते । तथाऽपि तस्य नियतं प्रमातृत्वमन्येषां तु विपर्ययादिसम्भवादनियतमित्यादिविशेषद्योतनाय पृथग्ग्रहणम् । वेदाक्षजानुमापदैः करणफलरूपप्रमाणस्वीकारः । वेदपदमागममात्रोपलक्षणम् । अक्षजत्वं ज्ञानसन्निकर्षयोरस्त्येव । ईश्वरज्ञानं न वेदादिपदैः सङ्गृह्यते । अकरणत्वादफलत्वाच्च । भवति च प्रमाणमित्यतस्तज्ज्ञानेति पृथगुक्तम् । नित्यज्ञानमात्रोपलक्षणं चैतत् । पूर्वशब्देन कर्मधारयं विधाय तत इनिप्रत्ययः । प्रत्ययार्थस्तु प्रमेयम् । तथा च प्रमातृप्रमाणप्रमेयरूपस्येत्यर्थः । यद्वेशमातृशब्दाभ्यां तद्वाक्यं गृह्यते । वेदशब्दश्चापौरुषेयवाक्यवचन एव । पूर्वशब्दः करणार्थः । प्रमाध्याहारेण तत्सम्बन्धः । ततश्चेशवाक्येशादिज्ञानवेदाक्षजानुमानानीश्वरप्रमातृवाक्यरूपप्रमाणवतः सर्वप्रमाणसिद्धस्येत्युक्तं भवति । भ्रान्तिर्भ्रान्तिकल्पितत्वम् । येनेत्यतो लब्धमेकत्वमेवेत्यवधार्यते ॥ **मानाभासेनेति** । स्वभावतो दुर्बलेनानुमानेनेत्यर्थः । अन्यथाभावेऽप्रामाण्ये । किमाक्षेपे । एतदुक्तं भवति । विश्वं तावत्स्वभावतो बहुत्वेन च प्रबलैरीशवाक्यादिभिः सर्वैः प्रमाणैः सत्यतयाऽवगतम् । तेषामसत्यमप्रतिष्ठं त इत्यादीनामन्यत्र दर्शितत्वात् । विवादपदं मिथ्या दृश्यत्वाज्जडत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्छुक्तिरजतवत् । अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी । पटत्वात्पटान्तरवदित्यादिकं विश्वमिथ्यात्वानुमानं तु स्वभावैकत्वाभ्यां दुर्बलम् । तथा च प्रबलप्रमाणविरुद्धस्यानुमानस्याप्रामाण्योपपत्तेर्विश्वस्य सत्यत्वमेव युक्तमिति । नाप्यागमः ।

सु० टि० ॥ ७१ ॥

स हि गौडपादादिपुरुषप्रणीतो वा वेदादिर्वा । आद्यं दूषयति ॥ येनेति । येन गौडपादादिनेदं प्रागुक्तमीशादिकं विश्वं भ्रान्तं भ्रान्तिसिद्धं कल्प्यते कल्पयित्वा च तथा वाक्यं प्रणीयते । तस्यैव सा कल्पना भ्रान्तिरयथार्था किन्न भवेत् । एतदुक्तं भवति । ईशवाक्यादिप्रमाणैस्तावदीशादिविश्वं सत्यतयाऽवगतम् । तद्विरुद्धा च गौडपादादीनां विश्वमिथ्यात्वप्रतीतिर्भ्रान्तिरेवेति । ततः किमित्यत आह ॥ भ्रान्तत्व इति । विश्वारेर्विश्वमिथ्यात्वं प्रतिपादयतस्तस्य गौडपादादेर्भ्रान्तत्वे सिद्धे तन्मूलस्य तद्वाक्यस्याप्रामाण्यात्तेन विश्वमिथ्यात्वासिद्धावीशवाक्यादिभिः प्रमाणैरीशादिविश्वमभ्रान्तं सत्यमेव सिद्धमिति । नन्वीश्वरवाक्यविरोधाद्गौडपादादीनां भ्रान्तत्वं कुतः कल्पनीयम् । गौडपादादिवाक्यविरोधादीश्वरादीनां विश्वसत्यत्वप्रतीतिरेव भ्रान्तिः कुतो न कल्पनीयेत्यत आह ॥ भवेयुरिति । बाह्या(भ्य)न्तरकारणसामग्रीसत्त्वादिति शेषः । कथश्च नेन्द्रियदोषादेर्बाह्यकारणस्या(धर्मादे) ज्ञानादेरान्तरकारणस्याप्यत्यन्तमसम्भवादित्यर्थः । ईशादयो विप्रलम्भका इति चेन्न । कल्पकाभावादिति । अस्तु तर्हि नेह नानाऽस्तीत्यादिरद्वैतपरो वेदादिरागमः सर्वस्य मिथ्यात्वे प्रमाणमिति चेन्न । तस्य विश्वसत्यत्वग्राहकप्रत्यक्षबाधितत्वेनातदर्थत्वात् । अथ मतम् । प्रत्यक्षं खलु तात्कालिकं प्रमाणं न पुनरात्यन्तिकम् । वेदस्तु न तथा स्वतःप्रमाणं च । अतो बलवता वेदेन बाधितत्वात्प्रत्यक्षत्प्राप्तमपि विश्वसत्यत्वं भ्रान्तिसिद्धमित्येवाङ्गीकर्तुमुचितमित्यत आह ॥ सत्यत्वामिति । सत्यत्वं विश्वस्येति शेषः । आगमबलमाश्रित्य तन्नेति वाक्यशेषः । कुतो नेत्यत आह ॥ प्रामाण्यमिति । कुतः सिद्धम् । न कुतोऽपि । न केवलं प्रत्यक्षस्य । किन्त्वागमस्यापि प्रामाण्यं प्रत्यक्षेणैव सिद्धं न त्वन्येनेत्यर्थः । तत्कथमित्यत आह ॥ साक्षीति । आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात्तृतीयार्थे तसिः । मानानां सर्वेषामीयते प्रतीयते । हिशब्दः सर्वप्रमाणप्रामाण्यस्य साक्षिसिद्धत्वोपपादकप्रमाणसूचनार्थः । तद्विवृणोति ॥ साक्षिण इति । प्रमाणानां प्रामाण्यं हि न सत्तामात्रेण निश्शङ्कव्यवहारहेतुः । अपि तु

शे० चं० टी० द्वि० अ० १

प्रमितमेव । न च बाह्यप्रत्यक्षादिकमेव प्रामाण्यप्रमितिसाधनम् । तत्प्रामाण्यप्रमितेरप्युक्तन्यायेनावश्यकत्वात् । न च तत्प्रामाण्यं स्वग्राह्यम् । अचैतन्यज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाभावात् । प्रत्यक्षाद्यन्तरान्वेषणे चानवस्था स्यात् । साक्षिवेद्यत्वे तु सर्वप्रमाणप्रामाण्यस्य न कश्चिद्दोषः । साक्षी हि चैतन्यरूपतया स्वप्रकाशः । प्रामाण्यं च ज्ञानग्राहकग्राह्यमिति स्वप्रामाण्यं स्वयमेव गृह्णातीति नानवस्थाऽऽपद्यते । अतः साक्षिवेद्यमेव सर्वप्रमाणप्रामाण्यमङ्गीकार्यमिति । अस्त्वेवं साक्षिप्रत्यक्षवेद्यं प्रत्यक्षागमप्रामाण्यम् । तथाऽप्युक्तरीत्या प्रबलेनागमेन विरोधे दुर्बलस्य प्रत्यक्षस्य कुतो न बाध इति चेत् । इत्थम् । स्यादयं प्रत्यक्षागमयोर्बाध्यबाधकभावः । यदि व्युत्पादिते दौर्बल्यप्राबल्ये युक्ते स्याताम् । न चोभयप्रामाण्यस्य साक्षिवेद्यत्वे ते युज्येते इत्याशयवान्प्रत्यक्षस्य तात्कालिकं प्रामाण्यमागस्यात्यान्तिकमिति विभागं तावदपाकरोति ॥ तात्कालिकमिति । यदि-साक्षिगृहीतमपि विश्वसत्यत्वग्राहिणोऽक्षजस्य प्रामाण्यं तात्कालिकमेव भवेत्तर्हैक्यागमस्यापि प्रामाण्यं साक्षिगृहीतत्वाविशेषाचात्कालिकं स्यादेवेति न विभागः सिध्यति । नन्वैक्यागमप्रामाण्यमपि तात्कालिकमेव । किन्तु प्रत्यक्षमाभासीकृत्य निवर्तते । यथोक्तम् । वेणुसङ्घर्षजोवह्निर्दग्ध्वा शाम्यति तद्वनम् । एवं गुणव्यत्ययजो वेदः शाम्यति तद्यथेतीत्यत आह ॥ तस्यापीति । ऐक्यागमस्यापि प्रामाण्यं यदि तात्कालिकं स्वीक्रियेत तदा विश्वस्य सत्यतैव स्यात् । ननूक्तमत्र प्रत्यक्षमाभासीकृत्य पश्चादैक्यागमप्रामाण्यं निवर्तत इति भवति तात्कालिकम् । न च विश्वस्य सत्यत्वापत्तिरित्यतस्तस्याप्येतादृशं यदीत्येतदैक्यप्रमाणमिथ्यात्वं यदेति व्याख्यातम् । ऐक्यागमप्रामाण्यस्य बाध्यत्वं यदेत्यर्थः । न केवलं प्रामाण्यमात्रस्य बाध्यत्वम् । किन्तु धर्मिणो वाक्यस्यापीति ज्ञापनायैवमुक्तम् । एतदुक्तं भवति । स्यादिदं यदि प्रामाण्यस्य तात्कालिकत्वं नामानित्यत्वमिह विवक्षितं स्यात् । न चैवम् । क्षणमात्रवर्तिनोऽपि प्रामाण्यस्य विषयसत्यत्वाव्यभिचारित्वेनानित्यताया दौर्बल्यहेतुत्वासम्भवात् ।

किन्तु बाध्यत्वमेव । तच्चेदैक्यागमप्रामाण्यस्याभ्युपगतं तदा कथं विश्वस्य सत्यता न स्यादिति ।

टि॰—ईशतज्ज्ञानेत्यादेरुत्तरग्रन्थस्याव्यवहितपूर्वप्रकृतोपयुक्तार्थाप्रतिपादकत्वादसङ्गतिमाशङ्क्य तदसङ्गतावपि व्यवहितप्रकृतार्थोपपादकतया तत्सङ्गतत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य व्यवहितेन सङ्गतिं दर्शयति ॥ **यदुक्तमिति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । सत्यत्वमक्षजप्राप्तमित्यादिनेति शेषः ॥ **निरस्तत्वादिति** । दृश्यत्वाद्विमतं मिथ्या स्वप्नवच्चेदियं च मा मिथ्याचेत्साध्यसिद्धिर्न व्यभिचारो न चेद्ब्रवेदित्यादिनाऽनूद्य माध्यमिकसमयनिराकरणावसरे निरस्तत्वादित्यर्थः । प्रमातृप्रमितिभेदेनेत्यत्र प्रमितिशब्दो ज्ञाततापरः ॥ **तन्निराकरणेति** । न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचिदित्यादिनेति शेषः । इत्यादिविशेषद्योतनायेत्यत्रादिपदेनेश्वरस्य स्वतन्त्ररूपचैतन्यमात्रानुबन्धिप्रमातृत्वमन्येषां तु न तथेत्यादिविशेषपरिग्रहः । ननु वेदपदेनापौरुषेयवाक्यतज्जन्यज्ञानयोरुक्तरीत्या सङ्ग्रहसिद्धावपि पौरुषेयागमतज्जन्यज्ञानयोर्न सङ्ग्रह इत्यत आह ॥ **वेदपदमिति** । ननु वेदानुमानशब्दयोर्भावकरणसाधनत्वात्ताभ्यां करणफलरूपप्रमाणद्वयस्वीकारसम्भवेऽप्यक्षजपदेन कथं तदुभयस्वीकार इत्यत आह ॥ **अक्षजत्वमिति** । ईश्वरादिज्ञानमित्यादिपदेन लक्ष्म्यादिस्वरूपज्ञानसङ्ग्रहः ॥ **अफलत्वाच्चेति** । वेदादिजन्यज्ञानानामेव फलतया गृहीतत्वादीशादिज्ञानस्य च तदजन्यत्वादफलत्वमिति भावः । तज्ज्ञानेत्युक्त्याऽकरणस्याफलस्य चेश्वरज्ञानस्य प्रमाणतया सङ्ग्रहसिद्धावपि तादृशस्य लक्ष्म्यादिस्वरूपज्ञानस्य कथं प्रमाणतया सङ्ग्रहसिद्धिरित्यतस्तज्ज्ञानपदस्य नित्यज्ञानमात्रोपलक्षकत्वात्तेनैव तत्सिद्धिरित्याह ॥ **नित्येति** । नन्वत्रेशादयः पूर्वे यस्येति बहुव्रीहिणैव मत्वर्थलाभादिनिप्रत्ययस्य (ईशादयश्च ते पूर्वे चेशतज्ज्ञानवेदाक्षजानुमातृपूर्वास्तेऽस्य सन्तीति मत्वर्थे इनिः) वैय्यर्थ्यमित्यतो बहुव्रीहिमाश्रित्य मतुबर्थप्रत्ययप्रयोगे वैय्यर्थ्यदोषेऽपि कर्मधारयमाश्रित्य मतुबर्थप्रयोगे शब्दान्तरत्वान्न दोष इत्याशयेनाह ॥ **पूर्वशब्देनेति** । न च तथाऽपि कर्मधारयमत्वर्थीयाद्बहुव्रीहिरेवेष्टव्यो लघुत्वादिति न्यायाच्छब्दान्तरत्वाश्रयणेऽपि बहुव्रीहिविवक्षयाऽल्पेन शब्देनाभिमतार्थप्रतिपादनसम्भवे बहुयत्नाश्रयणं दोषः स्यादेवेति वाच्यम् । बहुव्रीह्यपेक्षया कर्मधारयस्य मत्वर्थीये शब्दगौरवस्थले बहुयत्नाश्रयणस्य दोषत्वेऽपि शब्दसाम्ये तददोषत्वस्य टीकाकृदभिमतत्वात् । अत एव टीकायां यद्विकारीत्यत्र कर्मधारयमत्वर्थीयमभ्युपगम्यानादिमदित्यत्र तदनङ्गीकारः । बहुव्रीहौ कर्मधारयमत्वर्थीये चार्थगौरवाप्रसङ्गेन

शब्दगौरवस्यैव लाघवन्यायविरुद्धत्वात् । प्रकृते च तदभावेनादोषत्वात् । लाघवन्यायानादरेण शब्दगौरवेऽपि न्यासादिगतकर्मधारयमत्वर्थीयप्रयोगाणामेकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यमिति सूत्रे दुर्घटवृत्तिकृता दर्शितत्वाच्चेति सकलमकलङ्कमिति सम्प्रदायः । गुरवस्तु यदा कर्मधारयमत्वर्थीयः क्रियते तदा स्वपदार्थप्राधान्यमाश्रित्य कर्मधारयः कर्तव्यः । तेषामेव च पदार्थानामन्यत्र गुणभावमाश्रित्य मत्वर्थीय उत्पाद्यत इति प्रतिपत्तिगौरवम् । यदा च पूर्वमेवान्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा तदावर्तिपदार्थानां गुणभाव आश्रीयत इति प्रतिपत्तिलाघवम् । कर्मधारयो मत्वर्थीयसहित एवान्यपदार्थस्य प्रतिपादक इति शब्दगौरवम् । बहुव्रीहिस्त्वन्यानपेक्ष एव तत्प्रतिपादक इति शब्दलाघवं भवतीति न कर्मधारयमत्वर्थीयाश्रयणं युक्तम् । तथाऽप्यन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षायां बहुव्रीहेरेव प्रसङ्गेन सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी नट इत्याद्यभियुक्तप्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गात् तदुपपादनार्थं प्रवृत्तात्सर्वादेः कर्मधारयादिनिरिति भाष्यकारीयवचनाल्लाघवाश्रयणेन वाचनिकः कर्मधारयादिनिरित्यत्र तात्पर्यमिति प्राहुः ॥ **प्रत्ययार्थ इति** । इनिप्रत्ययार्थ इत्यर्थः । प्रमेयत्रैविध्यकथनस्यापि प्रयोजनविशेषाभावं मन्वानः प्रकृतोपयुक्तार्थसूचकतया पूर्वार्धं व्याचष्टे ॥ **यद्वेति** । नन्वेतद्बाधितम् । ईशवाक्यादीनां विश्वं प्रत्यकरणादित्यतस्तदकरणत्वेऽपि तत्प्रमाकरणत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यापेक्षितमध्याहरति ॥ **प्रमाऽध्याहारेणेति** । पूर्वपदात्पूर्वमिति शेषः । ईशप्रमातृशब्दाभ्यां तद्वाक्यस्य वेदशब्देनापौरुषेयवाक्यस्य ग्रहणेन पूर्वशब्दस्य करणार्थत्वस्वीकारेण ततःपूर्वं प्रमापदाध्याहारेण च सिद्धं तज्ज्ञानशब्दस्य च पूर्वक्रमेवार्थमभिप्रेत्य विशेषणार्थमाह ॥ **ततश्चेति** । अनेनापि कः प्रकृतोपयुक्तो विशेषः सूचित इत्यतो निष्कृष्टं मत्वर्थमाह ॥ **सर्वेति** । विश्वस्य परेण भ्रान्तित्वस्य मानाभासेनाकल्पनादाह ॥ **भ्रान्तिकल्पितत्वमिति** ॥ **अवधार्यत इति** । ततश्च नैवशब्दवैय्यर्थ्यमिति भावः । प्राबल्यचिन्तावसरे आभासत्वोक्तेरनौचित्यं मनसि निधाय तात्पर्यमाह ॥ **स्वभावतो दुर्बलेनेति** । मूले बहुप्रमाणोपन्यासविशिष्य तदुपन्यासयोर्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य बाधकत्वाद्युपयोगिप्राबल्यादिसूचकत्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्तद्विशेषणसूचितमर्थविशेषं दर्शयन्नेव किंशब्दोक्तमाक्षेपमुपदर्शयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । इत्यादिकमित्यादिपदेनैतत्पटात्यन्ताभाव एतत्तन्तुनिष्ठ एतत्पटानाद्यभावत्वादेतत्पटान्योन्याभाववदित्याद्यनुमानपरिग्रहः ॥ **स्वभावैकत्वाभ्यामिति** । यद्यपि मिथ्यात्वसाधकानामनुमानानामपि बहुत्वान्नैकत्वम् । अत एव टीकायामित्यादिकमित्यादिपदं तथाऽपि सत्यत्वसाधकानां प्रमाणानां विजातीयानां

बहुत्ववद्विजातीयप्रमाणबहुत्वाभावाभिप्रायेणेयमेकत्वोक्तिरित्यवधेयम् । मूले विश्वमिति स्पष्टमनुक्त्वेदमिति तत्प्रामाणिकत्वसूचनमुखेन तत्कथनमनर्थक-मित्याशङ्क्य गौडपादादीनां विश्वमिथ्यात्वप्रतीतेर्भ्रान्तित्वोपपादकबाधकसद्भावसूचनार्थत्वान्न तादित्यभिप्रेत्य वाक्यतात्पर्यमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति ।** गौडपादादेर्मुखस्य विश्वारित्वस्यासम्भवात्तत्तात्पर्यमाह ॥ **विश्वमिथ्यात्वं प्रतिपादयत इति ॥ कल्पकेति ।** श्रोतृप्रसङ्गरूपदोषस्य विप्रलम्भकल्पकस्यासम्भवादित्यर्थः । पूर्वत्र गौडपादाद्यागमस्य सयुक्तिकमप्रामाण्यव्युत्पादनेन तद्विरोधस्याकिञ्चित्करतया तत्प्रयुक्तसत्यत्वग्राहिप्रत्यक्षाप्रामाण्य-शङ्कानुदयेन तदुत्थापनपूर्वकतन्निरासपरोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य नेदमुक्तरीत्या तत्परं किन्तु वेदादिविरोधप्रयुक्ततदप्रामाण्यशङ्कोत्थापनपूर्वकतन्निरा-सपरमेवेत्यभिप्रेत्य किं तेनापीत्यतो वेदादिर्वेति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षदूषणोपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन बहिरेव द्वितीयपक्षोत्थापनपूर्वकं तद्दूषणं प्रदर्श्य तत्रानुपपत्तिशङ्कोत्थापनपूर्वकं तन्निरासपरतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयति ॥ **अस्तु तर्हीत्यादिना ।** उक्तशङ्कातन्निरासयोर्मूलारूढत्वलाभार्थमपे-क्षितं पूरयति ॥ **आगमेति ।** वेदाद्यागमबलमित्यर्थः । ननु प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिरिति पञ्चम्यन्तादेव तसिविधानात्साक्षिप्रत्यक्षस्य च प्रामाण्यज्ञप्तिं प्रति करणत्वेन कर्तृकरणयोस्तृतीयेति तृतीयान्ततया पञ्चम्यन्तत्वाभावात्कथं साक्षिप्रत्यक्षेणेति साक्षिप्रत्यक्षत इति तृतीयान्तात्तसिरित्यतस्तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वमित्येतन्मूलकादाद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति सूत्रीयोपसङ्ख्यानाद्युक्तस्तृतीयान्तादपि तसिरित्याह ॥ **आद्यादिभ्य उपसङ्ख्याना-दिति ।** (प्रथमाविभक्तिप्रभृतीनां परेषां तसेरुपसङ्ख्यानसङ्ग्रहः कार्यः) सप्तम्यादिविभक्त्यन्तेभ्य आदिमध्यपार्श्वपृष्ठादिशब्देभ्यस्तसिर्भवतीत्यर्थः । न च प्रत्यक्षशब्दस्याद्यादित्वाभावान्नोपसङ्ख्यानादपि तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । तस्याकृतिगणत्वेन तत्सम्भवात् । अत एवोक्तं वृत्तावाकृतिगणश्चाय-मिति । अत एव चैतदुपसङ्ख्यानविवरणे आदिमध्यपार्श्वपृष्ठादिभ्य इत्यादिपदोपादानमिति द्रष्टव्यम् । केचित्त्वाद्यादिभ्यः प्रथमादिसप्तविभक्तिभ्य-स्तदन्तेभ्यः शब्देभ्य इति यावत् । ततश्च प्रथमादिसप्तविभक्त्यन्तेभ्यः शब्देभ्यस्तसेरुपसङ्ख्यानात्तृतीयान्तादपि साक्षिप्रत्यक्षशब्दाद्युक्तस्तसिरित्यर्थ इत्याहुः ॥ **उपपादकप्रमाणेति ।** अन्यथा प्रामाण्यनिश्चयानुपपत्तिरूपवक्ष्यमाणप्रमाणेत्यर्थः ॥ **तदिति ।** सर्वप्रमाणप्रामाण्यस्य साक्षिसिद्धत्वमि-त्यर्थः । नन्वर्थनिश्चयमात्रेणैव प्रवृत्त्युपपत्तेरर्थसन्देहेऽपि प्रवृत्तिदर्शनाच्च न प्रामाण्यनिश्चयोपेक्षित इति न तदन्यथाऽनुपपत्त्या सर्वप्रमाणप्रामाण्यस्य

साक्षिसिद्धत्वसिद्धिरित्यतः कृष्यादावर्थसन्देहात्प्रवृत्तावपि बहुवित्तव्ययायाससाध्ये पारत्रिकफलकयागादौ निष्कम्पप्रवृत्तेः प्रामाण्यनिश्चयमात्रसाध्यत्वेन तस्यावश्यकत्त्वादस्त्येव तदन्यथाऽनुपपत्तिरित्याशयेन तस्यावश्यकतां तावदाह ॥ **प्रमाणानामिति** । यथा च नार्थनिश्चयस्य निष्कम्पप्रवृत्तिहेतुत्वं तथोक्तं वाक्यार्थचन्द्रिकायां गुरुचरणैरेव प्रामाण्यस्वतस्त्ववादे । न सत्तामात्रेणेत्युपलक्षणम् । नापि ज्ञाततामात्रेणेत्यपि द्रष्टव्यम् । एवं प्रामाण्यनिश्चयस्यावश्यकत्वमुपपाद्य तस्यान्यथाऽनुपपत्तिमुपपादयितुं तदन्यथोऽनुपपत्तिमाशङ्कते ॥ **न चेति** । आदिपदेनानुमानपरिग्रहः ॥ **तत्प्रामाण्येति** । बाह्यप्रत्यक्षादिगतप्रामाण्येत्यर्थः । अप्रमितप्रमाणभावस्य बाह्यप्रत्यक्षादेः स्वसामग्र्यापादितप्रामाण्याप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वेन प्रामाण्यप्रमित्यजनकत्वेन तत्प्रमितिजनकत्वनिर्वाहार्थं साधनीभूतबाह्यप्रत्यक्षादिगतप्रामाण्यप्रमितिरावश्यकीति भावः । नन्वस्तु प्रमितिप्रमाणबाह्यस्यैव बाह्यप्रत्यक्षादेः प्रामाण्यजनकत्वं किं तावताऽपीत्यतः किं तत्प्रामाण्यं स्वेनैव ग्राह्यमित्यभिमतं किंवा प्रत्यक्षाद्यन्तरेणेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयितुमनुवदति ॥ **न चेति** । अन्तःकरणवृत्तिरूपज्ञानस्य जडत्वेनास्वप्रकाशत्वान्न स्वप्रामाण्यग्राहकत्वं तस्येत्याह ॥ **अचैतन्यज्ञानस्येति** । अन्तःकरणवृत्तिरूपज्ञानस्येत्यर्थः । अयं भावः । क्रिया हि कर्मकारकजन्येति तावदविवादं सर्ववादिनाम् । न च जन्यजनकयोरेकत्वमुचितम् । जन्यजनकभावस्यान्तर्भावितपूर्वापरभावित्वात् । न हि तदेव स्वात्मानं प्रति पूर्वमपरं चेति युज्यते । तत्कथं स्वकर्मकत्वं वृत्तिरूपज्ञानस्य स्यात् । किञ्चास्ति तावद्यत्सन्निकृष्टकरणजन्यं यज्ज्ञानं तत्तद्विषयमिति जन्यज्ञाने व्यवस्था । न च वृत्तिरूपज्ञानं स्वसन्निकृष्टकरणजन्यं भवति । तत्कथं स्वविषयं स्यादिति न स्वविषयप्रकाशत्वं तस्य । किञ्च तस्य स्वप्रकाशत्वे तद्वदेव ग्राह्यप्रामाण्याश्रयज्ञानस्यापि स्वप्रकाशत्वसम्भवेन तेनैव तन्निष्ठप्रामाण्यस्यापि निश्चयसम्भवाद्बाह्यप्रत्यक्षादेः प्रामाण्यप्रमितिसाधनत्वकल्पनवैय्यर्थ्यमिति । द्वितीयं दूषयति ॥ **प्रत्यक्षाद्यन्तरेति** । एवं प्रकारान्तरेण सर्वप्रमाणनिश्चयासम्भवमुपपाद्य साक्षिणा तत्सम्भवमुपपादयति ॥ **साक्षीति** । न चैवं सर्वत्र साक्षिणा प्रामाण्याप्रामाण्यनिश्चयापत्त्या संशयानुपपत्तिर्दोषः तन्निवृत्त्यै परीक्षापेक्षाऽभ्युपगमेऽपि च परीक्षाऽनवस्था स्यादिति वाच्यम् । साक्षिणः सुखादिनिश्चयरूपत्वेन तत्सिद्धेः सुखादौ संशयानुदयेन संशयनिवर्तकपरीक्षायाः साक्षिसिद्धसुखाद्यवतारपर्यन्ततयाऽनवस्थासम्भवादत एवोक्तं न कश्चिदिति । संशयानुपपत्तिरूपो वा परीक्षानवस्थारूपो वा प्रामाण्यग्रहणे परीक्षा-

पेक्षानङ्गीकारेण स्वतः प्रामाण्यभङ्गरूपो वेत्येवं यः कश्चिदित्यर्थः । ननु ग्राहकाऽनवस्थाऽत्रापि समानेति कथं न दोष इत्यतः साक्षिणः स्वप्रकाशत्वेन स्वस्यैव स्वप्रामाण्यग्राहकतया ग्राहकान्तरापेक्षायास्तत्रैव पर्यवसन्नत्वेन तदनवसरादित्यनवस्थापरिहारं वक्तुं वृत्तिज्ञानादावसम्भविस्वप्रकाशत्वं कुतः साक्षिण इत्यतस्तद्धेतूक्त्योपपादयति ॥ **साक्षी हीति** । उपलक्षणं चैतत् । नियतयाथार्थ्यश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यथा साक्षिणा स्वप्रामाण्ये गृहीतेऽपि प्रामाण्यग्राहकसाक्षिण्येव प्रामाण्यसन्देहाहितसाक्षिगृहीतस्वप्रामाण्यसन्देहस्यानिवारणादिति भावः । अस्तु स्वप्रकाशतया ज्ञानग्राहकत्वं साक्षिणः प्रामाण्यग्राहकत्वं तु कुतस्तस्य वाच्यम् । तथा चानवस्थैवेत्यत आह ॥ **प्रामाण्यं चेति** ॥ **उक्तरीत्येति** । आत्यन्तिकप्रमाणत्वस्वतः-प्रमाणत्वाभ्यामित्यर्थः ॥ **दुर्बलस्येति** । अत्राप्युक्तरीत्येत्यनुवर्तते । तात्कालिकप्रमाणत्वेन चेति तदर्थः ॥ **उभयप्रामाण्यस्येति** । प्रत्यक्षागमरूपोभयनिष्ठतत्तत्प्रामाण्यस्येत्यर्थः ॥ **तावदिति** । यदि स्वतस्त्वमित्यादिनोत्तरत्र करिष्यमाणाद्वैतागमप्राबल्योपपादकप्रामाण्यस्वतस्त्वनिरासापेक्षया तावच्छब्दः । ननु व्याप्तिविकलोऽयं तर्काभास इत्यतोऽविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तेः सत्त्वान्नैवमित्यभिप्रेत्य तामाह ॥ **साक्षिगृहीतत्वाविशेषादिति** । नन्वेवं विश्वसत्यत्वमेव स्यादिति शङ्कते ॥ **किन्त्विति** । परिहरति ॥ **प्रत्यक्षमिति** । उक्तमर्थं भागवतसम्मत्या समर्थयते ॥ **यथोक्तमिति** । एकादशस्कन्ध इति शेषः । यथा वेणुसङ्घर्षजो वन्हिर्वेणुवनं दग्ध्वा स्वयमेव शाम्यति । एवं सत्त्वादिगुणवैषम्यजातो वेदस्तत्त्वमूलं सत्त्वादिगुण-वैषम्यं दग्ध्वा स्वयमेव शाम्यतीति योजना । वेदरूपधर्मिनाशे तद्धर्मस्य प्रामाण्यस्यापि नाशावश्यम्भावान्न प्रकृतासङ्गतिरस्येति द्रष्टव्यम् ॥ **न च विश्वेति** । विश्वसत्यत्वापत्तिश्च नेत्यर्थः । नन्वैक्यागमप्रामाण्यबाध्यत्वपरव्याख्येयवाक्यानुरोधेन तद्व्याख्यानरूपे ऐक्यप्रमाणमिथ्यात्वमित्युत्तरवाक्ये ऐक्यागमप्रामाण्यबाध्यताया एव वक्तव्यत्वादैक्यप्रमाणमिथ्यात्वोक्तिरसङ्गतेत्यतोऽस्या उक्तेरपि तदर्थकत्वान्नासङ्गतिरित्याशयेन तथा योजयति ॥ **ऐक्यागमेति** । तर्हि भाष्यकृताऽपि तथैव वक्तव्यत्वात्किं वक्रोक्त्येत्यतस्तत्प्रयोजनोक्त्या तां समर्थयते ॥ **न केवलमिति** । ननु प्रामाण्यस्य तात्कालिकत्वमनित्यत्वमेवाभिमतं न तु बाध्यत्वमिति न विश्वसत्यत्वापत्तिरित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । ॥ ७४ ॥

अ० — ऐक्यवाक्यस्य मानत्वं यद्यबाध्यमितीष्यते ॥ अक्षजस्यापि मानत्वं नाबाध्यं किमितीष्यते ॥ अद्वैतहानिसामान्यान्न विशेषश्च कश्चन ॥ यदि स्वतस्त्वं प्रामाण्ये विश्वसत्ता कथं न ते ॥ प्रामाण्यस्य च मर्यादा कालतो व्याहता भवेत् ॥ कालान्तरेऽप्यमानं चेदिदानीं मानता कुतः ॥ मिथ्यात्वमानं मोक्षेऽपि मानं किन्नेति भण्यताम् ॥ मानत्वेऽद्वैतहानिः स्यादमानत्वेऽप्यमोक्षता ॥ विश्वस्य पुनरापत्तिर्मिथ्या मानं यदा न मा ॥ अस्ति चेन्मुक्त्यवस्था च द्वैतापत्तिरतोऽन्यथा ॥ अमुक्तत्वं तथा काले कालाधीना हि मुक्तता ॥ काल एवागमोऽप्याह मुक्तिं कालनिवर्तने ॥ मुक्तेरपि निवृत्तिः स्यात्संसारित्वमतो भवेत् ॥

सु०—ननु साक्षिणो विषयाव्यभिचारित्वात्तद्गृहीतमैक्यागमप्रामाण्यमबाध्यमेवेत्याशङ्क्याह ॥ ऐक्यवाक्यस्येति । साक्षिगृहीतत्वाविशेषादिति भावः । साक्षिगृहीतत्वाविशेषाद्विश्वसत्यताग्राहकप्रत्यक्षप्रामाण्यस्य बाध्यतायामैक्यागमप्रामाण्यमपि बाध्यं स्यात् । तदबाध्यत्वे वा प्रत्यक्षप्रामाण्यमप्यबाध्यमेवेष्टव्यमिति समुदायार्थः । नन्वद्वैतब्रह्मावस्थानं मोक्षः । स च प्रत्यक्षप्रामाण्यस्याबाध्यत्वे व्याहन्येत । प्रपञ्चसत्यत्वेन सद्वैततापत्तेः । अतः साक्षिवेद्यत्वाविशेषेऽप्यनेन विशेषेण प्रत्यक्षप्रामाण्यं साक्षिणा तात्कालिकमेव गृह्यत इति कल्प्यत इत्यत आह ॥ अद्वैतेति । एवं तर्ह्यैक्यवाक्यप्रामाण्यमपि तथाविधमेव मन्तव्यम् । तदबाध्यत्वेऽप्यद्वैतहानिसामान्येनोक्तलक्षणमोक्षासिद्धेः । न हि वाक्यं वा तत्प्रामाण्यं वा तदर्थो भेदाभावो वा ब्रह्मेति । प्रत्यक्षप्रामाण्यस्याबाध्यत्वे बहुप्रपञ्चापत्तिः । आगमप्रामाण्याबाध्यतायां तु नैवमिति चेन्न । अस्य विशेषस्य व्यर्थत्वादित्याशयवानाह ॥ नेति । यदप्यद्वैतागमस्य प्राबल्योपपादनाय स्वतःप्रामाण्यमुक्तं तत्राह ॥ यदीति । स्वतस्त्वधर्मस्य प्रामाण्यं धर्म्यधिकरणतया विवक्षितमिति सप्तम्युपपत्तिः । यद्यागमप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमुच्यते तदा प्रत्यक्षप्रामाण्यमपि स्वत एवेति ब्रूमः । सम्यङ्मिथ्याज्ञानसाधारणकारणमात्रजन्यत्वं वा सम्यङ्मिथ्याज्ञानसाधारणज्ञापकमात्रज्ञेयत्वं वा प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम् । तदागमजन्यज्ञानवत्प्रत्यक्षजन्यस्याप्यविशिष्टमेव । तथा चागमप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमङ्गीकुर्वतो यथा तद्विषयसत्यता सम्मता तथा स्वतःप्रमाणप्रत्यक्षविषयविश्वसत्यताऽपि कथं न ते सम्मतेति । स्यादेतत् । प्रत्यक्षागमयोः स्वतःप्रामाण्येऽप्यस्ति

विशेषः । यत्प्रत्यक्षं तात्कालिकमेव ज्ञानस्य प्रामाण्यं जनयति वाक्यन्त्वात्यन्तिकम् । तथा ज्ञानग्राहकः साक्षी प्रत्यक्षज्ञानस्य तात्कालिकमेव प्रामाण्यं गृह्णाति वाक्यजन्यज्ञानस्य त्वात्यन्तिकमिति । मैवम् । अस्यां व्यवस्थायां नियामकाभावस्योक्तत्वात् । दोषान्तरं चाह ॥ प्रामाण्यस्य चेति । कालतो मर्यादाव्यवच्छेदः । तात्कालिकत्वमिति यावत् । कथं व्याहतिरित्यत आह ॥ कालान्तरेऽपीति । अमानं बाधितमा(नत्वं चे)नं चेत्प्रत्यक्षम् । तात्कालिकशब्देन हीदानीमस्ति कालान्तरे तु बाध्य(त्व)मिति परस्याभिमतम् । तत्र यदि प्रत्यक्षं कालान्तरेऽपि बाधितप्रामाण्यं स्यात्तर्हीदानीं तस्य मानताऽस्तीति कुतः स्यात् । कालत्रयसत्तानिषेधरूपत्वाद्बाधस्य । यदि च प्रत्यक्षप्रामाण्यमिदानीं सत्स्यात्कथं कालान्तरेऽपि तर्हि बाध्येतेति व्याहतमेव तात्कालिकत्ववचनम् । अप्रमाणमेव भवतु तर्हि प्रत्यक्षमिति चेत् । सत्यम् । भवति भवतोऽयं मनोरथः । तत्सिद्धिरेवेदानीमपि कपो (फो) णिगुडायते । अद्वितीयब्रह्मावस्थानलक्षणं मोक्षमभ्युपेत्य प्रत्यक्षप्रामाण्याबाध्यतावदागमप्रामाण्याबाध्यतायामपि तद्धानिः समानेत्युक्तम् । इदानीन्तु स एवानुपपन्न इत्याशयवान्पृच्छति ॥ मिथ्यात्वमानामिति । विश्वमिथ्यात्वप्रतिपादकमानमागमोऽनुमानं च॥ मोक्षेऽपि मानमिति मोक्षसमयेऽप्यबाधितस्वरूपप्रामाण्यमित्यर्थः । नेति बाधितस्वरूपप्रामाण्यमित्यर्थः । किंशब्दः पूर्वेण परेण च सम्बध्यते । यद्वा काक्वैव मानमित्ययं प्रश्नो ज्ञातव्यः । इति पृष्टस्योत्तरं भण्यताम् । आद्ये दोषमाह ॥ मानत्व इति । अबाधितस्वरूपप्रामाण्यपक्षे तेनैव सद्वितीयत्वादद्वैतहानिः स्यादित्युक्तलक्षणो मोक्षो न सिध्येत् । द्वितीये दूषणमाह ॥ अमानत्वेऽपीति । अमोक्षता विवक्षितावस्थाया इति शेषः । विश्वमिथ्यात्वमानस्य तत्प्रामाण्यस्य च बाध्यत्वपक्षेऽपि मोक्षो न सिध्यति । कथमित्यत आह ॥ विश्वस्येति । विश्वमिथ्यात्वमानं यदा न मा-बाधितस्वरूपप्रामाण्यं स्यात्तदा विश्वस्य पुनरापत्तिः स्यात् । नास्तित्वप्रमाणबाधस्यास्तित्वाव्यभिचारात् । विश्वसद्भावे च कथ-

मुक्तलक्षणो मोक्षः स्यादिति । आदौ तावत्प्रत्यक्षेण विश्वं प्राप्तम् । तदागमादिनाऽऽपाततोऽपनीतम् । आगमादेश्च बाधे पुनस्तदापतितमिति प्रतीत्यपेक्षया पुनःशब्दः । विश्वं तद्बाधकं चोभयमपि बाधितमिति चेन्न । उत्तरत्र दूषणात् । किञ्च मुक्तिः सती वाऽसती वा । पक्षद्वयेपि नोक्तलक्षणामुक्तिः सिध्यति । कथमिति । आद्यं प्रत्याह ॥ अस्ति चेदिति । आत्मस्वरूपमेव मुक्तिः । यथोक्तम् । आत्मैवाज्ञानहानिरिति । अविद्यास्तमयो मोक्ष इति च । तत्कथं द्वैतापत्तिरित्यतो मुक्त्यवस्थेत्युक्तम् । अवस्थैवैषाऽऽत्मनो न त्वात्मैव । तथात्वे हि प्रागेव सिद्धत्वात् प्रयत्नवैयर्थ्यम् । न चात्मा ज्ञानस्य साध्योऽनादित्वात् । अविद्याध्वंसविशिष्टो न प्राक्सिद्धो ज्ञानसाध्यश्चेति चेत्तर्हि स एव मुक्तिः । अद्धेति चेत् । तर्हि विशिष्टस्य सत्त्वाभावेन सती मुक्तिरित्ययुक्तं स्यात् । किञ्च मुक्तिर्नाम धर्मः । स कथमात्मैव स्यादिति । द्वितीयं प्रत्याचष्टे ॥ अतोऽन्यथेति । सत्त्वपक्षात्पक्षान्तरे । यदि मुक्तिरसती स्यात्तदाऽऽत्मनोऽमुक्तत्वं स्यात् । विषाणासत्त्वे शशो ह्यविषाणी दृष्टः । तथा च कुत उक्तलक्षणत्वम् । अथ मतम् । न मुक्तिः सती नाप्यसती किन्त्वनिर्वचनीयेति । त(दाऽप्यमुक्ततैव)दप्ययुक्तमेव । संसारेऽप्यनिर्वचनीयेनैव (हि) द्वितीयेन सद्वितीयत्वं तदुत्तरमपि तच्चेत्स्यात्कथममुक्तत्वं न भवेत् । एतेन पञ्चमप्रकारताऽपि निरस्ता । अनिर्वचनीयताऽपरिहारात् । न हि चतुर्थप्रकारतावस्थितिरनिर्वचनीयत्वम् । तथा सति निर्वचनीयतापत्तेः । अनिर्वचनीयाविद्यानिवृत्तिः कथमनिर्वचनीया स्यादिति चेत् । घटप्रध्वंसो यथा तथेति जानीथाः । तदेतत्सङ्ग्रहायातोऽन्यथेत्युक्तम् । अन्यथाऽसती चेदित्यवक्ष्यत् । एवमेव मुक्तेरद्वितीयब्रह्मावस्थानरूपतानिरासाय कालेऽपि विकल्प्य दोषोऽभिधातव्य इत्याह ॥ तथा काल इति । ननु च मोक्षदशायां कालोऽस्ति न वेति विकल्प्यास्ति चेद्द्वैतापत्तिरिति दूषणं चास्तु । अतोऽन्यथाऽमुक्तत्वमिति कथमतिदेश इत्यत आह ॥ कालाधीना हीति । कालाधीना नियमेन कालाधिकरणा। यद्वस्तु तत्कालसम्बन्धे-

वेति व्याप्तेरिति हि शब्दार्थः । न केवलमनुमानसिद्धो मुक्तेः कालाधिकरणतानियमः किन्तु तदा विद्वान्दृष्ट्वैव तं मुच्यत इत्यागमसिद्धोऽपीत्याह ॥ काल एवेति । किन्ततो यद्येवमधिकरणेन कालेन व्याप्ता मुक्तिरित्यत आह ॥ कालेति । कालासत्त्वे मुक्तेरप्यसत्त्वं स्यात् । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वात् । तथा चातिदेशो युक्त इति । एतदुक्तं भवति । यदि मोक्षः कालसम्बन्धी न स्यात्तदा शश(शृङ्गादिवदसत्त्वापत्तिः । ननु)ङ्गवदसन्स्यादिति । ननु च न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थतेति मुक्तेरसत्त्वस्येष्टत्वान्नेयमनिष्टापत्तिरित्यत आह ॥ संसारित्वमिति । चैतन्यस्य सतो बन्धाभावलक्षणे मोक्षेऽसति देवदत्तवन्मुक्ताभिमतस्यापि संसारित्वं भवेत् । बन्धस्य मिथ्यात्वात्संसारो मुक्तिश्च न स्त एवेति चेन्न । अनङ्गीकृतमेवानिष्टत्वं किन्त्वप्रामाणिकत्वादिकम् । न च बन्धमिथ्यात्वं प्रामाणिकमित्युक्तं प्राक् । तदेवमागमादितः प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यं निराकुर्वता तन्मिषेण प्राबल्यं च व्युत्पादितम् । साक्षिप्रत्यक्षस्यागमादिप्रामाण्यग्राहकत्वेनोपजीव्यतायास्तदितरस्य साक्षिनिश्चितप्रामाण्यतायाश्च सूचितत्वात् । ततस्तद्विरुद्धस्यागमादेरेवाप्रामाण्यं युक्तमिति ॥ ७७ ॥ स

टि०— ॥ **अबाध्यमेवेति** । ततश्च न विश्वसत्यत्वापत्तिरिति शङ्काभिप्रायः । प्रशिथिलमूलत्वात्तर्काभासोऽयमित्यतोऽविशेषव्याप्तिसत्त्वान्न तथेत्याशयेन तामाह ॥ **साक्षीति** ॥ **समुदायार्थ इति** । तात्कालिकमित्यादेर्नाबाध्यं किमितीष्यत इत्यन्तस्य ग्रन्थस्यार्थ इत्यर्थः ॥ **तथाविधमेवेति** । तात्कालिकमेवेत्यर्थः ॥ **तदबाध्यत्व इति** । ऐक्यवाक्यप्रामाण्यस्याबाध्यत्व इत्यर्थः ॥ **अद्वैतहानीति** । ऐक्यवाक्यतत्प्रामाण्यतदर्थभूतभेदाभावानां सत्त्वापातेन सद्द्वैततापत्तिसाम्येनेत्यर्थः । ननु च वाक्यतत्प्रामाण्यतदर्थभेदाभावानां ब्रह्मस्वरूपत्वान्न सत्त्वेऽपि तेषां सद्द्वैतताप्रसङ्ग इत्यतः सोपाधिकनिरुपाधिकयोरैक्यायोगान्न ब्रह्मस्वरूपत्वं तेषामित्याह ॥ **न हीति** । ननु क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोराधारस्यैवाधिकरणतयाऽतथाभूतस्य प्रामाण्यस्यानधिकरणत्वात्कथं प्रामाण्ये इति सप्तमीत्यतः क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोराधारत्वाभावेऽपि प्रामाण्यस्याधिकरणत्वविवक्षया सप्तम्युपपत्तिरित्याह ॥ **स्वतस्त्वेति** । नन्वागमप्रामाण्यस्वतस्त्वस्य स्वसिद्धान्तत्वात्कथं तन्निराकरणमित्यतस्तन्निरासस्यात्र परोक्तिखण्डनार्थत्वेन वस्तुस्थितिकथनपरत्वाभावान्नाप- ॥ ७६ ॥

सिद्धान्त इत्याशयेन तल्लाभायापेक्षितं पूरयति ॥ **उच्यत इति** ॥ **तात्कालिकमेव गृह्णातीति** । साक्षिणो याथार्थ्यनियमादिति भावः ॥ **अस्यां व्यवस्थायामिति** । प्रत्यक्षस्य तात्कालिकमेवागमस्य त्वात्यन्तिकमेवेत्युक्तव्यवस्थायामित्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । तात्कालिकत्वं प्रमाणत्वमक्षजस्य यदा भवेदित्यादिनेति शेषः । उक्तशङ्काया मूलारूढतालाभायाह ॥ **तात्कालिकत्वमिति यावदिति** ॥ **कफोणीति** । स्यात्कफोणिस्तु कूर्पर इत्यभिधानात्कूर्पराभिधं हस्तमूलं कफोणिशब्दार्थः । तत्संश्लिष्टो गुडः कफोणिगुडस्तद्वदाचरतीत्यर्थः । कफोणिगुडो यथा लेढुमशक्यस्तथा प्रत्यक्षाप्रामाण्यसिद्धिरप्यशक्येति यावत् । अद्वैतहानिसामान्यादित्यस्य मिथ्यात्वमानं मोक्षेऽपि मानमित्यस्य च ग्रन्थस्य विरोधपरिहारायाह ॥ **अद्वितीयब्रह्मेति** ॥ **पूर्वेण परेण चेति** । किं मानमिति पूर्वेण किन्नेत्युत्तरेण च सम्बध्यत इत्यर्थः । किंशब्दस्य नेत्युत्तरेणैव सम्बन्धः । मानमित्यस्य प्रश्नत्वं च काक्वैव सिध्यतीत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** ॥ **काक्वेति** । काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरित्यभिधानाद्ध्वानिविकार एव काकुस्तयेत्यर्थः । यथा घटो न भवति किमित्युक्त्यैव भवति न वेति कोटिद्वयं लभ्यते । तथा मानं न किमित्येतावन्मात्रेणैव मानं भवति न वेति कोटिद्वयं लभ्यत इत्यभिप्राय इत्यन्ये । उक्तलक्षणोऽद्वितीयब्रह्मावस्थानलक्षणः । अमोक्षतापादनस्यानिष्टापादनतालाभायापेक्षितं पूरयति ॥ **विवक्षितावस्थाया इति** । तात्पर्यमाह ॥ **विश्वेति** ॥ **कथमितीति** । उक्ततर्कस्याप्रयोजकत्वादिति भावः । विश्वसत्यत्वापादनद्वारा तदापादनस्यात्राभिप्रेतत्वेन साक्षादेव च साक्षादमोक्षतापादनस्यानभिप्रेतत्वान्नाप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्य वाक्यं योजयन्नेवापादनक्रमं दर्शयति ॥ **विश्वमिथ्यात्वमानमित्यादिना** ॥ **प्रतीत्यपेक्षयेति** । न त्वर्यापेक्षयेत्यर्थः ॥ **उत्तरत्रेति** । चतुर्थस्य प्रथमे एकस्यासत्यतायां हि न स्वप्नेऽपि द्वयं मिथ्येत्यादिना विरुद्धयोर्द्वयोर्बाधितत्वस्य दूषणादित्यर्थः । अस्ति चेन्नादेः पूर्वार्थोपपादकत्वाभावादसङ्गतिमाशङ्क्य तदभावेऽप्यत्राभिप्रेतदूषणान्तरोपपादकत्वेन तत्सङ्गतत्वान्नासङ्गतिरित्यभिप्रेत्याभिप्रेतं दोषान्तरं स्वयमुपदर्श्य तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **किञ्चेत्यादिना** । मूले मुक्तिरित्येव वक्तव्यत्वादनुवस्थाग्रहणमनर्थकमित्याशङ्क्य तत्पक्षोद्भावितद्वैतापत्तिरूपदोषोपपादनार्थत्वात्तस्य न तदिति भावेन तदुपपादकतया तद्योजयितुं द्वैतापत्त्यनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **आत्मस्वरूपमेवेति** । ननु मुक्तेरात्मस्वरूपताया एवासिद्धेः कथं तस्याः सत्यत्वेन द्वैतापत्तिरित्यत आह ॥ **यथोक्तमिति** । नन्वेतावताऽज्ञान-

यः

१८

निवृत्तेरात्मस्वरूपत्वात्तस्याः सत्यत्वे द्वैतापत्त्यभावप्राप्तावपि तस्या मुक्तित्वाभावान्मुक्तेरात्मस्वरूपत्वासिध्या तत्सत्यत्वे द्वैतापत्तिः स्यादेवेत्यतोऽज्ञाननिवृत्तेर्मुक्तित्वं साधयति ॥ **अविद्येति** ॥ **तथात्वे हीति** । असिद्धसिद्धेरेव प्रयत्नप्रयोजनत्वान्न सिद्धसिद्ध्यर्थं प्रेक्षावत्प्रयत्नो युक्त इति मुमुक्षूणां श्रवणादौ प्रवृत्तिरयुक्ता स्यादिति भावः ॥ **न चेति** । नापीत्यर्थः । प्रयोजनमननुसन्धाय मुमुक्षूणां प्रवृत्तावपि प्रागभावप्रतियोगिन एवोत्पादनापरपर्यायसाधनार्हतया सिद्धस्य ब्रह्मणस्तदनर्हत्वान्न साध्यत्वमिति भावः । ननु नात्ममात्रं मुक्तिः किन्त्वज्ञानध्वंसविशिष्ट एव । तथा चाज्ञानध्वंसस्य शास्त्रप्रवृत्तेः प्रागपि सिद्धत्वात्तदुपरक्तात्मनोऽपि न शास्त्रप्रवृत्तेः प्राक् सिद्धिरिति न पूर्वोक्तदोषद्वयमिति शङ्कते ॥ **अविद्येति** । न केवलमुक्तदूषणोपपादकतयाऽवस्थापदस्य स्वप्रयोजनत्वं किन्तु दोषान्तरसूचकत्वादपीति भावेन तत्सूचितं दोषान्तरमुपदर्शयति ॥ **किञ्चेति** ॥ **धर्म इति** । आगन्तुको धर्म इत्यर्थः । तथा चागन्तुकधर्मरूपमुक्तेरात्ममात्रतायां आत्मनोऽप्यागन्तुकत्वापत्त्या मुक्तितः प्राक् तदभाववदात्मनोऽप्यभावः स्यादित्यर्थः । अनिर्वचनीयत्वादिपक्षदूषणसङ्ग्रहाय व्याचष्टे ॥ **सत्त्वपक्षात्पक्षान्तर इति** । न च पूर्वमपि सत्त्वासत्त्वरूपकोटिद्वयमात्रविषयविकल्पानुपपत्तिः । सत्त्वासत्त्वयोरेव प्रामाणिकत्वाभिप्रायेण तथाविकल्पस्य, पराभ्युपगमानुसारेणात्रानिर्वचनीयत्वादिपक्षनिराकरणस्य चोपपन्नत्वात् । केचित्त्वसतीत्यनेन सद्भिन्नत्वोक्त्याऽसत्त्वस्येवानिर्वचनीयत्वस्यापि प्राग्विकल्पितत्वायुक्तं तत्सङ्ग्रहायेदं व्याख्यानमित्याहुः ॥ **कथमिति** । अन्यथा संसारावस्थायामपि मुक्तत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ **एतेनेति** । अमुक्तत्वप्रसङ्गेनेत्यर्थः ॥ **पञ्चमेति** । नाविद्यास्तमयलक्षणो मोक्ष आत्ममात्रतयाऽभ्युपगम्यते । येनोक्तदोषः स्यात्किन्त्वात्मान्य एव । न चैवं सत्त्वासत्त्वादिविकल्पदोषापत्तिः । सदसद्विलक्षणविलक्षणत्वरूपपञ्चमप्रकारताऽभ्युपगमात् । न सन्नासन्न सदसन्नानिर्वाच्यश्च तत्क्षयः । यक्षानुरूपो बलिरित्याचार्याः प्रत्यपीपदन्नित्यभियुक्तवचनादिति भावः । एतेनेत्यतिदिष्टममुक्तत्वमुपपादयति । **अनिर्वचनीयत्वापरिहारादिति** । पञ्चमप्रकारत्वेऽप्यनिर्वचनीयत्वं स्यादेवेत्यर्थः । ननु च सत्त्वेनासत्त्वेन सदसत्त्वेन वा निर्वक्तुमशक्यत्वरूपतयाऽनिर्वचनीयत्वस्य चतुर्थप्रकारत्वमात्रवृत्तित्वात्कथं पञ्चमप्रकारस्याप्यनिर्वचनीयत्वापादनमित्यत आह ॥ **न हीति** । तत्र हेतुमाह ॥ **तथा सतीति** । उक्तरूपानिर्वचनीयत्वस्य पञ्चमप्रकारेऽसत्त्वे सत्त्वादिना निर्वचनीयत्वं स्यात् । तत्र चोक्तमेव दूषणमिति भावः । ननु लोके भावनिवृत्तेरभावत्वस्याभावनिवृत्ते-

र्भावत्वस्य च दर्शनेन प्रतियोगितन्निवृत्तिभावे तदभिमतयोरतुल्यरूपत्वस्य प्रयोजकत्वस्थित्या सदसाद्विलक्षणतयाऽङ्गीकृतस्याज्ञानस्य या निवृत्तिस्तस्या अपि सदसाद्विलक्षणत्वेऽविद्यातन्निवृत्त्योरुभयोरपि सदसद्विलक्षणत्वेन तुल्यरूपत्वप्रसङ्गेन प्रतियोगितन्निवृत्तिभावप्रयोजकस्यातुल्यरूपत्वस्याभावेन तत्प्रयोज्यस्य प्रतियोगितन्निवृत्तिभावस्याप्यनुपपत्तिप्रसङ्गान्नाविद्यानिवृत्तेः सदसद्विलक्षणत्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ **अनिर्वचनीयेति** । न प्रतियोगितन्निवृत्तिभावे मात्रयाऽपि सालक्षण्याभावरूपं प्रतियोगिनिष्ठसर्वधर्मराहित्यं तत्प्रयोजकम् । तथा सति घटतद्ध्वंसयोरपि ज्ञेयत्वाभिधेयत्वानिर्वचनीयत्वादिना सालक्षण्यसद्भावेन प्रतियोगिनिष्ठसर्वधर्मराहित्यरूपातुल्यरूपप्रयोजकविरहप्रसक्त्या प्रतियोगितन्निवृत्तिभावाभावप्रसङ्गात् । किन्तु केनचित्प्रकारेण वैलक्षण्यमात्रम् । तच्च घटतन्निवृत्त्योरिवाविद्यातन्निवृत्त्योरप्यस्त्येव निवृत्तिमत्त्वतद्राहित्याभ्यां वैलक्षण्यस्योभयत्रानुभूयमानत्वात् । ततश्चाविद्यातन्निवृत्त्योः सदसद्विलक्षणत्वाविशेषेऽप्युक्तरूपस्य प्रतियोगितन्निवृत्तिभावप्रयोजकरूपस्यावैकल्यान्न प्रतियोगितन्निवृत्तिभावानुपपत्तिरित्याशयेन समाधत्ते ॥ **घटप्रध्वंसयोर्यथेति** । अनिर्वचनीयघटप्रध्वंसस्यानिर्वचनीयत्वत्तदत्यन्ताभावस्यानिर्वचनीयत्वं न परस्य सम्प्रतिपन्नम् । तस्य घटमिथ्यात्वरूपत्वेन ब्रह्मस्वरूपतायाः परेणाङ्गीकृतत्वात् । अतस्तत्परित्यागेन ध्वंसमात्रोपादानमिह टीकायां कृतमित्यवधेयम् ॥ **कथमिति** । मुक्तिकालयोर्निमित्तनैमित्तिकभावस्यास्फुरणेन कालासत्त्वेन मुक्त्यसत्त्वानापत्त्या मुक्तत्वसम्भवादिति भावः । ननु घटस्य प्रागभावजन्यतया तदधीनत्ववन्मुक्तेरपि कालजन्यत्वमात्रेण तदधीनत्वसम्भवान्न मुक्त्यवस्थायामपि कालसत्त्वमावश्यकम् । अन्यथा प्रागभावाधीनत्वाद्घटस्य तत्कालेऽपि तत्सत्त्वापातादित्यतः प्रागभाववैलक्षण्यान्नैवमित्याह ॥ **नियमेति** । मूले हिशब्दवैय्यर्थ्यमाशङ्क्य मुक्तेः कालाधिकरणतानियमोपपादकप्रमाणसूचनार्थत्वात्तस्य न वैय्यर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्समर्पकतया हिशब्दं व्याचष्टे ॥ **यद्वास्त्विति** ॥ **अनुमानेति** । मुक्तिर्नियमेन कालसम्बन्धिनी वस्तुत्वाद्घटवदित्यनुमानेनेत्यर्थः ॥ **तदेत्यादि** । अत्र पूर्ववाक्ये तदाशब्दात्कालावगतिः स्पष्टैव । दृष्टेत्यत्र क्त्वाश्रुत्या पूर्वकालावगतावपि पूर्वत्वादेरुत्तरकालसापेक्षत्वेन फलतस्तत्तत्काललाभः । मुच्यत इति लटा वा तल्लाभ इति बोध्यम् । अतिदेशोऽतोऽन्यथाऽमुक्तत्वमित्युक्तः । घटादौ बन्धाभावलक्षणस्य मोक्षस्यासत्त्वेऽपि संसारित्वस्याभावात्तत्र व्यभिचारनिरासायापादककोटौ चेतनस्य सत इति विशेषणं चेतनत्वे सतीत्यर्थः । ईश्वरेऽपि बन्धाभावलक्षणमोक्षस्यैव सत्त्वान्न तत्र व्यभिचारः । ननु

बन्धो मिथ्यैवेति कृत्वैव मुक्तेरसत्त्वस्य मयाऽभ्युपगमान्न तदसत्त्वापादनमनिष्टम् । नापि मुक्तेरसत्त्वे बन्धवत्त्वापादनम् । बन्धमिथ्यात्वप्रयुक्तत्वान्मुक्त्यसत्त्वस्य तेन बन्धापादनासम्भवात् । उभयाभाववत्स्येकाभावेनापरापादनस्यायुक्तत्वादित्याशङ्कते ॥ **बन्धस्य मिथ्यात्वादिति** । बन्धमिथ्यात्वप्रयुक्तत्वान्मुक्त्यसत्त्वस्य बन्धमिथ्यात्वाङ्गीकारिणा मुक्त्यसत्त्वस्याङ्गीकारान्नानिष्टापादनमिति तदा वाच्यम् । यद्यनङ्गीकृतत्वमेवानिष्टत्वं स्यान्न चैवमित्याह ॥ **नानङ्गीकृतत्वमेवेति ॥ न च बन्धमिथ्यात्वं प्रामाणिकमित्युक्तं प्रागिति** । ततश्च तत्प्रयुक्तं मुक्त्यसत्त्वमपि न प्रामाणिकमित्यप्रामाणिकत्वादनिष्टत्वोपपत्तिः । बन्धमिथ्यात्वस्यैवाप्रामाणिकत्वेनोभयाभावस्यैवासिद्धत्वादेकाभावेनापरापादनमपि सङ्गतमेवेति भावः । बन्धस्य मिथ्यात्वात्संसारमुक्त्योरभावेन मुक्ताभिमतस्यैवाभावादाश्रयासिद्धिरिति शङ्काभिप्रायः । संसारमुक्त्योर्यदनङ्गीकृतत्वं तस्यैव नानिष्टत्वं प्रमाणविरोधादिति भावः । तर्हि किमन्यदनिष्टमिति पृच्छति ॥ **किन्त्विति ॥ अप्रामाणिकत्वादिकमिति** । तथा च संसारमुक्त्योरनङ्गीकारे प्रमाणविरोधोऽप्रामाणिकस्वीकारश्च प्रसज्येते इति भाव इत्याहुः । क्वचेत्युत्तरग्रन्थस्य वैय्यर्थ्यमाशङ्क्य प्रकारान्तरेण प्राबल्यसूचकत्वान्न तदिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तद्व्युत्पादनस्य पूर्वत्र केनचित्प्रकारेण तदनुक्तावनुपपत्तेः पूर्वग्रन्थेन सूचितं तत्प्राबल्यप्रकारं तावदुपदर्शयति ॥ **तदेवमिति** । किन्तद्व्युत्पादनेनेत्यतस्तत्फलमाह ॥ **तत इति** ।

अ० — क्व च प्रत्यक्षतः प्राप्तमनुमागमबाधितम् ॥ देहात्मत्वं यदि न तत्प्राप्तं प्रत्यक्षतः क्वचित् ॥ मम देह इति ह्येव न देहोऽहमिति प्रमा ॥ उपचारश्च कृष्णोऽहमिति कर्दमलेपने ॥ वस्त्रस्य यद्वदेवं स्याद्यद्युपाधिकृतं तदा ॥ स्वतः शुक्लत्ववत्कार्ष्ण्यं न ममेति प्रतीयते ॥

सु० — न केवलमुपजीव्यत्वादिगुणेनान्यतः प्रबलं प्रत्यक्षम् । किन्तु स्वभावतोऽपीत्याशयवानाह ॥ क्व चेति । प्रत्यक्षतः प्राप्तमिति साक्षात्कारसिद्धम् । अनुमानागमशब्दौ लिङ्गवचनवचनौ । प्रामाण्यनिर्णयस्येदानीं क्रियमाणत्वात् । दृष्टमिति शेषः । यदि हि प्रत्यक्षप्राप्तं क्वचिदनुमानागमाभ्यां बाधितमुपलब्धवन्तः स्मस्तदा प्रतीमोऽनुमानादितः प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यम् । न च तथा । ईश्वरे दोषग्राहिप्रत्यक्षमागमादिबाधितं दृष्टमिति चेत् । सत्यम् । तत्रागमादेरुपजीव्यतया बाधकत्वमिति वक्ष्यामः । प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतमित्यस्य वैदिकार्थविषयत्वादत्र च पृथिव्यादिप्रपञ्चस्य प्रस्तुतत्वान्न विरोधः । दृष्टं च दहनशैत्यानुमानस्य मम कर्णे प्रविश्य गजो गर्जतीत्यादिवाक्यस्य च प्रत्यक्षबाधितत्वम् । तत्रापि प्रत्यक्षमुपजीव्यत्वाद्बाधकं न तु स्वभावेनेति चेत् । न । धर्मिव्यापकव्याप्यव्याप्तिग्राहकत्वाभावाद्दहनौष्ण्यग्राहिणः प्रत्यक्षस्य । अनौष्ण्यमुष्णताभावः । स च प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानः प्रतियोगिभूतं चौष्ण्यं तेजस्येव प्रत्यक्षेण प्रत्येतव्यमिति तस्योपजीव्यत्वमिति चेन्न । उक्तोत्तरत्वात् । अनुष्णतासाधने हीदमुपपा(दितम्)दनम् । (के)केनचिद्धेतुना शैत्यसाधने त्वस्यानवकाशः । यदा च समस्तस्यापि तेजसोऽनौष्ण्यं साध्यते तदा भवत्विदं व्युत्पादनम् । अग्निमात्रपक्षीकारे तु नेदमुपयुज्यते । सौरादौ तेजस्युष्णतां स्पर्शनेनोपलभ्य चक्षुषोपलब्धेऽग्नावनौष्ण्यसाधनस्य तु स्वभावप्रबलेनैव प्रत्यक्षेण बाध इत्येषा दिक् । देहस्यात्मत्वं प्रत्यक्षप्राप्तमपि देहो नात्मा भूतत्वात्कार्यत्वाद्घटवदित्याद्यनुमानेन तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेदित्यागमेन च बाधितं दृष्टम् । अन्यथा बाधकान्तराभावाद्देहात्मत्वस्य वास्तवतापातात् । तत्कथमेतदित्यत आह ॥ देहात्मत्वमिति । देहात्मत्वं प्रत्यक्षतः प्राप्तमनुमानागमबाधितं दृष्टमिति यदि ब्रूयात्तदा तन्नेति ब्रूम इत्यर्थः । न तदिति पूर्वेणोत्तरेण च सम्बध्यते । कुतोनेत्यत आह ॥ न तदिति । देहात्मत्वं प्रत्यक्षप्राप्तमेव न भवति । अतः प्रत्यक्षप्राप्तस्यानुमानादिना बाध इत्यत्र नेदमुदाहरणम् । अयमभिसन्धिः । नास्त्येव देहात्मत्वप्रतीतिः । याऽनुमानादिना बाध्येत । येषां चास्ति नास्तिकादीनां तेषामपि नेन्द्रियजा । किन्त्वनुमानागमाभासजन्यैवेति । मा भूत्पण्डितरूपाणां देहात्मत्वप्रतीतिः । पामराणां त्वस्त्येव । सैवास्माकमुदाहरणं भविष्यतीत्यतः क्वचिदित्युक्तम् । तदुपपादयति ॥ ममेति । सर्वस्यापि जन्तोर्मम देह इत्येव हि प्रमाप्रतीतिर्न तु कस्यापि देहोऽहमिति । यद्वा यस्मात्सर्वेषां मम देह इत्येव प्रमा सम्यक्प्रतीतिः स(र्व)दानुवर्तते तस्माद्देहोऽहमिति प्रतीति-

नावकाशमासादयतीति । देहात्मत्वप्रतीत्यभावेऽपि देहधर्माणां कार्ष्ण्यादीनामात्मनिष्ठत्वप्रतीतिस्तावदस्त्येव कृष्णोऽहमित्यादिव्यवहारसन्दर्शनात् । सा च लिङ्गाद्यनपेक्षैव जायमाना प्रत्यक्षजन्यैव । बाध्यते चानुमानादिनेति सैवोदाहरणं भविष्यतीत्यत आह ॥ उपचारश्चेति । कृष्णोऽहमिति च प्रतीतिर्नास्तीत्यनुवर्तते । कथं तर्हि व्यवहारः । कृष्णोऽहमिति व्यवहारस्तूपचार एवेति योजना । अथ यो व्यवहारबलेन तथाविधां प्रतीतिमप्यनुमिनोति । तस्यानैकान्तिकत्वं स्यादित्याशयवानुक्तार्थे दृष्टान्तमाह ॥ कर्दमेति । यथा वस्त्रस्य कर्दमलेपने सति कृष्णं वस्त्रमित्युपचारव्यवहारो भवत्येवं प्रकृतेऽपि स्यात् । अयमभिसन्धिः । यो हि वस्त्रस्य शौक्ल्यं कर्दमलेपनं च सम्यगवगच्छति न तस्य वस्त्रे कार्ष्ण्यप्रतीतिरस्ति । व्यवहरति च कृष्णं वस्त्रमिति । अतः कृष्णोऽहमिति व्यवहारात्तथाविधज्ञानानुमानं तत्र व्यभिचरति । उपचारव्यवहारोऽसाविति चेन् । प्रकृतेऽपि तथा किन्न स्यादिति । ननु कृष्णं वस्त्रमिति नोपचारः । स्वतः शुक्लेऽपि वस्त्रे कर्दमोपाधिककार्ष्ण्यसद्भावेन प्रतीतिसम्भवादिति चेन्न । किमिदमौपाधिकं नाम साधनाभिमते व्याप्तिरिव कर्दमसन्निधानादारोप्यमाणमिति चेन्न । आरोपासम्भवस्योक्तत्वात् । जपाकुसुमसन्निधानात्स्फटिके लौहित्यमिव प्रतिफलतीति चेन्न । वस्त्रस्यास्वच्छत्वात् । घृतादिना कुङ्कुमगन्धादि(वत्कर्द)रिव कर्दमेनाभिव्यक्तमिति चेन्न । प्राग्वस्त्रे कार्ष्ण्यसद्भावे मानाभावात् । अथाग्निसंयोगात्पार्थिवद्रव्ये रूपादिकमिव कर्दमोपाधिना कृतमिति मतम् । तत्र पृच्छामः किं कर्दमः शौक्ल्यं निवर्त्य कार्ष्ण्यं वस्त्रे करोति । उतानिवर्त्यैव । नाद्यः । कर्दमापगमे शौक्ल्यानुपलब्धिप्रसङ्गात् । न च पुनः शौक्ल्यमुत्पन्नम् । कारणाभावात् । न द्वितीयः । युगपद्रूपद्वयाधिष्ठानविरोधात् । औपाधिकस्यापि सत्यत्वेन स्वाभाविकाविशेषात् । भवतु वा वस्त्रे कथञ्चित्कार्ष्ण्यमौपाधिकं किन्तदुपन्यासेनाभ्यर्थ्यते । न चोक्तव्यभिचारपरिहारः । एकोदाहरणनिराकरणेऽपि मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादेरनेकस्य व्यभिचारोदाहरणस्य सम्भवात् । अथ वस्त्रे कर्दमेनेवा-

त्मनि देहोपाधिना कृतं कार्ष्ण्यमस्ति, तत्प्रतीतिसम्भावना विवक्षिता तत्राह ॥ यदीति । यदि वस्त्र इवात्मनि देहोपाधि-कृतं कार्ष्ण्यमस्तीति तत्प्रतीतिः सम्भाव्यते तदा प्रत्यक्षप्रतीतस्यानुमानादि(ना) बाध इत्यत्र नेदमुदाहरणमिति शेषः । कथमित्यत आह ॥ स्वत इति । अत्र दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके चैकदेशोत्कीर्तनेनान्यदप्युपलक्ष्यते । तथा चायमर्थः । वस्त्रे खलु कार्ष्ण्यं (कर्दमोपाधिकृतं) औपाधिकं प्रतीयमानमेवं प्रत्येतव्यम् । स्वतः शुक्लमेवेदं वस्त्रं न कृष्णम् । कार्ष्ण्यन्तूपाधिकृतमिति । तथाऽत्रापि स्वतो नीरूप एवाहम् । कार्ष्ण्यं तु न मम स्वभावः । किन्तु देहोपाधिकृतमिति प्रतीयत इत्यङ्गीकर्तव्यम् । तथा चास्याः प्रतीतेर्यथार्थत्वान्नानुमानादि(तो) बाध इति । यदुक्तं देहात्मताप्रतीतिर्नास्ति देहोऽहमिति प्रतीत्यननुभवादिति तदसत् । अहमिति प्रतीतेरेव तत्प्रतीतित्वात् । इदमनिदं रूपवस्तुगर्भो ह्यहङ्कारः । यच्चोक्तं मम देह इति भेदप्रती(तेर)-त्यनुवृत्तेर्देहात्मत्वप्रतिभासोऽनुपपन्न इति । तदयुक्तम् । भेदप्रतीत्यसम्प्रतिपत्तेः । मम देह इति व्यवहारस्य मम स्वरूपमिति-वदौपचारिकत्वोपपत्तेः । न खलु केवले देहे आत्मत्वप्रतीतिः ॥ किन्तर्हि देहेन्द्रियान्तःकरणादिसङ्घाते । तत्र सङ्घातापेक्षया देहमात्रे सम्बन्धप्रतीतिरपि न बाधिका । प्रासादस्य स्तम्भो वृक्षस्य शाखेति यथा । न च देहेन्द्रियादेरात्मनश्च भेदावभासे स्फुटं प्रमाणमस्ति । येन देहाद्यात्मप्रतीतिर्विरुध्येत । यदप्युक्तं कृष्णोऽहमित्यादिरूपदेहादिधर्माणामात्मनिष्ठताप्रतीतिर्नास्ति प्रमाणाभावादिति । तन्न । कृष्णोऽहमिति व्यवहारदर्शनात् । ज्ञानमूलता खलु व्यवहारस्योत्सर्गतः सिद्धा । तदनुपपत्तौ तूपचारत्वकल्पना । न च नाहं कृष्ण इत्यादिरूपाप्रतीतिरस्ति । यद्भयादुपचारत्वं कल्पयामः । अतो भेदादिप्रतीत्यभावादस्त्ये-वोभयी प्रतीतिः । यथाऽऽह । अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येति ।

टि०—॥ साक्षात्कारसिद्धमिति । भ्रमप्रमासाधारणसाक्षात्कारमात्रसिद्धमित्यर्थः । न तु प्रत्यक्षप्रमाणप्राप्तमिति । एवमग्रेऽनुमानागम-

शब्दावपि लिङ्गवचनमात्रपरौ न प्रमाणभूतानुमानागमपराविति द्रष्टव्यम् । अत्रानुमानागमबाधितं नेत्युक्तेऽनुमानागमयोर्बाधकत्वं लभ्यते । तच्च बाधजनकत्वं बाधश्च ग्राह्याभावप्रमातज्जनकत्वं फलीभूतानुमितिशाब्दज्ञानयोर्न सम्भवति । तयोर्ग्राह्याभावप्रमारूपत्वात् । अतोऽत्रानुमानागमशब्दयोः फलपरत्वानुपपत्त्या करणपरत्वेऽपि साक्षात्कारस्यैव मुख्यतो बाध्यत्वात्करणस्य च तद्द्वारैव बाध्यत्वात्प्रत्यक्षशब्देन फलं गृहीतमिति ध्येयम् । प्रत्यक्षादिशब्दैर्भ्रमप्रमासाधारणसाक्षात्कारादिमात्रग्रहणे नियामकमाह ॥ **प्रामाण्यनिर्णयस्येति** ॥ **इदानीं क्रियमाणत्वादिति** । अन्यथाऽन्योन्याश्रयत्वादिति भावः ॥ **आगमादिबाधितमिति** । निरनिष्टो निरवद्य इत्याद्यागमेनेश्वरो निर्दोषः स्वतन्त्रत्वाद्व्यतिरेकेण देवदत्तवदित्यादिपदगृहीतानुमानेन च बाधितं दृष्टमित्यर्थः ॥ **उपजीव्यतयेति** । न चैवमागमादेर्बाधकत्वं न स्यात् । उपजीव्यस्य देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुस्सर्वगुहाशयः । आविरासीदित्याद्यागमस्य श्रीवत्सकौस्तुभादिरूपविष्णुत्वसाधकानुमानस्याविरोधित्वाद्विरोधिनश्चोदाहृतागमादेरनुपजीव्यत्वादिति वाच्यम् । नरशिरःकपालशुचित्वागमस्य तच्छुचित्वानुमानादुपजीव्यशुचित्वग्राहिशब्दसाजात्यमात्रेण प्राबल्यात्तद्बाधकत्ववन्निर्दोषत्वसाधकानुमानयोरपि सदोषत्वग्राहिप्रत्यक्षात्तदुपजीव्यविष्णुत्वग्राह्युदाहृतागमानुमानसाजात्यमात्रेण प्राबल्यात्प्रत्यक्षबाधकत्वसम्भवात् । यद्यपि निरनिष्ट इत्याद्यागमस्य स्वभावप्राबल्यमात्रेण दोषग्राहिप्रत्यक्षबाधकत्वसम्भवादुपजीव्यत्वानुसरणमनर्थकम् । तथाऽपि तस्य स्वभावप्राबल्यवदुपजीव्यत्वस्यापि सत्त्वात्तदनुसरणम् । उभयसद्भावेऽप्यस्यैव पुरस्कारस्त्वागमस्येवानुमानस्य स्वभावप्राबल्यानुपपत्त्योपजीव्यत्वस्यानुमानप्राबल्योपपादनायावश्यमनुसरणीयत्वादुभयोक्तौ गौरवप्रसङ्गभिया बहूपपादनसापेक्षत्वाद्वा कृतम् । अत एवोत्तरत्र प्रपञ्चेनोपजीव्यत्वस्योपपादनं करिष्यतीति द्रष्टव्यम् ॥ **वक्ष्याम इति** । चतुर्थेऽवतारादिसृष्टौ स्यादागमस्योपजीव्यता । आगमेन हि विष्णुत्वं ज्ञात्वा दोषोऽत्र कल्प्यत इत्यादिनेति शेषः । ननु प्रत्यक्षस्य स्वभावप्राबल्यं ब्रह्मतर्कवचनविरुद्धम् । तत्रागमस्य स्वभावप्राबल्योक्तेरित्यतो विषयभेदप्रदर्शनेन तदविरोधमुपपादयति ॥ **प्राबल्यमिति** ॥ **वैदिकार्थ इति** । असम्भवत्प्रत्यक्षादिप्रवृत्तिकेश्वरादृष्टादिरूपार्थेत्यर्थः । ननु यथा प्रत्यक्षप्राप्तं न क्वचिदनुमानागमाभ्यां बाधितमुपलब्धमिति नानुमानादितः प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यमिति भवतोच्यते । तथा चानुमानागमप्राप्तमपि न क्वचित्प्रत्यक्षेण बाधितमुपलब्धमिति न प्रत्यक्षादनुमानादेर्दौर्बल्यमिति मयाऽपि वक्तुं शक्यत एव । तत्कथं प्रत्यक्षे-

णाप्यनुमानागमयोर्बाधः स्यादित्यतो वैधर्म्यमुपपादयति ॥ **दृष्टं चेति** । दहनौष्ण्यग्राहिणः प्रत्यक्षस्यानौष्ण्यानुमानं प्रति किं धर्म्यादिग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वमभिमतं किंवाऽनौष्ण्यप्रतियोग्युष्णत्वग्राहकत्वेनेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **धर्मीति** । चक्षुरादिनैव तत्सिद्धेरिति भावः । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **अनौष्ण्यमिति** ॥ **उक्तोत्तरत्वादिति** । उक्तप्रायोत्तरत्वादित्यर्थः । तदेव विशदयति ॥ **अनुवृत्तेति** । अङ्गीकृत्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्त्वनुष्णतासाधनेऽपि नोक्तरीत्या प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वमित्याह ॥ **यदा चेति** ॥ **अग्निमात्रेति** । तत्रौष्ण्यग्राहिस्पार्शनप्रत्यक्षस्य नोपजीव्यत्वं सम्भवतीत्यर्थः । तत्कथमित्यतः किमत्रानौष्ण्यप्रतियोग्यौष्ण्यग्राहकत्वेन तदभिमतं धर्मिग्राहकत्वेनेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **सौरादाविति** । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **चक्षुषेति** ॥ **स्वभावबलेनैवेति** । अन्यथा बाधकान्तराभावादनौष्ण्यस्य तात्त्विकत्वं स्यादिति भावः । यद्वोक्तरीत्योपजीव्यप्रत्यक्षेण बाधासम्भवाद्बाधकान्तरस्य चाभावात्तत्तात्त्विकत्वं स्यादिति भावः । नन्वौष्ण्यात्यन्ताभावात्मकमनौष्ण्यमौष्ण्यमिथ्यात्वरूपमेवेति तस्य तात्त्विकत्वमिष्टमेवेति न तदापादनं युक्तमित्यत आह ॥ **दिगिति** । तदर्थस्तु शैत्यस्यौष्ण्यात्यन्ताभावरूपत्वाभावेनौष्ण्यमिथ्यात्वाभावात्तत्तात्त्विकत्वमनिष्टमेवेति ॥ **भूतत्वादिति** । बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषणगुणवत्त्वादित्यर्थः ॥ **कार्यत्वादिति** । अभूत्वाभावित्वादित्यर्थः ॥ **तं स्वाच्छरीरादिति** । तमात्मानं स्वात्स्वाधीनतया स्वस्य स्वभूताच्छरीरात्प्रवृहेत्पृथग्जानीयादित्यर्थः । न तत्प्राप्तं प्रत्यक्षत इत्युक्त्या तत्प्रतीतिमात्रमस्तीति लभ्यते । तच्चायुक्तम् । जातमात्रा इत्याद्यग्रिमग्रन्थे तदभावस्योपपादितत्वेन तद्विरोधापातादित्यत आह ॥ **अयमभिसन्धिरिति** ॥ **नास्त्येवेति** । पण्डितरूपाणामिति शेषः । येषां च नास्तिकादीनामस्ति देहात्मत्वप्रतीतिरस्तीति सम्बन्धः । किन्तर्हि साऽकरणिकैवेति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । परिहरति ॥ **अनुमानाभासेति** । चार्वाकादीनामनुमानाभासादिजन्येऽपि देहात्मभ्रमे धर्माद्यभावभ्रम इव प्रत्यक्षत्वाभिमानमात्रमिति भावः । इतीत्यस्येत्ययमभिसन्धिरिति सम्बन्धः ॥ **पण्डितरूपाणामिति** । प्रशस्ताः पण्डिताः पण्डितरूपा इति प्रशंसायां रूपप् ॥ **अस्त्येवेति** । देहात्मप्रतीतिरिति वर्तते । अन्यथा संसाराभावप्रसङ्गात् । देहात्मभ्रमाद्धि रागद्वेषादयस्ततः पुण्यपापप्रवृत्त्युत्पादस्तस्मादपूर्वदेहलाभस्तेन च दुःखप्राप्तिरित्यनया प्रनाड्या संसारस्य तन्मूलकत्वात् । अत एव नैषां ममाहमिति धीः श्वसृगालभक्ष्य इत्यादिवचनान्युपपद्यन्त इति भावः । मम देह

इत्येव हि प्रमा न तु देहोऽहमिति प्रमेति योजनायां प्रमानिषेधात्तत्प्रतीतिमात्रमस्तीति प्राप्तम् । तच्चोत्तरग्रन्थविरुद्धमित्यतः प्रमापदं प्रतीतिमात्रपरतया व्याचष्टे ॥ **सर्वस्येति** ॥ **प्रमाप्रतीतिरिति** । यद्यप्येवकारव्यावृत्त्यप्रदर्शकेन देहोऽहमित्युत्तरवाक्य एव प्रमापदस्य प्रतीतिमात्रपरत्वाश्रयणमात्रेणोत्तरवाक्यविरोधपरिहारसिद्धिरित्यनर्थकं पूर्वत्रापि तस्य प्रतीतिमात्रपरत्वाश्रयणम् । तथाऽप्युत्तरत्र तस्य प्रतीतिमात्रपरत्वलाभायैव पूर्वत्र तदाश्रयणम् । असति हि तस्मिंस्तदलाभादिति द्रष्टव्यम् । प्रमापदस्य प्रतीतिमात्रपरत्वेऽस्वारस्यं मन्वानः प्रमापरत्वं पूर्वत्रैव च सम्बन्धं च तस्याश्रित्योत्तरत्र बुद्ध्या विवेकेन प्रतीतिसम्बन्धं प्रतीतिपदाध्याहारं वाऽऽश्रित्य योजयति ॥ **यद्वेति** ॥ **अस्त्येवेति** । सैवोदाहरणमित्युत्तरेण सम्बन्धः । कुतस्तादृशप्रतीतिसत्त्वमित्यतस्तत्कार्यव्यवहारादेवेत्यभिप्रेत्य तदसिद्धिं परिहरति ॥ **कृष्णोऽहमित्यादीति** । अस्त्वेवं प्रतीतिस्तथाऽपि न सोदाहरणम् । तस्याः प्रत्यक्षजत्वस्यानुमानादिबाध्यत्वस्य चासिद्धेरित्यतस्तदुभयं क्रमेणोपपादयति ॥ **सा चेति** । लिङ्गादीत्यादिपदेन शब्दपरिग्रहः । व्याप्त्याद्यनुसन्धानविधुराणां जातिबधिराणां च तद्दर्शनादिति भावः । उदाहरणमित्यत्र प्रत्यक्षप्रतीतस्यानुमानादिना बाध इत्यत्रेति शेषः । ननूपचारस्य शब्दधर्मत्वात्तत्प्रतीतेश्चाशब्दत्वात्कथं तस्या उपचारत्ववर्णनमित्यतो नात्र प्रतीतेरुपचारत्वमुच्यते किन्तु व्यवहारस्यैवेत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यापेक्षितपूरणेन वाक्यं योजयति ॥ **कृष्णोऽहमितीति** ॥ **व्यवहारबलेनेति** । कृष्णोऽहमिति व्यवहारबलेनेत्यर्थः । प्रतीतिकार्यस्य व्यवहारस्य प्रतीतिं विनाऽनुपपत्त्या तेन कृष्णोऽहमित्याकारप्रतीत्यनुमानमिति भावः । ननु कर्दमलिप्ते वस्त्रे कृष्णं वस्त्रमिति व्यवहारस्यापि तथाविधज्ञानपूर्वकत्वात्कथमनैकान्त्यमित्यत आह ॥ **अयमभिसन्धिरिति** ॥ **न तस्येति** । विरोधिदर्शनसद्भावादिति भावः । अनुपचरितव्यवहारत्वस्यैव हेतुत्वेन विवक्षितत्वात्कृष्णं वस्त्रमित्यादेश्च व्यवहारस्यातथात्वान्न व्यभिचार इति भावेन शङ्कते ॥ **उपचारेति** । माऽस्तु तर्हि व्यभिचारः पक्षेऽप्यनुपचरितव्यवहारत्वस्यासिद्धत्वादसिद्धिरवर्जनीयैवेति भावेन परिहरति ॥ **प्रकृतोऽपीति** ॥ **साधनेति** । यथोपाधिनिष्ठा व्याप्तिस्तत्सन्निधानात्साधनाभिमते आरोप्यते तथा कर्दमनिष्ठं कार्ष्ण्यं तत्सन्निधानाद्वस्त्रे आरोप्यत इत्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । यो हि वस्त्रस्य शौक्ल्यं कर्दमलेपनं च सम्यगवगच्छति न तस्य वस्त्रे कार्ष्ण्यप्रतीतिरस्तीत्यादिनेति शेषः ॥ **अस्वच्छत्वादिति** । स्वच्छत्वस्यैव प्रतिफलनोपाधितावच्छेदकत्वादिति भावः ॥ **मानाभावादिति** ।

अन्यथाऽग्निसंयोगात्पार्थिवद्रव्ये रूपादिकमप्यभिव्यज्यत इति कल्पनाप्रसङ्गादिति भावः ॥ **अनुपलब्धिप्रसङ्गादिति** । शौक्ल्यस्य निवृत्तत्वादिति भावः ॥ **रूपद्वयाधिष्ठानेति** । अत्राधिष्ठितिरधिष्ठानमिति भावे ल्युट् । तथा च युगपद्रूपद्वयावस्थितिविरोधादित्यर्थः । ननु च युगपदेकत्र स्वाभाविकरूपद्वयावस्थितिरेव विरुद्धा न तु स्वाभाविकौपाधिकरूपद्वयावस्थितिरपि । ततश्च कार्ष्ण्यस्यौपाधिकत्वेन शुक्लत्वकार्ष्ण्ययोरुभयोरस्वाभाविकत्वान्न तयोरेकत्र समावेशो विरुद्ध इत्यत औपाधिकान्ययोः सत्त्वात्को विशेषः स्यादिति **पूर्वोक्तरीत्यौपाधिकस्य** सत्त्वादविशिष्टत्वान्न स्वाभाविकौपाधिकरूपद्वयस्याप्येकत्र समावेशो युक्तोऽन्यथा पाकानन्तरं घटे रूपद्वयस्यापि सत्त्वप्रसक्त्या तदुपलम्भप्रसङ्गादित्याशयेनाह ॥ **औपाधिकस्यापीति** । उक्तानुपपत्तिं मनसि निधायोक्तं कथञ्चिदिति । किमुक्तव्यभिचारपरिहारः किंवा तत्प्रतीतिसम्भावनेति विकल्पं मनसि निधायाद्यमनूद्य दूषयति ॥ **न चोक्तेति** । द्वितीयं शङ्कते ॥ **अथेति** ॥ **एकदेशोत्कीर्तनेनेति** । दृष्टान्ते स्वतः शुक्लत्वरूपैकदेशोत्कीर्तनेन कार्ष्ण्यस्यौपाधिकत्वरूपैकदेशान्तरं दार्ष्टान्तिके च कार्ष्ण्यस्यौपाधिकत्वरूपैकदेशोत्कीर्तनेन स्वतो नीरूपत्वरूपैकदेशान्तरमुपलक्ष्यत इत्यर्थः । ज्योतिषा यजेतेत्यादिलक्षितलक्षणास्थल इवात्राप्येकदेशवचनस्य साक्षादर्थसम्बन्धाभावेन लक्षणायाः कर्तुमशक्यत्वादेतदेकदेशसम्बद्धैकदेशान्तरार्थत्वस्यैव सम्बन्धतया वाच्यत्वाच्छब्दद्वारकार्थलक्षणैव विवक्षितेति ध्येयम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकदेशोत्कीर्तनैकदेशान्तरोपलक्षणाभ्यां सिद्धमर्थं दर्शयन्नेव किमनेन प्रतीतिसम्भावना विवक्षितेति द्वितीयपक्षस्य दूषणमुक्तं भवतीत्याशङ्कां परिहरति ॥ **तथा चायमर्थ इति** । नन्वहमितिप्रत्ययस्यात्मविषयत्वान्न देहात्मतादात्म्यविषयत्वमित्यतोऽहमितिप्रतीतिविषयस्याहमर्थस्याहमनुभवामीत्यात्मधर्मानुभवाश्रयत्वानुपपत्त्या केवलानात्मत्वस्याहं कर्तेत्यनात्मानुबन्धिकर्तृत्वाश्रयत्वानुपपत्त्या केवलात्मत्वस्य चासम्भवेनात्मानात्मरूपताया अवश्यं वाच्यत्वादेकदेशस्योभयरूपतायाश्च विरुद्धत्वेन वस्तुतोऽनुपपत्तेरात्मनोऽनात्मतादात्म्येनानात्मनश्चात्मतादात्म्येनाध्यस्ततयैव वक्तव्यत्वाच्चिदाचित्संवलनात्मकतयाऽध्यस्ताहमर्थविषयकत्वादहमितिप्रतीतेर्देहात्मतादात्म्याध्यासे प्रामाण्यमित्याशयेनाह ॥ **इदमनिदंरूपवस्तुद्वयगर्भ इति** । चिदचिद्रूपवस्तुद्वयगर्भ इत्यर्थः । ननु मम देह इति भेदप्रतीत्यभावे कथं मम देह इति भेदव्यवहारः स्यात् । तस्य तत्प्रतीतिसाध्यत्वादित्यतस्तथा सति मम स्वरूपमिति स्वरूपभेदस्यापि व्यवहारात्तस्यापि तत्प्रतीतिसाध्यत्वप्रसङ्गः । यदि चानुपचरितभेदव्यव-

हारस्यैव स्वमूलभूतप्रतीतिसाधकत्वान्नोपचारिकत्वस्य मम स्वरूपमिति स्वरूपव्यवहारस्य तत्प्रतीतिसाधकत्वमिति मन्यसे तर्हि मम देह इत्यस्यापि व्यवहारस्यौपचारिकत्वान्न तेनापि मम देह इति देहात्मभेदप्रतीतिसिद्धिरेति सममित्याशयेनाह ॥ **ममेति** । अभ्युपेत्यैव चेदमुक्तम् । वस्तुतस्तु मम देह इति भेदप्रतीत्यङ्गीकारेऽपि न क्षतिरित्याह ॥ **न खल्वित्यादिना** । आत्मत्वप्रतीतिरहमितिप्रतीतिः ॥ **तत्र सङ्घातेति** । सङ्घातस्यैवाहमितिप्रतीतिविषयत्वेन मम देह इत्यत्रापि सङ्घात एव देहसम्बन्धित्वयाऽवभासते । ततश्च सङ्घातदेहयोरेव भेदावगाहिनीयं प्रतीतिर्नात्मसङ्घातयोरिति भिन्नविषयत्वान्न तस्याः सङ्घातात्मनोरभेदप्रतीतिबाधकत्वमिति भावः । ननु माऽस्तु मम देह इति प्रतीत्या सङ्घातात्मनोरभेदप्रतीतेर्विरोधः । सङ्घातात्मभेदप्रतीत्या तु विरोधः स्यादेवेत्यत आह ॥ **न चेति** । तादृशप्रतीतेरभावान्न तस्या बाधकत्वमिति भावः । ननु व्यवहारस्यौपचारिकत्वान्न स्वमूलभूतप्रतीतिप्रमापकत्वमित्यत आह ॥ **ज्ञानमूलतेति** ॥ **भेदादीति** । अत्रादिपदेनासंसर्गपरिग्रहः ॥ **उभयीप्रतीतिरिति** । अहमिति तादात्म्यारोपरूपा कृष्णोऽहमिति संसर्गारोपरूपा चेत्युभयीत्यर्थः । उभयविधारोपसद्भावे भाष्यसम्मतिमाह ॥ **यथाऽऽहेति** । सङ्कर इति शेषः । तद्वाक्यं पठति ॥ **अन्योन्यास्मिन्निति** ।

अ॰ — कथं च भेदो देहादेरात्मनो न प्रतीयते ॥ जातमात्रा मृगा गावो हस्तिनः पक्षिणो झषाः ॥ भयाभयस्वभोगादौ कारणानि विजानते ॥ अस्मृतौ पूर्वदेहस्य विज्ञानं तत्कथं भवेत् ॥ अन्वयव्यतिरेकादेरनुसन्धानविस्मृतौ ॥ यदा देहान्तरज्ञानं देहैक्यात्मसितिः कुतः ॥

सु॰—प्रत्यक्षजा चेयं प्रतीतिरिति कथं प्रत्यक्षसिद्धस्य नानुमानादिना बाध इत्यत आह ॥ कथं चेति । भेदशब्देनासंसर्गोऽपि गृह्यते । देहादिशब्देन सङ्घातस्तद्धर्माश्च । यदा देहादेरिति पञ्चमी तदाऽऽत्मन इति षष्ठी । यदा चात्मन इति पञ्चमी तदा देहादेरिति षष्ठी । अन्योन्यारोपस्य परेणोक्तत्वात् । देहादिसङ्घातस्यात्मनश्चान्योन्यं भेदस्तद्धर्माणां च परस्परमसंसर्गः प्रतीयत एवेत्यर्थः । तत्कथमित्यत आह ॥ जातमात्रा इति । जाता एव न तु व्यापारान्तरं कृतवन्तः । भुज्यत इति भोगः सुखम् । आदिपदेन दुःखम् । सिंहव्याघ्रादीनि भयकारणानि, मात्रादीन्यभयकारणानि, स्तनपानादीनि सुखकारणानि, शङ्क्वादिना नयनान्तःकण्डूयनादीनि दुःखकारणानीति विजानते । अत एव सिंहादिध्वनिमात्रेण पलायन्ते मात्रादीनि चोपसर्पन्ति, स्तनपानाद्यर्थं प्रवर्तन्ते वर्जयन्ति शङ्कुकण्डूयनादीनि । ततः किमित्यत आह ॥ अस्मृताविति । तद्विज्ञानं भयादिकारणमेतदिति विज्ञानम् । पूर्वदेहास्मरणे तद्विज्ञानं (कुतो) कथं न भवेदित्यत आह ॥ अन्वयेति । आदिपदेन दृष्टान्तधर्मिणो ग्रहणम् । यद्वाऽऽदिग्रहणेनोपदेशो गृह्यते । अन्वयव्यतिरेकादेर्विस्मृताविति सम्बन्धः । न केवलमेतावत् । किन्तु तथा चायमित्यनुसन्धानस्य च विस्मृतौ सत्यां विज्ञानं तत्कथं भवेदिति सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति । अस्ति तावन्मृगादीनां स्तनपानादौ प्रवृत्तिः शङ्कुकण्डूयनादितो निवृत्तिश्च । ततोऽनुमीयते विद्येते तत्र तेषां रागद्वेषाविति । रागद्वेषयोरेव प्रवृत्ति-^ कारणत्वेनास्मदादौ निर्णीतत्वाद्रागद्वेषाभ्यां चेष्टानिष्टसाधनत्वज्ञानम् । तस्यैव रागादिकारणतया निश्चितत्वात् । न च तज्ज्ञानं प्रत्यक्षसाध्यम् । कार्यकारणभावस्यातीन्द्रियत्वात् । किन्त्वनुमानोपदेशसाध्यमेव । न च मृगादीनामुपदेशः सम्भवति । अनधिकारात् । तस्मात्प्राग्भवीयोपदेश इति वाच्यम् । न चास्मृतोऽसौ तत्कारणमिति तत्स्मृतिसद्भावोऽङ्गीकार्यः । यद्वाऽनुमानम् । न च तत् ॥ यद्यत्स्तनपानं तदिष्टसाधनं यदिष्टसाधनं न भवति तत्स्तनपानं न भवति ॥ यथाऽमुकम् ॥ स्तनपानं चेदमित्यन्वयादिस्मरणेन विना भवति । न चाननुभूते स्मृतिरुत्पद्यते । न चास्मिञ्जन्मन्यन्वयाद्यनुभवोऽस्ति । जातमात्राणामुदाहृतत्वात् । अतो जन्मान्तरानुभूतान्वयादिस्मरणमेष्टव्यम् । प्राग्भवीयस्योपदेशस्यान्वयादेश्च स्मरणे पूर्वदेहस्मरणमप्यङ्गीकर्तव्यम् । समानयोगक्षेमत्वात् । न चेद्देहान्तरस्मरणं मृगादीनां तदा तद्विशिष्टान्वयादिस्मरणमपि न स्यात् । तदभावे चानुमानाद्यभावेनेष्टानिष्टकारणताज्ञानं नोत्पद्येत । तदनुत्पादे च रागाद्यनुत्पादात्प्रवृत्त्याद्यनुत्पत्तिराप(द्येत)द्यते । कारणाभावे कार्याभावस्य सुलभत्वात् । अदृष्टवशात्प्रवृत्त्यादीति चेन्न । दृष्टातिक्रमदोषात् । एतावांस्त्वदृष्टस्योपयोगो यज्जन्मान्तरानुभूतं

निवृत्ति

सर्वमस्मरन्नेतावत्स्मरति । याद्दच्छिकं प्रवृत्त्यादि भवत्विति चेन्न । अनन्तानां तदनुपपत्तेः । अत एव मृगा इत्यादिबहुवचनम् । अस्तु जातिस्वभावोऽयम् । न । भिन्नजातीयानामप्युपलम्भात् । अत एव मृगा गाव इत्याद्युक्तम् । दृष्टातिक्रमदोषश्चापरिहार्यः । तस्मादस्ति मृगादीनां पूर्वदेहस्मरणम् । तथैव मानुषादीनामपीति सिद्धमिति । तथाऽपि किं प्रकृत इत्यत आह ॥ यदेति । यदैवमेतद्देहवर्तिनो मम न केवलमयमेव देहः किन्तु तत्प्रागन्योऽप्यभूदिति देहान्तरस्मर(णं प्रमितं)णमापतितम् । तदैतद्देहेन स्वस्यैक्या(ध्य)वसायः कुतः स्यात् । किन्त्वनेकमणिष्वनुस्यूतं सूत्रमिवानेकदेहानुस्यूतमात्मानं पश्यतः स्वस्य ततोऽत्यन्तभेदावसितिरेव युक्ता । तथा च कार्ष्ण्यादीनामसंसर्गज्ञानमपि सुस्थमेव। परेण देहाद्यारोपनिबन्धनत्वाभ्युपगमात्तदारोपस्य । अहंप्रत्ययस्तु नारोप इति प्रागेवोक्तम् । अतो मम देह इति प्रत्ययो नान्यथयितव्यः कृष्णोऽहमित्यादिश्चोपचारोऽङ्गीकरणीय इति ।

टि०—॥ **प्रत्यक्षजा चेयमिति** । लिङ्गाद्यनपेक्षया जायमानत्वादिति भावः । नन्वत्र भेदप्रतीतिरस्तीत्येवोच्यते न त्वसंसर्गप्रतीतिरपि तत्कथमनेनारोपद्वयनिरासासिद्धिरित्यतोऽत्र भेदशब्दस्यासंसर्गोपलक्षकताया देहादिशब्दस्य च तद्धर्मोपलक्षकताया आश्रयणेन तस्य भेदादिमात्रपरत्वाभावाद्युक्तमुभयविधारोपनिवर्तकत्वमस्य वाक्यस्येत्यभिप्रेत्य भेदादिपदमसंसर्गाद्युपलक्षकतया व्याचष्टे ॥ **भेदशब्देनेत्यादि** । देहादेरात्मन इति षष्ठीपञ्चम्योरुक्तव्यवस्थायां नियामकमाह ॥ **अन्योन्येति** । अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यतादात्म्यारोपस्योक्तत्वादित्यर्थः । श्रुत्युपलक्षणाभ्यां लब्धमर्थमाह ॥ **देहादीति** । भोगशब्दस्य सामयिकप्रसिद्धार्थस्य स्वसमवेतसुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारस्य भावार्थस्याभ्यवहारस्य च वक्ष्यमाणरीत्या प्रकृतेऽयोगात्कर्मसाधनतामाश्रित्य सुखपरतया तं व्याचष्टे ॥ **भुज्यत इति** । न चैवं सुखदुःखस्येव दुःखस्यापि भुज्यमानत्वेन कर्मसाधनभोगशब्देनैव लाभसम्भवात्तत्सङ्ग्राहकादिपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । स्वपदसमभिव्याहृतभोगपदेन स्वतः स्वारस्येन भुज्यमानत्वप्राप्त्या सुखस्यैव च तथारूपतया तेन दुःखलाभासम्भवेन तद्ग्राहकादिपदानर्थक्यासम्भवादिति भावः । भयादिकारणतया सिंहादिज्ञानं तेषामस्तीत्यत्र किं विनिगमकमित्यत आह ॥ अत

एवेति । भयादिकारणत्वेन तज्ज्ञानवत्त्वादेवेत्यर्थः ॥ **दृष्टान्तधर्मिण इति** । अन्वयदृष्टान्तधर्मिणो व्यतिरेकदृष्टान्तधर्मिणश्चेत्यर्थः ॥ **यद्वेति** । अत्र पक्षेऽन्वयव्यतिरेकग्रहणेनैव तद्दृष्टान्तधर्मिणोऽपि लाभ इति ज्ञेयम् ॥ **विस्मृताविति सम्बन्ध इति** । यद्यपि विस्मृताविसत्यस्यानुसन्धानपदेन समस्तत्वान्नान्वयव्यतिरेकादेरित्यनेनान्वययोग्यता तथाऽपि बुद्ध्या विवेकमाश्रित्येदं सम्बन्धकथनमिति ध्येयम् । नन्वस्मृतौ पूर्वदेहस्येत्यादिवाक्येन पूर्वानुभूतदेहस्मरणाभावेऽन्वयादेरप्यस्मरणापत्त्या मृगादीनामिष्टानिष्टसाधनताज्ञानं न स्यादित्यापादनं कृतम् । तत्र न तावज्जन्मान्तरानुभूतदेहस्मरणाभावेन जन्मान्तरानुभूतान्वयव्यतिरेकाद्यस्मरणस्यापादनं युज्यते । यत्र जन्मान्तरानुभूतदेहस्यास्मरणं तत्र जन्मान्तरानुभूतान्वयादेरस्मरणमिति व्याप्त्यसिद्ध्या तद्रूपविकलत्वात् । नापि तेनैव तज्जन्मान्तरानुभूतान्वयाद्यस्मरणस्य तदभावयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावासिद्ध्या कारणाभावेनाकार्यभावापादनतयाऽप्रयोजकत्वात् । एवमन्वयाद्यस्मरणेनापीष्टानिष्टसाधनताज्ञानाभावापादनमशक्यम् । अन्वयादिस्मरणेष्टानिष्टसाधनताज्ञानयोर्बाधितत्वेन साक्षात्कार्यकारणभावस्य मध्ये प्रयोजकान्तरस्यादर्शनेन परम्परयाऽपि तस्यासम्भवेन प्रयोज्यप्रयोजकभावासिद्ध्या तदभावेन तदभावापादनस्याप्रयोजकत्वात् । परबुद्धेः परं प्रत्यप्रत्यक्षतया प्रत्यक्षेण तदनुमापकलिङ्गाभावेनानुमानेनापि मृगादीनामिष्टानिष्टसाधनताज्ञानसिद्ध्यसम्भवेन तदभावस्येष्टतया तदापादनस्येष्टापादनत्वाच्च । तत्कथमित्यतोऽस्य ग्रन्थस्य न देहस्मरणाभावेनोक्तप्रनाड्येष्टसाधनताज्ञानाभावमात्रापादने तात्पर्यं किन्तु तद्द्वारा स्तनपानादावप्रवृत्त्यादावपीत्यतो न काचिदनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यात्रग्रन्थेऽभिप्रेतमापादनक्रमपरम्परां सर्वत्र प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य समर्थनेन व्युत्पादयितुं प्रवृत्त्याद्यभावस्य तावदनिष्टतामुपदर्शयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **आस्ति तावदिति** । प्रमितस्यापन्हवायोगादिति भावः ॥ **अतीन्द्रियत्वादिति** । परमते कालाकाशादिरूपानेकातीन्द्रियार्थघटितनियमघटितमूर्तिकत्वात् । स्वमते चान्वयव्यतिरेकसमधिगम्यनित्यातीन्द्रियशक्तिरूपत्वात्कारणत्वमतीन्द्रियमिति भावः । उपदेश इत्यतःपरं तत्कारणमिति शेषः । तथा च न मृगादीनामुपदेश इष्टानिष्टसाधनत्वज्ञानकारणं सम्भवतीत्यर्थः । प्राग्भावीयोपदेश इत्यतःपरमपि तत्कारणमिति शेषः । ततश्च प्राग्भवीयोपदेशस्तज्ज्ञानकारणमिति वाच्यमित्यर्थः ॥ **यद्वेति** । अनुमानं तज्ज्ञानसाधनतया वाच्यमित्यर्थः । भवतु तर्ह्यनुमानेनैव मृगादीनामिष्टानिष्टसाधनत्वज्ञानमित्यतो भवेदेतदेवं यद्यनुमानमेव तान्प्रति प्रवर्तेत । न च तत्ता-

मेतदि

न्प्रति प्रवर्तते । कृप्ततत्सामग्रीविरहादित्याह ॥ **न च तदिति** । अस्तु तर्ह्युक्तविधान्वयादिस्मरणेनैव तेषामिष्टानिष्टसाधनत्वानुमितिरपीत्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यद्यन्वयादिस्मृतिरेव तेषामुत्पद्येत । न च सोत्पत्तुमर्हति । तत्कारणभूतान्वयाद्यनुभूतिविरहादित्याह ॥ **न चेति** । नन्वस्तु तर्हि तेषामन्वयाद्यनुभवोऽपीति न तत्स्मरणानुपपत्तिरित्यतः किं तेषां मृगादिजन्मन्यन्वयाद्यनुभवोऽभ्युपगम्यते किंवा पूर्वजन्मनीति विकल्पं मनसि निधायाद्यं निषेधति ॥ **न चास्मिन्निति** । तत्र हेतुमाह ॥ **जातेति** । अस्तु तर्हि द्वितीय इत्यतस्तमङ्गीकरोति ॥ **अत इति** । अस्त्वेवं मृगादीनां प्राग्भवीयोपदेशस्यान्वयानुभवादेश्च स्मरणं तथाऽपि न देहान्तरस्मरणसिद्धिरित्यतस्तामुपपादयति ॥ **प्राग्भवीयस्येति** ॥ **समानयोगक्षेमत्वादिति** । पूर्वदेहस्यैतज्जन्मन्यननुभववदुपदेशान्वयानुभवादेरप्येतज्जन्मन्यननुभवस्य + उपदेशादेर्जन्मान्तरेऽनुभववत्पूर्वदेहस्यापिजन्मान्तरेऽनुभवस्य सत्त्वेनोपदेशादेर्देहस्य चाविशेषेऽपि कस्यचिज्जन्मान्तरानुभूतस्य स्मरणं कस्यचिन्नेत्यत्र नियामकाभावादित्यर्थः । एवमापादनोपयुक्तं प्रयोज्यप्रयोजकभावमुपपाद्यापादनक्रममाह ॥ **न चेत्तद्देहान्तरेति** । आपादनाङ्गभूतामविशेषलक्षणां व्याप्तिं सूचयितुमुक्तं तदविशिष्टेति । केचित्तु नियमेन तदवच्छेदेन गृहीतोऽन्वयादिस्तदविशिष्टान्वयादिस्तस्य स्मरणमित्यर्थः । यो नियमेन यदवच्छेदेन गृहीतस्तस्य तदस्मरणे स्मरणाभावनियमाद्देहावच्छेदेन चान्वयादेर्गृहीततया तदस्मरणेऽन्वयादेरपि स्मरणं न स्यादिति भाव इत्याहुः । अत्रेष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति ॥ **तदभावे चेत्यादि** । अप्रयोजकत्वमाशङ्क्य परिहरति ॥ **कारणेति** । मूले मृगा इत्यादिबहुवचनस्य मृगा गावा इत्यादिविजातीयग्रहणस्य च वैय्यर्थ्यमाशङ्क्य प्रवृत्त्यादेः कल्पकत्वप्रयोजकत्वस्यान्यथाऽनुपपन्नत्वसूचनार्थत्वान्न वैय्यर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तदुपपादकतया तद्योजयितुं प्रवृत्त्यादेरन्यथोपपत्तिमाशङ्कते ॥ **अदृष्टेति** ॥ **दृष्टातिक्रमेति** । रागद्वेषादिरेव प्रवृत्त्यादिकारणत्वेनास्मदादिषु दृष्टत्वाददृष्टजन्यत्वे प्रवृत्त्यादेस्तदतिक्रम इति भावः । एवं प्रसङ्गमुपपाद्य विपर्ययपर्यवसानलब्धमर्थमाह ॥ **तस्मादिति** । उक्तं देहान्तरस्मरणोपपादानप्रकारं प्रकृतेऽप्यतिदिशति ॥ **तथैवेति** । उक्तन्यायस्याविशेषादिति भावः । नन्वस्त्वेवं विरोधिनो देहात्मभेदावभासस्य विद्यमानत्वात्तत्तादात्म्यानवभासस्तथाऽपि कृष्णोऽहमित्यादिरूपा तद्धर्माणामात्मनि प्रतीतिरस्त्येवेति सैवोदाहरणमित्यत आह ॥ **तथा चेति** । देहात्मभेदप्रतीतौ सिद्धायामित्यर्थः । असंसर्गज्ञानं संसर्गारोपाभाव इत्यर्थः ॥ (**नैषां ममाहमिति** । श्वसृगालभक्ष्ये देहेऽहमिति

(इतः परं अग्रिमपत्रस्थसुधायाष्टिप्पणी मुद्रकदोषादत्र निवेशिता-)

तादात्म्यबुद्धिर्येषां नास्ति त एव भगवत्स्वरूपं विन्दन्ति । येषामस्ति ते न विन्दन्तीत्युक्त्या पामराणां देहादावहमिति धीरस्तीति लभ्यते । तेषामपि देहात्मभेदज्ञानाङ्गीकारे पुराणादिव्यवहारो बाध्येतेत्यर्थः) ननु विरोधित्वात्तस्मिन्सति तत्तादात्म्यारोपाभाव एव स्याद्धर्मसंसर्गारोपाभावस्तु कुत इत्यतोऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येति वदता परेण संसर्गारोपस्य तत्तादात्म्यारोपनिमित्तकत्वाभ्युपगमान्निमित्तभूततत्तादात्म्यारोपस्य भेदज्ञाने सत्यभावसिद्धौ निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायाद्युक्त एव धर्मसंसर्गारोपोऽपीत्याह ॥ **परेणेति** । ननु चिदचित्संवलनात्मकाहमर्थविषयत्वादहमितिप्रतीतिरेव तत्तादात्म्यारोप इति कथं तदभाव इत्यतः प्रमाणाभावेनात्मातिरिक्तचिदचित्संवलनात्मकाहमर्थस्यैवाभावेन तद्विषयकत्वानुपपत्त्या शुद्धात्ममात्रविषयत्वादहमिति प्रत्ययो नारोप इत्यहमितिप्रत्ययस्यात्मविषयकत्वादित्यादिना जिज्ञासासूत्र एवोक्तत्वान्नाहमितिप्रत्ययस्याप्यारोपत्वमित्याह ॥ **अहंप्रत्ययस्त्विति** ॥ **अत इति** । अहमितिप्रत्ययस्य देहाद्यात्मारोपत्वाभावादित्यर्थः ॥ **नान्यथयितव्य इति** । मम स्वरूपं इतिवदौपचारिकत्वेन वा प्रासादस्य स्तम्भ इत्यादिवत्सङ्घातापेक्षया देहमात्रे सम्बन्धप्रतीतिरूपत्वेन वा न नेय इत्यर्थः ॥ **कृष्णोऽहमित्यादिश्चेति** । देहात्मैक्याध्यासाभावेन तदधीनस्य कृष्णोऽहमिति धर्मसंसर्गारोपस्याप्यसिद्ध्या तन्मूलकत्वासम्भवादिति भावः ।

अ०—व्याप्तत्वादात्मनो देहे व्यवहारेष्वपाटवात् ॥ भेदज्ञानेऽपि चाङ्गारवन्हिवत्स्वाविविक्तवत् ॥ भवन्ति व्यवहाराश्च न हि प्रत्यक्षगानपि ॥ अर्थान्यथाऽनुभवतः प्रतिपादयितुं क्षमाः ॥ लोकास्ततो हि प्रत्यक्षसिद्धं नान्येन केनचित् ॥ शक्यं वारयितुं क्वापि तच्चेन्नोत्तरगोचरम् ॥ कथमेवोत्तरः कालस्तद्वो मोक्षश्च गम्यते ॥

सु०—स्यादेतत् । न मुख्यार्थानुपपत्तिमात्रादुपचारो लभ्यते । किन्तु सादृश्ये सम्बन्धे वा प्रयोजने च सति । न चात्र सादृश्यादिकमस्ति । तत्कथमयमुपचारः । किञ्च मृगादीनां पामराणां मनुष्याणां च यदि देहात्मभेदज्ञानं स्यात्तर्हि नैषां ममाहमिति धीः स्वसृगालभक्ष्य इत्यादयः पुराणादिव्यवहाराः कथं सङ्गच्छन्ते । कथं च देहात्मविवेकार्थानामुपदेशानामानर्थक्यं न स्यात् । देहानुकूलप्रतिकूलार्थयो रागद्वेषौ च देहात्मभेदज्ञाने सति न स्याताम् । ततश्च संसारानुपपत्तिरित्यत

आह ॥ व्याप्तत्वादिति । भेदज्ञानेऽपि चेति चशब्दो व्यवहारेष्वपाटवाच्चेति सम्बध्यते ॥ अङ्गारवन्हिवदिति । अङ्गारव्याप्तवन्हाविवेत्यर्थः । स्वाविविक्तवत्स्वाभिन्ने स्वसंसृष्टे च यथा तथेत्यर्थः । व्यवहाराश्चेति चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । आत्मनो देहे व्याप्तत्वात्स्वाविविक्तवद्व्यवहारा भवन्तीत्यनेनैकदेशत्वलक्षणं सादृश्यं सम्बन्धोऽप्यभिहितः । भेदज्ञानेऽप्यभिन्नवद्व्यवहारे किं प्रयोजनमित्यस्योत्तरं भेदज्ञानेऽपि लोकानां व्यवहारेष्वपाटवात्स्वाविविक्तवद्व्यवहारा भवन्तीति । न प्रयोजनमुद्दिश्य लोकास्तथा व्यवहरन्ति । किन्तु विविक्तव्यवहारेषु पाटवाभावादेवेति । अपाटवे हेतुर्व्याप्तत्वादात्मनो देह इति । रूढत्वाच्चैतेषां व्यवहाराणां न प्रयोजनापेक्षेत्याशयेनोक्तमङ्गारवन्हिवदिति । भेदज्ञानेऽप्यात्मनो देहव्याप्तत्वादङ्गारवन्हिवल्लोकानां व्यवहारेष्वपाटवादत्यन्तविविक्तवेदनेष्वसामर्थ्यात्पुराणादिव्यवहाराश्च स्वाविविक्तवद्भवन्ति । विशदविवेकाभावविवक्षयैव ते व्यवहारा इत्याशयः । अत एव विवेकार्थानामुपदेशानां च सार्थक्यमुपपद्यते । विशदो हि विवेकः पुरुषार्थाय कल्पते न त्वौत्पत्तिकः । आत्मनो देहे व्याप्तत्वादत्यन्तं प्रेमास्पदत्वाद्रागादयो युज्यन्त एवेति । ननु ज्ञानमेव व्यवहारकारणं तच्चेदस्ति कथं तर्हि व्यवहारेष्वपाटवमित्यत आह ॥ न हीति । यथानुभवतोऽनुभवानुसारेण प्रतिपादयितुं व्यवहर्तुम् । यमलयोरत्यन्तविवेकं पश्यन्तोऽपि मात्रादयः कथमेतौ विविक्ताववगन्तव्याविति पृष्टा एवमिति स्वप्रत्यक्षानुभवानुसारेण न परान्प्रतिपादयितुं क्षमन्त इत्याद्यनुभवसिद्धं का नामात्र कथन्ता । अथ तत्रात्यन्तसादृश्यं प्रतिबन्धकं तर्ह्यत्राप्यङ्गारवन्हिवदात्मनो देहे व्याप्तत्वं प्रतिबन्धकमुक्तमेव । शुक्तिरजतादिप्रत्यक्षाणामनुमानादिना बाधो नास्तीत्यन्यत्रोपपादितमित्याशङ्क्यान्यत्र च प्रत्यक्षतः प्राप्तमित्यादिनोक्तमुपसंहरति ॥ ततो हीति । क्वचित्प्रतीतेरेवाभावात्क्वचित्प्रतीतिसद्भावेऽपि प्रत्यक्षजत्वाभावात्क्वचित्प्रत्यक्षप्रतीतिभावेऽपि यथार्थत्वात्क्वचिदयथार्थत्वेऽपि प्रबलप्रत्यक्षेणैव बाधादित्यर्थः । अत एव क्वापीत्युक्तम् ॥ अन्येनेति । अनुपजी-

न्येनागमादिनेत्यर्थः । तदेवं स्वभावतः प्रबलेन प्रत्यक्षेण विरुद्धावनुमानागमावाभासावेवेति । अन्त्वागमादितः प्रत्यक्षं प्रबलं मा वा भूत्तद्विरोधस्त्वागमादेर्नास्ति । भिन्नविषयत्वात् । तथा हि । आगमादिकं खल्वागामिनं विश्वस्य बाधं प्रतिपादयति न त्वधुनातनम् । स एव च मिथ्यादिप(दवे)देन वेदनीयः । तस्य च प्रत्यक्षविरोधस्तदा स्यात् । यद्यागामिनमपि विश्वस्य बाधं प्रत्यक्षं प्रतिक्षिपेत् । न चैवम् । तस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वेनागामिबाधाभावग्रहणे सामर्थ्याभावात् । यथोक्तम् । सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिनेति । इदानीन्तनबाधाभावग्रहणेऽपि न विरोधः । न च भिन्नविषययोर्विरोधोऽस्ति । तथा सतीदानीन्तनघटाभावग्राहिणा प्रत्यक्षेण भविष्यति घट इत्यागमादेर्विरोधः स्यादिति । उच्यते । अस्ति तावत्प्रत्यक्षं वर्तमानकालीनं बाधाभावमावेदयतीति परस्यापि सम्प्रतिपत्तिः । आगमश्च नेह नानाऽस्तीत्यादिरूपो वर्तमानमेव विश्वस्य बाधं प्रतिपादयतीति कथं न प्रत्यक्षविरुद्धः । अस्तु वाऽऽगामिबाधबोधकत्वमागमादेस्तथाऽपि बाधा नाम त्रैकालिकसत्तानिषेधः । स च वर्तमानकालीनसत्ताग्राहिणा प्रत्यक्षेण विरुद्ध्यत एवेति तत्प्रतिपादकस्यागमादेः कथं न प्रत्यक्षविरोधः । एतेनास्मत्प्रत्यक्षमस्मन्निष्ठमेव बाधं प्रतिक्षेप्तुं क्षमते न पुरुषान्तरगतमिति निरस्तम् । घटादिसत्तानिषेधरूपस्य बाधस्य तत्सत्ताग्राहिणा प्रत्यक्षेण विरोधावश्यम्भावात् । तदेवं प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वेऽप्यागमादेस्तद्विरोधो दुष्परिहर एव । तथाऽपि प्रसक्तौ वस्तुस्थितिर्वक्तव्येत्याशयवान्प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहितानियममपाकर्तुमुत्तरं प्रकरणमारभमाणः साक्षिप्रत्यक्षस्य तावत्तन्नियममपाकरोति ॥ तच्चेदिति । गम्यत इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । तदिति प्रत्यक्षविशेषसाक्षिणमेवाधिकुरुते भगवान्भाष्यकारः । चेच्छब्दश्रवणात्तर्हीत्यध्याहार्यम् ॥ नोत्तरगोचरमिति । वर्तमानमात्रगोचरमित्यर्थः । प्रमाणान्तराणां प्रागेव दूषितत्वादित्येवार्थः । उत्तर इत्यतीतस्याप्युपलक्षणम् । येषां चाखण्ड एव कालस्तैरप्युपाधिभेदोऽङ्गीकर्तव्य एव । अन्यथा सर्वाख्यातप्रत्ययानामैकार्थ्य-

प्रसङ्गात् । अतः स्वाभाविको वौपाधिको वाऽस्त्युत्तरः कालः । माऽवगाम्युत्तरः काल इदानीं किन्नश्छिन्नमित्यत आह ॥ तद्ध इति । कथमेवेत्यनुवर्तते । उत्तरकालानवगताविति चार्थः । गम्यतेऽवगम्यते । अत्रातीतस्य कण्ठतोऽसङ्कीर्तनं कैश्चिदतीतमोक्षस्यानङ्गीकृतत्वात् । उत्तरकालानवगतौ तत्सम्बन्धितया मोक्षोऽपि नावगम्यत एव । विशेषणानवगमे विशिष्टानवगमस्य प्रसिद्धत्वात् । भविष्यति मोक्ष इत्यवगमाभावे च तदर्थः प्रयत्नो न स्यात् । मोक्षे सर्वस्य बाधो भविष्यतीत्येतदपि न स्यादिति ।

टि०—॥ **उपचारो लभ्यत इति** । अत्रोपचारपदममुख्यवृत्तिमात्रपरं न गौणीपरम् । अतो न सम्बन्धे वेत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरिति ध्येयम् ॥ **सादृश्य इति** । मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् । अल्पार्थो लभ्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रियेत्यभियुक्तवचनादिति भावः । अपिशब्देनैव प्रकृतार्थसिद्धेश्चशब्दानर्थक्यमित्यत आह ॥ **चशब्द इति** । धर्मितादात्म्यव्यवहारधर्मसंसर्गव्यवहारयोरुभयोरपि सङ्ग्रहायाह ॥ **स्वाभिन्ने स्वससृष्टे वेति** ॥ **चशब्दोऽनुक्तेति** । देहात्मविवेकार्थोपदेशादिरूपानुक्तेत्यर्थः । कथमनेन मूलेनाशेषशङ्कानिवृत्तिरित्यतोंऽशभेदेनेति भावेन तत्तदाशङ्कानिवर्तकांशभेदप्रदर्शनपूर्वकं तामुपपादयति ॥ **आत्मन इत्यादिना** ॥ **सम्बन्धोऽपीति** । यद्यप्येकदेशत्वलक्षणसादृश्यकथनमात्रेण प्रकृतव्यवहाराणां गौणत्वनिर्वाहाद्देहात्मनोः सम्बन्धाभिधानमनर्थकम् । तथाऽपि सादृश्यवत्सम्बन्धस्यापि सत्त्वेन व्यवहाराणां गौण्येव लक्षणयाऽप्युपपत्तिरिति सूचयितुं तदभिधानमिति ध्येयम् । ननु भेदज्ञानेऽपीत्यादिमूलेऽभिन्नवद्व्यवहारस्य प्रयोजनानुक्तेः किं प्रयोजनमित्युक्तशङ्कायाः कथमनेन परिहार इत्यतस्तदनुक्तावप्यत्र मूले तदनपेक्षत्वसूचनाद्युक्तमस्य तच्छङ्कानिवर्तकत्वमित्यभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह ॥ **नेति** ॥ **अपाटवेहेतुरिति** । यद्यपि व्यासत्वादित्यस्यापाटवे हेतुत्वेन समुच्चयाभावेन चशब्दस्य व्यवहारेष्वपाटवादित्यनेन सम्बन्धो न युक्तः । तथाऽप्यपाटवे हेतुभूतस्याप्यस्य देहात्माविविक्तव्यवहारं प्रत्यपि परम्परया हेतुत्वस्यापि विद्यमानत्वाच्चशब्दसम्बन्धो युक्त इति भावः । प्रयोजनानपेक्षत्वस्य पूर्वेणैव सूचितत्वादङ्गारवन्हिवदित्यस्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य हेत्वन्तरसमर्पकत्वान्न तदिति भावेन तत्परतया तद्योजयति ॥ **रूढत्वाच्चेति** । एवं वाक्ययोजनामुक्त्वा तत्तात्पर्यमाह ॥ **विशदेति** । देहात्मनोः सत्यपि भेददर्शनेऽङ्गुलीद्वयवत्स्पष्टभेददर्शनाभावात्तदपेक्षयेत्यर्थः । व्यवहाराश्चेति चशब्दसमुच्चितानुक्तमर्थमुपपादयन्नेव

दर्शयति ॥ **अत एवेत्यादिना** । विशदविवेकाभावादेवेत्यर्थः । विवेकार्थानां विशदविवेकार्थानाम् । किं विशदविवेकेनापीत्यत आह ॥ **विशदोहीति** ॥ **औत्पत्तिक इति** । अनागन्तुको मम देह इत्यादिरूप इत्यर्थः । देहस्य परमप्रेमास्पदत्वे हेतुकथनमात्मनो देहे व्याप्तत्वादिति ॥ **प्रेमेति** । पुत्रस्येव देहस्यापि प्रेमास्पदत्वात्पुत्रानुकूलादाविव देहानुकूलादावपि रागादिकमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ **अन्यत्रोपपादितमिति** । शुक्त्यादे रजतत्वादिप्रतीतिरपीत्यादिना ग्रन्थेन तत्त्वनिर्णयादावित्यर्थः ॥ **इत्याशयवानिति** । ततश्चात्र मूले तदनुपपादनं न न्यूनत्वापादकमिति भावः । प्रतीत्यभावप्रत्यक्षप्रतीत्यभावयोरेव पूर्वं प्रकृततया तयोरेव तच्छब्देन परामर्शेऽनुमानादिबाध्यत्वेन पराभिमतप्रत्यक्षमात्रे तयोरभावेन भागासिद्धिः स्यादित्यतस्तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वं मनसि निधाय व्याचष्टे ॥ **क्वचित्प्रतीतेरेवाभावादित्यादिना** । अमरपामरसाधारण्येन देहात्मभेदप्रतीतेरेव सत्त्वेन तदैक्यप्रतीतेरेवाभावान्न तस्यानुमानादिबाध्यत्वेनोदाहरणत्वमित्यर्थः ॥ **क्वचिदिति** । नास्तिकादीनां देहात्मैक्यप्रतीतिसत्त्वेऽपि तस्यानुमानाभासजन्यत्वेन प्रत्यक्षजन्यत्वाभावान्नोक्तोदाहरणत्वमित्यर्थः ॥ **क्वचिदिति** । वस्त्रे कर्दमेने वाऽऽत्मनि देहोपाधिना कृतस्य कार्ष्ण्यस्य सत्त्वेन तत्प्रत्यक्षप्रतीतिसत्त्वेऽपि तस्या याथार्थ्येनाबाध्यत्वान्नोक्तोदाहरणत्वमित्यर्थः ॥ **क्वचिदिति** । इदं रजतमित्यादिप्रत्यक्षप्रतीतेरयथार्थत्वेऽपि तस्याः प्रबलप्रत्यक्षेणैव बाधितत्वान्नोक्तोदाहरणत्वमिति भावः । हेतुचतुष्टयस्याप्यत्राभिमतत्वे किन्नियामकमित्यत आह ॥ **अत एवेति** । अन्यथा हेतुद्वयमात्रपरतायां तस्य क्वाचित्कत्वेनासार्वत्रिकतया भागासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । रामकृष्णादिदोषग्राहिप्रत्यक्षस्यागमादिना बाधितत्वाभ्युपगमात्कथं नान्येनेत्युच्यत इत्यतो व्याचष्टे ॥ **अन्येनेत्यनुपजीव्येनागमादिनेत्यर्थ इति** । नन्वौष्ण्यानौष्ण्यग्राहकप्रत्यक्षानुमानयोरिव सत्यत्वमिथ्यात्वप्रमाणयोरपि समानविषयत्वमेवेति कथं भिन्नविषयतेत्यतस्तामुपपादयति ॥ **तथा हीति** । ननु यद्यागमादेरागामिविश्वबाधप्रतिपादकतया नाधुनातनबाधप्रतिपादकत्वं कथं तर्हि तस्य विश्वमिथ्यात्वबोधकत्वमित्यतो विमतं मिथ्येति प्रतिज्ञावाक्यस्थमिथ्यापदेन नेह नानाऽस्तीत्याद्यागमस्थनास्तीतिपदेन चागामिविश्वबाधस्यैव प्रतिपाद्यतयाऽभिमतत्वेनाधुनातनबाधस्य तत्त्वेनानभिमतत्वाद्युक्तमेवाधुनातनबाधाप्रतिपादकस्यापि मिथ्यात्वबोधकत्वमित्याशयेनाह ॥ **स एव चेति** । अस्त्वेवं तथाऽपि सत्यत्वग्राहकस्य प्रत्यक्षस्य कथमागमादिना विरोध इत्यतः किमत्रागामिबाधाभावग्राहकतया प्रत्यक्षस्यागामिबाधग्राहकागमादिना

विरोधोऽभिमतः किंवेदानीन्तनबाधाभावग्राहकतयेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **तस्य चेति** । आगामिविश्वबाधप्रतिपादकागमस्य चेत्यर्थः । कुतो न प्रत्यक्षस्यागामिविश्वबाधाभावग्राहकत्वं येनाविरोधित्वं स्यादित्यत आह ॥ **तस्येति** । भवेदेवं यदि प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वं सिद्धं स्यात्त-देव कुत इत्यत आह ॥ **यथोक्तमिति** । तर्हि वर्तमानबाधाभावग्राहकतयैव प्रत्यक्षस्य तद्विरोधित्वमिति द्वितीय इत्यतो वर्तमानमात्रग्राहकस्य प्रत्यक्षस्य न तद्वाक्यस्य वर्तमानबाधाभावग्राहकत्वेन वर्तमानबाधाभावग्राहकप्रमाणविरोधित्वसम्भवेऽप्यागामिबाधाभावग्राहकत्वेन न तद्बाधप्रतिपादका-गमादिविरोधित्वं भिन्नविषयत्वादित्याह ॥ **इदानीन्तनेति** । अस्तु भिन्नविषयत्वं तथाऽपि कुतो न तद्विरोध इत्यप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्य तत्परि-हारप्रतिज्ञापूर्वकं विपक्षे बाधकमाह ॥ **न चेत्यादिना** ॥ **वर्तमानमेवेति** । नास्तीति वर्तमानार्थकलट्प्रयोगादिति भावः ॥ **कथं न प्रत्यक्ष-विरुद्ध इति** । समानविषयत्वादिति भावः । नास्तीत्यस्य लडन्तप्रतिरूपकाव्ययत्वेन लडन्तत्वाभावान्न तदनुरोधेन वर्तमानबाधप्रतिपादकत्वमा-गमस्येति समानविषयत्वाभावान्न विरोध इत्यत आह ॥ **अस्तु वेति** । नन्वेवमिदानीन्तनबाधाभावग्राहकस्य प्रत्यक्षस्य नागामिबाधग्राहकागमादिना विरोधः स्याद्भिन्नविषयत्वादित्यतो भवेदेवं कथञ्चिदागामिबाधो नामागामिनि काले सत्तानिषेधोऽभिमतः स्यात् । न चैवम् । तथा सत्यनित्ये प्रपञ्चे आगामिनि काले सत्तायाः परेणाप्यनङ्गीकृतत्वेन तेन सह विवादाभावप्रसङ्गात् । किन्त्वन्य एवेत्यभिप्रेत्य तमाह ॥ **बाधो नामेति** ॥ **स चेति** । त्रैकालिकसत्तानिषेध इत्यर्थः ॥ **वर्तमानेति** । प्रतिपन्नोपाधाविति शेषः ॥ **विरुद्ध्यत एवेति** । प्रतिपन्नोपाधौ वर्तमानकालीनसत्त्वग्राहिणा प्रत्यक्षेण तत्र त्रैकालिकसत्त्वात्यन्ताभावग्राहकमागमादिकं विरुद्ध्यत एव । वर्तमानसत्त्वस्य स्वात्यन्ताभावाभावरूपत्वेन तद्ग्राहकस्य प्रत्यक्षस्यागमादिग्राह्याभावा-वगाहित्वादसत्त्वस्य सत्तासामान्यनिषेधरूपत्वेन तद्विशेषाणामेव तदभावरूपत्वाद्विशेषग्राहकं प्रत्यक्षं ग्राह्याभावग्राहकमेवेत्यर्थः । अयमाशयः । अस-त्त्वप्रतिषेधो हि असत्त्वप्रतियोगिभूततत्तत्सत्त्वरूप एव । सामान्याभावस्य यत्किञ्चित्सत्त्वविरोधित्वेन तत्तद्विशेषाणामेव सामान्याभावं प्रति प्रतियोगितया विरोधित्वमवश्यं वाच्यम् । प्रतियोगित्वं च स्वाभावविरहात्मकत्वमेवेति कथं न तत्तद्विशेषाणामेव सामान्याभावाभावत्वम् । तस्य रूपद्वयं सामान्या-भावाभावत्वं तत्तद्विशेषत्वं च । तत्र प्रकृते प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वेन कालत्रयवृत्तिसत्त्वनिषेधरूपासत्त्वाभावत्वेन तदभावविषयत्वासम्भवेऽपि

अस्तु

धा

वर्तमानकालीनबाधाभावरूपत्वेन रूपेण तद्ग्राहकत्वमुपपन्नमेवेति तद्बाधो दुष्परिहर इति ॥ **घटादीति** । क्वचिदपि कदाचिदपि घटादेः सत्ता नास्तीत्येवमात्यन्तिकसत्ताप्रतिषेधरूपस्येत्यर्थः । तत्सत्तादिग्राहिणेत्यत्र क्वचित्कदाचिदिति शेषः ॥ **विरोधेति** । उक्तरीत्या ग्राह्याभावावगाहित्वादिति भावः । तदिति तच्छब्दस्य प्रत्यक्षसिद्धमिति पूर्वत्र प्रकृतप्रत्यक्षमात्रपरत्वेन तन्मात्रस्यैव वर्तमानमात्रग्राहकतानिरासकतया प्रतीयमानस्यास्य ग्रन्थस्य कथं साक्षिणस्तान्निरासकतया प्रवृत्तिर्व्याख्यायत इत्यत आह ॥ **प्रत्यक्षविशेषमिति** । सामान्यपरस्यास्य भाष्यस्य करिष्यमाणोपपादनानुरोधेन विशेषपरत्वमेवावसीयत इति भावः । अतो न वर्तमानैकनियमः स्यात् ग्रहेऽक्षज इत्युपसंहारानुसारेण नोत्तरगोचरमित्येतद्व्याचष्टे ॥ **वर्तमानेति** ॥ **प्रमाणान्तराणामिति** । बाह्यप्रत्यक्षादीनामित्यर्थः ॥ **प्रागेवेति** । कालो हि साक्षिप्रत्यक्ष इत्यादिनाऽऽनुमानिकवाक्य इति शेषः । उत्तरशब्दस्यानागतकालमात्रपरत्वेऽतीतकालग्राहकत्वासिद्धिप्रसङ्गात्तत्सिद्ध्यर्थमतीतानागतपरतया तं व्याचष्टे ॥ **उत्तर इतीति** । न केवलं मुख्यया वृत्त्योत्तरपदमनागतपरं किन्तु लक्षणयाऽतीतकालपरं चेत्यर्थः । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधस्तु गङ्गायां मत्स्यो घोषश्चेत्यादौ तद्दर्शनात्पङ्कजशब्देन रूढ्या पद्मत्वजातेर्योगेन पङ्कजननस्य च प्रतीतिदर्शनाच्च न दूषणम् । न्यायरीत्या तद्दूषणत्वपक्षे चोत्तरपदमेवोभयलक्षकमिति द्रष्टव्यम् । नन्वखण्डदण्डायमानः काल एक एवेति पूर्वोत्तरकालावेव न स्तः । तत्कथमुत्तरकालानवगतिरापाद्यत इत्यत आह ॥ **येषां चेति** ॥ **सर्वाख्यातेति** । लडादिर्वर्तमानार्थकसर्वाख्यातेत्यर्थः ॥ **औपाधिको वेति** । ततश्च वर्तमानानद्यतनाद्यनेककालवाचित्वाल्लडादीनां भिन्नार्थत्वमिति भावः । अनागतस्येवातीतस्यापि स्ववाचकशब्देन ग्रहणे कर्तव्ये उपलक्षणया तद्ग्रहणे निमित्तमाह ॥ **अत्रातीतस्येति** ॥ **नावगम्यतेति** । नावगम्येतेत्यर्थः ॥ **विशेषणेति** । एतच्च विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणतामतमाश्रित्योक्तमित्यविरोधः । ननु माऽस्तु भविष्यति मोक्ष इत्युत्तरकालसम्बन्धितया मोक्षावगमोऽपीत्यत आह ॥ **भविष्यतीति** । अनिष्टान्तरमप्याह ॥ **मोक्ष इति** । अतीतकालसम्बन्धितया मोक्षावगतिमुदाहरति ॥ **शुकेति** । उत्तरकालसम्बन्धितयाऽपि तदवगतिमुदाहरति ॥ **अहमपीति** ।

मूलटीका अग्रे

पाद

घ?

इ

अ०—आगमोऽपि हि सामान्ये सिद्धे प्रत्यक्षतः पुनः ॥ विशेषं गमयेदेव कथं शक्तिग्रहोऽन्यथा ॥ अतीतानागतार्थेषु जाते शक्तिग्रहेऽ-

खिलम् ॥ विशेषं ज्ञापयेद्वाक्यं न तदज्ञातशक्तिके ॥ शक्तिश्चेद्वर्तमाने स्यान्नातीतानागतं वदेत्॥ यदि शक्तिग्रहोऽन्यत्र कथं स स्यात्तदग्रहे ॥ सामान्यं दृष्टमेवासावन्यत्र गमयेद्यदि ॥

सु०—शुकवामदेवादयो ज्ञानेन मुक्ता अभूवन्नहमपि मुक्तो भविष्यामीत्याद्यवगतिरागमादेव भविष्य(तीति)ति किमत्र साक्षिणोऽतीतानागतार्थगोचरत्वेनेत्यत आह ॥ आगमोऽपीति । एषा खल्वागमस्य स्थितिः । यत्सामान्येऽन्वयसामान्यवति‡ पदार्थसमूहे प्रत्यक्षतः प्रमाणान्तरेण सिद्धे सति पुनः पश्चाद्विशेषमन्वयविशेषवन्तं तमेव पदार्थसमूहं गमयेदित्येव न पुनः पदार्थानपि गमयेदिति । नद्यास्तीरे पञ्चफलानि सन्तीत्यादौ तथा दर्शनादिति हिशब्दार्थः । किं प्राक् पदार्थसिध्येत्यत आह ॥ कथमिति । यदि पदार्थाः प्राङ्न सिद्धास्तर्हि पदानां तेषु वाचकत्वशक्तिग्रहणं न स्यात् । अविदितविषयायाः शक्तेर्गृहीतुमशक्यत्वात् । न हि काष्ठमजानन्कुठारस्य तच्छेदनशक्तिं ज्ञातुं शक्नोति । अस्तु पदानां शक्तिग्रहाय पदार्थज्ञानमावश्यकम् । अथ शक्तिग्रह एव किमर्थ इत्यत आह ॥ अतीतेति । अत्रातीतानागतग्रहणं प्रकृतापेक्षम् । अखिलमपि वाक्यं पदानां पदार्थेषु वाचकत्वशक्तिग्रहे जात एवान्वयविशेषं गमयेत् । न तु तद्वाक्यं पदार्थेषु पदसमूहेऽज्ञातशक्तिके सति विशेषं गमयेदित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यस्य वाक्यार्थावगतौ कर्तव्यायां शक्तिग्रहोऽङ्गमिति ज्ञायतेऽतोऽसावर्थनीयः । प्रकृतवाक्यानां चातीतानागतार्थसंसर्गबोधकत्वादतीतानागतार्थेषु लुङ्लृडाद्यन्तपदानां शक्तिर्ज्ञातव्येत्यर्थः । अस्तु शक्तिग्रहावश्यम्भावः किन्तु वर्तमानेष्वेवार्थेषु नातीतानागतेष्वनुपयोगादित्यत आह ॥ शक्तिश्चेदिति । यदि वर्तमान एवार्थे पदानां शक्तिर्गृहीता स्यात्तदा वाक्यमतीतानागतमतीतानागतार्थसंसर्गं न वदेन्न प्रतिपादयेत् । सहकारिविरहात् । सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीत्येकवद्भावः । अतीतानागतार्थेष्वित्युक्तस्याभिप्रायकथनमेतत् । अस्त्वतीतानागतार्थेष्वपि पदानां ॥ ८८ ॥

शक्तिग्रहः । ततः किमित्यत आह ॥ यदीति । वर्तमानादन्यत्रातीतानागतयोरपि पदशक्तिग्रहो यद्यङ्गीकृतस्तदा सोऽतीतानागतार्थेषु पदशक्तिग्रहस्तदग्रहेऽतीतानागतार्थाग्रहे कथं स्यात् । न कथञ्चित् । निर्विषयायाः शक्तेर्ज्ञातुमशक्यत्वात् । अतोऽतीतानागतार्थज्ञानमप्यङ्गीकार्यम् । अयमत्र समुदायार्थः । वाक्यं तावत्पदार्थसंसर्गविशेषलक्षणं वाक्यार्थमेव बोधयति न पदार्थमात्रम् । तच्चापेक्षते पदानां पदार्थेषु वाचकत्वशक्तिग्रहम् । शक्तिग्रहश्च पदार्थग्रहम् । पदार्थग्रहश्च प्रमाणान्तरायत्तो न पदवाक्यजन्यः । इतरेतराश्रयादिदोषप्रसङ्गात् । यत्र चातीतानागतार्थसंसर्गो वाक्यार्थस्तत्रातीतानागतार्थग्रहणमावश्यकम् । शुकवामदेवादयो मुक्ता अभूवन्नहं च मुक्तो भविष्यामीत्यादिकं च तथा । तस्माल्लुङ्लृडाद्यन्तपदवाच्यानामतीतानागतकालतत्सम्बन्धिपदार्थानां च ग्रहणमागमेनोक्तार्थप्रतिपत्तिमभिलषताऽपि परेणैष्टव्यम् । न च तत्साक्षिणा विना भवतीति कथमतीतानागतार्थग्राहिणस्तस्य वर्तमानमात्रविषयत्वमिति । मीमांसकमतानुसारेण शङ्कते ॥ सामान्यमिति । असाविति प्रकृतवाक्यैकदेशस्य शब्दस्य परामर्शः । सकलमपि वस्तुसामान्यविशेषात्मकम् । तत्र सामान्याकार एव शब्दवाच्यो विशेषस्तु लक्ष्य एवेति तावन्निष्टङ्कितम् । सामान्यं चातीतानागतविशेषेष्वेकमेव । तच्च वर्तमानं चक्षुरादिना दृष्टं शब्दशक्तिविषयतयाऽवगतमेवान्यत्र कालान्तरेऽपि शब्दो बोधयति । तत्र किमतीतानागतार्थज्ञानेन । विशेषाणां हि शब्दवाच्यत्वे तेषामतीतादिरूपत्वात्‡ शक्तिग्रहणायातीतादिज्ञानमपेक्षितं स्यात् । न च लुङ्लृडादिशक्तिग्रहणायातीतादिकालग्रहणमपरिहार्यमिति वाच्यम् । तत्रापि कालत्वजातेरेव वाच्यत्वात् । न हि वैशेषिकादिवन्मीमांसकानां निस्सामान्यं किमप्यस्ति । अतो न शक्तिग्रहायातीतादिग्रहापेक्षेति ।

टि०—॥ अन्वयसामान्यवतीति । सामान्यतो योग्येतरान्वयवतीत्यर्थः ॥ न पुनः पदार्थानपीति । येनातीतानागतकालसिद्धिराग-

मात्स्यादिति भावः ॥ **अविदितविषयाया इति** । न विदितो विषयो वाच्यं यस्या इति विग्रहः । शक्तेः ससम्बन्धिकपदार्थतया सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकसम्बन्धिज्ञानाधीनत्वेनातीतानागतरूपसम्बन्ध्यनवगमे ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः ॥ **प्रकृतापेक्षमिति** । शुकवामदेवादयो ज्ञानेन मुक्ता अभूवन्नित्यादिप्रकृतवाक्यापेक्षमेवातीतादिग्रहणम् । न त्वन्वयव्यतिरेकशरीरान्तर्गतामित्यर्थः । किन्तर्हि तत्रान्तर्गतमित्यतः सामान्यमेवेत्यभिप्रेत्य तत्प्रवेशेनान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति ॥ **अखिलमपीति** ॥ **असाविति** । शक्तिग्रह इत्यर्थः । कुतस्तर्ह्यतीतार्थेषु शक्तेर्ज्ञातव्यत्वसिद्धिर्येनातीतादिज्ञानस्यावश्यकता सिध्येदित्यतः प्रकृतापेक्षमित्युक्तमेव विशदयति ॥ **प्रकृतवाक्यानां चेति** । अतीतानागतार्थेष्वित्यस्य प्रकृतवाक्यानां चेत्यादिनोक्तमभिप्रायमजानानः शङ्कते ॥ **अस्तु शक्तिग्रहेति** ॥ **सहकारीति** । शक्तिग्रहरूपसहकारिविरहादित्यर्थः । नन्वतीतं चानागतं चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वे अतीतानागते इति द्विवचनेन भाव्यम् । अतीतानागतमित्येकवचनं तु कथमित्यत आह ॥ **सर्व इति** । नन्वेवं वाक्त्वं च श्रीः स्रजमिति समाहारद्वन्द्वेऽपि द्विवचनप्रसङ्गः । तथेतरेतरद्वन्द्वेऽपि पक्षे एकवचनप्रसङ्गश्चेति चेत् । उच्यते । न सर्वो द्वन्द्व इत्यनेन समाहारद्वन्द्वेतरेतरद्वन्द्वो वाऽपूर्वतया विभाषयैकवत्क्रियते किन्तर्हि न्यायसिद्धोऽर्थोऽनूद्यते । तथा हि । चार्थे द्वन्द्व इति चार्थे द्वन्द्वः क्रियते । चार्थश्चेतरेतरयोगः । स एव यदोद्रिक्तावयवभेदो भवति तदाऽवयवभेदानुगमाद्द्विवचनबहुवचने सिद्धे एव । यदा तिरोहितावयवभेदविवक्षा संहतिप्राधान्यमिति यावत् । तदा समाहार इति संहतिप्रधानत्वादेकवचनं भवति । तदेवं चार्थ एव सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति परिभाषारूपेण पठ्यते । ननु चार्थः समुच्चयः । नेतरेतरयोगः । चशब्दप्रयोगे समुच्चयस्य प्रतीतेरिति चेत् । सत्यम् । किन्तु तत्प्रभेद एवेतरेतरयोगो न समुच्चयादन्यः । तथा हि । समुच्चय एव युगपदर्थाभिधायिनां परस्परापेक्षाणां भवति तदा द्वन्द्वः क्रियते । एतावतैवेतरेतरयोगश्चार्थ इत्युच्यते । न चैवं द्वन्द्वश्च प्राणितूर्येति सूत्रमनर्थकं स्यात् । तेन हि समाहारद्वन्द्वे एकवद्भावो विधेयः । तत्र समाहारद्वन्द्वैकत्वादेवैकवचनसिद्धेरिति वाच्यम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहारद्वन्द्व एव यथा स्यादितरेतरयोगो मा भूदिति सूत्रस्य प्रसञ्जनत्वात् । ननु तर्हि किमर्थं समाहार एकत्वं क्रियते । इतरेतरयोग एव एकवद्भावः क्रियताम् । एवं समाहारग्रहणं यत्र प्रतिपाद्यं न भवति । कार्यं च विधिमुखेनैव प्रवर्तत इति चेत् । उच्यते । इतरेतरयोगे एकवद्भावे सत्यस्थित्वचमित्यत्र समाहारद्वन्द्वलक्षणे द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहार इति न स्यात् । नन्वेवमपि

पूर्वोक्तप्रकारेण समाहार एवैकवचनं भवति । समाहारश्चैक एव । एवञ्चैकवदिति वार्तिनोपपद्यते । तर्ह्येक एवैकवदित्युच्यत इति चेत् । उच्यते । बुद्ध्याऽनेकत्वमध्यारोप्य भविष्यति । उक्तं च । बुद्धिर्हि भगवती अभेदेऽपि भेदं जनयति । यथा राहोश्शिर इति । तथाऽप्येषु द्वन्द्व एकत्वाविधानात्सर्वो द्वन्द्व इत्यघटना स्यादिति चेत् । उच्यते । सर्वो द्वन्द्व इति कोऽर्थः । इतरेतरयोगसमाहारात्मक इत्यर्थः । नचैवमपि वृक्षमृगादिसूत्रमनर्थकम् । अनयैव परिभाषया बाभ्रव्यशालङ्कायनं बाभ्रव्यशालङ्कायना इत्येतद्वत् प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधावित्येवमादीनां सिद्धत्वादिति वाच्यम् । सिद्धे परिभाषयैकत्वे वृक्षादीनां सजातीयैरेव द्वन्द्वो यथा स्यान्न विजातीयैरिति व्यतिकरनिरासार्थं विभाषयैकवत्त्वविधानमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ **अभिप्रायेति** । अतो न तेनास्य पुनरुक्तिरिति भावः । विक्षिप्य वर्णितं बुद्ध्यारोहाय सङ्कलय्याह ॥ **अयमत्र समुदायार्थ इति** ॥ **न पदार्थमात्रमिति** । तेषां मानान्तरसिद्धत्वेन तत्प्रतिपादकत्वेन तत्प्रतिपादकत्वे वाक्यस्य वैय्यर्थ्यापातादिति भावः ॥ **इतरेतराश्रयादिति** । शक्तिग्रहे सति तद्रूपसहकारिसम्पत्त्या शब्दात्पदार्थज्ञानं सति च तस्मिन्सम्बन्धिज्ञानाधीनशक्तिग्रह इति पदार्थज्ञानशक्तिज्ञानयोः परस्परसापेक्षत्वेनेतरेतराश्रयः स्यादित्यादिदोषप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **तथेति** । अतीतानागतार्थसंसर्गप्रतिपादकमित्यर्थः ॥ **उक्तार्थेति** । अतीतानागतकालसम्बन्धितया मोक्षप्रतिपत्तिमित्यर्थः । न च तत्साक्षिणा विना भवतीति । ननु च वर्तमानतादशायां तत्तत्कालानां साक्षिणाऽनुभूतत्वात्तदुपनीतकालेष्वतीतत्वस्य मनसैव विषयीकरणमुपपद्यते । संस्कारसामर्थ्येनातीततत्ताविषयकत्वस्य प्रत्यभिज्ञादौ दर्शनात् । ततश्च न साक्षिणोऽतीतग्राहकत्वम् । यद्वाऽतीतत्वेन कालविशेषस्यैव स्मरणे स्मृतेनातीतकालत्वेन सादृश्यावच्छिन्नेन स्वसम्बन्धिकालमात्रभानमपि सम्भावितम् । पुरोवर्तिनि पदार्थेऽनुभूतेन गोत्वेन सादृश्यावच्छिन्नेन स्वसम्बन्धिगोमात्रप्रतीतौ तत्र शक्तिग्रहस्य सिद्धान्तिनाऽप्यङ्गीकारात् । तत्कथमतीतादेर्ज्ञानं साक्षिणा विना न भवतीत्युच्यत इति चेन्न । स घट इत्यादावतीतत्वस्येव कालेऽप्यतीतत्वस्य मनसैव भानं तावन्न युक्तम् । वैषम्यात् । तथा हि । अतीतत्वस्य प्रागननुभूतत्वेऽपि स घट इति स्मरणजनकानुभवेऽविषयत्वात्तज्जन्यस्मरणे कथं तस्य विषयतेत्याशङ्कायां संस्कारसामर्थ्यात्तदनुभवाविषयस्यापि तत्र भानमुपपद्यते । अत एव न संस्कारसामर्थ्याश्रयणवैय्यर्थ्यमेवमत्रातीतत्वस्य सर्वथाऽननुभूतत्वेन स्मरणस्यैवासम्भवात् । अस्तु वा स्मरणं तथाऽपि कालविशेषेऽतीतत्वस्मरणेन तत्र शक्तिग्रहसम्भवेऽप्यतीतकालमात्रे शक्तिग्रहोऽनुपपन्न

एव । तदर्थं च तत्तत्कालानुभवजन्यसंस्कारसहकृतमनसा तत्तत्कालविषयकैकस्मरणाभ्युगपमेऽनन्तस्मरणाभ्युपगमे कल्पनागौरवम् । एवमङ्गीकुर्वताऽपि साक्षिणैव तत्तत्कालानुभवाभ्युपगमेन तस्यावश्यमङ्गीकार्यत्वात्तमङ्गीकृत्याप्यनेकसंस्काराणां तदुद्बोधकानां च कल्पनीयत्वात् । गोत्वस्य च चक्षुस्सन्निकृष्टत्वेन सकलव्यक्तिभाननियामकत्वसम्भवेऽपि कालातीतत्वस्य मनस्सान्निकृष्टत्वाभावान्न सर्वोपस्थापकत्वं संस्कारस्य कालमात्रविषयकतया कालातीतत्वविषयकत्वाभावेन तत्सान्निकर्षत्वासम्भवात् । संस्कारो ह्यतीतत्वभाने सहकारित्वेनैवाभ्युपगम्यते न सान्निकर्षत्वेनेति न द्वितीयः प्रकारः । एवमङ्गीकुर्वताऽतीत्वस्य प्रकारान्तरेण भानोपपादनेऽप्यनागतत्वभानस्योक्तरीत्याऽसम्भवेन तद्ग्राहकतायाः साक्षिण्यवश्याङ्गीकार्यत्वात्तन्न्यायेनातीतत्वस्यापि ग्रहणसम्भवेनोक्तकुसृष्टिकल्पनानवकाशादिन्यत्र विस्तरः । सामान्यस्य शब्दवाच्यताया विशेषस्य लक्षणतायाश्च सिद्धान्तविरुद्धत्वान्न तद्रीत्येतच्छङ्कायुक्तेत्यत आह ॥ **मीमांसकेति ॥ असाविति प्रकृतवाक्यस्यैकदेश इति ।** पदसमूहरूपतया वाक्यस्य वाचकत्वासम्भवेन नपुंसकस्य पुल्लिङ्गेन परामर्शासम्भवेन चासावित्यस्य प्रकृतवाक्यपरामर्शकत्वानुपपत्तेस्तदेकदेशशब्दस्यैवासाविति परामर्श इति भावः ॥ **सामान्यविशेषात्मकमिति ।** सामान्याश्रयव्यक्तिरूपमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि विशेषपदं व्यक्तिपरं बोध्यम् ॥ **निष्टङ्कितमिति ।** प्रकृत्याधिकरण इति शेषः ॥ **चक्षुरादिना दृष्टमिति ।** कालस्य तन्मते षडिन्द्रियवेद्यत्वाद्युक्तं चक्षुरादिना तद्दर्शनमिति भावः ॥ **कालत्वजातेरेवेति ।** न चैवं लब्धाख्यातानां पर्यायत्वं स्यादिति वाच्यम् । परं प्रति तस्येष्टत्वात् ॥ **मीमांसकानामिति ।** यद्यपि जातेराकृतिव्यङ्ग्यत्वादाकृतिशून्यं गुणादिकं निस्सामान्यमिति प्राभाकरैरङ्गीकृतत्वान्न निस्सामान्यवस्तुनिषेधो युक्तः । तथाऽपि भट्टमतमेतदुपन्यस्तमित्यविरोधः ।

अ० — सामान्यवर्जितं वस्तुस्वरूपं गमयेत्कथम् ॥ न स्वरूपत्वसामान्यं केनाप्यङ्गीकृतं क्वचित् ॥ स्वरूपं चेदनुगतं व्यावृत्तं तत्र किं भवेत् ॥ सर्वानुगतधर्माणामन्ते हि स्वत्वमिष्यते ॥ किं व्यावृत्तमिति प्रश्ने स्वरूपमिति केवलम् ॥ स्यादुत्तरं ततोऽन्यच्चेत्तदेव स्वयमेव नः ॥ एवं व्यावृत्तरूपेऽपि यदा शक्तिग्रहो भवेत् ॥ तस्य सामान्यतो ज्ञानं विना स च भवेत्कुतः ॥ अतो विशेषसामान्यरूपं सर्वमपीष्यते ॥

सु० — उत्तरमाह ॥ **सामान्येति ।** अस्तु तावत्सर्वविशेषा (षया)नुगतं नित्यं गोत्वादिसामान्यमेव गवादिशब्दवाच्यं सास्नादिमन्तो विशेषास्तु लक्ष्या एव । तथाऽपीदं वक्तव्यम् । स्वरूपशब्दो वस्तुस्वरूपाण्यवगमयति न वेति । नेति पक्षेऽनुभवविरोधः । आद्ये कथं कया वृत्त्येति वाच्यम् । न तावल्लक्षणया । वाच्यार्थद्वारेणैव लक्षणालाभात्सामान्यस्यैव वाच्यत्वात् । स्वरूपाणां च सामान्यवर्जितत्वात् । अतः स्वरूपशब्दो वस्तुस्वरूपवाचक इत्येवाङ्गीकार्यमिति । ननु सर्वसामान्यानां वस्तुस्वरूपाबहिर्भावात्सामान्यवर्जितं वस्तुस्वरूपमिति कथमित्यत आह ॥ **नेति ।** सत्यम् सन्ति स्वरूपे सामान्यानि । न च तानि स्वरूपशब्दवाच्यानि । न हि सास्नादिमति पिण्डे वर्तमानं पशुत्वं गोशब्दवाच्यम् । किन्तु गोत्वमेव । तद्वत्रापि स्वरूपशब्दवाच्यं सामान्यमभ्युपगच्छता स्वरूपत्वमेवाङ्गीकार्यम् । तच्च नास्ति । केनापि परीक्षकेण क्वचिदप्यनङ्गीकृतत्वात् । माऽङ्गीकारि केनापि स्वरूपत्वसामान्यम् । मया त्वङ्गीकरिष्यते । न हि सर्वैरङ्गीकृतमेवाङ्गीकरणीयमित्यस्ति नियमः । तथात्वे दर्शनभेदासम्भवादिति वैयात्याद्वदन्तं प्रत्याह ॥ **स्वरूपं चेदिति ।** स्वरूपमिति भावप्रधानो निर्देशः । तत्र वस्तुनि । किंशब्दः प्रश्ने । एवं सत्ययं प्रश्नो निरुत्तरः स्यादिति भावः । तत्कथमित्यत आह ॥ **सर्वेति ।** यस्मात्सर्वेषामनुगतधर्माणामन्तेऽवसाने स्वत्वं स्वरूपत्वमिष्यते मीमांसकेन । तस्मात्किं तत्र व्यावृत्तमिति प्रश्ने कृते स्वरूपत्वमित्येवोत्तरं वक्तव्यं स्यात् । एतदुक्तं भवति । द्रव्येष्वत्यन्तं व्यावृत्ता धर्मा अन्त्या विशेषा इति वैशेषिकैरङ्गीकृतम् । विशेषेष्वपि विशेषान्तराङ्गीकारेऽनवस्था (स्यात्) नात् । तत्र यथा स्वरूपत्वमेव व्यावृत्तं तथा द्रव्येष्वपि तदेवास्तु किं विशेषैरिति विशेषानवज्ञाय तत्स्थाने स्वरूपत्वमभिषिञ्चता मीमांसकेन किं व्यावृत्तमिति प्रश्नेऽन्त्या विशेषा इति वक्तुं न शक्यत एव । अपसिद्धान्तापातात् । गुणादयस्तु व्यावृत्तत्वेऽप्यनुगताधारतयाऽङ्गीकृता अनुगतकल्पा एव । अतः स्वरूपत्वमित्येव वक्तव्यम् । तस्य चेदानीमनुगतत्वाङ्गीकारे कथमयं प्रश्नो निरुत्तरो न भवेदिति । ननु भेद एव व्यावृत्तो भवि-

ष्यति। तस्यानुगतेरनुगताधारतायाश्चाभावादित्यत आह ॥ तत इति। एकस्यैव शब्दस्य तर्हीत्यर्थः। ततः स्वरूपत्वादन्यद्भेदलक्षणं व्यावृत्तं यद्यङ्गीक्रियते तर्हि तदेवास्माकं स्वयं स्वरूपम्। (पदार्थ) यदर्थं स्वस्वरूपमुदाहृतं तत्र भेद एवोदाहरणं भविष्यतीत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। उदाहरणस्यानादरणीयत्वाद्भेदस्तावन्निस्सामान्योऽपि शब्दबोध्यो वचनवृत्त्यैवेत्यङ्गीकरणीयम्। न च वाचकः शब्दः शक्तिग्रहेण विनाऽर्थं बोधयतीति तत्र तस्य शक्तिग्रहोऽप्येष्टव्य इति। ततः किं प्रकृत इत्यत आह ॥ एवमिति। एवमुक्तप्रकारेण व्यावृत्तरूपे निस्सामान्येऽपि स्वरूपे वा भेदे वा स्वरूपभेदादिशब्दानां वाचकत्वशक्तिग्रहो यदाऽङ्गीकृतो भवेत्तदा स च शक्तिग्रहस्तस्य स्वरूपादेर्ज्ञानं विना कुतो भवेत्। सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानपूर्वकत्वनियमान्न भवेदेवेति तज्ज्ञानमङ्गीकरणीयम्। सर्वेषां स्वरूपाणां भेदानां च ज्ञाने (च) सार्वज्ञमापतितमित्यत आह ॥ सामान्यत इति। सामान्यतो ज्ञानेनैव व्युत्पत्त्युपपत्तिर्विशेषतो ज्ञानाभावाच्च सार्वज्ञानापत्तिरित्यर्थः। ननु सामान्यवर्जितस्य स्वरूपादेः कथं सामान्यतो ज्ञानमित्यत आह ॥ अत इति। सर्वमपि वस्त्वस्माभिर्विशेषसामान्यरूपं व्यावृत्तरूपं सामान्यरूपं चेष्यतेऽतो न काचिदनुपपत्तिः। कुत एवमिष्यते। अतः पूर्वन्यायात्। यदि व्यावृत्तमेव स्यात्तदोक्तप्रकारेण सार्वज्ञमापद्येत शक्तिग्रहाभावो वा स्यात्। यदि च सामान्यरूपमेव भवेत्तदा व्यावृत्तबुद्ध्यनुपपत्तिरेवेति।

टि॰—॥ स्वरूपशब्द इति। यद्यपि स्वरूपशब्दस्य यौगिकत्वात्सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते तच्च वाच्यं लक्ष्यं वेति परैरङ्गीकारान्नायं प्रकारः स्वरूपशब्देऽवकाशमर्हति। तथाऽपि सर्वत्र सामान्यमेव वाच्यमिति वदन्तं प्रति स्वरूपशब्दस्यापि तर्हि सामान्यवाचित्वमेव वाच्यमिति परोक्तिदूषणमात्रमेतदित्याहुः। स्वरूपशब्दान्तर्गतस्वशब्दस्यैवायं विचार इत्यन्ये। स्वशब्दपर्यायस्वरूपशब्दस्यैवायं विचार इत्यपरे। धर्मस्य भेदद्दष्ट्यैवेत्यादिना गोत्वादिसामान्यस्यापि सर्वविशेषानुगतत्वस्योत्तरत्र निराकरणात्तावदित्युक्तम् ॥ अनुभवेति। अवगमकताया अनुभव-

सिद्धत्वादिति भावः ॥ **वाच्यार्थेति** । लक्षणाया वाच्यार्थसम्बन्धित्वेन लक्ष्योपस्थितिसाध्यत्वादिति भावः ॥ **सर्वसामान्यानामिति** । सर्व-शब्दोऽनेकार्थः । तथा च द्रव्यत्वपृथिवीत्वाद्यनेकसामान्यानां घटादिवस्तुस्वरूपाश्रितत्वादिति भावः । ननु यदि स्वरूपेऽपि सामान्यानि सन्ति तर्हि तान्येव स्वरूपशब्दवाच्यान्यपि सन्त्विस्यतः स्वरूपशब्दात्तत्प्रकारकबोधाद्वा तेषां तद्वाच्यत्वमुच्यते किंवा स्वरूपे वर्तमानतामात्रेणेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं निराकरोति ॥ **न चेति** । गोशब्दाद्गोत्वप्रकारकबोधवत्स्वरूपशब्दात्तत्प्रकारकबोधाभावान्न तेषां वाच्यतेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **न हीति** । स्वरूपे वर्तमानतामात्रेण सामान्यानां स्वरूपशब्दवाच्यत्वे सास्नादिमति पिण्डे वर्तमानस्य पशुत्वादेरपि गोशब्दवाच्यता स्यादित्यर्थः ॥ **दर्शनभेदेति** । सिद्धान्तभेदेत्यर्थः । स्वरूपत्वस्यानुगतत्वशङ्काया मूलारूढत्वलाभायाह ॥ **स्वरूपमितीति** ॥ **वस्तुनीति** । परमाण्वादिरूपे नित्यद्रव्य इत्यर्थः । वाक्यतात्पर्यमाह ॥ **एवं सतीति** ॥ **किं तत्रव्यावृत्तमितीति** । अत्र व्यावृत्तिशब्दो व्यावृत्तिबुद्धिजनकधर्मपर एव । न तु व्यावृ-त्तिरूपान्योन्याभावपर इत्यवधेयम् ॥ **द्रव्येष्विति** । परमाण्वादिरूपनित्यद्रव्येष्वित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ **अत्यन्तव्यावृत्ता इति** । केवलं व्यावृत्तिबुद्धिहेतवो न तु द्रव्यत्वादिवदनुवृत्तिप्रत्ययहेतवोऽपीत्यर्थः ॥ **भेद एवेति** । व्यावृत्तो व्यावर्तकः । तत्र निस्सामान्यस्यापि शब्द-वाच्यत्वे पूर्वन्यायमेवोपदर्शयति ॥ **यदीति** ॥ **उक्तप्रकारेणेति** । तेषां व्यावृत्तरूपाणां प्रत्येकं ज्ञान इति शेषः ॥ **शक्तिग्रहाभावो वेति** । तेन रूपेण ज्ञानाभाव इति शेषः ।

अ०— व्यावृत्तं यच्च सामान्यं तदेव स्याद्विशेषतः ॥ न चैकधर्मता तेन पदार्थानां परस्परम् ॥ धर्माणां भेददृष्ट्यैव तत्सादृश्यस्य दर्शनात् ॥ अतः सर्वे पदार्थाश्च सामान्यात्साक्षिगोचराः ॥ सर्वमित्येव विज्ञानं सर्वेषां कथमन्यथा ॥ किञ्चित्सादृश्यविज्ञानादखिलस्यापि वस्तुनः ॥ शब्दशक्ति-ग्रहश्च स्यात्तत्तत्सादृश्यमानतः ॥

सु०— नन्विदं पूर्वोक्तविरुद्धमुच्यते । यावता प्राक् स्वरूपादिकं निस्सामान्यमेवेति प्रसाध्येदानीं सर्वमपि विशेषसा-मान्यरूपमिष्यत इत्युच्यत इत्यत आह ॥ व्यावृत्तमिति । यदेव व्यावृत्तं स्वरूपं तदेव विशेषबलेन सामान्यं च स्यादतस्तेन

कारणेन पदार्थानां परस्परमेकधर्मता नास्तीति । एतदुक्तं भवति । यत्प्राक् स्वरूपभेदादौ सामान्यं नास्तीत्युक्तं तत्पदार्थस्वरूपाणां परस्परमनुगतैकधर्मता नास्तीत्यभिप्रायेण तदभावेऽपि व्यावृत्त(स्य) स्वरूपाभिन्नस्य प्रतिनियतस्य सामान्याकारस्याभ्युपगमे विशेषसामान्यरूपं सर्वमपीष्यत इत्युक्तमिति न पूर्वोत्तरविरोधः । न चैतदयुक्तम् । एकस्यैव वस्तुनो विशेषबलेन व्यावृत्तानुवृत्तबुद्धिजनकत्वेन विशेषसामान्यरूपतोपपत्तेरिति । एवं गोत्वादिसामान्यस्यानुगतत्वमङ्गीकृत्य स्वरूपत्वादिसामान्याभावात्तत्र शब्दशक्तिग्रहार्थं तत्स्वरूपज्ञानमपेक्षितमित्युक्तम् । इदानीं गोत्वादिकमपि नानुगतमित्याह ॥ धर्माणामिति । पदार्थानां परस्परमेकधर्मता नेत्येतावदनुवर्तते । समुदायव्यतिरिक्तानां शौक्ल्यादिधर्माणां भेददृष्ट्या प्रतिधर्मिव्यावृत्तत्वदर्शनात्तद्दृष्टान्तेन गवादिपदार्थानामपि परस्परमेकधर्मतानुगतगोत्वादिधर्मवत्ता नेत्यनुमातव्यम् । अथमत्र प्रयोगः । गोत्वादिकं प्रतिव्यक्तिव्यावृत्तं समुदायातिरिक्तधर्मत्वाच्छौक्ल्यादिवदिति । एवशब्दः प्रतिज्ञया सम्बध्यते । तेनानुगतबुद्धिबाध इति निराकरोति । अनुगतबुद्धेरन्यथैवोपपादितत्वात् । अथवा यथान्यासमेवास्तु सम्बन्धः । प्राभाकरा मन्यन्ते । रूपादयोऽपि धर्मा अनुवृत्ता एव न तु प्रतिव्यक्ति भिद्यन्ते । अतः साध्यविकलतेति । तन्निरासाय भेददृष्टयैवेत्युक्तम् । अन्यथा भेदादित्येवावक्ष्यत् । शौक्ल्यादेर्व्यावृत्तत्वेऽनुवृत्तप्रत्ययो विरुद्ध्येतेत्यत आह ॥ तदिति । शौक्ल्यमिदं शौक्ल्यमिदमिति प्रतीतौ हिमशौक्ल्यसादृश्यमेव हिमांशुशौक्ल्ये प्रतीयते न तु तेनैक्यमित्यतो न विरोधः । मा भूदनुगतं सामान्यं ततः किं प्रकृत इत्यत आह ॥ अत इति । अनुगतसामान्याभावेनातीतानागतवर्तमानव्यक्तीनामेव वाचत्वादगृहीतशक्तीनां च पदानामबोधकत्वात् शक्तिग्रहणस्य च पदार्थज्ञानेन विनाऽसम्भवाद्विशेषतो ज्ञाने सार्वज्ञापत्तेरित्यर्थः ॥ सर्व इति । वर्तमानातीतानागताः । अस्त्वतीतादिज्ञानापेक्षा शक्तिग्रहस्य । तच्च साक्षिणेति कुत इत्यत आह ॥ सर्वमिति । एवशब्दो विशेषा-

च्य

कारव्यवच्छेदार्थः । प्रमाणान्तराभावादिति भावः । अनुमानेनातीतादिसर्वसामान्यज्ञानं भविष्यतीत्यस्य चेदमुत्तरम् । अतीतानागतवर्तमानं सर्वमपि लिङ्गमनेन साध्येन व्याप्तमिति ज्ञानापेक्षं खल्वनुमानम् । न चैतज्ज्ञानं साक्षिणं विना सम्भवतीति । यद्वा साक्षिणोऽतीतादिसर्वसामान्याकारगोचरत्वे प्रमाणान्तरमेवानेनोच्यते । अतीतादिकं सर्वं धूमादि तथाविधेनाग्न्यादिना व्याप्तमिति ज्ञानपूर्वकं खल्वनुमानम् । तथा च साक्षिणोऽतीतादिगोचरत्वाभावेऽन्यस्य तथाविधस्याभावादनुमानमात्रोच्छेदः स्यादिति । किञ्चास्ति तावत्सर्वेषां सर्वशब्दशक्तिग्रहः । अन्यथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति व्यवहारविलोपप्रसङ्गात् । शक्तिग्रहश्चार्थग्रहापेक्ष इति सर्वेषां सामान्यतः सर्वमिति ज्ञानमङ्गीकार्यम् । साक्षिणश्चातीतादिसर्वगोचरत्वाभावे तन्न स्यादिति । नन्वनुगतसामान्याभावे व्यक्तीनामानन्त्याद्व्यभिचाराच्च शब्दशक्तिग्रह एव न सङ्गच्छते । कुतस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या साक्षिणोऽतीतादिगोचरत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ किञ्चिदिति । तदेतद्वैशेषिकपरीक्षायां व्याख्यातप्रायम् । नन्वेवं सति गोशब्दस्य गवयेऽपि शक्तिं गृह्णीयात् । सादृश्यसद्भावादित्यत आह ॥ तत्तदिति । पूर्वेणान्वयः । न यत्किञ्चित्सादृश्यज्ञानं शब्दशक्तिग्रहणकारणम् । किन्त्वतिव्याप्तिविधुरम् । यथा गोशब्दे सास्नादिमत्त्वमेवमन्यत्रान्यदिति भावः । एतेन पूर्वः किञ्चिच्छब्दो व्याख्यातो भवति ॥ ७ ॥

टि०— कथमनेन प्रागुद्भावितविरोधपरिहार इत्यतस्तं दर्शयन्नेव मूले विशेषपदप्रयोजनमप्याह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ व्यावृत्तावनुवृत्तेति । सादृश्यानवच्छिन्नत्वतदवच्छिन्नत्वाभ्यामिति शेषः । समुदायस्तु भिन्नग इति पूर्वग्रन्थं मनसि निधायाह ॥ समुदायव्यतिरिक्तानामिति । समुदायोनेकत्वं तद्व्यतिरिक्तानामित्यर्थः । यद्यपि धर्माणां भेददृष्टयैवेत्येतद्वाक्यं प्रत्यक्षपरत्वेनैव व्याख्यातुं शक्यम् । न चैवं नरत्वादिकमित्येवमित्यादिग्रन्थेनास्य पौनरुक्त्यं स्यात्प्रत्यक्षपरतया तस्य व्याख्यातत्वादिति वाच्यम् । तथा सत्यस्यानुमानपरत्वमपि न स्यात् । नरत्वादिकमप्येवमित्यादेरनुमानपरतयाऽपि व्याख्याततया तेन पौनरुक्त्याऽविशेषात् । यदि चानुमानपरत्वेऽपि प्रसङ्गादुक्तस्य न पुनरुक्तिरिति मतं तदा प्रत्यक्षपरत्वेऽपि

तत्तुल्यमिति प्रत्यक्षपरत्वमेवास्य युक्तम् । तथाऽपि प्रत्यक्षे विप्रतिपन्नं प्रति तत्साधने गौरवं मनसि निधायानुमानपरतयैव व्याख्यातमित्यवधेयम् । अनेकत्वसङ्ख्यायामव्यभिचारायोक्तं समुदायातिरिक्तेति । प्रतिज्ञयैवशब्दसम्बन्धस्य प्रयोजनमाह ॥ **तेनेति** ॥ **अनुगतेति** । अनेकेष्वपि गोपिण्डेष्वयं गौरयं गौरित्येवमनुगतप्रत्ययस्यानुगतगोत्वरूपार्थानभ्युपगमेऽसम्भवेन तस्यानुगतगोत्वविषयकत्वसिध्या तद्बाधः प्रकृतानुमानस्येति शङ्कामपाकरोतीत्यर्थः ॥ **अन्यथैवेति** । सादृश्येनैवेत्यर्थः ॥ **उपपादितत्वादिति** । व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यत इत्यादिना सययपाद इति शेषः । ननु यथास्थितसम्बन्धाभ्युपगमे एवकारस्य वैय्यर्थ्यमित्यतस्तद्व्यावृत्त्यां शङ्कां दर्शयति ॥ **प्राभाकरा इति** ॥ **अनुवृत्ता एवेति** । अनुगता एवेत्यर्थः । अयं गौरयं गौरित्यनुगताकारप्रत्ययबलाद्गोत्वादिसामान्यस्येव रूपादीनामपि घटो रूपी पटो रूपीत्याद्यनुगताकारप्रत्ययबलेनानुगतत्वसिद्धेरिति भावः । अतीतानागतार्थेष्वित्यादिनाऽतीतानागतयोरेव प्रकृतत्वात्तयोरेव सर्वशब्देनात्रग्रहणं न तु वर्तमानस्येति शङ्कापरिहाराय न केवलमतीतानागता अपि तु वर्तमानाश्चेत्येवं सर्वे साक्षिगोचरा इति सर्वशब्दोऽतीतानागतयोरिव वर्तमानस्यापि सङ्ग्राहक इति भावेन सर्वशब्दं व्याचष्टे ॥ **सर्व इतीति** । यद्वा प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहकतायाः परेणाङ्गीकृतत्वात्सर्वशब्दस्य वर्तमानमात्रपरतया सङ्कोचशङ्कां वारयितुं न केवलं वर्तमाना एव साक्षिप्रत्यक्षगोचरा अपि त्वतीतानागता अपीत्येवं सर्वशब्दो वर्तमानस्येवातीतानागतयोरपि सङ्ग्राहक इत्याशयवान्सर्वशब्दं व्याचष्टे ॥ **सर्व इतीति** ॥ **सर्वसामान्यज्ञानमिति** । सर्वेषां सामान्याकारेण ज्ञानमित्यर्थः ॥ **सर्वमपि लिङ्गमिति** । अन्यथा सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहासम्भवादिति भावः ॥ **न चैतज्ज्ञानंसाक्षिणा विना सम्भवतीति** । अत्र व्याप्त्यादिज्ञानग्रहौपयिकव्यक्त्याद्युपस्थितौ सामान्यतः साक्षिज्ञानस्यापि सत्त्वाद्वा लृडादिशब्दानामनागतादिषु शक्तिग्रहेऽनागताद्युपस्थित्यर्थं साक्षिज्ञानस्यावश्यकत्वाद्वा साक्ष्युक्तिर्न तु सर्वसाक्षिज्ञानाभावे व्याप्त्याद्युपस्थितिरेव न भवतीति भावेन तदुक्तिः । वर्तमानसन्निकृष्टमात्रग्राहिप्रत्यक्षं कथमतीताद्यास्पदां व्याप्तिं गृह्णीयादिति चेन्न । सहकारिसामर्थ्येन करणानां शक्त्यन्तराविर्भावस्य बहुलमुपलम्भादिति पद्वत्युक्तप्रकारेण साक्षिज्ञानाभावेऽपि चक्षुरादिनाऽपि सर्वव्यक्त्युपस्थितिसम्भवात् । तत्र च वर्तमानमात्रसन्निकृष्टग्राहीति सहकारिसामर्थ्येनेति चोक्तत्वेन चक्षुरादेरेवाभिमतत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । तथाविधेनातीतादिना । तथाविधस्यातीतादिज्ञानजनकस्य ॥ **आनन्त्याद्व्यभिचाराच्चेति** । प्रति-

था

व्यक्तिशक्तिग्रहे तत्रैव पुरुषायुषपर्यवसानं स्यादिति भावः ॥ **व्यभिचाराच्चेति** । एकस्यां व्यक्तौ शक्तिग्रहे शक्तिग्रहरहितव्यक्तिदर्शनेऽपि प्रतीति-प्रतियोग्यादेर्दर्शनेन शक्तिग्रहस्य स्वकार्यं प्रति व्यभिचारश्चेत्यर्थः । व्यक्तिशब्दार्थ इति पक्षे एकैकव्यक्तिरर्थश्चेद्व्यक्त्यन्तरे प्रयोगो न स्यात्सर्वाऽपि व्यक्तिः सर्वत्वाकारेणार्थश्चेदेकैकस्यां व्यक्तौ गोशब्दप्रयोगो न स्यात् । अतः सर्वासु व्यक्तिषु प्रत्येकं शक्तिग्रहो वाच्यः । स च न सम्भवति । आनन्त्यात् । गोशब्देन सास्नावानसावभिधीयतेत्युपदेशाद्वाच्यवाचकभावग्रहे चाभिधानक्रियायां कर्मकरणभावेनान्वितयोः सास्नावदर्थगोशब्दयोः पार्ष्ठिकः सम्बन्धो भवन्नरुणैकहायनीति न्यायेन नियतसम्बन्ध एव भवेदिति गोशब्दस्य व्यक्त्यन्तरेऽपि प्रयोगे व्यभिचारेण प्रथमगृहीतस्य नियमस्य बाधप्रसङ्गान्न व्यक्तिषु शब्दशक्तिग्रह इति भावः । ननु च सादृश्यमेव नास्ति मानाभावात् । किञ्च सादृश्यमप्यनुगतं चेत्किं सामान्येनापराद्धम् । व्यावृत्तत्वे च कथं सार्वत्रिकव्युत्पत्त्यङ्गत्वमित्याशङ्क्य न सादृश्यं शब्दशक्तिविषयतया प्रवृत्तिनिमित्ततया वाऽभ्युपगम्यते किन्नाम लिङ्गतया यथा हि गन्ध-वत्त्वं न पृथिवीशब्दवाच्यम् । नापि तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तं किन्तु पृथिवीत्ववत्या व्यक्तेः पृथिवीशब्दवाच्यत्वे लिङ्गमेव । तथा ते ते व्यावृत्ताकारा एव तैस्तैर्व्यावृत्तैर्द्रव्यगुणकर्मसामान्यादिभिर्निमित्तैस्तत्तच्छब्दवाच्याः । सादृश्यं तु व्यावृत्तमपि तदवबोधे लिङ्गतयोपयुज्यत इत्येतत्प्रमेयम् । व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते । शक्तिः सादृश्यगा यतः । तादृशोऽयं च तच्छब्द इति ज्ञापयति स्फुटम् ।" इत्यनुव्याख्यानव्याख्यावसरेऽयमत्र समुदायार्थ इत्या-दिना निपुणतरं व्युत्पादितं तत एव प्रतिपत्तव्यमित्याशयवानाह ॥ **तदेतदिति** ॥ **व्याख्यातप्रायमिति** । व्युत्पादितप्रायमित्यर्थः ॥ **पूर्वेणेति** । शब्दशक्तिग्रहश्च स्यादिति पूर्वेणेत्यर्थः । ननु किञ्चित्सादृश्यविज्ञानादिति यत्किञ्चित्सादृश्यं शक्तिग्रहोपयोगितया पूर्वमुक्तम् । इदानीं त्वतिव्याप्ति-विधुरं सादृश्यं तथोच्यत इति कथं न पूर्वोत्तरविरोध इत्यतोऽतिव्याप्तिविधुरसादृश्यपरतया पूर्वं किञ्चिच्छब्दव्याख्यानपरत्वादस्य ग्रन्थस्य न पूर्वोत्तर-विरोध इत्याशयेनाह ॥ **एतेनेति** ॥ ७७ ॥

अ॰—प्रत्यक्षं मानसं चैव यदाऽतीतार्थगोचरम् ॥ तदा स्मृतिप्रमाणत्वमतीतत्वविशेषितम् ॥ आधिक्यमनुभूतात्तु यदाऽतीतत्वमिष्यते ॥ मानता च कथं न स्यात्स्मृतेर्बाधश्च नात्र हि ॥ मानत्वं प्रत्यभिज्ञाया अपि सर्वानुभूतिगम् ॥ अतीतवर्तमानत्वधर्मिणी सा च दृश्यते ॥ न च सा

स्मृतिमात्रार्धा तदिदं त्वग्रहैकतः ॥ अतो न वर्तमानैकनियमः स्याद्ग्रहेऽक्षजे ॥ न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचित् ॥ मानाभावाद्गौरवाच्च कल्पनायाः किमेतया ॥

सु०—एवं साक्षिप्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वमपाकृत्य मानसप्रत्यक्षस्यापि तदपाकरोति ॥ प्रत्यक्षामिति । मानसं प्रत्यक्षं चातीतार्थगोचरमेव यत्स्मृतिकारणमिति । यदेत्युत्तरवाक्ये सम्बध्यते । पूर्वानुभवानधिकविषयायाः स्मृतेः प्रामाण्यमेव दुर्लभं कुतो मानसप्रत्यक्षजत्वमित्यत आह ॥ यदेति । (तदेति) यदा यस्मादतीतत्वविशेषितमर्थं स्मृतिर्विषयीकरोतीति शेषः । तदा तस्मात्स्मृतिप्रमाणत्वं सिद्धम् । अतीतत्वविशेषितार्थविषयत्वेऽपि कथं स्मृतेः प्रमाणत्वमित्यत आह ॥ आधिक्यमिति । यस्मात्स्मृतिविषयीकृतमतीतत्वं वर्तमानतयाऽनुभूतार्थादाधिक्यमिष्यते सर्वैस्तस्मात्स्मृतेर्मानता कथं न स्यात् । मानत्वे च मानसप्रत्यक्षजत्वं कथं न स्यादिति चार्थः । अपि चानधिगतार्थगन्तृत्वं प्रमाणलक्षणमङ्गीकृत्येदं स्मृतेरनुभवाधिकविषयत्वं व्युत्पादितम् । वस्तुतस्तु नेदं लक्षणम् । किन्तु यथार्थत्वमेव । तच्चास्ति स्मृतेरनुभवसिद्धम् । बाधकप्रत्यये हि सति तन्न भवेत् । न चासावत्रास्तीत्याह ॥ बाधश्चेति । चाक्षुषादिप्रत्यक्षेऽपि न वर्तमानमात्रग्राहित्वनियम इति भावेनाह ॥ मानत्वमिति । सर्वेऽपि हि परीक्षकास्तद्बलेनात्मादेः स्थायित्वं साधयन्ति । ततः किं प्रकृत इत्यत आह ॥ अतीतेति । अतीतत्ववर्तमानत्वधर्मविशिष्टार्थविषयेत्यर्थः । दृश्यते साक्षिणा । सोऽयमिति हि प्रत्यभिज्ञाकारोऽनुभूयते । सा च चक्षुरादिनैव जायत इति भावः । अथ मतम् । प्रत्यभिज्ञायां चत्वारः पक्षाः सम्भवन्ति । अनुभव एवेति वा स्मृतिरेवेति वा स्मृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयमिति वैकमेव ज्ञानमंशे स्मृतिरंशेऽनुभव इति वेति । तत्र न तावदाद्यः । तथात्वे ह्ययमित्येव स्यान्न तु स इति । नापि द्वितीयः । तथा सति स इत्येव स्यान्न त्वयमिति । वक्ष्यमा(ण)णो दोषश्च स्यात् । अत उत्तरं पक्षद्वयमेवाङ्गीकरणीयम् । तथा च स इत्यंशस्य स्मृतित्वान्न चाक्षुषादिप्रत्यक्षस्यातीतविषयत्वमित्यत आह ॥ न चेति । स्मृतिरेव मात्रा

स्मृतिमात्रा स्मृतिमात्राऽर्धं यस्याः सा तथोक्ता स्मृत्यनुभवरूपैकदेशसमुदायरूपा तथा स्मृत्यनुभवात्मकैकज्ञानरूपा च नेत्यर्थः । कुतो नेत्यतः प्रथमप्रतिज्ञायां हेतुमाह ॥ तदिदन्त्वेति । तत्त्वेदन्त्वग्रहयोरेकत्वानुभवात् । ग्रहग्रहणेनानुभवत्वं सूचयति । द्वितीयप्रतिज्ञायां हेतुमाह ॥ तदिदन्त्वेति । तत्त्वेदन्त्वग्रहस्यैकत्वान्निरंशत्वात् । एतदुक्तं भवति । प्रत्यभिज्ञा न स्मृतिरेवेति परेणाप्युक्तम् । नापि ज्ञानद्वयरूपा । तत्तावत एवेदन्तायां मानाभावप्रसङ्गेन क्षणभङ्गभङ्गासिद्धेः । न च स्मृत्यनुभवरूपमेकमेव ज्ञानम् । एकत्वे द्विरूपताविरोधात् । तस्मादनुभवरूपमेकमेव विज्ञानं संस्कारसचिवेन चक्षुरादिना जातत्वात्सोयमित्याकारं भवति । यथा खलु शुक्लहरितपीतादिरूपाणां चित्ररूपारम्भकत्वम् । यथा वा दोषसहकृतानामिन्द्रियाणां विपर्ययहेतुत्वम् । तथा संस्कारसचिवानामिन्द्रियाणां प्रत्यभिज्ञाहेतुत्वं भविष्यतीति को दोषः । न च संस्कारस्य स्वतन्त्रस्य ज्ञानहेतुत्वम् । स्मृतेर्मानसप्रत्यक्षजत्वाङ्गीकारादिति । तच्चेन्नोत्तरगोचरमित्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति ॥ अत इति । वर्तमानैकनियमो वर्तमानमे(कमे)व विषयीकरोतीत्येवंरूपो नियमः । प्रमाणप्रमेयप्रमातृभेदं विश्वमबाध्यमिति यदुक्तं तदुपसंहरिष्यन्नर्थगताया ज्ञा(ततायाः प्राकट्यापरपर्यायाः)तताप्राकट्यसमाख्यायाः प्रमितेश्चतुर्थ्या विद्यमानत्वात्कथं त्रिविधं विश्वमित्याशङ्क्यां तावत्परिहरति ॥ न चेति । प्रमितिर्नाम वस्तु नास्त्येव तत्र मानाभावात् । ननु कथं मानाभावः । प्रमाता च प्रमेयं च प्रमाणं प्रमितिस्तथेत्यादेरागमस्य विद्यमानत्वादित्यत उक्तं प्रमाणतोऽन्येति । द्विविधं प्रमाणं करणं फलं च । (अत्र) तत्र प्रमाणशब्देन करणमभिधाय प्रमितिशब्देन फलरूपप्रमाणमेवोच्यते । न तु ततोऽन्या प्रमितिरिति । अस्ति तावदर्थज्ञानयोर्विषयविषयिभावनियमः । न चासौ सत्तया कारणत्वेन वाऽतिव्याप्तेः । नापि तादात्म्यसारूप्याभ्याम् । असम्भवात् । यत्र ज्ञाने योऽर्थोऽवभासते त(त्रासौ)स्यासौ विषय इत्यत्र सप्तम्यर्थानुपपत्तिः । तस्माद्येन यस्यातिशय उत्पद्यते तस्यासौ विषय इत्यङ्गीकार्यम् । तथा

चार्थस्य विषयत्वसिद्धये ज्ञानजन्योऽर्थगतोऽतिशयः सर्वथाऽङ्गीकार्य इति कथं मानाभावः। मैवम्। तथा सत्यतीतानागतयोर्ज्ञानविषयताभावप्रसङ्गात्। न ह्यसति धर्मिणि तत्र धर्मोत्पत्तिः सम्भवति। अथ करणसम्बन्धात्तत्र विषयत्वमित्युच्यते तर्हि वर्तमानेऽपि तथा सम्भवान्न ज्ञातता कल्पनीयेति। तदिदमुक्तं कुत्रचिदिति। अतीतादिवद्वर्तमानेऽपि नास्तीत्यर्थः। किञ्च ज्ञानं स्वविषये ज्ञाततामुपजनयति यत्र क्वचिद्वा। द्वितीयेऽतिप्रसङ्गः। आद्ये ज्ञाततोपजननात्प्रागेवार्थस्य विषयत्वसिद्धेर्व्यर्थं तत्कल्पनमित्याह ॥ किमेतयेति। अपि च ज्ञाततायामपि ज्ञाततोत्पादोऽङ्गीक्रियते न वा। नेति पक्षे ज्ञानविषयत्वं न स्यात्। आद्येऽनुभवानारूढं ज्ञातताप्रवाहमङ्गीकुर्वाणस्य कल्पनागौरवं स्यादित्याह ॥ कल्पनाया गौरवाच्चेति। अथ ज्ञातता ज्ञाततान्तरमन्तरेणैव विषय इति कल्प्यते। तदाऽपि कल्पनागौरवमेव। एतेन ज्ञानं स्वविषये किञ्चित्करोति क्रियात्वाद्गमनवदित्यनुमानमपि निरस्तम्। ज्ञानमात्रपक्षीकारेऽतीतानागतज्ञातताज्ञानेषु बाधात्। अन्यथा तत्रैव व्यभिचारादिति।

टि०—प्रत्यक्षं मानसं चेत्यादेरुक्तार्थानुपपादकत्वात्प्रकृतासङ्गतिशङ्कापरिहाराय तामाह ॥ **एवमिति**। उत्तरवाक्ये तदा स्मृतिप्रमाणत्वमित्युत्तरवाक्ये ॥ **पूर्वानुभवेति**। अनधिगतार्थावगतिरेव प्रमा तत्साधनमेव प्रमाणमित्यभ्युपगम्येयं शङ्केति द्रष्टव्यम् ॥ **यदा यस्मादित्यादि**। यदा तदेति हेत्वर्थे कालार्थे चापि भण्यत इत्यन्यत्रोदाहृतप्रमाणबलेन कालार्थत्वबद्धेत्वर्थत्वमप्यनयोरिति भावः। प्रमाणत्वं प्रमात्वमित्यर्थः। ननु बाधश्च नात्रेत्युत्तरभाष्यखण्डवैय्यर्थ्यम्। न च याथार्थ्योपपादकबाधाभावकथनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम्। याथार्थ्यव्युत्पादनस्यापि निष्प्रयोजनत्वेन तदर्थकबाधाभावस्याप्यवक्तव्यत्वात्। न च लक्षणसम्पत्त्या प्रामाण्योपपादनार्थत्वान्न तदानर्थक्यमिति वाच्यम्। आविक्यमनुभूतादिति पूर्वग्रन्थेनैव लक्षणसम्पत्त्या प्रामाण्यस्य समर्थितत्वात्। न च याथार्थ्यस्यैव प्रामाण्यलक्षणत्वेनानधिगतार्थावगतिसाधनत्वस्य तल्लक्षणत्वाभावात्। तत्सद्भावेऽपि न लक्षणसम्पत्तिरिति वाच्यम्। तथा सति तद्व्युत्पादनवैय्यर्थ्यप्रसङ्गादित्यतोऽङ्गीकारवादत्वान्न पूर्वत्र तद्व्युत्पादनवैय्यर्थ्यं वस्तुस्थितिकथनार्थत्वाच्च न

भि

याथार्थ्योपपादनस्यापि तदित्यभिप्रेत्य पूर्वोत्तरग्रन्थयोस्तात्पर्यभेदं दर्शयति ॥ **अपि चेति** ॥ **नेदमिति** । तथा सति धारावाहिकज्ञानानामप्यप्रमात्वस्य तत्साधनानां चाप्रमाणत्वस्य प्रसङ्गादिति भावः । पक्षद्वयमसाधारणदूषणेन प्रदूष्य साधारणदूषणेनापि दूषयति ॥ **वक्ष्यमाणेति** । तथा सति तत्तावत एवेदन्तायां मानाभावात्क्षणभङ्गभङ्गासिद्धेरिति वक्ष्यमाणक्षणभङ्गभङ्गासिद्धिरूपेत्यर्थः । स्मृत्यनुभवरूपज्ञानद्वयमिति पक्षमाश्रित्य स्मृतिमात्रार्थेत्यस्य तात्पर्यमाह ॥ **स्मृत्यनुभवेति** । स्मृत्यनुभवरूपावेकदेशौ यस्य समुदायस्य तद्रूपेत्यर्थः । एकमेव ज्ञानमंशे स्मृतिरंशेऽनुभव इति पक्षमाश्रित्य तत्तात्पर्यमाह ॥ **तथेति** । तदिदन्त्वग्रहैकत इति वाक्योक्तहेतुद्वयोपपादनपूर्वकं प्रतिज्ञाद्वयमुपपादयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । ननु प्रत्यभिज्ञाया अनुभवत्वसिद्धयेऽनुभवत्वातिरिक्तपक्षमात्रस्य निराकार्यत्वेन स्मृतिमात्रत्वपक्षस्यापि निराकार्यत्वात्तमनिराकृत्य पक्षद्वयमात्रनिरासोऽनुपयुक्त इत्यतः स्मृतित्वपक्षस्य परेणैव दूषितत्वात्तमनिराकृत्यैव **युक्तः** पक्षद्वयमात्रनिरासो मूलकारीय इत्यभिप्रायेणाह ॥ **न स्मृतिरेवेतीति** । क्षणभङ्गपक्षो हि प्रत्यभिज्ञाबलेनैव निरसनीयः । उपायान्तराभावात् । स च प्रत्यभिज्ञाया एकज्ञानत्व एव सिद्ध्यति । तथा सत्येवैकस्य तदेतद्देशकालसम्बन्धलाभान्न तु ज्ञानद्वयत्वे यस्तद्देशकालसम्बन्धवान्स एवैतद्देशकालसम्बन्धवानिति प्रत्यभिज्ञयाऽविषयीकरणेनैकस्य देशकालद्वयसम्बन्धालाभादिति भावः ॥ **एकत्व इति** । न चैवं भ्रमस्याप्यंशभेदेन प्रमात्वाप्रमात्वे न स्यातामिति वाच्यम् । बाधोत्तरकालमनुवृत्त्यननुवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या तत्रोभयरूपत्वकल्पनोपपत्तावपि प्रकृते तादृशप्रमाणाभावेन तत्कल्पनाया अयोगात् । तथा हि । प्रत्यभिज्ञायास्तत्तांशे स्मृतित्वं न तावदनुभवबललब्धम् । तदनुपलम्भात् । नाप्यनुभवत्वे बाधकबललब्धम् । तदभावात् । न तावत्तत्तांशे कारणानुपपत्तिर्बाधिका । चक्षुरादेरेव तत्सम्भवात् । नापि तदंशे सन्निकर्षाभावो बाधकः । संस्कारस्यैव तथात्वसम्भवात् । तथा च प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतित्वसाधकत्वस्यानुभवत्वबाधकस्य चाभावान्नांशभेदेन स्मृतित्वानुभवत्वकल्पनोपपन्नेति भावः । एवं प्रसक्तप्रतिषेधं विहाय परिशेषसिद्धमर्थमाह ॥ **तस्मादिति** । नन्वेवं घटोऽयमित्यनुभववत्प्रत्यभिज्ञाया अपि घटोऽयमित्याकारत्वापत्त्या सोऽयमित्याकारत्वं न स्यादित्यत आह ॥ **संस्कारसचिवेनेति** । ननु घटोऽयमित्याद्यनुभवजननसमर्थस्य चक्षुरादेः कथं संस्कारसाचिव्यमात्रेण सोऽयमित्यनुभवविपरीतप्रत्यभिज्ञाजनकत्वमित्यतो यथाऽवयविनि नीलमात्रारम्भसमर्थस्यावयवगतनीलस्यावयवगतपीतादिरूपसह-

कारिसाचिव्यान्नीलानुत्पादकत्वं तद्विपरीतचित्ररूपारम्भकत्वं च न्यायमते । तथा संस्कारसाचिव्यादनुभवविपरीताकारप्रत्यभिज्ञाजनकत्वमप्युपपद्यत इत्याशयेनाह ॥ **यथा खल्विति ।** ननु नानारूपसमाहार एव चित्रमिति नावयवगतनीलादेः पीतादिसहकारेण नीलपीतादिविपरीतचित्ररूपारम्भकत्वमित्यपरितोषाद्दृष्टान्तान्तरमाह ॥ **यथा वेति ।** प्रमाजननसमर्थानामपीति शेषः । तथा च यथेन्द्रियाणां प्रमाजननसमर्थानामपि दोषसहकृतानां न तज्जनकत्वं तद्विपरीतविपर्ययजनकत्वं च तथा चक्षुरादेरनुभवजननसमर्थस्यापि संस्कारसहकारेणानुभवविपरीताकारसोऽयमित्याकारप्रत्यभिज्ञाजनकत्वमुपपन्नमित्यर्थः । ननु च प्रत्यभिज्ञायां संस्कारस्यैव स्वातन्त्र्येणैव तत्ताग्राहकत्वसम्भवान्न सहकारित्वं कल्पनीयम् । तथा च चक्षुषस्तत्ताग्राहकत्वाभावात्कथमतीतादिविषयत्वमित्यतो भवेदेतदेवं यदि स्वतन्त्रस्य संस्कारस्य यत्किञ्चिज्ज्ञानहेतुत्वमपि सिद्धं स्यान्न चैतदस्तीत्याह ॥ **न च संस्कारस्येति ।** स्वतन्त्रस्य करणनिरपेक्षस्य । ननु स्मृतिं प्रत्येव तस्य स्वातन्त्र्येण हेतुत्वात्कथं तदभाव इत्यतो भवेदेतदेवं यदि स्मृतेः संस्कारमात्रजन्यत्वं स्यान्न चैतदस्तीत्याह ॥ **स्मृतेरिति ।** मानसप्रत्यक्षजन्या स्मृतिरित्यन्यत्र भगवत्पादोक्तेः स्मृतिं प्रत्यपि संस्कारस्येन्द्रियसहकारित्वान्न स्वातन्त्र्यमिति भावः । ननु च संस्कारसहकृतमनोजन्यत्वे प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतित्वं त्ववर्जनीयमेव तादृशस्य स घट इत्यादेर्ज्ञानस्य स्मृतित्वदर्शनादिति चेन्न । संस्कारसहकृतेन्द्रियानधिष्ठितमनोजन्यत्वस्यैव तत्र तन्त्रत्वेन तदनधिष्ठितमनोजन्यतया स घट इत्यादेः स्मृतित्वेऽपि प्रत्यभिज्ञायाश्चक्षुराद्यधिष्ठितमनोजन्यत्वेन स्मृतित्वानापत्तेरित्याशयात् ॥ **यदुक्तमिति ।** ईशतज्ज्ञानेत्यादिनेति शेषः ॥ **उपसंहरिष्यन्निति ।** मानमातृप्रमेयाणां तदुच्छित्तिर्न हि क्वचिदित्यादिनेति शेषः ॥ **नास्त्येवेति ।** अनेन मूले चशब्द एवार्थ इत्युक्तं भवति । ननु प्रमाणतोऽन्येत्यनेन कथं प्रमाता चेत्युदाहृतागमनिरास इत्यत आह ॥ **द्विविधं हीति ।** घटोऽयमिति ज्ञाने घट एव विषयो न पट इति ज्ञानज्ञेययोर्विषयविषयिभावनियमान्यथाऽनुपपत्तिरेव ज्ञाततासद्भावे प्रमाणमिति भावेन शङ्कते ॥ **अस्ति तावदिति ।** अन्यथोपपत्तिमाशङ्क्य निराकरोति ॥ **न चेत्यादिना ।** सत्त्वमपि यत्र क्वचिदभिमतं पुरोदेशे वा । आद्येऽपि यदाकदाचिद्वा ज्ञानकाले वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं तावन्निराकरोति ॥ **अतिव्याप्तेरिति ।** सद्भावमात्रस्य सर्वप्रत्ययसाधारण्येन सर्वप्रत्ययानां सर्वार्थालम्बनत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अतिव्याप्तेरित्यव्याप्तेरप्युपलक्षणम् । तेन ज्ञानकाल इति द्वितीयोऽपि निरस्तः । तथा सत्यतीतादिविषयस्य निरालम्बनता स्यादितिभावः । तृतीयेऽप्येतदेवोत्तरमतिव्याप्तेरिति । घटपटवति भूतले घटज्ञानस्य घटविषयकत्ववत्पटविषयकत्वस्यापातात् । विषयतानियामकस्य पुरोदेशे सद्भावस्य घटवत्पटेऽपि सत्त्वादित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । अतीतादिविषयकज्ञानस्य निरालम्बनप्रसङ्गश्चैवं सति स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । ॥ ९६ ॥

कारणत्वमपि यथाकथञ्चिद्वा विषयतया वा । न द्वितीयः । आत्माश्रयत्वापातादित्यभिप्रेत्याद्यं दूषयति ॥ **अतिव्याप्तेरिति ।** रूपादिज्ञानस्य चक्षुराद्यपि कारणमिति तस्यापि तदालम्बनत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । अतीतानागतविषयकत्वं च ज्ञानस्य न स्यात् । अतीतानागतयोरसत्त्वेन कारणत्वानुपपत्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **असम्भवादिति ।** (ज्ञानार्थयोरैक्यस्यात्यन्तसारूप्यस्य च बाधाद्यत्किञ्चित्सारूप्यस्यातिप्रसञ्जकत्वात्) । भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यं विशेषनित्यद्रव्यातिरिक्तेषु येषु स्थलेषु समवायमाचक्षते वैशेषिकास्तेषु स्थलेषु समवायस्थाने तादात्म्यमभिषिच्य व्यवहरन्ति मीमांसकाः । अत एवोक्तं विशेषसमवायौ द्वौ नाङ्गीचक्रुः कुमारिला इति । तस्माज्ज्ञानज्ञेययोरवयवावयविभावाद्यभावान्न तादात्म्यमिति भावः । साकारवादापत्त्या न ज्ञानज्ञेययोरतादात्म्यं सम्भवतीत्यप्याहुः । प्रमेयत्वादिसाधारणधर्मेण घटज्ञानसारूप्यस्य पटादिसाधारणत्वेन घटज्ञाने घटस्यैव विषयतायां नियामकत्वस्यासम्भवाद्घटत्वाद्यसाधारणरूपेण तत्सारूप्यस्य च घटतज्ज्ञानयोरप्यभावेन घटस्यापि तज्ज्ञानविषयत्वाभावप्रसङ्गादिति भावोऽपि द्रष्टव्यः ॥ **सप्तम्यर्थानुपपत्तेरिति ।** ज्ञेयस्य ज्ञानानाश्रितत्वेनाधिकरणत्वस्य दण्डादेर्घटादिकं प्रतीव ज्ञानस्य ज्ञेयं प्रत्यनिमित्तत्वेन निमित्तत्वस्यात्माश्रयग्रस्ततया विषयित्वस्य च न तदर्थत्वमिति भावः ॥ **येनेति ।** ज्ञानजन्यातिशयाधारत्वमेव तन्नियामकमित्यर्थः ॥ **तथा सतीति ।** ज्ञानजन्यज्ञातताधारस्यैव विषयतानियामकत्वेऽतीतानागतयोर्वृष्टिरासीद्वृष्टिर्भविष्यतीत्याद्यनुमितिशब्दरूपज्ञानविषयत्वं न स्यात् । अतीतानागतयोर्ज्ञानजन्यज्ञाततानाधारत्वादित्यर्थः । प्रतियोगित्वादिवदतीतादौ ज्ञातताऽप्यस्त्वित्यतो ज्ञाततावादिना तस्या रूपादिवद्धर्मिसत्तासापेक्षत्वाभ्युपगमान्नैवमित्याशयेनाह ॥ **न हीति ॥ करणसम्बन्धादिति ।** अतीतादेः स्वज्ञानजनककरणसन्निकृष्टत्वादनुमित्यादिविषयत्वमित्यर्थः । यत्सन्निकृष्टकरणेन यज्ज्ञानं जन्यते स तस्य विषय इत्यनित्यज्ञानविषयत्वस्य प्राक् व्यवस्थापितत्वादतीतानागतयोश्च स्वज्ञानकरणलिङ्गज्ञानविषयीभूतलिङ्गव्याप्यकतारूपस्य स्वज्ञानकरणवाक्यज्ञानविषयीभूतपदसमुदायवाच्यतारूपस्य च करणसम्बन्धस्य सत्त्वाद्युक्तं स्वज्ञानविषयत्वमिति भावः । एवं तर्हि वर्तमानस्यापि स्वज्ञानजन्यज्ञाततारूपफलानाधारत्वेऽपि

त

परिगतत्वस्य()

स्वज्ञानजनककरणसन्निकृष्टतामात्रेण विषयत्वनियमोपपत्तेर्न ज्ञातता कल्पनीयेति परिहरति ॥ **तर्हीति** ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । घटज्ञानेन पटेऽपि ज्ञाततोत्पादप्रसङ्गेन घटवत्पटस्यापि घटज्ञानजन्यज्ञातताधारत्वाविशेषेण विषयत्वापत्तेरित्यर्थः । तथा च ज्ञातताऽङ्गीकारेऽपि कथं तन्नियम इति भावः ॥ **न स्यादिति** । ज्ञाततायाः स्वज्ञानजन्यज्ञातताधारत्वेन तत्रोक्तविषयतानियामकाभावादिति भावः ॥ **आद्य इति** । ज्ञानजन्यज्ञातताधारत्वेनैव ज्ञाततायाअपि स्वज्ञानविषयत्वे। तथा सति ज्ञाततानिष्ठायामपि ज्ञाततायामेतन्न्यायप्रसरात् ‡ तत्र तत्राप्येवमित्यनवस्था स्यादित्यर्थः । कल्पनागौरवपदमनवस्थापरम् । ननु बीजाङ्कुरपरम्परावज्ज्ञातततापरम्पराऽपि न दोषमावहतीत्यतः सिद्धविषयत्वाद्बीजाङ्कुरपरम्पराया अदूषणत्वेऽप्यसिद्धविषयत्वादेतत्परम्पराया दूषणत्वमेवेति भावेनोक्तमनुभवानारूढेति ॥ **अथेति** । स्वभावादेवेति शेषः ॥ **कल्पनागौरवमेवेति** । ज्ञाततायां स्वभावो ज्ञानविषयतानियामकः ‡ घटादौ ज्ञाततेति प्रयोजकद्वैविध्यात्कल्पनागौरवं त्वत्पक्षे, मत्पक्षे तु सर्वत्र स्वभाव एव प्रयोजक इति प्रयोजकैक्याल्लाघवमित्यर्थः ॥ **गमनवदिति** । यथा देवदत्तसमवेतागमनक्रियाग्रामरूपे कर्मणि प्राप्तिरूपं फलं जनयति । तथाऽऽत्मसमवेतज्ञानरूपाक्रियाऽपि घटरूपे कर्मणि काञ्चिदतिशयं करोतीत्यर्थः । किमत्र ज्ञानमात्रं पक्षो वर्तमानमात्रविषयकं ज्ञानं वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **ज्ञानमात्रेति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **अन्यथेति** ।

अ०—मयैतज्ज्ञातमिति तु साक्षिगं ज्ञानगोचरम् ॥ ज्ञानमेव ततोऽन्या न प्रमितिर्नाम दृश्यते ॥ मानमातृप्रमेयाणां तदुच्छित्तिर्न हि क्वचित् ॥ स्वाप्नानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यते क्वचित् ॥ जाग्रत्त्वमात्रमत्रैकमन्यथा दृश्यते स्फुटम् ॥ अतो मिथ्या न च स्वप्नो जाग्रद्वज्जाग्रदेव च ॥ आत्मवत्क्वचिदात्मा च स्यादेव भ्रमगोचरः ॥ एतावता न मिथ्याऽसौ स्वप्ने जागरिते तथा ॥ यद्यात्मन्यन्यथा दृश्यं भ्रान्तमत्रापि तद्भवेत् ॥ अबाधितानुवृत्तेस्तु स्वप्नादेर्भ्रान्तता कुतः ॥ न च काचित्प्रमा विश्वभ्रान्तत्वे सर्वमेव च ॥ अभ्रान्तत्वे प्रमाणं तु कथं तद्भ्रान्तता भवेत् ॥

सु०—ननु ज्ञातो घटः प्रकटो घट इत्यर्थविशेषणतया ज्ञातता प्रत्यक्षमीक्ष्यत इत्यत आह ॥ मयेति । ज्ञानमेव मयैतज्ज्ञातमिति ज्ञानगोचरम् । क्रिया हि कर्तृस्थैव यदा कर्तृप्राधान्येन व्यवह्रियते तदा कर्तृधर्मतया प्रतीयते । यथा देव-

दत्तो घटमिच्छति द्वेष्टीति । यदा तु कर्मप्राधान्येन तदा तद्धर्मतया । यथेष्टो द्विष्ट इति । यदा पुनः स्वप्राधान्येन तदा स्वतन्त्रैव । यथेच्छा द्वेष इति । एवमात्मगतमेव ज्ञानं विषयधर्मतयाऽवभासत इति किमनुपपन्नम् । ननु च ज्ञानं तावन्न प्रत्यक्षम् । तथा हि । न तावत्पूर्वभाविनो ज्ञानस्य ज्ञानं विषयः । तथा सति ज्ञास्यामीत्येव(मेव) स्यान्न तु जानामीति । नाप्यागामिनः । तथात्वे ह्यज्ञासिषमित्येव स्यात् । न च सहभाविज्ञानान्तरमस्ति । ततो ज्ञाततालक्षणकार्येणैवानुमातव्यमिति कथं सा नाभ्युपगम्यत इत्यत उक्तं साक्षिगमिति । साक्षिणो नित्यत्वान्नोक्तदोषः । स च स्वप्रकाश इति । अनुपलम्भबाधिता च ज्ञाततेत्याह ॥ ततोऽन्येति । प्रथमज्ञाने हि शुद्ध एवार्थो ज्ञायते न ज्ञातताविशिष्टः । तदानीं तस्या अजातत्वात् । तामुत्पाद्य पुनस्तद्विशिष्टमर्थं विषयीकरोतीति पक्षे विरम्यव्यापारप्रसङ्गात् । न च प्रथमज्ञानविषयीकृतादधिकोऽर्थ उत्तरज्ञानेषु चकास्ति । ज्ञात इत्यत्र तु ज्ञानं विषय इत्युक्तमेवेति । इदानीमीशतज्ज्ञानेत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति ॥ मानेति । तत्तस्मान्मानादिभेदेन त्रिविधमेव विश्वं तस्य क्वचिदप्युच्छित्तिर्बाधो नास्तीत्यर्थः । प्रकृतमनुसरन्स्वप्नस्य मिथ्यात्वं हेत्वन्तरेण दूषयति ॥ स्वाप्नानामपीति । चो हेतौ । यस्मात्स्वाप्नानामप्येतेषां मानमातृप्रमेयाणां क्वचित्कालेन बाधो दृश्यतेऽतः स्वप्नो मिथ्या नैवेति सम्बन्धः । न केवलं बाह्यप्रपञ्च इत्यपेरर्थः । स्वप्नादुत्थितस्य नात्र गजोऽभूदित्यादिना बाधदर्शनात्कथमेतदित्यत आह ॥ जाग्रत्स्वप्नमात्रमिति । अन्यथाऽविद्यमानत्वेन । व्याख्यातप्रायमेतत् । यत्तूक्तं रथोऽयमित्यादि तत्परिणामितामावेदयति । न बाधमिति वक्ष्यते । न तत्र रथा इत्यादिश्रुतिस्तु तत्प्रागभावम् । ननु स्वाप्नपदार्थानां जाग्रत्त्वं यदि भ्रमसिद्धं बाधितं च तदा तेषां मिथ्यात्वमवर्जनीयम् । स्वाप्नगजादयो मिथ्या भ्रमविषयत्वाद्बाधविषयत्वाच्च शुक्तिरजतवदित्यनुमानादिति चेत्किमिदं भ्रमविषयत्वमारोप्यतया वाऽऽरोपाधिष्ठानतया वा साधारणं वा । तथा बाधविषयत्वमपि किन्नि-

षेध्यतयोत निषेधाधिकरणतयाऽथ साधारणम् । उभयत्रापि द्वितीयतृतीययोर्दोषमाह ॥ जाग्रद्वदिति । जाग्रता दृष्टं शुक्त्यादिकं
यथा तथेत्यर्थः । यथा शुक्तिकादेरारोपबाधाधिष्ठानत्वेऽपि न मिथ्यात्वं तथा स्वाप्नानामपीत्यनैकान्त्यमित्यर्थः । ननु जाग-
रोपलब्धस्य शुक्त्यादेरप्यनेनैव हेतुना मिथ्यात्वमस्माकं सिषाधयिषितमेवेति कथं तत्रानैकान्तिकत्वमित्यत आह ॥ जाग्र-
दिति । एवं तर्हि जाग्रत्स्वप्नश्चात्मवन्नैव मिथ्येत्यर्थः । तद्विवृणोति ॥ क्वचिदिति । क्षणिकोऽहमित्यादि भ्रमगोचरः ।
उपलक्षणं चैतत् । न क्षणिकोऽहं स्थिर एवेति बाधगोचरश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । स्वप्ने जागरिते तथेति । तत्रोपलब्धाः पदार्था
अपि न मिथ्येत्यर्थः । उभयपक्षीकारेणानुमानेऽप्यात्मनि व्यभिचारोऽपरिहार्य इति । ननु क्षणिकत्वादिना प्रतिपन्न आत्माऽपि
मिथ्येति कथं तत्र व्यभिचार इति चेत् । किं क्षणिकत्वादेरारोपितस्य मिथ्यात्वादेवमुच्यते उतात्मस्वरूपस्यैव । द्वितीये त्वप-
सिद्धान्तः स्फुट एव । आद्यमाशङ्क्य दूषयति ॥ यदीति । एवं तर्ह्यारोपिताकारस्य मिथ्यात्वेन मिथ्यात्वं साध्यमित्युक्तं
स्यात् । तथा च सिद्धसाधनत्वं जाग्रत्स्वप्नावगतार्थेष्वारोपिताकाराणां मिथ्यात्वस्यास्माभिरप्यङ्गीकृतत्वात् । आरोप्यतया निषे-
ध्यतया वा भ्रान्तिबाधविषयत्वं हेतुरित्याद्यपक्षे दोषमाह ॥ अबाधितेति । जाग्रत्त्वादे रजतत्वादेश्च बाधादुत्तरमप्यबाधितत्वेन
गजादेः शुक्त्यादेश्चानुवृत्तेः स्वप्नादेरुक्तविधा भ्रान्तता बाध्यता च कुतः । तथा च स्वरूपासिद्धिः । यथा खलु बाधोत्तरका-
लमप्यनुवर्तमान आत्मा नारोप्यो नापि बाध्यः । तथा स्वप्नजागरावपि तयोरप्यद्राक्षमेवाहं गजमित्याद्यनुवृत्तेरिति । अनुकूलप्र-
माणाभावात्प्रतिकूलप्रमाणभावाच्च भ्रान्तिविषयत्वादिहेतुना जाग्रत्स्वप्नयोर्मिथ्यात्वानुमानमनुपपन्नमित्याह ॥ न चेति ।
विश्वमित्युभयविधं विवक्षितम् । भ्रान्तत्वे मिथ्यात्वे । यद्वा भ्रान्तिविषयत्वादिहेतुद्वया(स्या)सिद्धिं प्रकारान्तरेण साधयितु-
मिदं वाक्यम् । भ्रान्तत्व इ (मि) ति बाध्यत्वस्याप्युपलक्षणम् । यतस्तस्मादित्युपस्कर्तव्यम् । तद्भ्रान्तिता तस्य द्विविध- ॥ ९८ ॥

स्यापि विश्वस्य भ्रान्तिविषयता ।

टि०—ज्ञाततासद्भावे प्रत्यक्षं प्रमाणमाशङ्कते ॥ **नन्विति** । प्रत्यक्षमिति क्रियाविशेषणम् । प्रत्यक्षेणैवानुभूयत इत्यर्थः । इन्द्रिय-
व्यापारानन्तरभाविना ज्ञानेन घटादिलक्षणे विषये प्राकट्यादिपदवेदनीयो ज्ञातताख्यः कश्चिदतिशयो जन्यते । ततश्च ज्ञातो घट इति ज्ञाने विषय-
विशेषणत्वेन ज्ञाततायाः स्फुरणात्प्रत्यक्षमेवात्र प्रमाणमित्यर्थः । ननु नीलमुत्पलमित्यादौ स्वप्रत्याय्यव्यवच्छेदसमानाधिकरणस्यैव विशिष्टज्ञानहेतुतया
विशेषणत्वदर्शनादिहात्मधर्मस्य ज्ञानस्य कथं विषयधर्मत्वेन प्रतीतिरित्यतो न सामानाधिकरण्यव्यवहारमात्रेण धर्माणां धर्मिनिष्ठत्वनियमः । अन्यसम-
वेतैरिच्छादिभिरपि घटादेः सामानाधिकरण्यव्यवहारदर्शनादिति भावेन तद्धर्मत्वप्रतीतिमुपपादयति ॥ **क्रिया हीति** ॥ **आत्मगतमेवेति** । अन्यथा विषय-
विषयिगतमिष्टतादिकमप्यङ्गीकर्तव्यं स्यात् । इष्टो घटो द्विष्टो घट इत्यादिप्रत्यक्षेण घटगतेष्टतादेरप्युक्तन्यायेन सिद्धेर्वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । ज्ञान-
सिद्ध्यन्यथाऽनुपपत्तिरेव ज्ञाततायां मानमित्यभिप्रेत्य तस्य तस्य प्रत्यक्षतानिरासपूर्वकमनुमेयतामुपपादयति ॥ **नन्विति** ॥ **न च सहभावीति** ।
सजातीयात्मविशेषगुणानां युगपदुत्पत्त्यनङ्गीकारादिति भावः । सहभाविसाक्षिरूपज्ञानान्तरविषयत्वादन्यथोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्रोक्तदोषमुद्धरति
॥ **साक्षिणो नित्यत्वादिति** ॥ **नोक्तेति** । सहभाविज्ञानान्तरं नास्तीत्युक्तदोषो नेत्यर्थः । ननु साक्षिणोऽपि ज्ञाततालक्षणकार्यैकसमधिगम्यत्वेन
कथं तदभावे तत्सिद्धिरित्यत आह ॥ **स चेति** । चैतन्यरूपत्वादिति भावः । ज्ञाततायाः प्रत्यक्षत्वं वदतः किं प्रथमज्ञाने ज्ञातता भासत इत्यभिमतं
किंवा द्वितीयादिज्ञानेष्वथवा ज्ञातो घट इत्यादाविति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **प्रथमज्ञाने हीति** । ननु च ज्ञानमादौ केवलमर्थं विष-
यीकृत्य तत्र ज्ञाततामुत्पाद्य पश्चात्तद्विशिष्टमर्थं विषयीकरोतीति ज्ञाततासद्भावे प्रथमज्ञानमेव मानमित्यत आह ॥ **तामिति** ॥ **विरम्येति** । न
चोभयशक्तियुक्तस्यापि पुरुषस्यैकानन्तरमन्यकार्यस्येवोभयविषयीकरणशक्तियुक्तस्यापि प्रत्यक्षस्य विरम्यव्यापारः किन्न स्यादिति वाच्यम् । पुरुषस्य
चेतनत्वात्तदिच्छाक्रमेण कार्यक्रमसम्भवेऽपि बुद्धेरचेतनत्वेन विरम्यव्यापारानुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्याशयात् । यद्वा क्षणभङ्गिन्या बुद्धेः प्रथमं वस्तु-
मात्रबोधकत्वमनन्तरं तत्र ज्ञाततोत्पादकत्वं पश्चात्तद्विशिष्टवस्तुबोधकत्वमिति व्यापारक्रमानुपपत्तेरित्यर्थः । न च क्षणमात्रवृत्तित्वं न क्षणिकत्वं ब्रूमो

येन व्यापारक्रमो नोपपद्येत । किन्त्वाशुतरविनाशित्वमिति युज्यत एव व्यापारक्रम इति वाच्यम् । तत्पक्षेऽपि जन्मातिरिक्तव्यापाराभावेन जातायाः
सु० टि० बुद्धेर्व्यापारक्रमानुपपत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । न द्वितीय इत्याह ॥ **न चेति** । उत्तरज्ञानेष्वयं घटोऽयं पट इत्येवंरूपेषु । नान्त्य इत्याह ॥ **ज्ञात** शे० चं०
॥ ९९ ॥ **इत्यत्रेति** । मयैतज्ज्ञातमित्यादिना ज्ञानमेव ज्ञातो घट इत्यादिज्ञानविषयीभूतं न तु ज्ञाततेति पूर्वमुक्तमित्यर्थः । स्वप्नमिथ्यात्वदूषणस्यासङ्गतिमा- वृ० द्वि०
शङ्क्य परिहरति ॥ **प्रकृतमिति** । तन्मिथ्यात्वस्य पूर्वमेव दूषितत्वात्पुनस्तद्दूषणे पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ **हेत्वन्तरेणेति** । पूर्वं त्वप्रामा- अ० १
णिकत्वप्रमाणविरुद्धत्वाभ्यां तद्दूषितमिति भावः ॥ **व्याख्यातप्रायमिति** । भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेव हीत्येतद्वाक्यव्याख्यानेनैवैतदपि व्याख्यातप्रायमित्यर्थः ।
यदुक्तं स्वप्न एव चैते सुलभबाधा भवन्ति । आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनाद्द्वयोऽयमिति कदाचित्स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन मनुष्यः सम्पद्यत इति तदनूद्य
दूषयति ॥ **यत्तूक्तमिति** ॥ **वक्ष्यत इति** । ईशेच्छयाऽन्तर्दधेति व्यज्यते च पुनस्तयेत्यादिनेति शेषः । अत एवैतेन परकीयबाधनकथनमपि निरस्त-
मिति तत्र वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् । ननु न तत्र रथा न रथयोगा इत्यादिः श्रौतो बाधः स्वाप्नपदार्थमिथ्यात्वावेदकोऽस्त्येवेति कथं तदभाव इत्यत आह
॥ **न तत्रेति** ॥ **प्रागभावमिति** । न तु सर्वथाऽभावमित्यर्थः । अन्यथाऽथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत इत्युत्तरवाक्यविरोधापातादिति भावः
॥ **साधारणमिति** । अविवक्षितविशेषं भ्रमविषयत्वमात्रमित्यर्थः ॥ **जाग्रता दृष्टमिति** । अनेन जाग्रता दृष्टत्वाज्जाग्रच्छब्दः शुक्त्यादौ लाक्षणिक
इति सूचितं भवति । किमनेन दूषणमुक्तं भवतीत्यतस्तात्पर्यमाह ॥ **यथेति** । क्वचिदात्मा चेत्यत्र ग्रन्थे भ्रमविषयत्वस्यात्मन्यनैकान्त्योक्तावपि
बाधविषयत्वस्य तदनुक्तेर्नात्मनि हेतुद्वयसत्त्वप्रतिपादनपरपूर्वग्रन्थविवरणरूपत्वमस्येत्यत आह ॥ **उपलक्षणं चैतदिति** । जाग्रदेव चात्मवदित्यादिना
किं पूर्वानुमानस्य दूषणमुक्तं भवतीत्यतस्तदाह ॥ **उभयेति** । स्वाप्नगजादेर्जाग्रद्दृष्टशुक्त्यादेश्च पक्षीकारेणेत्यर्थः ॥ **स्फुट एवेति** । ततश्च न मूले
तद्दूषणप्रयुक्तन्यूनतेति भावः । अत्रापीति मूलेन किमाद्यपक्षे दूषणमुक्तं भवतीत्यतस्तन्निष्कृष्य दर्शयन्नेव फलितदोषोपदर्शनपूर्वकं तदुपपादकतया मूलं
योजयति ॥ **एवं तर्हीत्यादिना** । ननु गजादेः शुक्त्यादेश्च बाधोत्तरकालमनुवृत्तिरेवासिद्धा । अस्तु वा सा तथाऽप्यनुवृत्तस्यापि तस्यारोप्यतया ॥ ९९ ॥
निषेध्यतया च भ्रान्तिबाधविषयत्वमेव भविष्यतीति कथमसिद्धिरित्यत एवं तर्हि बाधोत्तरकालमात्मनोऽपि नानुवृत्तिः स्यात् । अनुवृत्तावप्यारोप्यतया

निषेध्यतया वा भ्रान्तिबाधकविषयत्वमेवेति नानैकान्त्यपरिहारोऽपीत्याशयेनाह ॥ **यथा खल्विति** । स्वप्नादेर्भ्रान्तता कुत इति भ्रमविषयत्वादेरसिद्धि-कथनात्तेन पौनरुक्त्यमुत्तरग्रन्थस्याशङ्क्य परिहरति ॥ **अनुकूलेति** ॥ **उभयविधमिति** । स्वप्नोपलब्धं रथादि जाग्रद्दृष्टं शुक्त्यादि चोभयविध-मित्यर्थः । भ्रान्तत्व इत्यस्य मिथ्यात्व इत्यर्थकत्वं भ्रान्तता कुतः । किञ्च भ्रान्तत्ववादीत्यादिपूर्वोत्तरग्रन्थसन्दर्भविरुद्धम् । सन्दंशेन भ्रमविषयत्वार्थ-कताया एव लाभादिति पूर्वत्रापरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । तर्हि पूर्वेण पौनरुक्त्यमित्यत आह ॥ **प्रकारान्तरेणेति** । ननु चात्र भ्रान्ति-विषयत्वस्य प्रकारान्तरेणासिद्धिवर्णनेऽपि बाध्यत्वस्य तदवर्णनात्कथं हेतुद्वयस्यापि प्रकारान्तरेणासिद्धिसाधकत्वेनास्यावतार इत्यतोऽत्र ग्रन्थे बाध्यत्व-स्याप्युपलक्षणतयाऽभिप्रेतत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **बाध्यत्वस्याप्युपलक्षणमिति** ।

अ०— किञ्च भ्रान्तत्ववादी स भ्रान्तत्वं स्वमतस्य च ॥ अङ्गीकरोति नियतं तत्र सम्प्रतिपन्नता ॥ वादिनोस्तेन चाभ्रान्तं विश्वमेव भवि-ष्यति ॥ भ्रान्तत्वं भ्रान्तता चेत्स्यात्कथं नाभ्रान्तिसत्यता ॥ अशेषदोषदुष्टं तन्मतं हेयं बुभूषुभिः ॥ येन स्वमतहेयत्वं स्वयमङ्गीकृतं सदा ॥ भ्रान्ति-त्वाद्दुर्घटत्वस्य भूषणत्वाच्च केवलम् ॥ उन्मत्तोऽपि कथं तस्य मतं स्वीकर्तुमिच्छति ॥ ईशशक्तेरचिन्त्यत्वान्महोन्मत्तैः प्रवर्तितम् ॥ अतः प्रज्ञाऽत्र मायोक्ता ज्यैव्युपादानमेव सा ॥ निमित्तमैश्वरी मुख्या निर्मितं त्रातमेव च ॥ ताभ्यां सह पृथक् चैव मायामात्रमितीर्यते ॥ उभाभ्यां मातमैश्वर्या-स्त्रातं सह पृथक् ततः ॥

सु०— दृश्यत्वादिहेतुना स्वप्नजागरयोर्भ्रान्तत्वादिसाधनात्कथमसिद्धिरित्याशङ्क्य परिहर्तुं भ्रान्तत्वं प्रकारान्तरेण दूषयति ॥ किञ्चेति । भ्रान्तत्ववादी दृश्यत्वादिना द्विविधस्यापि विश्वस्य भ्रान्त(त्वादिकं सा)त्वं साधयन् ॥ स्वमतस्येति । स्वप्रतिज्ञार्थस्य ॥ नियतमिति । अन्यथा तत्रानैकान्त्यापत्तेरिति भावः । न केवलं परेण स्वव्याप्तिसिद्धये स्वप्रतिज्ञातार्थस्य भ्रान्तत्वादिकमङ्गीकरणीयम् । किन्तु वयमपि तदङ्गीकुर्म इत्याह ॥ तत्रेति । परप्रतिज्ञातार्थस्य भ्रान्तत्वादौ । वादिनोर्वादि-प्रतिवादिनोः । एतच्च वक्ष्यमाणानुमानस्यान्यतरासिद्धिनिरासार्थमिति बोद्धव्यम् । ततः किमित्यत आह ॥ तेन चेति ।

न केवलमुक्तप्रमाणैः किन्तु विश्वभ्रान्तत्वादेर्भ्रान्तत्वादिहेतुना च विश्वमभ्रान्तमेव तथाऽबाध्यमेव भविष्यति । तत्र व्याप्तिं सूचयति ॥ भ्रान्तत्वेति । तदेतौ प्रयोगौ भवतः । विश्वमभ्रान्तं भ्रान्तभ्रान्तत्वात् । तथा विश्वमबाध्यं बाध्यबाध्यत्वात् । आत्मवदिति । अपव्याख्यानदूषणस्य प्रयोजनमाह ॥ अशेषेति ॥ तन्मतमिति । स्वाप्नजागरप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं प्रतिपादयन्मतम् । स्यादेतत् । विश्वस्य भ्रान्तत्वादिकमिवाभ्रान्तत्वादिकमपि मिथ्या किन्न स्यात् । न चैतदघटितं । दुर्घटत्वस्य भूषणत्वादित्याशङ्कां परिहरन्मन्दमेतदस्मदीयं तन्मतहेयताव्युत्पादनमुपादानप्रसक्तेरभावादिति सोल्लुण्ठमाह ॥ येनेति । भ्रान्तित्वाद्भ्रान्तिविषयत्वेनाङ्गीकृतत्वात् । दुर्घटत्वस्य भूषणत्वाद्भूषणत्वेनाङ्गीकृतत्वाच्च । केवलमुन्मत्तोऽपीति साक्षादुन्मत्तोऽपि न पुनरुन्मत्तकबीजाद्यदनेनोन्मत्तः । न ह्युन्मत्तः स्वमतं भ्रान्तं दुर्घटं चेति स्वयमेव मन्यते । तर्हि कथं लोके प्रवृत्तमित्यत आह ॥ ईशेति । महोन्मत्तैरिति हेत्वन्तरम् । सूत्रव्याख्यानमुपक्रम्यापव्याख्यानस्य हेयताव्युत्पादनमसङ्गतमित्यतः स्वव्याख्यानदार्ढ्यार्थमित्याशयवानुक्तं सूत्रार्थं विवृण्वन्मायाशब्दार्थं तावदाह ॥ अत इति । अन्यथाव्याख्यानस्य दुष्टत्वान्मायावयुनमभिख्येति प्रज्ञानामसु पाठादिति भावः । मायायाः सन्ध्यकारणत्वं वक्ष्यते । तत्र जैवीप्रज्ञा कीदृशं कारणमित्यत आह ॥ उपादानमेवेति । सन्ध्यस्येति शेषः । न केवलं जैवीप्रज्ञाऽत्र माया । किन्त्वैश्वरी च । सा च सन्ध्यस्य निमित्तमेवेत्याह ॥ निमित्तमिति । प्रज्ञाशब्दश्चात्र लाक्षणिको वासनार्थं इति वक्ष्य(ति)ते । तच्च व्याख्यानं नोभयसाधारणमित्याशयेनोक्तं मुख्येति । ईश्वरप्रज्ञा मुख्यैव जीवप्रज्ञा तु लाक्षणिकी । मायामात्रपदं व्याख्याति ॥ निर्मितामिति । ताभ्यामेवेति सम्बन्धः । तेन तुशब्दो व्याख्यातो भवति । यथासङ्ख्येनान्वयपरिहारार्थमुक्तं सह पृथगेवेति । चशब्दस्तस्मादित्यर्थे । ईर्यते सन्ध्यमिति शेषः । सह पृथगित्युक्तं विवृणोति ॥ उभाभ्यामिति । जीवेश्वरप्रज्ञाभ्यां मातं निर्मितमैश्वर्या प्रज्ञया त्रातं ॥१००॥

यस्मात्ततः सह पृथगित्युक्तम् । धातुसमुदायादातोऽनुपसर्गे क इति कः । आदिभूभ्यां डुताजिति यथा । यद्यप्येकस्मादेव धातो स्त्रप्रत्ययः शक्यः कर्तुम् । तथाऽप्यधिकार्थलाभायैवं कृतम् । सौत्रत्वान्निर्देशस्य कर्मणि प्रत्ययः । घञर्थे कविधानमिति वा । नन्विदं पूर्वापरविरुद्धम् । पूर्वं हि जीववासनोपादानकं सन्ध्यमित्युक्तम् । इदानीं तु प्रज्ञोपादानकमिति । मैवम् । प्रज्ञाशब्द-(स्यापि वा)स्य वासनोपलक्षणत्वात् ।

टि०—॥ भ्रान्तित्वादिसाधनादिति । भ्रमविषयत्वादिसाधनादित्यर्थः ॥ स्वप्रतिज्ञार्थस्येति । द्विविधविश्वभ्रान्तत्वादेरित्यर्थः ॥ अन्यथेति । द्विविधविश्वभ्रान्तत्वादेर्दृश्यत्वादिमत्त्वेऽपि भ्रान्तत्वाद्यभावात् । अदृश्यत्वे चानुमानवैय्यर्थ्यं तस्य साध्यज्ञप्त्यर्थत्वात् । अजडत्वादौ चापसिद्धान्तापातादित्यर्थः । ननु भ्रान्तत्वादेर्भ्रान्तत्वस्योभयवादिसम्मतताकथनस्य कः प्रकृते उपयोग इत्यत आह ॥ एतच्चेति ॥ वक्ष्यमाणेति । तेन चाभ्रान्तमित्यादिनोत्तरत्र वक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥ तदेतौ प्रयोगाविति । न चोभयत्राप्यात्मत्वमुपाधिः । अभ्रान्तत्वाबाध्यत्वरूपसाध्यद्वयवत्यात्मनि तस्य सत्त्वेन साध्यव्यापकत्वादुक्तसाधनद्वयवति पक्षे चासत्त्वेन साधनाव्यापकत्वाच्चेति वाच्यम् । अभ्रान्तत्वमबाध्यत्वं वा विना तद्विरुद्धस्य भ्रान्तत्वस्य बाध्यत्वस्य च भ्रान्तत्वे बाध्यत्वे च व्याघातवदज्ञातृत्वादिरूपस्यानात्मत्वस्य भ्रान्तत्वं बाध्यत्वं वा विना व्याघाताभावेनोपाधेरप्रयोजकत्वादित्याशयात् ॥ न चैतदघटितमिति । भ्रान्तत्वाभ्रान्तत्वयोर्बाध्यत्वाबाधत्वयोश्च परस्परविरुद्धतयैकस्याभावेऽन्यस्य सत्यत्वनियमेनोभयमिथ्यात्वमघटितमित्यर्थः । परमार्थसतो हि दुर्घटत्वं बाधकम् । नारोपितस्य।प्रत्युत भूषणमेव । अन्यथाऽऽरोपितत्वानुपपत्तेरित्याशयेन परिहरति ॥ दुर्घटत्वस्येति ॥ सोल्लुण्ठमिति । सोपहासमित्यर्थः । नन्वयमप्युन्मत्तकबीजाद्यदनेनैवोन्मत्तोऽस्तु किं साक्षादुन्मत्तत्वकल्पनेत्यतस्तदुपपादयति ॥ न हीति । मूले ईशशक्तेरित्येतावतोक्तशङ्कापरिहारसिद्धेर्महोन्मत्तैरित्यस्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ महोन्मत्तैरिति ॥ उक्तमिति । संस्कारैर्भगवानित्यादिनेति शेषः ॥ तावदिति । पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्येति भावः ॥ प्रज्ञानामस्विति । एकाक्षरनिघण्टाविति शेषः । ननु जैव्युपादानमिति जैव्या उपादानत्वमुच्यते तदयुक्तम् । तस्य कारणविशेषत्वेन तत्सिद्ध्युत्तरकालमेव चिन्तनीयत्वेन कारणत्वासिद्धौ तत्कथनस्यासम्भवदुक्ति-

कत्वादित्यत आह ॥ **मायाया इति** ॥ **वक्ष्यत्र इति** । निर्मितं त्रातमेव च ताभ्यां सह पृथक् चैवेत्यादिनाऽनुपदमेवेति शेषः । ऐश्वर्यमुख्यत्वोक्तेरानर्थक्यमाशङ्क्य तत्तात्पर्यमाह ॥ **प्रज्ञाशब्दश्चेति** ॥ **वक्ष्यतीति** । प्रज्ञात्मकं मनो येनेत्यादिनेति शेषः । चैवशब्दयोर्विरुद्धार्थकत्वादेकत्रान्वयानुपपत्तेश्चशब्दस्य यथास्थितं सम्बन्धमङ्गीकृत्यैवशब्दं भिन्नक्रमतया योजयति ॥ **ताभ्यामेवेति** ॥ **तुशब्द इति** । सौत्र इति शेषः ॥ **व्याख्यातो भवतीति** । अतो न भाष्यस्यैवशब्दस्योत्सूत्रत्वमिति भावः ॥ **यथासङ्ख्येनेति** । जैव्या निर्मितमैश्वर्यात्त्रातमिति यथासङ्ख्येनेत्यर्थः ॥ **विवृणोतीति** । अतो न तस्य वैय्यर्थ्यमिति भावः ॥ **धातुसमुदायादिति** । मा निर्माणे त्रैङ् पालन इति धातुद्वयादित्यर्थः ॥ **क इति** । यद्यपि त्रैङ् पालन इत्यस्य नादन्तत्वं तथाऽप्यादेच उपदेशेऽशितीति कृतात्वस्यादन्तत्वाद्युक्तस्तन्निबन्धनः कप्रत्यय इति भावः । ततश्चोक्तधातुद्वयान्मीयते त्रायत इति कर्मण्यातोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्यये आतो लोप इटि चेति द्वितीयधात्वाकारलोपे मात्रशब्दनिष्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् । ननु कथं धातुद्वयादेकः प्रत्ययो व्याख्यायते परश्चेति सूत्राद्धातोरिति पञ्चम्या च प्रत्ययस्य धात्वव्यवहितपरताया एव प्राप्तत्वात्तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्र नैरन्तर्येणोच्चारणार्थक निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्या पञ्चमीनिर्दिष्टादव्यवहितोत्तरमेव कार्यं भवतीति विज्ञानात् । न हि धातुद्वयात्प्रत्ययोत्पत्तावव्यवहितपरत्वं सम्भवति । मध्ये धात्वन्तरेण व्यवधानात् । धातोरित्येकवचनादपि न धातुद्वयादेकप्रत्ययोत्पत्तिलाभाच्च । विधायकोदाहरणयोरनुपलम्भाच्चेत्यत आह ॥ **अदिभूभ्यां डुतजिति यथेति** । अद्भुतमित्यत्राद्यते भूयते तदद्भुतमिति अद भक्षणे भू सत्तायामिति धातुद्वयात् डुतच्प्रत्यये द्वितीयधातोष्टिलोपे च सत्यद्भुतमिति रूपनिष्पत्तिर्यथेत्यर्थः । यदत्र वक्तव्यं तदानुमानिकपाद एवोक्तं तत एव च प्रतिपत्तव्यम् ॥ **एकस्मादेवेति** । मीयत इति कर्मणि माधातोस्त्रप्रत्ययेऽपि मात्रमिति सिध्यतीत्यर्थः ॥ **अधिकेति** । तथा सति निमित्तत्वमात्रलाभेऽपि त्रातत्वालाभाद्धातुद्वयात्प्रत्ययाभ्युपगमे च तदुभयलाभादर्थाधिक्यमित्यर्थः । नन्वातोऽनुपसर्गे क इत्यनेन कर्तरि कप्रत्ययविधानाद्गोद इति तथैवोदाहरणाच्च कथमत्र कर्माणि तेन कप्रत्ययः स्यादित्यतश्छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति सूत्राणां छन्दःकल्पत्वस्य व्यत्ययो बहुलमिति छन्दसि सर्वविधीनां बाहुलकत्वस्य चोक्तत्वाद्युक्तोऽत्र तेन कर्मणि कप्रत्यय इत्याशयेनाह ॥ **सौत्रत्वादिति** । कर्मणीत्युपलक्षणम् । कर्मण्यनुपपदेऽपीत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यथा कर्मण्युपपद एव कप्रत्ययस्य तेन विधा-

रिति

नात्प्रकृते च तदभावात्तेन कप्रत्ययप्राप्त्यनुपपत्तेरिति भावः । आतोऽनुपसर्गे क इत्यत्रानुपसर्गपदस्येव कर्मणीत्यस्याश्रवणाद्वृत्तावप्यनुपसर्गे क इत्यस्येव कर्मणीत्यस्य प्रत्युदाहरणानुक्तेश्च तदनुवृत्तेरनावश्यकत्वाद्युक्तस्तदभावेऽप्यत्र कप्रत्यय इत्याहुः । अत्र पक्षे सौत्रत्वाद्याश्रयणीयं भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **घञर्थ इति** । घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहानियुद्ध्यर्थमिति ग्रहवृद्दनिश्चिगमश्चेत्येतत्सूत्रीयवार्तिके घञर्थे कविधानात्कर्मणोऽपि घञर्थत्वाद्धातुद्वयात्कर्मणि कप्रत्ययो युक्त इति भावः । न च स्थास्नादिष्वपाठात्कथमत्र तेनापि कप्रत्ययः स्यादिति वाच्यम् । पाठमूलभूतशिष्टप्रयोगानुरोधेन पाठोऽपि तत्र कार्यः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्यात् । टीकायां प्रज्ञात्मकं प्रज्ञोपादानमित्येव मूलपाठः स्वरसश्च । चिरन्तनकोशेषु दर्शनात् ।

अ०— प्रज्ञात्मकं मनो येन मनोरूपाश्च वासनाः ॥ धीर्ह्रीर्भीरिति मनस्त्वेवेत्याह च श्रुतिरञ्जसा ॥ चिदचिन्मिश्रमेवैतन्मनो यावच्च संसृतिः ॥ तेनावस्था इमास्सर्वा जीवः पश्यति सर्वदा ॥ मनोविकारा विषयाः स्वाप्ना यद्वाह्यवन्न ते ॥ स्थूलाभवन्त्यतस्तेषां स्पष्टता न तथा क्वचित् ॥ क्वचित्स्पष्टा अपि स्युष्टे वासना मानसी च सा ॥ ३-२-१ ॥

सु०—अथ प्रज्ञाया वासनायाश्च कः सम्बन्धो येन लक्षणा स्यादित्यत आह ॥ प्रज्ञात्मकमिति । येन कारणेन मनः प्रज्ञात्मकं प्रज्ञोपादानं वासनाश्च मनोरूपा मनउपादानकास्तेनैतयोरेककारणत्वलक्षणसम्बन्धेन लक्षणोपपद्यत इति शेषः । प्रज्ञावासनयोर्मन उपादानमित्येतत्कुत इत्यत आह ॥ धीरिति । श्रुताविति शब्द आद्यर्थः । तेन वासनाया अपि मनोविकारत्वं लभ्यते । इति त्विति सम्बन्धः । इति श्रुतिश्च शब्दादन्या चाह प्रज्ञादेर्मनोविकारत्वम् । अञ्जसा स्पष्टम् । एतेनात्मकार्यत्वं वदन्तो निरस्ता भवन्ति । बाह्यार्थज्ञानस्य तदानीमभावादसतश्चोपादानत्वानुपपत्तेर्मुख्यार्थत्यागः । यदि च वासनामात्रमिति मुख्य एव प्रयोगः क्रियेत तदेश्वरप्रज्ञा न सङ्गृहीता स्यात्पृथगुभयग्रहणे च गौरवं स्यात् । अतो मुख्यामुख्यविवक्षयो-

भयस्य लाघवेन ग्रहणाय मायामात्रमित्युक्तम् । अत एव मायैव मायामात्रमिति न व्याख्यातम् । सन्ध्यस्य निमित्तकारणभूतयेश्वरप्रज्ञया तादात्म्याभावात् । ननु प्रज्ञावासनयोरस्ति कार्यकारणभावः सम्बन्धः । स एव लक्षणाबीजमस्तु । किं द्वयोर्मनःकार्यत्ववर्णनेनेत्यत आह ॥ चिदिति । न केवलं स्वप्नं किन्त्विमाः सांसारिकीः सर्वा अप्यवस्थास्तेन मनसैव सर्वदा जीवः पश्यति । अतः प्रधानत्वात्तद्द्वारक एव सम्बन्ध आदरणीयो नापरः । मनश्च केचन जडमेव मन्यन्ते । अपरे त्वचेतनमेवारोपितचैतन्यम् । तन्निरासेन स्वरूपं कथयति ॥ चिदचिन्मिश्रमेवेति ! यदित्यध्याहार्यम् । केवलमचेतनस्य घटादिवदेवम्भावासम्भवाच्चैतन्यारोपस्य निराकृतत्वाच्चिदचिन्मिश्रमेवाङ्गीकार्यम् । भवन्ति चात्रागमाः । यदि मनसा सर्वावस्थाप्राप्तिस्तदा मोक्षेऽपि तस्य भावा(दव)देवावस्थास्स्युरित्यत उक्तं यावत्संसृतिस्तावदेव जीवस्योपकारापकारौ करोतीति । कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति व्याख्याति ॥ मनोविकारा इति । यद्यस्मात्स्वाप्ना विषया मनोजन्यवासनाविकारा अत एव हि ते बाह्यवत्स्थूलाः संवृते देशेऽवकाशानर्हा न भवन्ति । तेषां तथा बाह्यवत्क्वचित्स्पष्टता बाह्यार्थक्रियाकारिता नास्ति । यद्वा यस्मात्ते बाह्यवत्स्थूला न भवन्ति तथा तेषां क्वचित्स्पष्टता नास्त्यतः स्वाप्ना विषयामनोविकारा इति योजना यथा चैतत्तथोक्तं पुरस्तात् । ननु च स्वाप्नकामिनीसम्भोगादेश्चरमधातुविसर्गादिबाह्यार्थक्रियाकारितादर्शनाद्भागासिद्धिरित्यत आह ॥ क्वचिदिति । ते स्वाप्ना विषयाः क्वचित्स्पष्टा अपि स्युरेव । तथाऽपि तदतिरिक्तपक्षीकरणेनादोष इति भावः । एवं तर्हि तस्यांशस्य वासनामयत्वं न स्यादित्यत आह ॥ वासनेति । सा च मानसी वासना सिद्धा । अस्पष्टताभावेऽप्यस्थूलत्वस्य सत्त्वादिति (भावः) । अत एव सौत्रो हेतुर्द्वेधा व्याख्यातः । तदनेन देशकालानिमित्तसम्पत्तिः स्वप्ने नास्तीति यदुक्तं तद्वासनामयत्वोक्त्या निरस्तम् । अत एव सृष्टिश्रुतेर्भाक्तत्ववर्णनमपास्तम् । प्राज्ञस्य निर्मातृत्वं च न वृथा त्याज्यम् । ॥१०२॥

स्वयं विहृत्येत्याद्यपीश्वरविषयमन्यत्र व्याख्यातम् । स्वप्ननिर्माणे शुभाशुभयोगापत्तिरिति चासङ्गतम् । व्याप्त्यभावात् । जीवस्य ब्रह्मभावोपदेश इति च सार्वज्ञादेः पारमार्थिकत्वसमर्थनादयुक्तम् । वियदादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वकथनं च तत्सत्यत्वोपपादनान्निरस्तम् ॥ ३-२-१ ॥

टि०—नन्वस्यां श्रुतौ वासनां प्रति मनस उपादनत्वाकथनात्तदुदाहरणं प्रकृतासङ्गतमित्यत आह ॥ **इतिशब्द आद्यर्थ इति** ॥ ॥ **एतेनेति** । श्रुत्या वासनादीनां मनःकार्यत्वस्य सिद्धत्वेन तद्विरोधान्न वासनादीनामात्मकार्यत्वमिति भावः । लक्षणाबीजभूतमुख्यार्थानुपपत्तेः स्पष्टत्वान्मूले तदनुक्तिरित्यभिप्रेत्य तामाह ॥ **बाह्यार्थेति** । (मायापदस्य वासनालक्षकत्वं कुतः । मुख्यार्थः प्रज्ञैवास्त्वित्यत आह ॥ **बाह्यार्थेति** । ननु प्रज्ञाशब्देन वासनां लक्षयित्वा तस्या उपादानत्वं किमर्थमुच्यते । प्राज्ञशब्दमुख्यार्थभूतबाह्यार्थज्ञानस्यैवोपादनत्वं किन्न स्यादिति चेत् । न । स्वप्नावस्थायां बाह्यपदार्थविषयकज्ञानस्यैवाभावादित्याह ॥ **बाह्यार्थज्ञानस्येति**) । ननु लक्षणाभ्युपगमे प्रयोजनाभावात्स्वायत्तन्यायविरोध इत्यत आह ॥ **यदि चेति** । **गौरवं स्यादिति** । ततश्चाल्पाक्षरत्वरूपसूत्रलक्षणहानिः । श्रुत्याऽर्थाद्वा ज्ञायमानस्यार्थस्यानुक्तेरेव तत्त्वेनाभिप्रेतत्वादिति भावः ॥ **अत एवेति** । मुख्यामुख्यविवक्षया लाघवेनोभयलाभाय मायाशब्दस्य प्रयुक्तत्वादेवेत्यर्थः । जैववासनामात्राभिप्रायकत्वे तूपादानभूतजीवप्रज्ञया तस्याभेदेऽपि निमित्तभूतेश्वरप्रज्ञया तदभावात् । तथाऽव्याख्यानमुपपद्येतेति भावः ॥ **सर्वावस्था इति** । एतच्च ऋजुरूपजीवविशेषाभिप्रायेणोक्तम् । न तु जीवमात्राभिप्रायेण । जीवमात्रस्य सुषुप्तिप्रलययोर्मनोवृत्तिज्ञानासत्त्वादिति सम्प्रदायः । सर्वेभ्यः कामेभ्य इत्यादाविवेहापि सर्वशब्दः सङ्कुचितवृत्तिः । ततश्च सुषुप्तिप्रलयव्यतिरिक्ता अवस्था एव सर्वावस्थात्वेनाभिमता इत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ **एवम्भावासम्भवादिति** । क्रियात्मकत्वं क्रियाकारणत्वं क्रियाकर्मभूतपदार्थोपादानवासनोपादानत्वं सर्वावस्थाप्रदर्शकत्वमित्येवंरूपस्य भावस्यान्यत्रादर्शनेनासम्भवादित्यर्थः ॥ **निराकृतत्वादिति** । जिज्ञासासूत्रे कथं च भेदो देहादेरात्मनो न प्रतीयेतेत्यादिनाऽस्मिन्नधिकरणे चेति शेषः । **आगमा इति** । चिन्मात्राणीन्द्रियाण्याहुर्मुक्तानामप्यन्यदैव तु । तान्येव जडयुक्तानि ह्यभिन्नानि स्वरूपत इत्याद्या इति शेषः । ननु सूत्रकृता कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वेन स्वाप्नार्थानां मनोविकारत्वस्य

परिमलस्थं

श्रुति वासनीर्यी ग्रस्थं

साधितत्वाद्भाष्यकारेणापि तथैव साधनं कर्तव्यम् । तत्कथं मनोविकारत्वेन कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वस्य साधनमित्यतोऽत्र भाष्ये न यथाश्रुत एव साध्यसाधनभावोऽभिमतः । किन्तु वन्हिमानेव धूमवानित्यादिवत्सूत्रानुसारेणैवेत्याशयेन व्याचष्टे ॥ **यद्यस्मादिति** । सूत्रभाष्ययोरैकार्थ्याय पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** ॥ **पुरस्तादिति** । जाग्रद्वत्स्पष्टता न चेत्यादिनेति शेषः । तर्हि भागासिद्धिः स्यादित्यत आह ॥ **तथाऽपीति** ॥ (**द्वेधेति** । बाह्यवन्नेति स्थूला भवन्तीति ग्रन्थेन बाह्यार्थक्रियाकारित्वाभावात्संवृतदेशेऽनर्हत्वाभावादित्येकरूपेणानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति द्वेधाव्याख्यात इत्यर्थः।) (ननु स्वाप्नकामिनीसम्भोगादेर्वासनामयत्वसाधकमस्थूलत्वमुत्सूत्रितमिति चेत्तत्राह ॥ **अत एवेति** । उत्सूत्रत्वपरिहाराय द्वेधेति । यद्बाह्यवन्न ते स्थूला भवन्ति । तथा तेषां स्पष्टता नेति द्वेधेत्यर्थः) ॥ **सृष्टिश्रुतेर्भाक्तत्ववर्णनमिति** । सुप्तो हि स्वप्नदर्शननिमित्तसुकृतदुष्कृतकर्तृत्वाद्रथादीनां कर्तोच्यतेत्येवं भाक्तत्ववर्णनमित्यर्थः । ननु श्रुत्यन्तरे स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषेति जीवव्यापारश्रवणादेव प्राज्ञस्य निर्मातृत्वपरित्याग इति न तन्निर्मितत्वमित्यत आह ॥ **स्वयं विहत्येति** । अन्यत्र बृहदारण्यकभाष्ये ॥ **स्वप्ननिर्माण इति** । प्राज्ञस्य स्वप्ननिर्मातृत्वे तस्य स्वाप्नपदार्थसूचितशुभाशुभयोगप्रसङ्गः । न हि प्राज्ञस्य शुभाशुभयोगोऽत्रकल्पत इति यदुक्तं तदसङ्गतमित्यर्थः ॥ **व्याप्त्यभावादिति** । यो यस्य कर्ता स तत्कृतशुभाशुभयुक्त इति व्याप्तौ विष्टिगृहीतपुरुषेषु व्यभिचारादित्यर्थः । जीवस्य तदेव शुक्रमिति वाक्यशेषे जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते तत्त्वमसीत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणविरोध इत्युक्तं दूषयति ॥ **जीवस्येति** ॥ **पारमार्थिकत्वसमर्थनादिति** । मिथ्याधर्मविधातुश्च वेदस्यैवाप्रमाणतेत्यादिनेति शेषः । वियदादिप्रपञ्चोऽप्यसत्य एवेत्युक्तमारम्भणाधिकरणेऽयुक्तं दूषयति ॥ **वियदादीति** ॥ **तत्सत्यत्वोपपादनादिति** । जिज्ञासासूत्रादाविति शेषः ॥ ३–२–१ ॥

अ० — ॥ ॐ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॐ ॥ ॥ ईशेच्छयाऽन्तर्दधाति व्यज्यते च पुनस्तया ॥ सृष्ट्वैव वासनाभिश्च प्रपञ्चं स्वाप्नमीश्वरः ॥ वासनामात्रतां तस्य नीत्वाऽन्तर्धापयत्यजः ॥ ३–२–२ ॥

सु० — ॥ ॐ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॐ ॥ परकृतस्यापव्याख्यानतां प्रति-

पादायितुं पराभिध्यानादिति सूत्रतात्पर्यमाह ॥ ईशेति । सन्ध्यमिति शेषः । न केवलं स्वप्नः किन्तु तत्तिरोधानमपीश्वरे-च्छाधीनमित्येष एवार्थोऽनेन सूत्रेणोच्यते नान्यः । जीवस्येश्वरांशताया अप्रामाणिकत्वस्य द्वितीयेऽभिहितत्वात् । न च ज्ञानैश्वर्य-शक्ती ब्रह्मणस्तात्त्विकतया परेणाङ्गीकृते । किञ्च देहयोगात्तिरोहितमित्येतावताऽलम् । अन्यदसङ्गतमेव । किञ्च देहयोगश्चेत्तिरो-धान (एव) हेतुस्तदा सुषुप्तिप्रलययोराविर्भावः स्यात् । अविद्याद्युपलक्षणमेतदिति चे(देतदपि त)त् अथ तथैव किन्नोक्तमि-त्यास्तां विस्तरः । यदि स्वप्नोऽन्तर्धत्ते कथं तर्हि पुनस्तत्प्रतीतिरित्यत आह ॥ व्यज्यते चेति । एतेन परकीयं बाधकथनं निरस्तम् । व्यक्तिस्तिरोधानं च न ज्ञायत इत्यतोऽधिकरणद्वयार्थमुपसंहरति ॥ स्रष्टैवेति । एवशब्देनारोपं वारयति । दर्श-यित्वेत्यपि द्रष्टव्यम् । तस्य च वासनामात्रतां नीत्वा कृत्वा । अन्यथा द्वितीया स्यात् । अन्तर्धापयत्यदर्शनं गमयति । तस्य जीवस्य वासनाभिरिति वा । तस्यान्तर्धापयतीति वा ॥ ३-२-२ ॥

टि०—॥ ॐ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॐ ॥ ॥ ईश्वरांशताया इति । ईश्वरेण भिन्नाभिन्नत्व-रूपतदंशताया इत्यर्थः ॥ द्वितीय इति । (द्वितीयेऽध्याये) अंशाधिकरणे भेदस्य मुक्तौ वचनादपि तत्पक्षनिग्रह इत्यादिनेति शेषः ॥ न चेति । नापीत्यर्थः ॥ परेणेति । तत्त्वतो निर्धर्मकब्रह्मवादिनेत्यर्थः । सोपाधिकत्वेन निरुपाधिकब्रह्मस्वरूपताया असम्भवादतिरेके च तात्त्विकाद्वैतभङ्ग-प्रसङ्गादिति भावः ॥ एतावताऽलमिति । तावतैव त्वदुपवर्णितपूर्वपक्षनिरासादिति भावः ॥ अन्यदिति । पूर्वसूत्रे पराभिध्यानादित्यादेरुत्तर-सूत्रेऽपि वासोऽपीत्यस्य प्रकृतेन सङ्गत्यभावादित्यर्थः । किञ्च देहसम्बन्धमात्रं तिरोधानहेतुरभिमानो वा । नाद्यः । यथा कथञ्चिद्देहसम्बन्धस्य सर्वदा सत्त्वेन कदाऽप्याविर्भावाभावप्रसङ्गादिति भावेन द्वितीयं दूषयति ॥ किञ्चेति । देहोपयोगो देहाभिमानः । तत्र तिरोधानहेतोर्देहाभिमानस्याभावा-दिति भावः ॥ तथैव किन्नोक्तमिति । तथा च स्वायत्तन्यायविरोध इति भावः । अस्वतन्त्रप्रयोगत्वान्न प्रयोजनापेक्षेत्यत आह ॥ आस्तामिति । तदर्थस्तु तथा सति स्वायत्तन्यायवार्तोच्छिद्येत । सर्वत्राप्यस्वतन्त्रप्रयोगत्वेन प्रयोजनानपेक्षत्वस्य वक्तुं शक्यत्वादिति ॥ एतेनेति । पुनः पुनर्व्यक्ति-

तिरोधानकथनेनेत्यर्थः । बाधकथन(स्वप्ने दृष्टं क्षणेनान्यथान्यथोपलभ्यत इति बाधकथनमित्यर्थः) माद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनादित्यादिनोक्तम् । अनेन तत्परिणामितामावेदयतीति वक्ष्यत इत्युक्तं विवृतं भवति । (न ज्ञायते व्यक्तितिरोधानशब्दार्थौ न ज्ञायते) ॥ **नीत्वा कृत्वेति** । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । कुतोऽत्र प्रसिद्धार्थपरित्याग इत्यत आह ॥ **अन्यथेति** । प्रापणार्थत्व इत्यर्थः । प्रापणार्थस्य नयतेर्यत्कर्म तद्युक्तस्याप्यकथितं चेत्यनेन कर्मसंज्ञाविधानेन द्वारकामनयद्ब्रन्धूनित्यादाविवोभयत्रापि द्वितीयावश्यम्भवात् तं वासनामात्रतां नीत्वेति तच्छब्देऽपि द्वितीयाप्रसङ्गादिति भावः । नयतेः प्रापणार्थत्वेऽपि न तच्छब्दे द्वितीयाप्रसङ्गः । तस्य वासनाभिरित्यादिपदान्तरेणैव सम्बन्धाभ्युपगमेन नयतिकर्मयोगाभावेनाकथितं चेत्यनेन कर्मत्वाप्रसङ्गात् । न च द्विकर्मकत्वानुपपत्तिः । प्रपञ्चंवासनामात्रतां नीत्वेति प्रपञ्चमित्यस्यावृत्त्याश्रयणेन तदुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **तस्य जीवस्य वासनाभिरिति वेति** । अत्र पक्षे तस्येत्यस्यातिव्यवहितान्वयो भवतीत्यपरितोषात्सन्निहितान्वयमेवाश्रित्यापि द्वितीयाप्रसङ्गं परिहरति ॥ **तस्यान्तर्धापयतीति वेति ॥ ३–२–२ ॥**

अ०—॥ ॐ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह ॐ ॥ ॥ ॐ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॐ ॥ ॥ ॐ मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॐ ॥

सुषुप्तिबोधमोहांश्च स्ववशस्तद्वशं सदा ॥ जीवं नयति जीवेशो ॥ ३–२–४।५।७ ॥

सु०—॥ ॐ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह ॐ ॥ ॥ ॐ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॐ ॥ ॥ ॐ मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॐ ॥ अत्र यज्जीवब्रह्मणोरेकत्वं परेण वर्णितं तत्सूत्राक्षराप्रतीतं तद्विरुद्धं चोपेक्षणीयमेवेति ज्ञापयितुमधिकरणत्रयस्य तात्पर्यमाह ॥ सुषुप्तीति । सुषुप्तिप्रबोधादेः कारणान्तरदर्शनात्कथमेतदित्यत उक्तं स्ववशस्तद्वशमिति । स्वतन्त्रोऽपीश्वरो लीलया तानि कारणान्युपादाय जीवं तद्वशतां नीत्वा सुषुप्त्यादिकं प्रापयतीत्यर्थः । एतच्च भाष्यादौ स्पष्टम् ॥ ३–२–४।५।७ ॥

टि०—ॐ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह ॐ ॥ ॥ ॐ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॐ ॥ ॥ ॐ मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॐ ॥ ॥ अत्र यज्जीवब्रह्मणोरेकत्वं परेण वर्णितमिति । यद्यप्यासु तदा नाडीषु सुप्तो भवति पुरीतति शेते सति सम्पद्येति जीवस्य सुषुप्तिस्थानतया श्रुतानां नाडीपुरीतदात्मनां किं विकल्पः किंवा समुच्चय इति सन्देहे सर्वत्र सप्तमीश्रुत्या नाड्यादीनामेकनिलयनार्थत्वसिद्धेरेकार्थानां च व्रीह्यादीनामेकार्थास्तु विकल्पेरन्नित्यधिकरणे विकल्पस्य निश्चितत्वादेकार्थानां नाड्यादीनामपि विकल्पेन कदाचित्किञ्चित्स्थानं जीवः स्वापायोपसर्पतीत्येवं प्राप्ते 'एवमेषोष्टदोषोऽपि यद्व्रीहियववाक्ययोर्विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यत' इत्युक्तरीत्या नित्यत्ववदाम्नातानां पाक्षिकत्वस्यागतिकागतिकत्वेन समुच्चयासम्भव एव कल्प्यत्वात् । प्रासादे शेते पर्यङ्के शेतेत्येवमादिषु समुच्चयेऽप्येकविभक्तिनिर्देशदर्शनेन तन्मात्रेणैकार्थत्वासिद्धेर्नाड्यादिद्वारा ब्रह्मसम्पत्त्यभ्युपगमेन गङ्गया सागरं गच्छतो गङ्गायामपि गतत्ववन्नाडीद्वारा ब्रह्मोपसर्पतोऽपि नाडीषु सुप्तत्वावश्यम्भावात् । समुच्चयेऽप्येकस्य नाड्यादिरूपानेकस्थानेषु सुप्तिसम्भवात्स्थानतया श्रुतानां नाड्यादीनां सुप्तौ समुच्चयेत्याद्यसूत्रे निष्टङ्कितम् । तथा द्वितीयेऽपि कुत एतदागादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे नाड्यादीनां विकल्पेन सुप्तिस्थानत्वात् । कदाचिन्नाडीभ्यः प्रतिबुद्ध्यते कदाचित्पुरीततः कदाचिदात्मन इत्येव वक्तव्यतया यथाऽग्नेः क्षुद्रा विष्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा इत्यादिना नित्यवदेवास्मादात्मनः प्रबोधस्य स्वापाधिकारेऽवक्तव्यत्वापत्त्या तदुक्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या सुषुप्तिस्थानानां समुच्चय एवेति निष्टङ्कितम् । तृतीये तु जागरणं सुप्तिः स्वप्नो मरणं चेति चतसृणामेवावस्थानां श्रुतिप्रसिद्धत्वात्तद्विरोधेन मूर्छाया अवस्था चतुष्टयभिन्नावस्थात्वानुपपत्तेश्चतसृणामेवावस्थानामन्यतमा मुर्छेति प्राप्ते इन्द्रियैर्विषयेक्षणाभावान्मूर्छाया जागरावस्थात्वस्य निःसंज्ञकत्वेन स्वप्नावस्थात्वस्य प्राणोष्मणोर्भावान्मरणावस्थात्वस्य सुषुप्तिप्रयोजनकारणलक्षणविलक्षणप्रयोजनकारणलक्षणवत्त्वात् मोहस्य सुषुप्त्यवस्थात्वस्य चासम्भवात्पञ्चम्येवावस्था मूर्छेति सिद्धान्तितम् । न तु जीवब्रह्मणोरेकत्वं सूत्रत्रये व्युत्पादितमिति तथोक्तिरयुक्तेत्यापाततो भाति । ब्रह्माधारत्वमस्य नाधाराधेयभेदाभिप्रायेणोच्यते । किन्तर्हि तादात्म्याभिप्रायेणैवेति भाष्यवचनाज्जीवस्य ब्रह्मत्वमेव ब्रह्माधारत्वमिति भामतीवचनाच्चात्रवर्णिताया ब्रह्मसम्पत्तेर्ब्रह्मैक्यरूपत्वस्थित्या तथोक्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **सूत्राक्षराप्रतीतमिति** । सूत्रे तद्वाचकशब्दाभावादिति भाव- ॥ **तद्विरुद्धं चेति** । आद्ये आधारार्थकैत्वेनात्मनीत्यनेन द्वितीये चाबाधितत्वार्थकेनास्मादित्यनेन तृतीये च सम्बन्धबोधकेन सम्पत्तिशब्देन विरुद्धम् ।

तेषां भेदाविनाभूतार्थप्रतिपादकतया भेदप्रत्यायकत्वादिति भावः । सुप्तिप्रबोधादेरित्यादिपदेन मोहपरिग्रहः ॥ **कारणान्तरेति** । सुप्तिकारणस्य श्रमादेः प्रबोधकारणस्य भेरीताडनादेर्मूर्छाकारणस्य मुसलताडनादेर्दर्शनादित्यर्थः । ननु न प्रमाणेन विनोक्तिमात्रेणार्थसिद्धिरित्यतः पूर्वपक्ष्यभिप्रेत- दर्शनरूपप्रमाणाच्छादकान्येष एव सुप्तं प्रबोधयति । एतस्माज्जीव उत्तिष्ठत्येष प्रमातैष परमः । मूर्छाप्रबोधनं चैव यत एव प्रवर्तते । स ईशः परमो ज्ञेयः परमानन्दलक्षण इति सूत्रसूचितप्रमाणानां भाष्यन्यायविवरणादावुदाहृतत्वान्नेदं प्रतिज्ञामात्रमित्याशयवानाह ॥ **एतच्च भाष्यदाविति** ॥ ३–२–४।५।७ ॥

अ०—॥ ॐ स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॐ ॥ नान्यः कर्ताऽस्य कश्चन ॥ ३–२–६ ॥

सु०—॥ ॐ स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॐ ॥ केचिदेवं व्याचक्षते । सुषुप्तौ ब्रह्मसम्पन्नो य एव जीवः किं स एवोत्तिष्ठत्युतान्योऽपीति संशये महाजलनिधौ क्षिप्तस्योदबिन्दोरिव ब्रह्मणैकीभूतस्योद्धरणासम्भवादनियम इति प्राप्ते समाधीयते। स एवोत्तिष्ठति । यः सुप्तः। कुतः कर्मशेषसमाप्त्यात्प्रत्यभिज्ञानाच्छब्देभ्यो विधिभ्यश्च । सुप्तस्य मुक्तत्वापत्त्या विध्यनुपपत्तेरिति । तदेतदपव्याख्यानमिति सूचनायाधिकरणतात्पर्यमाह ॥ **नान्य इति** । स्वप्नादीनां परमेश्वरकृतत्वेऽभि- हिते किं देशकालान्तरेऽन्योऽपि कर्ताऽस्त्युतेश्वर एवेति संशये लौकिकेश्वराणां देशकालव्यवस्थयैश्वर्यदर्शनादयमपि तथाविध इति प्राप्ते । स एवेश्वरोऽस्य स्वप्नादेः कर्ता न तु देशकालान्तरेऽन्यः कश्चनेत्येष एवार्थोऽत्र प्रतिपाद्यत इति । न हि यः सुप्तः स एवोत्तिष्ठत्यन्यो वेति कस्यचित्संशयोऽस्ति । न च सुप्तस्य ब्रह्मणैक्यं प्रमाणदृष्टमिष्टं वा परस्येति यत्किञ्चिदेतत् । लाघवार्थं क्रमोल्लङ्घनेन व्याख्यानमिति बोद्धव्यम् । सूत्रकृता च स्वप्नादिवन्न मोहः स्वतन्त्रावस्थेति ज्ञापनाय व्यवधानं कृतमिति ॥ ३-२-६ ॥

टि०—॥ ॐ स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॐ ॥ ॥ **कर्मेति** । यद्वि ब्रह्मादिनिर्वर्तनयिमेकस्य पुंसश्चोदितं कर्म तस्य

पूर्वेद्युरनुष्ठितस्य परेद्युः शेषानुष्ठानदर्शनादित्यर्थः । न ह्यन्येन समीकृतस्य कर्मणः शेषक्रियां निर्वर्तयितुमन्योऽर्हति । अतिप्रसङ्गात् । तस्मादेक एव द्व्यहादिनिर्वर्तनीयकर्मणः पूर्वेद्युरपरेद्युश्च कर्तेति गम्यत इति भावः ॥ **प्रत्यभिज्ञानादिति** । योऽहमतीतेऽहन्यद्रोऽद्राक्षं तदिदमिति प्रत्यभिज्ञानं चात्मान्तरोत्थानेनावकल्पते । अन्यदृष्टस्यान्येन स्मर्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ **शब्देभ्य इति** । स्वापप्रबोधाधिकारपठितेभ्यः पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्यां द्रवति बुद्धान्तायैवाहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वेत्यादिशब्देभ्य इत्यर्थः ॥ **विधिभ्यश्चेति** । कर्मविद्याविधिभ्यश्चेत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ **सुप्तस्येति** । यः सुप्तः स एवोत्तिष्ठतीत्यङ्गीकार्यम् । अन्यथा हि कर्मविद्याविधयोऽनर्थकाः स्युः । अन्योत्थानपक्षे हि सुप्तमात्रं मुच्यत इत्याद्यापद्यते । एवञ्च किं कालान्तरफलकेन कर्मणा विद्यया वा कृतं स्यादिति भावः । परपक्षेऽधिकरणाङ्गसंशयासम्भवमुक्त्वा पूर्वपक्षानुत्थानमप्याह ॥ **न च सुप्तस्येति** ॥ **इष्टं वेति** । विशिष्टयोरैक्यस्य परेणानङ्गीकारादिति भावः । ननु स एवेति पूर्वाधिकरणस्य पूर्वं तात्पर्यमभिधायानन्तरं तदुत्तरस्य मुग्धेऽर्धसम्पत्तिरित्यधिकरणस्य तात्पर्यकथनमुचितम् । तत्कथमनन्तरस्य पूर्वं तात्पर्यमभिधाय पूर्वस्याधिकरणस्य पश्चात्तात्पर्यकथनमिति भाष्यकारीयं क्रमोल्लङ्घनमित्यत आह ॥ **लाघवार्थमिति** । एकेन वाक्येनाधिकरणतात्पर्यकथने उक्तिलाघवादिति भावः । एवं तर्हि सूत्रकृताऽप्येवमेवाधिकरणद्वयपौर्वापर्यस्याश्रयितुं शक्यत्वात्किमिति व्यवधानं कृतमित्यत आह ॥ **सूत्रकृता चेति** ॥ ३–२–६ ॥

अ०— ॥ ॐ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॐ ॥ न स्थानभेदतोऽप्यस्य भेदः कश्चित्परेशितुः ॥ सर्वत्राशेषदोषोज्झपूर्णकल्याणचिद्गुणः ॥

सु०— ॥ ॐ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॐ ॥ केचिदिदमित्थं व्याचक्षते । द्विरूपं ब्रह्म श्रूयते सर्वकर्मा सर्वकाम इत्यादौ सविशेषमस्थूलमनण्वित्यादौ निर्विशेषं तत्र किमुभयरूपं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमुतान्यतररूपम् । यदाऽप्यन्यतररूपं तदा(ऽपि) किं सविशेषमुत निर्विशेषमिति संशये द्विविधश्रुत्यनुरोधादुभयरूपमेव ब्रह्मेति प्राप्ते इदमुच्यते । न तावत्स्वत एव परस्य ब्रह्मण उभयरूपत्वं सम्भवति विरोधात् । अस्तु तर्हि स्थानतः पृथिव्याद्युपाधियोगात् । मैवम् । न ह्युपाधि-

रन्यदन्यथाकरोति किन्त्वविद्योपस्थापिताः पृथिव्याद्युपाधयो भ्रममुपजनयन्ति । अतश्चान्यतरपरिग्रहेऽपि निरस्तसमस्तविशेषमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । सर्वत्राशब्दमस्पर्शमित्यादिवाक्येषु तथाभूतमेव हि ब्रह्मोपदिश्यते । न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् । न निर्विशेषमेव ब्रह्म । चतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलं ब्रह्मेत्यादौ भेदेनोपदेशादिति चेन्न । यश्चायमस्यां पृथिव्यामित्यादिना प्रत्युपाधिभेदाभाववचनात् । अपि चैवमेके । नेह नानाऽस्ति किञ्चनेत्यादौ भेददर्शननिन्दापूर्वकमभेदमेके शाखिनः समामनन्तीति । तदिदं व्याख्यानं सम्यग्व्याख्यानेनैवापहस्तितं भविष्यति किं पुनः प्रयत्नेनेत्याशयवान्व्याख्यानमेवारभते । सर्वशरीरेषु प्रतिशरीरं च दक्षिणाक्ष्यादिस्थानेषु स्थितः परमपुरुषः स्वप्नाद्यवस्थाः प्रवर्तयतीत्युक्तम् । तत्र सर्वत्र स्थितः किमेक एवोत परस्परं भिन्न इति संशये यद्युगपद्भिन्नस्थानं तद्भिन्नं दृष्टम् । यथा घटादि । भिन्नस्थानश्चायमित्यतो भिन्न एव भवेत् । भिन्नानां च तारतम्यमनुग्राह्यानुग्राहकभावश्चोपलब्ध इति तत्प्रसङ्गोऽपीति कथं स एव चेत्युक्तमिति प्राप्ते प्रतिविहितं सूत्रकृता न स्थानतोऽपीति तद्व्याचष्टे ॥ **नेति** । अत्र स्थानशब्दस्तद्भेदस्योपलक्षण इत्युक्तं भवति । सप्तम्यर्थे तसिः । आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात् । भेद इति वदतोभयलिङ्गमित्येतद्भिन्नस्वरूपत्वमिति व्याख्यातम् । स्थानानां सुरनरादिशरीराणां तत्रापि दक्षिणाक्ष्यादीनां भेदे सत्यप्यस्य तत्र तत्र स्थितस्य परेशितुः कश्चिदन्योऽन्याभावलक्षणो हीनाधिकत्वरूपोऽनुग्राह्यानुग्राहकत्वरूपो वा भेदो नास्ति । कुत इत्यतः सर्वत्र हीत्युक्तं व्याचष्टे ॥ **सर्वत्रेति** । सर्वत्र स्थानेषु निर्भेदश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अशेषदोषोज्झश्चासौ पूर्णकल्याणचिद्गुणश्चेति विग्रहः । कल्याणा विनाशादिरहिताः । यद्वा गुणशब्दो दुःखादिष्वपीत्यतः कल्याणेत्युक्तम् । चिच्छब्दात्परत आदिपदमध्याहार्यम् । अथवा चिद्रूपा न त्वचेतना इत्यर्थः । सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत इत्यादौ परमात्मा श्रूयते यत इति शेषः ।

टि०—ॐ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॐ ॥ ॥ **विरोधादिति** । एकस्य वस्तुनः स्वत एव रूपादिविशेषवत्त्वतद्राहित्ययोर्विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ **न हीति** । तथा सति स्वतो धवलस्यापि स्फटिकमणेर्लाक्षारसावसेकोपाधिवशादधवलत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ **न निर्विशेषमेव ब्रह्मेति** । किन्तु सविशेषमपीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह ॥ **चतुष्पादिति** । न च परस्य ब्रह्मणः स्वत उभयरूपत्वं विरुद्धमित्युक्तमिति वाच्यम् । आकारभेदस्योपाधिकृतत्वेन निर्विशेषत्ववत्स्वाभाविकत्वाभावेनाविरुद्धत्वादित्याशयात् ॥ **भेदेनोपदेशादिति** । प्रतिविधं ब्रह्मण उपदिश्यमानाकाराणां भिन्नत्वादित्यर्थः । इत्यादिनेत्यादिपदेन तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेति वाक्यशेषपरिग्रहः । प्रत्युपाधिभेदमभेदस्यैव शास्त्रेण प्रतिपादनान्न भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणि शास्त्रीय इति भावः ॥ **सर्वशरीरेष्वित्यादि** । तदभावे स्वप्नाद्यवस्थाप्रवर्तकत्वानुपपत्त्या तदुक्त्यैव सर्वशरीरादिस्थत्वमपि लब्धमेवेति भावेनायमनुवाद इति ज्ञातव्यम् ॥ **उक्तमिति** । सन्ध्ये सृष्टिराह हीत्यादिनेति शेषः । सूत्रानुसारेण स्थानत इत्येव वक्तव्यत्वाद्भाष्ये भेदपदमधिकमित्याशङ्क्य पूर्वपक्षहेतोः स्थानभेदस्य सूत्रोक्तत्वसूचनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्तात्पर्यमाह ॥ **अत्रेति** । अप्रयोजकत्वरूपपूर्वपक्ष्युक्तहेतुदूषणस्यापि सूत्रसूचितत्वलाभायाह ॥ **सप्तम्यर्थ इति** । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिरिति पञ्चम्यन्तात्तद्विधानात्कथमत्र सप्तम्यन्तात्तसिरित्यत आह ॥ **आद्यादिभ्य इति** । आद्यादेराकृतिगणत्वात्स्थानभेदशब्दस्याप्याद्यादित्वमिति भावः । भाष्ये भेद इत्यंशस्योक्तैतत्सूत्रपरिहारायाह ॥ **भेद इति वदतेति** । अन्योन्याभावरूपस्य भेदस्यैकत्वाद्भाष्ये तन्नानात्वप्रतिपादककश्चिदित्यंशवैयर्थ्यमित्यतस्तस्यैकत्वेऽपि तत्प्रयुक्तस्य तारतम्यादिरूपस्यापि भेदस्य सूत्रारूढत्वोपदर्शनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्तात्पर्यमाह ॥ **कश्चिदिति** । भाष्ये निर्दोषत्वादेरिव निर्भेदत्वस्य श्रुतिसिद्धताया अनुक्तेस्तल्लाभायापेक्षितं पूरयति ॥ **निर्भेदश्चेत्यपीति** । पूर्वपक्षिणा शङ्कितयोर्दोषित्वाल्पगुणत्वयोरभावस्य श्रुतिसिद्धत्वलाभाय तदनुरूपं विग्रहमाह ॥ **अशेषदोषोज्झश्चेति** । यद्वा प्रसन्नता गुणोत्कर्षज्ञानादेव हि केवलम् । निर्दोषतापरिज्ञानादित्युत्तरमूलानुसारेण विग्रहमाह ॥ **अशेषदोषोज्झश्चेति** । गुणशब्दस्य शुभवचनत्वेन तेनैव शुभरूपतालाभात्तदर्थककल्याणपदानर्थक्यमित्याशङ्क्य विनाशादिराहित्यसमर्पकत्वाद्गुणानां न तदानर्थक्यमित्याशयेन तद्व्याचष्टे ॥ **कल्याणा इति** । वस्तुस्थितिमनुरुध्यैव चेदमुक्तम् । सामान्यं वा न-

समवायिकारणमित्यादिपारिभाषिकगुणपरत्वे तु गुणशब्दस्य तेन तदलाभान्न वैय्यर्थ्यशङ्काऽपीत्याह ॥ **यद्वेति** । मूले चिच्छब्दोक्तस्य ज्ञानस्य विशिष्य-कल्याणत्वोक्त्या तद्वैषम्याभावलाभेऽपि तदितरगुणानां कल्याणत्वालाभात्तत्प्रयुक्तवैषम्यशङ्कापरिहारायाह ॥ **चिच्छब्दात्परत इति** । अत्र पक्षे आदिपदाध्याहारो भवतीत्यपरितोषाच्चिच्छब्दस्य ज्ञानपरत्वमनङ्गीकृत्य चेतनार्थत्वमेत्र चाङ्गीकृत्य कल्याणपदोक्तविनाशादिराहित्ये चेतनत्वरूपहेतु-समर्पकत्वान्न तद्वैय्यर्थ्यं नाप्यध्याहारो दोष इत्यभिप्रेत्य चित्पदं प्रकारान्तरेण व्याख्याति ॥ **अथवेति** । कुतः सर्वेषु स्थानेषु परमात्मन उक्तरूपत्व-मित्यतः सूत्रे उक्तस्य हीत्यस्याव्याख्यानप्रयुक्तभाष्ये न्यूनतामपेक्षितपूरणेन परिहरति ॥ **सर्वेषु भूतेष्वित्यादि** । सर्वेषु भूतेषु चक्षुरादिस्थानेष्वप्ये-तमेकमेव पूर्णगुणमाचक्षत इत्यर्थः ।

अ॰—॥ ॐ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॐ ॥ तद्विरुद्धं तु यत्तत्र मानं नैव क्वचिद्भवेत् ॥ महातात्पर्यरोधेन कथं तन्मानमत्र तु ॥ दुःखाप्ययसुखावाप्तिहेतुत्वेनैव वेदवाक् ॥ भवेन्मानं तदीशानात्प्रसन्नादेव नान्यथा ॥ प्रसन्नता गुणोत्कर्षज्ञानादेव हि केवलम् ॥ निर्दोषतापरि-ज्ञानादपि नान्येन केनचित् ॥ यो मामशेषदोषोज्झं गुणसर्वस्वबृंहितम् ॥ जानात्यस्मै प्रसन्नोऽहं दद्यां मुक्तिं न चान्यथा ॥ यो मामशेषाभ्यधिकं विजा-नाति स एव माम् ॥ विजानात्यखिलांस्तस्य दद्यां कामान्परं पदम् ॥ यो मामेवमसम्मूढः किं मां निन्दन्ति शत्रवः ॥ इत्यादिवेदस्मृतिगवाक्यैरेवाव-सीयते ॥ लोकतश्च प्रसादेन मुक्तिः सगुणवेदनात् ॥ महातात्पर्यमुख्यस्य विरोधादत एव हि ॥ दोषित्वनिर्गुणत्वाल्पगुणत्वादि कथञ्चन ॥ नार्थः श्रुतिपुराणादेस्तद्विरुद्धोऽखिलस्य च ॥ अर्थः स्वयं विनिर्णीतो वासुदेवेन सादरम् ॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ॥ एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमा-न्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ इत्यतोऽखिलसच्छास्त्रविरुद्धत्वेन नानुमा ॥ वर्तते तत्र तेनेशो निर्णीतोऽखिलसद्गुणः ॥ ३-२-८ ॥

सु॰—॥ ॐ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॐ ॥ उक्तमर्थमाक्षिप्य समाधातुं सूत्रं न भेदादिति । निर्भेदं सर्वत्र सर्वदोषदूरं सकलगुणपरिपूर्णं ब्रह्मेति नोपपद्यते । कार्यकारणबद्धौ तावित्यादिश्रुतिपुराणादिवाक्यैर्भिन्नत्वदोषि-त्वाल्पगुणत्वादेर्भेदशब्दोपलक्षितस्योक्तत्वादित्याक्षेपार्थः । नेति परिहारांशं व्याचष्टे ॥ तद्विरुद्धं त्विति । यत्तु वाक्यं

तस्योक्तार्थस्य विरुद्धं प्रतीयते तत्त्रोक्तविरुद्धे क्वचिदर्थे मानं नैव भवेत्किन्त्वन्य एव तस्यार्थः प्रतिपत्तव्यः। कुत इत्यतः प्रत्येकमतद्वचनादित्युक्तम्। तदनुपपन्नमिवाभाति। सर्वत्र हीत्युक्तस्य प्रतिपक्षचोदनायां पुनस्तन्मात्रोपन्यासस्य व्यर्थत्वात्। अतस्तात्पर्यमाह॥ महातात्पर्येति। सकलस्मृतीतिहासपुराणानां परमेश्वरस्याशेषदूरत्वे समस्तगुणपरिपूर्णत्वे च यन्महातात्पर्यं तद्विरोधेन तद्वाक्यमत्र भगवतो दोषित्वादौ कथं मानं भवेत्। तुशब्दो महावाक्यत्वावान्तरवाक्यत्वलक्षणविशेषार्थः। दृष्टं हि निर्णीतमहावाक्यार्थविरुद्धस्य तदवान्तरवाक्यस्य तत्राप्रामाण्यम्। यथा स्वर्गप्रयोजनाग्निहोत्रपरमहावाक्यार्थविरुद्धस्य यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेत्यादेस्तदवान्तरवाक्यस्य। महावाक्यं हि प्रधानम्। अनन्यार्थत्वात्। अप्रधानं त्ववान्तरवाक्यम्। तदर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वात्। स्यादेवम्। यदि परमेश्वरस्य सकलगुणपरिपूर्णत्वे निरस्तसमस्तदोषत्वे च वेदादीनां महातात्पर्यमित्यर्थः प्रमाणवान्स्यात्। तदेव तु न पश्याम इत्यत आह॥ दुःखेति। मोक्षहेतुत्वेनेति वक्तव्ये दुःखाप्ययेत्यादिवचनं वादिविप्रतिपत्तेर्मोक्षस्वरूपनिरूपणार्थमात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्निरतिशयसुखाभिव्यक्तिश्च मुक्तिरिति। यद्वाऽप्रधानप्रयोजनस्वर्गादिसङ्ग्रहार्थमिदम्। इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया। दुःखाप्ययसुखावाप्तिहेतुत्वेनैव तद्धेतुत्वं यथा निर्वहेत्तथैव मानं कस्यचिदर्थस्य प्रतिपादिका भवेत्। वेदवागिति स्मृत्यादेरुपलक्षणम्। एतदुक्तं भवति। शास्त्रेण हि विषयप्रयोजनवता भाव्यम्। प्रमाणत्वात्परार्थत्वाच्च। तत्र यदा विषयः सन्दिग्धः प्रयोजनं च निश्चितं तदा निश्चितेन प्रयोजनेनानिश्चितो विषयो निश्चेतव्यः। न हि शास्त्रं साक्षात्प्रयोजनस्य कारकम्। किन्तु विषयप्रतिपादनद्वारैव। तथा च तत्प्रयोजनं यस्मिन्ज्ञापिते सम्पद्यते स एव विषयोऽवधार्यते। अन्यथा विषयप्रयोजनयोरसम्बद्धत्वेन शास्त्रस्यानुपादेयतापत्तेः। वेदादेश्च मोक्ष एव प्रधानं प्रयोजनम्। तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तत इत्यादेः। स्वर्गादिकं चाप्रधानम्। अतः स एव विषयः कल्पनीयो यस्मिन्ज्ञा(पि)ते

मोक्षादिकं सम्प(द्यत इति) द्येतेति । ततः किमित्यत आह ॥ तदिति । तद्दुःखाप्ययादिरूपं कैवल्यम् । ईशानाद्विष्णोरेव भवेन्नान्यस्मात् । स हि तस्येष्टे नान्यः । अस्तु तर्हि स एव विषयः किं गुणपूर्णत्वादिनेत्यत उक्तं प्रसन्नादेव नान्यथा न ज्ञातमात्रादिति । ततोऽपि किमित्यत आह ॥ प्रसन्नतेति । विष्णोः प्रसन्नता च तदीयगुणोत्कर्षज्ञानादेव केवलं निर्दोषतापरिज्ञानाच्च भवति । हिशब्दः प्रमाणप्रसिद्धिं द्योतयति । तच्च वक्ष्यते । केवलशब्दोऽवधारणार्थः । नान्येन केनचिदित्येतत्प्रतिरूपेणाल्पगुणत्वादिज्ञानेन कर्मादिना वा नेत्यर्थः । तथा च मोक्षादिप्रयोजनेन शास्त्रेण तत्साधनभूतं भगवद्गुणोत्कर्षनिर्दोषताज्ञानमेव जीवानामुत्पादनीयमित्यतः सकलगुणपरिपूर्णे निरस्तसमस्तदोषे नारायण एवाशेषशास्त्रस्य महातात्पर्यमित्यवसीयते । स्यादेतद्यदि तदीशानादित्यादिनोक्तं प्रामाणिकं स्यादित्यतस्तत्रागमवाक्यान्युदाहरति ॥ यो मामिति । बृंहितशब्देन प्रत्येकमपि गुणानामनवधिकत्वमाचष्टे । अशेषाभ्यधिकं गुणैर्दोषाभावैश्च सर्वोत्तमम् । स एव मां विजानाति । अन्यज्ञानस्य मत्प्रसादाहेतुत्वात् । यो मामेवमित्यनेन कृतकृत्यश्च भारतेत्यन्तं भगवद्वाक्यं सङ्गृह्णाति । एवं समस्तैर्गुणैर्दोषाभावैश्च क्षराक्षरोत्तमो हि पुरुषोत्तमः । स सर्वविदित्यादिस्तुत्या प्रसन्नता द्योत्यते । सर्वभावेन सर्वेण प्रकारेण । अन्यथा व्याघातात् । कृतकृत्यो मुक्तः । किं मामित्यनेन अभी ३ इदमेकमेको अस्मि निषाळभी द्वा किमु त्रयः करन्ति । खलेन पर्षान्प्रति हन्मि भूरि किम्मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्रा इति श्रुतिमुपादत्ते । इदमेकं विश्वमभिप्रत्यहमेको निषाळस्मि नितरां सहत इति निषाट् द्वौ प्रपश्चावभिप्रत्यहमेको निषाळस्मि । त्रयोऽपि प्रपश्चा मम किमेव कुर्वन्ति न किमपि ममानिष्टं कर्तुमीशते । किन्त्वहमेव खल इव खलस्थितानि धान्यानीव भूरीन्बहून्बहुवारं वा तान्निष्ठुरान्निन्दकान्प्रतिहन्मि तस्मादनीश्वरास्ते शत्रवो मां किं निन्दन्तीत्यर्थः । एतद्भगवतो वाक्यम् । अत्र निन्दकेषु भगवतोऽप्रसादोऽ(नर्थात्रा)निष्टावाप्तिश्च श्रूयते । निन्दा च दोषज्ञानादिकेति

प्रसिद्धमेव । वाक्योदाहरणफलमाह ॥ इत्यादीति । अवधारणेन प्राबल्यं सूचयति । प्रसादेन मुक्तिः सगुणवेदनादिति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । अत्रानुमानमप्याह ॥ लोकतश्चेति । इतिशब्दोऽध्याहार्यः । अवसीयत इति वर्तते । भगवत्प्रसादेन संसारान्मुक्तिर्भवति स भगवत्प्रसादस्तद्गुणोत्कर्षवेदनाद्दोषाभाववेदनाच्च भवतीत्ययमर्थो लोकतो लोकदृष्टान्तोपेतानुमानतश्चा(नुमीयते)वसीयते । तथा च प्रयोगः । संसारान्मुक्तिः (परमपु) समर्थपुरुषप्रसादसाध्या मुक्तित्वान्निगडमुक्तिवत् । न च भगवतोऽन्यस्तत्र समर्थोऽस्ति । विमतो भगवत्प्रसादो गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यो महाप्रसादत्वाद्राजप्रसादवत् । पक्षतुल्यत्वान्न व्यभिचारश्चोदनीयः । महातात्पर्यरोधेनेत्यादिनोक्तमुपसंहरन्परकृतापव्याख्याननिरासेऽप्युक्तां युक्तिमतिदिशति ॥ महातात्पर्येति । परममहातात्पर्यस्य । निर्गुणत्वग्रहणमपव्याख्याननिरासार्थम् । कथञ्चनेत्युपाधिसम्बन्धादिनेत्यर्थः । न केवलमानुमानिकं सकलवेदा(दीनां)नां भगवद्गुणोत्कर्षादौ महातात्पर्यम् । किन्तु वाचनिकं चेत्याह ॥ तद्विरुद्ध इति । दोषित्वादेर्विरुद्धोऽखिलस्य शास्त्रस्य । तद्वाक्यं पठति ॥ इति गुह्यतमामिति । इति यन्मया मम पुरुषोत्तमत्वादिकमुक्तमिदं गुह्यतमं शास्त्रं तात्पर्येण सर्वशास्त्रैः प्रतिपाद्योऽर्थः । एतद्बुद्ध्वेति प्रशंसयाऽऽदरः प्रतीयते । यदुक्तं स्थानभेदानुमानं तदन्यथासिद्धमिति परेशितुरित्यनेन सूचितम् । यथोक्तम् । ऐश्वर्याद्रूपमेकं च सूर्यवद्बहुधेयत इति । कालातीतं चेत्याह ॥ अत इति । तत्र परमेश्वरभेदादौ । अधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ तेनेति । सच्छब्दो निर्दोषार्थः । निर्भेद इत्युपसंहर्तव्ये तत्फलोपसंहारोऽयमपव्याख्याननिरासमप्युपसंहर्तुम् ॥ ३-२-८ ॥

टि०—॥ ॐ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॐ ॥ ॥ तन्मात्रोपन्यासस्येति । यद्यपि प्रत्येकमित्यनेनादरसूचनेनाधिकबलत्वसूचनान्न तन्मात्रोक्तिरियं तथाऽपि तद्युत्पादकयुक्त्यनुपन्यासान्नाधिकबलत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्य वैयर्थ्यादित्युक्तमिति ध्येयम् ॥ तात्पर्यमाहेति । तज्ज्ञापिकां युक्तिमाहेत्यर्थः । ननु श्रुत्यादीनां विष्णोरशेषदोषदूरत्वादौ महातात्पर्यविरोधेन तद्दोषवत्त्वाभिधायकवाक्यानां दोषित्वादावमानत्वमित्येव कुतः

अत्र

कल्प्यम् । नियामकविशेषाभावेन दोषाभिधायकवाक्यविरोधात् । निर्दोषत्वाभिधायकवाक्यानामेव निर्दोषत्वादौ महातात्पर्याभावस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यतो दोषाभावाभिधायकवाक्यानां महावाक्यत्वेन प्राबल्यात् । दोषवाक्यानां चावान्तरवाक्यत्वेन दौर्बल्यान्महातात्पर्यविरोधेन दोषवाक्यानाममानत्वकल्पनमेव युक्तं न तु वैपरीत्यमित्यभिप्रेत्य बाध्यबाधकभावप्रयोजकतयाऽभिमतस्य महावाक्यत्वादिविशेषस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थं तत्समर्पकतया तुशब्दं व्याचष्टे ॥ **तुशब्द इति** । नन्वस्त्वेवं महावाक्यत्वावान्तरवाक्यत्वाभ्यां वाक्यद्वयस्य वैलक्षण्यं तथाऽपि महावाक्यविरोधेनावान्तरवाक्यस्य बाध इत्येतत्कुत इत्यतः किमेवं वादिनो महावाक्यविरोधेनावान्तरवाक्यस्य बाधो न दृष्ट इत्यभिमतं किंवा न तत्र नियामकमस्तीति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **दृष्टं हीति** । तत्रावान्तरवाक्यार्थे तदवान्तरवाक्यस्य स्वार्थेऽप्रामाण्यमिति सम्बन्धः । तस्य हि प्रधानीभूताग्निहोत्रवाक्यानुरोधेन दिक्स्वर्ताकाशाः कर्तव्या इत्यत्रैव प्रामाण्याङ्गीकारादिति भावः । धूमपरिहाराय दिक्षुरन्ध्राणि कर्तव्यानीति यावत् । द्वितीयं दूषयति ॥ **महावाक्यं हीति** । ननु दुःखाप्ययसुखावाप्त्योः संसारदशायामपि सत्त्वान्न तन्मात्रस्य मोक्षत्वमिति कथमस्य मोक्षस्वरूपनिरूपणार्थतेत्यतोऽत्र दुःखाप्ययशब्दस्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिपरत्वेन दुःखनिवृत्तिमात्रपरत्वस्य सुखावाप्तिशब्दस्य च निरतिशयसुखाभिव्यक्तिपरत्वेन यत्किञ्चित्सुखावाप्तिपरत्वाभावेन संसारसाधारण्याभावाद्युक्तं मोक्षस्वरूपप्रतिपादकत्वमित्यभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह ॥ **आत्यन्तिकेति** । इदानीं मोक्षस्वरूपनिरूपणस्यापि प्रयोजनविशेषाभावं मन्वानः पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । मोक्षहेतुत्वेनेत्युक्ते स्वर्गादिहेतुत्वाभावप्रसङ्गात्तद्धेतुत्वस्यापि ज्ञापनार्थं तथाऽनुक्त्वा दुःखाप्ययसुखावाप्तिहेतुत्वेनेत्येवोक्तमित्यर्थः ॥ **इत्थम्भूतेति** । अर्थविशेषप्रतिपादकत्वरूपं प्रकारान्तरं प्राप्तस्य शास्त्रस्य दुःखाप्ययसुखावाप्तिहेतुत्वं चिन्हमिति तत्र तृतीयेत्यर्थः । दुःखाप्ययसुखावाप्तिहेतुत्वस्यार्थविशेषप्रतिपादकत्वं विनाऽनुपपत्तेस्तच्चिन्हत्वमिति भावः ॥ **प्रमाणत्वादिति** । अत्र प्रमाणत्वाद्विषयवता भाव्यं परार्थत्वाद्विषयप्रयोजनवता भाव्यमिति हेतुहेतुमद्भावो द्रष्टव्यः । ननु शास्त्रसाध्यत्वात्प्रयोजनस्य विषयेण विनाऽपि शास्त्रेणैव निष्पन्नत्वान्न तस्य विषयनिश्चायकत्वमित्यत आह ॥ **न हीति** ॥ **विषयप्रतिपादनद्वारैवेति** । अन्यथा शास्त्रत्वमेव न स्यात् । वक्तृश्रोत्रोरभिमतमनन्यसाध्यं फलमविकृत्य तेद्धतुभूतं प्रमाणान्तराप्राप्तमर्थं प्रतिपादयतां वाक्यानां समूहस्यैव शास्त्रत्वादिति भावः । मोक्षादिकमित्यादिपदेनाप्रधानप्रयोजनस्य

स्यात्

स्वर्गादेः परिग्रहः। मूले ईशानादित्यस्य विशेषणस्य प्रयोजनमाह ॥ **स हीति** ॥ **तच्च वक्ष्यत इति**। यो मामित्याद्यागमरूपमनुपदमेवोदाहरिष्यमाणमित्यर्थः। सर्वस्वशब्देन पौनरुक्त्यं परिहरति॥ **बृंहितशब्देनेति**। यो मामशेषाभ्यधिकमित्यस्य गुणोत्कर्षज्ञानादेः प्रसादादिहेतुत्वप्रतिपादकतया प्रकृतानुपयोगमाशङ्क्य तदुपयोगितया व्याचष्टे ॥ **अशेषाभ्यधिकमिति**। एवशब्दाभिप्रायमाह ॥ **अन्यज्ञानस्येति**। दोषित्वादिना ज्ञानस्येत्यर्थः॥ **यो मामित्यनेनेति**। उदाहृतांशमात्रस्य विवक्षितार्थप्रतिपादकत्वादिति भावः। ननु यो मामित्यनेन पुरुषोत्तमत्वज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनेऽपि गुणोत्कर्षज्ञानादेस्तदप्रतिपादनात्प्रकृतानुपयोग इत्यतस्तदुपयोगितया व्याचष्टे ॥ **समस्तैरिति**। नन्वत्र ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वोक्तावपि प्रसादस्य तदनुक्तेर्नास्य प्रकृतोपयोगोऽस्तीत्यत आह ॥ **स सर्वविदिति** ॥ **स्तुत्येति**। ननु चोदाहृतवाक्ये सर्वभावेनेत्यनेन सर्वात्मकत्वेन ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वोक्तेर्नास्य प्रकृते उपयोगित्वं प्रत्युत तद्विरोधित्वमेवेति कथमस्य प्रमाणत्वेनोपन्यास इत्यतो व्याचष्टे ॥ **सर्वेण प्रकारेणेति**। पराभिमतार्थे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति**। भजतीत्युक्तभजनव्याघातादुत्तमः पुरुषस्त्वन्य इति पूर्ववाक्यविरोधाच्चेत्यर्थः। ननु गुणोत्कर्षज्ञानिनः कृतकृत्यत्वमात्रमनेनोच्यते न तु मुक्तत्वमिति कथमस्य प्रकृतोपयोग इत्यत आह ॥ **मुक्त इति**। नेति पदं हि लोके प्रतिषेधार्थ एव वर्तते, स्वाध्याये तु प्रतिषेधार्थे उपमार्थे च वर्तते। येन पदेनान्वीयते तत्पूर्वं प्रयुज्यमानं तत्प्रतिषेधे वर्तते ततःपरं प्रयुज्यमानं तत्पदार्थप्रतियोगिकसादृश्ये वर्तते। नेति प्रतिषेधोऽर्थो भाषायामुभयमन्वध्यानं नेन्द्रं देवममंसतीति प्रतिषेधार्थी यः पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति दुर्मदा सो न सुरायामित्युपमार्थी य उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनोपमीयत इति यास्कोक्तेस्तथा चोपमेयवाचिनः खलशब्दादुपरिष्टात्प्रयुज्यमानं नेतिपदं खलपदार्थप्रतियोगिकसादृश्यार्थकमित्याशयेनाह ॥ **खल इवेति**। धान्यानि यद्वत्खलगानीत्यादिस्मृत्यनुसारेण खलपदं खलस्थितधान्योपलक्षकमित्यभिप्रेत्य वा खलपदात्परतः स्थितधान्यपदाध्याहारं वाऽभिप्रेत्यैतत्तात्पर्यमाह ॥ **खलस्थितधान्यानीति**। ये त्वत्र च नशब्दस्य येनान्वीयते ततः पूर्वत्वमभिप्रेत्य क्वचित्पूर्वमपि भवतीत्येतद्वाक्यविषयतामाहुः। तेषामभिप्रायं न विद्मः। ननु निन्दकेषु भगवतोऽप्रसादश्चेद्भवतु निन्दाभावस्य प्रसादसाधनत्वं न तु दोषाभावज्ञानस्य प्रसादसाधनत्वमप्यनेनैव सेद्धुमर्हति। दोषज्ञानस्याप्रसादहेतुत्वानभिधानात्कथमस्य प्रकृतोपयोग इत्यत आह ॥ **निन्दा चेति**। लोकतश्चेत्यादिना

प्रमाणान्तरस्याप्यत्राभिधानाद्वाक्यैरेवेत्यवधारणानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **अवधारणेनेति** । अत्र लोकतश्चेत्युक्तहेतुं प्रति प्रसादेन मुक्तिः सगुणवेदनादित्यस्य साध्यत्वाप्रतीतेरितिशब्दाध्याहारेण योजयति ॥ **इतिशब्द इति** । न च पूर्ववाक्यस्थेतिशब्दानुवृत्त्यैवोपपत्तेः किमध्याहारेणेति वाच्यम् । अन्यान्वितस्यान्यत्रान्वयानुपपत्त्याऽध्याहारस्यावश्यकत्वात्साकाङ्क्षत्वाद्वाक्याभासतां परिहरति ॥ **अवसीयत इति** । लोकस्याप्रमाणत्वादाह ॥ **लोकत इति** । समर्थपुरुषेति उद्देश्यसिद्ध्यर्थं विशेषणम् । भगवत्प्रसादसाध्यत्वस्यैवोद्देश्यत्वात् । न चैवं भगवत्प्रसादसाध्येत्येव साध्यतां किं पर्यवसानसापेक्षेणानेनेति वाच्यम् । दृष्टान्ते साध्यवैकल्यपरिहाराय तस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ **महाप्रसादत्वादिति** । कर्मादिसाध्ये भगवत्प्रसादे व्यभिचारवारणाय महत्त्वेन प्रसादो विशेषितः । तदर्थश्चोत्तमत्वं मोचकत्वमिति यावत् । नन्विन्द्रप्रसादकामोऽहल्यायै जारेति तन्निन्दामेव करोति । अतो भग्नव्याप्तिकमनुमानमित्यतो गीताभाष्यरीत्या दोषकृतोऽपि ते तत्फलं बहुतरो लेपो नासीदित्यर्थप्रतिपादकतया तद्वाक्यस्योत्कर्षमात्रपरत्वेन पक्षतुल्यत्वान्न तत्र व्यभिचार इत्याह ॥ **पक्षतुल्यत्वादिति** । केचित्तु चैद्यादीनां मोक्षसाधनभगवत्प्रसादस्य महाप्रसादत्वेऽपि द्वेषसाध्यत्वेन गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यत्वाभावात्तत्र व्यभिचार इत्यत इदमुक्तमित्याहुः । ननूक्तार्थप्रतिपादकत्वान्महातात्पर्येत्यादिकमनर्थकम् । न चोक्तोपसंहारार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तथाऽप्यत एवेत्येतद्वाक्यं विनैव तत्सिद्ध्या तद्वैयर्थ्यानिरासादित्यतस्तं विनोक्तोपसंहारसिद्धावपि तस्यांशस्यापव्याख्याननिरासे उक्तन्यायातिदेशार्थत्वेनार्थवत्त्वसम्भवादित्यभिप्रेत्योक्ताभिप्रायेणोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ॥ **महातात्पर्यनिरोधेनेतीति** । अत्र मूलेऽत एवेत्यस्यायमर्थः । पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितश्रुत्यर्थनिरासार्थमुपन्यस्तो यो महातात्पर्यनिरोधस्तस्मादेव पराभिप्रेतनिर्गुणे तात्पर्यमपि नेतीति । नन्वत्र भाष्येऽत एवेत्यंशस्यापव्याख्याननिरासे उक्तन्यायातिदेशकत्वे न किञ्चिज्ज्ञापकमिति कथं तत्परत्वमित्यत आह ॥ **निर्गुणत्वेति** । अन्यथा दोषित्वाल्पगुणत्वयोरेव पूर्वपक्षिणा शङ्कितत्वात्तदनुसारेण तद्विरुद्धनिर्दोषत्वगुणपूर्णत्वयोरेव श्रुत्यर्थतयोपसंहर्तव्यत्वान्निर्गुणत्वस्य श्रुत्यर्थत्वाभाववर्णनासङ्गतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **कथञ्चनेत्युपाधिसम्बन्धादिनेत्यर्थ इति** । निर्दोषत्वादौ महातात्पर्यात्तद्विरोधेन दोषित्वादेः पारमार्थिकत्वासम्भवेऽप्यौपाधिकस्याविद्यकस्य वा दोषित्वस्य सम्भवात्तस्य श्रुत्यर्थत्वमस्त्विति न वाच्यमिति कथञ्चनेत्यनेन सूचितमित्यर्थः । उक्तार्थस्य वाचनिकत्वसिद्ध्यर्थं प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे ॥ **इति यदिति** । सादरत्वस्य

कथं लाभ इत्यत आह ॥ **प्रशंसयेति** । अखिलगुणत्वनिर्दोषत्वयोः पूर्वपक्षिणाऽऽक्षिप्तत्वात्सिद्धान्तिनाच समर्थितत्वात्तदनुरोधेनोभयोरप्युपसंहर्तव्यत्वात्कथं गुणपूर्णत्वमात्रोपसंहार इत्यत आह ॥ **सच्छब्द इति** । ननु स्थानभेदेन भगवति भेदस्यैव साक्षात्परेण शङ्कितत्वात्तदनुषङ्गेणैव दोषित्वादेरापादनात्तदनुरोधेन भाष्यकृताऽपि निर्भेदत्वस्यैवोपसंहर्तव्यत्वात्कथं तदनुपसंहृत्य तदनुषङ्गलब्धस्य निर्दोषत्वादेरेवोपसंहार इत्यत आह ॥ **निर्भेद इतीति** ॥ ३–२–८ ॥

अ०—॥ ॐ **अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्** ॐ ॥ न च चित्त्वादभिन्नत्वं जीवस्येशवदाप्यते ॥ यत आभासतामेव श्रुतिरस्य वदत्यलम् ॥ यथैषा पुरुषेच्छाया एतस्मिन्नेतदाततम् ॥ छाया यथा पुंसदृशी पुमधीना च दृश्यते ॥ एवमेवात्मकाः सर्वे ब्रह्माद्याः परमात्मनः ॥ सत्ताप्रतीतिकार्येषु पुमधीना यथेयते ॥ आभासा एव पुरुषा मुक्ताश्च परमात्मनः ॥ छाया विष्णो रमा तस्याश्छाया धातृविशेषकौ ॥ तस्येन्द्रकामौ च तयोस्तयोरन्येऽखिला अपि ॥ हरेर्ब्रह्माऽस्य गीस्तस्या विशेषाविन्द्र एतयोः ॥ मारश्चाभासकाः सर्व एतयोस्तदधीनतः ॥ सर्वेऽल्पशक्तयश्चैवं पूर्णशक्तिः परो हरिः ॥ चेतनत्वेऽपि भिन्नास्ते तस्मादेते न सर्वदा ॥ इत्यादिश्रुतिवाक्येभ्यो ज्ञायते भेद एव हि ॥ आभासत्वं हि निर्णीतं जीवस्य परमात्मनः ॥ तन्न युक्तं यदाभास उपाध्यायत्त ईयते ॥ उपाध्यायत्तताभावादाभासत्वविरोधतः ॥ चेतनत्वेन चांशत्वात्समुदायैक्यमापतेत् ॥

सु०—॥ ॐ अत एवचोपमा सूर्यकादिवत् ॐ ॥ इह परमेश्वरे जीवस्यात्यन्तिकभक्तिसिद्धये भेदाभेदमतं निराक्रियते । तथा हि । जीवब्रह्मणोर्भेदस्तावत्सिद्धान्तिनाऽङ्गीक्रियत एव । अभेदस्त्वनुमानतः सिद्धः । जीवो ब्रह्माभिन्नश्चेतनत्वाद्ब्रह्मवद्ब्रह्मांशत्वात् । यो यदंशः स तदभिन्नो यथेश्वरांशो मत्स्यादिस्तदभिन्न इति । अतो भिन्नाभिन्नो ब्रह्मणा जीव इत्येवं प्राप्ते प्रतिविहितं सूत्रकृता सूर्यकादिवदिति सूत्रखण्डेन । तदेतद्दृष्टान्तवचनमात्रं न कस्यचिदर्थस्य साधकं बाधकं वेत्यतः पूर्वपक्षनिषेधपूर्वकं प्रतिज्ञाहेतू दर्शयति ॥ न चेति । चित्त्वादित्यंशत्वस्याप्युपलक्षणम् । अभिन्नत्वं ब्रह्मणेति शेषः । ईशवद्ब्रह्मवदीश्वरावतारवच्च । आप्यते युज्यते । अस्य जीवस्य । अस्य ब्रह्मण आभासताम् । एवेत्याविगानेनालं विस्पष्टम् । एतदुक्तं भवति ।

अ

न चेतनत्वाद्यनुमानेन जीवस्य ब्रह्माभेदसाधनं युक्तम् । जीवो ब्रह्माभिन्नो न भवति तदाभासत्वाद्यो यदाभासो नासौ तद-भिन्नो यथासूर्यकादिः सूर्यादिनेत्यनुमानविरोधात् । न चासिद्धो हेतुर्विस्पष्टश्रुतिसिद्धत्वादिति । का सौ श्रुतिरित्यतस्तामुदा-हरति ॥ यथेति । छायाऽऽतता तथैतस्मिन्परमात्मन्येतज्जीवजातमाततमायत्तमिति यावत् । एतदेव विशदश्रुतिभ्यां दर्शयति ॥ छायेति । आत्मका अल्पचेतनाः पुरुषाः संसारिणः । तदधीनत्वादिकमेवाभासत्वमिति वक्ष्यति । परमेश्वराभासत्वं (न सर्वेषां सा) च न साक्षात्किन्तु पारम्पर्येणेति स्वरूपकथनाय श्रुतिद्वयं पठति ॥ छाया विष्णोरिति । छायेव छाया । विशेषकौ गरुडशेषौ । तस्य धातुश्छाये । तयोर्गरुडशेषयोः । पुनस्तयोरिन्द्रकामयोः । हरेर्ब्रह्मा । अभास इति सर्वत्र सम्बन्धः। आभासत्वव्याख्यानं तदधीनत इति । सर्व इत्यनेन सर्वेषां परमेश्वराभासत्वमुपपादयति । चशब्दो हरिस्त्विति तुब्दार्थः । आभासत्वे किमित्यत उक्तं चेतनत्वेऽपीति । अत्रापि तदंश(त्वस्योप)त्वोपलक्षणम् । तस्मादाभासत्वात् । सर्वदेत्यनेन भिन्ना एवेत्यवधारणं सूचयति । उदाहृतश्रुतीनां फलमाह ॥ इत्यादीति । जीवस्य परमेश्वराभासत्वं ज्ञायते तेनात्यन्तभेदश्च ज्ञायत इत्यर्थः । न परानुमानयोः सत्प्रतिपक्षत्वमुच्यते । किन्त्वस्मदीयानुमानस्य श्रौतत्वेन प्रबलत्वाद्बाधितत्वमिति भावः । इदानी-मत एव चोपमेति सूत्रावयवं व्याख्यातुं तन्निवर्तनीयामाशङ्कामाह ॥ आभासत्वं हीति । यज्जीवस्य परमात्मन आभा-सत्वं श्रुतिबलेन निर्णीतं तद्युक्तिविरुद्धम् । न हि निरवकाशयुक्तिविरुद्धोऽर्थः श्रुत्याऽपि प्रतिपादयितुं शक्यते । तथा सत्यभि-मान्यधिकरणानारम्भप्रसङ्गात् । अतः सा कथञ्चिद्योजनीयेति । कथं न युक्तमित्यत आह ॥ यदिति । यस्मादाभासः सूर्य-कादिर्जलाद्युपाध्यायत्तो ज्ञायते । आभासत्वस्योपाध्यायत्तत्वं व्यापकत्वेन सर्वत्र निश्चितमित्यर्थः । तथाऽपि कुतो न युक्त-मित्यत आह ॥ उपाधीति । जीवानामिति शेषः । व्यापकस्योपाध्यायत्तत्वस्य जीवेष्वभावाद्व्याप्यमप्याभासत्वं न युक्तम् ।

ततो हेतोरसिद्धेर्दुष्टमनुमानम् । इतश्च दुष्टमित्याह ॥ **आभासत्वेति** । आभासत्वस्य भिन्नत्वेन विरोधतश्चानुमानं दुष्टम् । तथा हि । दर्पणादिना सन्निकृष्टाः प्रतिहताः परावृत्ता नायनरश्मयो मुखेन सन्निकृष्टास्तदेव विषयीकुर्वन्ति । न तु ततोऽन्य आभासो नामास्ति । तत्र व्यवच्छेदः पराक्त्वं सव्येतरव्यत्यासश्चेत्यादिकं भ्रान्त्यैव प्रतीयते । सोपाधिकश्चायं भ्रम इति यावदुपाधिसत्त्वं न निवर्तते । एवञ्चाभासत्वस्याभेदेन व्याप्तत्वाद्भेदसाधने विरुद्धत्वमिति । उपलक्षणं चैतत् । तत्त्वमस्यादिश्रुतिविरुद्धत्वेन कालातीतत्वमपि द्रष्टव्यम् । एवमाभासत्वानुमाने दुष्टे किमिति चेन्निराबाधेन प्रागुक्तानुमानद्वयेनैक्यं सिद्धमित्याह ॥ **चेतनत्वेनेति** । अंशत्वाच्चेत्यन्वयः । ऐक्यं च साध्यमानं न मायावादिनामिवेत्युक्तं समुदायेति ।

टि०—॥ ॐ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॐ॥ आपातप्रतीतभाष्यदिशेदमधिकरणमभेदनिरासेन भेदपरमिति प्रतीयते । तच्चायुक्तम् । पृथगित्यत्र पूर्णतेति भेदसमर्थनस्य पृथगधिकरण एव समाप्तत्वाभिधानेन तदुत्तरसूत्राणां भेदपरत्वाभावसिद्धेरिति भावेन पादसङ्गतिं दर्शयन्नेव प्रकारान्तरेणैतदधिकरणप्रतिपाद्यमाह ॥ **इहेत्यादिना** । ननु न च चित्त्वादभिन्नत्वमित्यादिनोत्तरत्राभेदस्यैवाशङ्क्य निरसनाद्भेदपरत्वमेवास्य सूत्रस्य युक्तम् । न च पौनरुक्त्यं दोषः । वाक्यान्तरद्योतकत्वादित्युक्तरीत्या भेदपरसूत्रान्तरेष्विव तत्परिहारसम्भवात् । तत्कथं भेदाभेदमतनिरासकत्वमस्येत्यादिल्यतोऽत्र पूर्वपक्षभाष्ये भेदस्य सिद्धान्तिनाऽङ्गीकृतत्वेन तत्साधने सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गादेव तदसाधनम् । न तु भेदस्य स्वानभिमतत्वात् । अतो न दोष इत्याह ॥ **भेदस्तावदिति** ॥ **न कस्यचिदिति** । अन्यथा प्रतिदृष्टान्तवचनेन विपरीतस्याप्यर्थस्य सिद्धिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **पूर्वपक्षनिषेधपूर्वकमित्यादि** । अनेनन्वेत्यादिपूर्वार्धः पूर्वपक्षनिषेधपरः । चित्त्वादित्यस्य तद्बहिर्भावेन तदावृत्त्या प्रतिज्ञोपदर्शनपर इत्युक्तं भवति । चेतनत्वेन चांशत्वादित्युपसंहारेंऽशत्वस्यापि श्रवणात्तदनुसारेणोपक्रमोक्तं चित्त्वं तदुपलक्षणतया व्याख्याति ॥ **चित्त्वादितीति** ॥ **ईशवद्ब्रह्मवदिति** । यद्यप्यत्रेशशब्दवाच्येशस्यापि चेतनत्वाद्ब्रह्माभिन्नत्वाच्चोक्तसाध्यसाधनवत्तया दृष्टान्तत्वसम्भवान्न तत्परित्यागेन ब्रह्मणो दृष्टान्ततया व्याख्यानमुचितम् । तथाऽपि परमार्थभूतमायासम्बद्धस्य ब्रह्मण एव परमते ईशत्वात्तत्र विशेष्यभूतब्रह्ममात्रस्योक्तसाध्यसाधनवत्तया दृष्टान्तत्वसम्भवे तत्परित्या-

गेन विशिष्टब्रह्मभूतस्येशस्य तत्त्वेनोपादानमनुचितमिति भावेन विशेष्यभूतब्रह्ममात्रपरत्वेनेदमीशशब्दव्याख्यानमित्यवधेयम् । ब्रह्मणो ब्रह्मांशत्वाभावेन साधनवैकल्यापत्त्या चेतनत्वानुमान इव ब्रह्मांशत्वानुमाने दृष्टान्तत्वासम्भवात्तद्धेत्वभिप्रायेणेशशब्दतात्पर्यमाह ॥ **ईश्वरावतारवच्चेति** । मत्स्यादिरूपब्रह्मांशवदित्यर्थः । भगवदाभासत्ववज्जन्यत्वादेरपि श्रुत्या प्रतिपादनादाभासतामेवेत्यवधारणानुपपत्तिमाशङ्क्य तत्तात्पर्यमाह ॥ **अविगानेनेति** । किमनेन ग्रन्थेनाभेदानुमानस्य दूषणमुक्तं भवतीति न प्रतीयते । आभासत्वस्यश्रुतिसिद्धत्वोक्तेरपि प्रयोजनं न दृश्यत इत्यतस्तदुभयं दर्शयति ॥ **एतदिति** । साकाङ्क्षत्वादपेक्षितं पूरयति ॥ **छायाऽऽततेति** । अनेनाततमिति वक्ष्यमाणमिहापि सम्बध्यते ॥ योग्यतावशाच्च लिङ्गविपरिणाम इति सूचितं भवति ॥ **सूर्यकादिरिति** । सूर्यप्रतिबिम्बादिरित्यर्थः । सूर्यादिप्रतिबिम्ब इत्येवार्थः । अत एव भाष्ये सूर्यादिप्रतिबिम्बोपमत्वत इत्येवोक्तमिति वा । श्रुतेः पूर्वमेवोदाहृतत्वाच्छायेत्याद्युत्तरभाष्यवैय्यर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ **विशदेति** । एकश्रुतित्वभ्रमनिरासायाह ॥ **श्रुतिभ्यामिति** । अवच्छेदकाभावेऽसङ्कुचितवृत्तिनाऽऽत्मशब्देन रुद्रादीनामिव मत्स्यादीनामपि प्राप्त्या तेषामपि ब्रह्माभासत्वाद्ब्रह्माभेदाभावानुमानं स्यादन्यथा तत्रैवोक्तानुमानस्यानैकान्तिकत्वापातादित्यतस्तत्सङ्कुचितवृत्तितामाश्रित्य तत्सङ्ग्राह्यतावच्छेदकमुक्तम् ॥ **आत्मका इति** । तद्व्याचष्टे ॥ **अल्पचेतना इति** । अनेनात्मशब्दश्चेतनपरः कप्रत्ययश्चाल्पार्थ इत्युक्तं भवति । मुक्तानामपि पुरुषत्वात्कथं तत्प्रतिद्वन्द्वित्वेन पुरुषा इत्युक्तिरित्यतोऽत्र पुरुषपदस्य संसारिपरत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेन तद्व्याचष्टे ॥ **संसारिण इति** । उदाहृतवाक्यैर्जीवानां भगवदधीनत्वादिसिद्धावपि कथमाभासत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ **तदधीनत्वादिकमेवेति** ॥ **वक्ष्यतीति** । तावन्मात्रेण चाभासो रूपमेषां चिदात्मनामित्यादिनेति शेषः । आभासत्वमात्रस्यैवाभेदाभावसाधकत्वात्तत्साधनस्य प्रकृतोपयोगेऽपि साक्षात्वपारम्पर्ययोस्तत्साधनानुपयोगित्वात्तद्युत्पादनं भाष्यकारीयमनर्थकमित्यत उक्तं स्वरूपकथनायेति । सर्वेऽल्पशक्तयश्चैवेति चशब्दस्य समुच्चयार्थत्वासम्भवाद्भिन्नक्रमतामाश्रित्य तदर्थमाह ॥ **चशब्द इति** ॥ **अत्रापीति** । स्वोक्तस्य समस्तस्यार्थस्य श्रुतिसिद्धत्वज्ञापनायात्र चित्त्वस्यांशत्वोपलक्षणत्वाश्रयणमिति द्रष्टव्यम् । चेतनत्वेंऽशत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात्तदाश्रयणमित्यप्याहुः । पूर्वश्रुतीनामाभासत्वमात्रप्रतिपादकत्वेन भेदाप्रतिपादकत्वात्कथं भेदज्ञापकत्वकथनमित्यत आह ॥ **जीवस्येति** । भेद एवेत्येवकारतात्पर्यमाह ॥ **अत्यन्तभेदश्चेति** । नन्वाभासत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वकथनमात्रेणासिद्धिपरिहारादाभासत्वेन भेदस्य श्रुतिज्ञेयत्ववर्णनमनर्थकमित्यतोऽत्र नास्मदीयानुमानस्य परानुमानप्रतिपक्षत्वे तात्पर्यं येनाभासत्वस्यासिद्धिपरिहारमात्रेण तत्सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्यात्किन्त्वस्मदीयानुमानस्य श्रौतत्वेन प्राबल्याद्बाधकत्वमेवेति न तद्वर्णनानर्थक्यमिति भावेन तदुक्तेस्तात्पर्यमाह ॥ **न परानुमानयोरिति** । ननु श्रुत्यपेक्षया युक्तेर्दुर्बलत्वात्कथं प्रबलश्रुतिसिद्धाभासत्वापवादकत्वं युक्तेः स्यादित्यत आह ॥ **न हीति** । तत्र हेतुमाह ॥ **तथा सतीति** । तर्ह्याभासत्वप्रतिपादकश्रुतेः का गतिरित्यत आह ॥ **अतः सा यथाकथञ्चिदिति** । तदधीनत्वे सति तत्सदृशत्वरूपासिद्धान्त्यभिताभासत्वपरित्यागेनाभेदाविरोध्याभासत्वपरतया वर्णनीयेत्यर्थः ॥ **जीवेष्वभावादिति** । उपाध्यायत्तत्वे जीवानां तन्नाशे नाशप्रसङ्गः । उपाधीनामविनाशे प्रत्यक्षादिविरोधः सदा संसारित्वं च स्यादित्युभयथा मोक्षशास्त्रवैय्यर्थ्यमिति भावः । आभासत्वविरोधत इत्यस्य पूर्वशेषत्वानुपपत्तेरसङ्गतिमाशङ्क्य परिहरति ॥ **इतश्चेति** । किमनेन ग्रन्थेन दूषणमुक्तं भवतीत्यतस्तद्व्याख्यानपूर्वकं तदुपदर्शयति ॥ **आभासत्वस्येति** ॥ **दर्पणादिनेति** । दर्पणाभिहिता दृष्टिः परावृत्य स्वमाननं व्याप्नुवन्त्याभिमुख्येन व्यत्यस्तं दर्शयेन्मुखमित्यभियुक्तवचनादिति भावः । पराक्त्वादिकं भ्रान्त्यैव प्रतीयत इत्युक्तम् । प्रत्यक्त्वादिविशेषदर्शने सति भ्रान्तेरयोगात् । योगे वा तदनिवृत्तिरेव स्यान्निवर्तकान्तरस्याभावादित्यत आह ॥ **सोपाधिकश्चेति** । अंशत्वस्य हेत्वन्तरत्वज्ञापनाय चशब्दं तदन्विततया योजयति ॥ **अंशत्वाच्चेत्यन्वय इति** ।

अ०— अतः पृथक्त्वमुदितं समुदायांशयोर्भवेत् ॥ ईशाख्यसमुदाये स्यादीशरूपेष्विवोदिता ॥ अतो देहाद्युपाधीनामपाये समता भवेत् ॥ ईशरूपैरथाभासमुख्यतः सूर्यकादिवत् ॥ यदा तदोपाध्यायत्तरूपाणां नाशिता भवेत् ॥ इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह वेदाधिपः प्रभुः ॥ अत एव चोपमेत्येव चान्याभासविशेषिताम् ॥ यदुक्तं तदधीनत्वं सर्वावस्थास्वशेषतः ॥ जीवस्य सदृशत्वं च चित्त्वमात्रं न चापरम् ॥

सु०— मायावादिनो हि जीवानां प्रत्येकं ब्रह्मणाऽत्यन्ताभेदमङ्गीकुर्वते । न चैवमस्मन्मतम् । समुदायैक्ये भेदस्यापि सत्त्वादिति । अत्यन्ताभेदं परित्यज्य समुदायैक्यं कुतोऽङ्गीक्रियत इत्यत आह ॥ अत इति । समुदायैक्याङ्गीकारतो यच्छ्रुत्याद्युक्तं पृथक्त्वं तत्समुदायस्य तदंशस्य च जीवस्य भवेत् । समुदायस्य यावंशौ जीवेश्वरौ तयोर्भवेदिति वा । एतदुक्तं

(अप्रामाण्य)

सु० टि० ॥११३॥

भवति। यदि जीवस्य ब्रह्मणाऽत्यन्ताभेदः साध्येत तदा भेदश्रुतय उपरुध्येरन्। मायिकभेदपरत्वाभिधाने चाप्रमाणमापद्येरन्। न चायमस्माकमस्ति दोषः। जीवब्रह्मणोर्जीवेश्वरयोश्च भेदसद्भावेन तद्विषयत्वोपपत्तेरिति। एतेन चेतनत्वाद्यनुमानस्याभासोद्धारः कृतो भवति। समुदायैक्यमित्युक्तम्। तत्किञ्चित्प्रपञ्चयति॥ ईशाख्येति। ईशशब्दो ब्रह्मपरः समुदाये चेतनानाम्। एतदुक्तं भवति। ब्रह्मैकमेव स्वभावसिद्धं तत्त्वं तत्परमार्थभूतं मायासम्बन्धादीश्वरतामापद्यते। स च सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगज्जननादिकर्ता। जीवास्तु ब्रह्मणोंऽशाश्चित्स्वभावा वन्हेरिव विष्फुलिङ्गा,अत एव ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नाः* परस्परमीश्वराच्च भिन्ना एव। ब्रह्म तु सकलचेतनसमुदायात्मकमतिरिक्तं चेति। अत्र दृष्टान्तमाह॥ ईशेति। यथा भगवद्रूपाणां मत्स्यादीनां समुदाये भगवत्संज्ञा न स्थानतोऽपीत्यादौ सिद्धान्तिनोदिता तथा। एतेनात्यन्ताभेदं परित्यज्य भेदाभेदाङ्गीकारे श्रुतिद्वयमिवांशत्वानुमानं चोक्तं भवति। यदि मत्स्यादयः परमेश्वरस्येव जीवा ब्रह्मणोंऽशाः स्युस्तदा मत्स्यादीनामैश्वर्यादिवज्जीवानां निर्दुःखत्वादिकं स्यात्। अंशेष्वंशिसाधर्म्यस्याव्यभिचारात्। किञ्च यदि जीवस्य ब्रह्मणाऽभेदोऽपि परमार्थः स्यात्तदा ब्रह्मैव भवतीत्युक्त्वा मुक्तिरयुक्ता स्यादित्यत आह॥ अत इति। बुद्धिसन्निहितं तदीयसिद्धान्तमत इति परामृशति। न जीवानां ब्रह्मणा भेदाभेदौ स्वाभाविकौ। किन्त्वभेदः स्वाभाविको भेदस्त्वौपाधिकः। यथेश्वरांशानां मत्स्यादीनामीश्वरेण। इयांस्तु विशेषः। मत्स्याद्या जगदनुग्रहार्थं लीलाविग्रहोपाधिभिन्ना अतिरस्कृतैश्वर्यादिमन्तः। जीवास्त्वनाद्यविद्याकामकर्मादिनिबन्धनदेहेन्द्रियाद्युपाधिभिन्नास्तिरस्कृतब्रह्मस्वभावा उपाधिनिबन्धनदुःखादिभाजश्चेति। यत एवमौपाधिक एव भेदोऽतो ज्ञानकर्मभ्यां देहाद्युपाधीनामात्यन्तिकेऽपाये सति जीवानामीशरूपैः समता भवेत्। यथेश्वररूपाणि कार्यावसाने स्वेच्छयैव लीलाविग्रहत्यागेनेश्वरतामापद्यन्ते। तथा जीवा अप्यनुष्ठितज्ञानकर्मसमुच्चयाः प्रारब्धकर्मावसाने देहाद्युपाधिभिरत्य-

शे० चं० तृ० द्वि० अ० १०

॥११३॥

न्तन्निर्मुक्ताः स्वाभाविकं ब्रह्मत्वमापद्यन्त इति न कश्चिद्दोषः । यदुक्तमुपाध्यायत्ततामावादिति तदसिद्धम् । जीवानामपि सूर्य-कादिवदाभासत्वाङ्गीकारे बाधकाभावादिति (भावेन) शङ्कते ॥ अथेति । अथशब्दः शङ्कोपक्रमे पक्षान्तरे वा । आभासा जीवा मुख्यत इत्युपाध्यायत्तत्वेन । सूर्यकादिना तुल्यं वर्तत इति सूर्यकादिवत् । उत्तरवाक्ये वाऽस्य सम्बन्धः । परिहरति ॥ तदेति । यदि जीवानामुपाध्यायत्तता स्यात्तर्ह्युपाधिनाशे सूर्यकादीनामिव तेषां नाशिता भवेत् । अथोपाधयोऽविनाशिन-स्तदा प्रत्यक्षादिविरोधः सर्वदा संसारित्वं च स्यादित्युभयथा मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यम् । तस्माद्युपाध्यधीनत्वेऽङ्गीकर्तुमशक्ये सुस्थै-वाभासत्वस्यासिद्धिरिति । एतदाशङ्कानिवर्तकत्वेन सूत्रावयवमवतारयति ॥ इत्याशङ्क्येति । चशब्दोऽत एव चोपमेति भिन्न-क्रमः । एतावदेव वाक्यमेतदाशङ्कानिरासार्थं न पुनरिदं सूत्रस्य प्रतीकग्रहणमित्येवशब्दः । अन्यथा हि सूर्यकादिवदित्यस्या-वृत्तिराशङ्क्येत । यद्वैकवाक्यतानिरासेन परकृतस्यापव्याख्यानतामाह । यत एवायमात्मा चैतन्यस्वरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसा-तीतः परप्रतिषेधोपदेश्योऽत एव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवदित्युपमोपादीयते मोक्षशास्त्रेष्विति । यद्यप्येवमेकवाक्यतालाभस्तथाऽप्यर्थदोषस्तत्र तत्र व्युत्पादित एव । वतेर्वैयर्थ्यं च । सूर्यकादिरित्येता-वता पूर्णत्वात् । इतिशब्दाध्याहारश्चैवं न कर्तव्य इति । सूत्रखण्डस्य तात्पर्यमाह ॥ अन्येति । अन्यस्मात्सूर्यकादेराभासा-ज्जीवानां विशेषितां विलक्षणतामनेन सूत्रखण्डेनाह सूत्रकारः । तदेतत्तात्पर्यं सूत्राक्षरैः कथं लभ्यत इत्यत (एतच्छब्द) इदं-शब्दपरामृष्टमर्थं तावद्दर्शयति । यदुक्तमिति । तदधीनत्वं परमात्माधीनत्वम् । अशेषतोऽशेषेषु व्यापारेषु ॥ सन्ध्ये सृष्टि-राह हीत्यादौ । सदृशत्वं च परमात्मना यदुक्तं पुंस्त्वादिवदित्यादौ । किं तत्सदृशत्वम् । चित्त्वमात्रं न चापरं स्वातन्त्र्या-दिकं येन हेतोर्विरुद्धता स्यादिति भावः ।

टि०—॥ **समुदायैक्य इति** । समुदायेन सह जीवानमैक्य इत्यर्थः । न चैवं जीवानां ब्रह्माभेदसिद्धिरेतन्मते चेतनसमूहस्यैव ब्रह्मशब्दवाच्यत्वेन तदभेदे जीवानां ब्रह्माभेदस्यैव सिद्धिरिति भावः । (भास्करमते सकलचेतनसमुदाय एव ब्रह्मसंज्ञा समुदाये च समुदायिभेदाभेदौ प्रसिद्धावित्यर्थः) ॥ **भेदस्यापीति** । समुदायिसमुदाययोर्भेदाभेदप्रसिद्धेरिति भावः । जीवब्रह्मणोर्भेदसमर्पकतया वाक्यं व्याख्याय जीवेशयोर्भेदसमर्पकतयाऽपि तद्योजयति ॥ **समुदायस्येति** ॥ **एतेनेति** । समुदायैक्याङ्गीकारेणेत्यर्थः ॥ **आभासोद्धार इति** । बाधादिरूपाभासोद्धार इत्यर्थः । समुदायैक्ये भेदस्यापि सत्त्वेन भेदश्रुतीनां तद्विषयत्वान्न बाधकत्वमिति भावः । ईशस्य जीववत्समुदायांशत्वात्समुदाये ईशाख्येत्ययुक्तमित्यत आह ॥ **ईशशब्द इति** ॥ **अत एवेति** । अंशत्वादेवेत्यर्थः ॥ **अत्र दृष्टान्तमाहेति** । ब्रह्मणः सकलसमुदायत्वमतिरिक्तत्वं चेत्युक्तस्यासम्भावनापरिहारार्थमिति शेषः ॥ **एतेनेति** । ब्रह्मणोंऽशित्वरूपसमुदायत्ववचनेनेत्यर्थः ॥ **अंशत्वानुमानं चेति** । जीवा ब्रह्मणा भिन्नाभिन्ना ब्रह्मांशत्वाद्यो यदंशः स तेन भिन्नाभिन्नो यथा भगवदंशो मत्स्यादिरित्यनुमानमित्यर्थः । किं तर्हि मत्स्यादीनां जीवानां च सर्वथाऽविशेष इत्यत आह ॥ **इयांस्त्विति** ॥ **अतिरस्कृतैश्वर्यादिमन्त इति** । नन्वत्रातिरस्कृता ऐश्वर्यादयो येषामिति बहुव्रीहिणैव मत्वर्थलाभान्मतुपो वैय्यर्थ्यम् । न च बहुव्रीहिमाश्रित्य मतुप्प्रयोगे वैय्यर्थ्यदोषेऽप्यतिरस्कृताश्चैते ऐश्वर्यादयश्चेति कर्मधारयमाश्रित्य तत्प्रयोगे शब्दान्तरत्वान्न दोष इति वाच्यम् । तथाऽपि कर्मधारयमत्वर्थीयाद्बहुव्रीहिरेवेष्टव्यो लघुत्वादिति न्यायेन शब्दान्तरत्वाश्रयणत्वेऽपि बहुव्रीहिविवक्षयाऽल्पेन शब्देनाभिमतार्थप्रतिपादनसम्भवेन बहुयत्नाश्रयणस्य दोषत्वाद्बहुव्रीह्यपेक्षया कर्मधारयमत्वर्थीये शब्दगौरवस्थले बहुयत्नाश्रयणं दोषः । न तु शब्दसाम्येऽपि । अन्यथा यद्विकारीत्यत्रापि तत्प्रसङ्गादित्यपि न समाधिरत्र सम्भवति । अतिरस्कृतैश्वर्यादिशब्दाददतिरस्कृतैश्वर्यादिमच्छब्दे शब्दगौरवस्य स्पष्टत्वात् । तस्मादेतत्कथमिति चेत् । उच्यते । सर्वादेः कर्मधारयादिनिरिति वचनाल्लाघवाश्रयणेन कर्मधारयादिनिवन्न्यायसाम्यान्मतुप्प्रत्ययोऽपि वचनसाध्य एव भविष्यतीति न किञ्चिदेतत् । ईशरूपैः समता भवेदित्युक्तम् । तत्रेशरूपाणां कीदृशी रीतिर्यत्सादृश्यं जीवानामुच्यत इत्यत ईशरूपस्थितिप्रदर्शनपूर्वकं जीवानां स्थितिमुपपादयति ॥ **यथेत्यादि** । (न बहुव्रीहिनिर्वाह्ये भवन्ति मतुबादय इत्येतन्मूलकः) तत्र तस्येवेत्यस्याप्रसक्तेराह ॥ **सूर्यकादिनेति** । अनेन तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्यनेन ॥११४॥

वतिरित्युक्तं भवति । यथोपाधिक्रियया प्रतिबिम्बे क्रिया तथा देहोपाधिक्रिययाऽपि प्रतिबिम्बे क्रिया भवतीति क्रियातौल्यादिति भावः ॥ **उत्तरवाक्ये वेति** । तथा च तत्र तस्येवेत्यनेनैवात्र वतिरिति भावः ॥ **प्रत्यक्षादिविरोध इति** । प्रत्यक्षादिभिरुपाधिनाशस्य सिद्धत्वादिति भावः ॥ **सर्वदेति** । उपाधेः कदाऽप्यनपगमादिति भावः ॥ **उभयथेति** । जीवनाशपक्षे सर्वदा संसारित्वपक्षे चेत्यर्थः ॥ **सुस्थैवेति** । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यानिवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः । प्रतीकग्रहणमेवैतत्किन्न स्यादित्यत आह ॥ **अन्यथेति** । एवशब्दस्य प्रयोजनान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । किं तदपव्याख्यानमित्यतस्तदेव दर्शयति ॥ **यत एवेति** ॥ परप्रतिषेधोपदेश्योऽन्यनिषेधमुखेनेव इत्यर्थः । मोक्षशास्त्रेष्वितीत्यत्रत्यस्येतिशब्दस्येति परकृतस्येति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ **तत्र तत्रेति** । निर्विशेषत्वमेतेन मुक्तोऽहमितिवद्ब्रवेदित्यादिना जन्माधिकरणे निर्विशेषत्वदूषणेनेक्षत्यधिकरणे वाङ्मनसातीतत्वपरप्रतिषेधोपदेश्यत्वानिराकरणेन जिज्ञासासूत्रादौ च सार्वज्ञादिविशेषाणामपारमार्थिकत्वनिरासेन निर्विशेषत्वादिरूपेऽर्थे दोषस्तत्र तत्र व्युत्पादित एवेत्यर्थः । तथा चार्थदोषेणैकवाक्यत्वस्यात्रासम्भवाद्वाक्यभेदाश्रयणमेव युक्तमिति भावः । एवं वतिपरित्यागे इतिशब्दाध्याहारश्च न कर्तव्य इति सम्बन्धः ॥ **इदंशब्दपरामृष्टमिति** । यद्यप्येतदोऽशित्युक्तत्वादत इत्येतदोरूपमित्येतच्छब्दपरामृष्टमित्येव वक्तव्यं तथाऽप्येतदोऽशित्यत्र इदम इशित्यत इदम इत्यनुवृत्तिरस्तीत्याशयेन वाऽयं प्रकृतोऽत इतिशब्द इदंशब्द इत्याशयेन वेदंशब्दपरामृष्टमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ **अशेषेषु व्यापारेष्विति** । यद्यप्यत्रावस्थागतसाकल्यैर्थ्यस्य सर्वशब्देनैवोक्तत्वादशेषशब्दस्य तदर्थकत्वासम्भवेऽप्यशेषाः समस्तजीवा इत्यादाविव सर्वशब्देनैव प्राप्तसङ्कुचितार्थत्वशङ्कानिरासेन तद्विवरणरूपतया तच्छेषत्वमेव व्याख्यातुं शक्यं तथाऽपि तथा सत्यवस्थामात्रे जीवस्य भगवदधीनत्वलाभेऽप्येकैकस्यामवस्थायामशेषव्यापारेषु तस्य तदधीनतायाः अवश्यं वक्तव्याया अलाभात्तल्लाभायाद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात्सप्तम्यर्थेऽशेषत इति तासिमाश्रित्य व्यापारेष्विति पदान्तरमध्याहृत्य तच्छेषतयैव व्याख्यानं कृतमित्यवधेयम् ॥ **यदुक्तं पुंस्त्वादिवदित्यादाविति** । तत्रास्येति प्रकृततद्गुणसारत्वपरामर्शादिति भावः ॥ **हेतोर्विरुद्धेति** । स्वातन्त्र्यादिसादृश्यस्य हेतुशरीरप्रवेशे तस्य भेदाभावव्याप्तत्वेन तेन भेदसाधनं विरुद्धं स्यादिति भावः ।

अ०—तावन्मात्रेण चाभासो रूपमेषां चिदात्मनाम् ॥ नोपाध्यधीनतायैश्च नातिसाम्यं निदर्शने ॥ किञ्चित्सुखादिसादृश्यमपीशेनासुरान्तृते ॥

तत आभासते नित्यं तद्वदाभासतेऽपि च ॥ भानमस्तित्वमपि चैवासमन्ताद्यतस्ततः ॥ जीव आभास उद्दिष्टः सदैव परमात्मनः ॥

सु०—इदानीमत एव चोपमेति वाक्यं योजयति ॥ तावन्मात्रेण चेति । तदधीनत्वतत्सदृशत्वमात्रेणैषां चिदात्मनां रूपं स्वरूपमस्माभिराभास इत्युक्तम् । सूर्यकाद्युपमा च तावन्मात्रेणोपपा[द्य]तेति चार्थः । जीव इति वक्तव्ये एषां चिदात्मनां रूपमिति वचनं मुक्तेष्विदं द्वयमस्तीति दर्शयितुम् । अनेनात एव प्रकृताभ्यां तदधीनत्वतत्सदृशत्वाभ्यामेवाभासत्वं सूर्यकाद्युपमा चोक्तेति स्वाभिप्रायप्रकटनं सूत्रार्थ इत्युक्तं भवति । एवशब्दव्यावर्त्यं दर्शयति ॥ नेति । उपाध्यधीनत्वतन्नाशनाश्यत्वजडत्वाद्यैरपि नेत्यर्थः । बहुवचनप्रयोगान्नाशिता भवेदित्यापादनमप्युपलक्षणं बोद्धव्यम् । नन्वेवं सति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावो न स्यात् । अत्यन्तसाम्ये हि स भवति । अन्यथा प्रमेयत्वादिमात्रसाम्यस्य सर्वत्र सम्भवेन मशकोऽपि मातङ्गस्य दृष्टान्तः स्यादित्यत आह ॥ नातिसाम्यमिति । निदर्श्यते साध्येन साधनस्य व्याप्तिरत्रेति हि निदर्शनम् । अतः साध्यसाधनधर्मसाम्यमेव दार्ष्टान्तिकेन तत्रान्वेष्टव्यम् । न त्वतिसाम्यम् । तथा सति सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । मशकादेरपि विवक्षितधर्मसाम्ये दृष्टान्तत्वं नानिष्टमिति । ननु चित्त्वमात्रमित्यसत् । मुक्तौ सुखाद्यङ्गीकारविरोधादित्यत आह ॥ किञ्चिदिति । असुरान्विहायान्येषां जीवानामीशेन किञ्चित्सुखादिसादृश्यमप्यस्त्येव । सुखादिसादृश्यं विद्यमानमप्यसर्वगामित्वान्नोक्तम् । चित्त्वसादृश्यं तु सर्वगामित्वादुक्तमिति भावः । निरवधिकसुखादिव्यवच्छेदाय किञ्चिदित्युक्तम् । अन्यथा हि हेतोर्विरुद्धता स्यात् । अयं समुदायार्थः । ब्रह्माभासत्वादिति हेतोर्ब्रह्माधीनत्वात्तत्सदृशत्वाच्चेत्यर्थो न तु सूर्यकादिवत्प्रतिबिम्बत्वादिति । न चायमर्थोऽसिद्धः । निपुणतरं प्रागुपपादितत्वात् । न चोपाध्यधीनत्वेन व्याप्तो येन तद्व्यावृत्त्या व्यावर्तेत । उपाध्यधीनतारहितेष्वपि भावात् । न च भागासिद्धिः (द्धः) । चिदात्मस्वरूपतयोपपादितत्वात् । नापि विरुद्धः । भिन्ने-

(ष्वेव भा)ष्वपि भावात् । तथाऽपि बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यात्सूर्यकादिदृष्टान्तः साध्यसाधनविकल इति चेन्न । प्रमाणाभावात् । न तावत्प्रत्यक्षम् । तस्य प्रत्यक्त्वपराक्त्वादिना भेदग्राहित्वात् । प्रत्यभिज्ञानं त्वसिद्धमेव । नाप्यनुमानं लिङ्गाभावात् । अत्यन्तसादृश्यस्य सव्येतरकरादिना व्यभिचारात् । वैधर्म्याभावस्य चासिद्धत्वात् । क्रियासाम्यस्य छायादावनैकान्त्यात् । पृथक्कारणाभावस्य नित्येषु व्यभिचारात् । बिम्बकारणमात्रजन्यत्वस्य सन्दिग्धत्वात् । पृथग्दृष्टकार्यानुरोधेन ह्यदृष्टमपि पृथक्कारणं कल्प्यते । न तु कारणादर्शनेन दृष्टकार्यापलापः । तथा सति बहुविप्लवापत्तेः । ततः कारणमुपाधिरेव कल्प्यतां । आगमास्तु प्रत्य(क्षादिवि)क्षविरोधादुपचरितार्था एव । यदि च जलादिना प्रतिहता नयनरश्मयो मुखमीक्षन्ते तदा शिलादिप्रतिहता अपीक्षेरन् । न चास्यां प्रक्रियायां स्वच्छतायाः कोऽप्युपयोगोऽस्तीत्यलम् । तत्त्वमस्यादिश्रुतिविरोधस्तु परिहरिष्यते । अतो निर्दोषमेवाभासत्वानुमानमिति । ननु ब्रह्माभासशब्दो जीवस्य ब्रह्माधीनतां ब्रह्मसदृशतां च कया वृत्त्या वक्ति । गौण्येति चेत् । एवं तर्हि स्मदायत्ते शब्दप्रयोगेऽवाचकं किमिति प्रयोक्ष्यामह इति प्रयोजनं वाच्यम् । मैवं योगाश्रयणादित्याह ॥ तत इति । तेन परमात्मना निमित्तेनाभासते प्रतीतो भवतीति प्रतीतौ तदधीनत्वमुच्यते । तद्वद्ब्रह्मवदाभासत इत्यनेन तत्सदृशत्वम् । अपि चेति व्याख्यानसमुच्चये । भानं ज्ञानम् । अस्तित्वं सत्त्वम् । अस्तिशब्दोऽव्ययम् । अस्ति स्वस्तीति पाठात् । अपिशब्दो भानास्तित्वयोः समुच्चये । चशब्दो व्याख्यानसमुच्चये । एवशब्दस्य तत एवेति सम्बन्धः । आ इत्यनुवादेन समन्तादिति व्याख्यानम् । यतः कारणात्ततः परमात्मन एव जीवस्य भवतस्ततः कारणादित्यावृत्त्या योज्यम् । मा चाऽसा च भासे आ सर्वकालवर्तिन्यौ भासे आभासे परमात्माधीने आभासे यस्यासौ परमात्माभासः । पूर्वान्तवत्स्वरःसन्धौ क्वचिदेव परादिवत् । द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यणादेशः परादिवदिति वचनान्न यतिभङ्गः शङ्कनीयः ।

टि०—॥ **उक्तमिति** । सौत्रोपमाशब्दार्थतयेत्यर्थः ॥ **चार्थ इति** । तावन्मात्रेण चेति भाष्यगतचशब्दार्थ इत्यर्थः ॥ **इदं द्वयमस्तीति** । यद्यपि संसारिष्वपि तदधीनत्वं तत्सदृशत्वं चेति द्वयमस्त्येव तथाऽपि व्यक्तं नास्तीत्यभिप्रायेणेयमुक्तिरिति ध्येयम् ॥ **अनेनेति** । यदुक्तं तदधीनत्वमित्यादिभाष्यग्रन्थेनेत्यर्थः ॥ **स्वाभिप्रायेति** । सूत्रकाराभिप्रायेत्यर्थः । जडत्वाद्यैरित्याद्यपदेन बिम्बसन्निधिनाशनाशित्वादिपरिग्रहः । ननु तदोपाध्यायत्तरूपाणां नाशिता भवेदित्युपाध्यायत्तत्वेन नाशित्वमात्रस्यैव प्रागापादितत्वादापादकतयोक्तस्योपाध्यायत्तत्वस्यापाद्यतयोक्तस्य नाशित्वस्य चानभिमतत्वात्तयोरेवैवकारव्यावृत्ततया व्याख्यानमुचितं न तु जडत्वादीनाम् । तेषां प्रागनापादितत्वादित्यतो नाशितेत्यस्य तदुपलक्षणत्वान्नाशित्वस्येव जडत्वादेरपि तेन प्रागापादिततया विवक्षासिद्धेर्युक्तमेवैवकारव्यावृत्ततया तद्व्याख्यानमित्यभिप्रेत्याह ॥ **इहेति** । नाशितेत्यस्य जडत्वाद्युपलक्षणत्वे भाष्यकारीयं नियामकमाह ॥ **बहुवचनेनेति** । नाशितेत्यस्य जडत्वानुपलक्षणत्वेनोपाध्यधीनताद्यैरिति जडत्वादिसङ्ग्राहकबहुवचनानुपपत्तिरिति भावः । यद्यप्यत्र नाशित्वस्येव जडत्वादेरप्याद्यशब्देनैव गृहीतत्वात्तत्सङ्ग्राहकाद्यपदप्रयोग एव नाशितेत्यस्य जडत्वाद्युपलक्षणत्वनियामकतया वक्तुं शक्यते । तथाऽपि बहुवचनासमभिव्याहृतस्य तस्य सावकाशत्वेन तन्नियामकत्वानुपपत्त्या तत्समभिव्याहृतस्यैव नियामकत्वेनानुसरणीयत्वात्प्राप्ताप्राप्तविवेकेन बहुवचननिर्देशस्यैव तत्र नियामकत्वपर्यवसानमित्यभिप्रेत्य बहुवचनप्रयोगादित्येवोक्तमित्यवधेयम् ॥ **एवं सतीति** । तदधीनत्वतत्सदृशत्वमात्रेण सूर्यकाद्युपमोपपादन इत्यर्थः ॥ **तथा सतीति** । अत्यन्तसाम्यस्य विवक्षायामित्यर्थः । धूमानुमाने प्रकृतसाध्यसाधनवत्तया पर्वतमहानसयोः सत्यपि साम्ये पर्वतत्वमहानसत्वाभ्यां वैषम्येणात्यन्तसाम्याभावाद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावाभावप्रसङ्गादिति भावः । नन्वेवं किञ्चित्साम्यान्मशकोऽपि मातङ्गस्य दृष्टान्तः स्यादित्यत आह ॥ **मशकादेरपीति** ॥ **विवक्षितेति** । साध्यसाधनेत्यर्थः । ननु यदि सुखादिसादृश्यमस्ति तर्हि तदपि वक्तव्यमेव । अन्यथा सतश्चित्त्वस्याप्यवक्तव्यत्वापातात् । विद्यमानत्वाविशेषेऽपि सुखादिसादृश्यस्यावक्तव्यत्वे चित्त्वसादृश्यस्यैव च वक्तव्यत्वे नियामकाभावादित्यत आह ॥ **सुखादीति** ॥ **अन्यथेति** । निरवधिकसुखाद्यव्यवच्छेद इत्यर्थः ॥ **विरुद्धतेति** । निरवधिकसुखादिसादृश्यस्य भेदाभावव्याप्तत्वात्तेन भेदसाधनस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः । यदुक्तमित्यादिभाष्येण सूचितमाभासत्वानुमानस्यासिद्ध्यादिदोषपरिहारं तत्तन्निवर्तनीयदोषशङ्काप्रदर्शनपूर्वकमुपपादयितुमन्यथाभासाविशेषितामित्यादेः किञ्चित्सुखा-

दिसादृश्यमपीशेनासुरानृत इत्यन्तस्य वाक्यसमुदायस्य तात्पर्यार्थमाह ॥ **अयं समुदायार्थ इति** । तदधीनत्वं जीवस्य सदृशत्वं चेत्यनेन लब्धमर्थमाह ॥ **ब्रह्मेति** । यदुक्तमित्यस्य तात्पर्यमाह ॥ **प्रागुपपादितत्वादिति** । सन्ध्ये सृष्टिराह हीत्यादौ ब्रह्माधीनत्वस्य पुंस्त्वादिवदित्यत्र च सदृशत्वस्योपपादितत्वादित्यर्थः । उपाध्यधीनताद्यैर्नेत्यस्य तात्पर्यमाह ॥ **न चेति** । कुतो न तद्व्याप्त इत्यत आह ॥ **उपाध्यधीनतारहितेष्वपीति** । चक्षुराद्यभिमान्यपभ्रष्टदेवेषु सूर्याद्यधीनत्वे सति तत्सदृशत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । तेषां च जीवत्वादनादिनित्यत्वेनोपाध्यधीनत्वाभावादिति भावः । किञ्चित्सुखादिसादृश्यमपीशेनासुरानृत इत्यनेन लब्धमर्थमाह ॥ **न च भागासिद्ध इति** । सुखादिसादृश्यस्यासर्वगामित्वप्रयुक्तं भागासिद्धत्वं च नेत्यर्थः ॥ **चिदात्मरूपतयेति** । चित्त्वरूपतयेत्यर्थः । न चापरमित्यनेन लब्धमर्थमाह ॥ **नापि विरुद्ध इति** । भाष्यकारीयं दोषाभावोपपादनमुपलक्षणपरमित्यभिप्रेत्य सम्भावितं दोषान्तरमाशङ्क्य परिहरति ॥ **तथाऽपीत्यादिना** । तत्कथमित्यतः किमत्र प्रत्यक्षमभिमतमुतानुमानमागमो वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं निराचष्टे ॥ **न तावदिति** । ननु यथा बहिःस्थितश्चैत्रो यत्स्वलक्षणः प्रतिपन्नस्तत्स्वलक्षण एव वेश्मान्तः स्थितोऽपि भाति । तथा यत्स्वलक्षणं ग्रीवास्थं सुखं तत्स्वलक्षणमेव दर्पणस्थमपि भाति न तद्वस्त्वन्तरत्वे युज्यते । तस्मादेकमेकदेशस्थं च मुखं भ्रान्त्या भिन्नं भिन्नदेशस्थं च भातीति चेन्न । किमनेन सादृश्यप्रतीतिरुपन्यस्ता प्रत्यभिज्ञा वा । नाद्यः । तयाऽभेदासिद्धेः । अन्यथा गवये गोसादृश्यावगत्या तदभेदसिद्ध्यापातादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति ॥ **प्रत्यभिज्ञानं त्वसिद्धमेवेति** । अयमर्थः । प्रतिबिम्बो हि बिम्बाद्भिन्नतया साक्षात्क्रियत इति तावदविवादः । अन्यथा त्वयाऽपि कस्य भ्रमत्वमुच्येत । न च भेदं भेदकं च साक्षात्कुर्वन्नभेदमपि साक्षात्कुर्वन्दृष्टः । न चैक्ये साक्षात्कृते सोपाधिकभेदभ्रमोऽपि युक्तः । तदुपादानस्याप्यैक्याज्ञानस्यैक्यज्ञानेन निवृत्तत्वात् । न चोपाधिनिवृत्तिसहकृतमेव ज्ञानमज्ञाननिवर्तकम् । ज्ञाते कदाऽपि न जानामीत्यननुभवेन ज्ञानस्य स्वप्रागभावं प्रतीवाज्ञानं प्रत्यप्यन्यानपेक्षस्यैव निवर्तकत्वात् । न च बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्ये ज्ञातेऽपि तदवच्छिन्नचैतन्यैक्यस्याज्ञानात्तत्रभेदभ्रम इति वाच्यमतिप्रसङ्गात् । न च बिम्बप्रतिबिम्बैक्यस्यैक्याज्ञानाभावेऽपि मूलाविद्याकार्योऽयं भेदभ्रमः । तथा सति व्यावहारिकत्वापातात् । न च सोपाधिकभ्रमं प्रति नाज्ञानज्ञाने उपादाननिवर्तके किन्तूपाधिसन्निधानरूपदोषतदपगमाविति वाच्यम् । दोषो निमित्तमात्रं कार्यानुगुणं मिथ्याभूतमज्ञानमेव तूपादानमिति

त्वन्मतहानेरन्यथा ह्यज्ञानाकार्यत्वेन ज्ञानानिवर्त्यत्वेन च बिम्बप्रतिबिम्बभेदस्य सत्यत्वापातादिति। द्वितीयं दूषयति ॥ **नापीति** ॥ **लिङ्गेति** । तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावादित्यर्थः । तत्कथमित्यतस्तत्सिद्धिं वक्ष्यमत्यन्तसादृश्यं वैधर्म्याभावो वा क्रियासाम्यं वा पृथक्कारणाभावो वा बिम्बकारणमात्रजन्यत्वं वेति कल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **अत्यन्तेति** । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **वैधर्म्याभावस्य चेति** । प्रत्यक्त्वपराक्त्वादिवैधर्म्यस्यैव परिदृश्यमानत्वादिति भावः । न तृतीय इत्याह ॥ **क्रियेति** । चतुर्थं प्रत्याह ॥ **पृथगिति** । न पञ्चम इत्याह ॥ **बिम्बेति** । ननु कारणान्तरस्यादर्शनाद्बिम्बकारणमात्रजन्यत्वनिश्चयो भविष्यतीत्यत आह ॥ **पृथगिति** । परिवेषेन्द्रचापच्छाया प्रतिसूर्यादावित्येति शेषः ॥ **तथा सतीति** । भेरीघातादिकृ(?)सहेत्वभावाद्ध्वनावुपरतेऽप्युपलभ्यमानस्य प्रतिध्वनेरपि शब्दान्तरत्वाभावापातादित्यर्थः । नन्वस्तु तर्हि नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तयन्तं कदाचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतमिति शास्त्रीयो व्यवहार एव बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्ये प्रमाणमिति तृतीयः पक्षः । अत्र वारिस्थे प्रतिबिम्बे बिम्बवाचकादित्यशब्दप्रयोगात्तदैक्यसिद्धेरित्यतश्चित्रिते सिंह इति लोकव्यवहारवत् * यथा दारुमयी योषा यथा चर्ममयो मृग इत्यादिस्मार्तव्यवहारवच्च भेदप्रतीतिबलादेव वारिस्थमादित्यमिति व्यवहारस्य सादृश्यादिनिमित्ततया गौणत्वेनाभेदनिमित्तत्वाभावाद्व्यपदेशमात्रस्यैव प्रत्यक्षबाधकतायां चादित्यो यूप इत्यादावपि तत्प्रसङ्गात्तत्कथमनेनाभेदः सिध्येदित्याशयेनाह ॥ **आगमास्त्विति** । पूर्वोक्तमनूद्यातिप्रसङ्गेनापि दूषयति ॥ **यदि चेति** । ननु जलादेः स्वच्छत्वात्तत्प्रतिहतानां नायनरश्मीनां स्वमुखग्राहकत्वसम्भवेऽपि शिलादेरस्वच्छत्वान्न तेन प्रतिहतानां तेषां स्वमुखग्राहकत्वमित्यतः प्रतिफलत्वेनोपाधित्वपक्षे जलादेः स्वच्छत्वोपयोगसम्भवेऽप्यभिघातकत्वमात्रेणोपयोगपक्षे स्वच्छत्वस्य न कथमप्युपयोगोऽन्यथा विरलावयवस्य जलस्य नेत्राभिघातकत्वे स्वच्छजलान्तर्गतशिलाद्यग्रहणापत्तेरित्याशयेनाह ॥ **न चास्यामिति** ॥ **परिहरिष्यत इति** । ईशत्वेनैव विज्ञातमनीशत्वेन चेच्छ्रुतिः । अनीशत्वेन विज्ञातमीशत्वेनाथवा दिशेत् । उपजीव्यविरोधेन नैवमात्मत्वमेष्यतीत्यादिनेति शेषः । आभासत्वानुमानमितीत्यत्रत्येतिशब्दस्येत्ययं समुदायार्थ इति पूर्वेणान्वयः ॥ **कया वृत्त्येति** । अभिधानाद्यभावेन रूढेरसम्भवात् । अवयववृत्त्यप्रतिभासेन योगस्याप्यनुपपत्तेर्न तस्य तत्र मुख्यवृत्तिः सम्भवति । नाप्यमुख्यवृत्तिः । तस्याः प्रयोजनसापेक्षत्वेनासति तदनुपपत्तेरिति मूढाभिसन्धेरियमाशङ्का । आशयमजानानः शङ्कते ॥ **गौण्येति चेदिति** ।

प्रयोजने

५ पंक्तौ - षष्ठ्यन्तासमर्थादेव भावे त्वतलोर्विधानात् अस्य च

पूर्ववादी स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **एवं तर्हीति** ॥ **तेन परमात्मनेति** । अनेनाद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात्तेनेति तत इति तृतीयान्तात्तसिरित्युक्तं भवति ॥ **निमित्तेनेति** । जीवकर्तृकप्रतीतावीश्वरस्य कर्तृत्वकरणत्वयोरसम्भवान्न तत्रेयं तृतीया किन्तु निमित्त एवेति भावेनेदमुक्तम् ॥ **तद्वदिति** । तत्र तस्येवेति लक्षणस्य प्रायिकत्वेनाभियुक्तैर्व्याख्यातत्वात्प्रथमान्तादेवात्र वतेरिति भावः ॥ **व्याख्यानसमुच्चय इति** । तत आभासत इति व्याख्यानस्य तद्वदाभासत इति व्याख्यानस्य च समुच्चयेऽपि चेति समुदायरूपो निपात इत्यर्थः । नन्वस्तीत्येषोऽस्तेर्लट् तत्कथं तिङन्तादस्तिशब्दाद्भावप्रत्ययः । तस्य भावस्त्वतलाविति षष्ठ्यन्तत्वाभावादित्यत आह ॥ **अस्तिशब्द इति** । सत्ताविशिष्टकर्तृवाच्यस्तिशब्दो निपातत्वादव्ययमित्यर्थः । ततश्चाव्ययस्य सर्वविभक्त्यन्ततया युक्तः षष्ठ्यन्ताद्विहितस्त्वप्रत्ययोऽस्तिशब्दादपीति भावः । कथमस्य निपातत्वं येनाव्ययत्वमित्यतो विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति भाष्यं मनसि निधाय तदुपपादयति ॥ **अस्ति स्वस्तीति पाठादिति** । विभक्तिप्रतिरूपकेषु पाठादित्यर्थः । यद्यपि स्वरादिपाठादप्यव्ययत्वमस्योपपादयितुं शक्यं तथाऽपि तस्य सत्तामात्रार्थत्वेनास्तीत्येतावतैव सत्तालाभात्तदर्थकत्वप्रत्ययवैयर्थ्यप्रसङ्गात्तदनाश्रयणमिति मन्तव्यम् । **व्याख्यानसमुच्चय इति** । तत आभासत इति पूर्वोक्तव्याख्यानेन भानमस्तित्वमिति व्याख्यानस्य समुच्चय इत्यर्थः । आ समन्तादिति भाष्येऽन्यतरेणान्यतरस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ **आ इत्यनुवादेनेति** । भा चासा च भासेत्येव मूलपाठः । अत्र भानं भा आसनमासा भा च आसा च भासे इति विग्रहो द्रष्टव्यः ॥ **परमात्माभास इति** । यद्यप्यत्र परमात्माभास इति पदं नास्ति तथाऽपि ब्रह्माभासशब्दार्थकथनार्थमस्य वाक्यस्य प्रवृत्तत्वात्तदुपपत्त्यर्थं परमात्माभास इत्युक्तमिति भावः । ननु पदमध्ये विरामाद्यतिभङ्ग इत्यत आह ॥ **पूर्वान्तेति** । योऽयं पूर्वापरयोरेकादेशः स्वरः सन्धौ सवर्णदीर्घादिः स प्रायः पूर्वान्तवत्क्वचिदेव परादिवच्च द्रष्टव्यः । अत एवान्तादिवच्चेति पाणिनिः सस्मार । यणादेशः पूर्वान्तोऽपि परादिवदेव द्रष्टव्यः । अत्र च स्वरस्य परादिवद्भावे व्यञ्जनमपि परादिवद्भवति । तद्भक्तत्वात् । प्रकृते च पूर्वापरयोरेकादेशस्यैकारस्य पूर्वान्तवद्भावान्न यतिभङ्ग इति भावः । वचनाद्वृत्तरत्नाकरवचनात् । एतच्च यतिभङ्गस्य शास्त्रदोषत्वमङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु य उपाधिर्लगति साध्ये सम्बन्धविशेषण इत्याद्यभियुक्तप्रयोगदर्शनान्न तस्य शास्त्रदोषत्वं किन्तु काव्यदोषत्वमेवेति प्रमेयदीपिकायां टीकाकृतोक्तं समाधानमेवात्रावधेयम् ।

अ०— न जलायत्तसूर्यादिप्रतिबिम्बोपमत्वतः ॥ तदधीनत्वमेवेति किञ्चित्सादृश्यमेव च ॥ सम्प्रकाशयतः सूत्रगतावाखिलमानतः ॥ जीवेशभेददृष्टयैव समुदायैकता कुतः ॥

सु०— ॥ न जलायत्तसूर्यादिप्रतिबिम्बोपमत्वत इति । सूर्यादिप्रतिबिम्बा यथा जलाद्युपाध्यायत्तास्तथोपाध्यायत्तत्वेनाभासो नेत्यर्थः । नन्वयमर्थो नोपाध्यधीनताद्यैरित्यनेनैवोक्तः । सत्यम् । यदुक्तमित्यादिनोक्त एवार्थस्तत आभासत इत्यादिना प्रपञ्चित इत्यदोषः । तथा हि * रूपमेषां चिदात्मनामित्युक्तस्य तात्पर्यं सदैवेत्युक्तम् । स्यादेतत् । सूत्रकारेण दृष्टान्तमात्रमुक्तम् । तद्बलात्काश्चिद्धेतुरध्याहर्तव्यः । न चाभासत्वमेवेत्यस्ति नियमः । नाप्याभासपदोपादाने नियामकमस्ति । तस्मादसङ्गतमेतत् । मैवम् । आभास एव चेति सूत्रकारोक्तस्य ब्रह्माभासत्वस्यात्र हेतुत्वेन विवक्षितत्वात् । ब्रह्मांशत्वेनाक्षेपे तदधिकरणगतार्थस्यैव (तु) बुद्धिसन्निधानात्तत्र कर्तव्य एवायं चर्चोऽत्र कृत इति न कश्चिद्दोषः । ननूपाधिमत्त्वेनैव जीवस्य भगवत्प्रतिबिम्बत्वमिति सिद्धान्तः । उपाधेरपि नित्यचेतनत्वेन दोषपरिहारः । यथोक्तम् । उपाधेश्चैव नित्यत्वान्नैव जीवो विनश्यति । स्वरूपत्वादुपाधेश्च न भिन्नोपाधिकल्पनेति । तत्कथमेतत् । इत्थम् । द्विविधो हि जीवोपाधिः । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्र स्वरूप(स्वभाव)प्रतिभासहेतुराभ्यंतरः । स्वभावविपरीतावभासहेतुरन्तःकरणादिर्बाह्यः । तदायत्तत्वादिकं चैतन्यस्य नास्तीत्यभिप्रेत्येदमुदितम् । तदुक्तम् । जीवोपाधिर्द्विधा प्रोक्तः स्वरूपं बाह्य एव च । बाह्योपाधिर्लयं याति मुक्तावन्यस्य तु स्थितिरिति । निरुपाधिप्रतिबिम्बा वाचो युक्तिरपि बाह्योपाध्यधीनत्वाभावाभिप्रायेण नेतव्येति । सौत्रश्चशब्द आभासत्वसमुच्चयार्थतया व्याख्यातः । अवधारणार्थो वा प्रतिपत्तव्यः । एवं तर्हि पुनरुक्तिदोषः । एवशब्दस्याप्यवधारणार्थत्वादित्यत आह ॥ तदधीनत्वामिति । एवेतिशब्दस्तदधीनत्वमेवेत्यर्थं चश्चशब्दः * किञ्चित्सादृश्यमेवेत्यर्थमित्युभावर्थद्वयं सम्प्रकाशयत इत्यावृत्त्या योज्यम् । यद्वैवेतिशब्दस्तदधीनत्वम् । चः किञ्चित्सादृश्यमित्युभावर्थद्वयं सम्प्रकाशयतः । अवधारयत

इति व्याख्येयम् । एतदुक्तं भवति । अत इत्यर्थद्वयं हेतुत्वेनोक्तम् । प्रत्येकं चोपाध्यधीनत्वादिकं व्यावर्तनीयम् । तदधीनत्वादेव तत्सदृशत्वादेवेति । तस्मादुभावपि सार्थकाविति । एवशब्देनैकेनैवशब्देनोभयावधारणं प्रतिषेधति । नन्वेकेनैवशब्देनार्थद्वयस्योक्तत्वादेकेनैवावधारणेनालम् । मैवम् । बुद्ध्या विविक्तेनार्थद्वयेन सम्बन्धात् । अथार्थद्वयमेकीकृत्य कस्मान्नावधार्यते । अस्त्यत्र सूचनीयोऽर्थः । यद्यत एवेत्येतावदेवोच्येत तदेकस्यैवार्थस्यायं परामर्शो न द्वितीयस्य परामर्शो द्वितीयपरामर्शेऽपि मिलितस्य हेतुत्वमिति ज्ञायेत । अवधारणद्वयप्रयोगे तु तदन्यथाऽनुपपत्त्या प्रत्येकं हेतुभूतार्थद्वयपरामर्शो विज्ञायते । तथा च बाधकस्यानेकत्वेन प्राबल्यं विशेषणकृत्यगवेषणप्रयासनि(रासोऽपि न स्या)रसनं च लब्धं स्यात् । तदिदमुक्तं सूत्रगताविति । एवं चेतनत्वाद्यनुमानस्य बाधकतयोक्तमाभासत्वानुमानं समर्थितम् । तदिदं प्रमाणान्तरोपलक्षणमित्याशयवानाह ॥ आखिलेति । न केवलमाभासत्वानुमानेन किन्त्वखिलैरपि मानैः । भेददृष्टयेत्युक्ते सिद्धसाधनता स्यात् । परेणापि भेदस्याङ्गीकृतत्वात् । अत एवशब्दः । स च समासे गुणभूतेनापि बुद्ध्या विविक्तेन भेदशब्देन सम्बध्यतेऽभेदनिरासेन भेदस्य दर्शनादिति । कुतः प्रमाणात्सिद्धचेत् । तत्रैक्यबाधकं प्रत्यक्षं ताव(त्प्रसिद्ध)त्सिद्धमेव । नाहं सर्वज्ञो निर्दोष इत्याद्यनुभवात् । यथा हि स्तम्भे कुम्भतादात्म्याभावः प्रत्यक्षस्तथाऽऽत्मनि सार्वज्ञादिलक्षणब्रह्मतादात्म्याभावः साक्षिणा सिद्ध एव । तदभ्रान्तता च प्रागेवोपपादिता । आगमास्तु तत्र तत्रोदाहृता द्रष्टव्याः ।

टि०— ॥ **उक्त इति** । ततश्च तत आभासत इत्यादिग्रन्थस्य तेन पौनरुक्त्यमिति भावः । तत आभासत इत्यादिग्रन्थस्य यदुक्तमित्यादिपूर्वग्रन्थप्रपञ्चकत्वमेव कुतो ज्ञायत इत्यत आह ॥ **तथा हीति** । तथात्वादेव हीत्यर्थः । पूर्वप्रपञ्चकत्वादेव हीति यावत् । तत इत्यादेराभासत्वहेतुव्याख्यानपरभाष्यस्यासङ्गतत्वमाशङ्कते ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **दृष्टान्तमात्रमिति** । सूर्यकादिवदिति दृष्टान्तमात्रमित्यर्थः । नापीति द्वितीयदोषं परिहरति

॥ **आभास एव चेतीति** । न चाभासत्वमेवेत्याद्यदोषमपि परिहरति ॥ **ब्रह्मांशत्वेनेति** । शिष्यः शङ्कते ॥ **नन्विति** । नन्वेवं जीवस्य सोपाधिप्रतिबिम्बत्वात्सोपाधिरनुपाधिश्च प्रतिबिम्बो द्विधेयते । जीवः परस्यानुपाधिरिन्द्रचापो यथा रवेरित्यनुपाधिप्रतिबिम्बोक्तिविरोधः स्यादित्यत आह ॥ **निरुपाधीति** ॥ **वाचो युक्तिरिति** ।'षष्ठया आक्रोश' इत्येतत्सूत्रीयर्वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेष्विति' वार्तिकाद्वाचो युक्तिरिति षष्ठया अलुगिति भावः । ननु तदधीनत्वमेवेत्युत्तरभाष्यखण्डवैय्यर्थ्यम् । न चावधारणद्वयस्यैकार्थत्वप्रयुक्तपौनरुक्त्यपरिहारार्थमेतदुक्तमिति वाच्यम् । सूत्रेऽवधारणद्वयस्यैवासत्त्वेन तदर्थैकत्वे प्रयुक्तपौनरुक्त्यशङ्कानवकाशात् । न च सौत्रस्य चशब्दस्याप्यवधारणार्थत्वादवधारणद्वयसिद्धया युक्तस्तच्छङ्कोदय इति वाच्यम् । तावन्मात्रेण चाभास इति पूर्वग्रन्थे तस्याभासत्वहेतुसमुच्चयार्थत्वस्थित्याऽवधारणार्थत्वायोगादित्यत आभासत्वहेतुसमुच्चायकस्यापि तस्यावधारणार्थत्वस्यापि भाष्यकृदभिप्रेतत्वेनावधारणद्वयसिद्धेर्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्योक्तानुवादपूर्वकं तस्यावधारणार्थतामाह ॥ **सौत्र इत्यादिना** ॥ **व्याख्यात इति** । तावन्मात्रेण चाभास इत्यत्राभासपदेन सौत्रश्चशब्दोऽनुक्तसमुच्चायक इत्यभिप्रेत्याभासत्वहेतुसमुच्चयार्थतया व्याख्यात इत्यर्थः । अत एव तावन्मात्रेण चेत्यनुव्याख्यानगतश्चशब्दः सौत्रचशब्दार्थभूतहेतुसमुच्चायकतया सूर्यकाद्युपमा च तावन्मात्रेणोपात्तेति चार्थे इति व्याख्यात इति द्रष्टव्यम् ॥ **आवृत्त्येति** । इतिशब्दैवशब्दयोरिति शेषः । अत्र पक्षे तदावृत्तिर्भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । तावताऽपि कथं पुनरुक्तिपरिहार इत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **अर्थद्वयमिति** । तदधीनत्वं तत्सदृशत्वं चेत्यर्थद्वयमित्यर्थः ॥ **हेतुत्वेनोक्तमिति** । प्रकृतस्य हेतुत्ववाचकत्वादतःशब्दस्यात इत्यत्र प्रातिपदिकेन प्रकृततदधीनत्वतत्सदृशत्वयोः परामर्शसम्भवात्तयोराभासतायां हेतुत्वं ततः परया विभक्त्योक्तमित्यर्थः । प्रत्येकमुपाध्यधीनत्वादिव्यावृत्तिप्रकारमेव दर्शयति ॥ **तदधीनत्वादेवेत्यादि** ॥ **तस्मादिति** । सूत्र इति शेषः । इतीत्यस्येत्येतदिति पूर्वेणान्वयः । नन्वावृत्त्या भाष्ययोजनायामवधारणद्वयसार्थक्यलाभेऽपि एवेतिशब्दस्तदधीनत्वं चः किञ्चित्सादृश्यत्वमित्युभावप्यर्थद्वयं सम्प्रकाशयतोऽवधारयत इति योजनायां भाष्ये सादृश्यमेवेत्येवकारवैय्यर्थ्यमित्यत आह ॥ **एवशब्देनेति** । (एवशब्देन प्रतिषेधतीति सम्बन्धः) सूत्रगतचैवशब्दयोर्मध्ये येनकेनचिच्छब्देनातःशब्दोक्ततदधीनत्वतत्सदृशत्वरूपहेतुद्वयावधारणप्रतिषेधार्थत्वाद्भाष्ये एवशब्दस्य न वैय्यर्थ्यमित्यर्थः ॥ **नन्वेकेनैवशब्देनेति** । एकेनैव

सूत्रेणात इतिशब्देनेत्यर्थः । किमत्रार्थद्वयस्यैकेनैवशब्देनोक्ततयाऽविविक्तत्वात्प्रत्येकमत्रधारणद्वयसम्बन्ध एवानुपपन्न इत्यभिप्रायः किंत्रा सम्भवत्यपि तस्मिन्नर्थद्वयमेकीकृत्यानवधार्य प्रत्येकमवधारणे किं प्रयोजनमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **बुद्ध्येति** । एकेन शब्देनोपात्तत्वादर्थद्वयस्य शब्दकृतविवेकाभावेऽपि बुद्धिकृतविवेकसम्भवान्न तत्सम्बन्धानुपपत्तिरवधारणद्वयस्येति भावः । द्वितीयं शङ्कते ॥ **अथेति** ॥ **एकीकृत्येति** । भेदव्याप्ततयेति शेषः । प्रयोजनसद्भावान्नैवमित्यभिप्रेत्य तदाह ॥ **अस्त्यत्रेति** ॥ **एकस्यैवेति** । तदधीनत्वतत्सदृशत्वयोरन्यतरस्यैवेत्यर्थः ॥ **द्वितयेति** । द्वावत्रयवौ यस्येति सङ्ख्याया अवयवे तयबिति तयप् । ननु चात इत्यनेन परामर्शप्रयोजकीभूतप्रकृतत्वस्योभयत्रापि साम्यादविशेषेणोभयपरामर्श एवायं नान्यतरपरामर्श इत्यत आह ॥ **द्वितयपरामर्शेऽपीति** ॥ **तदन्यथाऽनुपपत्त्येति** । एकस्यावधारणस्य वैय्यर्थ्यान्यथाऽनुपपत्त्येत्यर्थः । किं तद्विज्ञानेनापि सिद्धमित्यत आह ॥ **तथा चेति** । (सूत्रगताविति सूचनात्सूत्रमेतौ च यदा तत्रत्यौ एतयोरप्युक्तार्थसूचकत्वमस्तीत्यर्थः । अत एवास्त्यत्र सूचनायोर्थ इत्युक्तं) । अखिलेत्याद्युत्तरभाष्यस्यासूत्रार्थकथनरूपत्वादभाष्यत्वमाशङ्क्य परिहरति ॥ **एवमिति** । नन्वेवशब्दस्य भेददृष्टयेत्यनेन नान्वयो वैय्यर्थ्यानिस्तारात् । नापि भेदशब्देन । तस्य समासे गुणभूतत्वेनैवशब्देनान्वये विरुद्धयुगपत्प्राधान्याप्राधान्यप्रसङ्गेनासामर्थ्यादित्यत आह ॥ **स चेति** । बुद्ध्या विवेकेन भेदशब्दान्वयमेव दर्शयति ॥ **अभेदनिरासेनेति** । नन्वाखिलमानत इति सकलप्रमाणविरोधः प्रतिज्ञातः । तथा च प्रतिज्ञानुरोधेनानुमानाविरोधस्येव प्रत्यक्षागमविरोधस्यापि भाष्यकृतावश्यं व्युत्पादनीयत्वान्न तमव्युत्पाद्यैवानुमानविरोधमात्रव्युत्पादनं भाष्यकारस्य सङ्गतमित्यतस्तदव्युत्पादने निमित्तप्रदर्शनपूर्वकमनुमानविरोधोपपादकतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **तत्रैक्यबाधकमित्यादि** । तदेवाभिनयेन दर्शयति ॥ **नाहमित्यादि** । आदिपदेनाल्पज्ञोऽल्पशक्तिर्दुःखीत्यादेः परिग्रहः । न वयं सार्वज्ञ्यादिमता सगुणेनेश्वरेण जीवस्यैक्यं ब्रूमः । सार्वज्ञ्यादेः परोपाधिकस्य मायिकत्वेन मिथ्यात्वात् । अतो नाहं सर्वज्ञोऽल्पज्ञ इत्यनुभवविरोधो न दोषाय किन्तु निरनिष्टो निरवद्य इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितेन निर्गुणेनैव ब्रह्मणा । न च तद्भेदः प्रत्यक्षसिद्ध इति कथं प्रत्यक्षबाध इत्यत उक्तं नाहं निर्दोष इत्यादीति । आदिपदेन निर्दुःख इत्यादेः परिग्रहः । अयमाशयः । यदि सगुणेनैव ब्रह्मणा जीवैक्यं तवाभिमतं तदा नाहं सर्वज्ञ इत्यादिप्रत्यक्षबाधः । यदि च निर्गुणेन तेन तदा नाहं

निर्दुःख इत्यनुभवविरोध इति । ननु च सार्वज्ञाद्यभावग्राहकस्य प्रमाणस्य कुतो भेदग्राहकत्वं येनानुमानबाधकता स्यादित्यतो यो हि यमर्थमवगम्य तद्विरुद्धधर्माणं यमर्थमध्यक्षीकरोति स तस्मात्तस्य भेदं प्रत्यक्षतः पश्यत्येवेति तावदविवादम् । स्तम्भानुसन्धानवतस्तद्विपरीतकुम्भदर्शने तद्भेदस्य च प्रत्यक्षत्वदर्शनात्तदिहापि शास्त्रावगतसार्वज्ञादिमदीश्वरस्य पुरुषस्य स्वात्मानं तद्विरुद्धाल्पज्ञत्वादिधर्मवन्तं साक्षिणाऽनुभवतस्ततः स्वात्मनो भेदस्याप्यध्यक्षत्वमावश्यकमेवेति युक्तं बाधकत्वं सार्वज्ञ्याद्यभावविषयकप्रत्यक्षस्येत्याशयेनाह ॥ **यथा हीति** । ननु तथाऽपि नोक्तानुभवस्यैक्यानुमानबाधकत्वं सम्भवति । दुःखित्वादिरूपे हि जीवस्य तात्त्विके सति तथा स्यान्न चैवम् । अहं दुःखीत्यादेरनुभवस्य मिथ्यानुभवत्वादन्तःकरणगतो हि दुःखादिरनर्थः स्वरूपतो मिथ्याभूतो जपाकुसुमारुणिमेव स्फटिके चैतन्ये चकास्ति । न च भ्रान्तप्रतिपन्नेन भेदकेन वस्तु भिद्यत इत्यतो नाहं दुःखीत्यादिविपरीतप्रमाणाभावादहं दुःखीत्याद्यनुभवः प्रमाणमेव । यद्यपि च दुःखादिकमन्तःकरणगतं तथाऽपि स्वरूपेण सदेव जीवात्मनस्तद्भोक्तृत्वेन तद्वत्त्वं च तात्त्विकमेव । अल्पशक्तित्वादिकं तु स्वरूपगतमेवेति तदभ्रान्तत्वस्य न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजेदित्यादिना पृथगधिकरणे व्युत्पादितत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **तदभ्रान्तितेति** ॥ **आगमा इति** । ऐक्यबाधका भेदागमा पृथगधिकरणादावुदाहृता इत्यर्थः ।

अ०— अशेषदोषराहित्यं सर्वशक्तित्वतो हरेः ॥ सर्वोपेतेति कथितमत ऐक्यं क्व दोषिणा ॥ अशेषशक्तियुक्तश्चेत्स्वातन्त्र्याद्दोषवान्कथम् ॥ अनुसन्धानरहितमैक्यं चेदकता न तत् ॥ चेतनैक्येऽनुसन्धानं प्रमाणं नैव चापरम् ॥ अनुसन्धानरहितं समुदायैक्यमेव चेत् ॥ चेतनेष्वस्तु तन्नाममात्रमेव यतस्ततः ॥

सु०— अनुमानान्तरं (त्वाह)चाह ॥ अशेषेति । एतदुक्तं भवति । जीवब्रह्मणी नाभेदवती विरुद्धधर्माधिकरणत्वात् । छायातपवत् । न चासिद्धो हेतुः । सर्वोपेता च तद्दर्शनादिति सर्वशक्तित्वेन हेतुना ब्रह्मणोऽशेषदोषराहित्यस्य समर्थितत्वात् । जीवे दुःखादिदोषाणामनुभवसिद्धत्वात् । विरुद्धधर्माधिकरणयोरप्यैक्ये स्तम्भकुम्भयोरप्यैक्यं स्यादिति । नन्वस्तु परमात्मा सर्वशक्तिरशेषदोषरहितश्च । तथाऽप्युपाधिभिन्नस्तदंशो जीवस्तन्निमित्तदोषवांश्च भविष्यति को विरोधः । प्रकारभेदस्य विरोधशा- ॥१२०॥

न्तिहेतुत्वादित्यत आह ॥ अशेषेति । यद्यशेषशक्तियुक्तः परमात्माऽङ्गीकृतस्तदा तस्योपाधौ तन्निमित्ते च स्वातन्त्र्यात्कथं तन्निमित्तदोषवान्स्यात् । अयमभिसन्धिः । भवतु वाऽनेन प्रकारभेदेन विरोधशान्तिर्मा वा भूत् । प्रकारभेद एवायमनुपपन्नः । तथा हि । अन्तःकरणाद्युपाधयोऽविद्यादिनिमित्तानि च स्वशक्त्या परमात्मानं विच्छिद्य तदंशस्य जीवस्य दुःखादिदोषान्कुर्वन्तीति तावन्न युज्यते । परमात्मनः सर्वशक्तिस्वातन्त्र्यहानिप्रसङ्गात् । अतः परमात्मैव सर्वशक्तिः स्वाधीनैरेव तैः स्वात्मानं विच्छिद्य स्वांशं जीवं दुःखादिदोषयोगिनं करोतीति मन्तव्यम् । तच्चायुक्ततरम् । अप्रेक्षावत्त्वप्रसक्तेः । न हि कश्चित्प्रेक्षावानात्मानमात्माधीनैरहिकण्टकादिभिरपुरुषार्थभाजं कुर्वाणो दृष्टः । न च तापसस्येवात्मनो दुःखोत्पादनेन परमात्मनः किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । परिपूर्णत्वात् । न चाविद्यादिनोऽनादिताऽत्र समाधानम् । अनादिनोऽपि तत्प्रवाहस्य तदधीनत्वात् । न च लीलामात्रमेतदिति साम्प्रतम् । स्वापुरुषार्थहेतोर्लीलायाः प्रेक्षापूर्वकारिभिरनुपादानात् । अतः परमपुरुषस्य न केनापि प्रकारेण दोषसंसर्गो युज्यत इति न दोषिणा जीवेन तस्यैक्यं युक्तमिति । जीवब्रह्मणोरैक्येऽपि ब्रह्मणो जीवगतदुःखाद्यनुसन्धानाभावान्नोक्तदोषानुषङ्गः । तथा चोक्तेन प्रकारभेदेन विरोधशान्तिर्भविष्यतीति भावेन शङ्कते ॥ अनुसन्धानेति । अनुसन्धानं नाम भोगसमाख्यातः स्वीयतया दुःखादिसाक्षात्कारोऽभिमतः । परिहरति ॥ एकतेति । तर्हि । जीवस्तावद्ब्रह्मस्वरूपं निर्दुःखत्वादिकं नानुसन्धत्त इत्यविवादम् । ब्रह्मापि चेज्जीवगतं दुःखादिकं नानुसन्दध्यात्तदा तयोरेकता नास्तीत्येवोक्तप्रायं स्यात् । कथमित्यत आह ॥ चेतनेति । चो हेत्वर्थः । अस्त्वैक्येऽनुसन्धानं प्रमाणम् । ततः किम् । एकप्रमाणव्यावृत्तौ प्रमेयव्यावृत्त्यभावात् । मा हि भूद्धूमाभावेऽग्न्यभाव इत्यत उक्तं नैवापरमिति । नन्वस्ति घटस्य घटेनैक्यं न त्वनुसन्धानं तत्कथमेतदित्यत उक्तं चेतनेति । एतदुक्तं भवति । चैतन्यावच्छिन्नमैक्यमनुसन्धानैकप्रमाणकम् । आगमादिकं त्वनुसन्धाने सति

संवादितया प्रवर्तते । अत एव हि ममात्मा भद्रसेन इति वाक्यमनुसन्धानाभावेन बाध्यते । तथा नायं स इत्यादिवाक्यमनुसन्धानेन । न च प्राग्भवीयदुःखाद्यनुसन्धानमिदानीं नास्त्यस्ति चैक्यमिति व्यभिचारः शङ्कनीयः । न हि वयं सदाऽनुसन्धानं ब्रूमः । किन्तु यश्चेतनो यत्स्वरूपं कदाचिदनुसन्धत्ते स तेनाभिन्नो यो नानुसन्धत्ते स तेन नाभिन्न इति । तदेकप्रमाणकस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तिरेव । यथा रूपग्रहणनिवृत्तौ चक्षुर्निवृत्तिः । न च चेतनत्वं शक्यनिवर्तनम् । उभयत्रादिसिद्धत्वात् । तस्मादेकतैव निवर्तेत इति । एतेन चेतनत्वाद्यनुमानस्य सोपाधिकत्वं चोक्तं भवति । अनुसन्धानं खलु चेतनत्वावच्छिन्नस्यैक्यस्य व्यापकमुपलब्धं देवदत्तादौ । अव्यापकं च चेतनत्वादेः । पक्ष एव तदभावात् । तथा च सुलभः प्रयोगः । जीवब्रह्मणी चेतनत्वे सति परस्परैक्यवती न भवतः परस्प(रस्वरूपानु)रानुसन्धानरहितत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति । न च प्रतिज्ञायां विशेषणं व्यर्थम् । शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुण इत्यादाविव हेतुव्यभिचारपरिहारार्थत्वात् । शङ्कते ॥ अनुसन्धानेति । यतः समुदायैक्यमेव मयोच्यते नात्यन्तैक्यम् । अतश्चेतनेष्वप्यनुसन्धानरहितं तद्युक्तम् । अयमभिसन्धिः । समुदायैक्यवादिना हि जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदौ स्वीक्रियेते । तत्रानुसन्धानाभावो भेदनिमित्तस्तज्ज्ञापनेनैव चरितार्थो नाभेदं निवर्तयति । तन्तुपटादिषु हि समुदायैक्यस्थलेषु विरुद्धधर्माध्यासो भेदज्ञापनमात्रेण कृतार्थो नाभेदं बाधते । अन्यथा तत्राप्यभेदाङ्गीकारो दुर्घटः स्यात् । तस्मादैक्यं नानुपपन्नमिति । गूढाभिसन्धिः सम्प्रतिपत्तिमुत्तरमाह ॥ अस्तु तदिति । सर्वथाऽपि परस्परस्वरूपानुसन्धानरहितं जीवब्रह्मणोरैक्यं भवत्वित्यर्थः । विप्रतिपन्नार्थाङ्गीकारे प्रतिज्ञाहानिर्निग्रहस्थानं स्यादित्यत आह ॥ नाममात्रमेवेति । यतस्तदैक्यं नाममात्रं न वास्तवं ततस्तदभ्युपगमो न दूषणम् । अयमभिसन्धिः । तन्तुपटाद्यभेदो न विरुद्धधर्माध्यासाभावैकप्रमाणकः । प्रत्यक्षादिना तदभेदस्य सिद्धत्वात् । तथा च विरुद्धधर्माध्यासः कालात्ययापदिष्टभयादभेदबाधनात्

निवृत्तो भेदसाधनेनैव कृती भवति । तथा यदि चेतनैक्यं निरवकाशप्रमाणान्तरगम्यं स्यात्तदाऽनुसन्धानाभावोऽभेदमबाधमानो भेदमात्रप्रतिपादनेन चरितार्थः स्यात् । न चैवम् । चेतनैक्यस्यानुसन्धानव्याप्यतयोक्तत्वात् । व्यापकाभावे च व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वेनैक्याभावे पुनस्तद्वचनं निरर्थकमेवेति ।

टि॰— अनुमानविरोधस्य पूर्वमेवोक्तत्वान्न तदुक्तिरपि युक्तेत्यत आह ॥ **अनुमानान्तरमिति** । अशेषदोषराहित्यमित्याद्युत्तरग्रन्थस्यैवानुमानप्रयोगप्रकारत्वभ्रान्तिनिरासायाभिप्रेतानुमानप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं तदुपपादकतया तद्भाष्यखण्डं योजयितुमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । विपक्षे बाधकमाह ॥ **विरुद्धेति** । अविशेषादिति भावः ॥ **प्रकारभेदस्येति** । स्वरूपेण निर्दोषत्वमुपाधितो दोषत्वमिति प्रकारभेदस्येत्यर्थः ॥ **उपाधाविति** । अन्तःकरणादावित्यर्थः ॥ **निमित्ते चेति** । उपाधिनिमित्तेऽज्ञानादावित्यर्थः । तत्कथमित्यत आह ॥ **न हीति** । अपुरुषार्थभाजं दुःखादिभाजम् । दृष्ट इत्यतःपरं येन यथा कुर्वाणोऽपि भगवान्प्रेक्षावान्स्यादिति शेषः । ननु यथा योगिनः स्वेच्छाधीनैरेव नानाविधशरीरैरात्मनो दुःखोत्पादनं तथा परमेश्वरस्यापि स्वाधीनैरेवोपाध्यादिभिरात्मनो दुखोत्पादनं किन्नस्यादित्यतस्तस्य कर्मक्षयभोगार्थत्वाद्दुःखोत्पादनसम्भवेऽपि भगवतोऽवाप्तसकलकामत्वेन प्रयोजनाभावान्न स्वाधीनैरेवोपाध्यादिभिः स्वस्य दुःखोत्पादनं सम्भवतीत्याह ॥ **न च तापसस्येवेति** ॥ **परिपूर्णत्वादिति** । दुःखोत्पादनस्य सप्रयोजनत्वे तद्विरोधः स्यादिति भावः । नन्वविद्यादेरनादिनित्यत्वेनानागन्तुकत्वान्न तत्साध्यदुःखोत्पादादिव्यापारस्यापि प्रयोजनापेक्षत्वम् । आगन्तुकनिमित्तसाध्यव्यापारस्यैव प्रयोजनापेक्षत्वनियमकल्पनात् । तथा च प्रयोजनाभावेऽपि दुःखोत्पादनमीश्वरस्योपपन्नमित्याशङ्कते ॥ **न चाविद्यादिन इति** । अविद्यानिमित्तानीति पूर्वप्रकृतनिमित्तरूपविशेष्यनिघ्नत्वादाविद्यादिन इति नपुंसकप्रयोग इति ज्ञेयम् ॥ **अनादिन इति** । अनादिनस्तत्प्रवाहरूपनिमित्तस्येत्यर्थः । अन्यथा प्रवाहरूपविशेष्यनिघ्नत्वेन पुल्लिङ्गत्वप्रसक्त्याऽनादिन इति नपुंसकानुपपत्तिप्रसक्तेरिति द्रष्टव्यम् ॥ **तदधीनत्वादिति** । अनधीनत्वे स्वातन्त्र्यहानिप्रसक्तेरिति भावः । ननु भगवतः सृष्ट्यादिव्यापारस्येव स्वाधीनैरविद्यादिभिरात्मनो दुःखोत्पादनस्यापि लीलामात्रत्वान्न प्रयोजनापेक्षत्वमित्याशङ्कते ॥ **न चेति**।**स्वेति** । तथा च प्रेक्षापूर्वकारित्वानुपपत्तिरिति भावः । **केनापि प्रकारेणेति** ।

स्वतः परतो वेत्यर्थः ॥ **नोक्तदोषेति** । जीवब्रह्मैक्यस्याशेषदोषराहित्यमिति. पूर्वोक्तानुमानविरोधरूपोक्तदोषानुषङ्गो नेत्यर्थः । ऐक्यमङ्गीकृत्य ब्रह्मणो जीवगतदुःखाद्यनुसन्धानाभ्युपगमे ब्रह्मणोऽपि भोक्तृत्वेन दोषित्वादनुभवादिसिद्धदोषित्वादोषित्वव्यवस्थाभङ्गेन दोषित्वादोषित्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वलक्षणहेतूच्छित्तिरूपविपक्षे बाधकबलेनाप्रयोजकत्वशङ्कानिरासादनाभासैतदनुमानविरोधप्रसक्तावपि ब्रह्मणो जीवगतदुःखाद्यनुसन्धानाभावपक्षे ब्रह्मणोऽभोक्तृत्वेन दोषित्वनापत्त्योक्तप्रमाणासिद्धदोषित्वादोषित्वव्यवस्थोपपत्त्या विरुद्धधर्माधिकरणत्वरूपहेतूच्छित्त्यभावेनाभेदेऽपि दोषित्वादोषित्वहेतूपपत्तेरप्रयोजकत्वेन तेन भेदसाधनस्याभासत्वान्न जीवब्रह्मैक्यस्योक्तानुमानविरोध इति भावः ॥ **उक्तेन प्रकारभेदेनेति** । स्वतो निर्दोषत्वमुपाधितो दोषत्वमिति प्रकारभेदेनेत्यर्थः । ननु जीवगतसुखदुःखादिसाक्षात्काराभावे ब्रह्मणः सार्वज्ञं न स्यादित्यतस्तदभ्युपगमान्न तदनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य कथं तर्ह्यनुसन्धानाभाववर्णनमित्यतस्तदनुरोधेनैवानुसन्धानशब्दार्थमाह ॥ **अनुसन्धानं नामेति** ॥ **भोगसमाख्यात इति**। भोगत्वेन परैरभ्युपगत इत्यर्थः । स्वसमवेतसुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो भोग इति तदुक्तेरिति भावः । दुःखादीत्यादिपदेन सुखपरिग्रहः । ततश्च सुखदुःखसाक्षात्कार इत्यर्थः । तत्त्वं च सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारत्वमेवेति न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । अस्त्वनुसन्धानस्यैक्ये प्रामाण्यं तथाऽपि न तदभावेनैक्याभावापादनं सम्भवतीति शङ्कते ॥ **अस्त्विति** । ननु प्रमाणव्यावृत्तौ प्रमेयव्यावृत्तिनियमात्कथमनुसन्धानाभावे ऐक्याभावानापत्तिरित्यतो जीवब्रह्मैक्यस्यानेकप्रमाणकत्वेनानुसन्धानैकप्रमाणकत्वाभावान्न तदभावेन तदभावापादनं सम्भवतीत्याशयेनाह ॥ **एकप्रमाणेति** । अनेकप्रमाणके वस्तुनीति शेषः । अस्त्वनेकप्रमाणकेऽपि वस्तुनि तद्व्यावृत्त्या प्रमेयव्यावृत्तिरित्यतोऽतिप्रसङ्गमाह ॥ **मा हि भूदिति** । न भवति हीत्यर्थः । अन्यथा सोऽपि स्यादिति भावः । मूले चेतनपदस्यानर्थक्यमाशङ्क्यैक्येऽनुसन्धानैकप्रमाणकत्वादिविशेषचिन्तोपयोगितत्प्रमाणकत्वसम्भावनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदसम्भावनाशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । नन्वागमाद्यनेकप्रमाणकत्वादैक्यस्यानुसन्धानैकप्रमाणकत्वासिद्धेः । सिद्धेऽपि चेतनत्वव्यावृत्त्याऽप्यवच्छिन्नव्यावृत्त्युपपत्तेर्न तद्व्यावृत्त्यैक्यमात्रव्यावृत्तिसिद्धिरित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **अत एवेति** । चैतन्यावच्छिन्नस्यैक्यस्यानुसन्धैनैकप्रमाणकत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा धूमाभावेऽपि क्वचिदालोकाद्वह्निसिद्धिवदत्राप्यनुसन्धानाभावेऽपि वाक्यादेवाभेदसिद्ध्यापत्त्याऽनुसन्धानाभावेन वाक्यबाधाभावप्रसङ्गादिति भावः ॥१२२॥

॥ **तथेति** । अत्राप्यत एवेति योज्यम् ॥ **एतेनेति** । चेतन्यैक्येऽनुसन्धानं प्रमाणमिति कथनेन जीवब्रह्मणी अन्योन्यमभिन्ने चेतनत्वादंशित्वादित्यनुमानस्यानुसन्धानवत्त्वमुपाधिरप्युक्तो भवति। न केवलं बाधादिरित्यपेरर्थः। साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपपादयति ॥ **अनुसन्धानमिति** ॥ **चेतनत्वावच्छिन्नस्येति** । यद्यपि जीवो ब्रह्माभिन्नश्चेतनत्वादिति पूर्वपक्ष्युक्तानुमाने शुद्धसाध्यव्यापक एवायमुपाधिः सम्भवति । घटादौ ब्रह्माभेदरूपसाध्यस्यैवासत्त्वेन तत्र व्यभिचाराप्रसङ्गात् । ब्रह्मणि ब्रह्माभेदरूपसाध्यसत्त्वेऽपि ब्रह्मस्वरूपानुसन्धानसद्भावेन तत्रापि तदनवकाशात् । तथाऽपि जीवब्रह्मणी परस्परमैक्यवती चेतनत्वादंशांशिभावापन्नत्वात्सम्मतवदित्यैक्यमात्रसाध्यके पराभिमतानुमाने घटादौ व्यभिचारेण शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावादस्योपाधित्वघटनायेदं विशेषणमिति ध्येयम् ॥ **विशेषणमिति** । चेतनत्वे सतीति विशेषणमित्यर्थः । घटादौ व्यभिचारपरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन हेतुगतविशेषणानामेव व्यभिचारवारकत्वनियमात्साध्ये तद्वारकविशेषणोपादानमसाम्प्रदायिकमित्याशङ्कां तत्प्रदर्शनेन परिहरति ॥ **शब्द इति**। प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकताया बुद्ध्यादौ सत्त्वेऽपि विशेषगुणत्वस्यैव सत्त्वात्कर्मजन्यस्थाणुसंयोगादौ प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकतायाः सत्त्वेऽपि स्पर्शवद्गुणत्वस्यैव सत्त्वात्तत्र तत्र व्यभिचारपरिहाराय स्पर्शवदिति विशेषेति च साध्ये विशेषणोपादानदर्शनान्न वैय्यर्थ्यमित्यर्थः । नन्वनुसन्धानस्य

नै चेतन्यैक्ये प्रमाणत्वात्तद्व्यापकत्वाच्च तद्व्यावृत्यैक्यव्यावृत्तौ चोदितायां नैतच्छङ्कावकाश इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **अयमभिसन्धिरिति** । प्रमाणाभावेन प्रमेयाभावस्यान्यत्र साधनसम्भवेऽपि न प्रकृतेऽनुसन्धानरूपप्रमाणाभावेनैक्याभावसाधनमुपपद्यते। ऐक्यप्रमाणतयाऽभिमतस्यानुसन्धानस्य विरुद्धधर्माध्यासाभावरूपत्वात् । अतोऽनुसन्धानाभावेनैक्याभावं साधयता विरुद्धधर्माधिकरणत्वेनैक्याभावः साध्यत इत्येव वाच्यम् । तथा चात्यन्ताभेदस्थले विरुद्धधर्माधिकरणत्वस्यानन्यथासिद्धत्वेनाभेदाभावसाधकत्वसम्भवेऽपि प्रकृते भेदाभेदाङ्गीकारेण विरुद्धधर्माध्यासस्यैक्याभावसाधकत्वं न सम्भवति । भिन्नाभिन्नस्थलेऽपि तस्याभेदाभावसाधकत्वे तत्त्वेन सम्प्रतिपन्ने तन्तुपटादावपि तस्यैक्याभावसाधकत्वापातात् । तत्र भेदाक्षेपकत्वमात्रेण चरितार्थत्वाद्विरुद्धधर्माध्यासस्य नाभेदाभावसाधकत्वमिति यदि मन्यसे तर्हीहापि भेदाक्षेपकतयाऽन्यथासिद्धत्वाद्विरुद्धधर्माध्यासस्य नाभेदाभावसाधकत्वमिति तुल्यमिति नानुसन्धानाभावेनाभेदाभावसिद्धिरिति भावः । विप्रतिपन्नप्रमेयाङ्गीकारे प्रतिज्ञाहानिर्निग्रहस्थानं स्यादित्यत उक्तं मूढाभिसन्धिरिति ।

सु० टि०
॥१२३॥

शे० चं०
तृ० द्वि०
अ० १०

एतदैक्यं नाममात्रं न वास्तवमित्यभिप्रायोऽत्र गूढ इति ज्ञेयम्। अभिसन्धिमजानानः शङ्कते॥ **विप्रतिपन्नेति।** विप्रतिपन्नस्यैक्यस्याभ्युपगमेन चरितार्थत्वाच्चित्त्वादभिन्नमित्यैक्यानिषेधप्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः। नन्वनुसन्धानरहितमैक्यं न वास्तवमित्युक्त्याऽनुसन्धानाभावो वास्तवैक्याभावसाधक इत्युक्तं भवति। तच्चायुक्तम्। भेदमात्रज्ञापनेन चरितार्थस्यानुसन्धानाभावस्यैक्याभावसाधकत्वायोगात्। अन्यथा तन्तुपटादौ विरुद्धधर्माध्यासस्याप्यभेदाभावसाधकत्वापातादित्यत आह॥ **अयमभिसन्धिरिति॥ तद्वचनमिति।** अनुसन्धानरहितंसमुदायैक्यमेव चेदित्येतद्वचनमित्यर्थः।

अ०—मुक्तौ स्यादनुसन्धानमित्यपि स्यात्सुदुष्करम्॥ सर्वज्ञ एकतां नानुसन्धत्ते नैव सा यतः॥ पश्चात्स्यादनुसन्धानं चेन्मिथ्याज्ञानिता भवेत्॥ विद्यमानानुसन्धानं न चेदज्ञत्वमापतेत्। असदैक्यं भवेत्पश्चाद्यदि स्यात्सप्तमो रसः॥ समुदायैक्यमेतस्माद्दूरतोऽपाकृतं सदा॥

सु०—भवत्वनुसन्धानैकप्रमाणकं चेतनैक्यम्। अनुसन्धानं च कादाचित्कमप्यैक्यं साधयति। विद्यते च मुक्तावनुसन्धानमित्यैक्यसिद्धिः। मुक्तस्वरूपस्य दुःखादिदोषदूरत्वेन प्रागुक्तदोषाभावश्चेत्यत आह॥ मुक्ताविति। इत्यपि वचनं सुदुष्करं स्यात्। प्रमाणाभावेन सन्दिग्धत्वादिति भावः। किञ्च मुक्तावनुसन्धानं भविष्यतीति वदता वक्तव्यमिदानीं कुतोऽनुसन्धानं नास्तीति। अथ ब्रूयादविद्याकामकर्मादि (निमित्त) प्रतिबन्धकसद्भावादिति। तत्र वक्तव्यम्। प्रतिबन्धकसद्भावनिबन्धन एवेदानीमनुसन्धानाभावो न पुनरैक्याभावनिबन्धन इति कुतस्ते निश्चय इति। वयं तु वदामः। ऐक्याभावनिबन्धन एवायमिदानीमनुसन्धानाभावो नाज्ञानादिनिमित्त इति। कुतोऽयं निश्चय इति तत्राह॥ सर्वज्ञ इति। यतः सर्वज्ञ एकतां नानुसन्धत्तेऽतः सैकता नैवेति सम्बन्धः। एतदुक्तं भवति। यद्यज्ञानादिनिबन्धनोऽयमनुसन्धानाभावो भवेत्। भवेत्तदा जीवानामेव। तेषामेवाज्ञानादिसम्बन्धित्वात्। परमात्मा त्वनुसन्दध्यादेव। तस्य सर्वज्ञत्वेनाज्ञानाद्यभावात्। न चासावनुसन्धत्ते। यस्मात्क्षरमतीतोऽहमित्यादितद्वाक्यैर्भेदानुभवस्यैवावगमात्। तेन निश्चिनुमोऽनुसन्धानाभावो नाज्ञानादिप्रतिबन्धकनिबन्धनः। किन्त्वैक्याभावनिमित्त एवेति। ईश्वर एवासाविति चेत्। कस्ततोऽन्यः परमात्मा प्रमाणाभावात्। किञ्चेश्वरोऽपि सर्वज्ञ ए-

वेति किमनेनेति । अपि चैक्ये प्रमाणसिद्धेऽनुसन्धानाभावः प्रतिबन्धकनिबन्धन इति कल्पनोपपद्यते । न च तदस्तीत्युक्तम् । ननु च दुःखादिकं जीवस्य न चैतन्यस्वरूपानुबन्धि । किन्नाम विशिष्टाकारगतमेव । तत्कथमीश्वरोऽनुसन्दधीतेति । दुःखाद्यननुसन्धानेऽप्यैक्यं तावदनुसन्दध्यादेवेत्युक्तमेकतामिति । अत एव विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणोऽभेदमसन्तं कः करिष्यतीत्यादिवाक्यान्यन्यथा योज्यानि । विभेदशब्दो हि विरोधवाची । मित्रभेद इति यथा । तथा च जीवस्य परमात्मना विपरीतमतित्वमज्ञाननिबन्धनम् । तदपाये न भवतीत्यर्थः । परमात्मन ऐक्यानुसन्धानाभावोऽसिद्धः । यत इदानीमननुसन्दधदपीदमागामिकालेऽनुसन्धास्यति । न हि सार्वकालिकमनुसन्धानमैक्यस्य व्यापकमित्याशङ्कते ॥ पश्चादिति । परमात्मनो जीवैक्यस्यैति शेषः । अत्र प्रमाणं नास्तीति स्फुटः परिहारः । गूढाभिसन्धिः परिहारान्तरमाह ॥ मिथ्येति । परमात्मन इति शेषः । सर्वज्ञो हि यदीदानीं जीवैक्यं नानुसन्धत्ते तदा तदसदेव स्यात्सप्तमरसादिवत् । तथा चागामिनि काले तदनुसन्धास्यति चेन्मिथ्याज्ञानी प्रसज्येतेत्यभिसन्धिः । नन्वविद्यमानं विद्यमानतयाऽनुसन्धानो मिथ्याज्ञानी भवति । न चैक्यमविद्यमानम् । तत्कथं परमात्मनो मिथ्याज्ञानित्वमित्यविदिताभिसन्धेराशङ्कामभिसन्धिमुद्घाटयन्परिहरति ॥ विद्यमानेति । यद्यैक्यं विद्यमानं तर्हि तदिदानीमननुसन्दधदसर्वज्ञः स्यात् । न च तद्युक्तम् । अतो नास्त्येव तदिति वाच्यम् । तथा च तदनुसन्धास्यन्कथं मिथ्याज्ञानी न भवेत् । एतेनेश्वरस्येदानीं शरीरसद्भावादननुसन्धानमित्यपि निरस्तम् । सार्वज्ञहानिप्रसङ्गानिस्तारात् । ईश्वरस्य साकारतयाऽनित्यत्वेन न भाविन्यप्यनुसन्धाने प्रत्याशा । यद्यैक्यमविद्यमानमेव यदि वा विद्यमानमेव तदोक्तदोषद्वयं स्यात् । न चैवम् । किन्त्विदानीमसदेव पश्चाज्ज्ञानोत्तरकाले भवेत् । तत्रेदानीमसत्वान्न परमात्मनस्तदननुसन्धाने सार्वज्ञहानिः । पश्चाद्भावाच्च न तदनुसन्धाने मिथ्याज्ञानित्वमिति परिशिष्टं पक्षं

कस्यचिन्मतं वा शङ्कते ॥ **असदिति** । परिहरति ॥ **स्यादिति** । तर्हीति शेषः । न ह्यनादौ संसारे यस्य येन नैक्यं तत्तेनैकीभूतमुपलब्धम् । न च तथा भविष्यतीत्यत्र प्रमाणमस्ति । परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति । यावन्मोक्षं तु भेदः स्याज्जीवस्य परमस्य च । ततःपरं न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावत इत्यादिश्रुतिस्मृतीनां स्थानैक्यादिविषयत्वेन सावकाशत्वात् । अतः सप्तमो रसो भविष्यतीतिवादियं प्रत्याशाऽत्यन्तासम्भावितविषयेति भावः । जीवब्रह्मणोः संसारे भेदाभेदौ मोक्षे त्वभेद एवेति । संसारे केवलभेदो मुक्तावत्यन्ताभेद इति भेदाभेदमतद्वयदोषातिदेशेनावस्थाद्वयेऽपि भेदाभेदाविति तृतीयमतमपाकरोति ॥ **समुदायेति** । सदा समुदायैक्यमिति सम्बन्धः । एतस्मात्प्रमाणशून्यत्वादाभासत्वादिप्रमाणविरुद्धत्वाच्च । इयांस्तु विशेषः । अभेदकार्यस्यानुसन्धानस्य भेदः प्रतिबन्धकः । तस्मिन्नपगते मुक्तावनुसन्धानं भविष्यतीत्यस्ति पूर्वयोर्मतयोः प्रत्याशा । अत्र तु साऽपि नास्ति । भेदस्य सदातनत्वात् । अनुसन्धानं च चेतनैक्यस्य व्यापकमित्युक्तम् । तदिदमुक्तं दूरत इति । देहाद्येवानुसन्धानस्य प्रतिबन्धकमिति चेन्न । कायव्यूहतां योगिनामनुसन्धानस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

टि०—॥ **कादाचित्कमपीति** । अन्यथा प्रागभवीयदुःखाद्यनुसन्धानस्येदानीमभावात्तेन स्वस्यैक्याभावप्रसङ्गादिति भावः ॥ **प्रागुक्तदोषाभावेश्चेति** । ब्रह्मणो जीवगतदुःखानुसन्धानाभावाज्जीवस्य ब्रह्मस्वरूपभूतनिर्दुःखत्वाद्यनुसन्धानाभावात्तयोरेकता नास्तीत्येव प्राप्तमिति प्रागुक्तदोषश्च न । मुक्तस्वरूपस्य दुःखादिदोषरहितत्वेन ब्रह्मस्वरूपानिर्दुःखत्वाद्यनुसन्धानादननुसन्धानासिद्धेरित्यर्थः । किमनेन निश्चायकमुक्तमित्यतो विपक्षे बाधकस्तर्क एव तथेत्यभिप्रेत्य तदुपपादकतया मूलं योजयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **तेनेति** । परमात्मनोऽनुसन्धानप्रसङ्गेनेत्यर्थः । ननु च कृष्णस्येश्वरत्वेऽपि परमात्मत्वाभावाद्यदस्मादित्याद्युक्तवाक्येनेश्वरस्य भेदानुभवावगमादेकत्वाननुसन्धानप्राप्तावपि परमात्मनो भेदानुभवानवगमात्तस्यानुसन्धानं भविष्यतीति शङ्कते ॥ **ईश्वरोऽसाविति चेदिति** । प्रमाणाभावेनेश्वरान्यस्य परमात्मन एवाभावादीश्वरवाक्येन तस्य भेदानुभवावगतौ परमात्मन एव प्राप्तेर्न तस्यैवानुसन्धानकल्पना युक्तेत्याह ॥ **कस्ततोऽन्य इति** । किञ्च न वयमज्ञानादिप्रतिबन्धनिबन्धनत्वेऽनुसन्धानाभावस्य सर्वज्ञत्वेनाज्ञानादि-

दोषशून्यस्य परमात्मनोऽनुसन्धानमापादयामो येनोक्तरीत्येष्टापत्तिः शङ्क्येत किन्त्वीश्वरस्यैव । तस्यापि सर्वज्ञत्वेनाज्ञानादिदोषशून्यत्वात् । न चेश्वरस्यैक्यानुसन्धानमस्ति । यस्मादित्यादितद्वाक्यैर्भेदानुभवस्यैवावगमादिति कृष्णस्येश्वरत्वकथनेन न किञ्चिदभिमतं सिध्यतीत्याशयेनाह ॥ **किञ्चेति** । ननु जीवेशयोः समुदायांशत्वाभ्युपगमेन समुदायेन भेदाभेदाभ्युपगमेऽपि परस्परमत्यन्तभेदाभ्युपगमादीश्वरस्य जीवाभेद एवासिद्ध इति कथं सर्वज्ञत्वेन तदनुसन्धानापादनमित्यत आह ॥ **अपि चेति** ॥ **उक्तमिति** । न ब्रह्मतां वदेद्देदो जीवस्येत्यादिनेति शेषः । ननु मूले दुःखानुसन्धानमनापाद्य किमेकत्वानुसन्धानापादनेनेत्यतः शङ्कामुखेन तदनापादने निमित्तमाह ॥ **नन्विति** । ननु सर्वज्ञेनेश्वरेण नानुसन्धीयत इत्येतावता न श्रुतिसिद्धं जीवब्रह्मैक्यमपलपितुं शक्यम् । अन्यथा तत्प्रतिपादकानां विभेदजनकेऽज्ञान इत्याद्यागमानां निर्विषयतयाऽप्रामाण्यापातादित्यतोऽर्थान्तरपरत्वात्तेषां न तदित्यभिप्रेत्य निमित्तकथनपूर्वकं तेषामर्थान्तरपरतामाह ॥ **अत एवेति** । सर्वज्ञेनेश्वरेणाननुसन्धीयमानत्वेनासत्त्वादैक्यस्य तद्विषयत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । अन्यथायोजनामेव दर्शयति ॥ **भेदशब्दो हीति** । तत्र नियामकमाह ॥ **मित्रेति** । दूषणान्तरं वक्तुं शङ्कितप्रायमेव पुनश्शङ्कते ॥ **परमात्मन इति** । उक्तशङ्काया मूलारूढत्वलाभायापेक्षितांशं पूरयति ॥ **परमात्मनो जीवैक्यस्येति शेष इति** । नन्वैक्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानिता भवेदिति नापादयितुं शक्यम् । ऐक्यस्य विद्यमानत्वेन मिथ्याज्ञानित्वप्रयोजकस्याविद्यमानार्थानुसन्धानस्यालाभादित्यत उक्तं मूढाभिसन्धिरिति । कोऽसौ मूढाभिसन्धिरित्यत आह ॥ **सर्वज्ञो हीति** ॥ **सप्तमरसादिवदिति** । इदं च चित्ररसानङ्गीकारमतमाश्रित्योक्तम् । तदङ्गीकारमते तु सप्तमरसपदमष्टमरसपरं द्रष्टव्यम् ॥ **तदोक्तदोषद्वयमिति** । अनुसन्धानाननुसन्धानयोरिति शेषः । अनुसन्धाने मिथ्याज्ञानित्वमननुसन्धाने सार्वज्ञहानिरिति पूर्वोक्तदोषद्वयमित्यर्थः ॥ **परिशिष्टमिति** । परिशेषलब्धमित्यर्थः । जीवो न कालान्तरे ब्रह्मणैक्यमापत्स्यते । प्राक्ततोऽत्यन्तभिन्नत्वात् । यः कदाचिद्यतोऽत्यन्तं भिद्यते नासौ कदाचिदैक्यमापद्यते यथा घटः पटेनेत्यनुमानबाधितोऽयं पक्ष इति मनसि निधायास्याभासोद्धारं करोति ॥ **न ह्यनादाविति** । येन तत्रानैकत्वादसदनुमानमेतत्स्यादिति भावः । न केवलं प्रमाणबाधित इत्येव किन्तु पूर्वं भिन्नस्य जीवस्य पश्चादैक्यं भविष्यतीत्यत्र प्रमाणाभावात् * अप्रामाणिकश्चेत्याह ॥ **न चेति** । नन्वस्मिन्नर्थे परेऽव्यये सर्व एकीभवन्तीत्यादिश्रुत्यादिकं प्रमाणम् । तत्राभूततद्भावार्थकच्विप्रत्यये-

स्वारस्य (३ पंक्तौ)

नास्यार्थस्य स्पष्टमवगम्यमानत्वादित्यत आह ॥ **परेऽव्यय इति** ॥ **सावकाशत्वादिति** । सावकाशत्वस्य जिज्ञासाद्यधिकरणेषु व्युत्पादितत्वादित्यर्थः ॥ **मुक्तौ त्वभेद एवेति** । केवलाभेद एवेत्यर्थः । एवं च्विप्रत्ययो युक्तः । पूर्वं केवलाभेदाभावादिति द्रष्टव्यम् ॥ **संसार इति** । एवञ्च च्विप्रत्ययस्य श्रुतिबाधितत्वमिति भावः । उक्तयुक्तिस्तु च्विप्रत्ययश्रुतिबाधितेति भावः ॥ **तृतीयमतमिति** ॥ **तत्त्वमसीति** ॥ इदानीमभेदश्रवणात्तया च्विप्रत्ययश्रुतिबाध इति भावः । दूरत इत्यस्य तात्पर्यमाह ॥ **इयांस्त्विति** । नन्वस्त्वस्मिन्मते सर्वथाऽनुसन्धानाभाव इत्यतस्तर्हि चेतन्यैक्यव्यापकस्यानुसन्धानस्याभावात्तद्व्याप्यस्य चेतन्यैक्यस्यापि निवृत्तिः स्यादिति पूर्वोक्तं स्मारयति ॥ **अनुसन्धानमिति** ॥ **उक्तमिति** । चेतन्यैक्येऽनुसन्धानं प्रमाणं नैव चापरमित्यादिनेति शेषः ॥ **देहाद्येवेति** । तथा च तस्यासदातनत्वात्तदपगमे मुक्तावनुसन्धानं भविष्यतीत्यस्मिन्मतेऽपि तत्प्रत्याशेति भावः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । एक आत्मनः शरीरे भावादित्यधिकरणे तथांऽशिनोऽशेषसन्धानमित्येतदधिकरणीयोत्तरानुव्याख्याने चेति शेषः । तथा च व्यभिचारान्न देहादेः प्रतिबन्धकत्वमिति न तदपगमेऽप्यनुसन्धानप्रत्याशेति भावः ।

अ०— अतोऽशेषगुणोन्नद्धं निर्दोषं यावदेव हि ॥ तावदेवेश्वरो नाम तत्र भेदोऽपि न क्वचित् ॥ नेह नानाऽस्ति किमपि हरयोऽयमयं हि सः ॥ इत्यादिश्रुतिमानेन जीवांशाः सर्व एव च ॥ नियमेनानुसन्धानवन्तो यद्येकता स्वतः ॥

सु०— यद्येवं न सकलचेतनसमुदायः परमात्मा तर्हि कियती सीमा परमात्मत्वस्येत्यत आह ॥ **अत इति** । साधकस्यानुसन्धानस्य सर्वत्राभावाद्बाधकस्याभासत्वादेर्भावादिह तु तद्भावाभावाभ्यामित्यर्थः । **अशेषगुणोन्नद्धत्वं निर्दोषत्वं च** प्रत्येकं निर्धारणहेतुत्वेनोक्तम् । स्वमते ब्रह्मण ईश्वरातिरिक्तस्याभावं सूचयितुं सर्वत्रेश्वर इत्याद्युक्तिः । इदं हि ब्रह्मणो लक्षणं श्रुत्यादिसिद्धमिति हिशब्दः । तावद्वस्त्वीश्वरो नामेत्युक्ते समुदायैक्यं प्रतीयते तन्निराकरोति ॥ **तत्रेति** ॥ **क्वचिदिति** । परस्परं परमात्मना चेत्यर्थः । एतेनैतदपि निरस्तम् ॥ ईशरूपेष्विवोदितेति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा। तत्कुत इत्यत आह ॥ **नेहेति** । अनेन नेह नानाऽस्ति किञ्चनेति श्रुतिमुपादत्ते । हरय इत्ययं वै हरय इत्यादिकाम् । अयं हि स इति ॥ अयमेव स योऽयमा-

त्वमेत्यादिकाम् । पूर्वेणैवान्वयः । एतासां श्रुतीनामभेदपरत्वान्न विवक्षितार्थे मानत्वमित्याशङ्कानिरासाय मानेनेत्युक्तम् । आद्यश्रुतावीश्वररूपेषु भेदनिराकरणस्य स्पष्टत्वात्तृतीयायामेवशब्दस्य श्रवणात्तदनुसारेण द्वितीयायामपि वैशब्दस्यैवार्थत्वोपपत्तेरेताः श्रुतयो विवक्षितार्थे मानतामापद्यन्त इति भावः । चेतनैक्यस्यानुसन्धानं व्यापकमित्युक्तं क्व तदुपलब्धमिति चेन्न । देवदत्तसम्बन्धिनः सुखादेर्देवदत्तेनानुसन्धीयमानत्वात् । उपाधिभिन्ने नोपलब्धमिति चेन्न । हस्तपादाद्युपाधिभिन्नेऽपि दर्शनात् । विश्लिष्टोपाधिभिन्ने न दृष्टमिति चेत्तत्राह ॥ जीवांशा इति । जीवनाभिन्द्रादीनामंशा अर्जुनादयः । एतच्चैक आत्मनः शरीरे भावादित्यादिना समर्थयिष्यते । चशब्देनेश्वरांशाः समुच्चीयन्ते । नन्वात्मा वै पुत्रनामासीदित्यादिवचनात्पितापुत्रयोः सत्यप्यैक्येऽनुसन्धानं नास्तीति कथं तद्व्यापकमित्यत आह ॥ यदीति । तर्ह्यनुसन्धानवन्त इति सम्बन्धः । अयं भावः । वास्तवस्यैक्यस्यानुसन्धानं व्यापकमभिमतं न तूपचरितस्य । न चाभिमतस्य व्यभिचारोऽस्ति । पितापुत्रैक्यं तूपचरितमेवेति न तत्र व्यभिचारो दोषायेति । स्वतो वस्तुतः । यद्वा परमेश्वरांशत्वहेतुरसिद्धश्चेत्याह ॥ जीवांशा इति । एतदुक्तं भवति । चैतन्यावच्छिन्नांशत्वस्यानुसन्धानं व्यापकमर्जुनादिषु दृष्टम् । तच्च परमेश्वरजीवयोर्नास्तीत्युपपादितम् । व्यापकाभावे च व्याप्याभावोऽवश्यम्भावी । न च चैतन्यव्यावृत्तिर्युक्तेत्यंशत्वमेव व्यावर्तते । तथा च प्रयोगः । जीवेश्वरौ न चेतनत्वे सत्यंशांशिनौ । परस्परानुसन्धानशून्यत्वात् । यथा घटपटौ । यथा चेन्द्रार्जुनाविति । ननु पितापुत्रयोरंशांशिभावे सत्यप्यनुसन्धानं नास्तीति कथं तत्तस्य व्यापकमित्यत आह ॥ यदीति । एकतैकदेशतारूपांशता । पितापुत्रयोरंशांशिभावो नैकदेशतादिरूप इति भावः । नन्वनुसन्धानाभावेनांशत्वव्यावृत्तावंशाधिकरणविरोधः स्यात् । न स्यात् । अंशशब्दो हि तदेकदेशार्थस्तत्सदृशाद्यर्थश्च । तच्च द्वितीयमंशत्वमंशाधिकरणप्रतिपाद्यं न निराक्रियते । तस्यानैकान्त्यप्रसङ्गेन परेण हेतूकर्तुमशक्यत्वात् ।

त्र

आद्यस्यासिद्धिर्व्युत्पादने न कोऽपि दोषः ।

टि०—॥ **इह हीति** । भगवद्रूपेष्वित्यर्थः ॥ **तद्भावेति** । उक्तसाधकबाधकभावाभावाभ्यामित्यर्थः ॥ **प्रत्येकमिति** । विशिष्टस्य प्रयोजकतायां विशेषणविशेष्ययोरन्यतरवैय्यर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः ॥ **सर्वत्रेश्वर इत्याद्युक्तिरिति** । अत्रादिपदेनेशपरिग्रहः ॥ **समुदायैक्यमिति** । भेदाभेदावित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । परस्परं परमात्मना च भेदनिराकरणेनेत्यर्थः । एतदित्युक्तमेव विशदयति ॥ **ईशरूपेष्विवोदितेत्यादि** ॥ **पूर्वेणेति**। तत्र भेदोऽपि न क्वचिदिति पूर्वेणेत्यर्थः ॥ **विवक्षितार्थ इति** । ईश्वररूपाणामत्यन्ताभेद इत्यर्थः ॥ **क्व तदुपलब्धमिति चेदिति** । यत्र चेतनत्वावच्छिन्नमैक्यं तत्रानुसन्धानमित्येवोक्ते कुत्रेदं दृष्टमिति पर्याकुलितमना न तावद्व्याप्तिं प्रत्येति यावन्न दृष्टान्तोपन्यास इति तदभिधानावश्यकतापक्षमाश्रित्येयं शङ्का न तु दृष्टान्तस्य सार्वत्रिकत्वाभिप्रायेणेति न युक्तिपादीयटीकया विरोधः । ततश्च व्याप्त्यसिद्ध्या मूलशैथिल्यान्न चेतनैक्येनानुसन्धानापादनं वाऽनुसन्धानाभावेनैक्याभावानुमानं वा युक्तमित्यर्थः । देवदत्तेन स्वभावैक्ययुतो देवदत्तस्य देवदत्तगतसुखाद्यनुसन्धानदर्शनेन तस्यैव दृष्टान्तत्वसम्भवान्न व्याप्तिवैकल्यमित्याशयेन समाधत्ते ॥ **देवदत्तेति** । ननु दृष्टान्तस्थलेऽनुसन्धानस्योपाधिभेदाभावः प्रयोजको न स्वरूपैक्यं प्रकृते तूपाधिभेदसद्भावात्कथमनुसन्धानप्रसङ्गः कथं चान्यनिमित्तस्यानुसन्धानस्याभावात्स्वरूपैक्याभावानुमानमित्याशयेन शङ्कते ॥ **उपाधिभिन्न इति** । यद्वा मूढाभिसन्धेरेव पूर्वोक्तावाक्षेपपरिहारावुपाधिभिन्न इति तु पूर्ववाद्यभिप्रायोद्घाटनमित्यवधेयम् । साध्याव्यापकत्वान्नायमुपाधिरित्याशयेन समाधत्ते ॥ **हस्तेति** । न वयमौपाधिकभेदाभावे सत्यभेदमेवानुसन्धाने प्रयोजकं ब्रूमः । किन्तु विश्लिष्टोपाधिकृतभेदाभावविशिष्टम् । तथा च न व्यभिचारः । औपाधिकभेदसद्भावेऽप्येकस्मिन् शरीरे विश्लिष्टोपाधिकृतभेदाभावात् । न चैतत्प्रयोजकं प्रकृतेऽस्त्युपाधीनां विश्लेषादतो नानुसन्धानप्रसङ्गः । नापि तदभावेनैक्याभावानुमानमित्याशयेन शङ्कते ॥ **विश्लिष्टेति** । ननु न प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिः । अन्यथाऽतिप्रसक्तेरित्यत आह ॥ **एतच्चेति** ॥ **समर्थयिष्यत इति** । अंशिकर्मनिर्मितशरीर एवांशस्य भावादित्यादिनेति शेषः । ननु कथमनेन व्यभिचारपरिहार इत्यत आह ॥ **अयं भाव इति** । अन्वयदृष्टान्तमुक्त्वा व्यतिरेकदृष्टान्तमाह ॥ **यथा चेति** ॥ **विरोधः स्यादिति** । अत्र महता प्रबन्धेनांशत्वसमर्थनादिति भावः ॥ **द्वितीयमिति** ।

तत्सदृशत्वादिकमित्यर्थः ॥ **अनैकान्त्येति** । सूर्याद्यपभ्रष्टदेवेष्विति शेषः । अनैकान्त्यप्रसङ्गो विरुद्धत्वप्रसङ्गस्याप्युपलक्षकः । तदधीनत्वादेरभेदाभावव्याप्यत्वेन तेनाभेदसाधनस्य विरुद्धत्वादिति भावः ॥ **आद्यस्येति** । तदेकदेशस्येत्यर्थः ॥ **न कोऽपीति** । अंशाधिकरणविरोधादिप्रसङ्गरूप इत्यर्थः ।

अ०—अंशिनोऽशेषसन्धानमल्पस्यापि विद्यते ॥ भुविजातेन चांशेन सुखदुःखादि तद्गतम् ॥ अनुभूयते विशेषस्तु कश्चिदीश कृतो भवेत् ॥ ईशस्याचिन्त्यशक्तित्वान्नाशक्यं क्वापि विद्यते ॥ संशताऽनुपपन्नेव यदि जीवैकताऽस्य हि ॥ अनीशस्येशतेत्येव विरुद्धं सर्वमानतः ॥ ईशत्वेनैव विज्ञातमनीशत्वेन चेच्छ्रुतिः ॥ अनीशत्वेन विज्ञातमीशत्वेनाथवा दिशेत् ॥ उपजीव्यविरोधेन नैव मानत्वमेष्यति ॥

सु०—नन्विन्द्रादीनामनुसन्धानसद्भावे कथमिन्द्रानभिमतं खाण्डववनदाहादिकमर्जुनः कृतवान् । कथं चेन्द्रोऽर्जुनानभिमतं दहनशमनादिकम् । न हि हस्तादावनुसन्धाने सतीदं दृष्टमित्यत आह ॥ **अंशिन इति** । अत्यल्पस्याप्यंशिनोंशगताशेषानुसन्धानं विद्यत एव । तथाऽपि कश्चिद्विशेषोंऽशानभिमतकरणादिरीशकृतो भवेत् । अंशकीर्त्याद्यर्थमीश्वरप्रेरितेनांशिना क्रियत इत्यर्थः । अल्पस्यापीति स्वरूपसङ्कीर्तनम् । भुविजातेनांशेन चांशिगतं सुखदुःखाद्येवानुभूयते न तु सर्वम् । सत्यप्यैक्ये कश्चित्सर्वाननुसन्धानरूपो विशेषस्त्वीशकृतो भवेत् । भूम्याद्यपकृष्टदेशं गर्भवासाद्यवस्थां मानुषान्नोपभोगादिकं च निमित्तीकृत्येश्वरेण क्रियते । अतोंऽशस्यांशिन्यनभिमतकरणादिकं युज्यते । न ह्यशेषानुसन्धानमस्माभिश्चेतनैक्यादेर्व्यापकमुक्तम् । किन्त्वनुसन्धानमात्रमिति भावः । नन्वीश्वरोऽपि कथं स्वानभिमतं कारयति । कथं चाभिन्नेऽनुसन्धानं प्रतिबध्नातीत्यत आह ॥ **ईशस्येति** । दृश्यन्ते खल्वघटितं घटयन्त्येश्वरशक्त्या प्रेरिताः कामक्रोधादिपरवशा ऐहिकामुष्मिकदुःखहेतुं स्वशिरश्छेदं पातकं च कुर्वाणा इत्याशयः । नन्वेवं तर्हि मयाऽपि शक्यते वक्तुम् । यथाऽर्जुनस्यैक्ये सत्यपीन्द्रगताशेषानुसन्धानमचिन्त्येशशक्त्या प्रतिबद्ध्यते । तथा जीवपरमात्मनोरभेदेऽपि तथैवानुसन्धानप्रतिबन्धो भविष्यति । अपकृष्टदेशादिकमिव देहाद्युपाधयो निमित्ततामापत्स्यन्ते । तथा चानुसन्धानाभावादैक्याभाव इत्यनुपपन्नम् । अनुसन्धानस्यैक्यव्यापकत्वं चासति प्रतिबन्ध

इति कल्प्यत इत्यत आह ॥ सेति । साऽघटितघटनारूपा । अस्य परमात्मनः । भवेदेतद्यदि भवन्मते परमात्मनोऽचिन्त्यशक्तिमत्तारूपेशता स्यात् । जीवेनाभिन्नस्य सेशतैवानुपपन्ना । कुतस्तयाऽनुसन्धानप्रतिबन्धकल्पनादिकमिति । हिशब्देन यो जीवेनाभिन्नो नासावचिन्त्यशक्तिरूपेशतोपेतो यथा देवदत्त इति व्याप्तिं सूचयति । जीवेनैकीभूतोऽपि परमात्माऽस्त्वीशतोपेतः । किं विपक्षे बाधकमित्यत आह ॥ अनीशस्येति । जीवस्तावदनीश इत्यनुभवसिद्धम् । तदभेदे परमात्माऽप्यनीश इत्युक्तमेव । तथाचानीशस्येशताऽस्त्विति शङ्कितं स्यात् । एतच्च सर्वप्रमाणैर्विरुद्धं स्वव्याहतं च । न चैवंविधमनुन्मत्तः शङ्केत । शङ्काया एवानुदये कुतो बाधकोपन्यासावसर इत्येवशब्दार्थः । स्यादेतत् । सेशताऽनुपपन्नैवेति तर्कोऽनुमानं वा । नाद्यः । ऐक्यस्य श्रुतिसिद्धत्वेन विपर्ययपर्यवसानानुपपत्तेः । न द्वितीयः । जीवैकताया भवतामसिद्धत्वात् । यदिपदवैयर्थ्याच्चेति । मैवम् । यस्य जीवैक्यं सिद्धं तस्यानीशताविषयस्वार्थानुमानापादनस्याभिमतत्वात् । तर्कपक्षेऽपि न दोषः । श्रुतीनामैक्यपरत्वाभावादित्याशयवानाह ॥ ईशत्वेनैवेति । त्रैविध्यं खल्वत्र सम्भवति । काचिच्छ्रुतिः प्रमाणान्तरेणेशत्वेनैव विज्ञातं परमात्मानमुद्दिश्यानीशत्वेन प्रमितानीशत्वजीवभावेनादिशेत् । काचिदनीशत्वेन प्रमितं जीवमुद्दिश्येशत्वेन प्रमितेशभावपरमात्मत्वेनोपादिशेत् । काचिदुभावपि तथा प्रमितावुद्दिश्यैक्यमुपादिशेदिति । सर्वथाऽप्युपजीव्यविरोधप्रसङ्गेन नैक्ये प्रामाण्यमश्नुत इति । यदत्र वक्तव्यं तत्कथं ब्रह्मेति । तज्ज्ञेयमित्यादिना वक्ष्यते । चेच्छ्रुतिरिति द्वितीयार्धेऽपि ग्राह्यम् । आदिशेदिति प्रथमार्धेऽपि । तृतीयः प्रकारोऽप्यध्याहार्यः । तर्हीतिपदमुपजीव्येत्यतः पूर्वम् ।

टि०—॥ अत्यल्पस्यापीति । ब्रह्माद्यपेक्षया स्वरूपेणातिनीचस्यापीत्यर्थः ॥ **अंशिगतं सुखदुःखाद्येवेति** । अंशिकृतप्रधानसाधनोपासनादिजन्यं सुखाद्येवेत्यर्थः ॥ **न तु सर्वमिति** । अंशिकृताल्पसाधनजन्यं सुखदुःखादिनाऽनुसन्धीयत इत्यर्थः । यद्यप्यत्र सुखदुःखादीति सामान्यमेवोक्तं तथाऽपि तत्साधनोत्तमस्यांशेन भुज्यमानत्वादिति न्यायविवरणानुसारेणेह टीकायामियं व्यवस्था सूचिता । भाष्यटीकायां त्वल्पेज्ञानानु-

दान

सन्धानाभावेऽपि प्रधानसाधनोपासनाफलानुसन्धानादित्युक्तव्यवस्थोदाहृतन्यायविवरणानुसारेण स्पष्टमेवोक्तेति द्रष्टव्यम् । नन्वेवमिन्द्रार्जुनादीनां सत्यपि स्वाभाविकैक्ये परस्परगताशेषसुखदुःखाद्यननुसन्धानेन तत्र व्यभिचारापत्त्या व्याप्यव्यापकभावो न स्यादित्यत आह ॥ **न हीति** ॥ **स्वानाभिमतमिति** । इन्द्रादिरूपांश्यनभिमतमित्यर्थः । ननु मय्यार्जीवेनाभिन्नस्य परमात्मन जीवत्वमस्त्वित्यत्र शङ्क्यते । न त्वनीशस्येशत्वमिति कथं सर्वमानाविरोध इत्यत आह ॥ **जीवस्तावदिति** । (॥ **तर्क इति** । यदि परमात्मनो जीवैक्यंस्यात्तदेशत्वं न स्यादिति तर्कः ॥ **अनुमानं वेति** । परमात्मानेशतोपेतो जीवाभिन्नत्वाद्यो जीवेनाभिन्नो नासावीशतोपतो यथा स्वेनाभिन्नो देवदत्तो नेशतोपेत इत्यनुमानामित्यर्थः । दोषो विपर्ययापर्यवसानरूपः) ॥ **यस्येति** । यद्यपि तर्कपरतामेवाश्रित्य तत्रोक्तदोषः परिहर्तुं शक्यस्तथाऽप्यत एवेशतासिद्धेरित्युत्तरग्रन्थेऽनुमानपक्षस्याभ्युपेतत्वात्तदनुसारेणेदं समाधानमिति द्रष्टव्यम् । ऐक्यश्रुतिरुपजीव्यविरोधेन नैव मानमेष्यतीत्येव वक्तव्ये ईशत्वेनैव विज्ञातमित्यादेराधिक्यादानर्थक्यमित्याशङ्क्यैक्यागमस्यानेकविधत्वसूचनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्सूचितमनेकत्वं दर्शयति ॥ **त्रैविध्यं खल्विति** ॥ **काचिदिति** । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यादिकेत्यर्थः ॥ **काचिदिति** । तत्त्वमसीत्यादिकेत्यर्थः ॥ **काचिदुभावपीति** । नेह नानाऽस्तीत्यादिकेत्यर्थः । न च नेहनानेति श्रुतौ चैतन्ये भेदो नास्तीत्येवोक्तेः कथं तत्रोभयोरुद्देश्यतेति वाच्यम् । उभयानुस्यूतचैतन्यस्यैव तत्रेहेतीदंशब्दार्थत्वश्रवणात्तदुपपत्तेरिति भावः । ननु जीवेश्वरगतेशत्वादिरूपविरुद्धाकारोपजीवनेन श्रुतेरैक्यबोधकत्वे भवेदुपजीव्यविरोधः । विरुद्धाकारपरित्यागेन स्वरूपमात्रमुपजीव्य तदभेदबोधकत्वाङ्गीकारे तु कथं श्रुतेरुपजीव्यविरोध इत्यत आह ॥ **यदत्रेति** । सर्वज्ञत्वादेर्ब्रह्मलक्षणत्वेन तदनुपादाने ब्रह्मणो बुद्धावनारोहेण बोध्यस्य ब्रह्माहमस्मीति बोधानुदयप्रसङ्गात्तदर्थं सार्वज्ञ्यादिविशिष्टस्यैवोपजीवनेनैक्यबोधकतयाऽवश्यमनुसरणीयत्वादुपजीव्यविरोधोऽत्रजेनीय इत्येतत्प्रमेयं ज्ञानपादे वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ **तृतीय प्रकार इति** । उभावप्युद्दिश्यैक्यमात्रं बोधयतीति तृतीयः प्रकार इत्यर्थः ।

अ०—अत एवेशतासिद्धेर्न किञ्चिच्छक्यमस्य च ॥ ईशत्वेऽनीशभेदेन श्रुत्या सम्यक् प्रकाशिते ॥ अयुक्तमपि चान्यत्र युक्तं भवति तद्बलात् ॥ अतोऽन्यत्रापि यद्दृष्टं तदीशेनैव कल्प्यते ॥ श्रुत्याभासासमपि न हीशत्वपरिपन्थि यत् ॥ ईशोऽनीशो जगन्मिथ्या दुःखी मुक्तो भिदा न हि ॥

त
ईश

इति प्रतिज्ञाव्याघातः सर्वदोषाधिकाधिकः ॥ इति हि ब्रह्मतर्कोक्तिरतिहेयमतोऽखिलैः ॥ बुभूषुभिर्मतमिदं जीवेशाभेदवादिनः ॥ नायुक्तमीशितुः किञ्चिदीशत्वस्याविरोधि यत् ॥ यदीशत्वाविरोधि स्यात्तदेवायुक्तमञ्जसा ॥ ईशत्वस्याविरोधेन योजयित्वाऽखिलाः प्रमाः ॥ सिद्धेशत्वेन चायुक्तमपि हीशेन योजयेत् ॥ मानतः प्राप्तमखिलं नामानं योजयेत्क्वचित् ॥ इति हि ब्रह्मतर्कोक्तिरतो युक्तमिहोदितम् ॥ ३–२–१० ॥

सु० — ननु परमात्मनोऽघटितघटनस्वरूपया शक्त्यैवेशताऽनीशतयोर्विरुद्धयोरप्येकत्र समावेशो भविष्यति । तत्कथमुपजीव्यविरोध इत्यत आह ॥ अत एवेति । जीवैक्यादेवेत्यर्थः । ईशतोक्तरूपा शक्तिः । किञ्चिदीशताऽनीशतयोरेकत्रावस्थानम् । अस्य च परमात्मनोऽपि । जीवैक्येनेशताभावानुमानमशक्यम् । ईशतायाः पराऽस्य शक्तिरित्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । किञ्च जीवैक्येऽपि भेदस्य विद्यमानत्वादीशतोपपद्यत इत्याशङ्कां परिहरंस्तर्हि कियती सीमा परमात्मशक्त्याऽघटितघटनकल्पनस्येति मन्देन जिज्ञासिते सत्याह ॥ ईशत्व इति । अत्रानीशभेदेनाङ्गीकृतेनैवेशत्वं श्रुत्या सम्यक् प्रकाशितं भवतीति वदता श्रुतिविरोधः परिहृतः । तथा हि । यदि जीवपरमात्मैक्यं तात्त्विकं तदा निरवकाशानुमानविरुद्धा श्रुतिरुपचरितार्था भवन्ती नेशत्वं व्यवस्थापयेदिति सुस्थः स्वार्थानुमानप्रसङ्ग इति । सम्यगनीशभेदेन न तु भेदमात्रेणेति वा । तथा च भेदेनेशतोपपत्स्यत इति निरस्तम् । अनीशताहेतोरभेदस्य विद्यमानत्वात् । किमभेदेनानीशताऽस्तून भेदेन मा भूदिति सन्देहानिवारणात् । अन्यत्रेश्वरात् । अयुक्तं परस्परपरिहारेण वर्तमानमपि युक्तं भवति । ईश्वर इति शेषः । तद्बलादीशत्वबलात् । दृष्टमित्यत्रापि सम्बध्यते । अतः परमेश्वरात् । ईशेनेति भावप्रधानो निर्देशः । कल्प्यते युक्ततयेति शेषः । उक्तस्यापवादः श्रुतीति । अभासत्वं च वस्तुवृत्तापेक्षया । हीति तत्रोपपत्तिः । अयमर्थः । यत्क्वचिद्विरुद्धमिव प्रतीयमानमपीश्वरे तदितरत्र वा प्रमाणसिद्धमीश्वरैश्वर्यविरोधि च न भवति । यथाऽणुत्वमहत्त्वयौगपद्यादि यथा वाऽर्जुनादीनामशेषानुसन्धानाभावः । तत्सर्वमीश्वरैश्वर्यबलेन घटत इत्यङ्गीकार्यम् । न तु निराकार्यम् । यत्पुनरप्रमितं तदीश्वरैश्वर्याविरुद्धमपि न कल्पनीयम् । शशविषाणादि- ॥१२८॥

कल्पनापत्तेः । यच्च प्रमितमपीश्वरैश्वर्यविरोधि तन्न कल्पनीयमेव । कल्पकविघातकत्वात् । किन्तु तस्य प्रमाणस्य यथायोगमाभासत्वं वर्णनीयम् । यथा प्रकृतमिति । अनीशस्येशतेत्येव विरुद्धं सर्वमानत इत्युक्तं तदुपपादयितुं स्मृतिमेव पठति ॥ ईश इति । द्विविधो हि प्रतिज्ञाविरोधः । प्रमाणस्ववाक्यविरोधभेदात् । तत्रेशोऽनीशो दुःखी मुक्त इति स्ववाक्यविरोधस्योदाहरणद्वयम् । जगन्मिथ्या भिदा न हीति प्रमाणविरोधस्य । यद्वेशोऽनीशो दुःखी मुक्त इति स्ववाक्यविरोधोदाहरणे । जगन्मिथ्येति स्वन्यायविरोधस्य । जगतो मिथ्यात्वे तन्न्यायेन मिथ्यात्वस्यापि मिथ्यात्वापत्त्या सत्यत्वप्रसङ्गात् । भिदा न हीति स्वक्रियाविरोधस्य । अनया हि प्रतिज्ञाक्रियया साध्यधर्मधर्मिणोर्भेदस्तावत्प्राप्यत इति । सर्वदोषेष्वधिकाधिकोऽत्यन्ताधिकः । स्मृत्युदाहरणस्य साध्यमाह ॥ अतिहेयमिति । इदमीशस्यानीशत्वम् । ईशत्वेनेशभेदेनेत्यादिनोक्तेऽर्थे स्मृतिमप्याह ॥ नायुक्तमिति । यस्मान्नायुक्तमीशितुः किञ्चिदित्यादि तस्मादीशत्वस्याविरोधेनेत्यादि । सिद्धमीशत्वं यस्यासौ तथोक्तः । तेनेशेन संयोजयेत् । ईश्वरेऽस्तीति जानीयात् । अपिपदादन्येनापि । सिद्धेनेशत्वेन निमित्तेनेति वा । स्मृत्युदाहरणस्य प्रयोजनमाह ॥ अत इति । तस्मादत्यन्तभिन्न एव ब्रह्मणा जीव इति स्थितम् ॥ ३–२–१० ॥

टि० — नन्वघटितघटनस्वरूपया शक्त्यैव विरुद्धयोरप्येकत्र समावेशे शङ्किते तन्निरासाय तादृशशक्त्यभाव एव वाच्यः । ईशतासिद्धिकथनस्य तु प्रकृते नोपयोग इत्यतः प्रकृतोपयोगितयेशतेत्यनूद्य व्याचष्टे ॥ **ईशितोक्तरूपा शक्तिरिति** ॥ **मन्देनेति** । पूर्वग्रन्थपर्यालोचनया यावत्प्रमाणसिद्धं विरुद्धमिव दृश्यते । अथ च कल्पकेशत्वाविरोधितावदेवाघटकेश्वरशक्त्या कल्पनीयमिति सुज्ञेन ज्ञातुं शक्यत्वान्मन्देनेत्युक्तमिति भावः ॥ **निरवकाशानुमानविरुद्धेति** । जीवैक्यहेतुकानीशत्वानुमानविरुद्धेत्यर्थः ॥ **सुस्थ इति** । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत इति श्रुतिविरोधाभावादिति भावः । किञ्चेत्युक्तदोषपरिहारायोपयोगितया सम्यगनीशभेदेनेत्यप्यन्वयमङ्गीकृत्य तत्तात्पर्यमाह ॥ **सम्यगनीशभेदेनेति** ॥ तर्हि परमेश्वरादन्यत्र परस्परपरिहारेण वर्तमानमप्रमितमपीश्वरे युक्तं स्यादित्यतिप्रसङ्गपरिहारायाह ॥ **दृष्टमित्यत्रापीति** । अनेन परमेश्वरादन्यत्रायुक्तमपि दृष्टं परमेश्वरे युक्तं

मान

भवतीति योजना सूचिता भवति । यथाश्रुतसम्बन्धोऽप्यस्तीत्यभिप्रायेणापिपदम् ॥ **अतः परमेश्वरादिति** । क्वचित्परस्परपरिहारेण वर्तमानमप्यनः परमेश्वरादन्यत्रार्जुनादावपि यद्दृष्टमंश्यनभिमतकरणादिकं तदपीशेनेशत्वेनैव युक्ततया कल्प्यत इति मूलयोजना सूचिता भवति ॥ **अतोऽन्यत्रापीति** । पूर्वग्रन्थाविरोधायाह ॥ **उक्तस्यापवाद इति** । (अन्यत्रायुक्तत्वेन दृष्टं श्रुतिप्रमाणप्रमितं चेदंगीकार्यमित्युक्तस्येत्यर्थः) । नन्वत्र श्रुत्याऽऽपाततः प्राप्तमित्येव वक्तव्यत्वात्सदाभासत्वकथनमधिकत्वादनर्थकमित्यतः श्रुतेरापातप्रतिपन्नेऽर्थे वस्तुत आभासत्वमिति वस्तुस्थितिप्रदर्शनार्थं तदाभासत्वकथनमित्याह ॥ **आभासत्वमिति** ॥ **तत्रोपपत्तिरिति** । श्रुत्याऽऽपाततः प्रतिपन्नस्येशत्वेन युक्ततयाऽकल्पनीयत्वे कल्पकविघातकत्वरूपा युक्तिर्हिशब्देनोच्यत इत्यर्थः । एतावताऽपि परमेश्वरशक्त्यघटितघटकत्वकल्पनस्य कियती सीमोक्तेति न ज्ञायत इत्यत आह ॥ **अयमर्थ इति** ॥ **प्रमाणसिद्धमिति** । अनेन मूले दृष्टपदं प्रमितमात्रपरं न तु प्रत्यक्षदृष्टपरमित्युक्तं भवति । अयुक्तमपि चान्यत्रास्त्युक्तं भवतीत्यस्योदाहरणं यथेति । अतोऽन्यत्रापि यद्दृष्टमित्यस्योदाहरणं यथा वेति । ननु प्रमाणसिद्धत्वेश्वरैश्वर्याविरोधित्वयोरन्यतरदेवास्तु तत्र प्रयोजकं किमुभयप्रयोजकत्वकल्पनयेत्यतः प्रमितत्वस्यावश्यकतां तदनभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गकथनेनोपदर्शयति ॥ **यत्पुनरिति** । ईश्वरैश्वर्याद्यविरोधित्वस्यापि तामुपदर्शयति ॥ **यच्चेति** ॥ **प्रमितमपीति** । प्रमाणेनापाततः प्रतिपन्नमपीत्यर्थः । अनेन मूले श्रुतिपदं प्रमाणमात्रपरमित्युक्तं भवति ॥ **यथायोगमिति** । श्रुतेः प्रतीतार्थ एवाभासत्वम् । न तु सर्वथा । अन्यस्य तु सर्वथेत्येवं यथायोगमित्यर्थः ॥ **यथा प्रकृतमिति** । यथा जीवेश्वरैक्यमित्यर्थः । (तत्त्वमसीति श्रुत्याऽऽभासप्रतीतमपि जीवैक्यमीशत्वविरोधित्वान्नाङ्गीकार्यमित्यर्थः) । इतिशब्दस्येत्ययमर्थ इति पूर्वेणान्वयः । ईशोऽनीश इत्याद्यनेकोदाहरणेन सूचितमर्थमाह ॥ **द्विविध इति** ॥ **यद्वेति** । ईशोऽनीश इति स्ववाक्यविरोधोदाहरणम् । दुःखी मुक्त इति मानाविरोधोदाहरणमित्यर्थः । स्वन्यायविरोधमुपदर्शयति ॥ **जगदिति** । स्वक्रियाविरोधमुपपादयति ॥ **अनया हीति** । सिद्धेशत्वेनेत्यस्येशेनेत्यनेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेस्तदुपपत्त्यर्थमाह ॥ **सिद्धमिति** ॥ **अन्येनापीति** । अन्येन संयोजयेदन्यस्मिन्नस्तीति जानीयादित्यर्थः । अन्यपदार्थप्राधान्येन बहुव्रीहेर्जघन्यत्वान्न सति गत्यन्तरे तदाश्रयणमुचितमित्याशयेन पक्षान्तरमाह ॥ **सिद्धेनेति** । अनेन सिद्धं च तदीशत्वं चेति समानाधिकरणसमास इत्युक्तं भवति । तृतीयार्थकथनं निमित्तेनेति । अधि-

करणार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ३-२-२० ॥

अ०— ॥ ॐ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॐ ॥ स चाप्राकृतरूपत्वादरूपः स्वगुणात्मकम् ॥ रूपमस्य शिरःपाणिपादात्मकमिष्यते ॥ अतो नानित्यता नैव श्रुतिद्वयविरोधिता ॥ यथा हि तैजसस्यैव प्रकाशस्योज्झितावपि ॥ आत्मैव ज्योतिरित्याह जीवस्येशं श्रुतिस्तथा ॥ ३-२-९ ॥

सु०—॥ ॐ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॐ ॥ अत्राधिकरणे प्रथमसूत्रेण ब्रह्मणो रूपराहित्यमुपपाद्य प्रकाशवच्चावैयर्थ्यमिति द्वितीयसूत्रेण रूपवत्त्वविषयाणां श्रुतीनां वैयर्थ्यमाशङ्क्य विलक्षणरूपवत्त्वाङ्गीकारेण परिहृतम्। विलक्षणरूपवत्त्वं च* आह च तन्मात्रं दर्शयति चाथोऽपि स्मर्यत इति सूत्रद्वयेन समर्थितमिति भाष्येण प्रतीयते। तदनुपपन्नम्। अन्ततो रूपवत्त्वाङ्गीकारेऽरूपवदेव हि तदित्यस्यावक्तव्यत्वापातात्। प्रयोजनाभावाच्चास्य विचारस्येत्यतश्चतुःसूत्र्यास्तात्पर्यमाह ॥ स चेति। स परमात्मा। प्रकृतिशब्दोऽन्येषामपि तत्त्वानामुपलक्षकः। अप्राकृतरूपत्वात्। प्राकृतरूपरहितत्वात्। गुणात्मकमित्युक्ते सत्त्वादीनां प्रतीतिः स्यात्। तन्निरासार्थं स्वशब्दः। ये परमात्मनः स्वरूपभूता गुणा आनन्दाद्यास्तदात्मकमिति। रूपशब्देन च शुक्लादिगुणप्रतीतिः स्यात्। अतः शिरःपाणीति विवरणं कृतम्। अतो रूपवांश्चेति शेषः। विचारप्रयोजनं दर्शयति ॥ अत इति। अनित्यता जन्ममरणवत्ता। नापि सौन्दर्याद्यभाव इति च द्रष्टव्यम्। तथा च तस्मिन्भक्तिरुपपन्नेति शेषः। यद्यस्ति परमात्मनो रूपं कथं तर्हि तस्य प्रसिद्धवैलक्षण्यमात्रेणारूपत्वव्यवहार इत्याशङ्कापरिहारार्थत्वेन प्रकाशवदिति सूत्रावयवो भाष्ये व्याख्यातः। इदानीं यदीश्वररूपं लोकाविलक्षणं तदा तत्र रूपशब्दप्रवृत्तिर्दुर्घटा स्यात्। सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः। तथा च रूपवत्त्वश्रुतीनां वैयर्थ्यं दुष्परिहरमित्याशङ्कापरिहारार्थत्वेनापि व्याचष्टे ॥ यथा हीति। तैजसस्यैव प्रकाशस्येत्येतत्तैजस एव हि सौरादिरालोकः प्रकाशशब्दवाच्यः प्रसिद्धस्तस्येति व्याख्येयम्। उज्झितावपि परमेश्वरस्य तत्त्वाभावेऽपीति यावत्। आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति श्रुतिर्जीवस्येशं प्रकाशमाहेत्यर्थः। तथा लोकविलक्षणेऽपि

भगवद्रूपे रूपशब्दप्रवृत्तिर्युक्तेति शेषः । उपपत्तिस्तु परमत इत्यत्र वक्ष्यमाणाऽत्राप्यनुसन्धेयेति । नन्वेतदधिकरणमत एव-चोपमेति सूत्रात्पूर्वम् । तत्कथं पश्चाद्व्याख्यातम् । उच्यते । अत एव चेति सूत्रं न स्थानतोऽपीत्यधिकरणेन सङ्गतमिति ज्ञापनाय क्रमभेदः । तत्सिद्धमर्थमुपजीव्यपूर्वपक्षोत्थानात् । तथा च भाष्यम् । यस्मादेवमित्यादि । अत्रापीशरूपेष्वित्यादि । अथ तदनन्तरमेव किन्न कृतमरूपवत्त्वाधिकरणार्थस्यात एव चेति सूत्रार्थं प्रति हेतुत्वेनोपोद्घातलक्षणसङ्गत्या वर्णितस्याव्यव-धायकत्वात् । हेतुत्वमपि प्रपञ्चयितुमाचार्येण स चाप्राकृतरूपत्वादिति चशब्दो निबद्धः । कालत्रयेऽप्यशरीरात्परमात्मनो जीवस्यात्यन्तभेद एव ह्युपपन्न इति ॥ ३-२-९ ॥

टि०—॥ ॐ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॐ ॥ प्रकृतिशब्दस्य सत्त्वरजस्तमोरूपाव्यक्ततत्त्वपरत्वान्मूलेऽप्राकृतरूपत्वोक्त्याऽव्यक्त-तत्त्वात्मकत्वालाभेऽपि तदन्यतत्त्वात्मकत्वाभावानुक्तेस्तदात्मकत्वप्राप्तिमाशङ्क्य प्रकृतिपदस्यात्र लक्षणया तत्त्वमात्रपरत्वेनाव्यक्ततत्त्वमात्रपरत्वाभावान्न तत्प्राप्तिरिति भावेन प्रकृतिशब्दं तदुपलक्षणतया व्याचष्टे ॥ प्रकृतिशब्द इति । प्राकृतशब्दान्तर्गतः प्रकृतिशब्द इत्यर्थः । एतच्चाव्यक्ताद्याः पृथिव्यन्ताः सर्वाः प्रकृतयः स्मृता इत्यादिप्रमाणमनाश्रित्य द्रष्टव्यम् । तदाश्रयणे तु मुख्यवृत्त्यैव प्रकृतिशब्देन तत्त्वमात्रलाभाल्लक्षणाश्रयणानर्थक्यमिति केचित् । वस्तुतो निरवकाशैतद्ग्रन्थानुरोधेन प्रकृतिशब्दस्य मुख्यामुख्यवृत्तिसाधारण्येन तत्त्वमात्रपरताया एवैतत्प्रमाणार्थत्वान्नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । अप्राकृतरूपत्वस्य रूपवत्त्वव्यवहारनिमित्तत्वेऽप्यरूपवत्त्वव्यवहारनिमित्तत्वाभावात्प्राकृतरूपराहित्यस्यैव च तन्निमित्तत्वात्तदेवेह भाष्ये हेतुतया वक्त-व्यम् । अप्राकृतस्वरूपवत्त्वोक्तिस्तु कथं युज्यत इत्यतः प्राकृतरूपराहित्यार्थतया हेत्वंशं व्याचष्टे ॥ अप्राकृतेति । मूले स्वशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ गुणेति । कथमनेनोक्तप्रतीतिनिरास इत्यतस्तदुपयोगितया व्याचष्टे ॥ येतु इति । अनेन कर्मधारयषष्ठीतत्पुरुषौ द्वावपि तन्त्रेणोपात्ता-वित्युक्तं भवति । मूले साध्यानुक्तेर्न्यूनतामाशङ्क्योत्तरवाक्यस्थस्यात इत्यस्यात्राप्यनुकर्षमभिप्रेत्य ततःपरमपेक्षितं शेषमाह ॥ अत इति । देहवतोऽपि जीवस्यानित्यत्वाभावेन तेन तदप्रसक्त्योक्तविधदेहत्वानित्यत्वाभावसाधनमप्रयोजकमित्यत आह ॥ अनित्यैति । अरूपत्वरूपवत्त्वविचारप्रयोजनप्रदर्श-

नार्थं प्रवृत्तेऽत्र वाक्येनानित्यतेत्यरूपत्वप्रयोजनोक्तिवद्रूपवत्त्वप्रयोजनस्याप्यवश्यं वक्तव्यत्वात्तदनुक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य नानित्यतेत्यस्य रूपत्वप्रयोजनोक्ते-रेवात्र वाक्ये लक्षणया रूपत्वप्रयोजनसमर्पकत्वान्न तदनुक्तिरपीत्याशयेन तत्प्रयोजनं दर्शयति ॥ नापीति । आदिपदेन सौलक्षण्यादिपरिग्रहः । अनित्यत्वाद्यभावेऽपि न विचारस्य मुख्यं प्रयोजनं किन्त्ववान्तरमेवेति भावेनानित्यत्वाद्यभावसमर्थनस्यापि प्रयोजनमाह ॥ तथा चेति ॥ व्याख्यात इति । यथा चक्षुरादिप्रकाशे विद्यमानेऽपि वैलक्षण्यादप्रकाशादिव्यवहार इति व्याख्यात इत्यर्थः । शब्दवृत्तिः शब्दप्रवृत्तिः । तत्र हेतुमाह ॥ सम्बन्धेति । अतीन्द्रियत्वेन तत्रोपदेशाद्युपायाभावेन सादृश्यानुमानस्यैवानुसरणीयत्वात्तस्य चासिद्धत्वान्न व्युत्पत्तिरिति भावः । माऽस्तु व्युत्पत्ति-रित्यतोऽव्युत्पन्नशब्दस्यार्थानवगमकत्वेन तत्प्रतिपादकत्वासम्भवाच्छ्रुतिवैयर्थ्यमित्याह ॥ तथा चेति । तत्त्वाभावेऽपि तैजसत्वाभावेऽपि ॥ उपपत्ति-रिति । (अलौकिकशब्दशक्तिग्रहणोपायस्तु) निरुपाधिप्रियत्वादिरूपानुकूल्यादेः प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्त्वात्तदाश्रयणेन व्युत्पत्तेरपि सम्भवादानंदादि-शब्दप्रवृत्त्युपपत्तिरित्यादिरूपेत्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणेति । विद्वद्व्युत्पत्तितोऽपि च तैस्तैः शब्दैश्च भण्यन्ते युज्यते चोपदेशत इत्यादिनेति शेषः ॥ ३-२-९ ॥ अत्रत्य टिप्पणी अग्रे निवेशिता तत्र द्रष्टव्या

अ०—॥ ॐ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॐ ॥ तद्भक्तितारतम्येन तारतम्यं विमुक्तिगम् ॥ ब्रह्मादीनां च सर्वेषा-मानन्दादेर्यथाक्रमम् ॥ ३-२-१२ ॥

सु०—ॐ वृद्धिर्ह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॐ ॥ यदर्थं भगवन्महिमाऽत्रोच्यते सा भक्तिः पुरुषेषु तारतम्येन तिष्ठतीत्येतदिहोपपाद्यते । तथा हि । अस्ति भक्तेर्वृद्धिर्ह्रासभाक्त्वम् । कुतः । ब्रह्मादीनामस्मदादीनां च भक्तत्वेऽन्तर्भावात् । एवं भक्तितारतम्येऽङ्गीकृते एवेश्वरस्योभयान्प्रति सामञ्जस्यसम्भवादिति । तदेतदसङ्गतम् । युक्तेः प्रति-ज्ञातार्थेन सह सम्बन्धाप्रतीतेरित्यत आह ॥ तद्भक्तीति । ब्रह्मादीनां चशब्दादस्मदादीनामित्येवं सर्वेषां यथाक्रमं श्रौतक्रमा-नतिरेकेण यद्विमुक्तिगमानन्दादेस्तारतम्यं तद्भगवद्भक्तितारतम्येनैव भवतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । साधितं तावन्मौक्तस्या-

सु० टि०
॥१३१॥

नन्दादेः फलस्य भक्तिसाध्यत्वमम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वमिति सूत्रेण । तच्चाथात आनन्दस्य मीमांसेत्यादिश्रुत्या तारतम्यादवगम्यते । साध्यतारतम्ये च साधनतारतम्यमावश्यकम् । अन्यथा तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । फलदातुरीश्वरस्यासामञ्जस्यप्रसक्तेश्च । न चैवम् । अतोऽस्ति भक्तेर्वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति ॥ ३-२-१२ ॥

शे० चं०
तृ० द्वि०
अ० १२

टि०—॥ ॐ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॐ ॥ प्रयोजनविशेषात्पूर्वस्याप्यधिकरणस्य पश्चाद्व्याख्यानमित्याह ॥ उच्यत इति । भवेदेतद्यत एवेत्यस्य न स्थानत इत्यनेन सङ्गतिः स्यात्सैव तु कथमित्यत आह ॥ तत्सिद्धमिति । भगवद्रूपाणां भगवदभेदरूपत्वमित्यर्थः । कुत एतदित्यतोऽस्मिन्नर्थे भाष्यानुव्याख्यानसम्मतिं क्रमेण दर्शयति ॥ तथा चेत्यादि ॥ अथेति । उक्तरीत्या सङ्गतिविशेषलाभादिति भावः । अरूपवत्त्वाधिकरणार्थस्य सर्वदा प्राकृतविग्रहराहित्यस्य । सूत्रार्थं प्रति जीवेश्वरयोरत्यन्तभेदं प्रति ॥ हेतुत्वमपीति । अरूपवत्त्वस्येति शेषः । हेतुहेतुमद्भावमेव दर्शयति ॥ कालत्रयेऽपीति ॥ वृद्धियुक्तेरिति । भक्तत्वेऽन्तर्भावाख्ययुक्तेरित्यर्थः ॥ प्रतिज्ञातार्थेनेति । साध्येन भक्तितारतम्येनेत्यर्थः ॥ सम्बन्धेति । हेतुहेतुमद्भावरूपसम्बन्धाप्रतीतेरित्यर्थः । यद्यपि भाष्योदाहृतात्साधनस्योत्तमत्वेनेत्यादिप्रमाणादेव युक्तेः प्रतिज्ञातार्थेन सह सम्बन्धोपपादनान्नैतच्छङ्कावकाशस्तथाऽपि स्ववाक्येन तदुक्तेरित्यभिप्रायेणेयं शङ्केति द्रष्टव्यम् । ननु मौक्तस्य ब्रह्माद्यानन्दस्य भक्तिसाध्यत्वमेव तावदसिद्धम् । सिद्धत्वेऽपि वा तस्य नानन्दतारतम्येन भक्तितारतम्यं साधयितुं शक्यम् । आनन्दतारतम्यस्यासिद्धत्वात् । सिद्धत्वेऽपि वाऽप्रयोजकत्वादित्यतस्तदुपपादयति ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ साध्यतारतम्ये चेति । तथा च भक्तत्वेऽन्तर्भावादित्यनेन ब्रह्माद्यानन्दतारतम्यमुपलक्ष्यत इत्युक्तं भवति ॥ असामञ्जस्येति । वैषम्यनैर्घृण्यरूपेत्यर्थः ॥ ३-२-१२ ॥

अ०—॥ ॐ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॐ ॥ प्रतिबिम्बवदप्येषामानन्दोऽन्यगुणा यथा ॥ ॐ उपपत्तेश्च ॐ ॥ ॥ नारायणगुणाधीनश्चाल्पस्तदपेक्षया ॥ तस्माद्भिन्नश्च सततमन्यज्ज्ञानं परस्य च ॥ अन्यज्ज्ञानं तु जीवानामन्य आनन्द ईशता ॥ मुख्येशता परेशस्य गौणी जीवस्य सा यतः ॥ इति श्रुतेः ॥ ३-२-१७ ॥

॥१३१॥

सु०—॥ ॐ स्थानविशेषात्प्रकाशवत् ॐ ॥ ॥ ॐ उपपत्तेश्च ॐ ॥ यद्यप्येतदधिकरणं परमत इत्यतोऽनन्तरम् । तथाऽपि तेनैवानेनापि सङ्गतिरस्य । अनेन विषयोपक्षेपात्तेन पूर्वपक्षोपपत्तिदर्शनात् । यद्वाऽनेन पूर्वपक्षयुक्त्युत्थानात्तेन विषयोपक्षेपात् । तथा हि । न ब्रह्मादीनामानन्दस्य तारतम्यमुपपद्यते । भगवदानन्दप्रतिबिम्बत्वाभ्युपगमात् । बिम्बे च तारतम्याभावस्य न स्थानतोऽपीत्युक्तत्वात् । अन्यथाऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गादिति । यद्वा न ब्रह्माद्यानन्दो भगवदानन्दप्रतिबिम्बः । परस्परं विचित्रत्वात् । बिम्बाभिमते च वैचित्र्याभावादिति । अतोऽत्रेदं विशदयति ॥ प्रतिबिम्बवदिति । यद्यप्येषां ब्रह्मादीनामानन्दः प्रतिबिम्बवत् । प्रसिद्धप्रतिबिम्बैस्तुल्यं वर्तते । भगवदानन्दप्रतिबिम्बो भवतीति यावत् । तथाऽपि परस्परं विचित्रो भवतीति शेषः । कथम् । अन्येषां साधनभूतानामुपाधिगुणानां भक्त्यादीनां वैचित्र्यानतिक्रमेण । तत्र दृष्टान्तः प्रतिबिम्बवदिति । यथा सूर्यादिप्रतिबिम्बानां सूर्यकान्तजलादिगतानां सूर्यादिबिम्बवैचित्र्याभावेऽपि सूर्यकान्तादिस्थानगुणवैचित्र्याद्वैचित्र्यं तथेत्यर्थः । वैचित्र्ये हेत्वन्तरमाह ॥ नारायणेति । बिम्बशक्त्या च विचित्र इत्यर्थः । स्थानगुणस्य बिम्बसामर्थ्यस्य च प्रयोजकत्वं न्यायविवरणे व्युत्पादितम् ॥ अनेनोपपत्तेश्चेति सूत्रं व्याख्यातं भवति । बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यं केचिदिच्छन्ति । अतः प्रतिबिम्बत्वं व्याख्यातं नारायणेति । गुण आनन्दः । चशब्देन तत्सदृशश्चेति ग्राह्यम् । बिम्बाभिन्न एव किन्न भवतीत्यत आह ॥ अत्यल्प इति । चो हेतौ । यस्मात्तदपेक्षयाऽत्यल्पस्तस्मात्सततं भिन्न इति । तदपेक्षयाऽत्यल्पत्वं कुत इत्याकाङ्क्षां परिहरन्नत्र श्रुतिमाह ॥ अन्यदिति । अन्य आनन्दः परस्य जीवानां चेति सम्बन्धः । एवमीशतेत्यपि योज्यम् । मुख्येशतेत्युपलक्षणया हेतुमाह । इति श्रुतेरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३-२-१७ ॥

टि०—॥ ॐ स्थानविशेषात्प्रकाशवत् ॐ ॥ ॥ ॐ उपपत्तेश्च ॐ ॥ अनेनेति । वृद्धिह्रासभाक्त्वमित्यनेनेत्यर्थः ॥ विषयेति ।

प्रति

पा

तारतम्यरूपेत्यर्थः ॥ **तेनेति** । परमत इत्यनेनेत्यर्थः । अनेन विषयोपेक्षेत्तेन पूर्वपक्षोपपत्तिप्रदर्शनादित्याद्यपक्षमुपदर्शयति ॥ **न ब्रह्मादीनामिति** ॥ यद्वेति * द्वितीयपक्षमुपदर्शयाति ॥ **यद्वेति** । तत्र तस्येवेत्यस्य प्रकृतेऽप्रसङ्गात्तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्यनेन वतिरित्याह ॥ **प्रसिद्धेति** ॥ **उपाधीति** । स्वरूपभूतोपाधीत्यर्थः । मूले गुणा इति प्रथमा षष्ठ्यर्थ इति भावेनोक्तं गुणानामिति ॥ **वैचित्र्याद्यनतिक्रमेणेति** । अत्रानतिक्रमार्थत्वेऽपि यथाशब्दस्य वैचित्र्यसापेक्षतयाऽसमर्थत्वादसमासो युक्तः । अन्यथाऽसादृश्यार्थकतया यथाऽसादृश्य इति नित्यसमासप्रसङ्गादिति ध्येयम् । ननु स्थानवैचित्र्यबिम्बशक्त्योरन्यतरस्यैव नियामकत्वसम्भवादुभयोपपादनमनर्थकमित्यत आह ॥ **स्थानगुणस्येति** । बिम्बसामर्थ्यस्यैव प्रयोजकतायां सूर्यकान्तगतसूर्यप्रतिबिम्बस्य दाहकत्ववज्जलादिगततत्प्रतिबिम्बस्यापि तत्प्रसङ्गात्स्थानवैचित्र्यमावश्यकम् । तावन्मात्रस्यैव प्रयोजकत्वे च सूर्यकान्तगतसूर्यप्रतिबिम्बस्येव तद्गतचन्द्रप्रतिबिम्बस्यापि दाहकत्वप्रसङ्गाद्बिम्बे सामर्थ्यमप्यावश्यकमिति स्थानगुणस्य बिम्बसामर्थ्यस्य च प्रयोजकत्वम् * न हि सूर्यकान्तगतप्रतिबिम्बस्याग्निजनकत्वशक्तिर्न जलगतस्यैतावता सूर्ये वैचित्र्यमाधिक्यं तत्र निमित्तम् । सूर्यचन्द्रादिप्रतिबिम्बं विनाऽन्यत्र तथा विशेषादृष्टेरिति न्यायविवरणे उपपादितमित्यर्थः ॥ **एवमीशतेत्यपीति** । परस्येशताऽन्या जीवस्येशताऽन्या चेति योज्यमित्यर्थः । जीवेशत्वस्य भगवदीशत्वस्य चान्यत्वमेवोत्तरत्रोच्यते ज्ञानानन्दादेस्तु कथं तत्रान्यत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ **मुख्येशतेत्युपलक्षणयेति** । तथा चेशतयोरन्यत्वे हेतुतयोक्ते मुख्यत्वामुख्यत्वे तज्ज्ञानानन्दयोरप्यन्यत्वे हेतुत्वेनोपलक्षणतया विवक्षिते इति न पृथगुक्तिरावश्यकीति भावः ॥ ३ २-१७ ॥

अ०—॥ ॐ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॐ ॥ सृष्टिनाशौ तदधीनावितीरिते ॥ स्वभावत्वात्स्थितेर्नैतदपेक्षेति न युज्यते ॥ यतस्स्वभावोऽप्यखिल ईशायत्तोऽखिलस्य च ॥ ३-२-१३ ॥

सु०—॥ ॐ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॐ ॥ अत्र पूर्वपक्षप्रदर्शनपरं भाष्यं सृष्टिसंहारकर्तृत्वमेवास्य न पालकत्वम् । स्वतः सिद्धेरिति । तदयुक्तम् । सृष्टिसंहारकर्तृत्वाभ्युपगमस्य व्यर्थत्वात् । स्वतः सिद्धेरित्यत्रास्येत्यप्रतीतेश्च । स्थितेरित्यध्याहारेऽपि स्वभाववादाश्रयणस्य सृष्टिसंहारयोरपि साम्येन तत्कर्तृत्वाभ्युपगमानुपपत्तेरित्यतः

पूर्वपक्षं विशदयति ॥ सृष्टीति । इतीरिते सिद्धान्तिनाऽभ्युपगते सति । ततश्चायमर्थः । ईश्वरस्य पालकत्वं नोपपद्यते । स्थितेस्तत्प्रयोजनत्वात् । तस्याश्च स्वभावसिद्धत्वेनेश्वरानपेक्षत्वात् । ईश्वर एव हि विश्वस्य सृष्टिसंहारयोः कर्ता नान्य इत्यभ्युपगतम् । तथा च सृष्ट्वा यावन्न संहरेत्तावत्स्थितिः स्वभावसिद्धैव न परव्यापारमपेक्षते । यदि खलु सृष्टिसंहारयोः कर्ताऽन्यः स्यात्तदोदासीनस्य तस्य सृष्टौ प्रेरणाद्यर्थं संहारे प्रवृत्तस्य निवारणार्थं च स्थितावीश्वरापेक्षा सम्भवेत् । न च तदस्ति । अतः संहारोदासीनत्वातिरिक्तं पालकत्वं नोपपद्यत इत्येवमत्र पूर्वपक्ष इति । एवं तर्हि सिद्धान्तो न युक्तः । स्वभावस्त्वयुक्तेरपरिहृतत्वादित्यतः सूत्राभिप्रायमाह ॥ इति नेति । परानपेक्षतया प्रतीयमानं स्वरूपं धर्मो वा स्वभाव इत्युच्यते सर्वेषां पदार्थानाम् । स सर्वोऽपीशायत्त एव । अन्यथा तेषां स्वातन्त्र्यप्रसङ्गेनास्येशत्वानुपपत्तेः । सर्वं खल्वित्यादिश्रुतिविरोधापत्तेश्च । अन्नदानादौ व्यापारश्च स्फुट एवेति ॥ ३ २-१३ ॥

टि०—॥ **ॐ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः** ॐ ॥ ॥ **व्यर्थत्वादिति** । पूर्वपक्षिण इति शेषः ॥ **प्रेरणाद्यर्थमिति** । असृष्टस्य रक्षारूपपालनायोगात्पालनकर्तुरीश्वरस्योदासीनप्रेरणं सृष्टावावश्यकमिति भावः ॥ **अतः संहारेति** । संहर्तुरिति शेषः । ततश्च पालकत्वाभावेन महामहिमत्वाभावान्न तत्र भक्तिर्युक्तेति भावः ॥ **परानपेक्षतयेति** । प्रतिमुखादिवदागन्तुककारणानपेक्षतयेत्यर्थः ॥ **स सर्वोऽपीति** । उक्तोभयरूपोऽपीत्यर्थः । तत्कुत इत्यतो भाष्ये ईशशब्दसूचितां युक्तिमाह ॥ **अन्यथेति** । तत्रैव चशब्दसूचितां तामाह ॥ **सर्वमिति** । अत्र सर्वनियामकत्वादेव सर्वत्वो(राजा राष्ट्रमितिवत्)क्तिरिति भावः । अभ्युपेत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तु संहर्तुरीश्वरस्य संहारोदासीनत्वातिरिक्तं

रक्षारूपं स्पष्टमेव पालकत्वमस्तीति महामहित्वाद्युक्ता तत्र भक्तिरित्यभिप्रेत्याह ॥ **अन्नेति** ॥ **स्फुट एवेति** । सृष्टिसंहारातिरिक्तः पालनरूपो धर्मः * अन्नदानादिव्यापाररूपः स्पष्ट एवेत्यर्थः । तेन संहारोदासीनत्वादन्यत्पालनं नेति प्रागुक्तमपास्तं ध्येयम् ॥ ३-२-१३ ॥

अ०—॥ ॐ तदव्यक्तमाह हि ॐ ॥ अव्यक्तोऽपि स्वशक्त्यैव भक्तानां दृश्यते हरिः ॥ ३-२-१४ ॥

सु०—॥ ॐ तदव्यक्तमाह हि ॐ ॥ अत्र परमात्मनोऽव्यक्तत्वमादौ विस्तरेण समर्थितम् । ततस्तर्हि भक्त्यादिसाधनवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासादिति दृश्यत्वं चोक्तम् । तदेतदुभयं विरुद्धमित्याशङ्क्यातोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गमिति सूत्रितम् । अत्र विरोधशान्तिर्न स्फुटं प्रतीयत इत्यतस्तस्य तात्पर्यमाह ॥ अव्यक्तोऽपीति । भक्तानामव्यक्तोऽपीत्यन्वयः । भक्तानामनुग्रहायेत्यध्याहारो वा । जीवशक्त्यपेक्षयाऽव्यक्तोऽपि स्वशक्त्यैव दृश्यत इत्यविरोध इति ॥ ३-२-१४ ॥

टि०—॥ ॐ तदव्यक्तमाह हि ॐ ॥ ॥ विस्तरेणेति । त्रिसूत्र्येत्यर्थः । परमात्मापरोक्षं तत्प्रसादादेव न जीवशक्त्येति वक्तुमुच्यत इति सम्बन्धभाष्यस्य च युज्यते च तस्यानन्तशक्तित्वादिति व्याख्यानरूपस्य च भाष्यस्य पर्यालोचनया विवक्षितार्थलाभः सम्भवत्येवेत्यत उक्तं स्फुटेति । यद्यपि नित्याव्यक्तोऽपि भगवानीक्षते निजशक्तित इति भाष्योदाहृतप्रमाणवाक्ये स्पष्टमेव विवक्षितार्थप्रतिपादनमस्ति । तथाऽपि स्ववाक्येनाप्रतिपादनात्पुनरारम्भ इति भावः । ननु भक्तानां दर्शनं प्रति कर्तृतया कर्तृकरणयोस्तृतीयेति तृतीयायां भक्तैरिति भाव्यम् । भक्तानां दृश्यत इति षष्ठी तु कथमित्यतो नात्र यथाश्रुतसम्बन्धोऽभिमतः किन्तु योग्यत्वाद्भक्तानामव्यक्त इत्येवेति नोक्तानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ भक्तानामव्यक्तोऽपीत्यन्वय इति ॥ भक्तानामिति । अत्र पक्षे ततोऽप्यर्थातिशयलाभ इति द्रष्टव्यम् । यद्वा विरोधपरिहारोपयोगिनो जीवशक्त्याऽव्यक्तत्वस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थमाह ॥ भक्तानामव्यक्तोऽपीत्यन्वय इति । तावताऽपि कथं विरोधपरिहार इत्यत आह ॥ जीवेति । पुरुषप्रयत्नापेक्षयाऽव्यक्तोऽपीत्यर्थः ॥ ३-२-१४ ॥

अ०—॥ ॐ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॐ ॥ तदभिन्ना गुणा नित्यमपि सर्वे विशेषतः ॥ गुणत्वेन गुणित्वेन भोक्तृभोग्यतया स्थितः ॥ विशेषात्मतया तेषां नित्यशक्त्यात्मना तथा ॥ नित्यं स्थितेर्न धर्माणां क्रियादीनामनित्यता ॥ न विशेषात्मता चेयमनित्या शक्तिरूपता ॥ सैव यत्सविशेषा स्याद्विशेषोऽन्यो न चाप्ययम् ॥ स्वनिर्वाहकता हतोस्तथाऽपि स्याद्विशेषता ॥ विशेषत्वेन विज्ञातैः प्रमाणैरखिलैरपि ॥ ससर्ज सञ्जहारेति

विशेषो ह्यवगम्यते ॥ श्रुत्यैव स स एवेति तदभेदश्च गम्यते ॥

सु०—॥ ॐ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॐ ॥ यदीश्वरस्य गुणक्रियादयो धर्मास्ततो भिन्नास्तदा समवायस्य निराकृतत्वात्तद्वत्त्वमनुपपन्नम् । यदि चाभिन्नास्तदा ज्ञानादिमत्त्वमानन्दादिभोक्तृत्वमित्याद्ययुक्तमित्युभयथा तत्र भक्त्यनुपपत्तिरिति पूर्वपक्षप्राप्ताविदमारभ्यते । तत्र हेतुदृष्टान्तावेव सूचितौ । न तु पक्षपरिग्रहरूपा प्रतिज्ञा । अध्याहारोऽपि हेतुदृष्टान्तबलेन भेदाभेदपक्षपरिग्रहस्येति प्रतिभाति । अतः प्रतिज्ञां दर्शयति ॥ तदभिन्ना इति । नित्यशब्दो नियमार्थः । पारमेश्वराः सर्वे गुणा धर्मा नित्यं तदभिन्नास्तेनात्यन्ताभिन्नास्तथाऽपि विशेषशक्त्या गुणगुण्यादिभावेन स्थिताः । स्यादेतत् । परिमाणादीनां यावद्द्रव्यभाविनां भवतु नाम भगवताऽत्यन्ताभेदः । क्रियाणां ज्ञानादिगुणानां चास्राक्षीत्सृजति स्रक्ष्यति व्यज्ञासीज्जानाति ज्ञास्यतीत्यादिश्रौतव्यवहारैरनित्यतयाऽवगतानां तु न युज्यत इत्यत आह ॥ विशेषात्मतयेति । तेषां परमेश्वरसम्बन्धिनां क्रियादीनां धर्माणां नित्यशक्त्यात्मना नित्यं स्थितेस्तथा विशेषात्मतया व्यक्तिरूपेण व्यवहारविषयतोपपत्तेर्नानित्यतेति योजना। प्रपञ्चस्तु प्रागेव कृतः । ननु च क्रियादीनां या व्यक्तता सा तावदनित्यैव । अन्यथोक्तव्यवहाराणां निरालम्बनत्वापातात् । ततस्तस्या भगवद्धर्मभूताया अपि नात्यन्ताभेदोपपत्तिरित्यत आह ॥ न विशेषेति । इयं व्यवहारालम्बनत्वेनोक्ता । कुत इत्यत आह ॥ शक्तीति । यद्यस्मात्सा विशेषात्मता शक्तिरूपतैव । शक्तिश्च नित्येत्युक्तं तस्मादित्यर्थः । नन्वेवं तर्हि शक्तिर्व्यक्तिरिति व्यवहारविशेषो न स्यात् । उक्तव्यवहाराणां निरालम्बनत्वं च न परिहृतं स्यादित्यत आह ॥ सविशेषेति । नेयं व्यक्तिः शक्त्या निर्विशेषाभिन्ना । येनोक्तदोषः स्यात् । किन्तु सविशेषाभिन्नैव । यद्ययं सर्वनिर्वाहहेतुर्विशेषो भगवतो भिन्नस्तदा सर्वेषां तद्धर्माणां तेनात्यन्ताभेद इति प्रतिज्ञा भज्येत । अभिन्नश्चेद्विशेषता तस्य न स्यात् । स्वरूपमात्रपर्यवसानेन सोऽपि न स्यादित्यत आह ॥ विशेष इति । चोऽवधारणे । अयं विशेषोऽपि भगवतो नैव भिन्नस्तेन न प्रति-

ज्ञाहानिः। तथाऽपि तस्य विशेषता स्यात्। कथं न ह्ययमभिन्नो भवन्निर्विशेषः। एवं तर्हि विशेषपरम्परयाऽनवस्था स्यात्। न स्यात्। कुतः। विशेषस्य स्वनिर्वाहकताहेतोरिति। एवं प्रतिज्ञा दर्शिता। तत्र बाधकानि परिहृतानि। अत्र चोदना। स्यादेतम्। यद्येतेष्वर्थेषु प्रमाणं स्यात्। न च तत्पश्याम इत्यतः सौत्रमुभयव्यपदेशादिति हेतुं व्याचष्टे ॥ विशेषत्वेनेति। अखिलैरुभयविधैः प्रमाणैर्वेदवाक्यैर्ज्ञानादिधर्माणां भगवद्विशेषत्वेनापिशब्दात्तदभिन्नत्वेन च विज्ञातेर्विज्ञानादित्यर्थः। ननु विज्ञातेरिति कथम्। आतश्चोपसर्ग इत्यङः क्तिन्बाधकत्वात्। क्तिन्नाबादिभ्यश्चेति वचनाद्भविष्यति। एतदेव विवृणोति ॥ ससर्जेति। स इदं सर्वमसृजतेत्यादिश्रुतिं ससर्जेत्यनेनोपादत्ते। तत्तदत्तुमध्रियतेत्यादिकां सञ्जहारेत्यनेन स आनन्दादिः परमात्मैवेत्यनेनानन्दो ब्रह्मेत्यादिश्रुतिम्। तदयमर्थः। स इदं सर्वमसृजत उक्षा स द्यावापृथिवी बिभार्ति तत्तदत्तुमध्रियत स ऐक्षत सोऽकामयत आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादिश्रुत्या सर्जनादिकं ब्रह्मणो विशेषोऽतिशयो न ब्रह्ममात्रमित्यवगम्यते। तन्मात्रत्वे क्रियाकर्तृभावादेरनुपपत्तेः। आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म एकधैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुत्यैव तस्य तेनाभेदश्चावगम्यते। तदेवमुभयव्यपदेशान्यथाऽनुपपत्त्या सकलमिदं कल्प्यते। सर्वेषां ब्रह्मधर्माणां ब्रह्मणा सविशेषोऽत्यन्ताभेदः * क्रियादीनां नित्यता शक्तिव्यक्तिरूपता व्यक्तिरूपस्यापि नित्यता शक्तिरूपाभिन्नता सविशेषता विशेषस्याप्यभेदः स्वनिर्वाहकता चेति। न ह्येतेष्वर्थेष्वन्यतमस्याप्यकल्पनायामुदाहृतोभयव्यपदेशविरोधशान्तिर्भवतीति। एतदेव प्रपञ्चयितुं निदर्शनत्रयेणेत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थसन्दर्भः।

टि०—॥ ॐ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॐ ॥ ॥ निराकृतत्वादिति। वैशेषिकपरीक्षायां समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेरित्यत्रेति शेषः। संयोगस्य च द्रव्यमात्रवृत्तितया गुणक्रियादिभिरनुपपत्तेरिति भावः ॥ तद्वत्त्वमनुपपन्नमिति। असम्बद्धयोरपि धर्मधर्मिभावे हि मूर्द्धिंध्ययोरपि तत्प्रसङ्गादिति भावः ॥ ज्ञानादिमत्त्वमित्यादि। तद्वत्तादेर्भेदव्याप्तत्वादिति भावः ॥ पक्षपरिग्रहरूपेति। पक्षस्य

परिग्रहं स्वीकारं रूपयति प्रतिपादयतीति प्रतिज्ञायाः पक्षपरिग्रहरूपत्वं बोध्यम् ॥ हेतुदृष्टान्तबलेनेति। तयोर्भेदाभेदविषयत्वादिति भावः ॥ प्रतिभातीति। तथा चापसिद्धान्त इति भावः। नित्यशब्दस्य सदातनत्वार्थतायां गुणानामत्यन्ताभिन्नत्वप्रतिज्ञाया मूलारूढत्वालाभात्तल्लाभायाह ॥ नियमार्थ इति। अवधारणार्थ इत्यर्थः। गुणपदस्य सामयिकगुणपरत्वे क्रियादीनामत्यन्ताभिन्नत्वप्रतिज्ञाया अलाभप्रसङ्गात्तल्लाभाय गुणपदं धर्ममात्रपरतया व्याचष्टे ॥ गुणा धर्मा इति ॥ विशेषशक्त्येति। विशेषस्य भेदप्रतिनिधित्वात्तदभावेऽपि विशेषबलेनैव तद्वत्त्वाद्युपपत्तिरिति भावः। विशेषात्मतया तथा नित्यशक्त्यात्मना नित्यं स्थितेस्तेषां क्रियादीनां धर्माणां नानित्यतेति यथाश्रुतयोजनायां विशेषात्मत्वनित्यशक्त्यात्मयोरन्यतरेणैव विवक्षितसिद्धावन्यतरस्य वैयर्थ्यम्। असिद्धौ च तदुपपादनमनर्थकम्। अस्राक्षीदित्यादिव्यवहारविषयत्वानुपपादनप्रसङ्गश्च भवतीत्यभिप्रेत्यापेक्षिताध्याहारेण नित्यत्वव्यवहारविषयत्वोपपादकतया वाक्ययोजनामाह ॥ तेषामित्यादिना। विशेषात्मतयेत्यस्य व्याख्यानं व्यक्तिरूपेणेति। भवेदेतदेवं यदि क्रियादीनां परमेश्वरधर्माणां नित्यत्वं शक्तिव्यक्तिरूपत्वं च सिद्धं स्यात्तदेव कुत इत्यत आह ॥ प्रपञ्चस्त्विति। अनित्यत्वे पराभिमतप्रमाणनिरासेन नित्यत्वे साधकप्रमाणकथनेन बाधकाभावव्युत्पादनेन च शक्तिव्यक्तिशब्दार्थकथनपूर्वकं तदुभयसमर्थनेन च प्रपञ्चोऽत्तृत्वाधिकरणे सविशेषोऽपि क्रियाशक्त्यात्मना स्थिर इत्यादिना कृत इत्यर्थः। उक्तव्यवहाराणामस्राक्षीदित्याद्युक्तव्यवहाराणाम् ॥ उक्तमिति। ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं शक्तिः परात्मन इत्यादिनाऽत्तृत्वाधिकरण इति शेषः ॥ न स्यादिति। तयोरभेदादिति भावः ॥ उक्तदोष इति। शक्तिर्व्यक्तिरिति व्यवहारविशेषानुपपत्त्यादिरूप इत्यर्थः ॥ सविशेषाभिन्नैवेति। तथा च शक्तिव्यक्त्योरभेदेऽपि भेदप्रतिनिधिविशेषसद्भावात्तद्बलेन शक्तिर्व्यक्तिरिति व्यवहारविशेषादिकमुपपन्नमिति भावः ॥ न स्यादिति। विशेषविशेषिभावस्य भेदसापेक्षत्वादिति भावः ॥ प्रतिज्ञेति। भगवद्धर्माणां भगवताऽत्यन्ताभेद इति प्रतिज्ञेत्यर्थः। तर्ह्यभिन्नत्वाद्विशेषताद्यनुपपत्तिरित्यत आह ॥ तथाऽपीति। अभेदे विशेषविशेषिभावः कथमिति पृच्छति ॥ कथमिति। तदुपपादकस्य भेदस्याभावादिति भावः। भेदाभावेऽपि तत्प्रतिनिधिविशेषबलाद्विशेषविशेषिभावोपपत्तिरिति समाधत्ते ॥ न हीति ॥ एवं तर्हीति। धर्मधर्मिभावोपपादकतया स्वीकृतविशेषस्यापि सविशेषत्व इत्यर्थः। क्रियादीनां भगवतश्च धर्मधर्मिभावोपपादकतयाऽभ्युपगतस्य विशेषस्य तेषां धर्म-

धर्मिभावोपपादकत्ववत्स्वस्मिन्विशेषविशेषिभावोपपादकत्वेन विशेषविशेषान्तरानङ्गीकारान्नानवस्थेत्याशयेन समाधत्ते ॥ **न स्यादित्यादिना** ॥ **भगवद्विशेषत्वेनेति** । भगवदतिशयत्वेनेत्यर्थः । नन्वातश्चोपसर्ग इत्यस्य क्तिन्नपवादकतया विपूर्वात् ज्ञाधातोः स्त्रियां क्तिन्निति प्राप्तक्तिन्बाधेनाकारान्तत्वादातश्चोपसर्ग इत्यनेन स्त्रियामङि प्रदेत्यादिवन्निष्पन्नविज्ञाशब्दस्य पञ्चम्यैकवचनं विज्ञाया इति भवितव्यम् । विज्ञातेरिति तु कथमित्याक्षिपति ॥ **नन्विति** । क्तिन्नाबादिभ्यश्चेति वक्तव्यमिति वार्तिककृता आबादिभ्यो धातुभ्यः क्तिनोऽभ्यनुज्ञानादाबादेश्चाबादयः प्रयोगतोऽनुगन्तव्या इत्याकृतिगणत्वादस्यापि तत्रोपसङ्ख्येयत्वात् आप्तिर्दीप्तिर्लब्धिरित्यादाविवात्रापि क्तिनि सति विज्ञातेरित्यस्योपपत्तेरित्याशयेन समाधत्ते ॥ **क्तिन्निति** । ननु क्तिन्नाबादिभ्यश्चेति क्तिन्नमुपसङ्ख्याय निष्ठायां वा सेटोऽकारवचनात्सिद्धमिति ब्रुवतो वार्तिककारस्य गुरोश्च हल इत्यकारप्राप्तावेवाबादिभ्यश्चेति क्तिन्नभिमत इति मन्यतो तत्कथमत्रातश्चोपसर्ग इत्यङ्विषयेऽपि क्तिन्व्याख्यायत इति चेन्न । तथा सति लब्धिरित्यत्रापि क्तिन्नाबादिभ्यश्चेत्यनेन क्तिन्प्रत्ययानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तस्य षित्वेन षिद्भिदादिभ्योऽङित्यङ्विषयत्वेन गुरोश्च हल इत्यकारविषयत्वाभावात् । यदि चोपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता इति न्यायेनाबादेराकृतिगणत्वं स्वीकृत्य बाहुलकलभ्योऽपि लब्धिरबादिकुक्षौ निक्षिप्यत इति मन्यसे तर्ह्युक्तन्यायेन बाहुलकलभ्योऽपि विज्ञातिरबादिकुक्षौ निक्षिप्यत इत्यस्तु । यदि च लब्धेर्लब्धिरित्यादिप्रयोगबाहुल्याद्गुरोश्च हल इत्यकारविषय इव षिद्भिदादिभ्योऽङित्यङ्विषयेऽप्याबादिभ्यश्चेति क्तिन्नभिमत एव वार्तिककारस्येति मन्यसे तर्हि विज्ञातेरित्यादिश्रौतस्मार्तप्रयोगबाहुल्यादातश्चोपसर्ग इत्यङ्विषयेऽपि क्तिन्नभिमत एव तस्येति युक्त एवैतदङ्विषयेऽपि क्तिन्विधायकतयाऽस्योपन्यास इति तुल्यमित्याशयः। केचित्तु वृत्तिकृतः क्तिन्नाबादिभ्यश्चेति वचनं पुरस्कृत्य सर्वमेतत्समाहितमिति तन्मतमेवेह टीकायामुपन्यस्तमित्याहुः ॥ **विवृणोतीति** । ततश्च न पौनरुक्त्यमिति भावः । सकलमिदमित्युक्तमेव विशदयति ॥ **सर्वेषामिति** । इदं सकलमिति सम्बन्धः ।

अ० — भेदो यदि विशेषस्य स भेदो भेदिना कथम् । भिन्नश्चेदनवस्था स्यादभिन्नश्चेत्पुरा न किम् ॥ विशेषोऽभिन्न एवेति तेन नाभ्युपगम्यते ॥ अभिन्नो निर्विशेषश्चेद्भेदस्तद्भेदता कुतः ॥ अनेनानेन भिन्नोऽयमिति यत्सविशेषतः ॥ भेद एवैष बहुधा दृश्यते तत्किमुत्तरम् ॥ अभेदभेदयोश्चैव

स्वरूपत्वं हि भेदिनः ॥ तयोरप्यविशेषत्वे पर्यायत्वं हि शब्दयोः ॥ अभेदभेदशब्दौ च पर्यायाविति को वदेत् ॥ भेदोऽन्योन्यमभेदश्च भेदिना चेद्विशेषिता ॥ अविशेषे कथं भेदो भेदिनैकस्तथाऽभिदा ॥ पुनस्तयोर्विभेदश्च भेदिमात्रत्वतो भवेत् ॥

सु०— अथ मतम् । भेद एव ब्रह्मधर्माणां ब्रह्मणाऽस्तु । समवायेन विशेषणविशेष्यभावो भविष्यति । समवायदूषणानि च श्रुतिविरोधेनाभासतां यास्यन्ति । समवायाभावेऽपि वा धर्मधर्मिणोरेव स कोऽपि महिमा कल्प्यते । न चाभेदश्रुतिविरोधः । अनागन्तुकत्वेनोपचारोपपत्तेः । अतः किमभेदमादाय विशेषाद्यङ्गीकारेणेति । अपर आह । अखण्डमेव ब्रह्म न तु तत्र कश्चिद्विशेषः । न चापरश्रुतिविरोधः । क्रियादिविषयाणां सगुणविषयत्वात् । तस्य च मायामयत्वेनाविचारितरमणीयत्वात् । आनन्दं ब्रह्मण इत्यादीनां च राहोः शिर इत्यादिवदुपचरित्वोपपत्तेरिति । अन्यस्त्वाह भेदाभेदाभ्यामेवोभयव्यपदेशसामञ्जस्योपपत्तेः किमनया सविशेषाभेदकल्पनयेति । मैवम् । त्रिभिरप्येतैरन्ततोऽभिन्ने विशेषस्याङ्गीकर्तव्यत्वात् । ततो वरमादित एव तदङ्गीकरणमित्याशयवान्भेदवादिनं तावद्विशेषमङ्गीकारयितुमाह ॥ भेद इति । विशेषस्य ज्ञानादेर्ब्रह्मधर्मस्य यदि ब्रह्मणो भेदोऽङ्गीक्रियते तदा पृच्छामः । स भेदो भेदिना ब्रह्मणा ज्ञानादिना च सह कथं किं प्रकारः प्रतिपत्तव्यः । किं भिन्नः किंवाऽभिन्न इति । आद्ये दोषमाह ॥ भिन्नश्चेदिति । यदि भेदो भेदिभ्यां भिन्नस्तदा सोऽपि भेदस्तथेत्यनवस्था स्यात् । विशेषणविशेष्यभावादिप्रतिपत्तये खलु धर्मधर्मिणोर्भेदोऽभ्युपगम्यते । स च प्रतीयमान एव तद्धेतुः । तत्प्रतीतिश्च विशेषणादिभावेनैवेत्युत्तरोत्तरभेदप्रतीतिरवश्यमपेक्षितैवेति सुस्थाऽनवस्था । अभिन्नत्वेऽपि वक्तव्यं सविशेषाभिन्न उत निर्विशेषाभिन्न इति । प्रथमे दोषमाह ॥ अभिन्नश्चेदिति । पुरा न किमिति धर्माणां धर्मिणा सविशेषाभेदः किन्नाङ्गीक्रियतेऽङ्गीकार्य एवेत्यर्थः । भेद इव विनाऽपि भेदेन विशेषेणैवोपपत्तावपि वृथा परम्पराकल्पानायां गौरवं स्यात्ततो धर्माणामेव सविशेषाभेदाङ्गीकारः श्रेयानिति भावः । अस्त्वेवमित्यत आह ॥ विशेष इति । विशेषो धर्मोऽभिन्न इत्येव तावत्तेन भेदवादिना

नाभ्युपगम्यते । दूरे सविशेषत्वमित्यतोऽपसिद्धान्तः स्यात् । समीहितं च(नः सि)न सिद्ध्येदित्याशयः । द्वितीयं दूषयति ॥ अभिन्न इति । भेदो यदि भेदिभ्यामभिन्नो निर्विशेषश्च स्यात्तदा तस्य तद्भेदता तयोरयं भेद इत्येवम्भावः कुतो न कुतोऽपि । तदीयताया भेदेन विशेषेण वा विनाऽनुपपत्तेः । तन्मात्रत्वे च धर्मधर्मिणावेव स्तो न भेद इति स्यात् । तथा च धर्मधर्मिणावित्यपि न स्यात् । भेद एवास्ति न धर्मधर्मिणाविति वा भवेत् । ततश्च भेदोऽपि न स्यादिति । भेदस्य भेदिस्वरूपत्वमङ्गीकृत्य विशेषमनङ्गीकुर्वाणं प्रति दूषणान्तरमाह ॥ अनेनेति । भिन्नोऽयं घट इति स भेद एव विशेषतो विशेषणत्वेन दृश्यते न तु घटः । किन्तु विशेष्यत्वेन । तथाऽनेनानेन । व्यत्ययोबहुलमिति पञ्चम्यर्थे तृतीया । सहयोगे वा । पटाद्भिन्नः स्तम्भाद्भिन्नो घट इत्येष भेद एव सविशेषतः प्रतियोगिविशेषसाहित्येन दृश्यते । तथाऽयं पदार्थोऽनेन वक्रत्वेनानेन कोटरवत्त्वेन पुरुषाद्भिन्न इति स एष भेद एव विशेषतो व्यावर्तकधर्मेण दृश्यते । पदार्थस्त्वक्षसन्निकर्षमात्रेण । तथाऽस्मात्पटादस्मात्स्तम्भादस्मात्कुड्याद्भिन्नोऽयं घट इत्येष भेद एव सविशेषतः प्रतियोगिविशेषसाहित्येन निमित्तेन बहुधा दृश्यते । घटस्त्वेकधैव । अतो न भेदो घटस्य स्वरूपमिति यत्स्वरूपभेदस्य दूषणं परैरुच्यते । तत्तस्य किमुत्तरं त्वयाऽभिधास्यते यदि विशेषो नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । यदि विशेषो नाङ्गीक्रियते तदा भेदो भेदिनाऽभिन्न इत्यपि नाङ्गीकर्तुं शक्यते । भेदभेदिनोर्भेदसाधकानामनेकेषां भावात् । विशेषेणैव हि तेषामन्यथासिद्धिं व्युत्पाद्य प्रतीतिबलेन भेदस्य भेदिनाऽभेदो वक्तव्यो नान्यथेति भावः । तदीयत्वेन विशेषणत्वेन सप्रतियोगित्वेन लिङ्गित्वेन बहुत्वेन च प्रतीयमानोऽन्योन्याभावादिरूपो भेदो न भेदिस्वरूपतयाऽङ्गीक्रियते । यस्तु स्वरूपतयाऽङ्गीक्रियते नासौ तदीयत्वादिना प्रतीयत इति तस्योत्तरं ब्रूम इति चेन्न । अस्यैव प्रसिद्धत्वादन्यस्य तदभावात् । अन्यथा स्वरूपस्यैव भेद इति पारिभाषिकं नामान्तरमुक्तं स्यात् । न चाद्वैतवादिनः स्वरूपं नाङ्गीकुर्वते । तत्किमनेन भेदेन । तदिदमुक्तं स एष इति प्रसिद्धिद्योतकाभ्याम् । तदीयत्वादिरुपचार इति चेन्न । प्रतीतेः स्फुटत्वात् । बाधकाभावे-

नाभ्रान्तित्वाच्च । तदिदमप्युक्तं दृश्यत इति । दूषणान्तरमाह ॥ अभेदेति । न केवलं भेदस्य । किन्त्वभेदस्य च भेदिनः स्वरूपत्वमेवेति योजना । यो भेदस्य भेदिना घटेनाभेदमङ्गीकरोति । तेन तस्याभेदस्यापि घटस्वरूपत्वमेवाङ्गीकरणीयम् । भेदसमानन्यायत्वादिति हिशब्दार्थः । ततः किमित्यत आह ॥ तयोरपीति । अभेदोऽङ्गीकार्य इति शेषः । अस्त्वेकेन घटेनात्यन्ताभिन्नयोरभेदभेदयोरभेदस्ततोऽपि किमित्यत आह ॥ अविशेषत्व इति । अभेदभेदयोरत्यन्ताभेदे विशेषे चासत्यभेदभेदशब्दयोः पर्यायत्वं स्यात् । एकार्थवाचित्वाद्घटकलशशब्दवदिति हिशब्दार्थः । अस्त्वित्यत आह ॥ अभेदेति । को वदेन्न कोऽपि । प्रत्युतापर्यायावित्येव वदति सर्व इत्यप्रामाणिकं प्रमाणविरुद्धं चैतदिति । एतदुक्तं भवति । भेदो भेदिनाऽभिन्नस्तन्न्यायेन सोऽभेदोऽपि ततस्तावन्योन्यमप्यभिन्नाविति तावत्तत्त्वम् । तथा च भेदाभेदशब्दयोः पर्यायत्वप्राप्तौ विशेषबलेनैव हि तत्परिहरणीयम् । तस्य चानङ्गीकारे दुष्परिहरं तदापद्येतेति । ननु भेदभेदिशब्दयोरपि पर्यायत्वमापादयितुमुचितम् । सत्यम् । शिष्यैरूह्यतामिति नोक्तम् । शङ्कते ॥ भेद इति । यद्यपि भेदाभेदयोर्भेदिना घटेन सहाभेदस्तथाऽपि तयोरन्योन्यं भदोऽस्तीति न तच्छब्दयोः पर्यायत्वं प्रसज्यते । तत्किं विशेषेणेति । परिहरति ॥ विशेषितेति । एवमङ्गीकुर्वाणेनाप्यभिन्ने वस्तुनि विशेषिताऽङ्गीकरणीयैवेत्यर्थः । तत्कथमित्यत आह ॥ अविशेष इति । विशेषाभावे भेदो भेदिनैकोऽभिन्नस्तथाऽभिदा भेदिना घटेनाभिन्ना पुनस्तयोर्भेदाभेदयोः परस्परं भेदश्चेति कथमुपपन्नं भवेत् । कुतो न भवेत् । भेदाभेदयोर्भेदिमात्रत्वतः । अन्यथा घटस्यापि स्वतो भेदः स्यात् । घटेनाभिन्नयोर्भेदाभेदयोः परस्परं भेदकार्यनिर्वाहार्थं घटेन सविशेष एवाभेदोऽङ्गीकार्य इति भावः ।

टि०—नन्वेवमसम्बद्धहिमविन्ध्ययोरिव विशेषणविशेष्यभावावगतिर्न स्यादित्यतोऽत्र सम्बन्धसद्भावेन वैषम्यान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ समवायेनेति । ननु समवायस्य वैशेषिकपरीक्षायां दूषितत्वान्न तेन तदुपपत्तिरित्यत आह ॥ समवायेति ॥ महिमेति । सम्बन्धान्तरमन्तरेण विशिष्ट-

प्रत्ययजनकत्वरूपं स्वरूपसम्बन्धत्वमित्यर्थः ॥ **न चाभेदेति** । नेह नानाऽस्ति एकधैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुत्या ब्रह्मधर्माणां ब्रह्मणाऽभेदसिद्धेरिति भावः ॥ **अनागन्तुकत्वेनेति** । अनादित्वादिना ब्रह्मसादृश्यात्तदभेदव्यपदेशो धर्माणां गौण इति भावः ॥ **न चापरेति** । विशेषप्रतिपादकश्रुतिविरोधो न चेत्यर्थः ॥ **राहोश्शिर इत्यादिवदिति** । शिरस एव राहुत्वेन तयोरभेदेऽपि यथा सम्बन्धव्यवहारस्तद्वदित्यर्थः । आदिपदेन वृक्षस्य शाखेत्यादिपदपरिग्रहः। ननु धर्मधर्मिणोर्भेदस्यापि भेदिभ्यां भेद एवं तस्य तस्यापीति भेदपरम्परामात्रेण नानवस्था । उत्पत्तिज्ञप्त्यन्यतरप्रतिबन्धकत्वाभावादित्यतोऽत्र ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वात्स दूषणमेवेत्यभिप्रेत्य तदुपपादयति ॥ **विशेषणेति** ॥ **स च प्रतीयमान एवेति** । अन्यथा दूरस्थयोर्दण्डदेवदत्तयोरपि विशेषणविशेष्यभावग्रहणापत्त्याऽभेदभ्रमाभावप्रसङ्गात् । न च दूरादिदोषात्तत्र विशेषणविशेष्यभावाग्रहणम् । अभेदभ्रमश्च भविष्यतीति वाच्यम् । भेदस्य स्वरूपसत्तयैव विशेषणविशेष्यभावादिप्रतीत्युपयोगपक्षे दोषस्याकिञ्चित्करत्वादित्याशयात् ॥ **तत्प्रतीतिश्चेति** । इमौ भिन्नाविति विशेषणतयाऽनयोर्भेद इति तद्विशेष्यतया वा प्रतीयते न जातुचिद्भेद इत्येवं स्वतन्त्रो भेदः प्रतीयत इत्यर्थः । एकस्यैव भेदस्य द्विष्ठत्वपक्षे भेदद्वयाङ्गीकारेणान्यतरमात्राश्रयत्वेऽपि धर्मिप्रतियोगिभावमनपेक्ष्य सम्बन्धमात्रापेक्षायां गत्यन्तराभावादिति भावः । अस्त्वेवं विशेषणविशेष्यभावेनैव धर्मधर्मिभेदस्य प्रतिभास इत्यतो दण्ड्यादौ तद्भावप्रतिभासस्य विशेषणविशेष्यभूतयोर्दण्डदेवदत्तयोर्भेदग्रहस्तत्पूर्वकत्वदर्शनेन तद्भेदभेदिनोर्विशेषणविशेष्यभावग्रहणात्प्रागेव भेदान्तरग्रहणपूर्वकत्वस्यावश्याश्रयणीयत्वाद्भेदान्तरग्रहणस्यापि विशेषणविशेष्यभावेन तत्प्रतिभासतया तद्भेदभेदिनोर्विशेषणविशेष्यभावग्रहणात्पूर्वभाविभेदान्तरग्रहणपूर्वकत्वम् । एवं तस्य तस्यापीत्यनवस्था । न च मूलक्षतेरभावान्नेयमनवस्था दूषणम् । विशेषणविशेष्यभावग्रहणहेतोः पूर्वपूर्वग्रहणस्यासिद्धौ तदसिद्ध्या मौलिकभेदासिध्या मूलक्षयसद्भावादित्याशयेनाह ॥ **इत्युत्तरोत्तरेति** । ननु भेदस्य भेदिभ्यामादावेव भेदाभ्युपगमात्पुरा न किमिति रिक्तं वच इत्यतस्तथोक्तेरभिप्रायमाह ॥ **पुरेति** । कथं धर्मधर्मिणोर्भेदं विना विशेषणविशेष्यभावप्रतीतिरित्यतो यथा भेदस्य भेदिभ्यां भेदाभावेऽपि तत्र विशेषणविशेष्यभावादेर्विशेषणैवोपपत्तिस्तथा च धर्मधर्मिणोरसत्यपि भेदे विशेषेणैव विशेषणविशेष्यभावादेरुपपत्तौ भेदपरम्पराङ्गीकारे कल्पनागौरवापत्तेर्न भेदाङ्गीकारो युक्त इत्याह ॥ **भेद इवेति** ॥ **तदीयताया इति** । अभेदाभ्युपगमान्न भेदेन तदीयतानिर्वाहः ।

तस्य च निर्विशेषत्वाभ्युपगमान्न विशेषणापि तदुपपत्तिरिति भावः । भेदस्य धर्मिणा निर्विशेषाभेदाभ्युपगमेऽन्यतरमात्रपरिशेषश्च स्यादित्याह ॥ **तन्मात्रत्वे चेति** । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **तथा चेति** । द्वित्वस्य भेदाविनाभूतत्वादिति भावः । प्रकारान्तरेणान्यतराविशेषमुपदर्शयति ॥ **भेद एवेति** । अत्रापीष्टापत्तिं परिहरति ॥ **ततश्चेति** । सम्बन्धिनोरभावे ससम्बन्धिकपदार्थाभावनियमादिति भावः ॥ **मूले भिन्न इति** ॥ **अनेनेति** ॥ **सविशेषत इति** । बहुधेत्याद्यनेकविशेषणवैय्यर्थ्यमित्याशङ्क्य तत्तदर्थविशेषसूचकत्वान्न तस्य वैय्यर्थ्यमित्याशयेन तदुपदर्शयन्नेव वाक्यं खण्डशो व्याचष्टे ॥ **भिन्न इत्यादिना** । मूले विशेषपदं विशेषणपरम् । तच्च भावप्रधानम् । आद्यादित्वात्तृतीयान्तात्तसिरित्यभिप्रेत्य विशेषत इत्यनूद्य व्याचष्टे ॥ **विशेषतो विशेषणत्वेनेति** ॥ अस्मिन्पक्षे छान्दसत्वं कल्पनीयं भवतीत्यपरितोषात्प्रकारान्तरेण तृतीयोपपत्तिमाह ॥ **सहयोगे वेति** । तात्पर्यमाह ॥ **यदीति** ॥ **अनेकेषामिति** । तदीयत्वादीनामित्यर्थः । स एष इत्येतद्व्यावर्त्यमाशङ्कते ॥ **तदीयत्वेनेति** । अयं च तद्भेदता कुत इत्यस्यानुवादः । विशेषणत्वेनेत्यादिस्तु अनेनानेन भिन्नोऽयमित्यादिनोक्तस्येति द्रष्टव्यम ॥ **लिङ्गत्वेनेति** । व्यावर्तकधर्मानुमेयत्वेनेत्यर्थः । अन्योन्याभावादिरूप इत्यादिपदेन पृथक्त्वपरिग्रहः ॥ **अस्यैवेति** । विशेषणत्वादिना प्रतीयमानस्यान्योन्याभावस्यैव भेदत्वेन प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ **अन्यस्येति** । अन्योन्याभावातिरिक्तभेदस्य भेदत्वेन प्रसिद्ध्यभावादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । अन्योन्याभावातिरिक्तस्वरूपस्यैव भेदत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । किमत इत्यत आह ॥ **न चाद्वैतवादिन इति** । तथा च स्वरूपमात्रस्याद्वैतवादिनाऽप्यङ्गीकारान्नैतादृशभेदसमर्थनं तं प्रत्यर्थवदितिभावः । दृश्यत इत्येतद्व्यावर्त्यं शङ्कते ॥ **तदीयत्वादिति** । उपचार इति कोऽर्थः तथा व्यवहारमात्रमेवास्ति न प्रतीतिरिति वा किंवाऽस्त्येव प्रतीतिः किन्तु सा भ्रान्तिरिति वेति । विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमनुभवविरोधेन दूषयति ॥ **प्रतीतेरिति** । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **बाधकाभावेनेति** । यथाश्रुते विरुद्धार्थयोश्चैवशब्दयोरेकत्रान्वयानुपपत्तेः समुच्चयालाभाच्च वाक्यस्य यथावद्योजनामाह ॥ **न केवलमिति** ॥ **योजनेति** । यद्यप्यभेदभेदयोश्चेति समस्तं पदं तथाऽपि बुद्ध्या विवेकेन योजनेति द्रष्टव्यम् ॥ **भेदमानेति** । येन न्यायेन भेदस्य भेद्यभिन्नत्वमङ्गीकृतं तेनैव न्यायेनाभेदस्यापि भेद्याभिन्नत्वमेव वाच्यम् । भेदपक्षेऽनवस्थानादित्यर्थः ॥ **अभेदाङ्गीकार्य इतीति** । यद्यदत्यन्ताभिन्नेनात्यन्ताभिन्नं तत्तेनात्यन्ताभिन्नमिति व्याप्तेरिति भावः ॥ **पर्यायत्वमिति** । क्रमेण प्रयोज्यत्वमित्यर्थः ।

एकस्मिन्वाक्ये प्रयोगानर्हत्वमिति यावत् । प्रमाणविरुद्धत्वस्यापि लाभाय मूलमुपलक्षणतया योजयति ॥ **प्रत्युतेति** । समुदायार्थमाह ॥ **एतदिति** ॥ **सोऽभेदोऽपीति** । भेदिना घटेनाभिन्न इति वर्तते ॥ **तत इति** । एकेन घटेन भेदाभेदयोरत्यन्ताभिन्नत्वादित्यर्थः । तौ भेदाभेदौ ॥ **आपादयितुमुचितमिति** । भेदभेदिनोरप्यत्यन्ताभिन्नत्वेन भेदभेदिशब्दयोरप्येकार्थत्वादिति भावः ॥ **न तच्छब्दयोरिति** । उक्तयुक्तेरप्रयोजकत्वेन भेदाभेदयोरभेदासिद्धेर्न तच्छब्दयोरेकार्थत्वाचितत्वमिति न पर्यायत्वमिति भावः ॥ **भेदिमात्रत्वत इति** । भेदिना घटेन निर्विशेषाभिन्नत्वादित्यर्थः । युक्तेरप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ **अन्यथेति** । अविशेषादिति भावः । (भेदाभेदयोर्घटाभिन्नत्वेऽपि पुनर्भेदाङ्गीकार इत्यर्थः) । वाक्यतात्पर्यमाह ॥ **घटेनेति** ।

अ०—भेदिनश्चैव भेदस्य विशेषो यदि गम्यते ॥ अभेदाभेदिनोश्चैव किं भेदोऽभेदभेदयोः ॥ विशेषेणैव सर्वत्र यदि व्यवहृतिर्भवेत् ॥ कल्पनागौरवायैव किं भेदः कल्प्यते तदा ॥ ऐक्यप्रतीत्यभावेन भेद एव गवाश्वयोः ॥ स एवेति प्रतीतौ हि विशेषो नाम भण्यते ॥

सु०—शङ्कते ॥ **भेदिनश्चेति** । चशब्दावन्योन्यसमुच्चयार्थौ । एवशब्दौ परस्परं सविशेषाभेदव्यावृत्त्यर्थौ । गम्यतेऽभ्युपगम्यते । भेदस्य भेदिनश्च घटस्याभेदो विशेषश्च मयाऽभ्युपगम्यते । तथाऽभेदस्याभेदिनश्च तस्य सविशेषोऽभेदोऽभ्युपगम्यते । तथा च भेदाभेदयोर्घटतन्मात्रत्वाभावेन परस्परं भेदोपपत्तेर्न शब्दयोः पर्यायत्वम् । ततश्च भेदाभेदयोः परस्परमभेदो विशेषश्चाङ्गीकार्य इत्यसदिति भावः । एवमपि धर्मधर्मिणोर्भेदमभ्युपगच्छताऽन्ततोऽभिन्ने वस्तुनि * विशेषोऽङ्गीकर्तव्य इत्यभिमतं यद्यपि सिद्धमेव तथाऽप्युक्तं तत्त्वं न परित्याज्यमित्याशयवान्परिहरति ॥ **किमिति** । एवञ्चेदभेदभेदयोर्भेदः कस्मात्कल्प्यते । तयोरपि सविशेषाभेद एवाङ्गीकर्तव्यः । तत्रोपपत्तिमाह ॥ **विशेषेणैवेति** । सर्वत्र भेदभेदिनोरभेदाभेदिनोश्चाभेदेऽपि विशेषेणैव तन्मात्रताभावनिबन्धना व्यवहृतिर्भवेदित्यङ्गीकृतं चेद्भेदाभेदयोस्तर्हि भेदः किं कल्पना गौरवायैव कल्प्यत इति सोल्लुण्ठवचनम् । भेदाभेदयोर्घटेनेव परस्परमपि सविशेषत्वनैव सर्वस्योपपत्तौ भेदकल्पने कल्पनागौरवं स्यात् । अनेकपदार्थकल्पनाद्द्विधा कल्पनाच्चेति भावः । अस्त्वेवं ततः किमायातं प्रकृत इत्यत आह ॥ **विशेषेणैवेति** । भेदस्य

भेदिनाऽभेदेऽपि तदीयत्वादिव्यवहृतिर्भेदाभेदयोश्च घटेनाभेदेऽप्यपर्यायशब्दव्यवहृतिर्यदि विशेषेणैव भवेत् । तदा धर्मधर्मिणोरपि भेदः किं कल्पनागौरवायैव कल्प्यते । धर्मधर्मिणोर्भेदमङ्गीकृत्याप्यन्ततो विशेषोऽङ्गीकार्यस्ततो वरमादित एव तदङ्गीकरणम् । अन्यथा कल्पनागौरवप्रसङ्गादिति । एतेन पुरा न किमिति विवृतं भवति । यदि कल्पनागौरवभयाद्धर्मधर्मिणोरभेदमङ्गीकृत्य व्यवहारविशेषार्थं विशेषोऽङ्गीक्रियते । तर्हि गवाश्वयोरपि तत्कल्प्यताम् । अविशेषात् । तथा च भेद एव जगति न स्यादित्यत आह ॥ **ऐक्येति** । भेद एव स्वीक्रियते न विशेषः । गवाश्वयोरिति प्रमादपाठः । मूलकोशेष्वदर्शनात् । ऐक्यप्रतीत्यभावेऽपि कुतो विशेषो नाङ्गीक्रियत इत्यत आह ॥ **स एवेति** । धर्मधर्मिप्रतिबन्द्या हि गवाश्वयोर्विशेषः परेणापादनीयः । न च तत्राविशेषः । अभेद प्रतीत्या तत्र तदङ्गीकारात् । इह च तदभावात् । भेदस्य प्रतीतिसिद्धत्वेन कल्पनागौरवाभावाच्चेति ।

टि०—॥ **अन्योन्येति** । पूर्वोत्तरार्धयोरिति शेषः । (भेदभेदिनोरभेदाभेदिनोश्चाङ्गीकृताविमावभेदविशेषौ तयोरन्योन्यसमुच्चयार्थावित्यर्थः) ॥ **परस्परमिति** । भेदाभेदयोरिति शेषः । (भेदस्याभेदस्य च धर्मिणा सविशेषाभेदेऽपि भेदाभेदयोः परस्परभेद एवाङ्गीक्रियते न त्वभेदो नापि विशेष इत्येवं सविशेषाभेदव्यावृत्त्यर्थावित्यर्थः) ॥ **अभेदो विशेषश्चेति** । अनेन भेदिनश्चेत्यादिचशब्दद्वयं न केवलमन्योन्यसमुच्चयार्थमित्येव किन्तु विशेषश्चेत्यपि सम्बन्धनीयम् । तत्र चशब्दावनुक्तस्याभेदस्य समुच्चयार्थावित्यपि द्रष्टव्यमित्युक्तं भवति ॥ **अभेदिनश्च तस्येति** । घटस्येत्यर्थः । यद्यपि भेदिमात्रत्वत इति पूर्वग्रन्थानुरोधेनाभेदभेदिनोरित्येव मूले तथाऽभेदस्य भेदिनश्च तस्येत्येव टीकायां च वक्तुमुचितं तथाऽपि भेदसम्बन्धित्वाद्घटस्य भेदित्वत्तद्भेदसम्बन्धित्वादभेदित्वमप्यस्तीति ज्ञापयितुमेवमुक्तम् । अर्थस्तु पाठद्वयेऽपि घटस्येत्येव द्रष्टव्यम् ॥ सविशेषो भेदोऽभ्युपगम्यत इति विशेषश्चेत्यस्यानुवृत्तिः पूर्ववदर्थश्चेत्युक्तं भवति ॥ **शब्दयोरिति** । भेदाभेदशब्दयोरित्यर्थः ॥ **असदिति भाव इति** । ततश्च नैतच्छङ्कायाः प्रकृतासङ्गतिरिति भावः ॥ **उक्तं तत्त्वमिति** । भेदाभेदयोः सविशेषाभेद इत्येवंरूपमित्यर्थः । (तयोरपीत्यनेन भेदाभेदयोरपि परस्परं सविशेषाभेद

सु० टि०
॥१३९॥

शे० चं०
तृ० द्वि०
अ० १५

एवाङ्गीकार्य इति यत्तत्त्वमुक्तमस्माभिस्तन्न त्याज्यमित्यर्थः ॥ **भेदभेदिनोरिति** । भेदघटयोरित्यर्थः ॥ **अभेदाभेदिनोश्चेति** । अभेदघटयोरित्यर्थः ॥ **तन्मात्रताभावेति** । घटकलशादिवन्निर्विशेषात्यन्ताभेदाभावेत्यर्थः । (व्यवहृतिरपर्यायव्यवहारः । तदीयत्वादिव्यवहृतिरित्येवार्थः) ॥ **सोल्लुण्ठेति** । सोपहासमित्यर्थः । अभिप्रायमाह ॥ **भेदाभेदयोरिति** ॥ **अनेकपदार्थकल्पनादिति** । भेदाभेदयोर्भेदाभ्युपगमे भेदाभेदरूपपदार्थद्वयकल्पनादित्यर्थः ॥ **द्विधेति** । भेदाभेदयोर्भेदं कल्पयता भेदाभेदस्थले भेदस्योक्तव्यवहारनिर्वाहकत्वं कल्पनीयम् । भेदाभेदयोर्भेदिना घटेनाभेदेऽपि विशेषबलेनोक्तव्यवहारनिर्वाहकत्वेन क्वचिद्भेदस्य क्वचिद्विशेषस्य च कल्पनादिति भावः ॥ **इत्यत आहेति** । इत्यतोऽप्याहेत्यर्थः ॥ **अन्यथाकल्पनेति** । धर्मधर्मिणोर्भेदाभ्युपगमे धर्मधर्मिरूपपदार्थद्वयकल्पनाद्धर्मधर्मिस्थले भेदस्योक्तव्यवहारनिर्वाहकत्वं भेदाभेदस्थले विशेष्यस्येति द्विधा कल्पनाद्गौरवं स्यादित्यर्थः ॥ **विवृतमिति** । ततो न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ **तथेति** । अभेदमङ्गीकृत्य विशेषेणैव व्यवहारविशेषनिर्वाहः कल्प्यतामित्यर्थः । प्रसङ्गमूलभूतव्याप्त्यभावात्तदाभासतामाशङ्क्य विशेषव्याप्त्यभावेऽप्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तेः सत्त्वान्न प्रसङ्गाभासतेत्याह ॥ **अविशेषादिति** । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **तथा चेति** । उक्तन्यायेन घटपटादावप्यभेदमङ्गीकृत्य विशेषेणैव व्यवहारविशेषनिर्वाहसम्भवादिति भावः ॥ **गवाश्वयोरिति** । न च गवाश्वप्रभृतीनि चेति सूत्रे प्रभृतीनीति शब्दरूपापेक्षनपुंसकनिर्देशानुरोधेन गणपाठे यादृशानि शब्दरूपाणि पठितानि तादृशानां साधुत्वमात्रस्यात्र विधानाद्गणे च गवाश्वप्रभृतीनां शब्दरूपाणां कृतावङादेशानां कृतैकवद्भावानामेव च पठितत्वेन गवाश्वमित्येव भाष्यतट्टीकयोर्वक्तव्यत्वाद्गवाश्वयोरित्यकृतैकवद्भावप्रयोगः कथमिति वाच्यम् । गणपाठे पठितशब्दरूपाणां कृतैकवद्भावत्वस्य प्रायिकत्वेन कृतावङादेशत्ववत्तस्यानियततया तथाप्रयोगसम्भवात् । अत एवाथासत्यपि सामान्ये स्यादपोहस्य कल्पना । गवाश्वयोरयं कस्मादगोपोहो न कल्प्यते । इत्यपोहवादस्थश्लोकवार्तिकस्थप्रयोगस्तट्टीकाकृता तस्य प्रायिकत्वाभ्युपगमेन समाहित इति द्रष्टव्यम् । यद्वा गौश्चाश्वश्चेति गवाश्वशब्दद्वन्द्वस्य कृतावङादेशस्य कृतैकवद्भावस्य साधुताया अनेन विधानात्तादृशद्वन्द्वपक्षे गवाश्वयोरित्यस्यानुपपत्तिप्रसक्तावपि गवाश्वश्च गवाश्वश्च गवाश्व इति गवाश्वशब्दद्वन्द्वस्यानेन तथा साधुत्वाविधानाद्धटयोरितिवद्गवाश्वयोरिति निर्देशस्योपपन्नत्वात् । गवाश्वयोरिति पाठस्य प्रमादपतितत्वे युक्तिमाह ॥ **मूलकोशेष्विति** । उपलक्षणं चैतत् । अवङ्स्फोटाय-

॥१३९॥

नस्येति यदाऽवङ् न प्रवर्तते तदा एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपप्रसंङ्गेन पशुद्वन्द्वविभाषया गोऽश्वस्य गोश्वयोरित्येव, सर्वत्र विभाषा गोरिति प्रकृतिभाव-पक्षे गोऽश्वस्य गोऽश्वयोरित्येव प्रयोगप्रसंङ्गेनावादेशमाश्रित्य तथा पाठस्यासम्भवदुक्तिकत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **प्रतिबन्द्या हीति** । आपादकान्तरा-भावादिति भावः ॥ **तत्रेति** । धर्मधर्मिणोरित्यर्थः ॥ **इहेति** । गवाश्वयोरित्यर्थः ॥ **भेदस्येति** । ततश्च भेदस्य प्रतीतिसिद्धत्वासिद्धत्वप्रयुक्तकल्पना-गौरवभावाभावाभ्यामपि विशेषसद्भावान्न प्रसङ्गतन्मूलभूताविशेषसिद्धिरिति भावः ।

अ०— सच्चिदादेरपर्यायसिद्ध्यर्थं मायिनाऽपि हि ॥ अङ्गीकार्यो विशेषोऽयं यद्यसत्यविशेषणम् ॥ पृथक् पृथग्वारयितुं शब्दान्तरमितीष्यते ॥ मायाविशेषराहित्यविशेषणविशेषिता ॥ सत्यस्यापि भवेत्सा च तथा चेदनवस्थितिः ॥ यदि सत्ये विशेषो न न तदुक्तिर्भवेत्तदा ॥ लक्ष्यते चेत्तेन लक्ष्यमित्यपि स्याद्विशेषिता ॥ पुनः पुनर्लक्षणायामपि स्यादनवस्थितिः ॥

सु०— अधुनाऽभेदवादिनाऽपि विशेषमङ्गीकारयति ॥ **सच्चिदादेरिति** । मायिनाऽपीति क्रियादिविषयाणां वाक्यानां मायिकविषयतामङ्गीकुर्वताऽपीति यावत् । तत्र हेतुः सच्चिदादेः पदसमूहस्यापर्यायत्वसिद्ध्यर्थमिति । अयमित्य-पर्यायशब्दप्रवृत्तिहेतुः । विशेषस्य तथाभावः प्रमित इति हिशब्दः । एतदुक्तं भवति । सन्तु तावत्क्रियादिविषयाणि वाक्या-न्यसत्यविषयाणि । तथाऽपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादीनि तावत्सत्यविषयाणि परेणाङ्गीकृतान्येव । तेषां चाखण्डार्थनिष्ठत्वे सत्यज्ञानादिपदानामेकार्थत्वेन पर्यायत्वं स्यात् । न च तद्युक्तं सहप्रयोगदर्शनात् । न च भेदोऽङ्गीकर्तुं शक्यः । एकमेवा-द्वितीयमित्यादिश्रुतिविरोधात् । अतः सत्येऽपि विशेषोऽङ्गीकार्यः । तस्यापर्यायशब्दप्रवृत्तिहेतुता चानयैवार्थापत्त्या सिद्धा । तथात्वेनैव तत्कल्पनादिति । अपोहवादाश्रयेण शङ्कते ॥ **यदीति** । सत्यादिपदानां विधिवाचित्वे विधीयमानानां सत्यत्वा-दिविशेषणानां ब्रह्मण्यभावात्स्वरूपमात्रस्य चैकत्वात्पर्यायत्वं स्यात् । न चैवमसत्यत्वाद्यपोहवाचित्वात् । न चैवं सति वैयर्थ्यम् । ब्रह्मण्यसत्यत्वादीनां विशेषणानां भ्रान्तिकल्पितत्वेन तन्निवारणार्थत्वात् । सन्ति हि नास्ति ब्रह्म सदपि न ज्ञानं परिच्छिन्नं

चेत्यादिप्रतीतयः प्राणिनाम् । न च सत्यपदमज्ञानस्याप्यपोहं वक्ति येनैकेनैवालमिति स्यात् । तस्मान्न पर्यायत्वं वैय्यर्थ्यं चेति । यद्वा सत्यादिपदानि सत्यत्वादिपृथगर्थवाचीन्येवेति न पर्यायतामापद्यन्ते । ब्रह्मणि तु लक्षणया प्रवर्तन्त इति न तत्र विशेषणानि समर्पयन्ति । न हि गङ्गापदं तीरे गङ्गात्वमर्पयति । न चैवमेकेनैव लक्षितत्वादितरेषां वैय्यर्थ्यमिति वाच्यम् । आरोपितानामसत्यत्वादिविशेषणानां प्रत्येकं निवारणेन सार्थक्यात् । न च सङ्गतिग्रहणविषयाभावाल्लक्षणानुपपत्तिः । शबले गृहीतसङ्गतिकानां सत्यब्रह्मलक्षकत्वोपपत्तेः। अतो न पर्यायत्वं नापि वैय्यर्थ्यमिति शङ्कार्थः । असत्यविशेषणमसत्यत्वादिविशेषणम् । आरोपितं विशेषणमिति वा । इति यदीष्यत इत्यन्वयः । परिहरति ॥ मायेति । मायाशब्देनारोपितत्वमाचष्टे । एवं कुसृष्टौ कल्पितायामपि न सत्यस्याखण्डतासिद्धिः । कल्पितासत्यत्वादिविशेषणराहित्यलक्षणविशेषणविशेषिताया अवर्जनीयत्वादित्यर्थः । शङ्कते ॥ सा चेति । भवेदखण्डत्वखण्डनं यद्यारोपितविशेषराहित्यरूपविशेषणविशेषिता सत्या स्यात् । न चैवम् । अपि तर्हि साप्यसत्यत्वादिवदारोपितैव । न ह्यारोपितेन रूपेण गगनस्य नीरूपता विहन्यत इत्यर्थः । परिहरति ॥ अनवस्थितिरिति । वाक्यार्थस्येति शेषः । एवं तर्हि न कोऽपि वाक्यार्थो व्यवस्थितः स्यात् । सत्यत्वादिविशेषवत्तयाऽसत्यत्वादिव्यावृत्तिमत्तया चाप्रतिपादितत्वात् । न हि संसर्गभेदौ विहाय वाक्यार्थोऽस्ति । ब्रह्मैव वाक्यार्थ इति चेन्न । तस्य स्वप्रकाशत्वात् । व्यावृत्तेश्चासत्यत्वादिति । यद्वा प्रतीता सा च स्वाभावव्यावर्तकत्वेनैव व्यवतिष्ठते न ब्रह्मविषयत्वेन । येनाखण्डता व्याहन्येत इति शङ्कार्थः । एवमपि तदभावव्यावृत्तिरूपविशेषणविशिष्टताया अपरिहारादखण्डत्वहानिरेव । साऽपि तथा चेदनवस्थितिर्ब्रह्मज्ञानस्याव्यवस्थैवेति परिहारार्थः । न केवलं ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे पदानां पौनरुक्त्यादि(कं) किन्नामैकस्यापि पदस्य तत्र प्रवृत्तिर्न भवेदित्याह ॥ यदीति । गुणकर्मादिनिमित्तमनालम्ब्य कस्यापि शब्दस्य प्रवृत्त्यभावादिति भावः । शङ्कते ॥ लक्ष्यते चेत्तेनेति । स्यादयं दोषो

यदि ब्रह्म शब्दाभिधेयं स्यात् । न चैवम् । किन्तु तेन शब्देन लक्ष्यत एव । न हि लक्षणा गुणक्रियाद्यपेक्षा । तथात्वे खल्वभिधैव स्यादिति । परिहरति ॥ लक्ष्यमिति । एवमङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणो लक्ष्यमिति विशेषिता स्यात् । लक्ष्यत्वं तावदपरिहार्यमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । मुख्यार्थयोगादिनाऽपि विशेषिता स्यादेव । ननु लक्ष्यत्वमपि ब्रह्मणो नास्त्येव लक्ष्यमित्यपि लक्षणयैवोच्यते नाभिधानवृत्त्येति चेन्न । अत्रापि वाक्ये परेण लक्ष्यपदस्य प्रयोगाल्लक्ष्यत्वविशेषप्राप्तेः । तेनापि लक्ष्यमेवेति चेत्तत्राह ॥ पुनरिति । लक्षणायामाश्रितायां सत्यामिति शेषः ।

टि०—॥ तत्र हेतुरिति । विशेषाङ्गीकारे हेतुरित्यर्थः । सच्चिदादेरित्यस्यार्थपरत्वे पर्यायत्वाप्रसक्तेस्तत्प्रसञ्जकतया शब्दपदार्थतया व्याचष्टे ॥ सच्चिदादेः पदसमूहस्येति । सत्यं ज्ञानमित्यादिपदसमूहस्येत्यर्थः । मूलेऽपर्याये इति भावप्रधान इति भावेनोक्तमपर्यायत्वेति । धर्मधर्म्यभिन्नस्य तच्छब्दयोरपर्यायत्वानिर्वाहकस्य पूर्वप्रकृतस्य विशेषस्य सच्चिदादिशब्दपर्यायत्वाद्यनिर्वाहकत्वेनायमिति तत्परामर्शानुपपत्तेराह ॥ अयमितीति ॥ तथाभाव इतीति । अपर्यायशब्दप्रवृत्तिहेतुत्वमित्यर्थः । ननु सत्यत्वादीनां परस्परं भेदेनैव तच्छब्दानां पर्यायत्वानिर्वाहान्न तदर्थं विशेषोऽङ्गीकार्यः । अङ्गीकृतेनापि विशेषेण कथमपर्यायत्वनिर्वाहः । किञ्च विशेषस्याप्यपर्यायशब्दप्रवृत्तिहेतुत्वसाधकं प्रमाणमित्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ अखण्डार्थनिष्ठत्व इति । ब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्व इत्यर्थः । एकार्थत्वेन ब्रह्मस्वरूपमात्रप्रतिपादकत्वेनेत्यर्थः । पर्यायत्वं वाक्यभेदेन प्रयोज्यत्वम् ॥ सहप्रयोगेति । सत्यं ज्ञानमनन्तमित्येकवाक्यप्रयोग इत्यर्थः ॥ अत इति । सत्यत्वादीनां निर्भेदत्वं तच्छब्दानामपर्यायत्वं चेत्येतदुभयान्यथाऽनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ अनयैवेति । सत्यत्वादीनां निर्भेदत्वं तच्छब्दानामपर्यायत्वं चेत्येतदुभयान्यथाऽनुपपत्त्यैवेत्यर्थः । ननूक्तार्थापत्तेः स्वरूपमात्रग्राहकत्वात्कथमनयाऽपर्यायशब्दप्रवृत्तिहेतुताविशेषस्य सिध्येदित्यतोऽनुपचरितभेदव्यवहारनिमित्तत्वस्यैव विशेषस्वरूपत्वेन युक्तं स्वरूपग्राहकस्यापि तत्साधकत्वमित्याशयेनाह ॥ तथात्वेनैवेति । स्वरूपग्राहिण्योक्तार्थापत्त्या भेदकार्यनिर्वाहकत्वेन विशेषस्य सिद्धत्वान्न तत्र प्रमाणान्तरापेक्षेत्याशयः । इतीत्यस्येत्येतदिति पूर्वेणान्वयः । यद्यसत्यविशेषणमित्यादिशङ्काया अपसिद्धान्तपराहततानिरासायाह ॥ अपोहेति । अतद्व्यावृत्तिरेव

शब्दार्थ इति मतमङ्गीकृत्येत्यर्थः । नन्वस्मिन्पक्षे पर्यायत्वाप्रसङ्गेऽपि वैय्यर्थ्यं स्यादेव । असत्यत्वादिव्यावृत्तिप्रतिपादनप्रयोजनानुपलब्धेरित्यत आह ॥ न चेति । नन्वेवमपि सत्त्वपदेनैव भ्रान्तिकल्पितस्यासत्त्वस्येव तत्कल्पिताज्ञानादीनामपि व्यावृत्तेः सिद्धत्वाज्ज्ञानादिपदान्तरवैयर्थ्यमित्यत आह ॥ न चेति । किन्त्वसत्त्वस्यैव । तथा च भ्रान्तिकल्पिताज्ञानादिव्यावर्तकत्वान्न ज्ञानादिपदवैय्यर्थ्यमिति भावः ॥ **सत्यत्वादिपृथगर्थेति** । सत्यत्वज्ञानत्वादिविशिष्टभिन्नाभिन्नार्थवाचीन्येवेत्यर्थः ॥ **न पर्यायतामापाद्यन्त इति** । वाच्यार्थभेदेनैकार्थ्याभावादिति भावः । तथात्वे तद्वाच्यत्वाद्ब्रह्मणोऽनेकविशेषणविशिष्टत्वेन सखण्डार्थतया निर्विशेषत्वादिरूपाखण्डार्थत्वव्याघात इत्यतो भवेदेतदेवं यदि ब्रह्मणस्तद्वाच्यत्वं स्यात् । न चैतदस्तीत्याह ॥ **ब्रह्मणीति** । अस्तु लक्ष्येऽपि ब्रह्मणि विशेषार्पकत्वं सत्यादिपदानामित्यतस्तथा सत्यविशेषाद्ब्रह्मपदस्यापि तीरे विशेषार्पकत्वं स्यादिति भावेनाह ॥ **न हीति** ॥ **न चेति** । अधिकलक्षणायां चाखण्डार्थत्वहानिरिति भावः । लक्ष्यार्थभेदाभावान्नाखण्डार्थताहानिरित्यभिप्रेत्य परिहरति ॥ **आरोपितानामिति** । ननु ब्रह्मणोऽन्यस्य सङ्गतिग्रहणविषयस्याभावेन ब्रह्मण एव सत्यादिपदसङ्गतिग्रहणविषयता वाच्या । तथा च वाच्यत्वमपि तस्यैव युक्तम् । तत्कथं लक्ष्यत्वान्नाखण्डत्वहानिरित्युच्यत इत्याशयेन शङ्कते ॥ **न चेति** । लक्ष्यत्वेनाभिमताच्छुद्धब्रह्मणोऽन्यस्य सगुणब्रह्मण एव सङ्गतिग्रहणविषयत्वाभ्युपगमेन शुद्धस्य तदभावान्न तस्य लक्ष्यत्वहानिरिति भावेन परिहरति ॥ **शबल इति** । अत एव च सत्यत्वादिविशिष्टसगुणब्रह्मवाचिनामिति शेषः । ततश्च वाच्यार्थभेदान्न पर्यायत्वं लक्ष्यार्थभेदाभावान्नाखण्डत्वहानिरपीत्याशयः । अत एव सगुणब्रह्मवाचिनामिति पूर्वटीकाऽपि शबले गृहीतसङ्गतिकत्वात्सत्त्वादिगुणविशिष्टसगुणब्रह्मवाचिनामिति शबले गृहीतसङ्गतिकानामिति तत्त्वोद्योतटीकाऽप्यत एव सत्त्वादिगुणविशिष्टब्रह्मवाचिनामित्येव व्याख्येयेति न टीकाग्रन्थानां परस्परं विसंवादः ।अत एवैतत्पक्षतात्पर्यं न्यायामृते एतेनेत्यादिग्रन्थेनैवमेवाभिहितमिति ध्येयम् । नन्वसत्यत्वमेव विशेषणम् । नत्वसत्यं तत्कथमुच्यतेऽसत्यविशेषणमित्यतो व्याख्याति ॥ **असत्यत्वविशेषणमिति** । अस्मिन्पक्षे धर्मिवाचकस्य शब्दस्य धर्मे लक्षणाश्रयणीया भवतीत्यपरितोषादाह ॥ **आरोपितमिति** ॥ **कल्पितेति** । कल्पितं यदसत्यत्वादिविशेषणं तद्राहित्यलक्षणं यद्विशेषणं तद्विशिष्टत्वस्येति योजना । नन्वस्त्वारोपितयाऽप्यारोपितविशेषणराहित्यरूपविशेषणविशेषितया ब्रह्मणोऽखण्डत्वखण्डनमित्यतस्तथासत्यविशेषादारोपित-

रूपेणापि गगनस्यापि नीरूपत्वखण्डनं स्यादिति भावेनाह ॥ **न हीति** । प्रसिद्धानवस्थितेः प्रकृतेऽप्रसरादनवस्थाशब्दोऽव्यवस्थापर इत्यभिप्रेत्य कस्येति तन्निरूपकजिज्ञासायामाह ॥ **वाक्यार्थस्येति शेष इति** । वाक्यार्थस्याव्यवस्थितत्वे हेतुमाह ॥ **सत्यत्वादीति** । सत्यत्वादिविशेषवत्तयाऽसत्यत्वादिव्यावृत्तिमत्तया चाप्रतिपादितत्वमात्रेण कुतो वाक्यार्थस्याव्यवस्थितत्वमित्यत आह ॥ **न हीति** ॥ **वाक्यार्थोऽस्तीति** । यदर्थप्रतिपत्त्यर्थं वाक्यं प्रयुज्यते स एव हि वाक्यस्यार्थः संसर्गभेदयोरन्यतरप्रतिपत्त्यर्थं वाक्यमेव प्रयुज्यतेऽतस्तदुभयान्यतरदेव वाक्यार्थ इत्यर्थः । ननु नायमस्ति नियमः । यत्संसर्गभेदप्रतिपत्त्यर्थमेव वाक्यप्रयोगात्तयोरेव वाक्यार्थत्वमिति । स्वरूपमात्रस्यापि तन्मात्रप्रतिपत्त्यर्थं प्रयुज्यमानलक्षणवाक्यार्थत्वदर्शनात् । तथा च चन्द्रस्वरूपमात्रस्य तत्स्वरूपमात्रप्रतिपत्त्यर्थं प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यार्थत्ववद्ब्रह्मस्वरूपमात्रस्यापि तत्स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं प्रयुज्यमानसत्यज्ञानादिवाक्यार्थत्वमुपपन्नमेवेत्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **ब्रह्मैवेति** । नित्यसिद्धत्वान्न ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वमित्याह ॥ **तस्येति** । न हि प्रकाशमानमेव वाक्यप्रतिपाद्यं भवितुमर्हति । तथा सति तस्यार्थस्य सिद्धत्वेन तत्प्रतिपादकवाक्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । यद्वाऽवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वप्रकाशत्वं ब्रह्मणः परेणाङ्गीकृतम् । तथा च स्वप्रकाशं च वाक्यप्रतिपाद्यं चेति न युज्यते व्याघातात् । न चावेद्यत्वं फलाव्याप्यत्वं न वृत्त्यव्याप्यत्वमिति न व्याघात इति वाच्यम् । पराभिमतफलस्याप्रामाणिकतया अन्यत्र व्युत्पादितत्वा^द्‌ । घटादेरपि फलाव्याप्यत्वापत्त्या स्वप्रकाशत्वप्रसङ्गादिति भावः । ननु ब्रह्मस्वरूपं स्वप्रकाशतया सिद्धमपि सङ्कीर्णतयैव न तु व्यावृत्तमिति नाव्यावृत्तस्य ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वमु^पपन्नमित्यतः किमत्र व्यावृत्तिमद्ब्रह्मस्वरूपं तथाऽभिमतमुत स्वतन्त्रा^वृत्तिरेव । नाद्यः । अखण्डार्थत्वभङ्गप्रसङ्गादिति भावेन द्वितीयं दूषयति ॥ **व्यावृत्तेश्चेति** । ततश्च तत्त्वावेदकत्वव्याघात इति भावः । यद्यप्यत्र व्यावृत्तेः पदार्थत्वान्न वाक्यार्थत्वमपदार्थतस्यैव सर्वत्र वाक्यार्थत्वादन्यथा वाक्यवैयर्थ्यादित्येव वक्तुमुचितम् । तथाऽपि पदार्थस्यापि संसर्गस्य वाक्यार्थत्ववद्व्यावृत्तेरपि तदुपपत्तिशङ्कानिरासाय तदभिधानम् । यदि च वाक्येन विना संसर्गविशेषाप्रतिपत्तेर्न वाक्यवैयर्थ्यमिति तत्राभिमतं तर्हि वाक्यं विना व्यावृत्तिविशेषाप्रतिपत्तेस्तत्प्रतिपत्त्यर्थतया न वाक्यवैयर्थ्यमिति तुल्यमिति भावः । केचित्त्वस्तु संसर्गभेदयोरेव वाक्यार्थत्वं तथाऽपि सत्यत्वादिविशेषवत्तयाऽसत्यत्वादिव्यावृत्तिमत्तया चाप्रतिपादितत्वात्संसर्गस्य व्यावृत्तिमत्त्वस्य च सत्य-

न

नु

व्या

ज्ञानादिवाक्यार्थत्वासम्भवेऽपि स्वतन्त्रव्यावृत्तेस्तदर्थत्वं भविष्यतीत्यत आह । व्यावृत्तेश्चेतीत्याहुः ॥ **प्रतीता सा चेति** । सत्यपदेन प्रतीतासत्त्व- त्स
व्यावृत्तिश्चेत्यर्थः ॥ **स्वाभावेति** । स्वस्या असत्यत्वव्यावृत्तेरभावेऽसत्यत्वं तद्यवच्छेदकत्वेनेत्यर्थः ॥ **तदभावेति** । तस्या असत्यत्वव्यावृत्तेरभावोऽसत्यत्वं तस्या या व्यावृत्तिस्तद्रूपविशेषणविशिष्टताया अपरिहारादित्यर्थः ॥ **साऽपि तथा चेदिति** । तदभावव्यावृत्तिरपि स्वाभावव्यावर्तकत्वेनैवावतिष्ठते न ब्रह्मनिष्ठत्वेनेति चेदित्यर्थः ॥ **अव्यवस्थैवेति** । सत्यत्वादिधर्माणामिवासत्यत्वादिव्यावृत्तेरपि ब्रह्मणि कल्पितत्वेन वेदजन्यब्रह्मज्ञानस्य मिथ्याभूतसत्यत्वादिधर्मवैशिष्ट्यावगाहित्ववन्मिथ्याभूतोक्तविधव्यावृत्तिवैशिष्ट्यानवगाहित्वप्रसङ्गाद्वेदजन्यब्रह्मज्ञानमेवंरूपमिति निर्णयासम्भवादिति भावः । ब्रह्मणि वचनवृत्तिं वदन्प्रष्टव्यः । किं गुणकर्मजातिनिमित्तमालम्ब्य तत्र वचनवृत्तिः किंवा तदनालम्ब्य । नाद्यः । ब्रह्मणो गुणकर्मजातिराहित्याङ्गीकारेण तन्निमित्तकवचनवृत्तेस्तत्रायोगात् । न च डित्थादिशब्दवद्यदृच्छानिमित्ता व्यावृत्तिर्ब्रह्मण्यपि सम्भवतीति वाच्यम् । वैदिकानां शब्दानामसांङ्केतिकत्वेन तदयोगादिति भावेन द्वितीयं दूषयति ॥ **गुणकर्मादिनिमित्तमनालम्ब्येति** ॥ **कस्यापि शब्दस्येति** । वाचकशब्दस्येत्यर्थः ॥ **अपरिहार्यमिति** । तथा च लक्ष्यत्वरूपविशेषवत्त्वान्निर्विशेषत्वरूपाखण्डत्वभङ्ग इति भावः ॥ **स्यादेवेति** । तस्य लक्षणाबीजत्वेन तदभावे लक्षणाया एवानिर्वाहादिति भावः । ब्रह्मणो लक्ष्यत्वाभावे कथं लक्ष्यशब्दवाच्यत्वं तस्येत्यतो लक्ष्यशब्देनापि लक्ष्यत्वाभ्युपगमेन वाच्यत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **लक्ष्यमित्यपीति** ॥ **लक्ष्यत्वविशेषप्राप्तेरिति** । तथा चाखण्डत्वभङ्ग इति भावः ॥ **तेनापीति** । तथा च लक्ष्यपदावाच्यत्वेन लक्ष्यत्वाप्राप्तेर्नाखण्डत्वभङ्ग इति भावः ॥ **लक्षणायामिति** । अत्रापि वाक्ये परेण लक्ष्यपदप्रयोगाल्लक्ष्यत्वरूपविशेषप्राप्तेरखण्डत्वभङ्गः । तेनापि लक्ष्यमिति तत्राप्येवमेवेत्यनवस्थैवेति भावः । ना

अ०— यद्यभावविशेषित्वं स्यादङ्गीकृतमेव ते ॥ असार्वज्ञादिराहित्यमप्येवं ते भविष्यति ॥ तदा सार्वज्ञमेव स्याद्धात्वार्थत्वान्नञोर्द्वयोः ॥ यदि नैतादृशं ग्राह्यमसुखत्वानिवर्तनात् ॥ असत्त्वाज्ञानतादेश्च स्यादसत्त्वादिकं तदा ॥ अनृतादिविरोधित्वं यद्यस्याभ्युपगम्यते ॥ अनैश्वर्यविरोधित्वमप्येवं किन्निवार्यते ॥ अखण्डखण्डनादेवं विशेषोऽखण्डवादिना ॥ खण्डितेनापि मनसा स्वीकार्योऽनन्यथागतेः ॥ अखण्डखण्डवादिभ्यां खण्डाखण्डेन चैव तत् ॥ महादरेण शिरसि विशेषो धार्य एव हि ॥ ॥१४२॥

सु०— शङ्कते ॥ **यदीति** । ते मते इति शेषः । तृतीयार्थेऽव्ययं वा । यदुक्तं मायाविशेषराहित्यविशेषणविशेषिता सत्यस्यापि भवेदिति । तन्नानिष्टम् । अभावरूपविशेषवत्त्वस्य मयाऽङ्गीकृतत्वात् । नेह नानाऽस्तीति श्रुतिरिहभूतले घटो नास्तीतिवदभावं ब्रह्मण्यङ्गीकरोत्येव । यच्चोक्तं न तदुक्तिर्भवेत्तदेति । तदप्यसत् । भावनिमित्ताभावेऽप्यभावनिमित्तेन पदप्रवृत्त्युपपत्तेः । अभावधर्मवत्त्वस्य चाङ्गीकृतत्वात् । एतेन लक्ष्यमित्येतदपि निरस्तम् । लक्ष्यपदस्याप्यपोहवाचित्वोपपत्तेरिति भावः । अत्र वक्तव्यं परमसिद्धांतमखण्डत्वं परित्यज्याभावधर्मवत्त्वं कस्मादङ्गीकरोषीति । अथ ब्रूयात् । सत्यं ज्ञानमनन्तं विज्ञानमानन्दमित्यादिपदानि तावद्ब्रह्मणि श्रूयन्ते । न च तेषां विधिरूपोऽर्थः स्वीकर्तुं शक्यः । नेह नानाऽस्तीत्यादिश्रुतिविरोधात् । अभावधर्माङ्गीकारे च न विरोध इत्युक्तमिति । तत्राह ॥ **असार्वज्ञादीति** । ते अङ्गीकार्यमिति शेषः । यथा हि सत्यज्ञानादिपदानि ब्रह्मणि श्रूयन्ते एवमेष सर्वज्ञ एष सर्वेश्वर इति सार्वज्ञादिपदान्यपि । तथा च यथा तान्यनृतत्वाद्यभाववाचीन्येवमेतान्यप्यसर्वज्ञत्वाद्यभाववाचितया त्वयाऽङ्गीकर्तव्यान्येव । ततश्च सत्यज्ञानादिवाक्यं तत्त्वावेदकं सार्वज्ञादिवाक्यं मायाशबलपरमिति विभागो न युक्त इति भावः । मा भूदयं विभागोऽसार्वज्ञाद्यभावोऽपि ब्रह्मण्यङ्गीक्रियत एवेत्यत आह ॥ **तदेति** । ब्रह्मण्यसार्वज्ञाद्यभावेऽङ्गीकृते सति सार्वज्ञादिभावधर्मा दुर्निवारा एव । कुतः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति न्यायादित्यर्थः । एतच्च चतुर्थे स्पष्टयिष्यते । असार्वज्ञादिराहित्यमप्येवं ते भविष्यतीत्युक्तानङ्गीकारे बाधकमाह ॥ **यदीति** । सर्वज्ञादिपदं ब्रह्मणि श्रूयमाणमसार्वज्ञादिनिवृत्तिं बोधयतीत्येतादृशं प्रमेयं यदि न ग्राह्यं तदाऽऽनन्दपदमप्यसुखत्वं न निवर्तयेत् । सत्यपदं चासत्यत्वम् । ज्ञानपदं चाज्ञानत्वम् । आत्मपदं चानात्मत्वम् । अविशेषादिति वाक्यशेषः । मा भूदानन्दादिपदानामसुखत्वादिव्यावर्तकत्वम् । को दोष इत्यत आह ॥ **असुखत्वेति** । असत्त्वाज्ञानतादे-

श्चानिवर्तनादिति सम्बन्धः। अयम्भावः। ब्रह्मणि तावदसत्त्वादिकं प्रसक्तम्। तद्व्यावर्तनाय सत्यज्ञानादिवाक्यानां प्रवृत्तिः। तान्यपि चेन्न तद्व्यावर्तयन्ति तदा ब्रह्मणोऽसत्त्वादिकं तात्त्विकमेवेत्यापन्नमिति। यद्वा यदि नैतादृशमित्यध्याहारेण विनैकमेव वाक्यं बुद्ध्या विविच्य तु योज्यमिति। शङ्कते॥ अनृतादीति। अस्य सत्यत्वादेः। अयमर्थः। सत्यादिपदानि तावदापाततः सत्यत्वादिविशेषणानि समर्पयन्ति। तदनन्तरं तद्विरोध्याकारनिवर्तकत्वेन पर्यवस्यन्ति। यथोक्तम्। प्रतिपक्ष्यपदार्थं हि विरोधात्तद्विरोधिनः। पश्चादभावं जानाति वध्यघातकवत्पदादिति। सत्यत्वादिविशेषणानां चानृतादिविरोधित्वं सुप्रसिद्धमिति कथं न तद्व्यावृत्तिरिति। सममेतत्प्रकृतेऽपीत्याह॥ अनैश्वर्येति। सर्वेश्वरादिपदसमर्पितस्यैश्वर्यादेरिति शेषः। उपसंहरति॥ अखण्डेति। यस्मादेवमखण्डखण्डनादखण्डवादिनाऽपीत्यन्वयः। अनन्यथागतेर्हेतोः। खण्डितेनोत्तरोत्प्रेक्षारहितेन। इदानीं भेदाभेदवादिनं विशेषमङ्गीकारयति॥ अखण्डेति। यस्मादेवमखण्डखण्डवादिभ्यां विशेषोऽङ्गीकार्यस्तत्तस्मादेव हि खण्डाखण्डेन खण्डाखण्डवादिना च विशेषोऽङ्गीकार्य एव। कुन्ताः प्रविशन्तीतिवदुपलक्षणया अर्शआदिभ्योऽजिति वा खण्डाखण्डेनेति साधु। तथा हि। धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदाविति वदता तौ किं ताभ्यामत्यन्तं भिन्नावङ्गीक्रियेते उतात्यन्ताभिन्नावथ भिन्नाभिन्नौ। नाद्यः। भेदानवस्थापत्तेः। भेदस्य स्वरूपवत्त्वे च विशेषानङ्गीकारे तदीयत्वाद्यनुपपत्तेः। भेदाभेदयोरत्यन्तभिन्नयोः सम्बन्धाभावेन तदीयत्वानुपपत्तेश्च। न द्वितीयः। तदीयत्वाद्यनुपपत्तेरेव। भेदाभेदशब्दयोः पर्यायत्वापत्तेश्च। न तृतीयः। अनवस्थापत्तेः। क्वचिद्भेदाभेदयोरभेदे पूर्वदोषानुषङ्गात्। तस्माद्भेदाभेदवादिनाऽपि क्वचिद्विशेषोऽङ्गीकार्य इति। तदेवमुभयव्यपदेशान्यथाऽनुपपत्त्या भगवद्धर्माणां सविशेषोऽत्यन्ताभेद एवेति सिद्धम्। ॥१४३॥

टि०—ननु कर्तृकरणयोस्तृतीयेति प्राप्तां तृतीयां बाधितत्वात्कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठ्या न लोकाव्ययेति पुनः प्रतिषेधाद्देवदत्तेन

भुक्तमितिवक्तव्ययाऽङ्गीकृतमिति तृतीयया भवितव्यम् । तत्कथं त इति षष्ठीप्रयोग इत्यतो नात्र तेऽङ्गीकृत इति यथाश्रुतसम्बन्धो येनोक्तानुपपत्तिः किन्त्वध्याहृतेन सप्तम्यन्तमतशब्देनैवेति नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यापेक्षितं पूरयति ॥ **ते मत इति शेष इति** । एतच्च न लोकेति निषेधस्य षष्ठीमात्रनिषेधकत्वं कारकषष्ठीनिषेधकत्वेऽपि निषेधस्य नित्यत्वं चाश्रित्यैवोक्तं न वस्तुत इत्यन्यत्र विस्तरः । अत्र पक्षे मत इति शेषपूरणं भवतीत्यपरितोषात्प्रकारान्तरमाह ॥ **त इति तृतीयार्थेऽव्ययं वेति** । लक्ष्यमित्यस्यापि स्याद्विशेषितेत्यव्यवहितपूर्वप्रकृतलक्ष्यत्वरूपविशेषप्रसङ्गमात्रनिरासकत्वप्रतीतिनिरासाय शङ्काभाष्यस्य तात्पर्यमाह ॥ **यदुक्तमित्यादिना** ॥ **अभावविशेषवत्त्वस्येति** । ब्रह्मण इति शेषः । नन्वेवं नेह नानेति श्रुतिविरोधः । तया ब्रह्मणि विशेषमात्रनिषेधादित्यतो भवेदेवं यदि श्रुतेर्धर्ममात्रनिषेधकत्वं स्यान्न चैतदस्ति । निषेधकप्रमाणस्य स्वप्रतिपाद्याभावानिषेधकत्वेन तदयोगादिति भावेन निषेधकप्रमाणस्य तदनिषेधकत्वं दृष्टान्तदर्शनेनोपपादयति ॥ **नेह नानेति श्रुतिरिति** । ननु ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वान्नाभावरूपधर्मनिमित्तमवलम्ब्यापि ब्रह्मणि पदप्रवृत्तिः सम्भवतीत्यत आह ॥ **अभावधर्मवत्त्वस्येति** । ब्रह्मणो मयेति शेषः । एवं तर्हि नेह नानेति श्रुतिविरोधः । तया ब्रह्मणि धर्ममात्रनिषेधादित्यतोऽप्याह ॥ **अभावेति** । श्रुत्येति शेषः । नेह नानेति श्रुत्या इह भूतले घटो नास्तीतिवद्ब्रह्मण्यभावाभ्युपगमान्न तन्निषेधकत्वं तस्या इति न तद्विरोध इति भावः ॥ **एतेनेति** । ब्रह्मणोऽभावधर्मवत्त्वोपपादनेनेत्यर्थः । ननु लक्ष्यपदलक्ष्यत्वस्य पूर्ववदनवस्थाग्रस्तत्वेन वक्तुमशक्यत्वाद्ब्रह्मणस्तद्वाच्यत्वमेव वाच्यम् । तथा च लक्ष्यत्वरूपभावधर्मवत्त्वाद्ब्रह्मणो निर्विशेषत्वभङ्गः स्यादेवेति कथमनेन लक्ष्यमित्यपि स्याद्विशेषतेत्युक्तदोषनिरास इत्यत आह ॥ **लक्ष्यपदस्येति** ॥ **अपोहेति** । अलक्ष्यव्यावृत्तेरित्यर्थः । ततश्च लक्ष्यपदस्यालक्ष्यव्यावृत्तिवाचकत्वात्तस्याश्चाभावरूपत्वाद्ब्रह्मणि सत्त्वं नानुपपन्नमिति समुदायार्थः ॥ **अखण्डत्वमिति** । सर्वविशेषराहित्यरूपमित्यर्थः । नन्वेवमभावधर्मवत्त्वमपि नाङ्गीकार्यं स्यात् । निषेधरूपस्याप्यर्थस्य श्रुतिविरुद्धत्वादित्यत आह ॥ **अभावेति** ॥ **उक्तमिति** । नेह नानेति श्रुत्येह भूतले घटो नास्तीतिवदभावस्य ब्रह्मण्यङ्गीकारान्न तस्य श्रुतिविरुद्धत्वमिति भावः । असार्वज्ञ्यादिराहित्यमित्याद्युक्तप्रसङ्गस्य तदङ्गभूतव्याप्तिवैकल्यादाभासत्वमित्याशङ्क्य विशेषव्याप्त्यभावेऽप्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तेः सत्त्वान्न तदिति भावेनाविशेषमुपपादयति ॥ **यथा हीति** । तथाऽपीष्टापादन-

त्वादाभासत्वमित्याशङ्क्य तस्यानिष्टतामुपदर्शयति ॥ **ततश्चेति** । मूले तदा सार्वज्ञ्यमेव स्यादिति प्रसङ्गान्तरकथनस्य वैय्यर्थ्यमित्याशङ्क्य पूर्वप्रसङ्गे प्रसक्तेरिष्टापत्तिपरिहारार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमिति भावेन तत्परतयोत्तरभाष्यं खण्डं योजयितुं पूर्वप्रसङ्गे इष्टापत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **मा भूदिति** ॥ **सार्वज्ञ्यादिभावरूपा इत्यादि** । असर्वज्ञं न भवतीति निषेधविशिष्टसार्वज्ञ्यनिषेधस्य विशेषणीभूतनिषेधविषयकत्वस्य लाघवमूलकसविशेषणे हीति न्यायसिद्धत्वान्निषेधरूपातिशयलाभाय च नञ्द्वयसार्थक्यसम्भवान्निषेधनिषेधे सार्वज्ञ्यविधिरेव सिद्धो भवतीत्याशयः । ननु निषेधविशिष्टस्य यो निषेधस्तस्य विशेषणीभूतनिषेधविषयतायाः क्वाप्यदृष्टत्वात्कथं निषेधविशिष्टसार्वज्ञ्यादिविशेषस्य विशेषणीभूतनिषेधविषयकत्वमित्यत आह ॥ **एतच्चेति** । निषेधविशिष्टवस्तुनिषेधस्य विशेषणीभूतनिषेधविषयत्वं चासत्यं नोक्तमित्युक्ते सत्यमुक्तमिति प्रजा जानन्तीत्यादिना चतुर्थे दृष्टान्तोपदर्शनेन स्पष्टयिष्यत इत्यर्थः । यदि नैतादृशमित्याद्युत्तरग्रन्थस्य तदा सार्वज्ञ्यमेव स्यादिति सन्निहितपूर्वोक्तार्थानुपपादकत्वेन तत्सङ्गतत्वासम्भवादानर्थक्यमित्याशङ्क्य सान्निहितेन सङ्गत्यभावेऽप्यसार्वज्ञ्यादिराहित्यमित्यादिनोक्तार्थानभ्युपगमे बाधककथनेन तद्वाक्योक्तार्थोपपादकतया तत्सङ्गतत्वलाभान्नानर्थक्यमिति भावेन व्यवहितग्रन्थसङ्गततयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **असार्वज्ञ्यादीति** । नन्वस्य तद्वाक्योक्तार्थानभ्युपगमे बाधककथनपरत्वं न प्रतीयत इति कथं तत्परत्वमित्यतोऽपेक्षिताध्याहारेण तत्परतया योजयति ॥ **सार्वज्ञ्यादिपदमित्यादिना** । असत्त्वमित्यादौ न निवर्तयेदिति पूरणीयम् । व्याप्तिवैकल्यात्तर्काभासत्वमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ **अविशेषादिति** । तर्ह्यनेनैवोक्तार्थस्योपपादितत्वादसुखत्वेत्याद्युत्तरभाष्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य प्रागुक्तप्रसङ्गस्येष्टापादनत्वशङ्कानिरासार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं प्रागुक्तप्रसङ्गे इष्टापादनत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **मा भूदिति** ॥ **सम्बन्ध इति** । यद्यप्यनिवर्तनादित्यसुखत्वपदेन समस्तं तथाऽपि बुद्ध्या विवेकेनान्येनापि सम्बन्धनीयमिति भावः । मूलेऽसत्त्वाद्यनिवृत्तेरसत्त्वादिप्रसङ्गस्य च प्रयोज्यप्रयोजकभावाप्रतीतेस्तमाह ॥ **अयं भाव इति** । वाक्यभेदेन यदीत्यादिग्रन्थयोजनायामरुचिबीजमुपदर्शयन्नेवैकवाक्यतया योजनामाह ॥ **यद्वेति** । नन्वेवमसुखत्वानिवर्तनादित्यादिपञ्चम्यन्तानामनन्वयप्रसङ्गो दोषः । तेन विनैव यदि नैतादृशं ग्राह्यं तर्ह्यसत्त्वादिकं स्यादिति प्रसङ्गोक्तौ चाप्रयोजकत्वं स्यादसत्त्वादिकं तदेत्युक्तप्रमेयं प्रत्यापादकतया तदन्वयाङ्गीकारे चापादकासिद्धिर्दोषः । तत्कथमेकवाक्यतया योजनेत्यतोऽ-

सिद्धस्यैव सिद्धवन्निर्देशान्यथाऽनुपपत्त्या पूर्ववाक्योक्तं प्रत्यापाद्यत्वेनोत्तरवाक्योक्तं प्रति चापादकत्वेनान्वयसम्भवान्नासङ्गतिरित्यभिप्रायेणाह ॥ **बुद्ध्या विविच्यैँ त्विति** । (यद्येतादृशमसार्वज्ञादिराहित्यं सार्वज्ञ्यपदबोध्यमित्येतादृशं प्रमेयं न ग्राह्यं तदाऽसुखत्वनिवर्तनमसत्त्वाज्ञानतादेश्च निवर्तनमेतादृशं सुखादिपदबोध्यमिति प्रमेयमपि न ग्राह्यं स्यादित्येवमेतादृशमित्यस्यार्थं बुद्ध्या विविच्योक्त्वा * ततश्चासुखत्वाद्यनिवर्तनादसुखत्वादेरेव सदा सत्त्वं स्यादिति योज्यमित्यर्थः) । यदेतद्विरोधिनिवृत्त्यर्थमेव तत्तदाकारविधानं विरोधिनिवृत्तेश्चाशब्दत्वमुक्तं (तैत्तिरीयवार्तिके) तत्सुरेश्वराचार्यवचनसंवादेन दृढयितुं तद्वाक्यमुदाहरति ॥ **यथेति** । सत्यज्ञानादिवाक्यव्याख्यानावसर इति शेषः ॥ **प्रतिपद्येति** । पदात्सत्यं ज्ञानमित्यादिशब्दात्पदार्थं सत्यत्वादिकं ब्रह्मणि प्रतिपद्य ज्ञात्वा तेन विरोधाद्धेतोस्तद्विरोधिनोऽनृतादेरभावं जानाति । तत्र निदर्शनं बध्येति । यथा खलु विस्रब्धाखुभूयिष्ठां भूमिं दृष्ट्वाऽर्थान्मार्जराभावोऽवगम्यत इत्यर्थः । अत्र च मानान्तरादपोहस्तु न शाब्दस्तेन स स्मृत इत्युत्तरग्रन्थानुसारात्पदादित्यस्य पदार्थं प्रतिपद्येत्यनेनैव सम्बन्धः । न त्वभावं जानातीत्यनेनैवेति युक्त एव विरोधनिवृत्तेरार्थिकत्वे संवादतयाऽस्य वाक्यस्योपन्यास इति ध्येयम् । ननु चाखण्डवादिनेत्यादिवत्खण्डाखण्डवादिनेत्येव वक्तव्यम् । खण्डाखण्डेनेति तु कथमुच्यते । न च खण्डाखण्डशब्दस्य भेदाभेदपरत्वेन तत एव तल्लाभात्तथाऽनुक्तिर्न दोष इति वाच्यम् । भेदाभेदमात्रशक्ततया तस्य तद्वादिपरत्वासम्भवादित्यतो मुख्यवृत्त्या तत्परत्वासम्भवेऽपि कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ लक्षणया कुन्तशब्दस्य तद्वत्पुरुषपरत्ववत्खण्डाखण्डशब्दस्यापि लक्षणयैव तद्वादिपरत्वसम्भवाद्युक्तं तेन भेदाभेदवादिनो ग्रहणमित्याशयेनाह ॥ **कुन्ताः प्रविशन्तीतिवदिति** । न च स्वायत्तन्यायविरोधः । रूढलक्षणात्वेन प्रयोजनानपेक्षणात् । अत एव दृष्टान्तकथनं सङ्गच्छते । अन्यथोपलक्षणयेत्येवावक्ष्यदिति भावः । अस्मिन्पक्षे लक्षणाश्रयणीया भवतीत्यपरितोषान्मुख्यवृत्त्यैव खण्डाखण्डशब्दस्य तद्वादिपरतामुपदर्शयति ॥ **अर्शआदिभ्योऽजिति चेति** । खण्डाखण्डौ विद्येते अस्येति मत्वर्थीयेऽच्प्रत्यये यस्येति चेत्यकारलोपे निष्पन्नखण्डाखण्डशब्दस्य तद्वादिपरत्वं मुख्यवृत्त्यैवेत्यर्थः । न चार्शादिगणेऽस्यापाठात्कथमत्र तेनाच् स्यादिति वाच्यम् । तस्याकृतिगणतया यत्राभिन्नशब्देन तद्वतोऽभिधानं तस्य सर्वस्याप्यर्शआदित्वस्याकरे स्थितत्वादस्यापि तत्त्वोपपत्तेरित्याशयात् ॥ **भेदानवस्थेति** । भेदाभेदयोर्धर्मधर्मिभ्यां यो भेदस्तस्यापि भेदिभ्यां भेद एवं तस्य तस्यापीत्यपर्यवसितभेदपरम्परा-

वादि

प्रसङ्गादित्यर्थः । न च भेदस्य भेदान्तरमित्येतावता नानवस्था । उत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावादिति वाच्यम् । विशेषणप्रतीतिमन्तरेण विशिष्टप्रत्ययानुपपत्त्या ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वादित्याशयात् । क्वचिद्भेदस्य भेदिस्वरूपत्वाभ्युपगमेनापर्यवसितपरम्पराया अप्रसङ्गान्नानवस्थेत्यत आह ॥ **भेदस्य स्वरूपत्वे चेति** । क्वचिद्भेदस्य भेदिस्वरूपत्वमेवेत्यर्थः ॥ **तदीयत्वेति** । भेदस्य भेदिस्वरूपत्वेन तदीयत्वानिर्वाहकभेदस्याभावान्न तेन तदीयत्वनिर्वाहः । नापि विशेषेण । तदनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा सिद्धं नः समीहितमिति भावेनोक्तं विशेषानङ्गीकार इति ॥ **अत्यन्तभिन्नयोरिति** । धर्मधर्मिभ्यामिति शेषः ॥ **सम्बन्धाभावेनेति** । असम्बद्धयोरपि तद्भावे मेरुमन्दरयोरपि तद्भावप्रसक्तेरिति भावः ॥ **तदीयत्वेति** । तन्निर्वाहकयोर्भेदविशेषयोरभावादिति भावः ॥ **भेदाभेदशब्दयोरिति** । यद्यपि भेदाभेदयोर्धर्मधर्मिभ्यामत्यन्ताभिन्नत्वात्तच्छब्दानामेवैकार्थवाचित्वात्पर्यायत्वमापादयितुं शक्यं न तु भेदाभेदशब्दयोर्भेदाभेदयोरभेदाभावेन तच्छब्दयोरेकार्थवाचित्वाभावात् । तथाऽपि धर्मधर्मिभ्यामत्यन्ताभिन्नत्वे भेदाभेदयोः परस्परमत्यन्ताभेदोऽवर्जनीयः । यद्यदत्यन्ताभिन्नात्यन्ताभिन्नं तत्तेनात्यन्ताभिन्नमिति नियमादिति भावेन युक्तमेव तच्छब्दयोरिदं पर्यायत्वापादनमिति द्रष्टव्यम् । यद्यप्यत्र धर्मधर्मिभेदाभेदशब्दानामेकार्थवाचित्वात्पर्यायत्वमप्यापादयितुं शक्यम् । तथाऽपि तच्छिष्यैरेव सुज्ञानमिति स्वयं नापादितमिति ध्येयम् ॥ **अनवस्थेति** । भेदाभेदयोर्धर्मधर्मिभ्यां यौ भेदाभेदौ तयोरपि भेदाभेदिभ्यां भेदाभेदावेवं तयोरपीत्युत्तरोत्तरापर्यवसितभेदाभेदपरम्पराप्रसङ्गादिति भावः । न चोत्पत्त्याद्यप्रतिबन्धकत्वाददूषणत्वम् । दत्तोत्तरत्वादित्याशयात् । ननु क्वचिद्भेदाभेदयोर्भेदाभेदिस्वरूपत्वाभ्युपगमेनापर्यवसितभेदाभेदपरम्पराया अभावान्नानवस्थेत्यत आह ॥ **क्वचिदिति** ॥ **पूर्वदोषेति** । तदीयत्वानुपपत्त्यादिरूपेत्यर्थः ।

अ० — निदर्शनत्रयेणातो भगवानत्यभिन्नताम् ॥ गुणानामादरेणाह तच्च नाभिहितान्वयः । यदाऽशेषविशेषाणामुक्तिः सामान्यतो भवेत् ॥ पदैकेनाप्युत्तरेण विशेषावगतिर्भवेत् ।

सु० — ननु नायं सूत्रकाराभिप्रायो भवितुमर्हति । तेनानेवंविधानामहिकुण्डलादीनां निदर्शनानामुपात्तत्वात् । अहेरवयवानामन्योन्यसंयोगविशेषो ह्यहिकुण्डलमित्युच्यते । स तावदहिना नात्यन्ताभिन्नः । प्रकाशश्च द्रव्यान्तरं न सूर्याभिन्न ॥१४५॥

इत्यतः प्रकाशाश्रयवद्वेति निदर्शनमपि नात्यन्ताभेदोपयुक्तम् । कालस्य पूर्वत्वं नाम प्रध्वस्तक्रियासम्बन्ध इति न पूर्ववद्वेत्यपि प्रकृतानुगुणमित्यत आह ॥ निदर्शनेनेति । यत एवमर्थापत्त्या भगवद्गुणानां भगवता सविशेषोऽत्यन्ताभेदः सिद्धोऽत इत्यर्थः । अत्यभिन्नतां सविशेषाम् । निरवकाशप्रमाणानुसारेण निदर्शनत्रयमपि सविशेषाभेदोपयुक्तत्वेन सूत्रकारस्याभिमतं ज्ञातव्यमित्याशयः । तत्राहिकुण्डलं यद्यपि भेदाभेदवत्तथाऽपि मन्दानामभेदे बुद्धिमवतारयितुमुपात्तम् । यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्तीति यथा । प्रकाशशब्देन च भास्वरं रूपं विवक्षितम् । तच्च यावद्द्रव्यभावित्वात्सूर्यमण्डलेनात्यन्ताभिन्नमेव । पूर्वत्वं च पूर्वकालसम्बन्ध इति सकललोकसिद्धमिति । नन्वेकेनैव निदर्शनेनालं किं त्रयेणेत्यत उक्तमादरेणेति । एवं साक्षादधिकरणार्थं व्याख्यायेदानीमनुषङ्गसिद्धमर्थं दर्शयति ॥ तच्चेति । तस्मादेव भगवद्धर्माणां भगवता सविशेषाभेदस्य समर्थितत्वादेव पदाभिहितैः पदार्थैरन्वयबोध इत्येतन्मतं नेति लभ्यत इति शेषः । अभिहितान्वयग्रहणमुपलक्षणम् । वक्ष्यमाणान्विताभिधानव्यतिरिक्तानां सर्वेषामपि मतानामनुपपन्नत्वात् । यदि तर्ह्यभिहितान्वयवादोऽनुपपन्नः । कः पन्थाः सूत्रकारस्याभिमतः । न हि निरुपायमन्वयज्ञानमिति सम्भवति । अन्विताभिधानमिति ब्रूमः । तत्राप्यस्ति विशेष इत्याशयेनाह ॥ यदेति । यदाशब्दो यद्यर्थः । यद्यप्यशेषविशेषाणामित्यशेषविशेषान्वितस्येत्यर्थः । एकशब्दो मुख्यार्थः । पदेष्वेकं पदैकमाद्येन पदेनेत्यर्थः । कर्मधारयत्वे तु पूर्वकालैकेत्येकपदस्य पूर्वनिपातः स्यात् । अपि तथाऽपि । उत्तरेण पदजातेनान्वयविशेषावगतिः । एतदुक्तं भवति । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिब्रह्मप्रतिपादकवाक्यगतानि सकलान्यपि पदान्यन्वितार्थाभिधायीनि । तत्र ब्रह्मपदं सत्यत्वसर्वज्ञत्वाद्यशेषविशेषान्वितं ब्रह्म प्रतिपादयति । न चैवं सत्यादिपदानां वैयर्थ्यम् । यतः सामान्यत एवान्विताभिधाने शक्तिः पदानां नान्वयविशेषाभिधाने । अतो ब्रह्मपदेन सामान्यतः समस्तयोग्यधर्मान्विते ब्रह्मणि प्रतीते सत्य-

त्वेनान्वितं ज्ञानत्वेनान्वितमिति विशेषान्वयप्रतिप्रत्त्यर्थानि सत्यादिपदानीति । नन्वभिहितान्वयादिवादानामनुपपन्नत्वमान्वि-
ताभिधानस्योपपन्नत्वं च प्रथमसूत्रे सूत्रकारेणोक्तमेव । तत्किमत्राधिकरणसिद्धान्ततया तद्वर्णनेन । उच्यते । अतःशब्देन ह्यन्व-
यबोधेऽस्त्युपाय इत्येतावन्मात्रं प्रतीयते । न पुनः पदान्येव न पदाभिहितार्थादीनीति विशेषः । तत्र व्याख्यातारं प्रति कुतोऽयं
सूत्रकृतोऽभिप्राय इति भवत्येव परिचोदना । तत्समाधानाय चाधिकरणसिद्धान्तवर्णनमुपपन्नमेव । यद्यप्युपपन्नः सूत्रकाराभि-
प्राय इति शक्यते वक्तुम् । तथाऽप्यधिकरणसिद्धान्तवर्णनमिषेण तत्र सङ्क्षेपतो व्युत्पादितोपपत्तीनां प्रपञ्चाय प्रयत्नोऽय-
मित्यदोषः ।

टि०—॥ **स तावदिति** । अवयवानामन्योन्यं संयोगविशेषस्यायावद्द्रव्यभावित्वेन भिन्नाभिन्नत्वादिति भावः ॥ **द्रव्यान्तरमिति** ।
रूपित्वात्सूर्यं विहायान्यत्र वृत्तेः क्रियावत्त्वाच्च तत्सिद्धेरिति भावः ॥ **प्रध्वस्तेति** । अतीततरणिपरिस्पन्दसम्बन्ध इत्यर्थः । सोऽप्ययावद्द्रव्यभावि-
त्वात्कालेन भिन्नाभिन्न एवेति भावः । ननु वैषम्ये कथं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाव इत्यतो यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्तीति वाक्येऽक्षरपृथिव्यो-
र्जगदत्यन्तभिन्नत्वतद्भिन्नाभिन्नत्वाभ्यां जगन्निमित्तत्वतदुपादानत्वाभ्यां वा वैषम्येऽपि भिन्नत्वमात्रेण वा कारणत्वमात्रेण वा साम्यादस्ति दृष्टान्तदार्ष्टा-
न्तिकभावस्तथा ब्रह्माहिकुण्डलयोरत्यन्ताभिन्नत्वभिन्नाभिन्नत्वाभ्यां वैलक्षण्येऽप्यभिन्नत्वमात्रेण साम्याद्युक्त एव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाव इत्याशयेनाह
॥ **यथा पृथिव्यामिति** ॥ **भास्वरं रूपमिति** । अयं भावः । प्रकाशो न द्रव्यं मानाभावात् । न तावद्रूपित्वं तत्र मानम् । न्यायमतेऽपि नीलघट-
सम्बद्धबालार्कप्रभादौ प्रतीयमानारुण्यादेः प्रकाशनिष्ठत्वाभावेन तेन घटादिरूपस्यैव प्रतीयमानत्वेन प्रकाशनिष्ठरूपप्रतिभासाभावेन तस्यासिद्धत्वात् ।
किञ्च गुणादिपञ्चकस्य निर्गुणताया वैशेषिकपरीक्षायां निरस्तत्वात् । गुणेषु च चतुर्विंशतित्वसङ्ख्यावत्समवायादावेकत्वसङ्ख्यावद्रूपं स्पर्शात्पृथगिति
पृथक्त्ववत्प्रकाशस्य भास्वररूपत्वेऽपि तत्र रूपस्य सम्भवेनाप्रयोजकत्वम् । नापि सूर्यं विहायान्यत्र वृत्तिः प्रमाणम् । व्यतिरेको गन्धवदित्याधिकरणे
गुणस्यापि गन्धस्य द्रव्यं विहायान्यत्र वृत्तेरुक्तत्वात् । नापि क्रियावत्त्वेनालोकस्य द्रव्यत्वम् । दीपे गच्छति प्रभाया अपि गतिदर्शनादिति युक्तम् ।

घटे गच्छति तद्रूपस्यापि गतेरवश्यम्भावात् । अन्यथा श्येने चलत्यचलस्थाणोरिव रूपस्यापि तत्रैवावस्थित्यापातात् । तथाऽपि कुतस्तद्गुणत्वमिति चेत् ।
तदनुविधानेनेति ब्रूमः । न च छायायां व्यभिचारः । भित्त्यादावचलेऽपि छायायाः सूर्यप्रातिलोम्येन चलनात् । लोके माणिक्यप्रभादौ तद्गुणव्यवहाराच्च
तत्सिद्धिः । तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसद्वीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिरिति स्मार्तगुणत्वव्यवहाराच्च तत्सिद्धिरित्यास्तां प्रपञ्चः । अस्तु भास्वद्रूपमेव प्रकाश-
स्तथाऽपि तस्य कुतः सूर्यमण्डलेनात्यन्ताभेद इत्यत आह ॥ **तच्चेति** ॥ **पूर्वकालसम्बन्ध इति** । विशेषणत्वविशेष्यत्वरूप इत्यर्थः । तथा च
कालस्वरूपत्वात्कालेनात्यन्ताभेद एवेत्यर्थः । ननु ध्वस्ताक्रियासम्बन्ध एव पूर्वत्वं किन्न स्याद्विनिगमकाभावादित्यतोऽस्य सकललौकिकानुभवसिद्धत्वा-
त्पूर्वपक्षिणोत्प्रेक्षितस्य च तदभावान्न विनिगमकाभाव इत्याह ॥ **इति सकललोकेति** ॥ **साक्षादधिकरणार्थमिति** । ब्रह्मधर्माणां ब्रह्मणा
सविशेषात्यन्ताभेदरूपमित्यर्थः ॥ **अनुषङ्गसिद्धमिति** । (तत्सिद्ध्युपजीव्यसिद्धिकम्) अधिकरणसिद्धान्ततया सिद्धमित्यर्थः ॥ **तस्मादेवेति** ।
अनेन तच्चेति चशब्दोऽवधारणार्थ इत्युक्तं भवति । तस्मादेवेत्यस्यैव विवरणं भगवद्धर्माणामित्यादि । नन्वभिहितान्वयग्रहणमभिहितान्वयमात्रपरमेवास्तु ।
तत्किमुपलक्षणत्वाश्रयणेनेत्यत आह ॥ **वक्ष्यमाणेति** । अनुपदमेवेति शेषः । कालार्थत्वहेत्वर्थत्वयोरसम्भवादाह ॥ **यद्यर्थ इति** ॥ **मुख्यार्थ इति** ।
एके मुख्यान्यकेवला इति स्मरणादिति भावः । पदेष्वेकमिति सप्तमीति योगविभागात्समास इति भावः । नन्वेकपदस्य सङ्ख्यार्थकस्यैकं च तत्पदं चेति
समानाधिकरणसमाससम्भवे किमिति मुख्यार्थतामनाश्रित्य सप्तमीतत्पुरुषाश्रयणमित्यत आह ॥ **कर्मधारये त्विति** । सङ्ख्यार्थतामाश्रित्येति शेषः
॥ **पूर्वकालैकेतीति** । पूर्वकालैकेति निर्देशेनेत्यर्थः । सङ्ख्यार्थकस्यैकशब्दस्य पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेनेति समासशास्त्रे
प्रथमानिर्दिष्टत्वेन प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति तस्योपसर्जनसंज्ञायामुपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपातः स्यादित्यर्थः । ननु भवेदेतदेवं यदि पूर्वकालै-
केति सूत्रं सङ्ख्यार्थैकशब्दस्यैव समासविधायकं स्यात्तदेव कस्मादिति चेत् । उच्यते । विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति विशेषणवाचकशब्दस्य विशेष्य-
वाचकशब्देन समासे विहिते विशेषणविशेष्यशब्दयोः सम्बन्धित्वादेकेनैव परस्परसमासविज्ञानसम्भवात्पदान्तरवैय्यर्थ्यमित्याशङ्कायां तेनैव विशेष्येण
समासो यदि तद्विशेष्यं विशेषणमपि स्यादिति परस्परविशेषणविशेष्यभावस्थल एवानेन समासोऽत एव नीलोत्पलमित्यत्र नीलशब्दस्य पीतादिव्यव-

इति

च्छेदकत्वादुत्पलशब्दस्य नीलभ्रमरादिव्यवच्छेदकत्वादेतादृशस्थल एवानेन समास इतीममर्थं द्योतयितुं पदद्वयोपादनमिति प्रत्युक्ते तर्ह्युभयोरपि प्रथमा-निर्दिष्टत्वात्पूर्वनिपातानियमः स्यादित्याशङ्कायामुपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वेनाप्रधानपरत्वान्नीलोत्पलमिति द्रव्यगुणवाचकशब्दयोर्गुणवाचकस्याप्रधानत्वेन पूर्वनिपातनियमसम्भवात् । क्रियाद्रव्यवाचकयोश्च क्रियावाचकस्य पूर्वनिपातनियमसम्भवाद्गुणवाचकयोरेव खञ्जकुब्जशब्दयोः क्रियावाचकयोरपि पाचकपाठकशब्दयोरुभयोरप्यप्रधानत्वेन पूर्वनिपातनियमस्येष्टत्वात् । द्रव्यवाचकयोरपि शिंशुपावृक्षशब्दयोरुभयोः प्रधानत्वेऽपि वृक्षत्वस्यान्यत्र वृत्त्या वृक्षशब्दस्य बहुविषयत्वेन प्रधानत्वादल्पविषयस्य शिंशुपाशब्दस्यैव पूर्वनिपात इति न पूर्वनिपातानियमप्रत्युक्तेऽपि स्नातानुलिप्त इत्यादिक्रियावाचक-शब्दयोः पूर्वनिपातानियमप्राप्ते दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामित्यनेनदिग्वाचकसङ्ख्यावाचकयोः संज्ञायामेव समासस्य नियमत्वेनैकशाटीत्यादेश्च संज्ञात्वाभावाद-समासत्वे च प्राप्ते एकशब्दस्य समानाधिकरणेन समासविधानार्थं स्नातानुलिप्त इत्यादौ पूर्वनियमार्थं च प्रवृत्तेर्न पूर्वकालैकेति सूत्रेण सङ्ख्यार्थकैक-शब्दस्यैव समासविधानसिद्धेरित्याशयः । नन्वेवं ब्रह्मशब्दस्याशेषविशेषान्वितस्वार्थाभिधायकत्वप्राप्तावपि वाक्यस्याशेषपदानां तदप्राप्तेः पदमात्रमन्वित-स्वार्थाभिधायीति सिद्धान्तभङ्ग इत्याशङ्कां परिहरन्नेव मूल सामान्यत इत्यादिविशेषणव्यावर्त्यप्रदर्शनपूर्वकं तत्तात्पर्यमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **सकल-पदानीति** । ततश्च न पदमात्रस्यान्वितार्थाभिधानवादभङ्ग इति भावः । सामान्यत इत्येतद्व्यावर्त्यदोषमुत्थाप्य परिहर्तुं तत्प्रसञ्जकं दर्शयति ॥ **तत्रेति** । नन्वेवं ब्रह्मेत्यनेनैव सत्यत्वाद्यशेषविशेषान्वितब्रह्मप्रतिपादनात्पदान्तरवैय्यर्थ्यम् । न च सत्यादिपदैः सत्यतादावभिहिते सत्येव तदर्थान्वितस्वार्थस्य ब्रह्मपदेनाभिधानात्सत्यत्वाद्यभिधायकत्वात्पदान्तरस्य न तद्वैय्यर्थ्यमिति वाच्यम् । तथा सति सत्यादिपदानां स्वार्थमात्राभिधायकत्वेनानन्विताभिधायित्व-प्राप्त्याऽन्विताभिधानवादभङ्गप्रसङ्गात् । न च सत्यादिपदैरपि ब्रह्मपदार्थान्वितस्वार्थप्रतिपादनाभ्युपगमान्न तद्भङ्ग इति वाच्यम् । तथा सति यावद्ब्रह्मपदं स्वार्थं नाभिधत्ते तावदुत्तरपदस्य पूर्वपदार्थान्वितस्वार्थाभिधायकत्वं नास्ति । यावच्चोत्तरपदं स्वार्थं नाभिधत्ते तावत्पूर्वपदस्योत्तरपदार्थान्वितस्वार्थाभि-धायकत्वं नास्तीत्यन्योन्याश्रयत्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ **न चेति** । स्यादिदं विशेषान्विताभिधानवादिनां दूषणम् । नास्माकमित्यभिप्रेत्य तद्विलक्षणं ॥१४७॥ स्वाभिमतमन्विताभिधानवादं दर्शयति ॥ **यत इति** । शब्दशक्त्यवधारणोपायस्य वृद्धव्यवहारादेः पदार्थस्वरूपमात्रविषयकत्वानुपपत्त्या पदार्थान्तरा-

न्वितार्थविषयकत्वाद्विशेषाणां व्यभिचारेण त्यागेऽपि सामान्यस्याव्यभिचारित्वेन त्यागायोगात्सङ्गतिग्रहणसमये पदानां सामान्यान्वितामिधाने शक्तेर्गृहीतत्वादभिधानस्य च शक्तिग्रहणानुरोधित्वात्सामान्यान्वितामिधान एव पदानां शक्तिर्न विशेषान्वितामिधान इति भावः ॥ **अधिकरणसिद्धान्ततयेति** । एकस्य प्रमेयस्य सिद्धावनुषङ्गेण सिद्ध्यर्थैदर्थतयेत्यर्थः । अनुमेयस्य सिद्ध्याऽर्थो योऽनुषङ्गेण सिध्यति स स्यादाधारसिद्धांन्त इत्युक्तेरिति भावः । विशेषः प्रतीयत इति पूर्वेणान्वयः ।

अ० — यतोऽशेषविशेषाणां वस्तु नास्त्येव चैकता ॥ अतः समान्यतो ज्ञातः पदान्तरबलात्पुनः ॥ भवेद्विशेषतो ज्ञातस्तेन स्यादन्वितोक्तिता ॥ स्वार्थ एवान्वितो यस्मात्केनचित्तद्विशेषतः ॥ अनेनेति तदुक्त्यैव ज्ञायतेऽनुभवेन हि ॥ यद्यनन्वितमेवैतत्पदं स्वार्थं वदेदिह ॥ तथाऽन्यान्यपि सर्वाणि कः कुर्यादन्वयं पुनः ॥ व्यापारो न हि शब्दस्य परःस्वार्थप्रकाशनात् ॥ पुमानप्येकवारोक्त्या कृतकृत्यो यदा भवेत् ॥ अन्वयस्य कथं ज्ञानं शब्दार्थत्वं यदाऽस्य न ॥ यदैवानन्वितार्थस्य वचनं तैः पदैर्भवेत् ॥ अनन्वितः स्याच्छब्दार्थो न तदर्थो हि सोऽन्वयः ॥

सु०— तदिति परामृष्टं हेतुं दर्शयति ॥ यत इति । वस्तुना ब्रह्मणा । चशब्दाद्विशेषश्च । अतो नाभिहितान्वयादिवादाः किन्नामोक्तविधान्विताभिधानमिति शेषः । तथा हि । सत्यत्वादिधर्माणां तावद्ब्रह्मणाऽत्यन्ताभेदः समार्थितः । ततो ब्रह्मवाचकस्य ब्रह्मपदस्य सत्यत्वादिवाचकत्वमावश्यकमेव । किन्त्वभेदेऽन्वय एव नास्ति कुतस्तदभिधानं विशेषतोऽभिधानप्रसङ्गश्चेत्यवशिष्यते । तत्र सविशेषत्वाङ्गीकार एव समाधिः । अभेदेऽपि विशेषशक्त्याऽन्वितत्वस्य विशेषानभिधानस्य चोपपत्तिरिति । स्यादेतत् । अस्मिन्नन्विताभिधानवादे विशेषान्वयप्रतिपत्तिर्निनिबन्धनैवापद्यते । सकलपदानां सामान्यतोऽन्विताभिधाने सामर्थ्यात् । न चाद्यं पदं सामान्यतोऽन्विताभिधाय्युत्तरं तु विशेषत इति वाच्यम् । आद्यत्वादेरव्यवस्थितत्वात् । वेदवाक्येऽपि हि क्वचिद्ब्रह्मपदमाद्यं क्वचिदुत्तरमित्यत आह ॥ सामान्यत इति । एकैकशः पदैः सामान्यतोऽन्विततया ज्ञातोऽर्थः पुनः पदान्तरसन्निधानाहितबलाद्विशेषतोऽन्वितत्वेन ज्ञातो भवेत् । तेन कारणेन पदानामन्वितोक्तिताऽन्विताभि-

धायिता स्यादुपपन्नेति शेषः । सविशेषाभेदसमर्थनेनोक्तप्रकारं पदानामन्विताभिधानं सिद्धमित्ययुक्तम् । अतिप्रसङ्गात् । रूपस्य हि घटेनाभेद इति त्वचा तस्मिन्गृहीते तदपि गृह्येत । अथाविशेषेण प्रतिबद्धं तद्ग्रहणमित्युच्यते । तर्ह्यत्रापि प्रतिबन्धः स्यात् । विशेषाभिधानं प्रतिबद्धमेवेति चेत् । सामान्याभिधानमपि कुतो न प्रतिबद्धम् । अथ सम्भावनैवैषोक्तेति मतं तदा नायमधिकरणसिद्धान्तः । एकस्य सिद्धावनुषङ्गी योऽर्थः सिध्यति सोऽधिकरणसिद्धान्तो न हि सम्भावनासिद्धिरित्यत आह ॥ स्वार्थ एवेति । यस्मात्केनचिदन्वित एव पदानां स्वार्थ इति । अनेन सत्यत्वेन ज्ञानत्वेन वाऽन्वित इति । तद्विशेषतो धर्मविशेषणान्वयस्तदुक्त्यैव सत्यादिपदोक्त्यैव ज्ञायत इत्यनुभवेन सिद्धम् । तस्मादुक्तं युक्तमिति शेषः । प्रत्येकं पदानि सामान्यतोऽन्विताभिधायीनि विशेषतोऽन्वितार्थप्रतीतिस्तु परस्परसन्निधानाहितशक्तिभिः पदैर्भवतीत्येतदनुभवसिद्धमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अभेदेन तावद्विशेषाभिधानं प्राप्तं न च तदस्त्यनुभवविरोधात् । अतस्तत्प्रतिबन्धकत्वेन विशेषः कल्पनीयः । स च यथाऽनुभवमेव स्वीकार्य इति नातिप्रसङ्गः कश्चिदिति । एवं प्रतिज्ञातमन्विताभिधानमुपपाद्य यदुक्तमभिहितान्वयादिपक्षाणामयुक्तत्वं तदन्विताभिधानानङ्गीकारे बाधकप्रदर्शनमुखेनोपपादयति ॥ यदीति । एतद्ब्रह्मादिकमाद्यं पदम् । इह सत्यज्ञानादिवाक्ये । अन्यान्युत्तराण्यपि पदानि तथा यद्यनन्वितानेव स्वार्थानब्रूयुस्तर्ह्यन्वयमन्वयज्ञानं तु कः कुर्यात् । आद्यं पदमलब्धसहायं प्रथमं सामान्यतोऽन्वितमभिधत्ते । उत्तराणि त्वादित एव लब्धसहायानि विशेषत एवान्विताभिधायीनि । तदिदं वैलक्षण्यं सूचयितुमेतदन्यानीति विभागेन ग्रहणम् । अन्यथा यदि वाक्यस्थानि समस्तानि पदानि नान्विताभिधायीनि किन्त्वनन्वितानेव स्वार्थानभिदधति तर्ह्यन्वयज्ञानं निर्निबन्धनमापद्येतेत्यवक्ष्यत् । एतदेव प्रपञ्चयति ॥ व्यापार इति । यदा यद्यस्यान्वयस्य शब्दार्थत्वं पदाभिधेयत्वं न स्यात्तर्ह्यन्वयस्य ज्ञानं कथं न कथञ्चित् । उपायान्तरा-

भावात् । तथा हि । अन्वयज्ञानात्पूर्वभावित्वेन वादिभिरङ्गीकृतत्वेन वा प्रसक्तानि तावदेतानि पदानि वा वक्ता वा पदैरभिहिताः पदार्था वा वाक्यं वा वाक्यान्त्यवर्णो वा वर्णमाला वा स्फोटो वा श्रोतावेति । तत्र तावदन्विताभिधानानङ्गीकारे पदानामुपायत्वं नोपपद्यत इत्येतद्व्यापारो न हीत्यर्धेनाह । शब्दस्य पदस्य स्वार्थप्रकाशनादन्यो व्यापारो नास्तीति तावत्सुप्रसिद्धम् । अन्वयश्च न पदाभिधेयः । तत्कथं पदस्य तज्ज्ञानोपायत्वम् । वक्तुरपि तन्नास्तीत्याह ॥ पुमानपीति । यदा यस्मात्तस्मात्सोऽपि नोपाय इति शेषः । एकवारग्रहणं तस्यात्यन्तव्यवहितत्वद्योतनार्थम् । सकृदुच्चारण एव तस्योपक्षीणत्वादिति । पदाभिहितानां पदार्थानामन्वयबोधकत्वपक्षे दोषमाह ॥ यदैवेति । अनन्वितार्थस्यैवेति सम्बन्धः । जातावेकवचनम् । तैर्वाक्यस्थैः । यदि पदान्यनन्वितानेव स्वार्थान्प्रतिपाद्य निवर्तन्ते । ततः पदार्था एवाकाङ्क्षादिमन्तोऽन्वयं बोधयन्ति । तर्ह्यनन्वित एव शब्दार्थः स्यात् । अन्वयस्य शाब्दत्वं न स्यादिति यावत् । पदार्थारूढं प्रमाणान्तरं चापद्येत । भवेदेतत् । यदि पदार्थानामेवान्वयबोधकत्वं ब्रूमः । न चैवम् । किन्नाम पदैरभिहितानाम् । तत्कथमन्वयस्याशाब्दत्वमित्यत आह ॥ नेति । स पदार्थैः प्रतिपादितोऽन्वयस्तेषां पदानामर्थो न हीत्यर्थः । तथा सति प्रत्यक्षावगतधूमप्रतिपादितस्याग्नेः प्रत्यक्षप्रमेयत्वं स्यादिति भावः ।

टि०—॥ अधिकरणसिद्धान्तवर्णनमिति । अधिकरणसिद्धान्ततया वर्णनमित्यर्थः ॥ **तत्रेति ।** प्रथमसूत्र इत्यर्थः । कथमन्विताभिधानवादस्याधिकरणसिद्धान्तत्वमित्यतस्तल्लक्षणवत्तामुपदर्शयितुं साक्षादधिकरणप्रतिपाद्यमर्थं तावद्दर्शयति ॥ **तथा हीति ।** अत्यन्ताभेद इत्युपलक्षणम् । सविशेषश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तत्राभेदसिध्या सिद्धमर्थं दर्शयति ॥ **ततो ब्रह्मेति ।** विशेषासिध्या सिद्धमर्थं दर्शयितुं विशेषाभ्युपगमे निमित्तं तावदाह ॥ **किन्त्विति ।** तथा चैतदधिकरणप्रमेयस्य ब्रह्मधर्माणां ब्रह्मणा सविशेषात्यन्ताभेदस्य सिध्या तद्वाचकस्य ब्रह्मादिपदस्य सामान्यत इतरपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं विशेषानभिधानं चेत्येतादृशप्रमेयस्य सिद्धेर्भवत्यस्यार्थस्याधिकरणसिद्धान्ततेति भावः । ननु नियतानुपूर्वीकत्वाद्वेदस्य न तत्राद्यत्वादेर-

व्यवस्थितत्वमित्यत आह ॥ **वेदवाक्येऽपीति** ॥ **ब्रह्मपदमाद्यमिति** । ब्रह्म पुरस्ताद्ब्रह्म दक्षिणत इत्यादौ सत्यं ज्ञानमित्यादावुत्तरमित्यर्थः ॥ **पदान्तरसन्निधानाहितशक्तिबलादिति** । पदान्तरसन्निधानलब्धविशेषविषयताकसामान्यविषयकशक्तिबलादित्यर्थः । न चैवं पदान्तरसन्निधानाहितशक्त्यन्तराणीति पद्धतिविरोधः । तत्रापि पदान्तरसन्निधानेनाहितं पर्यवसितं शक्त्यन्तरं शक्तिविशेषो येषां तानीति पदान्तरसन्निधानप्राप्तविशेषविषयताकसामान्यशक्तिमत्त्वस्यैवाभिमतत्वात् । यत्तु पदान्तरसन्निधानाहितशक्त्यन्तराणीति पद्धत्यनुसारेणैतट्टीकायामपि पदान्तरसन्निधानरूपसहकारिसामर्थ्येनाहितशक्त्यन्तरमेवाभिमतमित्येकार्थत्वादविरोध इति तन्न । तथा सति पदान्तरव्यवहारो हि सामान्यस्य विशेषपर्यवसानहेतुः । न पुनरविद्यमानशक्त्याधान इति पूर्वग्रन्थविरोधापातात् । न च तस्य पदान्तरसमभिव्याहारात्पूर्वमन्वयसामान्ये शक्तिर्नेत्येतन्निषेधपरत्वान्न तद्विरोध इति वाच्यम् । तथाऽपि गौरवंकल्पनेऽन्यथेत्युक्तशक्तिद्वयकल्पनागौरवापरिहारात् । पूर्वं विशेषपर्यवसान एव हेतुरित्यस्वारस्यापाताच्चेति ॥ **सम्भावनैवात्रेति** । उभयव्यपदेशादिति नये धर्माणां ब्रह्मणा सविशेषाभेदेऽभिहिते सत्यान्विताभिधानं सम्भाव्यत इति सम्भावनोक्ता न तु सिद्धमित्युच्यत इत्यर्थः ॥ **न हीति** । उत्कटैककोटिकसंशयस्यैव सम्भावनात्वादिति भावः । स्वार्थ इतीत्यस्यानुभवसिद्धमिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । तात्पर्यमाह ॥ **प्रत्येकमिति** ॥ **परस्परेति** । परस्परसन्निधानालब्धविशेषविषयताकसामान्यशक्तिभिरित्यर्थः । ननु तथाऽपि कथमुक्तप्रातिबन्ध्या परिहार इत्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **कश्चिदिति** । विशेषाभिधानप्रसङ्गरूपः सामान्यानभिधानप्रसङ्गरूपो वेत्यर्थः । स्फोटेतरपदाद्यभिप्रायेणाह ॥ **पूर्वभावित्वेनेति** । स्फोटसाधारण्येनाप्याह ॥ **वादिभिरङ्गीकृतत्वेनेति** । पदानामन्वयबोधे उपायत्वस्य सिद्धान्तेऽप्यभ्युपगमात्तन्निरासेऽपसिद्धान्तः स्यादित्यत उक्तमन्विताभिधानानङ्गीकार इति ॥ **यस्मादिति** । यदाशब्दस्तु हेत्वर्थे कालार्थे चापि भण्यत इति स्मरणादिति भावः । पदैरित्यनुरोधेनान्वितार्थानामिति बहुवचनस्यैव प्रयोक्तव्यत्वादनन्वितार्थस्येत्येकवचनप्रयोगस्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह ॥ **जातावेकवचनमिति** । उक्ततात्पर्यमेतत् ॥ **पदार्थाख्यमिति** । अन्वयप्रमितिकरणत्वात्प्रामाण्यं प्रत्यक्षाद्यनन्तर्भूतत्वाच्च प्रमाणान्तरत्वमिति भावः ।

अ०— निराकाङ्क्षपदान्येव वाक्यमित्युच्यते बुधैः ॥ तत्तदर्थाभिधानेन स्यान्निराकाङ्क्षता च सा ॥ अपूर्तेस्तावदर्थानामाकाङ्क्षा पूर्व-

सिष्यते ॥ कर्मकर्तृक्रियाणां तु पूर्तौ कोऽन्योऽन्वयो भवेत् ॥ अपूर्तिश्चेत्पदैरुक्तैः किं नृश्रृङ्गेण पूर्यते ॥ व्यापारश्चेत्पुनस्तेषामनुक्तावपि किन्न सः ॥ उक्ते बुद्धिस्थताहेतोर्यदि व्यापार इष्यते ॥

सु॰—अस्तु तर्हि वाक्यस्यान्वयबोधकत्वमिति पक्ष इत्यत आह ॥ निराकाङ्क्षेति । पदानामन्विताभिधानसामर्थ्यमनङ्गीकुर्वता वाक्यस्यान्वयबोधकत्वमङ्गीकर्तुमशक्यम् । यतः पदान्येव वाक्यमिति बुधैरुच्यते । पदव्यतिरिक्तस्य वाक्यस्याभावादित्यर्थः । केचित्पदातिरिक्तमेव वाक्यं प्रतिपन्नास्तन्नुदासाय बुधैरित्युक्तम् । तच्च निराकरिष्यते । गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादिपदानां वाक्यत्वं मा भूदिति निराकाङ्क्षेत्युक्तम् । सन्निधानाभावे निराकाङ्क्षत्वमेव न निर्वहतीति निराकाङ्क्षत्वेनैव सन्निधानस्य लब्धत्वान्न (न पृ) तत्पृथगुक्तम् । अग्निना सिञ्चेदित्यादौ योग्यताभावेऽप्यन्वयप्रतीतेः प्रकृतानुपयोगाद्योग्यताऽपि नोक्ता । नन्वेवं वदता भवतैव पदव्यतिरिक्तं वाक्यमङ्गीकृतम् । यथा खलु तन्तूनां विक्रियाविशेषः पटो न तन्तुमात्रम् । तथा पदानां यो निराकाङ्क्षतालक्षणो विक्रियाविशेषः स वाक्यं पदातिरिक्तमेवेत्यत आह ॥ तत्तदिति । न तन्तूनां पट इव पदानां निराकाङ्क्षता विक्रिया । येन पदातिरिक्तं वाक्यं स्यात् । किन्नाम श्रोतृपुरुषधर्म एव । जिज्ञासा खल्वाकाङ्क्षा । निराकाङ्क्षता च निवृत्तजिज्ञासत्वम् । सा च निराकाङ्क्षता पदैः स्यादिति पदानि निराकाङ्क्षाणीत्युच्यन्ते । निराकाङ्क्षताकारित्वं च न पदानां विक्रियाविशेषः । जिज्ञासितार्थाभिधानमात्रेण तद्धेतुत्वात् । तस्य च स्वभावत्वात् । तथा च जिज्ञासितार्थानभिदधति जिज्ञासां निवर्तयन्ति पदानि निराकाङ्क्षाणीत्युक्तं भवति । जिज्ञासितार्थाभिधानेनैव श्रोतुर्निराकाङ्क्षता स्यादित्येतदुपपादयति ॥ अपूर्तेरिति । आनयेत्येवोक्ते गवादिपदप्रयोगात्पूर्वं या किमित्यादिजिज्ञासा वर्तते सा तावतां जिज्ञासितानामर्थानां कर्मादीनामपूर्तेर्गवादिपदैरनभिधानादिति यावत् । एतदुक्तं भवति । शाब्दी जिज्ञासा यावत्पदानि जिज्ञासितानर्थान्नाभिदधति तावन्निवर्तते । निवर्तते च पदैस्तेष्वभिहितेष्वित्यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां विज्ञायते तत्तदर्थाभिधानेनैव निरा-

नि

काङ्क्षता स्यादिति। वाक्यान्त्यवर्णो वर्णमालेति पक्षद्वयमतिमन्दमिति न दूषितम्। तथा चोक्तं पुरस्तात्। अस्तु तर्हि निरस्तवर्णपदविभागं स्फोटाख्यं वाक्यमेवान्वयस्य प्रतिपादकम्। पदानि तु तदभिव्यञ्जकतयोपयुज्यन्त इति पक्ष इत्यत आह ॥ कर्मेति। अत्र कर्मादिग्रहणमुपलक्षणम्। जिज्ञासितानां पदार्थानामित्यर्थः। अन्योन्यसंसृष्टानामिति शेषः। पूर्तावभिधाने सति पदैरिति शेषः। अन्वयो भवेत्प्रतिपादनीय इति शेषः। एतदुक्तं भवति। स्फोटमन्वयस्य प्रतिपादकं वदता तत्सद्भावे प्रमाणं वाच्यम्। अन्वयप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्तिरिति चेन्न। पदानामेव संसृष्टार्थप्रतिपादकत्वसम्भवात्। न च तदतिरिक्तोऽन्वयो नामास्ति प्रतिपादनीयो यदर्थं स्फोटान्वेषणमिति। एवमनङ्गीकारे बाधकमाह ॥ अपूर्तिरिति। अन्वयस्यापूर्तिरनभिधानम्। उक्तैरिति पदानां प्रमितत्वमभिप्रैति। नृशृङ्गेण स्फोटेनेति तस्याप्रामाणिकत्वम्। नृशृङ्गतुल्येनेति। पूर्यतेऽभिधीयतेऽन्वय इति शेषः। इदमुक्तं भवति। पदवादिनः कल्पनालाघवं प्रमितानां पदानामन्वितार्थाभिधानस्य कल्पनात्। स्फोटवादिनस्तु गौरवम्। यतो निष्प्रमाणकः स्फोटस्तस्यान्वयप्रतिपादकत्वं चेति द्वयं कल्पनीयमिति। अस्तु तर्हि नवीनाभिहितान्वयपक्षः। यदि हि पदानि पदार्थान्प्रतिपाद्यैव निवर्तन्ते पदार्था एवान्वयं बोधयन्तीति मतं तदा स्यादेवोक्तदोषः। न चैवम्। किन्तु पदान्येव पदार्थप्रतिपादनावान्तरव्यापाराण्यन्वयं बोधयन्तीति। मैवम्। तथा सति पदानां विरम्यव्यापारप्रसङ्गात्। ततः को दोष इत्यत आह ॥ व्यापारश्चेदिति। अचेतनानामपि पदानां यदि पुनर्व्यापारो विरम्यव्यापारोऽङ्गीक्रियते तदा पृच्छामोऽनुक्तानामपि पदानां पदार्थादिप्रतिपादने व्यापारः कुतो न भवतीति। उत्तरमाशङ्कते ॥ उक्त इति। भावे क्तप्रत्ययः। बुद्धिस्थता बुद्धिविषयता। पदानि हि ज्ञातकरणानि न तु चक्षुरादिवत्सत्तामात्रेण। उक्तिश्च तज्ज्ञानोपाय इत्यतोऽनुक्तौ ज्ञातत्वाभावान्न व्यापार इत्याशयः। इति यदीष्यत इति सम्बन्धः।

टि०—॥ निराकरिष्यत इति। तत्तदर्थाभिधानेनेत्येतद्व्याख्यानावसर इति शेषः ॥ निराकाङ्क्षेत्युक्तमिति। यद्यपि पूर्वपदसञ्जाताकाङ्क्षापूरकत्वरूपाकाङ्क्षाविरहाद्गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादिपदादावपि निराकाङ्क्षत्वमस्त्येवेति न तेन तन्निरासः। तथाऽपि स्वस्मिन्नेव परिपूर्णाकाङ्क्षात्वेनान्यत्र निराकाङ्क्षत्वस्यैवेह निराकाङ्क्षपदेन विवक्षितत्वात्तेषां च तदभावाद्युक्तस्तेन तन्निरास इति भावः ॥ न निर्वहतीति। प्रहरे प्रहरे उच्चारितेषु गामानयेत्यादिपदेष्वाकाङ्क्षापर्यवसानस्यादर्शनादिति भावः ॥ प्रकृतानुपयोगादिति। अन्वयप्रमायां तदुपयोगेऽपि तस्या इहाप्रकृतत्वात्प्रकृततत्प्रतीतौ (अन्वयप्रतीतौ) चानुपयोगादित्यर्थः। नचैवं पद्धत्याद्युक्तवाक्यलक्षणेऽपि सन्निधिपदं योग्यतापदं च न ग्राह्यं स्यादिति वाच्यम्। तदुक्तलक्षणप्रविष्टाया आकाङ्क्षायाः पर्यवसितत्वरूपत्वाभावेन सन्निधानाभावेऽपि तत्र विवक्षिताकाङ्क्षाया निर्वाहादाकाङ्क्षायाः सन्निधानस्यालाभात्सन्निधिपदस्य, प्रमाणवाक्यस्यैव लक्ष्यत्वाभिप्रायेण योग्यतापदस्य चोपपन्नत्वादित्याशयात् ॥ तस्य चेति। जिज्ञासितार्थाभिधानस्येत्यर्थः। तस्य पदशक्तिरूपत्वेन तदनागन्तुकधर्मत्वादिति भावः ॥ पुरस्तादिति। जिज्ञासाधिकरणे गौरवंकल्पनेऽन्यथेत्येतद्व्याख्यानावसरेऽतिमन्दत्वं (गामानयेत्यत्र येरयन्त्यवर्णश्रवणे गौरश्व इत्यादिवर्णमालाश्रवणे चान्वयबोधाजननादिति मन्दत्वम्) व्युत्पादितमित्यर्थः। यद्यपि ताल्वादिस्थानोद्भववायवीयध्वनिविशेषाभिव्यक्तवर्णात्मकपदैः स्वसमवेतवाक्यस्फोटोऽभिव्यज्यते स च व्यक्तो वाक्यार्थं प्रत्याययतीति स खण्डवाक्यस्फोटोऽपि पराभिमतस्तथाऽप्यखण्डवाक्यस्फोटपक्षस्य मुख्यत्वेन तदभिमतत्वात्तमेवोपादत्ते ॥ निरस्तेति। निरस्तमारोपितवर्णपदविभागं निरवयवमिति यावत्। उपलक्ष्यतावच्छेदकं धर्मं वदन्नेव तत्पदार्थमप्याह ॥ जिज्ञासितानामिति। पदार्थानां सिद्धत्वान्न जिज्ञासाविषयत्वम्। नापि पदैरभिधानमित्यतोऽसिद्धेन रूपेण तेषां तदुभयोपपत्तिं वक्तुमपेक्षितं शेषं पूरयति ॥ अन्योन्येति। नन्वभिधानान्यथाऽनुपपत्त्या स्फोटं कल्पयन्तं परं प्रत्यभिधानान्यथासिद्धेरेव वक्तव्यत्वात्पूर्तेरन्यथासिद्धत्ववर्णनमसङ्गतमित्यतः पूर्तिपदमभिधानपरतया व्याचष्टे ॥ पूर्तावभिधान इति। नन्वन्योन्यसंसृष्टानां जिज्ञासितानामर्थानामभिधानस्यैव स्फोटं विनाऽसिद्धेस्तदन्यथाऽनुपपत्त्यैव स्फोटसिद्धिः स्यादित्यतोऽभिधानस्यान्यथासिद्धत्वान्न तत्साधकत्वमिति भावेन तस्यान्यथासिद्धतां वक्तुं शेषं पूरयति ॥ पदैरिति शेष इति। नन्वन्वयप्रतिपत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या स्फोटं साधयन्तं प्रत्यन्वयप्रतिपत्त्यभावस्यैव वक्तव्यत्वादन्वयाभाव-

कथनमसङ्गतमित्याशङ्क्यात्रापि तत्प्रतिपत्त्यभावस्यैवोच्यमानत्वान्नासङ्गतिरिति भावेन तल्लाभाय शेषं पूरयति ॥ **प्रतिपादनीय इति शेष इति ।** किमनेनोक्तं भवतीत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति ।** यद्यप्येकं वाक्यं शब्दादर्थं प्रत्येमीत्येकार्थावलम्बनप्रत्यक्षस्यापि सत्त्वात्तदेव वक्तुमुचितमिति न तत्परित्यागेनान्यथाऽनुपपत्तिपर्यन्तधावनं युक्तम् । तथाऽप्येकदेशावस्थानेन निमित्तेनानेकेषु तरुष्वेकं वनमिति प्रतीतिवदनेकेष्वपि पदेष्वेकार्थ-प्रत्यायकत्वेनोपाधिनैकत्वं सम्भवतीत्यन्यथासिद्धिशङ्काकलङ्कितत्वात्तदर्थतयाऽप्यन्ततोऽन्वयरूपैकार्थप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्तेरेवानुसरणीयत्वाद्दूरमादित एव तदनुसरणीयमिति भावेन प्रत्यक्षमनादृत्यान्वयप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्तिमेव तत्र प्रमाणत्वेनाशङ्कते ॥ **अन्वयेति ।** ननु पदैः संसृष्टार्थप्रतिपादनेऽप्यन्व-यस्याप्रतिपादनात्तत्प्रतिपादनाय स्फोटोऽभ्युपगमनीय एवेत्यतो भवेदेतदेवं यदि संसृष्टपदार्थातिरिक्तोऽन्वयः स्यान्न चैतदस्ति । गुणप्रधानाभावेनान्यो-न्यान्विताः पदार्था वा तदन्वयो वा वाक्यार्थ इति प्रामाणिकैरभ्युपगतत्वात् । ततश्च संसृष्टार्थप्रतिपादने वाक्यार्थभूतान्वयस्यैव प्रतिपादनान्न तद-न्यथाऽनुपपत्तिरस्तीति न तया स्फोटसिद्धिरित्याह ॥ **न चेति ।** पदैरन्वयाभिधानस्य पूर्वेणैव सिद्धेरपूर्तिश्चेदुत्तरग्रन्थवैय्यर्थ्यमित्याशङ्क्यानङ्गीकारे बाधककथनेन प्रागुक्ताया: पदानामन्विताभिधायकताया उपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **एवमनङ्गीकार इति ।** अप्रामाणिकत्वमित्यत्राप्यभिप्रैतीति वर्तते । स्फोटस्य नृशृङ्गत्वाभावात्तथोक्तिरनुपपन्नेत्यतस्तत्सादृश्यात्तच्छब्ध्यमित्याह ॥ **नृशृङ्गतुल्येनेति ।** नन्वत्र प्रमितानां पदानामन्वयानभिधायकत्वेऽप्रामाणिकस्य स्फोटस्यान्वयानभिधायकत्वमात्रमुच्यते । न तु पदानामन्वयानभिधायकत्वे किमपि बाधक-मिति कथमस्योक्तानङ्गीकारे बाधकोक्तितयाऽवतार इत्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति ॥ उक्तदोष इति ।** अन्वयस्याशब्दत्वं पदार्थाख्यप्रमाणा-न्तरापत्तिश्चेत्युक्तदोष इत्यर्थः ॥ **विरम्येति ।** अनेकशक्तियुक्तस्यापि पुरुषस्य क्रमेण कार्यद्वयकारितावत्पदार्थान्वयबोधने शक्तानामपि पदानां क्रमेण पदार्थतदन्वयबोधकत्वापातात् । न च सोपपद्यते । पदानामचेतनत्वादिति भावः । अप्रयोजकतामाशङ्कते ॥ **ततः क इति ।** ननूक्तेर्बुद्धिस्थत्वहेतु-त्वात्तत्साधकत्वेनोक्ताविव्येव वक्तव्यम् । उक्त इति तु कथमित्यतोऽत्र उक्तिरुक्तमिति भावव्युत्पत्त्योक्तशब्दस्योक्तिपरत्वेन कर्मव्युत्पन्नत्वानाश्रयणान्नानु-पपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **भावे क्तप्रत्यय इति ।** घटादेर्भूतलादाविव पदानां बुद्ध्याश्रितत्वासम्भवमाशङ्क्य विषयतासम्बन्धेन तदाश्रयत्वाभ्युप-

गमान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **बुद्धिविषयतयेति** । किं पदानां बुद्धिविषयत्वेनापीत्यत आह ॥ **पदानि हीति** ।

अ०—बुद्धिस्थत्वाय यत्नं न कथं कुर्युः पुरैव च ॥ पुरुषाधीनता तेषां यदि पश्चाच्च सा समा ॥ पुमानेवान्वयायैषां यदि पश्चाद्विचेष्टते ॥ अनन्विताभिधानानां स एवार्थान्तरोक्तिषु ॥ यततां शब्दशक्तिश्चेत्तत्र नैवान्वये कथम् । तत्कल्पनागुरुत्वादिदोषेतोऽभिहितान्वयः ॥ अनुभूतिविरुद्धश्च त्याज्य एव मनीषिभिः । कर्तृशब्देऽभिहिते धर्मसामान्यवेदनात् ॥ विशेषधर्ममन्विच्छन्किमित्येव हि पृच्छति ॥ गुणाक्रियादिधर्माणां विशेषे कथिते पुनः ॥ निराकाङ्क्षो भवेद्यस्माच्छब्दा अन्वितवाचकाः ॥ अतोऽनन्तगुणात्मैको भगवानेक एव तु ॥ उच्यते सर्ववेदैश्च ॥ ३–२–१५ ॥

सु०—पुनः सिद्धान्ती पृच्छति ॥ बुद्धिस्थत्वायेति । पदार्थबोधनादिव्यापाराय यत्पदानां ज्ञातत्वमावश्यकम् । तदर्थं तानि पदान्युक्तेः प्रागेव यत्नं कथं न कुर्युरिति च त्वां पृच्छामः । उक्तिं विनाऽपि बुद्धिविषयतायै कुतो यत्नं न कुर्युरिति प्रश्नार्थः । यद्वा बुद्धिविषयत्वाय यदुच्चारणं तदर्थं तूष्णीं स्थितं कुतो न प्रेरयन्तीति । उत्तरं शङ्कते ॥ पुरुषेति । स्यादेतद्यदि पदानि चेतनानि स्युः । न चैवम् । अतो वक्तृपुरुषायत्तान्येव । स यदोच्चारणेन व्यनक्ति तदा श्रोतृबुद्धिस्थानि भूत्वा पदार्थप्रतिपादनादिव्यापारवन्ति भवन्ति । न तु स्वयं किमपि कुर्वन्तीति । एवं तर्ह्यन्वयबोधनरूपोऽपि विरम्यव्यापारो न तेषामुपपद्यत इत्याह ॥ पश्चाच्चेति । पश्चादन्वयबोधने सा पुरुषाधीनता । एतदुक्तं भवति । चैतन्ये हि पदानामन्वयबोधनाय समभिव्याहृतानामस्माकं न पदार्थप्रतिपादनमात्रेण कृतार्थता । अतोऽन्वयोऽप्यस्माभिः प्रतिपादनीय इति विमृश्य विरम्य-व्यापारो युज्यते । न चैवम् । अन्यथोक्त एवातिप्रसङ्ग इति । श्रोतान्वयज्ञाने कारणमिति तु स्यात् । किन्तु कर्तैव । तस्य करणं तु विचार्यते । अनन्विताभिधायीनि पदान्येव करणीकृत्य श्रोता तत्स्मारितानामर्थानामन्वयज्ञानाय यतत इति चेत्तत्राह ॥ पुमानेवेति । अन्वयशब्देन तज्ज्ञानमुपलक्ष्यते । पश्चात्पदैः पदार्थस्मरणानन्तरमनन्विताभिधानानां साहाय्येनेति शेषः । स पुमानेव । उक्तिशब्दस्तत्कार्यज्ञानोपलक्षणः । अन्वयानभिधायिभिरपि पदैर्यद्यन्वयं प्रतिपद्यते । तदा गवादिपदैरश्वादिक-

मपि प्रतिपद्येतेत्यर्थः । शङ्कते ॥ शब्देति । गवादिपदानामश्वादौ शक्तिरेव नास्ति तत्कथं तैस्तत्प्रतिपद्यताम् । न हि चक्षुषा शब्दं प्रतिपद्यत इति चेदित्यर्थः । तर्हि समं प्रकृतेऽपीत्याह ॥ अन्वये कथमिति । अन्वये शक्तिरहितैस्तैः कथमन्वयज्ञानाय यतेतेत्यर्थः । यद्यनन्वितमित्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति ॥ तदिति । तत्तस्मात्तस्यैव विवरणं कल्पनेत्यादि । कल्पनागौरवं प्रथमसूत्रेण व्युत्पादितम् । अभिहितान्वय इत्युक्तसमस्तपक्षोपलक्षणम् । कथमनुभूतिविरोध इत्यत आह ॥ कर्तृशब्दे हीति । कर्तृग्रहणं सम्बन्धिमात्रोपलक्षणम् । विशेषधर्ममिति तज्ज्ञानम् । देवदत्तेनेति कर्तृवाचिनि शब्दे प्रयुक्ते श्रोता किमिति पृच्छतीति तावदविवादम् । स च पचनादिधर्मविशेषज्ञानमन्विच्छन्नेव पृच्छति । विशेषजिज्ञासा च धर्मसामान्यज्ञानादेव । न च तदा तस्य धर्मसामान्यज्ञानोपायोऽस्त्यन्यः पदात् । अतः पदेन धर्मसामान्यान्वितं वस्तु प्रतिपादितमिति ज्ञायते । किमिति प्रश्नो विशेषजिज्ञासयेत्येतत्कुत इत्यत आह ॥ गुणेति । निराकाङ्क्षो निवृत्तजिज्ञासः । तस्माद्विशेषधर्ममन्विच्छन्किमित्येव हि पृच्छतीति सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति । कर्त्रादिपदश्रवणानन्तरभावी किमित्यादिप्रश्नो जिज्ञासामूलः । प्रश्नत्वात्सम्मतवत् । सा च जिज्ञासा धर्मविशेषविषया । तदुक्त्या निवर्तमानत्वात्सम्मतवत् । विशेषजिज्ञासा च धर्मसामान्यज्ञानपूर्विका विशेषजिज्ञासात्वात्सम्मतवत् । सामान्यज्ञानं चेदमेतत्पदजन्यं तदनन्तरभावित्वात्सम्मतवदिति । पदेन पदार्थमात्रेऽभिहितेऽविनाभावबलेन धर्मसामान्यज्ञानमिति चेन्न । दृष्टपदपरित्यागेनादृष्टानुमानकल्पनानुपपत्तेरिति । एतेन विशेषान्विताभिधानपक्षोऽपि परास्तः । अभिहितान्वयादिपक्षाणां त्याज्यत्वे किमायातं प्रकृत इत्यत आह ॥ शब्दा इति । सर्वेऽपि शब्दाः सामान्येनान्वितस्वार्थवाचका इत्येष एव पक्षो ग्राह्य इत्यर्थः । अधिकरणस्य साक्षात्प्रतिपाद्यमर्थमुपसंहरति ॥ अत इति । अनन्तगुणात्मकत्वेऽपि न तस्यैक्यं विहन्यते नाप्येकेनाभिन्नानामनन्तत्वं गुणत्वं चेत्यर्थः । तच्चेत्यानुषङ्गिकमर्थमुपसंहरति ॥ एक एवेति ।

तुशब्देन सकलधर्मान्वित इति सूचयति ॥ ३-२-१५ ॥

टि० — ननूक्तिं विनाऽन्यस्य तदुपायस्याभावादेव न तदर्थं यत्नं कुर्वन्तीत्यत आह ॥ **यद्वेति** ॥ **न चैवमिति** । पदानां न चैतन्यमित्यर्थः । अस्तु चैतन्यमपि तेषामित्यत आह ॥ **अन्यथेति** ॥ **उक्त एवेति** । बुद्धिस्थत्वाय यत्नं नेत्युक्तो द्विविधोऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु तर्हि मूलेऽप्यन्वयज्ञानायेति वक्तव्यम् । अन्वयायेति तु कथमुक्तमित्यतोऽत्रान्वयशब्दस्य तज्ज्ञानोपलक्षणत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **अन्वयशब्देनेति** ॥ **तत्कार्येति** । अर्थान्तरोक्तिकार्येत्यर्थः । अभिप्रायमाह ॥ **अन्वयेति** । अविशेषादिति भावः ॥ **प्रथमसूत्रेणेति** । जिज्ञासासूत्रे गौरवंकल्पनेऽन्यथेत्यादिनेति शेषः । अन्विताभिधानातिरिक्तसमस्तपक्षाणामप्यनुपपन्नतायाः प्राक् सम्यक् समर्थितत्वादभिहितान्वयवादमात्रग्रहणानुपपत्तिमाशङ्क्याह ॥ **अभिहितेति** । ननु देवदत्तेनेति कर्तृवाचिशब्दप्रयोग इव ग्राममित्यादिकर्मवाचकशब्दप्रयोगेऽपि किमिति प्रश्नस्याविशिष्टत्वान्न कर्तुरेव ग्रहणं युक्तमित्यत आह ॥ **कर्तृग्रहणमिति** । प्रश्नस्य धर्मविशेषेच्छामूलकत्वासम्भवादाह ॥ **तज्ज्ञानमिति** । तज्ज्ञानोपलक्षणमित्यर्थः । करिष्यमाणानुमाने आश्रयासिद्धिपरिहारायाह ॥ **अविवादमिति** । कर्तृशब्द इत्यादिवाक्यसमुदायतात्पर्यमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **प्रश्नत्वादिति** । न च विदितनत्त्वेन पुरुषेण परपरीक्षार्थं क्रियमाणे प्रश्ने व्यभिचारस्तदन्यत्वेन हेतुविशेषणस्यात्राभिमतत्वेन तदप्रसङ्गादिति भावः ॥ **अविनाभावबलेनेति** । यत्कारकं तत्क्रियान्वयि या क्रिया सा कारकान्वयिनीत्यविनाभावबलेनेत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । (अनुभवविरोधेनेत्यर्थः) विशेषधर्मज्ञानेच्छया किमिति प्रश्नानुपपत्त्येत्यर्थः । प्रथमत एव विशेषान्वयबोधने विशेषस्य ज्ञातत्वेन तज्जिज्ञासाया असम्भवेन तन्मूलकप्रश्नानुपपत्तेरिति भावः ॥ **अनन्तत्वमिति** । विहन्यत इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ **तुशब्देनेति** । अनेन मूले तुशब्दो विशेषार्थ इत्युक्त भवति ॥ ३-२-१५ ॥

अ० — ॐ **परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः** ॐ ॥ ते चाखिलविलक्षणाः ॥ सर्वे सर्वगुणात्मानः सर्वकर्तार एव तु ॥ तथाऽपि सविशेषाश्च ॥ ॐ **बुध्यर्थः पादवत्** ॐ ॥ विद्वद्युत्पत्तितोऽपि च ॥ तैस्तैश्शब्दैश्च भण्यन्ते युज्यते चोपदेशतः ॥ अन्यानन्दादिसादृश्यमानुकूल्यादि नापरम् ॥ पूर्णत्वादिमहत्तेषां वैलक्षण्यं श्रुतौ श्रुतम् ॥ पूर्णोऽशेषनियन्ता च सुखादुत्तम एकलः ॥ गुणादिसमुदायोऽयं वासुदेवः सुनिष्कलः ॥

वासुदेवश्रुतिश्चैषा गुणान्वक्ति हरेः परान् ॥ ३-२-१६ ॥

सु० टि० ॥१५३॥ **सु०— ॐ परमतः सेतून्मानसंबंधभेदव्यपदेशेभ्यः ॐ** ॥ परमेश्वरस्यानन्दादयो गुणाः किं लौकिकानन्दादि- शे० चं० तृ० द्वि० अ० १६
सलक्षणाः किंवा तद्विलक्षणाः । आद्ये न तत्र बहुमानः सम्भवति । न द्वितीयः । प्रकारप्रमाणाभावात् । विमता लौकिक-
सलक्षणा आनन्दादिशब्दवाच्यत्वादिति बाधकसद्भावाच्च । अन्यथा तत्रानन्दादिशब्दप्रवृत्तिर्न स्यात् । व्युत्पत्त्यभावात् ।
अतीन्द्रियत्वेन तत्रोपदेशाद्यभावे सादृश्यानुमानस्यैवानुसरणीयत्वात् । तस्य चासिद्धत्वात् । ततश्च वेदवेद्यत्वं न स्यादित्यस्य
समाधानार्थमिदमारभ्यते । तत्राशङ्कितसकलदोषपरिहारो न स्फुटः प्रतीयत इत्यतो व्याचष्टे ॥ ते चेति । गुणा न केवलं
गुणिनाऽभिन्नाः किन्नामाखिलेभ्यो लौकिकानन्दादिभ्यो विलक्षणाश्च । कथं विलक्षणा इत्यत आह ॥ सर्वे इति । आनन्दोऽपि
ज्ञानात्मको ज्ञानमप्यानन्दात्मकमित्यादि । न ह्येवमन्तःकरणपरिणामभेदाः सुखादयः । सर्वकर्तारो जगत्सृष्ट्यादिकर्ता-
रश्च । एवशब्देनोपचारं वारयति । अन्योन्यमभेदे शब्दानां पर्यायत्वमनेकत्वाभावश्च स्यादित्यत आह ॥ तथाऽपीति ।
परस्पराभेदेऽपि । ततो नोक्तदोष इति शेषः । अनेन वैलक्षण्यप्रकारो दर्शितः । प्रमाणं च वक्ष्यते । तथा चाद्यं सूत्रद्वयं
व्याख्यातं भवति । बाधकपरिहारार्थं सूत्रम् ॥ **ॐ बुद्ध्यर्थः पादवत् ॐ** ॥ तद्व्याचष्टे ॥ विद्वदिति । अपि च तथाऽपि
तैस्तैः शब्दैश्च भण्यन्ते । कथं विद्वद्व्युत्पत्तितः । विद्वांसो हि साक्षात्कृतभगवद्गुणाः पूर्वैर्विद्वद्भिर्व्युत्पादयितुं शक्यन्ते ।
अविदुषां कथं व्युत्पत्तिः । भवितव्यं हि तया । अन्यथा विद्वत्त्वस्यैवानुपपत्तेरित्यत आह ॥ युज्यते चेति । विद्वदुपशतोऽ-
विदुषामपि व्युत्पत्तिर्युज्यते । अतीन्द्रिये कथमुपदेश इत्यत आह ॥ अन्येति । लौकिकानन्दादिसादृश्यं भगवदानन्दादेर्विद्यते । ॥१५३॥
ततश्च योऽस्मदानन्दसदृशो भगवद्गुणः स आनन्दादिशब्दवाच्य इत्यादिरुपदेशो घटते । तर्हि पूर्वोत्तरविरोधः स्यात् । प्राक्ते

चाखिलविलक्षणा इत्युक्त्वेदानीमन्यानन्दादिसादृश्याभ्युपगमादित्यत आह ॥ आनुकूल्यादीति । आनुकूल्यं निरुपाधिप्रियत्वमानन्दस्य । बोधात्मकत्वं ज्ञानस्येत्यादि । अपरमल्पत्वास्थिरत्वादि । आनुकूल्यादेः प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्त्वात्तदाश्रयेण व्युत्पत्तेरपि सम्भवादानन्दादिशब्दप्रवृत्त्युपपत्तावनुमानमप्रयोजकमित्युक्तं भवति । ननु विलक्षणेष्वानन्दादिषु विलक्षणा एव शब्दाः कुतो न प्रयुज्यन्ते । तथा सति तत्र बुद्धिप्रवेशाभावप्रसङ्गात् । अल्पत्वादिसादृश्यं कुतो नेत्यत आह ॥ पूर्णत्वादीति । तां श्रुतिं पठति ॥ पूर्ण इति । पूर्णः पूर्णगुणः सुखादुत्तमः शोभनानन्दतम एकल एकाकी परानपेक्षः । सुनिष्कलः । सर्वथा विभक्तांशविकलो । हरेर्गुणान्परान्विलक्षणान्वक्तीति । एतेषामधिकरणानामपव्याख्यानं न स्थानतोऽपीत्यत्रैव निराकृतमिति न पुनः प्रक्रान्तम् ॥ ३–२–१६ ॥

टि०— ॐ परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॐ ॥ प्रकारेति । वैलक्षण्यनिरूपकप्रकारस्य तन्निर्णायकप्रमाणस्य चाभावादित्यर्थः । न केवलं वैलक्षण्यनिर्णायकप्रमाणाभाव इत्येव किन्तु बाधकमप्यस्तीत्याह ॥ विमता इति । अप्रयोजकत्वमाशङ्क्य परिहरति ॥ अन्यथेति । लौकिकानन्दादिवैलक्षण्य इत्यर्थः । तथा चानन्दादिशब्दवाच्यत्वरूपहेतूच्छित्तिरेव बाधकत्वान्नाप्रयोजकत्वमिति भावः । तत्कथमित्यतो न तावदव्युत्पन्नस्यैव शब्दस्य वाचकत्वमतिप्रसङ्गात् । किन्तु वाच्यवाचकभावरूपसङ्गतिज्ञानरूपव्युत्पत्तिसापेक्षस्यैव । न च प्रकृते साऽस्ति येन वाचकत्वं स्यादित्याशयेनाह ॥ व्युत्पत्त्यभावादिति । अस्तु भगवदानन्दादावानन्दादिशब्दानां व्युत्पत्तिरपीत्यतः सा किमयं गौरित्यादिवदयमानन्द इत्याद्युपदेशादिनाऽभिमता किंवाऽयं गोशब्दवाच्यो गोसदृशत्वादितिवत् विमता आनन्दादिशब्दवाच्या आनन्दादिसदृशत्वादित्यनुमानादिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यासम्भवे हेतुं वदन्द्वितीयोऽङ्गीकार्य इत्याह ॥ अतीन्द्रियत्वेनेति । अस्तु तर्ह्यनुमानेनैव व्युत्पत्तिरिति द्वितीय इत्यत आह ॥ तस्य चेति । [वेदेति । आनंदं ब्रह्मण इत्यादिवेदेत्यर्थः । न ह्यगृहीतसङ्गतिकः शब्दो बोधक इति भावः] ननु च लौकिकानन्दादेरप्येत-

म्भावान्नैतावन्मात्रेण तद्वैलक्षण्यसिद्धिरित्यत आह ॥ **न हीति** । तेषामयावद्द्रव्यभावितयाऽन्तःकरणेन भिन्नाभिन्नत्वान्न परस्परमत्यन्ताभिन्नत्वं युक्तमिति भावेन हेतुगर्भं विशेषणमाह ॥ **अन्तःकरणपरिणतिभेदा इति** ॥ **उपचारमिति** । सर्वकर्तृभगवत्सम्बन्धित्वादेव गुणेषु सर्वकर्तृत्वोक्तिर्न तु गुणानां वस्तुतः सर्वकर्तृत्वादिति तदुक्तेरौपचारिकत्वं वारयितुमेवकार इत्यर्थः ॥ **पर्यायत्वमिति** । एकार्थत्वादित्वादिति भावः ॥ **अनेकत्वाभावश्चेति** । एकैकेन ज्ञानादिनाऽत्यन्ताभिन्नत्वेनानन्दादीनामप्येकत्वादिति भावः । उपलक्षणं चैतत् । अनेकाभिन्नत्वाज्ज्ञानादेः स्वस्मिन्नेकत्वाभावप्रसङ्गाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **नोक्तदोष इति** । पर्यायत्वमनेकत्वाभावप्रसङ्ग इत्युक्तदोषो नेत्यर्थः ॥ **प्रमाणमिति** । भगवद्गुणानां लौकिकानन्दादिवैलक्षण्यप्रतिपादकं पूर्णोऽशेषनियन्ता चेत्यादिश्रुतिरूपं प्रमाणमनुपदमेव वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ **ॐ बुद्ध्यर्थः पादवत् ॐ** ॥ समुच्चायकत्वासम्भवादपि चेत्येतद्व्याचष्टे ॥ **तथाऽपीति** । अनेन यद्यपि लोकविलक्षणास्तथाऽपीति मूलयोजना सूचिता भवति । व्युत्पत्त्यभावात्कथं तत्तच्छब्दवाच्यत्वमिति पृच्छति ॥ **कथमिति** । किं विदुषां व्युत्पत्त्यनुपपत्तिरभिमतोताविदुषामिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यपक्षोत्तरत्वेन मूलं योजयति ॥ **विद्वद्व्युत्पत्तिश्च इति** । अतीन्द्रियत्वेनोपदेशादेरसम्भवात्सादृश्यानुमानस्य चासिद्धत्वात्कथं विदुषामपि व्युत्पत्तिरित्यतस्तात्पर्यमाह ॥ **विद्वांसो हीति** । तथा च वाच्यार्थभूतानन्दादिसाक्षात्कारात्तान्प्रत्ययमानन्द इत्याद्युपदेशेनैव व्युत्पत्तिरित्युक्तं भवति । द्वितीयपक्षोत्तरतयाऽपि मूलं योजयितुं तमुत्थापयति ॥ **अविदुषामिति** । तेषां वाच्यार्थसाक्षात्काराभावेन तान्प्रत्युपदेशादेरसम्भवादिति भावः । माऽस्तु तेषां व्युत्पत्तिरित्यत उक्तं भावितव्यं चेति ॥ **विद्वदुपदेशत इति** । अयमानन्द इत्यादेरुपदेशत इत्यर्थः ॥ **अस्मदानन्दसदृश इति** । अस्मदानन्दादिसदृश इत्यर्थः । अत एवानन्दादिशब्दवाच्य इत्युत्तरत्रादिपदमिति ज्ञेयम् । तथा चाविदुषः प्रत्ययमानन्दादिरित्युपदेशासम्भवेऽप्येवंविधोपदेशसम्भवादुपदेशेनैव व्युत्पत्त्युपपत्तिरिति भावः ॥ **निरुपाधिप्रियत्वमिति** । जन्येच्छाजन्यं जन्येच्छाविषयभावत्वमित्यर्थः । विद्वद्व्युत्पत्तितोऽपि चेति समुदायार्थमाह ॥ **आनुकूल्यादेरिति** ॥ **अप्रयोजकमिति** । विमता लौकिकानन्दादिसलक्षणा इत्यत्र हि न निरुपाध्यनुकूलवेदनीयत्वादिना सालक्षण्यसाधनं तस्य बहुमानाविरोधित्वेन ममाप्यभिमततया तत्साधने सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गात् । किन्त्वल्पत्वास्थिरत्वादिसालक्षण्यसाधनमेव । तच्चोक्तरीत्याऽप्रयो- ॥१५४॥

जकमिति भावः । एवं सूत्राभिप्रेतं बाधकपरिहारमुपपाद्य सूत्रमुत्थापयति ॥ **नन्विति** । वैलक्षण्येनाप्यानन्दादीनामन्यथा तत्प्रयत्नोपायाभावान्निरुपाध्यनुकूलवेद्यत्वादिज्ञापनार्थमानन्दादिपदस्यैव प्रयोग इत्याशयेनाह ॥ **तथा सतीति** । अनेन बुद्ध्यर्थ इत्यंशतात्पर्यमुक्तं भवति । ननु पूर्णोऽशेषनियन्ता चेत्यत्र भगवतः पूर्णत्वमुच्यते । न तु तद्गुणानामानन्दादीनां तत्कथमस्याः श्रुतेः पूर्णत्वादिमहत्तेषां वैलक्षण्यं श्रुतौ श्रुतमित्यानन्दादिभगवद्गुणनिष्ठपूर्णत्वादिप्रतिपादकश्रुतित्वकथनमित्यत आह ॥ **पूर्णगुण इति** । रमादीनामपि सत्त्वेनैकाकित्वस्य बाधितत्वादाह ॥ **परानपेक्ष इति** । मत्स्याद्यनेककलत्वेन निष्कलत्वस्य बाधितत्त्वादाह ॥ **सर्वथेति** ॥ **एतेषामिति** । अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादित्यधिकरणानामित्यर्थः ॥ **अपव्याख्यानमिति** । एतदधिकरणापव्याख्यानस्य न स्थानत इत्येतदधिकरणीयप्रागुपदर्शितापव्याख्यानादनतिभिन्नत्वेन तत्प्रदर्शनेनैवोपदर्शितप्रायत्वात्तत्प्रकारमनुपदर्श्यापव्याख्यानमिति सामान्येनैवोक्तम् । यद्यपि चात एव चोपमेत्येतदधिकरणापव्याख्यानं तदधिकरणापव्याख्यानावसर एव स्वरूपेणोपन्यस्य निरस्तमिति तत्साधारण्येनैतेषामिति न वक्तुमुचितम् । तथाऽपि महातात्पर्ययुक्तिविरोधेन तस्य पूर्वमनिरस्तत्वात्तथा निरसनीयत्वाभिप्रायेणैव तेषामिति सामान्येनैवोक्तमित्यवधेयम् ॥ **न स्थानतोऽपीत्यत्रैवेति** । तत्र हि श्रुत्यादिशास्त्रस्य विष्णोर्निर्दोषत्वे समस्तगुणपरिपूर्णत्वे च महातात्पर्यं प्रमाणैरुपपाद्य तद्विरोधेन निर्दोषत्वादेर्वेदानर्थत्वप्रतिपादनेन निर्विशेषब्रह्मणो वेदाप्रतिपाद्यतायाः सविशेषब्रह्मणस्तत्प्रतिपाद्यतायाः सिद्धत्वान्निरस्तसमस्तविशेषमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमिति तदधिकरणापव्याख्याननिरासवदरूपवदेवेत्याद्यधिकरणीयोक्तरूपापव्याख्यानस्यापि निराकृतत्वान्न पृथक्तदत्र निराकृतमित्यर्थः । ततश्च न भाष्ये तदनिरासप्रयुक्तन्यूनत्वशङ्कावकाश इति भावः ॥ ३-२-१६ ॥

अ०— ॥ **ॐ पूर्वं तु बाधरायणो हेतुव्यपदेशात् ॐ** ॥ ॥ **ॐ फलमत उपपत्तेः ॐ** ॥ स एवाशेषजीवस्थनिस्सङ्ख्यानादिकालिकान् ॥ धर्माधर्मान्सदा पश्यन्स्वेच्छया बोधयत्यजः ॥ कांश्चित्तेषां फलं चैव ददाति स्वयमच्युतः ॥ न ते विशेषं कमपि प्रेरणादिकमुच्यते ॥ कुर्युः कदाऽपि ते नायं स्वतन्त्रोऽनुपचारतः ॥ कर्माणि तानि च पृथक् चेतनान्येव सर्वशः ॥ अचेतनशरीराणि स्वकर्मफलभाञ्जि च ॥ प्रत्यकं तेषु चानन्तकर्माण्येवंविधानि च ॥ तानि चैवमितीशस्य निश्शीमा शक्तिरुत्तमा ॥ एकैव ब्रह्महत्या हि वराहहरिणोदिता ॥ ब्रह्मपारस्तवेनैव निष्क्रान्ता

राजदेहतः ॥ स्तोत्रस्य तस्य माहात्म्याद्व्याधत्वं गमिता पुनः ॥ प्राप्य ज्ञानं परं चाप तथाऽन्यान्यपि सर्वशः ॥ अनन्तान्युदितान्येवं प्रभुणा कपिलेन हि ॥ संसारे पच्यमानानि कर्माण्यपि पृथक् पृथक् ॥ तस्मादनन्तमाहात्म्यगुणपूर्णो जनार्दनः ।' भक्त्या परमयाऽऽराध्य इति पादार्थ ईयते ॥ ३-२-२० ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य द्वितायः पादः ॥ ३–२ ॥ ७ ॥

सु०—॥ ॐ फलमत उपपत्तेः ॐ ॥ अत्रादौ तावत्स्वर्गनरकादिकं फलं प्राणिनामीश्वरादेव भवतीति श्रुत्युपपत्तिभ्यामुपपादितम् । तदाक्षेपार्थं सूत्रं धर्मं जैमिनिरत एवेति । तस्यार्थः । ईश्वरः फलकारणं चेद्धर्माधर्मावपेक्षते न वा । नेति पक्षे वैषम्याद्यापत्तिर्वेदाप्रामाण्यप्रसक्तिश्च । आद्ये किमीश्वरेण,तदपेक्षणीयेनैव कर्मणा फलसिद्धेः । अन्यथा गौरवापत्तेः । न चाचेतनत्वोपपत्तिविरोधः । न हि राजादिरिव कर्मफलं ददातीति ब्रूमो येनाचेतनत्वं बाधेत । किन्तु कारणमात्रम् । न च श्रुतिविरोधः । फलकारणयोर्धर्माधर्मयोरीश्वरकारित्वेन तत्स्तुतये तस्य फलकारणत्वोपचारादिति । समाधानार्थं सूत्रम् ॥ ॐ पूर्वन्तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॐ ॥ तेनेदमुक्तम् । अपेक्षत एवेश्वरो धर्माधर्मौ । न च तावता तयोरेवास्तु फलहेतुतेति युक्तम् । धर्मादेरिवेश्वरस्यापि फलहेतुतया श्रुतिसिद्धत्वेन त्यागायोगात् । बाधकाभावेन श्रुतेरुपचरितार्थताऽनुपपत्तेः । गौरवस्याप्रामाणिकविषयत्वात् । परस्य ब्रह्मणः कर्मणश्चोभयोर्हेतुत्वे साम्यापत्तिरित्यपि न वाच्यम् । यतः फलदाने परमेश्वरः कर्तृत्वेन * कर्म तु करणत्वेन पुण्येन पुण्यमित्यादौ व्यपदिश्यते । करणं च कर्तृप्रयोज्यमिति प्रसिद्धमेवेति । तत्रेदमाशङ्क्यते । तथाऽपि कर्मापेक्षस्येश्वरस्य फलदानेऽनुपचरितं स्वातन्त्र्यं न सिध्यति । ततश्च न तस्मिन्बहुमानातिशय इति । एतत्परिहारत्वेन पूर्वपदं व्याख्याति ॥ स एवेति । अनादिकालत्वं च प्रवाहापेक्षयोक्तम् । कांश्चिद्बोधयति । सव्यापारीकरोति । स्वयमेवेति सम्बन्धः । लीलया करणीकरोति न तु तेन विना दातुं न शक्नोतीति भावः । यदेतदत्रोक्तं धर्माधर्म-

दर्शनं तत्प्रेरणं तत्फलदानं तदप्रेर्यत्वादिकं चेश्वरस्य । तदेवं विचार्यमाणं तस्मिन्महान्तं बहुमानमुत्पादयिष्यति किमु समस्तपदार्थ इत्याशयवान्कर्मणां स्वरूपं तावत्प्रपञ्चयति ॥ कर्माणीति । तानीत्यशेषजीवस्थेत्याद्युक्तविशेषणानि । पृथगित्यैकैकधर्माधर्माधिष्ठातृभूतानि । मुक्तव्यावृत्तयेऽचेतनशरीराणीत्युक्तम् । तत एव स्वकर्मफलभाञ्जि च । तेषु कर्माभिमानिषु । एवंविधानीति चेतनत्वाद्युक्तधर्मवन्ति तानि तेष्वपि कर्मसु वर्तमानानि । ततः किमित्यत आह ॥ इतीशस्येति । एवम्भूतानां कर्मणां दर्शनादिमतः । उत्तमा । प्रतिबन्धादिरहितत्वात् । कर्मणामेवंविधत्वं कुत इत्यत आह ॥ एकैवेति । हरिणैव न त्वर्वाचीनेन । वराहग्रहणेन वाराहपुराण इति सूचितम् । उदिताचेतनत्वादिरूपेणेति शेषः । तदेव दर्शयति ॥ ब्रह्मपारेति । अनेन समग्रमितिहासं सङ्क्षेपेण स्मारयति । व्याधत्वादिप्राप्त्या चेतनत्वादिकं गम्यते । तथाशब्दः प्रमाणसमुच्चये । अन्यानि ब्रह्महत्यायाः । पृथक् पृथगुदितानि । एवं चेतनत्वादिना । हीति परमसाङ्ख्ये प्रसिद्धिं दर्शयति । कथं चेतनत्वादिप्रतीतिस्तेषामित्यत उक्तं संसारेति । पादार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति । माहात्म्यं शक्तिः । गुणा आनन्दाद्याः । आराध्य उपास्य इत्युत्तरपादार्थेन सङ्गतिमस्य सूचयति ॥ ३-२-२० ॥ इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ॥ कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ तृतीयेऽध्यायेऽस्मिन्भजनचरणः पर्यवसितः ॥ १ ॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३-२ ॥

टि०—॥ ॐ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॐ ॥ ॥ ॐ फलमत उपपत्तेः ॐ ॥ ॥ श्रुत्युपपत्तिभ्यामिति । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विद इति श्रुत्याऽचेतनत्वरूपोपपत्त्या चेत्यर्थः । यद्यप्यत्र सौत्रक्रमानुरोधेनोपपत्तिश्रुतिभ्यामित्येव वक्तव्यं तथाऽप्यादिसूत्रोक्तोपपत्तेरीश्वरस्य फलदातृत्वसम्भावकत्वेनानिश्चायकतया निश्चायकत्वाभिप्रायेण श्रुतेः प्रथमतो ग्रहणमिति द्रष्टव्यम्

॥ **वेदेति** । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवेदेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । तदपेक्षणीयेन कर्मणा फलसिद्धावपि तस्य कारणत्व इत्यर्थः । ईश्वरस्यापि कारणत्वे द्वयोः कारणत्वाश्रयणाद्गौरवं कर्मण एव कारणत्वे त्वेकस्यैव तदाश्रयणाल्लाघवमिति भावः ॥ **न च श्रुतीति** । विज्ञानमानन्दमित्याद्युदाहृतश्रुतीत्यर्थः ॥ **श्रुतिसिद्धत्वेनेति** । विज्ञानमानन्दमित्यादिश्रुतिसिद्धत्वेनेत्यर्थः । ननु विज्ञानमानन्दमिति श्रुतौ फलकारणयोर्धर्माधर्मयोरीश्वरकारित्वेन तत्स्तुतये तत्कारणत्वोपचारान्नानया तस्य कारणत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ **बाधकाभावेनेति** । गौरवस्यैव बाधकस्य सत्त्वात्कथं तदभाव इत्यत आह ॥ **गौरवस्येति** । बाधकान्तरमाशङ्क्य परिहरति ॥ **परस्येति** ॥ **पूर्वपदं व्याख्यातीति** । तथा च निस्सङ्ख्यानादिकालीनधर्माधर्मादिद्रष्टृत्वादेः सौत्रपूर्वपदार्थत्वेनोत्सूत्रत्वाभावादस्यार्थस्य न तदभिधायकस्य स एवेत्युत्तरग्रन्थस्याभाष्यत्वमिति भावः ॥ **प्रवाहेति** । धर्माधर्मांणां सादित्वेन स्वरूपानादित्वस्य बाधितत्वादिति भावः । अचेतनत्वेन धर्माधर्मयोर्बोधासम्भवाद्बोधयतीति तद्बोधकत्वोक्तेरयोगमाशङ्क्याह ॥ **स्वव्यापारान्करोतीति** । फलं चैवेत्येवकारस्य व्यर्थत्वाद्विरुद्धत्वाच्चापेक्षितव्यवहितान्वयप्रदर्शनेन तत्सार्थक्यमाह ॥ **स्वयमेवेतीति** । धर्माधर्मान्सदा पश्यन्सव्यापारीकरोतीत्येतावतैव पूर्तेस्तत्र स्वेच्छयेति विशेषणानर्थक्यमाशङ्क्य कर्मापेक्षस्य हरेः फलदानेऽनुपचरितस्वातन्त्र्यापेक्षसाधनाय लीलया तत्करणीकरणरूपार्थप्रतिपादकत्वात्तस्य न वैय्यर्थ्यमिति भावेन तत्तात्पर्यमाह ॥ **लीलया करणीकरोतीत्यादिना** । कर्मणां चेतनत्वादिप्रतिपादनस्य प्रकृतानुपयोगित्वादसङ्गतमित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ **यदेतादिति** । अत्र सूत्रे । उक्तं पूर्वपदेनेति शेषः ॥ **अशेषजीवस्थेत्याद्युक्तेति** । अशेषजीवस्थत्वनिस्सङ्ख्यत्वानादिकालिकत्वरूपोक्तविशेषणविशिष्टानीत्यर्थः ॥ **मुक्तेति** । चेतनतयाऽभिमतानां कर्मणां मुक्तव्यावृत्तय इत्यर्थः । तत एवाचेतनशरीरत्वादेव ॥ **कर्माभिमानिष्विति** । धर्माधर्माधिष्ठातृभूतकर्मस्वित्यर्थः ॥ **चेतनत्वाद्युक्तधर्मवन्तीति** । आदिपदेनाचेतनशरीरत्वस्वकर्मफलभाक्त्वयोः परिग्रहः ॥ **तेष्वपि कर्मसु वर्तमानानीति** । न केवलं धर्माधर्मरूपाचेतनशरीराधिष्ठातृचेतनकर्मस्वेव वर्तमानानि चेतनत्वाद्युक्तधर्मवन्ति । किन्त्वेवंविधानि चेति चेतनत्वाद्युक्तधर्मवत्त्वेनोक्तकर्मस्वपि वर्तमानानि कर्माण्येवं चेतनत्वाद्युक्तधर्मवन्तीत्यपिशब्दार्थः । मूले निश्शीमशक्तित्वे ईशस्येत्येतद्धेतुगर्भं विशेषणमिति भावेन हेतुसमर्पकतया तत्तात्पर्यमाह ॥ **एवम्भूतानामिति** । निश्शीमेत्येतावता पूर्तेरुत्तमेत्यनर्थकमित्याशङ्क्य तेन

निर्मर्यादत्वलाभेऽप्यप्रतिबद्धत्वासिद्धेस्तत्प्रतिपादकत्वात्तस्य नानर्थक्यमिति भावेन तत्तात्पर्यमाह ॥ **उत्तमा प्रतिबन्धरहितत्वादिति** । विवक्षितकर्मस्वरूपप्रतिपादनस्य कर्मणीत्यादिनैव सिद्धेरेकैवेत्याद्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमित्याशङ्क्य कर्मणामुक्तप्रकारत्वस्य प्रामाणिकत्वकथनार्थत्वात्तस्य न तदिति भावेन प्रमाणोक्तिपरतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तदप्रामाणिकत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **कर्मणामिति** । वैय्यर्थ्यादिप्रसक्त्यैकैवेत्येवकारस्य यथास्थितसम्बन्धानुपपत्तेर्भिन्नक्रमतामाश्रित्य प्रयोजनमाह ॥ **हरिणैवेत्यादि** । मूले वराहग्रहणस्यानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ **वाराहेति** । वाराहपुराणस्योक्तार्थप्रतिपादकत्वान्न तदप्रामाणिकत्वशङ्कानिवर्तकत्वमित्यतोऽपेक्षितशेषपूरणेन तस्योक्तार्थप्रतिपादकतामुपदर्शयति ॥ **चेतनत्वादिरूपेणेति शेष इति** ॥ **तदेवेति** । चेतनत्वादिकमेवेत्यर्थः । कथमनेन चेतनत्वं ज्ञापितमित्यत आह ॥ **व्याधत्वादीति** । आदिपदेन ज्ञानादेः परिग्रहः । एकग्रन्थताभ्रान्तिं परिहरति ॥ **तथाशब्द इति** । प्रमाणांतरोपन्यासस्तु वाराहपुराणेन ब्रह्महत्यायाश्चेतनत्वादिसिद्धावपि तदतिरिक्तकर्मणां तदसिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थमिति भावेन तथा व्याचष्टे ॥ **अन्यानीति** । पृथगित्येकैकधर्माधिष्ठातृभूतानीति पूर्वं तात्पर्यस्य कथितत्वात्तदनुक्त्वा व्यवहितत्वात्तत्सम्बन्धमात्रमेव दर्शयति ॥ **पृथगिति** । उक्तार्थस्य प्रतिपादकत्वसिद्ध्यर्थमाह ॥ **एवमिति** । नन्वशेषमहात्म्येति गुणानां माहात्म्युमुच्यते न भगवतस्तत्कथमयं पादार्थः । भगवन्माहात्म्यस्यैव तदर्थत्वात् । न चाशेषमाहात्म्यश्चासौ गुणपूगश्चेति कर्मधारयाश्रयणाद्भगवन्माहात्म्यप्रतिपादकत्वमूलाभावुक्तमस्य पादार्थोपसंहारत्वम् । तथा सति गुणपूग इत्येतावतैव तत्सिद्ध्याऽनन्तमाहात्म्येत्यस्यानर्थक्यापातादित्यतो व्याख्याति ॥ **माहात्म्यमिति** । न चोक्तरीत्या वैय्यर्थ्यम् । अनन्तमाहात्म्यग्रहणस्य निष्कृष्यैतदधिकरणप्रमेयोपसंहारार्थत्वाद्गुणपूग इत्यस्य चैतद्व्यतिरिक्तैतत्पादीयसकलाधिकरणार्थोपसंहारार्थत्वादवैय्यर्थ्यमित्याशयात् ॥ **सङ्गतिमिति** । हेतुहेतुमद्भावलक्षणामित्यर्थः ॥ ३-२-२० ॥ गुरुराजोपदिष्टमार्गेणैव यथामति ॥ कृपया भक्तिपादस्य विवृत्या प्रियतां हरिः ॥ १ ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ २ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ गुरुराजोक्तमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३-२ ॥ ७ ॥ ७ ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता समाप्ता ॥

॥ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता प्रारभ्यते ॥

॥ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

(श्रीमन्मध्वाचार्याः)

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अ०—वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं तेनोपासा यदा भवेत् ॥ आपरोक्ष्यं तया विष्णोरिति पादक्रमो भवेत् ॥ युक्तितो ज्ञातवेदार्थो निरस्य समयान्परान् ॥ परस्परविरोधं च प्रणुद्याशेषवाक्यगम् ॥ अध्यात्मप्रवणो भूत्वा तस्य सन्निहितत्वतः ॥ बहुयुक्तिविरोधानां भानात्तत्सहितश्रुतेः । विरोधं च निराकृत्य श्रुतीनां प्राणतत्त्वगान् ॥ परिहृत्य विरोधांश्च तत्प्रसादानुरञ्जितः ॥ देहकर्तृत्वमीशस्य ज्ञात्वा तत्पितृता स्मृतेः ॥ विशेषस्नेहमापाद्य सर्वकर्तृत्वतोऽधिकम् ॥ निष्पाद्य बहुमानं च तदन्यत्रातिदुःखतः ॥ उत्पाद्याधिकवैराग्यं तद्गुणाधिक्यवेदनात् ॥ सर्वस्य तद्वशत्वाच्च दार्ढ्यं भक्तेरवाप्य च ॥ यतेतोपासनायैव विशिष्टाचार्यसम्पदा ॥ कर्तव्या ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्ते किमिति संशये ॥

सु०—॥ हरिः ॐ ॥ उपासनाऽस्मिन्पाद उच्यत इति भाष्यम् । तत्रोपासनार्थस्यास्य पादस्य का पूर्वेणोत्तरेण वा सङ्गतिरित्यतोऽस्य पादस्य सङ्गतिं वदन्प्रसङ्गादेतदध्यायगतपादचतुष्टयस्याप्याह ॥ **वैराग्यत इति** । मीमांसासाध्याद्वैराग्यात्प्रागेव भक्तेर्भाव्यत्वाद्दार्ढ्यमित्युक्तम् । यदाशब्दो यस्मादित्यर्थे । तयाऽऽपरोक्ष्यं भवेत् । इति तस्मात् । अयमर्थः । साधनविचारोऽयं तावदध्यायः । मोक्षसाधनं च भगवत्प्रसाद एव । तत्साधनानि च विषयवैराग्यं भगवद्भक्तिस्तदुपासना तत्साक्षर इति चत्वारि । तानि च समकक्ष्याणि । किन्त्वादौ वैराग्यं साध्यम् । तेन भक्तिः । न हि हेये रागवत उपादेये प्रेमोत्पत्तिरस्ति । दृश्यते तावदिति चेत् । नासौ दृढः प्रेमा । अत एवोक्तं भक्तिदार्ढ्यमिति । तेन वैराग्येण भक्तिदार्ढ्येन चोपासा भवेत् । न ह्यन्यत्र रागवतस्तत्र भक्तिरहितस्यादरनैरन्तर्याभ्यामनुचिन्तनमुत्पद्यते । उपासनया चातिदीर्घकालमनुष्ठितया प्रसन्नो भगवानात्मानं दर्शयति । यस्मादेवं वैराग्यादीनां क्रमस्तस्मात्तद्विषयाणामेषां पादानामप्ययं क्रमो भवति । एवमेतदध्यायगतानां चतुर्णामपि पादानामानन्तर्यलक्षणां सङ्गतिमभिधाय तत्प्रसङ्गात्प्रथमसूत्रमारभ्यातीतानां सर्वेषामपि सूत्राणां परस्परं सङ्गतिं विवक्षुः प्रथमसूत्रार्थं तावदनुवदति ॥ **युक्तित इत्यारभ्य विशिष्टाचार्यसम्पदेत्यन्तेन** । तत्र यतेतोपासनायैवेत्यनेन ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्येतद्व्याख्यातम् । अन्यत्सर्वमप्यथ-

शब्दव्याख्यानम् । यद्यपि सङ्गतिमात्रविवक्षयेदमारब्धम् । तथाऽपि प्रागथशब्दस्याव्याख्यातत्वात् तस्य च केवलस्य व्याख्यातुमशक्यत्वात्सूत्रार्थानुवादः कृतः । अतीतेन सार्धेनाध्यायद्वयेन यावानर्थो मीमांसितस्तावतः सामान्यतो ज्ञानादिमत्त्वमथशब्दस्यार्थ इति सङ्क्षेपः । विशिष्टाचार्यसम्पदेति सर्वत्रान्वयः । तत्र ज्ञातवेदार्थ इति सर्ववेदानां भगवानेवार्थ इति ज्ञानवानित्यनेन प्रथमाध्यायप्रमेयमुक्तम् । युक्तित इति ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । वेदार्थविरोधियुक्तीः सामान्यतो निराकृत्येति द्वितीया(ध्याया)द्यपादस्य। परान्वैष्णवसमयादन्यान्साङ्ख्यादिसमयान्सामान्यतो निराकृत्येति द्वितीयस्य । परस्परविरोधश्चेति तृतीयचतुर्थयोः । कथं तर्हि पादभेद इत्यतोऽध्यात्मप्रवणो भूत्वेति बहुयुक्तिविरोधानां भानात्कारणाच्छ्रुतीनां युक्तिसहितश्रुतेर्विरोधं च निराकृत्येति चतुर्थस्य विशेषो दर्शितः । अध्यात्मविषयश्रुतिविरोधपरिहारज्ञानस्य चरमत्वोपपादनाय तस्येत्युक्तम् । आध्यात्मिका हि भावा मिथ्या सम्यग्वा विदिता बन्धमोक्षयोरन्तरङ्गतामश्नुवते । न तथा बाह्याः । प्राणतत्त्वगानित्यनेन चतुर्थपादगतानामेव मुख्यप्राणविषयाणामधिकरणानां प्रमेयमध्यात्मेत्यनेनैव लब्धमेतत्कस्मात्पुनरुच्यत इत्यतो विशेषेणैतद्भाव्यं तत्प्रसादायत्तत्वाज्जिज्ञासाया इत्याशयवतोक्तं तत्प्रसादेति । अनुराश्रितः समीचीनः कृत इति यावत् । देहकर्तृत्वमित्यादिना त्रिवृत्कुर्वत इत्यधिकरणस्य सर्वकर्तृत्वत इति सर्वकर्तृत्वं विज्ञाय ततश्च भगवद्भक्तिमान्भूत्वेत्यर्थः । अत्रापि पुनर्वचनस्य तात्पर्यं पूर्ववदवधेयम् । अतिदुःखतोऽतिदुःखसाधनत्वं विज्ञाय । तदन्यत्र भगवतोऽन्यत्राधिकं वैराग्यमुत्पाद्येति तृतीयाद्यस्य । अजिज्ञासूनामपि कदाचित्क्वचिद्वैराग्यं जायतेऽतोऽधिकमित्युक्तमतीति च । तद्गुणाधिक्येति द्वितीयस्य । तद्वशत्वात्तद्वशत्वं विज्ञाय भक्तेः प्राक् सिद्धत्वाद्दार्ढ्यमित्युक्तम् । न चैतत्सर्वमनुपासितगुरोर्भवतीत्यतो विशिष्टेत्यभिहितमिति । कथमयमथशब्दस्यार्थ इति चेत् । उच्यते । यद्यप्यथशब्दोऽनेकार्थः । तथाऽप्यर्थान्तराणामत्रायोगादानन्तर्यार्थः परिगृह्यत इत्यविवादम् । आनन्तर्यं न यतः कुतश्चिदभिधातव्यम् । वैय्यर्थ्यात् । किन्तु येन विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिंश्च सति भवत्येव तदानन्तर्यम् । तथाविधं च वेदार्थज्ञानादीति । किञ्च जिज्ञासा नाम विचारापरपर्यायं

मननम् । न च तच्छ्रवणमन्तरेण सम्भवतीत्यतो यावदर्थजातमत्र शास्त्रे विचार्यं तावतः श्रवणजन्यं ज्ञानं पूर्ववृत्तम् । सति च तास्मिञ्जन्मान्तरानुष्ठितसत्कर्मणः सत्कुलप्रसूतस्य सात्त्विकप्रकृतेर्वैराग्यादिकमवश्यं भवत्येव । यत्तु परैर्नित्यानित्यवस्तुविवेकः शमदमादिसाधनसम्पदिहामुत्रफलभोगवैराग्यं मुमुक्षुता चेति साधनचतुष्टयं पूर्ववृत्तमुक्तं तदस्मदुक्त एवान्तर्भवतीत्यविरुद्धम् । उत्तमभक्तानां मुमुक्षुता नास्तीत्याचार्येण न सङ्कीर्तिता । एतेन जिज्ञासासाध्यस्य वैराग्यादेस्तत्साधनत्वेऽन्योन्याश्रयत्वं स्यादित्यपि निरस्तम् । सात्त्विकप्रकृतेः सत्सङ्गवशादीषद्वैराग्यादिमतः श्रवणेन तदभिवृद्धौ कृतमननादेर्भूयस्तदभिवृद्धिरिति । एवं प्रथमसूत्रार्थमभिधाय तेन द्वितीयसूत्रस्य सङ्गतिमाह ॥ कर्तव्येति । उक्ते सति किमिति कर्तव्या प्रयोजनाभावान्न कर्तव्येति संशयो भवति । संशयशब्देनात्र विपर्ययोऽभिधीयते । मिथ्याज्ञानत्वसाम्यात् । संशये सति तत्परिहाराय **जन्माद्यस्य यत** इत्याहेति शेषः । यद्वा किं कर्तव्या नवेति संशये प्रयोजनाभावान्न कर्तव्येति पूर्वपक्षे च सतीति व्याख्येयम् । इत्याहेति वक्ष्यमाणेनैव वा सम्बन्धः ।

टि०—यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ १ ॥ नन्वत्र पूर्वोत्तरपादाभ्यां भेदस्य स्वस्मिन्नेकवाक्यतायाश्च सिद्धयेऽवश्यं वक्तव्यस्य पादप्रतिपाद्यस्यानुक्तेर्न्यूनत्वं तदनुक्तौ विषयस्य बुद्ध्यनारूढतयाऽस्य पादस्य का पूर्वोत्तरेण वा सङ्गतिरिति जिज्ञासाया अनुदयात्तदुक्तेरजिज्ञासि[तो]क्तित्वं चेत्याशङ्क्य पादप्रतिपाद्यस्य भाष्ये स्पष्टत्वादत्रानुक्तिर्न दोषाय तत्रोक्तत्वादेव विषयस्य बुद्ध्यारोहादेव चास्य पादस्य का पूर्वोत्तरेण वा सङ्गतिरिति जिज्ञासाया अपि सम्भवान्न तदुक्तेरजिज्ञासितत्वोक्तित्वमपीत्याशयेन पादप्रतिपाद्यस्य भाष्योक्तत्वकथनपूर्वकं सङ्गतिजिज्ञासामुत्थाप्य तत्पूर्वकतया वैराग्यतद्धाति तत्फलं योजयाति ॥ **उपासनेति** । अस्य पादस्य पूर्वोत्तरपादसङ्गतिमात्रकथनेनोक्तजिज्ञासापूरणात्पादचतुष्टयस्य सङ्गतिकथनानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ **प्रसङ्गादिति** ॥ **मीमांसासाध्यादिति** । गत्यागत्यादिर्मीमांसासाध्यादित्यर्थः । वैराग्यार्थे गत्यादिनिरूपणा प्रथमपाद इति भाष्योक्तेरिति भावः ॥ **भाव्यत्वादिति** । भक्तिपूर्वकाध्ययनस्यैव ब्रह्मविद्याधिकारित्वेन भक्त्यभावेऽनधिकारप्रसङ्गादिति भावः ॥ **यस्मादित्यर्थ इति** । यदाशब्दस्तु हेत्वर्थ इति

१*

तो

वचनादिति भावः । उपासानयाः साक्षात्कारसाधनत्वस्यात्रोक्तिसिद्ध्यर्थं तेनेत्यस्यापरोक्षमित्यनेनापि सम्बन्धमर्थवशाल्लिङ्गविपरिणामं चाश्रित्य योजयति ॥ **तयाऽऽपरोक्ष्यमिति** । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तस्मादित्यस्याभावे यस्मादित्यर्थकस्य यदापदस्यानन्वयप्रसङ्गादितिशब्दं तदर्थतया योजयति ॥ **इतीति** । ननु भवेदेतद्यदि वैराग्यादेः पादार्थत्वं स्यान्न च तदस्ति । नियामकाभावात् । अस्तु वा तस्य तदर्थत्वं तथाऽपि पादक्रमो निर्निबन्धन इत्यत आह ॥ **अयमर्थ इति** । वैराग्यादिकं तृतीयाध्यायगतपादचतुष्टयप्रतिपाद्यम् । तृतीयाध्यायार्थत्वात् । न चासिद्धिः । विमतं तृतीयाध्यायार्थो मोक्षसाधनत्वादित्यनुमानादेव तत्सिद्धेरिति भावेनात्राप्रयोजकत्वं तावत्परिहरति ॥ **साधनविचारोऽयं तावदध्याय इति** । अयमर्थः । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रथमसूत्रे सङ्क्षेपेण शास्त्रार्थे सूचिते किं तद्ब्रह्मेति जिज्ञासायां तत्स्वरूपं द्वितीयसूत्रे निगदितम् । तदेव चाध्यायशेषेण समर्थितम् । तत्र प्रतीतविरोधाश्च द्वितीये परिहृताः। तदेवं सङ्क्षेपेण सूचितेशास्त्रार्थेऽथब्रह्मजिज्ञासापदाभ्यां विहितमोक्षसाधनानामविशिष्टत्वेन तेषामेव तृतीयाध्यायार्थत्वमिति । नन्वेवमपि न वैराग्यादेस्तृतीयाध्यायार्थत्वं भगवत्प्रसादस्यैव मोक्षसाधनतया तत्साधनविचारकृतृतीयाध्यायार्थताया न्याय्यत्वात् । वैराग्यादेश्च तदसाधनत्वादित्यतो भगवत्प्रसादस्यैव साक्षान्मोक्षसाधनत्वेऽपि तस्य पुरुषप्रयत्नागोचरत्वेन विधातुमशक्यतया प्रसादसाधनानामेव तृतीयाध्यायार्थताया वक्तव्यत्वाद्वैराग्यादिचतुष्टयस्य तत्साधनत्वात्तदर्थत्वमित्यभिप्रेत्य प्रसादस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वं कथयन्नेव वैराग्यादिचतुष्टयस्य तत्साधनतामाह ॥ **मोक्षसाधनं चेत्यादिना** । वैराग्यादेः साधनत्वं च तत्प्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वरूपप्रयोजकत्वमेव द्रष्टव्यम् । अस्त्वेवमध्यायार्थत्वात्पादार्थत्वं वैराग्यादेस्तथाऽपि कुतस्तत्क्रम इत्यतो वैराग्यादीनां क्रमभावित्वात्तत्प्रतिपादकपादानामपि क्रम इति भावेन वैराग्यादीनां क्रमिकतामुपपादयति ॥ **तानि चेति** । कुतो भक्तेर्वैराग्यसाध्यत्वमित्यतो तद्व्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वादित्याशयेन तस्यास्तत्साध्यतामुपपादयति ॥ **न हीति** । तद्व्यतिरेकेऽपि भक्तिदर्शनात्तद्व्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वमेवासिद्धमिति न तेन तस्यास्तत्साध्यत्वसिद्धिरित्याशयेन शङ्कते ॥ **दृश्यन्त इति** । अस्मदादिष्विति शेषः । दृढभक्तेरेव तत्साध्यत्वाङ्गीकारेण भक्तिमात्रस्य तत्साधनत्वाभ्युपगमात्तद्व्यतिरेके भक्तिमात्रसद्भावेऽपि दृढभक्तेरभावान्नासिद्धिरिति भावेन समाधत्ते ॥ **नेति** । दृढत्वं चान्तरायसहस्रेणाप्यनपोद्यत्वम् । दृढभक्तेरेव तत्साध्यत्वं न भक्तिमात्रस्येत्यत्र ग्रन्थसम्मतिमाह ॥

स्य

॥ २ ॥

अत एव चेति । सन्निहितत्वात्तेनेति भक्तिदार्ढ्यस्यैव परामर्श इति भ्रान्तिनिरासायाह ॥ **तेनेति**। नन्वियं भ्रान्तिरेव कुतो वस्तुस्थितिरेव किन्न स्यादित्यत उपासनायास्तदुभयसाध्यत्वेन भक्तिदार्ढ्यमात्रसाध्यत्वाभावादिति भावेन तस्या उभयसाध्यतामुपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **अतिदीर्घकालमिति** । दर्शनं चिरयानयेत्यत्रोक्तेरिति भावः । नन्वव्यक्तैकस्वभावस्य परमात्मनः कथमुपासनया साक्षात्कार इत्यतोऽतोऽनन्तेनेति न्यायं मनसि निधायाह ॥ **प्रसन्न इति** । प्रकृतप्रमेयं निगमयति । **यस्मादिति** । अविशेषेण सर्वस्य प्रथमसूत्रार्थताप्रतीतिनिरासाय तद्व्यवस्थामाह ॥ **तत्रेति** । नन्वतीतेन सार्धेनाध्यायद्वयेन यावानर्थो मीमांसितस्तावतः सर्वस्यापि ज्ञानादेर्जिज्ञासासाध्यत्वान्न जिज्ञासाधिकारिविशेषणत्वम् । अन्यथाऽन्योन्याश्रयापातादित्यत आह ॥ **सामान्यतो ज्ञानादिमत्त्वमिति** । आदिपदेन विरोधियुक्त्यादेर्निराकरणपरामर्शः ॥ **सर्वत्रेति** । विशिष्टाचार्यसम्पदा ज्ञातवेदार्थो विशिष्टाचार्यसम्पदा युक्तीर्निरस्य इत्येवं सर्वत्रान्वय इत्यर्थः । युक्तित इत्यस्य ज्ञातवेदार्थ इत्यनेनान्वये तज्ज्ञानस्य प्रथमाध्यायसाध्यत्वादन्योन्याश्रयेणाधिकारिविशेषणत्वानुपपत्तिः । द्वितीयाद्यपादार्थसङ्ग्रहश्चेत्यतो ज्ञातवेदार्थ इत्यस्यैव प्रथमाध्यायार्थसङ्ग्राहकत्वं युक्तित इत्येतत्तु द्वितीयाद्यपादार्थसङ्ग्रह इति नोक्तानुपपत्तिरिति भावेन योजयति ॥ **तत्रेत्यादिना** । सामान्यत इत्युक्तस्योक्तमेव प्रयोजनं विरोधियुक्तय आभासा एव साङ्ख्यादिसमया न प्रमाणं श्रुतीनां परस्परविरोधो नास्तीत्येवं सामान्यरूपेण द्वितीयाध्यायस्थपादचतुष्टयार्थज्ञानवदन्यत्र प्रसिद्धवाच्यत्वादिरूपेण तत्तत्पादार्थतया भगवज्ज्ञानं नाधिकारिविशेषणम् । तदभावेऽपि सर्वशब्दमुख्यार्थ इति ज्ञानमात्रेणैव तदधिकारनिर्वाह इति भावेन ज्ञातवेदार्थ इति सामान्यमेवोक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ **ल्यब्लोपेति** । ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे पञ्चमी वक्तव्येति द्वितीयासप्तम्योर्बाधेन पञ्चम्यनुशासनादिति भावः । उत्पत्त्यसम्भवादित्यधिकरणे वैष्णवसिद्धान्तो निराक्रियत इति जाल्ममतप्रत्याख्यानाय परानित्येतद्वैष्णवसमयादन्यानिति व्याख्यातम् । तत्प्रकारश्च तत्रैवोक्तोऽनुसन्धेयः ॥ **विशेष इति** । तृतीयपादापेक्षयेति शेषः ॥ **अन्तरङ्गतामिति** । अन्तरङ्गत्वाच्चरमत्वमिति भावः ॥ **त्रिवृत्कुर्वत इत्यधिकरणस्येति** । यद्यप्यत्र संज्ञामूर्तिरित्यधिकरणस्येति वक्तुमुचितं तथाऽपि देहकर्तृत्वप्रयोजकत्रिवृत्कर्तृत्वस्य त्रिवृत्कुर्वत इत्यनेन स्पष्टमुक्तत्वादेवमुक्तमिति ज्ञेयम्॥ **सर्वकर्तृत्वं विज्ञायेति**। अनेन सर्वकर्तृत्वत इति ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्च-

मीत्युक्तं भवति ॥ **भक्तिमान्भूत्वेति** । स्नेहमाहात्म्यज्ञानयोरेव भक्तिपदार्थत्वादिति भावः । सर्वकर्तृत्वमित्यनेनैव देहकर्तृत्वस्यापि लाभाद्देहकर्तृत्वमीशस्येति पुनर्वचनमनर्थकमित्यत आह ॥ **अत्रापीति** ॥ **पूर्ववदिति**। विशेषेणैव तद्भाव्यं तदायत्तत्वाद्विशेषस्नेहस्येति पूर्ववत्तात्पर्यमित्यर्थः ॥ **अतिदुःखत इति** । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीत्याह ॥ **अतीति** ॥ **द्वितीयस्येति** । तृतीयद्वितीयस्येत्यर्थः ॥ **तद्वशत्वं विज्ञायेति** । अनेन तद्वशत्वादिति ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीत्युक्तं भवति ॥ **प्रागिति** । मीमांसासाध्याद्वैराग्यात्प्रागित्यर्थः । अथशब्दानुशासनमित्यादाविव प्रारम्भादिरूपान्तरस्यापि सम्भवान्नानन्तर्यार्थत्वमथशब्दस्याश्रयितुं शक्यम्। आनन्तर्यार्थत्वेऽपि नोक्तानन्तर्यमप्रामाणिकत्वादित्याशयेनाक्षिपति ॥ **कथमिति** ॥ **अर्थान्तराणामत्रायोगादिति** । प्रतिवचनाभावान्नाथशब्दः प्रश्नार्थः परिग्रहीतुं शक्यते । आरभ्यत इत्यनुक्त्वाऽप्यारब्धे इदमनेनारब्धमिति ज्ञातुं शक्यत्वादधिकार्याद्यसूचनापाताच्च नारम्भार्थता। अथशब्दानुशासनमित्यादौ तु व्याकरणेऽङ्गान्तरव्यावृत्तस्याधिकारिविशेषणस्याभावेन तदानन्तर्यार्थत्वासम्भवादारम्भार्थत्वाङ्गीकारः । मङ्गलत्वप्रत्यायकत्वं चाथशब्दस्य न युक्तम् । अथेत्यनेन मङ्गलत्वाप्रतीतेः। अधिकार्याद्यसूचनापातात् । तथा च माङ्गलिकावुभावित्यादिस्मृतावोङ्काराथशब्दयोर्मङ्गलफलकत्वकथनाच्चास्यैवादिसूत्रत्वेन पूर्वप्रकृतार्थसाङ्कर्यशङ्कानुदयात् । आनन्तर्येऽधिकारस्येति स्मृतिविरोधादधिकार्याद्यसूचनापाताच्च न प्रकृतादर्थादर्थान्तरमथशब्दार्थ इत्यर्थान्तराणामत्रायोगादित्यर्थः । वेदार्थज्ञानीत्यादिपदेन विरोधपरिहारज्ञानादेः सङ्ग्रहः ॥ **विचारापरपर्यायमिति** । तत्त्वनिर्णायकन्यायानुसन्धानरूपमित्यर्थः । अन्यथा न्यायग्रथनात्मकशास्त्रारम्भासिद्धये तत्तत्कर्तव्यत्वोक्तिविरोधादिति भावः ॥ **न च तच्छ्रवणमन्तरेणेति** । मननरूपन्यायावताराङ्गसंशयबीजधर्मिज्ञानरूपत्वाच्छ्रवणस्येति भावः ॥ **अविरुद्धमिति** । यद्यपि ब्रह्मैव नित्यमन्यदनित्यमित्येवंरूपस्य पराभिमतनित्यानित्यवस्तुविवेकादेः स्वाभिमताधिकारविरुद्धत्वमेवेति नाविरुद्धत्ववचनं युक्तम् । तथाऽपि परोक्तविशेषाणां विप्रतिपन्नत्वेऽपि सामान्यस्याविप्रतिपन्नत्वात्तदभिप्रायेणेदमविरुद्धत्ववचनमिति द्रष्टव्यम् ॥ **मुमुक्षुता नास्तीति** । स्वरससुन्दरतया मुमुक्षुता नास्तीत्येवात्रार्थोऽभिमतः । न तु सर्वथा तदभावः। तथा सति सर्वमन्यत्तदर्थकमित्यङ्गीकारेण भगवदर्थतयोत्तमाधिकारिणामपि मोक्षेच्छासत्त्वेन तदभावकथनस्य विरुद्धत्वादिति भावः । रामानुजीयमतं प्रत्याख्याति ॥ **एतेनेति** ॥ **जिज्ञासासा-**

ध्यस्येति । ब्रह्मज्ञानफलमेव नित्यमन्यदनित्यमित्येवंरूपविवेको हि न वैशेषिकादिशास्त्रान्तरात्तत्रोक्तानित्यानित्यवस्तुविवेकस्य वेदान्तवादाविरुद्धत्वान्नापीतिहासादितः । विचारात्प्राक् तेन तदनिश्चयात् । अतो मीमांसयैव तन्निश्चयो वाच्यः ।तथा च जिज्ञासासाध्यस्य नित्यानित्यवस्तुविवेकादेस्तत्साधनत्वे कथं नान्योन्याश्रयत्वमिति भावः ॥**सत्संसर्गवशादिति**। यत्त्वादौ श्रद्धया सिद्धं पुनर्न्यायेन साधितामिति न्यायादिति भावः । अवश्यं चैतदेवम् । अन्यथा तन्मतेऽप्यपशूद्रमधिकारे ज्ञातेऽशूद्रस्यैतच्छास्त्रविचारे प्रवृत्तिः प्रवृत्तौ चैतच्छास्त्रेणापशूद्राधिकारज्ञानमित्यन्योन्याश्रयः स्यादिति भावः ।ननु प्रयोजनाभावान्न कर्तव्येति विपर्ययरूपपूर्वपक्ष एव न संशयः। तत्कथं संशयकथनमस्येत्यत आह ॥ **संशयशब्देनेति** । अभिधीयत्ते गौण्या वृत्त्या प्रतिपाद्यत्त इत्यर्थः । तन्निमित्तभूतगुणयोगाभावात्कथं गौणीत्यत आह ॥ **मिथ्याज्ञानत्वेति** । संशयशब्दवाच्यार्थनिष्ठायथार्थज्ञानत्वस्य विपर्ययेऽपि सत्त्वादिति भावः । साकाङ्क्षताप्रयुक्तवाक्याभासतापरिहारायाह ॥ **संशये सतीति** । अनेन संशय इति सतिसप्तमीत्युक्तं भवति । अत्र पक्षे संशयशब्दस्य गौणी वृत्तिः समाश्रयणीया । संशयानुक्तिश्च भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । संशयमात्रस्याधिकरणानारम्भकत्वादपेक्षितमध्याहराति ॥ **प्रयोजनाभावादित्यादि** । तत्परिहारायेत्यादिर्विशेषस्त्वत्राप्यविशिष्ट एवेति न साकाङ्क्षत्वमिति भावः ।
न इत्याहेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धाभ्युपगमात्पक्षद्वयेऽपि तत्परिहारायेत्यादिशेषपूरणमपीत्याह ॥ **वक्ष्यमाणेनैव चेति** । यद्यपि तत्परिहारायेत्येतदत्राप्यपेक्षितं तथाऽपि विशिष्टशेषापेक्षाभावाभिप्रायेणायं ग्रन्थः ।

अ०—अत इत्युदितेऽप्यस्य विशेषानुक्तितः पुनः ॥ सृष्टिबन्धनमोक्षादिकर्तृत्वस्य श्रुतत्वतः ॥ यतो मोक्षादिदाताऽसावतो जिज्ञास्य एव वः ॥ इत्याह तत्परं ब्रह्म व्यासाख्यं ज्ञानरश्मिमत् ॥ येनैव बन्धमोक्षः स्यात्स च जिज्ञासया गतः॥ सुप्रसन्नो भवेदीशो जिज्ञासातोऽस्य मुक्तिदा ॥ मोक्षादिदत्वमीशस्य कथमेवावगम्यते ॥ इति चेच्छास्त्रयोनित्वाच्छास्त्रगम्यो हि मोक्षदः ॥

सु०—प्रथमसूत्रेऽतःशब्देन जिज्ञासाया मोक्षार्थत्वेनोक्तत्वात्कथं पुनराशङ्केत्यत आह ॥ अत इति । अतःशब्देन जिज्ञासाया मोक्षार्थत्वे उदितेऽप्यस्य मोक्षार्थत्वस्य विशेषानुक्तितो हेतोः पुनः संशय इति पूर्वेण सम्बन्धः । एवं तर्हि जन्मादिसूत्रेणापि

नैषा शङ्का निवर्तते । तत्रापि हि मोक्षः समासार्थतया व्याख्यातव्य एव । न तु विशेषेणोक्त इति चेन्न । प्रमाणादिशेषानुवितत इति व्याख्यानात् । एतदुक्तं भवति । मोक्षप्रयोजनत्वाद्ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येत्यतःशब्देनोदितेऽपि पुनराशङ्का भवत्येव । तत्र प्रमाण स्यानुक्तत्वादिति। एवञ्चेद् द्वितीयसूत्रमपि कथमेतदाशङ्कां निवर्तयेत् । न ह्यत्रायमर्थः प्रमाणेनोपपादित इत्यतस्तद्व्याचष्टे ॥ **सृष्टीति** । श्रुतत्वतोऽसौ मोक्षादिदाता । यतश्च मोक्षादिदाताऽसावतो वो युष्माकं मुमुक्षूणां जिज्ञास्य एवेत्येतमर्थं जन्मादिसूत्रेणाहेत्यर्थः । अयमभिसन्धिः । **जन्माद्यस्य यत** इति सूत्रे श्रुतमिति वाक्यशेषः । तथा च परमेश्वरस्य मोक्षदातृत्वे श्रुतिः प्रमाणमित्युक्तं भवति । किञ्चात्र मोक्षदातृत्वं प्रधानम् । सृष्ट्यादिकर्तृत्वं तु तत्र हेतुत्वेनोक्तम् । केवलव्यतिरेकी चायं हेतुः । तस्य चासिद्धिपरिहाराय श्रुतत्वमभिहितमिति। कृत्यानां कर्तरि वेति वः इति षष्ठी । ननु मोक्षादिकर्तृत्वस्येत्यादि कथम्। कर्तरि चेति तृजन्तेन षष्ठ्याः समासप्रतिषेधात् । तृन्नयं तच्छीलादौ विहितः । तेन च श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसङ्ख्यानमिति द्वितीयायाः समासः । ज्ञानं रश्मय इव ज्ञानरश्मयः । व्याप्तज्ञानवदित्यर्थः । अपां तरतमो नाम कश्चन मुनिर्व्यासो बभूवेति प्रवाददर्शनाच्छिष्याणां सूत्रकारे भक्तिमान्द्यं मा भूदित्यतो विशेषणोपादानम् । जिज्ञासाया मोक्षसाधनत्वे प्रमाणाभावेनाक्षिप्ते भगवतो मोक्षसाधनत्वसमर्थनमसङ्गतमित्यत आह ॥ **येनैवेति** । बन्धान्मोक्षो बन्धमोक्षः। पञ्चमीति योगविभागात्समासः । षष्ठीसमासो वा । येन प्रसन्नेनेति शेषः । गतो ज्ञातः । गत्यर्थानामवगत्यर्थत्वात् । चो यस्मादित्यर्थे । प्रसादमात्रस्य मोक्षसाधनत्वाभावात्सुशब्दः । अस्येशस्य जिज्ञासाऽस्य जीवस्य मुक्तिदा । एतदुक्तं भवति । जिज्ञासा तावन्न साक्षान्मोक्षसाधनत्वेनास्माकमभिमता । किन्तु सुप्रसन्नो भगवानेव । स चोत्कृष्टतया ज्ञातः सुप्रसन्नो भवति । उत्कर्षज्ञानं च जिज्ञासयेत्येवम्परम्परया । तत्र भगवतो मोक्षदातृत्वं तावत्प्रमाणैः समर्थितम् । प्रसन्न एव ददातीत्युत्कर्षज्ञानात्प्रसीदतीति जिज्ञासयोत्कृष्टतया ज्ञायत इति च लोकत एव सिद्धम् । किं तत्र प्रमाणोपन्यासेन । अतो भगवज्जिज्ञासाया मोक्षहेतुत्वं प्रमितमिति मन्यते सूत्रकार इति । ननु स्थानान्तरेऽस्य सूत्रस्यान्यथासङ्गतिरुक्ता । सत्यम् । सत्यां तस्या-

॥ ४ ॥

सूत्रं

मियमपराऽत्रोक्तेति । तृतीयसूत्रनिवर्त्यामाशङ्कामभिधाय तत्परिहारत्वेन पठति ॥ **मोक्षादीति** । प्रधानं मोक्षदत्वं तत्साधनं सृष्ट्यादिकर्तृत्वं चेशस्यैवेति सम्बन्धः । कथमवगम्यते। न कथञ्चित् । अनुमानैस्तत्तदागमैश्चान्येषां तथाऽवगमादिति भावः । इति चेत्तत्रोक्तमिति शेषः । कथमिदं सूत्रमेतदाशङ्काया निवर्तकमित्यतस्तद्व्याचष्टे ॥ **शास्त्रगम्यो हीति** । मोक्षग्रहणं सृष्ट्यादेरप्युपलक्षणम् । यस्मान्मोक्षादिदः पुरुषः शास्त्रमात्रस्य विषयोऽतो वेदादिकं यं तथाविधं प्रतिपादयति स एव तथा प्रतिपत्तव्यो नानुमानादिना कल्पनीय इति ।

टि०—॥ **समासार्थतयेति** । जन्मआदिर्यस्येत्यन्यपदार्थतयेत्यर्थः । नन्वेवं जन्मस्थित्यादेः श्रुतत्वोक्तेर्वैयर्थ्यमित्यतो मोक्षदातृत्वेऽनुमानसूचकतया तस्योक्तत्वान्न वैयर्थ्यमित्याशयेनाह ॥ **किञ्चेति** । यद्वा जन्मादीति सूत्रमीश्वरस्य मोक्षदातृत्वे श्रुतिरूपप्रमाणकथनपरतया योजितम् । अनुमानपरत्वेनापि तद्योजयति ॥ **किञ्चेति** । न च समकक्षतया सर्वेषामुपादानात्कथं मोक्षदत्वस्य साध्यतयाऽन्यस्य च साधनतयोपन्यासोऽत्र व्याख्यायत इति वाच्यम् । बुद्ध्या विवेकेन तत्सम्भवात् । ननु सपक्षाभावेन व्याप्त्यसिद्धेः कथं सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन मोक्षदत्वानुमानं स्यादित्यत आह ॥ **केवलेति** । नन्वेवं श्रुतत्वत इति मूले श्रुतत्वोक्तिवैयर्थ्यमित्यतो हेतूकृतस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वस्यासिद्धिपरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेनाह ॥ **तस्य चेति** । कर्मणि निष्पन्नत्वाज्जिज्ञास्यशब्दस्य तेन कर्मण उक्तत्वेऽपि कर्तुरनुक्तत्वात्तिङाद्यनभिहिते कर्तरि कर्तृकरणयोस्तृतीयेति प्राप्ततृतीयाबाधकतया नित्यं प्राप्तायाः कर्तृकर्मणोः कृतीति कृद्योगलक्षणषष्ठ्याः कृत्यानां कर्तरि वेति सूत्रे कृत्ययोगे विकल्पितत्वेन तृतीयाषष्ठ्योरुभयोरप्यनुज्ञानाद्यत्प्रत्ययस्य च कृत्याः प्राङ्ण्वुल इति कृत्यप्रत्ययत्वात्तद्योगे तृतीयापक्षे युष्माभिरिति प्रसङ्गेऽपि षष्ठीपक्षेव इति षष्ठ्यादेशप्रयोगो युक्त इत्याशयेनाह ॥ **कृत्यानामिति** । मोक्षादिकर्तृत्वस्येत्यादिपदेन मोक्षदातेत्यादेः परिग्रहः ॥ **कर्तरि चेतीति** । एतच्च जयादित्यमतमभ्युपगम्योक्तम् । तन्मते हि तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य कर्तरि या षष्ठी सा तृजकाभ्यां न समस्यत इत्यर्थः । अत एव कर्तर्येव तृज्विधानात्कर्तुरभिहितत्वेन तृज्योगे षष्ठी नेत्यपां स्रष्टेत्यनुदाहृत्य भवतः शायिकेत्येवोदाहृतम्। कर्तरि चेत्यत्र कर्तरि यौ तृजकौ ताभ्यां कर्मषष्ठ्या न समास इत्यर्थः । अत्रापि कर्त-

रीत्येतदेकस्यैव विशेषणं तत्रैव सामर्थ्यात् । सम्भवे व्यभिचारे च सत्येव हि विशेषणविशेष्यभावो भवति । न च तृच् कर्तारं व्यभिचरति । तस्य कर्तर्येव विधानात् । अकस्तु व्यभिचरति । भावेऽपि तस्य विधानात् । सम्भवति चात्र कर्तरि चेति प्रतिषेधः । मोक्षादेरिति षष्ठ्याः कर्मणि षष्ठीत्वात्कर्तृशब्दस्य तृजन्तत्वात् । वस्तुतस्तु तृजकाभ्यां कर्तरीति तृजन्तेन षष्ठ्याः समासप्रतिषेधादित्येवात्र वक्तुमुचितम् । तथाहि । इह हि कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणं युक्तम् । साक्षाच्छ्रुतत्वात् । तृज्ग्रहणं चेहैवोपयुज्यते । वृत्तिकृदभिमते तूत्तरार्थता तस्य वक्तव्या स्यात् । तृच्प्रयोगे कर्तरि षष्ठ्या अभावात् । कर्तृकर्मणोरित्यनभिहिताधिकारात्तृचा च कर्त्रर्थस्याभिधानात् । कर्तरि चेत्यत्र तु कर्तृग्रहणं षष्ठ्या विशेषणं तस्याश्चाकेनैव समासप्रतिषेधः । तस्यैव तृजकाभ्यामित्यतोऽनुवृत्तेः । न च तृचोऽप्यनुवृत्तिरिति वाच्यम् । तद्योगे षष्ठ्यसम्भवस्यैवोक्तत्वात् । न चैवं कर्तरि चेत्यत्र तृचः सम्बन्धाभावात् । नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यत्राननुवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । अत्रैव तस्योपयोगसम्भवेनेष्टत्वात् । यद्धि यत्रोच्चारितं पदं तत्तत्रानुपयुज्यमानं सद्यदुत्तरार्थं तर्ह्ययुक्तमेव । तथाप्रकारस्तु कुत्रचिदेवागत्या स्वीक्रियते । सम्भवति तु तत्रैवोपयोगेनायं प्रकारो युज्यते । अत एवाह वृत्तिकारः । नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यत्र नास्तीति । सम्मतश्चायं प्रकारो हरदत्तादीनामिति दिक् ॥ **तृन्नयामिति** । एतच्च समाधानं कर्मत्वविवक्षां षष्ठीतत्समासनिषेधयोर्नित्यत्वविवक्षां चाश्रित्य द्रष्टव्यम् । न तु कर्तृशब्दस्य तृजन्तत्वतृनन्तत्वयोः षष्ठीसमासानुपपत्तिभिया । तथा हि । अस्तु तावत्कर्तृशब्दस्तृजन्त एव । न चोक्तरीत्या कर्तरि चेति तृजकाभ्यां कर्तरीति वा षष्ठीसमासनिषेधप्रसङ्गः । ताभ्यां कृल्लक्षणषष्ठीसमासस्यैव निषेधेन कर्मणो विद्यमानस्यापि कर्मत्वस्याविवक्षया शेषत्वविवक्षया या षष्ठी तत्समासस्याप्रतिषेधात् । न हि यावद्वस्तुनि वर्तते तावदवश्यं प्रयोगे विवक्षितव्यमेवेति नियमोऽस्ति । तथा सति वृक्षस्य शाखेत्यादावधिकरणत्वादेर्विद्यमानत्वात्तद्विवक्षाप्रसङ्गेन सप्तमीप्रसक्त्या षष्ठ्यभावप्रसङ्गात् । अत एवाह भाष्यकारः । एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेष इति । अत एव च न कर्मणि चेत्यप्यत्र षष्ठीसमासनिषेधः । सतोऽपि कर्मत्वस्याविवक्षितत्वात् । किञ्च निपातानामनेकार्थत्वात्कर्मणि चेत्यत्र चकार इत्यर्थे वर्तते । ततश्च कर्मणि चेत्यनेनोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यस्या एव षष्ठ्याः समासनिषेधविधिरित्या कृल्लक्षणषष्ठ्याः समासस्यानिषेधेन तत्समाससम्भवात् । यदि च तत्र या काचन कर्मषष्ठी गृह्येत तथा

सति कर्तरि चेति वा तृजकाभ्यामिति वा निषेधोऽनर्थक एव स्यात्कर्मणि चेत्यनेनैव तत्सिद्धेः । तस्मात्तृज्योगकर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तकारकषष्ठ्याः समाससम्भवेऽपि शेषषष्ठ्याः समासो युक्त एव । अत एव कैय्यटः कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति शेषषष्ठ्याः समास इति । कर्मत्वस्य विवक्षायामपि न कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तकृल्लक्षणषष्ठीसमासानुपपत्तिः । जनिकर्तुः प्रकृतिः । तत्प्रयोजको हेतुश्च । जाति-वाचको गुणगुणिविशेषक इत्यादित्रिमुनिनिर्देशेन कर्तरि चेत्यादिनिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनेन क्वचिदप्रवृत्तिसम्भवात् । अत एव भीष्मः कुरूणां भयशोकहन्ता हितकारक इत्यादिप्रयोगा अप्युपपन्नाः । एवं कर्तृशब्दस्य तृन्नन्तत्वेऽपि नानुपपत्तिः । न च तृन्योगे न लोकाव्ययेति षष्ठ्या निषे-धात्सैव न तत्समासस्तु दूरनिरस्त इति वाच्यम् । तृन्योगे कारकषष्ठ्या एव निषेधेन तस्याः समासासम्भवेऽपि शेषषष्ठ्यनिषेधेन तस्याः समासे दोषाभावात् । अवश्यं चैतत् । यन्न लोकेति कारकषष्ठ्या एव निषेधो न षष्ठीमात्रस्येति । अन्यथा ब्राह्मणस्य कुर्वन् ओदनस्य पचन् अपां पेरु-रसि न कस्य जिष्णवो गुणैरित्यादिषु षष्ठ्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । कारकषष्ठ्यास्तृनन्तेन समासाश्रयणेऽपि न दोषः । तृजकाभ्यां कर्तरीति तृचः सा-नुबन्धकस्य निर्देशेन तृन्व्यावर्त्येन न लोकेति निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनेन प्रकृतेऽप्रवृत्तिसम्भवात् । न ह्यसत्यां षष्ठ्यां समासप्रसङ्गोऽस्ति । अत एवाह न्यासकारः । तृनन्तमेतत् । न लोकाव्ययेति षष्ठीनिषेधस्त्वनित्यः । त्रकाभ्यामिति वक्तव्ये तृचः सानुबन्धकस्य ग्रहणादिति सङ्क्षेपः । अत्र तृजन्तत्वपरित्यागेन कर्त्रादिशब्दानां तृनन्तत्वाश्रयणमपि न तृजन्तत्वे षष्ठीसमासप्रतिषेधाभिया । कर्तरि चेति तृजन्तेन कर्तृशब्देन प्रतिषिद्धस्यापि याजकादिभिश्चेति प्रतिप्रसवेन तदुपपत्तेः । न च कर्तृशब्दस्यायाजकादित्वान्न प्रतिप्रसव इति वाच्यम् । स्युर्याजकोद्वर्तककर्तृकारकाः प्रयोजकोत्सा-हभर्तृवर्तकाः । अध्यापकस्नापकगोप्तृपूजका इति गणपाठे कर्तृशब्दस्य याजकादिषु पठितत्वात् । अवश्यं चैतदेवम् । वेदकर्तुरप्रसिद्धेरित्यत्र कर्तृशब्दस्य याजकादित्वमभ्युपेत्य षष्ठीसमासप्रतिषेधनिषेधप्रतिप्रसवस्य स्वयमेव टीकाकृताऽऽश्रितत्वात् । किन्तु प्रयोजनापेक्षया सृष्ट्यादिकारित्वे भगवतोऽ-पूर्णत्वप्रसङ्गात् । तदनपेक्षया कारित्वे चाप्रेक्षावत्त्वापत्तेर्न तस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वमिति प्रतिकूलतर्कपराहतिपरिहाराय सृष्ट्यादिकर्तृत्वस्य तत्स्वभाव-त्वान्न प्रयोजनापेक्षेति ज्ञापनाय ताच्छीलिकतृनन्तत्वाश्रयणमिह टीकायां कृतम् । प्रतिप्रसवस्यात्रानुक्तिस्त्वन्यत्रोक्तत्वादनुक्तावपि समानन्यायतया

शिष्यैरेव स प्रकार ऊह्यतामिति भावेन वेति सकलमकलङ्कम् ॥ **द्वितीयाया इति** । कर्मणि द्वितीयेति प्राप्तद्वितीयां बाधित्वा प्राप्तायाः कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठ्या न लोकेति प्रतिषेधे पुनः प्राप्ताया द्वितीयायास्तृजन्तेन कर्तृशब्देन मोक्षादीन्कर्ता मोक्षकर्तेति द्वितीयाश्रितातीत्यनेन सूत्रेण समास इत्यर्थः । तृजन्तेन कर्तृशब्देन षष्ठीसमासस्येति द्वितीयासमासस्याप्रतिषेधादिति भावः । ननु श्रितादिष्वपाठात्कर्तृशब्दस्य न द्वितीयासमासोऽपि न सम्भवतीत्यतः श्रितादिषु गम्यादीनामुपसङ्ख्यानाद्गर्गाकारस्य चाकृतिगणत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेनोक्तं श्रितादिष्विति । ज्ञानस्य रश्मित्वाभावेन समानाधिकरणसमासानुपपत्तेरुपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग इत्युपमितसमासोऽयमित्याह ॥ **ज्ञानरश्मय इति** । न च मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य इति मन्तान्मकारोपधादकारोपधात्परस्य मतुपो मस्य वत्वविधानान्मकारोपधत्वाद्रश्मिशब्दस्य ततः परस्य मतुपो मकारस्य वकारे रश्मिवदिति स्याद्रश्मिमदिति तु कथमिति वाच्यम् । तत्रैव सूत्रेऽयवादिभ्य इति यवादिभ्यः परस्य मतुपो वत्वस्य निषेधाद्रश्मिशब्दस्य यवादित्वेन ततः परस्य मतुपो वत्वाभावसम्भवात् । ज्ञानस्य रश्मिसाम्योक्त्या सिद्धमर्थमाह ॥ **व्याप्त्येति** ॥ **विशेषणोपादानमिति** । ज्ञानरश्मिमदिति विशेषणोपादानमित्यर्थः । पञ्चमी भयेनेति भयभीतभीतिभीभिर्योग एव पञ्चमीसमासस्मरणात्कथं बन्धान्मोक्ष इति पञ्चमीसमास इत्यतः कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बाहुलकस्यैव पञ्चमी भयेनेत्यादित्रिसूत्री प्रपञ्च इति वदता वृत्तिकृता बाहुलकोक्त्या ग्रामान्निर्गतो ग्रामनिर्गत इत्यादिपञ्चमीसमासनिर्वाहाङ्गीकारात्तद्वदेव बाहुलकादेव बन्धान्मोक्षो बन्धमोक्ष इति पञ्चमीसमासो युक्त एवेति सत्येव समाधाने उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता इति न्यायं मनसि निधाय प्रकारान्तरेण समाधत्ते ॥ **योगविभागादितीति** । सूत्रविभागादित्यर्थः । (पञ्चमीत्येकविभागः पञ्चम्यन्तशब्दरूपं येन केनापीष्टशब्देन समस्यते भयेनेत्यपरो योगः पञ्चमीत्येतदनुवर्त्य पञ्चम्यन्तं भयशब्देन समस्यत इति तस्यार्थो वर्णनीय इति भावः) । न च योगविभागो निर्मूलः । ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तप्त्वा परःसहस्राः शरदस्तपांसि (भवभूतिः) । अधिश्रयन्तीर्जनताः परःशता (माघः) इत्याद्यभियुक्तव्यवहारेषु सहस्रात्पराः शतात्परा इत्यादिविग्रहे पञ्चमीसमाससिद्धेरेव तन्मूलतया निर्मूलत्वाभावात् । अत्र हि पञ्चमीति योगविभागात्समासे राजदन्तादित्वान्मयूरव्यंसकादित्वाद्वा परनिपाते सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति पुंवद्भावे लोकाश्रयत्वाद्वा लिङ्गस्य विशेष्यनिघ्नतायां पारस्करा- ॥ ६ ॥

दित्वात्सुटि परःसहस्रा इत्यादि सिध्यति । यद्यपि परःसहस्रा इत्यादिसमासनिर्वाहोऽपि कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बाहुलकोक्त्यैव कर्तुं शक्यस्तथाऽप्यभियुक्तैर्योगविभागाश्रयणेनापि तन्निर्वाहाभ्युपगमात्तन्मूलतया तस्य ग्रहणम् । एतच्च पञ्चमी भयेनेत्येतत्सूत्रीयोपस्करग्रन्थे स्पष्टम् । सति गत्यन्तरे बाहुलकाश्रयणं योगविभागाश्रयणं वा क्लिष्टमित्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **षष्ठीसमासो वेति** । बन्धस्य मोक्ष इति शेषषष्ठ्या मोक्षशब्देन षष्ठीति षष्ठीसमास इत्यर्थः । जिज्ञासाया मोक्षसाधनतामुपपादयितुमनुरूपं शेषमाह ॥ **येन प्रसन्नेनेति शेष इति** । ज्ञात इति व्याख्यानमुपपादयति ॥ **गत्यर्थानामिति** । अनेकार्था हि धातव इति धातूनामनेकार्थत्वश्रवणादिति भावः ॥ **प्रसादमात्रस्येति** । अधममध्यमप्रसादस्य स्वर्गादिफलकत्वेन मोक्षसाधकत्वाभावादित्यर्थः । अस्येति जीवेशयोरन्यतरमात्रपरामर्शानुपपत्तेरुभयपरतया योजयति ॥ **अस्येशस्येत्यादि** । ईशस्येति कर्मणि षष्ठी जीवस्येति तु सम्बन्धमात्र इति ज्ञेयम् । नन्वेवं परम्पराश्रयणे जिज्ञासाया मोक्षसाधनत्वमिति मतभङ्ग इत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **स्थानान्तर इति** । पूर्वस्थानरूपे भाष्य इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । निर्बाधरूढिबलाज्जीव एवेदं ब्रह्मेति प्राप्ते जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो जीवत्वबाधकं विष्णुत्वसाधकं वाक्यशेषोक्तं लक्षणमाहेति प्रकारान्तरेणेत्यर्थः ॥ **उक्तेति** । ब्रह्मणो लक्षणमाहेति ग्रन्थेनेत्यर्थः ॥ **अत्रेति** । उत्तरप्रस्थान इत्यर्थः ॥ **अनुमानैरिति** । कार्यत्वाद्यनुमानैरित्यर्थः । यद्यपि कार्यत्वाद्यनुमानैः कर्तृमात्रं सिध्यति न तु शिवादिः कर्तेति । कर्तृमात्रं च विष्णोः कर्तृत्वाविरोधिलोकप्रसिद्ध्यादेरुभयत्र तुल्यत्वात् । तथाऽप्यनुमानानि न स्वप्रामाण्यनिषेधकश्रुत्युक्तेः कर्तरि पर्यवस्यन्ति किन्तु स्वप्रामाण्योपपादकागमोक्तेः कर्तर्येवेत्यनुमानैरन्येषां तथाऽवगमो युक्त इति भावः ॥ **तत्तदागमैरिति** । शैवाद्यागमैरित्यर्थः । मोक्षादिदत्वमिति शङ्काग्रन्थानुरोधादाह ॥ **मोक्षग्रहणमिति** ।

अ०—प्रत्यक्षावसितेभ्यः स्याद्यदि मोक्षः कथञ्चन ॥ किमित्यनादिसंसारमग्नाः सर्वा इमाः प्रजाः ॥ यस्मान्नियमतो दुःखहानिः प्रत्यक्षतो भवेत ॥ धावन्त्येव तमुद्दिश्य राजाद्यमखिलाः प्रजाः ॥ अनुमागम्यतो मोक्षो यदि स्यादनुमैव हि ॥ दृष्टपुरुषवन्मोक्षदातृतां विनिवारयेत ॥ तच्छास्त्रगम्य एवैको मोक्षदो भवति ध्रुवम् ॥ शास्त्रगम्यश्च नान्योऽस्ति मोक्षदत्वेन केशवात ॥ मोक्षदो हि स्वतन्त्रः स्यात्परतन्त्रः स्वयं स्तुतौ ॥ वर्तमानः कथं शक्तः परमोक्षाय केवलम् ॥ अन्याश्रयेण यद्येष दद्यान्मोक्षं स एव

सु० टि० ॥ ७ ॥

हि ॥ तेनानानुसृतो मोक्षं न दद्यादन्यवाक्यतः ॥ अतस्तदर्थमपि स ज्ञेयो विष्णुर्मुमुक्षुभिः ॥ यमेवैष इति श्रुत्या तमेवेति च सादरम् ॥ शास्त्रयोनित्वमस्यैव ज्ञायते वेदवादिभिः ॥ य एनं विदुरमृता इत्युक्तस्तु समुद्गः ॥ तदेव ब्रह्म परमामिति श्रुत्यावधारितः ।। यतः प्रसूतेति ततः सृष्टिमाह ततो हरिः ॥ शास्त्रयोनिर्न चान्योऽस्ति मुख्यतस्त्विति गम्यते ॥ शास्त्रयोनित्वमेतस्य ज्ञायते हि समन्वयात् ॥ समिति ह्युपसर्गेण परमुख्यार्थतोच्यते ॥ एवं परममुख्यार्थो नारायण इति श्रुतेः ॥ निर्धारणाय नाशब्दमिति वेदपतिर्जगौ ॥ कथं समन्वयो ज्ञेयः स्वल्पशाखाविदां नृणाम् ॥ वेदा ह्यनन्ता इति हि श्रुतिराहाप्यनन्तताम् ॥ अनन्तवेदनिर्णीतिर्महाप्रलयवारिधेः ॥ उत्तारणोपमेत्यस्मान्न ज्ञेयोऽत्र समन्वयः ॥

शं० चं० तृ० तृ० अ० १

सु०—मोक्षादिदातुः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं कुतः । परिशेषादित्याशयवान्प्रत्यक्षगम्यत्वं तावद्दूषयति ॥ **प्रत्यक्षेति** । यदि मोक्षादिदाता प्रत्यक्षः स्यादिति यावत् । कथञ्चन तत्सेवादिना । तदा सर्वेऽपि मुक्ताः स्युरित्यर्थः । मोक्षदातुः प्रत्यक्षत्वे कुतः सर्वैर्मुक्तैर्भाव्यमित्यत आह ॥ **यस्मादिति** । यस्मात्पुरुषाद्धेतोः । अमुमुक्षुत्वान्न धावन्तीत्याशङ्कानिवारणाय मोक्षस्वरूपं व्याख्यातं दुःखहानिरिति । न हि कोऽपि दुःखी दुःखं न जिहासतीति सम्भवति । प्रत्यक्षतः प्रत्यक्षगम्यात् । राजाद्यमिति सम्भावनयोक्तम् । दारिद्र्यदुःखं जिहासवो वदान्यं राजाद्यमिवेति वा । अनुमानगम्यत्वं दूषयति ॥ **अनुमेति** । यदि कश्चिन्मोक्षदातृत्वेनानुमीयत इत्यर्थः । अनुमैव पुरुषत्वादिका । अनुमानं सप्रतिपक्षत्वान्न तत्र प्रभवतीत्यर्थः । आगमास्त्वाप्तेरनिश्चयादसमर्था एवेत्याशयवान्परिशेषमुपसंहरति ॥ **तदिति** । तत्तस्मान्मोक्षदः पुरुषो ध्रुवं केवलं शास्त्रगम्य एव भवेदिति योजना । अस्त्वेवं तथाऽपि मोक्षदत्वेन शास्त्रगम्यत्वमन्येषां भविष्यति । तथा प्रतिभासादिति चतुर्थसूत्रस्य सङ्गतिं सूचयंस्तात्त्विति पदद्वयं व्याख्याति ॥ **शास्त्रेति** । मोक्षदत्वेन शास्त्रगम्यश्च केशवादन्यो नास्ति । किन्तु स एव । कुत इत्यतः सौत्रं हेतुं व्याख्याति ॥ **मोक्षदो हीति** । ॥ ७ ॥ स्वतन्त्र एव हि मोक्षदः स्यादित्यन्वयः । स्वातन्त्र्येण समन्वयश्च भगवत एव नान्येषाम् । यस्य च प्रतीयते श्रुत्यादौ स एव भगवान्विष्णुरिति भावः । परतन्त्रो मोक्षदः किन्न स्यादिति चेत् । स किं स्वतन्त्रमनाश्रित्य स्वयमेव मोक्षं दद्यादुत स्वतन्त्रमन्यमाश्रित्य । आद्ये दोषमाह ॥ **परतन्त्र इति** । परतन्त्र एव । केवलं परानपेक्षया । यद्यसौ स्वतन्त्रमनपेक्ष्यैव स्वभक्तमोक्षाय शक्तः

(प्रतीकग्रहणमेतत्)

स्यात्तर्हि स्वात्मानमपि मोचयेदिति न संसारी स्यादित्याशयः । द्वितीयं दूषयति ॥ **अन्येति** । एषोऽवान्तरेश्वरोऽन्यस्य स्वतन्त्रस्य विष्णोराश्रयेण स्वभक्ताय मोक्षं दद्यादिति यद्युच्यते तदा स स्वतन्त्रस्तेन मुमुक्षुणाऽननुसृतोऽसेवितोऽन्यस्यावान्तरेश्वरस्य मम भक्ताय मोक्षं देहीति प्रार्थनावाक्यमात्रेण मोक्षं नैव दद्यादित्यपि सम्भावितमेव । तथा लोके दर्शनादिति हिशब्दः। ततः किमित्यत आह ॥ **अत इति** । तदर्थमप्यवान्तरेश्वरान्मोक्षप्राप्त्यर्थमपि।स स्वतन्त्रः । तथा च भगवज्जिज्ञासाया अपरिहार्यत्वाद्व्यर्थावान्तरेश्वरस्य मोक्षदत्वकल्पनेति भावः । प्रकारान्तरेण हेतुं व्याचष्टे ॥ **यमेवेति** । अनेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतिमुपादत्ते। "तमेवं चेति श्रुत्या"। तमेवं विदित्वाऽति मृत्युमेतीति श्रुतिरनेनोपात्ता । नान्यः पन्था विद्यत इति वाक्यशेषेणादरो गम्यते । मोक्षदत्वेन शास्त्रयोनित्वमस्य विष्णोरेव । अनेन श्रुतीनां सम्यक् सादरमन्वयः समन्वय इत्युक्तं भवति । नन्वेतयोः श्रुत्योरेष इति तमिति च भगवानुच्यत इत्येतत्कुतः । प्रकरणादिपर्यालोचनया तदवधारणात्। तदिदमुक्तं वेदवादिभिरिति । अत्र श्रुत्यन्तरमाह ॥ **य एनमिति** । य एनं विदुरमृतास्ते भवन्तीति च श्रुत्येति पूर्वेण सम्बन्धः । मीमांसार्थमस्याः श्रुतेः पृथग्ग्रहणम् । अत्रैनमित्युक्तो हरिरित्येतत्कुत इत्यत आह ॥ **इत्युक्त इति** । य एनं विदुरिति श्रुतौ मोक्षहेतुज्ञानत्वेनोक्तस्तु यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्तीति समुद्रग उक्तः । तच्च हरेर्लिङ्गमित्यर्थः । प्रमाणान्तरमाह ॥ **तदेवेति** । इत्युक्त इति वर्तते । तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति श्रुत्या ब्रह्मत्वेनावधारितः । एतदुक्तं भवति । एनमित्युक्ते ब्रह्मपदश्रवणात्तस्य च भगवन्नामत्वाद्भगवानेवायमिति ज्ञायते । यद्यपि ब्रह्मपदस्यान्यत्रापि वृत्तिरस्ति तथाप्यमुख्यैव । न चैवमत्र शक्यते ग्रहीतुम् । तदेवेत्यवधारणविरोधात् । इदं खल्वस्य मुख्यतो ब्रह्मत्वमाचष्टे। अन्यत्र ब्रह्मशब्दवृत्तिमात्रस्य प्रामाणिकत्वेन निषेधानुपपत्तेरिति। युक्त्यन्तरमाह ॥ **यत इति**। यतः प्रसूता जगतः प्रसूतीति श्रुतिस्ततो य एनमित्युक्तान्मूलप्रकृतेः सृष्टिमाह । न च मूलप्रकृतेः कारणत्वं परमपुरुषादन्यस्य सम्भवति। अतोऽप्ययं भगवानिति । एतेन मोक्षादिकर्तृत्वस्य श्रुतत्वत इत्युक्तमपि विवृतं वेदितव्यम् । द्वितीयं हेतुव्याख्यानमुपसंहरति ॥ **तत इति** । मुख्यत इति

मोक्षदत्वेनेति यावत् । विष्णोरिवान्येषामपि शास्त्रयोनित्वं प्रतीयत इति यदुक्तं तत्परिहारार्थत्वेनापि सौत्रं हेतुं व्याचष्टे ॥ **शास्त्रेति** । अन्वय उपपत्त्यादिलिङ्गम् । यतो वाचो निवर्तन्ते इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणोऽवाच्यत्वमाशङ्क्य वाच्यत्वमीक्षत्यधिकरणे साध्यते । तदसङ्गतम् । प्राग्वाच्यताया अनुक्तत्वात् । शास्त्रयोनित्वस्य लक्षणादिनाऽपि सम्भवादित्यतोऽधिकरणं सङ्गमयितुं संशब्दं व्याख्याति ॥ **समिति** । परममुख्यार्थतोच्यते । सङ्कोचे (प्रमाणा) कारणाभावात् । ततः किमित्यत आह ॥ **एवमिति** । एवं मोक्षादिदत्वेन नारायणः श्रुतेः परममुख्यार्थ इत्यस्यार्थस्य निर्धारणायेति सम्बन्धः । यस्मात्समित्युपसर्गेण परममुख्यार्थतोच्यते । एवं तस्मात्सङ्गतिसद्भावान्नाशब्दमिति जगाविति वा । अत्राधिकरणं गतिसामान्यादिति सूत्रम् । तत्प्राग्वाच्यतासमर्थनपरं न भवतीति न व्याख्यातम् । तस्येदानीं सङ्गतिमाह ॥ **कथमिति** । संशब्दो द्व्यर्थो मुख्यवृत्त्येति सर्ववेदानामिति च । तत्र द्वितीयार्थोऽत्राक्षिप्यते । अत एवैकाधिकरणत्वमेषां सूत्राणाम् । संशब्दार्थाक्षेपसमाधानस्यैकत्वात् । उपक्रमादिलिङ्गैर्जगज्जन्मादिकारणत्वेन परमेश्वरे सर्ववेदानां समन्वयो न ज्ञातुं शक्यः । कुतः । नृणां स्वल्पायुःप्रज्ञादिमतां स्वल्पशाखावेदितृत्वस्यैव सम्भवेन सर्ववेदज्ञानासम्भवात् । वेदानामपि स्वल्पत्वे शक्यत एव तत्समन्वयो ज्ञातुमस्मदादिभिरपीत्यत आह ॥ **वेदा इति** । अनन्ता वै वेदा इति श्रुतिमनेनोपादत्ते । आद्यो हिशब्दः श्रौतवैशब्दार्थः । द्वितीयः श्रुतेः प्रसिद्धत्वं द्योतयति । अपिः समुच्चये । न केवलं पुरुषाः स्वल्पवेदविदः । किन्तु वेदा अप्यनन्ता इति । अनन्ततां वेदानामिति शेषः । सन्तु पुरुषाः स्वल्पविदो वेदाश्चानन्तास्तथाऽपि कथं समन्वयज्ञानमशक्यमित्यत आह ॥ **अनन्तेति** । स्वल्पशाखाविदामिति वर्तते । महाप्रलयवारिधेरुत्तारणोपमंति गमकत्वात्समासः । देवदत्तस्य गुरुकुलमिति यथा । यो यद्वाक्यं स्वरूपतो न जानाति स तत्रोपमक्रमाद्यनुसन्धाय वाक्यार्थमवधारयतीत्यसम्भावितमेतदिति भावः । एतदुक्तं भवति । विमताः पुरुषा न सर्ववेदसमन्वयज्ञानार्हाः सर्ववेदाज्ञत्वात् । यो यद्वाक्यं न जानाति नासौ तत्समन्वयमपि जानाति । यथा सम्मतः । विमता न सर्ववेदवेदनार्हा अल्पप्रज्ञादिमत्त्वात् यो यदपेक्षयाऽल्पप्रज्ञादिमान्नासौ तद्वेत्ति ॥ ८ ॥

यथा सम्मतः । वेदा वा नैतत्पुरुषवेद्याः । एतत्प्रज्ञाद्यतिक्रान्तत्वात् । यदेवं तदेवं यथा सम्मतमिति । आक्षेपमुपसंहरति ॥ **इत्यस्मादिति** । अत्र विष्णौ । ततश्च शाखान्तरे प्रतिपाद्यान्तरशङ्कया नोक्तार्थावधारणं सम्भवतीति भावः ।

टि०——तच्छास्त्रगम्य एवैक इत्युपसंहारानुसारेण प्रत्यक्षावसितेभ्य इत्यस्य तात्पर्यमाह ॥ **मोक्षादिदातेत्यादि** । यस्मात्प्रत्यक्षादिति सामानाधिकरण्यस्य बाधितत्वात्प्रत्यक्षपदं लक्षणया तद्गम्यपरमित्याशयेन तदनूद्य व्याचष्टे ॥ **प्रत्यक्षत इत्यादि** ॥ **सम्भावनयेति** । तादृशो राजादिरेव भविष्यतीति सम्भावनयेत्यर्थः । अत्र पक्षे सम्भावनाऽऽश्रयणीया भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **दारिद्र्येति** । दृष्टपुरुषवन्मोक्षदातृत्वं विनिवारयेदित्युतरग्रन्थानुसारेण व्याचष्टे ॥ **यदि कश्चिदिति** ॥ **मोक्षद इति** । मोक्षादिद इत्यर्थः ॥ **तथा प्रतिभासादिति** । मोक्षादिदत्वेन ज्ञात्वा शिवमित्यादिवदादिशास्त्रत एव रुद्रादीनां प्रतिभासादित्यर्थः । ननु च श्रुत्यादौ स्वातन्त्र्येण समन्वयोऽन्येषामेव प्रतीयते तत्कथमुच्यते स्वातन्त्र्येण समन्वयश्च विष्णोरेव नान्येषामितीत्यत आह ॥ **यस्य चेति** । तच्छब्दानामपि भगवति मुख्यत्वादिति भावः । यद्वा न नाम्नि विप्रतिपत्तिरित्याशयः । शिष्टं स्पष्टम् । किमनेन प्रमाणान्तरमुक्तं भवतीत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । विरोधादित्युक्तमेव विरोधं स्फोरयति ॥ **इदं खल्विति** । नन्वनेन ब्रह्मशब्दस्यान्यत्र वृत्तिनिषेधेन ब्रह्मणि वृत्तिमात्रसिद्धावपि न मुख्यत्वस्य लाभ इति नास्य मुख्यतो ब्रह्मत्वाभिधायकत्वमित्यत आह ॥ **अन्यत्रेति** ॥ **प्रामाणिकत्वेनेति** । बृहजातिर्जीवेत्याद्यभिधानादिसिद्धत्वेनेत्यर्थः । अन्यथा तत्प्रमाणबाधादिति भावः ॥ **परमपुरुषादन्यस्येति** । ब्रह्मरुद्रादिसमूहस्य लक्ष्म्यधीनत्वेन तस्य लक्ष्मीकारणताया अन्योन्याश्रयग्रस्तत्वादित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । मोक्षदत्वे श्रुत्युदाहरणेनेत्यर्थः ॥ **द्वितीयहेतुव्याख्यानमिति** । भगवतो मोक्षदातृत्वे जन्माद्यस्य यत इति श्रुतमित्येको हेतुरुक्तः शास्त्रयोनित्वादिति यो द्वितीयो हेतुस्तद्व्याख्यानमित्यर्थः ॥ **श्रुतिभिरिति** । उपलक्षणं चैतत् । शब्दो न यत्र पुरुकारकवान्क्रियार्थ इत्यादिस्मृतिभिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **प्रागिति** । समन्वयसूत्र इत्यर्थः । ननु समन्वयसूत्रे कारणत्वेन सकलशास्त्रप्रतिपाद्यत्वस्य ब्रह्मणि प्रतिज्ञातत्वाद्वाच्यत्वाभावे तदसम्भवादेव तल्लाभ इत्यतस्तस्यान्यथासिद्धिमुपपादयति ॥ **शास्त्रयोनित्वस्येति** । एवमित्यस्य व्याख्यानं मोक्षादिदत्वेनेति ॥ **यस्मादिति** । अनेन मूले समिति ह्युपसर्गेणेति

हिशब्दो यस्मादित्यर्थ इत्युक्तं भवति । एवमित्यस्य व्याख्यानं तस्मादिति । तस्यापि विवरणं सङ्गतिसद्भावादिति ॥ **प्रागिति** । ईक्षत्यधिकरण-व्याख्यावसर इत्यर्थः । अत एवेति परामृष्टमेव दर्शयति ॥ **संशब्दार्थेति** । अन्यथा गतिसूत्रस्यानन्ता वै वेदा इति श्रुतेर्वेदानामनन्तत्वेन शाखान्तरस्यान्यथात्वे शङ्किते सर्वे वेदा इत्यादिश्रुत्या प्रसिद्धशाखादृष्टान्तेनान्यत्रापि तदनुमानाच्छाखान्तरस्यापि प्रमाणत्वान्नैतच्छाखाविरोध इत्येवम्परत्वात्सूत्रान्तराणां तु वाच्यत्वसाधकत्वादर्थभेदेनाधिकरणभेदः स्यादिति भावः । ननूत्तारणपदस्य वारिधिपदेन सापेक्षतयाऽसमर्थत्वात्कथमुपमापदेन समासः स्यात्समर्थः पदविधिरिति सामर्थ्य एव तद्विधानादित्यत आह ॥ **गमकत्वात्समास इति** । विग्रहवाक्येन योऽर्थः प्रतीयते तस्य समासेन गम्यमानत्वात्सत्यपि सापेक्षत्वे उत्तारणोपमेति युक्तः समास इत्यर्थः । ननु गमकत्वमात्रेण कथं सापेक्षस्यापि समास इत्यतोऽत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह ॥ **देवदत्तस्येति** । यदि ह्युत्तारणपदस्य वारिधिपदेन सापेक्षत्वादुपमापदेन समासो नेष्यते तर्हि देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यपि समासो न स्यात् । तत्रापि देवदत्तस्य यो गुरुरिति देवदत्तपदापेक्षत्वेन गुरुपदस्यासमर्थतया कुलपदेन समासायोगात् । अतस्तत्र देवदत्तपदापेक्षस्यापि गुरुपदस्य कुलशब्देन समासो देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य कुलमिति विग्रहवाक्येन प्रतीयमानार्थस्यैव समासेन गम्यमानत्वाद्यथाऽऽश्रीयते तथा प्रकृतेऽपीति भावः । कथं समन्वयो ज्ञेय इत्याद्याक्षेपपरग्रन्थसमुदायस्य तात्पर्यमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ।

अनु०—इत्याशङ्काऽपनोदार्थं स आह करुणाकरः ॥ अशक्योत्तारणत्वेऽपि ह्यागमापारवारिधेः ॥ निर्णीयते मयैवायं रोमकूपलयोदिना ॥ यद्यप्यशेषवेदार्थो दुर्गमोऽखिलमानवैः ॥ मज्ज्ञानाव्याकृताकाशे प्राप्नोति परमाणुताम् ॥ इति प्रकाशयान्विश्वपतिराह प्रमेयताम् ॥ निखिलस्यापि वेदस्य गतिसामान्यमञ्जसा ॥ को नाम गतिसामान्यमनन्तागमसम्पदः ॥ ज्ञानसूर्यमृते ब्रूयात्तमेकं बादरायणम् ॥ अन्योऽप्यल्पमतिः शाखाचतुष्पञ्चगतं वसु ॥ जानन्ननुमितत्वेन ब्रूयात्तस्य प्रसादतः ॥ इति मुख्यतयाऽशेषगतिसामान्यवित्प्रभुः ॥ प्रतिजज्ञे दृढं यस्माद्देवानामपि पूर्यते ॥ अतो निखिलवेदानां सिद्ध एव समन्वयः ॥ इति सुज्ञापितार्थोऽपि पृथक् चाह समन्वयम् ॥

सु०—एतत्परिहारार्थत्वेन **सूत्रमवतारयति** ॥ **इत्याशङ्केति** । आह **गतिसामान्यादिति सूत्रमिति** शेषः । नन्वस्य

सूत्रस्य कोऽर्थः । सर्वाभिः शाखाभिरुत्पाद्यमाना ब्रह्मावगतेरेकरूपत्वात्सर्वा अपि शाखाः परमपुरुषमेकमेव जगज्जन्मादिकारणत्वेनावगमयन्तीति न क्वचिदप्यन्यथाप्रतिपादनं शङ्कनीयमिति चेत् । नन्वेतदेव वेदानामनन्तत्वेन ज्ञातुमशक्यत्वादुपक्रमादिभिस्तन्निर्णयो दूरे निरस्त इत्याक्षिप्तम् । पुनस्तदेवोच्यत इति किमनेन कृतं स्यादित्यतः सूत्रकृतोऽभिसन्धिमाह ॥ अशक्येति । मदन्यैरिति शेषः । हिशब्देन परोपन्यस्तं प्रमाणमभ्युपैति । उत्तारणं पारगमनम् । उपक्रमादिभिर्निर्णयनमिति यावत् । उदमुदकमस्यास्तीत्युदी । भूमविवक्षायामिनिः । समुद्र इत्यर्थः । रोमकूपे लयोदी यस्यासौ तथोक्तः । प्रलयसमुद्रसमानोऽपि वेदो मदीयज्ञानेऽन्तर्भवतीति भावः । एतदेव विवृणोति ॥ यद्यपीति । अव्याकृताकाशे परमाणुरिव मज्ज्ञानेऽन्तर्भवति । भूताकाशस्य परिमितत्वादव्याकृतग्रहणम् । विवरणाभावे पूर्वश्लोकोक्तं किञ्चिद्व्याहतं किञ्चिचासङ्गतं प्रतीयेत । अभिप्रायमुपसंहरति ॥ इतीति । उक्तप्रकारेण निखिलस्यापि वेदस्य स्वेनाञ्जसा प्रमेयतां प्रकाशयन्सूचयन्गतिसामान्यमाह न तु निरभिसन्धिर्येनोक्तदोषः स्यात् । विश्वपतिरिति सर्ववेदवित्त्वे प्रमाणम् । न हि पालनीयमविद्वान्पालको भवति । विश्वान्तर्गताश्च सर्वे वेदा इति । एतदुक्तं भवति सूत्रकारेण । सर्ववेदज्ञानासम्भवेन सर्ववेदसमन्वयाज्ञानं किं मानवादीनामुच्यते उत सूत्रकर्तुर्मम । आद्येऽपि किं विशेषतोऽथ सामान्यतोऽपि । आद्योऽभ्युपगम्यत एव द्वितीये तु वक्ष्यामः । न तृतीयः । मम सर्वज्ञत्वेनासिद्ध्याद्यप्राप्तेरिति । एवं चेद्यदि कश्चिदन्यः सूत्रकारवद्विषयान्तरे गतिसामान्यं ब्रूयात्तदा पुनरनिर्णय एवेत्यत आह ॥ को नामेति । ज्ञानेन सूर्य इव ज्ञानसूर्यः । यथा सूर्यः स्वतेजसा विश्वस्य प्रकाशकस्तथाऽयं ज्ञानेनेति । विना वातमित्यादिप्रयोगदर्शनाद्विनायोग इवर्तेर्योगेऽपि द्वितीया भवत्येव । इदमुक्तं भवति । किं सर्वज्ञो विपरीतं गतिसामान्यं ब्रूयात् । उतापरः । नाद्यः । सर्वज्ञोक्त्योर्विरोधायोगात् । योगे वा द्वयोः सार्वज्ञ्यानुपपत्तेः । द्वितीये सम्प्रतिपन्नसर्वज्ञसूत्रकारवचनविरोधान्मिथ्यादृष्टिर्वा प्रतारको वाऽसौ स्यादिति कथमनिर्णय इति । अस्तु भगवतः सर्वज्ञत्वेन गतिसामान्यज्ञानं परस्य तु कथम् । यदर्थमिदं शास्त्रमित्यतः सूत्रस्यार्थान्तरमाह ॥ अन्योऽपीति । अल्पम-

तिरष्यन्यस्तस्य प्रसादतः शाखाचतुष्पञ्चगतं वसु जानन्ननुमितत्वेनानन्तागमसम्पदो गतिसामान्यं ब्रूयादिति योजना । यासां शाखानामुदाहरणेन सूत्रकृता परमेश्वरसमन्वयोऽभिहितस्तदृष्टान्तीकृत्य शाखात्वाद्विप्रतिपन्नशाखानामपि तत्परत्वानुमानसम्भवादन्येषामपि गतिसामान्यज्ञानं युक्तमिति भावः । अनेन गतिसामान्यानुमानादिति सूत्रं व्याख्यातमिति । ननु चतुष्पञ्चशाखागतमिति वक्तव्यम् । ताद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति सङ्ख्याया उपसर्जनत्वात् । कडाराः कर्मधारय इत्युपसर्जनस्य परनिपातो भविष्यति । वर्गार्थौ वा चतुष्पञ्चशब्दौ । प्रपञ्चो यदि विधेतेति यथा । इदमेवास्तु सूत्रव्याख्यानं श्रोतृप्रत्यायनाङ्गत्वात् । न पूर्वम् । शङ्कानिरासाहेतुत्वात् । न हि सूत्रकारः सर्वज्ञत्वात्सर्ववेदगतगतिसामान्यं वेत्तीत्येतावताऽन्येषां शङ्का निवर्तत इत्यत आह ॥ इति मुख्यतयेति । इति प्रतिजज्ञ इति सम्बन्धः । मुख्यतयेत्यनुमानादिना विनाऽशेषवेदगतिसामान्यवित् । देवानामित्युत्तमाधिकारिणाम् । अपिः पदार्थे । शङ्केत्यर्थः । मधुनोऽपि स्यादिति यथा । पूर्यते निवार्यते । ये सूत्रकारस्य परमाप्तत्वं जानन्त्युत्तमाधिकारिणस्तेषां तदीयप्रतिज्ञामात्रेण शङ्का निवर्तत एवेति तान्प्रति पूर्वव्याख्यानम् । अन्यान्प्रति तु द्वितीयम् । तथा भाष्योक्तं गतिसामान्यश्रुतेरिति तृतीयं चेति भावः । नन्वनया पञ्चाधिकरण्या वक्तव्यस्योक्तत्वात्किमध्यायशेषेणेत्यतः प्रपञ्च्यप्रपञ्चनरूपां सङ्गतिं दर्शयन्नाह ॥ अत इति । अतीतप्रबन्धेनेत्यर्थः । पृथग्विस्तरेणाध्यायशेषेणेति शेषः ।

टि०---व्याघातमाशङ्क्य परिहरति ॥ मदन्यैरिति शेष इति ॥ परोपन्यस्तमिति । अनन्ता वै वेदा इति श्रुतिरूपमित्यर्थः । नन्वत इनि ठनाविस्युदकवाचिनोऽदन्तादुदशब्दान्मत्वर्थे इनिप्रत्यये सति निष्पन्नेनोदिन्शब्देन दण्डीत्यादिनेव मत्वर्थसम्बन्धमात्रप्रतिपादनेनोदकसम्बद्धवस्तुमात्रलाभात्तस्य च समुद्रं विहायान्यस्यापि सम्भवात्कथमनेन समुद्रलाभ इत्यतो नायं दण्डीत्यादिवत्सम्बन्धमात्रार्थकेनिप्रत्ययः किन्तु भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । ससंर्गोऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादय (वार्तिक) इत्यास्तिविवक्षायां भूमादिष्वर्थेषु मतुबादिविधानादस्तिविवक्षायां भूम्नि मतुबन्तेन गोमच्छब्देन बहुगोस्वामित्वस्येवास्तिविवक्षायां भूमार्थे इनिप्रत्ययान्तेनोदिन्शब्देन बहूदकसम्बन्धलाभात्तस्य च समुद्रं विहाया-

न्यत्रायोगाद्युक्तोऽनेन समुद्रलाभ इत्याशयेनाह ॥ भूमविवक्षायामिति ॥ रोमकूपे लयोदी यस्यासाविति । यद्यपि समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिरिष्टो न व्यधिकरणानां तथाऽपि पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति क्वचित्सामानाधिकरण्येऽपि तददर्शनात्कण्ठे काल इति क्वचिद्वैय्यधिकरण्येऽपि क्वाचिद्दर्शनादभिधानानभिधानयोरेव समासभावाभावप्रयोजकत्वेन सामानाधिकरण्यवैय्यधिकरण्ययोस्तदप्रयोजकत्वाद्युक्तो वैय्यधिकरण्येऽप्यत्र समास इति भावः । असङ्गतिपरिहाराय तात्पर्यमाह ॥ प्रलयेऽपीति ॥ किञ्चिद्व्याहतमिति । आगमापारवारिधेरशक्योत्तरणत्वेऽपीत्युक्तम् । अनिर्णेयत्वं निर्णेयत्वं च परस्परव्याहतम् । अखिलमानवैर्दुर्गम इति विवरणे तु न व्याहतिः । अत एव पूर्वं मदन्यैरिति शेषः पूरितः । वेदानामानन्त्यात्तन्निर्णयोऽनुपपन्न इत्याक्षिप्तेऽन्यैर्निर्णेतुमशक्यत्वेऽपि मयैव निर्णीयत इत्येतावदेवोत्तरं वक्तव्यम् । रोमकूपलयोदित्वकथनं त्वसङ्गतम् । उक्ताक्षेपपरिहारानुपयोगात् । मज्ज्ञानाव्याकृताकाशे प्राप्नोति परमाणुतामित्यनेन प्रलयसमुद्रसमानोऽपि वेदोऽपरिच्छिन्ने मज्ज्ञाने परमाणुरिवाव्याकृताकाशेऽन्तर्भवतीति तद्भावकथनेन विवरणे तु तस्योक्तपरिहारोपपादकतया सङ्गतिरुक्ता भवतीति ध्येयम् ॥ उक्तदोष इति ॥ पुनस्तदेवोच्यत इति । किमनेन कृतं स्यादित्युक्तदोष इत्यर्थः । अशक्येत्यादिभाष्येण कः सूत्रकृतोऽभिसन्धिरुक्तो भवतीत्यतस्तमाह ॥ इदमुक्तं भवति सूत्रकारेणेत्यादिना । विशेषत इत्यादौ सर्ववेदसमन्वयाज्ञानमिति सम्बन्धः ॥ वक्ष्याम इति । अन्योऽप्यल्पमतिः शाखाचतुःपञ्चगतं वस्त्वित्यादिना मानवादीनां सर्ववेदसमन्वयज्ञानमनुमानतो भविष्यतीति वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ असिद्ध्यादीति । सूत्रकारो न सर्ववेदसमन्वयज्ञानवान्सर्ववेदाज्ञत्वादिति विवक्षितानुमाने सर्ववेदाज्ञत्वहेतोरासिद्धिः । सर्वज्ञे तस्मिन्सर्ववेदसमन्वयाज्ञानस्य बाधितत्वाद्बाधश्च स्यादित्यर्थः । भगवतः सूर्यत्वस्य बाधितत्वादाह ॥ ज्ञानेनेति ॥ ज्ञानेन सूर्य इवेति । ज्ञानेनेति प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया । तृतीया तत्कृतार्थगुणवचनेनेति सूत्रेण तृतीयेति योगविभागाद्वा कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलवचनाद्वा तृतीयासमासोऽयम् । अत एव शशिकरपल्लवितः पिकध्वनिमुखरित इत्यादौ योगविभागाद्याश्रयणेनैव तृतीयासमासस्तत्सूत्रव्याख्यातृभिः समर्थितः । इवशब्दस्तु सादृश्यहेतुकमभेदोपचारं दर्शयितुं न तु क्रियावाक्यगं किन्तु ज्ञानेन सूर्य इत्येवेति ध्येयम् । इवार्थमेव व्यनक्ति ॥ यथेति । नन्वन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्त इति पञ्चमीविधानादृते देवदत्तादित्यादिवज्ज्ञानसूर्यादृत इति पञ्चम्या भवितव्यम् ।

ज्ञानसूर्यमिति द्वितीया तु कथमित्यतो विना वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना । विना हस्तिकृतान्दोषान् केनेमौ पातितौ द्रुमाविति विनाशब्दप्रयोगे द्वितीयाविधिस्तावत्परस्यापि सम्मतः । अत एवोक्तं वृत्तौ पृथग्विनानानाभिरिति योगविभागः कार्यो द्वितीयार्थ इति । उक्तं च हरदत्तेनाप्यत्रासत्यपि मुनित्रयवचने प्रयोगबाहुल्यादेवं व्याख्यातमिति । तथर्तेयोगेऽपि द्वितीयाविधिरवश्यमभ्युपगमनीयः । तन्निमित्तस्य ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्तीति ऋतेयोगे द्वितीयाप्रयोगस्यापि सद्भावादित्याशयेनाह ॥ **विना वातमित्यादीति** । तावताऽपि कथमनिर्णयशङ्कायाः परिहार इत्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** । तद्दृष्टान्तीकृत्येति मूलपाठः । क्वचिद्दृष्टान्तीकृत्येति पाठः । तत्र भगवत्परत्वे निर्णीतशाखारूपवाक्यार्थस्य सामान्येन तदिति परामर्श इति द्रष्टव्यम् । चतस्रः पञ्च वा समाहृताः शाखा इति विग्रहमभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **उपसर्जनत्वादिति** । इति समासशास्त्रे दिक्सङ्ख्ये इति सङ्ख्यायाः प्रथमानिर्दिष्टत्वात्प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमित्युपसर्जनत्वादित्यर्थः । ततश्चोपसर्जनं पूर्वमिति सङ्ख्याया एव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः । परिहरति ॥ **कडारा इति** । तथा च चतुः पञ्च च ताः शाखाश्चेति विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति विशेषणसमास एवायमिति भावः ॥ **वर्गार्थाविति** । चतुर्णां पञ्चानां वा वर्गश्चतुःपञ्चः शाखानां चतुःपञ्चःशाखा चतुः पञ्चस्तस्मिन्गतमिति विग्रहः । ननु पञ्चद्दशतौ वर्गे वेति वैकल्पिककनोविधानाच्चतुःपञ्चादिति वा चतुःपञ्चक इति वा भवितव्यम् । चतुःपञ्च इति तु कथमिति चेन्न । वाशब्देन कन्प्रत्ययस्येव डप्रत्ययस्यापि ग्रहीतुं शक्यत्वेन डप्रत्ययान्तत्वात्तथोपपत्तेरिति भावात् । पञ्चशब्दस्य वर्गार्थत्वं दृष्टं चास्तीत्याह ॥ **प्रपञ्चो यदीति** । प्रपञ्चशब्दान्तर्गतः पञ्चशब्दो वर्गार्थो यथेत्यर्थः । इदं च पञ्चानां वर्गः पञ्चः पञ्चद्दशतौ वर्गे वेति वाशब्देन पञ्चशब्दस्य निपातनाड्गीकारादिति प्राचीनं स्वकृतं तद्व्युत्पादनं मनसि निधाय दृष्टान्तीकरणमिति ध्येयम् । न केवलमन्येषां किन्तु देवानामपीत्यपिशब्दस्य समुच्चयार्थत्वभ्रान्तिं निवारयति ॥ **अपिः पदार्थ इति** । अप्रयुज्यमानस्य पदान्तरस्यार्थ इत्यर्थः । अपिः पदार्थसम्भावनेत्यादिस्मरणादिति भावः । तमेव दर्शयति ॥ **शङ्केत्यर्थ इति** । नन्वेवं कर्मप्रवचनीयापिशब्दयोगाद्देवानिति द्वितीयया भवितव्यम् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति स्मरणात् । तत्कथं देवानामिति षष्ठीत्यतस्तथा सति मधुनोऽपि स्यादित्यादावपिपदार्थे कर्मप्रवचनीयापिशब्दयोगान्मधुशब्दे द्वितीया-

प्रसक्त्या मधुन इत्यादिषष्ठ्यनुपपत्तिप्रसङ्गात्। यदि च तत्र मधुनोऽपि या मात्रा सैवापिशब्देन प्रयुक्ता न मध्विस्यपिशब्देन मधुनो योगाभावान्न तत्र द्वितीयाप्रसङ्ग इति मन्यसे तर्हीहापि देवानां या शङ्का तस्या एवापिशब्देन युक्तत्वेन देवानां तद्योगाभावान्न देवशब्देऽपि द्वितीयाप्रसङ्ग इति समम्। यदि चैवमपि कर्मप्रवचनीयापिशब्दयोगाच्छङ्काशब्दे द्वितीयाप्रसङ्ग इति मन्यसे हन्त तर्हि मधुनोऽपीत्यादावपि मात्राशब्दात्तत एव द्वितीया स्यादिति समम्। यदि च मात्राशब्दप्रयोगाभावान्न तस्माद्द्वितीया। यदा तु प्रयुज्यते तदा कर्मप्रवचनीयसंज्ञैव नास्ति। अप्रयुज्यमानस्य पदान्तरस्यार्थ एव तस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानादिति मन्यसे हन्त तर्हीहापि शङ्काशब्दस्याप्रयोगान्न तस्माद्द्वितीया प्रसज्यते। यदा तु प्रयुज्यते शङ्काशब्दस्तदा तस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञैव नास्ति। अप्रयुज्यमानस्य पदान्तरस्यार्थ एव तद्विधानादिति शङ्काशब्देऽपि न द्वितीयाप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्यापिशब्दस्याप्रयुज्यमानपदार्थार्थत्वमनुरूपदृष्टान्तकथनेनोपपादयति ॥ **मधुनोऽपीति**। (अत्राप्रयुज्यमानस्य बिन्दुपदस्यार्थे यथाऽपिशब्दात्तेन बिन्दुः स्यादित्यर्थो लभ्यते तथाऽत्राप्यप्रयुज्यमानस्य शङ्कापदस्यार्थे शङ्कारूपेऽपिशब्दस्तेन दोषाणां शङ्का पूर्यत इत्यर्थो लभ्यत इत्यर्थः)। प्रपञ्च्यप्रपञ्चकभावस्य मूलारूढत्वासिद्ध्यर्थं पृथक्पदं तत्परतयाऽनूद्य व्याचष्टे ॥ **पृथग्विस्तरेणेति**। मूलेऽध्यायशेषस्य प्रपञ्चकताया अनुक्तेस्तल्लाभायापेक्षितशेषमाह ॥ **अध्यायेति**।

अ०—तत्र प्रथमतोऽन्यत्र प्रसिद्धानां समन्वयः ॥ शब्दानां वाच्य एवात्र महामल्लेशभङ्गवत् ॥ इतोऽप्यभ्यधिकत्वेऽपि तुर्यपादोदितस्य तु ॥ महासमन्वये तस्मिन्नाधिकारोऽखिलस्य हि ॥ ब्रह्मैवाधिकृतस्तत्र मुख्यतोऽन्ये यथाक्रमम् ॥ दुर्गमत्वाच्च नैवात्र प्राथम्येनोदितोऽञ्जसा ॥ अतोऽन्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां निर्णयाय तु ॥ प्रवृत्तः प्रथमं देवस्तत्रानन्दादयो गुणाः ॥ ईशस्यैवेति निर्णीताः श्रुतियुक्तिसमाश्रयात् ॥ देवतान्तरगास्सर्वे शब्दवृत्तिनिमित्ततः ॥ विष्णुमेव वदन्त्यद्धा तत्सङ्गादुपचारतः ॥ अन्यदेवान्वदन्तीह विशेषगुणवत्त्वतः ॥ विष्णुमेव परं ब्रूयुरेवमन्येऽप्यशेषतः ॥

सु०—तत्र प्रथमपादेऽन्यत्र प्रसिद्धानां नामात्मकानां शब्दानां समन्वयोऽभिधीयते। द्वितीयेऽन्यत्र प्रसिद्धानां लिङ्गात्मकानाम्। तृतीये तत्रान्यत्र प्रसिद्धानामुभयरूपाणाम्। चतुर्थेऽन्यत्रैव प्रसिद्धानामित्युक्तम्। तमेतं क्रममुपपादयन्नाह ॥ तत्रेति। तत्र प्रथमाध्याये प्रथमतः प्रथमपादे शब्दानां नामात्मकानामत्र विष्णौ। महामल्लेशभङ्गेन तुल्यं वर्तत इति तथा। यथाऽनेकेषु मल्लेषु

देवानां

त्य

प्रत्यर्थितयाऽवस्थितेष्वपि भगवता कृष्णेन प्रधानत्वाच्चाणूरादिमल्लानामेवादौ भङ्गो विहितस्तथेत्यर्थः । उभयत्र प्रसिद्धानां हि शब्दानां समन्वयेऽन्यत्रप्रसिद्धिनिवारणमात्रे यत्नो विधेयः । अन्यत्र प्रसिद्धानां तु भगवति प्रसिद्धिरप्युपपादनीयेति । तत एतेषां प्राधान्यम् । लिङ्गात्मकाश्च धर्मवचना व्यवधानेनान्यबुद्धिं जनयन्ति । नामात्मकास्तु सत्त्ववचनाः साक्षादेवेति तत्समन्वये यत्नगौरवमस्तीति लिङ्गात्मकेभ्यो नामात्मकानां प्राधान्यमिति । यदि प्राधान्यादन्यत्र प्रसिद्धानां नामात्मकानां शब्दानां समन्वयः प्रथमपादे वक्तव्यः स्यात्तदा चतुर्थपादोदितस्यान्यत्रैव प्रसिद्धानां शब्दानां समन्वयस्येतोऽपि प्राधान्यात्प्राथम्यं भवेत् । अन्यत्र प्रसिद्धेरन्यत्रैव प्रसिद्धिर्बलीयसीत्यत आह ॥ इत इति । तुर्यपादोदितस्य समन्वयस्येतोऽत्यभ्यधिकत्वेऽप्यसावत्राध्याये प्राथम्येन नैवोदित इति सम्बन्धः । **तत्तु समन्वयादिति** सङ्क्षेपेण तस्याप्यत्रोक्तत्वादञ्जसेत्युक्तम् । कुतो नोदित उत्सर्गस्यापवादविशेषसद्भावादिति तुशब्दः । तमेवापवादहेतुं दर्शयति ॥ **महासमन्वय इति** । तर्हि न वक्तव्य एव निरधिकारिकत्वात् । न हि गायमानो बधिरेषु गायतीत्यत उक्तं ब्रह्मैवेति । नैकाधिकारिकं शास्त्रमित्यतोऽन्य इत्याद्युक्तम् । सर्वाधिकारिसाधारणमर्थमादावभिधायासाधारणं पश्चाद्वक्ष्यामीत्याशयः सूत्रकारस्य । तत्र साधारणे त्विदं तारतम्यं चिन्तितमिति । दुर्गमत्वाच्चेति हेत्वन्तरम् । प्रथमं बुद्धावनारोहादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । ब्रह्मादीनामेव तत्र यद्यपि मुख्याधिकारिता । तथाऽप्यस्मदादीनामीषदधिकारोऽस्त्येव । न च मन्दानामसौ समन्वयः प्रथमं बुद्धिमधिरोहति । साधारणसमन्वयज्ञानेन वैदिकव्युत्पत्त्यनुरक्ता तु बुद्धिः क्रमेण तत्राप्यवतरतीति । ततः किमित्यत आह ॥ **अत इति** । प्राधान्यादतिप्राधान्यस्योपपादितत्वाच्चेत्यर्थः । तुशब्दोऽवधारणे । तत्रानन्दमयाधिकरणस्याद्यत्वे हेतुं सूचयन्नाह ॥ **तत्रेति** । तत्र समन्वयप्रपञ्चने । प्रथममित्यनुवर्तते । सर्वेषु हि शुभेषु मूर्धाभिषिक्ता आनन्दविज्ञानादयः । अतो माङ्गलिक आचार्यस्तच्छब्दसमन्वयमादावाहेति । अन्तरधिकरणस्याकाशाधिकरणस्य चानन्दमयाधिकरणसङ्गतत्वे समाने कुतः क्रम इत्यतस्तत्र हेतुं सूचयन्नन्तराधिकरणतात्पर्यमाह ॥ **देवतेति** । देवताः खलु जडेभ्यो

मुख्याः । अतस्तद्वाचिनामाकाशादिजडवाचिभ्य उत्कर्षः । सर्वे शब्दा अद्धा वचनवृत्त्यैव नोपचारेण कथम् । शब्दवृत्त्योर्योगरूढ्योर्निमित्तानां बहुलप्रयोगादीनां हरौ विद्यमानत्वात् । तत्किमन्यत्र शब्दानां वृत्तिरेव नास्ति । येन विष्णुमेवेत्यवधार्यत इत्यत आह ॥ **तत्सङ्गादिति** । उपचारप्रकारश्च प्रागेव विवृतः । अक्षादिशब्दवदुभयत्र साम्येन प्रवृत्तिः किन्न स्यादित्यत आह ॥ **इहेति** । इन्द्रादिशब्दा हि परमैश्वर्यादिगुणान्वदन्ति । ते च भगवत एवासाधारणा इति तमेव परं मुख्यं ब्रूयुः । इह देवतान्तरे । तथा नेति शेषः । यद्वेह देवेषु तत्सङ्गादिति पूर्वत्र सम्बन्धः । रूढिनिमित्तातिशयस्याप्येतदुपलक्षणम् । उत्तराधिकरणेष्वप्येवं क्रमनिमित्तादिकं स्वयमूहनीयमित्याशयवानाह ॥ **एवमिति** । विष्णुमेव परं ब्रूयुरिति वर्तते ।

टि०—॥ **चतुर्थ इति** । यद्यप्यनुव्याख्यानेऽयं प्रकारो नोक्तस्तथाऽपि भाष्येऽस्योक्तत्वाभिप्रायेणेयमुक्तिरिति ध्येयम् । यद्वाऽनुव्याख्याने प्रथमे तत्रान्यत्र प्रसिद्धानां विष्णावेव समन्वयमिति द्वितीये च लिङ्गात्मकानां शब्दानां वृत्तिर्नारायणे परे चिन्त्यत इति तृतीये च तत्रान्यत्र प्रसिद्धानां लिङ्गनाम्नां पुनर्हरिः । विशेषान्मुख्यतो वृत्तिं स्वस्मिन्नेवात्र वक्ष्यज इति पादत्रयेऽपि प्रतिपाद्यस्य कण्ठरवेणैवोक्तत्वाच्चतुर्थे तदनुक्तावप्युक्तत्रिविधशब्दसमन्वयप्रतिपादकत्वे तस्य वैय्यर्थ्यापत्त्या तद्भिन्नशब्दसमन्वयप्रतिपादकत्वस्यावश्याश्रयणीयत्वादन्यत्रैव प्रसिद्धानां तत्र समन्वय इत्यप्युक्तप्रायमेवेति भावेनेयमुक्तिरिति भावः ॥ **क्रममुपपादयन्निति** । महामल्लेशभङ्गन्यायेनातिप्रयत्नसाध्यस्य प्राथम्ये आदावन्यत्रैव प्रसिद्धानां ततोऽन्यत्र प्रसिद्धनाम्नां ततोऽन्यत्र प्रसिद्धलिङ्गानां तत उभयत्र प्रसिद्धनामलिङ्गानामिति क्रमः स्यात् । सोपानारोहणन्यायेनानतिप्रयत्नसाध्यस्य प्राथम्ये चादावुभयत्र प्रसिद्धानां ततोऽन्यत्र प्रसिद्धलिङ्गानां ततोऽन्यत्र प्रसिद्धनाम्नां ततोऽन्यत्रैव प्रसिद्धलिङ्गानामिति क्रमो भवेदिति । अन्यत्र प्रसिद्धानां पूर्वं समन्वयः । तत्रापि नाम्नां पूर्वमनन्तरं लिङ्गानां तदनन्तरमुभयत्र प्रसिद्धानामन्तेऽन्यत्रैव प्रसिद्धानामिति क्रमस्य सर्वथाऽप्ययोगात्तमुपपादयन्नित्यर्थः । मूले प्रथमत इत्याद्यादित्वात्सप्तम्यर्थे तसिरिति भावेनाह ॥ **प्रथमपाद इति** । द्वितीयपादे समन्वेतव्यशब्दानां लिङ्गात्मकानामिति लिङ्गत्वोक्त्या लब्धमर्थमाह ॥ **नामात्मकानामिति** । तत्र तस्येवेत्यनेन वत्यप्रसक्तेस्तदनुपपत्तिमाशङ्क्य

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्यनेन वतिमाश्रित्याह ॥ **महामल्लेशेति** ॥ **तथेति** । महामल्लेशभङ्गवदित्यर्थः । अत्र महामल्लेशभङ्गेन तुल्यं वर्तत इति महामल्लेशभङ्गवदिति वक्तव्ये तथाऽनुक्त्वा तथेति सामान्येन वचनं तथोक्तौ गौरवप्रसङ्गाल्लाघवमनुसृत्येति द्रष्टव्यम् । भवेदेतदेवं यदि मल्लान्तरापेक्षया चाणूरादिमल्लानामिवोभयत्र प्रसिद्धशब्दापेक्षयाऽन्यत्र प्रसिद्धानां तेषां तत्रापि लिङ्गात्मकान्यत्र प्रसिद्धशब्दापेक्षया नामात्मकानां तेषां प्राधान्यं स्यात् । तदेव कुत इत्यत उभयत्र प्रसिद्धशब्दापेक्षयाऽन्यत्र प्रसिद्धानां तावत्प्राधान्यमुपपादयति ॥ **उभयत्रेति** ॥ **निवारणमात्रमिति** । न तु भगवति प्रसिद्धिव्युत्पादनेऽपि यत्नो विधेयस्तस्याः पूर्ववादिनाऽप्यभ्युपगमादिति भावः ॥ **भगवति प्रसिद्धिरिति** । भगवति प्रसिद्धिरपीत्यर्थः । नान्यत्र प्रसिद्धिनिवारणमात्रेण कृतार्थता किन्तु भगवति प्रसिद्धिरप्युपपादनीयेत्यर्थः । भगवति प्रसिद्धिरप्युपपादनीयेति पाठे तु न किञ्चिदेतत् ॥ **तत इति** । उभयत्र प्रसिद्धानां ब्रह्मणि समन्वयस्यान्योपस्थितिमात्रेण प्रतिबन्धादन्यत्र प्रसिद्धशब्दसमन्वयस्य चान्योपस्थितिब्रह्मानुपस्थितिभ्यामतिप्रतिबन्धात्तच्छब्दसमन्वयस्य बहुप्रयत्नसाध्यत्वादुभयत्र प्रसिद्धापेक्षया प्राधान्यमित्याशयः । लिङ्गापेक्षया नामात्मकानां प्राधान्यमुपपादयति ॥ **लिङ्गात्मकाश्चेति** । व्यवधानेनावयवार्थकथनद्वारेण ॥ **नामात्मका इति** । आपाततो रूढा योगरूढियुक्ता वेत्यर्थः ॥ **सत्त्ववचना इति** । द्रव्यवचना इत्यर्थः । चादयोऽसत्त्व इति स्मरणादिति भावः ॥ **इतोऽपि प्राधान्यादिति** । अन्यत्र प्रसिद्धशब्दस्य समन्वयेऽन्योपस्थितिब्रह्मानुपस्थितिभ्यामिति प्रतिबन्धादन्यत्रैव प्रसिद्धशब्दसमन्वये चान्योपस्थितिब्रह्मानुपस्थितिभ्यां ब्रह्मपरत्वस्याप्यशक्यकल्पनत्वशङ्कया चातितरां प्रतिबन्धात्तत्समन्वयस्यातिबहुप्रयत्नसाध्यत्वादन्यत्र प्रसिद्धेभ्योऽन्यत्रैव प्रसिद्धानां प्राबल्यमिति भावः ॥ **इदं तारतम्यमिति** । उभयत्र प्रसिद्धापेक्षयाऽन्यत्र प्रसिद्धानां तत्रापि लिङ्गापेक्षया नाम्नां प्राधान्यमिति तारतम्यमित्यर्थः ॥ **उत्सर्गस्येति** । प्रधानं प्रथमं वक्तव्यमित्युत्सर्गस्येत्यर्थः ॥ **हेत्वन्तरमिति** । अन्यत्रैव प्रसिद्धशब्दसमन्वयस्याप्राथम्य इति शेषः । तर्हि सर्वथाऽवक्तव्यतापत्तिरित्यतो व्याचष्टे ॥ **प्रथममिति** । ननु चान्यत्रैव प्रसिद्धशब्दसमन्वयस्य ब्रह्मादीनां प्रथममेव बुद्धावारोहादस्मदादीनां तु तत्रानधिकारेण बुद्धौ तदारोहप्रसक्तेरेवाभावादस्मदादीनामप्यधिकाराभ्युपगमे च प्रथममनारोहे उत्तरत्रापि तदनारोहस्योत्तरत्र तदारोहे च पूर्वमपि तदारोहस्य च प्रसङ्गान्न दुर्गमत्वस्य तत्र हेतुत्वं

सम्भवतीत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **मन्दानामिति** । सर्वथा समन्वयप्रकारानभिज्ञानामित्यर्थः । चतुर्थपादे तन्निरूपणेऽपि कथं बुद्धावारोह इत्यत आह ॥ **साधारणेति** । पादत्रयोक्तसमन्वयज्ञानेनेत्यर्थः ॥ **क्रमेणेति** । प्रथमाधिकरणेऽल्पतमा द्वितीयाधिकरणेऽल्पतरा तृतीयादिष्वल्पेत्येवं क्रमेणेत्यर्थः ॥ **तत्रापीति** । प्रकरणेषु व्युत्पन्नबुद्धेः शास्त्रेऽवतारदर्शनादिति भावः ॥ **समान इति** ॥ **अदृश्येनाल्प इत्युक्तमिति** । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यादित्याकाशस्यानन्दमयत्वे हेतुरुक्त इत्यादितत्तदधिकरणभाष्योक्तरीत्येत्यर्थः । तत्किमसन्दिग्धशब्दस्येव लोके सर्वशब्दानां लक्षणैव तथा सति गङ्गातीरयोरविशेषप्रसङ्गः । ईक्षत्यधिकरणार्थस्य च मूले निहितः कुठार इत्यतो नायमसन्दिग्धशब्दस्येवेन्द्रादिशब्दानां पुरन्दरादिषु लक्षणैव । रूढेरभिधानसिद्धत्वाद्योगनिमित्तस्य च परमैश्वर्यादेः सद्भावात्किन्तु परमेश्वरविषययो रूढियोगयोरपराधीनत्वनिरङ्कुशत्वाभ्यामन्यत्र तु तदधीनत्वाल्पत्वाभ्यां मुख्यार्थतायामेवायं विभाग इत्युपचारप्रकारः । तस्मात्परममुख्यत्वं विष्णावन्यत्र मुख्यतेत्येतदनुव्याख्यानव्याख्यावसरे आनुमानिकपादे विवृतमित्याह ॥ **उपचारप्रकारश्चेति** । अत्र पक्षे तथा नेति शेषः पूरणीयो भवतीत्यपरितोषादाह ॥ **यद्वेति** ॥ **शब्दवृत्तिनिमित्तत इति** । शब्दवृत्त्योर्योगरूढ्योर्निमित्तभूतबहुलातिप्रयोगानां हरौ सद्भावप्रतिपादनात्तदुपपादकेऽस्मिन्वाक्ये विशेषगुणवत्त्वत इति योगनिमित्तातिशयमात्रकथनमनुपपन्नमित्यत आह ॥ **रूढनिमित्तातिशयस्येति** । नन्वन्तराधिकरणेनाकाशाधिकरणस्येव प्राणाद्यधिकरणानामपि सङ्गतिसद्भावात्कुतस्तत्क्रम इत्यत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरित्यादिश्रुत्याऽऽकाशादेर्वाय्वादिकारणत्वाभिधानात्तदनुसारेणाकाशप्राणज्योतिरधिकरणानां क्रम इति क्रमनिमित्तं स्वयमूहनीयमित्याशयेनाह ॥ **उत्तराधिकरणेष्वपीति** । एवमन्येऽप्यशेषत इत्यस्य साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासतां पूर्वानुवृत्त्या परिहरति ॥ **विष्णुमिति** । वर्ततेऽनुवर्तते ।

अ०--इत्यन्यत्र प्रसिद्धोरुशब्दराशेरशेषतः ॥ ज्ञाते समन्वये विष्णौ लिङ्गैर्ह्येष समन्वयः ॥ तेषामन्यगतत्वे तु न स्यात्सम्यक् समन्वयः ॥ इत्येवाशेषलिङ्गानां ब्रह्मण्येव समन्वयम् ॥ आहोभयगतत्वं च स्यादतो लिङ्गशब्दयोः ॥ इति संशयनुत्त्यर्थमुभयत्र प्रतीतितः ॥ शब्दानां वर्तमानानां सलिङ्गानां विशेषतः ॥ समन्वयो हरावेव यन्नैवान्यत्र मुख्यतः ॥ शब्दा लिङ्गानि च यतो नैवान्यत्र स्वतन्त्रता ॥ अस्वतन्त्रेषु शब्दस्य वृत्तिहेतुर्न मुख्यतः ॥ यतोऽतो यदधीनास्ते शब्दार्थत्वमुपागताः ॥ मत्यल्पेनैव शब्दस्य

वृत्तिहेतुगुणेन तु ॥ अयो यथा दाहकत्वं स पवेशः स्वतन्त्रतः ॥ मुख्यशब्दार्थं इति हि स्वीकर्तव्यो मनीषिभिः ॥ इत्याहैवं च शब्दानां नारायणसमन्वये ॥ सिद्धेऽप्यशेषशब्दानां न कथश्चन युज्यते ॥ विरोधादवरत्वादेरपि प्राप्तिर्यतो भवेत् ॥ इति चेदवरत्वादि द्विविधं ह्युपलभ्यते ॥

सु०—अन्यत्र प्रसिद्धानां नामात्मकानां शब्दानामनन्तत्वात्कथं पादपरिसमाप्तिरित्याशङ्कां निराकुर्वन्प्रथमपादार्थमनूद्य द्वितीयपादस्य सङ्गतिमाह ॥ **इत्यन्यत्रेति** । समानन्यायसञ्चारविषयत्वादिति भावः । ज्ञाते प्रथमपादेन । शङ्का जायत इति शेषः । कथमिति । प्रायेण लिङ्गबलेन ह्येष नामात्मकशब्दसमन्वयोऽभिहितः । लिङ्गानां चान्यगतत्वं प्रतीयते । ततश्च विरुद्धत्वात्तैः प्रतीतः समन्वयः सम्यङ्न स्यादेव । न हि कृतकत्वेन नित्यत्वज्ञानं सम्यगुत्पद्यते । इतिशब्दः शङ्कासमाप्तौ । तत्परिहारायान्यत्र प्रसिद्धानामशेषलिङ्गानाम् । आह द्वितीयपादे । नन्वेवं तर्हि **यान्यन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यादौ** समुद्रान्तस्थत्वादीनि लिङ्गानि साधनत्वेनोक्तानि तेषामिह विचारः करणीयः । न चैवम् । किन्तु यान्युक्तानि न तानि विचार्यन्ते । यानि च विचार्यन्ते न तान्युक्तानि । उच्यते । सर्वश्रुतिगताः सर्वेऽप्यन्यत्र प्रसिद्धा नामात्मकाः शब्दा भगवद्विषया एव । तत्र तत्र श्रुतैः सर्वैर्लिङ्गैरिति हि प्रथमपादस्यार्थः । तत्र यानि लिङ्गान्यसन्दिग्धानि तानि विहायेतराणि विचार्यन्त इति को विरोधः । अत एवाशेषत इत्युक्तं प्राक् । तृतीयपादस्य प्रथमद्वितीयाभ्यां सङ्गतिमाह ॥ **उभयेति** । भगवत्तदितरविषयत्वम् । अतोऽन्यत्र प्रसिद्धानां भगवत्परत्वस्य समर्थनात् । लिङ्गात्मकानां नामात्मकानां च शब्दानाम् । नन्वन्यवाचित्वनिरासोऽपि तत्रैव नेतर इत्यादिना विहित एव । तत्कथं शङ्कोदयः । मैवम् । अन्यत्र तात्पर्याभावो हि नेतर इत्यादिना दर्शितः । शक्तिस्तूभयत्र स्यादेव । तर्हि त एव पुनर्विचार्याः । सत्यम् । तेष्वेव यत्र यत्र विचारप्राप्तिस्ते विचार्यन्ते । यद्वा यत्रानुपपत्त्यादीनां सञ्चारः सुगमस्तान्विहायान्यत्रोभयगतत्वं शङ्केतैवेति युक्तमुक्तम् । तथा च तत्त्वित्यवधारणानुपपत्तिरिति शङ्काशेषः । इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं तृतीयपादमारब्धवानिति शेषः । इत्याहेति वक्ष्यमाणेन वा सम्बन्धः । कथमियमाशङ्का तृतीये परिहृतेत्यतस्तात्पर्यमाह ॥ **उभयत्रेति** । हरौ तदितरत्र च । प्रतीतितो न तु

वस्तुतो वर्तमानानां सलिङ्गानां शब्दानां नाम्नां लिङ्गानां च हरावेव विशेषतः परममुख्यया वृत्त्या तात्पर्येण च समन्वयः । कुत इत्यत आह ॥ **यदिति** । यद्यस्माद्वर्तन्त इति शेषः । एतदपि कुत इत्यत आह ॥ **यत इति** । स्वतन्त्रतास्तीति शेषः । स्वातन्त्र्याभावेऽपि कुतोऽन्यत्र शब्दानां मुख्यवृत्त्यभाव इत्यत आह ॥ **अस्वतन्त्रेष्विति** । नन्वन्येषामस्वतन्त्रत्वात्तेषु मुख्यतः शब्दप्रवृत्तिहेतोर्गुणादेरभावान्मुख्यतः शब्दा न वर्तन्त इति चेत् । मा वर्तिषत । तथाऽपि विशेषतः समन्वयो हरावेवेत्येतत्कुत इत्यत आह ॥ **अत इति** इतरस्य मुख्यार्थत्वाभावादित्यर्थः । भाव्यं खलु शब्दस्य मुख्यार्थेन । अन्यथा तदपेक्षस्यामुख्यस्यानुपपत्तेः । तथा च द्वयोः प्रसक्तयोरेकस्य मुख्यार्थत्वानुपपत्तावितरस्य मुख्यार्थत्वमावश्यकमेव । यदधीनास्त इत्यादिना युक्त्यन्तरमाह । ते भगवतोऽन्ये पदार्था भगवदपेक्षयाऽत्यल्पेनैव शब्दप्रवृत्तिहेतुना गुणादिना यस्मिन्भगवत्यायत्ताः सन्तः शब्दार्थत्वमुपगताः स भगवानेवेशो निरवधिकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । स्वतन्त्रत्वतश्च मुख्यशब्दार्थ इति हि स्वीकर्तव्यः । इतरेषु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तान्यल्पान्येव तान्यपि भगवदधीनानि । भगवति तु निरवधिकान्यपराधीनानि चेत्येतदसिद्धमित्यत उक्तं मनीषिभिरिति । श्रुत्यादिपरिचयवाद्भिः । यो यदधीनः शब्दार्थः सोऽमुख्य इतरस्तु मुख्य इत्यत्र दृष्टान्तः । अयो यथाऽन्यधीनं सदाहकत्वं दाहकशब्दार्थत्वमुपागतम् । अत एव दहतीति शब्दस्तस्मिन्नमुख्योऽग्नौ तु मुख्यस्तथेत्यर्थः । अत्रेतरस्यामुख्यार्थत्वमनूद्यत एवेति न पुनरुक्तिः । इत्याह तृतीयपादेनेति शेषः । चतुर्थपादस्य सङ्गतिं करोति ॥ **एवञ्चेति** । एवञ्चेत्यस्यैव विवरणमतीतेन पादत्रयेण केषाञ्चिच्छब्दानां नारायणसमन्वये सिद्धेऽपीति । अशेषशब्दानां नारायणे समन्वयो न युज्यते । यः प्रतिज्ञातो । दुःखिबद्धावरादिशब्दानां कर्मादिविषयाणां च कथञ्चन योगेन रूढ्या वा प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति शेषः । कथम् । यतोऽवरादिशब्दवाच्यत्वे भगवतोऽवरत्वादेर्दोषस्य प्राप्तिर्भवेत् । तस्याश्च सर्वप्रमाणविरोधात् । कर्मक्रमादिविरोधाच्चेति । इति चेत्तत्र प्रतिविहितं सूत्रकारेणेति शेषः ।

टि०—नन्वानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिसूत्राणामुपात्तानन्दमयादिशब्दसमन्वयमात्रविषयत्वात्कथं नामात्मकाशेषशब्दसमन्वयस्य प्रथमपादार्थ-

त्वमित्यतस्तेषां तत्तत्सूत्रोक्तन्यायसञ्चारविषयतया तत्तत्सूत्रोपात्तशब्दैः समानं यच्छब्दजातं तद्विषयत्वेनोपात्तशब्दमात्रविषयत्वाभावेनानन्दमयादिशब्दोपलक्षितानेकशब्दराशिसमन्वयपरत्वस्थितेर्युक्तमशेषनामसमन्वयस्य प्रथमपादार्थत्वमित्याशयेनाह ॥ **समानन्यायेति** । नन्वानन्दमयादिशब्दानां ब्रह्मशब्देन विष्णौ समन्वयसाधनात्कथं लिङ्गबलेनेत्युक्तिरित्यत उक्तं प्रायेणेति ॥ **अत एवेति** । सर्वश्रुतिगतानां सर्वेषामन्यत्र प्रसिद्धनामात्मकानां शब्दानां भगवत्परत्वस्य प्रथमपादार्थत्वादेवेत्यर्थः ॥ **प्रागिति** । एवमन्येऽप्यशेषत इत्यत्रेत्यर्थः । यद्वा प्रथमपादार्थानुवादपर इत्यन्यत्र प्रसिद्धोरुशब्दराशेरशेषत इति वाक्य इत्यर्थः । गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ **नन्विति** । शक्त्या लक्षणादिना वा प्रतिपादकत्वरूपत्वात्तात्पर्यस्य शक्त्यन्यत्वसिद्धेर्न तात्पर्यनिरासेन शक्तिनिरासासिद्धिरित्याशयेन परिहरति ॥ **अन्यत्रेति** । पूर्ववादी स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **तर्हीति** । सिद्धान्त्यपि स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **सत्यमिति** । अनुपलम्भबाधपरिहारायाह ॥ **यद्वेति** । नन्वेवं पूर्वपक्षस्य सन्देहादविशेषः स्यादित्यत आह ॥ **तथा चेति** । ननु यन्नैवान्यत्र मुख्यत इत्यनेनैवेतरस्यामुख्यार्थताया उक्तत्वाद्यदधीनास्त इत्यादि पुनरुक्तमित्यत आह ॥ **अत्रेतरस्येति** ॥ **अनूद्यत एवेति** । तथा च यदधीनेत्यादिनेत्यस्यामुख्यार्थत्वं पूर्वोक्तमनूद्य स्वातन्त्र्येण निमित्तेनेश्वरस्य मुख्यशब्दार्थत्वं विधीयत इति न पुनरुक्तिरित्यर्थः । तृतीयं पादमित्यादिशेषपूरणेऽपरितोषादाह ॥ **इत्याहेतीति** । ननु तत्सङ्गादुपचारत इत्यादिनाऽन्यत्रामुख्यताया उक्तत्वाद्यदधीनास्त इत्यादिनाऽपि पुनस्तद्वचने पौनरुक्त्यमित्यत आह ॥ **अत्रेतरस्येति** ॥ **करोतीति** । केशान्करोतीत्यादौ शोधनेऽपि करोतेः प्रयोगदर्शनेनानेकार्थत्वात्करोतिरत्र ज्ञापनार्थो द्रष्टव्यः ॥ **विवरणमिति** । अतो न तद्वैयर्थ्यमिति भावः ॥ **कर्मक्रमादिविरोधाच्चेति** । कर्मक्रमादिवाचकवेदभागस्य ब्रह्मपरत्वे तत्साधकप्रमाणाभावप्रसक्त्या तदभावप्रसङ्गलक्षणविरोधाच्चेत्यर्थः । नन्वन्यगतधर्मनियामकत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे यथा राजा जयी भवेदिति यथा प्रमाणमुपन्यस्तमेवं तद्वतत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽवश्यमुपन्यसनीयस्य प्रमाणस्यानुपन्यासाद्भाष्ये न्यूनत्वमित्याशङ्क्यानुक्तौ निमित्तकथनेन तत्परिहरति ॥ १५॥
॥ **एतच्चेति** ।

अ०—परस्यावरताहेतुर्यः स्वयं पर एष सन् ॥ सोऽपि ह्यवरशब्दार्थो यथा राजा जयी भवेत् ॥ अन्योऽवरत्वानुभवी

तयोः पूर्वोऽस्ति केशवे ॥ द्वितीयो जीव एवास्ति स्वातन्त्र्यान्नैव दूषणम् ॥ हरेरेवमशेषेण सर्वशब्दसमन्वये ॥ उक्ते विरोधहीनस्य स्यात्समन्वयता यतः ॥ अतोऽशेषविरोधानां कृतेशेन निराकृतिः ॥ समन्वयाविरोधाभ्यां सञ्जाते वस्तुनिर्णये ॥ किं मया कार्यमित्येव स्याद्बुद्धिरधिकारिणः ॥ तत्र भक्तिविधानार्थमभक्तानर्थसन्ततौ ॥ उक्तायां भक्तिदार्ढ्याय प्रोक्तेऽशेषगुणोच्चये ॥ वक्तव्योपासना नित्यं कर्तव्येत्यादरेण हि ॥ सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी ॥ ध्यानरूपा परा चैव तदङ्गं धारणादिकम्॥ ततोभयात्मकं चैव पादेऽस्मिन्बादरायणः ॥ आहोपासनमद्धैव विस्तराच्छ्रुतिपूर्वकम् ॥ छ ॥

सु०—कथमित्यतः प्रथमाधिकरणतात्पर्यमाह ॥ **अवरत्वादीति** । अवरादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुपलभ्यते प्रमाणैः । हिशब्दस्तेषां प्रसिद्धिं द्योतयति । कथं द्विविधमित्यत आह ॥ **परस्येति** । स्वयं पर एव सन्निति न प्रवृत्तिनिमित्तकथनं किन्तु स्वस्यावरत्वाभावेऽपीति प्रदर्शनार्थम् । परस्मिन्नवरत्वादिधर्मनियन्तृत्वमेकं निमित्तमित्यर्थः । तस्य प्रमितत्वदर्शनं यथेति । परगतस्य जयस्य राजाधीनत्वेन यथा राजा जयिशब्दवाच्यो भवेत्तथेत्यर्थः। अवरत्वानुभव्यन्योऽवरशब्दार्थः। अवरत्वादिमत्त्वमपरं निमित्तमिति यावत् । एतच्च सुप्रसिद्धमिति न प्रमाणमुक्तम् । ततः किं प्रकृत इत्यत आह ॥ **तयोरिति** । तयोः प्रवृत्तिहेत्वोर्मध्ये । तेनावरादिशब्दवाच्यत्वं चेति शेषः । कुतः पूर्व एवाङ्गीक्रियते न द्वितीय इत्यत आह ॥ **द्वितीय इति** । जीव इति जडस्याप्युपलक्षणम् । तथा सतीश्वरत्वहानिः स्यादित्यर्थः । अधिकरणफलमाह ॥ **स्वातन्त्र्यादिति** । परगतावरत्वादौ स्वातन्त्र्यस्यैव निमित्तत्वाङ्गीकाराद्धरेरवरत्वादिकं दूषणं न प्रसज्यत इति । एवमुत्तराधिकरणतात्पर्यमपि वक्तव्यम् । प्रथमाध्यायार्थानुवादेन द्वितीयाध्यायस्य सङ्गतिमाह ॥ **एवमिति** । सर्वशब्दार्थविवरणमशेषेणेति । उक्ते सति द्वितीयेऽध्यायेऽशेषविरोधानां निराकृतिरीशेन कृतेति सम्बन्धः । विरोधहीनस्यैव समन्वयस्य । तृतीयाध्यायस्य सङ्गतिमाह ॥ **समन्वयेति** । तदर्थयोरध्याययोरुपलक्षणमेतत् । वस्तुनिर्णये ब्रह्मनिर्णये ॥ **किं मया कार्यमिति** । अयमर्थः । यद्यपि ब्रह्मविचारः कर्तव्य इत्युक्तम् । कृतश्चासौ । तथाऽपि साधनफलविचारसहितस्य ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यतयोक्तत्वात्कृतब्रह्मविचारस्याधिकारिणो यन्मया कार्यं साधनं तत्किं कथम्भूत-

मिति बुद्धिः स्यादिति । फलविषये कुत एवं बुद्धिर्न स्यादिति चेत्स्यादेव । किन्तु फलापेक्षया साधनस्य पूर्वभावित्वात्तद्विषयैवादौ स्यात् । तदिदमुक्तमेवशब्देन । तदर्थं तृतीयोऽध्यायः प्रवृत्त इति शेषः । एतद्गतानां त्रयाणां पादानां प्रागुक्तामेव सङ्गतिं स्फुटीकरोति ॥ तत्रेति । तृतीयेऽध्याये । भक्तिविधानार्थं भक्त्युत्पादनार्थं वैराग्यार्थमिति यावत् । अभक्तानां काम्यार्थकर्मिणां पापिनां द्वेषिणां च । उक्तायां प्रथमपादेन । अशेषगुणोच्चये परमेश्वरस्य प्रोक्ते द्वितीयेन । उपासनाऽस्मिन्पादे वक्तव्यावसरप्राप्ता । ननूपासनायां को भक्तेरुपयोगो यतस्तदानन्तर्यमस्येत्यत आह ॥ **नित्यमिति** । यस्मादुपासना नित्यमादरेण कर्तव्या । आदरनैरन्तर्याभ्यामेव संस्कारातिशयस्योत्पादात् । आदरनैरन्तर्ये चोपासनायां नाभक्तस्य भवतः । इति तस्मादिदानीमुपासना वक्तव्योति सम्बन्धः । एवं तर्ह्युपासनैव विचारणीया । सर्वशास्त्रपरिज्ञानं प्रथमाधिकरणे कस्माद्विचार्यत इत्यत आह ॥ **सेति** । या वक्तव्यतयाऽवसरप्राप्ता सा चोपासना द्विविधैव । न त्वेकरूपैव । कथम् । एका शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी । परा च ध्यानरूपा । अतो युक्तः प्रथमाधिकरणस्यात्रान्तर्भावः । तथाऽप्ययं क्रमः कुतः । ध्यानस्य शास्त्राभ्याससाध्यत्वात् । तदिदमुक्तं परेति । ध्यानसमाध्योरनतिभिन्नत्वाद्ध्यानशब्देन समाधिरपि गृह्यते । धारणाप्रत्याहारप्राणायामासनयमनियमानामप्युपासनाभेदानां सत्त्वात्कथं द्वैविध्यमित्यत आह ॥ **तदङ्गमिति** । तस्य ध्यानस्याङ्गमेव न तु स्वतन्त्रमुपासनम् । योगशास्त्रे चैतत्स्पष्टमवगन्तव्यम् । शास्त्राभ्यासस्य ध्यानाङ्गत्वेऽपि स्वतन्त्रोपासनत्वं चास्ति । ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वात् । चित्तवृत्तिनिरोधकत्वाच्च । यथोक्तम् । अथवा सततं शास्त्रविमर्शेन भविष्यतीति । किमतो यद्युपासनावसरप्राप्ता द्विविधा चेति । तत्राह ॥ **तथेति** । तथा तस्मादवसरप्राप्तत्वात् । अस्मिन्नेवेति सम्बन्धः । उपासनमेवेति वा । तेन परेषामिदानीं तु प्रति वेदान्तं विज्ञानानि भिद्यन्ते न वेति विचार्यत इति पादार्थकथनं निराकरोति । तथा हि । किं भेदाभेदौ विरोधाविरोधौ उत विलक्षणत्वाविलक्षणत्वे । नाद्यः । गतार्थत्वात् । द्वितीये ब्रह्मणोऽखण्डत्वेन प्राप्त्यभावः । सगुणब्रह्मविषया प्राणादिविषया चेयं चिन्तेति चेन्न । प्रकृतविषयप्रयोजनविरुद्धत्वेनाकर्तव्यत्वादिति । ॥ १६ ॥

अद्धोपयुक्तप्रमेयेण सह । अत एव विस्तरात् । अनेन केषाञ्चिदधिकरणानामनन्तर्भावशङ्का निराकृता भवति । श्रुतिग्रहणमुपलक्षणम् । अत्र सङ्गतिकथनप्रस्तावेऽपि केषाञ्चित्सूत्राणामर्थव्याख्यानं सङ्गतिसमर्थनार्थमेवेति न दोषः ।

टि०——तथाऽपि नोक्तशङ्कापरिहार इत्यत एवशब्दाभिप्रायमाह ॥ **तथा च सतीति** । द्वितीयस्य प्रवृत्तिहेतोरीश्वरेऽभ्युपगम इत्यर्थः । भगवतो ज्योतिरादिशब्दवाच्यतायां शङ्कितकर्मक्रमादिविरोधपरिहारस्य भाष्येऽनुक्तत्वात्कथं तच्छङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ **एवमिति** । कर्मादेर्ज्योतिरादिवाक्यमुख्यार्थतात्पर्यविषयत्वाभावेऽप्यवान्तरतात्पर्यविषयत्वेन वेदेनैव तत्सिद्धिसम्भवान्न कर्मक्रमादिविलोपप्रसङ्ग इत्येवंरूपं तात्पर्यं वक्तव्यमित्यर्थः । मूलेऽशेषशब्दसर्वशब्दयोः पौनरुक्त्यमाशङ्क्य शेषनिषेधवाचिनोऽशेषशब्दस्य सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादाविव सर्वशब्दप्राप्तसङ्कोचशङ्कानिरासकत्वेन सर्वशब्दार्थविवरणरूपत्वान्न वैयर्थ्यमित्याशयेनाह ॥ **सर्वे इति** । विरोधहीनस्यैवेत्यनूद्य तदनन्तरमपेक्षितं स्यात्समन्वयतेत्युत्तरग्रन्थलब्धमध्याहार्यं दर्शयति ॥ **विरोधेति** । तदर्थयोरिति लक्षणाहेतुभूतशक्यसम्बन्धकथनम् । ननु ब्रह्मस्वरूपविचारस्यैव प्रतिज्ञातत्वात्तस्य चाध्यायद्वयेन कृतत्वान्न किं मया कार्यमिति जिज्ञासाया अवसर इत्यत आह ॥ **अयमर्थ इति** ॥ **फलविषय इति** । किं फलं मया सम्पाद्यमिति बुद्धिरित्यर्थः । तथा च तृतीयाध्याये फलमेव कस्मान्नोच्यत इत्यर्थः । उद्भाष्यत्वं परिहरति ॥ **तदिदमिति** । भक्तेर्विधानमुत्पादनं येन तद्भक्तिविधानं वैराग्यं तदर्थमित्यभिप्रेत्याह ॥ **वैराग्यार्थमिति यावदिति** । अभक्तानर्थेत्यत्र नञो राहित्यमात्रार्थकत्वे विरुद्धार्थकत्वे च तृतीये शब्दविरोधोऽपि सत्त्वेत्यधिकरणानां पादेऽन्तर्भावो न स्यादित्यतोऽत्रोभयस्यापि विवक्षितत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **काम्यार्थेति** ॥ **वक्तव्यावसरप्राप्तेति** । वक्तव्यता याऽवसरप्राप्तेत्यर्थः। उपासनाया आदरनैरन्तर्याभ्यां कर्तव्यत्वमेव कुत इत्यत आह ॥ **आदरेति** । उपासनं हि संस्कारातिशयोत्पत्त्यर्थतया कार्यम् । तच्च नोपासनामात्रेण सम्भवतीत्यतो विशिष्टमेवोपासनं कार्यं यद्यपि च मनसो भगवत्प्रवणत्वव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वाद्ध्यानस्य मनसस्तत्प्रवणत्वमात्रेणोपपत्तेर्न संस्कारातिशयसापेक्षत्वम् । सति तस्मिन्संस्कारातिशयव्यतिरेकात्तद्व्यतिरेकासिद्धेः । तथाऽपि मनसो भगवत्प्रवणत्वस्यैव संस्कारातिशयशब्देन विवक्षितत्वाददोष इति ध्येयम् ॥ **कस्मादिति** । तद्विचारपरस्य पादार्थभूतोपासनाविचारपरत्वा-

भावेन पादेऽन्तर्भावायोगादिति भावः ॥ **अयं क्रम इति** । शास्त्रपरिज्ञानध्यानविचारयोः पौर्वापर्यलक्षण इत्यर्थः । तत्र नियामकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सम्भवादिति भावः ॥ **परेतीति** । परत्वं चात्र पश्चाद्भावित्वं द्रष्टव्यम् । ननूपासना द्विविधैवेति कथम् । समाधेरपि पृथक् सत्त्वादित्यत आह ॥ **ध्यानशब्देनेति** । तेन शब्देन समाधिग्रहणे निमित्तमाह ॥ **ध्यानसमाध्योरिति** । अत्यन्तभिन्नत्वाभावादित्यर्थः । अखण्डध्यानमुच्यते । अप्रयत्नात्समाधिश्चेत्युक्तरीत्या ध्यानसमाध्योः प्रयत्नसाध्यत्वतदसाध्यत्वाभावाभ्यां भेदात्कथं न भेद इत्यत उक्तमनतीति । ध्यानसमाध्योः प्रयत्नसाध्यत्वतदसाध्यत्वाभ्यां भेदेऽप्यखण्डस्मृतित्वस्योभयत्राविशिष्टत्वान्नात्यन्तभिन्नत्वं तयोरित्यर्थः ॥ **न त्विति** । ध्यानकार्याकारित्वाद्ध्यानसमकक्षतया नोपासनत्वमित्यर्थः ॥ **एतादिति** । धारणादिस्वरूपं तस्य ध्यानाङ्गत्वं चेत्यर्थः । नन्वेवं धारणादीनामिव शास्त्राभ्यासस्यापि ध्यानाङ्गत्वेन पृथगवक्तव्यत्वात्तद्द्वैविध्यानुपपत्तेरित्यत आह ॥ **शास्त्रेति** ॥ **स्वतन्त्रेति** । ध्यानकार्यकारितया ध्यानाङ्गत्वेनोपासनत्वं चास्तीत्यर्थः । किं तद्ध्यानकार्यं यत्कारितया ध्यानाङ्गत्वेन शास्त्राभ्यासस्योपासनत्वमुच्यत इत्यतोऽधिकारिविशेषाभिप्रायेणाह ॥ **ब्रह्मसाक्षात्कारेति** । ध्यानकार्यस्य साक्षात्कारस्य शास्त्राभ्यासमात्रेणाधमाधिकारिणां सिद्धेस्तस्य ध्यानकार्यकारित्वमित्यर्थः । सर्वाधिकारिसाधारण्येनाप्याह ॥ **चित्तवृत्तीति** । तथा च ध्यानकार्यस्य चित्तवृत्तिनिरोधस्य शास्त्राभ्यासेनापि साध्यत्वात्तयोः समकक्षत्वमिति भावः । शास्त्राभ्यासस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वे सिद्धे भवेत्तत्कार्यकारित्वेन शास्त्राभ्यासस्य स्वतन्त्रोपासनत्वं तदेव कुत इत्यतस्तत्राचार्यसम्मतिमाह ॥ **यथोक्तमिति** । तन्त्रसार इति शेषः । दर्शनं चिरयानयेति पूर्ववाक्याद्दर्शनमित्यस्यात्रानुवृत्तेर्विवक्षितलाभ इति ज्ञेयम् । यथाश्रुतैवसम्बन्धस्य वैयर्थ्येनासम्भवाद्भिन्नक्रमतामाश्रित्य तं योजयति ॥ **अस्मिन्नेवेति सम्बन्ध इति** ॥ **इति चोदिति** । सम्बन्ध इति वर्तते । एवशब्दस्योपासनमित्यनेन सम्बन्धोक्तेर्वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ **तेनेति** । उपासनस्यैव तत्पादार्थत्वकथनेनेत्यर्थः । ननु न प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यतोऽभिप्रेतां निरासकयुक्तिमुपदर्शयितुं प्रतिजानीते ॥ **तथा सतीति** ॥ **गतार्थत्वादिति** । **गतिसामान्यादिति** सूत्रेणेति शेषः । तत्र वेदान्तोत्पाद्याया ब्रह्मावगतेरेकप्रकारत्ववर्णनेनाविरुद्धत्वसमर्थनादिति भावः ॥ **द्वितीय इति** । विषयवैलक्षण्यावैलक्षण्ययोरेव तज्ज्ञानवैलक्षण्यावैलक्षण्यप्रापकत्वात्प्रकृते च विज्ञेयस्य ब्रह्म-

ही

णोऽखण्डत्वेनावधारिततया तत्र विरुद्धलक्षणयोगित्वादिरूपवैलक्षण्यस्याभावनिश्चयेन विषयवैलक्षण्यादिरूपप्रापकाभावान्न तज्ज्ञाने तदधीनवैलक्षण्या-वैलक्षण्यचिन्ताया अवसर इत्यर्थः । विलक्षणत्वादिप्राप्तिं शङ्कते ॥ **सगुणेति** ॥ **इयं चिन्तेति** । तज्ज्ञानवैलक्षण्यावैलक्षण्यचिन्तेत्यर्थः । तथा चा-खण्डस्य ब्रह्मणो विरुद्धलक्षणयोगित्वादिरूपवैलक्षण्यानुपपत्तावपि विषयत्वेनाभिमतस्य सगुणब्रह्मणः प्राणादेर्वा विरुद्धलक्षणयोगित्वादिरूपवैलक्षण्या-क्रान्ततया विषयवैलक्षण्यप्रयुक्तायास्तज्ज्ञाने वैलक्षण्यचिन्ताया अस्त्येव प्राप्तिरिति भावः । सगुणविषया प्राणादिविषया वोक्तचिन्ता किं शास्त्रे स्वप्रधानत्वेन कर्तव्यतयाऽभिमता किंवाऽखण्डब्रह्मज्ञानाङ्गतया वा । नाद्यः । अधिकारिणो मुमुक्षुत्वेन तत एव तत्त्वजिज्ञासुत्वेन च तं प्रति सगु-णत्वप्राप्तिफलकातत्त्वभूतसगुणब्रह्मविषयायाः प्राणादिविषयाया वा तज्ज्ञानवैलक्षण्यावैलक्षण्यचिन्तायाः स्वप्राधान्येन शास्त्रे कर्तव्यत्वानुपपत्तेरिति भावेन द्वितीयं दूषयति ॥ **प्रकृतेति** । उक्तचिन्ताविषयत्वेनाभिमतस्य सगुणब्रह्मणः प्राणादेर्वा जिज्ञास्यतया प्रकृताखण्डब्रह्मरूपाविषयेण तत्प्रयो-जनत्वेनाभिमतसगुणप्राप्त्यादेश्च प्रयोजनतयाऽखण्डब्रह्मभावलक्षणमोक्षप्रयोजनेन च विरुद्धत्वाद्विरुद्धविषयप्रयोजनवत्या उक्ताचिन्ताया मोक्षफलका-खण्डब्रह्मज्ञानाङ्गत्वासम्भवेन तदङ्गतया शास्त्रे कर्तव्यत्वानुपपत्तेरिति भावः ॥ **अत एवेति** । उपयुक्तप्रमेयस्यापि कथनेनोपासनामात्रस्याकथना-देवेत्यर्थः ॥ **अनेनेति** । उपयुक्तप्रमेयेण सहोपासनस्यैतत्पादार्थतत्त्वकथनेनेत्यर्थः ॥ **केषाश्चिदिति** । यावदधिकारमवस्थितिरित्यादीनामित्यर्थः । तेषामुपासनाऽप्रतिपादकत्वेऽपि तदुपयुक्तार्थप्रतिपादकत्वादिति भावः ॥ **उपलक्षणमिति** । स्मृतेरिति शेषः ॥ **केषाश्चिदिति** । अथातो ब्रह्म-जिज्ञासा जन्माद्यस्य यत इत्यादीनामित्यर्थः ॥ **न दोष इति** । सङ्गतिकथनप्रस्तावाविरोधलक्षणो दोषो नेत्यर्थः ।

अ०—पृथग्दृष्टिरशक्यत्वमनिर्णीतिः समुच्चयः ॥ विशेषदर्शनं कार्यलोपो नानोक्तिराद्युता ॥ विभ्रमोऽपाकृतिर्लिङ्गमनवस्था विशेषिता ॥ अप्रयोजनता चातिप्रसङ्गो दूरसंश्रयः ॥ विशिष्टकारणं चेष्टा दृष्टवैरूप्यमुन्नतिः ॥ अनुक्तिरप्रयत्नत्वं दृढबन्धपराभवौ ॥ पुंसाम्यं प्राप्तसन्त्यागः कारणानिर्णयो भ्रमः ॥ विशेषदर्शितालापौ गुणसाम्यं पृथग्दृशिः ॥ अगम्यवर्त्मसन्धानमिष्टं फलमकल्पना ॥ शुद्धवैरूप्यमङ्गत्वमविशेषदृशिः क्रिया ॥ युक्तयः पूर्वपक्षस्यासुज्ञेयत्वं विधिक्रिया ॥ माहात्म्यमल्पशक्तित्वं यथायोग्यफलं भवः ॥ फलसाम्यं विशेषश्च गुणाधिक्यं प्रधानता ॥ यथाशक्ति क्रियासन्धिः प्रमाणबलमानतिः ॥ कारणं कार्यवैशेष्यं स्वभावो वस्तुदूषणम् ॥ प्रतिक्रियाविरोधश्च प्रतिसन्धिरनूनता ॥ संस्कारापाटवं स्वेच्छा नियतिर्वस्तुवैभवम् ॥ विशेषोक्तिरमानत्वं प्राधान्यं प्रीतिरागमः ॥

सुस्थिरत्वं कृतप्राप्तिरनादिगुणविस्तरः ॥ साधनोत्तमता नानादृष्टिशिष्टिरनूनता ॥ अविघ्नत्वाविरोधौ च गुणवैशेष्यमागमः ॥ सिद्धान्तनिर्णया ह्येता युक्तयो व्याहताः सदा ॥ छ ॥

 सु०—एवं सङ्गतिमभिधायैतत्पादाधिकरणेषु पूर्वपक्षयुक्तीः सिद्धान्तयुक्तीश्च सङ्ग्रहेणाह ॥ पृथग्दृष्टिरित्यादिना ।
अव्याहताः सदेति सिद्धान्तयुक्तित्वसमर्थनम् ॥ छ ॥

टि०—॥ सङ्ग्रहेणाहेति ॥ व्याख्यां करोमीति प्रतिज्ञासिद्धयर्थंकथनं भाष्य एव स्पष्टत्वेन वक्तव्यविशेषाभावाच्च सङ्ग्रह इति भावः । युक्तीनामव्याहतत्वकथनस्यानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ अव्याहता इति ॥ छ ॥

अ०—॥ ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ ॥ यथाशक्त्यखिलान्वेदान्विज्ञायोपासनं भवेत् ॥ तत्राखिलस्य विज्ञप्तिः सम्यग्ब्रह्मण एव हि ॥ तदन्येषां यथायोगमखिलज्ञप्तिरिष्यते ॥ तावतोपासने योग्यो भवेदेवाखिलः पुमान् ॥ महत्त्वस्य परम्पारं विदित्वैव जनार्दनः ॥ स्तोष्यतामेति तुष्टत्वमिति नास्त्येव नारद ॥ किन्तु निश्चलया भक्त्या ह्यात्मज्ञानानुरूपतः ॥ यः स्तोष्यति सदा भक्तस्तुष्टस्तस्य सदा हरिः ॥ इत्यादिवाक्यसन्दर्भाद्यथायोग्याखिलज्ञता ॥ आत्मज्ञानानुरूपत्वं यथाशक्तिविचारणात् ॥

सु०—॥ ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ ॥ अत्र ध्यानोपासनार्थिभिः किं स्वस्वशाखा एवाध्ययनश्रवणमननैर्ज्ञातव्याः किंवा सर्वेऽपि वेदा इति संशये शाखाभेदस्य सुप्रसिद्धत्वादन्यथा तदनुपपत्तेः प्रथमपक्ष एव ज्यायानिति प्राप्ते सिद्धान्तितम् ॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययमिति । तत्र सर्वशब्दोऽसङ्कुचितवृत्तिरिति प्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे ॥ यथाशक्तीति । विज्ञायावस्थितस्येत्यध्याहारात्समानकर्तृकतासिद्धिः । उपासनं कुर्वाणो भवेदिति वा । उपासनं कुर्वीतेति वा । भवेदित्यस्योत्तरवाक्येऽन्वयः । अत्र यथाशक्त्यखिलान्वेदान्विजानीयादित्येव वक्तव्यम् । तथाऽप्यत्रोच्यमानं सर्वपरिज्ञानं ध्यानोपासनाङ्गमिति दर्शयितुमेवमुक्तम् । ततश्च परेत्युक्तं विवृतं भवति। यथाश्रुत एवार्थोऽस्तु किं विशेषणेनेत्यत आह॥ तत्रेति। तत्रोपासकेषु यस्मात्सम्यगखिलस्य वेदस्य विज्ञप्तिर्ब्रह्मण एव युक्ता भवेन्नान्येषां तस्मादन्येषां यथायोगं यथाशक्त्येवाखिलज्ञप्तिरेष्टव्या। एतदुक्तं भवति। ॥ १८ ॥

सर्वाधिकारिसाधारणं तावदिदं सूत्रम् । चोदनाद्यविशेषादियुक्तिभिस्तदवगमात् । संशयपूर्वपक्षासङ्गतत्वप्रसङ्गाच्च । न च सर्वेषां सर्ववेदविज्ञानं सम्भवति। वेदानामनन्तत्वात् । अल्पप्रज्ञादिमत्त्वाच्च पुंसाम्। ततो युक्तमुक्तमिति। यद्वा प्रथमवाक्य एव भवेदित्यनेनैवैषोऽर्थोऽभिहितः। यस्मादेवमेवोपपन्नं भवेदिति। ततः कस्य कीदृशी शक्तिरिति जिज्ञासायामिदं वाक्यम् । हिशब्दः प्रसिद्धौ। योगो योग्यता । ज्ञप्तिर्ज्ञप्तिशक्तिः । उपासनायोग्यतासम्पत्तये खल्वत्र सर्वविज्ञानमुच्यते । न चाल्पवेदज्ञस्य सा भवति। सर्वैश्च वेदैः परमो हि देवो जिज्ञास्योऽसौ नाल्पवेदैः प्रसिद्ध्येदित्यादिश्रुतेः। अतः सर्वशब्दो मुख्यार्थ एव व्याख्यातव्यः। अत एव यद्यप्यस्मदादीनामस्मिञ्जन्मनि सर्ववेदज्ञानमसम्भावि । तथाऽपि तादृशं जन्म कल्पनीयं यत्रेदं सम्भवतीत्यत आह ॥ तावतेति । यथाशक्ति विज्ञानमात्रेण । अयमभिसन्धिः । ध्यानोपासने वेदज्ञानस्य कथमुपयोगः । ध्येयाज्ञाने ध्यानायोगादिति चेत् । तर्हि सर्वेषां सर्ववेदार्थध्यानाभावस्य वक्ष्यमाणत्वान्न सर्ववेदज्ञानमुपयुक्तम् । सत्यम् । तथाऽप्यधिगतैकशाखस्य शाखान्तरेऽन्यथोक्तिशङ्कया ध्यानासम्भवात्सर्ववेदपरिज्ञानमावश्यकमिति चेन्न । गतिसामान्यानुमानेनैव शङ्कानिरासस्योक्तत्वात् । अन्यथा परस्परविरोधेन वेदाप्रामाण्यापत्तेः। ततः श्रुतिर्यथाशक्तीत्येव व्याख्येयेति । यथाशक्ति वेदज्ञानं भगवदुपासनोपयुक्तं न सर्ववेदज्ञानावश्यम्भाव इत्यत्र पुराणवाक्यमपि पठति ॥ महत्त्वस्येति । महत्त्वस्य परम्पारं विदित्वेति सर्ववेदज्ञत्वमुच्यते । वेदेन विना भगवन्महत्त्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । स्तोष्यतामिति ध्यानस्याप्युपलक्षणम् । समानन्यायत्वात् । नास्त्येवेति नियमनिषेधः । यथायोग्याखिलज्ञता ध्यानोपयोगिनीति विज्ञायत इति शेषः । यथायोग्येति कथम् । अव्ययीभावस्य नपुंसकत्वेन यथायोग्यमिति भाव्यम् । सत्यम् । यथायोग्याखिलज्ञतेति समासोऽयमित्यदोषः । यद्वा यथा यादृशी योग्या तथैवेति भिन्ने एवैते पदे । नन्वत्रात्मज्ञानमेवोपासनोपयोगित्वेनोच्यते । न तु यथाशक्तिज्ञानम् । अतो न प्रकृतोपयोगीदं वाक्यमित्यत आह ॥ आत्मेति । अत्रोपासनस्यात्मज्ञानानुरूपत्वं नाम यथाशक्ति वेदविचारणाद्भावित्वमेव । अन्यथा वाक्यस्यासङ्गतत्वप्रसङ्गादिति भावः । सर्वज्ञाननियमे निराकृते किन्त्वित्या-

शङ्कायां यथाशक्तिज्ञानं हि वक्तव्यम् । न त्वात्मज्ञानम् । न हि परज्ञानं प्राङ् निराकृतम् । तस्मादात्मज्ञानं नामात्मयोग्यं ज्ञानमित्येव व्याख्येयमिति ।

टि०—॥ ॐ **सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्** ॐ ॥ **अन्यथेति** । सर्ववेदानां ध्यानोपासनार्थिभिरध्ययनश्रवणमननैर्ज्ञातव्यत्वे इत्यर्थः । ननु क्रिययोः क्रियाणां वा समानकर्तृकत्वस्य क्त्वाप्रत्ययार्थत्वात्प्रकृते च विज्ञानस्य पुरुषकर्तृकत्वाद्भवनस्य चोपासनाकर्तृकत्वाद्विष्णुं नत्वा स्तौतीत्यादाविव ज्ञानभवनरूपक्रिययोरेककर्तृकत्वाभावेन तदर्थकक्त्वाप्रत्ययस्यैवासम्भवाद्विज्ञायेति कथं तदादेशल्यपः प्रयोग इत्यतः श्रवणस्य नरकर्तृकत्वेन विमोक्षस्य च पापकर्तृकत्वेन श्रवणविमोक्षरूपक्रिययोः समानकर्तृकत्वाभावेऽपि यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यत इत्यादौ क्त्वाप्रत्ययदर्शनेन समानकर्तृकत्वस्यातदर्थत्वाद्भिन्नकर्तृकत्वेऽपि क्त्वाप्रत्ययसम्भवान्न तदादेशल्यपोऽनुपपत्तिरिति सत्येव समाधाने समानकर्तृकत्वस्य तदर्थतामङ्गीकृत्य क्रियान्तराध्याहारेण समानकर्तृकतामुपपादयति ॥ **विज्ञायेति** । एवमुपासनमित्यस्य प्रथमान्ततया भवनकर्तृत्वमङ्गीकृत्यैव क्रियान्तराध्याहारेण समानकर्तृकत्वमुपवर्णितम् । वस्तुतस्तूपासनमित्यस्य द्वितीयान्तत्वान्न भवनकर्तृत्वमित्याशयवान्पदान्तराध्याहारेणानन्वयदोषं परिहरन्नेव समानकर्तृकतामुपपादयति ॥ **उपासनमिति** । एवं योजनायां गौरवं भवतीत्यतो लघुभूतं पक्षान्तरमाह ॥ **उपासनमिति** । तर्हि भवेदित्यनर्थकं स्यादित्यत आह ॥ **भवेदित्यस्येति** ॥ **इत्येव वक्तव्यमिति** । तावतैव प्रथमसूत्रतात्पर्यकथनादिति भावः ॥ **एवमिति** । विज्ञायोपासनं कुर्वीतेत्येवमित्यर्थः । किमत्रोच्यमानसर्वपरिज्ञानस्य ध्यानोपासनाङ्गत्वोपपादनेनापि सिद्धमित्यत आह ॥ **ततश्चेति** ॥ **परेत्युक्तामिति** । ध्यानरूपा परा चेत्यादिना यद्ध्यानरूपोपासनायाः शास्त्राभ्यासरूपोपासनापेक्षया परत्वमुक्तं तदत्रोच्यमानसर्वपरिज्ञानस्य ध्यानरूपोपासनाङ्गत्वप्रतिपादनाद्विवृतं भवतीत्यर्थः ॥ **विशेषणेनेति** । यथाशक्तीति विशेषणेनेत्यर्थः । नन्वस्य सूत्रस्य ब्रह्ममात्राधिकारिकत्वेन सर्वाधिकारिसाधारण्यमेव तावदसिद्धम् । तत्त्वेऽपि वा ब्रह्मण इव तदन्येषामपि निखिलवेदज्ञप्तिरेव भाविष्यतीति नोक्तशङ्कापरिहारकत्वमस्येत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । सर्वाधिकारिसाधारण्ये साधकमुक्त्वा तदनङ्गीकारे बाधकमप्याह ॥ **संशयेति** । अन्यथेति शेषः । सर्वाधिकारिसाधारणत्वाभावे ब्रह्म-

मात्राधिकारिकत्वे चोक्तसंशयपूर्वपक्षयोरसङ्गतत्वापातात् । उक्तसंशयपूर्वपक्षानुरोधेन सूत्रे सर्वेषामधिकारिणां सर्वशाखाध्ययनादेरेव वक्तव्यतयाऽधिकारिविशेषस्य तदुक्तेरसङ्गतत्वादिति भावः । न च संशयपूर्वपक्षावपि व्यक्तिविशेषनिष्ठावेव किन्न स्यातामिति वाच्यम् । चोदनाद्यविशेषादियुक्तिभिः साधारण्येनैव तयोः कर्तव्यत्वावगमात् । एतदभिप्रायेणैव चोदनाद्यविशेषादियुक्तिभिरेव साधारण्यमुपपादितमिति ज्ञेयम् ।। **युक्तमिति** । यथाशक्त्यखिलान्वेदान्विजानीयादित्युक्तं युक्तमित्यर्थः । तत्तदधिकारिशक्तिप्रदर्शनपरस्य तत्राखिलस्य विज्ञप्तिरित्यादिमूलग्रन्थस्य कस्य कीदृशी शक्तिरिति जिज्ञासापूरकतया प्रवृत्तिवर्णनमेव स्वरसम् । न तु यथाश्रुत एव सूत्रार्थोऽस्तु किं यथाशक्तिविशेषणेनेत्याक्षेपनिवर्तकतयाऽपीत्यपरितोषात्प्रकारान्तरेण योजयति ।। **यद्वेति** ।। **एषोऽर्थ इति** । यथाश्रुत एव सूत्रार्थोऽस्तु किं विशेषणेनेत्येतच्छङ्कापरिहारायोक्तोऽर्थ इत्यर्थः । अनेन ननु यथाश्रुत एव सूत्रार्थोऽस्तु किं विशेषणेनेत्यत आह भवेदितीति वाक्ययोजना सूचिता भवति । कथं भवेदित्यनेनैषोऽर्थोऽभिहित इत्यतोऽध्याहारेण तद्वाक्यं योजयति ।। **यस्मादिति** । यस्माद्यथाशक्त्यखिलवेदज्ञानपूर्वकमुपासनं कर्तव्यमित्येवोपासनं भवेत्तस्माद्यथाशक्तीति विशेषणमावश्यकमित्यर्थः । कीदृशी शक्तिरिति प्रश्नस्य ज्ञप्तिरिति कथमुत्तरमित्यतस्तद्व्याचष्टे ।। **ज्ञप्तिरिति** । **शङ्कते** ।। **उपासनेति** । ननु यदि यथाशक्ति ज्ञानमात्रेणोपासनयोग्यतासम्पत्तिस्तर्ह्युदाहृतश्रुतिविरोध इत्यतः श्रुतेर्यथाशक्तिविषयतया सावकाशतां वक्तुं सर्वपरिज्ञानस्योपासनयोग्यतासम्पत्तावनुपयोगं तावदुपपादयति ।। **अयमभिसन्धिरिति** ।। **वक्ष्यमाणत्वादिति** । प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरित्यादिनेति शेषः ।। **गतिसामान्यानुमानेनेति** । विप्रतिपन्नाः शाखा भगवत्पराः शाखात्वात्सम्प्रतिपन्नशाखावदिति गतिसामान्यानुमानेनेत्यर्थः ।। **उक्तत्वादिति** । अन्योऽप्यल्पमतिः शाखाचतुःपञ्चगतं वसु । जानन्ननुमितत्वेन ब्रूयात्तस्य प्रसादत इत्यादिनेति शेषः ।। **तत इति** । सर्ववेदपरिज्ञानस्य ध्यानोपासने अनुपयोगादित्यर्थः । नन्वत्र महत्त्वं ज्ञात्वा स्तोष्यतां जनानां जनार्दनस्तुष्टस्त्वमेतीति नास्त्येवेत्युक्त्या भगवदुपासने महत्त्वज्ञानानवश्यम्भावप्राप्तावपि सर्ववेदज्ञानानवश्यम्भावप्राप्तेर्नास्योक्तार्थसाधकत्वमित्यत आह ।। **महत्त्वस्येति** । (महत्त्वस्य परम्पारं निरुपचरितमहत्त्वम्) । ननु तथाऽप्यनेन प्रमाणेन भगवत्स्तुतौ सर्ववेदज्ञानानवश्यम्भावप्राप्तावपि भगवद्ध्याने तदप्राप्तेर्नास्य प्रकृतोपयोग इत्यतः स्तोष्यतामित्यस्य ध्यायिनामित्येतदुपलक्षणत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ।।

स्तोष्यतामितीति । तत्र निमित्तमाह ॥ **समानेति** । स्तुतेरिव ध्यानस्यापि सर्ववेदार्थज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वादित्यर्थः । चतुर्मुखस्य भगवद्ध्याने सर्ववेदपरिज्ञानावश्यम्भावान्नास्त्येवेति तन्निषेधोक्तिरयुक्तेत्यत आह ॥ **नियमनिषेध इति** । विदित्वैवेत्येवकारलब्धो नियम एव ध्यानं निषिध्यते न सर्ववेदपरिज्ञानमतो नानुपपत्तिरिति भावः । यथायोग्येत्याखिलज्ञतेति च द्वे एव पदे इति मन्वानः शङ्कते ॥ **यथायोग्येति** ॥ **कथमिति** । का कथन्तेत्यतस्तामाह ॥ **अव्ययीभावस्येति** । अव्ययीभावश्चेति सूत्रेणाव्ययीभावस्य नपुंसकत्वविधानान्नपुंसकत्वे ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वतायां नाव्ययीभावादतोमृत्वपञ्चम्या इति तत्परस्य सुपोऽम्भावस्यावश्यकत्वादित्यर्थः॥ **अदोष इति** । ततश्च कृत्तद्धितसमासाश्चेति समासस्य प्रातिपदिकतायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति प्रातिपदिकावयवस्य सुपो लोपे तदादेशस्यामोऽपि निवृत्तेर्यथायोग्याखिलज्ञतेति युक्तमिति भावः । यथायोग्यपदेऽव्ययीभावसमासमङ्गीकृत्य यथायोग्याखिलज्ञतेत्यस्य साधुत्वं समर्थितमिदानीं तु यथेति योग्येति च भिन्नपदत्वाश्रयणान्नायमव्ययीभाव इति न नपुंसकत्वादिप्रसङ्ग इत्याशयेनाह ॥ **यद्वेति**॥ **यादृशीति**। ततश्चात्र यथाशब्दस्य सादृश्यार्थत्वान्न समासप्रसक्तिः ॥ **यथाऽसादृश्य इति** * असादृश्यार्थकस्यैव तस्य तत्स्मरणादिति भावः ॥ **अन्यथेति** । आत्मज्ञानस्यैवोपासनोपयोगित्वाभिधायकत्व इत्यर्थः । असङ्गतत्वप्रसङ्गमेव विवृणोति ॥ **सर्वेति** ।

अ०—॥ ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च ॐ ॥ **वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः स्वाध्यायाध्ययनं भवेत् ॥ इत्यादिवाक्यवैय्यर्थ्यमन्यथा न निवार्यते ॥**

सु०—कुतः सर्ववेदज्ञानमित्यतश्चोदनाद्यविशेषादित्युक्तम् । तत्र शाखाभेदस्य सुप्रसिद्धत्वाच्चोदनादिकमपि विशेषनिष्ठं व्याख्यातव्यमित्यतो युक्त्यन्तरमाह सूत्रकारः ॥ ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्चेति ॐ ॥ तत्र हीत्यन्तं व्याचष्टे ॥ वेद इति । अनेन वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मनेति स्मृतिमुपादत्ते। स्वाध्यायाध्ययनं कर्तव्यं भवेदित्यनेन स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति श्रुतिम् । अन्यथा स्वस्वशाखामात्रज्ञानाङ्गीकारे। एतदुक्तं भवति। स्वाध्यायस्य स्वाध्यायविधेस्तथात्वेन सामान्यतः सर्ववेदाध्ययनविधायकत्वेन हेतुना सर्वज्ञानमङ्गीकरणीयम् । अध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यन्ततास्थितेः । स्वस्वशाखामात्रज्ञानाङ्गीकारे चास्य विधेर्वैय्यर्थ्यापत्तेः । न च वाच्यं शाखाभेदस्य प्रसिद्ध्या स्वाध्यायपदमपि तथैव व्याख्येयमिति। स्मृत्यनुरोधेनैव श्रुतिव्याख्यानस्य न्याय्यत्वात् । स्मृतौ च कृत्स्नपददर्शनात् । शाखाभेदस्याशक्तिनिमित्तत्वोपपत्तेरिति । ननु श्रुत्यनन्तरं हिशब्देन स्मृतिः सूत्रकृतोपात्ता तत्कथमत्र विपर्ययः ।उच्यते । आकाङ्क्षाक्रमेण सूत्रम् । व्याख्यानं तूपोद्घातप्रक्रिययेति न विरोधः । श्रुतिस्मृतिबलादेव यथाशक्ति सर्वविज्ञानस्यैव निश्शङ्कताहेतुत्वं कल्प्यते। भूयोदर्शनं चानुमानाङ्गमिति सुप्रसिद्धम्। आह नाध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनम् । किन्त्वध्यापनविधिप्रयुक्तमेव । अध्ययनविधेर्नियोज्यरहितत्वात् । न ह्यत्र स्वर्गकामो यजेतेतिवत्कश्चिन्नियोज्यः श्रूयते । नापि विश्वजिदादाविव कल्पयितुं शक्यते । अध्यापनविधिनैवाध्ययनसिद्धौ कल्पकाभावात् । न चाध्यापनविधिरपि नियोज्यरहित इति वाच्यम् । आचार्यकरणकामस्य तत्र नियोज्यत्वात् ।·अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यात्मनेपदश्रवणात् । सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु निय इत्याचार्यकरणे नयतेरात्मनेपदविधानात् । तमध्यापयीतेत्युपनयनाध्यापनयोरेककर्तृकताप्रतीतेः । न ह्यध्यापनमध्ययनेन विना भवतीति स्वसिद्ध्ये पराक्षेपलक्षणेनोपादानेनाध्यापनविधिरेवाध्ययनं प्रयुङ्क्ते । किञ्चाध्ययने सति विधिज्ञानं ततश्चाध्ययनमितीतरेतराश्रयत्वं स्यात् । अतो नैतद्वाक्योदाहरणमत्र सङ्गतमिति । उच्यते । स्यादेवं यद्यध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनं स्यात् । न चैवम् । अध्यापनस्य जीविकार्थत्वात् । त्रीणि कर्माणि जीविकेति वचनात् । अध्ययनस्य च नित्यत्वात् । योऽनधीत्य द्विजो वेदानित्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । न च नित्यमनित्येन प्रयुज्यते । किञ्चैकस्य माणवकस्याध्यापनेन चरितार्थत्वे माणवकान्तरस्यानध्ययनप्रसङ्गः । यो येनोपनीतः स तेनाध्यापनीय इति चेत् । तर्ह्युपनायके परेतेऽध्ययनाभावः स्यात् । यत्पुनरितरेतराश्रयत्वमुक्तं तत्प्रातः सन्ध्यामुपासीतेत्यादावपि समानम् । अयमप्याचार्यस्यैव विधिः । शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्यादेरिति चेन्न । आचार्ये परेते तदभावापातात् । अतोऽध्ययनादिविधिं वृद्धाः कृश्चिन्माणवकं बोधयन्तीत्यङ्गीकार्यमित्यलम् । ॥ २० ॥

७

टि०—॥ ॐ **स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च** ॐ ॥ ॥ **विशेषणनिष्ठामिति** । यद्विध्यादिकं यच्छाखागतं तत्तच्छाखिनः प्रत्येवोपासनाविधायकं न सर्वान्प्रत्येत्येवं विशेषणनिष्ठमित्यर्थः । ननु विधेरक्षरग्रहणमात्रपरतया चारितार्थत्वसम्भवान्न त्वदुक्तमर्थज्ञानमङ्गीकार्यमित्यत आह ॥ **अर्थज्ञानपर्यन्ततास्थितेरिति** । अन्यथा विचारशास्त्रस्याऽवैधत्वापत्त्याऽनारम्भणीयत्वप्रसङ्गादिति भावः । अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्र स्थितं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यारभ्यान्वाहार्ये च दर्शनादित्येतदन्तं शास्त्रमस्य विषयः । तत्रैतन्मतद्वयम् । अध्ययनविधिरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायीति केचित् । अपरे त्वर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनायेदमध्ययनं विधीयते । अर्थज्ञानं च विचारमन्तरेण न सम्भवति । ततो विधिर्विचारशास्त्रप्रयोजक इति । अत्र विचारशास्त्रमनारम्भणीयमारम्भणीयं वेति चिन्ता तदर्थमध्ययनं विधत्ते उत दृष्टार्थमिति । यद्यदृष्टार्थं स्वाध्यायाध्ययनं विधीयते ततस्तन्मात्रेणैव शास्त्रसमाप्तेरधीत्य स्नायादिति वचनबलेन समावर्तितव्यम् । अवैधश्चायं विचारो नारम्भणीयः । यदि चाक्षरग्रहणपरम्परोपजायमानवाक्यार्थज्ञानाध्ययनं विधीयते ततस्तस्य विचारमन्तरेणासम्भवादध्ययनविधिनैवार्थाद्विचारो विहित इति विचारयितव्यत्वाद्धर्मस्य विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति । पूर्वपक्षस्तु विनाऽपि विधिना ज्ञानलाभान्न तदर्थता । कल्पस्तु विधिसामर्थ्यात्स्वर्गो विश्वजिदादिवत् । तथा हि । अदृष्टार्थ एवायमध्ययनविधिर्न दृष्टार्थः । विनैव विधिनाऽध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुताया लोकत एव सिद्धत्वेन विध्यनपेक्षतयाऽपूर्वविधित्वानुपपत्तेः । न चावघातविधिवन्नियमार्थता तर्ह्यस्तु लिखितपाठादिनाऽप्यर्थज्ञानसम्भवेन गुरुपूर्वकाध्ययनेनैवैतत्कुर्यादिति तत्सम्भवादिति वाच्यम् । अवघातो हि दर्शापूर्वे नियम्यतेऽवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैरपूर्वं सिध्यतीति न तण्डुलस्वरूपे विनाऽप्यवघातं तण्डुले स्वरूपसिद्धेर्मानान्तरगृहीतत्वेन तद्विरोधात् । न चेह तथा । विनाऽप्यध्ययनं लिखितपाठादिना ज्ञानदर्शनेन तत्स्वरूपे नियमासम्भवात् । न च तर्ह्यवघातस्य दर्शापूर्व इव क्रत्वपूर्वो नियमोऽस्त्वधीतैरेव वेदैरवगतानि कर्माणि फलदानीति तत्सम्भवादिति वाच्यम् । अनारभ्याधीततयाऽध्ययनस्याक्रत्वर्थत्वात् । नाप्यध्ययनस्य क्रत्वर्थत्वे श्रुत्यादिकं मानमस्ति । तस्माद्दृष्टार्थत्वेऽपूर्वनियमतासम्भवाददृष्टार्थत्वम् । किञ्चाधीत्य स्नायादित्यध्ययनस्नानयोर्नैरन्तर्यं बोधयन्ती स्मृतिरन्तरार्थज्ञानसम्पादनायासंविद्धि रुणद्धि । तस्मादपूर्वद्वारा स्वर्गार्थमध्ययनं विधीयत इति विचारस्यावैधत्वाद्विचारशास्त्रमनारम्भणीयमिति । सिद्धान्तस्तु लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टप-

रिकल्पना । विधेश्च नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति । यदुक्तं ज्ञानस्वरूपे क्रत्वपूर्वे वा न नियमः सम्भवतीति तदनुमन्यामहे । किन्तु योऽयमग्निहोत्रादिष्वधीतवेदानां त्रैवर्णिकानामेवाधिकारो नानधीतवेदानां शूद्राणामित्यधिकारनियमः स प्रयोजनमध्ययनविधेः । तथा हि । असत्यध्ययनविधावग्निहोत्रादिशास्त्राणि विद्वांसमलभमानान्यविद्वांसमेवाधिकृत्य विद्यामन्तरेणानुष्ठानासम्भवाद्विद्यामाक्षिपन्त्यविशेषात् चतुर्वर्णान्यधिकुर्युः । सति त्वध्ययनविधौ त्रैवर्णिकानामेव विदुषामधिकारो भवति न तुरीयस्य । तथा हि । वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादौ द्वितीयानिर्देशादुपनयनस्य संस्कारकर्मत्वं संस्कृताश्च त्रैवर्णिकाः किमस्माभिः कर्तव्यमित्यपेक्षन्ते । शेषस्य पदार्थत्वात्तदाश्रयत्वाचैषां तत्सन्निधौ चाध्ययनमनिर्दिष्टकर्तृकं विधीयमानं कर्तारमपेक्षते । तत्राकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वैरेव ज्ञायते । त्रैवर्णिकैरेवोपनीतैरध्ययनेनाक्षरग्रहणादिपरम्परयाऽर्थज्ञानं कर्तव्यमिति । एवञ्च फलवदध्ययनकर्तृभूतमाणवकसंस्कारत्वादुपनयनमध्ययनाङ्गम् । अध्ययनमपि दृष्टफलज्ञानार्थम् । अर्थज्ञानं त्वनुष्ठानौपयिकत्वात्प्रसिद्धफलमेवेति सर्वेषां फलवत्त्वम् । एवञ्च त्रैवर्णिकेषु विद्वत्सु लब्धेषु न चतुर्थस्य विद्यामाक्षिपन्त्यग्निहोत्रादीनि किन्तु त्रैवर्णिकानेव विदुषोऽधिकुर्वन्ति ततोऽग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानौपयिकार्थज्ञानावसानमध्ययनमध्ययनविधिना विधीयत इति विचारमन्तरेणार्थज्ञानानुपपत्तेरध्ययनविधिरेव विचारमाक्षिपन्स्मार्तमप्यध्ययनसमावर्तनयोर्नैरन्तर्यं बाधत इति सिद्धमप्यध्ययनानन्तरं वैधो विचारः कर्तव्य इति विचारशास्त्रमारम्भणीयमेवेति । ननूत्तरत्र टीकायां योऽनधीत्य द्विजो वेदानित्याद्यकरणे प्रत्यवायस्मरणेनाध्ययनस्य नित्यताया अप्युक्तत्वात्कथं तस्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वमिति चेत् । शृणु । अर्थज्ञानार्थत्वेऽपि तस्य पुस्तकपाठादिनाऽपि सम्भवेनाध्ययनविधिवैयर्थ्यापत्त्या तद्वैयर्थ्यायाधीतेनैव वेदेनेतिकर्तव्यतायां ज्ञात्वाऽनुष्ठितं कर्म फलायालमित्यादिनियमात् । असत्यध्ययने यथोक्तनित्यादिकर्मानुष्ठानासिद्ध्या प्रत्यवायश्रवणमुपपन्नं तथा चार्थज्ञानार्थस्याप्यध्ययनस्य फलतो नित्यत्वमित्यदोषः । अपरे त्वध्ययनेन सन्ध्याऽनुपासनेनेव साक्षात्प्रत्यवायस्मरणेनाध्ययनस्यादृष्टार्थत्वेऽप्यर्थज्ञानस्यापि दृष्टत्वादपेक्षितत्वाच्च तादर्थ्यमपीत्युभयार्थत्वं पशुपुरोडाशादिवदित्याहुः । इतरे तु श्रुतिबलाद्ध्यादेः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्ववद्दर्शपौर्णमासादेर्नित्यत्वकाम्यत्ववच्चाध्ययनस्याप्युभयार्थता प्रत्यवायस्यैव सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिश्रुत्या वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिस्मृत्या च ब्रह्मज्ञानार्थत्वस्याप्यवगमादित्याहुः । अन्ये तूक्तश्रुत्याऽध्ययनस्य ब्रह्मज्ञानार्थत्वेऽपि

यदेव विद्यया करोतीत्यादिश्रुत्या ब्रह्मज्ञानस्यैवावश्यकत्वात् । ज्ञानार्थत्वेऽप्यध्ययनस्याकरणे प्रत्यवायश्रवणं युक्तमिति ब्रह्मज्ञानफलस्यापि स्वाध्याया- ध्ययनस्य न टीकोक्तनित्यत्वानुपपत्तिरित्याहुः ॥ **तथैवेति** । विशेषनिष्ठमित्यर्थः। नन्वेवं शाखाभेदानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **शाखेति** ॥ **अत्रेति** । भाष्य इत्यर्थः । भाष्ये स्मृत्यनन्तरं श्रुत्युदाहरणादित्यर्थः ॥ **आकाङ्क्षाक्रमेणेति** । श्रुतावुदाहृतायामेव तत्रार्थान्तरशङ्कावसरः सति च तस्मिंस्त- न्निरासकस्मृत्युदाहरणावसर इत्याकाङ्क्षाक्रमेणेत्यर्थः ॥ **व्याख्यानं त्विति** । स्मृतेर्विस्पष्टवादित्वात्तदनुसारेणैव श्रुतेर्व्याख्येयतेत्यभिप्रायेण प्रथमं स्मृत्युदाहरणमित्यर्थः । किञ्च स्वशाखामात्रज्ञानाङ्गीकारे शाखान्तरेऽन्यथोक्तशङ्कया ध्येयस्वरूपानिश्चयात्कथं त्वन्मते ध्यानमुपपद्येत । न चैवम् । यथाशक्त्याखिलवेदज्ञानाङ्गीकारेऽप्यनधिगतशाखान्तरेऽन्यथोक्तिशङ्कया ध्येयस्वरूपनिश्चयानुपपत्तेर्ध्यानानुपपत्तिस्त्वत्पक्षेऽपि तुल्येत्यत आह ॥ **श्रुतिस्मृतिबलादेवेति** । यथाशक्तिज्ञानस्य संशयनिवर्तकत्वेनान्यथोक्तिशङ्काया अनुदयेन ध्येयस्वरूपनिश्चयोपपत्तेर्नास्मन्मते ध्यानानुपपत्तिः प्रस- ज्यते । न चैवमपि स्वस्वशाखाज्ञानस्यैवान्यथोक्तिशङ्कानिवर्तकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्तच्छङ्काऽनुदयेन ध्येयस्वरूपनिश्चयोपपत्तेर्न मन्मतेऽपि ध्यानानु- पपत्तिरिति वाच्यम् । कल्पकाभावेन तदनुपपत्तेः । न चैवं यथाशक्तिज्ञानस्यापि तन्निवर्तकत्वं न स्यात्कल्पकाभावस्य तुल्यत्वादिति वाच्यम् । श्रुतिस्मृत्योर्ध्यानाङ्गतया विहितस्य यथाशक्तिविज्ञानस्य संशयनिवर्तकत्वाभावे तयोस्तद्विधानवैय्यर्थ्यापत्त्या तदन्यथाऽनुपपत्त्यैव यथाशक्तिविज्ञा- नस्य तन्निवर्तकतायाः कल्पयितुं शक्यत्वादिति भावः । किञ्च यथाशक्तिविज्ञानस्य गतिसामान्यानुमानद्वारोक्तसंशयनिवर्तकत्वं भविष्यति । न चैवं स्वस्वशाखाज्ञानस्यापि तद्वारैवोक्तसंशयनिवारकत्वमास्त्विति वाच्यम् । त्वत्पक्षे गतिसामान्यानुमानस्यैवासम्भवात् । न च भवत्पक्षेऽपि गतिसा- मान्यानुमानासम्भवस्तुल्य इति वाच्यम् । अनेकशाखाज्ञानेन विप्रतिपन्नाः शाखा भगवत एवोत्कर्षप्रतिपादकाः शाखात्वादिति गतिसामान्यानुमा- नाङ्गभूतव्याप्तिग्रहहेतुभूयोदर्शनसद्भावाद्व्याप्तिग्रहसम्भवेन मन्मते तत्सम्भवात्त्वत्पक्षे च भूयोदर्शनरूपव्याप्तिग्राहकाभावेन तदभावादिति वैषम्यादित्या- शयवानाह ॥ **भूयोदर्शनं चेति** । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधेरुक्तं सर्ववेदाध्ययनविधायकत्वमसहमानः प्राभाकरः प्रत्यवतिष्ठते ॥ **आहेति** ॥ **प्रयुक्तमिति** । लभ्यमित्यर्थः । नन्वध्ययनस्य स्वतन्त्राध्ययनविधिप्रयुक्तत्वमेव कस्मान्न स्यादित्यत आह ॥ **अध्ययनविधेरिति** । नियोज्यरहि-

॥२२॥

तस्य च विषयाप्रयोजकत्वादिति शेषः । अयमाशयः । विधिकार्येषु ममेदं कार्यमिति कार्यप्रत्येता नियोज्यः । ततश्च मदर्थतासाधनत्वादनुष्ठेयमिदं कर्मेति तादर्थ्यज्ञानवानधिकारी। ततस्तु कर्मनिवर्तकः कर्तेति तिस्रोऽवस्था एकस्यैव क्रमभाविन्यः। तत्र च यो विधिः स नियोज्यः। स एव तस्य कर्मण्य- धिकारमुपजनय्य विषयानुष्ठानं प्रयोजयति । विषयो नाम कार्यावच्छेदको धात्वर्थ इति तन्मतम् । यजेत दद्यात् जुहुयादित्यादिषु लिङादिभिः कार्यं प्रतीयमानं स्वरूपेण प्रत्येतुमशक्यमिति धात्वर्थावच्छिन्नमेव प्रत्याय्यते । यागकार्यं दानकार्यं होमकार्यमिति । ततश्च कार्यप्रतीतिदशायां योऽ- वच्छेदको धात्वर्थः स एव विषयः । स नियोज्य एव च विधिस्तत्प्रयोजकः । स्वर्गकामनियोज्यकदर्शपूर्णमासविधेस्तद्दर्शनात् । यस्तु नियोज्य- हीनो नासौ तत्प्रयोजकः समिधो यजतीत्याद्यङ्गविधेस्तद्दर्शनात् । अयं त्वध्ययनविधिर्नियोज्यत्वान्न विषयानुष्ठापक इति । असिद्धिं परिहरति ॥ **न हीति** । अत्र स्वाध्यायाध्ययनविधावित्यर्थः । यागविधौ स्वर्गकाम इतिवदध्ययनविधावमुककाम इति नियोज्यो न श्रूयत इत्यर्थः । ननु विश्वजिता यजेतामावस्यामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीत्यादावश्रुतोऽपि यथा स्वर्गकामो नियोज्यः कल्प्यते तद्वदत्रापि तत्कल्पनेनाध्ययनविधेरेव स्व- विषयप्रयोजकत्वमास्त्वित्यत आह ॥ **नापीति** । अनुष्ठानाधीनसिद्धिर्हि नियोगः । तत्सिद्ध्यर्थमनुष्ठातारमाक्षिप्यानधिकारिणोऽनुष्ठातृत्वासम्भवादनि- योज्यस्य चाधिकारासम्भवात्तान्नियोज्यं कल्पयतीत्येव। न पुनः स्वप्रतिपत्त्यर्थं स्वासिद्ध्यर्थं वा विषयवत्कारणवच्च साक्षान्नियमेन नियोज्यमाकाङ्क्षति। निर्नियोज्यकानां प्रयाजादिविधीनां बहुलमुपलम्भात् । तथा च स्वस्य कार्यत्वेन यत्र स्वविषयानुष्ठानापेक्षा तादर्थ्येन च कर्त्राद्यपेक्षा तत्रैवानि- योज्यमपेक्षते । यदा तु विध्यन्तरानुष्ठाप्यपि तेनैव विषयेण स्वात्मलाभं पश्यति तदा नियोज्यमपेक्षते । यथा प्रयाजादिविधयस्ते हि दर्शपूर्णमास- विध्यनुष्ठापितविषयकत्वान्न नियोज्यापेक्षिणः । प्रकृते चाध्यापनविध्यनुष्ठापितेनैवात्मविषयेणाध्ययनविनियोगसिद्धेर्नियोज्यानपेक्षत्वान्न तत्कल्पन- मुचितमिति भावेनाह ॥ **अध्यापनविधिनैवेति** । नियोज्याभावान्नाध्ययनविधिरध्ययनप्रयोजक इत्युक्तमयुक्तम् । तथा सत्यध्यापनविधेरपि नियोज्यरहितत्वेन स्वविषयाप्रयोजकत्वापातात् । न ह्यष्टवर्षमित्यादौ स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवत्कश्चिन्नियोज्यः श्रूयते । ततश्चानियोज्यत्वाद- ध्ययनविधिवत्स्वविषयाप्रयोजकत्वात्तद्द्वारा परप्रयोजकत्वमध्यापनविधेर्दण्डापूपनयहतमित्याशङ्कते ॥ **न चेति** ॥ **तत्रेति** । अध्यापनविधावित्यर्थः ।

नन्वध्यापनविधावश्रुतत्वात्कथमाचार्यकरणकामस्य नियोज्यत्वमित्यतस्तत्राश्रवणेऽप्युपनयनविधौ श्रुतत्वाददोष इत्याह ॥ **अष्टवर्षमित्यादि** ॥ **आत्मनेपदश्रवणादिति** । ततश्चात्मनेपदेनैवोपनयनविधावाचार्यकरणकामस्य नियोज्यत्वसिद्धिरिति भावः । कथमात्मनेपदेनाप्याचार्यत्वस्य नियोज्यविशेषणत्वसिद्धिरित्यत आचार्यकरणे तद्विधानादित्याह ॥ **सम्माननेति** । नन्वस्त्वाचार्यकरणकामस्योपनयनविध्यधिकारित्वं किं तावताऽपि । न ह्युपनयने नियोज्यः स एवाध्यापने इत्यत्र प्रमाणमस्ति । तत्कथमध्यापनविधौ तस्याधिकारित्वमित्यत आह ॥ **तमिति** । नन्वस्त्वध्यापनविधेः सनियोज्यतया स्वविषयानुष्ठापकत्वं तथाऽपि कुतस्तेनाध्ययनस्य प्रयुक्तिरित्यत आह ॥ **न हीति** । पुरुषान्तरकर्तृकोच्चारणार्थमुच्चारणमध्यापनशब्दार्थः । गुरुमुखोच्चारणमनूच्चारणं चाध्ययनशब्दार्थः । तथा च पुरुषान्तरकर्तृकोच्चारणार्थोच्चारणरूपस्याचार्यकर्तृकस्य माणवककर्तृकाध्ययनेन विनाऽनुपपत्त्याऽध्यापनविधिनैवाध्ययनानुष्ठानसिद्धिरिति भावः । ननु द्रव्योपायतयाऽध्ययनस्य प्राप्तत्वादप्राप्त एव च विधेः साफल्यात्स्मृतिवाक्यं वा तदनुमितमुपनीयाध्यापयेदाचार्यकासिध्यर्थमित्येवंरूपं वा वचनं नाध्यापनविधायकं भवितुमर्हति । किन्नामाध्ययनविधानमेवेदम् । इयांस्तु विशेषः । यदष्टवर्षमिति गूढोऽध्ययनविधिः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति च स्पष्टः । न चात्र णिचः श्रवणान्नाध्ययनविधायकत्वमिति वाच्यम् । अष्टवर्षतयाऽत्रोक्तस्य पुत्रस्य शुभलोकार्थिना पित्रैवानुशास्यत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेः । अत्राकामं याजयेदित्यत्र याजयतेः परतः श्रूयमाणस्य विधेर्यागविधिपरत्ववदत्रापि श्रूयमाणस्य विधेरध्ययनविधिपरत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । ननु च श्रुतौ नयतेर्ञित्त्वात्स्वरितञितः कर्त्रभिप्राय इत्यनेनात्मनेपदं विधीयते । तच्चोपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वे तत्फलस्यैवोपनयनफलत्वात्तस्य चोपनयनकर्तृभूताचार्यगामित्वाद्युज्यते । अध्ययनाङ्गत्वे तु तत्फलस्याध्येतृगामितया क्रियाफलस्यान्यगामित्वेन नात्मनेपदं सिध्येत । अतोऽध्यापनाङ्गमेवोपनयनमिति । सत्यम् । नात्र स्वरितञित इत्यनेन तद्विधिः । किन्त्वाचार्यकरणेऽर्थे सम्माननेति सूत्रेण । अन्यथा तत्फलस्य कर्तृगामित्वात्पूर्वसूत्रेणैवात्मनेपदसिद्धेः सम्माननसूत्रमनर्थकं स्यात् । अतोऽकर्तृगामित्वेऽप्यात्मनेपदसिध्यर्थमेव तत् । तदुक्तं वृत्तिकृता । अकर्त्रभिप्रायार्थः पुनरारम्भ इति । ततश्चाध्ययनविधायकत्वान्नाध्यापनविधायकत्वमुदाहृतस्येति नाध्यापनविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्य किन्तु स्वतन्त्रविधिप्रयुक्तत्वमेव । न च नियोज्याभावो दोषः । अर्थज्ञानकामस्यैव तत्कल्पनादित्यरुचेराह ॥ **किञ्चेति** ॥

॥ **स्यादेवमिति** । यद्यप्यत्र द्रव्यमार्जयन्ब्राह्मणो याजयेदध्यापयेत्प्रतिगृह्णीयाद्वेत्यादिवाक्याद्द्रव्यार्जनोपायतया प्राप्तत्वादप्राप्ते च विधेः साफल्याद्व एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजतेत्यादाविव प्रसिद्धार्थतया विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वेन क्लृप्तयच्छब्दयोगाच्चाध्यापनविधेरेवासम्भवान्न तद्विधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्येति वक्तुमुचितम् । तथाऽप्युपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षतेत्यध्यापनस्याचार्यत्वफलकत्वश्रवणान्नेदं वचनं द्रव्यार्जनार्थप्राप्ताध्यापनानुवादपरम् । किन्तु पृथगध्यापनविधिपरमेवेति युक्तमध्ययनस्य तद्विधिप्रयुक्तत्वमित्याशङ्कापरिहाराय नित्यनैमित्तिकत्ववैषम्योपन्यासेन प्रयोजकप्रयुक्तिभावो निराकृत इति ध्येयम् । न च मा भूदाचार्यकार्यमध्यापनं तथाऽपि विद्यादानेन सुमतिर्ब्रह्मलोके महीयतेत्यादिभिर्विद्यादानात्मकत्वादध्यापनमपि ब्रह्मलोकावाप्तिलक्षणफलशेषतया विधीयतेति तत्प्रयुक्तत्वमध्ययनस्य स्यादेवेति वाच्यम् । तस्यापि नियोज्याश्रवणेन प्रयाजादिविधिवदप्रयोजकत्वेनाध्ययनस्य तत्प्रयुक्तत्वानुपपत्तेः । न च नियोज्याभावेऽपि फलसाधनत्वश्रवणात्तावन्मात्रेणाधिकारोदये सत्यध्यापनानुष्ठाने तत्प्रयुक्तिरध्ययनस्य स्यादेवेति वाच्यम् । विषयस्य स्वभावजन्यस्यार्थज्ञानस्यापि पश्चात्प्रतीतत्वादध्ययनविधावपि तत्कामस्यैवाधिकारित्वे सम्भवादध्ययनस्यापि स्वविधिनैव प्रयुक्तेर्युक्ततयाऽन्यविधिप्रयुक्तत्वायोगादित्याशयात् ॥ **जीविकेति** । तथा च नैमित्तिकत्वं तस्येति भावः ॥ **त्रीणि कर्माणीति** । याजनाध्यापनप्रतिग्रहाख्यानि त्रीणि कर्माणीत्यर्थः ॥ **योऽनधीत्येति** । योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमधिगच्छति सान्वय इति वेदाध्ययनाकरणे प्रत्यवायश्रवणादसत्यागन्तुके निमित्ते यदकरणे प्रत्यवायः श्रूयते तस्यैव नित्यत्वादिति भावः । **अनित्येनेति** । नैमित्तिकेनेत्यर्थः । नैमित्तिकस्यागन्तुकनिमित्तसमावेश एव कर्तव्यता । श्राद्धादौ नैमित्तिके तथा दर्शनात् । नित्यस्य तु तदभाव एव। एवञ्च कस्यचिदाचार्यस्य जीविकारूपनिमित्ताभावेनाध्यापनाभावे तदुपनीतमाणवकस्य नित्यतयाऽऽवश्यकमध्ययनं न तत्पक्षे सिध्यतीति भावः ॥ **चरितार्थत्व इति** । अध्यापनविधेरिति शेषः । न चैकेनोपनीतमाणवकान्तरस्यान्येनाध्यापनं भविष्यतीति कथं तदभाव इति वाच्यम् । उपनयनकर्तुरेवाध्यापनेऽधिकारस्याङ्गीकृतत्वेनैकोपनीतस्यान्येनाध्यापनासम्भवादिति भावः ॥ **य इति** । यद्यप्याचार्यत्वकामना सकृदध्यापनेन निवृत्ता तथाऽपि विधिबलादधिकाराभावेऽपि माणवकान्तरस्य स्वेनोपनीतत्वादध्यापनं करोतीति भावः । परेते मृते ॥ **समानमिति** ।

प्रातः सन्ध्यामुपासीतेत्येतद्विज्ञाने सति सन्ध्योपासनं सति च तस्मिन्नेतद्विधिपठनेनैतद्विधिज्ञानं कृतसन्ध्यावन्दनस्यैव वेदाधिकारित्वात्तथा चेतरेतराश्रयत्वमिति भावः ॥ **कथञ्चिदिति** । वृद्धाध्ययनादिविध्यर्थं स्ववाक्येन माणवकं प्रति कथयन्त्विति नेतरेतराश्रयत्वमिति भावः ।

अ०—॥ ॐ समाचारेऽधिकाराच्च ॐ ॥ **अद्यापि तेन देवाद्याः श्रृण्वते मन्वते सदा ॥ ध्यायन्ति च यथायोगं तथाऽप्यावस्तुनिर्णयात् ॥ श्रवणं मननं चैव कर्तव्यं सर्वथैव हि ॥ मतिश्रुतिध्यानकालविशेषं गुरुरुत्तमः ॥ वेत्ति तस्योक्तमार्गेण कुर्वतः स्याद्धि दर्शनम् ॥ श्रवणं दृष्टतत्त्वस्य मननं ध्यानमेव च ॥ विशेषानन्दसम्प्राप्त्याऽन्यस्यैतानि दृष्टये ॥ यदि तादृग्गुरुर्नास्ति निर्णीतश्रवणादिकम् ॥ तत्सिद्धान्तानुसारेण निर्णयज्ञात्समाचरेत् ॥**

सु०—॥ **ॐ समाचारेऽधिकाराच्चेत्येतद्व्याचष्टे ॥ अद्यापीति** । यतः सर्वविज्ञानमावश्यकम् । तेनैव हि कारणेन देवाद्या अद्यापि श्रवणमनने कुर्वन्ति सदा ध्यायन्ति च । अन्यथा महामतीनां तेषामेकैकशाखाश्रवणादेरल्पीयसैव कालेन कर्तुं शक्यत्वेनाद्यापि तत्करणं न स्यादिति । यथायोगं यथाशक्तीति प्रत्येकं विशेषणम् । श्रृण्वत इत्यात्मनेपद उक्तम् । समाचाराच्चेत्येवोक्ते देवादीनां वेदाधिकारित्वाभावात्कथमेतदित्यतो देवताधिकरणन्यायं मा विस्मार्षीरिति सूचयितुं सूत्रकृता समाचारेऽधिकाराच्चेत्युक्तम् । यदि ब्रह्मसाक्षात्कारवन्तोऽपि देवाद्याः श्रवणाद्यनुतिष्ठन्ति तर्हि तस्य निरवधिकत्वं प्रसक्तमित्यत आह ॥ **तथाऽपीति** । यद्यपि सूत्रकारेण देवाद्याचारः प्रमाणीकृतस्तथाऽपि वस्तु परब्रह्मादिकम् । निर्णयो यथार्थः परोक्षो निश्चयः । प्रथमस्यैवशब्दस्यावस्तुनिर्णयादेवेति सम्बन्धः । वस्तुनिर्णयहेतुत्वाच्छ्रवणादेरिति हिशब्दार्थः । वस्तुनिर्णयपर्यन्तं श्रवणमनने कर्तव्ये इत्यसत् । निर्णीतेऽप्यर्थे पुनः कारणान्तरोपनिपातेन संशयाद्युत्पादनदर्शनेन वस्तुनिर्णयस्यावधारयितुमशक्यत्वादित्यत आह ॥ **मतीति** । मतिर्मननं श्रुतिः श्रवणम् । उत्तमः शिष्ययोग्यताभिज्ञः । कुर्वतः श्रवणादिकम् । दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारः । एतदुक्तं भवति । ब्रह्मदर्शनार्थं हि श्रवणादिकम् । न च तद्यथाकथञ्चिदनुष्ठितं तत्साधनम् । किन्तु शिष्ययोग्यताभिज्ञगुरुप्रदानपूर्वकमेवेति वक्ष्यति । अतस्तादृशो गुरुरेव श्रवणादिकालविशेषमुपदेक्ष्यति । यतः परं कारणशतोपनिपातेऽपि न संशयाद्युत्पादः स्यादिति । देवाद्याः श्रवणादिकमद्यापि

कुर्वन्तीति न युक्तम् । स्याद्धि दर्शनमिति श्रवणादेस्तत्त्वदर्शनसाधनत्वस्योक्तत्वात् । देवादीनां च तत्त्वदर्शनस्यौत्पत्तिकत्वात् । यथोक्तम् । नैव देवपदं प्राप्ता ब्रह्मदर्शनवर्जिता इत्यादि । न च प्राप्तसाध्यः साधनमनुतिष्ठतीत्यत आह ॥ **श्रवणमिति** । दृष्टतत्त्वस्यापि पुंसः श्रवणमननं ध्यानं च विशेषानन्दसम्प्राप्त्यै युज्यत एवेति योजना । एवं तर्हि श्रवणादेर्दर्शनसाधनत्वोक्तिर्व्याहन्यत इत्यत आह ॥ **अन्यस्येति** । अदृष्टतत्त्वस्यैतानि श्रवणादीनि दृष्टये भवन्ति ॥ यथा खलु समुच्चयवादिनां ज्ञानात्पूर्वाणि कर्माणि ज्ञानार्थानि । ततः पराणि तु मोक्षार्थानि । यथा च सकामानि कर्माणि संसारकारणानि निष्कामानि तु ज्ञानकारणानि । तथा श्रवणादीन्यदृष्टतत्त्वस्य ज्ञानार्थानीति न तदुक्तिव्याघातः । दृष्टतत्त्वस्य तु विशेषानन्दार्थानीति देवादीनां तदनुष्ठानं च युक्तम् । समाचारकथनं च यथाशक्ति वेदार्थश्रवणमननयोः कर्तव्यतामात्रोपोद्बलनाय कृतमिति नासङ्गतम् । विशेषानन्दं तु वक्ष्यामः । शिष्ययोग्यताभिज्ञगुरूपदेशानुसारेण श्रवणादिकं कर्तव्यमित्ययुक्तम् । तादृशस्य गुरोर्दुर्लभत्वेन श्रवणाद्यभावापत्तेः । लभ्यमानोऽप्यसावनुष्ठितश्रवणादिनाऽऽध्यात्मिकशक्तिसम्पन्नेनैव शिष्येण लभ्यते नान्येन । तथा चान्योन्याश्रय इत्यत आह ॥ **यदीति** । द्विविधं शास्त्रं निर्णीतं निर्णेतव्यं च । तत्राद्यं ब्रह्मसूत्रादिकं द्वितीयं वेदादिकम् । तत्र निर्णीतस्य श्रवणादिकं समाचरेत् । सर्वज्ञानां सिद्धान्तानुसारेण यो निर्णयं जानाति तस्मात् । इदमुक्तं भवति । मुख्यस्य गुरोः प्रथममलाभेऽपि न श्रवणाद्यभावापत्तिः । अमुख्यादपि गुरोस्तदुपपत्तेः । तत्र मुख्यवदमुख्यस्यातिगहनवेदादिव्याख्यानसामर्थ्याभावेऽपि निर्णीतव्याख्यानमुपपद्यत एव । न च निर्णीतशास्त्रस्यापि व्याख्यानविप्रतिपत्त्याऽभिप्रायो दुरधिगम इति वाच्यम् । सर्वज्ञप्रणीतोपायग्रन्थानुसारेणामुख्यस्यापि गुरोस्तदवगमसम्भवात् । एवं चामुख्ये श्रवणादावनुष्ठिते मुख्योऽपि गुरुर्लभ्यत इति ।

टि०—॥ ॐ समाचारेऽधिकाराच्च ॐ ॥ ॥ **प्रत्येकं विशेषणमिति** । यथायोगं श्रृण्वते यथायोगं मन्वत इति प्रत्येकमित्यर्थः । ननु श्रृण्वतेः परस्मैपदित्वात्समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्य इति समित्युपसर्गपूर्वकादेव तस्मादात्मनेपदविधानात्प्रकृते तदभावात् श्रृण्वंतीत्येव

च

भवितव्यं श्रृण्वत इत्यात्मनेपदं तु कथमित्यतः साङ्ख्याधिकरणे स्वनाशार्थं को यतेदिति परस्मैपदविषये यत्समाधानमुक्तं बहुलमेतन्निदर्शनमिति स्मरणाद्यतेदिति परस्मैपदं साधु । तथा चाह । चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदमिति । तदेव श्रृण्वत इत्यात्मनेपदविषयेऽपि द्रष्टव्यमित्याह ॥ **श्रृण्वत इत्यात्मनेपद उक्तमिति** । क्वचिदात्मनेपदमुक्तमिति पाठः । तत्रात्मनेपदमुक्तमुक्तसमाधानकमित्यर्थः ॥(**न्यायमिति । भावं तु बादरायणोऽस्ति हीति** सूत्रोक्तं न्यायमित्यर्थः)॥ **वेदाद्यधिकारित्वाभावादिति** । पदप्राप्तेः पूर्वं पश्चाच्च देवाभावेन तदुद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकयागादिरूपकर्मविरोधस्य वाच्यहीनाया वाचः प्रामाण्यायोगेन शब्दविरोधस्य च प्रसक्त्या तत्तत्पदादिविशिष्टदेवतानामुत्पत्तिविनाशवत्त्वासम्भवेन तत्तत्पदादिविशिष्टदेवानामनादिनित्यत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात्स्वपदेभ्यो मोक्षस्यातिशायितत्वेऽपि स्वपदानां नित्यत्वेन स्वेषां मोक्षाभावनिश्चयेन तत्रार्थित्वाभावादिति भावः॥ **अधिकरणन्यायमिति** । विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वेन तिर्यगादिवदसामर्थ्याभावाच्छूद्रादेरिव प्रतिषेधाभावात्प्रवाहतोऽनादिनित्यत्वेन तुल्यरूपादिमत्त्वेन च कर्मादिविरोधादेरभावादधिकारस्य श्रुतिसिद्धत्वाच्चेति तदधिकरणन्यायमित्यर्थः ॥ **अवधारयितुमिति** । अयमेव वस्तुनिर्णयो नातःपरं संशयो भविष्यतीत्येवं चरमावधित्वेनावधारयितुं शक्यत्वादित्यर्थः । मतिश्रुतिशब्दयोर्बुद्धिभेदपरताया दर्शनसाधनीभूतध्यानसमभिव्याहारेणायोगाच्छ्रवणमननपरतया तौ व्याचष्टे ॥ **मतिरित्यादि** ॥ **वक्ष्यतीति** । **प्रदानवदेव** ।हि तदुक्तमित्यत्रेति शेषः ॥ **औत्पत्तिकत्वादिति** । अनागन्तुकत्वादित्यर्थः । नन्ववस्थाभेदमात्रेण श्रवणादीनां कथं भिन्नफलकत्वमित्यतो दृष्टान्तमुखेन तदुपपादयति ॥ **यथेति** ॥ **तदुक्तीति** । दर्शनसाधनत्वोक्तीत्यर्थः । ननु ब्रह्मदर्शनहेतुश्रवणादेः कर्तव्यत्वेन प्रकृतत्वाद्देवतादिभिश्च क्रियमाणस्य तस्य विशेषानन्दार्थत्वेन ज्ञानार्थत्वाभावात्तदुदाहरणं प्रकृतासङ्गतमित्यत आह ॥ **समाचारकथनं चेति** ॥ **कर्तव्यतामात्रेति** । न तु ज्ञानार्थकश्रवणमननयोः कर्तव्यतोपोद्बलनायेत्यर्थः । ननु ज्ञानोत्तरकालीनश्रवणादेरानन्दातिशयसाधनत्वं न युक्तम् । तस्य मुक्तकर्तृकश्रवणादिवल्लीलात्मकत्वेन निष्प्रयोजनत्वादित्यत आह ॥ **विशेषानन्दं त्विति** । भयपूर्वप्रवृत्तिमत्त्वेन ज्ञानिकृतश्रवणादेर्मुक्तकर्तृकश्रवणादिवैलक्षण्येन लीलात्मकत्वाभावाद्युक्तमानन्दातिशयसाधनत्वमिति युक्तं च साधनाधिक्यात्साध्याधिक्यं सुरादिष्वित्यादिना वक्ष्याम इत्यर्थः । यद्वा परमं साम्यमुपैतीति मुक्तानामानन्दस्य साम्यश्रुतेरानन्दतारतम्यमेव नास्ति तदतिशयस्तु दूरा-

अ

पास्त इत्यत आनन्दतारतम्यं ज्ञानपादे वक्ष्याम इत्याह ॥ **विशेषेति** । यद्वा वैशेषिकादिरीत्या मुक्तावानन्द एव नास्ति तदतिशयस्तु दूरोपास्त इत्यत आह ॥ **विशेषेति** । चतुर्थाध्याये वैशेषिकाभिमतमोक्षखण्डनसमये मुक्तावानन्दसद्भावं ज्ञानपादे तद्विशेषं च वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ **आध्यात्मिकेति** । आध्यात्मिकस्य देहेन्द्रियादेर्या शक्तिरलौकिकार्थावगाहित्वादिलक्षणा तत्सम्पत्तेनेत्यर्थः । योग्यताभिज्ञगुरोरलौकिकत्वादिति भावः ॥ **तथा चेति** । श्रवणाद्यनुष्ठाने सतीन्द्रियादेरलौकिकार्थदर्शनशक्तिसम्पत्त्या योग्यताभिज्ञगुरुदर्शनं सति च तस्मिंस्तदुक्तमार्गेण श्रवणाद्यनुष्ठानमित्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः ॥ **ब्रह्मसूत्रादिकमिति** । तद्धि सर्वज्ञप्रणीतभाष्याद्युपायग्रन्थानुसारेण स्वाभिप्रेतार्थपरतया निर्णीतत्वान्निर्णीतं शास्त्रमित्यर्थः । आदिपदेन सर्वज्ञप्रणीतभाष्याद्युपायग्रन्थवद्गीतोपनिषदादिपरिग्रहः ॥ **अनुष्ठित इति** । आध्यात्मिकशक्तिसम्पत्तिद्वारेति शेषः ।

अ०—श्रवणादि विना नैव क्षणं तिष्ठेदपि क्वचित् ॥ अत्यशक्ये तु निद्रादौ पुनरेव समाचरेत् ॥ अभावे निर्णयज्ञस्य सच्छास्त्राण्येव सर्वदा ॥ शृणुयाद्यदि सज्ज्ञानप्राचुर्यमुपलभ्यते ॥ महद्भ्यो विष्णुभक्तेभ्यो यथाशक्ति च संशयान् ॥ छिन्द्यात्स्वतोऽधिकाभावे स्वयमेव समभ्यसेत् ॥ ब्रूयादपि च शिष्येभ्यः सत्सिद्धान्तमहापयन् ॥

सु०—सर्वज्ञस्य गुरोः श्रवणाद्यङ्गत्वे तदभावे श्रवणाद्यभाव एव कुतो नाङ्गीक्रियते किमनेनामुख्येन श्रवणादिना । सर्वज्ञगुरुप्राप्तिस्तु पुण्योपचयेनापि भविष्यतीत्यत आह ॥ श्रवणादीति । सन्ति तावत्सर्वदा श्रवणादिकं कर्तव्यं क्षणमपि न त्याज्यमित्येवमर्थाः श्रुतिस्मृतयः स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्य इत्याद्याः। तत्र च सर्वज्ञो गुरुरङ्गम् । तदलाभे तु गुणे त्वन्याय्यकल्पनमिति न्यायेन यादृशतादृशमपि श्रवणादिकं कार्यमेवेतीति भावः । नन्वेताः श्रुतय एवानुपपन्नार्थाः। अपरिहार्यनिद्राद्युपद्रवप्राप्तौ श्रवणादेः कर्तुमशक्यत्वात् । न ह्याकाशरोमन्थनं शक्यविधानमित्यत आह ॥ अतीति । परिहर्तुमशक्ये निद्रादौ प्राप्ते तु पुनरेव तदपगमनानन्तरमेव श्रवणादिकं समाचरेत् । अयमभिप्रायः । यथा सायम्प्रातरग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिविधयः सन्निपाताद्युपद्रवसम्भवेऽपि नानुपपन्नास्तथा प्रकृतेऽपीति। निर्णयज्ञस्य गुरोरभावे किं श्रवणाद्यभाव एव नेत्याह॥ अभाव इति । निर्णयज्ञस्य गुरो-

रभावेऽपि यादृशतादृशात्सर्वदा शृणुयात् । मन्वीत च । न हि गुणालाभे मुख्यपरित्यागो युक्त इति भावः । वेदादिश्रवणे सर्वज्ञो गुरुरपेक्षितः । तदितरश्रवणे तु निर्णयज्ञः सर्वज्ञकल्पः । द्वयोरभावेऽपि श्रवणादिकं चेदनुष्ठेयं तदाऽसच्छास्त्राणामिति प्रतीतिः स्यात् । अतः सच्छास्त्राण्येवेत्युक्तम् । यादृशतादृशाच्छृणुयादित्यनेनातिप्रसक्तौ सत्यामाह ॥ यदीति । यदि तस्मिन्पुरुषे स्वापेक्षया सम्यग्ज्ञानादिप्राचुर्यमुपलभ्यते तर्हि ततः शृणुयात् । न त्वधमात् । वैयर्थ्यात् । न ह्यदृष्टमात्रार्थं श्रवणादिकमिति भावः । स्वतोऽधिकस्य पुरुषस्य प्रबन्धेन व्याख्यानासम्भवे किं श्रवणाद्यभाव एवेत्याकाङ्क्षायामाह । महद्भ्य इति । स्वतो महद्भ्यो महत्त्वं च न सज्ज्ञानमात्रेण किन्तु विष्णुभक्त्यादिगुणैश्चेत्युक्तं विष्णुभक्तेभ्य इति । तादृश एव ह्यादरमुत्पादयन्व्याख्याति । सादरमेव च श्रवणादिकं फलायालम् । संशयाज्ञानविपर्ययांश्चेति श्रवणादिफलमुक्तम् । एकस्मात्प्रबन्धेन श्रवणाद्यसम्भवेऽपि बहुभ्यो महद्भ्यो यथाशक्ति यथासम्भवमेकैकदेशश्रवणादिकमपि कुर्यादेव । तेनापि संशयादिछेदस्य श्रवणादिफलस्य लाभादिति भावः । स्वतोऽधिकाभावे कथं श्रवणादीत्यत आह ॥ स्वत इति । अपि चावितरेतरयोगे । श्रुतावृत्तिप्रवचनाभ्यामभिनवोत्प्रेक्षोदयात्तेऽपि श्रवणादिफलं प्रसुवाते । सम्यक् श्रवणादिरहितो व्याचक्षाणः स्खलनेन प्रत्यवेयात् । तत्कथमुच्यते शिष्येभ्यो ब्रूयादिति । तत्राह ॥ सदिति । ब्रूयादिति सम्बन्धः । प्रामाणिकतयाऽभिमतोऽर्थः सिद्धान्तः । न तु प्रामाणिक एवेति नियमः । तथात्वे शब्दनित्यत्वं केषाञ्चित्सिद्धान्तः । केषाञ्चित्तदनित्यत्वमिति न स्यात् । द्वयोः प्रामाणिकत्वायोगात् । अयं तु न तथा । अपि तु प्रामाणिक एवेत्यतः सदित्युक्तम् । स्वार्थिको णिच् । अजहदित्यर्थः । यद्वा शिष्यैरहापयन् । सत्सिद्धान्तहानिरेव महतः प्रत्यवायस्य हेतुरिति वक्ष्यामः । क्षुद्रस्खलितं त्वल्पीयस एव । न तावता महाप्रयोजनव्याख्यानत्यागः । तथा सति मृगभयाद्बीजानावापप्रसङ्गादिति भावः । ॥ २६ ॥

टि०—इत्याद्या इत्याद्यशब्देन प्राक् स्मृतिशब्देन प्रतिज्ञात आयुर्वै हरति पुंसामुद्यन्नस्तं च यन्नसौ । तस्यर्ते यः क्षणोनीत उत्तमश्लोकवार्तयेत्यादिभागवतादिवाक्यपरिग्रहः ॥ **गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायेनेति** । यथा ह्यग्नीषोमीये पशावेकपाशकेऽदितिः पाशान्प्रमुमोक्त्वैतानित्यदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वैतमिति च मन्त्रौ श्रुतौ । तत्र बहुवचनवान्मन्त्रः प्रकरणादुत्कृष्टव्यो न वेति विषये बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वादुत्कर्षप्राप्ते विशेष्यप्रधानभूतपाशवाचिप्रातिपदिकस्याग्नीषोमीये समवेतार्थत्वात्तदनुरोधेन बहुवचनं पाशगुणत्वेन तद्विशेषणभूतबहुत्ववाचकमन्याय्यया लक्षणया पाशावयवान् लक्षयतीति नवमे निर्धारितम् । विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वाद्गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वात् । उत्कर्षानुत्कर्षौ वेत्यस्यां विप्रतिपत्तौ पाशं पाशानिति मन्त्रयोर्विकल्पः स्यात् । पाशप्रातिपदिकस्योभयत्र समत्वात् । गुणे प्रत्ययार्थे त्वन्याय्यकल्पना न तद्बलान्मन्त्रोत्कर्षः प्रत्ययस्य पदैकदेशत्वात् । प्रातिपदिकपारतन्त्र्येणोत्कर्षकत्वायोगादिति सूत्रार्थः । तथा च प्रधानभूतपाशप्रातिपदिकानुरोधेन गुणभूतप्रत्ययार्थे बहुत्वेऽन्याय्यकल्पनावत्प्रधानभूतश्रवणाद्यनुरोधेन तदङ्गभूतसर्वज्ञगुरोरेव परित्यागो युक्तो न तु तदलाभात्प्रधानभूतश्रवणादेः परित्याग इति भावः ॥ **श्रुतय इति** । बहुवचनमाद्यर्थे । श्रुत्याद्या इत्यर्थः । अत एव श्रुतिस्मृतय इति पूर्वग्रन्थः सङ्गच्छते । रोमन्थनं चर्वितचर्वणम् । आकाशस्य भक्षणमेवानुपपन्नं पुनर्भक्षितस्य भक्षणमित्यशक्यत्वज्ञापनाय रोमन्थनपदं प्रयुक्तम् । अन्यथा भक्षणमित्येवावक्ष्यदिति ध्येयम् । ननु सर्वज्ञगुरोः श्रवणाद्यङ्गत्वात्तदभावे कथं श्रवणादिकं स्यादित्यत आह ॥ **न हीति** । अङ्गाभावे प्रधानत्यागो न युक्तः किन्तु प्रधानानुरोधेनाङ्गत्याग एव युक्त इति भावः । ननु विष्णुभक्तेर्व्याख्याने उपयोगो न दृश्यत इत्यतस्तमाह ॥ **तादृश एवेति** । ननु किमनेनादरेण कृत्यं येन भक्तेरावश्यकत्वं स्यादित्यत आह ॥ **सादरमेव चेति** ॥ **अज्ञानविपर्ययांश्चेति** । (संशयान् छिन्द्यादित्यत्र संशयपदमज्ञानविपर्यययोरप्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्याज्ञानविपर्ययानित्युक्तम्) । च संशयानित्यत्र चशब्दः संशयांश्चेति सम्बध्यत इत्युक्तं भवति । परस्परनिरपेक्षाणामर्थानामेकस्मिन्प्रतिसम्बन्धिन्यन्वये हि समुच्चयः । न चात्र श्रुतावृत्तिप्रवचनयोः परस्परनिरपेक्षयोरज्ञाननिवृत्त्यादिरूपश्रवणादिकार्यप्रयोजकत्वमपि तु सापेक्षयोरेवेति समुच्चयासम्भवादितरेतरयोग एव चापिशब्दाविथ्याशयेनाह ॥ **अपिचावितरेतरयोग इति** । इतरेतरयोगमेवोपपादयति ॥ **श्रुतेति** । अत्राभ्यसेदित्युक्तस्यानुवादः श्रुतावृत्तीति । ब्रूयादपि च शिष्येभ्य इत्यस्यानुवादः प्रवचनेति । मूले सदित्यस्य व्याख्यासावाद्वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ **प्रामाणिकतयेति** ॥ **द्वयोरिति** । अन्यथा वस्तुनो द्वैरूप्यापातादिति भावः ॥ **इत्यत इति** । इति दर्शयितुमित्यर्थः । नन्वत्र सत्सिद्धान्तमजहदिति सत्सिद्धान्तस्य स्वयमहानमेव

वाच्यम् । अहापयन्नित्यहापनोक्तिरस्वयुक्तेत्यतोऽहापयन्निति णिचः स्वार्थिकत्वेनाहानस्यैवात्रोच्यमानत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ स्वार्थिक इति । णिचः स्वार्थिकत्वे वैयर्थ्यं भवतीत्यपरितोषाद्धेतुमण्णिचमेवाभ्युपेत्याहैतमुपपादयति ॥ यद्वेति । ननु सत्सिद्धान्तविरुद्धज्ञानेन तद्धानिवत्पूर्वोत्तर-विरुद्धपूर्ववाक्यार्थज्ञानेन वाक्यार्थहानेरपि ज्ञानदौर्बल्येनावर्जनीयत्वात्सत्सिद्धान्तहानिवद्वाक्यार्थस्खलनादेरप्यनर्थहेतुत्वादुभयोरपि स्वयमहानस्य शि-ष्यैरहापनस्य वा वक्तव्यत्वाद्विशिष्यसत्सिद्धान्तमहापयन्निति सत्सिद्धान्तस्यैवाहानाद्युक्तिरयुक्तेत्यतः सत्सिद्धान्तस्खलनवाक्यार्थस्खलनयोरनर्थसाधन-त्वेऽपि सत्सिद्धान्तहानेर्महाप्रत्यवायहेतुत्वाद्वाक्यार्थहानेश्चाल्पप्रत्यवायहेतुत्वादवान्तरवैषम्येण युक्तं विशिष्यतत्कथनमित्यभिप्रेत्य भवेदेतदेवं यदि सत्सिद्धान्तहानेर्महाप्रत्यवायहेतुत्वं सिद्धं स्यात्तदेव कुत इत्यत आह ॥ सत्सिद्धान्तहानिरेवेति ॥ वक्ष्याम इति । एतद्विरोधि यत्सर्वं तमसेन्धाय केवलमित्यादिनेति शेषः । नन्वस्तु सत्सिद्धान्तहानेरेव महाप्रत्यवायहेतुत्वं तथाऽपि तत्र तत्र स्खलनरूपवाक्यार्थहानेरप्यल्पायासं प्रत्यवायं प्रति हेतुत्वात्तत्र तत्र स्खलनादिमतो व्याख्यानस्यापि त्याज्यत्वात्कथं ब्रूयादपि च शिष्येभ्य इति तस्यानुष्ठेयत्वकथनमित्यतस्तत्साध्यानिष्टापेक्षया तत्साध्य-स्येष्टस्य महत्त्वेन महाप्रयोजनसाधनत्वाद्युक्ता व्याख्यानस्यापरित्याज्यत्वोक्तिरित्यभिप्रेत्याह ॥ न च तावतेति । तत्र तत्र स्खलनादल्पप्रत्यवायहेतु-तामात्रेणेत्यर्थः । नन्वल्पानिष्टसाधनस्यापि महाप्रयोजनसाधनत्वादपरित्याज्यत्वमेव कुतो महाप्रयोजनसाधनस्याल्पानिष्टसाधनत्वेन परित्यागस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह ॥ तथा सतीति ॥ सिद्धान्त इति । सत्सिद्धान्त इत्यर्थः । क्वचित्तु सत्सिद्धान्त इत्येव पाठः ।

अ०—अशेषगुणपूर्णत्वं सर्वदोषसमुज्झितिः ॥ विष्णोरन्यच्च तत्तन्त्रमिति सम्यग्विनिर्णयः ॥ स्वतन्त्रत्वं सदा तस्य तस्य भेदश्च सर्वतः ॥ अदोषत्वस्य सिद्ध्यर्थं यदभेदे तदन्वयः ॥ तत्तन्त्रत्वं च मुक्तानामपि तद्गुणपूर्तये ॥ मुक्तानामपि भेदश्च न हि भिन्नमभिन्नताम् ॥ गच्छद्दृष्टं क्वचित्तस्याप्यभावोऽनुभवोपगः ॥ पूर्वाभेदे दोषवत्त्वमीशस्येत्यतिभिन्नता ॥ नारायणेन मुक्ताना-मपि सम्यगिति स्थितिः ॥ भेदाभेदेऽप्यभेदेन दोषाणामपि सम्भवः ॥ निर्दोषत्वं रमायाश्च तदनन्तरता तथा ॥ ब्रह्मा सरस्वतीवी-न्द्रशेषरुद्राश्च तत्स्त्रियः ॥ शक्रकामौ तदन्ये च क्रमान्मुक्तावपीति च ॥ सत्सिद्धान्त इति ज्ञेयो निर्णीतो हरिणा स्वयम् ॥ एतद्वि-रोधि यत्सर्वं तमसेऽन्धाय केवलम् ॥ अन्धन्तमो विशन्तीति प्राह श्रुतिरतिस्फुटम् ॥

सु०—कोऽसौ सत्सिद्धान्तो यो न हातव्यः । द्विविधः सत्सिद्धान्तः परापरभेदात् । प्रत्येकं द्विविधो वाचनिक आनुष-

ङ्गिकश्च । तत्र वाचनिकं परं सत्सिद्धान्तं तावदाह ॥ अशेषेति । अन्यत्तत्तन्त्रमिति सकलजगज्जन्मादिकारणत्वमुच्यते । निर्णीयत इति निर्णयः । सम्यग्विनिर्णयो वाचनिकः परसिद्धान्तः । साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपावधारणपरे जन्मादिसूत्रे खल्वभिहितोऽयमर्थः । आनुषङ्गिकं परसिद्धान्तमाह ॥ स्वतन्त्रत्वमिति । स्वतन्त्रत्वं स्वाधीनसत्त्वादिमत्त्वम् । तस्य विष्णोः । द्वितीयस्तस्येतिशब्द उत्तरत्र सम्बध्यते । सर्वतो भेदश्चेति प्रकृतिजीवजडेभ्योऽत्यन्तभिन्नत्वम् । नन्वेतदप्यसम्भवस्तु सतो नात्मा श्रुतेः पृथगुपदेशादित्यादिनाऽभिहितमेव । तत्कथमानुषाङ्गिकः सिद्धान्तः । सत्यम् । तथाऽपि प्रधानप्रमेयोपयोगितयोक्तत्वाददोषः । स्वगतभेदवर्जितत्वादेरुपलक्षणमेतत् । इति सम्यक् स्थितिरिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । कथमस्यार्थस्यानुषङ्गिकत्वमित्यत आह ॥ अदोषत्वस्येति । विष्णोरदोषत्वस्य सिद्ध्यर्थमङ्गीकार्योऽयमर्थ इति शेषः । उपलक्षणमेतत् । अशेषगुणपूर्णत्वस्य सकलजगज्जन्मादिकारणत्वस्य चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अनेन कथं तत्सिद्धिरित्यत आह ॥ यदिति । यस्माज्जगताऽभेदे विष्णोर्दोषसम्बन्धः प्रसज्यते तस्मादिति पूर्वेण सम्बन्धः । अत्राप्यभेद इत्यस्वातन्त्र्यस्याप्युपलक्षणम् । तदन्वय इति च गुणपूर्त्याद्यभावस्यापि । अन्यत्तत्तन्त्रमित्यन्यशब्दोऽमुक्तविषय इति प्रतीतिः स्यात्तदर्थमाह ॥ तत्तन्त्रत्वं चेति । चशब्दो वक्ष्यमाणेन भेदेन सह समुच्चयार्थः । अङ्गीकार्यमिति शेषः । किमर्थमिदमङ्गीकार्यं जन्मादिसूत्रस्यामुक्तविषयतयाऽप्युपपत्तेरित्यत आह ॥ तदिति । न हि मुक्तानां तत्तन्त्रत्वेन विना तस्य निरर्गलमैश्वर्यं सिध्यति । न च तदन्तरेण गुणपूर्तिर्भवतीति । स्यादेतत् । यदि मुक्ताः परमात्मनो भिन्नाः स्युः । न च तथा । तत्किं तत्तन्त्रत्वेनेत्यत आह ॥ मुक्तानामपीति । परमात्मनोऽत्यन्तभेदश्चाङ्गीकार्यः । अनेन तस्य भेदश्च सर्वत इत्येतदपि विवृतं भवति । किमर्थमित्यतः प्रयोजनं वक्तुं पीठमारचयति ॥ न हीति । मुक्तानां परमात्मनाऽभेदो भवन्न तावत्प्राग्भिन्नानाम् । भिन्नस्याभेदावाप्तेः क्वाप्यदर्शनात् । न केवलमदर्शनं किं तर्हीत्यत आह ॥ तस्येति । भिन्नमभिन्नतां गच्छतीत्यस्यार्थस्याभावोऽनुभवसिद्धोऽपि । ततः संसारेऽप्यभिन्नानामेव मुक्तावभेदो व्यज्यत इत्येव वक्तव्यम् । तथैवास्त्वित्यत आह ॥ पूर्वेति । समर्थितं ताव-

५**

दुःखादिरूपोऽयं संसारः सत्य इति । ततः संसारेऽपि जीवानां परमात्मना भेदे तस्य दोषवत्त्वं स्यात् । इतिशब्दो हेतौ । सम्यक् स्थितिः सत्सिद्धान्त आनुषङ्गिकः पर इति शेषः। नन्वतिभिन्नता किमर्था भेदाभेदोपपत्तेरित्यत आह ॥ भेदेति। भेदेन सहितोऽभेदो भेदाभेदः । विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीति द्वन्द्वैकवद्भावो वा । अत्रापि पूर्वन्यायेन संसारेऽपि भेदाभेदावङ्गीकार्यौ । ततश्चाभेदेन दोषाणामपि सम्भवः । भेदेन तत्परिहारो भविष्यतीति चेत्तर्हि किमजागलस्तनायितेनाभेदेनेति । इदानीमपरं सिद्धान्तमाह ॥ निर्दोषत्वमिति । तथा परमेश्वरवद्रमायाश्च निर्दोषत्वम् । यथोक्तम् । कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्यः । समना चास्त्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्येति । निर्दोषत्वमित्युक्त्या पारतन्त्र्यमपि नास्तीति प्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ तदिति । परमेश्वरानन्तरता तदधीनतेति यावत् । यद्वाऽनेनापरसिद्धान्तान्तरमाह॥ एकस्माद्भगवत एवावरत्वमिति । तदप्युक्तम् । अस्यैव चोपपत्तेरूष्मेति । सिद्धान्तान्तरमाह ॥ब्रह्मेति। मुक्तौ संसारेऽपि। प्रोक्तात्क्रमात्तिष्ठन्तीत्यर्थः। अत्र द्वन्द्वनिर्दिष्टानां साम्यमन्येषां तारतम्यमिति ज्ञेयम् । एतच्चोक्तमियदामननादिति । उपलक्षणं चैतत् । प्रपञ्चसत्यत्वादिकमपि ग्राह्यम् । कुतोऽयमशेषगुणेत्यादिसत्सिद्धान्त इत्यत आह ॥ निर्णीत इति । हरिणा सूत्रकारेण स्वयं साक्षान्निर्णीतो न तु बलात्सूत्रार्थतया कल्पितः । एतच्च तत्र तत्र दर्शितमेव । सत्सिद्धान्तमहापयन्नित्युक्तम् । तद्धानौ को दोष इत्यत आह ॥ एतदिति । ज्ञातं सदित्यर्थः । विरोधिज्ञानमेव ह्यस्य त्यागः । अन्धाय भवतीति शेषः । केवलमिति न कदाऽपि सुखायेत्यर्थः । कुत एतदित्यत आह ॥ अन्धमिति । अनेनान्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासत इति श्रुतिमुपादत्ते। उक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वं वक्ष्यते। अतस्तद्विरुद्धप्रतीतिरविद्या भवत्येव। अतिस्फुटमित्यनेन परेषां व्याख्यानं पराचष्टे । तथा च वक्ष्यामः । ॥ २८ ॥

टि० ॥ वाचनिक इत्यादि । अत्र वचनवृत्त्या प्रतिपादितत्वं न वाचनिकत्वमभिमतं तथा सति जन्मादिसूत्रे निर्दोषत्वादेरार्थिकतया वचनवृत्त्या प्रतिपाद्यत्वाभावेन वाचनिकपरसिद्धान्तत्वाभावप्रसङ्गात्किन्तु साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपावधारणपरेऽनन्यार्थतयोक्तोऽर्थ एव तत्त्वेन विवक्षितः । अन्यार्थतया प्रतिपादितत्स्वानुषङ्गिक इत्यनयोर्भेदः । अत्र च शास्त्रप्रतिपाद्यस्य गुणपूर्णत्वादेः सर्वस्य न समकक्षत्वं प्रतिपत्तव्यमिति भावेन वाचनिकानुषङ्गिकभेदेन तद्द्वैविध्यकथनम् । अत एव भाष्यकारेण परसिद्धान्तोदाहरणे इति सम्यग्विनिर्णय इत्येवोक्तम् । अन्यत्र स्वदोषत्वस्य सिद्ध्यर्थमिति तद्गुणपूर्तय इति चान्यार्थत्वं प्रदर्शितमित्यवगन्तव्यम् । अन्यत्तन्त्रमित्येतन्न यथास्थितं ग्रहीतुं शक्यं परसिद्धान्तताभावप्रसङ्गात् । भगवन्निष्ठस्वातन्त्र्यपरतया च व्याख्याने स्वतन्त्रत्वं सदा तस्येत्यनेन पौनरुक्त्यापातादित्यतो व्याचष्टे ॥ सकलजगज्जन्मादीति । अत्रान्यदिति सामान्योक्त्या सकलेत्यस्य तत्तन्त्रमिति तदधीनसत्तादिकत्वोक्त्या जन्मादिकारणत्वस्य च लाभ इति द्रष्टव्यम् । ननु निर्णयनं निर्णय इति भावव्युत्पत्त्या निर्णयशब्दस्य निश्चयार्थत्वात्सम्यग्विनिर्णय इति वचनं सत्सिद्धान्त इत्युत्तरग्रन्थेन तदनुसारिणा कोऽसौ सत्सिद्धान्त इति शङ्काग्रन्थेन चाननुगुणत्वादनुपपन्नमित्यतोऽत्र निर्णयशब्दस्य कर्मव्युत्पन्नत्वाश्रयणान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ निर्णीयत इति निर्णय इति । कुतोऽस्य सिद्धान्तस्य वाचनिकत्वं परत्वं चेत्यतस्तदुभयमुपपादयति ॥ साक्षादिति । प्राधान्येनेत्यर्थः । अनेन वाचनिकत्वमुपपादितम् । ब्रह्मस्वरूपावधारणपर इति तु परत्वोपपादनमिति ज्ञेयम् । स्वतन्त्रत्वं न परतन्त्रताव्यावृत्तिर्बाधकाभावेनोपचाराश्रयणस्यायुक्तत्वात्पारतन्त्र्याख्यदोषाभावरूपत्वप्रसक्त्या सर्वदोषसमुज्झितिरित्यनेनैव तल्लाभात्स्वतन्त्रत्वमित्यस्य तेन पौनरुक्त्यापाताच्चेति भावेन स्वेच्छानुसारितामेव स्वातन्त्र्यं हि विदो विदुरिति साङ्ख्याधिकरणीयानुव्याख्यानानुसारेण तद्व्याख्याति ॥ स्वतन्त्रत्वमिति । तस्य स्वतन्त्रत्वं सर्वतो भेदश्चेत्येकेनैव तस्येतिशब्देन पूर्तेर्द्वितीयस्य वैयर्थ्यमित्याशङ्क्यादोषत्वस्य सिद्ध्यर्थमित्युत्तरवाक्यसम्बन्धाभ्युपगमान्न तद्वैयर्थ्यमित्याशयेनाह ॥ द्वितीय इति । सर्वत इति सर्वशब्दस्य स्वपरसाधारण्येन सर्वपरत्वे स्वतोऽपि भेदप्रसङ्गात्तस्य च नेह नानेति बाधितत्वान्न सर्वशब्दस्तत्परः किन्तु भगवदितरसर्वपर इत्याशयेन व्याचष्टे॥ प्रकृतीति ॥ नन्वसम्भवस्तु सत इत्यादि । यद्यप्येतद्भगवत उत्पत्तिनाशाभावप्रतिपादकतया भाष्ये व्याख्यातं तथाऽपि स्वतन्त्रत्वात्परात्मनो नैवोत्पत्तिः कथमपि न स्वतन्त्रं ततोऽपरमिति सौत्रसच्छब्दस्य स्वातन्त्र्यपरतया पूर्वत्रानुव्याख्यानकृता व्याख्यातत्वात्तदनुसारेणेयं शङ्केति ध्येयम् ॥ प्रधानप्रमेयेति । जन्मादिकारणस्वरूपप्रधानप्रमेयोपयोगितयेत्यर्थः । अनन्यार्थतया प्राधान्येनोच्यमानस्यैव वाचनिकपरसिद्धान्तत्वादस्य चातथात्वादानुषङ्-

गिकत्वमिति भावः । स्वतन्त्रत्वसर्वतो भिन्नत्वयोरिव स्वगतभेदवर्जितत्वादेरपि निर्दोषत्वादिरूपप्रधानप्रमेयोपयुक्ततयोक्तत्वेनानुषङ्गिकत्वस्य सत्त्वात्कथं द्वयोरेव तत्त्वेनोक्तिरित्यतस्तदुपलक्षणतया तां व्याचष्टे ॥ **स्वगतेति** । भगवति भेदेऽनेकेषां स्वातन्त्र्यायोगात्तस्यानुग्राह्यत्वादिप्राप्त्या निर्दोषत्वायोगात्तस्यानुषङ्गिकत्वम् । आदिपदेन प्रयोजनाभावपरिग्रहः । तत्सत्त्वेऽपूर्णत्वापातादिति भावः । अदोषत्वस्येत्यनेनानुषङ्गिकत्वमुपपाद्यते तदनर्थकम् । न च कथमस्यार्थस्यानुषङ्गिकत्वमित्याशङ्कापरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । पूर्वग्रन्थे तस्यानुक्त्या तादृशजिज्ञासाया एवासम्भवादित्यतः पूर्वग्रन्थेनैतल्लाभमुपपादयति ॥ **इति सम्यगिति** । एतद्वाक्यसम्बद्धस्य तस्येत्यस्य व्याख्यानं विष्णोरिति । स्वातन्त्र्यभेदयोरदोषकृत्वोपपादकत्वस्येवाशेषगुणपूर्णत्वसकलजगत्कारणत्वोपपादकताया अपि सत्त्वाद्विशिष्यादोषत्वोपपादकत्वोक्त्ययोगमाशङ्क्य परिहरति ॥ **उपलक्षणमेतदिति**। केचित्त्वेवमदोषत्वसिद्ध्यर्थत्वात्सर्वतो भिन्नत्वस्य प्रधानप्रमेयोपयुक्तत्वलाभेनानुषङ्गिकत्वसिद्धावपि तत्त्वेन प्रतिज्ञातस्य स्वतन्त्रत्वादेरदोषसिद्ध्यर्थत्वाभावान्नानुषङ्गिकत्वासिद्धिरित्यतस्तस्यादोषत्वसिद्ध्यर्थत्वाभावेऽप्यशेषगुणपूर्णत्वादिरूपप्रधानप्रमेयसिद्ध्यर्थत्वाद्युक्तमानुषङ्गिकत्वमिति भावेनादोषत्वस्येत्येतदशेषगुणपूर्णत्वाद्युपलक्षणतया व्याचष्टे उपलक्षणमेतदितीत्याहुः ॥ **पूर्वेण सम्बन्ध इति** । सर्वतो भिन्नत्वस्यादोषत्वसिद्ध्यर्थत्वमिति पूर्वेण सम्बन्ध इत्यर्थः । यदभेदे तदन्वय इत्यभेदे दोषप्रसङ्गेन भेदस्यादोषत्वोपपादकत्वसिद्धावपि न स्वातन्त्र्यस्य तदुपपादकत्वसिद्धिरित्यतोऽत्राभेदग्रहणस्यास्वातन्त्र्योपलक्षणत्वेनाभेदमात्रपरत्वाभावेनाभेद इवास्वातन्त्र्येऽपि दोषप्रसङ्गस्याभिमतत्वाद्युक्तं भेदस्येव स्वातन्त्र्यस्य तदुपपादकत्वमित्याशयेनाह ॥ **अत्रापीति** । एतावता भेदस्वातन्त्र्ययोरदोषत्वोपपादकत्वसिद्धावपि न गुणपूर्णत्वजगत्कारणत्वोपपादकत्वसिद्धिर्विपक्षे बाधकानुपन्यासादित्यतोऽत्र वाक्ये तदन्वय इत्यस्य दोषान्वयपरत्वस्येव गुणपूर्त्यभावपरत्वस्याप्युपलक्षणतयाऽभिप्रेतत्वेन विपक्षे बाधकलाभाद्युक्ता तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्याह ॥ **तदन्वय इति चेति** । अभावस्यापीत्यत्रोपलक्षणमित्यनुवर्तते । केचित्त्वनेन सर्वाभेदे सर्वदोषत्वप्रसङ्गेन सर्वतो भिन्नत्वस्योक्तदोषत्वसिद्ध्यर्थत्वलाभेनानुषङ्गिकत्वसिद्धावपि स्वातन्त्र्यादिनाऽशेषगुणपूर्णत्वादिसिद्धेर्विपक्षे बाधकानभिधानेनासिद्धेर्न तस्यानुषङ्गिकत्वसमर्थनमित्यतोऽत्राभेद इत्यस्य तदन्वय इत्यस्य चास्वातन्त्र्याद्युपलक्षणत्वस्य गुणपूर्त्याद्यभावोपलक्षणत्वस्य चाङ्गीकारेण श्रुतमात्रपरत्वाभावेनाभेदे

सदोषत्वप्रसङ्गस्यैवास्वातन्त्र्ये गुणपूर्त्याद्यभावप्रसङ्गस्यानेनैवोक्तत्वाद्युक्तमेव स्वातन्त्र्यादेरानुषङ्गिकत्वोपपादकत्वमस्य ग्रन्थस्येत्याशयेनाह अत्रापी- त्यादीत्याहुः ॥ **अमुक्तविषय इति** । मुक्तानां परमं साम्यमुपैतीति भगवदभेदस्यैव श्रुतत्वात्तदधीनत्वानुपपत्तेरमुक्तविषय एवान्यशब्दार्थः ॥ **तदर्थमाहेति** । अत्रार्थशब्दो मक्षिकार्थो धूम इत्यादाविव निवर्तनार्थः । तत्राद्यो निवृत्तिवचनः । ततश्च तस्मिन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणेनेति** । मुक्तानामपि भेदश्चेत्युत्तरवाक्ये वक्ष्यमाणत्वेनेत्यर्थः ॥ **विवृतमिति** । सर्वशब्दोक्ता जीवानामुक्ता एव किन्तु मुक्ता अपीत्येवं विवृतमित्यर्थः ॥ **प्रयोजनं वक्तुमिति** । पूर्वाभेदे दोषवत्त्वमित्यादिनेति शेषः ॥ **पीठमिति** । वक्तव्यप्रमेयोपयोगिनमर्थमित्यर्थः । ननु दुःखादिरूपदोषस्य जीवे आरोपितत्वेन पारमार्थिकत्वाभावान्न तदभेदेन परमात्मनो निर्दोषत्वव्याघातोऽन्यथाऽऽरोपितेन रूपेण गगनस्यापि नीरूपताव्याघातप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **समर्थितमिति** । मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न प्रत्यक्षविरोधतः । मिथ्यात्वं यदि दुःखादेरित्यादिना जिज्ञासासूत्रे न दुःखानुभवः क्वापी- त्यादिना पृथगाधिकरणादिषु चेति शेषः । सत्सिद्धान्तप्रसङ्गे सम्यक्‌ स्थितिकथनस्यासङ्गततामाशङ्क्य सत्सिद्धान्तपरतया सम्यक्स्थितिपदं सम्यग्व्याचष्टे ॥ **सतिसद्धान्त इति** । वाचनिकपरसत्सिद्धान्तताभ्रमनिरासायापेक्षितं पूरयति । **आनुषङ्गिक इति** । ननु भेदाभेदयोर्द्वित्वात्तद्विव- क्षया द्विवचनेन भाव्यम् । तत्कथं भेदाभेदेऽपीत्येकवचनमित्यतः शाकपार्थिवादित्वेन मध्यमपदलोपीसमासत्वान्नैकवचनानुपपत्तिरित्याह ॥ **भेदेन सहित इति** । अस्तु वा भेदश्चाभेदश्चेति द्वन्द्व एव समासः । न चैवं भेदाभेदयोरिति द्विवचनप्रसङ्गो दोषः । एकवद्भावविधानेन तदप्रसङ्गादि- त्याह ॥ **विप्रतिषिद्धमिति** । अद्रव्यवाचिनां विरुद्धार्थानां द्वन्द्व एकवद्वा स्यादिति सूत्रार्थः । एवञ्च शीतोष्णमित्यादाविव भेदाभेदशब्दयोरद्र- व्यवाचित्वाद्विप्रतिषिद्धत्वाच्च द्वन्द्वैकवद्भावोपपत्तेर्न द्विवचनप्रसङ्ग इति भावः ॥ **पूर्वन्यायेनेति** । मुक्तानां परमात्मना भेदाभेदौ भव- न्तौ न तावत्प्राग्भिन्नानां पूर्वं भिन्नस्य पश्चाद्भिन्नाभिन्नतायाः क्वाप्यदर्शनादिति पूर्वन्यायेनेत्यर्थः । अस्तु तर्हि तथैवेत्यत आह ॥ **ततश्चेति** । तथाऽप्यभेदेन तत्प्राप्तेरनिवारणात् । भेदस्य प्राबल्यात्तन्निवारणमिति चेत्तत्राह ॥ **तर्हीति** । कथमस्य वाचनिकत्वमित्यत आह ॥ **यथोक्तमिति** । आद्ये सूत्रे जननमरणरूपदोषाभावस्य द्वितीये नित्यमुक्तत्वेन लयरूपदोषाभावस्य चोक्तत्वादिति भावः । तस्यापि

वाचनिकत्वं दर्शयति ॥ **तदप्युक्तमिति** । प्रकृतेः भगवता किञ्चित्साम्योपपादनायोदाहृतायामूष्मपदोपेतायां द्विधा हीदमनुदश्यत इति श्रुतौ ब्रह्मण ऊष्मावत्त्वं तच्चोष्मावत्परं ब्रह्मेत्यंशेनाभिधायाथानूष्मावदित्यंशेन प्रकृतिप्राकृतयोरनूष्मावत्त्वं चोक्त्वा तयोः साम्यनिरासाय यन्न जिघ्रन्तीत्याद्यंशेन प्रकृतेरूष्मावत्त्वमनूष्मावत्त्वं चोक्तं तदेतदभिप्रेत्योक्तं टीकायां प्रकृतेरूष्मावत्त्वमनूष्मावत्त्वं वदन्ती श्रुतिरिति । ततश्चोदाहृतश्रुतौ ब्रह्मणः केवलोष्मावत्त्वस्य प्रकृतेश्चोष्मावदनूष्मावत्त्वस्य प्राकृतस्य च केवलानूष्मावत्त्वस्योक्त्या प्रकृतेरेकस्माद्भगवत एवावरत्वं लभ्यते । अनूष्मावत्त्वस्यापि सत्त्वेन परब्रह्मवत्केवलोष्मावत्त्वाभावात्तदपेक्षयाऽवरत्वस्योष्मावत्त्वस्यापि सत्त्वेन प्राकृतवत्केवलानूष्मावत्त्वाभावात्तदपेक्षयाऽवरत्वाभावस्य च प्राप्तेरिति ध्येयम् ॥ **द्वन्द्वनिर्दिष्टानामिति** । प्रायेणेति शेषः । प्रायो द्वन्द्वगृहीतानामत्र साम्यमित्यन्यत्र टीकाकृता स्वयमेवोक्तत्वात्प्राय इन्दुवत्काम इत्याद्युत्तरानुव्याख्यानाद्यनुसाराच्चेति द्रष्टव्यम् । प्रपञ्चसत्यत्वादिरूपसिद्धान्तान्तरानुक्त्या प्रसक्तां मूले न्यूनतां परिहरति ॥ **उपलक्षणं चैतादिति** ॥ **कल्पित इति** । अस्माभिरिति शेषः ॥ **एतच्चेति** । उक्तार्थस्य सूत्रार्थतयाऽकल्पितत्वं चेत्यर्थः ॥ **तत्र तत्रेति** । तत्तत्सूत्राक्षरलभ्यत्वोपपादनेनेत्यर्थः । एतद्विरोधिनः स्वरूपेणानर्थसाधनतायाः अतिप्रसङ्गपराहतत्वादाह ॥ **ज्ञातमिति** । ननु विरोधिज्ञानेऽपि सत्सिद्धान्तज्ञात्यागाज्ज्ञानर्थप्राप्तिरित्यत आह ॥ **विरोधिज्ञानमेवेति** । ननु सर्वोत्तमत्वादिविरोधिज्ञानस्य तमःसाधनत्वेऽन्धन्तम इति वाक्योदाहरणमसङ्गतम् । तत्राविद्योपासकानामेव तमःप्राप्तेरभिधानादित्यत आह ॥ **उक्तार्थस्येति** ॥ **वक्ष्यत इति** । इत्येव श्रुतयोऽशेषा इत्यादिनेति शेषः ॥ **अविद्या भवत्येवेति** । प्रामाणिकत्वेनोक्तार्थप्रतीतेर्विद्यात्वात्तद्विरुद्धार्थप्रतीतिः श्रौताविद्याशब्दवाच्या भवत्येवेत्यर्थः ॥ **परेषां व्याख्यानमिति** । अत्राविद्यापदं कर्मवाचकम् । ततश्च ज्ञानकर्मणोरेकैकनिन्दया मोक्षे तयोः समुच्चयस्य साधनत्वप्रतिपादिकेयं श्रुतिरिति विद्यापदं देवताज्ञानस्य वाचकं ततश्च स्वर्गादौ तस्य कर्मणा समुच्चयप्रतिपादकमिदं वाक्यमिति भास्करादीनां व्याख्यानमित्यर्थः ॥ **वक्ष्याम इति** । अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासत इति श्रुतिविरोधाच्च नान्यथोपासनं भवेदित्युत्तरानुव्याख्यानव्याख्यावसरे श्रुतिस्त्वन्यत्र स्मृतिसम्मतिप्रदर्शनेन व्याख्यातेति वक्ष्याम इत्यर्थः । ॥ ३० ॥

अ०—इत्येव श्रुतयोऽशेषाः पञ्चरात्रमथाखिलम् ॥ मूलरामायणं चैव भारतं स्मृतयोऽखिलाः । वैष्णवानि पुराणानि साङ्ख्ययोगौ परावपि ॥ ब्रह्मतर्कश्च मीमांसेत्यनन्तः शब्दसागरः ॥ अनन्ता युक्तयश्चैव प्रत्यक्षागममूलकाः ॥ प्रत्यक्षमैश्वरं चैव रमादीनामशेषतः ॥ मुक्तानामप्यमुक्तानामेतमेवार्थमुत्तमम् ॥ अन्यावकाशरहितं प्रकाशयति सादरम् ॥ एतदेव च सच्छास्त्रं दुश्शास्त्रं तु ततः परम् ॥ सच्छास्त्रमभ्यसेन्नित्यं दुश्शास्त्रं तु परित्यजेत् ॥ असंशयेन तत्त्वस्य निर्णये ब्रह्मदर्शनम् ॥ सम्यग्विषमविज्ञानतारतम्यानुसारतः ॥ फलं भवेत्तारतम्यात्सुखदुःखात्मकं नृणाम् ॥ सम्यक् चाधिकविज्ञानात्सुखाधिक्यं भवेन्नृणाम् ॥ अतो यथात्मशक्त्यैव श्रवणं मननं तथा ॥ ३-३-१ ॥

सु०—ननु वस्तुतः प्रामाणिकः सत्सिद्धान्तः । प्रकृतस्य कथं प्रामाणिकत्वमित्यत आह ॥ इत्येवेत्यादिना सादरमित्यन्तेन । इत्येवेत्युक्तप्रकारावधारणम् । एतमेवार्थमिति प्रकृतधर्म्यवधारणम् । तेन व्यत्यासमपि वारयति । अशेषा इति श्रुतिभागस्य कर्मादिपर्यवसायित्वनिरासार्थम् । अथशब्दः समुच्चये । अखिलमिति जीवजननादिवाक्यानामप्युपादानार्थम् । मूलरामायणमेवेत्यवान्तररामायणानां व्युदासः । अखिला इति बहुवचनविषयविवरणार्थम् । इतरपुराणानां पाशुपतादिमूलत्वेनाप्रामाण्याद्वैष्णवानीत्युक्तम् । परावित्यर्वाचीनसाङ्ख्ययोगव्यावृत्तये । तयोरप्रमाणत्वात् । मीमांसा त्रिविधा । शब्दसागरः प्रकाशयतीति सम्बन्धः । युक्तयश्च प्रकाशयन्ति प्रत्यक्षागममूलका एव । न त्वाभासाः । प्रत्यक्षं च प्रकाशयति । एवशब्देनेश्वरप्रत्यक्षस्य प्राबल्यं सूचयति । कर्मकाण्डादीनामेतदर्थप्रकाशकत्वं कथमित्यत उक्तमुत्तममिति । कर्मादेरुक्तानार्थत्वेऽप्युत्तमोऽर्थोऽयमिति भावः । वेदादीनामन्यथाव्याख्यानं वारयति ॥ अन्यावकाशरहितमिति । क्रियाविशेषणमेतत् । सादरमिति तत्र तात्पर्यसद्भावमाचष्टे । एतदर्थं श्रुत्यादिकमन्यत्र पठितमेव द्रष्टव्यम् । सत्सिद्धान्तमहापयन्सच्छास्त्राण्येव सर्वदा शृणुयादित्युक्तम् । तत्र तु सिद्धान्तस्वरूपं निरूप्य सच्छास्त्राण्येव सर्वदा शृणुयादित्येतद्विवृणोति ॥ एतदेव चेति । एतद्वेदादिकम् । ततः परं तद्विरुद्धं तदुदासीनं च । ऋगाद्या भारतं चैवेत्याद्यागमोऽत्र स्फुट एव । दुश्शास्त्रं नाभ्यसेदिति वक्तव्ये परित्यजेदिति वचनं न केवलं तत्रोदासीनत्वं किन्तु हेयतया ज्ञानमपि भाव्यमिति ज्ञापयितुम् । अत्र चासच्छास्त्राधिगमनमिति पातकेषु परिगणनं प्रमाणम् । स्फुटानि चाचार्येणान्यत्रात्रार्थे वाक्यान्युदा-

हतानि । सच्छास्त्रमभ्यसेदिति श्रवणमननयोः कर्तव्यत्वमुक्तं तदयुक्तम् । निदिध्यासनेनैव ब्रह्मदर्शनोपपत्तेः । अन्यथा तद्वैय्यर्थ्यादित्यत आह ॥ असंशयेनेति । संशयशब्देन विपर्ययोऽपि लक्ष्यते । निर्णये सति निदिध्यासनेन ब्रह्मदर्शनं भवतीति योज्यम् । एतदुक्तं भवति । सत्यं निदिध्यासनं ब्रह्मदर्शनसाधनमिति । किन्तु तत्सिद्ध्ये श्रवणमनने अपि कर्तव्ये । अवितथं ब्रह्मानुचिन्तनं हि निदिध्यासनम् । वितथानुचिन्तनस्य चतुर्थे निराकरिष्यमाणत्वात् । न चाविदितस्यानुचिन्तनं सम्भवतीति तद्वेदनार्थं श्रवणमभ्यर्थनीयम् । श्रुते चार्थे लिङ्गाभासप्रतिभासेन संशयविपर्ययोदयेन वितथं तद्भवतीति तद्व्युदासहेतुर्मननमप्येष्टव्यमिति । अन्ये पुनर्मन्यन्ते । श्रवणमेव ब्रह्मापरोक्षज्ञानसाधनम् । मनननिदिध्यासने तु श्रवणं प्रति फलोपकार्यङ्गभूते । असम्भावनाविपरीतभावनाख्यचित्तविक्षेपप्रतिबद्धं हि ब्रह्मापरोक्षज्ञानं नाविद्यानिर्मूलनस्येष्टे । मननादिकं च प्रतिबन्धं निवर्तयतीति । तदसत् । शब्दस्य साक्षात्कारकारणतायाः क्वाप्यदर्शनात् । ब्रह्मविषयशब्दवद्धर्मादिविषयस्यापि तथात्वापत्तेश्च । न च विशेषहेतुरस्ति येन ब्रह्मविषयस्यैव तद्भावो न धर्मादिविषयस्येति प्रतीमः । प्रत्यक्षलक्षणाक्रान्ततया शब्दस्य तत्रान्तर्भावश्चापद्येत । अथ मतम् । दृश्यते तावद्दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यस्य साक्षात्कारकरणत्वम् । न च तत्रापीन्द्रियमेव करणं न शब्द इति साम्प्रतम् । शब्दस्याप्यन्वयव्यतिरेकासिद्धत्वात् । अस्तु तर्हीन्द्रियमेव करणं शब्दस्तु सहकारीति चेन्न । वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । तथाऽपि कुतो विनिगमनामिति चेत् । क्वचिद्बहलतमे तमसि क्वचिच्च लोचनविरहिणोऽपि वाक्याद्दशमोऽस्मीत्यपरोक्षप्रतीतिदर्शनादिति वदामः । धर्मादिविषयस्यापि शब्दस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वापादनं चासत् । वैषम्यात् । प्रकृतो हि शब्दोऽपरोक्षब्रह्मात्मविषयः । न तथाऽन्यः । अस्ति चास्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वे प्रमाणम् नान्यस्य । तथा हि । विमतं शाब्दज्ञानमपरोक्षम् । अपरोक्षविषयत्वात् । सुखादिज्ञानवत् । अपरोक्षत्वं वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति । अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् । ज्ञानत्ववदिति । न च विवादाध्यासितः शब्दोऽपरोक्षज्ञानजनको न भवति । शब्दत्वात् । ज्योतिष्टोमादिवाक्यवदिति युक्तम् । दशमस्त्वमसीत्यादौ व्यभिचारात् । श्रूयते

च तद्धास्य विजिज्ञौ तमसः पारं दर्शयतीत्युपदेशमात्रादेवापरोक्षप्रमितिजन्म । अत एव ब्रह्मात्मविषयवाक्यान्यत्वेन प्रत्यक्षलक्षणं विशेषणीयमिति । अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यादपरोक्षज्ञानजन्मोपलब्धमिति तदसङ्गतम् । दशत्वसङ्ख्या खल्वपेक्षाबुद्धिजन्या तद्बुद्ध्या वेत्यतो नापाततो रूपादिकमिव प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । ततो दशानां पूरणो दशमोऽपि तथा । अतः प्रथमं शब्देन परोक्षज्ञाने जातेऽनन्तरं लब्धसहायेन प्रत्यक्षेणापरोक्षज्ञानं जायते । आशुभावादेकमेवापरोक्षं ज्ञानमित्यभिमानः । अन्धकारादौ तु वाक्यादुत्पन्नस्य ज्ञानस्यापरोक्षत्वं नास्त्येव । प्रतीतिकलहोऽयं निरवधिक इति चेत् । अत्रेदं वक्तव्यम् । शब्दस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वं किं स्वभावः किंवाऽपरोक्षज्ञानसाधनत्वमस्याप्यागन्तुकम् । आद्ये सर्वेषामपि शब्दानां तथाभावः स्यात् । द्वितीये निमित्तं वक्तव्यम् । ब्रह्मात्मविषयत्वमिति चेत् । तर्हि दशमस्त्वमसीत्यादेरतथाभूतस्य नापरोक्षज्ञानसाधनत्वं स्यात् । अपरोक्षविषयत्वमिति चेन्न । अपरोक्षज्ञानविषयत्वातिरिक्तस्यार्थेऽपरोक्षत्वस्याभावात् । तत्रैतज्ज्ञानविषयत्वेन तदुक्तावितरेतराश्रयत्वम् । ज्ञानान्तराभिप्राये तु स्वर्गादयोऽपि केषाञ्चिदपरोक्षज्ञानविषया इत्यस्माकं तद्विषयः शब्दोऽपरोक्षज्ञानं जनयेत् । एकपुरुषाभिप्रायेऽपि प्रत्यक्षावगतेऽग्नौ धूमदर्शनेनापरोक्षज्ञानजन्मप्रसङ्गः । शब्दस्यैवम्भाव इति चेत् । तथाऽप्यग्नौ शब्देनापरोक्षज्ञानोत्पत्तिः स्यात् । अपरोक्षतया ज्ञायमाने तथेति चेन्न । धर्मिमात्राभिप्राये प्रत्यक्षेणावगम्यमाने घटे शतपलपरिमितोऽयमिति शब्दस्यापरोक्षज्ञानकारणतापत्तेः । सप्रकाराभिप्राये तु प्रकृतेऽभावात् । न हि तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्मात्मैक्यमपरोक्षतयाऽवभासते । तथा सति शब्दवैयर्थ्यापत्तेरिति । एतेनापरोक्षविषयत्वानुमानमपि परास्तम् । यच्चापरोक्षत्वमित्यादि । तज्ज्योतिष्टोमादिवाक्येऽपि तथा प्रयोगसम्भवादाभाससमानयोगक्षेमम् । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वाभावेन किञ्चिद्बाधकमिति चेत् । सममेतद्वेदान्तवाक्येष्वपि । संसारस्याविद्यामयत्वादविद्यायाश्चापरोक्षज्ञानेन विना निबर्हणायोगाद्वेदान्तवाक्यस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वाभावे मोक्षाभावप्रसङ्ग इति चेन्न । ज्ञाननिवर्त्यतायां निरस्तत्वात् । चित्तैकाग्र्यरूपनिदिध्यासनस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वोपपत्तेश्च । मनसोऽपरोक्षज्ञानसाध-

नत्वं क्वापि नोपलब्धमिति चेत् । तत्किं शब्दस्योपलब्धं यन्मनसा न मनुत इति श्रुतिविरुद्धं तदिति चेन्न । श्रुतेर्मनसैवेदमाप्तव्यमिति श्रुत्या सत्प्रतिपक्षत्वात् । चित्तैकाग्र्यस्यान्तरङ्गतापरेयं श्रुतिरिति चेत् । साऽप्यपक्वमनोविषयेति स्यात् । किञ्च शब्दस्यापि ब्रह्मज्ञानसाधनत्वं यतो वाचो निवर्तन्त इति श्रुतिविरुद्धं कथमङ्गीकार्यम् । तद्वास्य विजिज्ञासस्वेत्यादिश्रुतयस्तु परोक्षज्ञानेनापि सार्थकाः । परम्परयाऽपरोक्षज्ञानसाधनत्ववादिन्यो वा । स्पष्टं हि स्मृतयो वदन्ति । श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ । संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनमिति । शृणुयाद्यावदज्ञानं मतिर्यावदयुक्तता । ध्यानं च यावदीक्षा स्यान्नेक्षा क्व च न बाध्यत इति च । एतेन धर्मादिवाक्येऽतिप्रसङ्गः शब्दत्वानुमानं च समाहितं वेदितव्यम् । अत एव प्रत्यक्षलक्षणे विशेषणप्रक्षेपोऽपि निरस्तः । निर्निबन्धनत्वात् । ये तु शब्द एवापरोक्षज्ञानजननाय प्रवृत्तोऽसम्भावनादिप्रतिबद्धो मनननिदिध्यासनाभ्यां प्रतिबन्धापगमे तज्जनयतीति मन्यन्ते ते प्रष्टव्याः । प्राङ्मनननिदिध्यासनाभ्यां किमसौ किमप्यकृत्वा परस्तादपरोक्षज्ञानं जनयत्युत परोक्षज्ञानं कृत्वा । नाद्यः । गृहीतसंगतेः शब्दाद्बोधोदयाभावस्य प्रमाणविरुद्धत्वात् । द्वितीयेऽपि विरम्यव्यापारापत्तिः । ततो वरं शब्दस्य तावतैव चरितार्थत्वकल्पनमित्येषा दिक् । यदुक्तं यथाशक्ति श्रवणमनने कर्तव्ये इति तदयुक्तम् । पुरुषशक्तीनां तारतम्यवत्त्वेन श्रवणादेरपि तारतम्यापत्तेः । न च तथाऽस्त्विति वाच्यम् । तत्साध्यस्य ज्ञानस्यैकविधत्वेन वैय्यर्थ्यप्रसङ्गात् । न च वाच्यं ज्ञातव्यस्य ब्रह्मणोऽपरिमितत्वात्तत्तज्ज्ञानान्यपि तारतम्यवन्तीति । तत्फलस्य मोक्षस्य तारतम्यरहितत्वेन वैय्यर्थ्यापरिहारात् । न खलु बन्धध्वंसस्य तारतम्यमुपपद्यत इत्यत आह ॥ सम्यगिति । विषमं विपरीतम् । ज्ञानमेव विज्ञानम् । ततो न पुनरुक्तिर्विरोधश्च । तारतम्यादिति तारतम्येनोपेतमित्यर्थः । सम्यग्विपरीतज्ञानयोस्तारतम्यमित्युक्ते परस्परमिति प्रतीतिः स्यात् । तन्निरासार्थमुक्तं विवृणोति ॥ सम्यक् चेति । सम्यगित्यव्ययं समीचीनादित्यर्थः । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । मध्यमात्सम्यग्ज्ञानात्तथाविधं सुखं भवेत् । अल्पाच्च सम्यग्ज्ञानादल्पम् । एवमधिकान्मिथ्याज्ञानादधिकं दुःखमित्यादि । अत्र मिथ्याज्ञानतारतम्येन दुःखतारतम्यस्याभिधानं दृष्टान्तत्वेनोपयुज्यते । यद्वा दुश्शास्त्रं तु परित्यजेदित्युक्तम् । तत्रात्यन्तपरित्यागार्थोऽर्थवादोऽयम् । न बन्धप्रध्वंसमात्रं मोक्षः । किन्तु सुखमपि । तस्य च तारतम्यमुपपद्यत इति भावः । अधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ अत इति । नन्वत्रात्मशक्तिमनतिक्रम्य यथात्मशक्तीत्यव्ययीभावे सति । तस्याव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वादव्ययादाप्सुप इति तृतीयाया लुका भवितव्यम् । यथाऽऽत्मशक्त्यैवेति कथम् । उच्यते । यथेति भिन्नं पदं सम्यग्वाचि । निवृत्तिमार्गः कथित आदौ भगवता यथेति यथा । श्रवणमित्यादिना च सम्बध्यते । सादृश्यार्थे वा । आत्मशक्त्यैव श्रवणं मननं चाचरेत् । न तु सर्वशाखाविषयम् । नापि स्वस्वशाखामात्रविषयम् । यथा च श्रवणं मननं चात्मशक्त्यैव । निदिध्यासनमपि तथाऽऽचरेत् । तच्च श्रवणं मननं च कृत्वा कुर्वन्नेवेति । यद्वा यथाऽऽत्मशक्तीत्यव्ययीभावात्पर आशब्दः सम्यग्वाची । श्रवणमित्यादिना सम्बध्यते । अथवा यथाशब्दस्यात्मशब्देनाव्ययीभावः । ततः शक्तिशब्देन कर्मधारयः । योग्यतानुसारिण्या शक्त्येत्यर्थः । अत्र यथाऽऽत्मशक्त्यैव श्रवणं मननं तथाऽऽचरेदित्येतावतैवोपसंहारे कर्तव्येऽधिकमुच्यते यत्तच्छ्रवणमननयोरुक्तस्य निदिध्यासनाङ्गत्वस्याप्युपसंहारार्थम् । कृत्वाऽथवा कुर्वन्नपीति विशेषज्ञापनार्थं च । अयं च विकल्पो गुरूपदेशानुरोधेन व्यवतिष्ठते । अथवा पूर्वार्ध एवाधिकरणार्थोपसंहारः । तत्राचरेदिति वक्ष्यमाणं सिंहावलोकनेन सम्बध्यते । इति सिद्धमिति शेषः ॥ ३–३–१ ॥ ॥ ३२ ॥

टि०—नन्वित्येवेत्येतमेवेति चेत्यवधारणद्वयं व्यर्थम् । एकेनैव तेन प्रागुक्तप्रकाराद्यवधारणसम्भवात् । अन्यथा पौनरुक्त्यापातादित्यतोऽत्रेतिशब्दस्य प्रकृतप्रकारपरामर्शकत्वेन तदन्वितावधारणस्य प्रकारमात्रावधारकत्वादेतमित्येतच्छब्दस्य च धर्मिपरामर्शकत्वेन तदन्वितावधारणस्य तन्मात्रावधारकत्वान्न पौनरुक्त्यमिति दर्शयन्नेव किं धर्मिप्रकारयोरवधारणस्यास्य प्रयोजनमित्यतो ये ये धर्मिणो यैर्यैः प्रकारैर्विशिष्टतया दर्शितास्त एव धर्मिणस्तैरेव प्रकारैर्विशिष्टतयोक्ता न पुनर्धर्मिणां धर्माणां व्यत्यासोऽस्तीति धर्मधर्मिव्यत्यासवारकत्वमेव तत्प्रयोजनमित्याह ॥ इत्येवेत्यादिना ॥ श्रुतिभागस्येति । कर्मकाण्डस्येत्यर्थः ॥ जीवजननादिवाक्यानामिति । वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवोऽजायतेत्यादीनामित्यर्थः ॥ उप-

पादनार्थमिति । तुथा च तेषां नानुपपन्नार्थत्वं तथा समयपादान्ते स्पष्टम् । ननु प्रकृतविरुद्धार्थाभिधायकानां पाशुपतादिस्मृतीनां बहुवचनबलेन प्राप्तानामुक्तार्थे प्रामाण्याभावात्कथमखिलाः स्मृतयोऽत्र प्रमाणमुच्यंत इत्यतोऽत्राखिलपदं न सर्वसङ्ग्रहार्थं किन्तु त्रितयातिरिक्तानामपि ग्रहणमस्तीति द्योतयितुमेवेत्यभिप्रायेणाह ॥ **अखिला इतीति** । अयं भावः । वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेत्यत्र बहुवचनबलेन प्राप्तानां सर्वेषामालम्भस्याशक्यत्वेन तद्विधानस्याशक्यार्थविषयतयाऽसम्भवेन सङ्कोचे कर्तव्ये प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद्यथा त्रित्व एव बहुत्वपर्यवसानमभ्युपगम्यते । तथा स्मृतय इति बहुवचनानुसारेण प्राप्तानां पाशुपतादिस्मृतीनामुक्तार्थविरुद्धाभिधायित्वादुक्तार्थे प्रामाण्याभावेनासङ्कुचितार्थत्वस्यासम्भवात्सङ्कोचे कर्तव्ये प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्त्रित्व एव पर्यवसानात्स्मृतित्रयस्यैव ग्रहणमिति शङ्का स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमखिला इत्युक्तम् । तथा च तृतयालम्भमात्रेणाप्यदृष्टसिद्ध्या यथाशक्त्यालम्भस्यैवादृष्टसाधनतायाः कल्पयितुमशक्यत्वेन तस्य नियामकत्वासम्भवात्प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन त्रित्व एव पर्यवसानावश्यम्भावेऽपि प्रकृतेऽविरुद्धानां सर्वस्मृतीनां प्रामाण्यकथनस्य दार्ढ्यार्थतया सार्थक्येन कारणविशेषान्न त्रित्वे पर्यवसानमिति ॥ **तयोरिति** । सर्ववेदविरुद्धत्वेन कुतर्कपरिबृंहितत्वेन चेति शेषः ॥ **त्रिविधेति** । ब्रह्मदेवकर्मरूपविषयभेदादिति भावः । व्यवहितत्वात्सम्बन्धं दर्शयति ॥ **शब्दसागरः प्रकाशयतीति सम्बन्ध इति** ॥ **प्रकाशयन्तीति** । अनेनार्थवशाद्वचनविपरिणाम इत्युक्तं भवति । चैवशब्दयोर्विरुद्धार्थत्वेन युक्तयश्चैवेत्येवशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तिमाशङ्क्य भिन्नक्रमतया तं योजयति ॥ **प्रत्यक्षागममूलका एवेति** । तत्राप्येवकारस्य वैय्यर्थ्यमाशङ्क्याभासभूतयुक्तिव्यावृत्त्यर्थत्वान्न तादिति भावेन तत्तात्पर्यमाह ॥ **न त्विति** । ऐश्वर्यं चैवेत्यत्र चशब्दो भिन्नक्रम इत्याशयेनाह ॥ **प्रत्यक्षं चेति** । रमादीनामशेषत इत्यादिना रमादिप्रत्यक्षस्यापि प्रमाणतयोक्तत्वेन प्रत्यक्षमैश्वर्यं चैवेत्यवधारणानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति ॥ **एवशब्देनेति** । मुक्तामुक्तप्रत्यक्षस्य गुणपूर्णत्वादिविषयकत्वं च स्वभावाज्ञानवादस्य निर्दोषत्वान्न तद्भवेदित्यनुव्याख्यानीयव्याख्याने यद्यपि जीवचैतन्यं ब्रह्मस्वरूपतद्धर्मप्रकाशकमित्यादि टीकाकारीयग्रन्थे स्पष्टम् ॥ **कर्मकाण्डादीनामिति** । अन्यथा तत्साधकप्रमाणान्तराभावात्तदसिद्धिरेव स्यादित्यर्थः ॥ **उत्तमोऽर्थ इति** । परममुख्योऽर्थ इत्यर्थः । अमुख्यार्थत्वाच्च कर्मादेर्न तदसिद्धिरिति भावः ॥ **अन्यथाव्याख्यानमिति** । ऐक्यादिपरतया व्याख्यानमित्यर्थः । ननु

चान्यावकाशरहितमित्यस्य **शब्दसागरयुक्तिप्रत्यक्षविशेषणतया** तल्लिङ्गवचनप्रसक्त्याऽन्यावकाशरहित इत्यन्यावकाशरहिता इति पुल्लिङ्गबहुवचनादिप्रसङ्गादेकवचननपुंसकत्वयोरनुपपत्तिरित्यतः साधनं परित्यज्य धात्वर्थमात्रविशेषणस्य क्रियाविशेषणत्वात्क्रियाद्वारेण स्त्रीलिङ्गत्वे प्राप्ते क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीबत्वमेकवचनान्तत्वं वाच्यमिति नपुंसकत्वैकवचनान्तत्वानुशासनादस्यापि क्रियाविशेषणत्वान्न नपुंसकत्वाद्यनुपपत्तिरित्याशयेनाह॥ **क्रियाविशेषणमेतदिति** । कुतस्तत्र तात्पर्यसिद्धिरित्यत आह ॥ **एतदर्थं चेति** । श्रुत्यादिकं सर्वोत्कर्षो देवदेवस्येत्यादिकम् । अन्यत्र तत्त्वनिर्णयादौ । कुतो वेदादेरेव सच्छास्त्रत्वं तद्विरुद्धस्य तदुदासीनस्य च दुश्शास्त्रत्वमित्यत आह ॥ **ऋगाद्या इति** ॥ **अत्र चेति** । हेयतयाऽपि ज्ञातव्यत्वे ॥ **परिगणनमिति** । याज्ञवल्क्यस्मृताविति शेषः । (ब्रह्माण्डपुराणे शतापराधकथनप्रसङ्गे । ब्रह्महत्यासुरापानं गुरुस्त्रीगमनं तथा । ब्रह्मस्वहरणं चापि सुरापान..................। हरिनिन्दा गुरोर्निन्दा देवतानिन्दनं तथा । असच्छास्त्राधिगमनं तद्व्याख्यानकृतिस्तथा । अयोग्येषूपदेशश्च भगवद्भिस्स्मृतिस्तथेति परिगणनं कृतमस्तीत्यवगन्तव्यम्) । श्रवणमननयोश्च किं निदिध्यासनार्थतया कर्तव्यत्वमभिमतं किंवा साक्षात्कारार्थतया वा। नाद्यः । निदिध्यासनस्य ध्यानतया मानसक्रियावत्त्वेन ज्ञानरूपत्वाभावेन तदर्थं श्रवणमननयोरनपेक्षणाज्ज्ञानरूपत्वेऽप्यनुचिन्तनस्याज्ञाने सत्यसम्भवात्तदर्थं श्रवणस्यापेक्षायामपि वितथानुचिन्तनस्याप्यनुचिन्तनतया मननानपेक्षणादिति भावेन द्वितीयं दूषयति ॥ **निदिध्यासनेनैवेति** । श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वेति वाक्ये संशयनिवृत्तेरिव विपर्ययनिवृत्तेरपि मननफलत्वेनोक्तत्वात्तदनुरोधेन संशयपदं विपर्ययोपलक्षणतया व्याचष्टे ॥ **विपर्ययस्यापीति** । न चोदाहृतप्रमाणानुसारेण मननफलसंशयविपर्ययनिवृत्तेरिव श्रवणफलज्ञाननिवृत्तेरप्यत्र वाच्यत्वात्तदनुक्तिरयुक्तेति वाच्यम् । अप्रसक्तसंशयादेर्मननेन निवृत्त्यसम्भवेन तन्निवृत्त्युक्त्या संशयादेः प्रसक्तत्वलाभात् । तत्प्रसक्तेश्च धर्मिज्ञानसाध्यत्वात्संशयादेरज्ञाने सत्ययोगेनार्थादज्ञाननिवृत्तेर्लाभादर्थतो लब्धाया अज्ञाननिवृत्तेः किमुपलक्षणेनेत्यत्र तात्पर्यात् ॥ **निदिध्यासनं ब्रह्मदर्शनसाधनमित्यादि** । अनेनापरोक्षज्ञाने जननीये निदिध्यासनमङ्गि श्रवणमनने तु निदिध्यासने स्वरूपोपकारकाङ्गे इत्युक्तं भवति । न च निदिध्यासनस्याङ्गित्वे प्रमाणाभावः । श्रवणसामर्थ्यरूपलिङ्गस्य ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इति वाक्यस्य निदिध्यासनस्य फलसम्बन्धात्प्रकरणस्य च तत्र मानत्वात् । न चैवम्भावना प्रकर्ष-

जन्यत्वात्कामुकस्य कामिनीसाक्षात्कारवदप्रमात्वापत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति त्वन्मतेऽपि वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानभावनाजन्यत्वेन ब्रह्मसाक्षात्कारस्याप्यप्रमात्वापातात् । साक्षात्कारस्यादुष्टकरणजन्यत्वेन विषयाबाधेन चौत्सर्गिकस्वतःप्रामाण्यत्यागायोगेन प्रमात्वमिति यदि तदेतन्ममापि तुल्यम् । न च निदिध्यासनस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तर्भूतत्वादतिरिक्तप्रमाणस्य चानभ्युपगमात्प्रमाणत्वमेव नेति कथं दर्शनसाधनत्वमिति वाच्यम् । तथा सति श्रवणस्यापि दर्शनसाधनत्वे प्रमाकरणत्वेन प्रामाण्यस्य वाच्यतया तस्य च प्रत्यक्षानन्तर्भूतत्वेनातिरिक्तस्य च प्रमाणस्यानभ्युपगमेनाप्रमाणत्वाद्दर्शनसाधनत्वाभावापातात् । यदि च तत्र श्रवणानन्तरमनुस्मृतः शब्द एव दर्शनसाधनमिति मन्यसे तर्हि निदिध्यासनमन्तरमनुस्मृतः शब्द एव ब्रह्मदर्शनसाधनं श्रवणाद्यङ्गकं निदिध्यासनं तु तत्सहकारीति ममापि समानम् । वस्तुतस्तु मन्मते मनस एवापरोक्षज्ञानकरणत्वं श्रवणाद्यङ्गकनिदिध्यासनस्य त्वपरोक्षज्ञानकरणमनःसहकारित्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति**। योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यत इत्यादिनेति शेषः । स्वाभिमतमङ्गाङ्गिभावं व्यवस्थापयितुं विवरणोक्तमङ्गाङ्गिभावमनूद्य दूषयति ॥ **अन्ये पुनरिति** ॥ **श्रवणमेवेति** । प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानादिति भावः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षः करणमितिवद्व्यापारप्राधान्यविवक्षयैवायं निर्देशः । वस्तुतस्तु तद्विशिष्टः शब्द एवात्र करणतयाऽभिमतः । अत एवोत्तरत्र शब्दस्य साक्षात्कारकारणतायाः क्वाप्यदर्शनादिति दूषणं संलग्नकं भवति । अन्यथा तस्यासङ्गतत्वापातादिति ध्येयम् । नन्वेवं श्रवणेनैव ब्रह्मसाक्षात्कारोपपत्तेः श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्विधानानर्थक्यमित्यत आह ॥ **मनननिदिध्यासने त्विति** । फलोपकारकाङ्गतामेवोपपादयति ॥ **असम्भावनेति** ॥ **तथात्वापत्तेश्चेति** । धर्मविषयकसाक्षात्कारजनकत्वापत्तेश्चेत्यर्थः ॥ **ब्रह्मविषयस्यैवेति** । ब्रह्मप्रतिपादकस्यैव शब्दस्येत्यर्थः । तद्भावो ब्रह्मसाक्षात्कारजनकत्वम् ॥ **दृश्यत इति** । दशमस्त्वमसीति वाक्यादहं दशमोऽस्मीति साक्षात्कारजननात् ॥ **प्रत्यक्षलक्षणेति** । साक्षात्कारिप्रमाकरणत्वरूपप्रत्यक्षलक्षणाक्रान्ततयेत्यर्थः ॥ **न च तत्रापीति** । दशमशरीरगोचरेन्द्रियसन्निकर्षान्वयव्यतिरेकानुविधानादिति भावः । सत्यपीन्द्रियसन्निकर्षे शब्दाभावदशायां तस्याभावात्तत्र शब्दस्य करणत्वमित्याशयेनाह ॥ **शब्दस्यापीति** । शब्दान्वयव्यतिरेकयोरिन्द्रियेण दशमत्वसाक्षात्कारे शब्दस्य सहकारितामात्राभिप्रायेणोपपत्तेर्न प्रमितेन्द्रियकरणत्वबाधकत्वम् । अन्य- ॥ ३४ ॥

था सत्यपीन्द्रियसन्निकर्षेऽनधिगतरत्नतत्त्वपरीक्षाशास्त्रस्य पुंसो रत्नतत्त्वसाक्षात्कारानुदयादधिगतशास्त्रतत्त्वस्य च तत्साक्षात्कारोदयात्तत्रापि शास्त्रस्यैव प्रत्यक्षप्रमितिजनकत्वमभ्युपेयं स्यात् । यदि च रत्नतत्त्वसाक्षात्कारे शब्दस्य सहकारित्वमात्रेणैव तदन्वयव्यतिरेकयोरुपक्षीणतया प्रमितेन्द्रियकरणत्वाबाधकत्वाच्छास्त्रसहकृतप्रत्यक्षस्यैव तत्र करणत्वमिति मन्यसे तदेतदत्रापि तुल्यमित्याशयेन शङ्कते ॥ **अस्तु तर्हीति** ॥ **वैपरीत्यस्यापीति** । दशमत्वसाक्षात्कारे रत्नतत्त्वसाक्षात्कारे चेन्द्रियसहकृतशब्दस्यैव करणत्वमिति वैपरीत्यस्यापीत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकयोरुभयत्राविशिष्टत्वे शब्दसहकृतस्येन्द्रियस्यैव करणत्वं नेन्द्रियसहकृतशब्दस्येति विनिगन्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ **तथाऽपीति** । शब्द एव कारणं नेन्द्रियमिति विनिगमनानुपपत्तिरेवान्वयव्यतिरेकयोरुभयत्राविशिष्टत्वादिति भावः । सलोचनस्यापि गाढान्धकारनिरुद्धतयाऽव्यापृतलोचनस्य लोचनविरहिणश्च शब्दादपरोक्षज्ञानदर्शनमेव तत्र नियामकमित्याह ॥ **क्वचिदिति** । किं तदित्यतो न्यायदीपावल्युक्तमनुमानं तत्र प्रमाणयति ॥ **विमतमिति** । प्रत्यक्षेणार्थान्तरतानिवृत्त्यै शाब्दग्रहणम् । ज्योतिष्टोमादिवाक्यजन्यज्ञानेषु बाधासिद्ध्योः परिहाराय विमतमित्युक्तम् । तत्त्वमस्यादिवाक्यजनितं ज्ञानमित्यर्थः । अपरोक्षविषयत्वादपरोक्षमात्रविषयकज्ञानत्वात् । तेनापरोक्षविषयके धर्मवानहमिति ज्ञाने सुखादीच्छायां च न व्यभिचार इति ध्येयम् । चित्सुखोक्तमनुमानमप्यत्र प्रमाणयति ॥ **अपरोक्षत्वमिति** । ज्ञानवृत्तीत्येवोक्ते प्रत्यक्षवृत्तितयाऽर्थान्तरता स्यादतो वाक्यजन्यज्ञानवृत्तीत्युक्तम् । तथाऽपि विवक्षितासिद्धिः । वाक्यान्तरमादायाप्युपपत्तेरित्यत उक्तं वेदान्तेति । असिद्धिनिवृत्त्यर्थं हेतावपरोक्षपदम् । सविकल्पकत्वादिना वेदान्तवाक्यजन्यज्ञाननिष्ठेन व्यभिचारनिरासार्थमत्यन्ताभावग्रहणम् । न च परोक्षत्वं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तिपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वाज्ज्ञानत्ववदिति सत्प्रतिपक्षसाधनमेतादिति वाच्यम् । असम्भावनाविपरीतभावनाप्रतिरुद्धान्तःकरणे पुरुषे तस्य परोक्षज्ञानजनकताया दृष्टत्वेन सिद्धसाधनत्वादित्याशयात् ॥ **श्रूयते चेति** । तथा च बाधितविषयं च शब्दत्वानुमानमिति भावः । (तद्धास्य विजिज्ञाविति तद्ब्रह्म विजज्ञौ साक्षात्कृतमासीदित्यर्थ मन्यते) ॥ **अत एवेति**। शब्दादपरोक्षज्ञानजन्मनः प्रमितत्वादेवेत्यर्थः। अयमाशयः। यथा बाह्यप्रत्यक्षत्वे न बाह्यप्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वमात्रं तन्त्रं तथा सति योगिमनसोऽपि तत्प्रसङ्गात् । किन्तु योगिमनोऽन्यत्वे सति बाह्यप्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वमिति कल्प्यते । एवं प्रत्यक्षत्वे न प्रत्यक्ष-

प्रमितिकरणत्वमात्रं प्रयोजकम् । शब्दस्यापि तत्प्रसङ्गात् । किन्तु स्वतोऽपरोक्षविषयकशब्दान्यत्वे सति प्रत्यक्षप्रमितिजनकत्वमेव । तथा च प्रत्यक्षलक्षणानाक्रान्तत्वान्न तस्य प्रत्यक्षान्तर्भाव इति ॥ **आपातत इति** । प्रथमाक्षिसन्निकर्षानन्तरमेवेत्यर्थः । (अपेक्षाबुद्ध्युत्पत्तेः प्रागित्यर्थः)। तत्कालेऽपेक्षाबुद्धेरेवाभावेन तज्जन्यदशमत्वादिसङ्ख्याया एवासत्त्वात्सत्त्वेऽपि वा व्यञ्जकीभूतापेरोक्षाबुद्धिविरहादित्यर्थः ॥ **तथेति** । नापाततो रूपादिकमिव प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इत्यर्थः । विशेषणस्यतथात्वाद्विशिष्टस्यापि तथात्वमिति भावः ॥ **निरवधिक इति** । तत्राप्यपरोक्षत्वस्य मयो-च्यमानत्वादिति भावः ॥ **सर्वेषामिति** । ज्योतिष्टोमादिशब्दानामित्यर्थः । अतथाभूतस्येति हेतुगर्भं विशेषणम् । अब्रह्मात्मत्वविषयत्वादित्यर्थः ॥ **अपरोक्षेति** । तथा च दशमस्त्वमसीत्यादेरपरोक्षज्ञानसाधनत्वं युक्तमिति भावः ॥ **अपरोक्षज्ञानविषयातिरिक्तस्येति** । अर्थस्यापरोक्षत्वं हि न तावदपरोक्षधीरूपत्वम् । तथा सति ब्रह्मणोऽपरोक्षधीरूपत्वात्तद्विषयकशब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वोपपत्तावपि दशमत्वादेरपरोक्षधीरूपत्वाभावेन दशम-स्त्वमसीत्यादिशब्दानां तदभावापातात् । चैत्रस्यापरोक्षज्ञाने मैत्रस्यापरोक्षज्ञानवांश्चैत्र इति शब्देन साक्षात्कारापाताच्च । अपरोक्षज्ञानजनकताप्रयो-जकस्यापरोक्षधीरूपविषयापरोक्षस्य तत्रापि सत्त्वात् ।। नाप्यपरोक्षोऽयमित्येवंरूपत्वम् । अज्ञानावृते ऐक्येऽपरोक्षोऽयमित्येवं व्यवहारविषयत्वाभा-वात् । नाप्यपरोक्षोऽयमित्येवं व्यवहारयोग्यत्वम् । भित्तिव्यवहिते घटे शब्दादपरोक्षधीप्रसङ्गात् । नाप्यपरोक्षज्ञानजन्यत्वम् । वक्ष्यमाणपक्षाबहि-र्भावात् । तस्मादपरोक्षधीविषयत्वमेवापरोक्षत्वं वाच्यमित्याशयः । अस्तु तर्ह्येतदेवार्थस्यापरोक्षत्वमित्यत आह ॥ **तत्रेति** ॥ **इतरेतराश्रयत्वमिति** । अर्थस्या-परोक्षत्वे सिद्धेऽपरोक्षविषयतया शब्दजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ चापरोक्षधीविषयत्वेनार्थस्यापरोक्षत्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ॥ **एक-पुरुषाभिप्राय इति** । कालविशेषेऽपरोक्षस्य कालान्तरे लिङ्गदर्शनेनापरोक्षधीप्रसङ्गादित्यर्थः । नन्वेककाले त्वस्याप्यभिप्रेतत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्याशयेन शङ्कते ॥ **अपरोक्षतयेति** । अत्र तादृशेऽप्यग्नौ लिङ्गाच्छब्दाच्चापरोक्षज्ञानोत्पत्तिरवर्जनीया । न चेष्टापत्तिः । करणशक्तिमातिलङ्घ्य ज्ञानस्य विषयानुसा-रित्वे चाक्षुषादिविषयकस्मृत्यनुमितिस्पार्शनज्ञानादेश्चाक्षुषत्वापातादिति सत्येव दोषे स्पष्टत्वात्तमनुक्त्वाऽपरोक्षतया ज्ञायमानत्वं धर्मिमात्रेऽभिप्रेतमुत प्रकारेऽपीति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **धर्मिमात्राभिप्राय इति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **सप्रकाराभिप्राय इति** । तमेवोपपादयति ॥ न

हीति ॥ **तथा सतीति** । न च स्वरूपाभिन्ने ऐक्ये स्वरूपज्ञानेनापरोक्षतो भास्येपिवृत्त्यर्थत्वाच्छब्दस्य न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । त्वया स्वरूपज्ञानप्रयुक्तभानप्रतिबन्धार्थमेवावरणकल्पनादिति भावः ॥ **एतेनेति** । ऐक्यादेरपरोक्षत्वाभावेन तद्विषयत्वस्य वेदान्तजन्ये ज्ञानेऽभावादसिद्धिप्रसङ्गेनेत्यर्थः । परोक्षत्वं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तिपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वाज्ज्ञानत्ववदिति सत्प्रतिपक्षत्वसाधनत्वम् । न चोक्तरीत्या सिद्धसाधनता । भवदभिमतज्ञानवृत्तित्वस्यानुमेयतया तदसम्भवात् । **न च** श्रुतिबाधः । तस्या अर्थान्तरपरतया वक्ष्यमाणत्वादिति सत्येव दोषे आभाससाम्येन दूषयति ॥ **तज्ज्योतिष्टोमादिवाक्येनेति** ॥ **तथेति** । अपरोक्षत्वं ज्योतिष्टोमादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति । अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वाज्ज्ञानत्ववदिति प्रयोगसम्भवादित्यर्थः ॥ **न किञ्चिद्बाधकमिति चेदिति** । न तावदत्र ज्योतिष्टोमादिवाक्यं यद्यपरोक्षज्ञानजनकं न स्यात्तर्ह्यप्रमाणं स्यादित्येवं वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिर्बाधिका । अनुमानादिवत्प्रामाण्यसम्भवात् । नाप्यनुष्ठानानुपपत्तिः । अपरोक्षनिश्चयादप्यनुष्ठानसिद्धेः । नापि स्वर्गादिफलसिद्धिः । अनुष्ठानादेव तत्सिद्धेः । ततश्च विपक्षेबाधकतर्काभावेनातुल्यबलत्वान्नाभाससाम्यमिति भावः ॥ **समेतदिति** । तत्त्वमस्यादिवाक्यानामपरोक्षज्ञानजनकत्वाभावेऽप्यनुमानादिवत्प्रामाण्योपपत्त्या वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तेरबाधकत्वादन्यस्य च बाधकस्याभावादप्रयोजकत्वं तुल्यमेवेति युक्तमाभासत्वमिति भावः । ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वश्रुत्यन्यथाऽनुपपत्तेरेव विपक्षे बाधकत्वान्नाप्रयोजकत्वमित्याशयेन तत्कथमित्यतो वेदान्तवाक्यस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वाभावेऽनिर्मोक्षत्वप्रसङ्गं वक्तुं बन्धस्यापरोक्षाध्यासत्वं विना तदनुत्थानात्तस्यापरोक्षाध्यासतामुपोद्धातेन तावदाह ॥ **संसारस्येति** । अहं कर्ता भोक्तेत्याद्यपरोक्षभ्रमलक्षणत्वात्संसारस्याविद्यामयत्वमिति भावः । अस्तु बन्धस्यापरोक्षाध्यासत्वं तथाऽपि तस्य वेदान्तजन्यपरोक्षज्ञानेनैव निवृत्तिसम्भवान्नापरोक्षज्ञानापेक्षेति न तदनुरोधेनापि वेदान्तानामपरोक्षज्ञानजनकत्वसिद्धिरित्यतो दिङ्मोहादौ तथा दृष्टतयाऽपरोक्षभ्रमस्यापरोक्षविशेषदर्शनैकनिवर्त्यत्वसिद्धेर्न परोक्षज्ञानेन तत्सिद्धिरित्यस्त्येवापरोक्षज्ञानापेक्षेति नानुपपत्तिरित्याह ॥ **अविद्यायाश्चेति** । न च बन्धनिवृत्त्यर्थमपरोक्षज्ञानापेक्षायामपि न वेदान्तानामपरोक्षज्ञानजनकत्वसिद्धिः । मनसाऽप्यात्मापरोक्षसम्भवेन तेनैव तन्निवृत्तिसम्भवादिति वाच्यम् । तस्यौपनिषदत्वेन तत्र प्रमाणान्तरप्रवृत्तेर्बाधितत्वेन मनसाऽपि तदपरोक्षज्ञानासम्भवादित्यत्र तात्पर्यात् । एवं बन्धस्या-

परोक्षाध्यासतां तस्यापरोक्षज्ञाननिवर्त्यतां च प्रसङ्गोपयुक्तामुक्त्वा प्रसङ्गमाह॥ **वेदान्तेति** ॥ **निरस्तत्वादिति** । ज्ञानबाध्यत्वमपि तु न सिद्धं प्रतिवादिन इत्यादिना जिज्ञासासूत्र इति शेषः । अङ्गीकृत्यापि संसारस्यापरोक्षज्ञाननिवर्त्यतां शब्दस्य तदसाधनत्वमुपपादयति ॥ **निदिध्यासनस्येति** । तत्सहकृतस्य मनस इत्यर्थः । साक्षात्कारहेतुतया क्लृप्तस्य मनस एवापरोक्षज्ञानहेतुत्वसम्भवे तत एव च तन्निवृत्तिसम्भवे शब्दस्य तत्कल्पनानौचित्यादिति भावः ॥ **क्वापि नोपलब्धमिति** । सुखादीनां साक्षिवेद्यत्वादात्मनश्च स्वयंप्रकाशत्वान्न क्वापि मनसः साक्षात्कारहेतुत्वक्लृप्तिरिति भावः । यद्यप्यत्र भावनापरिपाकसहकृतमनसो गरुडादिसाक्षात्कारहेतुत्वदर्शनान्न तदक्लृप्तिः । न च प्रमितिरूपसाक्षात्कारहेतुत्वं न क्लृप्तमित्यभिप्रायः । गरुडसाक्षात्कारस्तु कामुकस्य कामिनीसाक्षात्कारवत्सम्भावनाप्रकर्षजन्यत्वाद्भ्रम एवेति न दोष इति वाच्यम् । तथा सति वेदान्तवाक्यजन्यभावनाप्रकर्षजन्यत्वेनात्मसाक्षात्कारस्यापि भ्रमत्वापातात् । क्वचित्प्रमाहेतूनामेव नयनादीनामप्रमारूपसाक्षात्कारहेतुत्वदर्शनेनाप्रमारूपगरुडसाक्षात्कारहेतोरपि मनसः क्वचित्प्रमाहेतुत्वावश्यम्भावेनोक्तक्लृप्तेरवर्जनीयत्वादिति शक्यते वक्तुं तथाऽपि तच्छिष्यैरेवोह्यतामिति भावेन तदनुक्त्वाऽनुपलब्ध्या मनसोऽपरोक्षज्ञानाजनकत्वे शब्दस्यापि तदनुपलब्धेस्तन्न स्यादिति प्रतिबन्द्यैव समाधत्ते ॥ **तत्किमिति** । यद्वा मनसा योगजसाक्षात्कारदर्शनान्न तदनुपलब्धिरिति सत्येव दोषेऽङ्गीकृत्यानुपलब्धिं प्रतिबन्द्या समाधत्ते ॥ **तत्किमिति** । चित्तैकाग्र्यमन्तरङ्गसाधनत्वादवश्यं सम्पाद्यमित्यत्रैव मनसैवेदमाप्तव्यमिति श्रुतेस्तात्पर्यात्तया तत्सिद्धावपि न तया मनसः करणत्वसिद्धिः । तत्र तस्यातात्पर्यादिति शङ्कते ॥ **चित्तैकाग्र्यस्येति** ॥ **अपक्वेति** । मनसा तु विशुद्धेनेत्यादिविशेषश्रुतेरिति भावः । एवं मनसो भगवत्साक्षात्कारहेतुतायाः श्रुत्यविरुद्धत्वमुपवर्णितम् । अधुनाऽङ्गीकृत्य तर्हि तत एव शब्दस्यापि न साक्षात्कारहेतुत्वं स्यादिति प्रतिबन्द्या समाधत्ते ॥ **किञ्चेति** । शब्दस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वे साधकतया परोपन्यस्तमनुमानं निरस्य तत्साधकतयोक्ताः श्रुतीरपि निराकरोति ॥ **तद्धास्येति** । ननु नोदाहृतश्रुतीनां परोक्षज्ञानेन सार्थकत्वमभ्युपगन्तुं शक्यम् । तथा सति तद्धास्येति श्रुतौ विशब्दस्य तमसः पारमिति श्रुतौ दर्शयतीत्यस्य (दर्शेरपरोक्ष एव प्रयोजनम्) वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति श्रुतौ च विसुशब्दयोरानर्थक्यापातादित्यत आह ॥ **परम्परयेति** । ग्राममार्गोपदेष्टरि ग्रामं दर्शयतीत्यादिबहुलप्रयोगदर्शनादिति भावः । ॥ ३६ ॥

परम्परयाऽपरोक्षज्ञानसाधनत्ववादितायां कल्पकमप्याह ॥ **स्पष्टं हीति** ॥ **श्रुत्वेति** । श्रुत्वाऽऽज्ञानं मत्वा संशयविपर्ययौ पराणुद्य ध्यात्वा ब्रह्मदर्शनं लभत इत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । विषयापरोक्षस्य शाब्दज्ञानापरोक्षताप्रयोजकत्वनिरासादिनेत्यर्थः ॥ **धर्मादिवाक्य इति** । ब्रह्मविषयकसत्यज्ञानादिवाक्यस्य तदपरोक्षज्ञानजनकत्वे धर्मादिविषयकज्योतिष्टोमादिवाक्यस्यापि तदपरोक्षज्ञानजनकत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **शब्दत्वानुमानं चेति** । विमतः शब्दो नापरोक्षज्ञानजनकः शब्दत्वाज्ज्योतिष्टोमादिशब्दवदित्यनुमानं चेत्यर्थः । तद्धास्येत्यादिश्रुतीनामन्यार्थतया बाधकत्वाभावस्य शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वाभावसमर्थनेन दशमस्त्वमसीत्यादौ व्यभिचाराभावस्य च समर्थनादिति भावः । अत एवेति परामर्ष्टव्यमेव दर्शयति ॥ **निर्निबन्धनत्वादिति** । योगिमनसो बाह्यप्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वस्य क्लृप्तत्ववच्छब्दस्य प्रत्यक्षप्रमितिकरणताया अक्लृप्तत्वाद्योगिमनोव्यावृत्त्यर्थं विशेषणप्रक्षेपेऽपि न शब्दव्यावृत्त्यर्थं लक्षणे विशेषणप्रक्षेपो युक्त इति भावः । **शब्द एवेति** धर्मिप्राधान्येनैवायं निर्देशः । वस्तुतस्तु श्रवणादिविशिष्टः शब्द एव करणमित्यर्थः । तर्हि किं मननादिनेत्यत उक्तमसम्भावनेत्यादि । पूर्वमतेऽविद्यानिर्मूलनरूपापरोक्षज्ञानफलोपकारकतया मनननिदिध्यासनयोरुपयोगोऽत्र तु मते श्रवणफलापरोक्षज्ञानोपकारकतया तदुपयोगः । आरादुपकारकत्वं तु पक्षद्वयेऽप्यविशिष्टमिति ध्येयम् ॥ **विरम्येति** । विमर्शपूर्वको व्यापारो विरम्यव्यापारः । न चाचेतनस्य शब्दस्य विमर्शो युज्यत इत्यर्थः ॥ **तावतैवेति** । परोक्षज्ञानमात्रेणेत्यर्थः । दिगर्थस्तु मनसो ब्रह्मापरोक्षज्ञानकरणत्वे श्रुत्यादिप्रमाणसद्भाववच्छब्दस्य तत्करणत्वेन श्रुत्यादिकं प्रमाणमस्तीति । बन्धध्वंसमात्रं मोक्ष इति सम्भ्रान्तश्चोदयति ॥ **यदुक्तमिति** । ननु विज्ञानमित्यत्र विशब्दः किं विशेषवाच्यभिमतः किंवा विरोधवाची । नाद्यः । तथा सति सम्यगित्यनेन पौनरुक्त्यापातात् । विषममित्यनेन व्याघातप्रसङ्गाच्च । नान्त्यः । तथा सति विषममित्यनेन पौनरुक्त्यस्य सम्यगित्यनेन व्याघातस्य च प्रसङ्गादित्यतो विज्ञानशब्दस्य ज्ञानमात्रपरत्वाच्चानुपपत्तिरित्याह ॥ **ज्ञानमेव विज्ञानमिति** । ननु सम्यगिति प्रथमान्तस्य न प्रथमान्तेन सुखाधिक्यमित्यनेन विशेषणतया सम्बन्धो वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नापि विज्ञानादिति पञ्चम्यन्तेन प्रथमान्तस्य पञ्चम्यन्तेन विशेषणविशेष्यभावायोगादित्यतो विज्ञानशब्देन सम्बन्धमभ्युपेत्यानन्वयं परिहरति ॥ **अव्ययमिति** । अनुक्तसमुच्चयमेव दर्शयति ॥ **मध्यमादित्यादिना** । इत्यादीत्यादिपदेन मध्यमा-

सु०टि०
॥ ३७ ॥

निमिथ्याज्ञानादधर्मं दुःखमल्पाच्च मिथ्याज्ञानादल्पं दुःखमित्यस्य सङ्ग्रहः । दृष्टान्ततया तत्कथनस्यापि प्रयोजनविशेषाभावं मन्वानः प्रकारान्तरमाह ॥ **यद्वेति** ॥ **अर्थवाद इति** । निन्दारूप इति शेषः । तथाऽपि नोक्तशङ्कायाः परिहार इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **न बन्धेति** । यथाऽऽत्मशक्त्येत्येकं पदमिति मन्वानः शङ्कते ॥ **नान्वेति** । शङ्कामूलं विघटयति ॥ **यथेति** ॥ **भिन्नं पदमिति** । ननु यथा सादृश्य इति सादृश्यार्थकस्यैव यथाशब्दस्य समासनिषेधात्पदार्थानतिवृत्त्याद्यर्थकस्य यथाशब्दस्य समासप्रसक्तावप्यत्र सम्यगर्थत्वेन वीप्साद्यर्थकत्वाभावान्न समासप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ **सम्यग्वाचीति** । भवेदेतदेवं यदि यथाशब्दस्य सम्यग्वाचित्वं सिद्धं स्यात् । तदेव कुत इत्यतस्तत्र प्रयोगादेतत्सिद्धिरिति भावेन तमुदाहरति ॥ **निवृत्तिमार्ग इति** । अत्र यथाशब्दस्य सम्यगर्थत्व एव वाक्यार्थस्य श्लिष्टतालाभात्तदर्थत्वमेवेति भावः ॥ **श्रवणमित्यादिना चेति** । तथा चात्मशक्त्या सम्यक् श्रवणं मननं च कृत्वेति योजनोक्ता भवति ॥ **सादृश्यार्थे वेति** । तथा च सादृश्यार्थस्य यथाशब्दस्य समासप्रतिषेधाद्युक्ता भिन्नपदतेति भावः । सादृश्यार्थतामेवोपपादयति ॥ **आत्मशक्त्यैवेत्यादिना** । अनतिक्रमार्थस्य यथाशब्दस्याव्ययीभावमभ्युपेत्यापि शब्दशक्त्येत्युपपादयति ॥ **यद्वेति** । (अस्मिन्पक्ष एवेत्यस्याचरेदेव न तु परित्यजेदिति सम्बन्धः) । अत्राप्यव्ययीभावात्परस्य यथाशब्दस्य कल्पना भवतीत्यतस्तदकल्पनेऽप्युपपत्तिमाह ॥ **अथवेति** । समासद्वयाश्रयणेन लब्धमर्थमाह ॥ **योग्यतेति** ॥ **उपसंहारे कर्तव्ये इति** । तावत एवार्थस्यैतदधिकरणप्रमेयत्वादिति भावः ॥ **अधिकमिति** । निदिध्यासनमाचरेदित्येतदित्यर्थः ॥ **उक्तस्येति** । असंशयेन तत्त्वस्य निर्णयेत्यादिनोक्तस्येत्यर्थः । विकल्पप्रसक्तामव्यवस्थिततां परिहरति ॥ **अयं चेति** । व्यवतिष्ठते व्यवस्थया वर्तते । कश्चित्कृत्वैव कश्चित्पुनः कुर्वन्नेवेति व्यवस्थया वर्तते । न पुनः सर्वोऽपि कृत्वा कुर्वन्वेत्यव्यवस्थयेत्यर्थः । व्यवस्थापकमपि न स्वेच्छादिकं किन्तु शिष्ययोग्यताभिज्ञसर्वज्ञगुरूपदेश एवेत्याह ॥ **गुरूपदेशानुरोधेनेति** । अस्मिन्पक्षे कृत्वाऽथ कुर्वन्नित्यादेर्विशेषज्ञापनाद्यर्थत्वं कल्पनीयं भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **अथवेति** । तर्हि साकाङ्क्षत्वाद्वाक्याभासता स्यादित्यत आह ॥ **तत्रेति** । उपसंहारत्वप्रकटनायानुरूपं शेषं पूरयति ॥ **इति सिद्धमिति शेष इति** ॥ ३-३-१ ॥

अ०—॥ ॐ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॐ ॥ **कृत्वाऽथ कुर्वन्नपि वा निदिध्यासनमाचरेत्** ॥ ३-३-२ ॥

शे० चं०
तृ० तृ०
अ० २

सु०—॥ ॐ **उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च** ॐ ॥ अत्र सर्ववेदोक्तान्गुणान्दोषाभावांश्चोपसंहृत्यैव परमात्मोपास्य इत्युक्तम् । इहापि सर्वशब्दो नासङ्कुचितवृत्तिरुक्तन्यायादित्याशयवांस्तात्पर्यमाह ॥ **कृत्वेति** । श्रवणं मननं तथेति वर्तते । यथाऽऽत्मशक्त्यैवेति च । अनेन **प्राप्तेश्च समञ्जसमित्यादीनां** सूत्राणामपि तात्पर्यमुक्तं वेदितव्यम् । तथा **तन्निर्धारणार्थनियम** इत्यादीनां प्रथमाधिकरणव्याख्यानेनेति ॥ ३–३–२ ॥

टि०—॥ ॐ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॐ ॥ ॥ **उक्तन्यायादिति** । सर्ववेदान्तेत्याद्यसूत्रस्थसर्वशब्दस्यासङ्कुचितार्थत्वसाधकतयोक्तन्यायादित्यर्थः ॥ **वर्तते इति** । अनुवर्तत इत्यर्थः । इति चेत्यतःपरं वर्तत इति पूरणीयम् । ननु निदिध्यासनमाचरेदित्येतावतैतदधिकरणार्थोक्तेर्यथाऽऽत्मशक्त्यैवेत्यस्यानुवृत्तिः कुतो व्याख्यायत इत्यत आह ॥ **अनेनेति** । यथाऽऽत्मशक्त्यैवेत्यस्यानुवर्तनेनेत्यर्थः । आदिपदेन सर्वाभेदादन्यत्रेमे आनन्दादयः प्रधानस्येतरे त्वर्थसामान्यादित्यादिसूत्राणां परिग्रहः । तेष्वपि तत्तद्योग्यतानुसारेणोपासनविशेषस्योक्तत्वादिति भावः ॥ **प्रथमाधिकरणेति** । सर्ववेदान्तप्रत्ययमिति प्रथमाधिकरणेत्यर्थः । आदिपदेन प्रदानवदेवेत्यादीनां परिग्रहः । तत्राऽसंशयेन तत्त्वस्य निर्णये ब्रह्मदर्शनमित्यनेन तन्निर्धारणार्थसूत्रस्य मतिश्रुतिध्यानकालविशेषं गुरुरुत्तमः । वेत्ति तस्योक्तिमार्गेण कुर्वतः स्याद्धि दर्शनमित्यनेन प्रदानवदेवेत्यस्य श्रवणं दृष्टतत्त्वस्य मननं ध्यानमेव च विशेषानन्दसम्प्राप्त्येत्यनेन यावदधिकारसूत्रस्य ब्रह्मासरस्वतीवीन्द्रशेषरुद्राश्च तस्त्रिय इत्यादिनेयदामननादित्यस्य निर्दोषत्वं रमायाश्च तदनन्तरता तथेत्यादिना कामादितरत्रेत्यादिसूत्राणां तात्पर्यमुक्तं वेदितव्यमित्यर्थः ॥ ३–३–२ ॥

अ०—॥ ॐ अनुबन्धादिभ्यश्च ॐ ॥ **विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य च संशयात् ॥ मनसा चान्यदाकाङ्क्षात्परं न प्रतिपद्यते ॥ इति भारतवाक्यं हि तेनैतद्दोषवर्जितः ॥ सदोपासनया युक्तो वासुदेवं प्रपश्यति ॥ दोषा अनादिसम्बद्धास्ते मुक्तिपरिपन्थिनः ॥ सन्त्येव प्रायशः पुंस्सु तेन मोक्षो न जायते ॥ सर्वे त एते जीवेषु दृश्यन्ते तारतम्यतः ॥ ऋजूनामेक एवास्ति परमोत्साहवर्जनम् ॥ स्वगुणाल्पत्वमात्रत्वान्नर्जुत्वेन विरुध्यते ॥ अतो विष्णौ परा भक्तिस्तद्भक्तेषु रमादिषु ॥ तारतम्येन कर्तव्या पुरुषार्थमभीप्सता ॥**

सु०—॥ ॐ **अनुबन्धादिभ्यश्च** ॐ ॥ योगशास्त्रे यमादिकमुपासनाङ्गतयोपदिश्यते । तत्र पूर्वपक्षवादी मन्यते ।

स

यमानुष्ठानं तावदसत् । विष्णुभक्त्यादिगुणसम्पत्तिर्विषयसंसर्गादिदोषवर्जनं च यमशब्दाभिधेयम् । देशकालावस्थाव्यवस्थया विनाऽ-
नुष्ठेयस्य तथात्वात् । अहिंसादिपरिगणनं तु तत्प्रदर्शनार्थमिति हि योगानुशासनानि । तत्र यमानां किमुपासनोत्पत्तावुपयोगः ।
किंवा तत्फलज्ञानोत्पत्तौ । नाद्यः । विद्वेषिणामपि सततानुचिन्तनदर्शनात् । तन्मात्रत्वाच्चोपासनायाः । न द्वितीयः । भक्त्यादि-
सहितमेवोपासनं ब्रह्मसाक्षात्कारं जनयति नान्यथेत्यत्र प्रमाणाभावात् । किञ्च द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः । वैरेण यत्नृपतय इत्यादौ द्वेषस्य
तावन्मोक्षसाधनत्वं प्रतीयते । दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेणेति मोक्षस्य दर्शनैकसाध्यत्वं च । तदुभयपर्यालोचनया द्वेषस्य दर्शनसाधन-
त्वमवगम्यते । एवं नियमासनप्राणायामप्रत्याहाराणामप्यङ्गता निरसनीयेति । तत्र समाधानमनुबन्धादिभ्य इति । तस्यार्थो भक्त्या-
दिभ्य इति । तत्र न ज्ञायते कः पक्षोऽङ्गीकृतः कथं च तत्रोक्तदोषः परिहृत इति । अतो व्याचष्टे ॥ विषयेष्वित्यादिना ।
विषयसेवनात् । शाश्वतस्य ब्रह्मणो मोक्षादन्यद्विषयजातं प्रति । आकाङ्क्षादिति घञन्तः । परं ब्रह्म न प्रतिपद्यते न पश्यति ।
मिथः समुच्चये चशब्दः । हिशब्दो यस्मादित्यर्थे । विषयसंसर्गादिदोषाणां ज्ञानविरोधित्वमाहेति शेषः । एतद्दोषवर्जित एव सदो-
पासनया युक्तो भवति । तथाविध एव सदोपासनया युक्तो वासुदेवं प्रपश्यतीति योज्यम् । एतदुक्तं भवति । उपासनोत्पत्तौ
तावद्यमानामङ्गत्वं ब्रूमः । विषयसंसर्गादिमतो भक्तिरहितस्य सदोपासनानुपपत्तेः । न ह्यन्यत्र व्यासक्तमनास्तत्र स्नेहविधुरश्च
तत्सन्ततं चिन्तयतीति युज्यते । यदत्रोक्तं स्निग्धवत्क्रुद्धानामपि सन्ततानुचिन्तनं दृष्टमिति तत्सत्यम् । तथाऽपि तदितरसंसर्ग-
वर्जनादिकमङ्गीकार्यमेव । न च भगवति विद्वेषस्य कारणमस्ति । केषाञ्चिदाशयदोषवशाद्द्वेषसम्भवेऽपि न तथाविधमनुचिन्तनं
ज्ञानसाधनं भवति । किन्तूक्तयमसहितमेवेति द्वितीयपक्षमपि स्वीकुर्मः । न च तत्र प्रमाणाभावः । भारतवाक्यस्य विद्यमान-
त्वात् । तत्र च विषयसंसर्गादिपदानां यममात्राभावोपलक्षणत्वादिति । भक्त्याद्यभावस्यापि दोषत्वेनैतद्दोषवर्जित इत्युक्तम् ।
यमानामवश्यानुष्ठेयत्वे युक्तिमप्याह ॥ दोषा इति । ते विष्णुभक्त्यभावाद्या विषयसंसर्गाद्याश्च दोषा मुक्तिपरिपन्थिनः

प्राचुर्येण पुरुषेष्वनादिसम्बद्धाः सन्त्येव । तेन कारणेन तेषां मोक्षो न जायते । एतदुक्तं भवति । मोक्षयोग्यानां मुमुक्षूणामपीदानीं
तावन्मोक्षो न जायते । तत्कुत इति चिन्त्यम् । भगवत्प्रसादाभावादिति चेत्सोऽपि कुतः । ज्ञानाभावादिति चेदसावपि कुतः । ध्याना-
भ्यासासत्त्वादिति चेन्न । विद्वेषिणां तत्सत्त्वेऽप्यसत्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अपि च ध्यानाभ्यासोऽपि कुतो नेति वाच्यम् । श्रवणा-
द्यभावादिति चेत् । तद्भावोऽपि न कुतः । अतो दोषा एव तत्तदुत्पत्तिं प्रतिबध्नन्तो मोक्षपरिपन्थिन इति ज्ञायते । न च दोषाणा-
मागन्तुकानामनादिमोक्षाभावहेतुत्वं न सम्भवतीति साम्प्रतम् । प्रवाहतोऽनादित्वादिति । तथा चोक्तम् । दोषगृहीतगुणामिति ।
स्यादेतत् । सन्ति केचित्संसारिणोऽपि रागादिदोषरहिता जीवा बालमुग्धादयः । तत्कथं दोषाणां मोक्षाभावहेतुत्वमित्यत आह ॥
सर्वे इति । उदाहृतेष्वपि बालमुग्धादिजीवेषु त एते भगवद्भक्त्यभावाद्या दोषास्तावत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां दृश्यन्त एव । रागद्वेषा-
दयोऽपि पुरुषेषु तारतम्यतः सन्ति । चतुर्विधा हि ते प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदारभेदेन । अतो बालादिषूदाराणां तेषामभावादभावा-
भिमानः । स्तन्यादिकामादेस्तेष्वपि दर्शनात् । तथा चागमः । गर्भे बाल्येऽप्यपौष्कल्यादित्यादिः । तदेवं सर्वेऽपि दोषाः सर्वेष्वपि
प्रमिता इति युक्तमुक्तम् । अथापि स्यात् । ऋजवो नाम हिरण्यगर्भपदप्राप्तियोग्याः सन्ति संसारिणः पुरुषाः । न च ते दोषिण
इति युक्तम् । ऋजुत्वविरोधात् । ऋजवः समीचीना निर्दोषा इत्यनर्थान्तरम् । तत्कथमित्यत आह ॥ ऋजूनामिति । ऋजूनामपि
मोक्षार्थं महोद्योगवर्जनं नाम दोषोऽस्तीत्यतो नोक्तमयुक्तम् । अन्यथा मोक्षविलम्बासम्भवात् । न चैवमृजुत्वविरोधः ।
यतोऽसावेक एव । दोषबाहुल्याभावाभिप्रायमृजुत्ववचनम् । अल्पस्वे निस्वप्रयोगदर्शनादिति भावः । प्रकारान्तरेण विरोधं
परिहरति ॥ स इति । स परमोत्साहवर्जनं नाम दोषः । यद्यपि महोद्यमाभावो दोष एव हेयत्वात् । तथाऽपि न रागादिरिव
भावरूपः । नापि गुणाभावरूपः । किन्त्वोत्साहलक्षणगुणाल्पतामात्रमित्यदोषोऽप्युच्यत इति नर्जुत्वेन विरुध्यते । किमतो यद्येवं
दोषाः संसारहेतवो मुक्तिपरिपन्थिन इत्यत आह ॥ अत इति । इदं च सर्वयमोपलक्षणम् । पुरुषार्थं मोक्षम् । अयमत्र सङ्क्षेपः ।

सु०टि०
॥२९॥

विष्णुभक्त्यभावाद्या विषयसंसर्गाद्याश्च दोषा मुमुक्षादिमता त्याज्याः। मोक्षादिविरोधित्वात् । यद्यद्विरोधि तत्तदर्थिना त्याज्यं दृष्टम्। यथाऽऽरोग्यविरोध्यपथ्यं तदर्थिना । तथा च विष्णुभक्त्यादिकं कार्यमिति सिध्यति । भावानुष्ठानेन विनाऽभावपरित्यागायोगादिति ।

टि०——॥ ॐ अनुबन्धादिभ्यश्च ॐ ॥ नन्वत्र मूले दोषवर्जनभक्त्योरेवोपासनाद्यङ्गत्वं विचार्यते । तदयुक्तम् । योगशास्त्रे उपासनाङ्गतयोक्तानां यमादीनां तदङ्गत्वमविचार्य तत्रानुक्तस्य भक्त्यादेरेवाङ्गताविचारे निमित्ताभावादित्यतो भक्त्यादेरपि यमान्तर्भावात्तद्विचारपरस्यास्य ग्रन्थस्य योगशास्त्रोक्तयमादीनामुपासनाङ्गविचारकत्वान्न तदनुक्तस्याङ्गत्वविचारकत्वादीत्याशयेनाह॥ **योगशास्त्र इत्यादिना**। आदिपदेन नियमादिपरिग्रहः । यमशब्दाभिधेयतयाऽभिमतमित्यर्थः । कुतोऽस्य यमशब्दाभिधेयतेत्यतो यमशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतधर्माक्रान्तत्वादिति भावेन तं धर्ममाह ॥ **देशकालेति** । अस्मिन्नेव देशेऽस्मिन्नेव कालेऽस्यामेवावस्थायामिदमनुष्ठेयं नान्यदेशादाविति देशकालावस्थाव्यवस्थया विना सर्वस्मिन्देशे सर्वस्मिन्काले सर्वस्यामवस्थायां यदनुष्ठेयं तदेव यमशब्दवाच्यम् । विष्णुभक्त्यादिकं च तादृशं भवतीति युक्तमस्य यमशब्दवाच्यत्वमिति भावः । ननु देशकालावस्थाव्यवस्थया विनाऽनुष्ठेयस्यैव यमशब्दार्थत्वे तथाविधस्यान्यस्यापि सम्भवादहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ यमा इति कथमहिंसादेरेव यमतया परिगणनमित्यत एतत्परिगणनस्यैतादृशो यमः क इत्यपेक्षायामुदाहरणमात्रत्वेनैतावन्त एव यमा नातोऽन्य इत्यन्यव्यवच्छेदार्थत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **अहिंसादिपरिगणनं त्विति** । कुत एतत्सर्वमित्यत आह ॥ **इति हीति** । एतदर्थकानि योगानुशासनानि प्रसिद्धानीत्यर्थः ॥ **किमुपासनोत्पत्ताविति** । यमानामवघातादिवत्स्वरूपोपकारकाङ्गत्वं वा प्रयाजादिवत्फलोपकारकाङ्गत्वं वेति विकल्पार्थः । व्यतिरेकव्यभिचाराच्च यमानां न फलोपकारकतेत्याह ॥ **किञ्चेति** ॥ **द्वेषस्य दर्शनसाधनत्वमिति** । द्वेषयुक्तोपासनस्य दर्शनसाधनत्वमित्यर्थः ॥ **एवमिति** । शौचं तपस्तुष्टिः स्वाध्यायो हरिपूजनम् । नियमा वीरपद्मे च स्वस्तिकाद्यानि चासनमित्यादिवाक्योक्तानां नियमादीनां नोपासनोत्पत्तावुपयोगः । तदभावेऽपि सततानुचिन्तनस्य दर्शनात् । नापि तत्फलज्ञानोत्पत्तौ नियमादिसहितमेवोपासनं ब्रह्मसाक्षात्कारं जनयति नान्यथेत्यत्र प्रमाणाभावादिति नियमादीनामङ्गता निरसनीयेत्यर्थः । नन्वन्यशब्दोक्तविषयजातस्याकाङ्क्षाकर्मतया कर्तृकर्मणोः कृतीति कृद्योगे

शे० चं०
तृ० तृ०
अ० ३१

॥ २९ ॥

षष्ठ्या भावितव्यम् । अन्यादिति द्वितीया तु कथमित्यतः प्रतिशब्दयोगे द्वितीयेयमिति भावेन तदध्याहारेण योजयति ॥ **अन्यादित्यादि** । नन्वाकाङ्क्षादिति कथम् । काङ्क्षतेर्धातोर्गुरुमत्त्वेन हलन्तत्वेन च गुरोश्च हल इति स्त्रियामकारप्रत्ययेऽजाद्यतष्टाबिति टापि निष्पन्नस्याबन्तस्याकाङ्क्षाशब्दस्याकाङ्क्षाया इत्येव पञ्चम्येकवचनेन भाव्यत्वादित्यतो नायमप्रत्ययान्तः किन्त्वकर्तरि च कारके संज्ञायामिति भावे घञन्त एव । घञन्तस्यास्य च घञजबन्ताः पुंसीति लिङ्गानुशासने पुल्लिङ्गत्वनियमनात् । आकाङ्क्षादिति पञ्चम्यैकवचनोपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **आकाङ्क्षादिति ॥ घञन्त इति** । भारतवाक्येन यमानां परज्ञानाङ्गत्वप्राप्तावपि ब्रह्मज्ञानाङ्गत्वाप्राप्तेर्न प्रकृतोपयोगीदं वाक्यमित्यतस्तात्सिद्ध्यर्थं परपदं ब्रह्मपरतया व्याचष्टे ॥ **परं ब्रह्मेति** । तथाऽपि ब्रह्मज्ञानाङ्गत्वप्राप्तावप्युपासनाफलीभूततत्साक्षात्काराङ्गत्वासिद्धिरेवेत्यतो वासुदेवं प्रपश्यतीति फलवाक्यानुरोधेन प्रतिपत्तिपदं साक्षात्कारपरतया व्याचष्टे ॥ **परं न प्रतिपद्यते न पश्यतीति ॥ मिथः समुच्चय इति** । विषयसेवनादीनां परस्परं समुच्चय इत्यर्थः ॥**तेनेति** ॥ तच्छब्दापेक्षितयच्छब्दार्थतया हिशब्दं व्याचष्टे ॥ **हिशब्द इति** । भारतोक्तज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य तेनेत्युत्तरवाक्यार्थत्वं प्रति हेतुत्वेऽपि स्वरूपसतो वाक्यस्य तद्धेतुत्वानुपपत्तेरपेक्षितं पूरयति ॥ **विषयेति** । एतद्दोषवर्जितः सदोपासनया युक्तो वासुदेवं प्रपश्यतीत्येकवाक्यतया योजनायामुपासनाफलीभूतब्रह्मसाक्षात्काराङ्गत्वप्राप्तावपि तदुपासनाङ्गत्वाप्राप्तेस्तदुभयलाभाय वाक्यभेदेन योजयति ॥ **एतद्दोषवर्जित एवेत्यादिना** । नन्वनेन भाष्येण पूर्वं विकल्पितपक्षद्वयस्याङ्गीकारसिद्धावपि तदनुपपादनात्तत्रोक्तदोषापरिहाराच्च न नियमानां स्वरूपोपकारकाङ्गत्वफलोपकारकाङ्गत्वासिद्धिरित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । अनुपपत्तिमेव प्रथयति ॥ **न ह्यन्यत्रेति** । अनेन विषयसंसर्गो व्याख्यातो भवति ॥ **तथाऽपीति** । भगवति क्रुद्धत्वेनास्निग्धत्वाद्भगवदुपासनार्थं भक्तिरूपयमानपेक्षायामित्यर्थः ॥ **तदितरसंसर्गवर्जनादिकामिति** । तदितरस्नेहादितद्यत्संसर्गवर्जनादिकं मनसोऽन्यत्र व्यासङ्गाभावरूपमित्यर्थः ॥ **अङ्गीकार्यमेवेति** । सति व्यासङ्गे द्वेषेणापि सततानुचिन्तनानुपपत्तेरिति भावः । तथा चोपासनोत्पत्तौ भक्तिरूपयमैकदेशस्यानपेक्षायामपि तदितरविषयव्यासङ्गाभावरूपयमापेक्षायाः सत्त्वान्नोपासनोत्पत्तौ यमानपेक्षेति भावः । एवं प्रथमपक्षमुपपाद्य किञ्चेत्युक्तं द्वितीयपक्षदोषं परिहरन्नेव तमुपादत्ते ॥ **न चेति** । द्वेषयुक्तं ध्यानं दर्शनसाधनमिति वदन्प्रष्टव्यः । किं सर्वेषां द्वेषयुक्तमेवोपासनं

दर्शनसाधनं किंवा केषाञ्चिदिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **न चेति** । सर्वेषामिति शेषः । आशयदोषरूपकारणाभावान्न सर्वेषां भगवति द्वेषः सम्भवतीति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ **केषाञ्चिदिति** ॥ **तथाविधमिति** । द्वेषयुतमित्यर्थः ॥ **उक्तयमसहितमिति** । भक्त्यादिरूपसहितयमरूपमेवेत्यर्थः । ननूक्तयमसहितमनुचिन्तनं ब्रह्मसाक्षात्कारसाधनमित्यत्र भारतवाक्यं कथं प्रमाणम् । तेन विषयसंसर्गादिरूपदोषाभावस्यापरोक्षज्ञानार्थत्वलाभेऽपि विष्णुभक्त्यादिरूपयमस्य तदर्थत्वालाभादित्यत आह ॥ **तत्रेति** । ननु तथाऽपि न भक्त्यादिरूपयमस्य तादर्थ्यसिद्धिः । तत्रैतद्दोषवर्जित इति दोषाभावस्यैव तदुपयोगकथनात् । तेन च विषयसेवनादिरूपदोषाणामभावस्योपयोगप्राप्तावपि भक्त्यभावस्य साधनाभावतयाऽदोषत्वेन भक्तेर्दोषाभावरूपत्वाभावादित्यतो भक्त्याद्यभावस्यापि दोषत्वेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वेन दोषत्वाद्भक्त्यादेस्तदभावरूपतया दोषाभावरूपत्वात्तस्यापि तदुपयोगसिद्धिरित्याशयेनाह ॥ **भक्त्याद्यभावस्यापीति** । ननु साधनाभावप्रयुक्तत्वान्मुक्त्यभावस्य कथं दोषरूपप्रतिबन्धकसद्भावप्रयुक्तत्वम् । तत्त्वेऽपि वा न तदनादित्वस्योपयोग इति मूले तदुक्तेरानर्थक्यमेवेत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । तत्सत्त्वे ध्यानाभ्याससत्त्वे । असत्त्वस्येत्यत्र ज्ञानस्येति शेषः । वक्ष्यमाणत्वाद्द्वेषतोऽपि विमुक्तिश्चेन्महातात्पर्यरोधनमित्यादिनेति शेषः ॥ **मोक्षाभावहेतुत्वमिति** । मोक्षप्रागभावपरिपालनहेतुत्वमित्यर्थः । ननु तत्तदुत्पत्तिं प्रतिबध्नन्त इति श्रवणादिगुणप्रतिबन्धद्वारा मोक्षप्रतिबन्धकत्वमुक्तं तदयुक्तम् । दुष्टप्रकृतेरेव स्वगुणाच्छादिकेत्यादिस्मृत्या गुणाच्छादकत्वकथनेन तद्विरुद्धत्वादित्यत उक्तार्थे प्रमाणसम्मतिमाह ॥ **यथोक्तामिति** । श्रुतिगीतायामिति शेषः । दोषैर्गृहीता आच्छादिता गुणा यया सेति प्रकृतेर्दोषद्वारा जीवगुणाच्छादकताया एव तत्रोक्तत्वेन दोषप्रतिबन्धकतायास्तद्वाक्याभिमतत्वान्न तद्विरोध इति भावः । सर्वजीवेषु तारतम्येन दोषाणामवस्थानप्रतिपादनपरस्य सर्वे त इत्याद्युत्तरभाष्यस्यानर्थक्यमाशङ्क्य प्रागुक्ताया दोषाणां मोक्षाभावहेतुताया व्यतिरेकव्यभिचारपरिहारेण समर्थनार्थत्वान्न तस्यानर्थक्यमित्याशयेन व्यतिरेकव्यभिचारपरिहारकतया तद्वाक्यं योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति** । प्रतियोगिनो भगवद्भक्त्यादेस्तत्र सर्वथाऽनुपलम्भादिति भावः ॥ **प्रसुप्तेति** । प्रसुप्तत्वमाच्छादितत्वम् । अप्राकट्यमिति यावत् । तनुत्वं स्वल्पत्वम् । विच्छिन्नत्वं मुहूर्तमात्रावस्थायित्वम् । उदारत्वमुत्कृष्टत्वमिति विवेकः । सर्वथा

तेषामभावादेवाभावाभिमानः किन्न स्यादित्यत आह ॥ । **स्तन्यादिकामादेरिति** । बालादिशूद्राणां तेषामभाव इत्यत्र भागवतवाक्यं प्रमाणतयोदाहरति ॥ **तथा चेति** ॥ **युक्तमुक्तमिति** । उक्तं दोषाणां मुक्त्यभावहेतुत्वं युक्तं बालादिष्वपि दोषाणां सत्त्वेन व्यतिरेकव्यभिचाराभावादिति भावः । तथाऽपि ऋजूनां दोषवत्त्ववर्णनपरोत्तरवाक्यमनर्थकमेवेत्याशङ्क्य तत्र व्यतिरेकव्यभिचारपरिहारेण प्रागुक्ताया दोषाणां मोक्षाभावहेतुतायाः समर्थनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तत्र व्यभिचारशङ्कामुत्थापयति ॥ **अथाऽपि स्यादिति** ॥ **मोक्षविलम्बेति** । अपरोक्षज्ञानानन्तरमिति शेषः ॥ **बाहुल्याभावेति** । एकोऽपि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्क इति न्यायादिति भावः । ननु स इति पुल्लिङ्गेन परमोत्साहवर्जनस्य कथं परामर्श इत्यतः परमोत्साहवर्जननामकदोषस्यायं परामर्श इत्याह ॥ **स इति** ॥ **गुणाल्पतामात्रमिति** । परमत्वविशिष्टोत्साहनिषेधस्य लाघवमूलसविशेषणे हीति न्यायेनोत्साहे परमत्वरूपविशेषणमात्रविषयकत्वात्तदल्पतालाभ इति भावः । महोद्यमाभावो गुणसामान्याभावरूपो न भवति । महोद्यमो नास्तीत्युक्ते अल्पोद्यमरूपगुणस्यैव प्राप्तेरतो महोद्यमाभावो नामोद्योगस्याल्पत्वरूप एवेति । ननु विष्णुभक्तितद्विषयसंसर्गवर्जनादिरूपयमस्यापि सत्त्वात्तत्साधारण्येन विष्णुभक्त्यादिकं कार्यमित्युपसंहारे कर्तव्ये कथं तदेकदेशभक्तेरेव कर्तव्यत्वोपसंह्रियत इत्यतोऽत्र भक्तिशब्दस्य लक्षणया सर्वयमपरत्वेन शक्त्या तदेकदेशभक्तिमात्रपरत्वाभावान्नोपसंहारानुपपत्तिरिति भावेनाह ॥ **इदं चेति** । दोषाभावादिसम्बद्धा इत्यादिग्रन्थस्य यमानामवश्यानुष्ठेयत्वे युक्त्यभिधायकत्वमुक्तम् । तत्र काऽनेन युक्तिरुक्तेत्यपेक्षायामाह ॥ **अयमत्रेति** । विष्णुभक्त्यभावादीनां त्याज्यत्वसिद्धावपि न प्रकृतप्रमेयसिद्धिरित्यत आह ॥ **तथा चेति** । दोषाणां त्याज्यत्वसिध्या भक्त्यादेः कथं कर्तव्यतासिद्धिरित्यतस्तां विना तदनुपपत्तेरित्याह ॥ **भावेति** । इति शब्दस्येत्ययमिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

अ०—**स्वादरः सर्वजन्तूनां संसिद्धो हि स्वभावतः ॥ ततोऽधिकः स्वोत्तमेषु तदाधिक्यानुसारतः ॥ कर्तव्यो वासुदेवान्तं सर्वथा शुभमिच्छता । न कदाचित्त्यजेत्तं च क्रमेणैनं विवर्धयेत् ॥ समेषु स्वात्मवत्स्नेहः सत्स्वन्यत्र ततो दया । कार्यैवमापरोक्ष्येण दृश्यते क्षिप्रमीश्वरः ॥ तत्तमोऽन्धं व्रजेद्विष्णुसमत्वं योऽनुपश्यति ॥ रमाब्रह्मशिवादीनामपि मुक्तौ कथञ्चन ॥ किमुताधिक्यदृष्टेस्तद्गुणाभावमतेरपि ॥ दोषवेत्तुरभेदस्य द्रष्टुर्द्वेष्टुस्तथोभयोः ॥ इत्याह सच्छ्रुतिस्तेन सम्प्रोक्तगुणसंयुतः ॥ उपासीत हरिं दृष्ट्वा**

मुक्तिस्तेनैव जायते ॥ द्वेषाद्यन्मुक्तिकथनं श्रुतिवाक्यविरोधि तत् ॥ रिपवो ये तु रामस्य विमुखत्वान्निरामिणः ॥ अभिद्रोहपदे नित्यमन्धेतमासि ते स्थिताः ।। हरिद्विषस्तमो यान्ति ये चैव तद्भेदिनः ॥ तन्निर्गुणत्ववेत्तारस्तस्य दोषविदोऽपि च ॥ इत्यादिश्रुतिसन्दर्भाद्द्वेषिणस्तम ईयते ॥ हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः । विविक्षुरत्यगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः ॥ यदनिन्द्यत्पिता मह्यं त्वद्भक्ते मयि चाघवान् ॥ तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्ताद्दुस्तरादघात् ॥ निन्दां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा ॥ ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्च्युतः ॥ अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ॥ परम्भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥ राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥ मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं प्रभुम् । कथं स न भवेद्द्वेष्य आलोकान्तस्य कस्यचित् ॥ यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं प्रभुम् ॥ मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ॥ इत्यादिवाक्यसन्दोहाद्द्वेषिणस्तम एव तु ॥ ३-३-३१ ॥

सु०––विष्णौ पराऽन्यत्र तारतम्येनेत्युक्तं विवृणोति ॥ **स्वादर इति** । आदरः स्नेहः । स्वभावतः संसिद्ध इत्युपकारादिकरणमनपेक्ष्यानादिसिद्ध इत्यर्थः । अन्यथा सुखिनैव मया भाव्यं न जातु दुःखिनेत्याशीर्न स्यादिति हिशब्दार्थः । ततः स्वविषयादादरादधिक आदरः साक्षात्स्वोत्तमेषु कर्तव्यः । एवं तेषां तेषामाधिक्यानुसारतोऽधिकः कर्तव्यो वासुदेवान्तम् । वासुदेवे तु निरतिशयः । शुभं ध्यानादिकम् । एतच्चोपपादयिष्यते । सकृदनुष्ठेयासकृदनुष्ठेयसदानुष्ठेयभेदादङ्गमनेकविधम् । अयं तु कथमित्यपेक्षायामाह ॥ **नेति** । तं विष्ण्वाद्यादरम् । न केवलं न त्यजेत्किन्तु कालक्रमेणैनं विवर्धयेच्च । स्वसमेषु स्वतोऽधमेषु च कथमित्यपेक्षायामाह ॥ **समेष्विति** । कर्तव्य इति वर्तते । तत उत्तमसमेभ्योऽन्यत्राधमेषु सत्सु दया कार्या । यदि सत्स्वित्येवोच्येत तदोत्तमसमेष्वपि प्रसङ्गः । ततोऽन्यत्रेत्येवोक्तावसत्स्वपि प्रसक्तिः । ततो वर्गत्रयादन्यत्राज्ञेष्वौदासीन्यम् । विपरीतेषु वैपरीत्यं चेत्यपि योज्यम् । एवं क्रियमाणे यमानामुपासनोत्पत्तौ ज्ञानोत्पादे मोक्षातिशये चाङ्गत्वमिति सूचनाय पुरुषार्थमभीप्सता शुभमिच्छता

दृश्यते क्षिप्रमीश्वर इति विचित्रोक्तिः । अत एवोपसंहारे त्रयस्यापि सङ्कीर्तनम् । दोषपरित्यागेऽप्यस्ति विशेषः । रागादयो हि संसारमातन्वते । विपरीतज्ञानादयस्तु नित्यं नरकं प्रापयन्तीत्यतो रागादितोऽतिशयेन त्याज्या इत्याशयवांस्तत्र श्रुतिमाह ॥ तदिति । तत्प्रसिद्धम् । न केवलं संसारे किन्तु मुक्तावपि कथश्चने केनापि धर्मेण समत्वम् । रमाब्रह्मशिवादीनां विष्णोराधिक्यदृष्टेः पुरुषस्यान्धतमसावाप्तिर्भवतीति किमुतेति योज्यम् । विष्णोर्गुणाभावमतेर्विष्णोर्जीवैर्जडैश्चाभेदस्य द्रष्टुः । उभयोर्भेदाभेदयोः । स्वपक्षसाधनमुपसंहरति ॥ तेनेति । प्राक् सम्प्रोक्तैर्विषयसंसर्गवर्जनादिभिर्गुणैः संयुतः । यद्वा योगशास्त्रे सम्प्रोक्तैर्यमादिभिर्गुणैरङ्गैः संयुतः । तेनैव तथाविधेनैवोपासनेन हरिं दृष्ट्वा कर्माणि क्षपयतो मुक्तिर्जायते । इदानीं यत्पूर्वपक्षिणोक्तं भगवद्द्वेषिणामपि पुराणे मुक्तिः कथ्यत इति तन्निराकरोति ॥ द्वेषादिति । तस्मादन्यथा व्याख्यातव्यमिति भावः । तत्प्रकारं च वक्ष्यति । किं तच्छ्रुतिवाक्यमित्यतो मानस्तेनेभ्यो ये अभिद्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुरित्येतदर्थतः पठति ॥ रिपव इति । रामो रमणं तदस्यास्तीति रामी भगवान्रामस्तस्मान्निष्क्रान्तास्तस्य विमुखा निरामिण इत्यर्थः । अत एव तस्य रिपवः । अभिद्रोहपद इत्यस्यैव व्याख्यानमन्धेतमसीति । नित्यं स्थिता भवन्तीति शेषोक्तिः । अनेन ये निरामिणो रिपवोऽन्नेषु भोगेषु जागृधुरभिकाङ्क्षावन्तस्तेऽभिद्रुहोऽभितो द्रोहस्य पदे स्थाने स्थातुं योग्या यतोऽतस्तेभ्यस्तेनेभ्योऽस्मान्मावोचः । न ह्यस्मच्छ्रवणवान्दुःखमर्हतीति योजना सूचिता भवति । इदं च वायुं प्रति विद्यादेवताया वचनम् । तदभेदिनस्तस्य हरेर्जीवाद्यभेदवादिनः । कथमेतच्छ्रुतिविरोध इत्यत आह ॥ इत्यादीति । स्मृतिविरुद्धं च द्वेषिणां मोक्षकथनमित्याशयवांस्ताः पठति ॥ हिरण्यकशिपुश्चेति । विवक्षुर्वेशनसम्भावनाविषयः । आशङ्कायामचेतनेषूपसङ्ख्यानमिति वचनात् । श्वा मुमूर्षतीति यथा । अत्यगात्तमः । मम पिता मह्यं मन्निमित्तं त्वामनिन्दत् । मयि मद्विषये चाघवानपराधवान् । तस्माद्विष्णुवैष्णवनिन्दापराधजादघान्नित्यनिरयात् । निन्दादिकं च द्वेषमूलमिति प्रसिद्धमेव । नरहरिं प्रति प्रह्लादस्य वाक्यमिदम् । ततः स्थानात् । निन्दां शृण्वतो यदाऽधःपातस्तदा निन्दकस्य किमु । मानुषीं मनुष्यसदृशीम् । ये मामव-

जानन्ति ते मोघाशादिमन्तो भवन्ति । तेषां सुखलेशोऽपि न भवति । आत्मपरदेहेषु प्रेरकत्वेन स्थितम् । संसरन्त्यत्रेति संसारा देहाः । तस्य विवरणमासुरीष्वेवेत्यादि । लोको जनस्तस्यान्तश्चण्डालादिस्तत्पर्यन्तस्य । कथमेतत्स्मृतिविरोध इत्यत आह ॥ इत्यादीति । ज्ञायत इति शेषः । तमोऽपि निरुत्थानमिति तुशब्दः । अतो यमाद्यङ्गमवश्यानुष्ठेयमिति सिद्धम् ॥ ३–३–३१ ॥ शां० चं० तृ० तृ० अ० ३१

सु० टि० ॥ ४२ ॥ टि०——॥ **अधिक आदर इति** । यद्यप्यादरपदं स्वपदेन समस्तत्वान्नात्रान्वेतुमर्हति तथाऽपि बुद्ध्या विवेकेनायमन्वयोऽभिहित इति द्रष्टव्यम् । तदाधिक्यानुसारत इत्युत्तरग्रन्थानुरोधादाह ॥ **साक्षात्स्वोत्तमेष्विति** । किमियमुत्तरोत्तराधिकस्नेहपरम्परा निरवधिकेत्यत उक्तं मूले वासुदेवान्तमिति । वासुदेवपर्यन्तमेवेयं परम्पराऽभिमतेत्यभिप्रेत्य तदनुवदति ॥ **वासुदेवान्तमिति** । तर्हि वासुदेवे कीदृशः स्नेहः कार्य इत्यतस्तात्पर्यतत्त्वोक्त्या सूचितमर्थमाह ॥ **वासुदेवे त्विति** । नन्वत्र वासुदेवान्तमित्येवोच्यते न तु तत्र स्नेहस्य निरतिशयत्वमपि तत्कथं निरतिशय इति व्याख्यायते इत्यत एतद्विवरणरूपे भक्तिश्चैव हरावेव मुख्याऽन्यत्र यथाक्रममित्युत्तरग्रन्थे भगवति भक्तेर्मुख्यत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वादत्र तथा व्याख्यानं न दोषायेत्याह ॥ **एतच्चेति** ॥ **सकृदित्यादि** । सकृदनुष्ठेयं प्रयाजादि । असकृदनुष्ठेयमवघातादि । सदाऽनुष्ठेयं शिखाबन्धनादि विशिखो व्युपवीतश्चेत्यादिना कर्माङ्गतया बोधितस्य सदा बद्धशिखेन चेत्यनेन सदाऽनुष्ठेयत्वोक्तेरिति भावः ॥ **प्रसङ्ग इति** । ततश्च ततोऽधिकः स्वोत्तमेष्विति प्रागुक्तव्याघात इति भावः ॥ **इत्यपि योज्यमिति** । तेन तेषु कथमित्यपेक्षायाः पूरणान्न भाष्ये न्यूनत्वमिति भावः । एवं क्रियमाणे इत्येव मूलपाठः । तत्र कार्यैवमिति मूलस्थैवंशब्दानुवादेन ततःपरं क्रियमाणे इत्यध्याहारो दर्शितः । समेष्वित्याद्युक्तप्रकारेण स्नेहे क्रियमाण इति च तदर्थः । विचित्रोक्तेः प्रयोजनमाह ॥ **यमानामिति** । अत्रैवोपष्टम्भकमाह ॥ **अत एवेति** । यमानामुपासनादित्रितयाङ्गत्वादेवेत्यर्थः ॥ **उपसंहार इति** । सम्प्रोक्तगुणसंयुतः । उपासीत हरिं दृष्ट्वा मुक्तिस्तेनैव जायत इत्युपसंहारे उपासनापरोक्षज्ञानमोक्षरूपस्य त्रयस्यापि सङ्कीर्तनमित्यर्थः ॥ ॥ ४२ ॥ **एकेनापि धर्मेणेति** । निरवधिकेनानन्याधीनेन वैकेन धर्मेणेत्यर्थः ॥ **तेनेति** । नोपासीतेत्युक्तोपासनमात्रपरामर्शः । तन्मात्रस्य दर्शनसाधनतायाः पूर्वमसमर्थितत्वात्किन्तु यमाद्यङ्गयुक्तस्यैवोपासनस्येति भावेन व्याचष्टे ॥ **तथाविधेनैवोपासनेनेति** ॥ **कर्माणि क्षपयत इति** ।

तथा च दर्शनक्षपणयोरेककर्तृकत्वेन दृष्ट्वेति समानकर्तृकत्वार्थकक्त्वाप्रत्ययोपपत्तिरिति भावः ॥ **वक्ष्यतीति** । स्मर्तव्यो भगवान्नित्यमर्थेनैव हि क्वचित् । द्वेषादिव गुणानाह पुराणे क्रुद्धवाक्यवदित्यादिनेति शेषः ॥ **रामो रमणमिति** । अनेन भावे घञित्युक्तं भवति ॥ **जागृधुरिति** । गृधु अभिकाङ्क्षायामित्यस्य लिटि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । अभ्यासदीर्घस्तु छान्दस इति ज्ञेयम् । नन्वेतद्यस्य कस्यापि वाक्यं तथा च कथं तच्छ्रवणमात्रेण दुःखाभावः स्यात्तच्छ्रवणेऽपि दुःखसम्भवादित्यत आह ॥ **इदं चेति** । ननु विद्यादेवतानां यं कञ्चन प्रतीदं प्रार्थनं तथा च तस्य वक्तृत्वप्रसक्तेरेवाभावात्तदभावप्रार्थनानुपपत्तेरित्यत आह ॥ **वायुं प्रतीति** । न ह्यस्मच्छ्रवणवान्दुःखमनुभवतीति भावकथनमुपपन्नमिति ध्येयम् । ननु तमःप्रवेशेच्छाया असम्भवात्कथं विवक्षुरित्युच्यत इत्यत आह ॥ **विवक्षुरिति** । नन्विच्छायामेव सन्विधानात् (धातोः समानकर्तृकादिच्छायां वा कर्मणः) कथं तमो वेक्ष्यामीतीच्छाभावेऽपि वेक्ष्यतीति सम्भावनाविषयत्वमात्रेण सन्स्यादित्यतः कूलं पिपतिषतीत्यादौ पतिष्यामीति तस्येच्छाभावेऽपि पतिष्यतीति सम्भावनाविषयत्वमात्रेण तत्र सनो दर्शनादत्राप्युक्तविधेच्छाभावेऽप्युक्तविधसम्भावनाविषयत्वमात्रेण सन्प्रत्ययो नानुपपन्न इति भावेन सम्भावनायां सनो विधायकमुपसङ्ख्यानं पठति ॥ **आशङ्कायामिति** । आशङ्का सम्भावनाप्रयोक्तृधर्मस्तद्विशिष्टक्रियावचनाद्धातोः स्वार्थे सन्प्रत्ययो भवतीत्युपसङ्ख्यानार्थः । ननु कूलस्याचेतनत्वेन तत्राचेतनगर्भितोपसङ्ख्यानप्रवृत्तिसम्भवात्तत्र सम्भावनायामुपसङ्ख्यानेन सन्प्रत्ययसम्भवेऽपि हिरण्यकशिपोश्चेतनत्वेन तत्राचेतनगर्भितोपसङ्ख्यानाप्रवृत्त्या कथं तेन तत्र सम्भावनायां सन्प्रत्ययसिद्धिरित्यतस्तथा सति श्वा मुमूर्षतीत्यत्रापि शुनश्चेतनत्वेन तत्रोक्तोपसङ्ख्यानाप्रवृत्त्या तेन तत्र सनः सिद्ध्यसम्भवेन तदनुदाहरणत्वप्रसङ्गात् । यदि च शुनश्चेतनत्वेऽपि जीवनस्यातिप्रियत्वाद्व्याध्याद्यभिभवे मर्तुमिच्छाया असम्भवेनेच्छायां सनोऽनुपपत्त्या मरिष्यति श्वेति सम्भावनाविषयतया सम्भावनायां सन्प्रत्ययसिद्धिसम्भवात्तत्रोदाहरणत्वमिति मन्यसे हन्त तर्हि हिरण्यकशिपोरपि चेतनत्वेऽपि तमो वेक्ष्यामीतीच्छाया असम्भवेनेच्छायां सनोऽनुपपत्त्योक्तसम्भावनाविषयत्वमात्रेणोपसङ्ख्यानात्सन्सिद्धिर्भविष्यतीति न प्रकृतेऽनुपपत्तिः । यदि चाचेतनग्रहणेन नार्थ इति वदता भाष्यकारेणाचेतनभागस्योपसङ्ख्यानान्तर्भावस्य खण्डनेनोपसङ्ख्यानस्य तदगर्भितत्वाच्चेतनेऽपि शुनि प्रवृत्तिसम्भवात्तेन सम्भावनायां सन्सिद्धिरिति मन्यसे हन्त तर्हि प्रकृतोदाहरणेऽप्यचेतनागर्भितोपसङ्ख्यानप्रवृत्त्युपपत्त्या तेन

सम्भावनायां सनः सिद्धिसम्भवान्नात्रानुपपत्तिरिति भावेन प्रतिबन्द्या सर्वानुपपत्तिपरिहारं सूचयितुमनुरूपं दृष्टान्तमुपादत्ते ॥ श्वा मुमूर्षति यथेति । अन्यथा कूलं पिपतिषतीत्यस्य सम्भावनायां सन्युदाहरणतया परेण दर्शितत्वात्प्राथमिकत्वाच्च तस्यैव दृष्टान्ततयैवोपदर्शनीयत्वे तदनुपदर्श्य द्वितीयोदाहरणस्य दृष्टान्ततया टीकाकारीयोपदर्शनस्याश्लिष्टत्वप्रसङ्गादिति ज्ञेयम् ॥ अत्यगात्तम इति । अनेन म इत्येतदुभयत्र सम्बध्यत इत्युक्तं भवति ॥ मह्यं मन्निमित्तमिति । यद्यपि चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति परस्परार्थे षष्ठी चतुर्थ्यौ इति छन्दसि विधानादस्यापि छन्दस्त्वात् षष्ठ्यर्थ एव मह्यमिति चतुर्थी व्याख्यातुं युक्ता तत एव च न ममेत्यध्याहारोऽप्यत्र कर्तव्यो भाविष्यति ।सम्मतश्चायं प्रकारष्टीकाकाराणाम् । मह्यं ममेति टीकाभाष्यटीकायां स्वयमेव व्याख्यातत्वात् । ततश्चेह टीकायां ममेत्यध्याहृत्य मह्यमित्यस्य चतुर्थ्यन्तत्वाश्रयणमनर्थकमित्याभाति । तथाऽप्येवं सति पितुर्भगवन्निन्दाकरणे निमित्तानुक्तिप्रसङ्गभयेन छान्दसत्वाश्रयणप्रसङ्गभयेन च तथा न व्याख्यातमिह टीकायाम् । गीताभाष्यटीकायां तु तदुभयं सोढ्वा तथा व्याख्यानं कृतमित्यवधातव्यम् । त्वद्भक्ते मयीति विषयसप्तमीत्याशयेनाह ॥ मद्विषय इति । ननु यदनिन्ददिति यस्य कस्यचिद्यं कञ्चन प्रति वाक्यं तथा च कथं विष्णुवैष्णवापराधजादघादिति व्याख्यानमित्यत आह ॥ नरहरिं प्रतीति । तत इत्यनेन भगवन्निन्दातच्छ्रवणयोः परामर्शानुपपत्तेस्तत्परामर्ष्टव्यं दर्शयति ॥ ततः स्थानादिति । ये मूढा अवजानन्तो मोघाशादिमन्तश्चेति प्रकृतसङ्गत्यलाभात्तल्लाभाय वाक्ययोजनामाह ॥ य इति । मोघाशादिमन्तो भवन्तीत्यस्माल्लब्धमर्थं दर्शयति ॥ सुखलेशोऽपीति । अन्यथा तत्साधकाशादेर्मोघत्वानुपपत्तिरिति भावः । संसरणस्याधिकरणत्वासम्भवेन संसारशब्दस्य भावव्युत्पन्नत्वानुपपत्तेराधिकरणव्युत्पन्नत्वमाह ॥ संसरत्यत्रेति । लोकान्तं मर्यादीकृत्येत्यालोकान्तमिति मर्यादार्थकस्याङो लोकान्तशब्देनाव्ययीभावसमासाश्रयणे आलोकान्तस्येति षष्ठीश्रवणानुपपत्तिभयादन्यथासमासमाह ॥ लोक इति । एतच्च तात्पर्यकथनमात्रम्। विग्रहस्तु आ तत्पर्यंतो लोकान्त आलोकान्त इति। प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यादिवत्प्रादिसमास एवेत्यवधातव्यम् । गीताभाष्यटीकायां तु आ सम्यक् लोकान्तश्चण्डालादिरिति व्याख्यातम्। तत्राप्युक्तानुपपत्तिपरिहाराय आ सम्यक् लोकान्त आलोकान्त इति प्रादिसमास एवोक्त इति द्रष्टव्यम् ॥ ३-३-३१ ॥

अ०—॥ ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॐ ॥ नैव मोक्ष इति प्राहुर्लोकायतमते स्थिताः ॥ भोगः शरीरपर्यन्तं भस्मीभावस्ततो भवेत् ॥ इति तत्केन मानेन दृष्टं प्रत्यक्षवादिना ॥ न हि प्रत्यक्षमानेन मोक्षाभावोऽवसीयते ॥

सु०—॥ ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॐ ॥ यद्यपीदमधिकरणमनुबन्धादिभ्य इत्यतः पूर्वं तथाऽप्युपासनस्वरूपावगमे सत्येव तत्सार्थक्यसमर्थनस्यावसरो नान्यथेति व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । तथा हि । न भगवदुपासनं कर्तव्यं वैयर्थ्यात् । न च साक्षात्कारार्थम् । तस्यापि व्यर्थत्वात् । न च मोक्षप्रयोजनोऽसाविति वाच्यम् । चार्वाकदिशा मोक्षस्यैवाभावात् । भावे वा जैनादिमतानुसारेण साधनान्तरसाध्यत्वादिति प्राप्ते मोक्षसद्भावं तस्यापि भगवद्दर्शनसाध्यत्वं च साधयितुमिदमारभ्यते । यद्यपि समयपादे चार्वाकादिमतानि निराकृतानि । तथाऽपि मोक्षतत्साधनविषयदूषणविशेषव्युत्पादनार्थोऽयं प्रयत्नः । तत्र चार्वाकमतं तावदनुवदति ॥ **नैवेति** । एवशब्दः स्वरूपनिषेधद्योतनार्थः । अन्यथा पुरुषविशेषादिसम्बन्धेन निषेधोऽपि ज्ञायेत । तस्मादुपासनं व्यर्थमिति शेषः । तर्हि कः पुरुषार्थोऽस्तीत्यत आह ॥ **भोग इति** । स्रक्चन्दनादिविषयसुखानुभवो भोगः स पुरुषार्थोऽस्तीति प्राहुरिति सम्बन्धः । भोगश्चैहिक एव न तु स्वर्गादिगत इत्याह ॥ **शरीरेति** । शरीरपातपर्यन्तमित्यर्थः । कुतः स्वर्गापवर्गयोरसत्त्वमित्यत आह ॥ **भस्मीभाव इति** । ततः पातानन्तरं शरीरस्य भस्मीभावो भवेत् । इदमुक्तं भवति । शरीरपातोत्तरकालमात्मनः स्वर्गापवर्गौ वक्तव्यौ । आत्मा च न शरीरातिरिक्तोऽस्ति । शरीरं च पातोत्तरकालं नश्यत्येव । ततः कस्य तौ स्यातामिति । इति प्राहुरिति सम्बन्धः । शङ्कासमाप्तौ वेतिशब्दः । तदेतत्प्रमाणाभावेन दूषयंस्तावत्पृच्छति ॥ **तदिति** । मोक्षो नैवास्तीति वाक्यार्थं तदिति परामृशति । केन मानेनेति । प्रत्यक्षेण वा तदितरेण वेत्यर्थः । दृष्टमवगतम् । द्वितीयस्तावच्चार्वाकेण नाङ्गीकर्तुं शक्यत इत्याशयवानाह ॥ **प्रत्यक्षेति** । प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणं नान्यदित्यभ्युपगच्छता । पूर्वेण सम्बन्धः । आद्यं निराकरोति ॥ **न हीति** । अनुमानादिकं तावत्परस्य मानं न भवति । यच्च मानत्वेनाङ्गीकृतं प्रत्यक्षं तेनेति यावत् । मोक्षो हि नाम परमानन्दावाप्तिविशिष्टात्य-

न्तिकी दुःखनिवृत्तिः । तदभावश्चैवमवगन्तव्यः । नास्ति कोऽपि पुरुषः परमानन्दानुभवी सर्वोऽपि दुःखी चेति । न च पुरुषान्तरवर्तिनी सुखदुःखे तदभावौ वा पुरुषान्तरप्रत्यक्षविषयाविति कथं मोक्षाभावः प्रत्यक्षेणावसीयेतेति हिशब्दार्थः । मा भूत्प्रमाणाभावेन मोक्षाभावनिश्चयः । तत्सद्भावनिश्चयोऽपि दुर्घट एव । प्रमाणाभावात् । न तावत्तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम् । परपुरुषवर्तिनोः परमानन्ददुःखाभावयोः परप्रत्यक्षस्य सामर्थ्याभावात् । स्वनिष्ठस्तु तदभाव एव प्रत्यक्षेणेक्ष्यते। नापि प्रत्यक्षादन्यत्। तत्प्रामाण्यासिद्धेः । ततश्च साधकबाधकप्रमाणाभावादप्रतिपत्तिर्नित्यसंशयो वा मोक्षे स्यादिति नोपासनानुष्ठानं सम्भवतीति । मैवम् । प्रत्यक्षेण तावन्मोक्षनिश्चयोपपत्तेः ।

टि०—॥ ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॐ ॥ ननु विद्यैवेत्येतत्सूत्रानन्तरत्वादनुबन्धादिभ्य इति सूत्रस्यै तत्सूत्रव्याख्यानानन्तरमेव भाष्यकृता व्याख्येयत्वात्कुतो व्यत्यासेन व्याख्यानमिति भावेन शङ्कते ॥ **यद्यपीति** । प्रकरणशुद्धावेव प्रमेयं सुग्रहं भवतीत्यतः क्रमभङ्ग इत्याशयेन परिहरति ॥ **तथाऽपीति** । उपासनस्वरूपानिश्चये न कोऽपि विचारोऽवसरं लभत इति तत्स्वरूपमादौ (यमाद्यङ्गानां स्वरूपोपकारकाङ्गत्वोक्त्या यमादिजन्यं ज्ञानजनकमुपासनमिति तत्स्वरूपम्) दर्शितम् । ततस्तस्य कर्तव्यत्वसमर्थनावसर इति तत्समर्थितमिति युक्तमेव क्रममुल्लङ्घ्य भाष्यकारीयं व्याख्यानम् । सूत्रकारेण तु वक्तव्यं सर्वं यथाकथञ्चिदुक्तमपि शिष्यैरेव विवक्षितक्रमवत्तया स्वयमेव ज्ञातुं शक्यमिति भावेन क्रममविवक्षित्वैव कर्तव्यतासमर्थनानन्तरं स्वरूपं निरूपितमिति न तं प्रत्यपि नियामकपर्यनुयोगो युक्त इति ध्येयम् ॥ **साधनान्तरेति** । सम्यक्दर्शनसम्यक्चारित्र्यादिस्वरूपसाधनान्तरेत्यर्थः ॥ **चार्वाकमतमिति** । तस्यैवातिविरोधित्वादिति भावः ॥ **पुरुषविशेषादीति** । नित्यसंसार्यधमरूपपुरुषादिसम्बन्धिनेत्यर्थः । तथा च तस्य प्रामाणिकैः स्वीकृतत्वान्नेदं तस्य वैषम्यकथनमुचितमिति भावः ॥ **तस्मादिति** । तत्साध्यत्वेनाभिमतस्य मोक्षस्य स्वरूपेणैवासत्त्वादिति भावः॥ **तर्हीति** । मोक्षस्यापुरुषार्थत्व इत्यर्थः । सर्वथा पुरुषार्थतानास्थितायाश्च समयत्वव्याघातकतयाऽनुपपन्नत्वादिति भावः ॥ **विषयसुखेति** । तज्जन्यसुखेत्यर्थः । वैषयिकसुखानुभवरूपभोगस्यैहिकामुष्मिकसाधारण्येन पुरुषार्थतायाः सिद्धान्तिनाऽभ्युपग-

मात् नास्य निरस्यताप्रयोजकवैषम्यसमर्पकत्वमित्यतस्तदुपपादयति ॥ **भोगश्चेति** । ननु शरीरपातानन्तरं तस्य भस्मीभावात्स्वर्गानुपपत्तावपि तत्पूर्वं शरीरस्यैव स्वर्गापवर्गौ भविष्यतः पातानन्तरं भस्मीभूतत्वाच्छरीरस्य तदनुपपत्तावप्यात्मनो न तदनुपपत्तिरित्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **वक्तव्याविति** । तयोरेतद्देहानुपभोक्तव्यत्वादिति भावः । न हि प्रत्यक्षमानेन मोक्षाभावोऽवसीयत इत्युत्तरग्रन्थविरोधापत्त्या तदिति न भोगपरामर्शः । नापि मोक्षाभावपरामर्शः । तस्यापदार्थतया केनापि पदेनाप्रकृतत्वादित्याशङ्क्य लाघवेन प्रकृतत्वमात्रस्यैव परामर्शप्रयोजकत्वास्थित्या पदप्रकृतत्वस्यातथात्वान्मोक्षाभावस्यापदार्थत्वेऽपि वाच्यार्थत्वेन प्रकृतत्वात्तत्परामर्शकत्वमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ **वाक्यार्थमिति** ॥ **प्रत्यक्षेणेति** ॥ स्वपररीत्योक्तं तदितरेणेति तु सम्भावनामात्रेण । न हि प्रतिवादिन्याश्वासोऽस्ति । येन स्वमतमपहाय नैव शङ्केतेति निश्चिनुम इति भावः । ननु चार्वाकस्य प्रत्यक्षवादित्वात्तदितरप्रमाणेनाभिमतप्रमेयस्य साधनं तेन कर्तुं न शक्यत इत्ययुक्तम् । तथा सति तदितरसर्ववादिनामपि तद्वादित्वात्तेषामपि प्रत्यक्षेतरप्रमाणेनाभिमतसमर्थनस्याशक्यत्वप्रसङ्गादित्यतः सावधारणमित्याशयेन प्रत्यक्षवादित्वं व्याचष्टे ॥ **प्रत्यक्षमिति** ॥ **पूर्वेणेति** । दृष्टमित्यनेनेत्यर्थः । प्रत्येक्षेणेत्येव वक्तव्ये मानेनेत्यधिकमित्यतस्तथोक्त्या लब्धमर्थमाह ॥ **अनुमानादिकमिति** ॥ **मोक्षो हीति** । आनन्दविशिष्टदुःखनिवृत्तिमात्रस्य संसारावस्थायामपि सत्त्वादिति भावः ॥ **सुखदुःखे तदभावौ वेति** । यद्यप्यत्र पुरुषान्तरवर्तिनोः सुखाभावदुःखयोर्न पुरुषान्तरप्रत्यक्षतेत्येव वक्तव्यं सुखस्य दुःखाभावस्य चाप्रत्यक्षत्वकथनं त्वनर्थकं प्रकृतानुपयोगात् । तथाऽपि संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगियोग्यत्वस्य तन्त्रत्वात् । सुखरूपमोक्षाभावस्याप्रत्यक्षत्वोपपादनाय तत्प्रतियोगिनः सुखस्य दुःखाभावरूपमोक्षाभावरूपस्य दुःखस्याप्रत्यक्षत्वोपपादनाय तत्प्रतियोगिनो दुःखाभावस्य चाप्रत्यक्षत्वमुक्तमित्यवधेयम् ॥ **अप्रतिपत्तिर्नित्यसंशयो वेति** । पदार्थमात्रस्याज्ञानसंशयनिश्चयरूपात्रितयान्यतमविषयत्वनियमान्मोक्षविषये साधकबाधकप्रमाणाभावेन तद्विषयकसत्त्वासत्त्वनिश्चयासम्भवात् । तस्य निश्चयाविषयत्वासिद्धौ निश्चयाविषयस्य पदार्थस्याज्ञानसंशयान्यतरमात्रविषयतानियमान्मोक्षविषयेऽज्ञानं संशयो वा स्यादित्यर्थः । अज्ञानस्य ज्ञानमात्रनिवर्त्यतया निश्चयरूपज्ञानेनेव संशयरूपेणापि तेन तन्निवृत्त्यवश्यम्भावात् । प्रकृते तु साधकबाधकप्रमाणाभावेन तन्निश्चयाभावात्तेनाज्ञाननिवृत्त्यसम्भवेऽपि संशयेनैव निवृत्तेः सम्भवेन

नित्यमप्रतिपत्तिः स्यादित्यनापाद्याप्रतिपत्तिमात्रमेवापादितम् । संशयस्य तु निश्चयमात्रनिवर्त्यत्वेन प्रकृते च साधकबाधकप्रमाणाभावेन कोटिद्वयनिश्चयस्याप्यसम्भवेन निवर्तकाभावात्संशयनिवृत्त्यसम्भवेन नित्यसंशयः स्यादिति नित्यत्वेन संशयो विशेषित इत्यवधेयम् ।

अ०—घटते मुक्तिदृष्टिस्तु पुरुषेण महीयसा ॥ नेति वक्तुर्महत्त्वं तु कथञ्चन न विद्यते ॥ साधयन्सर्वसामान्यं कथमेव विशेषवान् ॥ दृश्यन्ते पुरुषा लोके परापरविदोऽपि च ॥ अपरोक्षदृशो योगनिष्ठाश्चामलचक्षुषः ॥ प्रत्यक्षं देवतां दृष्ट्वा तत्प्रसादाप्तभूतयः ॥ ज्ञानविज्ञानपारज्ञा निषिध्यन्ते कथं नृभिः ॥ दृश्यते चातिमाहात्म्यं तेषामतिमहौजसाम् ॥

सु०—ननूक्तमत्र प्रत्यक्षस्य तत्र सामर्थ्यं नास्तीति तत्राह ॥ घटत इति । यद्यपि प्राकृतानां प्रत्यक्षं न मोक्षं गोचरयितुं क्षमते । तथाऽपि महत्तमपुरुषप्रत्यक्षेण मोक्षनिश्चयो युज्यत एव । तदीयप्रत्यक्षावगमश्च परेषां तद्वाक्येन भविष्यतीति भावः । ननु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र षष्ठ्या भवितव्यं कथं तृतीया । शेषविवक्षायां षष्ठी विहिता । न चात्र शेषविवक्षेति चेन्न । अस्मिन्योगे शेषग्रहणस्य निवृत्तत्वात् । उच्यते । हेतावेषा तृतीया । न कर्तरि करणे वा । महीयसा पुरुषेण हेतुना करणेन वा तदीयप्रत्यक्षेणेति यावत् । इतरेषां मुक्तिदृष्टिर्मुक्तिसद्भावनिश्चयो घटत इति । यद्वा मुक्तिविषया प्रत्यक्षदृष्टिर्घटते । कथम् । यतो महीयसा पुरुषेणेक्ष्यते मोक्ष इति वदाम इति योजना । अथवा क्रियमाणेति पदाध्याहारे न दोषः । एवं तर्हि मयाऽपि वक्तुं शक्यत एव । यद्यपि परपुरुषवर्ती मोक्षाभावोऽस्मदादीनां न प्रत्यक्षः । तथाऽपि महीयसः पुरुषस्य लोकायताचार्यस्य प्रत्यक्ष एव । तदवगमश्चास्माकं तद्वाक्येन भविष्यतीति । तथा च सत्प्रतिपक्षतया पुनरनिश्चय एवेत्यत आह ॥ नेतीति । कस्मिन्नपि पुरुषे वर्तमानोऽनागतो वा मोक्षो नास्त्येवेत्यहं प्रत्यक्षेणेक्ष इति वक्तुस्त्विति सम्बन्धः । महत्त्वमेव न विद्यते कुतो महीयस्त्वमित्येवशब्दार्थो वा तुशब्दः । महत्त्वमिह बहुप्रकारमपेक्षितम् । इतरपुरुषाप्रत्यक्षार्थसाक्षात्कारित्वं तदुपयुक्तासाधारणधर्मवत्त्वं यथार्थवादित्वं चेति । तत्रैकप्रकारमपि न लोकायताचार्यस्य विद्यते । कुतस्तेन सत्प्रतिपक्षताशङ्का मोक्षवादिनां महापुरुषाणाम् । कुत इत्यत आह॥ साध-

यन्निति । धर्माद्यभावप्रतिपादनेन सर्वेषां पुंसां समानत्वं साधयंल्लोकायताचार्यः कथमेवेतरेभ्योऽतिशयवान्भवति । न कथञ्चित् । एतदुक्तं भवति । पुरुषान्तराप्रत्यक्षस्य परपुरुषगतस्य मोक्षाभावस्य साक्षात्करणे लोकायताचार्यस्येतरेभ्यो विशेषेण भाव्यम् । अन्यथेतरेषामपि तत्प्रसङ्गात् । न चासावस्ति । तपसा योगेन वा जनितो धर्मविशेषस्तथा । स चेतरेषामिव स्वात्मनोऽपि नास्तीति तेनैव साधितम् । अतः कारणाभावादितरवत्तस्यापि परपुरुषवर्तिमोक्षाभावसाक्षात्करणं नास्त्येवेति निश्चीयते । तत एवाहं मोक्षाभावं साक्षात्करोमीति तदीयवचनमयथार्थमेव । भूतपरिणामविशेष एवातिशयोऽस्त्विति चेत् । स किं प्रत्यक्षोऽप्रत्यक्षो वा । नाद्यः । अनुपलम्भात् । यादृशतादृशस्य प्रकृतफलहेतुत्वे मानाभावात् । अन्यथाऽतिप्रसक्तेः । न द्वितीयः । अतीन्द्रियार्थं निराकुर्वता तेनैवेतरवदात्मन्यपि तदभावस्य साधितत्वादिति । यथा युष्माभिरभिधीयते नास्त्येव मोक्षाभावसाक्षात्कारी महापुरुष इति तथाऽहमपि वदामि ‡ नास्त्येवासौ महीयान्पुरुषो यः प्रत्यक्षेण मोक्षमीक्षेत ‡ प्रमाणाभावादिति । तथा च पुनरनिश्चय एवेत्यत आह ॥ **दृश्यन्त इति** । न केवलमेक इति भावः । लोकेऽस्मिन्नेव भूमण्डले । ते च वसिष्ठादयः । तेषां महीयस्त्वमाह ॥ **ज्ञानविज्ञानपारज्ञा इति** । अत्र विषयिभ्यां विषयावुपलक्ष्येते । सामान्यविशेषाकारपारज्ञाः । न केवलं वर्तमानाशेषविदः किन्नाम परावरविदोऽपि । तत्किमनुमानादिना नेत्याह ॥ **अपरोक्षदृशश्चेति** । अस्मदादिभ्यः को विशेषस्तेषामित्यत उक्तं योगनिष्ठाश्चामलचक्षुष इति । योगनिष्ठाजनितविशिष्टादृष्टेन दिव्यदृष्टयः । किन्तेनैव नेत्याह ॥ **प्रत्यक्षमिति** । योगसामर्थ्येन परदेवतां साक्षादुपलभ्य तत्प्रसादासादितप्रकाशाद्यैश्वर्यवन्तः । वसिष्ठादयो योगर्धिसम्पन्नया दिव्यया दृष्ट्या परपुरुषवर्तिनं मोक्षं साक्षात्कुर्वाणाः प्रत्यक्षेणैव दृश्यन्तेऽतो न मोक्षानिश्चय इति । अस्मदादिभिरनुपलब्धत्वात्ते न सन्तीत्यत आह ॥ **निषिध्यन्त इति** । नृभिरित्यनेन मन्दभाग्यैः परिमिता विविक्तदेशपरिचयवद्भिरिति सूचयति । न हि ते वणिग्वीथ्यां वर्तन्ते । येन युष्माभिरुपलभ्येरन् । अतो विप्रकर्षादनुपलभ्यमाना न निषेद्धुं शक्यन्त इति भावः । ननु पुरुषस्वरूपमात्रे न विप्रतिपत्तिः । तेषां महीयस्त्वं तु कुत इत्यत

सु० टि० ॥ ४६ ॥

शे० चं० तृ० तृ० अ० २९

आह ॥ **दृश्यते चेति** । न केवलं पुरुषाः किन्तु तेषामतिमाहात्म्यं महीयस्त्वं च दृश्यते । **कथम्** । अतिमहौजसाम् । एतदुक्तं भवति । दृश्यन्ते तावद्विन्ध्यस्थगनसमुद्रपानादीनि तेषामतिमहान्त्योजांसि । तानि च महैश्वर्यकार्याणि । न च कार्याणि विना कारणैर्भवितुमर्हन्ति । महैश्वर्येषु च सार्वज्ञापरनामकं प्राकाश्यमिति तेषां महीयस्त्वासिद्धिरिति ।

टि०—॥ **भवितव्यमिति** । दृष्टिरिति क्तिन्प्रत्ययस्य कृत्प्रत्ययत्वेन कृद्योगान्महीयसः पुरुषस्य च दर्शनकर्तृत्वात्तत्र षष्ठ्यां सत्यां घटते मुक्तिदृष्टिस्तु पुरुषस्य महीयस इति भवितव्यम् । कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तषष्ठ्याः कर्तृकरणयोस्तृतीयेति प्राप्ततृतीयापवादकत्वादिति भावः । नन्वधीगर्थदयेशां कर्मणीत्यादाविव कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्रापि शेषग्रहणानुवृत्तेः शेषत्वेन विवक्षितयोः कर्तृकर्मणोरेव षष्ठ्या अनेन विधानात्तदविवक्षायां कथं षष्ठीप्राप्तिरिति शङ्कते ॥ **शेषेति** ॥ **अस्मिन्योग इति** । कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रेऽर्थे इत्यर्थः ॥ **निवृत्तत्वादिति** । ज्ञापकं चात्र पुनः कर्मग्रहणमेव । अन्यथा कर्तरि च कृतीत्येवावक्ष्यत् । चकारात्कर्मणीत्यनुकर्षसम्भवात् । शेषग्रहणस्य निवृत्तौ तु तत्सम्बद्धकर्मग्रहणस्यापि निवृत्तत्वात्कर्तव्यमेव कर्मग्रहणम् । अत एव च कृद्योगवार्तिकस्याप्यनारम्भसिद्धिः । अन्यथा हि कर्तृकर्मणोः कृतीत्येतद्विषयेऽपि षष्ठी शेष इत्यनेनैव षष्ठीसिद्धेरस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्त्या षष्ठी भवत्येव श्रूयत एव । न तुल्यत इति समासप्रयुक्ततल्लोपनिषेधकत्वेनैव योगस्य सार्थकताया उपवर्णनीयत्वादेतत्प्रतिषिद्धसमासप्रतिप्रसवरूपेण कृद्योगवार्तिकस्यारम्भोऽप्यावश्यक एव स्यात् । शेषग्रहणनिवृत्तौ तु कारकषष्ठ्या लक्षणान्तराप्राप्तायाः एवानेन विधानेनैतदारम्भवैयर्थ्याऽन्यथाऽनुपपत्तिमूलकस्य समासप्रयुक्तलोपनिषेधेन समासनिवृत्तिफलकनियमस्यासिद्ध्या कृद्योगवार्तिकानारम्भसम्भवात् । ततश्च यत्कर्मैव कर्म न कर्मणः शेषत्वेन विवक्षाऽस्ति तत्रैव कर्मणि षष्ठी स्यादिति लभ्यते । तत्समानन्यायत्वाच्च कर्तुरपि तत्त्वेन विवक्षा यत्र नास्ति तत्रैव षष्ठी भवतीति पर्यवसानान्न शेष इत्यस्याप्यस्मिन्सूत्रेऽनुवृत्तिरित्यवर्जनीयैव षष्ठीप्राप्तिरिति भावः । कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तरि षष्ठ्याः कर्तरि तृतीयापवादकत्वेऽपि हेतौ करणे वा या तृतीया तदपवादकत्वाभावात्पुरुषेणेति तृतीयायाश्च हेतौ करणे वा तृतीयात्वेन कर्तरि तृतीयात्वाभावान्न षष्ठ्या तद्बाध इति समाधत्ते ॥ **उच्यत इति** । पुरुषप्रत्यक्षस्य हेतुत्वकरणत्वयोः सद्भावेऽपि पुरुषस्यातादृशत्वात्कथं करणादावेषा तृतीया ॥ ४६ ॥

लुप्य

स्यादित्यतोऽत्र लक्षणया पुरुषपदस्य तत्प्रत्यक्षपरत्वेन पुरुषपरत्वाभावाद्भवत्येवेयं करणादौ तृतीयेत्याशयेनाह ॥ **तदीयप्रत्यक्षेणेति यावदिति** । तदीयेति लक्षणाबीजशक्यसम्बन्धोपदर्शनम् । अत्र पक्षे पुरुषपदस्य तत्प्रत्यक्षोपलक्षणत्वाश्रयणं भवतीत्यपरितोषात्पुरुषपदस्य मुख्यार्थत्वमभ्युपगम्यैव प्रकारान्तरेण तृतीयोपपत्तिमाह ॥ **यद्वेति** । तथा च पुरुषेणेत्यस्य मुक्तिदृष्टिरिति कृद्योगाभावान्न षष्ठीप्राप्तिरिति भावः । अस्मिन्नपि पक्षे ईक्ष्यत इति क्रियान्तराध्याहारवाक्यभेदौ समाश्रयणीयौ भवत इत्यरुच्या क्रियान्तरमात्रमध्याहृत्यैकवाक्यतया समाधत्ते ॥ **अथवेति** ॥ **न दोष इति** । कृद्योगाभावान्न षष्ठीप्राप्तिलक्षणो वाक्यभेदापत्तिलक्षणो वा दोष इत्यर्थः । महत्त्वं त्विति तुशब्दस्य यथास्थितसम्बन्धे वैयर्थ्यमाशङ्क्य भिन्नक्रमतया तद्योजनामाह ॥ **इति वक्तुस्त्विति सम्बन्ध इति** । अनेन तुशब्दो निर्देशार्थ इत्युक्तं भवति । अस्मिन्पक्षे तुशब्दस्य भिन्नक्रमत्वमाश्रयणीयं भवतीत्यपरितोषाद्यथाश्रुतसम्बन्धमेवाश्रित्य तत्सम्बन्धमुपपादयति ॥ **महत्त्वमेवेति** । ननु लोकायताचार्यस्येतरपुरुषापेक्षयाऽतिशयाभावेऽपि तत्प्रत्यक्षेण मोक्षाभावनिश्चये बाधकाभावाद्भूतपरिमाणविशेष (देहे कश्चन विकारः) रूपातिशयसद्भावेनेतरपुरुषापेक्षयाऽतिशयाभावासिद्धेश्च युक्तस्तत्प्रत्यक्षेण मोक्षाभावनिश्चय इत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **अन्यथेति** । इतरपुरुषापेक्षयाऽतिशयाभावेऽपि तस्य पुरुषान्तराप्रत्यक्षार्थसाक्षात्कारित्व इत्यर्थः ॥ **तत्प्रसङ्गादिति** । पुरुषान्तराप्रत्यक्षमोक्षाभावसाक्षात्कारित्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अविशेषादिति भावः । तथाऽतिशयरूपः ॥ **तत एवेति** । लोकायताचार्यस्य परपुरुषगतमोक्षाभावसाक्षात्कारित्वाभावादेवेत्यर्थः । ननु तच्छरीरावयवसन्निवेशविशेषस्यैवातिशयत्वात्तस्य चोपलभ्यमानत्वान्नानुपलम्भबाध इत्यत आह ॥ **यादृशतादृशस्येति** । पुरुषान्तरसाधारणस्येत्यर्थः ॥ **प्रकृतेति** । परपुरुषगतमोक्षाभावसाक्षात्काररूपफलहेतुत्वमित्यर्थः ॥ **अतिप्रसक्तेरिति** । इतरपुरुषाणामपि परपुरुषगतमोक्षाभावसाक्षात्कारित्वप्रसक्तेरित्यर्थः । नास्त्येवेति प्रतिज्ञायां हेतुमाह ॥ **प्रमाणेति** । पुरुषस्वरूपे तस्य महीयस्त्वे च प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ **अनिश्चय एवेति** । मोक्षस्येति शेषः । ज्ञानविज्ञानशब्दयोर्ज्ञानविज्ञानमात्रपरतायां तज्ज्ञानोक्त्या वर्तमानाशेषार्थज्ञानालाभेन तस्य सार्वज्ञापरपर्यायप्राकाश्याद्यैश्वर्यादिरूपमहीयस्त्वासमर्पकत्वप्रसङ्गात्तत्समर्पकतासिद्ध्यर्थं ज्ञानविज्ञानशब्दौ लक्षणया वर्तमानाशेषज्ञेयविज्ञेयपरतया व्याचष्टे ॥ **अत्रेति** । लक्षणाबीजभूतशक्यसम्बन्धाभावे कथं लक्षणेत्यतो विषयवि-

षयिभावस्यैव तत्त्वान्नानुपपत्तिरिति भावेनोक्तं विषयिभ्यां विषयाविति । ज्ञानविज्ञानयोरन्यतरोक्त्याऽपि वर्तमानाशेषलाभादुभयोक्तौ पौनरुक्त्यमित्यतोऽर्थभेदं सूचयन्नेव लक्षणाश्रयणेन सिद्धमर्थं दर्शयति ॥ **सामान्येति** । वर्तमानसामान्यविशेषाकारपरज्ञा इत्यर्थः । मूले योगनिष्ठत्वामलचक्षुष्ट्वयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽपि विवक्षित इति भावेन विशेषणद्वयतात्पर्यमाह ॥ **योगेति** ॥ **तेनैवेति** । योगनिष्ठाजनितविशिष्टादृष्टेनैवेत्यर्थः । तथाऽपि तथाऽहमपि वदामीत्युक्तशङ्कायाः कः परिहार इत्यतो दृश्यत इत्यादेस्तात्पर्यमाह ॥ **वसिष्ठादय इति** । तावताऽप्यस्मदादिभिरनुपलब्धत्वात्ते न सन्त्येवेत्येतच्छङ्कापरिहारः कथमित्यत आह ॥ **न हि त इति** ॥ **कुत इति** । सिद्धामिति शेषः । माहात्म्यस्यापि प्रमाणान्तरेण सिद्धेरनुक्तत्वाद्दृश्यते चेति यथास्थितचशब्दसम्बन्धानुपपत्तिमाशङ्क्य भिन्नक्रमतया तं योजयति ॥ **न केवलमिति** । महीयस्त्वं कुतः सिद्धमिति प्रश्नस्यातिमाहात्म्यं दृश्यत इति वचनं न परिहारो भिन्नविषयत्वादित्यतो महीयस्त्वपरतया तद्योजयति ॥ **अतिमाहात्म्यमिति** । सार्वज्ञापरनामकप्राकाश्यरूपमहीयस्त्वस्य परं प्रत्यप्रत्यक्षत्वान्न दृश्यत्वं तस्य सम्भवतीति भावेन पृच्छति ॥ **कथमिति** । परं प्रति तस्याप्रत्यक्षत्वेऽप्यतिमहौजस्त्वलिङ्गेन तत्सिद्धिसम्भवान्नानुपपत्तिरिति भावेन समाधत्ते ॥ **अतिमहौजसामिति** । अतिमहौजस्त्वलिङ्गस्यासिद्धिं परिहरन्नप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । अस्त्वेवं तदीयमहैश्वर्यस्य तत्कार्यभूतैर्महौजोभिः सिद्धिः प्राकाश्यरूपमहीयस्त्वस्य तु कथं सिद्धिरित्यत आह ॥ **महैश्वर्येषु चेति** ॥ **प्राकाश्यमिति** । प्राकाश्यमन्तर्भूतमित्यतो हेतोर्महैश्वर्यासिद्धौ महीयस्त्वसिद्धिर्युक्तेत्यर्थः ।

अ०—यदि तेऽपि निषिध्यन्ते किन्नोक्तिस्ते निषिध्यते ॥ यदुक्तवाक्यप्रामाण्यं प्रत्येक्षेणोपलभ्यते ॥ वरादयोऽपि तद्दत्ताः सदा सत्या भवन्ति हि ॥ अप्रामाण्यं तदुक्तेश्च वृथा वाचाऽवसीयते ॥ न हि प्रयोजनं किञ्चित्परलोकनिवारणात् ॥ वृथा वाचं वृथा हन्याद्यदि तस्य किमुत्तरम् ॥

सु०—ननु तदीयं मोक्षविषयं प्रत्यक्षं परेषां कुतः सिद्धम् । तद्वाक्यादिति चेन्न । तेषां विप्रलम्भकत्वोपपत्तेरित्यत आह ॥ यदीति । विप्रलम्भो हि प्रयोजनमूलो भवति । न च तेषां प्रयोजनानुसन्धानं सम्भवति । आप्तसमस्तैश्वर्यत्वात् । प्रयोजनान्त-

रस्य चाप्रमितत्वात् । एवम्भूता अपि ते योगिनो यदि विप्रलम्भका इति निषिध्यन्ते तदीयं वाक्यं विप्रलम्भमूलत्वेन निराक्रियत इति यावत् । तदा ते त्वदभ्युपगता लोकायताचार्योक्तिः किं तथैव न निषिध्यते । साऽपि विप्रलम्भमूलेति कल्पयित्वाऽनादरणीया स्यात् । अविशेषादिति यावत् । एतेनैतदपि निरस्तम्। विप्रकर्षवशादस्माभिरनुपलभ्यमाना अपि योगिनस्तन्माहात्म्यं तदीयं स्वप्रत्यक्षविषयं वाक्यं चास्माभिः कुतोऽवगन्तव्यम् । इतिहासपुराणेभ्य इति चेन्न । तेषामप्रमाणत्वादिति । दोषदर्शनेन हि तेषामप्रामाण्यं कल्प्यम् । न च तत्र प्रमाणमस्ति। वाक्यत्वेनैव प्रामाण्यप्रतिषेधे लोकायताचार्योक्तेरपि तत्प्रतिषेधप्रसङ्गादिति। न लोकायताचार्योक्तिर्विप्रलम्भशङ्कया निराक्रियते । प्रत्यक्षसंवादेन प्रामाण्यनिश्चयादिति चेत्समं प्रकृतेऽपीत्याह ॥ यदुक्तेति । यैर्योगिभिरुक्तानां वाक्यानां प्रामाण्यं प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षसंवादेनोपलभ्यन्ते तेऽपीति पूर्वेणान्वयः । कथमित्यत आह ॥ वरादयोऽपीति । तैर्योगिभिर्दत्तवराः शापाश्च सदाऽव्यभिचारेण सत्या भवन्ति । हि यस्मात्तस्मादिति पूर्वेणैव सम्बन्धः । ते प्रसन्नाः सन्तस्तवेदं भद्रं भविष्यतीति वा कुपिताः सन्तस्तवेदमभद्रं भविष्यतीति वा यदाहुस्तत्तथैव भवत्प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इति। स्यादेतत् । प्रत्यक्षयोग्यार्थे भवतु तत्संवादेन तदीयं वाक्यं प्रमाणम् । अतीन्द्रिये तु मोक्षादौ कथमिति । एवं तर्हि लोकायताचार्यवचनमपि प्रत्यक्षयोग्यार्थे तत्संवादेन प्रमाणमस्तु । अतीन्द्रिये तु मोक्षाभावादौ कथमिति समानम् । अथ मन्यसे प्रत्यक्षयोग्यार्थे तावत्तदीयं वचनं प्रत्यक्षसंवाद्येवोपलब्धम् । तेनातीन्द्रियार्थविषयेऽपि तत्र विश्वसिमः । लोके तथोपलम्भादिति । तदिदं प्रकृतेऽपि समानम् । तदिदमुक्तमनुक्तसमुच्चयार्थेनापिपदेन । एवं सत्प्रतिपक्षतानिरासाय योगिनां मोक्षप्रत्यक्षवादस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं च लोकायताचार्यस्य मोक्षाभावप्रत्यक्षोक्तेरुपपादितम् । हेत्वन्तरेणापि तदप्रामाण्यमुपपादयति ॥ अप्रामाण्यमिति । हेतुसमुच्चये चशब्दः । वृथा वाचेति भावप्रधानो निर्देशः । वृथात्वादित्येवोक्ते तृणादिदर्शने व्यभिचारः स्यात् । तदर्थं वाग्ग्रहणम् । कथं लोकायताचार्योक्तेर्वृथात्वमित्यत आह ॥ न हीति । परलोकस्य मोक्षादेर्निवारणात् * नास्तित्वप्रतिपादनाल्लभ्यं किञ्चित्प्रयोजनं नास्तीत्येतत्प्रसिद्ध-

मेव । तथा हि । तदुक्तेरदृष्टं वा प्रयोजनं स्याद्दृष्टं वा । न तावददृष्टम् । परलोकानिवारणात् । अदृष्टं हि स्वर्गादावुपभोग्यं वा स्याद्देहान्तरेणैव वा । नाद्यः । स्वर्गादेः परलोकस्य परेण प्रतिषिद्धत्वात् । न द्वितीयः । देहात्मवादिनाऽस्यात्मनः परलोकस्य देहान्तरस्य निवारणात् । नापि दृष्टम् । प्रतिपादकप्रतिपाद्ययोरर्थकामलाभानुपलम्भादिति । वैदिकानां धर्माधर्मव्यवस्थापकैर्वचनैरुपरुद्धकामभोगानां प्राणिनां धर्माद्यभावप्रतिपादनेन कामोपभोगोपरोधनिवृत्तिरूपपरोपकारस्तावदाचार्यस्य प्रयोजनमस्ति । यद्यप्युपकारो न स्वरूपेण प्रयोजनम् । नाप्यदृष्टहेतुत्वेन । तथाऽप्युपकर्तारं प्रत्युपकुर्वन्त्येव । विनेयानां च कामोपभोगोपरोधनिवृत्तिरेवास्ति प्रयोजनम् । तत्कथं वृथात्वमित्यत आह ॥ **वृथा वाचामिति** । अत्र वृथावाचमिति साध्यनिर्देशः । एवमपि वृथावाक्त्वं न परिहार्यमिति । अदृष्टप्रयोजनरहितवाचामिति वा । यदि कश्चित्तमाचार्यं विनेयं वा वृथैव हन्यात्तदा तं प्रति तस्य किमुत्तरम् । न किञ्चित् । एतदुक्तं भवति । न स्त एव धर्माधर्मौ अतस्त्वया निरङ्कुशेन कामोपभोगः करणीय इत्याचार्येण बोधितोऽन्तेवासी तदीयकमनीयकान्ताद्यपहारार्थं तं हन्यादेव तदाऽस्य का प्रतिक्रिया । उपकर्तुरपकारो महाप्रत्यवायहेतुरिति छान्दसोक्तेस्तेनैव त्याजितत्वात् । उपकर्तारं प्रत्युपकुर्वन्तीत्येतदपि धर्मादिवासनायां सत्यामेव । सा तु तेनैव निश्शेषिता । अतो नास्त्येवाचार्यस्य प्रयोजनम् । प्रत्युत स्वजीवनहानिलक्षणोऽनर्थ एव । एवं विनेयानामप्यन्योन्यधनवनिताद्यपहाराय परस्परवधादावेव प्रवृत्तिर्न तु कामोपभोगावसरः । महताऽनर्थेनाक्रान्तोऽल्पीयान्कामोपभोगोऽनर्थ एवेति ।

टि०—ननु च वसिष्ठादीनां मोक्षविषयकप्रत्यक्षस्यास्मान्प्रति किं प्रत्यक्षेण सिद्धिः किंवा तद्वाक्यादिति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ **परेषामिति** । परबुद्धेः परं प्रत्यप्रत्यक्षत्वान्न प्रत्यक्षेण तत्सिद्धिरिति भावः । द्वितीयं शङ्कते ॥ **तादिति** । किमत्र प्रयोजनं विनैव विप्रलम्भोऽभिमत उत प्रयोजनापेक्षयेति विकल्पं मनसि निधाय प्रयोजनं विना विप्रलम्भाद्दृष्टेर्नाद्य इत्याह ॥ **विप्रलम्भो हीति** । द्वितीयेप्रयोजनं दृष्टमैश्वर्यादिकं किंवाऽन्यदिति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ **आप्तेति** । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **प्रयोजनान्तरस्य चेति** । ननु विप्रलम्भमूलत्वेन तदीयमोक्षप्रत्यक्षविषयकवाक्य- ॥ ४८ ॥

निराकरणेऽपि योगिनामनिराकरणाद्यदि तेऽपि निषिध्यन्त इत्यसदनुवाद इत्यतोऽस्य तत्रैव तात्पर्यान्नासदनुवादत्वमित्यभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह ॥ **एवम्भूता इत्यादिना** । ननु यत्र वसिष्ठादीनां तथोक्तेर्विप्रलम्भमूलकत्वं तत्र लोकायताचार्योक्तेर्विप्रलम्भमूलकत्वमिति विशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन तादृशव्याप्त्यसिद्ध्या मूलशैथिल्यात्प्रसङ्गाभासोऽयमित्याशङ्क्य विशेषव्याप्त्यभावेऽप्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तेर्भावान्न मूलशैथिल्यमित्याशयेनोक्तमविशेषादिति । एतदित्युक्तं विवृणोति ॥ **विप्रकर्षेति** । एतेनेत्युक्तं विवृणोति ॥ **दोषेति** । इतिहासपुराणादेरप्रामाण्यं किं दोषमूलकत्वप्रयुक्तं किंवा तेन विनैव । तत्र द्वितीयस्यातिप्रसङ्गपराहतत्वात् । आद्य एवाङ्गीकार्य इत्याह ॥ **दोषेति** । अस्तु तर्हि विप्रलम्भादिदोषमूलकत्वादेव तदप्रामाण्यमित्यतो दोषवत्त्वसाधकप्रमाणाभावेन तदसिद्धेर्न तेन तदप्रामाण्यसिद्धिरित्याह ॥ **न चेति** । विमतं दोषमूलं वाक्यत्वादिति वाक्यत्वस्यैव तत्त्वप्रमाणत्वात्कथं प्रमाणाभाव इत्यत आह ॥ **वाक्यत्वेनैवेति** । दोषवत्त्वसाधनद्वारेति शेषः ॥ **निराक्रियत इति** । निराकर्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥ **सममिति** । वसिष्ठाद्युक्तेरपि प्रत्यक्षसंवादेन प्रामाण्यनिश्चयान्न विप्रलम्भादिशङ्क्या निराकरणं कर्तुं शक्यमिति भावः ॥ **अनुक्तसमुच्चयार्थेनेति** । अनेन वरादय इत्यनेन प्रत्यक्षसंवादिवसिष्ठादिवाक्यमपिपदसमुच्चितं प्रत्यक्षासंवादितद्वाक्यं च प्रमाणमेवेति वाक्ययोजनोक्ता भवति । हेतुहेतुमद्भावस्यास्पष्टत्वात्परलोकनिवारणादित्युक्तमेव स्पष्टयति ॥ **अदृष्टं हीति** । परलोकस्येत्यस्य व्याख्यानं देहान्तरस्येति ॥ **प्रतिपादकेति** । आचार्यशिष्ययोरित्यर्थः ॥ **न स्वरूपेणेति** । सुखदुःखाभावेतरत्वादिति भावः ॥ **नापीति** । तदनङ्गीकारादिति भावः ॥ **विनेयानां चेति** । शिष्याणामित्यर्थः ॥ **साध्यनिर्देश इति** । उद्देश्यविशेषणतया प्रतीतमपि वृथावाक्त्वं साध्यतयैव विवक्षितमित्यर्थः । तदेवोपदर्शयति ॥ **एवमपीति** । भावप्रधानत्वाश्रयणे लक्षणा भवतीत्यपरितोषादाह ॥ **अदृष्टेति** । ननु प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः शङ्कितप्रयोजननिरासस्य मूलास्पष्टप्रतीतेः कथमेतेन वृथावाक्त्वरूपसाध्यसिद्धिरित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । ननूपकर्तुरपकारस्य महाप्रत्यवायहेतुत्वात्कथमुपकर्तारमाचार्यं हन्यादित्यत आह ॥ **उपकर्तुरिति** ॥ **तेनैवेति** । आचार्येणैवेत्यर्थः ॥ **त्याजितत्वादिति** । धर्माधर्माभावप्रतिपादनेनेति शेषः । ननु तथाऽपि ये हिंसादिना धनवनितादिकं लभन्ते तेषामस्त्येव कामोपभोग इति कथं तस्यानवसर इत्यतस्तेऽपि ततोऽपि बलवत्तरैरन्यैर्हिंस्यन्त एवे-

त्यतो महताऽनर्थेनाक्रान्तत्वान्नासौ प्रयोजनमित्याह ॥ महतेति ।

अ०—स्वजीवनविरोधाय वदन्किन्नाम बुद्धिमान् ॥ प्रामाण्ये संशयः किं स्यात्तयोः पुरुषयोरपि ॥ स्वजीवनविरुद्धोक्ति- शे०चं० तृ० तृ० अ० २९
रज्ञो दृष्टस्य चापि यः ॥ यश्चातीन्द्रियदेवोक्तिश्रोता दृष्टपरावरः ॥ अतीतानागतं सर्वं लोकानुभवमापयन् ॥ अतः प्रत्यक्षगम्य-
सु०टि० ॥ ४९ ॥ त्वाद्वेदमात्रस्य च स्फुटम् ॥ यद्यागमस्य नो मात्वमक्षजस्य तथा भवेत् ॥ यद्यक्षजस्य मात्वं स्यादागमस्य कथं न तत् ॥ लोकवा-
क्याद्विशेषश्चाव्यभिचारेण सिध्यति ॥

सु०—अस्त्वेवं लोकायताचार्योक्तेर्वृथात्वमनर्थहेतुत्वं च । तथाऽप्यप्रामाण्यं कुत इत्यत आह ॥ स्वेति । स्वशब्दः परेषामप्युपलक्षकः । व्यर्थं चेति शेषः । व्यर्थानर्थहेतुवाक्त्वेन लोकायताचार्यस्याप्रेक्षावत्त्वमनुमीयते । ततस्तद्वचनस्याप्रामाण्यमिति शेषः । उक्तश्चायमर्थः प्रयोजनाधिकरणे । उक्तमर्थं बुद्ध्यारोहाय सङ्क्षिप्याह ॥ प्रामाण्य इति । प्रामाण्यशब्देनाप्तत्वमुच्यते । किमित्याक्षेपे । अपिशब्दो गर्हायाम् । स्वेत्युपलक्षणम् । दृष्टस्य दर्शनयोग्यस्यापि बहोरर्थस्य । चशब्दो विशेषणसमुच्चये । देवोक्तीत्यतीन्द्रियान्तरस्याप्युपलक्षणम् । स्वोक्तं सर्वं प्रत्यक्षसंवादेन लोकानुभवं लोकाश्वासं प्रापयन् । यः स्वजीवनविरुद्धोक्तित्वादिविशेषणो लोकायताचार्यो यश्चातीन्द्रियदेवोक्तिश्रोतृत्वादिविशेषणो योगी तयोरपि पुरुषयोः प्रामाण्ये संशयः स्यात्किं न स्यादेव । किन्त्वाद्यस्याप्रामाण्यमेव द्वितीयस्य प्रामाण्यमेव निश्चीयत इति योजना । एवं निमित्ताभावेनासम्भावितातीन्द्रियज्ञानस्य कामुकत्वादिना सम्भावितविप्रलम्भस्य लोकायताचार्यस्य योगर्धिसम्पदाऽसम्भावितसार्वज्ञ्यावाप्तसमस्तैश्वर्यवत्त्वादिनाऽत्यन्तासम्भावितवञ्चकत्वात्प्रत्यक्षसंवादिवचसो योगिनः प्रति प्रतिपक्षत्वासम्भवे (न) तद्वचनावगतेन तत्प्रत्यक्षेण मोक्षः सिध्यतीत्युक्तम् । इदानीं वेदनापि तं सिषाधयिषुस्तत्प्रामाण्ये विप्रतिपन्नं प्रति किं संवादरहितत्वाद्वेदस्याप्रामाण्यमुच्यते । उत वाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवत् । अथवोन्मत्तवाक्यादनिश्चितविशेषत्वादथ (वा) बाधितत्वादिति विकल्प्याद्येऽपि किं सर्वस्य संवादो नास्त्युतैकदेशस्येति विकल्प्याद्यं निराचष्टे ॥ अत इति । वैदिकानुष्ठानवतां तत्फलसिद्धेर्दृष्टत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षगम्यत्वात्प्रत्यक्षसंवादेन सिद्धत्वात् । प्रमाणसमुच्चये

दा

॥ ४९ ॥

चशब्दः । वेदेन च मोक्षसिद्धिरिति । अनेन सर्वस्यापि वेदस्य प्रमाणान्तरसंवादो नास्तीत्येतदसिद्धम् । ऐश्वर्यादिसाधनतया योगादिकमुपदिशतो वेदभागस्य संवाददर्शनादित्युक्तं भवति । मोक्षप्रतिपादकानि च वेदवाक्यानि तत्र तत्रोदाहृतान्येव द्रष्टव्यानि। फलविसंवादोऽपि वेदस्य दृश्यत इति चेन्न । तस्य कर्तृकर्मादिवैगुण्यहेतुतायाः प्रागुक्तत्वात् । तदिदमुक्तं स्फुटमिति। आद्ये द्वितीयं दूषयति ॥ यदीति । यदि भागविशेषस्य संवादाभावेन कृत्स्नस्याप्यागमस्य नो मात्वमप्रमाणत्वमित्युच्यते तर्ह्यक्षजस्य प्रत्यक्षमात्रस्य तथाऽप्रमाणत्वं भवेत् । अस्मत्सुखादिविषयस्य प्रत्यक्षस्य संवादाभावात् । यदि च संवादरहितस्यैव वेदभागस्य नो मानत्वमित्युच्यते तदाऽस्मत्सुखादिविषयस्य प्रत्यक्षस्याप्रामाण्यं भवेदेवेति । यद्यपि योगिप्रत्यक्षसंवा (दोऽस्ति तथा) दः प्रागुक्तस्तथाऽपि तदितरप्रमाणापेक्षयेदमुदितं वेदितव्यम् । स्यादेतत् । प्रत्यक्षं स्वत एव प्रमाणं तत्र किं संवादेनेत्यत आह ॥ यद्यक्षजस्येति । यदि संवादेन विनाऽक्षजस्य स्वत एव प्रमाणत्वं स्यात्तर्ह्यागमस्य तत्स्वत एव प्रामाण्यं कथं न भवेदविशेषाद्भवेदेव । द्वितीयं निराकरोति ॥ यद्यागमस्येति। यदि वाक्यत्वमात्रेणोन्मत्तवाक्यवदागमस्य न मानत्वमित्युच्यते । तर्ह्यक्षजत्वेन शुक्तिरजतादिविषयाक्षजवत्स्तम्भाद्यक्षजस्याप्यप्रामाण्यं स्यादविशेषात् । निर्दोषत्वात्स्तम्भादिविषयमक्षजं प्रमाणमित्यत आह ॥ यद्यक्षजस्येति । यदि निर्दोषत्वात्स्तम्भादिविषयस्याक्षजस्य प्रमाणत्वं स्यात्तर्ह्यागमस्यापि तत एव कथं न भवेत् । न ह्यपौरुषेयस्य सदोषता सम्भवति । वेद इत्युपक्रमात्तथैव वक्तव्ये यदागमस्येति वदति तदनेनैव न्यायेन पौरुषेयागमस्यापि प्रामाण्यं साधनीयमिति सूचयितुम्। तृतीयं निराकरोति ॥ लोकेति । उन्मत्तादिवाक्यात् । विशेषो वेदस्य । अव्यभिचारेण बाधराहित्येन । न हि वैदिकोऽर्थः प्रत्यक्षसिद्धो येन तत्तत्र बाधकतयाऽवकाशं लभेत् । एतेन चतुर्थोऽपि निरस्तः । तदेवं प्रत्यक्षागमाभ्यां मोक्षं साधयतेहामुत्र फलभोगवैराग्यवतां योगिनां प्रवृत्तिः सफला प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वात्सम्मतवदित्यनुमानमपि सूचितम् । अनुमानप्रामाण्यं च प्रागेव समर्थितम् । अपरे पुनरनुमिमते । दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वाद्दीपज्वालासन्ततिवदिति । तदसत् । सकलजीवगतदुःखसन्ततिपक्षी-

कारेंऽशे बाधितत्वात् । नित्यसंसारिणां केषाञ्चित्सत्त्वस्य तैरप्यङ्गीकृतत्वात्समर्थयिष्यमाणत्वाच्च । तद्व्यतिरिक्तजीवगतदुःखसन्ततिपक्षीकारे तु तत्रैव व्यभिचारात् । पार्थिवपरमाणुरूपादिसन्ताने व्यभिचाराच्च । सर्वमुक्तिपक्षे फलमूलयोरभावेन सोऽप्यत्यन्तमुच्छिद्यत एवेति चेन्न । सर्वमुक्तिपक्षस्यैव निराकरिष्यमाणत्वात् । कालक्षणसन्ताने व्यभिचाराच्च । किञ्च दुःखसन्ततिशब्देन दुःखान्येवोच्यन्ते उत तद्धर्मः कश्चित् । आद्ये सिद्धसाधनता । मोक्षमनङ्गीकुर्वताऽपि दुःखानां विनाशिताऽभ्युपगमात् । अत एवात्यन्तमित्युक्तमिति चेत् । कोऽस्यार्थः । किं सर्वाण्यपि दुःखान्युच्छिद्यन्त इति । उत निःशेषतयोच्छिद्यन्त इति । अथवा तत्र दुःखान्तरानुत्पादेनेति । न प्रथमः । सिद्धसाधनताऽनिस्तारात् । सर्वेषामपि दुःखानां परेणानित्यतायाः स्वीकृतत्वात् । अत एव न द्वितीयः । न हि दुःखं सावयवद्रव्यम् । येन सशेषमुच्छिद्यत इति शङ्क्येत । न तृतीयः । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । न हि दीपज्वालासन्ततिरेवमुच्छिद्यते । तत्रैव पुनर्ज्वालान्तरोदयसम्भवात् । न द्वितीयः । दुःखधर्मो हि जातिर्वा तदन्यो वा । आद्येऽपसिद्धान्तः । जातेर्नित्यत्वाङ्गीकारात् । न द्वितीयः । आश्रयासिद्धेः । गुणेषु जातिव्यतिरिक्तधर्मानङ्गीकारात् । अङ्गीकारेऽप्यर्थान्तरता स्यात् । न हि दुःखधर्मस्य कस्यचिद्विनाशसिद्धौ मोक्षसिद्धिरिति । आत्मा कदाचिद्ध्वस्ताशेषविशेषगुणो विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वात् । महाप्रलयावस्थायामाकाशवदिति चासत् । सर्वात्मपक्षीकारे परमेश्वरात्मनि बाधात् । असिद्धेश्च । जीवात्मपक्षीकारेऽपि संसार्येकस्वभावानां जीवानां स्वयमेवोररीकृतत्वेन तत्र बाधात् । तदतिरिक्तजीवपक्षीकारे तत्रैवानैकान्त्यात् । जीवात्मनां विभुत्वाभावेनासिद्धेश्च । आत्मत्वं कदाचिद्ध्वस्ताशेषविशेषगुणद्रव्यानिष्ठमिति प्रतिज्ञार्थ इति चेन्न । तथा सति हेतोरसिद्धिप्रसङ्गात् । जातित्वं हेतुरिति चेन्न । पूर्वानुमानदोषापरिहारात् । घटत्वादावनैकान्तिकत्वाच्च । अशेषविशेषगुणशून्यद्रव्यानिष्ठमिति प्रतिज्ञार्थ इति चेन्न । सगुणानामेव द्रव्याणामुत्पादस्य समर्थितत्वात् । विभुकार्यविशेषगुणवद्वृत्तिजातित्वस्य हेतुत्वान्न कोऽपि दोष इति चेन्न । कार्यविशेषगुणवत्पदस्य वैयर्थ्यात् । तत्त्यागेऽप्यर्थान्तरत्वात् । अशेषविशेषगुणध्वंसो न मोक्ष इति वक्ष्यमाणत्वात् । एतेन देवदत्तो देवदत्ताधर्मसमानकालीनदेवदत्तगतत्वानधिकरणदुःखध्वंसाधिकरणं दुःखित्वाद्यज्ञदत्तवदिति विशिष्टव्यतिरेक्यनुमानमपि निरस्तम् । अर्थान्तरतापरिहारादित्यास्तां प्रपञ्चः ।

टि०—निष्प्रयोजनत्वस्याप्युपपादितत्वादनर्थहेतुत्वमात्रकथनानुपपत्तिमाशङ्क्याह ॥ **व्यर्थं चेति शेष इति** । ननु लोकायताचार्योक्तेर्वृथात्वेऽपि प्रामाण्यसम्भवादप्रयोजकमेतदिति शङ्काया न परिहार इत्यतो न वयं वृथात्वेन साक्षादप्रामाण्यं साधयामो येनाप्रयोजकत्वं शङ्क्येत । किन्नाम व्यर्थानर्थवाक्त्वेन लोकायताचार्यस्याप्रेक्षावत्त्वरूपानाप्तत्वमनुमायानाप्तवाक्यतया तच्छास्त्रस्याप्रामाण्यमनुमीयते । तत्र चानाप्तेरप्रामाण्यकारणत्वेन नाप्रयोजकत्वमित्याशयेन श्रुतपूरितसङ्कलनेन वाक्यतात्पर्यमाह ॥ **व्यर्थानर्थेति** । अभ्युपेत्य चेदमुक्तम् । वस्तुतस्तु निष्फलत्वेन साक्षादप्यप्रामाण्यसाधनेनानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य कथं फलाभावेन तद्वचनस्याप्रामाण्यानुमानम् । न हि फलवत्त्वं प्रामाण्यं किन्तु याथार्थ्यमेव । नापि प्रामाण्यस्य व्यापकम् । तृणादिदर्शनस्य प्रयोजनाभावेऽपि प्रामाण्यदर्शनादित्यतः प्रामाण्यमात्रस्य प्रयोजनवत्त्वेन व्याप्त्यभावेऽपि तद्विशेषस्य वाक्यप्रामाण्यस्यास्त्येव । पदानामिष्टसाधन एव गृहीतसङ्गतिकत्वात् । सङ्गतिग्रहणव्यपेक्षस्यैव वाक्यस्यार्थबोधकत्वात् । ततश्च व्यापकाभावेन व्याप्यवाक्यप्रामाण्याभावापादनमुपपन्नमेवेति याथार्थ्यमेव प्रामाण्यमपि वाक्यं प्रयोजकमित्यादिना प्रयोजनाधिकरणे उक्तश्चायमर्थ इत्याह ॥ **उक्तश्चायमर्थ इति** । उक्तस्यैव पुनर्वचनात्पौनरुक्त्यमित्यत आह ॥ **उक्तमर्थमिति** । सङ्क्षिप्योक्तेः प्रयोजनमाह ॥ **बुध्यारोहायेति** । पुरुषस्य प्रामाण्याभावात्प्रामाण्य इत्यस्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह ॥ **अत्रेति** । प्रामाण्यं प्रमापकत्वमाप्तत्वमिति यावत् ॥ **आक्षेप इति** । उत्तराभावेन प्रश्नार्थत्वायोगादिति भावः । समुच्चयाद्यर्थत्वासम्भवादाह ॥ **अपिशब्द इति** । अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेष्विति स्मरणादिति भावः । आप्तत्वानाप्तत्वव्याप्यधर्मवत्तया निश्चिततया सन्देहायोगाद्गर्हितत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ **स्वेत्युपलक्षणमिति** । स्वपरजीवनविरुद्धोक्तिरिति द्रष्टव्यमित्यर्थः । ननु दृष्टस्याज्ञ इति विरुद्धमित्यत आह ॥ **दर्शनयोग्यस्येति** । एवं पदार्थमुक्त्वा व्यवहितत्वादाकाङ्क्षाक्रमेण वाक्ययोजनामाह ॥ **य इत्यादिना** ॥ **आद्यस्येति** । लोकायताचार्यस्यानाप्तत्वमित्यर्थः ॥ **द्वितीयस्येति** । वसिष्ठादेराप्तत्वमित्यर्थः ॥ **निमित्ताभावेनेति** । योगर्धिसम्पत्तिरूपनिमि-

३पं० संवादाभावेनापि किं सर्वस्याप्रामाण्यमुच्यते उत यस्मिन् देशे

त्ताभावेनेत्यर्थः ॥ **कामुकत्वादिनेति** । रागादिदोषवत्त्वेनेत्यर्थः ॥ **आद्येऽपीति** । किं सर्वथा (कस्यापि भागस्येत्यर्थः) संवादो नास्ति किंवा सर्वस्यापि संवादो नास्तीति प्रश्नाभिप्रायः ॥ **प्रमाणसमुच्चय इति** । योगिप्रत्यक्षरूपपूर्वोपन्यस्तप्रमाणसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । समुच्चयमेव दर्शयति ॥ **वेदेन चेति** ॥ **प्रागिति** । **न विलक्षणत्वादित्यत्रे**त्यर्थः । एकदेशसंवादाभावस्सर्वस्यैवेति विकल्पद्वयं मनसि निधाय पक्षद्वयोत्तरत्वेनापि मूलं योजयति ॥ **यदीति** ॥ **यद्यपीति** । अस्मत्सुखादेरपि योगिप्रत्यक्षवेद्यत्वादिति भावः । तथा च संवादाभावकथनं न युक्तमिति वाक्यशेषः । तत एव निर्दोषत्वादेव । निर्दोषत्वमेवोपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **अनेनैव न्यायेनेति** । किमत्र सर्वथा संवादाभावोऽभिमतः । किंवा सर्वस्यापि। नाद्यः । पौरुषेयवाक्यस्यापि क्वचित्प्रमाणसंवाददर्शनात् । द्वितीयेऽपि किं तेन सर्वस्याप्रामाण्यं साध्यमुत संवादरहितांशस्य । आद्ये क्वचित्प्रत्यक्षस्य संवादाभावेन सर्वस्यापि प्रत्यक्षस्याप्रामाण्यापातात् । अस्मत्सुखादिविषयप्रत्यक्षस्य संवादाभावात् । द्वितीये सुखादिविषयप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यमित्यादिप्रागुक्तन्यायेनैवापौरुषेयागमस्यापि प्रामाण्यं ज्ञातव्यमिति भावः ॥ **एतेनेति** । वैदिकार्थस्याप्रत्यक्षत्वेन तत्र प्रत्यक्षस्य बाधकत्वासम्भवप्रतिपादनेन बाधकसद्भावादिति चतुर्थोऽपि निरस्त इत्यर्थः । किरणावलीकाराद्यभिमतमनुमानेन मोक्षसाधनप्रकारं दूषयितुं स्वाभिमतमनुमानेन मोक्षसाधनप्रकारं तावदाह ॥ **तदेवमिति** ॥ **अपर इति** । किरणावलीकारादय इत्यर्थः ॥ **अत्यन्तमुच्छिद्यत इति** । दुःखप्रागभावासमानकालीनध्वंसप्रतियोगिनीत्यर्थः । प्रलयावस्थायां दुःखसन्ततेरुच्छेदस्वीकारात्सिद्धसाधनतानिवृत्त्यर्थमत्यन्तपदम् ॥ **तैरपीति** । कन्दलीकारलीलावतीकारप्रभृतिभिः * कैश्चिद्वैशेषिकैः सर्वमुक्त्यनङ्गीकारेण केषाञ्चिदात्मनां संसार्येकस्वभावताङ्गीकारादिति भावः ॥ **समर्थयिष्यमाणत्वाच्चेति** । त्रिविधजीवयोग्यताया अनादिनित्यत्वसमर्थनेन नित्यसंसारिजीवानां सत्त्वस्य * **सर्वथाऽपि तुत एवोभयालिङ्गादित्यत्र** समर्थयिष्यमाणत्वाच्चेत्यर्थः ॥ **तत्रैवेति** । नित्यसंसारिदुःखसन्ततावेवेत्यर्थः ॥ **पार्थिवेति** । तत्र हि सन्ततित्वे सत्यपि नात्यन्तोच्छित्तिरस्ति सर्गान्तरेषु रूपाद्युत्पत्तेरित्यर्थः । अत्र तदीयमेव परिहारमुद्भावयति ॥ **सर्वमुक्तिपक्ष इति** ॥ **फलमूलयोरभावेनेति** । सर्वमुक्तिपक्षे साऽपि सन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यत एव । सर्वात्मना ध्वस्ताशेषविशेषगुणवत्त्वेन धर्माधर्माख्यनिमित्तस्य सुखदुःखोपभोगलक्षणप्रयोजनस्य चाभावादित्यर्थः ॥ **निराकरिष्यमाणत्वा-**

दिति । **सर्वथाऽपि तु त एवोभयालिङ्गादि**त्यादिनेति शेषः । तत्र नित्यसंसारिजीवसमर्थनादिति भावः ।। **कालल्लुँक्षणसन्तान इति ।** न च तस्याप्यत्यन्तोच्छेदान्न व्यभिचारः । तथा सति कदेति प्रश्नस्य निरुत्तरत्वापातात् ।। **अत एवेति ।** मोक्षमनङ्गीकुर्वताऽपि दुःखादीनां विनाशिताऽभ्युपगमेन सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गादेव तत्परिहारार्थमत्यन्तमिति साध्ये विशेषणं गृहीतमित्यर्थः ।। **दुःखान्तरोति ।** स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वमेव दुःखोच्छेदस्यात्यन्तिकत्वमित्यर्थः ।। **सिद्धसाधनानिस्तारादिति ।** प्रसिद्धसाधनताया अनिस्तारादपरिहारादित्यर्थः । एतदेव प्रपञ्चयति ।। **सर्वेषामपीति ।। अत एवेति ।** सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । अत एवेत्युक्तमेव प्रथयति ।। **न हीति ।। तत्रैवेति ।** दीपारोपणेनेति शेषः । आद्यद्वितीयं निषेधति ।। **न द्वितीय इति ।। अङ्गीकारादिति ।** अन्यथा नित्यमनेकसमवेतमिति लक्षणव्याघातादिति भावः।। **गुणेष्विति** । तत्र द्रव्यगुणकर्मविशेषाणामनभ्युपगमात् समवायस्य च धर्मनिरूपितत्वेन तद्रूपत्वानभ्युपगमात्। उपाधिरूपसामान्यस्य च परम्परासम्बन्धाज्जातिरेवोपाधिरिति पक्षे जातिकोटिप्रवेशात् । पक्षान्तरे च तस्य धर्मिस्वरूपत्वेन दुःखवृत्तित्वासम्भवात् प्रध्वंसात्यन्तान्योन्याभावानां नित्यत्वेन बाधप्रसक्त्याऽसम्भवात् । प्रागभावस्याऽनित्यत्वेऽपि दुःखेऽसम्भवान्न जात्यन्यो धर्मस्तत्र सम्भवतीत्याशयः । अभ्युपेत्यापि यत्किञ्चिद्धर्मसम्भवं दूषयति ।। **अङ्गीकारेऽपीति** । श्रीवल्लभोक्तमनुमानमाशङ्कते ।। **आत्मेति ।** धर्माणामिदानीमुपलभ्यमानतया बाधपरिहारार्थं कदाचिदित्युक्तम् । पर्यायेण ध्वंसस्य संसारदशायां सिद्धत्वेनार्थान्तरतानिवृत्त्यर्थमशेषग्रहणम् । तेन युगपदिति चात्र विवक्षितम् । सङ्ख्यापरिमाणादीनां मोक्षदशायामपि विद्यमानत्वेन बाधपरिहाराय विशेषपदम् । पीलुपाकपक्षे घटादिषु विशेषगुणैः सह ध्वंस्यमानेषु व्यभिचारनिवृत्त्यर्थं विभुत्वे सतीति हेतुविशेषणम् । ईश्वरे व्यभिचारनिवृत्त्यर्थं कार्यविशेषगुणवत्त्वादित्युक्तम् । दृष्टान्ते च शब्दव्यक्तिभेदमादायाशेषपदसार्थक्यमिति ध्येयम् । किमत्रात्ममात्रस्य पक्षत्वमभिमतं किंवेश्वरव्यतिरिक्तस्यात्मन इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ।। **सर्वेति ।** तद्गुणानां नित्यत्वादिति भावः ।। **असिद्धेश्चेति** । तद्गुणानामकार्यत्वेन विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वस्येश्वरात्मन्यभावादसिद्धेश्चेत्यर्थः । द्वितीयेऽपि किं जीवात्ममात्रं पक्ष इत्यभिप्रेतं नित्यसंसारिव्यतिरिक्तजीवा वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह ।। **जीवात्मेति** । नान्य इत्याह ।। **तदतिरिक्तेति ।। तत्रैवेति।** नित्यसंसा-

रिष्वेवेत्यर्थः । तत्र विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वसत्त्वेऽपि नित्यसंसारितया कदाचिद् ध्वस्ताशेषविशेषगुणवत्त्वाभावादिति भावः ॥ **विभुत्वाभावेनेति।** उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यधिकरणोक्तन्यायेनेति शेषः ॥ **आत्मत्वमिति** । तथा च किमत्रात्ममात्रस्य पक्षत्वं किंवेश्वरात्मव्यतिरिक्तजीवात्मनामित्यादि-विकल्पदोषोऽनवसरग्रस्त इति भावः । उक्तप्रतिज्ञायामपि । किं विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वमेव हेतुतयाऽभिमतं तदन्यद्वा किञ्चिदिति विकल्प-द्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **तथा सतीति** । आत्मत्वस्य विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वाभावादिति भावः । द्वितीयं शङ्कते ॥ **जाति-त्वमिति** ॥ **पूर्वानुमानेति** । जातित्वस्य हेतुत्वे हीदमनुमानान्तरमेव विवक्षितमोक्षसाधकतयोक्तं स्यात् । न चैतावताऽऽत्मा कदाचिद् ध्वस्ताशेष-विशेषगुणः । विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वादिति लीलावतीकारोक्तानुमानस्य जीवात्मनां विभुत्वाभावेनासिद्धिलक्षणो यो दोष उक्तस्तस्यापरि-हारेत्यर्थः । माऽस्त्वनेन पूर्वानुमानदोषपरिहारः । अनुमानान्तरमेवैतन्मोक्षसाधकमस्त्वित्यत आह ॥ **घटत्वादाविति** । तत्र जातित्वे सत्यपि कदाचिद् ध्वस्ताशेषविशेषगुणद्रव्यनिष्ठत्वरूपसाध्यस्यासत्त्वादिति भावः । यद्वा सन्ततित्वानुमाने दृष्टान्ते साध्यवैकल्यरूपो यो दोष उक्तस्तस्यात्राप-रिहारात् । अत्रानुमाने दृष्टान्तीकृतस्याकाशस्यावृत्तितया ध्वस्ताशेषविशेषगुणद्रव्यनिष्ठत्वाभावात्साध्यवैकल्यमित्यर्थः । न चात्राकाशत्वं दृष्टान्तः । तच्च कदाचिद् ध्वस्ताशेषविशेषगुणद्रव्यनिष्ठमिति न साध्यवैकल्यमिति वाच्यम् । तथाऽपि तस्याजातित्वेन साधनवैकल्यापरिहारादित्याशयात् । दृष्टान्तान्तरमेव क्रियत इति न तद्वैकल्यमित्यरुचेराह । घटत्वादावितीति योज्यम् । यद्वाऽऽत्मत्वस्य जातितायाः पूर्वं निरस्तत्वेनात्मत्वे जातित्व-रूपहेत्ववृत्त्या हेत्वसिद्धिरूपात्मपक्षकानुमानदोषस्यात्रानुमानेऽपि प्राप्तेरित्यर्थः । अथवा ध्वस्ता अशेषा विशेषा गुणा यस्येति द्रव्यस्य ध्वस्ताशेष-गुणवत्त्वमुक्तम् । तत्र विशेषगुणानामशेषाणां ध्वस्तत्वमिति कोऽर्थः । किं सर्वेऽपि विशेषगुणा ध्वस्ता भवन्तीति किंवा निःशेषतया ध्वस्ता भव-न्तीति । अथवा तत्र विशेषगुणान्तरानुत्पादेनेति । आद्ये सिद्धसाधनता । सर्वेषामप्यात्मविशेषगुणानां परेणानित्यतायाः स्वीकारात् । अत एव न द्वितीयः । न हि गुणाः सावयवा येन सशेषं ध्वस्ता भवन्तीति शङ्क्येत । न तृतीयः । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । महाप्रलयानन्तरमाका-शे पुनः शब्दान्तरोत्पादसम्भवात् । महाप्रलयानन्तरं पुनर्न सृष्टिरित्यस्य च मानाभावेनासिद्धेरिति । दुःखसन्ततेरात्यन्तिकोच्छेदसाधकपूर्वानुमानदोषाणा- ॥ ५२ ॥

मात्मत्वपक्षकानुमानेऽपि साम्यादित्यर्थः । पीलुपाकपक्षमाश्रित्याह ॥ **घटत्वादाविति** । यद्वा पूर्वानुमाने आत्मत्वपक्षकानुमाने ये दोषा उक्तास्तेषामप्यत्राप्यप-रिहारादित्यर्थः । तथा हि । आत्मत्वस्यानुगतत्वाभावेन प्रातिस्विकतया सर्वात्मत्वानां पक्षीकारे परमात्मत्वे बाधः । तद्व्यतिरिक्तजीवात्मत्वपक्षीकारे नित्यसंसा-र्यात्मत्वेषु बाधः । तद्व्यतिरिक्तजीवात्मत्वपक्षीकारे च नित्यसंसार्यात्मत्वेऽनैकान्त्यम् । अनेकसमवेतत्वरूपजातित्वस्यात्मत्वेऽभावादसिद्धेश्चेति । घटत्वादेर्ध्वस्ता-शेषविशेषगुणद्रव्यनिष्ठत्वाभावेऽप्यशेषविशेषगुणशून्यप्रथमक्षणावच्छिन्नघटादिनिष्ठत्वेन साध्यस्यापि सत्त्वान्न तत्र व्यभिचार इत्याशङ्कते ॥ **अशेषेति** । एव-मपि घटत्वादौ नानैकान्त्यपरिहारः । घटादेरशेषविशेषगुणशून्यद्रव्यत्वाभावेन तादृशद्रव्यनिष्ठत्वस्य घटत्वादावभावात् । न च प्रथमक्षणे घटादेर्निर्गुणस्यै-वोत्पत्तेर्नाशेषविशेषगुणशून्यत्वाभाव इति वाच्यम् । सगुणद्रव्यस्यैवोत्पत्त्या प्रथमक्षणे निर्गुणत्वस्यासम्मतेरित्याह ॥ **सगुणानामेवेति** ॥ **समर्थि-तत्वादिति** । कारणस्य गुणास्ते न भवेयुः कार्यगा अपीत्यादिना वैशेषिकपरीक्षायामिति शेषः ॥ **विभ्विति** । विभुत्वे सति यत्कार्यविशेषगुण-वत्त्ववृत्ति जातित्वादित्यर्थः । तथा च घटस्य विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वाभावान्न तादृशद्रव्यवृत्तिजातित्वं घटत्वस्येति न तत्र व्यभिचार इति भावः । अत्राप्यात्मत्वस्य विभुकार्यविशेषगुणवद्वृत्तिधर्मत्वेऽपि गुणवद्वृत्तिजातित्वाभावादसिद्धिरिति सत्येव दोषे दोषान्तरमाह ॥ **कार्येति** । विभुवृत्तिजातित्वादित्येतावतैव घटत्वादिजातौ व्यभिचारपरिहारादित्यर्थः । अस्तु तर्हि तत्त्यागेन विभुवृत्तिजातित्वमात्रं हेतुरित्यत आह ॥ **तत्त्या-गेऽपीति** । अर्थान्तरतामेवोपपादयति ॥ **अशेषेति** । एवञ्चात्मा कदाचिद् ध्वस्ताशेषविशेषगुण इति लीलावत्युक्तानुमानाभिप्रायमपि बो-ध्यम् । तथा चात्मा कदाचिद् ध्वस्ताशेषविशेषगुण इत्याद्यनुमानैरशेषविशेषगुणध्वंससिद्धावपि तन्मात्रस्य मोक्षत्वाभावादात्यन्तिकदुःख-निवृत्तिविशिष्टपरमानन्दावाप्तेरेव च मोक्षत्वात्तस्याश्चोक्तानुमानैरसिद्धत्वान्नानुमानेन मोक्षसिद्धिरिति भावः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । साङ्ख्य-नैयायिकाद्याश्च प्राहुर्मोक्षं तु निःसुखम् । इच्छाद्वेषप्रयत्नादेरपि सर्वात्मना लयमित्यादिना चतुर्थस्य द्वितीयपाद इति शेषः । एवं श्रीवल्लभाभिमतं मोक्षसाधकमनुमानं प्रदूष्य तद्दूषणातिदेशेनाधुनिकाभिमतं महाविद्यानुमानेन मोक्षसाधनमनूद्य दूषयति ॥ **एतेनेति** । देवदत्ताधर्मसमानकालं यद्दे-वदत्तगतं तस्य भावस्तत्त्वं तदनधिकरणं यो दुःखध्वंसस्तदधिकरणमिति साध्यार्थः । अत्र च यज्ञदत्तगतदुःखध्वंसस्य देवदत्तगताधर्मसमानकालत्वेन

तत्र तद्रूपविशेषणाभावायत्तविशिष्टाभावासम्भवेऽपि तस्य देवदत्तगतत्वाभावेन देवदत्तगतत्वरूपविशेष्याभावायत्तदेवदत्ताधर्मसमानकालदेवदत्तगतत्वरूपविशिष्टाभावाधिकरणतया दृष्टान्ते साध्यपर्यवसानम् । पक्षीभूतदेवदत्तगतदुःखध्वंसस्य देवदत्तगतत्वेन तत्र विशेष्याभावायत्तोक्तविशिष्टाभावासम्भवेऽपि हेतोः पक्षधर्मताबलात्पक्षे विशिष्टाभावः सिध्यन् देवदत्ताधर्मसमानकालत्वरूपविशेषणाभावायत्त एव वक्तव्य इति देवदत्ताधर्मेणासमानकालीनदुःखध्वंसरूपमोक्षसिद्धिः । न चान्त्यदुःखोत्पत्त्यनन्तरं तदुत्पादकाधर्मनाशेन तदसमानकालीनोपान्त्यदुःखध्वंसस्यापि मोक्षत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तस्यान्त्यदुःखोत्पत्तेः पूर्वं तदुत्पादकाधर्मसमानकालीनत्वस्यैव तत्र सत्त्वेन तदभावस्य तत्र विरुद्धतया वक्तुमशक्यत्वेनातिप्रसङ्गासम्भवादिति भावः । एतेनेत्यतिदेशमेव प्रपञ्चयति ॥ **अर्थान्तरेति** । आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिविशिष्टपरमानन्दावाप्तेरेव मोक्षत्वस्य चतुर्थ उपपादयिष्यमाणत्वेन केवलदुःखनिवृत्तिमात्रस्य तत्त्वाभावात् । उक्तविशिष्टव्यतिरेकिणा तदेकदेशदुःखनिवृत्तिमात्रसिद्धावप्युक्तरूपविशिष्टमोक्षस्वरूपासिद्धेरर्थान्तरत्वं स्यादित्यर्थः । केचित्त्वनेन देवदत्ताधर्मसमानकालदेवदत्तगतत्वानधिकरणदुःखध्वंसाधिकरणत्वसिद्धावपि गुणान्तरध्वंसासिद्ध्याऽर्थान्तरं तदर्थं देवदत्तधर्मसमानकालदेवदत्तगतत्वानधिकरणसुखध्वंसाधिकरणत्वस्यापि साधने तेन सुखध्वंससिद्धावपि दुःखादिध्वंसासिद्ध्याऽर्थान्तरमेव । अशेषविशेषगुणध्वंसस्य केनाप्यसिद्धेः । तत्तद्गुणाभावसिद्धावपि पर्यवसानगत्याऽशेषविशेषगुणध्वंसरूपमोक्षसिद्धिरिति चेन्न । तावन्मात्रस्य मोक्षाभावस्य चतुर्थे वक्ष्यमाणत्वेनाशेषविशेषगुणध्वंसस्य यथाकथञ्चित्सिद्धावपि मोक्षासिद्ध्याऽर्थान्तरापरिहारादित्यर्थ इत्याहुः ।

अ०—अस्ति मोक्षोऽपि धर्मेण यथार्थज्ञानतोऽपि च ॥ प्रामाण्यमनुमायाश्च जिनस्याप्तत्वसाधने ॥ तद्वाक्याद्धर्मसज्ज्ञानविज्ञप्तिर्भवतीति च ॥ धर्मोऽहिंसापरो नान्यो ज्ञानं पुद्गलदर्शनम् ॥ इति जैनाः कथं तत्स्यात्प्रमाणमनुमानतः ॥ विषयान्प्रति स्थितं ह्यक्षं प्रत्यक्षमिति गीयते ॥ प्रत्यक्षशब्दानुसारादनुमेति प्रकीर्तिता ॥ आसमन्ताद्गमयति धर्माधर्मौ परं पदम् ॥ यच्चाप्यतीन्द्रियं त्वन्यत्तेनासावागमः स्मृतः ॥ एतेन कारणेनैव तत्तन्मानत्वमिष्यते ॥ स्वरूपं हि तदेतेषामन्यथासिद्धिमानतः ॥

सु०—इदानीं जैनोक्तमोक्षसाधनं दूषयितुमनुवदति ॥ **अस्तीति** । यदिदं मोक्षास्तित्वं समर्थितं तत्साधिवति जैनाः प्राहुरिति सम्बन्धः । अङ्गीकृतश्चेन्मोक्षसद्भावस्तदा तत्साधनमपि किञ्चिदङ्गीकार्यमेव । तथा च का विप्रतिपत्तिरित्याशयवान्पृ-

च्छाति ॥ **अपीति** । किं तर्हीत्यर्थः । उत्तरमाह ॥ **धर्मेणेति** । लभ्यत इत्याहुः । अपिचावितरेतरसमुच्चये । यद्यपि मोक्षं तत्साधनं चाभ्युपयन्ति जैनास्तथाऽपि तद्विशेषे विप्रतिपद्यन्ते । यतः सम्यग्ज्ञानसम्यक्चारित्रसमुच्चयसाध्यं मोक्षमाहुरित्याशयः । सम्यग्दर्शनं यद्यपरोक्षज्ञानं तदा यथार्थग्रहणेनैव गृहीतम् । यदि च स्वसमयपरिपालनं तदा धर्मग्रहणेनेति पृथग्ग्रहणं व्यर्थमिति सूचयितुं द्वयोरेव ग्रहणम् । धर्मज्ञानसमुच्चयसाध्यत्वं मोक्षस्य कथञ्चिदस्माभिरप्यङ्गीक्रियते। अतो विप्रतिपत्त्यन्तरं दर्शयति॥ **प्रामाण्यमिति**। जिन आप्तोऽस्खलितवाक्त्वादित्याद्यनुमायाः । चशब्दाज्जिनदर्शिनां वाक्यस्य च । तद्वाक्याज्जिनवाक्यात् । इति च जैनाः प्राहुः । अनुमा (ना) द्यवगताप्तभावजिनवाक्यान्मोक्षसाधनसिद्धिमाहुः । न तु स्वतः प्रमाणाद्वेदादित्याशयः । मोक्षसाधनविषयां विप्रतिपत्तिं दर्शयितुमुपक्रम्य प्रमाणविप्रतिपत्तिप्रदर्शनमसङ्गतमिति चेन्न । साधनज्ञापकस्यापि साधनत्वात्। धर्मज्ञानस्वरूपेऽपि विप्रतिपत्तिं दर्शयति ॥ **धर्म इति** । अहिंसा परा प्रधानभूता यस्मिन्स तथोक्तः । एतदस्माकमपि सम्मतमित्यत उक्तमन्यो हिंसासहितो यज्ञादिर्न धर्म इति । आत्मविविक्तत्वादिरूपेण पुद्गलस्य देहस्य दर्शनम् । यद्वा पुद्गलस्यात्मनो देहादिविविक्ततया दर्शनम् । अत्रापि नान्यद्यत्सिद्धान्तिना विवक्षितमित्यनुवर्तते । दूषयति ॥ **कथमिति** । तज्जिनवाक्यमनुमानेन प्रमाणमिति प्रतिपत्तव्यं कथं स्यात् । अनुमानेन वाक्येन च जिनस्याप्तत्वमवधार्याप्तवाक्यत्वानुमानेन मोक्षसाधनं धर्मं ज्ञानं च प्रतिपादयतो जिनवाक्यस्य प्रामाण्यावधारणं यदुक्तं तन्नोपपद्यत इत्यर्थः । कुतो नोपपद्यत इत्यतो हेतुं वक्तुमुपोद्घातत्वेन प्रत्यक्षानुमानागमस्वरूपं क्रमेण तावदाह ॥ **विषयानिति** । विषयान्निर्दोषान्प्रति स्थितं तैः सन्निकृष्टमक्षमदुष्टमिन्द्रियम् । जातावेकवचनम् । यस्येन्द्रियस्य यो विषयोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगतस्तेनादोषेण सन्निकृष्टमदुष्टं तत्प्रत्यक्षमित्यर्थः । अनेन प्रादिसमासोऽयं नाव्ययीभाव इति सूचितम् । तथा सति प्रत्यक्षस्येति षष्ठी न श्रूयेत । यद्यपि प्रतिस्थितमक्षं प्रत्यक्षम् । तथाऽपि योग्यतया विषयाणां सम्बन्ध इति हिशब्देनाचष्टे । प्रत्यक्षशब्दानुसारात् । प्रत्यक्षागमानुसारेणैव मानत्वात् । अनुसरणं च तद्गृहीतधर्म्यादिमत्त्वं तदबाधिताप्रतिबद्धविषयत्वं च । प्रकी-

सु० टि० ॥ ५४ ॥

शे० चं० तृ०तृ० अ० २९

तिता ऽनुमेति शेषः । याऽनुमा प्रसिद्धा साऽस्मान्निमित्तादनुमेति प्रकीर्तिता । यद्यप्यनुस्मृता माऽनुमा तथाऽपि सामर्थ्यात्प्रत्यक्षादि-सम्बन्धः । अनुमानमूलाऽनुमाऽप्यन्ततः प्रत्यक्षादिमूलैवेत्युक्तं प्राक् । आ इत्यनुवादेन समन्तादिति व्याख्यानम् । सम्यक् चेत्यपि ग्राह्यम् । गमयाति ज्ञापयाति । करणे कर्तृत्वोपचारः । ग्रहवृदनिश्चिगमश्चेत्यकर्तरि कारके भावे वाऽपो विधानात् । अनुप्रमाण-विषयं चेदं व्याख्यानं ज्ञातव्यम् । यच्च धर्मादिभ्योऽन्यदतीन्द्रियमपि शब्दादननुमितं च। तुशब्दोऽवधारणे । तेनैवेति सम्बध्यते । यद्यप्या सम्यक् समन्तात्सर्वं गम्यतेऽनेनेत्यागमः । तथाऽपि प्रत्यक्षानुमानावगतेऽर्थे तस्य वैयर्थ्यादतीन्द्रियमपीत्युक्तम् । तस्य विवरणं धर्मेत्यादि । य आगमः प्रसिद्धोऽसौ । निर्वचनमात्रमेवैतत्प्रत्यक्षादिशब्दानाम् । न च निर्वचनलभ्योऽर्थोऽतिव्याप्तिपरि-हारेणावश्यम्भावीत्यस्ति नियमः । व्याघ्रपण्यादिष्वभावादिति न मन्तव्यमित्याशयवानाह ॥ **एतेनेति** । तत्तन्मानत्वं प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादित्वं प्रत्यक्षादिशब्दवाच्यत्वमिष्यते प्रामाणिकैः । प्रत्यक्षादिषु प्रत्यक्षादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमेवैतत् । न तु निर्वचनमात्र-लभ्योऽर्थ इत्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ **स्वरूपं हीति** । तन्निर्दोषविषयसन्निकृष्टनिर्दोषेन्द्रियत्वादिकमेतेषां प्रत्यक्षादीनां स्वरूपं लक्षणं हीत्यर्थः । लक्षणं हि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भवति । एतदपि कुत इत्यत आह ॥ **अन्यथेति** । अन्यथासिद्धश्च तन्मानं च । प्रकारान्तरेण प्रत्यक्षादिलक्षणानां निरूपयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । तथा चोक्तम् ।

टि०—इति·जैना इति व्यवहितेनास्यान्वयः । नैव मोक्ष इति प्राहुरिति पूर्ववाक्यात्प्राहुरित्यस्यानुवृत्तिं चाभिप्रेत्य वाक्यं व्याचष्टे ॥ **यदिदमिति** । साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासतामपेक्षितपूरणेन परिहरति ॥ **लभ्यत इतीति** ॥ **इतरेतरसमुच्चय इति** । यद्यपि परस्परसापेक्ष-तया यथार्थज्ञानधर्मयोरेककार्यजनकत्वादितरेतरयोग एवात्र युक्तः । न तु समुच्चयः । परस्परानिरपेक्षयोरेककार्यसम्बन्धे एव तत्प्रवृत्तेरत्र च तद-भावात् । तथाऽपि समुच्चयशब्दस्यात्रेतरेतरयोगपरत्वाददोष इति ध्येयम्। ननु सम्यग्ज्ञानसम्यक्चारित्र्ययोरिव सम्यग्दर्शनस्यापि मोक्षसाधनतया परेणाङ्गीकृतत्वेन तस्याप्यत्र वक्तव्यत्वात्तदनुक्त्वा द्वयोरेव परिगणने किं निमित्तमित्यत आह ॥ **सम्यगिति** ॥ **धर्मग्रहणेनेति** । गृहीतमिति

॥ ५४ ॥

वर्तते ॥ **कथञ्चिदिति** । सम्पूर्णानन्दाभिव्यक्तिरूपमोक्षैकदेशस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वस्य स्वसिद्धान्तत्वेऽपि दुःखनिवृत्तिरूपमोक्षस्य ज्ञानमात्र-साध्यतया समुच्चयसाध्यत्वं नास्तीत्यभिप्रायेण कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **जिनदर्शिनामिति** । जिनं साक्षात्कुर्वतामित्यर्थः ॥ **साधनज्ञापनस्या-पीति** । मोक्षसाधनभूतधर्मज्ञानज्ञापकस्यापीत्यर्थः ॥ **साधनत्वादिति** । साधनकोटिनिविष्टत्वादित्यर्थः । अहिंसापर इत्यस्यासमासत्वे पर इत्यस्य धर्म इत्यनेन सम्बन्धे भिन्नक्रमत्वं पर इत्यस्य पुलिङ्गतयाऽहिंसेति स्त्रीलिङ्गेन सम्बन्धानुपपत्तिः । समासत्वेऽप्यहिंसायाः पर इति पञ्चमीतत्पु-रुषे पञ्चमीति योगविभागाश्रयणं कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बाहुलकाश्रयणम् । परशब्दस्यान्यार्थत्वपक्षे नान्य इति निषेधानुपपत्तिः । उत्तमा-र्थत्वे च तस्य धर्मशब्दस्य साधारणत्वेन विशेष्याकाङ्क्षायां सप्तघटिकाभोजनादेरध्याहारेऽसदनुवादः । अहिंसाया एवोत्तमत्वस्य तत्सिद्धान्तत्वा-दित्यालोच्य बहुव्रीहिसमासं परशब्दस्य प्रधानार्थत्वं चाश्रित्य व्याख्याति ॥ **अहिंसेति** ॥ **पुद्गलस्य देहस्येति** । इदं च नवीनजैनमतमाश्रि-त्योक्तम् । जरज्जैनमतमाश्रित्याप्याह ॥ **यद्वेति** । ननु पुद्गलस्यात्मनो देहादिविविक्ततया दर्शनं ज्ञानमित्येतदस्माकमपि सम्मतमिति कथं विप्र-तिपत्तिसूचनमित्यत आह ॥ **अत्रापीति** ॥ **नान्यादिति** । अनेन नान्य इत्यत्रापि सम्बध्यते । अर्थवशाच्च लिङ्गव्यत्यय इत्युक्तं भवति । तात्प-र्यमाह ॥ **अनुमानेनेति** ॥ **हेतुं वक्तुमिति** । अतोऽनुमा कथं धर्मं पुद्गलं चापि दर्शयेदित्यादिनेति शेषः । अतिसामीप्यादिदोषयुक्तविषयैः स-न्निकृष्टस्याक्षस्यापि विषयसन्निकृष्टाक्षत्वेन प्रत्यक्षत्वापत्तिरित्यतो निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षमित्यादिग्रन्थान्तरानुसारेण निर्दोषत्वरूपविषयवि-शेषणस्यात्राभिप्रेतत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **निर्दोषानिति** । प्रतिस्थितत्वोक्तेस्तात्पर्यमाह ॥ **तैरिति** ॥ **अक्षमिति** । अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्ष-मिति वचनादिति भावः । विषयानित्यनेकत्वस्य विषयेषु श्रुतत्वात्तादृशविषयसन्निकृष्टत्वमेकस्येन्द्रियस्य कथमित्यतो नेदमेकवचनं व्यक्तिरूपार्थैक्य-विवक्षानिमित्तं येनोक्तानुपपत्तिः स्यात् । किन्तु जातिरूपार्थैक्यविवक्षानिमित्तमिति नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **जातावेकवचनमिति** । सूले विषयग्रहणस्यानर्थक्यमाशङ्क्याकाशादिसन्निकृष्टचक्षुरादिव्युदासार्थत्वान्न तदित्यभिप्रेत्य केवलान्वयित्वेन विषयत्वस्याकाशादिसाधारणत्वात्कथमनेन तद्व्यावृत्तिरित्यतोऽत्र विषयपदस्येन्द्रियविषयपरत्वेन विषयमात्रपरत्वाभावादिन्द्रियविषयत्वस्य चाकेवलान्वयित्वाद्युक्तमाकाशादिव्यावर्तकत्वमित्याशयेन

तथाऽपि चक्षुरादिना गन्धादिग्रहणप्रसङ्गो दुर्वार एवेत्यतो विषयपदस्य तत्तदिन्द्रियविषयपरत्वं नियामकोक्त्या कथयन्नेव लक्षणवाक्यार्थमाह ॥ **यस्येन्द्रियस्येत्यादि** । मूले विषयान्प्रति स्थितमक्षमित्युक्तरीत्या प्रत्यक्षशब्दनिर्वचनस्यानर्थक्यमाशङ्क्य प्रत्यक्षशब्दे प्रादिसमासत्वज्ञापनद्वाराऽव्ययीभावत्वनिवृत्तिसूचनार्थत्वान्न तदिति भावेन तन्निर्वचनप्रयोजनमाह ॥ **अनेनेति** । विषयान्प्रतीत्यादिप्रत्यक्षशब्दनिर्वचनेनेत्यर्थः ॥ **प्रादिसमास इति** । प्राचार्यः प्रान्तेवासीत्यादौ वृत्तिविषये गताद्यर्थे वर्तमानानां प्रादीनामगतित्वेऽपि कुगतिप्रादय इत्यत्र प्रादिग्रहणात् प्रथमान्तेनाचार्यादिपदेन प्रगत आचार्यः प्राचार्यः प्रकृष्टोऽन्तेवासी प्रान्तेवासीति समासवद्वृत्तिविषये गताद्यर्थ इत्यादिपदग्राह्यस्थितार्थे वर्तमानस्य प्रतिशब्दस्य गतित्वाभावेऽपि कुगतिप्रादय इत्यत्र प्रादिग्रहणात्प्रथमान्तेनाक्षशब्देन प्रतिस्थितमक्षं प्रत्यक्षमिति प्रादिसमास इत्यर्थः । प्रतिस्थितमित्युक्तिस्तु गताद्यर्थे वृत्तिमस्वपदविग्रहेण नित्यसमासत्वं च सूचयितुमिति द्रष्टव्यम् । न च प्रत्यक्षशब्देन प्रादिसमासोऽङ्गीकर्तुं शक्यते । तथा सति प्रत्यक्षशब्दस्यार्धपिप्पलीत्यादिवत्परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति परवल्लिङ्गताविधानेन नियतलिङ्गत्वापत्त्या प्रत्यक्षोऽर्थः प्रत्यक्षा बुद्धिः प्रत्यक्षं ज्ञानमित्यभिधेयलिङ्गत्वाभावापातादिति वाच्यम् । वार्तिककृता कात्यायनेन प्राप्तापन्नालंगतिपूर्वसमासेषु प्रतिषेध इति गतिसमासे परवल्लिङ्गताप्रतिषेधात् । गतिग्रहणस्यान्यस्यासम्भवेन प्राद्युपलक्षणताया आकरे स्थितत्वात्प्रादिसमासस्य परवल्लिङ्गत्वाभावेन विशेष्यनिघ्नतया निष्कौशाम्बिरित्यादिवदभिधेयलिङ्गत्वोपपत्तेः । न च प्रादिसमासे कर्मप्रवचनीयानां न समास इति कर्मप्रवचनीयस्य प्रतिशब्दस्य समासनिषेधात्कथमत्राक्षशब्देन प्रतिशब्दस्य प्रादिसमासः स्यादिति वाच्यम् । लक्षणेत्थम्भूताख्यानेत्यादिरूपकर्मप्रवचनीयत्वप्रयोजकस्यात्राभावेनाकर्मप्रवचनीयत्वात् प्रतिशब्दस्याक्षशब्देन समासोपपत्तेः । न चैवं विषयानिति विषयशब्दे द्वितीयानुपपत्तिः । कर्मप्रवचनीययोगाभावेन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्यनेन तदप्राप्तेर्लक्षणान्तरस्य चाभावादिति वाच्यम् । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चनेत्यादाविव उभसर्वतसोः कार्येत्यादिवार्तिककृदुक्तरीत्याऽकर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दयोगेऽपि द्वितीयाया उपपन्नत्वात् । एतच्च तद्वार्तिकव्याख्यानावसरे आकर एव स्पष्टम् । नन्वक्षस्याक्षस्य प्रतीति प्रत्यक्षामिति वात्स्यायनभाष्यकृदुक्तरीत्या विग्रहाश्रयणेनाव्ययीभावस्याप्यत्र वक्तुं शक्यत्वात्किं प्रादिसमासत्वाश्रयणेनेत्यतस्तथा सति प्रतिशब्दयोगे षष्ठ्या अविधानात् प्रति अक्षस्येति विग्रहेऽक्ष-

स्येति षष्ठ्या अश्रवणप्रसङ्गात् न तथाविग्रहाश्रयणेनाव्ययीभावत्वमङ्गीकर्तुं शक्यमित्याह ।। **तथा सतीति** । यद्वा नन्वक्षमक्षं प्रति वर्तत इति प्रत्यक्षमिति निर्वचनाश्रयणेन प्रत्यक्षशब्देऽव्ययीभावस्यापि सति सम्भवे परित्यागायोगान्न तन्निवृत्तिसूचकत्वं सम्भवतीत्यतस्तथा सत्युपकुम्भादिवन्नियतनपुंसकत्वेन विशेष्यनिघ्नत्वाभावापत्त्या प्रत्यक्षोऽर्थः प्रत्यक्षा बुद्धिरित्याद्यभिधेयलिङ्गता न स्यात् । इन्द्रियगुणकर्मसामान्येष्वतिव्याप्तिश्चेत्यादिदोषे सत्येव स्पष्टत्वाच्छिष्यैरेवोह्यतामिति भावेन तमुपेक्ष्य तत्पक्षे उद्योतकारवार्तिकोक्तं दोषमेवाह ।। **तथा सतीति** । अव्ययीभावत्व इत्यर्थः । प्रत्यक्षस्य लक्षणमाहेत्याद्यभियुक्तप्रयोगेष्विति शेषः । नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्या इति पञ्चम्या अमादेशनिषेधेऽपि तृतीयासप्तम्योर्बहुलमिति तृतीयासप्तम्योर्विकल्पेन तद्विधानेऽप्यन्यत्र नियमेनाम्विधानात्प्रत्यक्षमित्येव भाव्यत्वेन प्रत्यक्षस्येति षष्ठी न श्रूयतेत्यर्थः । यद्यपि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षाणीति प्रथमाद्वितीयाद्विवचनबहुवचने चतुर्थीषष्ठीद्विवचनबहुवचने च परीक्षकप्रयोगेषु श्रूयन्त इति तदश्रवणमप्यापादयितुं शक्यम् । तथाऽपि प्रत्यक्षस्येति प्रयोगस्य प्रायिकत्वात्तदश्रवणमेवापादितमिति द्रष्टव्यम् । नन्वनुसरणस्य चेतनधर्मत्वात्कथमचेतनस्यानुमानस्य तदुक्तिरित्यतोऽत्राभिमतमनुसरणं दर्शयति ।। **अनुसरणं चेति** । केचित्तु शब्दस्यापि स्वरूपस्वसहकारिशक्त्यादिग्राहकप्रत्यक्षशब्दानुसारिण एव प्रमाणत्वात्तत्रास्य लक्षणस्यातिव्याप्तिः स्यादित्यतः शब्दव्यावृत्तप्रत्यक्षाद्यनुसारित्वस्यैवात्रानुसरणपदेन विवक्षितत्वाददोष इत्याशयेन तदुपदर्शयत्यनुसरणं चेतीत्याहुः । विशेष्यानुक्तेः कथं केत्याकाङ्क्षापरिपूर्तिरत्रेत्यतोऽपेक्षितं पूरयति ।। **अनुमेति शेष इति** । या प्रत्यक्षानुसारादनुमेति प्रकीर्तिता साऽनुमेति यथास्थितवचनव्यक्तावाश्रीयमाणायामसिद्धस्यानुवादः सिद्धस्य विधानं भवतीत्यतोऽत्रान्यथावचनव्यक्तिमाह ।। **याऽनुमेति ।। अनुमानमूलाऽपीति** । या चक्षुरादिपक्षीकारेण प्रवृत्तेत्यर्थः ।। **प्रागिति** । व्याप्यस्यान्यस्य तौ पुनरित्यादिनेत्यर्थः । आसमन्तादित्यनयोरन्यतरवैयर्थ्यपरिहारायाह ।। **आ इत्यनुवादेनेति** । न केवलं समन्तादित्येव आ इत्यस्य व्याख्यानं किन्त्वन्यदपीत्याह ।। **सम्यक् चेत्यपीति** । आ इत्येतद्व्याख्यानतयेति शेषः । अत एव वक्ष्यति । आ सम्यक् समन्तादित्यादीति भावः । गमकत्वं नाम प्रापकत्वामिति प्रतीयते । तथा च नानेनागमलक्षणसूचनमुपपद्यतेत्यतो व्याचष्टे ।। **ज्ञापयतीति** । गमयतीति प्रत्ययोक्तं ज्ञापनकर्तृत्वमेव निर्वचनलभ्यं प्रवृत्तिनिमि-

त्तमागमशब्दस्येति प्रतीतिनिरासायाह ॥ **करण इति** । करणे कर्तृत्वोपचारेणैव युक्तम् । न तु निर्वचनलभ्यप्रवृत्तिनिमित्तकथनमेतदिति शेषः । न चोपचाराश्रयणमनर्थकम् । स्वातन्त्र्यज्ञापनार्थत्वात् । ननु निर्वचनलभ्यप्रवृत्तिनिमित्तकथनमेवैतत्किन्न स्यादित्यत आह ॥ **ग्रहेति** । अकर्तरि कारकेऽप्प्रत्ययविधानात् ज्ञापनकर्तृत्वं नागमशब्दनिर्वचनलभ्यं तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तामिति भावः । ननु यदि भावेऽप्यप्प्रत्ययो विधीयते तर्ह्यासमन्ताद्गमयतीति भाष्यकारीयव्याख्यानस्य न्यूनत्वं भावार्थानुसारेणाप्यागमशब्दार्थस्य वक्तव्यत्वादित्यत आह ॥ **अनुप्रमाणेति** । अनुप्रमाणप्रायपाठादिति भावः । आ इत्यस्य व्याख्यानं सम्यगिति समन्तादिति च । समन्तादित्यस्य विवरणं सर्वमिति । असावित्युक्तः कः कथं च तस्य सिद्धत्वं येनोद्देश्यता स्यादित्यतस्तत्परामर्शविषयं दर्शयन्नेव तस्योद्देश्यत्वोपयोगिनीं सिद्धतामाह ॥ **य आगमः प्रसिद्धोऽसाविति** । यद्वाऽसावित्यनेन परामृष्टव्यं दर्शयन्नेव तस्य परामर्शोपयोगिनीं बुद्धिस्थितां सूचयति ॥ **य आगम इत्यादि** ॥ **निर्वचनमात्रमेवेति** । न तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । (असाधारणरूपलक्षणः) ॥ **व्याघ्रेति** । (व्याघ्रपर्ण्यादिशब्दानामौषधादिषु रूढतयाऽवयवार्थानुस्यूतेरभावादिति भावः) । व्याघ्रपर्णीशब्द औषधविशेषवाचकः ॥ **लक्षणं हीति** । स्वरूपलक्षणं हीत्यर्थः । अन्यथासिद्धत्वस्य मानत्वविभाजकत्वेनाप्रसिद्धत्वेनान्यथासिद्धिरूपमानत इत्यर्थानुपपत्तेराह ॥ **प्रकारान्तरेणेति** । लक्षणानां स्वरूपलक्षणानाम् ॥ **तथा चोक्तामिति** । युक्तिपादे निर्दोषाक्षोद्भवं ह्यत्र प्रत्यक्षमित्यादिनेति शेषः ।

अ०—अतोऽनुमा कथं धर्मं पुद्गलं चापि दर्शयेत् ॥ स्वरूपे पुद्गलस्योक्ता दोषा आनन्दमेव च ॥ न मन्यते पुद्गलं स दुःखाभावः सुखं त्विति ॥ मात्रा भोगातिरेकेण सुखाधिक्यस्य दर्शनात् ॥ सुखस्याभावता केन न च स्यात्किं विपर्ययः ॥ यदि भावोऽपि कश्चित्स्यात्तस्यैवाभावता कुतः ॥ यदि सर्वेऽप्यभावाः स्युरन्योन्यमिति भावता ॥ अभावाभावतैव स्यात्किन्नश्छिन्नं तदा भवेत् ॥ भावत्वं विधिरूपत्वं निषेधत्वमभावता ॥ निषेधस्य निषेधोऽपि भाव एव बलाद्भवेत् ॥ प्रथमप्रतिपत्तिस्तु भावाभावनियामिका ॥

सु०—ततः किं यद्येवं प्रत्यक्षादिस्वरूपमित्यत आह ॥ अत इति । अनुमेत्यनुमानावगतप्रामाण्यं जिनवाक्यमुच्यते । चापिशब्दावितरेतरसमुच्चये । दर्शयेत्प्रतिपादयेत् । इदमुक्तं भवति । जिनवाक्याद्धर्मादिसिद्धिरिति वदता किं प्रमाणमुक्तं भवति । आगम इति चेन्न । सम्यक् प्रत्यक्षाद्यन (वग) धिगतार्थप्रतिपादकस्यैवागमत्वात् । जिनवाक्यस्य च तदसिद्धेः । जिनो हि प्रमाणेनार्थमुपलभ्य वाक्यं प्रणीतवानन्यथा वा । द्वितीये पौरुषेयस्य निर्मूलस्योन्मत्तवाक्यवत्सम्यक्त्वं दुर्लभम् । आद्ये प्रत्यक्षेणानुमानेन वाऽवगतौ तदनधिगतार्थताऽसम्भवः । वाक्यान्तरेण चेदन्धपरम्परापत्त्या पुनरसम्यक्त्वमेव । एतेन विमतं प्रमाणमाप्तवाक्यत्वात् । जिन आप्तोऽस्खलितवाक्त्वादित्यनुमानं जिनदर्शिनां वाक्यं च प्रत्युक्तम् । तथा हि । आप्तत्वविषयं वाक्यं तावन्निर्मूलं चेदसम्यगेव । वाक्यान्तरमूलत्वेऽपि तथा । न च प्रत्यक्षं मूलम् । विषयान्प्रति स्थितस्याक्षस्य प्रत्यक्षत्वात् । न चाप्तत्वरूपापरचित्तवृत्तिः परोक्षविषयतामश्नुते । अतोऽस्खलितवाक्त्वाद्यनुमानमूलमित्येव वक्तव्यम् । न चैतदनुमानम् । प्रत्यक्षाद्यनुसरणेनार्थगमकस्यानुमानत्वात् । न चैतत्प्रकृतेऽस्ति । आप्तवाक्यत्वादित्यस्य हि यथाश्रुतार्थत्वे क्वचिदाप्तस्य विप्रलम्भकस्याज्ञस्य वाक्ये व्यभिचारः । आप्तिमूलवाक्यत्वादित्यभिप्राये विशेषणासिद्धिः । तत्त्वज्ञानादिलक्षणा खल्वाप्तिः । तत्र धर्मादिविषयं तत्त्वज्ञानं तावन्न जिनस्य प्रत्यक्षजन्यम् । विषयान्प्रति स्थितस्याक्षस्य प्रत्यक्षत्वात् । धर्मादेश्चाक्षाविषयत्वात् । तथात्वे वाऽन्येषामपि तदधिगतिप्राप्तेः । अत एव नानुमानजन्यम् । वाक्यान्तराभ्युपगमे त्वन्धपरम्परैव । एवमविप्रलिप्साऽपि दुरधिगमा । अत एवाप्तत्वसाधकमनुमानं कालात्ययापदिष्टम् । आप्तेरुक्तविधया बाधितत्वात् । अन्येषामप्रत्यक्षेऽर्थेऽस्य प्रत्यक्षं प्रवर्तत इत्यतो न विरोध इति चेन्न । पुरुषत्वादिना सत्प्रतिपक्षत्वात् । अस्खलितवाक्त्वं च क्वचिद्वा प्रकृते वा सर्वत्र वा । नाद्यः । यः क्वचिदस्खलितवागसौ विषयविशेष आप्त इति व्याप्त्यभावात् । न द्वितीयः । निर्धारणोपायाभावात् । फलप्राप्त्यनुमेयं खल्वेतत् । अत एव न तृतीयोऽपि । यत्तु निःस्वेदत्वादिकं लिङ्गमुच्यते तत्तावत्सन्दिग्धासिद्धम् । औषधादिना सम्भवदन्यथासिद्धं च । न चायं मन्वादिवाक्येष्वपि प्रसङ्गः । अपौरुषेयतया मूलानपेक्षवेदमूलत्वात् । यद्वै किञ्चन मनुरवदत्तद्भेषजमित्यादिवेदेनैवाप्तत्वविनिश्चयाच्च । अतः प्रत्यक्षादीनामुक्तलक्षणत्वाज्जिनतद्दर्शितृप्रत्यक्षे परोपन्यस्तानुमाने जिनादिवाक्ये च तदभावादनुमानादिसिद्धाप्तभावाज्जिनवाक्याद्धर्मादिसिद्धिरित्यसदिति । न केवलं जिनस्यास्खलितवाक्त्वं निश्चायकाभावादसिद्धम् । किन्तु स्खलनदर्शनादपीत्याशयेनाह ॥ स्वरूप इति ।

विषयसप्तमीयम् । अपुद्गलशब्देन नञिवयुक्तन्यायेन पुद्गलाद्देहादन्यस्तत्सदृशश्चात्मोच्यते पुद्गलशब्देनैव वा । उक्ता एवं चात्मा कात्स्न्र्येमित्यादिना । अयमर्थः । जिनेनात्मस्वरूपं शरीरपरिमाणं रूपवच्चोक्तम् । तत्प्राग्दूषितमिति स्खलितवागसाविति । यद्यपि सप्तभङ्गिनयोऽपि तदुक्तो दूषितस्तथाऽपि मोक्षसाधनं यत्पुद्गलदर्शनमुक्तं तत्रैव स्खलनप्रदर्शनायेयमुक्तिः । नन्वेतदपि पूर्ववाक्येन सिद्धम् । सत्यम् । प्रपञ्चार्थ उत्तरप्रबन्ध इत्यदोषः । प्रकारान्तरेणात्मस्वरूपे जिनवचनस्खलनं दर्शयति ॥ आनन्द-मेवेति । अत्राप्यपुद्गलपुद्गलशब्दाभ्यामात्मोच्यते । तत्त्वविद आत्मानमानन्दमेवानन्देनात्यन्ताभिन्नं मन्यन्ते । स जिनस्तमानन्द-मेव न मन्यते । भिन्नत्वादिना सप्तप्रकारं ब्रवीति । तत्सप्तभङ्गिनयनिरासेन पुंस्त्वादिवदित्यात्मनः सुखाद्यत्यन्ताभेदसाधनेन च निरस्तम् । अतश्च स्खलितवागसाविति भावः । इतश्च तथेत्याह ॥ दुःखेति । तुशब्द आत्मव्यावृत्त्यर्थः । इतिशब्दो हेतौ । पूर्वे-णैव सम्बन्धः । यस्मादात्मा भावः । सुखं तु दुःखाभावः । न च विरुद्धस्वभावयोरत्यन्ताभेदो दृष्टः । तस्मादात्मा न सुखात्य-न्ताभिन्न इति जिनो ब्रूते । तच्चायुक्तमित्यतः स्खलितवागसौ । कुतस्तदयुक्तमित्यत आह ॥ मात्रेति । मीयन्त इति मात्राः शब्दाद्या विषयाः। भोगोऽनुभवः। उपलक्षणं चैतत् । विषयभोगाल्पत्वेन सुखाल्पत्वदर्शनत्वादित्यपि ग्राह्यम्। सुखं भावस्तारतम्यो-पेतत्वाद्दुःखादिवदिति प्रमाणविरुद्धत्वात्सुखस्य दुःखाभावत्ववचनमयुक्तमित्यर्थः । सुखस्य तारतम्योपेतत्वसमर्थनाय दर्शनादिति साक्षी तत्र प्रमाणत्वेन दर्शितः । यस्तु तत्रापि विप्रतिपन्नस्तं प्रत्यनिष्टप्रसङ्गं सूचयितुं मात्रा भोगातिरेकेणेत्युक्तम् । यदि सुखं निरतिशयं स्यात्तदा प्रेक्षावतां विषयभोगातिरेकोपादानं व्यर्थं स्यात् । दृश्यते च तदिति । ननु न सुखं तारतम्योपेतं किन्तु दुःखं भावभूतं तारतम्योपेतं तदभावश्च सुखम् । तद्यावद्यावन्निवर्तते तावत्तावत्सुखमिति प्रतीयते । न च प्रतियोगरूपोपाधिनिमित्ता तार-तम्योपलब्धिस्तात्त्विकं तदुपपादयितुमीष्टे । विषयभोगातिरेकोपादानं च दुःखातिरेकव्यावृत्त्यर्थम् । विषयभोगसाध्यत्वाद्दुःखाभाव-स्येत्यत आह ॥ सुखस्येति । भवेदेतत्प्रतीत्यादेरौपाधिकत्ववर्णनम् । यदि सुखस्याभावता प्रमाणेन सिद्धा स्यात् । सुखस्याभा-

वता केन न केनापि प्रमाणेन सिद्धेत्यर्थः । (अत्रत्यमूलस्य टीका (सुधा) अग्रेऽपि मुद्रिता द्रष्टव्या)

टि०—॥ **प्रत्यक्षादिस्वरूपमिति** । तत्स्वरूपलक्षणमित्यर्थः । नन्वतोऽनुमा कथं धर्ममित्यनुमानस्य धर्मादिज्ञापकत्वनिराकरणमनुपपन्नम् । अनुक्तोपालम्भत्वादनुमानाद्यवगताप्तभावजिनवाक्यस्यैव धर्मादिज्ञापकतायाः परेणाभ्युपगतत्वेनानुमानस्य तज्ज्ञापकतायाः परं प्रत्यसम्मतेरित्यतोऽत्रानुमापदस्यापि लक्षणया तादृशजिनवाक्यपरत्वान्नानुक्तोपालम्भप्रसङ्ग इत्याशयेनानुमापदतात्पर्यमाह ॥ **अनुमेतीति** । चापिशब्दयोरन्यतरेणैव समुच्चयसिद्धेरन्यतरवैय्यर्थ्यमित्याशङ्क्य न केवलं धर्मं न दर्शयेत्किन्तु पुद्गलं च । न केवलं पुद्गलं न दर्शयेत्किन्तु धर्ममपीति परस्परसमुच्चयार्थत्वान्नान्यतरवैय्यर्थ्यमित्याह ॥ **चापिशब्दाविति** । तथाऽपि जिनवाक्यस्य धर्मादिज्ञापकताया एव तेनोक्तत्वेन धर्मादिसाक्षात्कारजनकताया अनुक्तत्वाद्दर्शयेदित्यंशस्यानुक्तोपालम्भत्वमेवेत्यतस्तस्यापि प्रतिपादयेदित्यर्थकत्वान्न तदंशोऽपि तदित्याशयेनाह ॥ **प्रतिपादयेदिति** । नन्वनुमानाद्यवगतप्रभावजिनवाक्याद्धर्मादिसिद्धिः कुतो नोपपद्यतेत्यतोऽत्र हेतुं वक्तुं प्रत्यक्षादिस्वरूपनिरूपणमित्युक्तम् । तत्रातोऽनुमेत्यादिग्रन्थेनोक्तप्रतिज्ञायां को हेतुरुक्तो यदुपोद्घातत्वं प्रत्यक्षादिस्वरूपनिरूपणस्य स्यादित्यतोऽत्र प्रतिज्ञायामभिमतं हेतुं प्रत्यक्षादिनिरूपणस्य च तत्सिद्ध्यर्थचिन्तात्वं च दर्शयितुमाह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **तदसिद्धेरिति** । सम्यक् प्रत्यक्षाद्यनवगतार्थप्रतिपादकत्वासिद्धेरित्यर्थः । तदेव व्युत्पादयति ॥ **जिनो हीति** ॥ **प्रत्यक्षेणेनेति** । न च प्रत्यक्षादिना स्वयमर्थे ज्ञातेऽपि स्वं प्रति तन्मूलकवाक्यस्य प्रामाण्याभावादन्यान्प्रति चाज्ञातज्ञापकत्वान्नानधिगतार्थत्वम् । अन्यथा वाक्यमात्रस्य तदनधिगतार्थता न स्यादिति वाच्यम् । वाक्यबोध्यार्थस्य प्रत्यक्षाद्ययोग्यत्वे जिनस्यापि प्रत्यक्षादिना तज्ज्ञानसम्भवेन तन्मूलकवाक्यप्रयोगानुपपत्तेः प्रत्यक्षादियोग्यताया अवश्याश्रयणीयत्वात्तादृशस्य चार्थस्य जिनं प्रतीवान्यान्प्रत्यपि प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेवावगतिसम्भवात्तान्प्रति प्रत्यक्षाद्यवगतार्थबोधकजिनवाक्यस्यानधिगतार्थज्ञापकत्वानुपपत्तेरित्यभिप्रायात् ॥ **अन्धपरम्परापत्तेरिति** । अयमर्थः । शुक्लं क्षीरमित्यन्धेनोक्ते केनेदमवगतमिति स पृष्टो यदाऽन्धान्तरमेव मूलं विदिशति सोऽप्यन्धान्तरं तदा नैतद्वचः शौक्ल्ये प्रमाणं भवति । तादृगेव तद्धर्मादिप्रतिपादकजिनवाक्यस्येव तन्मूलकभूतपौरुषेयवाक्यस्यापि निर्मूलत्वस्योन्मत्तवाक्यवत्सम्यक्त्वानुपपत्त्या पौरुषेयवाक्यान्तरमात्रमूलकत्वापत्त्या न जिनवाक्यस्य

६

निदर्शयति

१०**

धर्मादिप्रमापकत्वासिद्धिरिति । नन्वस्खलितवाक्त्वाद्यनुमानेन जिनदर्शिनां वाक्येन च जिनस्याप्तत्वसिद्धयाऽऽप्तवाक्यत्वेन चागमप्रमाणत्वसिद्धेः कथं तस्यागमकर्तृत्वाभाव इत्यत आह ॥ **एतेनेति** । एतेनेति परामृष्टमर्थं दर्शयति ॥ **तथा हीति** ॥ **वाक्यमिति** । जिनदर्शिनामिति शेषः । जिनदर्शिनां वाक्यादाप्तत्वासिद्धिं वदन्प्रष्टव्यः । तत्किं निर्मूलमेव तन्निश्चायकतयाऽभिमतमुत समूलम् । समूलत्वेऽपि किं वाक्यान्तरमूलतयोत प्रत्यक्षमूलतया किंवाऽस्खलितवाक्त्वाद्यनुमानमूलतयेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **निर्मूलं चेति** । पौरुषेयवाक्यस्य निर्मूलस्योन्मत्तवाक्यवदसम्यक्त्वनियमादिति भावः । द्वितीयेऽप्याद्यं दूषयति ॥ **वाक्यान्तरेति** । पौरुषेयवाक्यान्तरेत्यर्थः ॥ **तथेति** । अन्धपरम्परापत्त्या पुनरसम्यक्त्वमेवेत्यर्थः । द्वितीयमुत्थाप्य दूषयति ॥ **न चेति** । तस्मात्तृतीयपक्ष एवाङ्गीकार्य इत्याह ॥ **अत इति** । अस्तु तर्ह्येतदनुमानमूलतयैव जिनदर्शिनां वाक्यस्य प्रामाण्यमित्यतो भवेदेतदेवं यद्येतदनुमानं स्यात्। न चैतदस्तीत्याशयेनानुमानलक्षणकथनपूर्वकं तदभावमुपपादयति॥ **न चैतदिति**। तत्कथमित्यतोऽत्र प्रत्यक्षाद्यनुसरणस्य तदबाधिताप्रतिबद्धविषयत्वरूपत्वात् प्रकृते चास्खलितवाक्त्वाद्यनुमानस्य तद्बाधितप्रतिबद्धविषयत्वान्नानुमानत्वमित्यभिप्रेत्य कथं बाधादीत्यतस्तत्रैव विशिष्यबाधादेर्व्युत्पादयितुं शक्यत्वेऽपि प्रामाण्यसाधकाप्तवाक्यत्वानुमानदूषणातिदेशेनास्खलितवाक्त्वानुमानदूषणे लाघवम् । एतेनेत्यादिना प्रतिज्ञातमाप्तवाक्यत्वानुमानस्याभासत्वं च सिद्धं भवतीति मन्वानस्तदेव प्रथमं निराकरोति ॥ **आप्तवाक्यत्वादित्यस्येति** । नन्वज्ञवाक्यस्य विप्रलम्भकवाक्यस्य चाप्तवाक्यत्वाभावान्न तत्र व्यभिचार इत्यतो विप्रलम्भकस्याज्ञस्य च क्वचिदाप्तत्वादस्त्येव तद्वाक्यस्याप्तसम्बन्धिवाक्यतेत्यभिप्रायेणोभयत्र हेतुवृत्तिमुपपादयितुं क्वचिदाप्तस्येत्युभयविशेषणं कृतम् ॥ **आप्तीति** । तथा च व्यभिचारपरिहारेऽपीति शेषः । तत्कथमित्यत आप्तिस्वरूपनिरूपणपूर्वकं तदसिद्धिं दर्शयन्नेव तन्मूलकत्वासिद्धिमुपपादयति ॥ **तत्त्वज्ञानादीति** । तथात्वे धर्मादेरपि प्रत्यक्षविषयत्वे ॥ **अन्येषामपीति** । तथा च प्रत्यक्षावगतार्थप्रतिपादकत्वेनानधिगतार्थत्वाभावाज्जिनवाक्यस्य वैयर्थ्यमेव स्यादिति भावः ॥ **अत एवेति** । अन्येषामप्यनुमानेनाधिगतिप्राप्तेरेवेत्यर्थः ॥ **दुरधिगमेति** । अयमर्थः । न तावत्प्रत्यक्षतस्तत्सिद्धिः । परचित्तवृत्तितया विप्रलम्भस्य परं प्रत्ययोग्यत्वेनायोग्यप्रतियोगिकतदभावस्याप्यप्रत्यक्षत्वात् । नाप्यनुमानात् । तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावात् । न च रागाद्यभाव एव लिङ्गम् । तद्र-

हितेष्वपि बुद्धादिष्वीश्वरावतारेषु तद्दर्शनात् । वीतरागाणामपि ज्ञानाङ्कुरसंरक्षणार्थं छलादिना प्रतिवादिप्रतारणस्य सर्वैरप्यङ्गीकृतत्वाच्च । नापि पौरुषेयवाक्यात् ॥ **अन्धपरम्पराप्रसङ्गादिति** ॥ **अन्येषामिति** । तथा च जिनस्य धर्मादिविषयं तत्त्वज्ञानं प्रत्यक्षजन्यमेवेति न कालात्ययापदिष्टत्वमिति भावः । एवमप्यविप्रलिप्सादिरूपाप्त्येकदेशस्य बाधितत्वमेवेति सत्येव दोषे दोषान्तरमाह ॥ **पुरुषत्वादिनेति** । जिनोऽनाप्तः पुरुषत्वाद्यज्ञदत्तवदिति भावः । बाधप्रतिरोधाभ्यां दूषितमनुमानं व्याप्त्यभावादिनाऽपि दूषयितुं विकल्पयति ॥ **अस्खलितवाक्त्वं चेति** ॥ **व्याप्त्यभावादिति** । विषयविशेषेऽनाप्तत्वेन सम्प्रतिपन्नेष्वपि क्वाचिदस्खलितवाक्त्वदर्शनादिति भावः ॥ **अत एवेति** । निर्धारणोपायाभावादेवेत्यर्थः । अस्खलितवाक्त्वादीत्यादिपदेन प्राक् सङ्गृहीतं लिङ्गमप्युत्थाप्य दूषयति ॥ **यत्त्विति** । (यः स्खलितवाक् चोरादिस्तद्देहे स्वेदादिकं दृश्यते । अयं तु स्वेदादिरहित इति तद्राहित्यं जिनस्यास्खलितवाक्त्वे लिङ्गमित्यर्थः) प्रतिज्ञायां हेतुं तादर्थ्यं च प्रत्यक्षादिस्वरूपनिरूपणस्य दर्शयन्नेवोक्तप्रतिज्ञां निगमयति ॥ **अत इति** । अस्खलितवाक्त्वस्यासिद्धेरुक्तत्वात्तदभिधायकोत्तरग्रन्थस्य वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याज्ञानासिद्धेरभिहितत्वेऽपि स्वरूपासिद्धेरनभिहितत्वान्न तदभिधायकोत्तरग्रन्थस्य वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य पूर्वोत्तरग्रन्थयोरर्थभेदं दर्शयन्नेव स्वरूपासिद्ध्यभिधायकतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **न केवलमिति** । स्वरूपस्य दोषोक्त्यधिकरणत्वासम्भवात्सप्तम्यनुपपत्तिमाशङ्क्याधिकरणत्वाभावेऽपि विषयताया विद्यमानत्वान्न तदर्थकसप्तम्यनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह ॥ **विषयेति** । ननु **एवं चात्मा कार्त्स्न्यं**मित्यत्रात्मनो देहपरिमाणत्वे दोषाणामुक्तत्वेऽपि पुद्गलशब्दवाच्यदेहस्य स्वरूपे तेषामनुक्तत्वात्तत्र दोषाणामुक्तत्वोक्तिरयुक्तेत्यतो भवेदेतदेवं यद्यत्र पुद्गलस्येति पदच्छेदेन देहपरता तस्याभिमता स्यात् । न चैवम् । किं तर्ह्यपुद्गलस्येति पदच्छेदेन तस्यात्मस्वरूपपरत्वमेव । तथा चात्मस्वरूपविषये दोषाणामुक्तताया एव लाभान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य कथमपुद्गलशब्दस्य पुद्गलान्यमात्रवाचकस्यात्मपरत्वमपीत्यतो न्यायेन तदुपपादयति ॥ **अपुद्गलशब्देनेति** । **नञिवयुक्तन्यायेनेति** । नञा युक्तमिवशब्देन च युक्तं पदं न तत्सदृशमात्रपरम् । नापि तदन्यमात्रपरम् । किन्तु स्ववाच्यान्यतत्सदृशपरमेव । अब्राह्मणमानयेत्यादौ ब्राह्मणसदृशस्य ब्राह्मणान्तरस्य वा ब्राह्मणभिन्नस्यापि विसदृशस्य घटादेर्वाऽप्रतीत्या ब्राह्मणभिन्नस्य तत्सदृशस्य शूद्रादेरेव च प्रतीत्या नञादियुक्तस्य पदस्य तादृशार्थपरताया व्युत्प-

त्वेनापुद्गलशब्देनापि पुद्गलशब्दवाच्यदेहभिन्नतत्सदृशात्मग्रहणं नानुपपन्नमिति भावः । एतच्च पुद्गलशब्दो देहपर इति नवीनजैनमतमाश्रित्योक्तम् । पुद्गलशब्दस्यात्मपरत्वमिति जरज्जैनमताश्रयणे पुद्गलो निरयं गिरन्निति प्रमाणानुसारिस्वमताश्रयणे च न किञ्चिदुक्तकुसृष्ट्याश्रयणमित्याशयेनाह ।। **पुद्गलशब्देनैव चेति** । नन्वेवं चात्मेत्यादिनाऽऽत्मनः शरीरपरिमाणत्वादिकमेव दूषितं न त्वात्मस्वरूपं तत्कथं स्वरूपे पुद्गलस्योक्ता दोषा इत्युक्तिरित्याशङ्कां परिहरन्नेव तत्फलमप्याह ॥ **अयमर्थ इति** । नन्वस्खलितवाक्त्वासिद्धिव्युत्पादनस्य तदुक्तसप्तभङ्गीनयस्य प्राग्दूषितत्वोक्त्याऽपि सिद्ध्या विशिष्यात्मस्वरूपविषयदोषोक्तिमात्रसाध्यत्वाभावाद्विशिष्यतत्कथनमनर्थकमित्याशङ्क्य प्रयोजनसद्भावान्न तदिति भावेनाह ॥ **यद्यपीति** । नन्वतोऽनुमा कथं धर्ममिति पूर्ववाक्य एव जिनवाक्यस्याप्रमाणत्वेन धर्मादिनिश्चायकत्वाभावस्योक्तत्वात्तदुक्तात्मस्वरूपस्याप्यसत्त्वस्य तत्रैव सिद्धतया स्वरूपासिद्धेरपि सिद्ध्या किं स्वरूपे पुद्गलस्योक्ता इत्याद्युत्तरग्रन्थेनेति भावेन शङ्कते॥ **नन्विति**॥ **अत्रापीति** । नवीनजरज्जैनस्वमतभेदेनेति शेषः ॥ **सप्तभङ्गिनयनिरासेनेति** । **नैकस्मिन्नसम्भवादिति** सूत्रोक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ **आत्मव्यावृत्त्यर्थ इति** । सुखमेवाभावो नात्मेति तुशब्दोऽवधारणार्थ इत्यर्थः । इतिशब्दोक्तमेतद्वाक्यार्थस्य हेतुत्वं दर्शयन्नेव पूर्वेण सम्बन्धमुपदर्शयति ।। **यस्मादिति** । मात्राशब्दस्यांशपरताया एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीत्यादौ दर्शनादत्रापि तत्परत्वभ्रमनिरासाय कर्मव्युत्पत्त्या विषयार्थतामाह ।। **मीयन्त इति** । भावार्थस्याभ्यवहारस्य शब्दादिविषयस्यासम्भवाद्भोगपदमनुभवपरतया व्याचष्टे ।। **भोगोऽनुभव इति** । ननु तथाऽपि कथमनेन वाक्येन सुखस्य दुःखाभावत्वोक्तेरयुक्तत्वसिद्धिरित्यत आह ।। **सुखमिति** । नन्वेवं भोगरूपतासाधकतया तारतम्यवत्त्वमात्रमेव वक्तव्यमिह भाष्ये तद्दर्शनोक्तिस्त्वप्रयोजनैव । कथञ्चित्सार्थक्येऽपि मात्राभोगातिरेकोक्तेर्न प्रयोजनं किञ्चिदित्यतस्तदुक्तेः क्रमेण प्रयोजनमाह ।। **सुखस्येति** । सूचितमनिष्टप्रसङ्गमेव प्रथयति ।। **यदीति** । निरतिशयं तारतम्यरहितम् । प्रसङ्गस्येष्टापादनतामाशङ्क्य परिहरति ।। **दृश्यते चेति** ।

अ०—न च पुद्गलविज्ञानं मोक्षदं भवति क्वचित् ॥ अस्वातन्त्र्यात्पुद्गलस्य ज्ञातोऽपि सुखदो न हि ॥ न हि दुःखिपरिज्ञानाद्दुःखित्वं विनिवर्तते ॥ यदि पुद्गलविज्ञानाददुःखी स्यात्कथञ्चन ॥ देहवानपि नादुःखी किं ज्ञानादुत्तरं सदा ॥

(मूलं ५६ पत्रे मुद्रितं द्रष्टव्यं)

सु०—एवमेव प्रतीत्यादेरौपाधिकत्ववर्णने बाधकमाह ॥ न चेति । यदि निर्निबन्धनमेव सुखतारतम्यदर्शनादेरौपाधिकत्वं कल्प्यते । तदा सुखं भावरूपं दुःखं तदभावः । तत्र तारतम्यदर्शनं प्रतियोगिसुखोपाधिनिमित्तम् । सुखनिवृत्त्यर्थानि चाहिकण्टकादीनीति परोक्तविपर्ययश्च किन्न स्यात् । स्यादेव । अतो द्वयोरप्यनुपलभ्यमानविशेषत्वात्स्वाभाविकतारतम्ययोर्भावत्वमङ्गीकर्तव्यमिति । सुखमभावो वस्तुत्वात्सम्मताभाववदिति प्रमाणसद्भावात्कथं सुखस्याभावता केनेत्युक्तमिति चेत् । किमेवं वादिनो मते कश्चिद्भावो विद्यते । उत सर्वेऽप्यभावाः । आद्ये दोषमाह॥ यदीति । वस्तुत्वेन सुखस्याभावतामनुमिमानस्य मते यदि कश्चित्पदार्थो भावोऽपि स्यात्। तर्हि तस्य सुखस्यैवाभावता कुतः। अपि तु भावत्वेनाङ्गीकृतस्यापि पदार्थस्याभावता स्यात्। अन्यथा वस्तुत्वस्य तत्र व्यभिचारापत्तेः । ननु सर्वेऽपि पदार्था अभावा भवन्त्येवेति नोक्तो दोषः । यद्यपि घटादीनामनादित्वाद्यापत्त्या प्राक् प्रध्वंसात्यन्ताभावत्वमनुपपन्नम् । तथाऽप्यन्योन्याभावत्वं युज्यत एव । घटे हि पटाद्यन्योन्याभावः प्रमाणसिद्धः । न चान्योन्याभावो धर्मिणोऽन्योऽस्ति । अतो घट एव पटाद्यन्योन्याभावः । एवं पटादयोऽपीति द्वितीयं शङ्कते ॥ यदि सर्वेऽपीति । सर्वेऽपि पदार्था अन्योन्याभावाः स्युरिति यदि मन्यस इत्यर्थः । उत्तरमाह ॥ भावतेति । तदेवं सर्वपदार्थानामन्योन्याभावत्वव्युत्पादनेन नोऽस्माकं किं छिन्नं भवेत् । न किमपि । कथम् । यतोऽभावाभावता भावतैव स्यात् । इदमुक्तं भवति । सुखस्य वस्तुत्वेन साध्यमानमभावत्वं किं प्रागभावादित्रयान्यतमत्वम् । अथवाऽन्योन्याभावत्वम् । उत सामान्यम् । आद्ये प्रागुक्तदोषापरिहारः । द्वितीयतृतीययोः सिद्धसाधनम् । अस्माभिरपि सुखादीनां सर्वपदार्थानामन्योन्याभावतास्वीकारात् । न च भावत्वाङ्गीकारविरोधः । सुखं हि स्वान्योन्याभावदुःखा (द्य) न्योन्याभावः । अभावाभावश्च भाव एव । एवम्भूतं चाभावत्वं सुखस्य नात्मस्वरूपतां विरुणद्धि । आत्मनोऽपि तथात्वादिति । अभावाभावता भावतैव स्यादित्युक्तम् । तदुपपादयितुं भावाभावस्वरूपं तावदाह ॥ भावत्वमिति । भावत्वं नाम विधिरूपत्वमभावत्वं नाम निषेधत्वमिति योजना । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तनिष्कर्षार्थे भावप्रत्ययः । अन्यथेन्द्रः

पुरन्दर इतिवत्स्यात् । ततः किमित्यत आह ॥ **निषेधस्येति** । यस्मादभावो नाम निषेधस्तस्मादभावस्याभाव इति निषेधस्यापि निषेध इत्युक्तं स्यात् । स च विधिरेव भवेत् । दर्शनबलात् । दृष्टो हि नेयङ्गवङ्गस्थानाविति निषेधस्यास्तीति निषेधो विधिः । वक्ष्यते चैतत् । विधिश्च भाव एवेत्युक्तम् । तस्मादभावाभावता भावतैवेति युक्तम् । एवं तर्हि द्रव्यादयो भावाः प्रागभावादयोऽ-
सु० टि० ॥ ६० ॥ भावा इत्यन्यत्रोक्तनियमो न स्यात् । घटस्यापि न पट इति निषेधरूपतायाः प्रागभावस्यापि प्रमेय इति विधिरूपतायाः दर्शनादि- त्यतः प्रागुक्तं स्मारयति ॥ **प्रथमेति** । कृतव्याख्यानमेतत् । एवं जिनस्य स्खलितवाक्त्वप्रदर्शनेन तदुक्तस्य मोक्षसाधनस्याप्रामाणिकत्वमुक्तम् । युक्तिविरुद्धत्वं च दर्शयन्नात्मज्ञानस्य यन्मोक्षसाधनत्वमुक्तं तत्किं साक्षादुतात्मप्रसादद्वारेति विकल्प्याद्यं तावन्निराकरोति ॥ **न चेति** । आत्मविज्ञानं मोक्षदं न भवति अचेतनत्वात्पटवादिति शेषः । अस्य व्याप्तिमुपपादयति ॥ **क्वचिदिति** । नेति वर्तते । मोक्षदमिति च । तच्च भावप्रधानम् । न हि क्वचिदप्यचेतने मोक्षदत्वं दृष्टम् । येन व्याप्तिर्न स्यात् । कर्मणस्तथात्वं निराकरिष्यते । ज्ञानं तु चैतन्यमेव न चेतनमिति प्रसिद्धमेव । आत्मा ज्ञातः प्रसन्नो मोक्षं ददातीति द्वितीयं दूषयति ॥ **अस्वातन्त्र्यादिति** । ज्ञात आत्माऽपि सुखदो मोक्षदो न भवति । कुतः पुद्गलस्यात्मनोऽस्वातन्त्र्यात् । हिशब्देन पटादौ व्याप्तिः स्फुटेति सूचयति । अस्वातन्त्र्यं चानुपदमेव ज्ञास्यते । आत्मनः सुखमात्रदानं नोपपद्यते । किमुतानन्तसुखमोक्षदानमिति सूचयितुं सुखद इत्युक्तम् । पक्षद्वयं हेत्वन्तरेण निराकरोति ॥ **न हीति** । आत्मज्ञानमात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिहेतुर्न भवति दुःखिज्ञानत्वाद्देवदत्तज्ञानवत् । जैनेनापि स्वात्मज्ञानमेव मोक्षसाधनमुच्यते नात्मज्ञानमात्रम् । ईश्वरज्ञाने व्यभिचारनिरासाय दुःखीत्युक्तम् । तस्यापि साक्षान्मोक्षसाधनत्वाभावविवक्षायां ज्ञानत्वादित्येव वक्तव्यम् । यद्वाऽऽत्मा दुःखं निवर्तयितुमशक्तः । दुःखित्वाद्यो यदनर्थवान्नासौ
तन्निवर्तने शक्तो यथा दरिद्रो दारिद्र्यनिवर्तने इति तात्पर्यार्थः । दुःखित्वोक्त्याऽस्वातन्त्र्यं समर्थितं स्वातन्त्र्ये हि जातु न दुःखी ॥ ६० ॥
भवेदिति । स्यादेतत् । नात्मज्ञानं देवदत्तो गामिव मोक्षं ददाति । किन्तु प्रकाशोऽन्धकारमिव विरोधाद्दुःखं निवर्तयति । तत्र

किमचैतन्यं करिष्यति । स्वात्मज्ञानमेव च स्वदुःखविरोधि नात्मज्ञानमात्रमिति द्वितीयहेतुरप्यप्रयोजक इत्याशङ्क्याह ॥ **यदीति** । कथञ्चन दुःखात्मज्ञानयोर्विरुद्धत्वेन । तर्हि ज्ञानादुत्तरकालं देहवानपि सदा निरन्तरमदुःखी किन्न स्यात् । स्यादेव । एतदुक्तं भवति । प्रकाशः खल्वन्धकारविरोधित्वात्तन्निवर्तयन्नुत्पत्त्यनन्तरमेव निवर्तयति न तु विलम्बेन । विलम्बे विरोधस्यैवानिर्वाहात् । तथाऽऽत्मतत्त्वज्ञानं यदि दुःखाद्यनर्थविरोधित्वात्तन्निवर्त्यात्मानं मुक्तं कुर्यात् । तर्हि जिनादयस्तत्त्वज्ञानसम्पन्ना ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमेव मुक्ताः स्युः । न चैवम् । देहादिमत्त्वेनोपलम्भात् । तथाविधानां च दुःखादेरवर्जनादिति । इष्टापत्तिनिरासाय सदेत्याद्युक्तम् । अयमत्र प्रयोगः । दुःखादिकमात्मतत्त्वज्ञानविरोधि न भवति बहुलं कालं तेन सह स्थितत्वात्सम्मतवदिति । किञ्चात्मतत्त्वज्ञानं न तावदामोक्षादेकम् । ज्ञानानां क्षणिकत्वदर्शनात् । तथा च यदनन्तरं मोक्षोऽभिलष्यते तज्जिनस्य चरमज्ञानं न मोक्षसाधनमात्मज्ञानत्वात्प्रथमादिज्ञानवत् । अन्यथा प्रथममेव मोक्षं साधयेदविशेषादिति ।

टि०—॥ **एवमेवेति** । सुखस्याभावतायाः प्रमाणेनासिद्धावपीत्यर्थः । आपादकस्यानुक्तेस्तदध्याहारपूर्वकं विपर्ययपर्यवसानमेव दर्शयति ॥ **यदीत्यादिना** । यदि भावोऽपीत्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्य सुखस्याभावतासाधकपरतया पराभिमतानुमानस्य व्यभिचारप्रदर्शनेनाभासतासूचनेन सुखस्याभावता केनेत्याक्षिप्तसुखाभावत्वप्रमाणाभावस्य समर्थनार्थत्वात् तद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्यानुमानदूषणपरतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं सुखस्याभावत्वसाधकप्रमाणशङ्कामुत्थापयति ॥ **सुखमिति** । नन्वेवमनुमिमानेन भावस्यैवानभ्युपगमान्न तत्र व्यभिचारोपदर्शकत्वमुत्तरग्रन्थस्येत्यतोऽत्राभावाभ्युपगमपक्ष एव व्यभिचारकथनान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य सम्भावितविकल्पद्वयं प्रदर्श्याद्यपक्षदूषणतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **किमेवमिति** ॥ **अनादित्वाद्यापत्तिरिति** । प्रागभावस्यानादित्वाद्घटादीनां प्रागभावत्वेऽनादित्वापत्तिः । ध्वंसस्य नित्यत्वाद्घटादीनां ध्वंसत्वे नित्यतापत्तिः । अत्यन्ताभावस्यानादिनित्यत्वाद्घटादीनां तत्त्वेऽनादिनित्यत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ **तथाऽप्यन्योन्याभावत्वमिति** । यद्यप्यत्यन्ताभावत्व इवान्योन्याभावत्वेऽपि घटादीनां नित्यत्वापत्तिरवर्जनीयैवात्यन्ताभावस्येवान्योन्याभावस्याप्यनादिनित्यत्वात् । अन्यथाऽनादिरनन्तः संसर्गाभावोऽत्यन्ताभाव इत्यत्यन्ता-

भावलक्षणे संसर्गपदानर्थक्यप्रसङ्गात् । तस्यान्योन्याभावमात्रव्यावर्तकत्वात्तद्व्यावर्तकत्वस्य चान्योन्याभावस्यानादिनित्यत्वा(भा)भावत्व एव सम्भवात् । अन्यथा तत एव तद्व्यावृत्तिसिद्धौ संसर्गपदस्य स्फुटमानर्थक्यम् । तथाऽप्यन्योन्याभावत्वं ध्वंसप्रतियोगिवृत्ति ध्वंसेतराव्याप्यवृत्त्यप्रतियोगिकप्रतियोगिसमानाधिकरणाभाववृत्तित्वात् । प्रागभावत्ववदित्यनुमानबलेन तदनित्यत्वाद्यभ्युपगन्तृवैशेषिकमतानुरोधेनेदमुक्तम् । यद्वा नित्यधर्मिकस्य तस्य नित्यत्वेऽप्यनित्यधर्मिकस्य तस्यानित्यतायाष्टीकाकृत्सम्मतत्वात् । अस्मद्रीत्याऽयं ग्रन्थः । न चैवं विनष्टयोर्घटपटयोरभेदापत्तिः । स्वरूपाभावेनैक्यरूपाभेदापादनानुपपत्तेः । अन्योन्याभावाभावापादने चेष्टापत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । भावताऽभावाभावतैव न त्वतिरिक्तेति भावताया अभावाभावतात्वावधारणस्याभावपक्षकभावत्वसाध्यकानुमाने सिद्धसाधनत्वोपपादकत्वेऽपि भावपक्षकाभावत्वसाध्यकानुमाने किन्नश्छिन्नं तदा भवेदित्युद्भावितसिद्धसाधनताऽनुपपादकत्वादभावाभावताया भावतात्वावधारणस्यैव तदुपपादकत्वात् । यथाश्रुतैवकारसम्बन्धमाश्रित्य भावताया अभावाभावतात्वावधारणस्य व्याख्यातुमशक्यत्वेन भिन्नक्रमतामाश्रित्याभावाभावताया भावतात्वावधारणपरतया(ऽ)भावताऽभावाभावतैव स्यादित्येतद्योजयति ॥ **यतोऽभावाभावता भावतैव स्यादिति** । ननु सुखमभावो वस्तुत्वादित्यनुमानेऽन्योन्याभावत्वस्यैव वा सामान्यस्यैव वा साध्यत्वे न निमित्तं किञ्चित् । तस्यैव साध्यत्वेऽपि न सिद्धसाधनं भावत्वाङ्गीकारविरोधेनान्योन्याभावतायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वात् । शक्यत्वे वाऽभावरूपत्वे सुखस्य नात्मनाऽत्यन्ताभेदः सम्भवति । विरुद्धस्वभावयोरपि सुखात्मनोरभेदे तादृशघटपटयोरपि तत्प्रसङ्गादित्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **प्रागुक्तेति** । अनादिनित्यत्वाद्यापत्तिरूपेत्यर्थः । ननु सुखस्य स्वान्योन्याभावदुःखान्योन्याभावरूपत्वेऽपि कथं भावत्वनिर्वाह इत्यत आह ॥ **अभावाभावश्चेति** ॥ **एवम्भूतं चेति** । स्वान्योन्याभावदुःखान्योन्याभावत्वादिरूपत्वमित्यर्थः ॥ **आत्मनोऽपीति** । तस्यापि स्वान्योन्याभावदुःखाद्यन्योन्याभावत्वादित्यर्थः । ननु भावत्वविधिरूपत्वयोर्निषेधत्वाभावत्वयोश्च पर्यायत्वात्कथं सहप्रयोग इत्यत आह ॥ **भावत्वं नामेति** । विधिरूपत्वं भावत्वशब्दवाच्यमित्यर्थः । एवं निषेधरूपत्वमभावत्वशब्दवाच्यमित्यर्थः । तथा च घटशब्दवाच्यः करीर इत्यादिवत्सहप्रयोगो युक्त इति भावः । ननु विधिरूपो भावो निषेधरूपोऽभाव इत्येतावतैव पूर्तेः किं भावप्रत्ययेनेत्यत आह ॥ **शब्देति** । यत्र घटादौ भावपदं प्रागभावादौ चाभावपदं वर्तते

प्र

तत्र विधिरूपत्वनिषेधरूपत्वलक्षणनिमित्तवशेनेति भावाभावपदप्रवृत्तिनिमित्तनिष्कर्षार्थमित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । भावप्रत्ययानुपादाने । यथा हीन्द्रः पुरन्दर इत्यादाविन्द्रत्वपुरन्दरत्वयोर्न पुरन्दरे इन्द्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं विज्ञायते । तथा विधिरूपत्वनिषेधरूपत्वयोर्न भावाभावशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं विज्ञायेतेति तज्ज्ञापनार्थं त्वप्रत्यय इत्यर्थः ॥ **अस्त्रीति विधिरिति** । स्त्रीशब्देन नदीसंज्ञानिषेधस्य निषेधे नदीसंज्ञा विधिरेव भवतीत्यर्थः ॥ **वक्ष्यते चैतदिति** । भावस्य निषेधेऽपीत्यादिना चतुर्थस्य प्रथम इति शेषः । नन्वस्त्रीति निषेधनिषेधस्य विधित्वदर्शनान्निषेधनिषेधरूपसुखस्य विधित्वप्राप्तावपि भावत्वाप्राप्तेः कथं भाव एवेति भावत्वावधारणमित्यत आह ॥ **विधिश्चेति** ॥ **उक्तमिति** । भावत्वं विधिरूपत्वमित्यत्रेति शेषः । ननु प्रथमप्रतिपत्तिषु निषेधविधिरूपत्वं भावाभावत्वमत्र हीत्यादिनाऽसदधिकरणे तथाऽपि प्रथमबुद्धेर्यो निषेधस्य गोचरः । सोऽभावो विधिबुद्धेस्तु गोचरः प्रथमं पर इत्यादिना वैशेषिकपरीक्षायामप्यस्यार्थस्य कथनादत्र पुनस्तत्कथने कथं न पौनरुक्त्यमित्यत उक्तं प्रागुक्तं स्मारयतीति ॥ **कृतेति** । प्रथमप्रतिपत्तिरित्यतः प्राक् विधिनिषेधरूपतयेति शेषः । भावाभावशब्दौ भावप्रधानौ घटादीनां विधिरूपतया प्रथमप्रतीतिर्भावत्वनियामिका । अयं घट इति विधिरूपेणैव प्रथमं तत्प्रतिभासात् । अनन्तरमेव न पट इति निषेधतया प्रतिभासात् भावत्वं तेषाम् । तथा निषेधतया प्रथमप्रतीतिः प्रागभावादीनामभावत्वनियामिका । नास्ति घट इत्येव प्रथमं निषेधतयैव तत्प्रतिभासात् । अनन्तरमेव च घटाभावोऽस्तीति विधितया प्रतीयमानत्वादिति युक्तिपादीयानुव्याख्यानव्याख्यानेनैवेदमपि व्याख्यातप्रायमित्यर्थः । हेत्वादेरनुक्तत्वान्न्यूनत्वमित्याशङ्क्य निश्चैतन्यादित्युत्तरग्रन्थानुरोधेन तल्लाभान्न तदित्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति ॥ **अचेतनत्वादित्यादि** ॥ **इति चेति** । वर्तत इति वर्तते ॥ **तच्चेति** । मोक्षदमित्येतन्मोक्षदत्वमिति भावप्रधानमित्यर्थः । नन्वचेतनस्य कर्मण एव मोक्षदत्वदर्शनात्कथमस्य व्याप्तिरित्यत आह ॥ **कर्मण इति** । तथात्वं मोक्षहेतुत्वम् ॥ **निराकरिष्यत इति** । कर्महेतुत्वमपि तु निश्चैतन्यादित्यादिनेति शेषः । तथा च न तत्र व्यभिचार इति भावः । ननु माऽस्तु व्यभिचारो ज्ञानस्य चेतनत्वादचेतनत्वं नास्तीति हेत्वसिद्धिस्तु स्यादेवेत्यत आह ॥ **ज्ञानं त्विति** । चैतन्यमेव चेतनधर्म एवेत्यर्थः ॥ **नेति** । तथा च नाचेतनत्वहेतोरसिद्धिरपीति भावः ॥ **अनुपदमेवेति** । न हीत्युत्तरवाक्य एव दुःखित्वकथनेनास्वातन्त्र्यं ज्ञास्यत इत्यर्थः । नन्वत्र स्वा-

निषेधो
हि
अ

त्मज्ञानमात्रस्य पक्षत्वात्तत्र च दुःखिज्ञानत्वानिश्चयात्सन्दिग्धासिद्धोऽयं हेतुरित्यत आह ॥ **जैनेनापीति** । तथा च स्वात्मनो दुःखादेः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तज्ज्ञाने दुःखिज्ञानत्वनिश्चयसम्भवान्न सन्दिग्धासिद्धिरिति भावः । यद्वा नन्वात्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं वदता देवदत्तात्मज्ञानस्यापि तत्त्वेन पक्षत्वाभ्युपगमात्कथं दुःखनिवृत्तिहेतुत्वाभावानुमाने तस्य दृष्टान्तीकरणमित्यत आह ॥ **जैनेनापीति** । अथवा ननु देवदत्तज्ञानमपि जैनमते देवदत्तीयात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिहेतुर्भवत्येवेत्यतः साध्यवैकल्यं दृष्टान्तस्येत्यत आह ॥ **जैनेनापीति** ॥ **नात्मज्ञानमिति** । न परात्मज्ञानमित्यर्थः । तथा च यज्ञदत्तीयं स्वात्मज्ञानं यज्ञदत्तीयात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिहेतुर्न भवति दुःखिज्ञानत्वात् यज्ञदत्तीयदेवदत्तविषयकज्ञानवदित्यनुमानस्यात्र विवक्षितत्वात् देवदत्तसमवेतज्ञानस्य दृष्टान्तत्वाभावान्न साध्यवैकल्यमित्याशयः । नन्वत्र साक्षान्मोक्षसाधनत्वस्य साध्यत्वादीश्वरज्ञानस्य च प्रसादद्वारा तत्साधनत्वेऽपि साक्षादसाधनत्वेन साध्यस्यापि तत्र सत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत आह ॥ **तस्यापीति** । आत्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं हेत्वन्तरेण निराकृत्यात्मनोऽपि तद्धेतुत्वं हेत्वन्तरेण निराकरोति ॥ **यद्वेति** । अनुमानद्वयेऽप्यप्रयोजकत्वमाशङ्कते ॥ **स्यादेतदिति** । तत्कथमित्यतोऽचेतनत्वानुमानस्याप्रयोजकत्वं तावदुपपादयति ॥ **नात्मज्ञानमिति**॥ **किमचैतन्यं करिष्यतीति** । तदविरोध एव तदनिवर्तकत्वे प्रयोजको न त्वचेतनत्वं तथा सति तत एव प्रकाशस्याप्यन्धकारानिवर्तकत्वप्रसङ्गादिति भावः । द्वितीयानुमानस्याप्यप्रयोजकत्वमुपपादयति ॥ **स्वात्मज्ञानमेवेति** ॥ **नात्मज्ञानमात्रमिति** । न परात्मविषयकं ज्ञानमपीत्यर्थः । ततश्च यज्ञदत्तसमवेतदेवदत्तविषयज्ञानस्य यज्ञदत्तगतदुःखाविरोधिताया एव तद्गतदुःखानिवर्तकत्वे प्रयोजकत्वेन दुःखिज्ञानत्वस्यातथात्वान्न तत्प्रयोजकमित्याशयः ॥ **निरन्तरमिति** । अव्यवधानेनेत्यर्थः । नन्वेतावताऽपि किमुपाधेर्दूषणमुक्तं भवतीत्यतःसाधनव्यापकत्वमेवेत्याह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **सदेत्याद्युक्तमिति** । आदिपदेन देहवानित्यस्य परिग्रहः । ज्ञानादुत्तरमदुःखी किन्न स्यात्स्यादेवेत्यत्रेष्टापत्तिवारणाय सदेत्युक्तम् ॥ **तदर्थस्त्वविलम्बेनेति** । तत्रापीष्टापत्तिवारणाय देहवानपीत्युक्तम् । न तु तर्कशरीरप्रविष्टतयेत्यर्थः । ॥ ६२ ॥

शे० वं० तृ० तृ० अ० २९

अ०—ईशकॢप्त्यनुसारेण स्यात्कालादीशवादिनः ॥ कर्महेतुत्वमपि तु निश्चैतन्यान्न हि क्वचित ॥ अशेषदुःखविलये नेदानीं कारणं यथा ॥ तथोत्तरं न चैव स्याद्दृष्टिपूर्वानुमा यतः ॥ शक्तस्यान्यस्य विज्ञानं तत्प्रीतिजनकं यदि ॥ तथैव बन्धहानिः स्यादिति किन्नाम दूषणम् ॥ स्वज्ञानाद्बन्धहानिस्तु दृश्यते कस्य कुत्रचित् ॥ अहिंसायाश्च धर्मत्वं केन मानेन गम्यते ॥ हिंसाया एव धर्मत्वमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम् ॥ धर्मस्य सुखहेतुत्वमपि केनावगम्यते ॥ हत्याया मोक्षहेतुत्वं कुतो मानान्निवार्यते ॥

सु०—ननु भवद्भिरीश्वरज्ञानं मोक्षसाधनमभ्युपेयते । तत्रापि समानमिदं दूषणमित्यत आह ॥ **ईशेति** । ईशवादिनो मम मते तदिच्छाविशेषानुसारेण कालात्कञ्चन कालमतिवाह्य मुक्तिः स्यात् । अयमभिसन्धिः । न वयमीश्वरज्ञानं मोक्षसाधनमाचक्ष्महे । किन्नाम प्रसन्नः परमेश्वर एव । ज्ञानं तु प्रसादसाधनत्वान्मोक्षसाधनमिति गीयते । स च चेतनः कामपि कालकल्पनां करोति । अस्मिन्समयेऽमुं मुक्तं करिष्यामीति । तत्कल्पनानुसारेण भवत्येवासौ मुक्त इति न कश्चिद्दोषः । यथा ब्राह्मणस्य विद्याचरणादिना प्रसन्नोऽपि प्रभुश्चेतसा कल्पयति * आगामिनि सूर्योपरागेऽस्मै गां दास्यामीति । स तदनुसारेण तस्माद्गां लभते तथैवेति । एवमात्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं निराकृत्य धर्मस्यापि तन्निराचष्टे ॥ **कर्मेति** । कर्मणो हेतुत्वं कर्महेतुत्वं मोक्षं प्रति । यद्वा कर्महेतुत्वमिति बहुव्रीहिः । मोक्षस्येति शेषः । तुशब्दोऽवधारणे । नैवेति सम्बन्धः । निश्चैतन्यात्कर्मणः । विमतं कर्म न मोक्षसाधनं भवति । अचेतनत्वात्पटवदित्यर्थः । व्याप्तिमुपपादयति ॥ **न हीति** । नेत्युभयत्र सम्बध्यते । न हि क्वचिदचेतने मोक्षसाधनत्वमावयोः सम्मतम् । येनात्र व्याप्तिर्न स्यादित्यर्थः । नन्वचेतनत्वेऽपि विशिष्टं कर्मेदं मोक्षसाधनं किन्न स्यादिति चेत् । किमामोक्षप्राप्तेः क्रियमाणमेकमेव कर्मोतानेकानि । नाद्यः । क्रियाणामनेकत्वदर्शनात् । प्रतिक्रियं कर्मोत्पत्तेः । एकत्वे च जातस्यैव जन्म वा क्रियाणां वैयर्थ्यं वा विरम्यव्यापारो वाऽऽपद्येत । अभ्युपगम्यैकत्वं बाधकमाह । **अशेषेति** । यथेदानीं प्रथमक्रियोत्तरकालं जातं कर्माशेषदुःखविलये मोक्षस्य कारणं न भवति । तथोत्तरकालं विवक्षितकालेऽपि मोक्षकारणं न स्यात् । कर्मत्वादिति शेषः । एकस्यापि कर्मणः कालभेदेन भेदात्पक्षसपक्षत्वं युज्यते । विपक्षे तूत्पत्त्यनन्तरमेव मोक्षं साधयेदविशेषादिति । द्वितीयेऽपि बाधकं प्रमाणमाह ॥ **अशेषेति** ।

अत्रेदानीमितीदानीन्तनी कर्मव्यक्तिरुच्यते । उत्तरमित्यन्तिमा । अन्यत्समानम् । न चान्तिमकर्मव्यतिरिक्तानां कर्मणां मोक्षसाधन-
त्वमस्ति । तथा सति तदनन्तरमेव मोक्षप्रसङ्गात् । न च पूर्वसहकृतस्यान्तिमस्य कर्मणो मोक्षसाधनत्वं वाच्यम् । इयत्ताभावेनानि-
यतकारणकत्वापत्तेः । न हि ज्ञानोदयानन्तरमियतैव कालेनेयन्त्येव कर्माणि कृत्वाऽपवृज्यत इति नियमः प्रमाणवान् । न च जैनैरि- शे० चं०
सु०टि० ॥६३॥ ष्यते । जिनानां विषमकालत्वाभ्युपगमात् । आभासोद्धारं करोति ॥ दृष्टीति । यस्मादियं दृष्टिपूर्वा प्रमाणगृहीतव्याप्त्यादिमती । तृ० तृ० अ० २९
ततोऽनुमा न त्वाभास इत्यर्थः । यदुक्तमीशक्लृप्त्यनुसारेणेति तदसत् । ज्ञानादीश्वरप्रसादस्ततो मुक्तिरित्यत्र प्रमाणाभावादिति
चेन्न । श्रुतेः सद्भावात् । तत्प्रामाण्यस्य साधितत्वात् । आभासानुद्धरन्नेव (वानु) चानुमानमप्याह ॥ दृष्टीति । शक्तस्यान्यस्य
विज्ञानं विशिष्टज्ञानं गुणोत्कर्षादिज्ञानमिति यावत् । तत्प्रीतिजनकमिति यद्यनुमीयते । यदि च तया तत्प्रीत्यैव बन्धहानिः स्यादि-
त्यनुमीयते । तदा किन्नाम दूषणम् । न किमपि । कुतः । यतो दृष्टिपूर्वा प्रमाणगृहीतव्याप्त्यादिमतीयमनुमेत्यर्थः । अर्थमात्रमिद-
मुक्तम् । एषा तु प्रयोगप्रक्रिया । संसारबन्धहानिः समर्थपुरुषान्तरप्रीतिनिबन्धना बन्धहानित्वात् राजप्रसादाधीनभृत्यनिगड-
बन्धहानिवत् । यश्चासौ पुरुषः स एवेश्वरः । विप्रतिपन्ना प्रीतिर्गुणोत्कर्षादिज्ञानजा । अनिजप्रीतित्वाद्राजप्रीतिवत् । कर्मादिना
भवन्नीश्वरप्रसादोऽपि गुणोत्कर्षादिज्ञाने सत्येवेति न दोषः । यद्वेश्वरविषयं गुणोत्कर्षादिज्ञानं तत्प्रीतिजनकं गुणोत्कर्षादिज्ञानत्वा-
त्सम्मतवत् । न चेश्वरासिद्ध्या दोषः । प्रथमानुमानेन तस्य सिद्धत्वात् । तदिदमुक्तं शक्तस्यान्यति । नन्वेतद्विपरीतमपि मयाऽ- स्ये
नुमीयते । ततः सत्प्रतिपक्षतेति चेत् । किं विमता बन्धहानिः स्वज्ञाननिबन्धनेत्यनुमीयते उत परप्रसादनिबन्धना न भवतीति । आद्ये
दोषमाह ॥ स्वज्ञानादिति । दृश्यत इत्येतत्काक्वा न दृश्यत इति व्याख्येयम् । तथा च व्याप्त्यभाव इति भावः । द्वितीये तु बन्ध- ॥ ६३ ॥
हानित्वादे राजप्रसादाधीननिगडबन्धहान्यादौ व्यभिचारः । परप्रसादनिरपेक्षैव काचिद्बन्धहानिर्दृश्यते । तत्र भवतामपि व्यभिचार
इति चेन्न । पक्षतुल्यत्वात् । सर्वाऽप्यनिष्टनिवृत्तिरीश्वरप्रसादाधीनेति हि तत्त्वविदां पन्थाः । यदुक्तं धर्मज्ञानयोर्मोक्षसाधनत्वे तदेव

मोक्षः स्यादिति तदसत् । कर्मणः प्रतिबन्धकस्य सद्भावात् । न हि प्रतिबन्धकवशात्कार्यमकुर्वाणो हेतुरहेतुर्भवति । अतिप्रसङ्गात् । अनेकविधं खलु कर्म । तत्र यद्यपि ज्ञानावरणादिकं ज्ञानादेव निवृत्तम् । तथाऽप्यायुरादिकारणमस्त्येवेति चेत् । स्यादिदं प्रतिबन्धकसद्भावकल्पनं यद्यहिंसादिरूपो धर्मः । शरीरपरिमाणत्वादिनाऽऽत्मज्ञानं च तत्त्वज्ञानम् । एते च धर्मज्ञाने मोक्षसाधने इत्येषोऽर्थः प्रमितो भवेत् । न चैवम् । एवमेव कल्पनेऽतिप्रसङ्ग इत्याशयवान्धर्मादिस्वरूपे तावत्प्रमाणं नास्तीत्याह ॥ अहिंसायाश्चेति । चशब्दो ज्ञानसङ्ग्रहार्थः । यद्वा सप्तघटिकाभोजनादिसमुच्चयार्थः । ज्ञानविशेषस्य चोपलक्षणम् । जिनवाक्येनावगम्यत इति चेन्न । तत्प्रामाण्यसाधकाभावस्योक्तत्वात् । सत्प्रतिपक्षं च जिनवाक्यमित्याह ॥ हिंसाया एवेति । अत्रापि पूर्ववदुपलक्षणं ज्ञातव्यम् । जिनवाक्यादहिंसाया धर्मत्वं प्रतिपन्नस्य भिन्नकाचार्येण हिंसाया एव धर्मत्वमित्युक्ते किमुत्तरं स्यान्न किमपि । तथा च न धर्मनिश्चयः स्यात् । भिन्नकाचार्यो नाप्त इति चेत् । जिनोऽपि कथमाप्तः । (सार्वज्ञगु) सर्वगुणोपेतत्वादिति चेत् । भिन्नकाचार्येऽपि तुल्यमेतत् । अप्रामाणिकास्तत्र ते गुणा इति चेत् । जिनेऽपि किं प्रमाणसिद्धाः । जिनदर्शिनां वचनेन तेषां तत्र सिद्धिरिति चेन्न । समानमन्यत्रापि । भिन्नकाचार्यदर्शिनो भ्रान्ताः प्रतारका वेति चेत् । जिनदर्शिनोऽपि कुतो न तथेति । इदानीं धर्मादेर्मोक्षसाधनत्वमप्यप्रामाणिकमित्याह । धर्मस्येति । सुखं मोक्षः । जिनवाक्येनावसीयत इति वदतः पूर्ववत्सत्प्रतिपक्षतेत्याह ॥ हत्याया इति । मोक्षहेतुत्वं केनचिदाचार्येणोक्तमिति शेषः । हनस्त चेत्यत्र सुपीति नानुवर्तते । ब्रह्महत्यादयस्तु षष्ठीसमासाः । अतो हत्येति साधुः । सन्ति खल्वक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्यादिश्रुतिमनुसृत्य हिंसात्मकस्य यागस्य मोक्षहेतुत्वं वदन्त इत्ययुक्तमेव जैनानां मोक्षसाधनमिति ॥ छ ॥

टि०—नन्वीश्वरज्ञानस्यापि दुःखाद्यनर्थविरोधित्वात्तन्निवर्तकत्वे उत्पत्त्यनन्तरमेतन्निवर्तकता स्यान्न तु विलम्बेन । विलम्बे विरोधस्यैवानिर्वाहात्तत्कथंञ्चन कालमतिवाह्य मुक्तिः स्यादित्यत आह ॥ अयमभिसन्धिरिति । ननु चात्र मोक्षस्याश्रुतत्वात्कथं कर्मणो मोक्षसाधनतानिरासक-

त्वमस्य वाक्यस्येत्यतस्तत्पूरयति ।। **मोक्षं प्रतीति ।** समासप्राबल्यात्तत्पुरुषाश्रयणे मोक्षं प्रतीति पदद्वयं पूर्णीयं भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ।।
यद्वेति । मोक्षस्यान्यपदार्थतालाभायापेक्षितं शेषमाह ।। **मोक्षस्येति शेष इति ।** तथा चैकस्यैव पदस्य पूरणादत्र लाघवमिति भावः ।। **निश्चैत-
न्यादिति ।** मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकमित्यादाविव चैतन्याभावो निश्चैतन्यं तस्मादित्यव्ययीभावसमासः । अपञ्चम्या इत्युक्तत्वान्निश्चैतन्यादिति
पञ्चमी युक्तेति भावः ।। **कर्मेति ।** धर्माधर्मरूपमदृष्टमेवात्र कर्मतया विवक्षितं न तु क्रियामात्रम् । अत एव धर्मस्यापीति पूर्वं धर्मपदं प्रयुक्तम् ।
अन्यथा कर्मणोऽपीत्येवावक्ष्यदिति ज्ञेयम् । कर्म न मोक्षसाधनमचेतनत्वाद्घटवदित्यत्र निवृत्तकर्मेतरत्वमुपाधिरित्याशङ्कते ।। **नन्विति ।। विशिष्ट-
मिति ।** निष्कामत्वादिना विशिष्टमित्यर्थः । न च पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वेन पक्षेतरत्वादनुपाधित्वम् । निवृत्तकर्मणो मोक्षसाधनतायाः प्रमाण-
सिद्धत्वेन तदभावसाधनस्य बाधितविषयत्वेनास्य बाधोन्नीतत्वादित्याशयात् । तर्कपराघातेन कर्मणो मोक्षहेतुताया न प्रमाणसिद्धत्वमिति न बाधो-
न्नीतत्वमित्याशयेन तर्कपराहतिमाह ।। **किमामोक्षप्राप्तेरिति ।** न चाङ्मर्यादावचन इति आङो मर्यादायां कर्मप्रवचनीयत्वस्मरणात्तस्य च पञ्चम्य-
पाङ्परिभिरिति कर्मप्रवचनीयाङ्योगे विहितपञ्चम्यन्तेन मोक्षप्राप्तिशब्देनाङ्मर्यादाभिविध्योरिति समासे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपूलोपेऽप-
विष्णु संसार इत्यादिवदामोक्षप्राप्तीत्येव भवितव्यम् । आ मोक्षप्राप्तेरिति पञ्चमी तु कथमिति वाच्यम्। विभाषेति महाविभाषाधिकारे आङ् मर्यादा-
भिविध्योरिति मर्यादार्थकस्याङो विकल्पेन पञ्चम्या समासविधानेन समासपक्षे आमोक्षप्राप्तीति रूपप्राप्तावपि तदभावपक्षे आ मोक्षप्राप्तेरिति वाक्य-
स्यापि सम्भवेन पञ्चमीश्रवणोपपत्तेरित्याशयात् ।। **क्रियमाणमिति ।** क्रियया निष्पाद्यमानमित्यर्थः ।। **क्रियाणामिति ।** अदृष्टजनकक्रियाणामि-
त्यर्थः । एकमेव कर्मोत्पद्यत इति वदन्प्रष्टव्यः । किं प्रथमादिक्रियाणां सर्वासामपि प्रत्येकं तत्कर्मजनकत्वमभिमतं किंवा प्रथमक्रियाया एव तज्जन-
कत्वं न तु द्वितीयादिक्रियाणामिति । किंवा चरमक्रियाव्यतिरिक्तसर्वकर्मणां चरमक्रियोत्पादनद्वारा तत्कर्मोत्पादकत्वमिति विकल्पान्मनासि निधाय ॥ ६४ ॥
क्रमेण पक्षत्रयं दूषयति ।। **एकत्वे चेत्यादिना ।** नन्वेकस्यैव कर्मणः कथं पक्षसपक्षभाव इत्यत आह ।। **एकस्यापीति ।** अविशेषाद्वित्यतःपरं
बाधकमिति शेषः ।। **अन्यत्समानमिति ।** शिष्टपदव्याख्यानं समानकालभेदात्पक्षसपक्षत्वव्युत्पादनं च पूर्ववद्द्रष्टव्यमित्यर्थः । अन्तिमा कर्मव्यक्तिर्न

मोक्षहेतुः कर्मव्यक्तित्वात्पूर्वकर्मव्यक्तिवदित्यनुमाने पूर्वकर्मव्यक्तेरपि मोक्षहेतुत्वाद्दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमित्याशङ्क्य परिहरति ।। **न चान्तिमेति ।।
इयत्ताभावेनेति ।** कर्मणामिति शेषः । ननु नानियतकारणकत्वमापाद्यते । ज्ञानोदयानन्तरमियतैव कालेनैतावन्त्येव कर्माणि कृत्वाऽपवृज्यते इति
नियमाङ्गीकारादित्यत आह ।। **न हीति ।** तथाऽपि प्रमाणाभावेनोक्तनियमासिद्धेरनियतकारणकत्वप्रसङ्गोऽवर्जनीय एवेति भावः । न केवल-
मयं नियमो न प्रमाणवानित्येतावतैवानियतकारणत्वानिस्तारः किन्तु जैनानामनिष्टत्वादपीत्याह ।। **न चेति ।** नापीत्यर्थः । यदि हि यावान्देवद-
त्तस्य ज्ञानोदयानन्तरं मोक्षार्थमपेक्षितः कालस्तावानेव यज्ञदत्तस्यापि मोक्षार्थमपेक्षितः स्यात्तदा यावता कालेन देवदत्तेन यावन्ति कर्माणि क्रियन्ते
तावता कालेन तावन्त्येव यज्ञदत्तेनापीति कर्मनियमः सम्भाव्येतापि । न चैतदस्ति । जैनैः सर्वेषामात्मनां ज्ञानोदयानन्तरं मोक्षस्य विषमकालताया
एवाभ्युपगतत्वेनोक्तकर्मनियमानुपपत्त्या नानियतकारणकत्वपरिहार इत्यर्थः । जिनस्यैकत्वेऽपि गीताभाष्योक्तरीत्या तच्छिष्याणामपि तच्छब्दवाच्य-
त्वात्तदभिप्रायेण जिनानामिति (कर्तृषष्ठी जिनदर्शनाभिज्ञैरित्यर्थः) बहुवचनमिति ध्येयम् ।। **यश्चासौ पुरुष इति ।** ईश्वरातिरिक्तस्य समर्थत्व-
विशेषणवैशिष्ट्यासम्भवादिति भावः । निजेषु पुत्रादिषु या प्रीतिस्तस्यामव्यभिचारायानिजेति विशेषणम् । एवं प्रीतिपक्षकगुणोत्कर्षज्ञानजनक-
त्वानुमाने कर्मादिजन्यभगवत्प्रीतौ साध्यसद्भावकथनेन व्यभिचारः परिहृतः । इदानीं तु तच्छङ्काशून्यमेव प्रयोगमाह ।। **यद्वेति ।। प्रथमानुमाने-
नेति ।** संसारबन्धहानिः समर्थपुरुषान्तरप्रीतिनिबन्धनेति पूर्वानुमानेनेत्यर्थः । ईश्वरं विनाऽन्यस्य सामर्थ्यविशेषणायोगादिति भावः ।। **काक्वेति ।**
ध्वनिविकारविशेषेणेत्यर्थः । काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरित्यभिधानादिति ध्येयम् । अत्र च कुत्र दृश्यते न कुत्रापीत्येवमा-
क्षेपशक्तेर्ध्विच्छब्देन प्रतिबद्धतया तत्परत्वानुपपत्तेः कुत्रचिदित्यस्य स्थलविशेषपरत्वमेव वाच्यम् । तथा च स्थलविशेषे न दृश्यत इत्यर्थस्य तेन
लाभेऽपि स्थलान्तरे दृश्यत इति शङ्का स्यादेव। एवं कस्येत्यस्यापि न कस्यापीत्येवमाक्षेपपरत्वेऽपि स्थलविशेषे न कस्यापि दृश्यत इत्यर्थपर्यवसानेऽ-
पि कुत्रापि न दृश्यत इत्यर्थलाभात्तदर्थं काक्वा व्याख्यानमाश्रितमित्यवगन्तव्यम् ।। **काचिदिति ।** औषधादिवशाज्जायमानेत्यर्थः । ननु ज्ञानादेव
विपर्ययरूपकर्मणो निवृत्तत्वान्न प्रतिबन्धकवशादपि कार्याभाव उपपादयितुं शक्यत इत्यत आह।। **अनेकेति ।** आदिपदेन दर्शनावरणीयादिपरिग्रहः

॥ **ज्ञानादेवेति** । सम्यग्ज्ञानात्संशयविपर्ययनिवृत्तेर्लोकसिद्धत्वात्सम्यग्ज्ञानं न मोक्षहेतुरिति विपर्ययरूपं ज्ञानावरणीयमार्हतदर्शनाभ्यासान्न मोक्ष इति विपर्ययरूपं दर्शनावरणीयं बहुषु तीर्थकारैरुपदर्शितेषु विप्रतिषिद्धेषु मुक्तमार्गेषु विशेषानवधारणरूपं मोहनीयं मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विघ्नकरं विज्ञानरूपमान्तरीयं च सम्यग्ज्ञानादेव निवृत्तमित्यर्थः। उक्तज्ञानानां कर्मत्वं चोर्ध्वगमनशीलस्य जीवस्य देहेऽवस्थितिहेतुत्वेनाधर्मलक्षणाक्रान्तत्वमभिप्रेत्य। स्थितिहेतुरधर्म इति स्थितिहेतुत्वस्यैव तन्मते तल्लक्षणत्वादिति भावः ॥ **सम्यग्ज्ञानाद्धीति** । कर्मनाशेन तस्याप्रतिबन्धकत्वेऽप्यघातिकर्मणोऽनिवृत्त्या तस्यैव प्रतिबन्धकत्वसम्भवाद्युक्तं कार्याभावस्य प्रतिबन्धकसद्भावनिबन्धनत्वमित्याशयेनाह ॥ **तथाऽपीति** । आयुरादीत्यादिपदेन गोत्रिकादिपरिग्रहः । आयुरादिकारणत्वं च शरीरसंस्थानतदभिमानतत्स्थितितत्प्रयुक्तसुखदुःखादिहेतुभूतत्वमित्यन्यत्र विस्तरः । नन्वत्र धर्मस्वरूपस्याप्रामाणिकत्वोक्तावपि परोक्तज्ञानस्य तदनुक्तेर्धर्मादिस्वरूपे प्रमाणाभावाभिधायकतया कथमस्यावतार इत्यतोऽत्र वाक्ये चशब्देन परोक्तज्ञानस्य सङ्गृहीतत्वेन तस्याप्यप्रामाणिकत्वप्रतिपादकत्वसिद्धेर्युक्तस्तथाऽवतार इत्याशयेनाह ॥ **चशब्द इति** । अहिंसाऽन्यस्य धर्मत्वसमुच्चायकतया प्रतीयमानस्याहिंसायाश्चेति चशब्दस्य भिन्नक्रमतया ज्ञानसमुच्चायकत्वं न स्वरसमित्यरुचेस्तदन्यस्य धर्मत्वसमुच्चायकतया तं व्याचष्टे ॥ **यद्वेति** ॥ **सप्तघटिकाभोजनादीति** । अत्र च सप्त च ता घटिकाश्चेति न विशेषणसमासः । दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामिति संज्ञायामेव तस्य नियमितत्वात्सप्तघटिकाशब्दस्य चासंज्ञात्वात् । किन्नाम घटिकासु भोजनं घटिकाभोजनं सप्तसु घटिकाभोजनं सप्तघटिकाभोजनमित्युभयत्रापि सप्तमीति योगविभागादेव समासः । सप्तत्वं तु सामर्थ्यादेव घटिकास्वन्वेति । साध्यो धर्मो यस्येति साध्यधर्मेति व्युत्पाद्य सन्दिग्धश्चासौ साध्यधर्मा चेति कर्मधारयेऽपि सन्दिग्धतायाः साध्यमात्रपर्यवसायित्वस्य नवरसरुचामित्यत्र नवत्वस्य रसेष्वेव पर्यवसानस्य लोकानां नाथो लोकनाथ इति लोकनाथपदं व्युत्पाद्य त्रयाणां लोकनाथ इति विगृह्य समासेऽपि त्रित्वस्य सामर्थ्यात्प्रसिद्धेश्च लोकेष्वेव पर्यवसानस्य च दर्शनादित्यवधेयम् । नन्वस्मिन्पक्षे चशब्दस्य स्वारस्यलाभेऽप्यनेन परोक्तज्ञानस्याप्रामाणिकत्वानाभिधानादुक्तावतारानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत्राहिंसापदस्य लक्षणया ज्ञानपरत्वस्याप्यभिमतत्वेन धर्ममात्रपरत्वाभावेन परोक्तधर्मज्ञानयोरप्रामाणिकत्वस्यानेनोक्तिलाभान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **ज्ञानविशेषस्येति** ॥ **उक्तत्वादिति** । आप्तवाक्यत्वस्य

तदसाधकताया अतोऽनुमा कथं धर्ममित्येतद्व्याख्यानावसर इति शेषः ॥ **उपलक्षणमिति** । ज्ञानविशेषस्येति शेषः ॥ **सुखं मोक्ष इति** । धर्मस्य सुखमात्रहेतुत्वमपि नोपपद्यते किमुतानन्तसुखमोक्षहेतुत्वमिति दर्शयितुं मूले मोक्षेत्यनुक्त्वा सुखेत्येवोक्तमिति भावः । ननु हत्येति कथम् । न च हन्तेर्ह-नस्त चेति क्यपि नकारस्य तकारे च सति हत्येति रूपनिष्पत्तिरिति वाच्यम् । वदः सुपि क्यप् चेत्यतः सुपीत्यस्य भुवो भाव इत्यस्य चात्रानु-वृत्त्याऽनुपसर्गे सुप्युपपदे सत्येवानेन भावे हन्तेः क्यप्प्रत्ययविधानेन प्रकृते च सुबन्तस्योपपदस्याभावादनेन क्यप्प्रत्ययस्यासम्भवादित्यत आह ॥ **हनस्तचेत्यत्रेति** ॥ **नानुवर्तत इति** । नानुवृत्तिः कार्या प्रयोजनाभावादित्याशयः । ननु ब्रह्महत्येत्यत्र समाससिद्धिरेव तत्प्रयोजनम् । तथा हि । अत्र हि उपपदमतिङिति उपपदसमासः कार्यः । तत्र सुपीत्यनुवृत्तौ सप्तमीनिर्दिष्टतया ब्रह्मण इत्यस्य तत्रोपपदं सप्तमीस्थमिति उपपदत्वप्राप्तस्योपप-दमतिङिति उपपदस्य ब्रह्मण इत्यस्यातिङन्तेन हत्याशब्देन समासोपपत्तावपि तदननुवृत्तौ सप्तम्यनिर्दिष्टतया ब्रह्मण इत्यस्योपपदत्वाभावेन तत्समासा-सम्भवादित्यत आह ॥ **ब्रह्महत्यादय इति** । नात्रोपपदमतिङित्यनेन नित्यसमासः किन्तु षष्ठीत्यनेन विहितो ब्रह्मणो हत्या ब्रह्महत्येति वैकल्पि-कषष्ठीसमास एव । अतो हनस्त चेत्यत्र सुपीत्यस्याननुवृत्तौ बाधकाभावादसत्यपि सुबन्ते उपपदे भावे क्यप्प्रत्यये हत्येति रूपनिष्पत्तिरप्रत्यूहेति भावः ॥ **सन्ति खल्वक्षय्यमितिं** । एतच्च वारुणप्रघासकर्मेषीमेषरूपपशुहिंसासद्भावमभ्युपेत्योक्तमिति भावः ॥ **शून्यध्यानेनेति** । चतुर्विधशू-न्यध्यानेनेत्यर्थः ।

अ०—न च शून्यपरिज्ञानाच्छून्यभावनयाऽपि च ॥ मोक्षः कथञ्चन भवेद्यदीदानीं कथं न सः ॥ परप्रसादनेच्छोऽस्तु विल-म्बो नाम युज्यते ॥ पुमिच्छाधीनता नो चेद्विलम्बः किं कृतो भवेत् ॥ अन्यत्रापि विलम्बोऽस्तु स्युरीशेच्छानिमित्ततः ॥ अन्यथा कारणं चेत्स्यात्किं कार्यं नोपजायते ॥ कारणे सति कार्यस्य भावः सुनियतोऽस्य हि ॥

सु०—अधुना बौद्धाभिमतं मोक्षसाधनं निराकुर्वाणः शून्यवाद्युक्तं तावदपाकरोति ॥ न चेति । शून्यमेव तत्त्वं समस्तं तत्राध्यस्तमिति परिज्ञानात् । तथैव शून्यभावनया शून्यध्यानेन । अपिचावन्योन्यसमुच्चये । मोक्षो न भवेदिति सम्बन्धः । कथ-

श्चनेत्यनेनेदमाचष्टे। शून्यपरिज्ञानादिकं मोक्षसाधनमित्यत्र प्रमाणाभावात्तयैव बन्धहानिः स्यादित्युक्तप्रमाणविरोधाच्चेति। यद्वा शून्य-
परिज्ञानादिकं किं स्वयमेव मोक्षं साधयति किंवा शून्यप्रसादजननेन । नाद्यः । अचेतनत्वात्पटवत् । न द्वितीयः । शून्यस्य प्रसाद-
गुणानङ्गीकारात् । अन्यथा शून्यत्वव्याघातादिति । स्यादेतत् । बन्धस्तावत्संवृतिनामकाज्ञाननिमित्तोऽध्यासः । संवृतिश्च विरो-
धिना शून्यज्ञानेन निवर्तते । ततस्तन्मूलो बन्धाध्यासोऽपीति किमचेतनत्वादिकं करिष्यति । न चैवम्भावनावैयर्थ्यम् । असम्भा-
वनाविपरीतभावनानिवृत्त्यर्थत्वादिति । मैवम् । बन्धस्याध्यस्ततया निरस्तत्वात्। अङ्गीकृत्य दोषमाह ॥ यदीति । शून्यपरिज्ञाना-
दित्यादिकं सर्वमनुवर्तते । शून्यज्ञानेन कथञ्चनेति शङ्कितरीत्या मोक्षो भवेदिति यद्युच्यते तर्हि स मोक्षः कथमिदानीं ज्ञानोदयान-
न्तरक्षणे न भवेत् । तदैव भवितव्यमित्याशयः । न हि प्रदीपस्य विरोध्यन्धकारनिवर्तने विलम्बोऽस्ति । अङ्गीक्रियन्ते च शून्य-
ज्ञानसमनन्तरमपि संसरन्तः पुरुषाः परेण । असम्भावनाविपरीतभावनासद्भावाद्विलम्ब इति चेत् । ते किं संवृतिकार्ये न वा ।
द्वितीये शून्यवदनिवृत्तिरेव । आद्ये संवृतौ निवृत्तायां कथं तदनिवृत्तिः । अन्यथा संवृत्यनिवृत्तिर्वा तदकार्यत्वमेतयोर्वा स्यात् । संवृ-
तेरनिवृत्तौ च कथं ज्ञानविरोधित्वम् । पश्चादपि कथं निवृत्तिः । ननु यथा भवन्मते ज्ञानोदयानन्तरमपि संसारावस्थानं तथाऽस्मन्म-
तेऽपि किन्न स्यादित्यतो वैषम्यमाह ॥ परेति । अनुष्ठितस्वकृत्यस्यापि तेन परप्रसादेनेच्छोस्तु फलावाप्तौ विलम्बो नाम युज्यते ।
लोके तथा दर्शनात् । मोक्षस्य पुरुषान्तरप्रसादाधीनता नो चेदास्थीयते केवलं शून्यज्ञानं बन्धविरोधित्वाद्बन्धं निवर्तयतीत्यङ्गी-
क्रियते तदा ज्ञानोदयानन्तरं मोक्षस्य विलम्बः किन्निबन्धनो भवेत् । प्रतिबन्धकत्वेन कल्प्यमानस्य संवृतिकार्यत्वेन ज्ञानविरोधि-
त्वात् । न हि प्रबोधानन्तरं स्वाप्नबन्धनिवृत्तेर्विलम्बोऽस्ति॥ परप्रसादानपेक्षेष्वपि कार्येषु विलम्बोऽस्ति । त्रिवृन्मूलाभ्यवहरणादौ
कृतेऽपि विरेचनादेर्विलम्बदर्शनात् । तत्कथमुच्यते पुमिच्छाधीनताभावे विलम्बो न भवेदिति । तत्राह ॥ अन्यत्रापीति ।
मोक्षादन्यत्र । एतावता कालेनेदं भवत्वितीशेच्छैव निमित्तं ततः । कुतोऽत्रेश्वरेच्छानिमित्तं कल्प्यत इत्यत आह ॥ अन्यथेति ।

ईश्वरेच्छाया अकल्पने कारणं स्याच्चेत्त्रिवृन्मूलादनादिमात्रं विरेकादेः कारणं यदि भवेत्तदा तस्य सद्भावात्कार्यं विरेकादिकं कस्मा-
न्नोपजायते । उपजायेतैव । कार्यानुदयेनैव सामग्रीवैकल्यं कल्प्यते । न (चादृष्टवै) च दृष्टस्य वैकल्यमत्रास्तीति परमेश्वरेच्छैव
कल्प्या । न च धर्मवैकल्यं कल्पयितुं युक्तम् । उत्तरकालमपि कार्यानुदयप्रसङ्गात् । न हि तन्मध्ये कश्चिद्धर्मोऽनुष्ठीयते । विद्यमान
एव प्रागलब्धवृत्तिर्धर्म इति चेत् । केयं वृत्तिर्नाम । किं कार्यकरणमुत सहकारिसाहित्यम् । नाद्यः । करणमेव कुतो नास्तीति
विचार्यमाणत्वात् । द्वितीये तदेव सहकारीश्वरेच्छैवोच्यते । औषधस्य शरीराशयव्याप्त्यभावात्कार्यानुदय इति चेन्न । तस्यापीश्वरे-
च्छामन्तरेणानुपपत्तेरिति । किञ्च मोक्षसाधनाभिमतानामपि मोक्षविलम्बे सामग्रीवैकल्यं वा प्रतिबन्धकसद्भावो वाऽन्यैर्वादिभिः
कथञ्चिच्छक्यते वक्तुम् । न तु बौद्धेनेत्याशयवानाह ॥ कारणे सतीति । अस्य बौद्धस्य मते कारणे सति कार्यस्योत्पादः सुनि-
यतो न त्वन्येषामिवाप्रतिबद्धकारणसामग्र्यां सत्याम् । समर्थस्य क्षेपायोगादिति तद्वचनादिति हिशब्दार्थः । अतः शून्यविज्ञाना-
दिकं न मोक्षसाधनमिति सिद्धम् ॥ छ ॥

टि०—॥ अन्योन्यसमुच्चय इति । इतरेतरयोग इत्यर्थः । शून्यपरिज्ञानशून्यभावनयोरन्योन्यसापेक्षयोरेव मोक्षरूपैककार्यसम्बन्धेन
समुच्चयप्रयोजकस्यान्योन्यनिरपेक्षयोरेककार्यसम्बन्धस्य प्रकृतेऽसत्त्वेनान्योन्यसमुच्चयस्य बाधितत्वादिति ज्ञेयम् । इदमित्यनेन परामृष्टमेव दर्शयति
॥ शून्यपरिज्ञानादिकमिति । अन्यदपि तत्परामृष्टं दर्शयति ॥ यद्वेति । इतीदमनेनाचष्ट इति सम्बन्धः ॥ न चैवमिति । शून्यज्ञानेनैव संवृ-
तिनाशसिद्ध्या तन्मूलकसम्बन्धाध्यासनिवृत्तिसिद्धेरिति भावः । असम्भावनाविपरीतभावनामोक्षरूपविलम्बहेतुनिवृत्त्यर्थत्वान्न शून्यभावनाया वैयर्थ्य-
मित्याशयेन परिहरति ॥ असम्भावनेति ॥ निरस्तत्वादिति । मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न प्रत्यक्षविरोधत इत्यादिनेति शेषः ॥ शङ्कितरी-
त्येति । शून्यज्ञानेन संवृतौ ध्वस्तायां तन्मूलो बन्धाध्यासोऽपि निवर्तत इति शङ्कितरीत्येत्यर्थः । कुतो मोक्षेण तदैव भाव्यमित्यतो विलम्बे हेत्व-
भावादित्यभिप्रेत्य हेत्वभावेऽपि विलम्बेऽतिप्रसङ्गमाह ॥ न हीति । अन्यथा प्रदीपेनापि विरोध्यन्धकारनिवर्तने विलम्बः स्यादविशेषादिति

भावः । ज्ञानोदयक्षणानन्तरमेव मोक्षापादनस्यानिष्टापादनतामुपपादयति ॥ **अङ्गीक्रियन्ते चेति** । ननु विलम्बहेतुभावाभावाभ्यां विशेषात्प्रसङ्ग-मूलभूताविशेषासिद्धेः प्रदीपस्य विरोध्यन्धकारनिवर्तने विलम्बाभावेऽपि शून्यज्ञानोदयानन्तरं मोक्षविलम्बो युज्यते इत्याशङ्कते ॥ **असम्भावनेति** ॥ **अनिवृत्तिरेवेति** । संवृतिकार्यत्वेऽसम्भावनाविपरीतभावनयोः संवृतिनिवर्तकशून्यज्ञाननिवर्त्यत्वसम्भवेऽपि तदकार्यत्वेन शून्यज्ञाननिवर्त्यत्वम् । अन्यथा तदकार्यशून्यस्यापि शून्यज्ञाननिवर्त्यत्वापातादविशेषादिति भावेनोक्तं शून्यवदिति ॥ **आद्य इति** । असम्भावनाविपरीतभावनयोः संवृ-तिकार्यत्वे शून्यज्ञानेन संवृतौ निवृत्तायामुपादाननिवृत्तावुपादेयनिवृत्तेरावश्यकत्वात्संवृतिकार्यस्यासम्भावनादेरपि निवृत्तत्वावश्यम्भावान्न तद्बलेन मोक्ष-विलम्ब इति भावः ॥ **अन्यथेति** । शून्यज्ञानासम्भावनाविपरीतभावनयोरनिवृत्ताविल्यर्थः । संवृतिनिवृत्तौ तत्कार्यभूतासम्भावनाविपरीतभावनयोर-निवृत्त्यनुपपत्त्या तदनिवृत्तिं वदता तदुपपादकत्वेन संवृत्यनिवृत्तेरवश्यं वाच्यत्वात्तदनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः । असम्भावनाद्यनिवृत्तौ संवृत्यनिवृत्तिः स्या-दित्येकं बाधकमुक्तम् । बाधकान्तरमप्याह ॥ **तदकार्यत्वमेतयोरिति** । तत्कार्यत्वे तन्निवृत्तौ तदनिवृत्त्यसम्भवेन तन्निवृत्तौ तदनिवृत्तेरसम्भाव-नादेः संवृत्यकार्यतामात्रनिबन्धनत्वेन संवृतौ निवृत्तायामप्यसम्भावनाद्यनिवृत्तिं वदताऽसम्भावनाविपरीतभावनयोः संवृत्यकार्यत्वमवश्यमभ्युपेयं स्या-दित्यर्थः । अस्तु तर्ह्यसम्भावनादिरूपमोक्षविलम्बहेत्वनिवृत्त्युपपादकतया शून्यज्ञानोदयानन्तरं संवृत्यनुवृत्तिर्वाऽसम्भावनादेः संवृत्यकार्यत्वं वेत्यतः संवृत्यनुवृत्तौ तावद्बाधकमाह ॥ **संवृतेरनिवृत्तौ चेति** । तथा च शून्यज्ञानस्य संवृत्यविरोधित्वान्न तन्निवर्तकत्वमिति संवृतिनिवृत्तिरूपमोक्षो न स्यादिति भावः । अकार्यत्वपक्षेऽप्यनिष्टमाह ॥ **पश्चादपीति** । संवृतितत्कार्ययोरेव शून्यज्ञानविरोधित्वेन तन्निवर्त्यत्वादकार्यत्वे चासम्भावनादेः सं-वृतितत्कार्ययोरन्यतरत्वाभावेन न ज्ञाननिवर्त्यत्वम् । न च निवर्तकान्तरं दृष्टमिष्टं वेति निवर्तकाभावान्न कदाऽपि निवृत्तिः स्यात् । ततश्च मोक्षप्र-तिबन्धकस्यासम्भावनादेः सार्वकालिकत्वान्न कदाऽपि मोक्षः स्यादित्यर्थः ॥ **तेनेति** । अनुष्ठितेन स्वकृत्येनेत्यर्थः । नन्वसम्भावनाविपरीतभावना-रूपमोक्षप्रतिबन्धकानिबन्धन एव मन्मते मोक्षविलम्बो भविष्यतीत्यत आह ॥ **प्रतिबन्धकत्वेनेति** । तथा चासम्भावनादेः संवृत्यकार्यत्वे पश्चादपि तदनिवृत्त्यापत्त्याऽनिर्मोक्षत्वप्रसङ्गेन संवृतिकार्यत्वावश्यम्भावाच्छून्यज्ञानाविरोधित्वास्थित्या विरोधित्वाच्छून्यज्ञानस्य संवृतिनिवर्तकत्ववदसम्भावनादि-

रूपतत्कार्यनिवर्तकत्वान्न तद्बलादपि मोक्षविलम्बः सम्भवतीति भावः । विरोधिनि शून्यज्ञाने विद्यमानेऽपि बन्धनिवृत्तौ विलम्बाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गं चाह ॥ **न हीति** । अन्यथा प्रबोधानन्तरं स्वाप्नबन्धनिवृत्तावपि विलम्बः स्यादिति भावः ॥ **अभ्यवहरणादाविति** । भक्षणादावित्यर्थः । ननु कार्यानुदयेन सामग्रीवैकल्यस्य कल्पनीयत्वप्रसिद्धावपि न तत्रोक्तविधेच्छायाः कल्पनीयता सम्भवति । दृष्टवैकल्यकल्पनयाऽदृष्टवैकल्यकल्पनया वा कार्यानुदयनिर्वाहादित्यतोऽदृष्टवैकल्यस्याकल्पनीयत्वे तावन्निमित्तमाह ॥ **न चेति** । दृष्टसाकल्यस्य प्रमितत्वान्न तद्वैकल्यं कल्पयितुं शक्यम् । अन्यथा प्रमाणबाधप्रसङ्गादिति भावः । माऽस्तु दृष्टवैकल्यात्कार्यानुदयोऽदृष्टवैकल्यात्तु भविष्यतीत्यत आह ॥ **न च धर्मेति** । ननु त्रिवृन्मूलाभ्यवहरणविरेकयोर्मध्य एव धर्मानुष्ठानान्न त्रिवृन्मूलाभ्यवहरणानन्तरं विरेकप्रसङ्गः । तदा धर्मरूपकारणवैकल्यात् । नाप्युत्तरकाले कार्यानुदयप्रसङ्गः । तदा निमित्तभूतधर्मसाद्गुण्यादित्यतो भवेदेतदेवं यदि तन्मध्ये धर्मोऽनुष्ठीयत इति स्यात् । न च तदस्तीत्याह ॥ **न हीति** । धर्मजनकतया सम्प्रतिपन्नक्रियानुष्ठानस्य प्रत्यक्षबाधितत्वान्न मध्ये धर्मानुष्ठानं वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ **प्रागलब्धवृत्तिरिति** । तथा च त्रिवृन्मूलाभ्यवहरणानन्तरं न विरेकप्रसङ्गः । नाप्युत्तरकालमपि कार्यानुदयप्रसङ्गः । तस्य लब्धवृत्तित्वेन कार्यकारणत्वसम्भवादिति भावः ॥ **करणमेवेति** । तत्र च कार्यकरणं नास्तीत्यस्यानुत्तरत्वादिति भावः ॥ **तस्यापीति** । अन्यथोत्तरत्रापि शरीराशय (शरीरस्थानविशेषेत्यर्थः । धातुविशेष इति यावत् ।) व्याप्त्यभावापत्त्या कार्यानुदयप्रसङ्गादिति भावः ॥ **कथञ्चिदिति** । जैनादिमते प्राप्तसाधनाभिमतानां प्रतिबन्धकादिसद्भावात्तत्प्रयुक्तमोक्षविलम्बयोर्दूषितत्वात्कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **समर्थस्येति** । कार्योत्पादनसमर्थस्य क्षेपो विक्षेपो विलम्बस्तस्यायोगादित्यर्थः ।

अ०—**विज्ञानवादिनश्चैव विज्ञानाद्वैतवेदनात् ॥ विज्ञानभावनाच्चैव मोक्षो न घटते क्वचित् ॥ अन्तर्ज्ञानस्य बाह्ये च क्षणिकत्वस्य वेदनात् ॥ भावनाच्चोक्तमार्गेण मानाभावान्न मुच्यते ॥**

सु०—विज्ञानवाद्युक्तं मोक्षसाधनं दूषयति ॥ **विज्ञानेति** । द्वितैव द्वैतम् । स्वार्थिकोऽण् । न द्वैतमद्वैतम् । विज्ञानस्याद्वैतं विज्ञानाद्वैतम् । विज्ञानमेकमेव तत्त्वं न ततोऽन्यदस्तीति वेदनात् । विज्ञानभावनात् विज्ञानाद्वैतध्यानात् । आद्यश्चशब्दो वादिसमुच्चये । द्वितीयः

साधनसमुच्चये। एवशब्दो नैव घटत इत्याद्यः सम्बध्यते । द्वितीयस्तु साधननियमार्थः। विज्ञानवादिन इति तेनै (ताभ्यां) वताभ्यां साधनाभ्यां भवतीति प्रतिपादितः। सामर्थ्याद्विज्ञानाद्वैतवेदनादिकं विज्ञानवादिनोक्तं मोक्षसाधनं नैवोपपद्यत इत्यर्थः। यद्वा विज्ञानवादिन इति तेन प्रतिपादिताद्विज्ञानाद्वैतवेदनादिकान्मोक्षो नैव घटते नैव सम्पद्यत इति योजना । कुत इत्यतः पूर्वोक्तं सर्वं स्मारयितुं क्वचित्काले ह्यसौ न तु ज्ञानोदयोत्तरकाल एव भवतीत्युक्तम् । वैभाषिकसौत्रान्तिकाभिमतं मोक्षसाधनं पराचष्टे ॥ अन्तरिति । शरीरान्तःस्थितस्य ज्ञानस्य । उपलक्षणमेतत् । विज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराणां बाह्ये स्थितस्य रूपस्य च यत्क्षणिकत्वं तस्य वेदनात् । उक्तमार्गेण क्षणिकत्वेन । न मुच्यते पुरुषः । कुतोऽत्रार्थे मानाभावात् । ·अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशादयो दोषाः स्फुटा एवेति नोक्ताः ॥ छ ॥

टि०—॥ द्वितवेति । द्वयोर्भावो द्विता भेद इत्यर्थः ॥ स्वार्थिक इति । द्विताशब्दात्प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकेऽण्प्रत्यये कृते णित्त्वादादिवृद्धौ यस्येति चेत्याकारलोपे द्वैतशब्दनिष्पत्तिरिति भावः ॥ वादिसमुच्चय इति । न केवलं शून्यवादिनः किन्तु विज्ञानवादिनश्चेति वादिसमुच्चय आद्यश्चशब्द इत्यर्थः ॥ साधनसमुच्चय इति । अत्र समुच्चयपदमितरेतरयोगपरं ज्ञेयम् । विज्ञानाद्वैतवेदनविज्ञानाद्वैतध्यानरूपसाधनयोः परस्परापेक्षयोरेव मोक्षरूपैककार्यसम्बन्धादितरेतरयोगे द्वितीयश्चशब्द इत्यर्थः ॥ साधननियमार्थ इति । विज्ञानाद्वैतवेदनादिकमेव मोक्षसाधनं नान्यादिति मोक्षसाधननियमार्थ इत्यर्थः ॥ तेनेति । अनेन विज्ञानवादिन इति षष्ठी व्यत्ययेन तृतीयार्थ इत्युक्तं भवति । भवतीति प्रतिपादित इति शेषपूरणेनान्वयदोषः परिहृतो भवति । तत्तद्वाद्युक्तमोक्षसाधननिरासप्रस्तावे विज्ञानवाद्युक्तमोक्षसाधनस्यैवानुपपन्नताया वक्तव्यत्वान्मोक्षानुपपन्नत्वोक्तिरसङ्गतेत्यतस्तथोक्तेस्तात्पर्यमाह ॥ सामर्थ्यादिति । अस्मिन्पक्षे सामर्थ्यादिकमाश्रयणीयं भवतीत्यपरितोषात्तदुक्तसाधननिषेधकतया वाक्ययोजनामाह ॥ यद्वेति ॥ सर्वं स्मारयितुमिति । अयमाशयः । यदि विज्ञानाद्वैतवेदनान्मोक्षो भवतीत्युच्यते तर्हि ज्ञानोदयानन्तरमेव मोक्षप्रसक्त्या तत्र विलम्बाभावप्रसङ्गात् । प्रदीपस्य विरोध्यन्धकारनिवर्तने विलम्बादर्शनात् । अङ्गीक्रियन्ते च विज्ञानाद्वैतवेदनानन्तरं संसरन्तः

पुरुषाः परेण । असम्भावनाविपरीतभावनासद्भावात् विलम्ब इति चेत् । ते किं संवृतिकार्ये न वा । नेति पक्षे विज्ञानवदनिवृत्त्यापत्त्याऽनिर्मोक्षत्वप्रसङ्गः । आद्ये संसृतौ निवृत्तायां कथं तदनिवृत्तिरन्यथा संवृत्यनिवृत्तिर्वा तदकार्यत्वमेतयोर्वा स्यात् । संवृत्यनिवृत्तौ च कथं ज्ञानविरोधित्वं पश्चादपि कथं तदनिवृत्तिरित्यादिकं सर्वं स्मारयितुं क्वचिदित्येकदेशमात्रोत्कीर्तनं कृतमिति । विज्ञानस्येव वेदना संज्ञा संस्काराणामपि शरीरान्तःस्थितत्वाविशेषात्क्षणिकत्वेन तद्विज्ञानध्यानयोरिव वेदनासंज्ञासंस्काराणामपि ज्ञानध्यानयोर्मोक्षसाधनत्वस्याप्यविशिष्टत्वादन्तर्ज्ञानस्येति शरीरान्तःस्थितत्वया विशिष्यविज्ञानग्रहणमनुपपन्नमित्यतोऽत्र विज्ञानपदस्यान्तरत्वावच्छिन्नस्कन्धमात्रोपलक्षणत्वेन विज्ञानमात्रपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ उपलक्षणमेतदिति । शक्यलक्ष्यार्थकथनपूर्वकं वाक्यार्थमाह ॥ विज्ञानेत्यादि । अत्र निर्विकल्पकं ज्ञानं विज्ञानं, दुःखं वेदना, कुण्डली गौर्गच्छतीत्यादि सविकल्पकं ज्ञानं संज्ञा, रागद्वेषमोहादिरूपः समनन्तरप्रत्ययः संस्कार इति विवेकोऽवधेयः । प्रपञ्चस्तु बौद्धपरीक्षायामेव कृतो द्रष्टव्यः ॥ बाह्ये स्थितस्य रूपस्य चेति । अत्र रूपशब्दो विषयेन्द्रियाद्यात्मना स्थितरूपरसगन्धस्पर्शशब्दात्मकपरमाणुपरः ॥ अकृतेति । सन्तन्यमानज्ञानरूपस्यात्मनः क्षणिकत्वेन कर्तृभोक्त्रोरेकत्वाभावादिति भावः । आदिपदेन प्रमाप्रमारूपानुमानागमप्रत्यभिज्ञालक्षणसर्वव्यवहारविलयप्रसङ्गपरिग्रहः ॥

अ०—प्रकृतेः पुरुषस्यापि विवेको मुक्तिसाधनम् ॥ इति साङ्ख्या न चैतस्मिन्मानमीशाप्रसादतः ॥ श्रुतयः स्मृतयश्चैव यदीशस्य प्रसादतः ॥ वदन्ति नियमान्मुक्तिं तमृतेऽतः कुतो भवेत् ॥

सु०—एवं वेदबाह्यमतानि निराकृत्य वैदिकानि निराकुर्वाणः साङ्ख्योक्तं मोक्षसाधनं तावदनुवदति ॥ प्रकृतेरिति । प्रकृतेरन्तःकरणादिरूपायाः पुरुषस्य स्वात्मनः विवेकः स्वरूपतो धर्मतश्च भेददर्शनं साङ्ख्याः प्राहुः। दूषयति ॥ न चेति। एतस्मिंश्चार्थे मानं नास्ति। कथं नास्ति। य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह। सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते। क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परमित्याद्यागमानां सत्त्वादित्यत उक्तमीशाप्रसादत इति । ईशप्रसादेन

विना केवलं प्रकृतिपुरुषविवेको मोक्षसाधनमित्यस्मिन्नर्थे मानं नास्तीत्यर्थः। अयमभिसन्धिः। भवत्येव प्रकृतिपुरुषविवेको मोक्षसाधनम्। किन्तु भगवत्प्रसादसाधनत्वेन। प्रकृतिपुरुषविवेके हि पुरुषस्य वैराग्यं सम्पद्यते। विरक्तस्य भक्त्यादिद्वारा भगवत्प्रसाद इति। तदर्थानि चैतानि वाक्यानि। निरीश्वरेण तु साङ्ख्येन साक्षान्मोक्षसाधनत्वं प्रकृतिपुरुषविवेकस्योच्यते। न च तस्मिन्विशेषे प्रमाणमस्तीति। नन्वेतानि वाक्यानि प्रकृतिपुरुषविवेकस्य मोक्षसाधनत्वं तावत्प्रतिपादयन्ति। न च पारम्पर्यकल्पने कारणमस्ति। अत एतेषामेव साक्षात्साधनत्वे प्रामाण्यमित्यत आह॥ श्रुतय इति। यस्य प्रसादादित्याद्याः श्रुतयः। अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुरित्याद्याश्च स्मृतयः। एवशब्दस्य न प्राकृतपुरुषवाक्यानीत्यर्थः। यदा यस्मात्। नियमात्साधनान्तरव्यवच्छेदेन। नापरेण। स एवैक इति वचनात्। तं प्रसादम्। भवेन्मुक्तिः। बलवद्बाधकसद्भावात् + लाङ्गलेन वयं जीवाम इतिवत् पारम्पर्यपरत्वमेव तेषां वाक्यानां युक्तमिति भावः॥ छ॥

टि०---ननु च गत्यन्तराभावादुदाहृतवचनानामेव तत्र प्रमाणत्वात्कथं प्रमाणाभाव इत्यत आह॥ अयमभिसन्धिरिति। मूल एवशब्दः प्रमाणान्तरव्यवच्छेदार्थ इति शङ्कानिरासाय तत्तात्पर्यमाह॥ एवशब्दस्येति। यदाशब्दस्तु हेत्वर्थे कालार्थे चापि भण्यतेति भागवततात्पर्यं मनसि निधायाह॥ यस्मादिति। साधनान्तरव्यवच्छेदस्याश्रौतत्वादिकं परिहरति॥ नापरेणेत्यादि। ६

अ०—कणादयोगाक्षपादा अपीशस्य प्रसादतः॥ मुक्तिं ब्रुवाणा अप्याहुर्भोगादेव च कर्मणाम्॥ क्षयं प्राहुः कुतश्चैतत्प्रसन्ने जगदीश्वरे॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे॥ इति श्रुतिपुराणादिवचनेभ्योऽन्यथागतेः॥ न च पाशुपतायुक्तशिवादीनामनुग्रहात्॥ नान्यः पन्था इति ह्युक्तं पुरुषज्ञानतः श्रुतौ॥ सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि॥ एवं पुरुषशब्दश्च प्रयुक्तोऽब्धिशये हरौ॥ न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः॥ इति चाधिपतिस्तस्य प्रतिषिद्धः स्वयं श्रुतौ॥ विश्वतः परमान्नित्यं विश्वं नारायणं हरिम्॥ इति सर्वाधिकत्वोक्त्या समोऽपि विनिवारितः॥ समाधिकस्य राहित्यान्नोपचारपुमानसौ॥ पुरुष एवेदं सर्वं ॥६९॥

यद्भूतं यच्च भव्यम् ॥ उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ मुक्तामुक्तपरेशत्वमिति तस्याह सा श्रुतिः ॥ अमृतेशानवचनात्सर्वस्येशानतोदिता ॥ यदि सर्वत्वमुदितमुतेश इति तद्वृथा ॥ उतशब्दो वदेदेष हीशत्वस्य समुच्चयम् ॥ पुरुषेणैवेदं व्याप्तमिति ब्राह्मणं चाह तं प्रति ॥ एतावानस्य महिमेति महिम्नो वचो हि तत् ॥ सोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात् ॥ इत्यमुक्ताधिपत्यं तु पूर्वार्धोक्तमनूद्य च ॥ उतामृतस्येश इति विधत्ते मुक्तिगेशताम् ॥ अतो विष्णुपरिज्ञानादेव मुक्तिः ॥

सु०—वैशेषिकाद्युक्तं मोक्षसाधनं निराकरोति ॥ कणादेति । योगशब्देन योगानुशासनस्य प्रणेता पतञ्जलिरुपलक्ष्यते । अनुपपन्नभाषिण इति शेषः । न केवलं साङ्ख्याद्या इत्यपेरर्थः । नन्वेते त्रयोऽपीश्वरप्रसादसाध्यां मुक्तिं ब्रुवते । तथा हि । वैशेषिकेण यद्यपि द्रव्यादिपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुरित्युक्तम् । तथाऽपि न साक्षात् । किन्तु धर्मद्वारैव । अन्यथा यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म इति सूत्रविरोधात् । न च धर्मोऽपि साक्षान्मोक्षहेतुः । अपि त्वीश्वरप्रसादसहकृत एव । यथोक्तम् । तच्चेश्वरचोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादेवेति । स्पष्टं च तुष्टेर्मोचयतो बद्धा न तुष्टेर्बध्नतः पुनः । कारागारमिदं विश्वं यस्य वन्दे तमीश्वरमिति । पतञ्जलिस्तु स्पष्टमाचष्टे तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानादिक्रियायोग इत्यादि । अक्षपादो यद्यपि प्रमाणादिषोडशपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्याह । तथाऽपि प्रमाणादिपञ्चदशपदार्थतत्त्वज्ञानस्यात्मादिद्वादशविधप्रमेयतत्त्वज्ञानहेतुत्वमेव । आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति तु शब्दकरणात् । आत्मादिज्ञानमपि न साक्षान्मोक्षसाधनम् । किन्नाम परमेश्वरप्रसादोपेतमेव । स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः । यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यत इति सम्प्रदायविद्वचनात् । अथ कथमनुपपन्नभाषिण इत्यत आह ॥ ईशस्येति । ईशस्य प्रसादतो मुक्तिं ब्रुवाणा अप्येते किञ्चिदयुक्तमाहुर्यतोऽतोऽनुपपन्नभाषिण इत्यर्थः । तथा हि । यद्यपि वैशेषिकैरीश्वरप्रसादोऽङ्गीकृतस्तथाऽपि धर्मसहकारित्वेनैव । ईश्वरचोदनाभिव्यक्तादिति वचनात् । एवं पतञ्जलिरपि तपःस्वाध्यायादिसमानकक्ष्यतामेवेश्वरप्रणिधानस्याह । नैय्यायिका अध्यात्मतत्त्वज्ञानमेव मोक्षसाधनमीश्वरप्रसादस्तु सहकारिमात्रमित्यास्थिताः । द्वितीयसूत्रे तथैव व्युत्पादितत्वात् । श्रुतिस्मृतयस्तु धर्मादिकं समस्तं साक्षा-

त्परम्परया वा भगवत्प्रसादसाधनम् । भगवत्प्रसादस्त्वनन्यापेक्षः साक्षादेव मोक्षसाधनमित्याचक्षते । सर्वं तदन्तराधाय मुक्तये
साधनं भवेत् । न किञ्चिदन्तराधाय विमोक्षायापरोक्षदृगित्याद्याः। अतः कथं नानुपपन्नवादिन इति। इतश्चानुपपन्नभाषिण इत्याह ॥
भोगादेव चेति । वैशेषिकादयस्तत्त्वविद इव ज्ञानात्पूर्वेषां कर्मणां ज्ञानादेव विनाशं न मन्यन्ते । किन्तु समाधिमहिम्नाऽपरिमित-
देहव्यूहनिर्माणेनानन्तान्यपि विषमविपाकसमयान्यपि कर्माणि पिण्डीकृत्य तत्फलसुखदुःखभोगेनैव ज्ञानिनो विनाशयन्तीति प्राहु-
रतोऽप्यनुपपन्नभाषिण इत्यर्थः । नन्वेतदसङ्गतम् । मोक्षसाधनविचारस्य प्रस्तुतत्वादिति । मैवम् । अविद्याकामकर्मादिलक्षणो हि
बन्धः । अतस्तन्निवृत्तिर्मोक्ष इति कथं कर्मक्षयो न मोक्षः । वक्ष्यति च । कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिरित्यादि । अतो मोक्षसाधनविषयै-
वेयं चिन्तेति । तथाब्रुवाणा अपि कथमनुपपन्नभाषिण इत्यतोऽस्यार्थस्याप्रामाणिकत्वादित्याह ॥ कुतश्चेति । ज्ञानिनोऽपि कर्मणां
फलभोगेनैव क्षय इत्येतत्कुत एव प्रमाणात्प्रतिपत्तव्यम् । न कुतश्चित् । अक्षीणकर्मणां मोक्षानुपपत्तेस्तत्क्षयहेतोश्चान्यस्याभावा-
त्त्यन्तुसुखदुःखसंज्ञानमेव तत्क्षयकारणमिति कल्प्यत इत्यत आह ॥ प्रसन्न इति । कुत एतदिति वर्तते । ज्ञानेन प्रसन्नो भगवा-
नेवाभुक्तफलान्येव कर्माणि विनाशयतीत्यन्यथैवोपपत्तेः कुत एतत्कल्प्यत इत्याशयः । भगवानपि कथमदत्तफलकर्मक्षयस्येष्ट इति न
शङ्कनीयम् । तदैश्वर्यस्य क्वाप्यप्रतिहतत्वादिति भावेनोक्तं जगदीश्वर इति । सम्भावितमेवैतन्न तु प्रमितम् । तत्कथमन्यथैवोपप-
त्तिरित्यत आह ॥ भिद्यत इति । हृदयग्रन्थिरविद्या परा अप्यवरा यस्मात्स परावरः। आत्मन्याततगुणे जगदीश्वरे। आद्यं कठश्रुति-
वचनम् । द्वितीयं भागवतवचनम् । आदिपदेन वक्ष्यमाणानीतिहासवचनानि गृह्यन्ते । अन्यथा फलभोगेन विनेश्वरप्रसादेनैव
कर्मणां गतेरपगतेर्विनाशनिश्चयादन्यथैवोपपत्तिरिति । नन्वत्र परमेश्वरे दृष्टे कर्माणि क्षीयन्त इत्युच्यते न तु दर्शनेनेति । ततो भोगे-
नेति व्याख्यानेऽपि न विरोध इति चेन्न । तथा सति हृदयग्रन्थिभेदनसंशयच्छेदनयोरप्यन्यसाध्यतास्वीकारापातात् । दृष्ट एवेत्येव-
शब्दविरोधाच्च । भोगेन क्षयस्य सर्वसाधारण्याद्दर्शनविशेषणस्य वैयर्थ्याच्च । अज्ञो न सर्वाणि कर्माणि भोगेन क्षेप्तुं क्षमते ।

बहुतरत्वाद्विषमविपाकसमयत्वाच्च । ज्ञानी तु समाधिसामर्थ्यात्कायव्यूहं निर्माय सर्वाणि समाहृत्य फलभोगेन विनाशयतीत्यतो
विशेषणोपपत्तिरिति चेत्कुत एषा कल्पना । उक्तार्थापत्त्यैवेति चेन्न । अस्मदुदाहृतवचनानामन्यथाव्याख्यानास्थितावर्थापत्तिस्थितिः ।
तत्स्थितौ च वचनानामन्यथाव्याख्यानस्थितिरिति परस्पराश्रयापत्तेः । वचनानामन्यथाव्याख्याननिरासे सत्यर्थापत्तिनिरासस्तन्नि-
रासे (सत्यन्य) नान्यथाव्याख्याननिरास इति भवतामपि परस्पराश्रयापत्तिरिति चेन्न । अवधारणादिना निरवकाशस्योक्तत्वात् ।
भिनत्ति कर्मसङ्घातं प्रसन्नो भगवान्हरिरित्यादीनामत्यन्तानवकाशानामन्यत्रोदाहृतत्वाच्च । अत एव नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्प-
कोटिशतैरपीत्यादिसामान्यवचनमज्ञानिविषयम् । ज्ञानिनामपि प्रारब्धकर्मविषयम् । आत्मनो वै शरीराणि बहूनि मनुजाधिप ।
प्राप्य योगबलं कुर्यात्तैश्च सर्वां महीं चरेत् । भुञ्जीत विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् । संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यस्तेजोगणानि वेत्या-
दिकं ज्ञानिनां प्रारब्धकर्मविषयम् । विशेषवचनबलेन प्रारब्धकर्माविनाशस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव ज्ञानादेवाशेषकर्मक्षये तदैव
मुक्तिः स्यात् । न चैवम् । जीवन्मुक्तानामुपलब्धेरित्यनवकाशं चोद्यम् । विमतं कर्मफलभोगविनाश्यं कर्मत्वात्सम्प्रतिपन्नकर्मवदि-
त्यनुमानं तु कृतप्रायश्चित्तकर्मण्यनैकान्तिकम् । प्रायश्चित्तं न कर्मक्षयहेतुरित्येतदुत्तरत्र निराकरिष्यामः । अकृतप्रायश्चित्तकर्मत्वं हेतु-
रिति चेत्किमिदं प्रायश्चित्तं नाम । पापनिवृत्त्यर्थत्वेन विहितो व्रतविशेष इति चेत् । तर्हि महानुभवानामनुग्रहादिना विनष्टे कर्मणि
व्यभिचारः । पापनिवृत्तिहेतुमात्रं प्रायश्चित्तं विवक्षितमिति चेत् । तथाऽपि महदवज्ञादिना विनष्टे पुण्ये व्यभिचारः । क्षयहेत्वन्तर-
राहितकर्मत्वं हेतुरिति चेन्न । ज्ञानस्यैव क्षयहेतोः सत्त्वेनासिद्धेः । ज्ञानं न कर्मक्षयहेतुतया विहितमिति चेत् । तर्हि विधिरेव हेतुत्वं
गमयति । तथा सति समाधेरपि कायव्यूहनिर्माणादौ हेतुत्वं न स्यात् । आर्थवादिकं फलमविरुद्धं स्वीक्रियत इति चेत् । समं प्रकृतेऽ-
पि । न ह्यत्र कश्चिद्विरोधोऽस्तीत्युक्तम् । अलौकिकत्वं तूभयत्रापि समानम् । किञ्चास्मिन्मते न कदाऽपि कर्मक्षयः । भोगकालेऽपि
पुनः करणात् । न करोतीति चासम्भावितम् । न हि कश्चित्क्षणमपीत्युक्तत्वात् । क्रियमाणाऽपि प्रवृत्तिर्नादृष्टजननीति चेन्न । श्रुति-

स्मृतिविरोधात् । ज्ञानिनां ज्ञानसामर्थ्यात्तथेत्यन्यविषयं श्रुत्यादिकम् । तद्यथा पुष्करपलाशे ब्रह्मण्याधाय कर्माणीत्यादिश्रुतिस्मृतिबलादित्थं कल्प्यत इति चेत् । प्राक्तनकर्मस्वप्ययं प्रकारः कुतो नाभ्युपगम्यते । रागद्वेषयोरभावान्न प्रवृत्तिरदृष्टकारणम् । यथोक्तम् । न प्रवृत्तिः प्रतिबन्धाय हीनक्लेशस्येति । मैवम् । प्रामादिकब्रह्महननादीनामधर्महेतुत्वाभावप्रसङ्ग इत्यलम् ॥ छ ॥

टि०——समयकर्तृपरपूर्वोत्तरपदसन्दंष्टत्वाच्छास्त्रवाचकोऽपि योगशब्दः शास्त्रकर्तृपर इति भावेनाह ॥ योगशब्देनेति ॥ साधर्म्यवैधर्म्येति । अनुवृत्तो धर्मः साधर्म्यं व्यावृत्तधर्मस्तु वैधर्म्यं ताभ्यां तत्त्वज्ञानमिति विग्रहः । द्रव्यादीनां पदार्थत्वादिनाऽनुवृत्तधर्मेण ज्ञातानां व्यावृत्तधर्मेण द्रव्यत्वादिना ज्ञानं पृथिव्यादीनां च द्रव्यत्वादिनाऽनुवृत्तधर्मेण ज्ञातानां पृथिवीत्वादिना व्यावृत्तधर्मेण ज्ञानमेव साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्रव्यादीनां तत्त्वज्ञानं तदेव च निःश्रेयसहेतुरिति वैशेषिकैरुक्तमित्यर्थः । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुरिति प्रशस्तपादभाष्यकृद्वचनादिति भावः । ननु भाष्यकृदुक्तं तत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वं यथाश्रुतमेव विवक्षितमस्तु किं परम्पराकल्पनयेत्यतो धर्मस्य निःश्रेयसहेतुताया यतोऽभ्युदयनिश्रेयससिद्धिः स धर्म इति वैशेषिकद्वितीयसूत्रेऽभिधानाद्भाष्यकारीयस्य निःश्रेयसं प्रति तत्त्वज्ञानहेतुतावचनस्य साक्षात्तदभिप्रायकत्वे तत्सूत्रविरोधापत्त्या तदनुरोधेन भाष्यकृद्वचनस्य धर्मद्वारैव तत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वाभिप्रायकत्वसिद्धेरित्याह ॥ अन्यथेति ॥ यतोऽभ्युदयेति । यद्यपि किरणावलीकारेण तत्त्वज्ञानस्य दृष्टे मिथ्याज्ञानध्वंसरूपे व्यापारे सम्भवति नादृष्टस्य तद्व्यापारत्वकल्पनमुचितम् । तथा च यतोऽभ्युदयसिद्धिस्तत्त्वज्ञानसिद्धिरभ्युदयोऽत्र तत्त्वज्ञानमिति वर्धमानोक्तेः स धर्म इत्येव लक्षणं पारम्पर्येण निःश्रेयसेऽप्यस्य तत्प्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वरूपं हेतुत्वमस्तीति दर्शयितुमेवात्र निःश्रेयसग्रहणमितीदं सूत्रमन्यथाव्याख्यातमिति नास्योक्तार्थव्यवस्थापकतयोदाहरणं युक्तमित्याभाति । तथाऽप्यभ्युदयस्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिस्तदुभयं यतः स धर्मोऽभ्युदयनिःश्रेयसेत्यत्राभ्युदयद्वारकं निःश्रेयसमिति मध्यमपदलोपी समासः पञ्चमीतत्पुरुषो वा । ततश्च धर्मात्तत्त्वज्ञानं तस्य चाशुतराविनाशितया व्यापारभूतो धर्मस्तज्ज्ञानसाध्यस्तेन च मोक्ष इत्येवं तत्त्वज्ञानमोक्षौ यतो भवतः स धर्म इत्येतत्सूत्रस्य चिरन्तनव्याख्यानमपेक्ष्यात्रोदाहरणमित्यवधेयम् । नन्वेवं तत्त्वज्ञानस्य धर्मद्वारा

निःश्रेयसहेतुत्वसिद्धावपि न भवदभिमतार्थसिद्धिस्तत्त्वज्ञानजन्यधर्मेणैव मोक्षसिद्धौ तदर्थतया प्रसादस्यानपेक्षणे न मोक्षस्येश्वरप्रसादसाध्यत्वासिद्धेरित्यतस्तच्चेश्वरचोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादेवेत्युत्तरभाष्ये ईश्वरप्रसादसहकृतधर्मस्यैव निःश्रेयसहेतुत्वावगत्या केवलधर्मस्यैव निःश्रेयसहेतुत्वे तद्विरोधेनेश्वरप्रसादसहकृतधर्मस्यैव निःश्रेयसहेतुत्वासिद्धेरभिमतसिद्धिरित्याह ॥ **न च धर्मोऽपीति** । साक्षात्केवल इत्यर्थः ॥ **तच्चेश्वरेति** । तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसं चेश्वरस्य चोदनोपदेशो वेद इति यावत् । तेनाभिव्यक्तात्प्रतिपादिताद्धर्मादेवेत्यर्थः । अत्र धर्मोपदेष्टृत्वकथनादर्थतः प्रसादस्य लाभ इति द्रष्टव्यम् । ननु भाष्यकारीयं तत्त्वज्ञानस्य निश्रेयसहेतुत्ववचनं न धर्मद्वारा तत्साधनत्वपरतया व्याख्यातव्यम् । साक्षात्तत्साधनाभिप्रायकत्वेऽप्यविरोधात् । न चैवम् * यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म इति वैशेषिकद्वितीयसूत्रविरोधः स्यादिति वाच्यम् । तत्र सामान्यतो धर्मस्य निःश्रेयसहेतुत्वमभिधाय तत्कथमित्यपेक्षायां प्रवृत्ते धर्मविशेषप्रसूताद्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमिति धर्मविशेषप्रसूतादिति तत्त्वज्ञानविशेषणात् निवृत्तिलक्षणधर्मेण तत्त्वज्ञानं तेन निःश्रेयसमिति तत्त्वज्ञानद्वारा धर्मस्य निःश्रेयसहेतुत्वप्रतिपादनात्तदनुसारेण द्वितीयसूत्रेऽपि तथैव धर्मस्य निःश्रेयसहेतुत्वाभिधायकत्वासिद्ध्या तद्विरोधाभावात् । आशुतरविनाशित्वेऽप्यात्मतत्त्वज्ञानस्य संसारनृत्तशालामूलस्तम्भायमानात्मविषयकमिथ्याज्ञाननिवर्तकतया तदितरपदार्थतत्त्वज्ञानस्य चात्मतत्त्वज्ञानसाधनतया साक्षात्परम्परासाधारणतत्प्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वरूपप्रयोजकत्वरूपस्याहान्या व्यापारत्वेन धर्मकल्पनानवकाशात् । तथा च नोक्तरीत्या तत्त्वज्ञानस्य धर्मद्वारा निःश्रेयसहेतुत्वासिद्धिः । अस्तु वा सा यथाकथञ्चित् । किं तावताऽप्यभ्यर्थ्यते । न च धर्मोऽपि न केवलो मोक्षहेतुः किन्त्वीश्वरप्रसादसहकृत एवेति मुक्तेरीश्वरप्रसादसाध्यत्वसिद्धिरेवं सति स्यादिति वाच्यम् । धर्मस्य केवलस्यैव निःश्रेयसहेतुत्वसम्भवेनेश्वरप्रसादसहकृतत्वस्य नियामकविशेषाभावेनाविवक्षणीयत्वात् । न च तच्चेश्वरचोदनाभिव्यक्तधर्मादेवेत्युत्तरभाष्यवचनमेव तत्र नियामकमित्युक्तामिति वाच्यम् । ईश्वरस्य चोदनोपदेश इति यावत्तेनाभिव्यक्तात्प्रतिपादितान्निवृत्तिलक्षणाद्धर्मादेव तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति निःश्रेयसहेतुतत्त्वज्ञानस्य निवृत्तिलक्षणधर्मसाध्यत्वमात्रस्य तत्राभिमततया प्रसादसहकृतधर्मस्य निःश्रेयससाधनत्वपरत्ववर्णनस्य तत्रत्यपूर्वोत्तरवाक्यविरुद्धत्वेनानुचितत्वात् । ततश्च तत्त्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञानध्वंसद्वारा मोक्षप्रयोजकत्वस्यैव वैशेषि-

काभिमतत्वान्मोक्षार्थं नेश्वरप्रसादस्यापेक्षायामेतद्वाक्योदाहरणं युक्तमित्यत आह ॥ **स्पष्टं चेति** । गुणकिरणावल्यामुदयनोक्तमिति शेषः । तद्वाक्यमेव पठति ॥ **तुष्टेरिति** । अत्र तुष्टिरनुरक्तिः । अतुष्टिर्द्वेषः । तदुभयमपि मोचनीयबन्धनीययोरीश्वरविषयमेव । परात्परतरं यान्ति नारायणपरायणाः । न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति जनार्दनमिति स्मृतेः । यद्वा मोचनेच्छाबन्धनेच्छे तुष्टयतुष्टी ईश्वरस्यैव । तदिच्छाया एकत्वेऽपि तत्तत्फलोपधानात्सिसृक्षासञ्जिहीर्षावदौपाधिको भेदः । सहकारिसमवधानभेदाच्च तस्याः कार्यभेदजनकत्वात् । अत्र बध्नतः पुनरित्यनेन बन्धस्यावृत्त्याऽऽत्ममोक्षानन्तरं बन्ध इत्यर्थे विरोधात् अतुष्टेः पुनरित्येव योजना । तथा च व्यवच्छेदार्थः पुनःशब्दो नावृत्त्यर्थ इति नोक्तदोषः । यद्वा बध्नतः पुनरित्यनेन बन्धस्य निरन्तरावृत्तिरुच्यते । न मोक्षोत्तरतेति न दोषः । मुक्तिबन्धौ दुःखसन्तत्यन्तोच्छेदतदनुवृत्ती । तयोश्च शरीरावच्छेद्यत्वात् । विश्वपदेन भोगायतनं शरीरमेव कारागारेण रूप्यते । न च तयोः सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थं तयोरेव विशेषणमुचितम् । अन्यत्र हि कारागृहे प्रभोरेव तोषातोषाभ्यां मोक्षबन्धनदर्शनात्प्रकृतेऽपीश्वरव्यापारायत्तत्वात्तत्साम्यात्तद्विशेषणस्यैवोचितत्वात् । कारा बन्धे निश्चये च बलौ यत्ने पशावपि । तुषारशिलेऽपि पुमान्स्त्रियां भूम्नि प्रसेत्रके । सुवर्णे कारिकायां च बन्धनागारबन्धयोरिति मेदिनीकारकोशात्कारा बन्धनं तदर्थं गृहं कारागृहमिति श्लोकार्थः । अत्र तुष्टिशब्दस्यानुरक्त्यर्थत्वे यद्यप्यस्य श्लोकस्य न प्रकृतोपयोगो दृश्यते । तथाऽपि मोचनेच्छार्थत्वेऽस्त्येव प्रकृतोपयोगः । तदिच्छाया एव प्रसादत्वादित्यवधेयम् ॥ **तप इत्यादि** । अत्रेश्वरप्रणिधानशब्देनेश्वरप्रसादसाधनस्य ध्यानस्याभिप्रेतत्वात्प्रकृतोपयोग इति भावः ॥ **षोडशपदार्थेति** । अत्र षोडश च ते पदार्थाश्च षोडशपदार्था इति विशेषणसमासः । न च दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामिति तस्य नियमनात्प्रकृते च विशिष्टस्यासंज्ञात्वान्न सङ्ख्यार्थकस्य षोडशपदस्य पदार्थशब्देन विशेषणसमास इति वाच्यम् । षोडशपदार्थपदाद्येषां केषाञ्चिच्छोडशानामप्रतीतेः प्रमाणादीनामेव च प्रतीतेस्तादृशार्थविशेषे सामयिकसंज्ञात्वोपपत्त्या विशेषणसमाससम्भवात् । वस्तुतस्तु पदार्थानां तत्त्वज्ञानं पदार्थतत्त्वज्ञानं षोडशानां पदार्थतत्त्वज्ञानं षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानमिति षष्ठीसमास एवात्र विवक्षितः । षोडशत्वं च सामर्थ्यात्पदार्थेष्वेव पर्यवस्यति । त्रयाणां लोकनाथ इति विग्रहेऽपि त्रित्वस्य लोकेष्वेव पर्यवसानदर्शनादिति भावः ॥ **तत्त्वज्ञानहेतुत्वमेवेति** । न मोक्षसाधनत्वमित्यर्थः । तत्कुत इत्यत आह ॥ ॥ ७२ ॥

आत्मशरीरेति ॥ **तुशब्दकरणादिति** । अयमर्थो ज्ञायत इति शेषः । स्पष्टं चैतन्न्यायवार्तिके न पुनरिदं प्रमेयावधारणार्थं सूत्रम् । अपि तु प्रमेयविशेषावधारणार्थम् । प्रमेयमात्रावधारणार्थं च प्रवृत्तौ विदितविधानादकुशलः सूत्रकारः स्यात् । आद्येन वा सूत्रेण प्रमेयं विहितमिति पुनर्विधानादुन्मत्तवाक्यमिदं स्यात् । एतच्चार्थं जिज्ञापयिषुः सूत्रकारस्तुशब्दमाह । अन्यदपि प्रमेयमस्ति । यस्य तु तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं तदिदं प्रमेयं तुशब्देन ज्ञापयतीति । तावता पञ्चदशपदार्थतत्त्वज्ञानसाध्यप्रमेयपदार्थज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वप्राप्तावपि न मुक्तेः प्रसादसाध्यत्वसिद्धिरित्यतो भवेदेवं यदि प्रमेयज्ञानस्यापि केवलस्य मोक्षसाधनत्वं स्यान्न चैतदस्तीत्याह ॥ **आत्मादीति** ॥ **प्रसादेति** । प्रसादसहकृतमेवेत्यर्थः । किमत्र प्रमाणमित्यतः कुसुमाञ्जलिस्थमुदयनवचनं सम्मतितया पठति ॥ **स्वर्गापवर्गयोरिति** । ननु स्त्रियां क्तिन्निति क्तिन्नपवादकतया प्राप्तस्य गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययस्य ण्यासश्रन्थो युजिति युजपवादाद्युचि तस्य युवोरनाकावित्यनादेशे स्त्रियां टापि निष्पन्नस्योपासनामिति द्वितीयैकवचनेन भाव्यं तत्कथमुपास्तिमित्युक्तमिति चेत् । अत्र गुरवः । क्तिन्नाबादिभ्यश्चेति वक्तव्यमिति वार्तिककृता आबादिभ्यः क्तिनुपसङ्ख्यानादाबादेश्चाबादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्या इत्यभिप्रयुक्तोक्तेराकृतिगणत्वात् क्तिन्प्रत्यये उपास्तिमिति द्वितीयैकवचनस्योपपन्नत्वात् । न चाबादिभ्यश्चेति क्तिनमुपसङ्ख्याय निष्ठायां वा सेटोकारवचनात्सिद्धमिति ब्रुवतो वार्तिककारस्य गुरोश्च हल इत्यकारप्राप्तिस्थल एवाबादिभ्यश्चेति क्तिन्नभिमत इति गम्यते । तत्कथं ण्यासश्रन्थो युजिति युज्विषये क्तिन्व्याख्यायतेति वाच्यम् । षित्त्वात् षिद्भिदादिभ्योऽङिति अङ्विषये क्तिन्प्रत्ययस्य लब्धिरित्यादौ युज्विषयेऽपि आप्तिरित्यादौ क्तिन्प्रत्ययस्य दृष्टत्वेनोक्तनियमासिद्ध्या युज्विषयेऽपि क्तिन्प्रत्ययाश्रयणस्योपपन्नत्वादिति । वर्धमानचरणास्तु । धातुनिर्देशे उपास्तीति श्तिपोऽयं प्रयोगः । तस्य च धातुरूपशब्दाभिधायकत्वेऽप्यर्थे द्विरेफपदवल्लक्षणाश्रयणाददोषः । न चात्र श्तिप्पदे लक्षणा वक्तुं युक्ता । तस्य प्रकृतेः स्वबोधकत्वतात्पर्यमात्रग्राहकतयोपसर्गवदशक्तत्वात् । अन्यथा तत्तद्धातूपसन्धानेनानन्तशक्त्यापत्तेः । स्वपरेणोपासापदेन सह पौनरुक्त्यापत्तेश्च । नाप्युपासापदे तस्यार्थे शक्ततया तदनवसरादिति वाच्यम् । उपास्तीत्यादिनोपासधातुरित्यादिप्रत्ययबलाद्धातुत्वेन रूपेण श्तिपो धातुमात्रे शक्तेः । तथा च न शक्त्यानन्त्यादि-

दोषः । अन्यथा धातुत्वप्रकाशकप्रत्ययानुपपत्तेः । न च धातुत्वं नानुगतमस्तीति वाच्यम् । क्रियावाचित्वस्य तथात्वात् । न चैवं यागपाकादौ श्तिप्प्रयोगापत्तिः । केवलस्यासाधुत्वात् । धातुसमभिव्याहारे च तत्तद्धात्वन्वयबोधजननियमेन तदप्रतिपादकत्वात् । एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां लक्षणया शक्त्या वोपासधातुरिति विशिष्टानुभवे जनिते स्वज्ञाप्यधातुत्वविशिष्टोपाससम्बन्धिन्युपासनारूपेऽर्थे गम्भीरनदीतीरे नदीपदस्येव श्तिप्-पदस्य लक्षणा । ज्ञाप्यसम्बन्धमात्रस्यैव लक्षणात्वात् । अस्तु वा क्रियावाचित्वरूपे धर्ममात्र एव शक्तिर्लाघवात् । तत्रापि कल्पे विशिष्टलक्षणा पूर्वकल्पवदेव । न चैवमेकलक्षणैवेति द्विरेफपददृष्टान्तोपादानमसङ्गतमिति वाच्यम् । न हि द्विरेफपदे लक्षणाद्वयम् । किञ्च तद्दृष्टान्तघटितसम्ब-न्धेनैकैव लक्षणा । तथा चात्रापि शब्दघटितेन सम्बन्धेन शब्दोपस्थापितस्यार्थस्य लक्षणेत्यत्रैव च तद्दृष्टान्तोपादानात । न च तत्र द्विरेफपदेन भ्रमरपदोपस्थितिः । तेन चार्थस्य शक्त्यैवोपस्थितिरिति नोक्तक्रमेणापि तद्दृष्टान्तेति वाच्यम् । तथा सति द्विरेफपदोत्तरविभक्त्यर्थस्यार्थेनान्वया-पत्तेः । प्रत्ययानां प्रकृत्युपस्थितार्थान्वितस्वार्थाभिधायकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । तथा हि । उपास्तिपदस्यार्थे लक्षणेति पक्ष एवासङ्गतः । इक् श्तिपौ धातुनिर्देश इत्यनेन वचनेन शब्दपरतायामेव तस्य साधुत्वानुशासनात् । अन्यथा पदाननुशिष्टायाः पञ्चम्याः कर्माणि लक्षणया प्रयोगापत्तेः । न च सुब्विभक्तौ लक्षणाविरहान्न तथेति वाच्यम् । तत्कल्पनायामपि साधुत्वविरहस्यैव मूलत्वात् । अत एव व्यत्ययानुशासनस्थले लक्षणा स्वीक्रियत एव । न च तत्र शक्तिरेव । अन्यथा व्यत्ययानुशासनवैय्यर्थ्यापातादिति वाच्यम् । गौरवात् । व्यत्य-यानुशासनस्य लक्ष्यविशेषे साधुत्वज्ञापकत्वात् । श्तिपश्च धातुविशिष्टे शक्तिरित्यपि न युक्तम् । तस्य प्रकृतेः स्वपरत्वतात्पर्यमात्रग्राहकत्वादिति । अन्ये तूपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता इति न्यायेनात्रादेराकृतिगणत्वं स्वीकृत्य बाहुलकलभ्यस्याप्युपास्तीत्यस्याबादिकुक्षौ निक्षेप इत्याशय इत्याहुः । ननु भवेदनुपपन्नभाषित्वं नैयायिकादीनां यदि तेषामीश्वरप्रसादस्य न मोक्षसाधनत्वं किन्तु सहकारिमात्रत्वमित्ययमर्थोऽङ्गीकर्तुं शक्यः स्यात् । न चासौ शक्यतेऽङ्गीकर्तुम् । तदभ्युपगतज्ञानमोक्षसाध्यसाधनभावान्यथाऽनुपपत्त्यैव ज्ञानजन्यप्रसादस्य मोक्षसाधनताया लभ्यत्वेन सह-कारिमात्रत्वायोगात् । न च ज्ञानस्य स्वभावेनैव मोक्षसाधनत्वसम्भवान्न तदन्यथाऽनुपपत्तिरस्तीति कथं तया प्रसादस्य तत्साधनत्वलाभः स्यादिति

वाच्यम् । ज्ञानस्य मोक्षसाधनताया अदृष्टत्वेन स्वभावकल्पनाया असम्भवेन मध्ये प्रसादस्यावश्यं कल्पनीयत्वादित्यतो दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्या-ज्ञानरूपकार्यकारणप्रवाहरूपसंसारनिवृत्तिरूपत्वान्मुक्तेस्तादृशकार्यकारणप्रवाहस्यानाद्यज्ञानमूलकत्वाज्ज्ञानाज्ञानयोश्च दीपान्धकारयोरिव स्वाभाविक-विरोधाज्ज्ञानेन साक्षाद्दुःखाद्यनिवृत्तावपि तन्मूलभूताज्ञाननिवृत्तिसम्भवात्तन्निवृत्तौ च कार्यनिवृत्तेः कारणाभावेन सुलभत्वाद्दुःखादीनां कार्यकारण-भावस्य कारणाभावे कार्याभावस्य च न्यायशास्त्रीयदुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इति द्वितीयसूत्र एवोक्त-त्वेनादृष्टकल्पनाया अप्रसङ्गेन स्वभावेनैव मोक्षसाधनत्वोपपत्त्या तदन्यथाऽनुपपत्तेरभावान्मध्ये प्रसादस्याकल्पनीयत्वाद्युक्त एव सहकारिमात्रत्वाभ्यु-पगमः प्रसादस्य परेषामित्याशयेनाह ॥ **द्वितीयसूत्र इति** । अत्र च दुःखादीनां कथं कार्यकारणभावः । कुतश्च तदपायेऽपायः । तथात्वे वा कथं प्रागापादितदोषाद्यनिवृत्तावात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरित्यादिशङ्कापरिहारस्तत्सूत्रीयभाष्यवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिनिबन्धेषु तदनुसारिणि द्रव्यं कर्म चेत्यादि-जिज्ञासासूत्रीयमूलग्रन्थव्यावर्त्यशङ्काग्रन्थे च स्पष्टस्तत एवानुसन्धेय इति द्रष्टव्यम् । कास्ता विवक्षितार्थवादिन्यः श्रुतिस्मृतय इत्यतस्ता उदाहरति ॥ **सर्वमिति** । (सर्वं तदिति प्रथमा श्रवणाद्यपरोक्षज्ञानान्तं साधनजातं किञ्चित्प्रसादमन्तरा मध्ये आधाय मुक्तये साधनं भवेत् । अपरोक्षदृक् तज्जन्यः प्रसाद इति यावत् किञ्चिदन्तराधाय विमोक्षाय न भवति किन्तु साक्षादेवेत्यर्थः) । धर्माधर्मादिकं समस्तमित्यादितात्पर्यकथनरूपैतच्छ्रुतिव्याख्यान-रूपप्राचीनग्रन्थानुरोधेन विवक्षितार्थोपपादकत्वान्नैतच्छ्रुत्युपन्यासस्य प्रकृतासङ्गतिरिति ध्येयम् ॥ **विषमेति** । कालभेदेन भोज्यानीत्यर्थः ॥ **एत-दिति** । कर्मक्षयसाधनचिन्तनमित्यर्थः ॥ **मोक्षेति** । कर्मक्षयस्यामोक्षत्वेन तत्साधनविचारो मोक्षसाधनचिन्ताप्रक्रमविरुद्ध इति भावः । संज्ञानं कायव्यूहेन भोगः ॥ **पराऽप्यवरा इति** । विभाषा जसीति पूर्वादिर्जसि विकल्पेन सर्वनामसंज्ञाविधानात्परा इत्यादेः साधुत्वम् । आत्मनीश्वर इति सामानाधिकरण्याज्जीवेश्वरैक्यमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे ॥ **आत्मन्याततगुण इति** ॥ **आदिपदेनेति** । श्रुतिपुराणादीत्यादिप-देनेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणानीति** । यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसादित्यादिनोत्तरत्रेति शेषः ॥ **तथा सतीति** । परमेश्वरे दृष्टे कर्माणि क्षीयन्त इत्यु-क्तावपि दर्शनेनेत्यनुक्तिमात्रेण कर्मक्षयस्य दर्शनसाध्यत्वमनभ्युपगम्य तदन्यभोगसाध्यत्वाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **अन्यसाध्यतापातादिति** । परमे-

श्वरे दृष्टे हृदयग्रन्थिर्भिद्यते सर्वसंशयाश्छिद्यन्त इत्युक्तावपि दर्शनेन हृदयग्रन्थिर्भिद्यते दर्शनेन सर्वसंशयाश्छिद्यन्त इत्यनुक्त्या हृदयग्रन्थिभेदन-
सर्वसंशयच्छेदयोरपि न दर्शनसाध्यत्वं किन्तु तदन्ययत्किञ्चित्साध्यत्वमेव स्यादाविशेषादिति भावः ॥ **एवशब्देति** । तेन दर्शनान्यसाधननिषेधा-
दिति भावः ॥ **सर्वसाधारणत्वादिति** । ज्ञान्यज्ञानिरूपसर्वसाधारणत्वादित्यर्थः ॥ **विशेषणस्येति** । दृष्ट इति दर्शनरूपपरमेश्वरविशेषणस्येत्यर्थः ।
दर्शनसाध्यत्वे कर्मक्षयस्य तस्य ज्ञानिमात्रनिष्ठत्वात्तदभिप्रायेण विशेषणोपपत्तावपि भोगमात्रसाध्यत्वे कर्मक्षयस्य तस्य सर्वसाधारणत्वेन विशेषाभा-
वात्तदर्थकविशेषणानुपपत्तिरिति भावः । कर्मक्षयस्य भोगमात्रसाध्यत्वेऽपि ज्ञान्यज्ञानिनोर्विशेषसद्भावात्तदर्थकविशेषणोपपत्तिरिति शङ्कते ॥ अज्ञ
इति ॥ **बहुतरत्वादिति** । अनयोरिदं बहुतरम् । बहुतरं च बहुतरं च बहुतरं च बहुतरं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थाश्रयणात्कर्मणां बहुतरत्वा-
दित्यस्य साधुत्वम् । अन्यथा द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनावित्युक्तेस्तरबनुपपत्तिप्रसङ्गादिति ध्येयम् । अत्र सर्वत्र विपाकपदं फलपरम् ॥
कुत एषा कल्पना इति । कुत एवं विशेषः कल्प्यतेत्यर्थः ॥ **उक्तार्थापत्त्येति** । अक्षीणकर्मणां मोक्षानुपपत्तेस्तत्क्षयहेतोश्चान्यस्याभावादुक्त-
रीत्या भोग एव तत्क्षयहेतुतया कल्पनीय इति प्रागुक्तार्थापत्त्येत्यर्थः ॥ **अवधारणादिनेति** । दृष्ट एवेत्यवधारणेनादिपदोपात्तदर्शनपदविशेषणेन
चेत्यर्थः । तथा चार्थापत्तिनिरासार्थं वचनानामन्यथाव्याख्याननिरासस्यापेक्षायामपि वचनानामन्यथाव्याख्याननिरासस्यार्थापत्तिनिराससापेक्षत्वाभा-
वान्न परस्पराश्रयत्वमिति भावः ॥ **अत एवेति** । भिनत्ति कर्मसङ्घातमिति निरवकाशवाक्यानुरोधेन कर्मक्षयस्येश्वरप्रसादसाध्यताया निश्चितत्वा-
देवेत्यर्थः ॥ **आत्मनो वेत्यादि** । अत्र योगबलं प्राप्यात्मनो बहूनि शरीराणि कुर्यादित्यन्वयः ॥ **विशेषवचनबलेनेति** । तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्ष्येथ सम्पत्स्यत इति विशेषवचनबलेनेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । सर्वात्मना त्वभोगो हि प्रारब्धस्यैव कर्मण इत्यादिनेति शेषः ॥
अत एवेति । विशेषवचनबलेन प्रारब्धस्यानष्टत्वेनेत्यर्थः ॥ **उत्तरत्रेति** । सर्वात्मनेत्येतद्व्याख्यानावसरेऽनेनैव प्रायश्चित्तानां कर्मक्षयहेतुत्वाभावोऽ- ॥ ७४ ॥
पि परास्तः । तथा सति प्रायश्चित्तविधीनां वैय्यर्थ्यापत्तेरित्यादिनेति शेषः ॥ **अनुग्रहादिना विनष्ट इति** । अनुग्रहादेः पापनिवृत्तिहेतुतया
विहितव्रतविशेषत्वाभावेनाप्रायश्चित्तत्वादकृतप्रायश्चित्तकर्मत्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः ॥ **पापेति** । तथा चानुग्रहस्यापि पापनिवृत्तिहेतुत्वरूपप्राय-

श्चित्तसद्भावात्तेन विनष्टे कर्मणि कृतप्रायश्चित्तकर्मत्वसद्भावेनोक्तहेत्ववगमनान्नानैकान्त्यमिति भावः ॥ **अवज्ञादिनेति** । अवज्ञादेः पापनिवृत्तिहेतु-
त्वाभावेनाप्रायश्चित्तत्वात्तेन विनष्टे कर्मण्यकृतप्रायश्चित्तकर्मत्वसद्भावेऽपि भोगनाश्यत्वाभावादिति भावः ॥ **क्षयेति** । तथा च तत्र भोगातिरिक्ता-
वज्ञादिरूपक्षयहेत्वन्तरसद्भावात्क्षयहेत्वन्तररहितकर्मत्वं तत्र नास्तीति हेत्ववगमनान्न व्यभिचार इत्यर्थः। मास्तु तर्हि व्यभिचारेणानुमानस्याभासत्वम-
सिद्ध्या (विशेषणासिद्ध्या) तु स्यादेवेत्याह ॥ **ज्ञानस्यैवेति** ॥ **विहितमिति** । तथा च क्षयहेतुत्वेन विहितहेत्वन्तररहितकर्मत्वं हेतुतया विव-
क्षितमित्यर्थः । सत्यमेतदित्यत आह ॥ **तथा सतीति** । विधेरेव हेतुत्वगमकतायामित्यर्थः ॥ **न स्यादिति** । हेतुत्वगमकस्य विधेस्तत्राभावाभा-
वादिति भावः । न ब्रूमो वयं विधिरेव हेतुतां गमयतीति येनोक्तानुपपत्तिः स्यात्किन्तु विधिरपीत्येव । तथा च समाधेः कायव्यूहनिर्माणादौ हेतु-
त्वावगमविध्यभावेन तद्बलाद्धेत्वसिद्धावप्यात्मनो वै शरीराणीत्याद्यर्थवादबलात्तद्धेतुत्वसिद्धिः स्यादेवेति शङ्कते ॥ **आर्थवादादिकमिति** । एवं तर्हि
ज्ञानस्य कर्मक्षयहेतुताया विधिबलादसिद्धावपि भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्याद्यर्थवादबोधितत्वेन तद्बलात्तद्धेतुत्वसिद्धिः (तद्बलाद्विधिः कल्पनीय इत्यर्थः)
स्यादेवेति कर्मक्षयहेतुज्ञानसद्भावात्क्षयहेत्वन्तररहितकर्मत्वस्यासिद्धिः स्यादेवेत्याह ॥ **सममिति** । नन्वर्थवादोक्तमपि ज्ञानस्य कर्मक्षयहेतुत्वं न
स्वीकर्तुं शक्यं ज्ञानस्य कर्मक्षयहेतुत्वे तदैवाशेषकर्मविनाशापत्त्या जीवन्मुक्त्यभावप्रसङ्गापातादिति युक्त्या प्रागुक्तार्थापत्त्या च विरुद्धत्वादित्यत
आह ॥ **न हीति** ॥ **उक्तमिति** । अप्रारब्धनाशेऽपि प्रारब्धकर्मविनाशाभावान्न जीवन्मुक्त्यभावप्रसङ्गः । अन्यथैवोपपत्तिप्रतिपादनान्नार्थापत्ति-
विरोधोऽपीत्यनुपदमेवोक्तमित्यर्थः । नन्वर्थापत्त्यादेरविरुद्धत्वेऽपि ज्ञानस्य कर्मक्षयहेतुताया लोकेऽदृष्टत्वादलौकिकत्वमस्त्येवेति तदेव बाधकं भविष्य-
तीत्याशङ्क्य तथा सति लोकेऽदृष्टत्वात्समाधेरपि कायव्यूहनिर्माणादौ हेतुत्वं न स्यादविशेषादित्याशयेनाह ॥ **अलौकिकं त्विति** । अङ्गीकृत्य
भोगनाश्यत्वं दूषणमभिहितं प्राक् । वस्तुतस्तु तन्न सम्भवत्येवेत्याह ॥ **किञ्चेति** ॥ **श्रुतिस्मृतिविरोधादिति** । आ चतुर्दशमाद्वर्षात्कर्माणि निय-
मेन तु । दशावराणां देहानां कारणानि करोत्ययमिति स्मृतिविरोधादित्यर्थः । शङ्कते ॥ **ज्ञानिनामिति** । तथा च प्रवृत्तिरदृष्टजननी नेत्यर्थः ।
तर्हि प्रवृत्तेरदृष्टजनकत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिविरोधः स्यादित्यतस्तासामज्ञानिविषयत्वान्न ज्ञानिप्रवृत्तेरदृष्टजनकत्वापादकत्वमित्याह ॥ **इत्यन्येति** ।

सु०टि०
॥७५॥

कुत इत्यतस्तत्रोपष्टम्भकमाह ॥ **तद्यथेति** । अयं प्रकारोऽदृष्टजनकत्वाभावलक्षणः । अविशेषाभावादिति भावः । अत्र नियामकविशेषमाशङ्कते ॥ **रागेति** । (ज्ञानिन इति शेषः ।) ॥ [**प्राक्तनेति** । ज्ञानात्प्राचीनकर्मसु] प्राक्तनकर्मणां च रागद्वेषाद्यवस्थायामेवानुष्ठितत्वात्तेषामदृष्टजनकत्व-मेवेति भावः ॥ **यथेति** । क्लेशा रागद्वेषमोहास्तदधीनस्य प्रवृत्तिर्न प्रतिबन्धाय नादृष्टजनिकेत्यर्थः ॥ **प्रामादिकेति** । अज्ञानिष्विति शेषः । तेषां प्रमादतः प्राप्तत्वेन रागद्वेषमूलकत्वाभावादिति भावः ।

शे० चं०
तृ० तृ०
अ० २९

अ०—न चान्यतः ॥ तद्यथेति श्रुतेश्चैव ततः कर्मक्षयो भवेत् ॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥ अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ इत्यादिभगवद्वाक्यैरुक्तार्थश्चावसीयते ॥

सु०—पाशुपताद्युक्तं मोक्षसाधनं निराकरोति ॥ **न चेति** । पाशुपतशब्देन चतुर्विधा अपि गृह्यन्ते । आदिपदेन स्कान्द-सौरादयः । द्वितीयेनादिपदेन स्कन्दादयः । अनुग्रहान्मोक्षो भवतीति शेषः । ननु च पाशुपताद्युक्तेति तावन्नानुग्रहस्य विशेषणम् । असामर्थ्येन समासानुपपत्तेः । तथा सति पाशुपताद्युक्तादिति स्यात् । अत एव न मोक्षस्य विशेषणम् । तथा सति पाशुपताद्युक्त इति भवेत् । शिवादिविशेषणत्वे तु वैयर्थ्यमिति । उच्यते । अस्तु तावदनुग्रहविशेषणम् । तत्र शिवादीनामनुग्रह इति समास एव । षष्ठ्या आक्रोश इति षष्ठ्या अलुक् । ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेतीत्यादिश्रुतिविरोधपरिहारश्च तत्प्रयोजनम् । यः संसारधर्मैरीष-दप्यस्पृष्टः परमशिवस्तत्प्रसादान्मुक्तिरिष्यत एव । यस्त्वज्ञानाद्युपेतस्तथा प्रमितस्तदनुग्रहान्मोक्षो नेत्युच्यत इति । मोक्षो ज्ञानं च क्रमशो मुक्तिगो भोग एव च । उत्तरेषां प्रसादेन नीचानां नान्यथा भवेदित्यादिवाक्यविरोधपरिहाराय पाशुपताद्युक्तेत्यनुग्रहो विशेषितः । अङ्गीक्रियत एव शिवाद्यनुग्रहो भगवत्प्रसादसाधनभूतो मोक्षहेतुः । न तु पाशुपताद्युक्तः स्वतन्त्रसाधनभूत इति । यद्वा पाशुपताद्युक्तेत्यपि भिन्नं पदम् । सुपां सुलुगिति पञ्चम्या लुक् । यद्वा प्रथमाया लुक् । मोक्षस्य चेदं विशेषणम् । तत्र वादि-

निर्देशप्रयोजनं व्यक्तमेव । यद्वाऽस्तु यथाश्रुतं शिवादीनामेव । ये शिवादयः पाशुपतादिभिः स्वातन्त्र्येणोपास्या उक्तास्तेषां (तथो) यथोपासितानामनुग्रह एव नास्ति प्रत्युत कोप एव । अतोऽनुग्रहान्मोक्षो दूरनिरस्त इति भावः । कुतः शिवादीनामनुग्रहान्मोक्षो नेत्यत आह ॥ **नान्य इति** । तमेवमिति श्रुतौ सहस्रशीर्षा पुरुष इति प्रकृतपुरुषज्ञानतोऽन्यनिषेधेनामृतत्वमुक्तं हि यस्मात्तस्मात्पुरुषोत्तमानुग्रह एव ज्ञानेनेरितो मोक्षहेतुर्न शिवाद्यनुग्रह इति । ननु पुरुषसूक्ते पशुपुरुष एव प्रतिपाद्यते न विष्णुस्तत्कथं विष्णुज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे मन्त्रोऽयमुदाहृतः । पशुपुरुषज्ञानमपि पशुपतेरनुग्रहे परमोपयोगीति मोक्षसाधनमुच्यते । नान्य इति च न विरुद्धम् । साधनवत्साधनसाधनस्य परित्यागेऽपि फलानुदयादिति चेत् । किमेतत्पुरुषशब्दस्य विष्णौ शक्त्यभावात्कल्प्यते । तात्पर्यज्ञापकाभावाद्वा । बाधकसद्भावाद्वा । नाद्यः । नारायणानुवाके पुरुषशब्दस्य हरौ प्रयोगादित्याह ॥ **सर्वं इति**। न केवलं पुरुषज्ञानतोऽमृतत्वमुक्तम् । किन्तु पुरुषशब्दश्च हरौ प्रयुक्तः । विद्युतः पुरुषादित्युक्तोऽपि पशुपुरुष एव किन्न स्यादित्यत उक्तमब्धिशय इति । अम्भस्यपारेऽयमन्तःसमुद्रे इत्यस्मिन्पुरुषेऽब्धिशयत्वस्य श्रवणात् । महोदधिशयोन्तक इत्यादिना तस्य विष्णुलिङ्गत्वावगमात् । इतश्चायं नारायणो न पशुपतिरित्याह ॥ **न तस्येति** । तस्य पुरुषस्य । ईशे ईष्टे । व्यत्ययो बहुलमिति वचनात् । अधीगर्थदयेशां कर्मणीति षष्ठी । महदिति यशश्चेति तस्य पुरुषस्य नाम। श्रुतौ नारायणानुवाके न तस्येति वाक्येन तस्य पुरुषस्याधिपतिः स्वयं मुखत एव प्रतिषिद्धः । परमश्चासावश्चेति परमास्तं परमाम् । लिङ्गव्यत्ययेन परममिति वा । विश्वं पूर्णम् । नारायणानुवाके एव विश्वत इति श्रुतौ तस्य पुरुषस्य सर्वाधिकत्वोक्त्या समोऽपि विनिवारितः । न हि सर्वाधिकस्य समो युज्यते । ततः किमित्यत आह॥ **समेति** । समाधिकस्येति द्वन्द्वैकवद्भावः । असौ नारायणानुवाकोक्तः । उप समीपे चारो यस्यासौ प्रधानस्योपसर्जनभूत उपचारपुमान्पशुपुरुषो नेत्यर्थः । नारायणनामादिना हरिरेवायमिति शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत इति नोक्तम् । अधिपतिराहित्यसर्वाधिकत्वयोस्ततोऽवगतस्य समाधिकराहित्यस्य च पशावनुपपत्तेर्न तद्विषयोऽयं पुरुषशब्दः । किन्तु नारायणादिनाम्नाऽब्धिशयत्वादि-

लिङ्गेन च विष्णुविषय एवेत्यस्तु । न तावता पुरुषशब्दस्य विष्णौ वाचकत्वशक्तिः सिध्यति । प्रयोगस्यामुख्यया वृत्त्याऽप्युपपत्ते-रित्यत आह ॥ **समेति** । असौ विष्णुरुपचारेण पुरुषशब्दविषयो न भवति किन्तु मुख्यवृत्त्यैव । कुतः । मुख्यासम्भवे ह्युप-चारः कल्प्यते । पुरुषशब्दस्य मुख्यार्थः पूर्णत्वम् । तच्च विष्णोरेव समाधिकराहित्याद्युज्यत इति । अस्त्वेवं पुरुषशब्दस्य विष्णौ वाचकत्वशक्तिस्तथाऽपि पुरुषसूक्ते ज्ञापकाभावात्तत्परत्वं नास्तीति द्वितीयं निराकरोति ॥ **पुरुष एवेति** । यद्भूतं यच्च भव्यं यच्च भवदमुक्तं विश्वमिदं सर्वं पुरुष एव । पुरुषाधीनमेव । यत एवमन्नेनान्नमदनीयममुक्तवर्गमतिरोहाति अतिक्रामति । अमुक्ताधिपति-रिति यावत् । तस्मादमृतत्वस्योत भावभवित्रोरभेदान्मुक्तवर्गस्यापीशानः । संसारे स्वाधीनं जगद्यदि मुक्तौ स्वाधीनत्वं जह्यात्तदा प्रेक्षावान्न मोचयेत् । अतो मुक्तावपि तदधीनमेवेति सा श्रुतिः पुरुषसूक्तमन्त्रस्तस्य मुक्तामुक्तपरेशत्वमाह । तच्च मुक्तानां परमाग-तिरित्यादिना विष्णोरेवावगतं पशोस्त्वसम्भावितमेवेत्यतः पुरुषसूक्तं विष्णुपरमेवेति ज्ञायते । ननु च पुरुष एवेदं सर्वमिति पुरुष-स्यात्र स (र्वत्व) र्वात्मकत्वमेवोदितम् । तत्कथं मुक्तामुक्तपरेशत्वमाह श्रुतिरिति तत्राह ॥ **अम्रेनेति** । ईशानेति भावप्रधानो नि-र्देशः । उत्तरार्धे मुक्तेशानत्वस्योक्तत्वात्पूर्वार्धेऽमुक्तस्य सर्वस्येशानतैवोदिता ज्ञातव्या । न तु सर्वत्वम् । न हि कोऽपि वादी मुक्तौ भेदममुक्तावभेदमङ्गीकरोति । नापि युज्यते । अभिन्नस्य पश्चाद्भेदादर्शनात् । हेत्वन्तरमाह ॥ **यदीति** । पूर्वार्धे यदि पुरुषस्य सर्वत्वमुदितं स्यात्तर्ह्युत्तरार्धेऽमृतत्वस्योतेशान इत्युतशब्दो वृथा स्यात् । तत्कथमित्यत आह ॥ **उतशब्द इति** । उत्तरार्धस्थ उतशब्दो यस्मादीशत्वस्य समुच्चयं वदेत् । अर्थान्तरस्यासम्भवात् । न च द्वयोरीशत्वयोरनुक्तौ तत्समुच्चयोक्तेरवकाशोऽस्ति । तस्मादुतशब्दो वृथैवेति । युक्त्यन्तरमाह ॥ **पुरुषेणैवेति** । पुरुष एवेदं सर्वमिति पुरुषेणैवेदं सर्वं व्याप्तमातृणादाकरीषात्सर्वं भग-वानिति मिथ्यादृष्टिरेषेति शाखान्तरब्राह्मणं च तं मन्त्रं प्रति प्रवृत्तं तस्य मन्त्रस्य व्याख्यानरूपमेवाह । अतश्च न सर्वत्वमर्थः । व्याप्तं वशीकृतम् । एतेन धर्मसमुच्चयार्थ उतशब्द इत्यपि परास्तम् । इतश्च सर्वेशत्वमेव पूर्वार्धार्थो न तु सर्वत्वमित्याह ॥ **एतावानिति** ।

॥ ७६ ॥

इति वचनादिति शेषः । अस्य पुरुषस्यैतावान्महिमा यः पूर्ववाक्योक्त इत्युत्तरवाक्यबलात्तत्पुरुष एवेदमित्येतत्पुरुषस्य महिम्नो वाचकं वच इति तावज्ज्ञायते । ततश्च महिमप्रतिपादिकं यथा स्यात्तथा व्याख्येयम् । न च सर्वात्मत्वं महिमा । अपकर्षहेतुत्वात् । किन्तु सर्वाधिपत्यमेव । न च तदतिरिक्तमहिम्नो वचनम् । सङ्कोचे कारणाभावात् । इतोऽप्येतदेवामित्याह ॥ **सोऽमृतस्येति** । इति भागवतवचनादिति शेषः । अनूद्य यदन्नेनातिरोहतीति वचनेन हेतुतयेति शेषः । विधत्ते श्रुतिः । अयमर्थः । उत्तरार्धे ताव-दमुक्ताधिपत्यं हेतुत्वेनोपादाय मुक्ताधिपत्यं प्रतिजानीते श्रुतिरिति ज्ञायते । पुरुषसूक्तव्याख्यानप्रसङ्गे सोऽमृतस्येति भागवतवचने-नोत्तरार्धस्य तथैव व्याख्यातत्वात् । अत एवान्नेन दिव्यभोगेन यदतिरोहत्यधिरोहत्येधते तस्यामृतत्वस्य देवत्वस्येशान इति व्याख्यानमयुक्तम् । भावभवित्रोरेकत्वाभिप्रायेणामृतत्वस्येत्येतदमृतस्येति हि व्याख्यातम् । देवव्यावृत्त्यर्थमेव चाभयस्येत्युक्तम् । अन्नेनेति तृतीया च द्वितीयार्थेत्यभिहितम् । अन्नं च न प्रसिद्धमिति मर्त्यमित्युदितम् । सोऽयमुत्तरार्धार्थः पूर्वार्धस्यास्मद्व्याख्यान एव युज्यते । पूर्वार्धेऽमुक्ताधिपत्यं विहितम् । उत्तरार्धे तत्पूर्वार्धोक्तममुक्ताधिपत्यं हेतुत्वेनानूद्य पुरुषस्य मुक्तिगेशतां विधत्ते श्रुति-रिति । परकीयव्याख्याने तु परस्परव्याघातेनानुपपन्न एवेति । एतेन पुरुषशब्दस्य विष्णुविषयत्वे सर्वात्मकत्वं बाधकम् । न हि विष्णोः सर्वात्मकत्वं भवद्भिरप्यभ्युपगम्यते । पशोस्तु देहयोगवशाद्भूतत्वादिकं युज्यत इति तृतीयपक्षोऽपि निरस्तः । उपसंहरति ॥ अत इति । परिज्ञानात्परिज्ञानोदितात्प्रसादात् । अन्यतः शिवादीनामनुग्रहात् । पाशुपता अपि ज्ञानिनो भोगेनैव कर्मक्षयमाच-क्षते । तदप्यनुपपन्नमित्याह ॥ **तद्यथेति** । तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हैवास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति श्रुतेः । इष्टकेषी-कामालानां चिततूलभारिष्विति ह्रस्वता श्रुतित्वान्न भवति । प्रोतं प्रविष्टम् । प्रदूयेत परितप्तं भवेद्भस्मीभवेत् । इति तन्निदर्शनं यथा । अस्य ज्ञानिनः प्रदूयन्ते विनश्यन्तीत्यर्थः । चशब्दः पूर्वोदाहृतवाक्यसमुच्चयार्थः । तत एव विष्णुपरिज्ञानादेव । नन्वस्यां श्रुतौ ज्ञानिनः कर्मणां परितापः श्रूयते न तु ज्ञानेन विनाश इति विवक्षितोऽर्थ इत्यतो भगवद्वाक्यसमाख्यामाह ॥ **यथेति** । यद्यप्यत्र

ज्ञानस्य कारणत्वं स्फुटं प्रतीयते । तथाऽपि कर्मणां भस्मसात्करणं नाम मुख्यासम्भवात्किं कल्पनीयमिति न ज्ञायतेऽतो वाक्या-
न्तरं पठति ॥ **सर्वेति**। धर्मानवैष्णवान्काम्यार्थांश्च। शरणप्राप्तिश्च सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वमित्यादिनाऽन्यत्र भगवत्पादैरेव व्याख्याता ।
ततः प्रसन्नोऽहम् । मा शुचः । न शोचिष्यसि मुक्तो भविष्यसि । आदिपदेन गतसङ्गस्य मुक्तस्येत्यादेः सङ्ग्रहः। भगवद्वाक्यैश्चेति
सम्बन्धः । तद्यथेति श्रुतेरुक्तार्थश्च भगवद्वाक्यैरवसीयत इति वा ॥ छ ॥

टि०—॥**चतुर्विधा अपीति**। शैवाः पाशुपताः कालामुखा महाव्रताश्चेत्येवं चतुर्विधा अपीत्यर्थः। स्कन्दसूर्यगणेशादिमतानीति समयपादीयानुव्याख्या-
नानुसारेण पाशुपतादीत्यादिपदसङ्ग्राह्यमाह ॥**आदिपदेनेति**। आद्येनादिपदेनेत्यर्थः ॥**द्वितीयेनेति**। शिवादीनामिति द्वितीयादिपदेनेत्यर्थः। स्कन्दादय
इत्यादिपदेन सूर्यादिपरिग्रहः ॥· **असामर्थ्येनेति**। तथा सत्यसामर्थ्येन समासानुपपत्तेः पाशुपताद्युक्तादिति स्यादिति सम्बन्धः। पाशुपताद्युक्तेत्यस्यानु-
ग्रहविशेषणत्वे तदन्वितत्वापत्त्या शिवादीनामित्यनेनान्वेतुमसमर्थत्वेन [तेन] सह समासानुपपत्त्या भिन्नपदत्वावश्यम्भावात्। अनियतलिङ्गवचनविशेषणानां
च विशेष्यनिघ्नत्वादनुग्रहादिति विशेष्यवचनानुरोधेन पाशुपताद्युक्तादिति पञ्चम्येकवचनप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः । अत एवेत्युक्तमेव विशदयति ॥
तथा सतीति । मोक्षविशेषणत्वे पाशुपतेत्यस्यासामर्थ्येन शिवादीत्यनेन समासानुपपत्त्या भिन्नपदत्वावश्यम्भावान्मोक्षरूपविशेष्यलिङ्गवचनप्रसक्त्या
पाशुपताद्युक्त इति प्रथमैकवचनप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः । अस्तु तर्हीदं यथाश्रुतं शिवादीनामेव विशेषणमित्यत आह ॥ **शिवादिविशेषणत्वे
त्विति** । नन्वेवमसमर्थत्वेन शिवादिपदेन समासानुपपत्त्या भिन्नपदत्वावश्यम्भावात्पाशुपताद्युक्तादिति स्यादित्युक्तमित्यतोऽनुग्रहविशेषणस्यास्य शि-
वादीत्यनेनासमर्थतया पाशुपताद्युक्ताश्चैते शिवादयश्चेति विशेषणसमासानुपपत्तावपि पाशुपताद्युक्तश्चासौ शिवादीनामनुग्रहश्चेति शिवादीनामनुग्रह-
पदेन तत्समाससम्भवेन भिन्नपदत्वाभावान्न पञ्चमीप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य शिवादीनामनुग्रह इति पदभेदश्रवणात्कथमेतदित्यतो नैते भिन्ने पदे किन्तु
शिवादीनामनुग्रह इति षष्ठीसमास एवेत्यतो न पाशुपताद्युक्तेत्यस्य विशेषणसमासानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **तत्रेति** । ननु न शिवादीनामनुग्रह
इति षष्ठीसमासोऽङ्गीकर्तुं शक्यते । तथा सति कृत्तद्धितसमासाश्चेति समासतया प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति प्रातिपदिक-

तया सुब्लोपप्रसङ्गेन शिवाद्यनुग्रहादित्येव वक्तव्यतया शिवादीनामिति षष्ठ्यश्रवणप्रसङ्गादित्यतः षष्ठ्या आक्रोश (निन्दा) इति निन्दायां गम्यमानायां षष्ठ्या अलुग्विधानेन निन्दितत्वसूचनार्थत्वान्न तच्छ्रवणानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **षष्ठ्या इति** । किन्निन्दितत्वसूचनस्यापि प्रयोजनमित्यत आह ॥ **ज्ञात्वेति** । निन्दितोऽयं शिव इत्यलुकाभिहिते निन्दितत्वविशेषणसामर्थ्यादनिन्दितोऽपि शिवोऽस्तीति सिद्धं भवति । तथा च ज्ञात्वेत्यादिवाक्यस्यानिन्दितशिवपरत्वान्न तद्विरोध इत्युक्तं भवति । श्रुतिविरोधपरिहारमेव प्रकटयति ॥ **य इति** । ननु समासत्वाश्रयणेनानुग्रहविशेषणत्वपक्षे पाशुपताद्युक्तादिति पञ्चम्यप्रसङ्गेऽपि विशेषणवैयर्थ्यं स्यादेवेत्यतस्तत्प्रयोजनमाह ॥ **मोक्ष इति** । विरोधपरिहारप्रकारमेव दर्शयति ॥ **अङ्गीक्रियत एवेति** । एवं समासत्वमाश्रित्य पाशुपताद्युक्तेत्यस्यानुग्रहविशेषणत्वे षष्ठ्या अलुगाश्रयणं ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेतीत्यादिश्रुतिविरोधपरिहाररूपतत्प्रयोजनाश्रयणं च भवतीत्यपरितोषाद्विशेषणसमासाद्यनाश्रयणेनैवानुग्रहविशेषणत्वं समर्थयते ॥ **यद्वेति** । तर्हि पाशुपताद्युक्तादिति स्यादित्युक्तमित्यत आह ॥ **सुपामिति**। पाशुपताद्युक्तेत्यस्यानुग्रहविशेषणत्वे श्रुतिविरोधपरिहाररूपप्रयोजनविशेषः कल्पनीयो भवतीत्यपरितोषात्तद्विशेषणत्वं परित्यज्य मोक्षविशेषणत्वे प्रागुक्तं दोषं परिहरन्नेव तं पक्षमुपादत्ते ॥ **यद्वेति** ॥ **प्रथमाया अलुगिति** । सुपां सुलुगिति तत्स्मरणादिति भावः । माऽस्त्वयं दोषो वैय्यर्थ्यं तु स्यादेवेत्यत आह ॥ **तत्रेति** ॥ **व्यक्तमेवेति** । अतो न पक्षान्तरवत्तद्व्युत्पादनं क्रियत इति भावः । अनुग्रहविशेषणत्वे मोक्षविशेषणत्वे वा तस्य यथाश्रुतविशेषणविशेष्यभावपरित्यागो भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । विशेषणमिति वर्तते । तत्पक्षोक्तदोषं परिहरति ॥ **ये शिवादय इति** ॥ **ज्ञानेनेरित इति** । ज्ञानवाचकपदेनोपलक्षित इत्यर्थः ॥ **पशुपुरुष एवेति** । अत्र नरं च नारायणमेव चादावित्यत्रेवानभिमतव्यावृत्त्यर्थत्वादेवकारस्य न पुरुषस्य पशोर्हिरण्यगर्भस्य वा प्रतिपादनादिति हिरण्यगर्भस्यापि पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यत्वप्रतिपादकजिज्ञासासूत्रीयपूर्वग्रन्थविरोध इति ध्येयम् । नन्वेवं तन्मतेऽपि पशुपतिज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं न स्यात् । उदाहृतमन्त्रानुसारेण पशुपुरुषज्ञानस्यापि मोक्षसाधनत्वादित्यत आह ॥ **पशुपुरुषेति** । नन्वेवं साधनसाधनत्वे पशुपुरुषज्ञानस्य नान्य इति निषेधानुपपत्तिः । पशुपुरुषातिरिक्तपशुपतिज्ञानस्य मोक्षसाधनस्य सत्त्वादित्यतोऽस्य साधनसाधनावधारणत्वेन साधनावधारणत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥

नान्य इति चेति । पुरुषशब्दो हरौ प्रयुक्त इत्येतावता पूर्वमूले तस्याब्धिशायित्वकथनानर्थक्यमित्यतो विद्युतः पुरुषादित्युक्तस्य पुरुषस्यायं हरिरब्धिशयत्वादिति हरित्वसाधनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्साधकतया तद्योजयितुं तद्व्यावर्त्यशङ्कामुत्थापयति ॥ **विद्युत इति** । अपक्षधर्मत्वाद्‌-व्याप्तत्वाच्च कथमनेन विद्युत्पुरुषस्य हरित्वसाधनमित्यतस्तदुभयं दर्शयति ॥ **अम्भसीत्यादिना** । नन्वत्र तस्य नेष्टे इति प्रथमपुरुषप्रयोगः कर्तु-मुचितः । युष्मदस्मद्विषयादन्यत्र तद्विधानात् । अस्य च युष्मदस्मद्विषयत्वाभावात्तत्कथमीशे इत्युत्तमपुरुषप्रयोग इत्यतः पुरुषव्यत्ययोऽयमिति भावेन व्याचष्टे ॥ **ईशे ईष्ट इति** । तत्र नियामकं पठति ॥ **व्यत्यय इति** । यद्यपीदं यथायथं विहितानां शबादीनां विकरणानां छन्दसि विषये व्यत्य-यविधायकसूत्रं न पुरुषव्यत्ययविधायकमिति न तदुपपादकतयाऽस्योपन्यासो युक्तः । तथाऽप्यत्र सूत्रे छन्दसि शायजपीति पूर्वसूत्रात् छन्दस्यपीत्य-स्यानुवृत्त्या छन्दसि व्यत्ययो भवति । अपिशब्दाद्यथाप्राप्तं चेत्येतावन्मात्रेणेष्टसिद्ध्या बहुलग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्कायां बहुलग्रहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थमिति वृत्तौ प्रकृताप्रकृतसर्वविधिव्यत्ययलक्षणव्यभिचारार्थत्वं बह्वर्थादानप्रवृत्तिनिमित्तकबहुलग्रहणस्य प्रदर्श्य बहुलग्रहणसङ्ग्राह्यप्रदर्शनपरतयोदाहृते सुप्ति-ङुपग्रहलिङ्गनराणामिति श्लोके नरशब्दोक्तपुरुषव्यत्ययस्याप्यनेन सिद्धेरस्योपन्यास इति द्रष्टव्यम्। यद्यपि लोपस्त आत्मनेपदेष्विति छन्दसि तकारलोप-विधानादीश इति प्रथमपुरुष एवेत्यपि समाधानं कर्तुं शक्यम्। तथाऽपि सर्वेषां छन्दोविषयविधीनां व्यत्ययो बहुलमित्येतत्प्रपञ्चनार्थत्वेन तन्मूलकत्वा-न्मूलभूतेन व्यत्यय इत्यनेनैवेदं समाहितमित्यवधेयम् । ननु तथाऽपि कर्माणि द्वितीयास्मरणात्कर्मतया तमिति द्वितीयया भवितव्यम् । तस्येति षष्ठी तु कथमित्यत आह ॥ **अधीगर्थेति** । महद्यश इति विशिष्टं नामेति भ्रान्तिनिरासायाह ॥ **महदितीत्यादि** । एवं पुल्लिङ्गत्वेऽपि सोमपाशब्द-वदाकारान्ततामाश्रित्य परमाशब्दो व्युत्पादितः । इदानीमाबन्तत्वमाश्रित्यापि व्याख्याति ॥ **लिङ्गव्यत्ययेनेति** । स्त्रीलिङ्गव्यत्ययेनेत्यर्थः । व्य-त्ययो बहुलमित्यत्र बहुलग्रहणसङ्ग्राह्यप्रदर्शनपरतयोदाहृते श्लोके छन्दसि लिङ्गव्यत्ययस्यापि विधानादिति भावः । ननु श्रुतौ विश्वमिति विश्व-तादात्म्यकथनान्न तस्य विश्वतः परमत्वं सम्भवतीत्यतो नेदं विश्वतादात्म्यपरं येनोक्तदोषः स्यात् । किन्तु विश्वतः परमत्वप्रयोजकधर्मकथनेन तदु-पपादकमिति नानुपपत्तिरित्याशयेन तद्व्याचष्टे ॥ **विश्वं पूर्णमिति** । अप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह ॥ **न हीति** । व्याघातप्रसङ्गादिति भावः । ननु ॥ ७८ ॥

समश्चाधिकश्च समाधिकौ तयोः समाधिकयोरिति द्विवचनेन भवितव्यम् । समाधिकस्येत्येकवचनं तु कथमित्यतः सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति विकल्पेन द्वन्द्वस्यैकवद्भावविधानादेकवचनोपपत्तिरिति भावेनाह ॥ **समाधिकस्येतीति** । नन्वेवं सति वाक्त्वचमित्यादिसमाहारद्वन्द्वेऽपि द्विवचनं धवखदिराविति तरयोगद्वन्द्वेऽपि पक्षे एकवचनं च प्रसज्यत इति चेदुच्यते। सर्वो द्वन्द्व इत्यनेन न समाहारद्वन्द्वस्तथेतरेतरद्वन्द्वो वा अपूर्वतया विभा-षयैकवत्क्रियते । किन्तु न्यायसिद्धोऽर्थोऽनूद्यते । तथा हि । चार्थे द्वन्द्व इति चार्थे द्वन्द्वः क्रियते । चार्थश्चेतरेतरयोगः स यदोद्रिक्तावयवभेदो भवति तदाऽवयवभेदानुगमाद्द्विवचनबहुवचने सिद्धे एव । यदा तिरोहितावयवभेदविवक्षा संहतिप्राधान्यमिति यावत् तदा समाहार इति संहति-प्रधानत्वादेकवचनं भवति । तदेवं चार्थ एव सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति परिभाषारूपेण पठ्यते । ननु चार्थः समुच्चयो नेतरेतरयोगः । चश-ब्दप्रयोगे समुच्चयस्य प्रतीतेरिति चेत् । सत्यम् । किन्तु तत्प्रभेद एवेतरेतरयोगो न समुच्चयादन्यः । तथा हि । समुच्चय एव युगपदर्थाभिधा-यिनां परस्परापेक्षाणां पदानां भवति तदा द्वन्द्वः क्रियते । एतावतैवेतरेतरयोगश्चार्थ इत्युच्यमानत्वात् । नन्वेवं द्वन्द्वश्च प्राणितूर्येति सूत्रमनर्थकं स्यात् । तेन हि समाहारद्वन्द्वे एकवद्भावो विधीयते । तत्र समाहारद्वन्द्वैकत्वादेकवचनसिद्धेरिति चेन्न । प्राण्यङ्गादीनां समाहारद्वन्द्व एव यथा स्यादितरेतरयोगो मा भूदिति सूत्रप्रयोजनम् । ननु तर्हि किमर्थं समाहारे एकत्वं क्रियते इतरेतरयोग एव एकवद्भावः क्रियताम् । एवं समाहार-ग्रहणं यत्र प्रतिपाद्यं न भवति कार्यं च विधिमुखेनैव वर्तते । उच्यते । इतरेतरयोगे एकवद्भावे सति अस्थित्वचमित्यत्र समाहारद्वन्द्वलक्षणे द्वन्द्वा-च्चुदषहान्तात्समाहार इति न स्यात् । नन्वेवमपि पूर्वोक्तप्रकारेण समाहार एव एकवचनं भवति समाहारश्चैक एव । एवञ्चैकवदिति वतिर्नोपप-द्यते । न ह्येक एव एकवदित्युच्यते । उच्यते बुद्ध्यानेकत्वमध्यारोप्य भविष्यति । बुद्धिर्हि भवती अभेदेऽपि भेदं जनयति । यथा राहोः शिर इति । ननु तथाऽप्यशेषद्वन्द्वे एकत्वाविधानात्सर्वो द्वन्द्व इत्यघटना स्यादिति चेत् । उच्यते । सर्वो द्वन्द्व इति कोऽर्थः । इतरेतरयोगसमाहारा-त्मक इत्यर्थः । न चैवमपि वृक्षमृगादिसूत्रमनर्थकम् । अनयैव परिभाषया बाभ्रव्यशालङ्कायनं बाभ्रव्यशालङ्कायना इत्येतद्वत् प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्य-ग्रोधा इत्येवमादीनां सिद्धत्वादिति चेत् । उच्यते । सिद्धे परिभाषयैकत्वे वृक्षादीनां सजातीयैरेव द्वन्द्वो यथा स्यान्न विजातीयैरिति व्यतिकरनि-

रासार्थं विभाषयैकवत्त्वविधानमित्यन्यत्र विस्तरः । विद्युत्पुरुषादित्युक्तस्य शङ्किताया: पशुपुरुषताया एव निषेधनीयतया प्रक्रान्तत्वादुपचारपुरुष-त्वस्यानाशङ्कितस्य निषेधोऽसङ्गत इत्यतोऽस्याशङ्कितपशुपुरुषत्वनिषेधरत्वान्नासङ्गतिरिति भावेनोपचारपुमानित्येतत्पशुपुरुषपरतया योगमाश्रित्य योजयति॥ **उप समीप इति**। प्रबलेन नारायणनामादिना विद्युत्पुरुषादिसूक्तपुरुषस्य हरित्वसाधनसम्भवे तत्परित्यागेन तदपेक्षया दुर्बलाविशयत्वा-दिरूपलिङ्गाश्रयणेन हरित्वं साधयतां भाष्यकाराणां प्रसक्तामचातुरीयशङ्कां तदनुक्तौ निमित्तकथनेन परिहरति ॥ **नारायणेति** । स्पष्टत्वादिति शेषः ॥ **तावतेति** । प्रयोगमात्रेणेत्यर्थः । अन्यथा गङ्गाशब्दस्य प्रयोगबलात्तीरवाचकत्वशक्तिकल्पनाप्रसङ्गादिति भावः । वाचकत्वशक्त्य-भावे कथं तत्र प्रयोग इत्यतो न प्रयोगो वाचकत्वशक्तिनिमित्तक एवेति नियमः । तथा सति गङ्गाशब्दस्य तीरे प्रयोगाभावप्रसङ्गात् किन्तु मुख्यामुख्यसाधारण्येन वृत्तिमात्रनिमित्तक एव । तथा च पुरुषशब्दस्य विष्णौ वाचकत्वशक्त्यभावेऽप्यमुख्यवृत्तिसद्भावात्तन्निबन्धनः प्रयोगः सम्भ-वत्येवेत्याह ॥ **प्रयोगस्येति** ॥ **पूर्णत्वादिति** । पृ पालनपूरणयोरित्यस्मात्पुरः कुषन्निति कुषन्प्रत्यये कित्त्वाद्गुणनिषेधे उदोष्ठ्यपूर्वस्येति ऋत उत्वे रप-रत्वे च पुरुषशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । श्रुतौ भूतभव्यग्रहणं भवदुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह ॥ **यच्चेति** । ननु प्रवृत्तिनिमित्तरूपभाववाचकामृतत्व-शब्दस्य कथममृतरूपधर्मिपरत्वमित्यतो लक्षणयेति भावेन लक्षणाबीजशक्यसम्बन्धमाह ॥ **भावभवित्रोरिति** । अनेन तादात्म्यमेव लक्षणाबीज-भूतः शक्यसम्बन्ध इत्युक्तं भवति । लक्षणया विना भाववाचकामृतत्वशब्दात्स्वातन्त्र्येणामृतवर्गोपस्थितेरसम्भवादिति भावः । नन्वमृतेशानत्व-वचनादिति वक्तव्यमीशानवचनादिति तु कथमित्यतोऽत्रेशानशब्दस्य लक्षणयेशानत्वरूपधर्मपरत्वेन धर्मिपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **भावप्र-धान इति** । अमुक्तस्य सर्वस्येति कर्माणि षष्ठी । अमुक्तसर्वं प्रतीत्यर्थः । ननूत्तरार्धस्य मुक्तनियामकत्वप्रतिपादकत्वेऽपि पूर्वार्धस्य कुतोऽमुक्त-सर्वनियामकत्वप्रतिपादकत्वम् । अमुक्तसर्वात्मकत्वप्रतिपादकत्वे बाधकाभावादित्यतः किमयं प्रकारः केनचिद्वादिनाऽङ्गीकृतोऽस्तीत्याशङ्क्यते मौक्तत्वमात्रेण वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **न हीति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **नापीति** । तत्र हेतुरभिन्नस्येति । पूर्वमभिन्नस्येत्यर्थः । ननु शब्दः किं नित्य उतानित्य इत्यादाविव विकल्पार्थमेव किन्न स्यादित्यतस्तस्यार्थस्य प्रकृतेऽसम्भवान्नेतशब्दस्य तदर्थत्वमत्राभ्युपगन्तुं शक्यमित्याह॥

अर्थान्तरस्य चेति । अस्तु तर्हीशत्वसमुच्चयाभिधायकत्वमेवोतशब्दस्येत्यत आह ॥ **न चेति** । तमिति व्याख्येयतया प्रकृतमन्त्रपरामर्श इत्या- शयेनाह ॥ **तं मन्त्रमिति** । मन्त्रं प्रति किमित्यतोऽपेक्षितं पूरयति ॥ **प्रवृत्तमिति** । मन्त्रं प्रति प्रवृत्तमित्यस्य विवरणं व्याख्यानरूपमिति ॥ **एवमिति** । पुरुष एवेदं सर्वमित्येतत्पुरुषस्य सर्वत्वं न वक्तीत्येवमाहेत्यर्थः । ननूदाहृतब्राह्मणवाक्यं न भवद्व्याख्यानानुकूलम् । तत्र भगवद्व्याह- त्वाभिधानेऽपि तदधीनत्वानुक्तेरित्यतः प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे ॥ **वशीकृतमिति** ॥ **एतेनेति** । ब्राह्मणवाक्यविरोधेनेत्यर्थः ॥ **धर्मिसमुच्च- यार्थ इति** । न केवलममृतस्येशानः किन्त्वामामृतत्वस्यापीत्येवं धर्मिसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । धर्मसमुच्चयार्थ इति पाठेऽपि धर्मस्य धर्मिणा सह समु- च्चयार्थ इत्यर्थः ॥ **वचनादिति शेष इति** । मूले इतीत्यनन्तरं वचनादिति शेष इत्यर्थः ॥ **न च तदतिरिक्तमिति** । पुरुष एवेदं सर्वमि- त्येतद्वाक्यव्यतिरिक्तं वाक्यजातमित्यर्थः ॥ **सङ्कोच इति** । अस्मद्व्याख्यानरीत्यैतद्वाक्यसाधारण्येन सर्वस्यापि पुरुषसूक्तस्य महिमाभिधायकत्वस- म्भवे तत्परित्यागेन पुरुष एवेदं सर्वमित्येतत्सर्वात्मकत्वाभिधायकम् । तद्व्यतिरिक्तमेव च वाक्यजातं महिम्नो वाचकमिति सङ्कोचेऽप्रमाणाभावादि- त्यर्थः ॥ **अत एवेति** । उत्तरार्धव्याख्यानरूपोदाहृतभागवतवाक्याविरोधादेवेत्यर्थः । उतामृतत्वस्येत्युत्तरार्धस्य सोऽमृतस्येत्यस्य च व्याख्यानव्या- ख्येयभावमेव प्रकटयति ॥ **भावेति** । अस्त्वैवमुत्तरार्धः किमेतावतेत्यत आह ॥ **सोऽयमिति** । योगमेवोपदर्शयति ॥ **पूर्वार्ध इत्यादिना** । परकीयव्याख्याने तदयोगं दर्शयति ॥ **परकीयेति** । पूर्वार्धस्येति शेषः ॥ **अनुपपन्न एवेति** । उत्तरार्धार्थ इति वर्तते । तत्र हेतुः परस्येति । अनुपपन्ने एवेत्यपि क्वचित्पाठः । तत्र परकीयव्याख्याने इति द्विवचनं पूर्वोत्तरार्धव्याख्याने अनुपपन्ने एवेति सम्बन्धः । तत्र हेतुः परस्परेति । अस्मिंश्च पाठे परस्परेति श्लिष्टं पूर्वपाठे पूर्वार्धार्थविरुद्धतामात्रेणोत्तरार्धार्थस्यानुपपन्नत्वसिद्धिसम्भवेन परस्परविरोधपर्यन्तधावनानर्थक्यात् ॥ **एतेनेति** । पुरुष एवेदं सर्वमिति वाक्यस्य भूतभव्यभवदमुक्ताधिपतित्वप्रतिपादकत्वसमर्थनेनेत्यर्थः ॥ **सर्वात्मकत्वमिति** । भूतभव्यभवद्रूपसर्वात्मकत्वमित्यर्थः । सर्वात्मकत्वस्य विष्णाविव पशावप्यनुपपत्तेस्तत एव बाधकात्पुरुषशब्दस्य विष्णुविषयत्वाभाववत्पुरुषपशुविषयत्वाभावोऽपि स्यादित्यत आह ॥ **पशोस्त्विति** ॥ **तृतीयपक्षोऽपीति** । बाधकसद्भावान्न पुरुषशब्दस्य विष्णुविषयकत्वमिति तृतीयपक्षोऽपीत्यर्थः ॥ **परास्त इति** । ततश्च भाष्ये न

तद्गनिरासप्रयुक्तन्यूनता शङ्कनीयेति भावः । ननु न च पाशुपताद्युक्तेरित्यादिप्रक्रमानुरोधेन भगवदनुग्रहस्यैव मोक्षसाधनत्वमुपसंहर्तुमुचितम् । तत्कथं ज्ञानस्य तत्साधनत्वोपसंहार इत्यतोऽत्र परिज्ञानपदस्य लक्षणया तज्जन्यप्रसादपरत्वेन ज्ञानपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याशयेन व्याचष्टे ॥ परिज्ञानोदितात्मप्रसादादिति । मूले तद्यथेत्यनेन तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त इति श्रुतिर्गृह्यत इति भ्रान्तिनिरासाय तत्परिगृहीतश्रुतिमुदाहरति ॥ तद्यथेति । नन्विष्टकेषीकामालानामितीष्टकादिशब्दानां चितादिषु परतो ह्रस्वत्वविधानादिषीकाशब्दस्य तूलपरतो ह्रस्वतायां सत्यामिषीकतूलमिति भवितव्यम् । इषीकातूलमिति तु कथमित्यतश्छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्त इति सर्वविधिविकल्पाभ्युपगमाद्युक्तो ह्रस्वत्वाभाव इत्याह ॥ इष्टकेति ॥ प्रविष्टमिति । अव प्रवेशन इति धातोरिति भावः ॥ परितप्तमिति । दूङ् परिताप इति धातोरिति भावः ॥ पूर्वोदाहृतेति । भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति पूर्वोक्तेत्यर्थः । श्रुतेश्चैवेत्यत्रैवकारस्य तत्रैव सम्बन्धस्य समुच्चायकचशब्देन विरोधेनासम्भवाद्भिन्नक्रमत्वाश्रयणेन तं योजयति ॥ तत एवेति । मूले सर्वधर्मानित्येतद्वाक्योदाहरणवैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ यद्यपीति ॥ मुख्यासम्भवादिति । ज्ञानस्य वन्ह्यादिवदुष्णस्पर्शवद्द्रव्यत्वाभावाद्वन्ह्यादिभिर्व्रीह्यादीनामिव ज्ञानेन कर्मणां प्रसिद्धभस्मीकरणासम्भवादित्यर्थः । ननु ज्ञानेन कर्मणामीदृशं भस्मसात्करणमिति वक्तुमुदाहृते प्रमाणे शरणप्राप्तेरेव सर्वकर्मनाशकत्वमुच्यते न तु ज्ञानस्येति तत्कथमस्य प्रकृतोपयोग इत्यत आह ॥ शरणप्राप्तिश्चेति ॥ अन्यत्रेति । गीतातात्पर्य इत्यर्थः । सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वं तत्र मनः सदा । सर्वाधिकप्रेमयुक्तं सर्वस्यात्र समर्पणम् । अखण्डात्रिविधा पूजा तद्दत्यैव स्वभावतः । रक्षतीत्येव विश्वासस्तदीयोऽहमिति स्मृतिः । शरणागतिरेषा स्याद्विष्णोर्मोक्षफलप्रदेत्यादिनेति शेषः । पूर्वोक्ताया भगवत्प्रसादस्य मोक्षसाधनताया अप्रतिपादनात्प्रकृतानुपयोगमाशङ्क्य तदुपयोगितया व्याचष्टे ॥ ततः प्रसन्नोऽहमिति ॥ न शोचिष्यसीति । माङ्योगे लुङः सर्वलकारापवादकत्वाद्भविष्यदर्थताकथनं नायुक्तमिति भावः ॥ गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । प्रज्ञयाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयत इति चतुर्थगीतायाम् । नन्विति श्रुतिपुराणादिवचनेभ्य इत्यादिवदित्यादिभगवद्वाक्यैरिति वक्तुं शक्यत्वात्तथाऽनुक्त्वा तद्यथेति श्रुतेश्चैव ततः कर्मक्षयो भवेदिति योगविभागाश्रयणमनर्थकमित्यरुचेराह ॥

तद्यथेतीति ॥

अ०—नित्यनैमित्तिकं कर्म कुर्वन्नन्यत्परित्यजन् ॥ मुच्यते संसृतेश्चैतदप्येतेन निराकृतम् ॥ विद्यैवेतीममेवार्थं स्वयमेवाह वेदराट् ॥ विना कर्म न मोक्षः स्याज्ज्ञानेनेत्यपि सा श्रुतिः ॥ नान्यः पन्था इति ह्येव निवारयति सादरम् ॥

सु०—भाट्टानां मोक्षसाधनमनुवदति ॥ नित्येति । नित्यं नाम यदकरणे प्रत्यवायो ब्राह्मण्यादिकमेव च निमित्तमुपादाय विहितं तदुच्यते । यथा सन्ध्यावन्दनादि । नैमित्तिकं नाम यदकरणे प्रत्यवायः पितृमरणाद्यागन्तुकं च निमित्तमुपादाय विहितं तदुच्यते । यथा पितृश्राद्धादि । अन्यत्काम्यं निषिद्धं च । तत्र यत्करणे फलमकरणे न प्रत्यवायः कामनानिमित्तं तत्काम्यम् । यथा ज्योतिष्टोमादि । प्रतिषिद्धं निषिद्धम् । यथा ब्रह्महत्यादि । उपात्तं च कर्म भोगेन क्षपयन्निति चशब्दार्थः । अयमाशयः । सुखदुःखतत्कारणरूपो हि संसारः । स च कर्मनिमित्त एव । नित्यनैमित्तिकयोरकरणे त्वधर्मप्रचयेन दुःखतत्साधनावाप्तिरस्य भवति । निषिद्धकरणेऽपि तथा । काम्यकरणे तु धर्मोत्पादनेन सुखतत्साधनावाप्तिर्जायते । मुमुक्षुस्तु नित्यं नैमित्तिकं च नियमेन करोति । परित्यजति च निषिद्धमिति न दुरितोपचयः । काम्यमपि परित्यजतीति न धर्मोपचयः । एवमनागतयोर्धर्माधर्मयोरनुत्पादे प्रागुपात्तौ च भोगेन क्षपयन्निर्बीजायाः संसृतेर्मुच्यत इति । यथोक्तम् । मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिघांसयेति । न च पञ्चमी कर्मविधाऽस्ति । यत्करणेऽकरणे वा धर्माधर्मोदयः स्यादिति । निराकरोति ॥ एतदपीति । एतेन नान्यः पन्था इति श्रुतेन भगवज्ज्ञानव्यतिरिक्तमोक्षसाधननिषेधेन । अपि च नित्यनैमित्तिककर्मणां नियमेन सम्यगनुष्ठानं तावदशक्यमेव । चरन्ति देवा विहितं समस्तमर्धमेव मुनयो दशांशतो मनुष्या इत्यादिश्रुतेः । नापि निषिद्धाकरणं सम्भावितम् । प्रामादिकानां मानसवाचिककायिकानामपरिहार्यत्वात् । प्रायश्चित्तात्तत्क्षय इति चेन्न । प्रायश्चित्तस्यापि सम्यगनुष्ठातुमशक्यत्वात् । पूर्वोपार्जितकर्मणां भोगेन क्षयस्त्वत्यन्तासम्भावित एव । अनन्तत्वादित्यलम् । नन्वेतत्सर्वं सूत्रानुक्तं कस्माद्वर्ण्यत

इत्यत आह ॥ विद्यैवेति । विद्यैव तु निर्धारणादिति सूत्रेण । स्वयमेव न त्वर्थतः । वाजसनेयिनोऽधीयते । षट्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनाश्चित इत्यादि । तत्र संशयः । किमेतेऽग्नयः क्रियानुप्रवेशिनस्तच्छेषभूता उत स्वतन्त्राः केवलविद्यात्मका इति । क्रियामयस्याग्नेः प्रकरणात्तद्विषय एवायमुपदेश इति प्राप्तेऽभिधीयते । विद्यात्मका एवैतेऽग्नयो न क्रियाशेषभूताः । ते ह्येते विद्याचित एवेति निर्धारणात् । इति परेषां व्याख्यानमसदेवेति भावेनोक्तमिममेवार्थमिति । विफलत्वादस्याश्चिन्तायाः । पक्षद्वयेऽप्यभ्युदय एव ह्यस्य प्रयोजनम् । यस्तु नित्यानित्यवस्तुविवेकवाञ्छमदमादिसम्पन्नः सर्वभोगवैराग्योपेतो मुमुक्षुरथशब्देनोत्तरमीमांसायामधिकारी सूचितः । स कथमेतासु फल्गुचिन्तासु प्रवर्तेत इति । एवं सूत्रकृता पूर्वपक्षितानि मतानि निराकृत्येदानीं ये सूत्राणां वृत्तिकारा अन्यथा भाषन्ते तेषां मतानि निराकुर्वाणः समुच्चयनियमवादिनां मतं तावदपाकरोति ॥ विनेति । संसारनिवृत्तिमात्रं केवलेन ज्ञानेन भवति । आनन्दवृद्धिस्तु कर्मसापेक्षेणैव ज्ञानेनेति भगवतः पन्थाः । यद्वक्ष्यति सहकारित्वेन चेति । अतो ज्ञानकर्मभ्यां मोक्ष इत्यनुक्त्वा कर्म विना केवलज्ञानेन न मोक्षः किन्तु कर्मसहितेनेत्युक्तम् । इत्येतदपि मतं सैव सूत्रगृहीतैव नान्यः पन्था इति श्रुतिः स्पष्टं निवारयति । तमेवं विदित्वेति ज्ञानमात्रस्य मोक्षसाधनत्वमुक्त्वा पुनर्नान्यः पन्था इति वचनादादरोऽवगम्यते । न च समुच्चयनियमे किमपि प्रमाणमस्ति । अन्धन्तमः प्रविशन्तीत्यादीनामन्यार्थत्वात् । यथाऽन्नं मधुसंयुक्तं मधु चान्नेन संयुतम् । एवं तपश्च विद्या च संयुक्ते भेषजं महदित्यादीनां परोक्षज्ञानविषयत्वात् । अपरोक्षज्ञानविषयत्वेऽप्यानन्दवृद्ध्यर्थत्वात् ॥ छ ॥

टि०—॥ नित्यं नामेति । अत्र यदकरणे प्रत्यवाय इत्येव कृते चन्द्रोपरागे स्नायादिति विहितस्नानाकरणे प्रत्यवायश्रवणेन नैमित्तिकस्याप्यकरणे प्रत्यवायफलकत्वादव्याप्तिः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं ब्राह्मण्यादिकमेव निमित्तमुपादायेत्युक्तम् । अस्य च नियतं निमित्तमुपादायेत्यत्र तात्पर्यम् । नैमित्तिकस्य तूपरागस्नानादेरनियतनिमित्तकत्वान्नातिप्रसङ्गः । काम्येऽतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं यदकरणे प्रत्यवाय इत्युक्तम् । अकरणे प्रत्यवायफलको

ति

नियतनिमित्तको विधिर्नित्यस्तद्विहितं नित्यम् । अकरणे प्रत्यवायफलकोऽनियतनिमित्तको विधिर्नैमित्तिकस्तद्विहितं कर्म नैमित्तिकमिति निष्कर्षः । तत्राकरणे प्रत्यवायफलकत्वस्य नित्यसाधारण्यात्तद्व्युदासायोत्तरभागः । काम्यस्याप्यनियतनिमित्तकतया तत्रातिप्रसङ्गव्यावृत्त्यै पूर्वभाग इति द्रष्टव्यम् ।। **यत्करण इति** । श्रुत्यर्थवादन्यायैः कर्मपदसम्बन्धिफलसम्पादको विधिः काम्यः । तद्बोध्यं काम्यमित्यर्थः । तत्र श्रूयमाणफलकः स्वर्गकामो यजेतेत्यादि । अर्थवादकल्पितफलस्तु प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रं कुर्यादित्यादिः । न्यायकल्पितफलकस्तु विश्वजिता यजेतेत्यादिः । श्रुतिकल्पनाभ्यां कामनामात्रनिमित्तकस्यास्य नित्यादितो वैलक्षण्यं स्पष्टमेवेति भावः । ननु नित्यनैमित्तिकयोः काम्यनिषिद्धयोश्च करणपरित्यागमात्रं न मोक्षसाधनं, नित्यानित्ययोरकरणस्य ।निषिद्धकरणस्य चाधर्मोत्पादकतया काम्यकरणस्य च धर्मोत्पादकतया नित्यनैमित्तिकयोः करणे काम्यनिषिद्धयोः परित्यागे चानागतधर्माधर्मानुत्पादलाभेन तन्मूलकसंसारानवस्थानप्राप्तावपि प्रागुपात्तधर्माधर्मसद्भावेन तन्मूलकसंसारावस्थानसम्भवात्, किन्तु भोगनिमित्तकस्तत्क्षयोऽपि, तत्कथं नित्यनैमित्तिककाम्यनिषिद्धकरणपरित्यागमात्रस्य मोक्षसाधनत्वानुवाद इत्यतोऽत्र चशब्देन भोगनिमित्तकप्रागुपात्तधर्माधर्मक्षयस्याप्युक्तत्वेन तन्मात्रस्य मोक्षसाधनतयाऽननुवादान्न सदनुवादतेत्यभिप्रेत्य चशब्दार्थमाह ।। **उपात्तं चेति** । ननु धर्माधर्मयोरेव सुखदुःखतत्साधनावाप्तिसाधनतया नित्यादिकरणादिदशायां धर्माधर्मादिरूपकारणशून्यतया सुखदुःखतत्साधनावाप्त्यभावप्राप्तावपि न संसाराभावप्राप्तिः । तस्य संसारत्वस्यैवासिद्धेः । सिद्धावपि न तस्य धर्माधर्ममात्रनिमित्तकत्वमविद्यादिनिमित्तकत्वस्यापि सम्भवात्तन्मात्रनिमित्तकत्वेऽपि वा नित्यादिकरणादिना धर्माधर्माभावलाभसिद्धावपि मुमुक्षोर्नित्यादिकर्तव्यत्वादिनियमासिद्ध्या तदकरणादिनिमित्तकाधर्माद्युत्पादसम्भवेन तन्मूलकसंसारस्याप्यवस्थाने बाधाभावात्तन्नियमेऽपि वा नित्याद्यकरणादिनिमित्तकाधर्माद्यनुत्पादेऽपि कर्मविधान्तरेण तदुत्पादने बाधाभावान्न नित्यनैमित्तिकादिकरणादेर्मोक्षसाधनत्वमित्यत आह ॥ **अयमाशय इति** । सुखदुःखतत्कारणयोरेव संसारत्वमुपपादयितुं प्रमाणप्रसिद्धद्यर्थकहिशब्दप्रयोगः । कर्मनिमित्तकतां संसारस्योपपादयति ॥ **नित्येति** ॥ **तथेति** । अधर्मप्रचयेन दुःखतत्साधनावाप्तिरस्य भवतीत्यर्थः ॥ **अशक्यमिति** । तथा च सम्यगननुष्ठाननिमित्तकाधर्मप्रचयेन दुःखतत्साधनावाप्तिरवर्जनीयैवेति भावः । सम्यगनुष्ठानस्याशक्यतायां सिद्धायां भवेदेतत् । सैव कुत इत्यत आह ॥

चरन्तीति ॥ सम्भावितमिति । तथा च निषिद्धकरणनिमित्तकाधर्मप्रचयेन दुःखतत्साधनावाप्तौ नानुपपत्तिरिति भावः । असम्भावितत्तामेवोपपादयति **॥ प्रामादिकानामिति ॥ तत्क्षय इति ।** नित्यादिकर्मणां सम्यगननुष्ठानप्रयुक्तदुरितस्य प्रामादिकनिषिद्धाचरणप्रयुक्तदुरितस्य च क्षय इत्यर्थः **॥ अशक्यत्वादिति ।** चरन्ति देवा विहितं समस्तमित्याद्युदाहृतश्रुतेरेवेति शेषः । ततश्च सम्यक् प्रायश्चित्ताद्यननुष्ठानप्रयुक्ताधर्मप्रचयेन दुःखतत्साधनावाप्तिरूपसंसारापत्तिरवर्जनीयैवेति भावः । अनन्तत्वादित्युपलक्षणम् । विषमविपाकसमयत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु समाधिमहिम्नाऽपारिमितदेहव्यूहनिर्माणेनानन्तान्यपि विषमविपाकसमयान्यपि कर्माणि पिण्डीकृत्य तत्फलसुखदुःखभोगेनैव क्षयो भविष्यतीत्यत आह **॥ अलमिति ।** अस्मिन्मते न कदाऽपि कर्मक्षयो भोगकालेऽपि पुनः करणान्न करोतीति चासम्भावितम् । न हि कश्चित्क्षणमपीत्युक्तत्वादित्यादिप्रागुक्तदोषजातमलमोऽर्थः । मोक्षसाधननिराकरणस्य सूत्रार्थत्ववर्णनपरोत्तरग्रन्थस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्यास्ति मोक्षोऽपि धर्मेणेत्यादिप्राचीनग्रन्थस्यासूत्रार्थप्रतिपादकत्वप्रयुक्ताभाष्यत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तच्छङ्कानिवर्तकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुमुदाहृतग्रन्थस्याभाष्यत्वशङ्कामुत्थापयति**॥ नन्विति ॥ नन्वर्थत इति ।** यद्यपि श्रुत्या प्राप्त इवार्थतः प्राप्तोऽपि सूत्रार्थ एवेति तदुपपादकस्यास्य ग्रन्थस्य भाष्यत्वसिद्धेर्नार्थिकत्वनिरासो युक्तस्तथाऽपि वाचनिकत्वसम्भवे नार्थिकत्वाश्रयणमुचितमित्येवाभिप्रेतम् । न त्ववाचकत्वेऽभाष्यत्वप्रसङ्गादिविरोध इति द्रष्टव्यम् **॥ वाजसनेयिनोऽधीयत इति।** वाजसनेयिनोऽग्निरहस्ये नैव वा इदमग्रे सदासीदित्यस्मिन्ब्राह्मणे मनोऽधिकृत्याधीयत इत्यर्थः। पुरुषायुषस्याहानि षट्त्रिंशत्सहस्राणि तैरवच्छिन्ना मनोवृत्तिसमूहाः प्रत्यहोरात्रमेकैकीभूत्वा षट्त्रिंशत्सहस्राणि भवन्ति । ता एतावत्सङ्ख्याकेष्टका मनसाऽग्नित्वेन सम्पाद्यन्त इत्युच्यते षट्त्रिंशतसहस्राणीत्यादिना । अत्रात्मन इति षष्ठी । तथा च मन एवोक्तविवक्षया षट्त्रिंशत्सहस्रसङ्ख्याकानात्मनः सम्बन्धिभूतान्मनोमयान्मनोविकारान्मनश्चितो मनसा चीयन्त इति तथोक्तान्सुखादिप्रत्ययरूपानर्कान्वर्णव्यत्ययेनार्चाच्यान्पूज्यानग्नीनपश्यदित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । तथैव वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचित इति पृथगग्नीनामनन्ति सम्पादकानित्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र वागादिप्रवृत्तयो वागादिभिश्चीयमानत्वाद्वागादिचितो ज्ञेयाः। प्राणशब्दश्च घ्राणपर इन्द्रियाधिकारात् । कर्मशब्देन वागतिरिक्तकर्मेन्द्रियाणि प्रतीन्द्रियप्रवृत्त्यैकैकमभिचयं सम्पाद्यमत एवोक्तं पृथ-

गग्नीनिति **॥ तत्रेति ।** तेष्वग्निष्वित्यर्थः । एतेऽग्नयो मनश्चिदादयः । क्रियानुप्रवेशिन इति कोटेरेव विवरणं तच्छेषभूता इति । स्वतन्त्रकोटिविवरणं केवलेत्यादि । तत्र पूर्वपक्षार्थसूत्रम् **॥ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवदिति ।** तत्तात्पर्यमाह **॥ क्रियामयस्येति ।** कर्माङ्गस्येत्यर्थः । विफलत्वमेवोपपादयति **॥ पक्षद्वय इति ।** क्रियाशेषत्वं विद्यात्मकत्वं चेति पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । तर्ह्यभ्युदयफलकत्वादेव कथं विफलत्वं चिन्ताया इत्यतो न सर्वान्प्रति तद्वैफल्यं ब्रूमः किन्तु मुमुक्षुं प्रत्येवेति भावेन तस्येतरवैलक्षण्यं दर्शयन्नेव विफलत्वमुपदर्शयति **॥ यस्त्विति ।** ननु ज्ञानकर्मभ्यां मोक्ष इत्येव वक्तव्ये तथाऽनुक्त्वा कर्मणा विना केवलेन ज्ञानेन न मोक्ष इति किं वक्रोक्त्येत्यतस्तथोक्तौ परप्रतिज्ञायाः सिद्धार्थत्वापत्तिभयेनेयं वक्रोक्तिरर्थवती । एवमुक्तौ च कर्मणा विना केवलेन ज्ञानेन संसारनिवृत्तिरूपमोक्षस्य सिद्धान्तिनाऽभ्युपगमान्न सिद्धार्थतेति भावेन सिद्धार्थतापरिहारार्थतया वक्रोक्तिं समर्थयते **॥ संसारेति ।** अत्र टीकायां ज्ञानकर्मभ्यां मोक्ष इत्यनुक्त्वेत्येव पाठः । न तु ज्ञानकर्मभ्यां न मोक्ष इत्यनुक्त्वेति मूलकोशेष्वदर्शनादिति ध्येयम् । ननु कथं समुच्चये प्रमाणाभावः । अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रता इत्यादिश्रुतेरेव ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोर्मोक्षसाधनत्वप्रतिपादिकायास्तत्र मानत्वात् । संसारनिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च मुक्तिः । तत्र विद्येतरत्वेनाविद्यामूलत्वेन वाऽविद्याशब्दवाच्यानां कर्मणां मृत्युपदवेदनीयकर्मक्षयद्वारेण संसारनिवृत्तावुपयोगः । ब्रह्म ह्यात्मरूपतया नित्यप्राप्तमप्यविद्यामात्रतिरोहितम् । कण्ठगतचामीकरवन्न तत्राविद्यानिवृत्तेरधिकं कार्यमस्तीत्यविद्यानिवृत्तौ विद्याया उपयोगः । तादिदमुक्तं विद्ययाऽमृतमश्नुत इति। सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष लभ्य आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यमित्यादेश्च समुच्चयावगतिरित्यत आह **॥ अन्धन्तमः प्रविशन्तीत्यादीनामिति ॥ अन्यार्थत्वादिति ।** ततो विद्यामविद्यां च यो जानात्युभयं सह। दोषज्ञानादतीत्यैतां विद्ययाऽमृतमश्नुत इत्यादिसमयपदोक्तरीत्या तद्वाक्यरीत्या चेति शेषः **॥ आनन्दवृद्ध्यर्थत्वादिति ।** सम्पूर्णानन्दाभिव्यक्तावुभयोः कारणत्वादित्यर्थः । ज्ञानेन किञ्चिदानन्दस्य कर्मणा च योग्यस्यापि ज्ञानेनाभिव्यक्तांशस्येत्यंशभेदेन ज्ञानकर्मणोः कारणत्वेऽप्यानन्दवृद्धिरूपवैवक्षिकैककार्यं प्रति उभयोरप्युपयोगात्समुच्चयो न तु कर्मसाध्यांशस्यापि ज्ञानसाध्यत्वाभिप्रायेण । मानाभावात् । ज्ञानिकृतकर्मण एव तत्साधनत्वमित्यनेन रूपेण ज्ञानस्य तत्रोपयोगेऽपि कर्मसमकक्ष्यत्वाभावा-

दिति भावः ।

अ०—अन्यथोपासनमपि तमेवमिति वादिनी ॥ निवारयत्यादरेण न प्रतीक इति प्रभुः ॥ अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये त्वविद्यामुपासते ॥ इति श्रुतिविरोधाच्च नान्यथोपासनं भवेत् ॥ न चाप्येकत्वविज्ञानादुक्तन्यायेन मुच्यते ॥ इति सर्वं प्रविज्ञाय सर्वैस्तर्कैः सदागमैः ॥ उपासीत हरिं नित्यं गुणैरेव स्वयोग्यतः ॥ ब्रह्मा सर्वगुणैश्चैव क्रियासामान्यतश्च गीः ॥ गुणसामान्यतो रुद्रो द्रव्यसामान्यतः परे ॥ ॥ ४-३-२९ ॥ ७ ॥ शो०चं० तृ० तृ० अ० २९

सु० टि० ॥ ८३ ॥

सु०—मायावादिनो वदन्ति । द्विविधो मोक्षः परापरभेदात् । तत्रापरो वैकुण्ठसत्यलोकादिप्राप्तिलक्षणः । परस्त्वविद्याऽस्तमये सत्यद्वैतब्रह्मावस्थानरूपः । प्रतीकादिविषयमन्यथोपासनमपरस्य साधनम् । परस्य त्वेकत्वज्ञानमिति । तत्रान्यथोपासनस्य वैकुण्ठादिप्राप्तिसाधनत्वं तावदपाकरोति ॥ अन्यथेति । एवं यथास्थितेनैव प्रकारेण न त्वन्यथेति वदन्ती श्रुतिरन्यथोपासनमपि पुरुषार्थसाधनं निवारयति । न केवलं परमपुरुषज्ञानव्यतिरिक्तपक्षान् । तमित्यनेन यथार्थज्ञानं लब्धमेव । सप्रकारस्य प्रकृतस्य परामर्शोपपत्तावेकदेशविषयत्वकल्पनानुपपत्तेः । तथाऽपि यदेवमिति वदति तदाऽऽदरसूचनार्थमिति । परममोक्षविषयेयं श्रुतिरस्तु । अपरस्तु पुरुषार्थोऽन्यथोपासनेन भविष्यतीत्यत आह ॥ नेति । न प्रतीके न हि स इति सूत्रकारोऽन्यथोपासनस्य सर्वथाऽप्यकर्तव्यत्वं वक्ष्यति । अतो न तत्पुरुषार्थलेशहेतुः । सूत्रस्यार्थान्तरं वक्ष्यामीति वदन्तं प्रति श्रुतिविरोधमाह ॥ अन्धमिति । पुरुषार्थसाधनमिति शेषः । श्रुतिस्त्वन्यत्र स्मृतिसम्मतिप्रदर्शनेन व्याख्याता । इदानीमेकत्वज्ञानस्य परमोक्षसाधनत्वं निराकरोति ॥ न चेति । चोऽवधारणे । एकत्वविज्ञानादपि पुरुषः संसारान्न मुच्यते । कुतः । उक्तन्यायेन तमेवं विद्वानिति सहस्रशिरस्त्वादि- ॥ ८३ ॥
महामहिमोपेतस्य भगवतो ज्ञानममृतत्वसाधनमभिधाय नान्यः पन्था इति साधनान्तराभावस्योक्तत्वात् । पुरुष एवेदं सर्वमित्युक्तमेकत्वमेवंशब्देन परामृश्यत इति चेन्न । उक्तन्यायेन तस्य वाक्यस्यैकत्वविषयताया अभावात् । तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यतेत्यादिश्रुतयस्तु तद्गुणसारत्वादित्युक्तन्यायेन नैक्यज्ञानस्य मोक्षसाधनतां वदन्ति । किञ्चैकज्ञानमन्यथाज्ञानमिति पृथगुपदेशादि-

त्युक्तन्यायेन सिद्धम् । मिथ्याज्ञानं चानर्थसाधनमित्युक्तम्। अपि चाद्वैतज्ञानस्य न तावद्यागादिवद्राजसेवादिवद्वा मोक्षसाधनत्वम् । किन्त्वविद्याविरोधित्वेन । विरोधिनाऽद्वैतसाक्षात्कारेणाविद्यायां निवृत्तायां तदुपादानको बन्धः स्वयमेव निवर्तत इति । तथा च साक्षात्कृताद्वैतानामुत्तरक्षण एव देहादिद्वैतदर्शनाभावः प्राप्नोति । अङ्गीक्रियते च जीवन्मुक्तिः । ज्ञानेनाविद्यायां निवृत्तायामपि तत्संस्कारेण द्वैतदर्शनानुवृत्तिर्भवतीति चेन्न । संस्कारस्याविद्याकार्यत्वेऽवस्थानानुपपत्तेः । न ह्युपादाने निवृत्ते कार्यमवास्थितं दृष्टम् । अन्यथा सत्यत्वप्रसङ्गः । ज्ञानोदयेऽप्यनिवृत्तस्य तस्य निवर्तकान्तराभावात्सर्वदा (ऽनिवृ) नुवृत्तौ न कदाऽपि द्वैतदर्शननिवृत्तिः स्यात् । असङ्गस्यात्मनो विनैवाविद्यासम्बन्धेन संस्काराश्रयत्वं चायुक्तमेव । एतेन प्रारब्धकर्मवशाद्द्वैतदर्शना (ऽनिवृ) नुवृत्तिरित्यपि निरस्तम् । ज्ञानेन निवृत्ताऽप्यविद्या दग्धपटन्यायेन किञ्चित्कालमवतिष्ठते । तेन द्वैतदर्शनानुवृत्तिर्घटत इति चेन्न । आत्यन्तिकनिवृत्तौ कारणाभावेन द्वैतदर्शनानुपरमप्रसङ्गात् । एतेनाविद्यालेशावस्थानपक्षोऽपि प्रतिक्षिप्तः । लेशश्च पटस्य तन्तुरिवावयवो वा स्यात्प्रदेशो वा धर्मो वा । नाद्यः । अकार्यत्वादविद्यायाः । न द्वितीयः । प्रदेशानङ्गीकारात् । प्रदेशिनो निवृत्तौ प्रदेशावस्थानासम्भवाच्च । न तृतीयः । धर्मिणोऽपगमे धर्मानपगमानुपपत्तेः । अथ मतम् । संसारमूलकारणभूताऽविद्या यद्यप्येकैव । तथाऽपि तस्याः सन्त्येव बहव आकाराः । तत्रैको बन्धस्य परमार्थसत्यत्वविभ्रमहेतुः । द्वितीयोऽर्थक्रियासमर्थवस्तुकल्पकः । तृतीयस्त्वपरोक्षप्रतिभासविषयाकारकल्पकः । तत्राद्वैतस्य सत्यत्वाध्यवसायेन समस्तद्वैतसत्यत्वकल्पक आकारो निवर्तते । अर्थक्रियासमर्थप्रपञ्चोपादानं मायाकारस्तत्त्वसाक्षात्कारेण विलीयते । अपरोक्षप्रतिभासयोग्यार्थाभासजनकस्तु मायालेशो जीवन्मुक्तस्यानिवृत्तः समाध्यवस्थायां तिरोहितोऽन्यदा देहाभास (जनकाभास) हेतुतयाऽनुवर्तते । प्रारब्धकर्मफलोपभोगावसाने तु निवर्तत इति । तदयुक्तम् । अस्याः कल्पनायाः निष्प्रमाणकत्वात् । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति श्रुतिरत्र प्रमाणमिति चेन्न । अत्र पारमेश्वरशक्तिप्रतिपादनात् । ज्ञानबाध्यानिर्वाच्यमायाकारप्रतिपादनाप्रतिभासनात् । तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति

श्वेताश्वतरमन्त्रेऽपि भूयो भूयस्तस्मिन्मनसो योजनाद्यो जायते तत्त्वभावस्तत्त्वज्ञानं तस्मादुदितात्तस्य परमेश्वरस्याभिध्यानादनुग्रहा-
त्कर्मक्षयान्ते विश्वबन्धकमायानिवृत्तिर्भवतीत्युच्यते न त्वनिर्वाच्याविद्याकाराणां क्रमेण निवृत्तिर्बाधलक्षणा । किञ्च योऽपि माया-
कारोऽनुवर्तत इत्युच्यते तत्त्वज्ञानं तस्य विरोधि न वा । आद्ये कथं न निवर्तते। द्वितीये ज्ञानेन न निवर्तेत। तथा च सत्यः स्यात्।
कर्मक्षये सति निवर्तत इति वदता कर्मणां तत्कारणत्वमुक्तं स्यात् । अन्यथा तन्निवृत्तौ निवृत्तेरनुपपत्तेः । अथ मन्यसे । ज्ञानमेवा-
विद्यालेशस्य निवर्तकम् । किन्तु प्रबलेन प्रारब्धकर्मणा प्रतिबद्धं न निवर्तयति । फलभोगेन तु प्रतिबन्धके क्षीणे निवर्तयतीति ।
तदप्ययुक्तम् । निरुपादानकर्मावस्थानानुपपत्तेः । स एवाविद्यालेशः कर्मोपादानमिति चेन्न । कर्मावस्थानेऽविद्यालेशावस्थानं तद-
वस्थाने च कर्मावस्थानमिति परस्पराश्रयत्वापत्तेः । उत्पत्त्यादाविवावस्थानेऽपि तस्य दोषत्वात् । किञ्चास्यार्थस्य न किञ्चित्स्फुटं
ज्ञापकान्तरमस्ति । ततो मा नामाभूदवस्थितावितरेतराश्रयत्वम् । ज्ञप्तौ तु भवत्येव । जीवन्मुक्त्यन्यथाऽनुपपत्त्यैवैषोऽर्थः कल्प्यत
इति चेन्न । परमपुरुषानुग्रहेणैव मोक्ष इत्यस्य सकलश्रुतीतिहासपुराणादिसिद्धस्यार्थस्याङ्गीकारेणैव सर्वस्योपपत्तावस्याः कल्पनाया
अनवकाशादिति । अधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ इति सर्वमिति । नास्त्येव मोक्षः सत्त्वे वा साधनान्तरसाध्य इत्येतदनुपपन्नम् ।
किन्नाम निष्कामभगवदर्थश्रुत्यादिविहितकर्मानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणस्य रागादिदोषक्षये जातभगवद्भक्तेः श्रवणमनननिदिध्यासना-
भ्यासवतः परमभागवतस्य भगवत्साक्षात्कारे जाते प्रसन्नो भगवान्प्रारब्धानि कर्माणि विनाश्य भागवतधर्मप्रवृत्तये ज्ञानिनं कमपि कालं
व्यवस्थापयंस्तदर्थं प्रारब्धानि कर्माण्यवशेष्य तत्फलोपभोगे सति तान्यपि विनाश्य प्रकृतिबन्धान्मोचयतीति सर्वं प्रतिज्ञाय गुणैरेव न तु
सोऽशोदीदित्यादिना प्रतीतैरप्यगुणैरिति समाने चेति सूत्रखण्डस्यार्थमनुवदति। युक्तमिति शेषः। स्वयोग्यत एव न तु योग्यतातिक्र-
मेणेति प्रासेश्चे(त्यादिसू)त्ति सूत्रार्थानुवादः। प्रयोजनं चोत्तरेण सङ्गतिसूचनमिति। स्वयोग्यत इत्युक्तम् । तामेव योग्यतां विवृणोति॥
ब्रह्मेति । ब्रह्मैवेति सम्बन्धः । सर्वैर्वेदोदितैः । चशब्दः क्रियाद्रव्यसमुच्चयार्थः । हरिमुपासीतेति वर्तते । वेदोक्तसमस्तगुणाक्रियो-
पेततयाऽनन्तरूपं हरिमुपासितुं ब्रह्मैव योग्य इत्यर्थः । चस्त्वर्थः । सरस्वती तु क्रियासामान्यतः क्रियासङ्कोचेनोपास्ते । सकल-
वेदोक्तगुणोपेततयाऽनन्तरूपं हरिमुपास्ते । त्रिविक्रमत्वादिक्रियास्तु नित्यविक्रान्त्यादिष्वन्तर्भावयतीत्यर्थः । गुणसामान्यतः समस्त-
रूपाण्युपास्ते । गुणान्क्रियांश्च सङ्कोचयतीत्यर्थः । परे शक्रादयः । द्रव्याणि रूपाणि गुणक्रियासङ्कोचस्तु सिद्ध एव । एतेन समान
एवं चाभेदादित्यधिकरणतात्पर्यमुक्तं भवति । विद्यैव तु निर्धारणादित्यतः पूर्वमेवेदमधिकरणम् । तत्कुतो व्यत्यासेन व्याख्यानम्।
उच्यते । प्रकरणशुद्धौ प्रमेयं सुग्रहं भवतीत्यतः क्रमभङ्गः । तथा हि । उपासनस्वरूपानिश्चये न कोऽपि विचारोऽवकाशं लभत इति
तत्स्वरूपमादौ दर्शितम् । ततस्तस्य कर्तव्यता समर्थिता । अनन्तरं तदितिकर्तव्यताजिज्ञासायां योग्यतादिविचार इति ॥ ३–३–२९।७॥

टि०—॥ प्रतीकादिविषयमिति । मनआदिप्रतीकविषयमित्यर्थः ॥ सप्रकारस्येति । सहस्रशीर्षत्वादिप्रकारोपेतस्य परामर्शोपपत्तौ विशे-
ष्यमात्रविषयत्वायोगादित्यर्थः ॥ लब्धमेवेति । पूर्वप्रतिपादितमहामहिमविशिष्टभगवद्वाचकत्वात्तच्छब्दस्येत्यर्थः ॥ एकदेशविषयत्वेति । धर्मिमात्र-
विषयत्वेत्यर्थः । वक्ष्यति चतुर्थस्य प्रथम इति शेषः ॥ सूत्रस्येति । उपासकस्य प्रतीकात्मकत्वाभावान्न प्रतीकेष्वहंग्रहः कार्य इत्यर्थत्वान्न प्रतीक
इति सूत्रस्य प्रतीकेषु ब्रह्मदृष्टेरकर्तव्यकत्वार्थत्वाभावाच्च तद्विरोध इति भावः। श्रुतेरप्यर्थान्तरं वक्ष्यामीति वदन्तं प्रत्याह॥ स्मृतिसंवादप्रदर्शनेनेति।
अन्यथोपासका ये तु तमोऽन्धं यान्त्यसंशयम् । ततोऽधिकमिव व्यक्तं यान्ति तेषामनिन्दकाः । तस्माद्यथास्वरूपं तु नारायणमनामयम् । अय-
थार्थस्य निन्दां च ये विदुः सह सज्जनाः । ते निन्दया यथार्थस्य दुःखाज्ञानादिरूपिणः । दुःखाज्ञानादिसन्तीर्णाः सुखज्ञानादिरूपिणः । यथार्थस्य
परिज्ञानात्सुखज्ञानादिरूपताम् । यान्तीत्यादिकौर्मवाक्यानुसारेणेशावास्यभाष्येऽन्यथा व्याख्यातेत्यर्थः । ननु पुरुषसूक्ते पशुपुरुष एव प्रतिपाद्यते न
विष्णुस्तत्कथं विष्णुज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे एतन्मन्त्रोदाहरणमित्यत उक्तमुक्तन्यायेनेति । सर्वे निमेषा जज्ञिर इति विष्णौ पुरुषशब्दस्य श्रौतप्रयो-
गोपदर्शनेन वाचकत्वशक्तिस्तात्पर्यज्ञापकोक्त्या पुरुषशब्दस्य तत्परत्वं पुरुष एवेदमित्यस्या मुक्ताधिपतित्वप्रतिपादकत्वेन सार्वात्म्यप्रतिपादकत्वाभावा-
द्विष्णुपरत्वे बाधकाभावश्चेत्युक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ उक्तन्यायेनेति । इत्यमुक्ताधिपत्यं तु पूर्वार्धोक्तमनूद्य च । उतामृतत्वस्येश इति विधत्ते मुक्तिगे-

शतामित्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । ननु तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यतेति मुख्यैक्यज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वोक्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या तदैक्यलाभात्पुरुष एवेदमित्यादेस्तद्विषयत्वमेवाभ्युपेयम् । तत्कथमन्यविषयत्वं तस्येत्यतो भवेदेतद्यदि मुख्यैक्यज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वप्रतिपादकत्वं तद्यो य इत्यादिश्रुतीनां स्यात् । न चैवम् । तासां तद्गुणसारत्वादित्यादिप्रागुक्तन्यायेन गौणाभेदज्ञानस्य मोक्षसाधनताप्रतिपादकत्वेन मुख्याभेदज्ञानस्य तदप्रतिपादकत्वेन तदनुरोधेन पुरुष एवेदमित्यादेर्गौणाभेदपरत्वप्राप्तावपि मुख्याभेदपरत्वालाभाद्युक्ताऽन्यविषयत्वकल्पनेत्याह ॥ **तद्य इति** । ऐक्यज्ञानस्य मिथ्याज्ञानत्वमेव कुतः सिद्धमित्यतस्तत्साधकप्रमाणाभावव्युत्पादनेन बाधकप्रमाणसद्भावव्युत्पादनेन चेत्यभिप्रेत्याह ॥ **पृथगुपदेशादित्युक्तन्यायेनेति** ॥ **उक्तमिति** । अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासत इति श्रुतिविरोधाच्च नान्यथोपासनं भवेदित्यादिनाऽनुपदमेवेति शेषः । तथा चैक्यज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं दूरनिरस्तमिति भावः ॥ **न तावदिति** । तथा सति ज्ञानानिवर्त्यत्वप्रसङ्गेन बन्धस्य सत्यत्वप्रसङ्गादिति भावः । अस्तु तर्ह्यैक्यज्ञानस्याविद्याविरोधित्वेन मोक्षसाधनत्वमित्यत आह ॥ **तथा चेति** । इष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति ॥ **अङ्गीक्रियते वेति** । अन्यथा पौरुषेयब्रह्मोपदेशानां वातपुत्रीयत्वप्रसङ्गादिति भावः । मण्डनमिश्रमतमुत्थापयति ॥ **ज्ञानेनेति** ॥ **तत्संस्कारेणेति** । यथा भ्रमणक्रियायां निवृत्तायामपि तत्संस्काराच्चक्रभ्रमणानुवृत्तिर्यथा वा निवृत्तसर्पभ्रमस्यापि तत्संस्काराद्भयकम्पाद्यनुवृत्तिस्तथाऽविद्यायां निवृत्तायामपि तत्संस्काराच्छरीराद्यनिवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । अविद्याकार्यत्वाभाव इत्यर्थः ॥ **सत्यत्वेति** । अविद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वाभावादिति भावः ॥ **न कदाऽपीति** । साक्षात्कृताद्वैतानामुत्तरक्षण इवान्यदाऽप्यविद्यासंस्कारवशेन द्वैतानुवृत्तिसम्भवात् । किञ्चैवं सति संस्कारस्य निराश्रयत्वमापद्यते । नन्वविद्यासंस्कारस्याप्यविद्याश्रयभूतात्मैवाश्रयः स्यात् । संस्कारतदाधायकयोरेकाश्रयत्वात्तत्कथं तस्यानाश्रयत्वमित्यतो भवेदेतद्यद्यात्मनस्तदाश्रयत्वमुपपद्येत । न च तदुपपद्यते । तस्य निरवद्यत्वादिति भावेनोक्तमसङ्गस्येति । न च यथा निरवद्यस्याप्यविद्याश्रयत्वं तद्वत्संस्काराश्रयत्वमपि किन्न स्यादिति वाच्यम् । अपरिणामिनस्तस्याकार्यभूताविद्याश्रयत्वोपपत्तावपि न कार्यभूतसंस्काराश्रयत्वमित्याशयात् । तथा च संस्काराश्रयत्वघटकतयाऽपि अविद्यासम्बन्धस्याश्रयणीयत्वात्साक्षात्कृताद्वैतानां विरोधिज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्यभ्युपगमे तदधीनसंस्काराश्रयत्वानुपपत्त्या न संस्कारादपि द्वैतदर्शनानुपपत्तिरिति भावः॥ **एतेनेति** ।

कर्मणोऽप्यविद्याकार्यतया तन्निवृत्तौ निवृत्त्यवश्यम्भावेनावस्थानानुपपत्तेः । अकार्यत्वे च सत्यत्वापत्त्या द्वैतप्रसक्तेः । ज्ञानोदयेऽप्यनिवृत्तस्य सर्वदाऽप्यनिवृत्तिप्रसङ्गेन न कदाऽपि द्वैतनिवृत्तिः स्यात् । असङ्गस्यात्मनो विनैवाविद्यासम्बन्धेन कर्माश्रयत्वं चायुक्तमित्युक्तदोषेणेत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तावप्यनुवर्तमानस्य लेशस्य निवृत्तौ कारणाभावेन द्वैतदर्शनानुपरमप्रसङ्गेनेत्यर्थः । एवमविद्यालेशास्थितिरनुपपन्नेत्युक्तम् । इदानीं तु लेश एवाविद्याया दुर्निरूप इत्याह ॥ **लेशश्चेति** ॥ **प्रदेशो वेति** । पटस्य तन्त्वतिरिक्तहस्तवितस्त्याद्यवच्छेद्यभागवदिति शेषः ॥ **अकार्यत्वादिति** । घटादिवत्सावयवत्वानङ्गीकारादित्यर्थः । अनादितयाऽवयवानारभ्यत्वादिति यावत् ॥ **प्रदेशानङ्गीकारादिति** । अवयवातिरिक्तप्रदेशानामप्रामाणिकत्वादिति भावः । ननु पटादौ तन्त्वतिरिक्ता हस्तवितस्त्याद्यवच्छेद्याः प्रदेशाः प्रत्यक्षेणैव सिद्धा इति नाप्रामाणिकत्वं तेषामिति कुतस्तदनङ्गीकार इत्यत आह ॥ **प्रदेशिनामिति** । न च पटनिवृत्त्यनन्तरमपि हस्तवितस्त्याद्यवच्छेद्यभागावस्थानमनुभूयत इति वाच्यम् । तस्य पटान्तरत्वेन पूर्वपटप्रदेशत्वानङ्गीकारात् । पटसद्भावदशायामेव हि तत्र प्रदेशत्वव्यवहारस्तन्निवृत्त्यनन्तरं तु खण्डपट इत्येव व्यवहारात् । न चात्रापि खण्डाविद्यावस्थानमेव तर्ह्यस्त्विति वाच्यम् । तथा सति तन्निवर्तकाभावेन सर्वदाऽनिवृत्तिप्रसक्त्या द्वैतदर्शनानुपरमप्रसङ्ग इत्याशयात् । यद्वा निरवयवेत्यत्र विशेषणीयम् । अतो न पटरूपप्रदेशिनो निवृत्तावपि प्रदेशानामवस्थानदर्शनात्तत्र व्यभिचारः । निरवयवस्य प्रदेशिनो निवृत्तौ प्रदेशावस्थानानुपलब्धेः । प्रदेशिनामित्युक्तिस्तु व्याप्त्यभिप्राया । अन्यत्र प्रदेशिनां निवृत्तौ प्रदेशावस्थानानुपलब्धेः । प्रकृतेऽपि प्रदेशिनोऽज्ञानस्य निवृत्तौ तत्प्रदेशावस्थानानुपपत्तिरिति । क्वचित्तु प्रदेशिनो निवृत्तावित्यपि पाठः । तत्र न किञ्चिदेतदिति ध्येयम् । लेशपक्षोक्तदूषणोपमर्देन चित्सुखमतमुत्थापयति ॥ **अथ मतमिति** ॥ **आकारा इति** । तथा चाकारस्यैव लेशशब्देन विवक्षितत्वान्नोक्तदोष इति भावः ॥ **बहव इति** । श्रुतौ मायाभिरिति बहुवचनश्रवणादिति भावः ॥ **अपरोक्षेति** । अपरोक्षप्रतिभासविषयभूतो य आकारः पारमार्थिकत्वार्थक्रियासामर्थ्यरहिततया ज्ञातस्यापि शुक्तिरजतादिवद्य आकारस्तत्समर्पक आकारस्तृतीय इत्यर्थः । एतेषामाकाराणां च क्रमेण निवर्तकज्ञानशरीराणि दर्शयति ॥ **तत्रेत्यादिना** । अन्यदा तु देहावभासजगदवभासहेतुतयेत्येव मूलपाठः । अन्यादृशस्तु कल्पितः । मूलकोशेष्वदर्शनात् । एतत्पाठाभिप्रायेणैव

न्यायामृतेऽपि शरीराद्यवभासहेतुरित्यादिप्रयोग इति ध्येयम् । ननु यदि साक्षात्कारे जातेऽपि जीवन्मुक्तस्य समाध्यवस्थायां तिरोहितोऽन्यदा चोद्बुद्धो वर्तते कश्चिदाकारः केन तर्हि तस्य निवृत्तिरित्यत आह ॥ **प्रारब्धेति** ॥ **इन्द्रो मायाभिरिति** । मायां तु प्रकृतिमित्यादावेकत्वेन प्रतिपादितमायाया मायाभिरिति बहुत्वाभिधानस्याकारभेदमन्तरेणाघटनादिति भावः ॥ **अत्र पारमेश्वरेति** । अयं वै हरय इति तच्छ्रुतिव्याख्यानरूपब्राह्मणवाक्यादिति भावः । ननु तस्याभिध्यानादिति श्वेताश्वतरश्रुतिरेवात्र प्रमाणम् । अत्र हि भूयो निवृत्तिरन्ते निवृत्तिर्विश्वमायानिवृत्तिरिति प्रतीयते । तत्र विश्वग्रहणेनानेकमायाकारप्रतीतिः । तेषां चाकाराणां क्रमेण निवृत्तिर्भूयो निवृत्तिरिति पौनःपुन्यापरपर्यायक्रियासमभिव्याहाराभिधायिना भूयश्शब्देनावगम्यते । अन्ते निवृत्तिरित्यनेनेन च विदेहकैवल्यावस्थायां विलीयमानः कश्चिदाकारः प्रतीयते । विश्वमायानिवृत्तिरिति पूर्वमशेषमायाऽनिवृत्तिरिति च प्रतीयते । तथा च विवक्षिताशेषार्थे इयमेव श्रुतिः प्रमाणमिति कथमत्र प्रमाणाभाव इत्यत आह ॥ **तस्याभिध्यानादित्यादि** । तथा च श्रुतेरन्यार्थत्वान्नोक्तार्थव्यवस्थापकत्वमिति भावः । श्रुत्यर्थे विवदन्तं प्रत्यनिष्टान्तरमाह ॥ **किञ्चेति** । अस्त्वेवमित्यत आह ॥ **तथा चेति** । प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वव्याप्ततया तदभावे तस्यानुपपन्नत्वादिति भावः ॥ **कारणत्वमुक्तं स्यादिति** । मायाकारानुवृत्तिं प्रतीति शेषः । तदुपपादयति ॥ **अन्यथेति** । कर्मनिवृत्तावाकारनिवृत्तेराकारस्य कर्मकारणत्वं विनाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । तथा च सत्यत्वापत्तिर्वक्ष्यमाणरीत्याऽन्योन्याश्रयो वेति भावः । पूर्ववादी स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति ॥ **अथ मन्यस इति** । तर्हि विरोधिनि ज्ञाने सति कथमनिवृत्तिरिति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । उत्तरमाह ॥ **प्रबलेनेति** । अप्रतिबद्धसामग्र्या एव कार्यजनकत्वादिति भावः । तर्हि कथमुत्तरत्रापि तन्निवृत्तिः । प्रारब्धकर्मणा ज्ञानस्य प्रतिबद्धत्वादित्यत आह ॥ **फलेति** । यद्यप्यत्र न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृदिति वचनाद्भोगकालेऽपि कर्मकरणाच्च भोगकालेऽपि तत्क्षय इति वक्तुं युक्तम् । तथाऽपि पूर्वोक्तन्यायेन शिष्यैरेव तदूह्यतामिति भावेन दोषान्तरमेव विवक्षुः
किमेवं वादिनः कर्माविद्योपादानकतयाऽभिमतं किंवा तल्लेशोपादानतयेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं निराकरोति ॥ **निरुपादानेति** । उपादाननिवृत्तावुपादेयनिवृत्तेरवश्यकत्वादिति भावः । द्वितीयं शङ्कते ॥ **स एवेति** । कर्मनिमित्तक एवेत्यर्थः ॥ **तस्य दोषत्वादिति** । चैत्रमैत्रयोरन्यो-

न्यारोहणादिप्रसङ्गभयेनोत्पत्तिज्ञप्तिमात्रप्रतिबन्धकतया तद्दोषत्वसिद्धेरिति भावः । अङ्गीकृत्यापि तन्नियममन्योन्याश्रयमुपपादयति ॥ **किञ्चेति** ॥ **अस्यार्थस्येति** । ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमप्यविद्यालेशावस्थानरूपस्य प्रतिबन्धकीभूतकर्मसद्भावरूपस्यार्थस्येत्यर्थः । न च ज्ञापकान्तरमस्तीत्यनन्तरमत इदमर्थद्वयमन्योन्यं ज्ञापकमित्यङ्गीकार्यमिति शेषः । तथा च कर्मावस्थानज्ञाने तदुपादानकतयाऽविद्यालेशावस्थानस्य ज्ञानं सति च तस्मिंस्तस्य ज्ञानानिवृत्तत्वोपपादकतया कर्मावस्थानज्ञानमिति परस्परज्ञप्तिप्रतिबन्धकतयैवान्योन्याश्रयस्य दूषणत्वमिति भावः ॥ **ज्ञप्तौ त्विति** । कर्मावस्थानज्ञाने तदुपादानभूताविद्यालेशावस्थानज्ञानं तज्ज्ञाने च सति तत्कार्यकर्मावस्थानज्ञानमिति ज्ञप्तावेवान्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः ॥ ननु भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्रुतेरेव लेशावस्थानगमकत्वान्न लेशावस्थानकर्मावस्थानयोरन्योन्यगमकत्वमिति कथं परस्परापेक्षत्वमित्यत उक्तं स्फुटमिति । तस्यार्थान्तराभिधानेन सावकाशत्वसमर्थनादस्फुटत्वमिति भावः ॥ **सर्वस्योपपत्ताविति** । प्रसन्नो भगवान्प्रारब्धानि कर्माणीत्यादिनाऽनुपदमेव वक्ष्यमाणस्य सर्वस्योपपत्तावित्यर्थः ॥ **भागवतधर्मप्रवृत्तय इति** । ज्ञानेनाप्रारब्धानामिव प्रारब्धानामपि निवृत्तौ साक्षात्कृतब्रह्मणां सद्यः शरीरादिपातापत्त्या ब्रह्मोपदेशकत्वासम्भवेन पौरुषेयब्रह्मोपदेशानां वातपुत्रीयत्वापातेन भागवतधर्मप्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ॥ **प्रयोजनं चेति** । अनुवादप्रयोजनं चेत्यर्थः । समुच्चयार्थकचशब्देन विरोधपरिहारायैवशब्दं भिन्नक्रमतया व्याचष्टे ॥ **ब्रह्मैवेतीति** । क्रियासामान्यत इत्यस्य व्याख्यानं क्रियासङ्कोचेनेति । क्रियासङ्कोचमेव दर्शयन्सरस्वत्या उपासनस्य मर्यादामाह ॥ **सकलेति** । सरस्वत्याः क्रियामात्रसङ्कोचवद्रुद्रस्य गुणमात्रसङ्कोचप्रतीतिनिरासाय गुणसामान्यत इत्यस्य तात्पर्यमाह ॥ **गुणानित्यादि** । पार्वत्या अपि गुणक्रियासङ्कोचावेव न तु रूपसङ्कोचोऽपि । तथाऽपि रुद्रापेक्षयाऽधिकगुणक्रियासङ्कोचसद्भावात्ततोऽपकर्ष इति भावेन प्रायो रुद्रसाम्यात्तद्ग्रहणेनैव ग्रहणं मन्वानेन पृथक्तदुपासनप्रकारो न शिक्षितः । अत एव परे शक्राद्या इत्युत्तरग्रन्थः । अन्यथा पार्वत्याद्या इत्येवावक्ष्यदिति ध्येयम् । नयचन्द्रिकायां तु परे पार्वत्याद्या इत्येव व्याख्यातम् । एवञ्चात्र टीकयोर्विरोध इत्याभाति । समस्तगुणक्रियायुक्ततया समस्तरूपोपासनस्य ब्रह्ममात्रनिष्ठत्ववत्क्रियामात्रसङ्कोचे सति समस्तगुणयुक्तत्वेन समस्तरूपोपासनस्य सरस्वतीमात्रनिष्ठत्ववद्गुणक्रियासङ्कोचे सति समस्तरूपोपासनस्य रुद्रमात्रनिष्ठत्ववद्गुणक्रियारूपसङ्कोचेनोपासनस्येन्द्रमारभ्य मनुष्योत्तमपर्यन्तं साधारणत्वेन

शक्रमात्रनिष्ठत्वाभावात्पूर्वत्र ब्रह्मेति सरस्वती रुद्र इति च विशेषमात्रग्रहणवच्छक्र इति विशेषमगृहीत्वा शक्रादय इति साधारण्येनैवोक्तमिति हृदयम् ॥ एतेनेति । न च तत्र ब्रह्माणीब्रह्मणोरेव विषमोपासनमित्युक्तं न रुद्रादेरिति वाच्यम् । तत्रोपलक्षणया ब्रह्माण्यादिशब्देन रुद्रादेरपि ग्रहणादित्याशयात् ॥ ३-३-२९ ॥ ७ ॥

अ०—॥ ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॐ ॥ अधिकारविशेषेण भक्तिज्ञानसुखादिभिः ॥ विशेषो देवतादीनां मोक्षे चैव विशेषतः ॥ ॥ ॐ अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॐ ॥ न तावता विरोधोऽस्ति निर्दोषत्वात्समस्तशः ॥ आभासत्वात्परेषां तदवराणां च सर्वशः ॥ यतोऽवराणां सर्वेऽपि गुणाः सर्वाः क्रिया अपि ॥ नियमेनैव पूर्वेषां सुप्रसादनिबन्धनाः ॥ अतः सच्छिष्यवत्तेषां नैवेर्ष्यादिः कथञ्चन ॥ न च संसारिदेवानां कालेयत्तापरं इमे ॥ सूत्रे ह्यारब्धमात्रस्य भोगेनैव क्षयो ध्रुवः ॥ अनारब्धस्य भोगेन त्वितरे इति चोदितः ॥ पौनरुक्त्येन तेनैते उक्तार्थे इति निश्चयः ॥ ३-३-२० ॥

सु०—॥ ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॐ ॥ एतद्यथा यथेत्यादिना भाष्ये व्याख्यातम् । तदविस्पष्टम् । अधिकारविशेषस्य कारणत्वानभिधानात् । मुक्तावित्युक्त्या संसारे नैवमिति प्रतीतेः । आनन्दमात्रग्रहणाद्गुणान्तरव्यावृत्तिप्राप्तेः । धर्मिणामनिर्देशाच्च । अतः स्पष्टं व्याचष्टे ॥ अधिकारेति । अधिकारो योग्यता । अत्र सामान्योक्त्या मुक्तौ संसारे चेति गम्यते । तर्हि मुक्ताविति कस्मादुक्तमित्यत आह ॥ मोक्षे चेति । चस्त्वर्थः । विशेषतस्तु मोक्ष एवेत्यन्वयः । संसारे विक्षेपवशाद्योग्यतानुसारित्वं किञ्चिद्विहन्यते । मोक्षे तदभावाद्योग्यतानुसार्येव नियमेन भक्त्यादिकं भवतीत्यतो मुक्तावित्युक्तमिति । एवं तर्हि मुक्तानां परस्परं द्वेषेर्ष्यादिप्रसङ्गेन मुक्तत्वविरोधः स्यादित्याशङ्कापरिहारार्थं सूत्रम् ॥ अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तमिति । एतदप्यविशदम् । दोषाभावसाम्यादित्यत्र साम्यपदप्रयोजनादर्शनात् । उत्तमेभ्योऽन्येषां भावादित्यस्योत्पत्तेरिति प्रतीतेः । शिष्यवदिति चायुक्तम् । क्वचिच्छिष्यस्यापि गुरौ द्वेषादिदर्शनात् । अतो व्याख्याति ॥ नेति । तावता परस्परमसाम्येन द्वेषादिप्रसङ्गेन मुक्तत्वविरोधोऽस्ति । साम्यशब्दस्यार्थः समस्तश इति । उत्तमेभ्य इत्यस्य विवरणमाभास-

त्वादिति । तदवराणां सर्वेषां पराभासत्वाच्चेति योजना । एतदेव विवृण्वन्दृष्टान्तं व्याख्याति ॥ यत इति । गुरौ सच्छिष्यस्ते-वेत्यर्थः । एतच्चोत्तरत्र स्फुटीकरिष्यत्याचार्यः । चिरन्तनास्तु वृत्तिकाराः सूत्रद्वयमिदमन्यथा व्याचक्षते । विदुषां किं ज्ञानोदया-नन्तरमेव मुक्तिः किंवा नेति संशये पूर्वस्मिन्पूर्वपक्षे सतीदमुच्यते । आधिकारिकाणां परमेश्वरदत्ताधिकारे वर्तमानानां विदुषामपि देवादीनां यावदधिकारं संसारेऽवस्थितिः । न तदैव मुक्तिः । तथा श्रुत्यादिषु दर्शनात् । सत्यामपि साधनसम्पत्तौ यदि न मोक्ष-स्तदा न तेषां कदाऽपि मोक्षः स्यादित्याशङ्कापरिहाराय द्वितीयं सूत्रम् । ब्रह्मविदां न मोक्षाभावरूपो विरोधः । कुतः । सामान्य-तद्भावाभ्यां सामान्यविशेषभावाभ्याम् । यद्यपि क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति सामान्यतः सर्वकर्मणां ज्ञानेन क्षयोऽभिहितस्तथाऽपि तस्य तावदेव चिरमिति विशेषवचनात्प्रारब्धकर्मणामवशेषो गम्यते । एतदुक्तं भवति । अप्रारब्धानि कर्माणि निवर्तन्ते । प्रारब्धस्य तु भोगेनैव क्षयः । अतस्तत्फलभूतेऽधिकारे स्थित्वा तत्क्षये प्रव्रज्यन्त इति । मायावादिनस्तु प्रथमसूत्रस्यैवायं समस्तोऽर्थ इति वर्णयन्तोऽक्षरधियामित्येतदधिकरणान्तरं व्याचक्षते । तत्राद्यं मतं निराकरोति ॥ न चेति । संसारावस्थानस्य कालेयत्ता काल-मर्यादा प्रारब्धकर्मफलभोगावसानरूपा सा परा उद्देश्या प्रतिपाद्या ययोस्ते तथोक्ते । कुतो नेत्यत आह ॥ हीति । यस्मादनार-ब्धस्य ज्ञानेनैव क्षय आरब्धमात्रस्य भोगेनैव क्षयो ध्रुव इत्येषोऽर्थोऽनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेरिति सूत्रेण भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यत इति च सूत्रेणोदितः । तस्मान्नेति सम्बन्धः। एवमुदितत्वेऽपि कुतो नेत्याशङ्कां परिहरन्नपव्या-ख्याननिरासस्य प्रयोजनमाह ॥ पौनरुक्त्येनेति । एतेन मायावादिनामपि व्याख्यानं निरस्तम् । तात्पर्यभेदात्प्रपञ्चप्रपञ्चनभा-वाद्वा न पौनरुक्त्यमिति चेत् । स्यादेवम् । यद्यसङ्कीर्णं व्याख्यानान्तरं न स्यात् । तदिदमुक्तमिति निश्चय इति ॥ ३-३-३० ॥

टि०—॥ ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॐ ॥ उत्तमेभ्य इत्यस्येति । उत्तमेभ्योऽन्येषां भावादित्यस्येत्यर्थः । ननु यदि मुक्ता न समास्तर्हि परस्परं द्वेषेर्ष्यादिमन्तः स्युरिति पराभिमततर्के निर्दोषत्वादित्यनेन किं समाधानमुक्तमित्यत आह ॥ एतच्चेति । निश्शे-

षगतदोषाणां बहुभिर्जन्मभिः पुनः । स्यादापरोक्ष्यं हि हरेर्द्वेषेर्ष्यादिस्ततः कुत इत्यादिना ज्ञानपादे द्वेषेर्ष्यादिमत्त्वेऽविद्याऽहङ्कारादिदोषवत्त्वं प्रयोजकम् । नासमत्वं तथा लोके दर्शनात् । मुक्तेषु चानाद्यविद्यादयो दोषाः सम्भावयितुमपि शक्याः । भगवत्साक्षात्कारेणैव समूलघातं हतत्वात् । अतो व्यापकाभावाद्व्याप्यानां द्वेषेर्ष्यादीनामप्यभाव इति सोपाधिकत्वमनेनोक्तमिति स्फुटीकरिष्यतीत्यर्थः । यद्वा तदवराणां सर्वेषां पराभासत्वं चोषा स्वाहा च पर्जन्य इत्यादिनाऽऽचार्य एव स्फुटीकरिष्यतीत्यर्थः ॥ **प्रथमसूत्रस्यैवेति** । यावदधिकारमिति प्रथमसूत्रस्यैवेत्यर्थः ॥ **अयं समस्त इति** । चिरन्तनवृत्तिकाराणां पक्षे सूत्रद्वयार्थ इत्यर्थः । निर्गुणविद्या मोक्षसाधनं न वेति संशये न तस्या अपवर्गः फलं भवितुमर्हति । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु विदुषामप्यपां तरतमः प्रभृतीनां तत्तद्देहपरिग्रहत्यागौ तावच्छ्रूयेते । न च तदपवर्गफलत्वे उपपद्येते । मुक्तेरपुनरावृत्तिलक्षणत्वेनापवृक्तस्य देहपरिग्रहत्यागयोरनुपपत्तेः । न च तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्यत इति श्रुतेर्विदुषो देहपातावधि प्रतीक्षावद्वसिष्ठादीनामपि प्रारब्धकर्मफलोपभोगप्रतीक्षा सम्भवतीति वाच्यम् । येन हि कर्मणा वसिष्ठादीनामनारब्धं शरीरं तत्प्रतीक्षा स्यात् । तथा च न शरीरान्तरं ते गृह्णीयुः । तस्मादर्थवादत्वान्नापवर्गो विद्याफलमिति प्राप्ते ब्रूमः । पौर्वापर्यालोचनेन भूयसीनां श्रुतीनामत्रैव तात्पर्यावधारणात् । तात्पर्यविषयीभूतस्य चान्यथयितुमशक्यत्वात् । निर्गुणविद्यायामपवर्गलक्षणफलश्रवणस्य स्तुतिमात्रत्वानुपपत्त्या निर्गुणविद्याया मोक्षफलकत्वमेव । न च विदुषामप्यपां तरतमःप्रभृतीनां तत्तद्देहसञ्चारेण सत्यामपि ब्रह्मविद्यायामनिर्मोक्षान्न ब्रह्मविद्याया मोक्षहेतुत्वमिति वाच्यम् । यथा वर्तमाना ब्रह्मविद आरब्धभोगक्षये कैवल्यमनुभवन्ति तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्य इति श्रुतेरेवमपान्तरतमःप्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावक्षीणकर्मणो यावदधिकारमवतिष्ठन्ते तदवसानेऽपवृज्यन्त इत्यङ्गीकारात् । यदित्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्मणि कर्मान्तरं देहान्तरारम्भकारणमाविर्भवेत् । ततोऽन्यदप्यदग्धबीजं कर्मान्तरं तद्वदेव प्रसज्यत इति ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमिति चेन्न । ज्ञानात्कर्मबीजदाहस्य भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे । यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादिति सूत्रद्वयप्रमेयं प्रथमसूत्रार्थतया वर्णयन्तीत्यर्थः । तद्वक्षरधियामित्युत्तरसूत्रवैय्यर्थ्यम् । तद्वक्तव्यस्याप्यनेनैवोक्तत्वादित्यतोऽधिकरणान्तरत्वान्न तदिति भावेनोक्तमक्षरधियामित्यधिकरणान्तरं व्याचक्षत इतीति ॥ **एतेनेति** । यावदधिकारमित्यस्यानारब्धकार्ये भोगेन त्वितरे क्षपयित्वेत्युत्तराधिकरणद्वयेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गदोषेणेत्यर्थः ॥ **तात्पर्यभेदादिति** । यावदधिकारमित्यस्य विदुषामप्यपां तरतमः प्रभृतीनां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु देहपरिग्रहपरित्यागश्रवणान्न निर्गुणविद्याया अपवर्गसाधनतेति प्राप्ते हेतोरपि सति प्रतिबन्धे कार्यानुपजननेन हेतुभावमपाकरोति । तथा सति वृन्तफलसंयोगप्रतिबद्धस्य गुरुत्वस्य पतनाजनकतया तदपगमदशाकारिणोऽप्यहेतुत्वप्रसङ्गात् । ततश्च विदुषामपि वसिष्ठादीनां विद्याकर्माराधनावर्जितेश्वरविहिताधिकारपदप्रतिबद्धा निर्गुणविद्या यद्यपि न तदैव मुक्तिं ददाति तथाऽपि तत्समाप्तौ प्रतिबन्धापगमे दास्यत्येवेत्यस्यैवापवर्गहेतुत्वं तद्विद्याया इत्यत्र तात्पर्यम् । अनारब्धकार्ये एवेत्यस्य त्वद्वैतब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारस्यानाद्यविद्योपदर्शितप्रपञ्चमात्रविरोधितया तन्मध्यपतितसकलकर्मविरोधित्वादुभे उ हैवैष एते तरतीत्यविशेषेणैव क्षयश्रवणाच्चाद्वैतज्ञानस्वभावालोचनयाऽऽरब्धानारब्धकार्ययोरविशेषेणैव निवृत्त्या निर्बीजसंसारावस्थानाऽनुपपत्तेः सद्यो मोक्षः स्यादिति प्राप्तेऽत्र भवतां हिरण्यगर्भादीनां तत्त्व साक्षात्कारवतामपि श्रुतिस्मृतिप्रतीतदेहधारणान्यथाऽनुपपत्त्या तत्त्वसाक्षात्कारस्य प्रारब्धकर्मतत्कार्यभोगसम्पादकतयाऽविद्यालेशं प्रत्यनिवर्तकत्वसिद्ध्या भोगसमाप्त्या कर्मक्षये न प्रतिबन्धकानिवृत्तौ सततमनुवर्तमानसाक्षात्कारेण तस्याप्यविद्यालेशस्य निवृत्तिसिद्ध्या लोके सोपाधिकस्य द्विचन्द्रभ्रमस्य चन्द्रैकत्वसाक्षात्कारेण किञ्चित्कालं सहानुवृत्तेरुपाधिनिवृत्तौ तन्निवृत्तेः प्रमाणसिद्धत्वादभ्युपगमवदिरुपाधिकभ्रमस्यापि सान्तःकरणस्य तदुपादानाविद्यालेशस्य च बहुकालं ब्रह्मसाक्षात्कारेण सहानुवृत्तेः प्रारब्धकर्मोपरमे तन्निवृत्तेरपि हिरण्यगर्भादिदेहधारणाविषयश्रुत्यादिप्रमाणसिद्धतयाऽनारब्धकार्यस्यैव कर्मणो नाश आरब्धस्य तु भोगेनेत्यारब्धकर्ममूलकसंसारावस्थानसम्भवान्न सद्यो मोक्ष इत्यत्र तात्पर्यम् । भोगेन त्वितरे क्षपयित्वेत्यस्य तु येषां विद्यायोगिशरीरावसानं प्रारब्धं तेषां विद्याफलमस्तु नाम । येषां त्वनेकशरीरानुयायि तेषां तत्फलं न सम्भवति । जन्मान्तरस्य पूर्वसंस्कारप्रमोषकतया शरीरान्तरे विद्याविहीनैः क्रियमाणानां कर्मणां बन्धहेतुत्वेन ततो जन्मपरम्पराया एव प्राप्तेः । न च तेषां न जन्मान्तरं संस्कारप्रमोषकमिति वाच्यम् । दृष्टनियमसङ्कोचाभावात् । न च यावन्न विमोक्ष्य इति प्रारब्धकर्मविमोक्षावधिश्रवणं सङ्कोचकम् । धृत्वा शरीरमकृतं कृता-

स्मा इति श्रुत्यन्तरानुसारेण तस्य शरीरविशेषावधिपरतया येषां विद्यायोगिशरीरावसानं प्रारब्धं तद्विषयत्वोपपत्तेः । न च धृत्वा शरीरमित्यत्र शरीरग्रहणं प्रारब्धकार्ययावच्छरीरपरम् । एकवचनश्रवणात् । अस्माच्छरीरात्समुत्थायेति श्रुत्यन्तरेऽस्मादिति विशेषणेन विद्यायोगिशरीरस्यैव विवक्षितत्वाच्च । तस्मान्न सर्वेषां ब्रह्मविदां विद्याफलकमिति प्राप्ते न तावदाधिकारिकाणां जन्मान्तरे संस्कारप्रमोषः कल्पयितुं युक्तः। श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तेषां तत्त्वज्ञत्वप्रतिपादनेनानारब्धकार्ये एवेत्यत्र तन्निरासात् । नाप्यस्मदादीनां, मुक्त्यर्थं विद्यानुष्ठानप्रतिपादकबहुशास्त्रप्रामाण्यात्तस्य तावदेवेति विवक्षिताध्यवसाने मुक्त्यवश्यम्भावप्रतिपादकावधारणप्रामाण्याच्च । यावन्न विमोक्ष्य इत्यस्य कर्मावधिपरतया धृत्वा शरीरमित्यत्रत्यशरीरपदस्य प्रारब्धकार्ययावच्छरीरपरतया अस्मदादीति विशेषणस्यानुभवसिद्धहेयताप्रदर्शनार्थतया विदुषां जन्मान्तरस्य संस्कारे प्रमोषानापादकतायाश्च कल्पने न प्रारब्धभोगानन्तरं मुक्तेर्ज्ञानिमात्रनियतत्वात्सर्वेषां ब्रह्मविदां विद्याफलमित्यत्र तात्पर्यमिति तात्पर्यभेदान्न पौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥३-३-२०॥

अ०—॥ ॐ इयदामननात् ॐ ॥ **उषास्स्वाहा च पर्जन्यो मित्रोऽग्निर्वरुणो विधुः ॥ प्रवहोऽनिरुद्ध इन्द्रोमे रुद्रो वाणी च मारुतः ॥ उत्तरोत्तरतस्त्वेते गुणैस्सर्वैश्च मुक्तिगाः ॥ सूर्यधर्मौ यथा सोमो मनुर्दक्षो बृहस्पतिः ॥ शची रतिश्चानिरुद्धसमास्तारा च मित्रवत् ॥ सोमवच्छतरूपा तु प्रसूतिर्वह्निवद्विराट् ॥ पर्जन्यवद्वारुणी च तथा संज्ञा च रोहिणी ॥ धार्मी च मित्रवत्त्वेव प्रावही परिकीर्तिता ॥ मित्रपर्जन्यमध्यस्थावश्विनौ विघ्नवित्तपौ ॥ भृगुरग्निसमो गित्रतन्मध्ये ब्रह्मपुत्रकाः ॥ वरुणाग्न्यन्तरा तत्र नारदः प्राय इन्द्रवत् ॥ कामः सुपर्णी चोमावद्वीन्द्रो रुद्रवदीरितः ॥ निर्ऋतिर्मित्रसदृशो विश्वामित्रः कसूनुवत् ॥ वैवस्वतो मनुश्चाश्विपश्चादन्ये ततोऽवराः ॥ चयवनोचथ्यवैन्याश्च शशिबिन्दुश्च हैहयः ॥ तद्वच्च विप्रराजन्यविशेषोऽत्रापि कश्चन ॥ तद्वत्प्रियव्रतश्चापि तदन्याः शतदेवताः॥ पर्जन्यमित्रान्तराले तदन्ये तु ततोऽवराः॥ एतेभ्योऽभ्यधिका श्रीस्तु सदा मुक्ता विशेषतः ॥ तत्समो नास्ति परमो हरिरेव न चापरः ॥ संहितायां बृहत्यां तु स्वयं भगवतोदितम् ॥ तदेदखिलं प्राण आहङ्कारिक एव च ॥ इन्द्रादनन्तरो** ॥३-३-२१॥

सु०—॥ **ॐ इयदामननात् ॐ** ॥ येषां ज्ञानयोग्यानामिदं मुक्तिसंसारयोस्तारतम्यं समर्थितम् । ते छन्दोगानामुपनिषदि नामवागादिक्रमेण प्राणान्ता उक्ताः । तत्र किं प्राण एवाधिकारितारतम्यस्यावधिरुताधिकोऽप्यस्तीति संशये सतीयदेव देवतातारतम्यमिति सिद्धान्तितम् । तत्र न ज्ञायते कास्ता नामाद्या देवता इति । कथं च पञ्चदशैव अधिकानामपि भावादित्या-

शङ्कानिरासार्थं बृहत्संहितावचनमेव पठति ॥ उषा इति । उषा अश्विनोर्भार्या । स्वाहाऽग्नेर्भार्या । पर्जन्यो मित्रश्चादित्यौ । प्रवहो मरुत् । अनिरुद्धः कामसुतः । एते मुक्तिगाः संसारगाश्च सर्वैर्गुणैरुक्तक्रमेणोत्तरोत्तरत एव वर्तन्त इत्यर्थः । अधिकसद्भावशङ्का-निरासायैतेषां समानन्तरावस्थितांश्चाह ॥ सूर्येत्यादिना । तथेति शेषः । सूर्यधर्मौ सोमसमानौ । मन्त्रादयः पश्चानिरुद्धसमानाः । मनुरत्र स्वायम्भुवो विवक्षितः । तारा बृहस्पतिभार्या । चस्त्वर्थः । मित्रेण तुल्यं वर्तत इति मित्रवत् । शतरूपा स्वायम्भुवस्य पत्नी सोमवत् । सूर्यधर्मावित्यत्रैवेयं वक्तव्या । सत्यम् । पतीनामुक्ताविदानीमासां प्रस्तुतत्वात्पृथगुक्तिः । प्रसूतिर्दक्षपत्नी वह्निवत् । विराडनिरुद्धभार्या पर्जन्यवत् । वरुणस्येयं वारुणी । पुंयोगे तु वरुणानीति स्यात् । इन्द्रवरुणेति स्मरणात् । संज्ञा सूर्यभार्या । रोहिणी सोमभार्या । धर्मस्येयं धार्मी । वारुणी संज्ञा रोहिणी धार्मी च तथैव पर्जन्यवदेव । प्रवहस्येयं प्रावही तु मित्रवदेव प्रकी-र्तिता । अश्विनौ विघ्नपवित्तपौ मित्रपर्जन्यमध्यस्थाविति प्रत्येकं सम्बन्धः । एते चत्वारः परस्परं समा मित्रादधमाः ॥ पर्जन्या-दुत्तमा इत्यर्थः । भृगुरग्निसम इति वक्ष्यमाणस्यापवादः । ब्रह्मपुत्रा मरीच्याद्या मित्रतन्मध्ये मित्राग्न्योर्मध्ये । परस्परं समा मित्रादु-त्तमा अग्नेरधमा इत्यर्थः । तत्र तेषु ब्रह्मपुत्रेषु नारदो वरुणाग्न्यन्तरा वरुणादधमोऽग्नेरुत्तम इत्यर्थः । तथा च दक्षभृगुनारदानां पृथगुक्तत्वाद्ब्रह्मपुत्रका मरीच्याद्याः सप्तैव । प्रायग्रहणेनेषन्न्यूनः । सुपर्णी गरुडभार्या । विश्वामित्रः कस्नुवत् ॥ ब्रह्मपुत्रैर्मरीच्याद्यैः समानो । वैवस्वतो मनुश्च कस्नुवदिति सम्बन्धः । स्वायम्भुवाद्वैवस्वताद्भगवदवताराच्चापसाच्चान्ये मनवस्ततो वैवस्वतादवराः । तेऽश्विभ्यां पश्चा-त्पर्जन्यादुत्तमाः । च्यवनाद्याश्च तद्वत् । एकादशमनुसमानाः । अत्रैतेष्वपि विप्रराजन्यत्वनिमित्तः कश्चन विशेषोऽस्ति । मुक्तावपि विप्रत्वादे-र्भावात् । अत्र च्यवनोचथ्यौ विप्रौ ॥ अन्ये राजन्याः । प्रियव्रतोऽपि तदवरमनुवदेव । तदन्या उक्तेभ्योऽन्याः शतदेवताः सोमार्हदेवताः शतान्तर्गताः पर्जन्यमित्रान्तराले । पर्जन्यादुत्तमा मित्रादधमा अश्विनोः समाना इत्यर्थः । तदन्ये उक्तेभ्योऽन्ये तु देवास्ततः शतान्तर्गतदेवताभ्योऽवराः ॥ अवरमनुसमाना इत्यर्थः । ननु महालक्ष्मीः प्राणादप्युत्तमाऽस्ति । तत्कथं प्राणावसानत्वमधिकारिणामित्यत

आह ॥ **एतेभ्य इति** । यद्यपि श्रीरेतेभ्यो विशेषतोऽभ्यधिका । तथाऽपि सदा मुक्ता बन्धरहितेति नाधिकारिवर्गे गृह्यते । तस्याः समो नास्तीति स्वरूपकथनम् । एतेन कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्य इत्यधिकरणस्य तात्पर्यमुक्तं भवति । परमो हरिरेव न चापर इत्यनेन व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् सैव हि सत्यादय इत्यधिकरणद्वयस्य तात्पर्यमुक्तं वेदितव्यम् । ननूपनिषदि नामाद्याः प्राणान्ताः पञ्चदशोक्ताः । अत्र चोषाः स्वाहेत्यादिना चतुर्दशैव तत्कथं न विसंवाद इत्यतो बृहत्संहितावचनेनानुक्तमेकं स्वयमाह ॥ **प्राण इति** । तैजसाहङ्कारादुत्पन्नः प्राणश्चापरोऽस्ति । स चेन्द्रादनन्तर एवानिरुद्धादुत्तमो ज्ञातव्यः । परप्राणव्यावृत्त्यर्थमाहङ्कारिक एवेत्युक्तम् । अयमत्र सङ्ग्रहः । पुष्करो नाम सर्वावरो देवः । कलाभ्यश्चान्यदेवेभ्यः कर्म प्रत्यवरं यतः । कलाभ्यः पृथगुक्तं तत्पुष्करः कर्म चोच्यत इत्यन्यत्रोक्तत्वात् । ततश्शनैश्चरोऽधिकः । पृथिव्यात्मा शनिश्चेति वचनात् । तत उषा । ततो बुधः । उदकात्मको बुधश्चेति वचनात् । ततः स्वाहा । ततः पर्जन्यो वारुणी संज्ञा रोहिणी धार्मी विराट् । तत एकादश मनवश्च्यवनोचथ्यवैन्यशशबिन्दुहैहय-प्रियव्रतगया अनुक्तदेवाश्च । प्रियव्रतो गयश्चैव कर्मदेवसमौ मतावित्यन्यत्रोक्तत्वात् । ततोऽश्विनौ विघ्नेशवित्तपौ विष्वक्सेनश्च । विष्वक्सेनो वायुजः खेन तुल्य इति वचनात् । ततो मित्रो निर्ऋतिस्तारा प्रावहीति च । ततो मरीचिरत्र्याङ्गिराः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुर्वसिष्ठो विश्वामित्रो वैवस्वतमनुश्च । ततोऽग्निर्भृगुः प्रसूतिश्च । ततो नारदः । ततो वरुणः । ततश्चन्द्रसूर्यधर्माः शतरूपा च । ततः प्रवहः । ततोऽनिरुद्धस्वायम्भुवबृहस्पतिदक्षाः शची रतिश्च । तत आहङ्कारिकः प्राणः । तत इन्द्रकामौ । तत उमा सुपर्णी उमात्मकत्वाच्छेषभार्या च । ततो जाम्बवत्याद्या भगवन्महिष्यष्षट् । अन्यत्रोक्तत्वात् । ततो रुद्रगरुडौ रुद्रात्मकत्वाच्छेषश्च । ततो भारती तदात्मकत्वात्सरस्वती च । ततो मुख्यवायुस्तदात्मकत्वाद्ब्रह्मा च । ततो महालक्ष्मीः । ततो भगवानिति ॥ ३–३–२१ ॥ ॥ ९० ॥

टि०—॥ ॐ इयदामननात् ॐ ॥ ॥इयदेवेति । प्राणावसानमेवेत्यर्थः । सूर्यधर्मौ यथा सोम इति यथाशब्दश्रवणादाह ॥ **तथेति शेष इति** । अस्यैव तात्पर्यकथनं सूर्येत्यादि । मनुरित्यस्य जातावेकवचनपरतया मनुमात्रपरतया, व्यक्त्येकवचनमाश्रित्य यत्किञ्चिदेकपरतया वा

वैवस्वतो मनुरिति तस्य ब्रह्मपुत्रसमत्वोक्त्याऽन्यमनूनां वैवस्वतादवरत्वोक्त्या चासम्भवादाह ॥ **मनुरत्रेति** । तारा चेति चशब्दस्य समुच्चयार्थत्वासम्भवादाह ॥ **चस्त्वर्थ इति** । अनेन तारा त्विति योजनोक्ता भवति । मित्रवदिति षष्ठ्यन्तात्सप्तम्यन्ताद्वा तत्र तस्येवेत्यनेन वत्यसम्भवमाशङ्क्याह ॥ **मित्रेणेति** । अनेन तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्यनेनात्र वतिरित्युक्तं भवति ॥ **सोमवदिति** । सोमेन तुल्यं वर्तत इति तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति भावः । एवं वन्हिवदित्यादावपि द्रष्टव्यम् । वरुणस्येयमिति षष्ठ्यन्ताद्वरुणशब्दात्तस्येदमितीदमर्थेऽणि कृते णित्त्वात्तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धौ यस्येति चेति तद्धिते परतोऽवर्णलोपे सति निष्पन्नस्य वारुणशब्दस्याणन्तत्वात् टिड्ढाणञित्यादिना ङीपि यस्येति चेतीकारे परतोऽवर्णलोपे वारुणीति प्रातिपदिकनिष्पत्तिरिति भावः । ननु चात्र गोपस्य स्त्रीत्यादिवद्वरुणस्य स्त्री वारुणीत्येव कस्मान्न विग्रह इत्यत आह ॥ **पुंयोगे त्विति** । पुंसा योगस्तस्येयमित्येवंरूपः सम्बन्धः पुंयोगस्तस्मिन्नित्यर्थः । अयमर्थः । गोपशब्दस्य पुंस आख्यात्वेऽपि तत्साहचर्याद्यष्टीः प्रवेशयेदित्यादिवत्तस्मिन्नपि तत्त्वाध्यारोपणात्तस्य स्त्रियामपि वर्तते । तत्र गोपस्य स्त्रीति वास्तवभेदेऽप्यभेदाध्यारोपेण भेदस्य निवृत्तत्वादभेदविवक्षायां च रघोरपत्यानि रघवः केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयीत्यादौ भेदविवक्षानिमित्तकतद्धिताभावदर्शनेन भेदविवक्षानिमित्तकतद्धितोत्पत्त्यसम्भवेन पुंयोगादाख्यायामित्यनेन ङीषि गोपीत्येव शब्दनिष्पत्तिवद्वरुणशब्दस्य पुंस आख्यारूपस्य वरुणस्त्रियां वरुणाभेदारोपेण प्रवृत्तौ पुंयोगप्राप्त्या वरुणस्य स्त्रीति वास्तवभेदेऽप्यभेदारोपेण भेदस्य निवृत्तत्वात्तद्विवक्षाया निमित्तकस्य तस्येदमिति तद्धिताण्प्रत्ययस्योत्पत्त्यसम्भवेन तन्निमित्तकवृद्ध्यप्रसङ्गाद्वरुणशब्दात् ङीषि वरुणानीत्येव स्यान्न तु वारुणीत्यतस्तत्सिद्ध्यर्थं न तथा विगृह्यत इति भावः । ननु तथा विग्रहे वारुणीति रूपनिष्पत्तिर्माऽस्तु । तथाऽपि वरुणानीति रूपापत्तिः कुतः । वारुणीति तु स्यात् । वरुणशब्दात् ङीषि यस्येति चेत्यकारलोपसम्भवादित्यत आह ॥ **इन्द्रवरुणेतीति** । यस्येति चेति प्राप्तावर्णलोपबाधेनानुको विधानाद्वरुणशब्दादानुक्प्रत्ययप्रसङ्गेन वरुणानीतिरूपप्रसञ्जनं युक्तमिति भावः । यद्यपि वरुणस्य स्त्रीत्यत्र स्त्रियां वरुणाभेदाध्यारोपेण भेदो निवृत्तस्तथाऽपि वास्तवभेदसद्भावात्तद्विवक्षया तस्येदमिति तद्धिताण्प्रत्ययसम्भवात् । सति च तस्मिंस्तन्निमित्तकादिवृद्धौ यस्येति चेत्यवर्णलोपे च निष्पन्नवारुणशब्दात् टिड्ढाणञिति ङीपि अवर्णलोपे च वारुणीति रूपसिद्धिरप्रत्यूहा । भेदविवक्षया तद्धितोत्पत्तौ गोपस्येयं स्त्री

गोपी केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयीत्यादौ तद्धितोत्पत्तिदर्शनात् । तथा च न वरुणानीति रूपप्रसञ्जनमपि । तथाऽपि भेदविवक्षामनाश्रित्यायं ग्रन्थ इति द्रष्टव्यम् । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह ॥ **वारुणीति** । मित्रत्वे वेत्यत्र मित्रवदेवेत्येतावतैव पूर्तेस्तुशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्य भिन्नक्रमतया तस्यान्वयमाह ॥ **मावही त्विति** । चतुर्षु मित्रपर्जन्यमध्यस्थाविति द्विवचनानुपपत्तिमाशङ्क्याश्विनौ मित्रपर्जन्यमध्यस्थौ विघ्नवित्तपौ मित्रपर्जन्यमध्यस्थाविति प्रत्येकं सम्बन्धाश्रयणान्न तदनुपपत्तिरित्याह ॥ **प्रत्येकं सम्बन्ध इति** ॥ **वक्ष्यमाणस्यापवाद इति** । मित्रतन्मध्ये ब्रह्मपुत्रका इत्युत्तरत्र ब्रह्मपुत्राणामग्नेः सकाशादधमत्वप्रतिपादनात् । ब्रह्मपुत्रस्य भृगोरपि प्राप्तं यदग्न्यधमत्वं तस्य भृगुरग्निसम इत्ययमपवाद इत्यर्थः । ननु रुद्रस्वायम्भुवमनुदक्षनारदादीनामपि ब्रह्मपुत्रत्वान्मित्रतन्मध्ये ब्रह्मपुत्रका इत्यनेन प्राप्ताग्न्यधमत्वस्य मनुदक्षावनिरुद्धसमानावित्यादिनाऽपवादात् । तत्र वक्ष्यमाणापवादतामनभिधायात्रैव तदभिधाने किं निमित्तम् । न च क्वचिदुक्तं वक्तव्यत्वादत्र तदुक्तिः । प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन तत्रैव तथा वक्तव्यत्वादिति चेन्न । रुद्रादेरङ्गजत्वाभावेन पुत्रत्वाप्रसक्तेः । दक्षादेरङ्गुष्ठादुत्पन्नत्वेनाङ्गजत्वेऽपि नाग्न्यधमत्वापवादकता । तद्वचनस्याग्नेरधम इत्यस्य ह्यग्निसम इत्ययमेव ह्यपवादो युज्यते । न पुनर्दक्षोऽनिरुद्धसम इत्यग्निसमत्ववाची शब्दो येन सोऽपि तदपवादः स्यात् । ततश्चान्यत्रापवादत्वप्रसक्तेरेवाभावाद्वरुणाग्न्यन्तरा तत्र नारद इत्यस्य नारदोऽग्नेरुत्तम इत्यर्थप्रतिपादकत्वादग्न्यधमत्वोक्त्यपवादकत्वसम्भवेऽप्याहत्याग्नेरुत्तम इत्यनभिधानान्नापवादत्वमित्यत्रैव तदुक्तिः श्लिष्टैवेति ध्येयम् । वैवस्वतस्यैव वैवस्वतादवरताया बाधितत्वेन मनुशब्दस्य मनुमात्रपरत्वायोगात् । अनिरुद्धसमत्वेनोक्तस्वायम्भुवमनोर्वैवस्वतादवरताया बाधितत्वेन वैवस्वतान्यमनुमात्रपरताया अप्यसम्भवात् भगवदवतारभूततापसस्य मनोर्वैवस्वतादवरताया बाधितत्वेन वैवस्वतस्वायम्भुवान्यमनुमात्रपरताया अप्ययोगात् तृतीयान्यपरतयाऽन्य इत्येतद्व्याख्याति ॥ **स्वायम्भुवादिति** ॥ **पश्चादिति** । नीचा इत्यर्थः । शतदेवतानां पर्जन्यमित्रान्तर्गतेः पर्जन्यादुत्तमत्वं मित्रादधमत्वमित्येवंरूपाया बाधितत्वेन मूले तदन्या इत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते किमपेक्षयाऽन्या इत्यतोऽनूद्य व्याचष्टे ॥ **उक्ताभ्योऽन्या इति** । सोमार्हशतदेवतानां मध्ये उषाः स्वाहा च पर्जन्य इत्यादावुक्ताः । पर्जन्यो मित्रोऽग्निर्वरुणः प्रवह इन्द्रो रुद्रो मुख्यप्राणः सूर्यो बृहस्पतिरश्विनावाहङ्कारिकः प्राण इत्येवं त्रयोदशदेवतास्ताभ्योऽन्या इत्यर्थः । उक्ताभ्योऽन्याः शतदेवता इत्ययुक्तम् ।

तदन्यासां सोमार्हशतदेवतानामभावादित्यतः शतदेवता इत्येतद्व्याचष्टे ।।शतदेवता इति । ततश्च सोमार्हशतदेवतासु या अत्रोक्ताःप्रधानवाय्वाद्यास्त्रयोदश- देवतास्तद्व्यतिरिक्तानां सप्ताशीतिसोमपानार्हदेवतानामेव शतदेवताशब्देन विवक्षितत्वान्नोक्तदोषः । सोमार्हदेवताक्रमस्तु तत्त्वप्रदीपे विभागः शतद- दित्यधिकरणे नवकोट्यो हि देवानां तेषां मध्ये शतस्य त्वित्येतत्प्रमाणव्याख्यानावसरे प्रदर्शितः । यथा प्रधानवायुः (१) । वसवः (८) पितृ- ष्वग्नेः प्राप्तेः । रुद्राः (११) । आदित्याः (१२) । मरुतः (४९) । विश्वेदेवाः (१०) । बृहस्पतिः (१) । पितृपतयः (३) । ऋभुः (१) अश्विनौ (२) । द्यावापृथिव्यौ (२) । चेति । ततश्च सोमपार्हशतदेवतान्तर्गता उक्ताभ्योऽन्याः सप्ताशीतिदेवताः पर्जन्यमि- त्रान्तराले । पर्जन्यादुत्तमा मित्रादधमा ज्ञेया इत्युक्तं भवति । सप्ताशीतिदेवताक्रमस्तु । सप्तवसवः (७) । सप्तादित्याः (७) । सप्तचत्वारिंश- न्मरुतः (४७) । दशविश्वेदेवाः (१०) । दशरुद्राः (१०) । ऋभुरेकः (१) । द्वे द्यावापृथिव्यौ (२) । पितृपतयस्त्रयः (३) । इति । अत्र च सोमपानार्हत्वमात्रेणादित्येष्वन्तर्गतोऽप्युरुक्रम उषाः स्वाहा चेत्यादावनुक्ततयोक्तान्यत्वेन शेषतयोक्तोऽप्यधिकारिवर्गबहिर्भूतत्वान्न शेषत्वेन विवक्षणीयः । अधिकारिवर्गस्यैवोषाः स्वाहा चेत्यत्र विवक्षितत्वादुरुक्रमस्योपास्यत्वेनातथात्वात् । तथा च तद्व्यतिरिक्तानां षण्णामेवादित्यानां तार- तम्यगणनायां विवक्षितत्वान्न विष्णोः सर्वोत्तमत्वहानिः । ततश्चोक्ताभ्योऽन्याः षडशीतिदेवता एव शेषाः सिध्यन्ति ऋभवो नाम तपसा सोमं प्राप्ताः सहस्रश इति भागवते ऋभूणां सहस्रत्वोक्तावप्यत्र तद्गणस्यैव ऋभुशब्देन विवक्षितत्वान्न सङ्ख्याधिक्यं शङ्कनीयम् । साहचर्यादेकस्य नाम्ना त्रयोऽप्युच्यन्त इति ऋग्भाष्यटीकोक्तरीत्या ऋभुविभ्वावाज इति त्रयाणामपि ऋभुशब्देन विवक्षायामप्यश्विनोर्द्यावापृथिव्योश्च देवतात्वैक्ये- नैकत्वाविवक्षणान्न सङ्ख्याधिक्यम् । अत्र च पक्षे द्वादशदेवा एवोक्ता ग्राह्याः । उरुक्रमभिन्नाः सप्ताशीतिदेवा एव शेषदेवा द्रष्टव्याः । तथा च सोमार्हदेवतानां शतसङ्ख्याकत्वेऽपि तारतम्यगणनायामेकोनशतस्यैव ग्रहणमिति सम्प्रदायः । स्वामिनस्तु । उरुक्रमस्योपास्यतया बहिर्भूतत्वेऽपि पितृभिरेव शतसङ्ख्यापूरणात्तारतम्यगणनायामपि शतसङ्ख्या विवक्षितैव । अत एव मूलकोशेषु तत्त्वप्रदीपे पितृपितृपतय इति पाठः सङ्गच्छते । यद्यप्येवं तेषामनेकत्वात्तद्विवक्षायां सङ्ख्याधिक्यं सम्भवति तथाऽपि तच्छब्देन तद्गणविवक्षायां न तत्प्रसक्तिरिति न किञ्चिदेतत् । अयमत्र नि-

पि न संख्या- धिक्यम् ।३१

ष्कर्षः । उक्तेषु त्रयोदशसु द्वादशसु वा देवेषु प्रधानवाय्वाद्या दशदेवाः शेषशतदेवतापेक्षयोत्तमाः परस्परतारतम्यभाजश्च । अश्विनौ शेषशतदेवतासमानौ पर्जन्यस्त्वधमः शेषदेवाश्च पित्रन्तर्भावेन सप्ताशीत्यष्टाशीतिर्वेति तत्रोक्तान्तर्भूतयोरप्यश्विनोः समतया शेषकोटिनिक्षेपेण पक्षद्वयेऽप्येकोननवतिरेव पर्यवस्यति । सा च परस्परं समत्वेन पर्जन्यादुत्तमत्वेन मित्राच्च नीचत्वेन ज्ञेयेति ॥ **उक्तेभ्योऽन्ये तु देवा इति** । सोमार्हशतदेवन्यूननवकोटिसङ्ख्याकदेवा इत्यर्थः । ताभ्यः शतावरास्त्विन्द्राः पुरन्दर इतीरिताः । तेभ्यः शतावरास्त्वन्य इन्द्राश्चान्याश्च देवता इति बृहद्भाष्योदाहृतप्रमाणे # तत्रोक्तापवादविषयसनत्कुमारादिव्यतिरेकेणान्यासां नवकोटिसङ्ख्याकदेवतानां कर्मदेवसमत्वेनोक्तेस्तदनुसारेण शतावरत्वेन व्याख्याति ॥ **शतान्तर्गतदेवताभ्योऽवरा इति** । अत्र टीकायां शतोननवकोटिसङ्ख्याकदेवतानां शतान्तर्गतदेवताभ्योऽवरत्वोक्त्या पर्जन्यादुत्तमत्वेन कर्मदेवसमानत्वमुक्तम् । सन्न्यायरत्नावलीनयचन्द्रिकयोस्तु । ततः पर्जन्यादवरा इति पर्जन्यादवरत्वमुक्तमिति विरोधोऽवभाति । तत्रोदाहृतप्रमाणानुसारिटीकानुरोधात्पर्जन्यशब्दो लक्षणया शतदेवतापरतया योज्य इति परिहार इति स्वामिनः । सदा मुक्तेत्यनेनैवाधिकारित्वाभावसमर्थनाद्विशेषत इत्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य भिन्नक्रमतया तद्योजयति ॥ **यद्यपीति** । न चात्राप्यभ्यधिकेत्येतावतैव पूर्तेस्तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । प्राणान्तानां पूर्वपूर्वापेक्षया शतगुणैराधिक्यवल्लक्ष्म्याः प्राणापेक्षया न तथाऽधिकत्वं किन्त्वधिकमिति ज्ञापनार्थतयाऽर्थवत्त्वादिति भावः । तत्तदधिकरणतात्पर्यकथनपरपूर्वोत्तरवाक्यसन्दष्टतया तत्समो नास्तीत्यस्याप्यधिकरणतात्पर्यकथनपरत्वं प्रतीयते । तच्च न सम्भवति । तत्समाभावस्याधिकरणप्रतिपाद्यत्वाभावादित्यत आह ॥ **तस्याः समो नास्तीति # स्वरूपकथनमिति** ॥ **एतेनेति** । सदामुक्तेत्यनेनेत्यर्थः । तत्र तस्या नित्यमुक्तत्वकथनादिति भावः ॥ **अधिकरणद्वयस्येति** । परमो हरिरित्यनेन व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवदित्यस्य तात्पर्यमुच्यते । तत्र प्रश्नपरिहाराध्याहारेण विष्णोः प्राणोत्तमतायाः साधनात्। न चापर इत्यनेन सैव हि सत्यादय इत्यस्य तत्र सत्यादीनां भगवत्स्वरूपताप्रतिपादनेन भगवदपरस्योत्तमत्वाभावसाधनादिति भावः ॥ **अत्र चेति** । बृहत्संहितायामित्यर्थः । तामसादिभेदभिन्नात्रिविधाहङ्कारकार्यत्वप्रतीतिनिरासायाह ॥ **तैजसेति** । बुद्धिः प्राणश्च तैजसावित्यन्यत्रोक्तेरिति भावः । तारतम्यज्ञानस्य मोक्षेऽन्तरङ्गताज्ञापनाय सर्वप्रतिपत्तृसाधारण्येनोक्तं तारतम्यं सङ्गृह्णाति ॥ **अयमत्रेति** । अत्र

बृहत्संहितायाम् # या कक्ष्या नोक्ता आचार्यैरप्यत्रापूरिता स्वयं पूर्यते तत्रैवाचार्यवाक्यादिसम्मतिः प्रदर्श्यते । न तु तत्रोक्ततत्पूरितकक्ष्या स्वपीति क्वाचित्कसंवादकथनेन नियामकान्तरं मृग्यम् ॥ **कलाभ्यश्चेति** । गताः कलाः पञ्चदशप्रतिष्ठा इति श्रुत्युक्तकलाभिमानिदेवेभ्य इत्यर्थः ॥ **अन्यदेवेभ्य इति** । देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतास्वित्युक्तदेवेभ्य इत्यर्थः । कलाभ्य इत्युपलक्षणम् । अन्यदेवेभ्य इत्यपि ग्राह्यम् ॥ **पृथगुक्तामिति** । कर्माणि विज्ञानमयश्चेत्यस्यां श्रुतौ कर्माणीति पृथगुक्तमित्यर्थः । पुष्करश्च तुम्बुरप्रमुखेभ्य आजानदेवेभ्योऽधिक इत्यवधेयम् ॥ **अनुक्तदेवाश्चेति** । सोमार्हशतदेवताभिन्ननवकोटयन्तर्गतदेवाश्चेत्यर्थः ॥ **ततोऽश्विनावित्यादि** । उपलक्षणं चैतत् । उक्तदेवेभ्योऽन्याः सोमार्हशतान्तर्गता देवताश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **उमासुपर्णीति** । उमासुपर्ण्यावित्यर्थः ॥ **उमात्मकत्वादिति** । उमागिरिशावपि भारतीराविति स्म वाग्वेदगता ब्रवीति । अहीन्द्रपत्नीमहिपं विरिञ्चिपत्नीं विरिञ्चिं च विमुक्तिकाले । त एव यत्तत्पदमाप्नुवन्तीति चतुर्थे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ **तदात्मकत्वाच्छेषश्चेति** । स्थितप्रज्ञोऽपि यस्तूर्ध्वः प्राप्य रौद्रपदं ततः । साङ्कर्षणं ततो मुक्तिमगाद्विष्णुप्रसादत इति गारुडवचनादिति भावः । इतीत्यस्येत्ययमत्र सङ्ग्रह इति पूर्वेणान्वयः ॥ ३-३-२१ ॥

अ०—॥ ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॐ ॥ **दृष्टिरपि योग्यानुसारतः ॥ ३-३-३२ ॥**

सु०—॥ ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॐ ॥ एतद्व्याख्यातं भाष्ये उपासनाभेदवद्दर्शनभेद इति । तदस्पष्टम् । दर्शनभेदे मूलकारणस्यानुक्तत्वात् । ततो व्याख्याति ॥ दृष्टिरपीति । नानाविधेति शेषः ॥ ३-३-३२ ॥

टि०—उपासनाभेदस्य दर्शनभेदे कारणस्योक्तेः कथं तस्यानुक्तिरित्यत उक्तं मूलेति । योऽयमुपासनभेदः कारणमुक्तो नासौ मूलकारणं यच्च मूलकारणं स्वरूपयोग्यताख्यमुपासनभेदेऽपि नियामकं तदत्र नोक्तमित्यर्थः ॥ ३-३-३२ ॥

अ०—॥ ॐ प्रदानवदेव हि तदुक्तम् ॥ ॥ ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ ॥ **सम्यग्गुरुप्रसादश्च मुख्यतो दृष्टिकारणम् ॥ श्रवणादि च कर्तव्यं नान्यथा दर्शनं क्वचित ॥ ३-३-२६।२७ ॥**

सु०—॥ ॐ प्रदानवदेव तदुक्तम् ॐ ॥ अत्र प्रकृष्टं दानं प्रदानम् । प्रशब्दो न स्फुटं व्याख्यातो भाष्ये । अतः सूत्रार्थमाह ॥ सम्यगिति । न केवलं श्रवणादि किन्तु सम्यग्गुरुप्रसादश्च । सम्यक् प्रसादपूर्वकं गुरोर्यद्विद्यादानं तच्च भगवद्दृष्टेः कारणमित्यर्थः । ननु प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदिति सूत्रं प्रदानवदेवेत्यतः पश्चात्तनं तत्कुतो व्युत्क्रमः । उच्यते । योग्यताचिन्तासङ्गतं तदिति प्रकरणशुद्धये पूर्वमेव व्याख्यातमिति न दोषः ॥ ३–३–२६ ॥

॥ ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ ॥ अत्र गुरुप्र (साद) दानस्य बलवत्त्वमुक्तम् । तदयुक्तम् । श्रवणादितो हि बलवत्त्वम् । तच्च प्रदानशब्दार्थान्तर्गतमेव । न हि स्वस्मादेव स्वयं बलीय इति सम्भवतीत्यतो व्याचष्टे ॥ सम्यगिति । मुख्यतः श्रवणाद्यपेक्षयाऽतिशयेन । अयमभिसन्धिः । प्रदानशब्देन हि सम्यग्गुरुप्रसादपूर्वकं दानं प्रकृतम् । तत्र सम्यग्गुरुप्रसादमात्रं तदित्यत्र परामृश्यत इति । लिङ्गभूयस्त्वादित्युक्तम् । यास्वाख्यायिकासु लिङ्गानि दृश्यन्ते तत्र गुरुप्रसादेनैव ज्ञानप्राप्तिश्रवणात् श्रवणादिकं न करणीयमिति शङ्का स्यात्तां निवारयितुं तदपीत्युक्तम् । तद्व्याख्याति ॥ श्रवणादि चेति । कुत इत्यत आह ॥ नान्यथेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रुत्या च प्रमाणानामेव प्रमेयाधिगतिसाधनत्वनिश्चयादिति भावः । आख्यायिकास्वपि श्रवणादीनामनुक्तिमात्रम् । न पुनरभावोक्तिरस्ति ॥ ३–३–२७ ॥

टि०—॥ ॐ प्रदानवदेव तदुक्तम् ॐ ॥ उपादाननिष्ठस्य सम्यक् प्रसादपूर्वकत्वरूपप्रकर्षस्य यथा गुरुदत्तं तथैव भवतीति भाष्येण सूचनात्कथमव्याख्यातत्वं तस्येत्यत उक्तं स्फुटमिति । ननु सम्यग्गुरुप्रसादश्चेत्यत्र सम्यग्गुरुप्रसादस्य दृष्टिकारणत्वमुच्यते न तु तत्पूर्वदानस्येति कथमिदं प्रशब्दव्याख्यानमित्यतस्तस्य तात्पर्यमाह ॥ सम्यगित्यादि ॥ न दोष इति । व्याख्यानस्य सौत्रक्रमाविपरीतक्रमानुपपात्तिरूप इत्यर्थः ॥ ३–३–२६ ॥

अत्र टीकायां गुरुप्रदानस्य बलवत्त्वमुक्तमित्येव मूलपाठः । गुरुप्रसादस्येति क्वाचित्कपाठेऽपि गुरुप्रसादपूर्वकप्रदानस्येत्येवार्थोऽवधेयः ।

सौत्रतच्छब्दस्य पूर्वसूत्रप्रकृतप्रदानपरत्वेन प्रसादमात्रपरत्वासम्भवादिति द्रष्टव्यम् ॥ **तच्चेति** । श्रवणादिकं चेत्यर्थः ॥ **अत्र परामृश्यत इति** । श्रवणादेः श्रवणाद्यपेक्षयाऽतिशयस्य बाधितत्वेन तच्छब्दस्य विशिष्टदानपरामर्शकत्वायोगाद्योग्यतया विशेषणीभूतगुरुप्रसादमात्रपरामर्शकत्वमेवेति भावः ॥ **उक्तमिति** । सूत्र इति शेषः ॥ **श्रुत्या चेति** । ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इति श्रुत्या चेत्यर्थः ॥ **प्रमाणानामेवेति** । तत्त्वसाक्षात्कारलक्षणायाः प्रमेयावगतेः * निदिध्यासनसहकृतमनःकरणत्वेन निदिध्यासनं विनाऽनुपपत्तेर्निदिध्यासनस्य श्रवणादिना विनाऽसम्भवाच्छ्रवणादेर्दर्शनं प्रति कारणत्वमित्यर्थः । तर्ह्युक्तविधाख्यायिकाविरोधः । तत्र गुरुप्रसादेनैव ज्ञानप्राप्तिश्रवणादित्यत आह ॥ **आख्यायिकास्त्वपीति** । उक्त्यनुक्त्योश्च न विरोधित्वमिति भावः ॥ ३–३–२७ ॥

अ०—॥ ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॐ ॥ **गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्धीनं नाप्नुयात्क्वचित ॥ विपर्ययस्तु कर्तव्यः सर्वथा शुभमिच्छता ॥ समे विकल्प एव स्यात्पूर्वानुज्ञा च सर्वथा ॥ तदुत्तमगुरुप्राप्त्यै पूर्वानुज्ञा न मृग्यते ॥ गुरुर्ब्रह्माऽखिलानां च विद्या चैव सरस्वती ॥ देवता भगवान्विष्णुः सर्वेषामविशेषतः ॥ तत्प्रसादेन मुक्तिः स्यान्नान्यथा तु कथञ्चन ॥ स्वोत्तमास्तु क्रमेणैव सर्वेषां गुरवः स्मृताः ॥ उपदेशो ब्रह्मणस्तु सर्वेषामेव मुक्तये** ॥ ३–३–२८ ॥

सु०—॥ **ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॐ** ॥ किं प्रथमप्राप्त एव गुरुरुत तं परित्यज्यान्योऽपि स्वीकर्तुं शक्यत इति संशये गुरुमन्त्रपरित्यागी रौरवं नरकं व्रजेदिति गुरुपरित्यागेदोषस्मरणात्प्रथमप्राप्त एवेति प्राप्ते विकल्प उच्यते । स हीनसमोत्तमेषु किंविषय इति न ज्ञायते। दोषस्मरणस्य का गतिरित्यतो व्यक्तं व्याख्याति ॥ **गुणाधिकमिति** । क्वचित्प्रयोजनविशेषेऽपि । दोषस्मरणं तद्विषयमिति भावः । एवं तर्हि सौत्रो विकल्पोऽधिकगुरुप्राप्तिविषयः किमिति नेत्याह ॥ **विपर्ययस्त्विति** । अधमगुरुपरित्यागेनोत्तमगुरुस्वीकार इत्यर्थः । अन्यथा दैवादादावल्पं गुरुं प्राप्तस्य शिष्यस्य प्रज्ञोत्कर्षवतो जातयोः संशयविपर्यासयोरज्ञानस्य च निवृत्तिर्न स्यात् । तदिदमुक्तं शुभमिच्छतेति । एवं तर्ह्यनुपदिशत उत्तमस्य त्यागेनोपादिशतोऽधमस्य स्वीकारोऽपि कर्तव्यः स्यात् । सत्यम् । प्रतिषेधवचनेन तत्रापोदितोऽयं न्यायः । तर्हि सौत्रस्य विकल्पस्य को विषय इत्यत आह ॥

सम इति । पूर्वस्वीकृतेन गुरुणा समे गुरौ स्वयमेव प्राप्ते सति स्वीकारस्य विकल्प एव स्यात् । न तु नियमः । सम एवेति वा सम्बन्धः । दोषस्मृतेर्विषयान्तरं च दर्शयितुमाह ॥ **पूर्वेति** । समगुर्वन्तरस्वीकारे पूर्वस्यानुज्ञा च सर्वथा भाव्या । विनाऽनुज्ञया समानपूर्वपरित्यागविषयं दोषस्मरणमिति भावः । पूर्वानुज्ञा चेत्येतद्गुर्वन्तरप्राप्तिमात्रविषयमिति मन्दप्रतीतिनिरासायाह ॥ **तदुक्तमेति** । तदिति पूर्वप्राप्तस्य परामर्शः । तस्मादुत्तमस्य गुरोः प्राप्त्यै पूर्वस्यानुज्ञा न मार्गणीया । गुरुप्रसादः सर्वथा भाव्य इति सूत्रकृतोक्तम् । तद्विद्यादेवतयोरपि प्रसादस्योपलक्षणमिति विवक्षुर्गुरुविद्यादेवतास्वरूपं तावदाह ॥ **गुरुरिति** । येषां तेषामिति विशेषं विहाय सर्वेषामेव । ततः किमित्यत आह ॥ **तदिति** । न केवलं गुरुप्रसादेन किन्तु विद्यादेवतयोरपीत्यर्थः । मुक्तिरिति ज्ञानादेरुपलक्षणम् । साधारणगुरुमुक्त्वाऽसाधारणानाह ॥ **स्वोत्तमास्त्विति** । क्रमेणैवेति साक्षादुत्तमो गुरुस्ततोऽप्युत्तमो गुरुतर इत्यादि । एवं विद्याविशेषे तद्देवताविशेषोऽपि ज्ञातव्यः । नन्वस्तु विद्यात्वं विद्याभिमानित्वात्सरस्वत्यादीनाम् । देवतात्वं च विद्याप्रतिपाद्यत्वाद्विष्णोः । ब्रह्मणो गुरुत्वं तु कुतः । विद्योपदेष्टृत्वं हि गुरुत्वम् । न च सर्वान्प्रति ब्रह्मणस्तदस्तीत्यत आह ॥ **उपदेश इति** । इह जन्मान्तरे वा हिरण्यगर्भोपदेशेन विना न कस्यापि मुक्तिरित्यतस्तस्य गुरुत्वमुपपन्नम् । तदितरेषामप्युत्तमानां विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकत्वाद्गुरुत्वमप्रवर्तकानां त्वनुग्राहकत्वादिनेति॥ ३–३–२८ ॥

टि०—॥ ॐ **पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत्** ॐ ॥ ॥ स इति । सौत्रो विकल्प इत्यर्थः ॥ **तद्विषयमिति** । गुणाधिकपरित्यागपूर्वकहीनगुरुस्वीकारविषयमित्यर्थः ॥ **एवं तर्हीति** । दोषस्मरणस्य हीनविषयत्वेन सौत्रविकल्पस्य तद्विषयत्वानुपपत्तेरिति भावः ॥ **सत्यमिति** । अनुपदिशदुत्तमपरित्यागेनोपदिशदधमगुरुस्वीकारः कार्य इत्येतत्सत्यमित्यर्थः । तर्हि गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्धीनं नाप्नुयात्क्वचिदिति प्रागुक्तन्यायविरोध इत्यत आह ॥ **अत्रापोदितोऽयं न्याय इति** । तत्रानुपदिशदुत्तमे गुरौ गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्धीनं नाप्नुयात्क्वचिदित्युक्तो न्यायोऽपोदितः । तत्र हेतुमाह ॥ **प्रतिषेधवचनेनेति** । गुरुमन्त्रपरित्यागीति प्रतिषेधवचनस्योपदिशदुत्तमपरित्यागेनाधमस्वीकारविषयत्वेनानुपदिशदुत्तमपरित्यागेनोपदिशदधमस्वीकारविषयत्वाभावादिति भावः । यद्वा प्रतिषेधवचनेनेत्यस्य शुभमिच्छतेत्यपवादेनेत्यर्थः । तदपरित्यागे शुभमिच्छतेत्युक्ताज्ञानादिनिवृत्त्यनुपपत्तेरिति भावः । तथा चोपदिशद्गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्धीनं नाप्नुयादिति न्यायपर्यवसानान्न तद्विरोध इति हृदयम् । अज्ञानादिपरिहारार्थं पूर्वपरित्यागेनोत्तमस्वीकारः कार्य इति न्यायो गुरुमन्त्रपरित्यागीति प्रतिषेधवचनेन तत्रापोदित इत्यर्थ इत्यप्याहुः । तद्धीनं नाप्नुयात्क्वचिदिति प्रतिषेधवचनेन यस्माच्छुभप्राप्तिस्तं प्राप्नुयादित्ययं न्यायस्तत्रापोदित इत्यर्थ इत्यन्ये । अत्र पक्षे एवशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धलाभेऽपि सौत्रस्य विकल्पस्य को विषय इत्यस्य विकल्प एवेत्येतन्नोत्तरमित्यपरितोषादाह ॥ **सम एवेति वा सम्बन्ध इति** । योग्यतावशादेवकारो भिन्नक्रम इति भावः । विपर्ययस्तु कर्तव्यः सर्वथा शुभमिच्छतेति पूर्वं सर्वथा तस्य स्वीकर्तव्यतासमर्थनेन पूर्वानुज्ञासापेक्षत्वे तदनुपपत्त्या पूर्वानुज्ञाया न गुर्वन्तरप्राप्तिमात्रविषयत्वप्रतीतेरवसर इत्यत उक्तं मन्देति ॥ **विवक्षुरिति** । तत्प्रसादेन मुक्तिः स्यादित्यादिनाऽनुपदमेवेति शेषः । अनेन मुक्त्यर्थतया देवतादिप्रसादस्यावश्यकत्वप्राप्तावपि सम्यग्गुरुप्रसादश्च मुख्यतो दृष्टिकारणमिति प्रकृतभगवद्दृष्टिं प्रति विद्यादेवताप्रसादस्यावश्यकताया अलाभात्तल्लाभाय मुक्तिपदं तदुपलक्षणतया व्याचष्टे ॥ **मुक्तिरितीति** । असाधारणगुरुवदसाधारणविद्यादेवतयोरप्यवश्यवक्तव्यत्वात्तदनुक्तिरत्रायुक्ता भाष्यकाराणामित्यत ऋग्भाष्ये तयोरुक्तत्वात्तदनुसारेण शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वात्तदनुक्तिर्न दोषमावहतीत्यभिप्रेत्य ऋते तत्र प्रसिद्धाश्च देवता श्रीस्तथाऽत्र च । ऋते प्रसिद्धा ब्रह्मैव ततस्तेन क्रमेण च । पूर्वप्रसिद्धिवर्जं तु शकान्ता देवता मताः । इन्द्रावरा विशेषेण लिङ्गेनैव पृथक् पृथक् । देवतास्तत्र तत्र स्युरेष एव परो विधिरिति विद्यादेवताविशेषप्रतिपादकमृग्भाष्यं मनसि निधायासाधारणे विद्यादेवते आह ॥ **एवमिति** । विद्याविशेषसहितस्तद्देवताविशेष इति मध्यमपदलोपी समासः । अम्भ्रणीसूक्तादिरूपविद्याविशेषो लक्ष्म्यादिरूपदेवताविशेषोऽपि ग्रन्थान्तरानुसारेण ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ **विष्णोरिति** । विष्ण्वादीनामित्यर्थः । अत एव सरस्वत्यादीनामिति प्रागादिपदं प्रयुक्तमिति भावः ॥ **हिरण्यगर्भोपदेशेन विनेति** । यो यो भावो देवतानां विमुक्तौ तत्तत्प्राप्तौ सद्गुणानीशितुश्च । ब्रह्मा दिशत्यथ तांस्ते विचिन्त्य तत्तद्भावं प्राप्नुवन्त्यात्मशक्त्येति श्रुतेरिति भावः । अत्र ब्रह्मणः सर्वोपदेष्टृत्वं सर्वान्प्रति साक्षाद्वा तदाज्ञप्तसर्वज्ञकल्पगुरुद्वारा वाऽभिमतं न तु साक्षादेव सर्वान्प्रतीति भ्रमितव्यम् । अन्यथा भाष्यटीकयोः

विरोधप्रसङ्गात् । अत्र ब्रह्मणो वा तदाज्ञस्य सर्वज्ञकल्पस्यान्यस्य वा कस्यचिदुपदेष्टृत्वकथनादित्यवधेयम् । ननु चोपदिशत एव गुरुत्वे सर्वेषां स्वोत्तमानामुपदेष्टृत्वाभावाद्गुरुभावाप्राप्त्या स्वोत्तमास्तु क्रमेणैवेत्युक्ताविरोध इत्यत आह ॥ **तदितरेषामिति** । नन्वेवमस्तूपदेष्टॄणां सम्प्रदायप्रवर्तकानां च स्वोत्तमानां गुरुत्वम् । ये तु नोपदेष्टारो नापि सम्प्रदायप्रवर्तकाः स्वोत्तमास्तेषां तु न गुरुत्वं सम्भवतीति स्वोत्तमास्तु क्रमेणैवेत्युक्तविरोधस्तदवस्थ एवेत्यत आह ॥ **अप्रवर्तकानां त्विति** ॥ ३-३-२८ ॥

अ०—॥ ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॐ ॥ **साधनेभ्योऽधिका भक्तिर्नैवान्यत्तादृशं क्वचित** ॥ **भक्तिश्चैव हरावेव मुख्याऽन्यत्र यथाक्रमम्** ॥ **स्वाधिकत्वेन सर्वत्र स्वोत्तमेषु क्रमेण च** ॥ **अनुवर्तते च सा भक्तिर्मुक्तावानन्दरूपिणी** ॥ **तत्पूर्विकोपासनैवं कर्तव्या मुक्तये गुणैः** ॥ ३-३-३४ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य तृतीय पादः ॥ ३—३ ॥

सु०—॥ ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॐ ॥ भक्तिरेवैनं नयतीत्यादिश्रुतेर्भक्तिरेव मोक्षादिसाधनं न परमात्मा । यथैकलव्यस्य गुरुभक्तिरेव विद्याप्राप्तिसाधनं न गुरुरित्येवं प्राप्ते इदमुक्तम् । तत्र भाष्यम् । प्रधानसाधनत्वाद्भक्तिः करणत्वेनोच्यत इति । तत्र प्रकृतत्वाद्भगवदपेक्षयैव भक्तेः प्राधान्यमिति प्रतीतिः स्यात्तां निवारयितुमाह ॥ साधनेभ्य इति । मोक्षसाधनेभ्यो ज्ञानादिभ्यः । एतदपि तादृगेव भगवतोऽपि मोक्षसाधनत्वादित्यत आह ॥ नैवेति । क्वचिन्मुक्तौ ज्ञानादौ वा भगवतोऽन्यत्साधनं भक्तिसदृशं नैवास्तीत्यर्थः । भक्तिरिति सामान्येनोक्तं न ज्ञायते किंविषया कथं चेति । अत आह ॥ भक्तिश्चेति । हरावेव मुख्या सर्वाधिका न तथाऽन्यत्र । अन्यत्रापि यथाक्रममेव न तु साम्येनाक्रमेण वेत्यर्थः । तदियत्तामाह ॥ स्वाधिकेति । साक्षात्स्वोत्तमे स्वाधिकैव कर्तव्या । अन्यत्र स्वोत्तमेषु तदुत्तमत्वक्रमेणेत्यर्थः । यद्यप्येषोऽर्थः प्रागुक्तस्तथाऽपि तात्पर्यातिशयद्योतनाय पुनरुक्तः । भक्तिः साधनं चेन्मुक्तिप्राप्त्यनन्तरं नास्तीति प्रतीतिः स्यात् । फलप्राप्तौ साधनानिवृत्तिदर्शनात् । तन्निवृत्त्यर्थमाह ॥ अनुवर्तते चेति । प्रेमविशेषो हि भक्तिर्नाम । उपकारकत्वज्ञानाज्जातो हि प्रेमाकृतमहोपकारे नितरां वर्धत

इत्येव खलु युक्तं न तु हीयत इति । तदेतदस्तीत्यनुक्त्वाऽनुवर्तत इति वदता सूचितम् । तर्हि तस्याः फलमपि किञ्चित्स्यादित्यत आह ॥ **आनन्दरूपिणीति** । प्राक्कर्तव्यतया प्रकृता । अतः साधनरूपा । मुक्तौ तु स्वभावभूताविर्भूतफलरूपैव । पादार्थमुपसंहरति ॥ **तदिति** । भक्तिपूर्वा । एवमिति योग्यतादेः परामर्शः । गुणैरुपेतस्य हरेः ॥ ३-३-३४ ॥ ॥ इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ॥ कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ तृतीयेऽत्रोपासाविषयचरणः पर्यवासितः ॥ ३-३ ॥ छ ॥ छ ॥

टि०—॥ ॐ **परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः** ॐ ॥ नन्वेतदपि तादृगेव मुक्तौ ज्ञानादौ वा भगवत एव भक्तिसदृशस्यान्यस्य सत्त्वादित्यतोऽन्यपदं भगवदन्यपरतया योजयति ॥ **भगवतोऽन्यत्साधनमिति** ॥ **मुख्या सर्वाधिकेति** । साधिका त्वेव सर्वत्रेति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । क्रमेणैवेत्युक्तक्रममुपदर्शयितुं साक्षात्स्वोत्तमेष्वन्यत्र स्वोत्तमेष्वित्युक्तम् ॥ **स्वाधिकेवेति** । अनेन तुशब्दोऽवधारणार्थ इत्युक्तं भवति । एषोऽर्थो विष्णावेव सर्वाधिकेत्यादिरूपः ॥ **प्रागुक्त इति** । अनुबन्धादिभ्य इत्यधिकरणेऽतो विष्णौ परा भक्तिस्तद्भक्तेषु रमादिषु । तारतम्येन कर्तव्या पुरुषार्थमभीप्सता । स्वादरः सर्वजन्तूनां संसिद्धो हि स्वभावतः । ततोऽधिकः स्वोत्तमेषु तदाधिक्यानुसारतः । कर्तव्यो वासुदेवान्तं सर्वथा शुभमिच्छतेत्यादिनेति शेषः ॥ ३-३-३४ ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते यस्मात् । अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३-३ ॥

स्वा

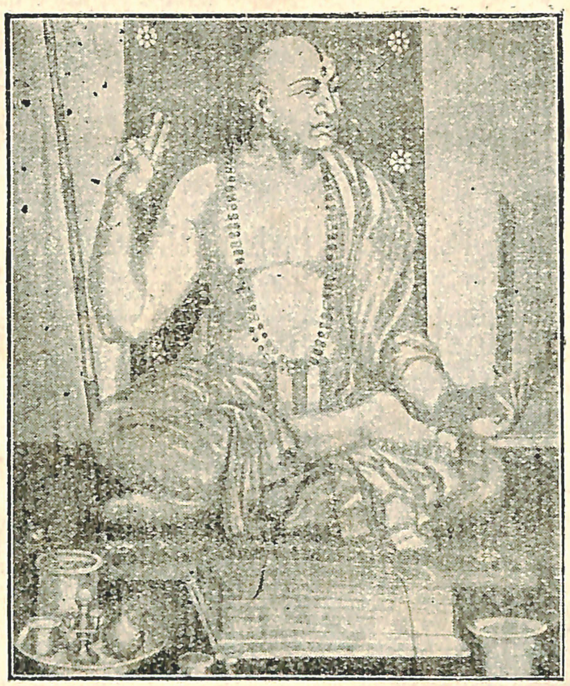
॥ इति श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता समाप्ता ॥

॥ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता प्रारभ्यते ॥

॥ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

(श्रीमन्मध्वाचार्याः)

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अ०--॥ ॐ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॐ ॥ एवमुत्पन्ननिर्दोषभगवद्दर्शनात्सदा ॥ अपेक्षितफलप्राप्तिरारब्धस्यानति-
क्रमात् ॥ देवर्षिमानुषादीनां तत्तज्ज्ञात्यनुसारतः ॥ जैमिन्युक्तं मानुषाणां तद्विशेषाश्च केचन ॥ सामान्यं भगवत्प्रोक्तं देवादीनां
विशेषतः ॥ बलवद्विरोधिसद्भावे जैमिन्याद्युक्तिरिष्यते ॥ ३-४-१ ॥

सु०—॥हरिः ॐ॥ ज्ञानसामर्थ्यमस्मिन्पाद उच्यत इति पादप्रतिपाद्यं भाष्येऽभिहितम् । सङ्गतिस्तु प्रागुक्तैव । ननु च ज्ञानस्य
स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनत्वं सामर्थ्यम् । तच्च विद्यैवेत्युक्तम् । किमपरमवशिष्यते ? यदर्थं पादारम्भः । उच्यते । सिद्धं स्वतन्त्रस्यैव
ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वम् । विषयान्तरे तु सामर्थ्यमत्र समर्थ्यते । यद्यपि साधकेन मोक्षार्थमेवेदं साधितं तथाऽपि स्वभावबलायातं
तत्सामर्थ्यमुपपद्यते । यथा दहनार्थमुत्पादितोऽपि दहनः स्वभाववशात्प्रकाशयत्यपीति॥ ॐ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरा-
यणः ॐ ॥ किं कर्मानुप्रवेशेन ज्ञानं मोक्षसाधनं किं वा स्वतन्त्रमेवेति संशये स्वतन्त्रस्यैव ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमनेन समर्थ्यत
इति केचिद्व्याचक्षते । तदसत् । विद्यैवेत्यत्रैवास्यार्थस्य समर्थितत्वात् । किन्तु ज्ञानं किं मोक्षमेव साधयत्युतान्यमपि पुरुषार्थमिति
संशये ज्ञानिनां पुरुषार्थान्तरे रागाभावान्मोक्षस्यैव साधकं ज्ञानमिति प्राप्ते सतीदमुच्यत इत्याशयवान्पुरुषार्थोऽत इत्येतावद्व्याचष्टे ॥
एवमिति। अत इति ज्ञानपरामर्शो नोपपद्यते । पूर्वत्र प्राधान्येनोपासनस्यैव प्रकृतत्वादित्यत उक्तमेवमुत्पन्नेति। न खलूपासनं स्वात-
न्त्र्येण प्रकृतं किन्नाम भगवद्दर्शनार्थत्वेन । अतः साध्यतया तदपि प्रकृतमेवेति भावः । एवमुक्तरूपोपासनोत्पन्नाद्भगवतो निर्दोषत्व-
सङ्कीर्तनं तदुपपादनाय पातनिकार्थं ज्ञातव्यम् । यद्वा भगवद्दर्शनादित्येवोक्ते दैत्यादीनां यदवतारदर्शनं तस्यापि पुरुषार्थहेतुत्वं
स्यात् । एवमुत्पन्नेत्यनेनैव तत्परिहृतमिति चेन्न । तस्य प्रकृततापदर्शन एव चरितार्थत्वात् । तन्न तेषां बिम्बदर्शनमिति चेत् । मा
भूत् । तस्य मोक्षार्थत्वात् । अत्र (तु) पुरुषार्थान्तरस्य प्रस्तुतत्वात् । अतो निर्दोषाद्भगवद्दर्शनादित्युक्तम्। भगवद् ग्रहणेनाद्वैतज्ञानमत्र

गृह्यत इति निराचष्टे। सदा ज्ञानोदयक्षणादारभ्य स्वोदयात्फलदं ज्ञानमिति वचनात्। अपेक्षितफलप्राप्तिर्भवतीति मोक्षमात्रं व्यावर्तयति। नन्वेतदसत्। ज्ञानिनामप्यभिप्रायस्य कदाचिन्मोघत्वदर्शनादित्यत आह ॥ आरब्धस्येति। प्रारब्धकर्मणोऽतिक्रममविधायेति पूर्वेणैव सम्बन्धः। प्रारब्धप्रतिबद्धं हि ज्ञानं मोक्षमपि न करोति। अतस्तत्प्रतिबन्धकवशाज्ज्ञानिनामप्यभिप्राया मोघाः स्युः। ज्ञानस्य पुरुषार्थहेतुत्वेऽपि विशेषोऽस्तीत्याह ॥ देवेति। जातिशब्देनात्र योग्यतोच्यते। अपेक्षितफलप्राप्तिर्भवतीति सम्बन्धः। एतेनाविशेषादित्यस्यापि तात्पर्यमुक्तं भवति। अत्र न ज्ञानं स्वतन्त्रमेव स्वर्गादिसाधनं किन्तु कर्मैव। ज्ञानं तु कर्मशेषत्वात्तत्साधनत्वेनोच्यते। शेषत्वं च कर्मणैव सिध्यति पुरुषार्थेऽतिशयाधायकत्वमिति शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिरित्यादिसूत्रैः पूर्वपक्षयित्वाऽधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनादित्यादिना स्वतन्त्रस्यैव ज्ञानस्य स्वर्गादिसाधनत्वं पुनः सिद्धान्तितम्। तत्र पूर्वपक्ष्युपन्यस्तप्रमाणनिरासः स्फुटो भाष्ये। जैमिनिमतविरोधपरिहारस्तु कथमित्यत आह ॥ जैमिन्युक्तमिति। ज्ञानशेषस्य कर्मण एव स्वर्गादिसाधनत्वं मानुषज्ञानिविषयम्। न केवलं जैमिन्युक्तं किन्तु स्वर्गादयः कर्मणैव नान्येनेत्यपरे विदुः। अदृष्टमेव ज्ञानेन दृष्टं नैवोपलभ्यते। इति केचिद्विदः प्राहुरित्यादिनोक्तास्तद्विशेषा जैमिनिमतैकदेशा ये केचन तेऽपि मानुषाणाम्। कथमेतेषां जैमिनिमतैकदेशत्वमिति चेत्। स्वतन्त्रस्य ज्ञानस्य न स्वर्गादिसाधनत्वमित्येतावत्यंशे साम्यादिति ब्रूमः। मानुषा अप्युत्तममध्यमाधमभेदभिन्ना इति यथायोग्यं विचित्रमतविषया भवन्त्येव। एवं जैमिनिमतविषयमुक्त्वा सूत्रकारमतविषयं दर्शयति ॥ सामान्यमिति। ज्ञानं सकलपुरुषार्थसाधनं भवतीति सामान्यमेव भगवता प्रोक्तम्। न तु पुरुषविशेषनिष्ठं ज्ञानमिति। अतः सामान्यविशेषनियतत्वान्नैतयोर्मतयोर्विरोधः। ननु सामान्येनापि क्वचिद्विशेषेऽवस्थातव्यम्। तदिदमपि क्वावतिष्ठत इत्यत आह ॥ देवादीनामिति। भगवन्मतं विशेषतोऽपवादैरपोदितं देवादिविषयं व्यवतिष्ठते। यद्यप्ययमर्थो लोकत एव सिद्धः। यदपवादविषयं परित्यज्य सामान्यं व्यवतिष्ठत इति। तथाऽपि मन्दप्रबोधनायाचार्यैरभिहितः। प्रकारान्तरेण मतयोर्विषयभेदं दर्शयति ॥ बलव-

दिति । अत्रापि सामान्यं भगवत्प्रोक्तामिति वर्तते । भगवता ज्ञानं सकलपुरुषार्थसाधनमिति सामान्येनोक्तम् । जैमिन्यादयस्तु बलवत्प्रतिबन्धककर्मसद्भावे ज्ञानस्य पुरुषार्थासाधनत्वमभिप्रेत्य न स्वतन्त्रज्ञानात्स्वर्गादिप्राप्तिर्भवतीत्युक्तवन्तः । ततश्च सामान्यविशेषविषयत्वान्न विरोधः । तथा चाप्रतिबद्धज्ञानाविषयं भगवन्मतं व्यवतिष्ठते । यथोक्तम् । आरब्धस्यानतिक्रमादिति । ननु नायं जैमिन्यादिमतस्य विषयो वक्तुं शक्यते । बलवद्विरोधिसद्भावे कर्मणोऽपि स्वर्गादिसाधनत्वानुपपत्तेः । मैवम् । न हि यज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकं कर्म तत्कर्मणोऽपीत्यास्ति नियमः । लोकेऽन्यथा दर्शनात् । फलप्रतिबन्धककर्मसद्भावे कथमिति चेत् । तदा स्वर्गादिसाधनं कर्मैव नोत्पद्यते । उत्पन्नं वा प्रतिबद्धं तिष्ठतीति को विरोधः । न हि बलवद्विरोधिसद्भावे सर्वत्रैव जैमिन्याद्युक्तिरिष्यत इत्युक्तम् । इयं च व्यवस्था पूर्वव्यवस्थयोपस्कर्तव्या । अन्यथा विरोधापत्तेरिति ॥ ३–४–१ ॥

टि०–॥ हरिः ॐ ॥ ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥१॥ एकवाक्यत्वादिसिद्धयेऽवश्यवक्तव्यस्य पादप्रतिपाद्यस्यानुक्त्या प्रसक्तां मूले न्यूनतामनुक्तौ निमित्तकथनेन परिहरति ॥ **ज्ञानसामर्थ्यमित्यादिना** । तथाऽपि ज्ञानप्रतिपादकसामर्थ्यस्यास्य पादस्य कुतः पूर्वपादानन्तर्यमित्यतो ज्ञानोपासनयोः साध्यसाधनभावापन्नतया क्रमभावित्वात्तद्विषययोरनयोः पादयोरपि क्रमो युक्त इत्येवंरूपा सङ्गतिर्वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं तेनोपासा यदा भवेत् । आपरोक्ष्यं भवेद्विष्णोरिति पादक्रमो भवेदित्युपासनापादे लाघवायैकीकृत्योक्तैवेति न तदनुक्तिरप्यत्र दोष इत्याह ॥ **सङ्गतिस्त्विति** ॥ **स्वातन्त्र्येणेति** । क्रमानपेक्ष्येत्यर्थः ॥ **विषयान्तर इति** । मोक्षेतरस्वर्गादिरूपपुरुषार्थविषय इत्यर्थः । अन्यार्थं सम्पादितस्यापि स्वभावबलायातमन्यार्थत्वमेव निदर्शयति ॥ **यथेति** ॥ ॥ ॐ **पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः** ॐ ॥ ॥**कर्मानुप्रवेशेनेति** । कर्मशेषतयेत्यर्थः ॥ **स्वतन्त्रमिति** । स्वप्राधान्येनेत्यर्थः । ननु निर्दोषभगवद्दर्शनादित्यत्र निर्दोषत्वं न तावदव्यवहितभगवद्विशेषणम् । व्यावर्त्याभावेन वैय्यर्थ्यप्रसङ्गात् । नापि व्यवहितस्य दर्शनस्य । उक्तादेव हेतोरित्यनर्थकमेव तदित्यतः पक्षद्वयमप्यत्राभिमतमित्यभिप्रेत्य भगवद्विशेषणत्वपक्षे व्यावर्त्याभावाद्व्यावर्तकविशेषणत्वासम्भवेऽपि स्वरूपकथनत्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्य तद्वैय्यर्थ्य-

शङ्कां वारयति ॥ **भगवत इति** । न चान्यभेदवद्विष्ण्वावित्यादितन्निर्दोषत्वोपपादकप्रकरणनिवर्त्यशङ्कोत्थापनार्थमित्यर्थः । उत्तरत्र भगवतो निर्दोषत्वोपपादनाय भूमिकारचनरूपमिदम् । अन्यथोत्तरत्र तदुपपादनमसङ्गतं स्यादिति भावः । ज्ञानविशेषणमेतदिति द्वितीयमभ्युपेत्य तत्रोक्तदोषपरिहाराय तद्व्यावर्त्यमाह ॥ **यद्वेति** । ननु दैत्यानामवतारदर्शनस्य पुरुषार्थहेतुत्वशङ्कैवमुत्पन्नेत्यनेनैव परिहृता । तेषामवतारदर्शनस्योक्तरूपोपासनोत्पन्नत्वाभावात्तत्कथमेतन्निर्दोषग्रहणप्रयोजनं स्यादिति शङ्कते ॥ **एवमुत्पन्नेति** ॥ **तस्येति** । एवमुत्पन्नस्येत्यस्योक्तरूपज्ञानस्यात इत्यनेन परामर्शोपपादकप्रकृततताप्रदर्शन एव चरितार्थत्वान्नोक्तशङ्कापरिहारकत्वमिति भावः । ननु बिम्बदर्शनमेव पुरुषार्थसाधनमिति स्थितम् । दैत्यानामवतारदर्शनं च न बिम्बदर्शनमिति कथं तस्य पुरुषार्थहेतुता स्यादिति शङ्कते ॥ **तन्नेति** ॥ **तस्येति** । बिम्बदर्शनस्येत्यर्थः ॥ **अत्र त्विति** । ज्ञानसामर्थ्यप्रतिपादके पाद इत्यर्थः। तथा च दैत्यानामवतारदर्शनस्या बिम्बदर्शनतया मोक्षहेतुत्वाभावेऽपि पुरुषार्थान्तरहेतुत्वसम्भवाद्युक्ता शङ्केति भावः ॥ **अत्रेति**। पुरुषार्थसूत्रेऽत इति शब्देनेत्यर्थः ॥ **पूर्वेणैवेति** । अपेक्षितफलप्राप्तिरिति पूर्वेणैवेत्यर्थः । नन्वेवमपि नोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ **प्रारब्धेति** । ज्ञानस्य पुरुषार्थहेतुत्वेऽप्युक्ततत्तद्योग्यतानुसारित्वरूपविशेषकथनस्यापि क उपयोग इत्यत आह ॥ **एतेनेति** । उक्तविशेषकथनेनेत्यर्थः ॥ **पूर्वपक्ष्युपन्यस्तेति** । जैमिनिमतावलम्बिना पूर्वपक्षिणाऽऽचारदर्शनादित्यादिभिर्नियमाच्चेत्यन्तैः सूत्रैर्यानि प्रमाणान्युपन्यस्तानि तेषां निरास इत्यर्थः ॥ **स्फुटो भाष्य इति** । तत्र ज्ञानादेव स्वर्गो ज्ञानादेवापवर्गो ज्ञानादेव सर्वे कामाः सम्पद्यन्त इति ज्ञानस्यैव स्वातन्त्र्येणाशेषपुरुषार्थसाधनतायाः कर्मणां च तथाऽपि यथा यथा कर्म करोति तथा तथाऽधिको भवतीति श्रुत्यवलम्बनेन ज्ञानशेषतायाश्च प्रतिपादितत्वेन तद्विरोधेन पूर्वपक्ष्युपन्यस्तप्रमाणानां स्वातन्त्र्येण कर्मणां पुरुषार्थसाधनत्वाभिप्रायकत्वानुपपत्त्या तेषां ज्ञानशेषत्वाभिप्रायकत्वप्रसिद्धेरिति भावः । जैमिन्युक्तं मानुषाणामित्युक्तम् । तत्र किं तज्जैमिन्युक्तमित्यपेक्षायामाह ॥ **ज्ञानशेषस्येति** । ज्ञानं शेषो यस्येति बहुव्रीहिः । ज्ञानस्य कर्मशेषत्वं च कर्मणैव सिध्यति पुरुषार्थे तस्यातिशयाधायकत्वमेवात एवोक्तं ज्ञानेनाधिक्यमित्याहुरितीत्यवधेयम् । तद्विशेषाश्चेति (अदृष्टं स्वर्गादि दृष्टं पुत्रादि । एवं च ज्ञानं तेषां मोक्षेतरसमस्तपुरुषार्थसाधनं न भवतीत्यर्थः) चशब्दार्थमाह ॥ **न केवलमिति** । तथा च न केवलं जैमिन्युक्तमेव मानुषविषयं किन्तु तद्विशेषा अपि तद्वि-

षया इत्युक्तं भवति । यद्यप्युदाहृतप्रमाणे द्वावेव जैमिनिमतैकदेशौ प्रतीयेते इति द्विवचनमेव प्रयोगार्हं न तु तदेकदेशा इति बहुवचनं तथाऽपि जैमिन्याद्यास्तु केचनेत्याद्यपदसङ्गृहीतजैमिनिमताननतिभिन्नतदेकदेशमतमादाय बहुत्वसम्भवाद्बहुवचनमुपपन्नमित्यवधेयम् । मतत्रयस्य परस्परमत्यन्तविलक्षणत्वान्न जैमिनिमतैकदेशत्वमिति शङ्कते ॥ **कथमिति** । नन्वेकप्रकाराणां मानुषाणां कथं विचित्रमतविषयत्वमित्यत आह ॥ **मानुषा अपीति**। अव्यवस्थया यस्य कस्यचिद्यत्किञ्चिन्मतविषयत्वमिति भ्रमनिरासायोक्तं यथायोग्यमिति । ज्ञानेनाधिक्यमित्याहुर्जैमिन्याद्यास्तु केचनेत्युक्तम् । ज्ञानैर्विशेषस्य कर्मण एव स्वर्गादिसर्वपुरुषार्थसाधनतेति जैमिनिमतम् । आदिपदोपात्ततदभिन्नतदेकदेशिमतं चोत्तममानुषविषयम् । कर्मसाध्येऽदृष्टे स्वर्गादिके पुरुषार्थ एव ज्ञानमतिशयाधायकं न तु कर्मसाध्ये दृष्टे फल इति । अदृष्टमेव ज्ञानेन दृष्टं नैवोपलभ्यत इत्युक्ततदेकदेशिमतं तु मध्यममानुषविषयम् । मोक्षेतरदृष्टादृष्टपुरुषार्थे कर्मैव हेतुर्न तु ज्ञानमिति । स्वर्गादयः कर्मणैव नान्येनेत्यपरे विदुरित्युक्तं मुनिमतं त्वधममानुषविषयमिति यथायोग्यमित्यर्थः ॥ **अपवादैरपोदितमिति** । बाधकैर्मनुष्येभ्यो व्यावृत्तम् । अनेन मूले विशेषशब्दोऽपवादपरः । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । देवानामिति षष्ठ्यर्थसम्बन्धश्च विषयविषयिभाव इत्युक्तं भवति । जैमिन्यादिमतविषयोक्तावपि सूत्रकारमतविषयस्यानुक्तत्वात्कथमियं प्रकारान्तरेण विषयभेदोक्तिः स्यादित्यत आह ॥ **अत्रापीति** । ननु सामान्येनापि क्वचिद्विशेषेऽवस्थातव्यमेव तदिदं क्वावतिष्ठत इत्यत आह ॥ **तथा चेति** ॥ **लोकेऽन्यथेति** । तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकस्य दुरितस्य पुत्रकामेष्ट्यादिकर्मप्रतिबन्धकत्वादर्शनात् । अन्यथा तदपि स्यादिति भावः । ननु न कर्मणो ज्ञानप्रतिबन्धकत्वमुच्यते किन्तु फलप्रतिबन्धकत्वमेव । तथा च कर्मणः फलसाधनमात्रप्रतिबन्धकत्वेन कथं सति तस्मिन्कर्मादेरपि स्वर्गसाधनत्वमित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **फलेति** । ननु फलप्रतिबन्धकीभूतबलवद्विरोधिसद्भावदशायां कर्मणः स्वर्गादिसाधनत्वं गतमेवेति कथं जैमिन्याद्युक्तिरित्यत आह ॥ **न हीति** ॥ **सर्वत्रैवेति**। फलप्रतिबन्धककर्मसद्भावकालेऽपीत्यर्थः। किन्तु ज्ञानस्यैव स्वर्गादिसाधनत्वे यत्प्रतिबन्धकं तत्काल एवेति शेषः ॥ **इयं च व्यवस्थेति** । अप्रतिबद्धज्ञानविषयं भगवन्मतं व्यवतिष्ठत इत्युक्तव्यवस्थेत्यर्थः ॥ **पूर्वेति** । ज्ञानं सकलपुरुषार्थसाधनमिति भगवन्मतम् । मानुषेष्वपवादैरपोदितं देवादिविषयं व्यवतिष्ठत इति पुरुषविशेषाश्रयणेनोक्तपूर्वव्यवस्थेत्यर्थः ॥ **उपस्कर्तव्येति** । देवादीनामप्रतिबद्धज्ञानं सकलपुरु-

षार्थसाधनमित्यप्रतिबद्धज्ञानदेवताविषयं भगवन्मतमित्युपस्कर्तव्यामित्यर्थः। उपस्कारे नियामकमाह॥ **अन्यथेति**। उक्तप्रकारेणोपस्काराभावे ज्ञानमेव सकलपुरुषार्थसाधनमिति भगवन्मतस्य मानुषेष्वपवादैरपोदितत्वादपवादविषयमानुषपरित्यागेन तदतिरिक्तदेवादिमात्रविषयत्वाद्भगवन्मतस्य मानुषविषयत्वाभावः पूर्वव्यवस्थया लब्धः। अप्रतिबद्धज्ञानं पुरुषार्थसाधनमिति भगवन्मतं व्यवतिष्ठत इत्युक्तव्यवस्थया त्वप्रतिबद्धज्ञानत्वरूपसामान्यधर्माक्रान्तदेवतादिविषयत्ववत्तदाक्रान्तमानुषविषयत्वं च लब्धम्। तथा च भगवन्मतस्य मानुषविषयत्वं नास्त्यस्ति चेति प्राप्त्या व्यवस्थाद्वयस्य परस्परविरोधापत्तेरित्यर्थः। देवादीनामप्रतिबद्धं ज्ञानं सकलपुरुषार्थसाधनमित्युपस्कारे तु भगवन्मतस्य मानुषव्यतिरिक्तदेवादिमात्रविषयत्वलाभादविरोधः। ज्ञानं न पुरुषार्थसाधनं किन्तु कर्मैवेति जैमिनिमतं तु प्रतिबद्धज्ञानमानुषाविषयम्। प्रतिबन्धकयुक्तदेवताविषयं चाभिमतं न तु मानुषमात्रविषयम्। तथा सति प्रतिबन्धकयुक्तदेवताविषयत्वोपपत्तेरिति भाष्यटीकया ज्ञानिसामान्यविषयमपि भगवन्मतं जैमिनिमतानुरोधेन देवादिषु व्यवस्थाप्यते। जैमिनिमतं तु ज्ञानवन्मनुष्यविषयकं देवादिष्वपि प्रबलप्रारब्धप्रतिबन्धकवज्ज्ञानिविषयकं चेति सन्न्यायरत्नावल्या च विरोधापातादिति ध्येयम्॥ ३–४–१॥

अ०—॥ ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ॥ **विकर्मलेपो नैवास्ति सम्यग्दृष्टिमतां क्वचित्॥ गुणहानिश्च नैवास्ति ब्रह्मणस्त्वविकर्मतः॥ देवानामपि न प्रायः क्लृप्तस्य तु कथञ्चन॥ प्राप्तह्रासो भवेत्क्वापि महता तु विकर्मणा॥ तथाऽपि तत्क्लृप्तमेव तस्मान्न नियमोज्झितिः॥ चन्द्रसुग्रीवयोश्चैव स्वोच्चदारपरिग्रहात्॥ प्राप्तहानिरभून्नैव क्लृप्तहानिः कथञ्चन॥ ह्रासोऽपि मानुषादीनामानन्दस्य विकर्मणा॥ भवेन्मुक्तौ विशेषेण स्वोच्चानामपराधतः॥**

सु०—॥ ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ॥ अत्राधिकरणे ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेषसद्भावः समर्थ्यते। तथा चाज्ञानिसामान्यसमर्थनार्थस्यास्य न ज्ञानसामर्थ्यप्रतिपादनार्थेऽस्मिन्पादेऽन्तर्भावः सम्भवतीत्यतोऽधिकरणस्य तात्पर्यमाह॥ **विकर्मेति**। यद्यप्यत्र मुखतो ज्ञानिनां सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेषसद्भावः प्रतिपाद्यते। तथाऽपि सम्यग्दृष्टिमतां क्वाचिदपि विकर्मलेपो वक्ष्यमाणरूपो नैवास्तीत्यस्यार्थस्य फलतो लाभाद्युक्तोऽस्यान्तर्भावः। न ह्यज्ञानिनां विकर्मलेपाभावोऽस्तीति भावः। यथोक्तम्॥ **कामकारेण चैक इति**। विकर्म-

लेपाभावे कथमसत्प्रवृत्त्या विशेषसद्भावोऽङ्गीक्रियत इति चेत्। आनन्दादिगुणहानेर्विकर्मकर्तुर्विशेषस्य स्वीकारात्। अलेपस्तु ततोऽन्य इति वक्ष्यते। किं सर्वेषामपि ज्ञानिनां विकर्मसम्भवो गुणहानिश्चास्तीत्यपेक्षायामाह॥ गुणहानिश्चेति। ब्रह्मणस्तु सर्वथा विकर्म नास्ति। न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यत इत्यादिवचनात्। अविकर्मतो गुणहानिश्च नैवास्ति। हिरण्यगर्भेतरदेवानामपि प्रायो विकर्मगुणहानी न स्तः। ईषद्विकर्मतन्निमित्ता गुणहानिश्चास्तीत्यर्थः। यदि देवानां विकर्म सम्भवति तेन चानन्दादिगुणहानिः स्यात्तदाऽयमस्मादेतावता न्यूनोऽस्मादेतावताऽधिकोऽनेन समान इति शास्त्रीयनियमो भज्येत। तथा च शास्त्रस्याप्रामाण्यं स्यात्। न च तदैव प्रतियोगिपरम्परा विकृतिः प्रमाणवतीत्यत आह॥ क्लृप्तस्येति। हानिर्नेति वर्तते। यस्य देवस्य यावद् गुणत्वं क्लृप्तं तस्य तु कथञ्चन केनापि विकर्मणा हानिर्न भवतीत्यर्थः। तर्हि देवानां विकर्मणेषद्गुणहानिर्भवतीत्यस्य कोऽर्थ इत्यत आह॥ प्राप्तेति। प्राप्तशब्देन प्रसक्तमुच्यते। देवानामल्पेन विकर्मणा न किञ्चिद्धीयते। क्वापि प्राप्तेन महता तु विकर्मणा प्राप्तस्यैव गुणस्य ह्रासो भवेत्। स्वयोग्यपरिपूर्तये यावत्साधनमनुष्ठेयं ततोऽतिरिक्तेन साधनेनानुष्ठितेन यदानन्दादिकं प्रसक्तं तस्याभावो भवेत्। यदि स्वयोग्यपरिपूर्त्यर्थं साधनातिरिक्तमपि साधनं देवैरनुष्ठीयते तदा तारतम्यनियमो भज्येत। यो हि देवोऽतिरिक्तसाधनमनुष्ठाय न महद्विकर्म करोति तस्योत्पत्तव्यमेव तेन गुणेन। ईश्वराराधनस्य वैफल्यानुपपत्तेः। न च तदैवान्येषां विक्रियायां प्रमाणमस्ति। ततश्च शास्त्रस्याप्रामाण्यमित्यत आह॥ तथाऽपीति। यद्यपि देवैः स्वयोग्यपरिपूर्त्यर्थं साधनातिरिक्तमपि साधनमनुष्ठीयते। तथाऽपि तेषां तद्विघातकं तद्विकर्म महत्क्लृप्तं नियतमेव। स्वाधिकाराधिको यत्नः कथञ्चिन्नोपपद्यते। कथञ्चिदधिके यत्ने दोषः कश्चित्समापतेदिति वचनात्। क्लृप्तस्य तु कथञ्चन तथाऽपि तत्क्लृप्तमेवेत्युक्तम्। द्वयस्यापि साध्यमाह॥ तस्मादिति। क्लृप्तहान्यभावादधिकानुष्ठाने विकर्मापत्तिनियमाच्च। श्रौततारतम्यनियमभङ्गो नास्तीत्यर्थः। उक्तार्थमुदाहरति॥ चन्द्रेति। चशब्दो यथेत्यर्थे। एवशब्दस्य प्राप्तहानिरेवेत्यन्वयः। देवानां विकर्मणा प्रसक्तहानिरेव भवति न तु क्लृप्तहानिरित्युक्तम्। तदतिरिक्तानां तु कथमित्यपेक्षायामाह॥ ह्रासोऽ-

पीति । क्लृप्तस्यापीत्यपेरर्थः । आनन्दस्येत्युपलक्षणम् । ह्रासो नामानभिव्यक्तिः । सा चेश्वरेच्छाधीना । प्रकृत्याद्यावरणानामपास्तत्वात् । विकर्मस्वप्यधिकं निर्धारयन्नाह ॥ **विशेषेणेति** । स्वोत्तमविषयापराधाद्विशेषेणानन्दह्रासो भवति ।

टि०—॥ ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ ॥ ॥ **अज्ञानिसामान्येति** । अज्ञानिसाम्येत्यर्थः । अज्ञानिनामपि सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेषसद्भावादिति भावः ॥ **वक्ष्यमाणरूप इति** । पापफलीभूतनरकप्राप्तिलक्षण इत्यर्थः ॥ **फलतो लाभादिति** । ज्ञानस्यासत्प्रवृत्तावपि मोक्षसाधनत्वनियमसमर्थनेन लाभादित्यर्थः। वक्ष्यमाणरूपविकर्मलेपाभावे ज्ञानिनो नियामकमाह ॥ **यथोक्तमिति** । ननु विकर्मकर्तुरानन्दादिगुणहानिरूपविशेषाभ्युपगमे विकर्मलेपो नैवास्तीति तदभावोक्तिविरोध इत्यत आह ॥ **अलेपस्त्विति** । तत आनन्दादिगुणहानेरन्योऽन्यप्रतियोगिकः पापफलीभूतनरकप्राप्तिरूपलेपप्रतियोगिक इति ज्ञानोत्तरस्य पापस्य चतुर्थे लेप उच्यत इत्यादिना वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ **इत्यादीति** । आदिपदेन न कर्हिचिन्मे मनसो वृथा गतिः । न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरिरिति वाक्यशेषपरिग्रहः ॥ **वचनादिति** । भागवते (नारदं प्रति) हिरण्यगर्भवचनादित्यर्थः । माऽस्त्वयं नियम इत्यत आह ॥ **तथा चेति** ॥ **शास्त्रस्येति** । तारतम्यशास्त्रस्येत्यर्थः । तस्योक्तनियमपरत्वादिति भावः । ननु भवेदुक्तनियमभङ्गेन तत्प्रतिपादकतारतम्यशास्त्रस्याप्रामाण्यं यदि कस्यचिदेव विकर्मतन्निमित्तकगुणहानी स्याताम् । न चैतदस्ति । यदा हि कश्चिदेको देवो विकर्म करोति तन्निमित्ता च तस्यानन्दादिगुणहानिर्भवति तदैवोक्ततारतम्यगणनायां प्रविष्टानां तदधमानां तत्समानानां तदुत्तमानां च सर्वेषामपि विकर्मतन्निमित्तकगुणहानिसद्भावेनोक्तनियमभङ्गाभावात्तत्कथं नियमशास्त्रस्याप्रामाण्यं स्यादित्यतो भवेदेतदेवं यदि यदैकः कश्चिदेवो विकर्म करोति तन्निमित्तकगुणहानिभाक् च भवति तदैव तारतम्यगणनाविष्टास्तदधमादयोऽपि विकर्म कुर्वन्ति तन्निमित्तगुणहानिभाजश्च भवन्तीत्येवं प्रतियोगिपरम्परा विकृतिः प्रमाणवती स्यान्न चैतदस्ति । ततश्च यस्य विकर्म तस्य तन्निमित्तकगुणहानिभाक्त्वेऽप्यन्येषां विकर्मशून्यानां निर्मितानन्दादिगुणहान्यनुपपत्त्योक्तनियमभङ्गेन तत्परस्य तारतम्यशास्त्रस्याप्रामाण्यमवर्जनीयमेवेत्याशयेनाह ॥ **न चेति** । एकस्य द्वयोर्वा विकर्मतन्निमित्तकगुणहानिसम्भावनायामपि न सर्वेषां तत्सम्भावनाऽपीति भावेन परम्परोक्तिः । ननु विकर्मणा प्राप्तह्रासो नाभ्युपगन्तुं शक्यते । तथा

सत्यधिकानन्दादिप्राप्त्योक्तनियमभङ्गेन नियमपरशास्त्रस्याप्रामाण्यापातादित्यतोऽत्र प्राप्तशब्दस्य प्रसक्तमात्रपरत्वेन प्राप्तपरत्वाभावान्न नियमभङ्ग इत्यभिप्रेत्य प्राप्तपदं तत्परतया व्याचष्टे ॥ **प्राप्तशब्देनेति** । मूले महतेति विशेषणवैय्यर्थ्यमाशङ्क्य तत्सूचितमर्थमाह ॥ **देवानामिति** । ननु कथमानन्दादेरप्राप्तस्यैव प्रसक्तता येन तदभावस्य विकर्मसाध्यता स्यादित्यतः प्रसञ्जकोक्त्या तस्य प्रसक्ततामुपपादयन्नेव तदभावस्य विकर्मसाध्यतामाह ॥ **स्वयोग्येति** । यद्यप्यत्र फलस्य प्रसक्तत्वेऽप्यनुत्पन्नत्वान्न तद्विनाशः सम्भवति । तथाऽप्यधिकसाधनानुष्ठानजनितपुण्यनाशस्यैव प्राप्तह्रासशब्देन विवक्षितत्वेन फलनाशस्य तत्त्वेनाविवक्षितत्वाददोष इति भावः । ननु च यदा कश्चिदेको देवः स्वयोग्यपरिपूर्त्यर्थं साधनातिरिक्तसाधनमनुष्ठाय न महद्विकर्म करोति तदा तदधमास्तत्समास्तदुत्तमाश्च स्वस्वयोग्यपरिपूर्त्यर्थं साधनातिरिक्तसाधनमनुष्ठाय न महद्विकर्म कुर्वन्ति । ततश्च तद्वदेव सर्वेषामप्येषां तत्तद्गुणोत्पादान्न तारतम्यभङ्ग इत्यतो भवेदेवं यदि तारतम्यगणनाकोटिनिविष्टानां सर्वेषामपि स्वयोग्यपरिपूर्त्यर्थं साधनातिरिक्तसाधनानुष्ठानमस्तीत्यत्र किञ्चित्प्रमाणं स्यात् । न चैतदस्ति । ततश्च कस्यचिदेव तादृशसाधनानुष्ठानमहद्विकर्मकरणाभ्यां तद्गुणोत्पत्तावप्यन्येषां निर्निमित्ततत्तद्गुणोत्पत्त्यनुपपत्त्योक्तनियमभङ्गोऽवर्जनीय एवेत्याशयेनाह ॥ **न च तदैवेति** । विक्रियायां विशिष्टक्रियायाम् । स्वयोग्यपरिपूर्त्यर्थं सत्कर्मातिरिक्तविशिष्टकर्मणीत्यर्थः । क्वचिन्न च तदैव विक्रियायामित्येव पाठः । तत्रायमर्थः । ननु यो हि देवोऽतिरिक्तं साधनमनुष्ठाय न महद्विकर्म करोतीत्ययुक्तम् । तेन महद्विकर्मकरणनियमादित्यत आह ॥ **न चेति** । विक्रियायां विरुद्धक्रियायामित्यर्थः ॥ **प्राप्तहानिरेवेति** । स्वोत्तमबृहस्पतिभार्यापरिग्रहदोषेण चन्द्रस्य राजसूयेन क्लृप्तादधिकं यदार्जितं तस्य हानिरभवत् । स्वोत्तमदेवेन्द्रांशवालिभार्योपभोगदोषेण सुग्रीवस्यापि सूर्यांशस्य रामसेवातिशयेन क्लृप्तादधिकं यदार्जितं तस्यैव हानिरभवदित्यर्थः । ननु मानुषादीनामानन्दस्येव ज्ञानादिगुणानामपि ह्रासस्य विकर्मसाध्यत्वेनानन्दादेरित्येव वक्तव्यत्वादानन्दस्येत्यानन्दमात्रग्रहणानुपपत्तिरित्यतोऽत्रानन्दपदस्य ज्ञानादिधर्मोपलक्षणतयाऽऽनन्दमात्रपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **आनन्दस्येतीति** । शिष्टं स्पष्टम् ।

अ०—॥ ॐ कामकारेण चैके ॐ ॥ **ज्ञानोत्तरस्य पापस्य चतुर्थेऽलेप उच्यते ॥ अशुचित्वादिकं चास्य न भवेदिति तत्फलम् ॥ अत्र ज्ञानफलस्यैव मुक्तेर्नियतताेच्यते ॥**

सु०—॥ ॐ कामकारेण चैके ॐ ॥ स्यादेतत् । अत्राधिकरणे कामकारेण चैक इति सूत्रेण ज्ञानोत्तरकालं कृतेन विकर्मणा ज्ञानिनो लेपाभावोऽभिधीयते । तथोपमर्दं चेति सूत्रेण ज्ञानात्पूर्वेषां कर्मणां ज्ञानेन विनाशः । एतदुभयं चतुर्थेऽध्याये तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौविति सूत्रेणोच्यते। तत्कथं न पुनरुक्तिदोष इत्यतस्तावत्कामकारेण चैक इत्यस्य पुनरुक्तिदोषं परिहरति ॥ ज्ञानोत्तरस्येति । चतुर्थेऽध्याये उत्तराघस्याश्लेष इत्यनेन ज्ञानोत्तरस्य पापस्यालेपस्तत्फलनरकादिप्राप्त्यभाव उच्यते । विषयान्तरमाह ॥ अशुचित्वादिकं चेति । अस्य ज्ञानिनस्तत्फलं ज्ञानोत्तरपापफलमशुचित्वासम्भाव्यत्वादिकं न भवेदिति चोत्तराघस्याश्लेष इत्यनेनोच्यते । ततः किमित्यत आह ॥ अत्रेति । अत्र तृतीयेऽध्याये कामकारेण चैक इत्यनेन ज्ञानफलस्य मुक्तेर्नियतता । ज्ञानिना कृतानि पापानि ज्ञानफलं मोक्षं न विहन्तुमलमित्येषोऽर्थ उच्यते । अतो न पुनरुक्तिदोष इति ।

सु०टि० ॥५॥

शे० चं० तृ०च० अ०४

अ०—॥ ॐ उपमर्दं च ॐ ॥ प्रारब्धकर्मजस्यैव विषभक्षान्मृतेरिव ॥ प्राप्तस्याप्यनिवर्त्यस्य किञ्चिद्भुक्तस्य संविदा ॥ उपमर्द इह प्रोक्तो देवादीनां यथाक्रमः ॥ सर्वात्मना त्वभोगो हि प्रारब्धस्यैव कर्मणः ॥ न ब्रह्मदर्शिनोऽपि स्यात्फलह्रासस्तु विद्यते ॥ सर्वात्मना फलह्रासो यदि नारब्धकर्मणः ॥ स्यात्काम्यविधिवैयर्थ्यमित्युक्तनियमो भवेत् ॥ एवमाद्यपि सम्प्रोक्तं तन्त्रभागवते स्फुटम् ॥

सु०—॥ ॐ उपमर्दं च ॐ ॥ द्वितीयां पुनरुक्तिं परिहर्तुमुपमर्दं चेत्यस्य प्रतिपाद्यमाह ॥ प्रारब्धेति । चतुर्थेऽध्याये पूर्वाघस्य विनाश इत्यनेनाप्रारब्धस्य पूर्वाघस्य स्वरूपविनाशः कथ्यते । अनारब्धकार्ये एवेति वचनात् । इह तृतीयेऽध्याये तूपमर्दं चेति सूत्रेण प्रारब्धकर्मजस्य फलस्यैव संविदोपमर्दः प्रोक्तः । न तु प्रारब्धस्याप्रारब्धस्य वा कर्मणो नाश इति न पुनरुक्तिदोषः । नन्वत्र प्रारब्धकर्मण इत्येव कस्मान्नोक्तं किं तज्जनितफलग्रहणेन । नैवं शङ्क्यम् । भोगेन त्वितरे इति प्रारब्धस्य कर्मणो भोगविनाश्यत्वोक्तेः । संविद्विनाश्यत्वाङ्गीकारे तद्विरोधात् । ईषद्विनाशस्तु फलद्वारेणैव । कर्मणां निर्भागत्वात् । ननु च फलोपमर्दे कर्मोपमर्द एवोक्तोऽर्थतः स्यात् । तथा च भोगेनेति सूत्रविरोधस्तदवस्थ इत्यत उक्तं किञ्चिद् भुक्तस्येति । न सर्वस्य प्रारब्धकर्मफलस्योपमर्दः

संविदोच्यते । किन्नाम किञ्चिद्भुक्तस्यातो न सूत्रविरोधः । कर्माणि ज्ञानिनं न तावत्स्वफलं भोजयन्ति यावदज्ञानिनमिति भावः । यथोक्तम् । न वै जनो जातु कथञ्चनाव्रजेन्मुकुन्दसेव्यन्यवदङ्ग संसृतिमिति । नन्ववश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभमिति प्रारब्धकर्मफलोपभोगस्यापरिहार्यत्वस्मरणात्कथमेतदित्यत उक्तमनिवर्त्यस्य प्राप्तस्यापीति । अपरिहार्यतया प्रसक्तस्यापीत्यर्थः । अनिवर्त्यस्यापीत्येतावत्येव वक्तव्ये प्राप्तस्येत्यनेन विरोधपरिहारं सूचयाति । अत्र दृष्टान्तमाह ॥ **विषेति** । यथा विषभक्षणान्मृतिरनिवर्त्यतया प्रसक्तैव न पुनरानिवर्त्यैव । विषहरमन्त्रौषधादिना निवृत्तेर्दर्शनात् । तथा प्रारब्धकर्मफलभोगोऽप्यनिवर्त्यतया प्रसक्त एव न त्वनिवर्त्य एव । ज्ञानादिना निवृत्तेरुपपादयिष्यमाणत्वात् । तथा च विषभक्षणान्मरणमवश्यम्भावीति वचनवदवश्यमनुभोक्तव्यमिति वचनस्याप्यर्थोऽवगन्तव्यः । उत्सर्गतः प्रारब्धकर्मफलानि भोक्तव्यान्येव । अपवादेन तूपमृद्यन्त इति । किं सर्वेषां ज्ञानिनां प्रारब्धकर्मफलोपमर्द एकविध एवोत नानाविध इत्यपेक्षायामाह ॥ **देवादीनामिति** । येषामधिकं ज्ञानं तेषामधिक इत्यादि । एतेन **नाविशेषादिति** मध्ये पठितस्य सूत्रस्य पूर्वत्रोत्तरत्र चोपयोग इत्युक्तं भवाति । प्रारब्धकर्मणां भोगेन विना न क्षयः । किन्तु ब्रह्मज्ञानेन फलह्रासो भवतीत्युक्तम् । तत्रैके मन्यन्ते । अचिन्त्यो हि ब्रह्मज्ञानस्य महिमा । अतस्तत्सामर्थ्यादप्रारब्धानीव प्रारब्धान्यपि कर्माण्यभुक्तफलानि क्षीयन्ते । नाभुक्तं क्षीयते कर्मेत्यादिवाक्यानि त्वज्ञानिविषयाणि । ततश्च ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीति सर्वशब्दोऽप्यपीडितः स्यादिति । अन्ये तु परमेश्वरेच्छोपोद्बलितानि प्रारब्धानि भोजयन्त्येव सर्वं स्वफलम् । न कश्चिदपि फलह्रासोऽस्तीति । तत्राद्यं मतं तावदपाकरोति ॥ **सर्वात्मनेति** । ब्रह्मदर्शिनोऽपि प्रारब्धस्य कर्मणः सर्वात्मना त्वभोगो न स्यादेव । विना भोगेन ब्रह्मज्ञानादेव प्रारब्धान्यपि कर्माणि क्षीयन्त इति मतमनुपपन्नमित्यर्थः । तथा सति ब्रह्मविदां संसारावस्थानं न स्यात् । निर्बीजत्वात् । लोकानुग्रहार्थमेव विग्रहांस्ते बिभ्रतीति चेन्न । शापादिनिमित्तानामापदामपीतिहासपुराणेषु बहुलमुपलम्भात् । तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुत्या चावगम्यते कर्मावस्थानमिति हिशब्दार्थः । द्वितीयं मतमपाकर्तुमाह ॥ **फलेति** ।

प्रारब्धस्य कर्मण इति वर्तते । ॐ मित्युच्चार्यान्तरिममात्मानमभिपश्योपमृद्य पुण्यं (च) पापं च काममाचरन्तो ब्रह्मानुव्रजन्तीत्यागमादिति भावः । यस्त्वागममप्रारब्धविषयं व्याख्याय प्रारब्धकर्मफलस्येषदपि ह्रासो नास्तीति ब्रूयात्तं प्रत्याह ॥ **सर्वात्मनेति** । ईषदपीत्यर्थः । ब्रह्महत्यादिकर्मविपाकक्षयरोगादिनिवृत्त्यर्थाः प्रायश्चित्तविधयोऽत्र काम्यविधयो विवक्षिताः । अयमत्रोत्तरक्रमः । ब्रह्महा क्षयरोगी स्यादिति स्मरणात्क्षयादिकं तावद्ब्रह्महत्यादेः फलम् । तत उत्पादितक्षयादिकं ब्रह्महत्यादिप्रारब्धमेव । तस्य च प्रारब्धकर्मफलस्य क्षयादेः प्रायश्चित्तकरणे निवृत्तिर्दृश्यते । तत्कथं प्रारब्धकर्मफलस्य सर्वथाऽप्यनुपमर्दः । अथ मन्येत । प्रायश्चित्तं न क्षयनिवृत्तिहेतुः किन्तु भोगनिमित्तः कर्मक्षय एवेति । तदा प्रायश्चित्तविधयो व्यर्थाः स्युः । गृहदाहेष्ट्यादिवत्प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वं भविष्यतीति चेन्न । क्षयादिसंयोगेन विधीयमानानामेषां तद्विघातफलसम्भवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः । किञ्चात्र नियतपश्चाद्भावित्वमसमाहितमेव । तदिदमुक्तं काम्येति । तथाऽपि ब्रह्मज्ञानं न तदर्थं विहितमिति चेन्न । फलश्रवणेनैव विधिकल्पनात् । अनेनैव न्यायेन प्रायश्चित्तानां कर्मक्षयहेतुत्वाभावोऽपि निरस्तः । तथा सति प्रायश्चित्तविधीनां वैय्यर्थ्यापत्तेः । नैमित्तिकत्वपक्षस्य च दृष्टादृष्टहानोपादानप्रसङ्गेन निरस्तत्वात् । अथ कर्मणो द्वयी शक्तिः । एका तावत्फलजनन्यपरा त्वसंव्यवहार्यत्वहेतुः । तत्र प्रायश्चित्तैर्द्वितीयाऽपाक्रियत इति चेत् । एवं तर्हि कर्मविपाकप्रायश्चित्तानामपीयमेव गतिरिति कथं नोपमर्दः । किञ्च न सर्वो रोगः सर्वं च दुरितमसंव्यवहार्यताहेतुरिति तत्र प्रायश्चित्तवैय्यर्थ्यमेव स्यात् । अपि च क्षयकुष्ठाद्युपहतोऽपि न प्रायश्चित्ताचरणमात्रेण संव्यवहार्यः । किन्तु क्षयाद्यपगम एवेति तत्कारणत्वमेव प्रायश्चित्तानामङ्गीकार्यम् । मरणान्तिकप्रायश्चित्तानामानर्थक्यं च स्यात् । श्राद्धादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं तादिति चेन्न । परिव्राजकानां तदभावापातादित्यलम् । उपसंहरति ॥ **इत्युक्तेति** । इतिशब्दस्तस्मादित्यर्थे । प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयस्तथाऽपि फलह्रासोऽपि विद्यत इत्युक्तनियमो भवेदुत्पन्न इति शेषः । एवमुत्पन्ननिर्दोषेत्यादिनोक्तार्थे स्मृतिसम्मतिमाह ॥ **एवमादीति** । आदिपदेनैतदुपयुक्तमन्यत् । भाष्यादावुदाहृतैर्वचनैरपीत्यपेरर्थः । यद्वैवमादीत्येतदधिकरणप्रमेयं तदुपयुक्तं च गृह्यते । अपिपदेन प्रथमाधिकरणप्रमेयस्य समुच्चयः । अथवाऽधिकरणद्वयार्थ एवमादीत्यनेन गृहीतः । द्वितीयाद्यधिकरणार्थग्रहणायापिशब्दः । पुरुषार्थाधिकरणे स्तुत्यधिकरणे च ज्ञानफलस्य तारतम्यमभिहितम् । तत्सांसारिकफलस्य न विप्रतिपन्नमिति मुक्तिगतस्य साधयितुमुत्तरो ग्रन्थः । ये मोक्षे भेदमेव नाङ्गीकुर्वते ये चाङ्गीकृत्यापि भेदमानन्दादिकं नाभ्युपयन्ति । न तान्प्रति तारतम्यसाधनस्यावकाशः । किन्तु भेदादिसाधनमेव कर्तव्यम् । करिष्यते च चतुर्थेऽध्याये । ये पुनर्भेदमानन्दादिकं चाङ्गीकृत्यापि तारतम्यं न मन्यन्ते तान्प्रत्ययं प्रयत्नः क्रियते । यावदधिकारमित्यधिकरणार्थस्यैवायं प्रपञ्च इति न दोषः ।

टि०—॥ ॐ **उपमर्दं च** ॐ ॥ नन्वारब्धयोश्च नाशस्याल्पयोः पुण्यपापयोरित्यादिनाऽल्पस्य प्रारब्धकर्मणोऽपि संविद्विनाश्यत्वकथनात्कथं भोगैकनाश्यत्वं तस्येत्यत आह ॥ **ईषदिति** । एकदेशतो विनाश एव कस्मान्नोच्यत इत्यत आह ॥ **कर्मणामिति** । ननु फलोपमर्दो नाम फलस्य नाशः । न चासौ युक्तः । अनुत्पन्नस्य फलस्य नाशासम्भवात् । किन्तु तदनुत्पाद एव । स च तत्कारणीभूतकर्मनाशाभावे न सम्भवतीति कर्मनाशेनैव वाच्यः । तथा च कर्मणो ज्ञाननाशस्यावश्यम्भावाद्भोगेनेति सूत्रविरोधस्तदवस्थ एवेत्याशयेन शङ्कते ॥ **ननु चेति** । स्यादेवं यदि फलोपमर्दो नाम फलानुत्पादो भवेन्न चैवम् । किं तर्हि भोगाल्पत्वमेव तदुपमर्दः । अल्प एव च फलभोगः सर्वकर्मविनाशको न तु ज्ञानमिति न सूत्रविरोध इत्याह ॥ **नेति** । उक्तमेव विवृणोति ॥ **कर्माणीति** । ज्ञानादिनेत्यादिपदेन प्रायश्चित्तपरिग्रहः ॥ **उपपादयिष्यमाणत्वादिति** । फलह्रासस्तु विद्यत इत्यादिनेति शेषः । वचनार्थमेव सूचयति ॥ **उत्सर्गत इति** ॥ **मध्ये पठितस्येति** । पुरुषार्थाधिकरणस्तुत्यधिकरणयोर्मध्ये पठितस्येत्यर्थः ॥ **ततश्चेति** । अप्रारब्धानामिव प्रारब्धानामपि ज्ञानेन विनाश्यत्वे सतीत्यर्थः ॥ **अपीडित इति** । अप्रारब्धानामेव ज्ञानेन विनाश्यत्वे प्रारब्धातिरिक्तकर्मपरत्वात्सर्वशब्दस्य सङ्कुचितार्थतया पीडितत्वेऽप्यत्र पक्षे प्रारब्धाप्रारब्धकर्ममात्रपरतयाऽसङ्कुचितार्थत्वान्न सर्वशब्दस्पीडित इत्यर्थः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिकाम्यविधीनामप्रारब्धकर्मणः सर्वात्मना फलह्रासाभावेऽपि वैय्यर्थ्यानापत्तेः कथं तदापादनमित्यत आह ॥ **ब्रह्महत्यादीति** । ब्रह्महत्यादिरूपं यत्कर्म तस्य विपाकभूतं फलभूतं यत्क्षयरोगादि तन्निवृत्त्यर्था इत्यर्थः । ननु च ब्रह्म-

हत्यादिकर्मणः क्षयरोगादिफलकत्वं प्रारब्धत्वं च कुतः । तत्त्वेऽपि कुतः प्रायश्चित्तस्य तत्फलक्षयरोगादिनिवर्तकत्वं येन प्रारब्धकर्मणोऽपि फलह्रासः सिद्ध्येदित्यत आह ॥ **अयमत्रेति** ॥ **ब्रह्महा क्षयरोगीति** । ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापी श्यावदन्तकः । हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः । यो येन संवसत्येषां स तल्लिङ्गोऽभिजायत इति याज्ञवल्क्यस्मरणादित्यर्थः ॥ **प्रायश्चित्तकरण इति** । ब्रह्महा द्वादशाब्दं व्रतं चरेदिति वचनाद् द्वाशाब्दव्रतचरणादिरूपं मुख्यं ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव चेति याज्ञवल्क्यस्मरणात्तदर्धभूतं षडब्दव्रताचरणादिरूपममुख्यं तत्प्रायश्चित्तम् । अधिकारिभेदेन तदुभयानुष्ठान इत्यर्थः ॥ **निवृत्तिर्दृश्यतेति** । अनेन क्षयरोगादिनिवृत्तिः प्रायश्चित्तफलं नियतं तत्पश्चाद्भावित्वादित्यनुमानमुक्तं भवति ॥ **प्रायश्चित्तविधय इति** । कर्मविपाकप्रायश्चित्तविधय इत्यर्थः ॥ **गृहदाहेष्ट्यादिवदिति** । यथा यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेदग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपेदिति विधीयमाना गृहदाहेष्टिर्न गृहदाहपरिहारार्था । नापि तज्जनितप्रत्यवायपरिहारार्था किन्तु गृहदाहादिरूपे निमित्ते सति दग्धगेहेऽधिकारिणि लब्धे तेनानुष्ठीयमानाऽन्यफलैव । ज्योतिष्टोमोपक्रमेऽनुष्ठीयमानकेशश्मश्रुवपनादिवद् गृहदाहेष्ट्यादेरपि पुरुषार्थत्वस्य तृतीये निर्णीतत्वात् । आदिपदाद्यस्योभयं हविरार्तिमाच्छेर्त्स ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदिति वाक्योक्तहविरार्तिनिमित्तकेष्टिपरिग्रहः । तथा ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तविधयोऽपि क्षयरोगादिके निमित्ते सति रोगिण्यधिकारिणि प्राप्ते तेनानुष्ठीयमाना न तत्पापजनितक्षयरोगादिनिवृत्त्यर्थाः किन्तु फलान्तरार्था एवेत्यर्थः ॥ **क्षयादिसंयोगेनेति** । क्षयरोगादिसम्बन्धनिमित्तेनेत्यर्थः ॥ **तद्विघातेति** । यथा क्षयादिसम्बन्धेन विधीयमानानां रसौषधादीनां रोगिकामनाविषयतयोपस्थितत्वात्क्षयरोगादिविघात एव फलतया कल्प्यते तथैवेति भावः ॥ **नियतपश्चाद्भावित्वमिति** । क्षयरोगादिनिवृत्तेरिति शेषः ॥ **काम्येतीति** । अनेन काम्यफलका विधयः काम्यविधय इति मध्यमपदलोपी समासः काम्यपदं च रोगिकामनाविषयीभूतक्षयरोगादिनिवृत्तिपरम् । तथा च क्षयरोगादिनिवृत्तिरेव रोगिकामनाविषयतयोपस्थितत्वात् प्रायश्चित्तफलमित्येतदनेन मूलेनोक्तं इति ज्ञायत इति भावः । अत एवैतन्मूलं पूर्वं क्षयरोगादिनिवृत्त्यर्था इति व्याख्यातम् ॥ **तदर्थमिति** । प्रारब्धफलनाशार्थमित्यर्थः ॥ **फलश्रवणेनेति** । ॐमित्युच्चार्यान्तरिममात्मानमभिपश्योपमृद्य यत्पुण्यं च पापं चेत्यर्थवादिकफलश्रवणेनेत्यर्थः । न चैतदनारब्धकर्मविषयकमिति वाच्यम् । सङ्कोचे कारणाभावात् । उपमृद्येत्यस्यास्वारस्य-

प्रसङ्गाच्च । सर्वात्मना नाशे उपमर्दशब्दप्रयोगादर्शनादिति भावः । ननु सर्वेषामपि दुष्कर्मप्रायश्चित्तानां तत्तदधिकारिप्राप्तिमात्रेण विधीयमानानां गृहदाहेष्ट्यादिवन्नैमित्तिकत्वेन फलान्तरार्थत्वमेव वाच्यम् । अन्यथा न हि कर्म क्षीयते नाभुक्तं क्षीयते कर्मेत्यादिवाक्यविरोधापातात् । तथा च क्षयरोगादिप्रायश्चित्तानामपि नैमित्तिकत्वात्तद्वदेव फलान्तरमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा प्रायश्चित्तविधिषु केषाञ्चित्फलान्तरार्थत्वं केषाश्चिन्नेति द्वैरूप्यकल्पनाप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **अनेनैव न्यायेनेति** । कर्मविपाकप्रायश्चित्तानां क्षयरोगादिनिवृत्तिफलकत्वसमर्थनन्यायेनैवेत्यर्थः ॥ **कर्मक्षयेति** । दुष्कर्मजन्यदुरितक्षयहेतुत्वाभाव इत्यर्थः । अनेनैव न्यायेनेत्युक्तन्यायमेव दर्शयति ॥ **तथा सतीति** ॥ **दृष्टादृष्टेति** । प्रायश्चित्ताचरणकाले कामनाविषयतयोपस्थितदुरितनिवृत्तेरेव फलत्वोपपत्तावकामितादृष्टफलान्तरकल्पनायां दृष्टहानादृष्टकल्पने स्यातामिति भावः ॥ **कर्मेति** । ब्रह्महत्यादिकर्मविपाकक्षयरोगादिप्रायश्चित्तानामित्यर्थः ॥ **इयमेव गतिरिति** । यथा प्रसिद्धदुष्कर्मप्रायाश्चित्तानां दुष्कर्मप्रयुक्तासंव्यवहार्यत्वादिमात्रनिवर्तकत्वं तथा च कर्मविपाकप्रायश्चित्तानामपि क्षयरोगादिप्रयुक्तासंव्यवहार्यत्वादिमात्रनिवर्तकत्वमपीत्यस्त्वित्यर्थः । तावताऽपि प्रायश्चित्तानां कर्मफलनिवर्तकता प्राप्तैव क्षयादेरिवासंव्यवहार्यत्वादेरपि तत्फलत्वादिति भावः । अभ्युपेत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तूभयत्रापि दुरितस्य रोगस्य वा निवृत्तिरेव फलतया वक्तव्या । अन्यथा प्रायश्चित्तविधिवैय्यर्थ्यापरिहारादित्यत आह ॥ **किञ्चन सर्व इति** । दग्धगेहेष्टेरप्याग्निनाशप्रयुक्तप्रत्यवायपरिहारेण दृष्टेनैव फलेनोपपत्तावदृष्टफलकल्पनायां गौरवमेवेत्यभिसन्धायाह ॥ **अलमिति** । न चैवं पूर्वमीमांसाविरोधः । तत्राप्यस्मदुक्तार्थस्यैव सूत्रकृदभिमतत्वादित्याशयात् ॥ **वचनैरपीत्यपेरर्थ इति** । अनेन तन्त्रभागवतेऽपि सम्प्रोक्तमित्यपिशब्दो भिन्नक्रमतया व्याख्यातो भवति ॥ **यद्वेति** । ततश्चापिशब्दो न भिन्नक्रम इति भावः ॥ **प्रथमाधिकरणेति** । पुरुषार्थाधिकरणेत्यर्थः ॥ **अधिकरणद्वयेति** । पुरुषार्थाधिकरणस्तुत्यधिकरणरूपाधिकरणद्वयेत्यर्थः ॥ **द्वितीयादीति** । पुरुषार्थाधिकरणस्तुत्याधिकरणमध्यस्थद्वितीयतृतीयाधिकरणेत्यर्थः ॥ **पुरुषार्थाधिकरणेस्तुत्यधिकरणे चेति** । पुरुषार्थाधिकरणे तत्तज्जात्यनुसारत इति स्तुत्यधिकरणे च देवादीनां यथाक्रममित्युक्तत्वादिति भावः । भेदादिसाधनमित्यत्रादिपदेनानन्दादिपरिग्रहः । तर्हि तदेव क्रियतामित्यत आह ॥ **करिष्यते चेति** । कालोऽप्यसौ नैवययुतः परेणेत्यादिना भेदस्य सुखादिभेदहानौ च मुक्तेः ।किञ्च प्रयोजनमित्यादिनाऽऽनन्दादेश्च साधनं करिष्यत

धर्म

मान
सु०टी०
॥ ८ ॥

इत्यर्थः। नन्वधिकारविशेषेण भक्तिज्ञानसुखादिभिर्विशेषो देवतादीनां मोक्षे चैव विशेषतयेत्युक्तरीत्या यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामित्यादिना गुणोपसंहारपादे मुक्तिसंसारयोर्देवादीनामानन्दादितारतम्यसाधनात्पुनस्तत्साधने पौनरुक्त्यं स्यादित्यत आह ॥ यावदिति॥ तत्र तावच्छ्रुत्येति। युक्तं च साधनाधिक्यादिनोत्तरत्रानुव्याख्यानस्यापि कथनात्तदपेक्षया तावच्छब्दः ।

अ०—तारतम्यं फले नो चेद्ब्रह्मादीनां कथं श्रुतिः ॥ अवृजिनोऽकामहत इति मुक्तिं निगद्य च ॥ आनन्दतारतम्यं च तेषां ब्रूयात्पृथक् पृथक्। संसार एव चेदेतत्तारतम्यं न मुख्यतः ॥ अकामहतशब्दार्थोऽवृजिनत्वं च नो भवेत् ॥ कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधि ॥ इति यल्लक्षणं मुक्तेः श्रुतिराह बलीयसी ॥ कामाहतिः कुतोऽन्यत्र प्राप्तकामस्य सा भवेत्॥ श्रो० चं० तृ० च० अ० ४

सु०—तत्र तावच्छ्रुत्या मुक्तावानन्दतारतम्यमुपपादयति ॥ तारतम्यमिति । ब्रह्मादीनां ज्ञानफले मुक्तिगामिन्यानन्दे यदि तारतम्यं नो भवेत्तर्हि कथं स यो हवै मनुष्याणां राद्ध इत्यादिका वाजसनेयिनां सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवतीत्यादिका तैत्तिरीयाणां च श्रुतिस्तेषां ब्रह्मादीनामानन्दस्य तारतम्यं ब्रूयात्। सर्वेऽप्युत्तरोत्तरं शतगुणानन्दा इत्यनभिधाय पृथक्पृथगेव ब्रवीति। तेन तत्र तात्पर्यसद्भावश्चावगम्यते । ब्रह्मादीनामानन्दस्य तारतम्यं श्रुतिर्ब्रवीति मुक्तानां तु तत्साध्यत इति किं केन सङ्गतमित्यत उक्तमवृजिन इति । यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत इत्याद्या । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति द्वितीया । यद्यपि श्रोत्रियत्वमपि मुक्तिज्ञापकमित्यन्यत्रोक्तम् । तथाऽपि बहुसंविधानसाध्यं तदिति न सङ्कीर्तितम् । मुक्तिं च निगद्य तेषां मुक्तानामानन्दतारतम्यं च ब्रवीति । चशब्दौ मिथः समुच्चये । तैत्तिरीयश्रुतिरप्यत्रोपलक्षितेत्युत्तरत्र ज्ञास्यते । श्रुतिद्वयोक्तमानन्दतारतम्यं संसारविषयमेव न मुक्तिविषयमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ संसार एवेति। एतच्छ्रुत्युक्तं तारतम्यं संसार इत्येवोक्ते सिद्धान्तिनो नानिष्टम् । मुक्तामुक्तविषयताया वक्ष्यमाणत्वात् । अत एवेत्युक्तं।तस्यैव विवरणं न मुख्यत इति । सप्तम्यर्थे तसिः । एतत्तारतम्यं संसार ॥ ८ ॥

एव न तु मुख्ये पुरुषार्थे मोक्षे इति चेदित्यर्थः । तर्ह्यकामहतशब्दार्थोऽकामहतत्वमवृजिनत्वं च नो भवेत् । युक्तमिति शेषः । तथा हि । यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत इति श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति चोक्ताकामहतत्वादिकं किं प्रकृतानां संसारिणामेव विशेषणमुत संसार्यन्तरसमुच्चयार्थम् । नाद्यः । यतः सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवत् । न च ब्रह्मादयः केचिदश्रोत्रियत्वादिगुणाः सन्ति । येन व्यभिचारनिवारणार्थमेतत्स्यात् । नापि संसारिष्वकामहतत्वादिकं सम्भवति। अत एव द्वितीयोऽपि परास्तः । ननु संसारिष्वप्यकामहतत्वादिकं कथञ्चित्सम्भवति । सत्यम् । मुख्यतो न सम्भवतीति ब्रूमः । न च विना बाधकेनामुख्याङ्गीकारो युक्तः । एतेनावृजिनोऽकामहत इति मुक्तिं निगद्येत्येतद्विवृतं भवति । कथमकामहतत्वादेः संसारिष्वसम्भव इत्यतोऽकामहतत्वस्य तावदुपपादयति ॥ कामस्येति । यत्र लोके कामस्येच्छायाः कामा विषया आप्ताः पर्याप्तास्तत्र माममृतं मुक्तं कृधि कुर्विति वायुं प्रति प्रार्थनम् । यद्यस्मादिति श्रुतिरित्याप्तकामत्वं मुक्तेर्लक्षणत्वेनाह । विशेषणस्येतरव्यावृत्त्यर्थत्वात् । निरवकाशत्वादिना बलीयस्याः श्रुतेरन्यथयितुमशक्यत्वात् । तस्मात्कामाहतिरकामहतत्वं मुक्तादन्यत्र कुतः सम्भवेत् । आप्तकामत्वस्य मुक्तलक्षणत्वेन श्रुत्युक्तत्वे तदेव संसारिष्वसम्भवि स्यात् । अकामहतत्वं तु कथमसम्भवीत्यत आह ॥ प्राप्तेति । सा कामाहतिः । अकामहतत्वस्याप्तकामत्वं हेतुः । न च निमित्ताभावे नैमित्तिकस्य सम्भवोऽस्ति । तत्र निमित्तं चाप्तकामत्वं संसारिषु न सम्भवतीत्युक्तम्। ततो नैमित्तिकमकामहतत्वमपि तत्रासम्भवीति । म

टि०—॥ इत्याद्येति । वाजसनेयिनां श्रुतेरित्यर्थः ॥ इति द्वितीयेति । तैत्तिरीयाणां श्रुतिरित्यर्थः ॥ अन्यत्रोक्तमिति । श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वानाममुक्तेष्वभावादित्यादिना बृहद्भाष्य इति शेषः॥ बहुसंविधानेति । बृहद्भाष्योक्तदिशा मुख्यत्वयुक्त्यादिनोपपादनसापेक्षत्वादित्यर्थः। अयमाशयः। यद्यपि श्रोत्रियश्छन्दोऽधीत इति स्मरणाच्छ्रोत्रियशब्दश्छन्दोऽध्ययनस्य कर्तारमाह । तथाऽप्यत्र पुरुषार्थप्रसङ्गादध्ययनमात्रस्य चापुरुषार्थत्वादध्यापनफलप्राप्तेर्लक्षको वर्णनीयः । फलमपि न यत्किञ्चित्किन्तु मुक्तिरेव मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायादत एव बृहद्भाष्ये

सम्यक् श्रुतिफलं प्राप्ता इत्यमुक्तानामपि श्रुतिफलसद्भावात्तद्व्यावृत्त्यर्थतया सम्यक्पदप्रयोगः । तथा च सम्यगध्ययनफलावाप्तेर्मुक्तं विनाऽन्यत्रायोगान्मुक्त एव श्रोत्रिय इत्युच्यते । उक्तं च प्राप्तश्रुतिफलत्वात्तु श्रोत्रियाः प्राप्तमोक्षिण इति । ततश्चोक्तरूपश्रोत्रियत्वस्य मुक्तत्वज्ञापकत्वेऽपि तस्य मुख्यार्थानुपपत्त्यादिव्युत्पादनसापेक्षत्वेन बहुसंविधानसाध्यत्वादत्रासङ्कीर्तनम् । अत एव बृहद्भाष्ये न ह्यमुक्ता अवृजिना अकामहता वेत्यवृजिनत्वाकामहतत्वयोरमुक्तेष्वसम्भवमुक्त्वा व्युत्पादनसापेक्षत्वात् । न च श्रुतिफलं सम्यक् प्राप्ता इति श्रोत्रियत्वस्यामुक्तेषु पृथगसम्भवमुक्त्वा श्रुतिफलप्राप्तिर्हि श्रोत्रियत्वमित्यादिना तस्यैवोत्तरत्र व्युत्पादनं कृतमिति ॥ **उत्तरत्रेति** । साधुना विष्णुना युक्तो मुक्तः साधु युवा मत इत्यादिनोत्तरत्र तच्छ्रुतिव्याख्यानादन्यथा च तदयोगादिति भावः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । स एक इति संसारगतमुक्त्वा सुखं पुनः श्रोत्रियस्येति वदति मुक्ताच्छतगुणात्मतामित्यादिनेति शेषः ॥ **सप्तम्यर्थे तसिरिति** । आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानादिति भावः ॥ **सम्भवे व्यभिचारे चेति** । यद्विशेषणं लक्ष्यमात्रे सम्भवति यदनुपादाने व्यभिचारश्च भवति तदेव विशेषणमर्थवदित्यर्थः । तत्र यद्विशेषणं लक्ष्यमात्रे सम्भवतीत्यसम्भवाव्याप्तिवारकत्वसूचनं यदनुपादाने व्यभिचार इत्यतिव्याप्तिवारकत्वसूचनमित्यवधेयम् । अस्त्वेवंविधं विशेषणं श्रोत्रियत्वादिकमपि चैवंविधमेवेति भवेदेव प्रकृतसंसारिविशेषणमित्यतः श्रोत्रियत्वादेरनेवंविधतां दर्शयति ॥ **न च ब्रह्मादय इत्यादिना** ॥ **नापीति** । संसारिष्विति हेतुगर्भं विशेषणं संसारित्वादित्यर्थः ॥ **अत एवेति** । संसारिष्वकामहतत्वाद्यसम्भवादेवेत्यर्थः ॥ **कथञ्चित्सम्भवतीति** । कामनिमित्तबहुतरोपद्रवाभावाद्ब्रह्मादिसंसारिष्वमुख्यं सम्भवतीत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । अकामहतत्वादेः संसारिष्वसम्भवोपपादनेनेत्यर्थः ॥ **तावदिति** । अपापत्वं च नैवास्तीत्यादिनोत्तरत्रावृजिनत्वस्याप्यसम्भवप्रतिपादनात्तदभिप्रायेण तावच्छब्दः । नन्वाप्तकामत्वस्य मुक्तलक्षणत्वेन श्रुत्युक्तत्वेऽपि कुतः संसारिषु तदसम्भवः । येन तत्प्रयुक्तोऽकामहतत्वाभावस्तेषामित्यतो लक्षणस्येतरव्यावृत्ततया लक्ष्यबोधार्थत्वात्स्वयमितरसाधारणस्य तदनुपपत्तेस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या संसारिभ्यस्तस्य व्यावृत्तत्वसिद्धेर्न तत्साधारण्यं तस्येत्याशयेनाह ॥ **विशेषणस्येति** । ननु तथाऽप्याप्तकामत्वस्य लोकलक्षणत्वप्रतिपादकतया श्रुतेर्व्याख्यातुं शक्यत्वान्न तस्या मुक्तिलक्षणतया तत्प्रतिपादकत्वमित्यत आह ॥ **निरवकाशत्वादिनेति** । आदिपदेन मुक्तिप्रकरणपरिग्रहः ॥ **उक्तामिति** । अन्यथा संसारिष्व-

तिव्याप्ततया तस्य मुक्तलक्षणत्वायोगादिति भावः ।

अ०--अप्रयत्नेन कामानामवाप्तिः सा यदा भवेत् ॥ तदैवाकामहतता कुतः एवान्यथा भवेत् ॥ चेतनस्य त्वसुप्तस्य कुत्र दृष्टा ह्यकामता ॥ अव्यक्तिरेव कामानां न नाशो मोहसुप्तयोः ॥ यत्कामः स्वापमाप्नोति तदेवोत्थापितः पुनः ॥ अवशोऽपि व्याहरति कुतः सुप्तावकामता ॥

सु०—आप्तकामत्वस्याकामहतत्वं प्रति निमित्तत्वं विवृणोति ॥ **अप्रयत्नेनेति** । साऽकामहततेति सम्बन्धः । याऽकामहतशब्दात्प्रतीयते सेत्यर्थः । अन्यथाऽप्रयत्नेन कामानामवाप्त्यभावे कुत एव कारणात्साऽकामहतता भवेन्न कुतोऽपीत्यन्वयव्यतिरेकावुक्तौ । एतदुक्तं भवति । कामेनोपद्रवो हि कामहतता तदभावश्चाकामहतता । कामनिमित्तोपद्रवाभावश्चानायासेन तत्तद्विषयप्राप्तावेव भवति नान्यथेत्यनुभवसिद्धम् । अतः प्राप्तकामत्वाकामहतत्वयोर्निमित्तनैमित्तिकभावो युक्त एवेति । नायमस्ति नियमः । यदाप्तकामस्यैव कामनिमित्तोपद्रवाभावो नान्यथेति । कामाभावेऽपि तन्निमित्तोपद्रवाभावसम्भवादिति चेत् । किमनेनोक्तस्य व्यभिचारमात्रं चोद्यते । किंवा प्रकृतेषु संसारिष्वप्याप्तकामत्वाभावेऽप्यकामत्वेनाकामहतता सम्भवतीत्याशास्यते । नाद्यः । वक्ष्यमाणन्यायेन विशेषणप्रक्षेपात् । न द्वितीयः । ब्रह्मादयो न कामरहिता असुप्तामूढचेतनत्वाद्देवदत्तवदित्यनुमानविरोधादित्याशयवाननुमानस्य व्याप्तिमुपपादयाति ॥ **चेतनस्येति** । घटादौ व्यभिचारपरिहाराय चेतनस्येत्युक्तम् । सुप्तमुग्धयोस्तत्परिहारायासुप्तस्येति । अमुग्धस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु सुप्तौ मोहे च न चेतयत एव । अतश्चेतनस्येत्यनेनैव तद्व्यवच्छेदसिद्धेर्व्यर्थं विशेषणमिति । मैवम् । चेतनशब्देनात्मत्वमात्रस्य विवक्षितत्वात् । चैतन्ययोगे हि विवक्षिते कामाभावाङ्गीकारसाहसादबिभ्यत्परश्चैतन्याभावमपि ब्रह्मादीनामङ्गीकुर्यादित्यासिद्धिः स्यात् । तदिदमुक्तं तुशब्देन । कुत्रेत्याक्षेपे । हिशब्दो यस्मादित्यर्थे । तस्माद्व्याप्तिः सिद्धेति शेषः । नोपादेयमेव वा हेतावसुप्तत्वादिविशेषणम् । न च तथा सति व्यभिचारापातः । सुप्त्यादावप्यात्मनः कामसद्भावात् । न चैवं

सु० टि० ॥ १० ॥ साति यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयत इत्यादिश्रुत्याऽनुपलम्भेन च विरोधः । विद्यमानानामपि कामानां तदानीमव्यक्तत्वेन श्रौताभावव्यवहारस्यानुपलम्भस्य चोपपत्तेः । व्यक्तकामाभिप्रायेण प्राग्विशेषणमुपात्तमित्याशयवानाह ॥ अव्यक्तिरवेति । नाशोऽभावः । सुप्तं सुप्तिः । नपुंसके भावे क्तः । स्यादेतत् । सुप्त्यादौ कामसद्भावे सिद्धे युक्तमव्यक्तिकल्पनम् । स एव तु कुतः सिद्ध इत्यत आह ॥ यत्काम इति । मोहोऽत्रापि ग्राह्यः । व्याहरतीत्यतः परं यतस्तस्मादित्यध्याहार्यम् । यद्भोजनादिकं कामयमानो देवदत्तः स्वापादिकमाप्नोत्युत्थापितः पुनस्तदेव कदाचिद्व्याहरतीति तावदनुभवसिद्धम् । तस्माद्व्याहरणविशेषाच्च तस्य तदा तत्र कामोऽस्तीत्यनुमीयते । स च न तावदुत्थानानन्तरमुत्पन्नः । तदा देवदत्तस्यावशत्वात् । वस्तुदर्शनेऽनुमानादिनेष्टसाधनताज्ञाने च सति खलु कामोदयः स्यात् । न चावशस्यैषा कामसामग्री कल्पयितुं शक्यते। ततः प्राक्तन एव कामः सुप्त्यादौ सन्नतरोऽव्यक्तोऽनुवर्तमानः पुनः सहकारिलाभक्रमेण व्यज्यत इत्येवाङ्गीकार्यम् । तथा चाह पतञ्जलिः । अविद्याक्षेत्रत्वमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामिति । यत एवं तस्मात्कुतः सुप्त्यादावात्मनोऽकामता स्यात् ।

टि०--॥ उक्तस्येति । आप्तकामत्वस्याकामहतत्वं प्रति यन्निमित्तत्वमुक्तं तस्येत्यर्थः ॥ व्यभिचारमात्रमिति । आप्तकामत्वाभावेऽकामहतत्वाभाव इति व्यतिरेकेऽकामे व्यभिचारः । तत्राप्तकामत्वाभावे सत्यप्यकामहतत्वाभावाभावात् । तथा च निमित्तनैमित्तिकभावस्तयोर्युक्त इत्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणेति । चेतनस्य त्वसुप्तस्येत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणेत्यर्थः । तथा च सकामत्वे सति यत्राप्तकामत्वाभावस्तत्राकामहतत्वाभाव इति विवक्षितव्यतिरेकशरीरे न व्यभिचार इति भावः । नन्वेवमपि न मुग्धे व्यभिचारपरिहार इत्यत आह ॥ अमुग्धस्येत्यपीति । ननु चेतयते जानातीत्युत्पत्त्या ज्ञानवत्त्वमेव चेतनत्वम् । एवं च सुप्त्याद्यवस्थायां ज्ञानवत्त्वाभावेन व्यभिचारस्यैवाभावेनासुप्तौ मूढपदं व्यर्थमित्याशङ्कते ॥ ननु सुप्ताविति ॥ ॥१०॥ न चेतयत इति । न जानातीत्यर्थः । चित सञ्चेतन इत्यस्माच्चुरादित्वाण्णिचि लघूपधगुणे च निष्पन्नचेतिशब्दस्य सनाद्यन्ता धातव इति धातुत्वाल्लडात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचने सति तस्मिन्परतश्शपि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे अयादेशे टेरेत्वे च सत्येतद्रूपसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ आत्मत्वमात्रस्येति । प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्यशरीरिण इत्यभिधानसिद्धरूढोऽयमिति शेषः । यौगिकत्वे बाधकमाह ॥ चैतन्येति । चेतनस्य ज्ञानवतो भावश्चैतन्यं ज्ञानं तद्योगस्तद्वत्त्वं चेतनत्वमिति विवक्षिते सतीत्यर्थः ॥ तदिदमिति । चैतन्यशब्दो न चैतन्ययोगनिमित्तकः । किन्त्वात्ममात्रपर इति यदुक्तं तदिदं विशेषार्थेन चेतनस्य त्विति तुशब्देनोक्तमित्यर्थः। तर्हि सुप्त्यादावप्यात्मनः कामसद्भावात्कामरहितत्वाभावरूपसाध्यस्यापि सत्त्वेनाव्यभिचारात् । असुप्तस्येत्यादिविशेषणोपादानमनर्थकमित्यत आह ॥ व्यक्तेति । अवस्थावाचकमोहशब्दसमभिव्याहारात्कुतः सुप्तावकामतेत्युत्तरग्रन्थानुसाराच्च सुप्तशब्दोऽप्यवस्थावाचक एवेत्याशयेनाह ॥ सुप्तं सुप्तिरिति । यादृशो व्यवहारविशेष इच्छानुमापकस्तस्मादिच्छाऽस्त्वित्यमनुमीयत इत्याह ॥ व्याहरणविशेषाच्चेति । सन्नतरोऽव्यक्तः ॥ अविद्याक्षेत्रत्वमिति । उत्तरेषां रागद्वेषमोहानामविद्याक्षेत्रत्वमविद्याकार्यत्वं किं भूतानां तेषामित्यत उक्तं प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामिति। प्रसुप्ता अव्यक्ता रागादयो गर्भे। तनव ईषद्व्यक्ता बाल्ये। तदा स्तन्यादिमात्रकामादेर्दर्शनात् । विच्छिन्ना नानापदार्थतया व्यक्ताः कैशोरादौ । उदारा उत्कृष्टतया व्यक्ता यौवनादाविति विवेकः ।

अ०--सर्वकामानवाप्नोति ब्रह्मणा सह मुक्तिगः ॥ पर्येति तत्र जक्षंश्च क्रीडन्नतिमवाप्नुयात ॥ कामान्नी कामरूपी सन्निमाँल्लोकांश्च सञ्चरन् ॥ आस्ते गायन्साम मुक्त इत्यादिश्रुतिसद्बलात् ॥ अकामस्स्यात्कथं मुक्तः कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ इत्यन्तःकरणस्थानां कामानां मोक्षमेव हि ॥ आह श्रुतिर्हृदीत्येव न चेद्व्यर्थं विशेषणम् ॥ हृद्येव तेषां श्रयणमिति पक्षो न भासते ॥ मुक्तानां कामितामाह पृथक् शाखासु यच्छ्रुतिः ॥ अतोऽकामहतत्वं तु मुक्तानामेव मुख्यतः ॥ मुख्यार्थस्य वृथा त्यागो मायिनामेव भूषणम् ॥

सु०--नन्वयं केवलो विशिष्टो वा चेतनत्वहेतुर्मुक्तेष्वनैकान्तिकः । तेषां कामाभावादित्यत आह ॥ सर्वेति । अनेन सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतिमुपादत्ते । पर्येतीत्यनेन स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाण इति। जक्षन्निति वैदिकत्वात्साधुः । कामान्नीत्यनेनेमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन्नेतत्साम गायन्नास्त इति । आदिपदेन स एकदा भवतीत्यादेः सङ्ग्रहः । बलात्कामसद्भावावगतेरिति शेषः । यद्यप्येताः श्रुतयो न साक्षान्मुक्तस्य कामसद्भावमाचक्षते । तथाऽपि सामर्थ्यात्तं

गमयन्त्येव । तदिदमुक्तं श्रुतिबलादिति । तच्च सामर्थ्यमव्यभिचरितमेव न तु सम्भावनामात्रमिति सच्छब्देनाह । तथा हि । कामकर्मत्वाद्धि विषयाः कामाः । कर्मणि घञो विधानात् । तथा च सोऽश्नुते सर्वान्कामानित्यत्र सन्निधेस्तत्कामकर्मभूतान्विषयानश्नुत इत्युक्तं स्यात् । निष्कामस्य शिलासमस्य कामावाप्तिः कीदृशी स्यात् । पर्यटनादिकं च कामकार्यं न विना कामेन सम्भवति । स्त्रीभिर्निष्कामस्य रमणमत्यन्तासम्भावितम् । अन्नादीनां च कामत्वं काम्यतयैवेति पूर्ववत्कामावगतिः । यद्यपि स यदि पितृलोककामो भवतीत्याद्या विस्पष्टाः श्रुतयोऽत्र सन्ति तथाऽपि शिष्यैर्न्यायमनुसन्दधानैर्भाव्यमित्येतासामुदाहरणम् । मुक्तस्याकामत्वाभावान्नानैकान्त्यं हेतोरिति । ननु मुक्तानां कामाभावेऽपि यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्याद्या श्रुतिरस्ति । तत्कथं कामवत्त्वनिश्चय इत्यत आह ॥ **कामा येऽस्येति** । इति श्रुतिरित्यन्वयः । अन्तःकरणस्थानामेवेति च । न तु सर्वथाऽपीत्येवार्थः । हिशब्दो यस्मादित्यर्थे । तस्मादकामः स्यात्कथं मुक्त इति सम्बन्धः । कुतः श्रुतेरर्थसङ्कोचः क्रियत इत्यत आह ॥ **हृदीत्येवेति** । न चेदेषा श्रुतिरुक्तरीत्या व्याख्यायेत । सर्वथाऽपि कामाभावपरेति व्याख्यायेतेति यावत् । तदा हृदि श्रिता इति कामानां विशेषणं व्यर्थमेव स्यात् । व्यावर्त्याभावात् । अतो विशेषणं प्रयुञ्जाना श्रुतिरन्तःकरणपरिणतीनां कामानामेव मुक्तावभावोऽन्तःकरणस्यैवाभावान्न तु सर्वेषां स्वरूपभूतानां कामानामवस्थानादित्येतमर्थं गमयतीति । भवेदेतत् । यदीदं विशेषणं स्यात् । न चैवम् । व्यावर्त्याभावात् । एतत्सर्वं मन एवेति श्रुत्या सर्वेषामपि कामानां मनःपरिणामवत्त्वमेव न त्वात्मधर्मः कामोऽस्तीत्यवगमात् । अतो हृदि श्रिता इत्येतत्स्वरूपकथनमात्रमित्याशयेनाशङ्क्य निषेधति ॥ **हृद्येवेति** । अन्तःकरण एव । तेषां कामानाम् । भासते शोभते । कुतो न भासत इत्यत आह ॥ **मुक्तानामिति** । अन्तःकरणविधुराणामपीत्यर्थः । यद्यस्मात्तस्मान्न शोभत इति सम्बन्धः । श्रुतिः पूर्वोदाहृता । नन्वेतदयुक्तम् । प्रागुदाहृतश्रुतेः प्रतिपक्षतयोद्भाविताया अस्याः श्रुतेस्तयैव बाधस्योच्यमानत्वात् । मैवम् । प्रागुदाहृतश्रुतेः प्रबलत्वेन बाधकत्वोपपत्तेः । तथा हि ।

कामश्रुतिस्तावन्निरवकाशा । तदभावश्रुतिस्तूक्तरीत्या सावकाशा । विशेषणस्वरूपकथनत्वसन्देहेऽपि न निरवकाशत्वम् । एतत्सर्वं मन एवेत्यपि सावकाशश्रुतिरिति साङ्ख्याधिकरणेऽभिहितम् । किञ्च कामश्रुतिः सर्वास्वपि शाखास्वस्ति । तथैवोदाहृतत्वात् । तदभावश्रुतिस्तु क्वचिदेवेति कथं न बाध्यबाधकभावः । तदिदमुक्तं पृथक्शाखास्विति । कामस्य यत्रेत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहराति ॥ अत इति । कामनिमित्तोपद्रवाभावस्याकामहतत्वस्याकामत्वाप्तकामत्वाभ्यामेवोपपत्तेरकामत्वस्य चेतनमात्रेऽसम्भवादाप्तकामत्वस्य च मुक्तलक्षणत्वेन तत्रैव सम्भवादमुक्तेष्वसम्भवादित्यर्थः । मुक्तानामेव धर्म इति सिद्धमिति शेषः । सत्यम् । मुख्यया वृत्त्याऽकामहतत्वं मुक्तेष्वेव सम्भवति । तथाऽपि कामनिमित्तबहुतरोपद्रवाभावाद्ब्रह्मादिष्वप्यमुख्यं युज्यत एव । अतः संसारिण एव श्रुतिप्रतिपाद्याः किन्न भवन्तीति चेत् । किं मुख्यार्थपरिग्रहे बाधकसद्भावात्तत्परित्यागः क्रियते किंवा वृथैव । नाद्यः । तदभावात् । बाधकाभासानां च निराकरिष्यमाणत्वात् । द्वितीयं दूषयति ॥ मुख्यार्थस्येति । अपरीक्षका एव मायावादिप्रभृतयो विना बाधकेन मुख्यार्थं त्यजन्ति । वाच्यार्थपरमेश्वरपरित्यागेन निर्गुणलक्षणाङ्गीकारात् । न तु न्यायविद इति ।

टि०——ननु जक्षतेर्जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्ततया ततः परस्य शतुर्नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमो निषद्धत्वेनोगिदचामिति नुमोऽप्राप्तेर्जक्षदित्येव भवितव्यं जक्षन्निति तु कथमित्यतः सर्वे विधयश्छन्दासि विकल्प्यन्त इति वचनाच्छान्दसोऽत्र नुमित्याशयेनाह ॥ **जक्षन्नितीति** ॥ **कर्मणीति** । अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति सूत्रेणेति शेषः ॥ **सन्निधेरिति** । सोऽश्नुत इति तच्छब्दार्थस्य सन्निहितत्वात्तत्कामकर्मभूतानित्यर्थलाभ इति भावः ॥ **पूर्ववदिति** । सोऽश्नुत इति पूर्ववाक्य इवेत्यर्थः । फलितमाह ॥ **मुक्तस्येति** ॥ **इति श्रुतिरित्यन्वय इति** । इत्यन्तःकरणस्थानामित्यत्रत्यस्येतिशब्दस्य व्यवहितेन श्रुतिरित्यनेनान्वय इत्यर्थः ॥ **अन्तःकरणस्थानामेव चेति** । अन्वय इति वर्तते । अन्तःकरणस्थानामित्यस्य व्यवहितेन मोक्षमेवेत्यत्रत्यैवकारेणान्वय इति भावः ॥ व्यावर्त्याभावादिति । सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणस्यार्थवत्त्वादिति भावः ॥ **पूर्वोदाहृतेति** । सोऽश्नुते सर्वान्कामानित्यादिकेत्यर्थः ॥ **उक्तरीत्येति** । हृदि श्रिता इति विशेषणं प्रयुञ्जाना श्रुतिरन्तःकरणतत्परिणतानामेवाभावं

वदति । अन्यथा विशेषणवैय्यर्थ्यप्रसङ्गादित्युक्तरीत्येत्यर्थः । ननु तदभावश्रुतेः कथं सावकाशत्वं हृदीत्यस्य विशेषणतयाऽप्याप्यनिश्चयादित्यत आह ॥ **विशेषणस्वरूपकथनत्वेति** । विशेषणत्वस्वरूपकथनत्वेत्यर्थः । न निरवकाशत्वं न निरवकाशत्वनिश्चयः । तथा च निश्चितनिरवकाशतया श्रुत्या तदभावश्रुतेर्बाधोपपत्तिरिति भावः । नन्वेतत्सर्वं मन एवेति श्रुतिबलात्स्वरूपकथनपरतानिश्चयो भविष्यतीत्यत आह ॥ **एतत्सर्वं मन एवेत्यपीति**। द्विविधो हि कामः । एक आत्मधर्मोऽपरोऽन्तःकरणधर्मः । तत्रान्तःकरणधर्मं काममभिप्रेत्यैतत्सर्वं मन एवेति श्रुतिः प्रवृत्ता नात्मनः कामवत्तां बाधते । अन्यथा देवदत्तो गोमानित्यनेनापि यज्ञदत्तस्य गोसम्बन्धबाधापातात् । विषम उपन्यासः । यावता देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्यापि गोस्वामितायाः प्रमाणेन सिद्धेर्न प्रमितनिषेधकत्वं वाक्यस्य कल्पयितुं शक्यमित्यतो वाक्यस्य तत्र देवदत्तस्य गोसम्बन्धप्रतिपादनमात्रे तात्पर्यं कल्प्यते । न चैवम् । कामद्वैविध्ये प्रमाणमस्ति । येन मनोधर्मकाममभिप्रेत्य श्रुतिः सावकाशा भवेदित्यतः श्रुत्यनुभवबलात्तद्द्वैविध्यसिद्धेर्युक्तमत्रापि सावकाशत्ववर्णनमिति साङ्ख्याधिकरणे उभयात्मकता यत इत्यादिनाऽभिहितमित्यर्थः ॥ **कामनिमित्तोपद्रवाभावस्येति** । तद्रूपस्येत्यर्थः ॥ **मुक्तानामेवेति** । मुक्तानामेवेत्यतःपरं धर्म इति सिद्धमिति शेषः पूरणीय इत्यर्थः । ननु तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यादिति तैत्तिरीयश्रुत्युक्तस्य वित्तपूर्णपृथिवीपतित्वस्यान्येषामधिपतिरिति वाजसनेयश्रुत्युक्तस्यान्याधिपतित्वस्य मुक्तेष्वसम्भव एव बाधकः । तत्कथमुच्यते बाधकाभावादितीत्यत आह ॥ **बाधकाभासानामिति** ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । तस्येयं पृथिवीत्यादिपूर्वभाविव्यपक्षयेत्यादिनेति शेषः ।

अ०—अपापत्वमदुःखत्वं चावृजिनत्वमिहोदितम् ॥ अप्रियं वृजिनं दुःखमकं तोद इतीर्यते ॥ तत्कारणत्वात्पापं वा वृजिनं नाम कथ्यते ॥ इत्युक्तः स्वयमीशेन नामार्थः शब्दनिर्णये ॥ अपापत्वं च नैवास्ति यावत्संसारमस्य हि ॥ आरब्धपापमस्त्येव दुःखं च ज्ञानिनोऽपि हि ॥ तस्मात्तस्मादकामत्वमिति चाश्रुतकल्पना ॥

सु०—एवमकामहतत्वस्यामुक्तेष्वसम्भवमभिधायावृजिनत्वस्याप्यभिधास्यन्नवृजिनत्वं तावद्व्याख्याति ॥ **अपापत्वमिति** ।
खं इहोदितमवृजिनत्वं तावदपापत्वमदुःखं चेति योजना । कुत एतदित्यत आह ॥ **अप्रियमिति** । दुःखमप्रियमित्यादिशब्दैरीर्यत इति सम्बन्धः । तत्कारणत्वाद्दुःखकारणत्वात् । दाधित्रपुसम्प्रत्यक्षो ज्वर इति यथा । एतेन वृजिनशब्दो दुःखे मुख्यः । पापे तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमित्युक्तं भवति । अत एव वाशब्दः । नामार्थो वृजिननामार्थः । वृजिनशब्दस्य दुःखाद्यर्थत्वेऽवृजिनशब्दस्यादुःखाद्यर्थत्वं सिद्धमेवेति भावः । ततः किं यद्यपापत्वादिकमवृजिनशब्दार्थ इत्यत आह ॥ **अपापत्वं चेति** । चशब्दो वक्ष्यमाणसमुच्चयार्थः । अस्य जीवस्य । हिशब्दः संसारित्वादिति हेतुसूचनार्थः । तद्यथैषीकातूलमित्यादिश्रुतेर्ज्ञानिनः पापाभावात्कथमेतदित्यत उक्तमारब्धेति । अनारब्धविषया श्रुतिरिति भावः । ज्ञानिनोऽप्यारब्धपापमस्त्येवेति सम्बन्धः । दुःखं चास्त्येव पापसद्भावादिति हिशब्दार्थः । तस्मादवृजिनत्वमपि मुक्तेभ्योऽन्यत्रासम्भवीति सिद्धम् । केचिदेतां श्रुतिं व्याचक्षते । यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत इति श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति च वाक्यं न मुक्तसङ्ग्रहार्थम् । किन्नाम प्रकृतमनुष्यगन्धर्वादिविषयमेव । न च तत्रासम्भवः । श्रोत्रियञ्छन्दोधीत इति स्मरणाच्छ्रोत्रियशब्दस्य छन्दोऽधिगतिनिमित्तत्वात् । मनुष्यगन्धर्वादीनां च सर्वज्ञकल्पत्वात्प्रारब्धपापसद्भावेऽपि न ते तदा पापमाचरन्तीत्यवृजिना एवोच्यन्ते । विषयवैराग्योपेतत्वादकामहताश्च भवन्तीति । न च व्यावर्त्याभावेन वैय्यर्थ्यमिति युक्तम् । न हि वयं श्रोत्रियत्वादिकं विशेषणत्वेन ब्रूमः । किन्तु मनुष्येभ्यो मनुष्यगन्धर्वाणां शतगुणानन्दत्वेऽभिहिते तत्र हेत्वाकाङ्क्षायामिदमुच्यते । एवं मनुष्यगन्धर्वेभ्यो देवगन्धर्वाणां शतगुणानन्दाभिधाने कुत इत्याकाङ्क्षायां श्रोत्रियत्वादिहेतुरुच्यते । एवमुत्तरत्रापि । न च वाच्यं सर्वेष्वपि विद्यमानं श्रोत्रियत्वादिकमानन्दातिशये कथं हेतुः स्यादिति । मनुष्यादप्यतिशयेन मनुष्यगन्धर्वः श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतश्च यतः । एवं पूर्वपूर्वनिर्दिष्टादप्यतिशयेनोत्तरोत्तरः श्रोत्रियत्वादिमानन्यस्मादिति व्याख्यानादिति । तदेतन्निराचष्टे ॥ **तस्मादिति** । चस्त्वर्थः । तस्मात्तस्मात्पूर्वपूर्वनिर्दिष्टादातिशयेनोत्तरोत्तरस्याकामत्वम् । उपलक्षणमेतत् । श्रोत्रियत्वादिकं चेति व्याख्याने त्वश्रुतकल्पनं स्यात् । तस्मादित्यतिशयेनेति चाश्रुतस्य कल्पनीयत्वात् । अन्यथा विवक्षितार्थस्यालाभात् ।

टि०——॥ **ईर्यत इति** । लक्षणयेति शेषः ॥ **तत्कारणत्वादिति** । लक्षणाबीजभूतशक्यसम्बन्धकथनम् । रूढलक्षणात्वान्न स्वायत्तन्यायविरोध इत्याशयेनाह ॥ **दधित्रपुसमिति** । दधित्रपुसमिति समाहारद्वन्द्वः । त्रपुसमिति फलविशेषस्य संज्ञा कर्मधारयो वा । दध्येव विशिष्टावस्थायुक्तं त्रपुसमित्युच्यत इति ध्येयम् । दशरात्रात्पूर्वं दध्यात्मना विक्रियमाणं पयो दधित्रपुसमित्यन्ये ॥ **अत एवेति** । उभयोरप्येकप्रकारेणार्थत्वाभावादेवेत्यर्थः । अन्यथा पापं चेत्येव ब्रूयादिति भावः । वाशब्द इत्युपलक्षणम् । तत्कारणत्वादित्यप्यनर्थकमिति द्रष्टव्यम् । कारणे कार्यवाचकः शब्दः क्व दृष्ट इत्यत आह । तथा चादुःखत्वं च नैवास्तीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **वक्ष्यमाणेति** । आरब्धपापमस्त्येवेत्युत्तरवाक्ये वक्ष्यमाणदुःखत्वसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । केचिदित्यादि स्पष्टम् ॥ **अन्यथेति** ॥ **तस्मादिति** अतिशयेनेति चाकल्पने । विवक्षितार्थस्य पूर्वपूर्वनिर्दिष्टादतिशयेनोत्तरोत्तरः श्रोत्रियत्वादिमानिति विवक्षितार्थस्येत्यर्थः । तथा च सर्वेष्वपि विद्यमानस्य श्रोत्रियत्वादेः साधारणत्वान्न तस्य पूर्वपूर्वस्मादुत्तरोत्तरस्यानन्दातिशये हेतुत्वमिति भावः ॥ **अकाम इति व्याख्यातत्वादिति** । विषयवैराग्योपेतत्वादिति हेतूक्त्याऽकामत्वस्यैव लाभात्तदभिप्रायेणैवायमनुवादः । अतो विषयवैराग्योपेतत्वादकामहताश्च भवन्तीति न पूर्वग्रन्थानानुगुण्यमिति ध्येयम् ॥ **सर्वत्रेति** । मनुष्यगन्धर्वपदे कामाभावात्तत्समानानन्दत्ववद्देवगन्धर्वादिपदेष्वपि कामाभावेन तत्तत्समानानन्दत्वस्यापि प्राप्तेरित्यर्थः ॥ **तदतिरिक्तपदेष्विति** । तदुत्तमपदेष्वित्यर्थः । अस्तु मनुष्यगन्धर्वपदे कामनारतिस्तु तदुत्तमपदे कामना, तावताऽपि कथं तारतम्यनिर्वाह इत्यत आह ॥ **यो य इति** । अपापात्कामरूपात् । तथा च यो यत्पदकामस्तस्य तत्समानानन्दप्राप्तिनियमान्मनुष्यगन्धर्वपदे कामनारहितस्य न देवगन्धर्वादिसमानानन्दप्राप्तिस्तत्पदे कामनारहितत्वाभावात् । ततश्च तारतम्योपपत्तिरेवेति भावः ॥ **वैराग्येति** । यस्येन्द्रादिपदे कामो नास्ति तस्यापीन्द्रादिसमं सुखं भवतीति वैराग्यस्य प्रशंसैव न त्वियं वस्तुतत्त्वोक्तिरतो नानुभवविरोध इत्यर्थः ॥ **निरवधिकेति** । तथा च तत्त्वमार्गणार्थमेव प्रवृत्तत्वाद्वस्तुतत्त्वोक्तिरियम् न वैराग्यप्रशंसेत्यनुभवविरोधोऽपरिहार्य इति भावः । ननु नास्माभिस्तत्तत्पदविरक्तस्य तत्तत्समानानन्दत्वं साध्यते येन राज्यमकामयमानस्य तत्समसुखानुभूतेरनुभवबाधितत्वस्य स्पष्टत्वात्साध्यवैकल्यं स्यात्किन्नाम पूर्वस्मादानन्दोत्कर्षमात्रम् । श्रुतेरपि तत्रैव तात्पर्यमिति शङ्कते ॥ **आनन्दोत्कर्ष इति** । यदि तत्तत्पदे विरक्तस्य पूर्वस्मादा-

नन्दोत्कर्षः साध्यः स्यात्तर्हीन्द्रादिपदाद्विरक्तस्य सकाशाद्ब्रह्मपदविरक्तस्य सुखविशेषः स्यात् । न च सोऽप्यस्ति । लोके राज्यपदाकामस्यामात्यपदाकामात्सुखविशेषस्यादर्शनात्तथा चानुभवविरोधो दुष्परिहर इत्याशयेनाह ॥ **देवपदाकामादिति** । अत्र टीकायां देवपदाकामादिन्द्रपदाकामस्य सुखदर्शनाविशेषादित्येव पाठो मूलकोशेषु तथैव दृष्टत्वात् । बृहद्भाष्यतैत्तिरीयभाष्याद्यनुसाराच्च । अन्यादृशस्तु लेखकदोषपतित इति द्रष्टव्यम् ॥ **ज्ञापकेति** । वाक्यभेदज्ञापिकेत्यर्थः । चशब्देनैवेत्येवशब्दसूचितमर्थमाह ॥ **किमुतेति** । चशब्देनैव गम्यत इति प्रतिज्ञातं चशब्दस्य भिन्नविषयत्वावगमकत्वं प्रकटयति ॥ **चशब्द इति** ॥ **विशेषणेति** । यः श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतश्चेति श्रोत्रियत्वावृजिनत्वादिविशेषणानां समुच्चयस्य प्रतिपादकोऽयं चशब्द इत्यर्थः ॥ **मुख्यार्थ इति** । धर्मिसमुच्चयरूप इत्यर्थः । तस्यैव स्वरसतः प्रतीयमानत्वान्मुख्यार्थत्वमिति भावः । कथमेकवाक्यतायां वचनव्यत्यय इत्यतो वाजसनेयश्रुतौ तमुपदर्शयति ॥ **तथात्व इति** । तैत्तिरीयश्रुतावपि तमुपदर्शयति ॥ **तथेति** ॥ **एवं तर्हीति** । ज्ञापकसद्भावेनैकविषयत्वानुपपत्तावित्यर्थः ॥ **कथमिति** । यश्चेतिवाक्यस्य प्रकृतादन्यो विषय इत्येतदर्थज्ञापकचशब्दसद्भावेन वाक्यभेदस्यैवावश्यकत्वादिति भावः ॥ **विशेषणसमुच्चयपरमुक्तमिति** । अत्राप्येवं तर्हि कथमिति सम्बध्यते । अत्र चशब्दस्य मुख्यार्थे बाधाभाववचनव्यत्ययदोषप्रसङ्गेन विशेषणसमुच्चयार्थत्वानुपपत्ताविल्यर्थः । उक्तबाधकादेव विशेषणसमुच्चायकत्वस्यैवाश्रयणीयत्वादिति भावः । मानुषानन्दनिर्देश इत्यत्र मानुषशब्देन क्षितिप उच्यते । अन्येभ्योऽपि मनुष्येभ्य आनन्दश्चक्रवर्तिनामित्यादिनाऽत्रत्यमानुषशब्दस्य क्षितिपपरतया निर्णीतत्वादिति ज्ञेयम् ॥ **कर्तरि क्त इति** । गत्यर्थेति सूत्रेण गत्यर्थेभ्यो धातुभ्योऽकर्मकेभ्यः श्लिष्यादिभ्यश्च कर्तरि क्तप्रत्ययविधानादकर्मकतयाऽस्मात् क्तप्रत्यये ककारलोपे झषस्तथोर्धोऽध इति झषः परतया तकारस्य धकारे झलां जश् झशि इति जश्त्वेन पूर्वधकारस्य दकारे च सति राद्ध इति शब्दनिष्पत्तिरिति भावः ।

अ०--अकामहत इत्युक्तेः श्रुतहानिरपि स्फुटा ॥ कुत्राचित्कामिनः पुंसः कामाभावात्क्वचित्क्वचित ॥ इन्द्रादिसुखभोगोऽस्तीत्यनुभूतिर्हि कुप्यति ॥ तस्मादमुक्तसुखगं तारतम्यं पृथक् पृथक् ॥ उक्त्वा यश्चेति मुक्तानां तारतम्यं सुखे श्रुतिः ॥ आहेति पेशलं तच्च चशब्दादेव गम्यते ॥ राद्धः संसिद्ध इत्येव मुक्त एवावगम्यते ॥ साधुना विष्णुना युक्तो मुक्तः साधुयुवा मतः ॥

यौवनं नित्यमेतस्य मुक्तस्येति युवा स च ॥ फलमध्ययनस्याप्तं तेनाध्यायक ईरितः ॥ निर्ह्रासानन्दसम्प्राप्त्या ह्याशिष्ठ इति गीयते ॥ न
स्थितस्यान्यथाप्राप्तेर्द्रढिष्ठ इति चोदितः ॥ बलिष्ठश्च स्वभावेन मुक्तो भवति केवलम् ॥ तस्येयं पृथिवीत्यादि पूर्वभावव्यपेक्षया ॥
स एक इति संसारगतमुक्त्वा सुखं पुनः ॥ श्रोत्रियस्येति वदति मुक्ताच्छतगुणात्मताम् ॥ संसारगाच्च संसारगतस्यैव शताधिकम् ॥ मुक्तान्मुक्तस्य युक्तं स्याच्छ्रुत्युक्तमभिवीक्षतः ॥ युक्तं च साधनाधिक्यात्साध्याधिक्यं सुरादिषु ॥

सु०—दोषान्तरमाह ॥ अकामेति । श्रुतावकामहत इत्युक्तेः परेण चाकाम इति व्याख्यातत्वाच्छ्रुतस्य हतशब्दस्य हानिरपि स्फुटापद्यते । न हि हतशब्दस्य किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । अतः श्रुताश्रुतत्यागोपादानप्रसङ्गादयुक्तमिदं व्याख्यानमिति । अपरे तु व्याचक्षते । यश्च श्रोत्रिय इति श्रोत्रियस्य चेति च न मुक्तविषयं नापि प्रकृतमनुष्यगन्धर्वादिविषयं किन्तु पुरुषान्तरविषयम् । तथा हि । मनुष्येभ्यो मनुष्यगन्धर्वाणां शतगुणस्तावदानन्दः । यश्चापरः श्रोत्रियोऽवृजिनो मनुष्यगन्धर्वपदे कामरहितश्च । तस्यापि मनुष्येभ्यः शतगुणो मनुष्यगन्धर्वसमान एवानन्दो भवतीत्येवं तेषु तेषु पदेष्वकामस्य तत्तत्समानानन्दत्वमत्रोच्यते । न च वाच्यं विरक्तानां सर्वत्र कामाभावात्कथमियं तारतम्योक्तिरिति । तदतिरिक्तपदेषु कामसद्भावस्य विवक्षितत्वात् । यो यो यावदायासान्मुक्तोऽसावसौ तावदानन्दवानित्यर्थो ह्यत्र प्रतिपिपादयिषित इति । एतदपि श्रुतहानाश्रुतकल्पनाप्रसङ्गादेव निरस्तम् । अत्रापि हतशब्दस्य प्रयोजनाभावेन हातव्यत्वात् । तस्मिन्पद इत्यस्यान्यत्र सकाम इत्यस्य च कल्पनीयत्वात् । अधिकञ्च दोषमाह ॥ कुत्रचिदिति । कुत्रचिदिन्द्रादिपदव्यतिरिक्ते कामिनः पुंसः क्वचित्क्वचिदिन्द्रादिपदे कामाभावादिन्द्रादिसमानसुखानुभवोऽस्तीति व्याख्यानेऽनुभवविरोधः स्यात् । राज्यमकामयमानस्य राजसमानसुखानुभूतेरनुभवबाधितत्वस्य स्पष्टत्वात् । वैराग्यप्रशंसातो न तत्त्वं मार्गणीयमिति चेन्न । निरवधिकानन्दस्वरूपोऽयमात्मा कामाद्युपद्रवावरणात्तु तथा न भासते । अतो यावद्यावत्कामक्षयस्तावत्तावदानन्दोत्कर्षो दृश्यत इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थमस्य प्रकरणस्यावतारितत्वात् । आनन्दोत्कर्षेऽत्र तात्पर्यं शतगुणत्वे तु

न निर्भरः कार्य इति चेन्न । देवपदाकामादिन्द्रपदाकामस्यानन्दविशेषादर्शनादिति । तर्हि कः श्रुत्यर्थ इत्यत आह ॥ **तस्मादिति ।** अर्थान्तरप्रतीतेर्निरस्तत्वात् । अमुक्तमनुष्यादिसुखसम्बन्धितारतम्यं ते ये शतमित्यादिवाक्यैः पृथक् पृथगुक्त्वा यश्चेति श्रोत्रियस्य चेति च वाक्येन मुक्तानां मनुष्यगन्धर्वादीनां सुखे तारतम्यं श्रुतिरतिदेशेनाहेति व्याख्यानमेव पेशलम् । नन्वेवं सति वाक्यभेदो दोषः स्यात् । नैवम् । ज्ञापकसद्भावादित्याह ॥ तच्चेति । यश्चेति वाक्यस्य प्रकृतादन्यो विषय इत्येतच्च चशब्देनैव गम्यते । किमुतैकवाक्यतायाममुक्तानुपपत्त्येत्येवार्थः । चशब्दो ह्ययं समुच्चयस्य द्योतकः प्रतीयते । देवदत्तो धनिको यज्ञदत्तश्चेति यथा । न चैकविषयतायामेवं युज्यते । न हि भवति वसिष्ठो ब्रह्मिष्ठोऽरुन्धतीपतिश्च तथेति प्रयोगः । विशेषणसमुच्चये चशब्दः किन्न स्यादिति चेन्न । मुख्यार्थे बाधकाभावेन त्यागायोगात् । वचनव्यत्ययश्चैकवाक्यतायां स्फुट एव । तथात्वे खलु (ते) ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः । स एक आजान (ज) देवानामानन्दो ये श्रोत्रिया अवृजिना अकामहताश्चेति स्यात् । तथा ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियाणामकामहतानामिति भवेत् । नन्वेवं तर्हि कथं बृहदारण्यकवाक्यं भाष्ये मुक्तमात्रविषयं व्याख्यातम् । यश्चेति विशेषणसमुच्चयपरमुक्तम् । अयमभिप्रायो भाष्यकारस्य । सर्वथा वाक्यद्वयमेवेदं भिन्नविषयम् । एकवाक्यताश्रद्धायामपि मुक्तमात्रविषयमस्तु । तत्रानुपपत्तीनामल्पत्वात् । नामुक्तमात्रविषयम् अनुपपत्तिबाहुल्यादिति । मानुषादिहिरण्यगर्भान्तानाममुक्तानां मुक्तानां चोत्तरोत्तरं शतगुणानन्दत्वं श्रुतिद्वयमाहेत्ययुक्तम् । मानुषानन्दनिर्देशे मुक्तज्ञापकाभावात् । न हि तत्राकामहतत्वादिकमन्यद्वा किमपि श्रूयते इत्याशङ्कां निराकुर्वञ्छ्रुत्यर्थं विवृणोति ॥ राद्ध इत्यादिनाऽभिवीक्षित इत्यन्तेन । तत्र तावद् बृहदारण्यके मनुष्यमुक्तस्य ज्ञापकं दर्शयति ॥ राद्ध इति । स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवतीत्युपक्रमवाक्ये राद्ध इति पदेन मुक्त एव गृह्यते नामुक्तः । कया वृत्त्याऽभिधयैव । न तूपचर्यते । येन मुख्यार्थानुपपत्त्यादिकं व्युत्पादनीयं स्यात् । कथं संसिद्ध इति । एतदुक्तं भवति । राध साध संसिद्धाविति पठ्यते । राधधातोश्च गत्यर्थाकर्मकाश्लिषशी-

ङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चेत्यकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः । ततो राद्धः संसिद्ध इत्युक्तं भवति । संसिद्धिश्च मुक्तिरेव । नित्यत्वेन दुःखासम्भिन्नत्वेन च समीचीनसिद्धित्वान्नेतरा । अनित्यत्वेन दुःखसम्भिन्नत्वेन चासमीचीनत्वात् । न च मुख्ये सम्भवत्यमुख्यार्थोऽङ्गीकर्तुं शक्यत इति । एवं समृद्धशब्दोऽपि मुक्तस्यैव वाचकः । मुक्तिं विना सम्यग्वृद्धेरभावात् । अन्येषामाधिपतिरित्यादिकं तु मुक्तामुक्तसाधारणम् । यथा च मुक्ते सम्भवति तथोक्तं भाष्ये । इदानीं तैत्तिरीयश्रुतौ मुक्तमनुष्यज्ञापकं दर्शयन्युवा स्यादित्यादीनि पदानि व्याचष्टे ॥ साधुनेति । निर्दोषो हि साधुरित्युच्यते । न च विष्णोरितरो निर्दोषोऽस्ति । अतः साधुना विष्णुनेत्युक्तम् । तृतीयान्ते साधुशब्द उपपदे यु मिश्रण इत्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्वनिप्प्रत्यये कृते साधुयुवेति भवति । यद्वा युजिर्योग इत्यस्येदं रूपम् । दृशिग्रहणसामर्थ्याद्धातोरन्तलोपः । तथा च भगवत्सामीप्यलक्षणमोक्षवानित्युक्तं भवति । युवशब्दादप्यतिशयेन साधुयुवशब्दो मुक्तस्य ज्ञापक इति क्रममतिलङ्घ्यादौ व्याख्यातः । यद्यपि युवशब्दो यौवननिमित्तस्तथाऽपि मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति नित्ययौवनमङ्गीकार्यम् । तच्चैतस्य मनुष्यस्य मुक्तस्यैव युज्यते । न संसारिण इति हेतोर्युवा च स मुक्त एव । आध्यायकशब्दो यद्यप्याङधिपूर्वादिङध्ययन इत्यस्मात् ण्वुलि प्रत्यये सति निष्पन्नः सम्यगध्ययनस्य कर्तारमाह । तथाऽप्यत्र पुरुषार्थप्रसङ्गादध्ययनस्यापुरुषार्थत्वादध्ययनफलप्राप्तेर्लक्षको वर्णनीयः । अध्ययनस्य फलं च तेन मुक्तेनैवाप्तम् । मुक्तेरेव तत्फलत्वात् । तेन कारणेन मुक्त एवाध्यायक ईरितः । आ सम्यक् समन्ताच्च शमस्येत्याशः । अतिशयेनाश आशिष्ठः । सम्यक्त्वादि च ह्रासाभावादिकमेव । ततो निर्ह्रासस्य योग्यतानुसारेण पूर्णस्यानन्दस्य सम्प्राप्त्या कारणेन मुक्त एवाशिष्ठ इति च गीयते । अविकारो हि दृढो नाम । अतिशयेन दृढो दृढिष्ठः । छान्दसत्वाद्र ऋतो हलादेर्लघोरित्येतन्न भवति । मुक्त एव स्थितस्यानन्यथाप्राप्तेरातिशयेन निर्विकारत्वाद्दृढिष्ठ इति चोदितः । बलमस्यास्तीति बली । अतिशयेन बली बलिष्ठः । अतिशयश्च स्वाभाविकत्वम् । स्वभावेन बलिष्ठश्च केवलं मुक्तो भवति । नामुक्तः । अतो बलिष्ठ इति स एवोच्यत इति । ननु मुक्तस्य तस्येयं

पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यादिति वित्तपरिपूर्णपृथिवीपतित्वमुच्यमानं कथं युज्यत इत्यत आह ॥ तस्येति । पूर्वभावोऽमुक्तत्वं मुक्तामुक्तमनुष्ययोर्विवक्षया हि युवा स्यादित्यादिकमारब्धम् । तत्र युवा स्यादित्यादिना मुक्तं प्रतिपाद्यामुक्तविवक्षया तस्येत्यादिवाक्यं प्रवृत्तमित्यर्थः । अनेनैव न्यायेनान्येषामधिपतिरित्यादिकममुक्तविषयं प्रतिपत्तव्यम् । नन्वेवं युवा स्यादित्यादेर्मुक्तामुक्तविषयताऽङ्गीकृतावेकविषयताप्रतीतिविरोध इत्याशङ्कानिरासायामुक्तेति वक्तव्ये पूर्वभावेत्युक्तम् । एक एव चेतनो युवादिशब्दैः प्रतिपाद्यते । तस्य चावस्थाभेदेन विशेषणानि व्यवस्थाप्यन्ते । तस्मादेकविषयताप्रतिभासो नानुपपन्न इति । एवं वाजसनेयश्रुतौ स यो ह वै मनुष्याणामित्यादेः सम्पन्नतम इत्यन्तस्य तैत्तिरीयश्रुतौ च युवा स्यादित्यादेः पूर्णा स्यादित्यन्तस्य मुक्तामुक्तपरत्ववर्णनेन स मनुष्याणां परम आनन्दोऽथ (ते) ये शतं मनुष्याणामानन्दा इत्येतत्स एको मानुष आनन्दस्ते ये शतं मानुषा आनन्दा इत्येतच्च मुक्तामुक्तविषयमिति सिद्धे तैत्तिरीयश्रुतिगतं स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येत्येतावद्व्याचष्टे ॥ स एक इतीति । संसारगतं सुखमुक्त्वेति संसारिमनुष्यसुखाच्छतगुणं संसारिणो मनुष्यगन्धर्वस्य सुखमुक्त्वेत्यर्थः । मुक्ताच्छतगुणात्मतामिति मुक्तमनुष्यस्य सुखान्मुक्तमनुष्यगन्धर्वस्य शतगुणसुखात्मतां वदतीत्यर्थः । श्रुतिरिति शेषः । स एक इति वाक्येन श्रोत्रियस्येति वाक्येन । अनेनैव न्यायेन ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दा इत्यादिकं व्याख्येयमित्याशयवानाह ॥ संसारगादिति । संसारिमनुष्यगन्धर्वादिसुखादित्यर्थः । संसारगतस्य देवगन्धर्वादेः शताधिकं शतगुणाधिकं सुखमुक्त्वेति वर्तते । मुक्तान्मुक्तस्येति मुक्तमनुष्यगन्धर्वादिसुखाच्छतगुणं मुक्तदेवगन्धर्वादेः सुखं वदतीत्यर्थः । अनेन ते ये शतमित्युभयमेकोक्त्या परामृश्य स एक इति श्रोत्रियस्येति च यथायोग्यं पृथक् शतगुणानन्दत्वमुच्यत इत्युक्तं भवति । अनयैव रीत्या स एकः पितॄणामित्यादि वाजसनेयश्रुतिवाक्यमपि व्याख्येयम् । उपक्रमे मुक्तश्रवणादाजान (ज) देवादौ यश्च श्रोत्रिय इत्यादिना तच्छ्रवणान्मध्येऽपि यश्च श्रोत्रिय इत्यनुवर्तनीयम् । श्रुतिद्वयविसंवादस्तु भगवत्पादैरन्यत्र परिहृत इति । श्रुतिद्वयव्याख्यानमुपसंहरति ॥ युक्तं स्यादिति ।

श्रुत्युक्तमभिवीक्षतोऽभिवीक्षमाणस्य सम्यग्विचारयतो मतेनैतदेव व्याख्यानं युक्तं स्यात् । अथवाऽभिवीक्षोऽभिवीक्षणं सम्यग्विचारस्तस्मादिदमेव श्रुत्युक्तं युक्तं स्यादिति । एवं श्रुत्या मुक्तौ तारतम्यमुपपाद्य युक्त्याऽप्युपपादयति ॥ **युक्तं चेति** । सुरादिषु मानुषादिभ्यः साध्याधिक्यं मुक्तिगतफलाधिक्यं साधनाधिक्याद्धेतोर्युक्तमनुमितं चेत्यर्थः । देवादयो मानुषादिभ्योऽधिकमौक्तफलभाजस्तदपेक्षयाऽधिकतत्साधनवत्त्वादित्युक्तं भवति ।

टि०——अन्येषामधिपतिरित्यादिकमित्यादिपदेन सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः सम्पन्नतम इति वाक्यशेषपरिग्रहः । नन्वन्येषामधिपतिरित्यस्य न मुक्तामुक्तसाधारणत्वं सम्भवति । मुक्तस्यामुक्ताधिपतित्वासम्भवेनामुक्तमात्रविषयताया अवश्याश्रयणीयत्वादित्यत आह ॥ **यथा चेति** ॥ **तथोक्तं भाष्य इति** । स्वराष्ट्रे ज्ञानोपदेष्टृत्वान्मुक्तावप्यपि तेषामधिपतिरित्यादिना मुक्तस्यान्याधिपतित्वं बृहद्भाष्ये उक्तमित्यर्थः । आतो मनिन् क्वनिप् वनिपश्चेति आकारान्तेभ्यो धातुभ्य एव क्वनिबादीनां विधानादनकारान्ततया यु मिश्रणे इत्येतस्मात्तेन क्वनिबनुपपत्तावप्यनकारान्तेभ्यो धातुभ्यस्तद्विधायकेनान्येभ्योऽपि दृश्यन्त इत्यनेनात्र क्वनिप्प्रत्यय इत्याह ॥ **तृतीयान्त इति** । सुप्युपपदेऽनकारान्तेभ्योऽपि धातुभ्यो मनिन् क्वनिप् वनिप् विच्च इत्येते प्रत्यया भवन्तीत्युदाहृतसूत्रार्थः । अत्र क्वनिपः कित्त्वाद्गुणाभावः । न च ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुग्विधानादत्र तुक्प्रसङ्गः । दृश्यन्त इति दृशिग्रहणसामर्थ्यात्तदभावोपपत्तेरित्याशयात् । अत एव वक्ष्यति दृशिग्रहणसामर्थ्यादितीति द्रष्टव्यम् । यद्वैतदस्वरसादाह ॥ **यद्वेति** ॥ **दृशिग्रहणसामर्थ्यादिति** । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसारार्थमिति वृत्तिकृता तत्सामर्थ्याश्रयणादिति भावः ॥ **अन्तलोप इति** । जकारलोप इत्यर्थः ॥ **युवशब्दादप्यतिशयेनेति** । युवशब्दस्य मुक्तज्ञापकत्वेऽपि यद्यपीत्यादिवक्ष्यमाणन्यायापेक्षयैव तद्गमकत्वं साधुयुवशब्दस्य च तदनपेक्षेति भावेनेयमतिशयोक्तिः । केचित्तु यद्यपि यु मिश्रण इति वा युजिर् योग इति वा धातोः क्वनिपि दृशिग्रहणसामर्थ्यादेव तुगभावधात्वन्तलोपयोर्युवन्निति प्रातिपदिकनिष्पत्तिः सम्भवति । न च निरुपपदात्क्वनिप्प्रत्ययायोगः । धीवा पीवेत्यादाविव निरुपपदादपि तत्सम्भवात् । अत एवोक्तं वृत्तिकृताऽपिः सर्वविधिचारार्थः । तेन निरुपपदादपि भवतीति । तथा च सामीप्यलक्षणमोक्षवानित्यर्थलाभाद्युवशब्दस्यापि मुक्तत्वज्ञापकत्वादतिशयोक्तिरनुपपन्नेवाभाति । तथाऽप्युक्तरीत्या सामीप्यवत्त्वमात्रस्यैव तेन लाभात्साधुयुवशब्दादिव भगवत्सामीप्यालाभात्तदभिप्रायेणेयमतिशयोक्तिः । अत एव भगवत्सामीप्यलक्षणेति पूर्वत्र भगवत्पदप्रयोगः कृत इत्यभिप्राय इत्याहुः ॥ **क्रममतिलङ्घ्येति** । युवा स्यात्साधुयुवाध्यायक इति श्रौतक्रममतिलङ्घ्येत्यर्थः ॥ **यौवननिमित्त इति** । तथा च भाष्ये नित्यत्वाभिधानमनर्थकमिति भावः ॥ **ण्वुलीति** । ण्वुल्तृचाविति कर्तरि ण्वुलि वृद्ध्याऽऽयादेशाकादेशसवर्णदीर्घयणादेशेषु सत्स्वाध्यायकशब्दनिष्पत्तिरिति भावः ॥ **अपुरुषार्थत्वादिति** । सुखदुःखाभावेतरत्वेन स्वतः पुरुषार्थत्वाभावादित्यर्थः ॥ **अतिशयेनेति** । अतिशायने तमबिष्ठनावित्यतिशायनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे इष्ठन्प्रत्ययविधानादाशशब्दादिष्ठन्प्रत्यये तस्मिन्परतष्टेरिति टिलोपविधानादाशशब्दान्ताकारलोपे आशिष्ठेति रूपनिष्पत्तिरिति भावः ॥ **दृढो नामेति** । यद्यपि दृढः स्थूलबलयोरित्यनेन स्थूले बलवति चार्थे दृंहेः क्तप्रत्यये इडभावस्य हकारनकारयोर्लोपस्य परस्य ढत्वस्य च निपातनेन दृढशब्दो निष्पादितः स्थूलं बलवन्तं चाह न तु निर्विकारम् । तथाऽपि तत्र प्रयोगप्रत्ययप्राचुर्याद्रूढ्या स निर्विकारपर इत्याशयेनेयमुक्तिरिति द्रष्टव्यम् । नन्वतिशयार्थे दृढशब्दादिष्ठन्प्रत्यये सति तस्मिन्परतो र ऋतो हलादेर्लघोरिति हलादेरङ्गस्य लघो ऋकारस्य रेफादेशविधानात्प्रथिष्ठः प्रथिमेत्यादाविव द्रढिष्ठ इति ऋकारस्य रेफादेशेन भवितव्यम् । अत एवोक्तं वृत्तिकृता । पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च । परिपूर्णं दृढं चैव षडेवात्र विधौ स्मरेदिति । कथं दृढिष्ठ इति रूपनिष्पत्तिरित्यत आह ॥ **छान्दसत्वादिति** ॥ **बलमस्यास्तीत्यादि** । अस्यास्तीत्यर्थेऽत इनिठनाविति इनिप्रत्यय इति भावः । बलिष्ठशब्दनिष्पत्तिस्त्वाशिष्ठशब्दनिष्पत्तिवद्द्रष्टव्या ॥ **अनेनैव न्यायेनेति** । तस्येयं पृथिवीत्यादितैत्तिरीयवाक्यस्य मुक्तपरत्वोपपादकन्यायेनेत्यर्थः । स एक इत्यस्य वा श्रोत्रियस्य चेत्यस्य वा तत्तदर्थमात्रप्रतिपादकत्वेनोभयप्रतिपादकत्वाभावादुक्त्वा वदतीति क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तिः । समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति समानकर्तृक एव क्त्वाप्रत्ययविधानात्प्रकृते च तदभावादियंतः स एक इत्यस्य श्रोत्रियस्य चेत्यस्य वाऽत्र न कर्तृत्वं किन्तु श्रुतिवाक्यस्यैव । तथा च श्रुतिवाक्यमेवेत्युक्त्वा वदतीति समानकर्तृकत्वाद्युक्तस्तदर्थकः क्त्वाप्रत्ययः । न चैवं स एक इत्यादेर्वैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम् । श्रुतिरेव स एक इत्यंशेनार्थविशेषमुक्त्वा श्रोत्रियस्येत्यंशान्तरेणार्थान्तरं वदतीत्यर्थलाभाय तस्यावश्यकत्वादिति भावेनापेक्षितं शेषं पूरयति ॥ **श्रुतिरिति शेष इति** ॥

उपक्रमे मुक्तश्रवणादिति । राद्धः समृद्ध इत्यादिनेति शेषः ॥ **मध्येऽपीति** । गन्धर्वादावपीत्यर्थः । ननु ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दस्ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः स एको देवगन्धर्वाणामानदस्ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्द इति तैत्तिरीयश्रुतौ मनुष्यपदवाच्यचक्रवर्तिभ्यो मनुष्यगन्धर्वाणां तेभ्यो देवगन्धर्वाणां तेभ्यः पितॄणां शतगुणानन्दत्वमुक्तम् । बृहदारण्यकश्रुतौ त्वथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितॄणां जितलोकानामानन्द इति चक्रवर्तिभ्य एव पितॄणां शतगुणानन्दत्वमुच्यते। अतः श्रुत्योर्विसंवाद इत्यत आह ॥ **श्रुतिद्वयविसंवादस्त्विति**। अन्यत्र बृहद्भाष्ये । न च तैत्तिरीयश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य शतशब्दस्यायुतदशलक्षादावपि समत्वादतश्चक्रवर्तिभ्यो मनुष्यगन्धर्वाः शताधिका देवगन्धर्वा अयुताधिकाः पितरो दशलक्षाधिका इत्यादिना श्रुतिद्वयविरोधः परिहृत इत्यर्थः । अयं भावः । यत्र चक्रवर्तिभ्यो मनुष्यगन्धर्वाणां शतगुणानन्दत्वमुच्यते तत्रैव शतशब्दस्य शतपरत्वं यत्र च चक्रवर्त्यपेक्षया देवगन्धर्वाणां शतगुणानन्दत्वमुच्यते तत्र शतशब्दस्यायुतपरत्वं बृहच्छ्रुतौ च दशलक्षार्थत्वमिति न श्रुतिद्वयविसंवाद इति । ननु तैत्तिरीयश्रुतौ पितॄणां गन्धर्वापेक्षयाऽऽधिक्यमुक्तं बृहच्छ्रुतौ च पित्रपेक्षया गन्धर्वाणामित्यतो विरोध इत्यतो वाऽऽह ॥ **श्रुतिद्वयेति** । तुम्बुरप्रमुखानां गन्धर्वाणामाजानदेवतासमानत्वेऽपि पितृभ्यस्तेषामाधिक्योपपत्तेः । तदुक्तम् । उत्तमगन्धर्वापेक्षया पितृभ्यो गन्धर्वाणामाधिक्यं च युज्यत इत्यतो न तदंशेऽपि विरोध इति भावः । ननु तथाऽपि बृहच्छ्रुतावाजानदेवानां कर्मदेवोत्तमत्वस्य तैत्तिरीयश्रुतौ तदवरत्वस्योक्तेर्विरोध इत्यत्राप्येतदेवोत्तरम् ॥ **श्रुतिद्वयेति** । बृहच्छ्रुत्युक्तानां जातेभ्योऽवराणामजानदेवानामिन्द्रादीनां कर्मदेवोत्तमत्वेऽपि तैत्तिरीयश्रुत्युक्तानामाजानदेवेभ्य इन्द्रादिभ्यो जातानामनाख्यातानां कर्मदेवावरत्वोक्तेरविसंवादः । तदुक्तं बृहद्भाष्ये । अजानदेवेभ्यो जाता आजानजा इत्यतस्तत्राप्यविरोध इति । ननु यत्र वाक्ये आजानजा इत्येव कर्मदेवानामुपरि पाठस्तद्वाक्यस्य तैत्तिरीयश्रुतिविरोधः स्यादेव । तत्राजानजानां कर्मदेवावरत्वोक्तत्वादित्यत आह ॥ **श्रुतीति** । स्यादयं विरोधो यदि तैत्तिरीयश्रुतावाजानजशब्दोक्ता इन्द्रादिदेवेभ्यो जाता अनाख्याता देवता एवोच्येरन् । न चैवं किन्नामाजानेभ्यो जातेभ्यो वरेभ्यो ब्रह्मादिभ्यो जाता इन्द्राद्या एवाजानजशब्देनोच्यन्ते । तेषां च कर्मदेवोत्तमत्वं सम्भवतीत्यविरोधः । तदुक्तं बृहद्भाष्ये । यत्राजानजा इत्येवोपरि पाठस्तत्राजानेभ्यो

ब्रह्मादिभ्यो जाता इति भवतीति । ननु तैत्तिरीयश्रुतौ देवेभ्य इन्द्रस्येन्द्राद्बृहस्पतेस्तस्माच्च प्रजापतेः शतगुणानन्दत्वमुक्तम् । बृहच्छ्रुतिवाक्ये आजानशब्दवाच्येभ्यो देवेभ्य एव प्रजापतेः शतानन्दत्वमतो विरोध इत्यत्राप्येतदेवोत्तरम् ॥ श्रुतिद्वयेति । तैत्तिरीयवाक्यस्य विशेषवचनाद्बृहच्छ्रुतिवाक्यस्य सामान्यवचनत्वात्तैत्तिरीयवाक्योक्तविशेषस्य बृहच्छ्रुतावङ्गीकार्यत्वादविरोधसम्भवाददोषः । तदुक्तं बृहद्भाष्ये । इन्द्रबृहस्पत्यादीनां विशेषस्तु विशेषवचनत्वादत्राप्यङ्गीकर्तव्य इति । अत्र पक्षेमतेनेरयादिशेषः पूरणीयो भवतीत्यरुचिं मनसि निधाय पक्षान्तरमाह ॥ अथवेति ।

अ०--नाधिक्यं यदि साध्ये स्यात्प्रयत्नः साधने कुतः ॥ यत्नश्च दृश्यते तेषां महानेव महात्मनाम् ॥ यत्र साधनबाहुल्यं साध्यबाहुल्यमत्र च ॥ दृष्टं नियमतो नो चेन्न यत्नं कुर्युरञ्जसा ॥ कृच्छ्रेण साधनादेव न मुक्तवदुदीर्यते ॥ दशकल्पं तपश्चीर्णं रुद्रेण लवणार्णवे ॥ त्यक्त्वा सुखानि सर्वाणि क्लिष्टेन लवणाम्भसा ॥ शक्रेण वर्षकोटीश्च धूमः पीतोऽतिदुःखतः ॥ वर्षायुतं च सूर्येण तपोऽर्वाक्शिरसा कृतम् ॥ सुदुःखेन सुखं त्यक्त्वा धर्मेणाकाशशायिना ॥ पीता मरीचयो वर्षसाहस्रमतिसादरम् ॥ अतिकृच्छ्रेण कुर्वन्ति यत्नं ब्रह्मविदोऽपि च ॥ इत्येतदखिलं मोक्षविशेषाभावतः कथम् ॥ दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ॥ इति मोक्षविशेषश्च स्वयं भगवतोदितः ॥ तमेव यूयं भजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचःकायगुणैः स्वकर्मभिः । अमायिनः कामदुघाङ्घ्रिपङ्कजं यथाधिकारावसितार्थसिद्धये ॥ अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः ॥ आदघ्नास उपकक्षास उत्वे ह्रदा इव स्नात्वा उत्वे ददृश्रे ॥ इत्यादीनि च वाक्यानि तारतम्यं विमुक्तिगम् ॥ व्यक्तं वदन्ति तत्केन साम्यं मुक्तेषु गम्यते ॥ दुःखाद्यभावसाम्यं च साम्यवाक्यार्थ ईर्यते ॥

सु०--विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकोऽयं हेतुरित्यत आह ॥ नाधिक्यमिति । सुरादिष्विति वर्तते । मानुषादिभ्य इति च । साधने साधनाधिक्ये । यदि देवादयो मानुषादिभ्योऽधिकमौक्तफलभाजो न स्युस्तदा तदधिकतत्साधनार्थप्रयत्नवन्तो न स्युः । अनधिकफलाय चाधिकं प्रयत्नमातिष्ठमाना न प्रेक्षावन्तो भवेयुरिति विपक्षे बाधकान्नाप्रयोजको हेतुः । प्रमाणाभावात्स्वरूपासिद्धोऽस्त्वित्यत आह ॥ यत्नश्चेति । महात्मनां महाफलभाक्त्वेनानुमेयानां तेषां देवादीनां मानुषादिभ्यो महान्यत्नोऽधिकमोक्षसा-

धनानुष्ठानं च दृश्यत एव प्रमाणैः । तान्यपि वक्ष्याम इति भावः । व्याप्तिमुपपादयति ॥ यत्रेति । यत्र पुरुषे यदपेक्षया साधनाधिक्यमस्त्यत्र तदपेक्षया साध्याधिक्यं च नियमेन दृष्टम् । कर्षकवणिग्राजपुरुषादिषु लोके वेदे चाग्न्याहितादिषु यो यदधिकसाधनवानसौ तदधिकसाध्यवानिति नियमेन तत्तत्प्रमाणैरुपलब्धमेवेत्यर्थः । यस्त्वग्न्याधानादिफलानां तारतम्यमजानानः कृष्यादिफले च धान्यादौ तारतम्यं कारणान्तरायत्तं न कृष्यादिसाधनतारतम्याधीनमिति मन्यमानो दृष्टान्तेष्वपि विप्रतिपद्यते तं प्रत्याह ॥ नो चेदिति । यदि लोके वेदे च साधनाधिक्यात्साध्याधिक्यं नो भवेत् । तदा केऽप्यञ्जसा यत्नं साधनातिशयानुष्ठानं न कुर्युः किन्तु सममेव कुर्युः । इतरथा प्रेक्षावन्तो न भवेयुः । न ह्यग्न्याधानेन यावान्स्वर्गोऽश्वमेधेनापि तावत एव लाभेऽश्वमेधे कश्चित्प्रवर्तेत । प्रवर्तमानो वाऽबुद्धिवान्भवेत् । द्रो(णावा)णवापमात्रकर्षणेन यावान्धान्यलाभस्तावत एव खा(र्यावा)रीवापकर्षणेन भावे न कश्चित्तत्र प्रवर्तेत । तथात्वे च मन्दः स्यात् । दृष्टं वृष्ट्यादिकमदृष्टं धर्मादिकं च साधनान्तर्भूतमेवेति न व्यभिचारः शङ्कनीयः । एवं मानुषादयो देवादिभ्योऽल्पमुक्तिफलभाजस्तदपेक्षयाऽल्पसाधनवत्त्वाद्यो यदपेक्षयाऽल्पसाधनवान्स ततोऽल्पफलवान्दृष्टः । यथा सम्मतः । देवादयो मानुषान्ता मुक्तौ फलतारतम्यवन्तः साधनतारतम्योपेतत्वाद्ये यत्साधनतारतम्यवन्तस्ते तत्साध्यतारतम्यवन्तो यथा सम्मताः । ब्रह्मादिमानुषान्तैरनुष्ठितानि मोक्षसाधनानि तारतम्यवत्फलवन्ति तारतम्यवत्त्वात्सम्मतवत् । ब्रह्मादीनां मानुषान्तानां मोक्षफलानि तारतम्यवन्ति तारतम्यवत्साधनसाध्यत्वात्सम्मतवदित्यनुमानान्यप्यत्र द्रष्टव्यानि । अनुकूलतर्कादिकं च पूर्ववदूहनीयमिति । स्यादेतत् । मुक्ता अप्युपासनं कर्म चानुतिष्ठन्तीति गुणोपसंहारपादे समर्थितम् । न चैकप्रकारमेव तेषामनुष्ठानमिति नियामकमस्ति । तथा च तेषामुपासनादितारतम्ये सत्यपि तत्प्रयुक्तफलतारतम्याभावादयुक्तान्येव सतर्काण्यनुमानानि ।
मुक्तैरनुष्ठितं साधनमेव न भवति । साध्याभावादिति चेत् । अमुक्तै (मुमुक्षुभि)रनुष्ठितस्याप्याधिकस्य तथात्वोपपत्तेः । अनुष्ठानं च मुक्तवल्लीलात्मकं भविष्यतीत्यत आह ॥ कृच्छ्रेणेति । मुमुक्षुभिः कृच्छ्रेणैव साधनानां साधनादनुष्ठानात्कारणान्मुक्तवन्मुक्तानामिव

लीलयाऽनुष्ठानं न भवति । अनेन विशेषणप्रक्षेपादनैकान्त्यादि परिहृतम् । मुक्तानां कृच्छ्राभावाल्लीलावैलक्षण्यदर्शनादन्यथासिद्धिरप्यपास्ता । न हि कृच्छ्रवती लीला भवतीत्युक्तं भवति । कृच्छ्रेण मुमुक्षूणां साधनानुष्ठाने किं प्रमाणमित्यत आह ॥ उदीर्यत इति । एतदागमेनोदीर्यत इत्यर्थः । तदागमं पठति ॥ दशकल्पमिति । कल्पो ब्रह्मणो दिवसः । पात्रादित्वान्नपुंसकत्वम् । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया । यद्वा दशकल्पमिति बहुव्रीहिः। तपसो विशेषणम् । सहस्रं परिमाणमस्येति साहस्रः सङ्घः । तदस्य परिमाणमित्यर्थे शतमानविंशतिकसहस्रवसनादणित्यणो विधानात् । अन्येऽप्यतिकृच्छ्रेण यत्नं कुर्वन्ति । किमैहिकफलार्थं नेत्युच्यते ब्रह्मविदोऽपीति । विषयवैराग्यमनेनोपलक्ष्यते । ब्रह्मज्ञानोत्तरसाधनानुष्ठानेन मोक्षतारतम्यस्योपरि साधयिष्यमाणत्वादत्र सामान्यमात्रं विवक्षितम् । इतिशब्दो वाक्यसमाप्तौ । अनुमानमुपसंहरति ॥ एतदिति । एतदखिलं कृच्छ्रेण साधनानुष्ठानम् । विशेषो वैचित्र्यम् । सप्तम्यर्थे तासिः । कथं युज्यते । ततोऽनेन मोक्षविशेषः सिद्ध इति शेषः । स्यादेतत् । मुक्तौ तारतम्यानुमानं कालात्ययापदिष्टम् । परमं साम्यमुपैतीत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वादिति । मैवम् । श्रुतेः श्रुतिस्मृतिबाधितत्वेन बाधकत्वासम्भवादित्याशयवान्मोक्षतारतम्यवादिनीः श्रुतिस्मृतीस्तावत्पठति ॥ दैवीति । सम्पद्योग्यता । विमोक्षो विशिष्टमोक्षः । निबन्धो नीचस्थानेऽन्धे तमसि बन्धः । तादर्थ्ये चतुर्थी । चशब्द एवार्थे । भगवता स्वयमेवोक्त इति सम्बध्यते । अन्यथा वीत्युपसर्गस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तमेवेति मुनीन्प्रति पृथग्वाक्यम् । तं विष्णुमेव । आत्मवृत्तिभिरित्यस्यैव विवरणं मनोवचःकायकार्यैः स्वकर्मभिरिति । अमायिनश्छद्मरहिता निष्कामाः । यथाधिकारं योग्यतानुसारेणावासितस्य निश्चितार्थस्य मोक्षस्य सिद्ध्य इति मोक्षतारतम्योक्तिः । अमायिन इत्युक्तत्वादर्थशब्देन मोक्षस्यैवोक्तेः । अक्षण्वन्तोऽक्षिमन्तः । अनो नुडिति नुट् । कर्णवन्तः प्राप्तसमस्तेन्द्रियफलाः परस्परं । सखायो मुक्ता मनोजवेषु मनोजवः प्रज्ञातिशयो बहुवचनमाद्यर्थे । ज्ञानादिगुणेष्वसमास्तारतम्योपेता बभूवुः । भगवत्सामीप्ये च तारतम्यमुच्यते । तेषु केचिदादघ्नास आस्यशब्दस्याऽभावः । आस्यं परिमाणमस्येत्यादघ्नममृतं तदेतेषामास्ति स्थानमित्यर्शआदिभ्योऽच् । आस्यपरि-

माणे सुधानिधौ विहरन्त इति दूरत्वमुच्यते । यद्वा तरतमशब्द इव दघ्नशब्दोऽप्रत्ययोऽप्यस्ति । ततश्च सम्यग्दघ्ना मग्ना इत्यर्थः । त्वे केचिदुपगताः कक्षं वनमुपकक्षाः । उशब्द एवार्थः । श्वेतद्वीपगतवनक्रीडारता एवेति मध्यत्वमुच्यते । आज्जसेरसुगित्यसुक् । त्वे एव स्नात्वाः स्नातव्याः । कृत्यार्थे तवैकेन् केन्यत्वन इति त्वन् । ह्रदा इव गम्भीराः परमेश्वरं ददृशे ददृशुः । इरयोरे । अनेनातिसामीप्यमुच्यते । श्रुत्वा विष्णुं कर्णफलमित्यादिस्मृत्याऽस्य मन्त्रस्यैवं व्याख्यातत्वान्नार्थान्तरं कल्पनीयम् । इत्यादीनि चेति चशब्देन प्रागुदाहृतकाण्वतैत्तिरीयश्रुतीः समुच्चिनोति । व्यक्तं निरवकाशम् । ततः किमित्यत आह ॥ तत्केनेति । तत्तस्मान्निरवकाशश्रुतिस्मृतिबाधितत्वात्केन न केनापि। यदुदाहृतं वाक्यं तन्न तत्परमिति भावः । तर्हि कस्तस्यार्थ इत्यत आह॥ दुःखादीति । चशब्दोऽवधारणे परमानन्दसाम्यसमुच्चये वा । यथोक्तम् । दुःखाभावः परानन्दो लिङ्गभेदः समा मता इति ।

टि०—नन्वत्र साधनाधिक्येन साध्याधिक्यं सुरादिषु साध्यते न तु मुक्तिगतफलाधिक्यम् । तत्कथमस्य ग्रन्थस्य युक्त्या मुक्तौ तारतम्योपपादकत्वं स्यात् ।।किञ्च न तावत्सुरादिषु साध्यसाधनयोः स्वगतसाध्यसाधनापेक्षयाऽऽधिक्यं वक्तुं युक्तम् । तस्य बाधितत्वात् । नाप्यधिकार्यन्तरगततदपेक्षया तस्यात्रानुपादानादित्यतोऽधिकार्यन्तरगतसाध्यसाधनापेक्षयैवाधिक्यं विवक्षितम् । स्पष्टत्वाच्च तदनुपादानं भाष्यकाराणां न दोषमावहति । साध्याधिक्यपदं च मुक्तिगतफलाधिक्यपरमिति युक्तमस्य युक्त्या मुक्तौ तारतम्योपपादकत्वमित्याशयेनापेक्षितं पूरयन्नेव युक्त्या मौक्ततारम्योपपादकतया वाक्यं योजयति ॥ सुरादिष्विति । यथास्थितमूलग्रन्थस्यैव प्रयोगप्रकारताभ्रान्तिनिरासायाभिमतमनुमानप्रयोगं दर्शयति ॥ देवादय इति ॥ तत्साधनेति । मौक्तफलसाधनेत्यर्थः ॥ इति चेति । वर्तत इति सम्बन्धः । अत्राप्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य परिहरति ॥ अनधिकेति ॥ आतिष्ठमाना इति । ननु तिष्ठतेः परस्मैपदित्वात्सोपसर्गस्यात्मनेपदत्वेऽपि समवप्रविभ्यः स्थ इति स्मरणात्समवाद्युपसर्गपूर्वकस्यैवात्मनेपदित्वेन सन्तिष्ठते प्रतिष्ठते इत्यादेरुपपत्तावपि आङ्पूर्वकस्य तदप्राप्तेरातिष्ठमाना इत्यात्मनेपदप्रयोगोऽनुपपन्न इति चेत् । आङः स्थः प्रतिज्ञाने इति तत्सूत्रीयवार्तिके आङ्पूर्वादपि तिष्ठतेरात्मनेपदविधानात्तदुपपत्तेः । तथा चातिष्ठमाना इत्यस्य करिष्याम इति प्रतिजानाना इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् ।

कुर्वाणाश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । महात्मनामित्येतत्प्रकृतानुपयोगपरिहाराय तदुपयुक्ततया व्याचष्टे ॥ **महात्मनामिति** । ननु तदीयस्य महतो यत्नस्यात्र प्रमाणदृश्यत्वमुच्यते न त्वधिकमोक्षसाधनानुष्ठानस्य तत्कथमनेन स्वरूपासिद्धिपरिहार इत्यतस्तत्तात्पर्यमाह ॥ **महान्यत्न इति** । प्रमाणैर्दृश्यत इत्युक्तम् । तत्र कानि तानि प्रमाणानीत्यत आह ॥ **तान्यपीति** ॥ **वक्ष्याम इति** । दशकल्पं तपश्चीर्णमित्यादिनेति शेषः । साधनाधिक्यसाध्याधिक्ययोस्तदुभयनिष्ठत्वेन पक्षीकृतसुराद्यनिष्ठत्वात्तदुक्तप्रयोगानानुगुण्यमित्यतोऽस्य तात्पर्यमाह ॥ **यो यदधिकेति** ॥ **कारणान्तरायत्तमिति** । वृष्ट्यादिरूपदृष्टधर्माधर्मादिरूपादृष्टकारणान्तरायत्तमित्यर्थः ॥ **इतरथेति** । अनधिकफलाधिकप्रयत्नानुष्ठान इत्यर्थः ॥ **द्रोणावापेति** । (धान्यपरिमाणविशेषः) । द्रोण आ सम्यक् उप्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या द्रोणावापशब्दः क्षेत्रपरः क्वचिद्द्रोणवापेत्यपि पाठः । तत्र द्रोण उप्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या स क्षेत्रपरः ॥ **खार्यावापेति** । खारी आ सम्यक् उप्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या स क्षेत्रपरः । ननु यत्र केनचिद्द्रोणावापमात्रकर्षणं कृतं वृष्ट्यादिरूपदृष्टवशेन धर्माधर्मादिरूपादृष्टकारणवशेन चाधिकं सस्याद्युत्पन्नं यत्र केनचित्खार्यावापकर्षणे कृतेऽप्यविशिष्टवृष्ट्यादिना धर्मादिवशेन चाल्पमेव सस्याद्युत्पद्यते । तत्र खार्यावापकर्षकस्य द्रोणावापकर्षकापेक्षयाऽधिकसाधनवत्त्वेऽपि तदपेक्षयाऽधिकसाध्यत्वाभावाद्व्यभिचार इत्यत आह ॥ **दृष्टं वृष्ट्यादीति** । अनुकूलतर्कादिकं चेत्यादिपदेन स्वरूपासिद्धिपरिहारसङ्ग्रहः ॥ **समर्थितमिति** । हानौ तूपायनशब्दशेषत्वादित्यादावुपासनस्य छन्दत उभयाविरोधादित्यादौ कर्मणश्च कर्तव्यत्वं समर्थितमित्यर्थः ॥ **तथात्वोपपत्तेरिति** । साध्याभावेन साधनत्वाभावोपपत्तेरित्यर्थः ॥ **मुक्तानामिवेति** । अनेन मुक्तवदिति षष्ठीसमर्था तत्र तस्येवेत्यनेन वतिरित्युक्तं भवति ॥ **विशेषणप्रक्षेपादिति** । साधने कृच्छ्रेणानुष्ठीयमानस्वरूपविशेषणप्रक्षेपादित्यर्थः । अनैकान्त्यादीत्यादिपदेनान्यथासिद्धिसङ्ग्रहः । कथं विशेषणप्रक्षेपेणानैकान्त्यपरिहार इत्यत आह ॥ **मुक्तानामिति** ॥ **अन्यथासिद्धिरपीति** । साध्याभावेऽप्यनुष्ठानस्य मुक्तवल्लीलयाऽन्यथासिद्धिरित्यर्थः । ननु माऽस्त्वनैकान्त्यमन्यथासिद्धिपरिहारस्तु कथमित्यत आह ॥ **लीलेति** । मूले कल्पशब्दो द्विपरार्धात्मकमहाकल्पार्थकश्चेद्रुद्रशब्दाद्यनुपपत्तिः । न हि दशसु महाकल्पेष्वयं रुद्रशब्दवाच्यः किन्त्वेकस्मिन्नेव ततः पूर्वं तूग्रतपःशब्दवाच्य एव । सुश्रावोग्रतपा नाम योग्यो रुद्रपदस्य इति य चतुर्थे वक्ष्यमाणत्वात् । महादेव परे जन्मंस्तव मुक्तिर्निरूप्यत

इति प्रमाणाच्च । अतः कल्पशब्दं दैनन्दिनकल्पपरत्वेन व्याख्याति ॥ **कल्पो ब्रह्मणो दिवस इति**। ननु दशानां कल्पानां समाहारो दशकल्पमित्यस्य सङ्ख्यापूर्वकत्वेन द्विगुत्वादकारान्तोत्तरपदद्विगुत्वेन स्त्रीलिङ्गत्वाद्द्विगोरिति ङीषि दशकल्पीति भवितव्यम्। दशकल्पमिति तु कथमित्यतः पात्राद्युत्तरपदकस्य द्विगोरकारान्तोत्तरपदस्यापि स्त्रीत्वाभावस्य पात्रादौ नेत्येतद्वार्तिकसिद्धत्वात्पात्रादेश्चाकृतिगणत्वेन कल्पशब्दस्यापि पात्रादित्वसम्भवान्न दोष इत्यभिप्रायेणाह ॥ **पात्रादित्वादिति**। तथा च पञ्चपात्रमित्यादाविवात्रापि ङीषोऽप्राप्तौ स नपुंसकमिति नपुंसकत्वमुपपन्नमिति भावः। ननु ब्रह्मणो दशादिवसात्मककालस्याधिकरणत्वादधिकरणे सप्तमीति सप्तम्या भवितव्यम् । दशकल्पमिति द्वितीया तु कथमित्यतो मासमधीतेत्यादौ त्रिंशदहोरात्रात्मककालस्याध्ययनेनात्यन्तसंयोगात्कालवृत्तेर्मासशब्दान्मासमिति द्वितीयावद्ब्रह्मणो दशादिवसात्मककालस्य तपश्चरणेनात्यन्तसंयोगसद्भावाद्युक्ता कालवृत्तेर्दशकल्पशब्दाद्दशकल्पमिति द्वितीयेत्येककालस्य गुणक्रियादिभिरत्यन्तसंयोगे सति कालवृत्तेः शब्दाद् द्वितीया भवतीत्येतद्विधायकलक्षणं पठन्नेव तामुपपादयति ॥ **कालाध्वनोरिति**। अन्तं विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः स चासौ संयोगश्चेत्यत्यन्तसंयोगो निरन्तरसन्निकर्ष इति यावत् । स च सामर्थ्यात्कालाध्वनोर्गुणादिभिरेव सम्भवति । ततश्चायं सूत्रार्थः । गुणक्रियादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे सति कालाध्ववृत्तिभ्यां शब्दाभ्यां द्वितीया स्यादिति । अस्मिन्पक्षे नपुंसकत्वद्वितीयोपपादनप्रयासो भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । ननु सहस्रशब्दात्तदस्य परिमाणमित्यर्थे प्राग्वतेष्ठञिति ठञि वर्षसाहस्रिकमिति भाव्यम् । सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति तस्मिन्नेवार्थे कनः ठञ्बाधकत्वात्तत्प्रसङ्गेन वर्षसहस्रकमिति भवितव्यम् । वर्षसाहस्रमिति तु कथमित्यतः शतमानेति तदस्य परिमाणमित्यर्थे प्राप्तठञ्कनोरपवादेनाण्विधानात्तस्मिन्सति वर्षसाहस्रमित्यस्योपपत्तेरित्याशयेनाह ॥ **तदस्येति** ॥ **परिमाणमित्यर्थ इति**। उपाधावित्यर्थः ॥ **अणित्यण इति** ।आणित्यतोऽनुवर्तमानस्याण इत्यर्थः ॥ **विधानादिति** । सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्विति सूत्रेण सङ्घेऽर्थे विधानादित्यर्थः । तथा च सहस्ररूपपरिमाणोपाधिके सङ्घरूपेऽर्थे सङ्ख्यावाचिनः सहस्रशब्दात्सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्वित्यनेनाण्प्रत्यये णित्वादादिवृद्धौ यस्येति चेत्यकारलोपे साहस्रशब्दनिष्पत्तिरित्युक्तं भवति । कथमनेनैहिकफलार्थत्वाभावसिद्धिरित्यत आह ॥ **विषयवैराग्यमिति** । विषयविरक्तानामैहिकफलाकाङ्क्षितुत्वं विप्रतिषिद्धमिति भावः ।

अपरोक्षज्ञानिनां तारतम्येन साध्यतारतम्यप्रतिपादकस्यास्य ग्रन्थस्य प्रतीतार्थे तात्पर्येऽनुपपत्तिं सूचयन्नेवान्यत्र तात्पर्यमाह ॥ **ब्रह्मज्ञानोत्तरेति** ॥ **उपरीति**। ज्ञानिनोऽपि यतो नित्यं कुर्वन्ति शुभमेव हि। तारतम्यं च मुक्तौ तु तेनैषाऽध्यवसीयतेत्यादिनेति शेषः ॥ **सामान्यमात्रमिति**। जिज्ञासुज्ञानिसाधारणं यद्विषयवैराग्यादिसाधनजातं तत्तारतम्यमेव मोक्षतारतम्यसाधकतया विवक्षितमित्यर्थः। अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेरित्यर्थः ॥ **सप्तम्यर्थ इति**। आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानादिति भावः। अत्र टीकायां श्रुतिस्मृतिबाधितत्वेनेति स्वरसः पाठः। श्रुतिस्मृतिभिर्बाधितत्वेनेति च तदर्थः। मोक्षतारतम्यवादिनीः श्रुतिस्मृतीस्तावदुदाहरतीत्युत्तरग्रन्थानुरोधात्। श्रुतिस्मृतिभ्यां बाधितत्वेनेति तु लेखकदोषपतितः पाठ इति द्रष्टव्यम्। नन्वागन्तुकसम्पत्साध्यत्वे मोक्षतारतम्यस्य स्वभावनिबन्धनत्वाभावात्तत्स्वाभाविकत्वसिद्धान्तभङ्ग इत्यतः स्वभावाख्ययोग्यतापरत्वेन सम्पत्पदं व्याख्याति ॥ **सम्पद्योग्यतेति**। तथाऽपि मोक्षस्य स्वभावसाध्यताया अनेन लाभेऽपि मोक्षतारतम्यस्य तदलाभात्कथमस्य प्रकृतोपयोग इत्यतो विशिष्टमोक्षस्य देवस्वभावसाध्यत्वकथनेन मोक्षनानात्वलाभात्प्रकृतोपयोगोपपत्तिरिति भावेन विमोक्षपदं विशिष्टमोक्षपरतया व्याचष्टे ॥ **विमोक्ष इति**। ननु ततो यान्त्यधमां गतिमित्यादिनाऽसुरस्वभावस्यान्धन्तमसहेतुतायाः श्रवणात्कथं निबन्धायासुरी मतेति तस्य संसारहेतुत्वमुच्यत इत्यतो नात्र तस्य संसारहेतुत्वमुच्यते किन्त्वतिनीचान्धतमससाधनत्वमेवेत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रायेण निबन्धपदं व्याख्याति ॥ **निबन्ध इति** । तथाऽपि सम्पत्पदोक्तस्वभावस्य मोक्षादितारतम्यस्य च साध्यसाधनभावप्रत्यायकस्यात्राभावात्कथमनेन सिद्धिरित्यतश्चतुर्थ्येव तद्गमिकाऽस्तीत्यभिप्रेत्य तदर्थमाह ॥ **तादर्थ्य इति** । मोक्षविशेषश्चेति चशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धमाश्रित्य वा भगवता चेति वा भिन्नक्रमतामाश्रित्य वा समुच्चयार्थताया बाधितत्वाच्चशब्दमेवार्थतया व्याचष्टे॥ **चशब्द इति** । नन्वेवार्थस्यापि चशब्दस्य न यथाश्रुतसम्बन्धः सम्भवतीत्यत आह॥ **भगवतेत्यादि**। ननु विमोक्षपदस्य कुतो विशिष्टमोक्षार्थतेत्यतो विमोक्षायेत्युपसर्गादेव च मोक्षनानात्वं ज्ञायत इति गीतातात्पर्यीयभगवत्पादीयोक्तिं मनसि निधाय तल्लब्धं तदनङ्गीकारे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** ॥ **तं विष्णुमेवेति** । तद्भजनस्यैव मोक्षसाधनत्वाद्यत्पादसेवेति पूर्वश्लोके यच्छब्दार्थतया प्रकृतत्वाच्च तामिति विष्णोरेव परामर्श इति भावः । नन्वत्र मोक्षस्यैवाश्रयणात्तत्तारतम्यस्य सर्वथैवानेनासिद्धेः कथं तत्तारतम्योपपादकतयाऽस्योपन्यास इत्यतो यथाऽधिकारेत्यादेरेव तत्प्रत्यायकत्वान्नानुपपत्तिरिति

भावेन मोक्षतारतम्यप्रतिपादकतया तद्व्याचष्टे ॥ **यथाऽधिकारमिति** । ननु चार्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजन इति स्मरणाद्विषयाद्यने-कार्थस्यार्थशब्दस्य कुतो विषयादिपरित्यागेनात्र मोक्षमात्रार्थता येनोक्तरीत्या मोक्षतारतम्योक्तिताऽस्य स्यादित्यतो विषयाद्यर्थताया अमायिन इत्युक्तनिष्कामताविरुद्धतयाऽसम्भवान्मोक्षमात्रपरत्वसिद्धेर्युक्तमेवास्य तत्तारतम्यगमकत्वमित्याशयेनाह ॥ **अमायिन इत्युक्तत्वादिति** ॥ **अनो नुडिति** ।(॥ अनो नुडिति । अत्र परिमलेऽक्षिशब्दस्यान्नन्तत्वाभावात्कथमनो नुडित्युक्तमिति शङ्कायाः समाधानं यादुपत्योक्तम् । अन्ये त्वित्यनूदितम् । उपगताः कक्षमित्यत्र द्वितीयाश्रितेति समास इति परिमले मुद्रितपुस्तकपरं स लेखकप्रमादः । तस्मिन्सूत्रे कक्षशब्दा-भावात्तेन समासे द्वितीयान्तस्य कक्षशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेश्च । अत्र अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इत्यनेन समासो बोध्यः) नुडिति छन्दसि विषयेऽन्नन्तादुत्तरस्य मतुपो नुडागमः स्यादिति सूत्रार्थः । नन्वक्षिशब्दस्येकारान्ततयाऽन्नन्तत्वाभावात्कथमत्रान्नन्तादुत्तरस्य मतुपो नुड्विधायकस्यानो नुडित्यस्य प्राप्तिः । न चास्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्यनेन ङित्त्वादन्त्येकारस्यानङादेशेनान्नन्तत्वसम्भवाद्युक्तैव ततः परस्य मतुपो नुट्प्राप्तिरिति वाच्यम् । तृतीयाद्यजादिविभक्तिपरत्व एव तस्यानङादेशविधायकतयाऽसति तस्मिन्ननङादेशस्य तेनाप्य-त्रानुपपत्तेरिति चेन्न । छन्दस्यनङ्विधानार्थं प्रवृत्ते छन्दस्यपि दृश्यत इति सूत्रे दृशिग्रहणसामर्थ्याद्यतो विहितस्ततोऽन्यस्मादप्यजादाविवानाजादावपि तृतीयादाविवातृतीयादावपि विभक्ताविवाविभक्तावपि परतश्छन्दस्यनङादेशविधानसिद्ध्याऽसत्यप्यजादितृतीयादिविभक्तिपरत्वेऽक्षिशब्देकारस्यानङा-देशसम्भवेनान्नन्तत्वोपपत्त्या तत्परस्य मतुपोऽनो नुडिति नुड्विधानसम्भवात् । ननु चात्र विधीयमानोऽपि नुट् नुगिति कित्त्वात्कित्पूर्वान्ततयाऽभिमतः किंवा नुटो वेति टित्त्वात्परादितया । नाद्यः । तथा सति प्रातिपदिकान्तत्वात्पदान्तत्वाच्च नुटो नकारस्य न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति लोपप्रस-ङ्गात् । पदान्तस्येति पदान्तनकारस्य णत्वनिषेधेन तत्प्रसङ्गाच्च । नान्त्यः । तथा सति यदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्त इति न्यायेन तस्य मतुप्-भक्ततया तद्ग्रहणेन गृहीतत्वान्मादुपधाया इति वत्वप्रसङ्गात् । नुटा व्यवहितत्वान्मतुपो मकारस्य वत्वाभावप्रसङ्गाच्चेति चेन्न । उभयत्राप्यदो-षात् । तथा हि । **अस्तु तावत्पूर्वान्त एवेत्याद्यः** । न चैवं नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नुटो नकारस्य लोपप्रसङ्ग इति वाच्यम् । नुटोऽसिद्धत्वेन

तत्पूर्वनकारस्यैव नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति लोपसम्भवेन तदप्राप्तेः। न चैवमन्नन्तत्वाभावान्नुडनुत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। इदानीमन्नन्तत्वाभावेऽपि पूर्वं तत्सद्भावेन भूतपूर्वगत्याऽन्नन्तत्वाश्रयणेन नुडुत्पत्तेरप्रत्यूहत्वात्। न चैवमपि पदान्तस्येति नुटो नकारस्य णत्वप्रतिषेधप्रसङ्गः। भत्वाश्रयणेन णत्वोपपत्त्या तदप्रसङ्गात्। अस्तु वा द्वितीयः। न चैवं यदागमा इति न्यायेन मतुप्ग्रहणेन ग्रहणात्तस्य मादुपधाया इति वत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्। निर्दिश्यमानस्या-देशा भवन्तीति न्यायेन तत्र सूत्रनिर्दिश्यमानमतुप्परित्यागेनानिर्दिश्यमानस्य नुटस्तदप्रसङ्गात्। न च निर्दिश्यमानस्य मतुपो नुटा व्यवहितत्वात्कथं वत्वं स्यादिति वाच्यम्। नुटोऽसिद्धतया तदव्यवधानसम्भवेन मतुपो मस्य वत्वसम्भवात्। न च नुटः परादित्वे णकारस्य पूर्वपदान्तत्वाभावादक्ष-ण्वन्त इत्यक्षण् वन्त इति णन्तस्य पदकालेऽवग्रहानुपपत्तिरिति वाच्यम्। पदस्यानित्यतया पदकारैरेव लक्षणानुवर्त्यतया लक्षणेन पदकाराणामननु-वर्तनीयत्वादन्यत्र विस्तरः। ततश्चाक्षिशब्दात्तदस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थे मतुप्प्रत्यये छन्दस्यपि दृश्यत इत्यनङादेशेऽनो नुडिति नुटि नुटोऽसिद्धतया पूर्वनकारलोपे तत एव च मादुपधाया इति मतुपो मकारस्य वत्वे भूतपूर्वगत्याऽन्नन्तत्वान्नुटि तस्य णत्वे चाक्षण्वत्प्रातिपदिकनिष्पत्तिरिति भावः। अक्षादिमत्त्वस्य संसारिसाधारणत्वाद्विशिष्टमुक्तेषु तदुक्त्यनुपपत्तिमाशङ्क्य तत्तात्पर्यमाह ॥ **प्राप्नोति**। ननु मनोजवस्यैकत्वान्मनोजवेष्विति बहुवच-नानुपपत्तिरित्यतोऽत्र मनोजवपदस्य लक्षणया तत्सहचरितगुणान्तरपरत्वस्यापि सत्त्वेन शक्त्या मनोजवमात्रपरत्वाभावान्न बहुवचनानुपपत्तिरित्यभि-प्रेत्य मनोजवप्रातिपदिकस्याद्यर्थे लक्षणैव कुत इत्यतस्तत्र ज्ञापकमाह ॥ **बहुवचनमिति**। मनोजवप्रातिपदिकस्याद्यर्थे लक्षणायां बहुवचनं ज्ञापक-मित्यर्थः। प्रपञ्चस्तु युक्तिचरणे कृतोऽत्रानुसन्धेयः ॥ **अभाव इति**। पृषोदरादित्वादिति भावः ॥ **आस्यपरिमाणमिति**। प्रमाणे द्वयसज् दघ्नञ् मात्रच् इति दघ्नञ्प्रत्यय इति भावः। नन्वेवमादघ्नवन्त इति मत्वर्थीयप्रत्ययश्रवणप्रसङ्ग इत्यतोऽत्र मत्वर्थीयमतुबाश्रयणीये तत्प्रसक्तावपि तदर्थकाच्प्रत्ययान्तत्वे यस्येति चेति तस्मिन्परतोऽकारलोपे आदघ्नशब्दनिष्पत्त्या तदश्रवणोपपत्तिरिति भावेनाह ॥ **अर्शआदिभ्य इति**। तस्या-कृतिगणत्वादिति भावः। तत्तात्पर्यं वदन्नेव कथमनेन भगवत्सामीप्यमुक्तं भवतीत्याशङ्कां च परिहरति ॥ **आस्यं परिमाणमिति**। अत्रास्य-परिमाण इत्यादघ्नशब्दार्थकथनं, सुधानिधाविति। अस्येति पदार्थकथनं, विहरन्त इति तदेषामस्तीत्युक्तसम्बन्धनिरूपणमित्यवधेयम् ॥ अप्रत्ययोऽ-

पीति । यथा तरप् तमप्प्रत्ययभिन्नस्तरतमशब्दोऽस्ति । अन्यथा तरतमस्य भावस्तारतम्यमिति तरतमशब्दात् ष्यञनुपपत्त्या तारतम्यशब्दस्या- साधुत्वप्रसङ्गात् । तथा प्रमाणार्थकदघ्नप्रत्ययभिन्नो मग्नशब्दपर्यायो दघ्नशब्दोऽपि कश्चिदस्तीत्यर्थः । नन्वेवमुक्तनिर्वचनानुसारेणादघ्ना उपकक्षा इति भवितव्यम् । आदघ्नास उपकक्षास इति तु कथमित्यत आह ॥ **आज्जसेरिति** । उभयत्रेति शेषः । छन्दसि विषयेऽवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य जसेरसुगागमो भवतीति सूत्रार्थः ॥ **कृत्यार्थ इति** । स्नातेरिति शेषः । कृत्यानामर्थो भावकर्मणी तस्मिन्कृत्यार्थे छन्दसि विषये तवैकेन्केन्यत्वन इत्येते प्रत्यया भवन्तीति सूत्रार्थः । तथा च भावकर्मणोरिहार्हे कृत्यतृचश्चेत्यर्हार्थेऽपि कृत्यस्मरणादर्हार्थे त्वन् इति भावः । दृशेः परस्मैपदित्वेऽपि व्यत्ययेन ददृश्र इत्यात्मनेपदमित्याशयेनाह ॥ **ददृश्रुरिति** । नन्वेवमपि लिटस्तझयोरिति झस्येरे इत्यादेशे सति ददृशिर इति भवितव्यम् । ददृश्र इति तु कथमित्यतो झादेशस्येरे इत्यस्य छन्दसि विषये रेभावे सति ददृश्र इत्यस्योपपत्तेरित्यभिप्रेत्य तस्य रेभावविधायकं सूत्रं पठति ॥ **इरयोर इति** । इरे इत्येतस्य छन्दसि विषये बहुलं रे इत्ययमादेशो भवतीत्यर्थः । झादेशभूतः स्वारसिकः । एक इरेच् झादेशस्य तस्यैव रेभावे पुनरिट्- प्राप्तावपरो लाक्षणिक इरेच् तस्यापि रेभावसिद्ध्यर्थं सूत्र इरयोरिति द्विवचननिर्देशः । असति तु द्विवचननिर्देशे स्वारसिकस्य रेभावसिद्धावपि तस्यैव पुनरिड्विधानेन सम्पन्नो यो लाक्षणिक इरेच् तस्य रेभावाभावप्रसङ्गात् । न चेरे इत्यादेशस्य रेशब्दस्य पुनरिट् प्रसज्यते । तथा सति रेभाववैय्यर्थ्यप्रसङ्गादिति वाच्यम् । कृसृभृप्रभृतिष्वनिट्सु तदप्रसङ्गेन तत्रैव रेभावस्य चरितार्थतयाऽन्यत्र पुनरिट्प्राप्तावपि तद्वैय्यर्थ्यप्रसङ्गात् । सति तु द्विवचननिर्देशे तस्यापि रेभावसिद्धेर्नानुपपत्तिरिति भावः । नन्वक्षण्वन्तोऽक्षिमन्तः सर्वदर्शनसाधनाक्षियुक्ताः कर्णवन्तः सखायः समानं ख्यानं ज्ञानं येषामिति सखायस्ते मनोजवेषु मनसा जायन्त इति मनोजवाः प्रज्ञाद्यास्तेष्वसमा अतुल्या बभूवुर्भवन्ति। तेषु केचिदादास आस्यदघ्ना आस्यपरिमाणोदका ह्रदा इवाल्पोदकाः । अनेनाल्पाधमप्रज्ञानाह । अथत्वे एके उपकक्षासः कक्षसमीपप्रमाणोदका ह्रदा इवाल्पोदका इत्यर्थः । अनेनाल्पप्रज्ञानाह । तथात्वे एके स्नात्वा स्नानार्हा अक्षोभ्योदका ह्रदा इव ददृश्रे दृश्यन्ते । अनेन महाप्रज्ञानाहेति । अक्षिमन्तः कर्णवन्तोऽभि- चष्टेरित्यादियास्कनिरुक्तानुसारिवेदापभाष्यरीत्या विदितवेद्यानाममुक्तानां बृहस्पतिशिष्याणां स्तुतिरूपाऽन्यार्थत्वादस्य वाक्यस्य न विवक्षितार्थसाध

केत्यतः श्रुत्वा विष्णुं कर्णफलं प्राप्तत्वात्कर्णसंयुताः । अक्षण्वन्तो दर्शनाच्च विष्णोर्मुक्तास्तु ये गुणाः । तारतम्यं च तेषां च श्रुतावुदितमञ्जसा । क्षीरसागरदघ्नास्तु केचित्तिष्ठन्ति मुक्तिगाः । उपस्थिता ब्रह्मवचनं केचिदश्वत्थमण्डलम् । एके ह्रदे केचिदपि देवा एव सदा हरिम् । नागभोगशयं युक्ता ददृश्रेऽधिकमोदिनः । सागरादिस्थिता विष्णुं पश्यन्ति क्वचिदेव हीत्यक्षण्वन्त इति श्रुतिव्याख्यानरूपागमे बहुशो। मुक्तपदश्रवणात्तस्य मन्त्र- स्यास्मदुक्तरीत्या व्याख्यातत्वात्तद्विरुद्धमपव्याख्यानमुपेक्षणीयमित्याशयेनाह ॥ **श्रुत्वेत्यादि** । टीकायां काण्वतैत्तिरीयश्रुती समुच्चिनोतीति सरसः पाठः । श्रुतीः समुच्चिनोतीति तु लेखकदोषपतित एव । श्रुतिद्वयस्यैव पूर्वमुपन्यस्ततया श्रुतीरिति बहुवचनस्याश्लिष्टत्वादित्यवधेयम् । वचनानां व्यक्तत्वकथनस्यानर्थक्यमाशङ्क्योक्तेर्बाधकत्वोपयोगिनिरवकाशत्वसूचनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदर्थतया व्यक्तपदं व्याचष्टे ॥ **व्यक्तमिति** । उत्तराभावेन प्रश्नार्थत्वायोगादाक्षेपार्थतया किंशब्दं व्याचष्टे॥ **केनेति** । ननु परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेरेवात्र प्रमाणत्वात्कथं न केनापीत्याक्षेप इत्यतोऽ- भिप्रायमाह ॥ **यदुदाहृतमिति** । चशब्दस्य समुच्चयार्थत्वे दुःखाद्यभावसाम्यमपि साम्यवाक्यार्थ इति पर्यवसानेन सर्वसाम्यस्य वाक्यार्थत्वाभावा- सिद्धेरुदाहृतवाक्यस्य प्राक् प्रतिज्ञातस्तत्परत्वाभावेन सिद्ध्यतीत्यतस्तत्सिद्ध्यर्थमवधारणार्थतया चशब्दं व्याचष्टे ॥ **चशब्द इति** । परमानन्दसाम्य- स्यापि सद्भावाद्दुःखाद्यभावसाम्यमेवेत्यवधारणानुपपत्तेराह ॥ **परमानन्देति** ॥ **यथोक्तमिति** । नारायणाक्षरकल्प इति शेषः । यद्यपि ज्ञानवैचि- त्र्यादानन्दोऽपि विचित्र एवेति न तत्साम्यं तथाऽपि परमानन्दस्यालम्बुद्धिगोचरतामात्रेण तत्साम्यविवक्षयेयं तत्साम्योक्तिरिति ध्येयम् ।

अ०—भक्त्यादिगुणसद्भावे ह्यतुल्यत्वं च भारते ॥ उक्तं साधनवैचित्र्यमपि सर्वत्र कथ्यते ॥ दुर्ज्ञेयं घोररूपस्य त्रैलोक्य- ध्वंसिनः प्रभोः ॥ दैवतैर्मुनिभिः सिद्धैर्महायोगिभिरेव च ॥ नित्ययुक्तैर्महाभागैर्विमोहक्लेशसाध्वसैः ॥ महोत्साहैर्महाधैर्यैः सत्त्वस्थै- र्व्यवसायिभिः ॥ अतीतानागतज्ञानप्रभवाप्ययवेदिभिः ॥ शौचस्वाध्यायसन्तोषतपःसत्त्वदयान्वितैः ॥ किमु मर्त्यैर्भयभ्रान्तिध्वंस- मोहरुजान्वितैः ॥ अल्पायुर्वीर्यधीसत्त्वव्यवसायश्रुतिव्रतैः ॥ कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ ब्रह्मैव किञ्चिज्जानाति न तदन्यो हि कश्चन ॥ मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ॥ सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामते ॥ इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ॥ योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सोऽङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥ यः स्वात्ममायाविभवं स्वयं गतो

सु०टि०
॥२३॥

नाहं नभस्वांस्तमथापरे कुतः ॥ ब्रह्मापि यं वेत्ति न चेह सम्यगन्ये कुतो देवमुनीन्द्रमर्त्याः ॥ नमस्तेऽमिततत्त्वाय ब्रह्मादीनां च सूतये ॥
निर्गुणाय च सत्काष्ठां नाहं वेदापरे कुतः ॥ नाहं परायुर्ऋषयो न मरीचिमुख्या जानन्ति यद्विरचितं खलु सत्त्वसङ्घाः ॥ यन्मायया
मुषितचेतस ईशदैत्यमर्त्यादयः किमुत शश्वदभद्रवृत्ताः ॥ अहं महेन्द्रो निर्ऋतिः प्रचेताः सोमोऽग्निरीशः पवनोऽर्को विरिञ्चः ॥
आदित्यविश्वेवसवोऽथ साध्या मरुद्गणा रुद्रगणाः ससिद्धाः ॥ अन्ये च ये विश्वसृजोऽमरेशा भृग्वादयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः ॥
यस्येहितं न विदुः स्पष्टमायाः सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये ॥ सर्वस्यादौ स्मृतो ब्रह्मा तस्माद्देवादनन्तरः ॥ जानाति देवप्रवरं
भूयाश्चातोऽधिकं नृप ॥ न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कथञ्चन ॥ मद्भक्तियोगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यसि ॥ यथा भक्ति-
विशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे ॥ तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदने ॥ सायुज्यं समनुप्राप्ता अपि देवादयोऽखिलाः ॥ तार-
तम्याद्धि तिष्ठन्ति तारतम्यं हि साधने ॥ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥
य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥
श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ॥ सोऽपि मुक्तश्शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणा ॥ ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमा-
त्मना ॥ अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ॥ तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुति-
परायणाः ॥ सुसूक्ष्मैरप्यशेषैश्च विशेषैः सह पश्यति ॥ स्वात्मानं भगवान्विष्णुः सर्वरूपोऽपि सर्वदा ॥ सर्वत्र चान्यदप्येवं तेनादृष्टं
न हि क्वचित् ॥ सर्वत्र सर्वदेवेशं पश्यत्येव रमाऽपि तु ॥ न तु सर्वैर्विशेषैस्तं पश्यन्त्यप्यन्यतोऽधिकम् ॥ स्वात्मानमन्यच्चाशेषं पश्य-
त्येव हि सर्वदा ॥ ब्रह्मा तु सर्वगं पश्येद्गुणानप्यन्यतोऽधिकम् ॥ न तु सर्वेषु कालेषु तथा पश्यत्यमुक्तिगः ॥ मुक्तस्तु सर्वदा पश्ये-
त्सर्वगत्वेन चापि तु ॥ न रमावद्विशेषाणां दर्शनं शक्नुयात्क्वचित् ॥ स्वात्मानमन्यच्च सदा विशेषैरखिलैरपि ॥ पश्यत्यजस्तथा
वाणी विशेषांस्तावतो न तु ॥ त्रैगुण्यात्परतः पश्येद्व्याप्तं शतगुणं हरिम् ॥ गिरिशो गरुडश्चैव तमोमात्रगतं हरिम् ॥ पश्येद्विशेषानपि
हि वाणीदृष्टान्न पश्यति । उमा सुपर्णी च महत्तत्त्वं यावत्प्रपश्यति ॥ रुद्रदृष्टान्विशेषांश्च नैव पश्येत्कदाचन ॥ स्वरूपमन्यरूपं
च मुक्ता देवाः समस्तशः ॥ जानन्तीन्द्रश्च कामश्च ब्रह्म यावदहङ्कृतिः ॥ पश्यन्तो मनुदक्षाद्या बुद्धितत्त्वस्थितं हरिम् ॥ पश्यन्ति
सोमसूर्यौ तु मनस्थं परमेश्वरम् ॥ अन्ये भूतस्थितं विष्णुं देवाः पश्यन्ति सर्वदा ॥ बहुसाहस्रवर्षेण महत्तत्त्वे क्वचित्क्वचित् ॥ अन्ये

चैव यथायोगमण्डान्तर्वर्तिनं हरिम् ॥ श्वेतद्वीपपतिं चैव ह्येवान्ये तु केचन ॥ कदाचिदेव तत्रापि केचित्पश्यन्ति केशवम् ॥ उमा यावदनन्तांशान्पूर्वदृष्टेभ्य एव तु ॥ विशेषान्वासुदेवस्य पश्चादुक्ता विचक्षते ॥ शक्रकामादयश्चैव विशेषान्ब्रह्मणि स्थितान्॥ उमादिभिः प्रबुद्धेभ्यः शतांशानेव चक्षते ॥इत्यादिवेदस्मृतिगवचनेभ्यो यथार्थतः ॥ तारतम्यं च मुक्तानां साधनानां च दृश्यते ॥

सु०——किञ्च नेदमनुमानमुत्प्रेक्षितम् । किन्त्वागमसिद्धम् । तत्र कथं कालातीताशङ्केत्याशयेनाह ॥ भक्त्यादीति । तारतम्येन भक्त्यादिगुणसद्भावे सति भक्त्यादिसाधनगुणानां तारतम्येन हेतुनेति यावत् । अतुल्यत्वं मोक्षफलस्य । न केवलमस्माभिः किन्तु भारते चोक्तम् । हीति तद्वाक्यस्य प्रसिद्धतां सूचयति । यथा । सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यतामिति । सति साधौ गुणे भक्त्यादावतुल्ये सति फलस्याप्यतुल्यतां वदन्ति हीत्यर्थः । साधनतारतम्यं प्रमाणैर्दृश्यत इत्युक्तम् । कानि तानीत्यतः कृच्छ्रेणानुष्ठानं प्रदर्शयितुमुदाहृतं तावदेकं वाक्यम् । अन्यान्यपि सन्तीत्याह ॥ साधनेति । साधकानां साधनवैचित्र्यं सर्वत्रापि ग्रन्थेषु । तानि वाक्यानि पठति ॥ दुर्ज्ञेयमिति । प्रभोर्नृसिंहस्य ध्यानचक्रं देवतादिभिर्दुर्ज्ञेयम् । कुतो घोरं भयङ्करं रूपमस्येति तथोक्तः । त्रैलोक्यं ध्वंसितुं शीलमस्येति । एवशब्देन न संज्ञामात्रेण महायोगिनः किन्त्वर्थत एवेत्याह ॥ तदेवोक्तं नित्ययुक्तैरित्यादिना । सर्वदा ध्यानाद्युद्योगवद्भिः । भागो भाग्यमिन्द्रियजयादि । मोहो मिथ्याज्ञानम् । क्लेशा अविद्याद्याः । साध्वसं विघ्नादिभयम् । न केवलं सदोद्युक्ताः किन्तु स चोद्योगो महानित्युच्यते महोत्साहैरिति । सत्त्वस्थैः सदा सत्त्वगुणप्रचुरैः । व्यवसायो निश्चयः । ज्ञानशब्देन ज्ञेयमुपलक्ष्यते । अतीतानागतानि ज्ञानानि प्रभवाप्ययौ सृष्टिसंहारौ च वेत्तुं शीलमेषामिति तथोक्ताः । प्रभवाप्ययज्ञानस्य महाफलत्वात्पृथगुक्तिः । मर्त्यैर्दुर्ज्ञेयमिति किमु वक्तव्यम् । ध्वंसो मनोविशरणम् । मोहोऽज्ञानम् । श्रुतिः श्रवणम् । अत्र वैहायससंहितावाक्ये देवादिभ्यो मनुष्याणामल्पं साधनमिति स्फुटं प्रतीयते । मानुषत्वापगमानन्तरमाधिकं भविष्यतीति चेन्न । मानुषत्वादेरनपगमस्यानन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वात् । कस्तमिति श्रुतिर्यमवाक्यम् । सुरासुराणां सुखदुःखहेतुत्वान्मदामदः ।

अनेन यमस्यान्येभ्यो ज्ञानाधिक्यमुच्यते । ब्रह्मैवेत्यनेन ब्रह्मणः। अत एव मदन्य इति ब्रह्मादीन्विनेति व्याख्येयम् । मुक्तानामिति भागवतवाक्ये मुक्तानां शरीराद्यभिमानरहितानां सिद्धानां ज्ञानिनां कोटिष्वपि नारायणपरायणः प्रशान्तात्मा सुदुर्लभः कश्चिदेव । नारायणायनाः शान्तात्मानस्तु सर्वेऽपीति स्फुटं साधनतारतम्यं प्रतीयते । अत्र विशेषणद्वयेन वैराग्यभक्ती कथ्येते । इयंविसृष्टिरिति मन्त्रस्यायमर्थः । इयं प्रत्यक्षादिसिद्धा विविधा सृष्टिर्यतो हिरण्यगर्भादा समन्ताद्बभूव । यश्चास्य प्रपञ्चस्याध्यक्षोऽधिपतिः सोऽपि परमात्मानं परमे व्योमन्व्योम्नि हृदयाकाशे यदि वा दधे यदि वा न तथा वेद यदि वा न । अङ्गेति कस्यचित्सम्बुद्धिः । इतरापेक्षयाऽऽधिक्येन ध्यायति जानाति च कात्स्न्र्येन तु न ध्यायति न जानाति चेति । व्योमन्निति सप्तम्यालुक् । योऽस्य सोऽङ्गेति प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति प्रकृतिभावः । यः स्वात्ममाययेत्यादिषु भागवतवचनेषु कैमुत्योक्त्या ज्ञानतारतम्यमवगम्यते । यो भगवान्स्वात्ममायया विभवं स्वरूपमहिम्नो विस्तरं स्वयमेव गतो ज्ञातवान् । ब्रह्मवाक्यमिदम् । यं हरिमिह जीवेषु।तत्त्वं स्वरूपम् । सूतिः कारणम् । यस्य सत्काष्ठां सम्यग्दिङ्मात्रम् । ब्रह्मवाक्यमिदम् । नाहं परायुरिति शिववचनम् । यद्विरचितं यस्य चरित्रम् । ईशेति भगवत्सम्बुद्धिः । अहमिति यमवचनम् । ईहितं चेष्टितम् । सर्वस्य प्रपञ्चस्यादौ स्मृतः । आद्यतया प्रमितः । अतो ज्ञानिवर्गात् । भूयोऽधिकमतिशयेनाधिकम् । न त्वामिति ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यम् । अत्र संसारे। लिङ्गभेदने लिङ्गशरीरभङ्गे जाते सति । सिद्धये ज्ञानाय । यततामपि मध्ये केचित्सिद्धा भवन्ति सिद्धानां मध्य इति योज्यम् । तत्त्वतः प्राचुर्येण । एकं च तत्त्वतो ज्ञातुमिति यथा । य इममिति व्याख्यातुरध्येतुः श्रोतुश्च तारतम्यमुच्यते । व्याख्यानादिप्राचुर्यं च प्रत्येकं मोक्षसाधनमित्यन्यत्रोक्तम् । ध्यानेनेत्यस्य भगवत्पादकृतं गीतातात्पर्यगतं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् । सुसूक्ष्मैरित्यादिना सर्वेषां ज्ञानतारतम्यमुच्यते । स्वतोऽन्यद्विश्वमप्येवं पश्यति । अपि तु किन्तु । तर्हि भगवत्समाना किमिति प्रश्नार्थः । अन्यतो ज्ञानिवर्गादधिकं पश्यन्त्यपि सर्वैर्विशेषैर्युक्तं तं नैव पश्यति विष्णोः स्वस्माच्चान्यदशेषम् । अन्यतः सरस्वत्यादेरधिकं पश्येत् । ब्रह्मणोऽप्यवस्थाभेदेन विशेष

उच्यते न तु सर्वेष्विति । तथा सर्वगतत्वेन सरस्वत्यादिदृष्टाधिकगुणत्वेन सर्वगतत्वेन चेति * चशब्देनोक्तगुणवत्त्वं समुच्चिनोति । तर्हि मुक्तस्य ब्रह्मणो रमासाम्यं किमिति प्रश्नः * अपि त्विति । दर्शनं कर्तुम् । अन्यद्भगवतः । यथा ब्रह्मा रमादृष्टान्न पश्यति तथा । यावन्तो ब्रह्मदृष्टास्तावतः । तमोगुणमात्रगतमेवेति सम्बन्धः । पश्येदित्यादेः प्रत्येकं सम्बन्धः । अन्यरूपं स्वाधमरूपम् । बहुसाहस्रवर्षेणेति । बहुसहस्रवर्षानुष्ठितसाधनेन। क्वचित्क्वचिदिति महत्तत्त्वप्रविभागानभिप्रैति । यथायोगमेव केचन श्वेतद्वीपपतिमेव । तत्रापि हृद्यपि । परिमाणदर्शनवद्विशेषदर्शने तारतम्यं न विस्पष्टमुक्तमत आह ॥ **उमेति** । उमापर्यन्तं तु पश्चात्पश्चादुक्ताः पूर्वपूर्वैर्दृष्टेभ्यो दृष्टानामनन्तांशानेव वासुदेवस्य विशेषान्विचक्षते । शक्रकामादयश्चेति चस्त्वर्थः । एवशब्दस्योमादिभिरेवेत्यन्वयः । प्रबुद्धेभ्य इति पूर्ववत् षष्ठ्यर्थे । चक्षते पश्यन्ति । उदाहृतानां वचनानां प्रयोजनमाह ॥ **इत्यादीति** ॥ **यथार्थत इति** । न परमतानुवादरूपेणेत्यर्थः । मुक्तानां च साधनानां चेति योजना । साधनतारतम्यप्रतिपादनायोदाहृतेष्वेव केषुचिद्वाक्येषु मुक्तानां तारतम्यं प्रतीयते । तदपि प्रकृतत्वाद् ग्राह्यमित्यर्थः ।

टि०—॥**इदमनुमानमिति** । युक्तं च साधनाधिक्यादित्यादिनोक्तमनुमानमित्यर्थः । नन्वत्रातुल्यत्वमात्रत्वस्य भक्त्यादिगुणसद्भावनिमित्तत्वमुच्यते । न तु मुक्तिगतानन्दादितारतम्यस्येति कथमनेनोक्तानुमानस्यागमसिद्धत्वलाभः । अतुल्यत्वपदस्य मौक्ततारतम्यपरत्वाश्रयणेऽपि तस्य भक्त्यादिगुणसाध्यत्वकथनेन तत्तारतम्यसाध्यत्वानुक्तेरुक्तार्थालाभ एवेत्यतो विवक्षितार्थसिध्यर्थमपेक्षितपूरणेन वाक्यं व्याचष्टे ॥ **तारतम्येनेत्यादिना** । अतुल्यत्वमन्यच्च भारते उक्तमिति यथाश्रुतचशब्दसम्बन्धमङ्गीकृत्य समुच्चयस्य बाधितत्वात्तत्परित्यागेन समुच्चयं दर्शयन्नेव भिन्नक्रमतामाह ॥ **न केवलमिति** । उक्तं शान्तिपर्वणीति शेषः । नन्वत्र नानागुणानामतुल्यतायाश्च निमित्तनैमित्तिकभावमात्रमुच्यते न तु साधनतारतम्यसाध्यतारतम्ययोरिति कथमनेन तत्सिद्धिर्येनोक्तानुमानस्यैतदागमसिद्धत्वं स्यादित्यतः प्रकृतोपयोगितया तद्व्याख्याति ॥ **सतीति** ॥ उदाहृतमिति । दशकल्पं तपश्चीर्णमित्येतदित्यर्थः ॥ **ध्यानचक्रमिति** । ध्यानविषयीभूतं रूपमित्यर्थः । नृसिंहरूपामिति सन्न्यायरत्नावल्यनुरोधात् । यद्यपि ध्यानचक्रमित्यत्र

न श्रुतं तथाऽप्यथातः सम्प्रवक्ष्यामि ध्यानचक्रमित्युपक्रमे प्रकृतत्वात् किमाकाङ्क्षानिवर्तकत्वेन योग्यत्वाच्च तदेवात्रान्वीयत इति भावेन तथाऽन्वयो दर्शितः । मूले घोररूपत्वत्रैलोक्यध्वंसित्वविशेषणयोरानर्थ्यमाशङ्क्य घोररूपस्य दुर्ज्ञेयत्वोपपादकत्वात्त्रैलोक्यध्वंसित्वस्य घोररूपत्वोपपादकत्वान्न तदित्यभिप्रायेण पूर्वपूर्वविशेषणार्थोपपादकतयोत्तरोत्तरविशेषणार्थमाह ॥ **घोरमित्यादि** । अत एव क्वचित्कुतो घोरं भयङ्करं रूपमस्येति तथोक्तः । कुतस्त्रैलोक्यध्वंसितुं शीलमस्येत्यपि पाठः । अविद्याद्या इत्याद्यपदेनास्मितादिपरिग्रहः । तत्स्वरूपं च प्राक् साङ्ख्याधिकरणे प्रपञ्चितमिति नेह प्रपञ्च्यते । टीकायां वेत्तुं शीलमित्यत्र शब्दसाधुत्वप्रकारः शोकं तरत्यात्मविदित्यत्र टीकाकृता स्वयमेव वक्ष्यमाणोऽनुसन्धेयः । पृथगत्र भ्रान्तिग्रहणेन पूर्ववन्मोहशब्दस्य मिथ्याज्ञानपरत्वासम्भवादाह ॥ **मोहोऽज्ञानमिति** ॥ **अनन्तरमेवेति** । सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गादित्यनन्तराधिकरणेऽनादियोग्यतां चैव कलिवाणीश्वरावधिमित्यादिनाऽनादियोग्यतासाधनेनेति शेषः । मदन्य इत्यस्यार्थप्रतिपत्त्यर्थमाह ॥ **यमवाक्यमिति** ॥ **सुरासुराणामिति** । यद्यपि येषां च विरोधः शाश्वतिक इति स्मरणात्सुरासुरमित्येव वक्तव्यत्वात्सुरासुराणामित्येतदसाध्वित्याभाति । तथाऽपि सतोऽपि शाश्वतिकविरोधस्याविवक्षया कादाचित्कविरोधविवक्षया (अङ्गीकृतवादेन) चैवमुक्तम् । देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थ इत्याद्यभियुक्तप्रयोगदर्शनेन तद्विवक्षाया आवश्यकत्वादिति ध्येयम् । ब्रह्मण इत्यतः परमन्येभ्यो ज्ञानाधिक्यमुच्यत इत्यनुवर्तते ॥ **अत एवेति** । ब्रह्मादीनामन्येभ्यो ज्ञानाधिक्यत्वस्य वाक्यान्तरेण सिद्धत्वादेवेत्यर्थः ॥ **व्याख्येयमिति** । अन्यथा ब्रह्मादीनां ज्ञानाधिक्यबोधकवाक्यविरोधप्रसङ्गादिति भावः । नन्वत्र साधनबोधकं पदमेव नास्ति तत्कथं तत्तारतम्यावगमकत्वमस्य वाक्यस्येत्यत आह ॥ **अत्रेति** । नारायणपरायणः प्रशान्तात्मेति विशेषणद्वयेनेत्यर्थः । आद्येन वैराग्यं द्वितीयेन भक्तिरिति विवेकः ॥ यदि वादधे यदि वा नेति तथा वेद न वेदेति च विप्रतिषिद्धमित्यतो विरोधं परिहरति ॥ **इतरापेक्षयेति** ॥ **सप्तम्यालुगिति** । सुपां सुलुगिति स्मरणादिति भावः । नन्वेङः पदान्तादतीति पदान्तस्यैङोऽति परे पूर्वरूपविधानात्पूर्वरूपे सति योऽस्याध्यक्ष इति सोऽङ्ग वेदेति च भवितव्यम् । तत्कथं यो अस्या इति सो अङ्ग इति च निर्देश इत्यतो ऋक्पादमध्यस्थेङः सन्ध्यभावस्य विधानान्नानुपपत्तिरिति भावेन तद्विधायकं पठन्नेवोक्तनिर्देशमुपपादयति ॥ **प्रकृत्येति** । अहमित्यस्यार्थविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह ॥ **ब्रह्मवाक्यमिति** ।

सु० टि०
॥ २५ ॥

शं० चं०
तृ० च०
अ० ४

॥ २५ ॥

तथा च ब्रह्मैवात्राहंशब्दार्थ इति भावः । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । भगवतः सम्यग्भगवज्ज्ञानसद्भावेन सम्यक् तज्ज्ञाननिषेधानुपपत्तेर्मूले इहेत्युक्तम् । तत्रेहेत्यस्य चेतनाचेतनसाधारण्येन जगन्मात्रपरतायां चेतनमात्रपरतायां च तदुभयान्तर्गतत्वादीश्वरस्य पुनस्तद्दोषतादवस्थ्यमेवेत्यतो जीवमात्रपरतया तद्व्याचष्टे ॥ **जीवेष्विति** । ततश्च जीवान्तरापेक्षयाऽधिकं वेति कार्त्स्न्येन वेत्तीत्यतो न विरोध इति भावः ॥ **तत्त्वं स्वरूपमिति** । यद्यपि तस्य भावस्त्वतलाविति स्मरणाद्भावे स्मृतस्त्वप्रत्ययः शब्दप्रवृत्तिनिमितं भावमाह । तथाऽपि जातिगुणक्रियाद्रव्याणामिवाकाशत्वं चन्द्रत्वमित्यादौ स्वरूपस्यापि तद्धितवाच्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभावत्वदर्शनात्स्वरूपार्थत्वमप्यस्तीत्यभिप्रेत्येदं तत्त्वशब्दव्याख्यानमिति द्रष्टव्यम् । ब्रह्मादीनां तत्कृतजगज्ज्ञानित्वेन तन्निषेधानुपपत्त्या विरञ्चिशब्दस्य कृतार्थत्वानुपपत्तेराह ॥ **यस्य चरित्रमिति** । ईशदैत्यमर्त्यादय इत्येकपदत्वभ्रान्तिनिरासायाह ॥ **ईशेति ॥ भगवत्सम्बुद्धिरिति** ॥ **सर्वप्रपञ्चस्येति** । ब्रह्माऽतो ज्ञानिवर्गाद्भूयोऽधिकमतिशयेनाधिकमेव देवप्रवरं जानाति न तु सामस्त्येन । तत्कुत इत्यतो यतः सर्वस्य प्रपञ्चस्याद्यतया प्रमितोऽपि ब्रह्मा यतस्तस्माद्देवाद्भगवतोऽनन्तर एव न तु तद्वद्देव प्रवरोऽपि । अतो न तस्य सामस्त्येन तज्ज्ञानमिति श्लोकयोजनाऽनेन सूचिता भवति ॥ **अत्र संसार इति** । तस्यैव लिङ्गशरीरभङ्गात्पूर्वावस्थात्वादिति भावः । अधिकरणसप्तमीत्वानुपपत्तेराह ॥ **लिङ्गेति** । नन्वत्र सिद्धानां मध्ये कस्यचिदधिकवेदनमुच्यते न तु ज्ञानिनां मध्ये तत्कथमेतज्ज्ञानिनां साधनतारतम्याभिधानमित्यतोऽत्र सिद्धपदस्य ज्ञानिपरत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य सिद्धिपदं ज्ञानपरतया व्याचष्टे ॥ **सिद्धये ज्ञानायेति** । पूर्वं सिद्धत्वस्याविधानात्सिद्धानामित्यनुवादानुपपत्तिरित्यतस्तदध्याहारेण योजयति ॥ **यततामपि मध्ये केचित्सिद्धा भवन्तीति** ॥**मध्य इति** । अनेनेयं निर्धारणषष्ठीत्युक्तं भवति । अन्येषामपि सिद्धानां भगवद्वेदनस्यायाथार्थ्यप्राप्त्या तत्त्वत इत्यस्य याथार्थ्यपरताया अनुपपत्तेस्तदर्थमाह ॥ **तत्त्वतः प्राचुर्येणेति** । कुतस्तस्य प्राचुर्यार्थत्वमित्यतो याथार्थ्य इव प्राचुर्येऽपि प्रयोगप्रतीत्योरविशेषादिति भावेन प्राचुर्ये प्रयोगं दर्शयति ॥**एकं च तत्त्वतो ज्ञातुमिति यथेति** । यथा चैकं तत्त्वतो ज्ञातुं विना सर्वज्ञतां नरः । न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात्सर्वत्र जिज्ञसेदित्यत्र तत्त्वत इत्यस्य प्राचुर्येणेत्येवार्थः । अन्यथैतद्वाक्यार्थापर्यवसानात्तथा प्रकृतेऽपीत्याशयः ॥ **तारतम्यमुच्यत इति** । तच्च व्याख्यानादितारतम्यं विना न सम्भवतीत्यर्थाद्व्याख्यानादितारतम्यासिद्धौ साधनतारतम्याभिधायकत्वसिद्धिरिति भावः ।

भवेद्व्याख्यानादितारतम्यगमकतया प्रकृतोपयोगित्वमुक्तवाक्यस्य यदि व्याख्यानादेर्मोक्षसाधनत्वं सिद्धं स्यात्तदेव कुत इत्यत आह ॥ **व्याख्यानादीति** । प्राचुर्यपर्यन्तधावनं तु सकृद्व्याख्यानादेरमोक्षसाधनत्वज्ञापनार्थम् ॥ **अन्यत्रोक्तमिति** । मुक्तिर्ज्ञात्वाऽपि विष्णुं स्याच्छ्रुत्वा शास्त्रं ततोऽधिकम् । मुक्तौ सौख्यं तत्पठतस्ततोऽप्यधिकमिष्यते । व्याख्यातुस्तु समं मुक्तौ सुखं नान्यस्य कस्यचिदित्यादिना गीतातात्पर्ये उक्तमित्यर्थः ॥ **गीतातात्पर्यगतमिति** । अनादियोग्यताभेदात्पुंसां दर्शनसाधनम् । नानैव तत्र विष्णोस्तु प्रसादाद्वैष्णवं वपुः । स्वयं विज्ञायते किञ्चिच्छ्रूयते किञ्चिदन्यतः । तथा ध्यात्वा हरिं ज्ञात्वा स्वान्तः पश्यन्ति केचन । ऋषयः केचिदृषयो नारदाद्या बहिस्त्वपि । देवा विष्णुप्रसादेन लब्धसत्प्रतिभाबलात् । सर्वे क्रमेण विज्ञाय प्रतिभास्पष्टताक्रमात् । पश्यन्ति बहिरन्तश्च विष्णुं ध्यानमृतेऽपि तु । येषां ध्यानमृते दृष्टिस्तेषां ध्यानेऽपि दर्शनम् । स्यादेव साङ्ख्ययोगेन देवा ब्रह्मादिकोऽत्र च । केचित्तु क्षत्रियवरा अश्वमेधादिकर्मभिः । यजन्तो भक्तिमन्तश्च यज्ञभागार्थमागतम् । श्रवणप्रतिभाभ्यां च स्मरन्तः पुरुषोत्तमम् । पश्यन्त्यन्ये तथाऽन्येभ्यः सर्वं श्रुत्वाऽनुमत्य च । उपास्यैव तु पश्यन्ति नान्यथा तु कथञ्चन । ऋषीन्ब्राह्मस्तथारभ्य प्रतिभाऽभ्यधिका क्रमात् । यावद् ब्रह्मा ब्रह्मणस्तु प्रायो नाप्रतिभासितम् । विष्णोः प्रीत्यर्थमेवास्य श्रोतव्यं प्रायशो भवेत् (हरेः) । अन्येषां श्रवणाज्ज्ञानं क्रमशो मानुषोत्तरम् । अत्यल्पप्रतिभानत्वान्मनुष्याः श्रुतवेदिनः । सर्वे ते दर्शनात्तस्मात्स्वयोग्यान्मुक्तिगामिन इत्यादिना विवरणं कृतं द्रष्टव्यमित्यर्थः । तथा हि । विष्णुप्रसादलब्धस्वप्रतिभयाऽन्यतः श्रवणेन चोत्पन्नं यज्ज्ञानं तत्पूर्वकध्यानेन ऋषय आत्मानं भगवन्तं स्वान्तः पश्यन्ति । ऋषयोऽन्तः प्रकाशा इति श्रुतेः । अयं चोत्सर्गो न तु नियमः । नारदादीनामृषीणां स्वान्तरिव बहिरपि भगवद्दर्शनसत्त्वात् ।
ट्प न चैवं ध्यानातिरिक्तसाधनान्तरप्राप्त्या ध्यानेनेति विशेषग्रहणानुपपत्तिः । साधनान्तरस्य सत्त्वेऽपि तस्यामुख्यत्वेन ध्यानप्राचुर्याभिप्रायेण तदुपपत्तेः । ॥ २६ ॥
अन्ये साङ्ख्येन विष्णुप्रसादलब्धप्रतिभारूपेण योगेन ज्ञानसाधनेन सर्वं कालक्रमेण विज्ञाय प्रतिभातारतम्यक्रमेण भगवन्तमन्तर्बहिश्च पश्यन्ति । यद्यपि च तेषां भगवद्ध्यानेऽपि तद्दर्शनमस्त्येव तथाऽपि ध्यानमृते तद्दर्शनात्साङ्ख्ययोगित्वमुपपन्नम् । अपरे क्षत्रियवरा अश्वमेधादिकर्मभिर्भक्तिपूर्वकं यजन्तो यज्ञभागार्थमागतं श्रवणप्रतिभाभ्यां विष्णुं स्मरन्तः पश्यन्ति । अन्ये च मनुष्या विष्णुप्रसादलब्धप्रतिभाविरहात्तथाऽजानन्तोऽप्यन्येभ्यः श्रुत्वा मत्वोपास्य च भगवन्तं पश्यन्ति । ते च श्रवणरता मृत्युमतितरन्त्येव । न च ध्यानादियोगिनामपि श्रवणादिसद्भावाद्विशिष्यमनुष्याणां श्रुतवेदित्वकथनानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अत्यल्पप्रतिभानत्वाभिप्रायेण श्रुतवेदित्वकथनोपपत्तेः । न च मनुष्याणामत्यल्पप्रतिभाभ्युपगमे श्रुतिपरायणा इति श्रवणैकाश्रयत्वोक्त्यनुपपत्तिः । अस्वतन्त्रेऽसाधुनि चासत्त्वोक्तिदर्शनेन तत्प्रतिभायाश्च मूलप्रमाणापेक्षत्वेनास्वतन्त्रत्वाभिप्रायेणासम्यक्त्वाच्चासत्त्वविवक्षया श्रुत्येकाश्रयत्वोक्तिसम्भवादिति ॥ **सर्वेषां ज्ञानतारतम्यमुच्यत इति** । यद्यपि साधनतारतम्यकथनप्रस्तावे ब्रह्मादिदर्शनतारतम्यमेव वक्तुं युक्तम् । तस्य स्वयं साधनत्वेन साधनायत्तत्वेन च तत्तारतम्यस्य साधनतारतम्यत्वसाधनतारतम्यायत्तत्वयोः सत्त्वात् । न तु
अ विष्णुलक्ष्म्योर्दर्शनतारतम्यम् । तद्दर्शनस्य स्वयमसाधनत्वेन तारतम्यसाधनायत्तत्वेन च तत्तारतम्यत्वस्य साधनतारतम्यत्वसाधनतारतम्यायत्तत्वयोरभावेन तत्कथनस्य च प्रस्तावविरुद्धत्वात् । तथाऽपि प्रसङ्गादेवात्र तदुक्तिरित्यवधेयम् । अन्यदप्येवमित्यत्रान्यशब्दस्यान्यमात्रपरत्वे स्वस्यापि तत्कोटिनिविष्टत्वेन तदंशे पौनरुक्त्या तद्विशेषपरत्वमेव वाच्यम् । तत्र प्रतियोग्यादिकथनेन कस्मादन्यत्किं च तदिति शङ्काद्वयं परिहरन्नेव पूर्वोक्तियानुवृत्तिप्रदर्शनेन साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तां वाक्याभासतां परिहरति ॥ **स्वत इत्यादिना** । एवं सुसूक्ष्मैरशेषैर्विशेषैः सह सदेत्यर्थः । स्वापेक्षया स्वस्याधिकदर्शित्वासम्भवेनान्यशब्दस्यान्यमात्रपरत्वासम्भवादीश्वरादधिकदर्शित्वानुपपत्त्या स्वान्यमात्रपरताया अप्यनुपपत्तेरधिकारिवर्गमात्रपरतयाऽन्यशब्दं व्याख्याति ॥ **अन्यतो ज्ञानिवर्गादिति** । अधिकारिवर्गादित्यर्थः । अन्यशब्दस्यान्यमात्रपरतायां स्वस्यापि यत्किञ्चिदन्यत्वेन तत्कोटिनिविष्टत्वापत्त्याऽन्यत्पश्यन्तीत्यनेन पौनरुक्त्यं स्वान्यपरत्वेऽपि भगवतस्तथात्वेन तत्कोटिनिविष्टत्वापत्त्याऽन्यत्पश्यन्तीत्यस्य न तु सर्वैर्विशेषैस्तं पश्यतीत्यनेन भगवदंशे विरोधः स्यादित्यतस्तदुभयान्यपरतयाऽन्यशब्दं व्याचष्टे ॥ **विष्णोः स्वस्माच्चान्यदिति** । स्वस्माद्विष्णोर्लक्ष्म्याश्च सकाशादधिकगुणदर्शनस्य बाधितत्वेनान्यमात्रपरत्वस्य स्वान्यमात्रपरत्वस्य बाऽनुपपन्नत्वात्स्वापकृष्टसरस्वत्यादिपरतया व्याचष्टे ॥ **अन्यतस्सरस्वत्यादेरिति** ॥ **उक्तगुणत्वमिति** । सरस्वत्यादिदृष्टगुणाधिकगुणत्वमित्यर्थः । अन्यशब्दस्यान्यमात्रपरत्वे स्वस्यापि तत्कोटिनिविष्टत्वादन्यत्पश्यतीत्यस्य स्वात्मानं पश्यतीत्यनेन स्वांशे पौनरुक्त्यम् । स्वान्यपरत्वे च भगवतोऽपि तत्कोटिनिविष्टत्वापत्त्याऽन्यदशेषविशेषविशिष्टं पश्यतीत्यस्य भगवदंशे सरस्वत्यादिदृष्ट-

गुणाधिकगुणत्वेन भगवद्दृष्टत्वेऽपि न सर्वविशेषविशिष्टभगवद्दृष्टत्वमित्यर्थतात्पर्यकेण गुणान्यप्यन्यतोऽधिकमिति **पूर्वग्रन्थेन** विरोधो भवतीत्यतोऽन्यशब्दं व्याचष्टे ॥ **अन्यदिति** । भगवत इत्युपलक्षणम् । स्वस्माच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तथा वाणीत्यत्र यथा ब्रह्मा स्वात्मानमन्यच्च सदा विशेषैरखिलैरपि पश्यति तथा वाण्यपि स्वात्मानमन्यच्च विशेषैरखिलैरपि पश्यतीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ **यथेति** । तावच्छब्दस्य यावच्छब्दसापेक्षत्वादाह ॥ **यावन्त इति** । मूले त्रैगुण्यात्परतः पश्येदित्यस्यायमर्थः । ब्रह्मा जगदन्तर्बहिः स्थितं विष्णुमव्यवच्छेदेन सदा पश्यति । सरस्वती तु पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णब्रह्माण्डपरिमितदेशमारभ्य महदाद्यावरणरूपात्त्रैगुण्यात्परतस्तच्छतोत्तरपरिमितदेशपर्यन्तं स्थितं * विष्णुं सदा कदाचित्सर्वगतत्वेन च पश्यतीति ॥ **तमोगुणमात्रगतमेवेति** । महत्तत्त्वस्यावरणभूतस्तद्देशोत्तरं यस्तमोगुणस्तेन परिमितदेशपर्यन्तमेव व्याप्तमित्यर्थः । तमोमात्रगतत्वेन सन्दर्शनस्य सार्वकालिकत्वद्योतनाय तमोमात्रगतमेवेत्येवशब्दोपादानम् । ननु गिरिशो गरुडश्च पश्यत इति द्विवचनेन भवितव्यम् । पश्येत् पश्यतीत्येकवचनं तु कथमित्यत आह ॥ **पश्येदित्यादेरिति** ॥ **प्रत्येकमिति** । गिरिशः पश्येद्गरुडः पश्येदित्यादिरूपेणेत्यर्थः ॥ **मूले उमेति** । उमासुपर्ण्यौ तमोगुणात्परिमाणतो दशहीनेन महत्तत्त्वेन परिमितदेशपर्यन्तं स्थितं विष्णुं पश्यत इत्यर्थः । उत्तमाधमसाधारण्येनान्यदर्शनस्य बाधितत्वात्स्वाधममात्रपरतयाऽप्यन्यशब्दं व्याचष्टे ॥ **स्वाधमरूपमिति** । मूले इन्द्रश्च कामश्चेतीन्द्रकामौ तु महत्तत्त्वात्परिमाणतो दशहीनेनाहङ्कारेण परिमितदेशपर्यन्तमेव स्थितं विष्णुं पश्यत इत्यर्थः । मनुदक्षबृहस्पत्यादयोऽहङ्कारात्परिमाणतो दशहीनेन बुद्धितत्त्वेन परिमितदेशपर्यन्तमेव स्थितं विष्णुं पश्यन्ति । सोमसूर्यौ तु बुद्धितत्त्वात्परिमाणतो दशहीनेन मनस्तत्त्वेन परिमितदेशपर्यन्तं विष्णुं पश्यतः । वरुणादयस्त्वाकाशादिभूतैः : क्रमेण परिमाणतो दशहीनैः परिमितदेशपर्यन्तमेव स्थितं विष्णुं योग्यतानुसारेण पश्यन्तीत्यर्थः । ननु महत्तत्त्वस्यैकत्वात्कथं क्वचित्क्वचिदिति तद्भेदनिर्देश इत्यत आह ॥ **महत्तत्त्वप्रविभागानिति** । तथा च महत्तत्त्वे विद्यमाना ये प्रविभागा अंशास्तद्देशपर्यन्तमेव व्याप्तमपीन्द्राद्याः सर्वे कदाचिद्बहुसहस्रवर्षानुष्ठितसाधनेन पश्यन्ति । न समग्रमहत्तत्त्वव्याप्तं सदा त्वहङ्काराद्युक्तदेशपर्यन्तं व्याप्तमेव पश्यन्ति । अत एव सदेत्येतद्यावदहङ्कृतीत्यादावपि योजनीयमिति द्रष्टव्यम् । अन्ये चैवेत्यत्र चैवशब्दयोर्विरुद्धार्थत्वादुभयोर्यथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेरेवशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धमङ्गीकृत्यैवशब्दं भिन्नक्रमतया योजयति ॥ **यथायोगमेवेति** ।

योग्यतानुसारेणैवेत्यर्थः । तथा च भूतेभ्यो परिमाणतो दशहीनेन ब्रह्माण्डेन परिमितदेशपर्यन्तमेव स्थितं विष्णुं केचन पश्यन्तीत्युक्तं भवति ॥**श्वेतद्वीपपतिमेवेति** । केषाञ्चिच्छ्वेतद्वीपवर्तित्वेन भगवत्संदर्शनमेव सार्वकालिकमिति दर्शयितुमेवशब्दः । तथा च ब्रह्माण्डात्परिमाणतो दशहीनेन श्वेतद्वीपेन परिमितदेशपर्यन्तमेव स्थितं विष्णुं केचन पश्यन्तीत्यण्डान्तरवार्तिभगवद्दर्शनापेक्षयाऽपकृष्टकक्ष्यान्तरमुक्तं भवति । ततोऽप्यपकृष्टं कक्ष्यान्तरमाह ॥ **मूले हृद्येवेति** । सर्वकालं हृदयवर्ति भगवद्दृष्टेपेक्षयाऽप्यपकृष्टं कक्ष्यान्तरमाह ॥ **मूले कदाचिदेवेति** । तद्यथाऽपकृष्टकक्ष्यान्तरसूचकं स्यात्तथा व्याचष्टे ॥ **तत्रापि हृद्यपीति** । सर्वकालं हृदयवर्तित्वेन भगवद्दर्शनात्कादाचित्कं हृदयवर्तित्वेन भगवद्दर्शनमपकृष्टमिति भावः । गुणानप्यन्यतोऽधिकमित्यादिना विशेषदर्शनेऽपि तारतम्यस्योक्तत्वात्कथमनुक्तिरित्यत उक्तं विस्पष्टमिति । चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति परस्परार्थे छन्दसि षष्ठीचतुर्थ्योर्विधानात् षष्ठ्यर्थे पूर्वदृष्टेभ्य इति चतुर्थीत्याशयेनाह ॥ **दृष्टानामिति** । अत एव प्रबुद्धेभ्य इति पूर्ववत् षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वक्ष्यतीति ध्येयम् । चैवशब्दयोर्विरुद्धार्थतया यथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेः पूर्ववद्भिन्नक्रमतया तदुभयसम्बन्धाभ्युपगमेऽप्युमादिभिरेव प्रबुद्धानामित्यर्थालाभादुमादिभिरिव ब्रह्मादिभिरपि प्रबुद्धानां शतांशानित्यर्थलाभेन बाधितार्थत्वप्रसक्त्यैवशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्त्योमादिभिरित्यनेन सम्बन्धस्यावश्यकत्वाच्चशब्दस्यैव यथाश्रुतसम्बन्धसिद्ध्या समुच्चयार्थत्वे तदयोगान्निर्देशतया तं व्याचष्टे ॥ **चस्त्वर्थ इति** ॥ **पश्यन्तीति** । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । नन्वनेन ग्रन्थेन भगवान्स्वगतानशेषानपि विशेषान्पश्यति रमा तु भगवद्दृष्टानां विशेषाणामनन्तधा विभक्तानामेकमेव भागं पश्यति । रमादृष्टानां भगवद्गुणानामनन्तधा विभक्तानामेकमेव भागं ब्रह्मवायू पश्यतः । ब्रह्मवायुदृष्टस्यापि भागस्यानन्तधा विभक्तस्यैकमेव भागं ब्रह्माणीभारत्यौ पश्यतः । तद्दृष्टस्यापि भागस्यानन्तधा विभक्तमेकमेव भागं रुद्रगरुडौ पश्यतः । तस्यापि भागस्यानन्तधा विभक्तस्यैकमेव भागमुमासुपर्ण्यौ पश्यतः । इत्युमापर्यन्तं पूर्वपूर्वदर्शनात्पश्चादुक्तानां ज्ञानेऽनन्तांशन्यूनं तारतम्यमुक्तम् । उमा यावतो नारायणस्य गुणान्पश्यति तावतां शतधा विभक्तानामेकमेव भागं शक्रः पश्यतीत्यनेन क्रमेण शक्रादीनामुमादिज्ञानापेक्षया शतगुणितं च तारतम्यमुक्तम् । तदेतत्कथं रमाया भगवद्दृष्टानां गुणानामनन्तधा विभक्तानामेकभागमात्रदर्शनसद्भावेऽपि ब्रह्मवाय्वो रमादृष्टानां कोटिधा विभक्तानामेकभागदर्शनस्य ब्रह्माणीभारत्योश्च

शतधा

ब्रह्मवायुदृष्टानां कोटिधा विभक्तानामेकभागदर्शनस्य तद्दृष्टानां शतधा विभक्तानां रुद्रगरुडयोरेकभागविषयदर्शनस्य तद्दृष्टशतधा विभक्तैकभागविषयदर्शनवत्त्वादुमासुपर्ण्योस्तत्पर्यन्तं शतांशन्यूनस्यैव ज्ञाने तारतम्यस्य ग्रन्थान्तरसिद्धतयाऽनन्तगुणितज्ञानतारतम्यकथनस्य तद्विरुद्धत्वात् । न चात्र शतांशन्यूनतारतम्यकथनमानन्दमात्रविषयकम् । त्रैगुण्यात्परतः पश्येद्व्याप्तं शतगुणं हरिमिति ब्रह्माण्या भगवत्परिमाणविषयकज्ञानस्य परिच्छेदोक्त्याऽपरिच्छिन्नतत्परिमाणविषयकब्रह्मज्ञानापेक्षयाऽनन्तांशन्यूनताया अर्थतो लब्धत्वात् । समान एवञ्चाभेदादित्यत्र सदा ब्रह्मोपास्यत्रिविक्रमत्वादिक्रियाणां ब्रह्माण्या विशेषतोऽनुपासनाद्युक्त्याऽपि ब्रह्माणीज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानापेक्षयाऽनन्तांशन्यूनताया लब्धत्वात् । ततश्च शतगुणिततारतम्यस्य ज्ञानविषयत्वाभावान्न ज्ञानेऽनन्तगुणिततारतम्यकथनपरस्यास्य ग्रन्थस्य ग्रन्थान्तरविरोध इति वाच्यम् । यथाऽऽनन्दे तथा ज्ञाने विष्णुभक्तौ बलाधिके । सर्वैर्गुणैः शतगुणाः क्रमेणोक्तेन तेऽखिला इत्यादिनिरवकाशतैत्तिरीयभाष्योदाहृतप्रमाणविरुद्धत्वेन शतांशन्यूनत्वेन तारतम्योक्तीनां गुणमात्रविषयत्वासिद्ध्याऽऽनन्दमात्रविषयतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात् । त्रैगुण्यात्परत इत्यत्रापि पूर्वोत्तरग्रन्थसन्दर्भानुरोधेन सदेत्यस्यानुवृत्तिसिद्ध्या त्रैगुण्यात्परतः शतगुणस्य भगवतो दर्शनं सार्वकालिकम् । सर्वगतत्वेन तु तद्दर्शनं न ब्रह्मवत्सार्वकालिकं किन्तु कादाचित्कमित्यर्थसिध्या ततोऽनन्तांशोनत्वस्यार्थतोऽप्यलाभात् । समान एवञ्चाभेदादित्यत्रापि ब्रह्माण्याश्च नित्यं तदुपास्तियोग्यत्वाभावादिति त्रिविक्रमत्वादिक्रियाणां सर्वदा विशेषत उपासनानिषेधपरभाष्यटीकानुसारेण ब्रह्माण्यास्त्रिविक्रमत्वादिभगवत्क्रियाणां विशेषतः कादाचित्कोपासनाया अनुमतत्वलाभेन ततोऽप्यनन्तांशन्यूनत्वालाभात् । तथा च शतगुणिततारतम्यस्य गुणमात्रविषयत्वाज्ज्ञानेऽनन्तगुणिततारतम्यकथनपरस्यास्य ग्रन्थस्य ग्रन्थान्तरविरोधो दुष्परिहर इति चेत् । अत्र गुरवः प्राहुः । इहापि टीकायां ज्ञाने शतगुणिततारतम्यमेवाभिमतम् । उमापर्यन्तं ज्ञानेऽनन्तांशन्यूनत्वकथनं तु पूर्वपूर्वज्ञानानां पश्चात्पश्चादुक्तज्ञानापेक्षयाऽतिस्फुटत्वाभिप्रायम् । अथवा सहस्रगुणिता अनन्तगुणितास्तथा । परिमाणे शतगुणेऽप्यानन्दस्फुटतावशादिति तैत्तिरीयभाष्यानुसारात् । न चैवं शक्रादिज्ञानानामपि पश्चात्पश्चादुक्तज्ञानापेक्षयाऽऽनन्दस्फुटतावशात्तथा व्यवहारापत्तिः । सिद्धप्रयोगानुसारेण निमित्तस्य कल्प्यतया निमित्तानुरोधेन प्रयोगापादनस्यान्याय्यत्वादिति ॥ **केषुचिद्वाक्येष्विति** । न स्वामतिशायिष्यन्ति मुक्तावपि कथञ्चन । तथा- ॥२८॥

मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदने । सायुज्यं समनुप्राप्ता अपि देवाद्योऽखिलाः । तारतम्याद्धि तिष्ठन्तीत्यादिष्वित्यर्थः ॥ **प्रकृतत्वादिति** । साधनतारतम्यसाध्यत्वेनेति शेषः ।

अ०—साध्यसाधनवैरूप्यमदृष्टं केन कल्प्यते ॥ वैषम्यं निर्घृणत्वं च तेन स्यातां परस्य च ॥ सापेक्षत्वादिति च तौ विद्याधीशेन वारितौ ॥ तारतम्यात्साधनानां साध्यतादृक्त्वमीशतः ॥ अवैषम्यादिहेतुः स्यात्सदैव परमेश्वरे ॥ स्वातन्त्र्ये विद्यमानेऽपि साधनादौ परेशितुः ॥ अपेक्ष्यानादिवैचित्र्यं न दोष इति तद्वचः ॥ नानादित्वादिति ह्युक्तमुपपद्यत इत्यपि ॥

सु०—अस्तु मुमुक्षूणां साधनेषु तारतम्यं मा च भून्मोक्षे तारतम्यमित्याशङ्कायां प्राग्बाधकमुक्तम् । इदानीं शङ्कैवैषा नोपपद्यते दूरे दूषणाभिधानमित्याह ॥ **साध्येति** । साध्यमविचित्रं साधनं विचित्रमिति साध्यसाधनयोर्वैरूप्यं केन बीजेन कल्प्यते शङ्क्यते न केनापि । अयमभिसन्धिः । पक्षे विपक्षत्वशङ्का खलु केनचिद्बीजेन स्यात् । निर्बीजं शङ्कमानो न लौकिको नापि परीक्षक इत्युन्मत्त इवोपेक्षणीयः । बीजं च व्यभिचारदर्शनं वोपाधिदर्शनं वा तयोरन्यतरशङ्का वा । तत्राद्यं तावदिह नास्ति । तदिदमाह ॥ **अदृष्टमिति** । नापि द्वितीयम् । पक्षे साध्यसद्भावस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वेन यस्य कस्यचिदाशङ्क्यमानस्यावश्यं साध्यव्यापकत्वाभावेनोपाधित्वासम्भवात् । पक्षेऽपि तद्वृत्तौ साधनव्यापकत्वात् । अत एवोपाधिशङ्काऽपि निरस्ता । ततो व्यभिचारशङ्काऽपि । उदाहृतवाक्यैर्व्यासेरुक्तत्वात् । अतो बीजाभावाच्छङ्कैवैषाऽनुपपन्नेति । ईश्वरो मुमुक्षुभ्यो विचित्रं फलं ददाति विचित्रसाधनैराराधितत्वात् । विचित्रसाधनान्यपेक्ष्य फलदातृत्वादित्यनुमानान्तरं हृदि निधायान्यथासिद्धिनिरासार्थं विपक्षे बाधकमाह ॥ **वैषम्यमिति** । तेन साध्यसाधनवैरूप्येण । द्वितीयश्चशब्दः प्रमाणान्तरसूचनार्थः । यदीश्वरोऽनुष्ठिताल्पसाधनायानुष्ठितमहासाधनसमानफलं दद्यात् । तदाऽसौ विषमः प्रसज्येत । यदि वाऽनुष्ठितमहासाधनेयाऽनुष्ठिताल्पसाधनसमानफलं दद्यात् । तदा निर्घृणः स्यादित्यर्थः । ईश्वरस्य वैषम्याद्यापत्तिर्नानिष्टा । दुःखाद्यहेतुत्वादित्यत आह ॥ **सापेक्षत्वादिति** ॥ अनेन वैषम्यनैर्घृण्ये न सापे-

च

क्षत्वादिति सूत्रमुपादत्ते । तौ चेति सम्बन्धः । तौ वैषम्यनैर्घृण्यलक्षणौ दोषौ । यद्धि प्रमाणविरुद्धमप्रामाणिकं वा तदुच्यतेऽनिष्टमिति । वैषम्यादिकं चे (मी) श्वरस्य सूत्रकारेण वारितत्वात्प्रमाणविरुद्धमिति कथं नानिष्टम् । अङ्गीकृतसूत्रप्रामाण्यान्प्रत्ययं यत्न इति नासङ्गतिः । ये तु सूत्रप्रामाण्यमनङ्गीकृत्येश्वरस्य वैषम्याद्यापत्तेरिष्टत्वं मन्यन्ते । तान्प्रति वेदा प्रामाण्यहेतुत्वेन वैषम्यादेर्दोषत्वं सूचयितुं पुल्लिङ्गनिर्देशः । अन्यथा प्रकरणात्ते वारिते इत्यवक्ष्यत् । नपुंसकप्रयोगेऽपि दूषणे इति शक्यते ज्ञातुमिति चेन्न । ते वैषम्यनैर्घृण्येृति निराकाङ्क्षत्वात् । प्रसङ्गस्य विपर्यये पर्यवसानमुपपादयति ॥ **तारतम्यादिति** । साधनानां तारतम्यात्सदैव नियमेनेशतो भवतः ॥ साध्यस्य तारतम्यं परमेश्वरेऽवैषम्यादिहेतुः स्यात् । आपादकविपर्ययस्य खल्वापाद्यविपर्ययं प्रति निर्वाहकत्वे भवेत्प्रसङ्गस्य विपर्ययपर्यवसानम् । निरग्निकत्वविपर्ययो हि निर्धूमत्वविपर्ययं घटयति । अस्ति चैतत्प्रकृत इति । यद्वा कथं वैषम्यादि सूत्रकारेण वारितमित्यतः सापेक्षत्वस्य वैषम्याद्यभावेन सह हेतुहेतुमद्भावं व्युत्पादयति ॥ **तारतम्यादिति** । पूर्वैव योजना । व्यर्थमिदं सूत्रकारस्य साधनसंस्कारपूर्वकर्मापेक्षाऽङ्गीकारेण वैषम्यादिनिवारणम् । फले तत्परिहारेऽपि साधनादौ परिहर्तुमशक्यत्वात् । तथा हि । साधनादौ परमेश्वरस्य प्रयोजकत्वमस्ति न वा । नेति पक्षे परमेश्वरत्वहानिः । आद्ये निर्निमित्तं विचित्राणि साधनानि प्रयोजयतः कथं न वैषम्यादीत्यतोऽनुपपन्नस्य सूत्रस्य कथं बाधकत्वमिति । मैवम् । अस्याक्षेपस्य सूत्रकृतैव निरस्तत्वादित्याह ॥ **स्वातन्त्र्य इति** । स्वातन्त्र्यं प्रयोजककर्तृत्वम् । वैचित्र्यं साधनादेः । अपेक्ष्य प्रेरणादिति शेषः । दोषो वैषम्यादिः । तद्वचः सूत्रकृतो वचोऽस्ति । नन्वेवं सर्वत्र सापेक्षस्य हरेः स्वातन्त्र्यहानिर्दोषः स्यादित्यत आह ॥ **स्वातन्त्र्य इति** । अयमपि दोषो नास्ति । कथम् । परेशितुः साधनादौ स्वातन्त्र्ये विद्यमानेऽपि स्वेच्छयाऽनादिवैचित्र्यमपेक्ष्य प्रेरकत्वमित्येतदर्थप्रतिपादकं तद्वचोऽस्ति यत इति । किं तद्वच इत्यतः क्रमेण सूत्रद्वयं पठति ॥ **नानादित्वादिति** । तत्राद्यदोषपरिहाराय **न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादिति** सूत्रमनेनोपादत्ते । द्वितीयपरिहारायोपपद्यते चेति ।

टि०—॥ **प्रागिति** । नाधिक्यं यदि साध्ये स्यात्प्रयत्नः साधने कुत इत्यादिनेति शेषः । ननु शङ्काया बीजापेक्षत्वनियम एवासिद्ध इति न तदभावेन शङ्काया अनुपपत्तिः प्रसज्यते । उक्तनियमसिद्धावपि वा प्रकृते व्यभिचारादिदर्शनस्यैव बीजत्वसम्भवेन तदभावासिद्धेर्न तन्मूलकशङ्काया अनुपपत्तिरित्यत आह ॥ **अयमभिसन्धिरिति** । उपाधित्वेनाशङ्क्यमानो धर्मः किं पक्षावृत्तिरभिमतः किंवा तद्वृत्तिरिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **पक्ष इति** । पक्षेऽवृत्ताविति शेषः । द्वितीयं दूषयति ॥ **पक्षेऽपीति** ॥ **अत एवेति** । पक्षे साध्यसद्भावस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वेन तत्रोपाध्यवृत्तौ साध्याव्यापकत्वेन वृत्तौ च साधनव्यापकत्वेनोपाध्यभावस्य निश्चितत्वादेवेत्यर्थः ॥ **तत इति** । उपाधिशङ्काऽनुपपत्तेरित्यर्थः । व्यभिचारशङ्काया उपाधिशङ्काप्रयुक्ततया प्रयोजकीभूतोपाधिशङ्काविरहे तत्प्रयुक्तोपाधिशङ्काया (व्यभिचारशङ्काया) अप्यनुपपत्तेरिति भावः । साधनतारतम्यस्य साध्यतारतम्येन व्याप्तेरागमेन निश्चितत्वाच्च नोपाध्यादिशङ्का सम्भवतीत्याह ॥ **उदाहृतेति** । सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुलतामित्युदाहृतवाक्यैरित्यर्थः । तत्र साधनतारतम्यवत्साध्यतारतम्यकथनेन गौर्न पदा स्प्रष्टव्येत्यादिवाक्यानामिव तेषामपि व्याप्त्यभिधायकत्वादिति भावः । ननु वैषम्यं निर्घृणत्वं चेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च विपक्षे बाधककथनेनाप्रयोजकताशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । उक्तं च साधनाधिक्यादिति प्रागुपन्यस्तानुमानेऽप्रयोजकताशङ्काया नाधिक्यं यदि साध्ये स्यादित्यादिना विपक्षे बाधककथनेन निरासात् । बीजाभावेन तच्छङ्काया एवानुदयस्य समर्थनात्तत्परिहारार्थं बाधककथनपरत्वायोगाच्च । न चानुमानान्तरे तच्छङ्कानिवर्तकत्वेन सार्थक्यम् । ब्रह्मादिपक्षकमानुषादिपक्षकसाधनपक्षकफलपक्षकानुमानव्यतिरेकेण विवक्षितार्थसाधकानुमानाभावात् । भावे वा तस्यानुपन्यस्ततया तत्राप्रयोजकताशङ्काऽनुदयाच्चेत्यतस्तादृशानुमानस्यानुपन्यस्तत्वेऽपि हार्दत्वात्तत्राप्यप्रयोजकताशङ्कानिरासाय विपक्षे बाधककथनपरस्योत्तरग्रन्थस्य नानर्थक्यमिति भावेन तादृशानुमानप्रकारं दर्शयन्नेव तत्राप्रयोजकत्वशङ्कानिवर्तकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ॥ **ईश्वर इत्यादि** ॥ **साधनसाध्यवैरूप्येणेति** । साधनं विचित्रं साध्यमविचित्रमिति साधनसाध्यवैरूप्येणेत्यर्थः ॥ **प्रमाणान्तरसूचनार्थ इति** । वैषम्यं निर्घृणत्वं चेत्युक्ततर्कमूलकोदाहृतानुमानरूपप्रमाणान्तरसूचनार्थ इत्यर्थः । अनुष्ठिताल्पसाधनानुष्ठितमहासाधनसमानफलदाने वैषम्यप्रसक्तावप्यनुष्ठितमहासाधनायानुष्ठिताल्पसाधनफलदाने वैषम्याप्रसङ्गात् । अनुष्ठितम-

हासाधनायानुष्ठिताल्पसाधनसमानफलदाने नैर्घृण्यस्यैवानुष्ठिताल्पसाधनायानुष्ठितमहासाधनसमानफलदाने नैर्घृण्यस्य चाप्रसङ्गात् । तयोरव्यवस्थितयत्किञ्चित्पक्षविषयकत्वानुपपत्त्या व्यवस्थिततत्पक्षविषयतया वैषम्यादिप्रसङ्गकथनपरतया ग्रन्थं योजयति ॥ **यदीश्वर इत्यादि** । अन्यत्रानिरस्ततयेत्यपि निवारिताविति समुच्चयार्थकचशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेर्भिन्नक्रमतया तं योजयति ॥ **तौ चेति सम्बन्ध इति** । ननु दुःखाद्यहेतुत्वाद्वैषम्यादेः कथं तस्यानिष्टत्वमित्यतस्तदभावेऽपि प्रमाणविरुद्धत्वात्तदुपपत्तिरिति भावेन कुतः प्रमाणविरुद्धत्वेऽप्यनिष्टत्वं कथं च तस्य प्रमाणविरुद्धत्वमित्यतस्तदुभयमुपपादयति ॥ **यद्वीति** । सूत्रकारेण निवारितत्वेऽपि वैषम्यादेः कुतः प्रमाणविरुद्धत्वं तस्येत्यतः किमेतदवधृतसूत्रकाराप्तभावस्य चोद्यं किंवाऽनवधृततद्भावस्येति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **अङ्गीकृतेति** । द्वितीयमनूद्य दूषयति ॥ **ये त्विति** ॥ **अन्यथेति** । वेदाप्रामाण्यहेतुत्वेन वैषम्यादेर्दूषणत्वसूचनस्य पुल्लिङ्गनिर्देशप्रयोजनस्याभाव इत्यर्थः ॥ **ते वैषम्येति** । ते वैषम्यनैर्घृण्ये निवारित इत्यन्वयेन निराकाङ्क्षत्वादित्यर्थः । नपुंसकेन निर्देष्टव्यस्य पुल्लिङ्गेन निर्देशे तु कुत एतादिति· प्रयोजनजिज्ञासायामुक्तार्थविशेषस्योहसम्भवादिति भावः । किं तद्विपर्यये पर्यवसानोपपादकं कुतश्च तस्य तदुपपादकत्वं कथं च तस्य प्रकृते सद्भावो येन तदभिधायकतयाऽस्य विपर्ययपर्यवसानोपपादकता स्यादित्यत आह ॥ **आपादकेत्यादिना** । सापेक्षत्वेन वैषम्यादिनिवारणोपपादकस्य सापेक्षत्ववैषम्याद्यभावयोर्हेतुहेतुमद्भावस्य व्युत्पादकतया साक्षात्प्रकृतग्रन्थसङ्गतिसम्भवे प्रतिपत्तिगौरवग्रस्तविपर्ययपर्यवसानोपपादकत्वाश्रयणमनुचितमित्याशयेन पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** ॥ **साधनानामिति** ॥ बहुवचनं सप्तमी शौण्डैरित्यादिवदाद्यर्थ इत्याशयेनाह ॥ **साधनसंस्कारेति** । अत एव साधनादावित्येवोत्तरत्र वक्ष्यतीति ध्येयम् । उक्ताक्षेपस्य सूत्रकृता निरस्तताया मूलारूढतासिद्ध्यर्थं तत्पदं प्रकृतसूत्रकृत्परतया व्याचष्टे ॥ **सूत्रकृत इति** । नानादित्वादित्यस्येवोपपद्यते चेत्यस्याप्युत्तरत्र भाष्यकृतोदाहरणात्तद्वैय्यर्थ्याय तन्निवर्त्यपूर्वपक्षानिवर्तकतयाऽप्येतदेव भाष्यं योजयितुं स्वातन्त्र्यहानिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **आद्यदोषेति** । निर्निमित्तं विचित्रफलदातृत्वप्रयुक्तवैषम्यादिदोषपरिहारायेत्यर्थः ॥ **द्वितीयेति** । साधनभूतानादिकर्मपरम्पराया अपि तदधीनत्वेन पुनर्वैषम्याद्यापातेन दोष इत्याशङ्कापरिहारायेत्यर्थः । ॥३०॥

अ०—अपेक्ष्योपायवैषम्यमुपेयस्य तथा स्थितिः ॥ मया कया विरुद्धा स्याद्राजादावपि दृश्यते ॥ त्यागो दृष्टस्य चादृष्टकल्पनेति सुदुष्करौ ॥ मायिभ्योऽन्येन केनापि तत्किमन्यैश्च वादिभिः ॥ मायिनोऽत्रानुगम्यन्ते श्रुतहान्यश्रुतग्रहौ ॥ अप्यत्र मायिनां लिङ्गे तत्के दोषास्ततोधिकाः ॥ निश्शेषगतदोषाणां बहुभिर्जन्मभिः पुनः ॥ स्यादापरोक्ष्यं हि हरेर्द्वेषेर्ष्यादिस्ततः कुतः ॥ भवेयुर्यदि चेर्ष्याद्याः समेष्वपि कुतो न ते ॥ तप्यमानाः समान्दृष्ट्वा द्वेषेर्ष्यादियुता अपि ॥ दृश्यन्ते बहवो लोके दोषा एवात्र कारणम् ॥

सु०—एवमनुमानस्यान्यथासिद्धिं निरस्य बाधकैप्रतिरोधौ निराकरोति ॥ **अपेक्ष्येति** । तथास्थितिर्विषमतेश्वरेण क्रियत इति साध्यमानेति शेषः । मया प्रमाणेन । कया न कयापि । परमं साम्यमित्यादेरन्यथाव्याख्यातत्वादिति भावः । अनुमानादेर्व्याप्तिप्रतिपत्तये दृष्टान्तमाह ॥ **राजादाविति** । प्रेक्षावति राजादौ सेवानुरूपफलदानं वैपरीत्यकर्तर्यप्रेक्षावति वैषम्यादिकं च दृश्यत इत्यर्थः । साध्यसाधनवैरूप्यकल्पने बाधकान्तरमाह ॥ **त्याग इति** । सर्वत्र साध्यसाधनैकरूप्यस्य दृष्टत्वात्तद्वैरूप्यस्य क्वाप्यदृष्टत्वात्प्रकृतवैरूप्यं शङ्कमानस्य दृष्टत्यागोऽदृष्टकल्पना चेति दोषौ प्रसज्येते । न च स्यातां ताविति शक्यते वक्तुम् । प्रेक्षावता केनाप्यनङ्गीकृतत्वादित्याह ॥ **सुदुष्कराविति** । मायावादिनो दृष्टं प्रपञ्चस्य सत्यत्वादिकं त्यजन्ति । अदृष्टमनिर्वाच्यादिकं कल्पयन्ति । अतो मायिभ्योऽन्येनेत्युक्तम् । अस्य चोत्तरत्रोपयोगः । अन्यैरकृतमपि दृष्टत्यागादिकं कुर्वतां को दोष इत्यत आह ॥ **तत्किमिति** । तत्तर्हि किमिति गूढाभिप्रायः प्रश्नः । अत्र दृष्टत्यागाद्यनुष्ठानविषये । अनुगम्यन्तेऽनुस्रियन्ते । एतदुक्तं भवति । दृष्टत्यागादिप्रसङ्गेन मायावादिनो दूषयतां पुनरत्र दृष्टत्यागादिकं स्वयं कुर्वतां व्याहतिः स्यादिति । साध्यसाधनयोर्वैरूप्यं शङ्कमानस्यानिष्टान्तरमाह ॥ **श्रुतेति** । उक्तविधया साध्यसाधनसारूप्यस्य श्रुतत्वादन्यथा चाश्रुतत्वादत्र वैरूप्याङ्गीकारे श्रुतहान्यश्रुतग्रहावपि स्याताम् । मायिनां लिङ्गे इति तयोर्विशेषणं प्रयुञ्जानस्योक्त एवाभिसन्धिः । मायावादिनो हि श्रुतं सार्वज्ञाद्युपेतं ब्रह्म परित्यज्याश्रुतं निर्गुणमुपयन्ति । दृष्टत्यागादिचतुष्टयं कुर्वतां बाधकान्तरमाह ॥ **तदिति** । तत्तत्र प्रकृतदोषेषु । ततो दृष्टत्यागादेः । अधिका बहिर्भूताः ।

दृष्टत्यागादिकं कुर्वाणेनान्यदपि प्रमितं त्याज्यं स्यात् । अदृष्टकल्पनादिकं च कुर्वता प्रामाणिकमन्यदपि कल्पनीयं भवेदित्यर्थः । स्यादेतत् । यदि मुक्तास्तारतम्योपेताः स्युस्तदा परस्परं द्वेषवन्तः स्युरिति प्रतिकूलतर्कपराहतं मुक्ततारतम्यानुमानमित्यत आह ॥ निश्शेषेति । निश्शेषेण गता अपगता दोषा येभ्यस्ते तथोक्ताः । पुनः श्रवणादिमतामिति शेषः । तेषां हरेरापरोक्ष्यमिति तान्प्रति हरेरपरोक्षत्वमित्यर्थः । अनुबन्धादिभ्य इत्यत्र प्रतिपादितोऽयमर्थ इति हिशब्दः । यस्मादित्यर्थे वा । द्वेषेर्ष्यादिदोषस्तत-स्तस्मात्कुतो मुक्तानां नापादयितुं शक्यत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । ये तारतम्योपेतास्ते द्वेषादिमन्तो दृष्टा यथा लौकिकाः पुरुषा इति खल्वत्र व्याप्तिरभिधातव्या । न चैवम् । लौकिकानां द्वेषादिमत्त्वे दोषित्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । यत्र द्वेषादिमत्त्वं तत्र दोषित्वमिति व्याप्तेर्दर्शनात् । न च दोषित्वं मुक्तेषु सम्भवति । औपाधिका हि तेषु दोषा वक्तव्याः । स्वाभाविकानां शङ्कितुम-शक्यत्वात् । ते च भगवत्साक्षात्कारोदयात्प्रागेव प्राचुर्येण गताः । साक्षात्कारेण च समूलघातं हताः । मुक्तौ चोपाधेरेवापगत-त्वान्नेषदपि स्थातुमर्हन्ति । अतो व्यापकाभावाद्व्याप्यस्याप्यभाव इति । ननु परेणापि न मुक्तेषु द्वेषादिमत्त्वं साध्यते किन्त्वापाद्यत एव । ततस्तेभ्यस्तद्व्यावृत्तिसाधनमसङ्गतम् । मैवम् । तर्कमूलभूतव्याप्तावुपाधिः खल्वत्र कथितः । तस्य च पक्षाद्व्यावृत्तिः स्वव्या-वृत्त्या विवक्षितधर्मव्यावर्तनशक्तिश्चावश्यकेति तद्व्युपादनस्य क्रियमाणत्वात् । अत्र द्वेषेर्ष्यासन्तापपरेष्टप्रतिघातप्रयत्नेच्छा व्याप्याः । अविद्याऽहङ्काराद्या व्यापका इति विवेकः । दोषाणामेव द्वेषादौ प्रयोजकत्वमित्येतमर्थं परेणापि स्वीकारयितुं प्रतिबन्दीं गृह्णाति ॥ भवेयुरिति । तारतम्येऽङ्गीकृते मुक्तानामीर्ष्यादयो यदि भवेयुर्यद्यापाद्यन्ते । तदा मुक्तेषु समेष्वङ्गीकृतेष्वपि कुतो न भवेयुः । यदि मुक्तास्तारतम्योपेतास्तदा द्वेषादिमन्तः स्युरिति वदता न द्वेषादिमन्तस्तस्मात्समा एवेति वाच्यम् । न च साम्यमप्यङ्गीकर्तुं शक्यते । यदि मुक्ताः समाः स्युस्तदा द्वेषादिमन्तः स्युरिति तत्राप्यनिष्टप्रसङ्गादित्यर्थः । साम्ये कथं द्वेषादिप्रसङ्ग इत्यतः परप्र-सङ्गवत्साम्यस्यापि द्वेषादिसाहचर्यं दृष्टमित्याह ॥ तप्यमाना इति । समसत्तामात्रं नापादकत्वेन विवक्षितम् । अतिप्रसङ्गात् ।

किन्तु समदर्शनमेवेत्याशयेनोक्तं समान्दृष्टेति । प्रतिबन्दीग्रहणस्य प्रयोजनमाह ॥ दोषा इति । दोषाणां समुदितानामेव कारणत्व-मित्येकवचनम् । एवमस्माभिः साम्यवादिनं प्रत्यतिप्रसङ्गेऽभिहिते तेनैतदेव वक्तव्यम् । अत्र लोके दोषा एव द्वेषादेः कारणम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तन्निश्चयात् । न तु साम्यम् । सत्यपि साम्ये सखिष्वभावात् । असत्यपि क्वचिद्भावात् । न च मुक्तेषु दोषास्सन्ति । अतः साम्येऽपि न द्वेषादिप्रसङ्ग इति ।

टि०—॥ **अन्यथेति** । दुःखाद्यभावसाम्यं चेत्यादिनेति शेषः । अनुमानादेरित्यादिपदेनोक्तविपक्षबाधकतर्कपरिग्रहः । ईश्वरो मुमुक्षुभ्यो विचित्रं फलं प्रयच्छति विचित्रसाधनाराधितत्वादित्यनुमानमूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्तमाह ॥ **प्रेक्षावतीति** । इदं च विशेषणं दृष्टान्ते साध्यवैकल्यपरिहाराय । यत्र विचित्रसाधनाराधितत्वं तत्र विचित्रफलदातृत्वमिति सामान्यव्याप्तौ समफलदातरि राजादौ व्यभिचारपरिहाराय प्रेक्षावत्त्वस्य व्याप्तिशरीरप्रवेशेऽपि हेतुशरीरे न तत्प्रवेशो निर्दिष्टहेतावव्यभिचारादिति द्रष्टव्यम् । योऽनुष्ठिताल्पसाधनायानुष्ठितमहासाधनसमानफलदाता स विषम इत्याद्युक्ततर्कमूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्तमाह ॥ **वैपरीत्येति** । साधनवैचित्र्येऽप्यविचित्रफलदातरीत्यर्थः ॥ **साध्यसाधनवैरूप्यकल्पन इति** । साध्यमविचित्रं साधनं तु विचित्रमिति साध्यसाधनवैरूप्यकल्पन इत्यर्थः ॥ **ऐकरूप्यस्येति** । साध्यस्य विचित्रत्वे साधनस्यापि विचित्रत्वमिति तदैकरूप्यस्येत्यर्थः ॥ **अस्य चेति** । मायिभ्योऽन्येनार्थतो लभ्यस्य मायिनो दृष्टादृष्टत्यागस्वीकाररूपप्रमेयस्येत्यर्थः ॥ **उत्तरत्रेति** । तत्किमन्यैश्च वादिभिर्मायिनोऽत्रानुगम्यन्त इत्युत्तरत्रेत्यर्थः । उत्तरवाक्यार्थ एवोपयोगोऽस्य न पूर्ववाक्यार्थ इत्याशयः । गूढाभिप्रायमेव व्यनक्ति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **दूषयतामिति** । तारतम्याभाववादिनां रामानुजीयानामित्यर्थः ॥ **उक्त एवेति** । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गेन मायावादिनो दूषयतां पुनरत्र श्रुतहानादिकं कुर्वतां स्वव्याहतिः स्यादित्युक्त एवाभिसन्धिरित्यर्थः । श्रुतहानाश्रुतकल्पनयोर्मायिलिङ्गतामुपपादयति ॥ **मायावादिनो हीति** । मूलस्थतत्पदव्याख्यानं तत्रेति । तस्यैव विवरणं दोषेष्विति । तत्के दोषास्ततोऽधिका इति गूढाभिसन्धिनोक्तस्याभिप्रायमाह ॥ **दृष्टत्यागादिकमिति** ॥ **अन्यदपि प्रमितमिति** । तारतम्यादन्यत्प्रमितं दृष्टं जगत्सत्यत्वादिकं श्रुतमीश्वरादिकमपीत्यर्थः ॥ **अप्रामाणिकमप्यन्यदपीति** ।

साधनसाध्यवैरूप्यादन्यदप्रामाणिकमदृष्टं जगन्मिथ्यात्वादिकमश्रुतं शून्यादिकमित्यर्थः । तथा च प्रामाणिकस्य जगत्सत्यत्वादेस्त्यागेऽप्रामाणिकस्य तन्मिथ्यत्वादेः स्वीकारे प्रत्यक्षादिबाधादिरेव दोषो वाच्यः । स सर्वोऽप्यदोषतया त्वत्स्वीकृतदृष्टादित्यागादिभ्यो न बहिर्भूत इति नोक्तार्थत्यागस्वीकारयोः प्रतिबन्धकः स्यात् । तथा चापसिद्धान्त इति भावः ॥ **तेषामित्यादि** । तेषामिति न कर्मणि षष्ठी किन्तु कर्तरि हरेरिति च न कर्तरि षष्ठी किन्तु कर्मणीति भावः । आदिशब्दसङ्ग्राह्यतावच्छेदकं धर्मं सूचयितुं दोष इत्युक्तम् । कुत इत्यस्य तात्पर्यमाह ॥ **मुक्तानामिति**। किमनेन प्रतिकूलतर्कस्य दूषणमुक्तं भवतीत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **अशक्यत्वादिति** । तथा सति मुक्त्यभावप्रसङ्गात्स्वभावतो दोषिणां मुक्त्ययोगादिति भावः । सन्तु तर्हि मुक्तेष्वौपाधिका एव दोषा इत्यत आह ॥ **ते चेति प्रागेवेति** । तदनपगमे साक्षात्कारोदयस्यैवायोगादिति भावः ॥ **समूलघातमिति** । सह मूलेन हता इत्यर्थः । कषादित्वादनुप्रयोगः । साक्षात्कारेण द्वेषादिदोषकारणाविद्यानिवृत्त्या तन्मूलकदोषाणामपि निवृत्तेरिति भावः ॥ **असङ्गतमिति** । उपाधेः स्वतोऽदोषत्वात्प्रतिपक्षोन्नायकतया दोषत्वं वाच्यम् । तच्च न सम्भवति । अदोषित्वेन द्वेषाद्यभावसाधनस्य परं प्रति सिद्धसाधनत्वेनासङ्गतत्वादित्यर्थः ॥ **व्याप्ताविति** । तथा च व्याप्तिग्रहवेलायां परस्यैवंविधोपाध्युपस्थित्याऽव्याप्त्युन्नयनसम्भवेन तर्कमूलभूतव्याप्तिशैथिल्यान्नोक्ततर्कावतारो भवितुमर्हतीत्येतावन्मात्रस्यैवात्र विवक्षितत्वेन साध्याभावस्योपाध्यभावेन पक्षेऽसाधनान्न सिद्धसाधनमिति भावः । किमर्थं तर्हि पक्षाद्व्यावृत्त्यादिप्रतिपादनं तस्य क्रियत इत्यत उपाधेः साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वानुसरणस्य पक्षव्यावृत्त्यादिमात्रप्रयोजनकत्वेन तदभावे तदनुसरणस्य वैयर्थ्यापत्त्या तदर्थत्वेन तद्व्युत्पादनस्य नानर्थक्यमित्याह ॥ **तस्य चेति** ॥ **तद्व्युत्पादनस्येति** । मुक्तेभ्यो द्वेषादिव्यावृत्तिव्युत्पादनस्येत्यर्थः । ननु च द्वेषादेरपि दोषत्वाद्द्वेषादिमत्त्वे दोषित्वस्य कथमुपाधित्वमित्यत आह ॥ **अत्रेति** ॥ **एकवचनमिति** । कारणमित्येकवचनमित्यर्थः ।

अ०—यदि निर्दोषता तत्र किमाधिक्येन दूष्यते ॥ यद्यन्यदर्शनाभावादीर्ष्यादिर्विनिवार्यते ॥ अदर्शनादरत्यादिः कथं तेन निवार्यते ॥ ब्रह्मणोऽप्यरतिर्दृष्टा पूर्वमेकाकिनः श्रुतौ ॥ नैव रेमे स चैकाकी तस्मान्न रमते क्वचित ॥ द्वितीयमैच्छत्तेनासाविति

श्रुतय ऊदिरे ॥ यदीच्छा नैव तत्रास्तीत्येव तत्कल्प्यते मृषा ॥ श्रुत्युक्तनिर्दोषतैवं किन्नाङ्गीक्रियते स्वयम् ॥ तारतम्यं च कामं च श्रुतमेवातिहाय तु ॥ अश्रुता समता केन कल्प्यते युक्तिमानिना ॥

सु०—अतः किमित्यत आह ॥ **यदीति** । यद्येवं दोषाणामेव द्वेषादिकारणत्वम् । तत्र मुक्तेषु निर्दोषता चाङ्गीकृता । तदाधिक्येन हीनाधिकभावेनाङ्गीकृतेन किं दूष्यते न किमपि । साम्यमङ्गीकुर्वाणेनापि निर्दोषतयैव द्वेषादिप्रसङ्गो वारणीयः । तारतम्यमङ्गीकुर्वाणैरस्माभिरपि तथैव निराकरिष्यते । इयांस्तु विशेषः । यत्तारतम्यं प्रमितं न साम्यमिति समुदायार्थः । शङ्कते ॥ **यदीति** । भवेदेतद्यदि साम्येन प्रसक्तं द्वेषादिकं निर्दोषतया निवारयामः । न चैवम् । किन्नाम समसत्तामात्रं हि न द्वेषादिकारणमतिप्रसङ्गात् । अपि तर्हि समदर्शनम् । न च मुक्तः समं मुक्तान्तरं पश्यत्यतो न द्वेषादीति । एवं तर्हि न तारतम्यसत्तामात्रं द्वेषादिकारणं किन्तु स्वतोऽधिकदर्शनमेव । न च मुक्तः स्वतोऽधिकं मुक्तान्तरं पश्यति । तस्मात्सत्यपि तारतम्ये न द्वेषादिप्रसङ्ग इति कुतो न सन्तोष्टव्यमिति परिहारोऽत्र शक्यते वक्तुम् । तथाऽपि नासौ तात्त्विक इत्यन्यदर्शनाभावमेव दूषयति ॥ **अदर्शनादिति** । एवमन्यदर्शनाभावेन द्वेषादिकं निवारयता तेनादर्शनात्प्रसक्तमरत्यादिकं कथं निवार्यते । अरतिः सुखाभावः । आदिपदेन तन्द्री भयं च गृह्यते । एतदुक्तं भवति । स्यादयं परिहारो यदि मुक्तस्यान्यदर्शनाभावः सम्भवेत् । न चैवम् । मुक्तो हि न तावदचेतनः । अपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । ततश्चेतनस्य सतोऽन्यदर्शनाभावेऽरत्यादिकं प्रसज्यत इति । ननु बहिर्मुखा एवान्यदर्शनाभावेऽरत्यादिकं प्राप्नुवन्ति न च मुक्तास्तथाऽतो नारत्यादिप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **ब्रह्मणोऽपीति** । ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयमित्येवं प्रमितस्यापीत्यर्थः । पूर्वमादिकाले । श्रुताविति जातावेकवचनम् । ताः श्रुतीरर्थतः नैवेति । अनेन स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छदिति वाक्यमुपादत्ते । स्यादेतत् । यद्यन्यदर्शनाभावमात्रमरत्यादेः कारणं स्यात् । न चैवम् । किन्त्वन्यदर्शनेच्छायां तदभावः । मुक्तस्त्विच्छैव नास्त्यतोऽन्यदर्शनाभावेऽपि नारत्यादिकं

प्रसज्यत इत्याशङ्क्याह ॥ **यदीति** । तत्तत्र मुक्तौ । तत्रान्यदर्शनविषये । इच्छा नैवास्तीति मृषैव कल्प्यते यदीति योजना । भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिश्रुत्युक्ता । स्वयं साक्षाच्छ्रुत्युक्तेति सम्बन्धः । तर्हीति शेषः । तच्छब्दो वा तर्ह्यर्थः । इदमुक्तं भवति । मुक्तानां साम्यमङ्गीकृत्यान्यदर्शनाभावेन द्वेषादि परिहृत्यान्यदर्शनेच्छाभावेन चारत्यादिकं परिहरतोऽप्रामाणिकानेककल्पनं प्रामाणिकपरित्यागश्च स्याताम्। साम्यान्यदर्शनाभावतदिच्छाभावानामप्रामाणिकत्वात्। तारतम्यादेः प्रामाणिकत्वात्। ततो वरं तारतम्यमङ्गीकृत्य द्वेषादिनिरासाय श्रौतनिर्दोषतास्वीकार इति। एतेन तारतम्यं साम्यं वाऽङ्गीकृत्य निर्दोषत्वेन द्वेषादिसमाधानं विधातव्यमिति सन्देहोऽपि निरस्तो वेदितव्यः । उक्तमेव स्पष्टमाह ॥ **तारतम्यं चेति** । अन्यदर्शनं चेत्यपि ग्राह्यम् । स यो मनुष्याणां राद्धः । कामस्य यत्राप्ताः कामाः। अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखाय इत्यादौ श्रुतम्। न ह्यन्यदर्शनाभावे सख्यं सम्भवति । समतेत्यन्यदर्शनाभावेच्छाभावयोरप्युपलक्षणम्। युक्तिं मन्यत इति युक्तिमानी। युक्तौ बहुमानवता केनाप्येवं न कल्प्यत इत्यर्थः । प्रामाणिकपरित्यागाप्रामाणिकस्वीकारप्रसङ्गो हि तर्कापरनामिका युक्तिः ।

टि०—नन्वेवं पक्षद्वयस्यापि साम्यात्किं साम्यं परित्यज्य तारतम्यपक्षपातेनेत्यत आह ॥ **इयांस्त्विति** ॥ **न च मुक्त इति** । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति मुक्तस्य दर्शननिषेधादिति भावः ॥ **नासौ तात्त्विक इति** । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यस्यामुक्तकर्तृकमुक्तकर्मकदर्शननिषेधपरताया नामुक्तो ज्ञेयते ग्रहीत्यादिनोत्तरत्र समर्थितत्वेन मुक्तकर्तृकदर्शनाभावपरत्वाभावेन मुक्तस्य मुक्तान्तरदर्शनाभावस्याप्रामाणिकत्वादिति भावः । नैवेत्यादिनोत्तरग्रन्थे बह्वीनां श्रुतीनामर्थतः पठितत्वाच्छ्रुतिष्विति बहुवचनेन भाव्यम् । श्रुतावित्येकवचनं तु कथमित्यतो नेदं व्यक्त्यैक्यविवक्षानिमित्तमेकवचनं किन्तु जातिरूपार्थैक्यविवक्षानिमित्तमेवातो नानुपपत्तिरित्याह ॥ **जातावेकवचनमिति** ॥ **एतेनेति** । साम्यतारतम्यपक्षयोरप्रामाणिकानेककल्पनाप्रामाणिकपरित्यागभावाभावप्रसङ्गव्युत्पादनेनेत्यर्थः ॥ **सन्देहोऽपीति** । न केवलं भवदेतदिति शङ्कितरीत्या प्राप्तविपर्ययो निरस्त इत्यपेरर्थः । केचित्तु न केवलं भवदुक्तरीत्या मुक्तानां तारतम्यमङ्गीकृत्य निर्दोषत्वेन दोषादिपरिहारो वा कर्तव्यः किंवा साम्यमेवाङ्गीकृत्यान्यदर्शनेच्छाभावा-

दन्यदर्शनाभावेनारत्यादिप्रसङ्गायोगो वाऽङ्गीकार्य इति संशय एव स्यादित्युक्तसन्देहस्यानेन निरासः । किन्तु तारतम्यमङ्गीकृत्य निर्दोषत्वेन दोषादिपरिहारो वा साम्यमेवाङ्गीकृत्य निर्दोषत्वेन दोषादिपरिहारो वा कार्य इति सन्देहो निरस्त इत्यपिशब्दार्थ इत्याहुः । साम्यादेरश्रुतत्व-कथनप्रस्तावे समताया इवान्यदर्शनाभावेच्छाभावयोरप्यश्रुततया वक्तव्यत्वात्समताया एव तत्कथनमनुपपन्नमित्यतोऽत्र समताशब्दस्यान्यदर्शनेच्छाभा-वोपलक्षणत्वेन स्वमात्रपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **समतेतीति** । युक्तिमानिनेत्यनेन सूचितमर्थमाह ॥ **युक्ताविति** ।

अ०--किं तन्मानं समत्वे ते मुक्तानामुपलभ्यते ॥ वृथाऽयमाग्रहः केन श्रुतहान्यश्रुतग्रहे ॥ मोक्षेऽपि तारतम्येतश्चेतनत्वा-द्यथा पुरा ॥ इत्युक्त उत्तरं किं ते कल्पनामात्रवादिनः ॥ न च दुःखादिकं कल्प्यं निर्दुःखत्वश्रुतेर्बलात् ॥ शोकं तरत्यात्मवेत्ता तीर्णः सर्वानदुःखभाक् ॥ येनानन्द्येव भवति न शोचति कदाचन ॥ किल्बिषस्पृत्पिपुषणिररहित इहेश्वरः ॥ यं यमन्तमभिप्रेप्सुः स सङ्कल्पाद्भवेदिह ॥ इत्यादिश्रुतयो मानं निर्दुःखत्वादिसम्पदि ॥ अतो दुःखाद्यनुमया नावकाशोऽत्र लभ्यते ॥ तारतम्यानुमा तस्मा-द्भवेन्नातिप्रसङ्गिनी ॥ श्रुतियुक्तिबलादेव तारतम्यं विभाव्यते ॥ मुक्तावपि ततः केऽत्र विरोधं कर्तुमीशते ॥ ३-४-४ ॥

सु०—ननु समताया अश्रुतत्वेऽपि नाप्रामाणिकत्वम् । न हि श्रुतिरेव प्रमाणमित्यत आह ॥ **किं तदिति** । न किञ्चित्त-च्छ्रुतेरन्यत् । अतः प्रमाणान्तराभावेऽश्रुतत्वेनाप्रामाणिकत्वमेव सिध्यति । यद्यन्यदर्शनाभावादित्यादिनोक्तमुपसंहरति ॥ **वृथेति** । केन न केनापि कारणेन । श्रुतहान्यश्रुतग्रह इति द्वन्द्वैकवद्भावः । श्रुतहानिसहितोऽश्रुतग्रह इति वा । विषयसप्तमीयम् । ततो न कार्य इति भावः । मुक्तानां तारतम्येऽनुमानान्तरमाह ॥ **मोक्षेऽपीति** । तारतम्येनेतः प्राप्तस्तारतम्यवानिति यावत् । पुरा संसारे । नन्वत्र संसारे वर्तमानं कमपि पक्षीकृत्यायं तारतम्येत इति साध्यते तत्र च मोक्षेऽपीति सिद्धसाधनतापरिहाराय विशे-षणमुपादीयत इति वा । मोक्षेऽपीत्यनेन मुक्तं पक्षीकृत्य तारतम्येत इति वा।मुक्तं पक्षीकृत्य तारतम्येत इति साध्यते । तत्र प्राचीनेन तारतम्येन सिद्धसाधनतापरिहाराय मोक्षेऽपीति विशेषणमुपादीयत इति वा । नाद्यः । तस्य नित्यसंसारित्वस्यापि

सम्भवेन बाधापत्तेः । निश्चितमोक्षपुरुषविशेषपक्षीकारेऽपि दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । न हि संसारी मुक्तिगततारतम्योपेतः । द्वितीयेऽपिपदवैय्यर्थ्यम् । प्राक्तनतारतम्योपेतत्वेन सिद्धसाधनता च । तृतीयेऽपि दृष्टान्तस्य साध्यविकलतैव । तारतम्योपेतत्वं च हीनाधिकसद्भावो वाऽन्यतरसद्भावो वा । आद्ये परमेश्वरेऽनैकान्त्यम् । द्वितीये सिद्धसाधनता । मुक्तानामप्यमुक्तेभ्योऽधिकत्वस्य परेणाङ्गीकृतत्वात् । मुक्ताधिकत्वसाधने देवदत्ते व्यभिचारस्तत्कथमेतत् । उच्यते । मुक्तास्तदानीन्तनेन परस्परं तारतम्येनोपेताश्चेतनत्वात्संसारिणो यथेत्ययमर्थोऽत्र विवक्षितः । तारतम्यं च कुतश्चिद्धीनत्वं कुतश्चिदधिकत्वमित्येतयोरन्यतरदिति नोक्तदोषः । सामान्यस्य च विशेषनिरासेनापाकरणे चातिप्रसङ्गः । यद्वा मुक्त्युत्तरक्षणवर्ती मुक्तः प्राग्यतोऽधिकत्वहीनत्वाभ्यामुपेतस्वरूपोऽभूदिदानीमपि ताभ्यामुपेत इति प्रतिज्ञार्थो वर्णनीयः । सामान्यत एव व्याप्तिरभिधातव्येति । आभासानुद्धरति ॥ इत्युक्त इति । उक्ते प्रयुक्ते । व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोः प्रमितत्वान्न किमप्युत्तरमस्तीति भावः । बाधितविषयमनुमानमित्यत आह ॥ कल्पनेति । कल्पनामात्रेण वदतीति तथोक्तः । पूर्वेणैव सम्बन्धः । श्रुतीनामन्यार्थत्वात्प्रमाणान्तरस्य चाभावात्स्वोत्प्रेक्षयैव मुक्तानां तारतम्याभावं वदतस्तवोत्तरं किमिति । यद्येवमनुमीयेत तदा मुक्ता दुःखाद्युपेताश्चेतनत्वात्संसारिवदित्यप्यनुमीयेतेत्यतिप्रसङ्गपराहतमनुमानमित्यत आह ॥ न चेति । कल्प्यमनुमेयं मुक्तस्य । आदिपदेनापरिपूर्णानन्दत्वादेः सङ्ग्रहः । कुत इत्यत आह ॥ निर्दुःखत्वेति । अत्राप्यादिपदं ग्राह्यम् । अयमभिसन्धिः । समानयोगक्षेमत्वाभिप्रायेण खल्वयमतिप्रसङ्गो वाच्यो नान्यथा व्याप्त्यभावात् । न च प्रकृते तदस्ति । दुःखादिसाधकस्य निर्दुःखत्वादिकं प्रतिपादयन्त्या श्रुत्या बाधितत्वात् । श्रुतेरपौरुषेयत्वेन धर्मिग्राहकत्वेन चानुमानतो बलवत्त्वात् । तारतम्यानुमानस्य चाबाधितत्वादिति । एतदेव विवृण्वन्मुक्तस्य निर्दुःखत्वादिप्रतिपादयन्तीः श्रुतीस्तावत्पठित्वा तासां तात्पर्यमाह ॥ शोकमिति । अनेन तरति शोकमात्मविदिति श्रुतिमुपादत्ते । वेत्ता वेदिता । विचारणार्थस्य विन्दतेर्वा रूपमेतत् । तीर्णः सर्वानित्यनेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकानिति । अदुःखभागित्यनेन नानानन्दं कश्चिदुपस्पृशतीति । येनेत्यनेन

तद्वै जैवं मनो येनानन्द्येव भवतीत्यथो न शोचतीति । एवशब्देन शोकाभावे लब्धेऽपि यत्पुनः शोचतीत्युक्तं तस्याभिप्रायः कदाचनेति । किल्बिषस्पृदित्यनेन सर्वे नन्दन्ति यशसाऽऽगतेन सभाऽऽसाहेन सख्या सखायः । किल्बिषऽस्पृत्पितुऽषणिर्ह्येषामरं हितो भवति वाजिनायेति मन्त्रम् । परस्परं सखायः सर्वे मुक्ता आगतेन स्वागतेन यशसा य (यशस्वता स) (शास्विना स) शोवता सभां सहत इति सभासहः कर्मण्यण् । तेन सख्या परमेश्वरेण निमित्तेन नन्दन्ति कथं हि यस्मादीश्वर एषां मुक्तानां किल्बिषस्पृदुःखं न सहते स्पर्धतेरर्थे स्पृधेति धात्वन्तरं ततः क्विप् । पितुषणिरन्नस्य दाता । अन्नं वै पितुरिति श्रुतेः । षणु दाने । अस्मादिकारप्रत्ययः । अर (मलं) मत्यर्थम् । वाजिनायेन्द्रियाय हितो भवति । इन्द्रियं वै वाजिनमिति श्रुतेः । इह मुक्तविषये । यं यमित्यनेन यं यमन्तमभिकामो भवति सोऽस्य सङ्कल्पादेव भवतीति । अन्तं स्थानम् । इह मुक्तौ । निर्दुःखत्वादिसम्पादि मुक्तानाम् । ततः किमित्यत आह ॥ अत इति । श्रुतिबाधितत्वादित्यर्थः । अत्र मुक्तेषु । मुक्ता दुःखाद्युपेता इति प्रतिज्ञायाः स्वव्याहतत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ततोऽपि किमित्यत आह ॥ तारतम्येति । तस्माद्बाधाभावेन समानयोगक्षेमत्वाभावात् । मुक्ततारतम्यसाधनमुपसंहरति ॥ श्रुतीति । विभाव्यते सम्यगनुभूयते । के वादिनो न केऽपि । अत्र मुक्ततारतम्यविषये ॥ ३–४–४ ॥

टि०—॥ नाप्रामाणिकत्वमिति । प्रमाणविशेषाभावेनाप्रामाणिकतायामतिप्रसङ्गादिति भावः । ननु तदेकप्रमाणस्य तन्निवृत्तावप्रामाणिकत्वेनातिप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ न हीति । श्रुत्यन्यस्यापि तद्बोधकस्य प्रमाणस्य सम्भवादिति भावः । ननु श्रुतहान्यश्रुतग्रहयोरिति द्विवचनेन भवितव्यम् । श्रुतहान्यश्रुतग्रह इत्येकवचनं तु कथमित्यतः सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति वचनादेकवद्भावविधानादेकवचनोपपत्तिरित्याह ॥ श्रुतेति । विभाषयैकवद्भावस्य बहूपपादनसापेक्षत्वादत्र पक्षेऽरुच्या शाकपार्थिवादित्वमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह ॥ श्रुतहानीति । केचित्तु द्वन्द्वैकवद्भावपक्षे समासस्यैव साहित्ये लक्षणा स्यादित्यरुच्या पक्षान्तरोपदर्शनं ततश्च तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात्पूर्वपदस्य साहित्ये लक्षणायामपि न प्रधानभूते उत्तरपदे लक्षणेत्यभिप्राय इत्याहुः । श्रुतहान्यश्रुतग्रहस्याग्रहं प्रत्यधिकरणत्वाभावात्सप्तम्यनुपपत्तिमाशङ्क्याधिकरणत्वाभावेनाधिकरण-

सप्तम्या असम्भवेऽप्यग्रहविषयतया विषयसप्तम्याः सम्भवान्न तदनुपपत्तिरित्याह ॥ **विषयसप्तमीयमिति** ॥ **नन्वत्रेति** । अत्र संसारे वर्तमानो मोक्षे तारतम्यवानिति साध्यत इति प्रथमकल्पार्थः । मोक्षेऽपीत्येतद्विशेषणंमुक्तरूपपक्षलाभायैव न साध्यान्तर्गतम् । ततश्च मुक्तस्तारतम्यवानिति साध्यत इति द्वितीयकल्पार्थः । प्रकरणप्राप्तत्वादेव मुक्तस्य पक्षतासिद्धेर्न मुक्तरूपपक्षतालाभाय मोक्षेऽपीति विशेषणं किन्तु प्रकरणप्राप्तमुक्तपक्षीकारेण मोक्षेऽपि तारतम्योपेतत्वं साध्यत इति तृतीयकल्पार्थः । आद्येऽपि संसारे वर्तमानो यः कश्चित्पुरुष इत्यभिमतं किंवा तादृशो निश्चितमोक्षः पुरुषविशेषो वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **तस्येति** । द्वितीयमनूद्य दूषयति । **निश्चितेति** । साध्यवैकल्यमेव विशदयति ॥ **न हीति** ॥ **वैय्यर्थ्यमिति** । मोक्ष इत्येतावतैव मुक्तस्य पक्षतालाभसम्भवादिति भावः । अस्तु तर्ह्यपिपदत्यागेनैव पक्षतेत्यत आह ॥ **प्राक्तनेति** ॥ **दृष्टान्तस्येति** । संसारिणो मुक्तिगततारतम्योपेतत्वाभावादिति भावः ॥ **परमेश्वर इति** । तत्र स्वापेक्षया हीनसद्भावेऽप्यधिकसद्भावादिति भावः । सिद्धसाधनतामेवोपपादयति ॥ **मुक्तानामिति** । मुक्ताधिकत्वस्यैव साधनात्तस्य चासिद्धत्वान्न सिद्धसाधनतेत्याह ॥ **मुक्तेति** ॥ **देवदत्त इति** । तस्य मुक्ताधिकत्वाभावात् । तथा च दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ **विवक्षित इति** । अत्र प्राचीनतारतम्योपेतत्वेन सिद्धसाधनतापरिहाराय तदानीन्तनेनेत्युक्तम् । अमुक्ताधिकत्वस्य सिद्धत्वेन तद्वारणाय परस्परेति विशेषणमिति भावः ॥ **नोक्तदोष इति** । तथा च हीनाधिकसद्भावरूपतारतम्यसाधने तस्य परमेश्वरेऽसत्त्वादनैकान्त्यप्रसक्तावपि कुतश्चिद्धीनत्वकुतश्चिदुत्तमत्वयोरन्यतररूपतत्साधने भगवत्यपि तस्य सत्त्वान्नानैकान्त्यमिति भावः । नन्वत्र तदानीन्तनेत्यस्य यदि मुक्तिकालीनेत्यर्थस्तदा दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । यदा संसारकालीनेति तदा बाधः । मुक्तस्य संसारकालीनतारतम्योपेतत्वाभावात् । एवं परस्परशब्दमात्रेणापि यदि मुक्तमात्रविवक्षा तर्हि दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । यदि चामुक्तविवक्षा तर्हि सिद्धसाधनमेवेति किमनेन कृतं स्यादित्यतस्तदानीन्तनत्वादिना सामान्यरूपेणोपेतत्वस्यैवात्र विवक्षितत्वाददोषोऽन्यथा पर्वतोऽग्निमानित्यादिप्रसिद्धानुमानेऽपि सामान्यतो विवक्षितसाध्यस्यैतद्देशकालसंलग्नत्वानेतद्देशकालसंलग्नत्वादिविशेषनिरासेनापाकरणसम्भवादनुमानमात्रोच्छेदः स्यादित्याशयेनाह ॥ **सामान्यस्य चेति** । एवमप्यपिपदवैय्यर्थ्यं न परिहृतमित्यत आह ॥ **यद्वेति** । मुक्त इत्येवोक्ते द्वितीयादिक्षणवर्तिनं मुक्तमादाय बाधः स्यात्तत्प्राक्कालतया तत्पूर्वप्रथमक्षणा-

दिरूपमुक्तिकालस्यापि प्राप्तेस्तादृशमुक्तिकाले यतोऽधिकत्वहीनत्वाभ्यामुपेतरूपता।द्वितीयक्षणादिरूपताकालेऽपि तत एवाधिकत्वहीनत्वाभ्यामुपेतस्वरूपत्वस्य प्रतिज्ञातार्थस्य प्राप्त्या तादृशमुक्तिकाले च किञ्चिदपेक्षयाऽधिकत्वाद्युपेतस्वरूपताया असिद्धत्वात्तत्परिहाराय मुक्त्युत्तरक्षणवर्तीत्युक्तम् । अत्र च मुक्त्युत्तरकालवर्तित्वेनैव तद्विशेषणे मुक्त्युत्तरकालस्य द्वितीयक्षणादिरूपस्यापि प्राप्त्या तत्प्राक्कालतया तत्पूर्वप्रथमक्षणादिरूपमुक्तिकालस्यापि प्राप्तेरुक्तरीत्या बाध एव तत्परिहारार्थं मुक्त्युत्तरक्षणग्रहणम्। ततश्च प्रागित्यनेन संसारकालस्यैव मुक्त्युत्तरक्षणपूर्वत्वेन प्राप्त्या संसारकाले यतोऽधिकत्वहीनत्वाभ्यामुपेतस्वरूपता मुक्त्युत्तरक्षणेऽपि तत एवाधिकत्वाद्युपेतस्वरूपतायाः प्रतिज्ञातार्थत्वप्राप्त्या संसारकाले च किञ्चिदपेक्षयाऽधिकत्वाद्युपेतस्वरूपतायाः सिद्धत्वान्न बाधितार्थत्वम् । मुक्तानामप्यमुक्तेभ्योऽधिकत्वस्य परेणाङ्गीकृतत्वात्सिद्धसाधनतापरिहारायाधिकहीनत्वाभ्यामित्युभयं गृहीतम् । हीनत्वमात्रविवक्षया सिद्धसाधनतापरिहारेऽपि विशिष्टसिद्धेरुद्देश्यत्वात्तत्सिद्ध्यर्थमधिकत्वस्याप्यनुसरणं कृतम्। संसारदशायां बृहस्पत्यादिशिष्यतयेन्द्रादेस्ततो हीनत्वेऽपि मोक्षे ततो हीनत्वाभावाद्बाधवारणाय हीनत्वाद्युपेतस्वरूपपर्यन्तधावनम् । ततश्च संसारे इन्द्रादेर्बृहस्पत्यादिशिष्यादिभावेन ततो हीनत्वेऽपि हीनत्वाद्युपेतस्वरूपताया अभावाद्यदपेक्षया चेन्द्रादेस्तत्र हीनत्वाद्युपेतस्वरूपताऽभून्मोक्षे ततो हीनत्वाद्युपेतस्वरूपतायाश्च सत्त्वान्न बाधः । नन्वत्र यश्चेतनः स मुक्तेः पूर्वं यतोऽधिकहीनत्वाभ्यामुपेतस्वरूपोऽभून्मुक्त्यनन्तरमपि ताभ्यामुपेतस्वरूप इति व्याप्तेर्दृष्टान्ताभावेन ग्रहीतुमशक्यत्वाद्व्याप्यत्वासिद्धिः स्यादित्यतोऽत्र दृष्टान्ताभावेन विशेषव्याप्त्यभावेऽपि यश्चेतनो यस्मिन्क्षणे यदधिकत्वहीनत्वाभ्यामुपेतस्वरूपो भवति स तदुत्तरक्षणेऽपि ताभ्यामुपेतस्वरूपो भवतीति सामान्यव्याप्तौ देवदत्तादेरेव दृष्टान्तत्वेन न तत्प्रसङ्ग इत्याशयेनाह ॥ **सामान्यत एवेति** । चेतनत्वं च संसारोपलक्षितचेतनत्वमेवेति नेश्वरे व्यभिचार इति ध्येयम् ॥ **श्रुतीनामिति** । परमं साम्यमुपैतीत्यादिश्रुतीनामित्यर्थः । अन्यार्थत्वाद्दुःखाद्यभावसाम्यार्थत्वात् ॥ **इत्यप्यनुमीयेतेति** । न चेश्वरे व्यभिचारः । तस्य पक्षसमत्वादित्याशयात् । उक्तरीत्या चेतनत्वविवक्षणेन वा तत्परिहारादित्याशयात् । अतो दुःखाद्यनुमेयेत्युत्तरग्रन्थानुसारेण कल्प्यामित्येतद्व्याख्याति ॥ **कल्प्यामिति** ॥ **व्याप्त्यभावादिति** । यत्र चेतनत्वेन तारतम्यं साधनं तत्र तेन दुःखस्यापि साधनमिति प्रसङ्गमूलभूतव्याप्तेर्दृष्टान्ताभावादभावेन व्याप्तिविकलत्वादित्यर्थः । अस्त्वविशेषव्याप्त्याश्रयणेनैव

तद्वयं प्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **न चेति** । ननु तुदिं नुदिं विद्यति विन्त इत्यपीति वृत्तौ विनत्तिर्विधतिः पच् वच् इत्यादि कौमुद्यां चानुदात्तसङ्ग्राहककारिकायां श्यना श्नमा च निर्देशाद्दैवादिकस्य विद्यते रौधादिकस्य विनत्तेरेव च ग्रहणेन तयोरेवानुदात्तत्वं न तु वित्तिविन्दत्योरौदादिक-
तु०प्र० ॥ ३६ ॥ तौदादिकयोः श्यना श्नमा च निर्देशस्यान्यविकरणव्यावृत्त्यर्थत्वात् । किन्तु वित्तिविन्दत्योरुदात्तत्वमेवेत्याकरे स्थितम् । तथा च विद्यतिविनत्योरेवा- शे०चं० तृ०च० म०४
नुदात्ततया ततः परस्य वलादेरार्धधातुकस्यैकाच उपदेशोऽनुदात्तादितीण्निषेधसम्भवेऽप्युदात्तयोर्वित्तिविन्दत्योः परस्यैकाच इतीण्निषेधप्रसङ्गाद्वेदिता विद्यानां वेदिता धनस्येत्यादौ तयोरिट्दर्शनाच्च सेट्कत्वमेवास्थेयम् । तथा च ज्ञानार्थस्य वित्तेर्वेदितेत्येव रूपेण भाव्यम् । अत एव ज्ञानार्थे षट्दर्शनवेत्तेत्याद्यपशब्द एवेत्याकरे स्थितम् । तत्कथं वेत्तेति तद्रूपमित्यतोऽत्रेडभावश्छान्दस इत्याशयेनाह ॥ **वेत्ता वेदितेति** । अत्र पक्षे छान्दसत्वाश्रयणं भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **विचारणार्थस्येति** । विद विचारण इति रौधादिकस्य विनत्तेरित्यर्थः । रूपमेतदिति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । अत्र पक्षे विन्ते इति वेत्तेति व्युत्पत्तिर्बोध्या । तथा च वेत्तेत्यस्य विनत्तिरूपत्वपक्षे तस्योक्तरीत्याऽनुदात्तत्वात्तत्परस्य वलादेरार्धधातुकस्यैकाच इतीण्निषेधाद्युक्त एव अत्रेडभाव इति भावः ॥ **विन्दते वेति** । तौदादिकस्य विद्लृ लाभ इत्यस्येत्यर्थः । यद्यपि विन्दतेरुदात्तताया उक्तरीत्या स्थितत्वादेकाच इति निषेधानुपपत्त्येट्प्रसङ्गेन विन्दतिरूपत्वाश्रयणमनर्थकम् । तथाऽपि चान्द्रदौर्गादिभिर्लाभार्थस्य विन्दतेरप्यनुदात्तत्वेनेष्टत्वाद्भाष्येऽपि काः पुनरनुदात्ता इत्याद्यनुदात्तसङ्ग्रहे विन्दतिविद्यती इति विन्दतेरप्यनुदात्ततया सङ्गृहीतत्वादनुदात्तत्वमेवेत्याशयेनैतत्पक्षाश्रयणमुचितमेव । अत एव चान्द्रसूत्रम् ॥ **विदेरलुक इतीति** । यथा चैतत्तथा विनत्तिर्विद्यतिरित्यनिट्कारिकाव्याख्यानावसरे स्पष्टमिति दिक् । सोमेन यजेतेत्यादिवन्मत्वर्थलक्षणामाश्रित्य व्याचष्टे ॥ **यशोवतेति** । ननु स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति सूत्रप्राप्तपदसंज्ञापवादेन भसंज्ञायास्तसौ
मत्वर्थ इति सूत्रेण विधानाद्यशःशब्दस्य पदसंज्ञाभावेन ससजुषोरुरिति पदान्तसापेक्षरुत्वस्याप्राप्त्या तन्मूलकस्य हशि चेत्युत्वस्य सुतरामप्रसे- शि ॥३६॥
र्यशस्वतेति भावितव्यम् । यशोवतेति तु कथमिति चेत् । अत्र गुरवः । अष्टमस्य प्रथमे पदस्येति सूत्रवृत्तौ वक्ष्यमाणवाक्यापेक्षया पदस्येत्यधिकृत्य तस्य षष्ठ्यर्थव्यवस्था द्रष्टव्या । क्वचित्स्थानषष्ठी क्वचिदवयवषष्ठीति व्याख्यातत्वात् । पदावयवस्यापि पदत्वेन वक्ता पक्तेत्यादाविव पद-

कार्यस्य सम्भवात् । न च चोः कुरित्यत्र वृत्तौ झलि पदान्ते चेति वचनाद्वक्तेत्यादौ कुत्वस्य झल्परत्वेनैवोपपत्तेर्न तदर्थमवयवस्य पदत्वापेक्षेति वाच्यम् । पदस्येत्यवयवषष्ठीबलादेव परिसङ्ख्यान्यायेन नाझलीति व्याख्यानात् । अन्यथाऽवयवपदत्वेन वाचो वाच इत्यादावपि कुत्वप्रसङ्गात् । अवश्यं चैतदेवं पदस्येत्यवयवषष्ठीव्याख्यानम् । अन्यथा नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यत्रान्तग्रहणाभावेऽपि पदस्येत्यधिकारेऽलोन्त्यपरिभाषया पदान्त्यस्यैव लोपप्राप्त्या पदावयवलोपस्याप्राप्तेस्तत्परिसङ्ख्याप्रतिषेधार्थकान्तग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । तथा च षष्ठी स्थाने योगेति वचनात्पदस्येति स्थानषष्ठीनियमे उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्युक्तस्वरितत्वमप्यलोन्त्यपरिभाषया कुमार्यावित्यत्रैव स्यान्न तु कुमार्य इत्यादौ । तत्र सकारस्य पदान्तत्वात्तस्य च व्यञ्जनत्वेन स्वरविधावविद्यमानवद्भावात् । तथैकादेश उदात्तत्वेनोदात्त इत्यादावप्यलोन्त्यपरिभाषया वृक्षावित्यत्रैवोदात्त आदेशः स्यात् । न तु वृक्षानित्यादौ । तत्रापि नकारादिव्यञ्जनस्यैव पदान्तत्वात् । तस्मादवयवपदत्वावश्यम्भावात्तदाश्रयेण पदकार्योपपत्तिरिति । एवमेव रजोवांस्त्वमोवानित्यादिगीतातात्पर्यटीकाऽप्युपपादनीयेति दिक् ॥ **कर्मण्यणिति** । सभाशब्दे कर्मण्युपपदे षह मर्षण इत्यस्मादाणि णित्वादत उपधाया इत्युपधावृद्धौ धात्वादिषकारस्य सकारे सति साहेति रूपसिद्धिरिति भावः । ननु स्पर्ध सङ्घर्षे इत्यस्य कथं स्पृदिति रूपम् । सम्प्रसारणाकारलोपयोर्लक्षणाभावेनासम्भवादित्यतो नेदं स्पर्धते रूपं किन्तु धात्वन्तरस्यैव । न चैवं न सहत इति स्पर्धत्यर्थकथनानुपपत्तिरिति वाच्यम् । स्पर्धत्यर्थकधात्वन्तराश्रयणेन तदर्थकथनाविरोधादित्याह ॥ **स्पर्धतेरर्थ इति** । न च स्पर्धत इति स्पृदिति कर्तरि क्विपि बहुलं छन्दसीति रेफस्य ऋकारे सम्प्रसारणेऽकारलोपे च सति स्पृदिति रूपनिष्पत्तेर्वेदभाष्यरीत्योपपत्तौ न तदर्थकधात्वन्तराश्रयणमुचितमिति वाच्यम् । इत्यनुवर्तत इति वदता वृत्तिकृतैतत्सूत्रस्थबाहुलकस्य ह्वयत्यवच्छिन्नत्वाभ्युपगमात् । तस्य च प्रागुक्तसम्प्रसारणनिमित्ताभावेऽपि वेदे ह्वयतेरेव सम्प्रसारणविधायकत्वसिद्ध्या स्पर्धतावपि सम्प्रसारणाकारलोपसम्पादनाक्षमत्वाभिप्रायेण धात्वन्तराश्रयणस्य टीकाकारीयस्योपपन्नत्वादिति ज्ञेयम् ॥ **ततः क्विबिति** । क्विप्चेति कर्तरि क्विबित्यर्थः । ततश्च कृदन्तत्वात्कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वं कित्वाद्गुणाभावश्चेत्याशयः ॥ **इकारप्रत्यय इति** । खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्चेत्यौणादिक इकारप्रत्यय इत्यर्थः । ईशोऽनीशो जग-

न्मिथ्या दुःखी मुक्तोऽभिधानर्हीति प्रतिज्ञाव्याघात इत्याचार्यीयपूर्वोक्त्यनुरोधेन दोषान्तरमाह ॥ **स्वव्याहतत्वाच्चेतीति** । दुःखाभाववत एव मुक्तशब्दवाच्यत्वादिति भावः । तारतम्यानुमा तस्माद्भवेन्नातिप्रसङ्गिनीति मूलपाठः । तत्र मौलस्य तस्मादित्यनुवादपूर्वकं व्याख्यानं बाधाभावेनेति । क्वाचित्तारतम्यानुमानेनेति पाठः । तत्राविशेषात्तेनेति वक्तव्ये तस्मादित्यनुवादः कृत इति द्रष्टव्यम् ॥ ३–४–४ ॥

अ०—॥ ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ ॥ ३–४–५ ॥ ॥ ॐ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॐ ॥ ३–४–६ ॥ **अनादियोग्यतां चैव कलिवाणीश्वरावधिम् ॥ को निवारयितुं शक्तो युक्त्याऽऽगमबलोद्धताम् ॥ ब्रह्मणोऽन्यत आधिक्ययुक्तः कालो विवादवान् ॥ कालो ह्ययं यथेत्यादि माऽनुमामानिनो भवेत् ॥ अन्यशब्दो हरिश्रीस्वसमेभ्योऽन्यविवक्षया ॥ प्रयुक्तो नैव दोषाय रुद्रादिषु च युक्तितः ॥ उत्तमत्वं तु मुक्तानामपि न ब्रह्मणो भवेत् ॥ व्यक्तिः सुखस्य तु भवेन्न त्वाधिक्यं सुखस्य च ॥ बलज्ञानाधिकत्वं तु तेभ्यो हि ब्रह्मणः सदा ॥ आधिक्यस्य त्वनित्यत्वे न किञ्चिन्मानमीयते ।**

सु०—॥ ॐ **सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात्** ॐ ॥ ॥ ॐ **न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात्** ॐ ॥ अत्र प्रथमाधिकरणेऽनादिज्ञानयोग्यतावतामेव ज्ञानप्राप्तिर्नान्येषामित्युक्तम् । द्वितीये च देवतादिपदप्राप्तिरनादितद्योग्यतोपेतानामेव नेतरेषामित्यभिहितम् । सेयं जीवानां नानाविधानादियोग्यताप्रसिद्धैस्तैस्तैः कारणैरुत्कर्षापकर्षप्राप्तिर्भवतीति वदद्भिर्वादिभिर्नाभ्युपगम्यतेऽतस्तां साधयितुमाह ॥ **अनादीति** । न केवलं मुक्तानां तारतम्यमिति चार्थः । अनेन मुक्ततारतम्यस्यापीदं साधकमित्युक्तं भवति । अनादेर्नित्यत्वात् । एवशब्दस्य क एवेति सम्बन्धः । कलिवाणीश्वराववधी यस्याः सा तथोक्ता । योग्यतापकर्षपरम्परायाः कलिरवधिस्तदुत्कर्षपरम्पराया वाणीश्वरः । उद्धतामप्रतिहताम् । कथं युक्त्यागमसिद्धेत्यत आगमानां सावकाशत्वाभिमानेन युक्तावेव बहुमानवन्तं प्रत्यादौ तामाह ॥ **ब्रह्मण इति** । वर्तमानकाले ब्रह्मा सर्वाधिक इति सम्प्रतिपन्नम् । अतो विवादवान्विवादविषयः काल इत्युक्तम् । वर्तमानमहाकल्पव्यातिरिक्तोऽतीतोऽनागतश्च काल एतस्य ब्रह्मणो यदन्यत आधिक्यं

तेन युक्तः । कालो हीति कालत्वादित्यर्थः । अयं वर्तमानः कालो यथा । आदिपदेनायं ब्रह्मातीतादिकालेऽप्यन्यतोऽधिको ब्रह्मत्वात्तत्कालवर्तिब्रह्मवदित्यादेः सङ्ग्रहः । अनुमामानिनोऽनुमायां बहुमानवतो बोधाय प्रयोक्तव्या भवेत् । अनुमामानिनः प्रतीति वा । ब्रह्मगतेनाधिक्येन कालस्य सम्बन्धाभावात्कथमनुमानमिति चेन्न । परम्परासम्बन्धेनानुमानप्रामाण्यवादिभिरयं कालो वेदव्यतिरिक्तेदानीन्तनत्वरहितपौरुषेयवानित्याद्यनुमानप्रवृत्तेरङ्गीकृतत्वात् । तदिदमुक्तमनुमामानिन इति । ब्रह्मणः पदाद्यभावकालेऽपि सर्वोत्कर्षसिद्धौ योग्यतैव सर्वोत्कृष्टानादिनित्या सिद्धा भवति । स्यादेतत् । प्रमाणबाधितेयं प्रतिज्ञा । दृष्टान्तश्च साध्यविकलः । अन्यशब्दो ह्ययं प्रकरणाद्ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वमाह । तत्र हरेर्महालक्ष्म्या ऋजुभ्यश्चाधिक्यं ब्रह्मणः कालत्रयेऽपि नास्ति । हरेःश्रियश्चाधिकत्वेन ऋजूनां समत्वेन प्रमितत्वादित्यत आह ॥ **अन्यशब्द इति** । स्वशब्देन ब्रह्मोच्यते । स चावर्तनीयः । स्वश्च स्वसमाश्चेति । यदा वक्ता स्वविवक्षां स्वयमेव व्याख्याति काऽत्र प्रकरणाद्यपेक्षा । तदभावे तस्योपयोगात् । कथायां तु व्यक्तमेव वक्तव्यम् । अन्यथा प्रतिज्ञान्तरादीनामप्येवं परिहारप्रसङ्गात् । न वै दोषाय बाधादिहेतुर्नैव भवति । उक्तन्यायमन्यत्राप्यातिदिशति ॥ **रुद्रादिषु चेति** । अनयैव रीत्या रुद्रादिष्वपि साऽनादियोग्यता युक्त्या साधनीयेत्यर्थः । विमतः कालोऽस्य रुद्रस्येश्वरादिव्यतिरिक्ताद्यदाधिक्यं तेन युक्तः कालत्वादेतत्कालवदित्यादि । ननु मुक्तास्तावत्सर्वेऽपि ब्रह्मणोऽधिकास्तेषां मुक्तत्वादस्य संसारित्वात् । अतोऽन्यशब्दव्याख्याने तेऽपि कुतो न गृह्यन्त इत्यत आह ॥ **उत्तमत्वं त्विति** । अतस्तदग्रहे न दोष इति शेषः । तत्कथमित्यत आह ॥ **व्यक्तिरिति** । आद्यस्तुशब्दोऽवधारणार्थः । व्यक्तिरेवेति सम्बध्यते । चशब्दो गुणान्तरसमुच्चयार्थ उभयत्रान्वेति । प्राग्विद्यमानस्यैव स्वरूपसुखादेर्मुक्तावविद्याद्यावरणापायेन व्यक्तिरनुभवलक्षणा भवेन्न तु किमप्याधिकमुत्पद्यते । तथा सत्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । न च ब्रह्मणः स्वरूपादितरेषां स्वरूपमधिकम् । न च निर्णिक्तं कांस्यमनिर्णिक्तात्सुवर्णादधिकं भवति । एतेन मुक्तत्वहेतुरपि प्रत्युक्तः । न केवलं मुक्तानां ब्रह्मणोऽधिकत्वं नास्ति किं तर्हीत्यत आह ॥ **बलेति** । गुणान्तरोपलक्षण-

मेतत् । सदा संसारे मुक्तौ च । एतेन समशब्देनापि तत्परिग्रहो निरस्तः । नन्वेवमनुमाने विमतः कालोऽस्य राज्ञः सम्प्रतिपन्नाधिक्येन युक्तः कालत्वात्सम्प्रतिपन्नकालवदित्यप्यनुमानप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ आधिक्यस्येति । ब्रह्मण इति शेषः । अनित्यत्व इति सादित्वस्याप्युपलक्षणम् । तुशब्दो राजाद्याधिक्यस्य व्यावर्तकः । बाधकभावाभावाभ्यां विशेषान्नातिप्रसङ्ग इति भावः ।

टि०—॥ ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ ॥ ॥ ॐ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॐ ॥ योग्यताया असूत्रितत्वात्तत्त्वेऽप्यविप्रतिपन्नत्वाच्चानादीत्यादितत्प्रतिपादनप्रयासानर्थक्यमाशङ्क्य तस्याः सूत्रिततां वादिविप्रतिपन्नतां चोपदर्शयन्नेव तत्समर्थनपरतयोत्तरभाष्यं सङ्गमयति ॥ अत्रेत्यादिना । ननूत्कर्षापकर्षान्यथाऽनुपपत्त्या प्राप्ताया योग्यतायाः कथमनभ्युपगमो वादिनां युज्यत इत्यतस्तस्यान्यथासिद्धतामाह ॥ प्रसिद्धेरिति । विशिष्टादृष्टादिभिरित्यर्थः ॥ अनेनेति । उक्तसमुच्चायकचशब्देनेत्यर्थः । अनादियोग्यतासाधनप्रतिज्ञारूपेऽस्मिन्वाक्येऽनादियोग्यतामात्रे वक्तव्ये यच्चशब्देन तारतम्यवचनं तेन वक्ष्यमाणानादियोग्यत्वं तारतम्यस्यापि साधकमित्युक्तं भवति । अन्यथोपक्रमे उभयोक्तिवैय्यर्थ्यमिति भावः । नन्वनादिभूतयोग्यताया अपि प्रागभाववन्नाशित्वसम्भवात्तन्नाशे साम्योपपत्तेर्नानादियोग्यतया तारतम्यसिद्धिरित्यत आह ॥ अनादेरिति । अनादिभावो न निवर्तत इति व्याप्तेरिति भावः । न हिंस्यात्सर्वाणि भूतानीत्यादेरिवानादिभावो न निवर्तत इत्यस्याप्युत्सर्गत्वान्न भावरूपाज्ञानादौ व्यभिचार इति ज्ञेयम् । कलिवाणीश्वरयोरव्यवस्थयाऽवधित्वभ्रान्तिनिरासायाह ॥ योग्यतेति ॥

मुक्तावेवेति । अन्यथा पृष्टेनागम एवादौ वक्तव्य इत्यङ्गीकारादागमस्यैव प्रथमवक्तव्यत्वेन प्रथमं युक्त्युपन्यासासङ्गातिप्रसङ्गादिति भावः ॥ परम्परेति । वेदरूपशब्दस्य कालेऽसमवेतत्वेन साक्षात्सम्बन्धविरहादिति भावः । नन्वनेन ब्रह्मणोऽन्यत आधिक्यसिद्धावपि प्रतिज्ञातयोग्यताया न सिद्धिरिति कथमस्य तत्साधनायोपन्यास इत्यत आह ॥ ब्रह्मण इति ॥ प्रकरणादिति । उत्कर्षपरम्परया वाणीश्वरयोरवधिरिति साधनस्य प्रक्रान्तत्वादित्यर्थः । ननु चान्यशब्दस्य हर्याद्यतिरिक्ताविवक्षया प्रयुक्तत्वेऽपि प्रकरणेन ब्रह्मव्यतिरिक्तसर्वार्थताया अनिर्वाच्यत्वादुक्तरीत्या प्रमाणबाधकं (धितं) स्यादेवेत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ यदेति ॥ काऽत्रेति । वक्तृव्याख्यानादेवान्यशब्दस्य वक्तृविवक्षितार्थविशेषपरत्वनिश्चयादिति भावः । ॥ ३८ ॥

तर्हि प्रकरणादेरनिश्चायकत्वात्तद्वैय्यर्थ्यमेव स्यादित्यतो न वयं प्रकरणादेरर्थविशेषनिश्चयार्थमपेक्षां सर्वथा निराकुर्मः । किन्नाम व्याख्यानेनार्थविशेषनिश्चयस्थले एव । तथा च यत्र व्याख्यानादेव वक्तृविवक्षितार्थविशेषनिश्चयस्तत्र तदनपेक्षायामपि यत्र तदभावेन तदनिश्चयस्तत्र तन्निश्चायकतया प्रकरणादेरर्थवत्त्वादिति भावेनाह ॥ तदभाव इति । ननु व्याख्यानेन विवक्षितार्थनिश्चयाभ्युपगमो न युक्तः । तथा सति शब्दोऽनित्य इत्यादावपि व्याख्यानेन शब्दशब्दस्यापि वर्णात्मकशब्दरूपाविवक्षितार्थविशेषपरत्वनिश्चयसम्भवेन सिद्धसाधनतादेरप्रसङ्गात् * प्रतिज्ञान्तरादीनामनवकाशेन तन्निग्रहस्थानत्वाभावप्रसक्तेरित्यतो वादकथायामेव व्याख्यानस्य विवक्षितार्थविशेषनिश्चायकत्वाभ्युपगमात् । तेन तत्रार्थविशेषनिश्चयसम्भवेऽपि न जल्पादावपि तथाऽभ्युपगच्छामो येनोक्तदोषः स्यात् । किन्नाम जल्पादिकथायां प्रथमतो व्याख्यानानपेक्षमेव वर्णात्मकः शब्दो नित्य इत्येव वक्तव्यम् । सत्यप्येवं तथाऽनुक्त्वा शब्दो नित्य इत्येवोक्तौ च सिद्धसाधनादेरवकाशाद्युक्तं प्रतिज्ञान्तरादीनां निग्रहस्थानत्वमित्याह ॥ कथायां त्विति । केचित्तु नन्वेवं व्याख्यानाभावे प्रकरणादिना विवक्षितार्थनिश्चये शब्दो नित्य इत्यादावपि प्रकरणादिना विवक्षितार्थज्ञानसम्भवात्सिद्धसाधनादेरनवकाशेन प्रतिज्ञान्तरस्याप्यनवकाशेन तद्वार्तैवोच्छिद्येत इत्याशङ्क्याह कथायामपीत्याहुः । तन्न । तथा सत्यन्यथा प्रतिज्ञान्तरादीनामपि परिहारप्रसङ्गादित्येव वक्तव्यतया प्रतिज्ञान्तरादीनामप्येवं परिहारप्रसङ्गादित्युत्तरग्रन्थास्वारस्यापातात् । एवं शब्दबलाद्धि प्रकृतबाधपरिहारोपायस्यैव सिद्धसाधनपरिहारोपायत्वं लभ्यते । न च तत्पक्षे तदस्ति । शब्दो नित्य इत्यादौ प्रकरणेनार्थविशेषनिश्चयाभ्युपगमात् । प्रकृते च व्याख्यानेनेति न प्रकारैक्यमिति कथं नास्वारस्यमिति । बाधादिहेतुरित्यत्रादिपदेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यपरिग्रहः । कुतो न गृह्यन्त इति मृदूक्तिः । स्ववाचकशब्देन तेऽपि ग्राह्या एव । अन्यथा बाधादिप्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्यम् । अतोऽनुत्तमत्वतः । तदग्रहे तेषां मुक्तानामन्यशब्दव्याख्यानावसरेऽग्रहे न दोषो न बाध इति यावत् ॥ गुणान्तरेति । बलज्ञानादिरूपगुणान्तरेत्यर्थः ॥ उभयत्रान्वेतीति । सुखस्य च व्यक्तिर्भवेदिति सुखस्य चाधिक्यं न भवेदित्युभयत्रान्वेतीत्यर्थः । उत्तमत्वं तु मुक्तानामपीत्यादिमूले उत्तमत्वं नेत्यंशेन मुक्ता ब्रह्मणोऽधिका इति प्रतिज्ञादोषस्य बाधस्य मुक्तानामपीत्यंशेन हेतुदोषस्याप्रयोजकत्वस्य च सूचितत्वाद्व्यक्तिः सुखस्य तु भवेन्न त्वाधिक्यं सुखस्य

चेत्युत्तरवाक्ये च तयोरुपपादितत्वादस्य ग्रन्थस्य प्रतिज्ञाहेतुदोषपरत्वसिद्धावपि प्रथमप्राप्तत्वात्प्रतिज्ञादोषस्योत्तमत्वामिति पूर्ववाक्यं बाधप्रतिज्ञापरं व्यक्तिरित्युत्तरं च तदुपपादकमित्यभिप्रायेण भाष्यं व्याख्याय हेतुदूषणासिद्ध्यर्थं पूर्ववाक्यं हेतोरप्रयोजकत्वप्रतिज्ञापरमुत्तरं च तदुपपादकमित्य-भिप्रेत्याह ॥ **एतेनेति** । उत्तमत्वं त्वित्यादिना वाक्येनेत्यर्थः । न केवलं प्रतिज्ञा प्रत्युक्तेत्यपिशब्दार्थः । पूर्ववाक्यमुभयप्रतिज्ञापरम् । उत्तरवाक्यं च प्रतिज्ञातबाधोपपादकतया व्याख्याय प्रतिज्ञाताप्रयोजकत्वोपपादकतयाऽपि व्यापारयति ॥ **एतेनेति** । व्यक्तिरित्यनेन वाक्येनेत्यर्थः । न केवलं प्रतिज्ञा प्रत्युक्तेत्यपिशब्दार्थ इत्याहुः । उभयोपपादकेऽत्र वाक्ये न केवलं न त्वाधिक्यमित्यनेन बाधोपपादनात्प्रतिज्ञा प्रत्याख्याता किन्तु व्यक्तिः सुखस्य तु भवेदित्यंशेनाप्रयोजकत्वोक्त्या हेतुरपि प्रत्युक्त इत्याह । एतेनेतीत्यप्याहुः । अनाधिक्येऽपि प्राग्विद्यमानस्यैव सुखादेर्मुक्तावविद्या-वरणापायेन व्यक्तिमात्रेणैव मुक्तत्वोपपत्त्याऽन्यथासिद्धत्वान्नेदं विपक्षे बाधकमिति वदता व्यक्तिः सुखस्य तु भवेदिति वाक्येन न केवलं मुक्तत्व-हेतोरनुकूलस्तर्कोऽन्यथासिद्ध्या निरस्तः । किन्त्वनुकूलतर्कनिरासद्वाराऽप्रयोजकत्वव्युत्पादनेन मुक्तत्वहेतुरपि निरस्त इत्यभिप्राय इत्यप्याहुः । ननु मुक्तानां ब्रह्मापेक्षयाऽधिकत्वाभावेनान्यशब्दव्याख्यानावसरे तद्वाचकशब्देन ग्रहणासम्भवेऽपि तेषां ब्रह्मसमत्वेन समशब्देनैव गृहीतत्वान्न बाधादि-प्रसङ्ग इत्येव समाधातव्यम् । तत्किमुत्तमत्वं त्वित्यादि पूर्वग्रन्थेनेत्यत आह ॥ **एतेनेति** । मुक्तेभ्यो ब्रह्मणोऽधिकत्वप्रतिपादनेनेत्यर्थः । न केव-लमन्यशब्दव्याख्यानावसरे तद्वाचकशब्देन तत्परिग्रहनिरासः किन्तु समशब्देनापीत्यपिशब्दार्थः । ननु तथाऽपि कथमुक्तनिरासप्रसङ्ग इत्यतो न तावदयं प्रसङ्गो विशेषव्याप्तिमूलो वक्तुं शक्यते । दृष्टान्ताभावेन तदसिद्धेः । नाप्यविशेषव्याप्तिमूलकः । विशेषसद्भावादिति भावेन तमुपपाद-यन्नतिप्रसङ्गं परिहरति ॥ **बाधकेति** ।

अ०--श्रृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ॥ एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥ परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ॥ अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति ॥ दिवे दिवे सदृशीरन्यमर्धं कृष्णा असेधदप सद्मनो जाः ॥ अहं दासा वृषभो वस्नयन्तोदव्रजे वर्चिनं शम्बरं च ॥ तं भूतिरिति देवा उपासाञ्चक्रिरे ते बभूवुस्तस्मा-

मु०टि०
॥ ३९ ॥

श०चं०
तृ०च०
अ० ५।६

द्धाऽप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रश्वसित्यभूतिरित्यसुरास्ते ह पराबभूवुः ॥ तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते ॥ एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते ॥ पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां भूतानाम्॥ प्रयान्ति परमां सिद्धिमैहिकामुष्मिकीं द्रुतम्॥ या न प्राप्याऽसुरैः सर्वैरक्षय्या क्लेशवर्जिता ॥ न तां गतिं प्रपद्यन्ते विना भागवतान्नरान् ॥ अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ॥ परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥ राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥ दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागश्शान्तिरपैशुनम् ॥ दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ॥ भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ॥ अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥ मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥ मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ द्विविधो भूतसर्गोऽत्र दैव आसुर एव च ॥ विष्णुभक्तिपरो दैवो विपरीतस्तथाऽऽसुरः ॥ देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ॥ स्वाध्यायस्तत्त्ववेदित्वं विष्णुपूजारतिः स्मृतिः ॥ दैत्यानां बाहुशालित्वं मात्सर्यं युद्धसत्क्रिया ॥ नीतिशास्त्रप्रवेदित्वं शिवपूजारतिः स्मृतिः ॥ वर्णाश्रमाचारवत्त्वं स्वाध्यायो भक्तिरच्युते ॥ शिवे सूर्ये तथा देव्यां स्वभावो मानुषः स्मृतः ॥ अनादिवैष्णवा एव देवतास्तु स्वभावतः ॥ विपरीताः स्मृता दैत्याः सदैवानादिकालतः ॥ मानुषा मिश्रमतयो विमिश्रगतयोऽपि च ॥ इत्यादिवाक्यसन्दर्भैर्ज्ञायतेऽनादियोग्यता ॥

सु०—एवं ब्रह्मादिजीवेष्वनादिनित्यां नानाविधां योग्यतां प्रसाध्येदानीमागमेनापि साधयन्नादौ तावच्छ्रुतीः पठति॥ शृण्वे वीर इति । वीरोऽध्यवसितान्तगामी । इन्द्रः परमेश्वरः । उग्रमुग्रं सर्वान्दुष्टप्रकृतीन्दमयन्नित्यनरकं प्रापयन्नन्यमन्यं सर्वान्सत्स्वभावाननतिनेनीयमानः संसारं भृशमतिक्रामयन् । स्वयोग्यातिक्रमेणैधमानं द्वेष्टीत्येधमानद्विट् । शृण्वे श्रूयते । कुत उभयस्य देवतासुरवर्गस्य राजा यतः । किञ्च मनुष्यान्विशः प्रजाश्चोष्कूयते नित्यं परिवर्तयति । परा पूर्वेषाम् । अतीतमन्त्रे पूर्वेषां पूर्वनिर्दिष्टानामुग्राणां सख्या सख्यानि

पराव्रणक्ति परित्यजाति। अपरेभिरपरैः साधुभिः सह सख्यानि वितर्तुराणोऽतिशयेन त्वरमाण एत्यः‌नानुभूतीः सम्यगनुभवरहितानवधू-
न्वानोऽवमे संसारे वर्तयन्निन्द्रः पूर्वीः शरदोऽतीतान्संवत्सरांस्तीर्णो वर्तमानांश्च तर्तरीति । आगामिनश्च तरिष्यतीति। अत्र मन्त्रद्वयेऽ-
सुराणामनादितो भगवद्भजनाभावो नित्यनरकावाप्तिश्च श्रूयते। देवानां सदा भगवद्भजनं मोक्षावाप्तिश्च। मनुष्याणां सर्वदा संसार इति॥
दिवे दिवे। वर्षणाद्वृषभः परमेश्वरो दिवे दिवे सर्वदा सदृशीश्चेतनत्वमात्रेण कृष्णास्तमोमयीर्जाः प्रजाः कास्ता देवेभ्योऽन्यमर्धं स्वीया-
त्सद्मनोपासेधत्‡ निवर्तयति। किञ्च दासौ दस्यू वस्नयन्ता जगदाच्छायदन्तौ वर्चिनं शम्बरं चोदव्रजे जलराशौ समुद्रतीरेऽहन्हिंसित-
वानिति। अत्र दैत्यानां कदाऽपि न मोक्ष इति प्रतीयते॥ तं भूतिरिति। तं परमेश्वरं। भूतिरैश्वर्यरूपः। बभूवुर्मुक्ता इति शेषः। एत-
र्हीदानीं सुप्तः सुप्तस्थो वायुः। पराबभूवुर्नित्यनिरयं प्राप्ताः। अत्र देवासुराणां सम्यग्विपरीतोपासनाभ्यां मोक्षतमसोः प्राप्तिः श्रूयते।
तेन देवत्वमसुरत्वं च सहजमिति ज्ञायते॥ तद्यथा। तद्वक्ष्यमाणं निदर्शनं यथा। पेशस्कारी सुवर्णकारः पेशसः सुवर्णस्य मात्रा-
मंशम्। अन्यदिव नवतरं प्रागननुभवात्। कल्याणतरं मलापकर्षात्। रूपं रुचकादिकम्। आत्मा परमात्मा। अन्येषां भूतानां
मनुष्योत्तमानाम्। अत्र सुवर्णस्यैव यथा रुचिकादिभावः सुवर्णकारेण क्रियते न यस्य कस्यचिद्द्रव्यस्य तथा मुक्तियोग्यानामेवेश्व-
रेण मुक्तत्वं क्रियते नान्येषामिति प्रतीयते। अधुनाऽत्रैव स्मृतीः पठति॥ प्रयान्तीति। पुरा सत्ये युग इति प्रकृतानां देवतास्वभा-
वानां प्रयान्तीत्यनेन मोक्षादिफलप्राप्तिमुक्त्वा या न प्राप्येत्यसुराणां न तां गतिमिति मनुष्याणां च कदाचित्तत्प्राप्तिर्नास्तीत्युच्यते।
अवजानन्तीत्यनेन भगवदवज्ञादिलक्षणराक्षसादिस्वभाववतां कदाऽपि पुरुषार्थावाप्तिर्नास्तीति कथ्यते। प्रकृतिः स्वभावः। महा-
त्मान इत्यत्र भगवद्भजनादिलक्षणदेवत्वं स्वभाव इति प्रतीयते। अभयमित्यनेनाभयादिलक्षणं देवत्वं दम्भादिलक्षणं चासुरत्वं
स्वभाव एवेति ज्ञायते। मामात्मेत्यनेनासुरस्वभावानामन्धतमसावाप्तिपर्यवसानमभिधीयते। द्विविध इति स्पष्टं देवासुरत्वयोः स्वभा- ॥ ४० ॥
वत्वमाख्यायते। सर्गशब्दस्य स्वभाववाचित्वात्। द्विविध एवेति सम्बन्धः। सर्गाणां सुबहुत्वेऽपि शुभाशुभफलाधिकौ। देवासु-

राख्यौ द्वावेव गन्धर्वाद्यास्तदन्तरा इति वचनादवधारणोपपत्तिः। स्वभाव इत्येतद्देवानां दैत्यानामित्यत्रापि सम्बध्यते। परमो धर्म
इति यज्ञादिकानां क्रियाणां विशेषणम्। भगवदर्पणादिना परमधर्मरूपयज्ञादिकाः क्रिया इति। रतिः स्मृतिश्च विष्णोः शिवस्य चेति
शेषः। बाहुशालित्वमित्यस्थाने बाहुबलप्रयोगोऽभिप्रेयते। युद्धसत्क्रिया युद्धकौशलम्। वर्णाश्रमेति तदनुष्ठानमात्रपर्यवसायित्वमा-
त:। चष्टे। अच्युतादौ साम्येन भक्तिरित्यर्थः। अनादीति स्पष्टम्। अनादित्वादेव स्वभावस्येत्यनादिकालत इत्येतन्मानुषा इत्यनेन अ
सम्बध्यते। मिश्रमतयः सम्यगसम्यग्ज्ञानाः। विमिश्रगतयः सुखदुःखात्मकसंसारफलाः। देवादीनामप्येवं फलं ज्ञातव्यम्। श्रुति-
स्मृत्युदाहरणफलं दर्शयति॥ इत्यादीति। सन्दर्भैरित्यतिबहूनि वाक्यान्यत्रार्थेऽन्यत्रोदाहृतानि द्रष्टव्यानीति सूचयति।

टि०—॥ प्रसाध्येति। अनुमानेनेति शेषः। प्रयान्तीत्यादिना स्मृतीनामप्युत्तरत्रोदाहरणात्तावच्छब्दः ॥ इन्द्रः परमेश्वर इति। इन्द्रः स परमैश्वर्यादिति ऋग्भाष्योक्तेरिति भावः। उग्रमुग्रमिति वीप्सायां नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनमिति भावेनाह ॥ सर्वानिति। अन्यमन्यमित्यपि पूर्ववद् द्विर्वचनमितिभावेनाह॥ सर्वानिति। नयतेर्धातोरेकाच इति भृशार्थे यङि सन्यङोरिति द्विर्वचने गुणो यङ्लुकोरिति गुणे यङन्ताल्लटः शानचि आने मुगिति भावेनाह॥ संसारमित्यादि॥ द्वेष्टीतीति। क्विप्चेति कर्तरि क्विप्प्रत्यये कृदन्तत्वात्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वे कित्त्वाद्गुणाभावे चैतद्रूपसिद्धिरिति भावः। श्रु श्रवण इत्यस्मात्कर्मण्यात्मनेपदं पुरुषव्यत्ययो यगभावश्च श्रुवः शृचेति शपोपवादः श्नुः शृभावश्च ऋवर्णान्नस्य णत्वमिति णत्वम्। उवङि प्राप्ते हुश्नुवोः सार्वधातुक इति यणादेशश्चेत्यभिप्रेत्य व्याख्याति ॥ शृण्वे श्रूयत इति। स्कुञ् आप्रवणे धातोरेकाच इति यङ् अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः। द्विर्भावः शर्पूर्वाः खय इति सकारलोपेन ककारशेषः। कुहोश्चुरिति चुत्वम्। गुणो यङ्लुकोरिति गुणः। सुषामादित्वात् षत्वम्। यङन्ताल्लडात्मनेपदमिति भावेन व्याचष्टे ॥ नित्यं परिवर्तयतीति। सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः। टिलोपश्चेत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे॥ सख्या सख्यानीति। वृजी वर्जन इत्यस्माल्लट् प्रथमपुरुषैकवचनमिति रुदादिभ्यः श्नमिति शपोऽपवादः श्नम् नित्यत्वाच्चायं गुणात्पूर्वं भवति मित्वादचोन्त्यात्परः चोःकुरिति कुत्वं ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यमिति। णत्वे च वृणक्तीत्येतद्रूपनिष्पत्तिरित्य-

भिप्रेत्य व्याख्याति ॥ **वृणक्ति परित्यजतीति** । बहुलं छन्दसीति वचनाद्भिस ऐसादेशाभाव इत्यभिप्रेत्याह ॥ **अपरेभिरपरैरिति** । विपूर्व-कात्तरतेर्धातोरेकाच इति यङि यङोऽचि चेति तल्लुकि च सत्यन्तरङ्गत्वात्सन्यङोरिति द्विर्भावे उरदित्याभ्यासऋवर्णस्यात्वे रपरत्वे हलादिशेषे प्रत्ययलक्षणेन धातुत्वात् शप्तिबाद्युत्पत्तौ चर्करीतं चेत्यदादिवद्भावात् शपो लुकि ऋदन्तत्वेऽपि छन्दस्त्वादभ्यासस्य नुगागमे बहुलं छन्दसीति धातो रुत्वे रपरत्वे लटः शतृशानचाविति शानजादेशे च वितर्तुराण इति शब्दनिष्पत्तिमाभिप्रेत्य तद्व्याचष्टे ॥ **अतिशयेन त्वरमाण इति** ॥ **एतीति** । इण् गतावित्यस्मात् शप्तिबाद्युत्पत्तावदादित्वाच्छपो लुकि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे चैतन्निष्पत्तिरिति भावः । चेतनस्यानुभव-शून्यताया बाधितत्वादनानुभूतीरिति तथोक्त्यनुपपत्तिमाशङ्क्य तत्तात्पर्यमाह ॥ **सम्यगिति** । धूञ् कम्पन इत्यस्माल्लडात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचने परतः शपोऽपवादेन स्वादिभ्यः श्नुरिति श्नुप्रत्यये लटः शतृशानचाविति लडात्मनेपदस्य शानजादेशे च सति धूनत इति धुन्वान इति रूप-निष्पत्तिरित्यभिप्रेत्यावमशब्दार्थकथनपूर्वकं तत्तात्पर्यमाह ॥ **अवम इत्यादिना** । अतीतसंवत्सरतरणस्यातीतत्वात्तर्तरीति तद्वर्तमानत्वोक्तेरनु-पपत्तिमाशङ्क्योभयस्योपलक्षणतामाश्रित्य व्याचष्टे ॥ **पूर्वीः शरद इत्यादिना** ॥ **तीर्ण इति** । श्र्युकः कितीतीट्निषेधः । निष्ठायामित्वरपरत्व-दीर्घत्वेषु रदाभ्यामिति नत्वमिति भावः ॥ **तर्तरीतीति** । तरतेर्यङि तल्लुकि च सति द्विर्भावे हलादिशेषे धातुत्वाच्छप्तिबाद्युत्पत्तौ छान्दसेऽ-भ्यासस्य रुगागमेऽदादित्वाच्छपो लुकि गुणरपरत्वयोः सतोर्यङो वेतीति यङ्लुङन्तात्परस्य तस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य इडागमविधानादिटि सति तर्तरीतीति रूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् ॥ **वर्षणादिति** । वृष सेचन इत्यस्माद्वर्षतीति वृषभ इति कर्तर्यौणादिकेऽभक्प्रत्यये तस्य कित्त्वाद्गुणाभावे वृषभ इति रूपनिष्पत्तिरिति भावः । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां दिवे दिव इति द्विर्भाव इत्यभिप्रेत्याह ॥ **सर्वदेति** ॥ **दासदस्यू इति** । दास दान इत्यस्माद्दासन्तेऽस्मै इति व्युत्पत्त्या दासशब्दस्य भृत्यवाचकत्वेऽपि दसु उपक्षय इत्यस्माद्दस्यत इति व्युत्पत्त्या दस्युवाचकत्वमप्यस्तीति भावेनैवं व्याख्यातम् ॥ **जगदाच्छादयन्ताविति** । वस आच्छादन इति धातोरिति भावः ॥ **अहन्निति** । हन्तेर्लङ् प्रथमपुरुषैकवचनेति शपि अदादित्वात्तल्लुकि इतश्चेतीकारलोपे हलङ्याप्भ्य इति तकारलोपेऽडागमे चाहन्निति रूपसिद्धिरिति भावः । स एव भूतिनामाऽपि ज्ञानैश्वर्यादि

भूतिदः । अज्ञानादिप्रदातृत्वात्स एवाभूतिनामकः । सुखज्ञानादिगुणदं पूर्णं सर्वगुणैः प्रभुम् । उपासते तं वाय्वाद्या देवास्तस्माच्च तेऽखिलाः । बभूवुः सुखसज्ज्ञानपूर्वैः सर्वगुणैर्युताः । देवानामपि सर्वेषां प्रधानोऽद्यापि मारुतः । स्थित्वा सुप्तेषु विष्णुं तं भूर्भूरित्येव शंसति । **भूः** शब्दार्थो भूतिरिति वैपरीत्येन चासुराः । अभूतिकारोऽस्माकमैश्वर्यादिगुणोज्झितः । इत्येवोपासते तस्मात्पराभूताश्च सर्वशः । ज्ञानैश्वर्यादिभिर्हीनाः पेतुरन्धे तमस्यथ” इत्यैतरेयभाष्योदाहृतप्रमाणानुरोधेन श्रुतिं सङ्क्षेपतो व्याचष्टे ॥ **तं परमेश्वरमित्यादिना** । पूर्वमविद्यमानस्वरूपप्राप्तेरभावान्नवतरत्वोक्त्य-नुपपत्तिमाशङ्क्य पूर्वाननुभूतत्वान्नवतरं च भवतीति बृहद्भाष्यं मनसि निधाय तदुक्तिं समर्थयते ॥ **नवतरामिति** ॥ **आत्मा परमात्मेति** । जीवपरत्वे आत्मशब्दस्य शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुत इत्यादेरयोगादिति भावः ॥ **मनुष्योत्तमानामिति** । अत्र मनुष्यशब्दश्चक्रवर्तिपरः । स मनुष्याणां परम आनन्द इति पूर्वब्राह्मणे मनुष्यशब्देन चक्रवर्तिनामुक्तत्वात् । उत्तमशब्दश्च मनुष्योत्तमपरः । अत एव बृहद्भाष्येऽन्येषां वा भूतानामित्येतन्मनुष्यादीनामिति व्याख्यातम् । पूर्वब्राह्मणे यद्यपि चक्रवर्तिभ्यो नीचा मनुष्योत्तमा नोक्तास्तथाऽप्यन्येभ्योऽपि विमुक्तेभ्य आनन्दश्चक्रवर्तिनामिति प्रमाणबलात्तत्रापि ग्राह्या एवेत्यभिप्रेत्य भाष्ये आदिपदप्रयोगः । नन्वस्य वाक्यस्य कथमनादि-योग्यतागमकत्वमित्यत आह ॥ **अत्रेति** । नन्वत्र देवाः परमां सिद्धिं प्रयान्तीत्यश्रवणात्कथमनेन देवत्वस्य सहजत्वसिद्धिरित्यतोऽत्राश्रवणेऽपि पूर्वत्र तेषां प्रकृतत्वेन तेषामेव सम्बन्धान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तेषां प्रकृततामुपपादयति ॥ **पुरेति** । भगवदवज्ञादिलक्षणराक्षसत्वासुरत्वयोरत्र प्रकृतित्वप्राप्तावपि कथं तयोः स्वभावत्वसिद्धिरित्यतः प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववाचित्वात्प्रकृतिमिति विशेषणेनैव तत्सिद्धिरित्याह ॥ **प्रकृतिः स्वभाव इति** । नन्वत्र देवत्वासुरत्वयोः सर्गत्वमुच्यते तत्कथं स्वभावत्वमाख्यायत इत्युच्यत इत्यत आह ॥ **सर्गशब्दस्येति** । चैवशब्दयोर्विरुद्धार्थत्वादेकत्र सम्बन्धाभावादेवशब्दस्य यथास्थितसम्बन्धमङ्गीकृत्य चशब्दस्य भिन्नक्रमताया अप्ययोगाच्चशब्दस्य यथास्थितमेव सम्बन्धमङ्गीकृत्यैवशब्दस्य भिन्नक्रमतामाह ॥ **द्विविध एवेति सम्बन्ध इति** । ननु भूतसर्गाणामतिबहुप्रकारत्वात्कथं द्विविध एवेत्यवधारणम् । न च सर्गाणां सुबहुत्वेऽपि शुभाशुभफलविवक्षयेयमुक्तिरिति वाच्यम् । गन्धर्वमनुष्याधमादीनामपि शुभाशुभफलाधिक्यसद्भावेन तद्विवक्षयाऽपि द्वैविध्यासम्भवादित्यतस्तद्द्वैविध्याव-

धारणघटकं गीतातात्पर्यगतं वाक्यमुदाहरति ॥ **सर्गाणामिति** । ननु स्वभावो मानुषः स्मृत इत्यन्ते श्रवणाद्वर्णाश्रमाचारवत्त्वादेर्मानुषस्वभावत्वसिद्धावपि पूर्वत्र देवानां स्वभाव इति दैत्यानां स्वभाव इति चाश्रवणात्सदा यज्ञादिक्रियादीनां कथं देवदैत्यस्वभावत्वसिद्धिरित्यतो योग्यतया स्वभाव इत्यस्य मानुष इत्यनेनैव देवानां दैत्यानामित्येताभ्यामपि सम्बन्धाभ्युपगमाद्युक्तैवानेन यज्ञादिक्रियादीनां देवादिस्वभावत्वसिद्धिरित्याशयेनाह ॥ **स्वभाव इत्येतादिति** । नन्वेवं यज्ञादिक्रियोद्देशेन परमधर्मत्वस्येव स्वभावस्यापि विधानप्रसङ्गाद्वाक्यभेद इतरसाधारणयज्ञादिक्रियाणां तत्स्वभावत्वानुपपत्तिश्चेत्यतः परमधर्मत्वविशिष्टयज्ञादिक्रियोद्देशेन स्वभावत्वमात्रविधानाभ्युपगमेन परमधर्मत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविधेयत्वान्न वाक्यभेदप्रसङ्गः । तादृशक्रियाणामितरव्यावृत्तत्वान्न स्वभावत्वानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **परमो धर्म इति** । यज्ञादिक्रियाणां विशेषणमिति कुतो यज्ञादिक्रियाणां परमधर्मत्वं येनोद्देश्यविशेषणत्वं तस्येत्यतस्तत्प्रयोजकं कथयन्नेव तद्विशेषणत्वं स्फोरयति ॥ **भगवदिति** । ननु स्मृतिमात्रस्य सर्वसाधारणत्वात्कथं देवदैत्यस्वभावत्वमित्यतः पूर्ववाक्ये विष्णुस्मृतेरुत्तरवाक्ये च शिवस्मृतेः स्वभावत्वेनोच्यमानत्वात् । तस्याश्च सर्वसाधारणत्वाभावान्न स्वभावत्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्योभयत्र तदर्थलाभायानुरूपं शेषमाह ॥ **इति स्मृतिश्चेति** । इति स्मृतिरित्यतः पूर्ववाक्ये विष्णोरित्युत्तरवाक्ये च शिवस्येति शेष इत्यर्थः । बाहुशालित्वस्य देवादिष्वपि सत्त्वात्कथं दैत्यस्वभावत्वमित्यत आह ॥ **बाह्विति** । प्राचुर्याभिप्राया चेयमुक्तिरित्याविरोधः । वर्णाश्रमाचारस्य देवसाधारणस्य कथं मनुष्यस्वभावत्वमित्यतो भगवत्समर्पणपर्यन्तस्य तस्य देवस्वभावत्वेऽपि तदसमर्पितस्य तस्य तदभावान्न मानुषस्वभावत्वानुपपत्तिरित्याह ॥ **वर्णेति** । तारतम्येनाच्युतादिभक्तेर्देवादिष्वपि सद्भावान्न मानुषस्वभावत्वं तस्या इत्यत आह ॥ **अच्युतादाविति** । देवतास्वभावतो वैष्णवा इत्येतावतैव वैष्णवत्वस्य स्वभावत्वासिद्धेरनादित्वेन तद्विशेषणानर्थक्यमित्यतो वैष्णवत्वस्य स्वभावत्वमुपपादयितुं तदिति भावेन हेतुततया तद्योजयति ॥ **अनादित्वादेवेति** । अनादिनित्यत्वादेवेत्यर्थः । दैत्यानामनादिकालतोऽवैष्णवत्वस्य सदैवेत्यनेनोक्तत्वादनादिकालत इत्यस्य वैय्यर्थ्यमाशङ्क्याह ॥ **अनादीति** । तथा च मनुष्याणां मिश्रगतितायाः स्वभावत्वोपपादकादिनाऽनादिकालत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वान्न तदिति भावः ॥ **सम्यगसम्यग्ज्ञाना इति** । समसम्यगसम्यग्ज्ञाना इत्यर्थः ॥ **सुखदुःखेति** । समसुखदुःखात्मकसंसारफला इत्यर्थः ॥ **एवमिति** । दुःखासम्भि- ॥४२॥

न्नसुखरूपमुक्तिफला देवाः दुःखमात्ररूपतमःफला दैत्या इति देवतादीनां फलं ज्ञातव्यमित्यर्थः । अन्यथा मानुषाणामेव विशिष्यतत्कथनत्वस्याश्लिष्टत्वप्रसङ्गादिति भावः ।

अ०--यद्यनादिविशेषो न साम्प्रतं कथमेव सः ॥ अदृष्टादेव चादृष्टं स्वीकृतं सर्ववादिभिः ॥ आकस्मिको विशेषश्चेद्दृष्टे क्वचिदिष्यते ॥ सर्वत्राकस्मिकत्वं स्यान्नादृष्टापेक्षता भवेत् ॥ अदृष्टाच्चेद्विशेषोऽयमनादित्वं कुतो न तत् ॥

सु०--उक्तानामनुमानानां व्याप्त्यवधारणाद्यर्थमागमानां चान्यार्थव्याख्याननिरासार्थमनुग्राहकं तर्कमाह ॥ यदीति । विशेषः स्वरूपगतो योग्यतालक्षणोऽतिशयः।स विशेषः परिदृश्यमानोऽतिशयः । एतदुक्तं भवति । यदि हिरण्यगर्भस्यानादिः सर्वोत्कृष्टो योग्यतालक्षणो विशेषो न स्यात्तदा साम्प्रतं दृश्यमानं सर्वोत्कृष्टत्वं न स्यात् । तस्यैतद्बीजत्वात् । कारणाभावे च कार्याभावस्य नियतत्वात् । अन्यथा सर्वेषामपि सर्वोत्कृष्टत्वापत्तेः । एवमन्यत्रापि वक्तव्यमिति । ननु ब्रह्मादीनां योग्यतालक्षणाऽनादिविशेषाभावेऽपि सादिनो विशिष्टादृष्टादेव सर्वोत्कृष्टत्वादिकं भविष्यति । तथा च स्मृतिः स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्विरिञ्चतामेतीत्यादिकेति चेत् । अत्र वक्तव्यम् । किं तद्विरिञ्चस्य सर्वोत्कर्षबीजं विशिष्टमदृष्टं ततः प्राक्तनतथाविधमदृष्टमनपेक्ष्यैव जायते । उतापेक्ष्येति । आद्यं दूषयति ॥ अदृष्टादेव चेति । तानि तानि द्रव्यादीनि खल्वदृष्टोत्पत्तौ निमित्तानि श्रुतिस्मृतिभ्यामुपलभ्यन्ते । तत्सम्पत्तिश्चादृष्टनिमित्तैव । तस्मान्न केवलं फलं किन्नामोत्तरोत्तरमदृष्टं च पूर्वपूर्वादृष्टाद्भवतीति चार्वाकव्यतिरिक्तसर्ववादिभिः स्वीकृतम् । अतः सर्वोत्कर्षहेतोर्विशिष्टादृष्टस्य तथाविधप्राक्तनादृष्टानपेक्षोत्पत्तिकत्वाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तः स्यात् । भवत्वन्येषां वादिनामित्थं सिद्धान्तो मम तु सर्वोत्कर्षादिफलोत्पत्तावेव विशिष्टादृष्टापेक्षा न तु तदुत्पत्तावपीति । यद्वा यद्विरिञ्चस्य सर्वोत्कर्षनिमित्तं विशिष्टमदृष्टं तस्य तथाविधादृष्टकार्यत्वेऽपि तस्य नादृष्टकार्यत्वमिति । सर्वस्यापि प्रवाहस्य तथात्वे हि भवतामिष्टसिद्धिरिति वदन्तं प्रत्यतिप्रसङ्गमाह ॥ आकस्मिक इति । क्वचिद्विरिञ्चोत्कर्षहेतौ तद्धेतौ वाऽदृष्टे विशेषोऽतिशयो यद्याकस्मिकोऽदृष्टनिरपेक्ष एवेष्यते यदि किमपि विशिष्टमदृष्टं तथाविधादृष्टनिरपेक्षमेवोत्पद्यते इत्यङ्गीक्रियत इति

यावत् । तर्हि सर्वत्र फलादावप्याकस्मिकत्वमङ्गीकार्यं स्यादविशेषात् । आपाद्यं विवृणोति ॥ **नेति** । सर्वत्रेत्यनुवर्तते । यद्येवं न विव्रीयेत तर्हि परेणादृष्टस्य निष्कारणताया अनङ्गीकृतत्वादसङ्गतोऽयं प्रसङ्गः स्यात् । एवमेवापादकमपि व्याख्येयमिति भावः । अस्तु विरिञ्चोत्कर्षस्याप्यदृष्टानपेक्षतेति चेन्न । प्राग्भवीयस्य दृष्टकारणकलापस्य नष्टत्वेन निष्कारणतापातात् । किञ्च विशिष्टो दृष्टकारणकलापोऽपि तस्य कुत इति वाच्यम् । निर्निमित्तश्चेदतिप्रसङ्गः, स्वभावानिमित्तश्चेत्सिद्धं नः समीहितम् । एतेन दृष्टव्यापार-परितुष्टादीश्वराद्विरिञ्चस्य सर्वोत्कर्षसम्पत्तिरित्यपि निरस्तम् । अनादियोग्यताऽपरिहारादिति । अस्तु तर्हि द्वितीयः पक्ष इति तत्राह ॥ **अदृष्टाच्चेदिति** । भवतीति शेषः । विशिष्यत इति विशेषो विशिष्टमदृष्टमित्यर्थः । अयमिति विरिञ्चस्य सर्वोत्कर्षहेतुः । अनादित्वं तथाविधादृष्टपरम्परायाः । अनादियोग्यतावत्त्वमिति च । तत्तर्हि । इदमुक्तं भवति । यथा विरिञ्चस्य सर्वोत्कर्षे कारणं विशिष्टमदृष्टं तथा (विधादृष्टपूर्वकं) विधपूर्वादृष्टहेतुकम् । तथा तदपि तदपीति स्वीकार्यम् । समानन्यायत्वात् । तथा चानादि-विशिष्टादृष्टप्रवाहाश्रयत्वं तस्यैव कुत इत्यनुयोगस्य नान्यदुत्तरमनादेर्विशिष्टस्वभावात् । तत्तत्फलप्राप्त्युपाययोः प्रयत्नादृष्टयोरागन्तुक-योर्बीजभूतोऽनागन्तुकस्वभावविशेष एवानादियोग्यतोच्यते । यथोक्तम् । स्वभावाख्या योग्यताया हठाख्येत्यादि । अतः सिद्धा ब्रह्मादिकलिपर्यन्तेषु जीवेष्वनादियोग्यतेति ।

टि० —यद्यनादीत्युत्तरवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य तर्ककथनार्थत्वान्न तदिति भावेन किन्तर्केणापीत्यतस्तत्प्रयोजनं दर्शयंस्तत्परिहारतयोत्तर-ग्रन्थं सङ्गमयति ॥ **उक्तानामिति** । ननु परिदृश्यमानविशेषान्यथाऽनुपपत्त्याऽनादिविशेषसिद्धावप्यनेनानादियोग्यतासिद्धेः कथमस्य तर्कस्यानादि-योग्यतासाधकानुमानाङ्गव्याप्त्यवधारणार्थत्वं तत्साधकागमानां चान्यार्थनिरासकत्वमित्यतो विशेषपदं तत्परतया व्याचष्टे ॥ **विशेष इति** । विपक्षे बाधककथनेन तर्कस्याप्रयोजकतां परिहरन्नेव विवक्षितं तर्कं दर्शयन्नाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । नन्वेतावता हिरण्यगर्भस्य सर्वोत्कर्षप्रयो-जकसर्वोत्कृष्टयोग्यतासिद्धावपि नान्यत्र तत्सिद्धिरिति कथं सार्वत्रिकयोग्यतासाधकत्वमस्य तर्कस्येत्यत आह ॥ **एवमिति**॥ **अन्यत्रापीति** । रुद्रादा- ॥४३॥

वपीत्यर्थः । तथा चानेन तर्केणान्यत्र योग्यताया असिद्धावप्येवंजातीयतर्केण तत्सिद्धिसम्भवाद्युक्तमेव सार्वत्रिकयोग्यतागमकत्वमस्येति भावः । ननु चादृष्टादेव चादृष्टमित्युत्तरग्रन्थानर्थक्यम् । न चोत्तरोत्तरादृष्टस्य पूर्वपूर्वादृष्टसापेक्षत्वस्य सर्ववादिसम्मतत्वकथनव्याजेन तदनङ्गीकारेऽपसिद्धान्तकथनार्थत्वान्न तस्यानर्थक्यमिति वाच्यम् । तत्कथनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चानादियोग्यताभावेऽपि विशिष्टादृष्टेनैव विशेषोपपत्त्योक्ततर्केऽन्यथासिद्धिशङ्कानिरासाय विपक्षे बाधककथनार्थं तदिति वाच्यम् । विशेषादृष्टविशेषयोः कार्यकारणभावस्यैवाप्रामाणिकत्वेन तेनान्यथासिद्धिशङ्काया एवानुपपत्त्या तन्निरासाय विपक्षे बाधककथनस्य दूरनिरस्तत्वादित्यतोऽन्यथासिद्धिशङ्कानिवर्तकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं विशिष्टादृष्टविशेषयोः कार्यकारणभावस्य प्रामाणिकत्वोपपादनेन विशिष्टादृष्टेन विशेषस्यान्यथासिद्धिशङ्कां तावदुत्थापयति ॥ **नन्विति** । ननु विशिष्टादृष्टेन विशेषस्यान्यथासिद्धिं वदता मया विशेषस्येव विशिष्टादृष्टस्यापि विशिष्टादृष्टान्तरसापेक्षताया एव वक्तुं शक्यत्वान्नापसिद्धान्त इत्यतोऽनपेक्षितत्वपक्ष एवापसिद्धान्तस्योच्यमानत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यात्र सम्भावितं पक्षद्वयं विकल्प्याद्योत्तरत्वेनोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **किं तादित्यादिना** । ननु प्रमाणाभावेन सर्वोत्कर्षहेतोर्विशिष्टादृष्टस्य तथाविधप्राक्तनादृष्टापेक्षोत्पत्तिकत्वमेवासिद्धम् । नापि तस्य सर्ववादिसम्मतत्वमस्ति । अदृष्टमनभ्युपगच्छतश्चार्वाकस्य तदसम्मतेः । तत्कथं विशिष्टादृष्टस्य तदनपेक्षोत्पत्तिकत्वेऽपसिद्धान्त इत्यतो विशिष्टादृष्टस्य तथाविधादृष्टापेक्षोत्पत्तिकत्वं तावदुपपादयति ॥ **तानि तानीति** ॥ **न केवलं फलमिति** । अनेनादृष्टादेव चेति चशब्दस्य भिन्नक्रमत्वकथनाद्विरुद्धार्थकचैवशब्दयोः कथमेकत्र सम्बन्ध इति शङ्का निरस्ता भवति ॥ **तदुत्पत्ताविति** । विशिष्टादृष्टोत्पत्तावित्यर्थः ॥ **तस्येति** । विरिञ्चस्य सर्वोत्कर्षनिमित्तावशिष्टादृष्टनिमित्तभूतविशिष्टादृष्टस्येत्यर्थः । इतीत्यतः परं सिद्धान्त इत्यनुवर्तते । नन्वेवं सर्वोत्कर्षहेतुविशिष्टादृष्टस्य तथाविधादृष्टकार्यत्वाभ्युपगमेऽनादियोग्यतासिद्ध्याऽस्मदिष्टसिद्धिरित्यतो नैतावता तत्सिद्धिरित्याह ॥ **सर्वस्यापीति** । तथात्वे प्राक्तनविशिष्टादृष्टापेक्षत्वे । मम तु सर्वोत्कर्षादिरूपफलोत्पत्तावेवेत्याद्यपक्षानुसारेणोक्तम् ॥ **क्वचिद्विरिञ्चोत्कर्षहेतावदृष्ट इति** । यद्वेत्युक्तपक्षानुसारेणाह ॥ **तद्धेतावदृष्ट इति** । सर्वोत्कर्षहेतुविशिष्टादृष्टहेतावदृष्ट इत्यर्थः । निष्कारणकत्वस्य परेणानङ्गीकृतत्वाद्वक्ष्यमाणग्रन्थानुरोधेन तत्तात्पर्यमाह ॥ **अदृष्टेति** । विरिञ्चोत्कर्षहेतौ तद्धेतौ चादृष्टेऽतिशयस्यादृष्टानपेक्ष-

त्वोक्त्या फलितमापादकं दर्शयति ॥ यदीति ॥ किमपीति । सर्वोत्कर्षहेतुभूतं वा सर्वोत्कर्षहेतुविशिष्टादृष्टहेतुभूतं वेत्येवं किमपीत्यर्थः ॥ तथाविधेति । तत्प्राक्तनविशिष्टादृष्टेत्यर्थः ॥ फलादाविति । सर्वोत्कर्षादिरूपफलादावित्यर्थः । आदिपदेन सर्वोत्कर्षादिरूपफलहेतुविशिष्टादृष्टपरिग्रहः । ततश्च यदि सर्वोत्कर्षहेतुभूतं विशिष्टमदृष्टं तत्प्राक्तनविशिष्टादृष्टनिरपेक्षं स्यात्तर्हि सर्वोत्कर्षादिफलमपि विशिष्टादृष्टनिरपेक्षं स्यादिति । यदि सर्वोत्कर्षादिहेतुविशिष्टादृष्टहेतुभूतं विशिष्टादृष्टं तथाविधादृष्टनिरपेक्षं स्यात्तर्हि सर्वोत्कर्षादिफलहेतुभूतमपि विशिष्टादृष्टं तथाविधादृष्टनिरपेक्षं स्यादिति तर्कस्वरूपमुक्तं भवति । तर्कद्वयेऽप्यापादकद्वयस्यापाद्यद्वयेन सह दृष्टान्ताभावेन व्याप्त्यसिद्धेस्तर्कस्य मूलशैथिल्यादाभासत्वमाशङ्क्य विशेषव्याप्त्यभावेऽप्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तिसद्भावान्न तदिति भावेन तामाह ॥ अविशेषादिति । ननु निष्कारणकत्वरूपाकस्मिकत्वमेवापाद्यमस्तु किं तद्विवरणेनेत्यत आह ॥ यद्येवमिति । तर्कासङ्गतोऽयं प्रसङ्गः स्यादिति सम्बन्धः । तत्कथमित्यत उक्तं परेणेति । अदृष्टस्य सर्वोत्कर्षादिरूपफलहेतुभूतस्य तद्धेतुभूतविशिष्टादृष्टहेतुभूतस्यादृष्टस्य निष्कारणतायाः परेणानङ्गीकृतत्वादित्यर्थः । अयं भावः । न तावदत्रादृष्टस्य निष्कारणकत्वेन फलादेर्निष्कारणकत्वमविशेषव्याप्त्याश्रयणेनापाद्यमिति वक्तुं शक्यं परेण । तथा सति सर्वोत्कर्षहेतुभूतस्य तद्धेतुभूतस्य वाऽदृष्टस्य निष्कारणतायाः पूर्ववादिनाऽनङ्गीकृतत्वेनापादकासिद्ध्यापत्त्या तेन फलादेः निष्कारणकत्वापादनस्यासङ्गतत्वापातात् । किन्त्वदृष्टस्योक्तविधादृष्टनिरपेक्षत्वेन फलस्याकस्मिकत्वमेवापाद्यतइति । न च तद्युक्तम् । प्रसङ्गमूलभूतविशेषव्याप्तेरविशेषव्याप्तेर्वा तथा सत्यभावप्रसङ्गेन मूलशैथिल्यात्तर्कस्यासङ्गतत्वप्रसङ्गादिति । ननु चैवं विवरणार्थं प्रवृत्तेन भाष्यकृताऽऽपाद्यस्येवापादकस्याप्यवश्यं विवरणीयत्वात्तदविवरणाद्भाष्ये न्यूनत्वमित्यतो भाष्यकारीयापाद्यविवरणस्यापादकविवरणोपलक्षणत्वेन स्वमात्रपरत्वाभावान्न तदिति भावेन भाष्यकारीयमापाद्यव्याख्यानमापादकव्याख्यानेऽप्यतिदिशति ॥ एवमेवेति । यद्येवं न व्याख्यायते तदा परेणादृष्टस्य निष्कारणताया अनङ्गीकृतत्वादापादकासिद्ध्या तर्कस्यासङ्गतता स्यादिति भावः । फलादेरदृष्टनिरपेक्षत्वापादनस्येष्टापादनतामाशङ्कते ॥ अस्त्विति । तदुत्कर्षस्यादृष्टनिरपेक्षं वदन्प्रष्टव्यः । किमयं दृष्टकारणकलापप्रयुक्तः किंवा दृष्टकारणपरितुष्टेश्वरनिमित्तक इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ प्राग्भवीयस्येति ॥ (किञ्चेति ।) एतच्च दृष्टकारणकलापस्य

सु० टि० ॥ ४४ ॥

शे० च० तृ० च० अ० ५।६

॥ ४४ ॥

त्वं

नष्टत्वोपपादकं हेतुगर्भविशेषणम् । दृष्टकारणकलापस्य नष्टत्वान्न तदुत्कर्षापादकमित्युक्तम् । इदानीन्तु व्यर्थश्चायं सर्वोत्कर्षस्य विशिष्टादृष्टनिमित्तकत्वपरित्यागे कारणकलापनिमित्तकत्वाभ्युपगमः परस्य, विशिष्टादृष्टप्रयुक्तत्व इव तस्य दृष्टकारणकलापप्रयुक्तत्वेऽप्यनादियोग्यताया अवर्जनीयत्वादित्यभिप्रेत्य तत्कथमित्यतस्तदुपपादयितुं पृच्छति ॥ किञ्चेति । स किं निर्निमित्तकः सनिमित्तको वा । द्वितीयेऽपि विशिष्टादृष्टनिमित्तको वा स्वभावनिमित्तको वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यमनूद्य दूषयति ॥ निर्निमित्तश्चेदिति ॥ अतिप्रसङ्ग इति । तथा सति सर्वेषामपि सर्वोत्कृष्टत्वं स्यादविशेषादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । न द्वितीयः । तथा सति सर्वोत्कर्षस्यैव विशिष्टादृष्टप्रयुक्ततासम्भवेन दृष्टकारणकलापप्रयुक्ततामभ्युपगम्य दृष्टकारणकलापनिमित्ततया विशिष्टादृष्टकल्पनायां गौरवप्रसङ्गादिति भावेन तृतीयं दूषयति ॥ स्वभावेति ॥ सिद्धमिति । स्वभावस्यैव योग्यतात्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । आद्यद्वितीयं दूषयति ॥ एतेनेति । एतेनेत्युक्तमेव विशदयति ॥ अनादीति । दृष्टव्यापारसम्पत्तेरपि पूर्ववदनादियोग्यतां विनाऽनुपपत्तेरिति भावः । ननु तथाविधादृष्टपरम्पराया अनादित्वं नानिष्टमित्यतोऽनादियोग्यताऽऽपादकत्वात्तस्या निष्टत्वमित्यभिप्रेत्य तस्याप्यापाद्यमाह ॥ अनादियोग्यतावत्त्वमिति चेति । इति च तदर्थ इति शेषः । ननु च सर्वोत्कर्षकारणविशिष्टादृष्टस्य तथाविधादृष्टहेतुत्वेऽपि फलहेतुविशिष्टादृष्टनिमित्तकविशिष्टादृष्टस्य वा तन्निमित्तविशिष्टादृष्टस्य वा न तथाविधादृष्टनिमित्तकत्वमिति न तथाविधादृष्टपरम्पराया अनादित्वमापद्यते । बीजाभावात् । अस्तु वाऽनादित्वं तथाऽपि कथमनादियोग्यतासिद्धिर्निमित्तनैमित्तिकभावस्याप्रतीतेः । तस्यैव विशिष्टादृष्टप्रवाहाश्रयत्वोपपादकतयाऽनादिविशिष्टस्वभावसिद्धावपि न योग्यतासिद्धिः स्वभावस्य योग्यतात्वासिद्धेरित्यत आह ॥ इदमुक्तं भवतीति ॥ यथोक्तामिति । भारततात्पर्यनिर्णय इति शेषः ।

अ०—न चान्यभेदवद्विष्णौ भेदस्तद्दर्शिनामपि ॥ दृश्यते प्रत्यभिज्ञैव बहुरूपेषु दृश्यते ॥ बहुत्वं च विशेषेण न भेदेन कथञ्चन ॥

सु०—भगवान्निर्दोष इति यत्प्रागुक्तं तत्समर्थनार्थमुत्तरो ग्रन्थः । ननु न स्थानतोऽपीत्यादिनैव समर्थितमेतत् । सत्यम् ।

युक्त्यादिना प्राप्तं सदोषत्वं तत्रापाकृतम् । अत्र तु प्रत्यक्षप्राप्तमिति भेदात् । एतदपि तत्रैव कुतो न दूषितमिति चेत् । विश्वादिषु प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तेः । प्रासङ्गिकं तु निराकरणं तत्र वाऽत्र वा न कश्चिद्विशेषः । प्रागुक्तार्थप्रपञ्चश्चात्रानुभाष्यकृता क्रियते । मुक्ततारतम्यादेः प्रपञ्चनात् । अतोऽत्रैव निर्दोषताप्रपञ्चनं युक्तम् । किञ्चात्र ज्ञानस्वरूपनिरूपणं भविष्यति तत्प्रसङ्गश्च ज्ञानपादे समुचितः । अपि च न भगवत्साक्षात्कारमात्रेणाशेषपुरुषार्थप्राप्तिः किन्तु निर्दोषाद्भगवद्दर्शनादित्युक्तम् । तच्चानेन निर्दोषभगवद्दर्शनमुपदर्शितं भवति । तर्हि तत्रैवायं ग्रन्थसन्दर्भः कुतो न विशेषित इति चेत् । देवदानवमानवस्वभावप्रपञ्चनस्यात्रोपयुक्तत्वेन तदानन्तर्योपपत्तेः । तथा च वक्ष्यामः । इदमत्र शङ्क्यते । रामकृष्णादयो भगदवतारा भगवताऽत्यन्ताभिन्ना इति तावत्समर्थितम् । तेषां च परस्परं भेदस्तत्कालवर्तिनां पुरुषाणां प्रत्यक्षेण दृश्यते । न च ते देहवन्त इति चोक्तम् । ततो देहगत एव भेद इत्यनवकाशम् । ततश्च सर्वेषां स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः । केषाञ्चित्पारतन्त्र्यम् । एवमन्येऽपि भेदानुषङ्गिणो दोषा द्रष्टव्याः । समानन्यायत्वात् । वेधादिदोषाश्च प्रत्यक्षेणेक्ष्यन्त इति न भगवतो निर्दोषत्वमिति । तत्र तावद्भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धतां निराकर्तुमागमवाक्यं पठति ॥ न चेति । चोऽवधारणे । अन्यभेदवदिति व्यतिरेकदृष्टान्तः । अन्येषां घटादीनां यथाऽनेकत्वातिरिक्तोऽन्योन्याभावलक्षणो भेदो दृश्यते न तथेति । विष्णौ भेदो न दृश्यत इत्येवोक्तेऽनेकत्वस्याप्यदर्शनं प्रतीयेत तदर्थमिदं वचनम् । यद्वा यथा विष्णावन्यप्रतियोगिको भेदो दृश्यते न तथा स्वप्रतियोगिक इति योजना । अन्यथा घटादिप्रतियोगिकोऽपि भेदो न दृश्यत इत्यपि प्रतीयेत । अथवाऽन्यप्रतियोगिकभेदवति विष्णावित्यैकपद्येन व्याख्येयम् । प्रयोजनं तूक्तमेव । विष्णौ रामकृष्णादिरूपे । अधुनातनैर्भेदो न दृश्यत इति परस्यापि सम्मतम् । अतस्तद्दर्शिनामपीत्युक्तम् । तृतीयार्थे षष्ठी । अवतारदर्शिभिरपीत्यर्थः । तद्दर्शिनां प्रत्यक्षेणापीति वा । स्वभावत एव जीवास्त्रिविधाः । देवदानवमानवभेदात् । तत्र दैवं प्रत्यक्षं तावदवताराणां परस्परं न भेदं गोचरयतीति भावः । न केवलमेतावत्किं तर्हीत्यत आह ॥ प्रत्यभिज्ञैवेति । उत्तमानां पुरुषाणां भगवतो बहुरूपेषु तदेवेदामित्यभेदविषया प्रत्यभिज्ञैव पुराणादौ

दृश्यते । यथा जाम्बवतः स राम एवायं कृष्ण इति प्रत्यभिज्ञा । तथा च कुतो भेदज्ञानस्यावकाश इति भावः । ननु बहुत्वं भेदेन विनाऽनुपपद्यमानं तमाक्षिपाति । तथा च बहुरूपेषु प्रत्यभिज्ञा न सम्भवत्येव । सम्भवती वा भ्रान्तिः स्यादित्यत आह ॥ **बहुत्वं चेति** । भगवद्रूपाणामिति शेषः। अन्यथोपपत्तिकुण्ठितार्थापत्तिर्न भेदं प्रमापयतीत्यर्थः। अन्यथाऽप्युपपत्तिपक्षे भेदसन्देहः स्यात्सोऽप्यनिष्ट इत्यन्यथैवोपपत्तिं सूचयति ॥ **न भेदेनेति**। उपपद्यत इत्युभयत्र शेषः। कुतः। भगवद्रूपाणां भेदे निरवकाशप्रमाणाभावात्तद्विरोधाच्च । तदिदमाह ॥ **कथञ्चनेति** ।

टि०—॥ **प्रागिति** । एवमुत्पन्ननिर्दोषभगवद्दर्शनादित्यत्रेत्यर्थः । ननु विश्वादिषु प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तावपि यौक्तिकभेदनिराकरणेन स्मृतत्वात् प्रसङ्गलक्षणया सङ्गत्या रामकृष्णादिभेदस्यापि तत्रैव निराकरणं किन्न कृतमित्यत आह ॥ **प्रासङ्गिकं त्विति** । तत्रेवात्रापि प्रसङ्गसङ्गतेः सम्भवेन तस्यास्तत्रैव कर्तव्यतायामनियामकत्वादिति भावः । तर्हि भवतोऽपि विनिगमनाविरह एवेत्यत आह ॥ **प्रागुक्तेति** । [यावदधिकारमित्यत्रोक्तमुक्ततारतम्यप्रपञ्चनं तावदस्मिन्पादे क्रियते । एवमेव प्रपञ्चनप्रसङ्गान्न स्थानतोऽपीति भक्तिपादोक्तं निर्दोषत्वमपि प्रपञ्च्येत इत्यर्थः] तदेव कथमस्यावगतमित्यत आह ॥ **मुक्तेति** । यावदधिकारमवस्थितिरित्याद्यधिकरणेषु तस्योपसंहारपादे प्रतिपादितत्वादिति भावः ॥ **भविष्यतीति** । न चान्यभेदवद्विष्णौ भेदस्तद्दर्शिनामपि । दृश्यते प्रत्यभिज्ञैव बहुरूपेषु दृश्यत इत्यनुपदमेव निर्दोषमेव तं ब्रह्मा ददर्श शेषरूपिणमित्यादिनेति शेषः ॥ **तत्रैवेति** । पुरुषार्थाधिकरण एवेत्यर्थः । ननु देवदानवमानवस्वभावप्रपञ्चनस्य निर्दोषित्वोपपादने कथमुपयोग इत्यत आह ॥ **तथा च वक्ष्याम इति** । देवदानवमानवस्वभावप्रपञ्चनस्य निर्दोषभगवद्दर्शनोपदर्शने यथोपयोगस्तथा च न चान्यभेदवद्विष्णावित्येतद्व्याख्यानावसरे स्वभावत एव जीवास्त्रिविधा देवदानवमानवभेदात्तत्र दैवं प्रत्यक्षं तावदवताराणां परस्परं भेदं न गोचरयतीत्यादिनेति शेषः ॥ **समर्थितमिति** । न स्थानतोऽपीत्यादिनेति शेषः ॥ **उक्तमिति** । अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादित्यादिनेति शेषः ॥ **सर्वेषामिति** । युगपदनेकेषामेकमतित्वानुपपत्त्या जगतोऽचेष्टत्वोन्मथनप्रसङ्गादिति भावः ॥ **एवमन्येऽपीति** । अनुग्राह्यानुग्राहकभावादय इत्यर्थः ॥ **भेदेति** । भिन्नानामनुग्राह्यानुग्राहकभावदर्शनादिति भावः॥

श्रीनिवासतीर्थ टिप्पणी

अन्यथेति । विष्णौ भेदो न दृश्यत इत्येवोक्ताविस्यर्थः ॥ **प्रयोजनं तूक्तमेवेति** । अन्यथा घटादिप्रतियोगिकोऽपि भेदो न दृश्यत इत्यपि प्रतीयेतेत्येवं विशेषणप्रयोजनं तु द्वितीयपक्षोक्तमेवात्रेत्यर्थः । रामकृष्णाद्यवतारगतभेदस्यैव तत्कालवर्तिपुरुषप्रत्यक्षतायाः शङ्कितत्वादाह ॥ **रामकृष्णादिरूप इति** । ननु कर्तृत्वात्कर्तृकरणयोस्तृतीयेति तृतीयया भवितव्यम् । षष्ठी तु कथमित्यतो व्यत्ययेन षष्ठीयं तृतीयार्थ इत्याह ॥ **तृतीयार्थ इति** । अत्र पक्षे व्यत्ययाश्रयणं भवतीत्यपरितोषादाह ॥ **तद्दर्शिनामिति** ॥ **तथा चेति** । अभेदप्रत्यभिज्ञारूपभेदप्रत्यक्षप्रतिबन्धकसद्भावादित्यर्थः ॥ **तथा चेति** । भेदज्ञानरूपस्याभेदप्रत्यभिज्ञाप्रतिबन्धकस्य सद्भावादिति भावः ॥ **बहुत्वं विशेषणेति** न भेदेनेति च वाक्यद्वयस्यानाकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासत्वं परिहरति ॥ **उपपद्यत इतीति** ।

अ०--प्रत्यभिज्ञा च येषां न तेऽपि तन्मुष्टदृष्टयः ॥ भेदं नैव प्रपश्यन्ति भेदमन्येभ्य एव च ॥ पश्यन्त्येवं हरिस्तेषां सन्दर्शयति नान्यथा ॥ एवं बृहत्संहितायां वचनं न पुराणगम् ॥ लोकदर्शनवाद्येव वेदरोधाय शक्नुयात् ॥

सु०——एवमुत्तमानां पुंसां भगवदेकरूपदर्शनसमये रूपान्तरप्रतीतावसत्यां ततो भेदज्ञानमसम्भावितम् । प्रतियोगिज्ञानाभावे भेदज्ञानाभावस्य नियतत्वात् । सत्यामपि तथाविरोधिन्याः प्रत्यभिज्ञाया भावादित्युक्तम् । तथाऽपि मध्यमादिजनानां प्रत्यक्षं भगवद्रूपभेदे प्रमाणं भविष्यति । एकरूपदर्शनसमये रूपान्तरप्रतीत्यभावे भेददर्शनानुपपत्तावपि तद्भावे सम्भवत्येव । न च तेषामपि प्रत्यभिज्ञा भवद्भिरभ्युपेतुं शक्यते । उत्तमत्वप्रसङ्गादित्यतो मध्यमानपेक्ष्य तावदाह ॥ प्रत्यभिज्ञा चेति । चस्त्वर्थः । येषां तु मध्यमानां जनानां प्रत्यभिज्ञा भगवद्रूपेषु नास्ति तेऽपि तत्र भेदं नैव पश्यन्तीति योजना । प्रत्यभिज्ञाभावे कारणं तेन भगवता मुष्टापहता दृष्टिरेषामिति । तेन बहुत्वेनेति वा । भगवदिच्छया तेषां योग्यतया चोपोद्बलितं बहुत्वमुपलभ्यमानं प्रतीयमानेऽपि वस्तुनि विद्यमानस्याप्यभेदस्य ज्ञानं प्रतिबध्नाति । अत्र तन्मुष्टदृष्टयस्तेऽपीत्यनुवादात्तन्मुष्टदृष्टित्वात्प्रत्यभिज्ञैषां नास्तीति लभ्यते । भगवद्रूपे भेदं नैव पश्यन्तीत्युक्ते घटादिभ्योऽपि भेदं न पश्यन्तीति मन्दस्य प्रतीतिः स्यात्तां निवारयितुमाह ॥ भेदमिति । अन्येभ्यो भेदं पश्यन्त्येव चेति योजना । ननु प्रतीयमानं वस्तुद्वयं भेदेन वा प्रतीयतेऽभेदेन वा । भेदाभेदोदासीनतया तु प्रतीतिः कथमित्यत आह ॥ एवमिति । तेषां योग्यतयेति शेषः । अन्यथा गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञायां द्वितीया स्यात् । विभक्तिव्यत्ययो वा छान्दसः । अन्यथा भेदेनाभेदेन च दर्शयति । यथा खल्वख्यातिवादिनां सहकारिसामर्थ्याद्भेदाभेदौदासीन्येन वस्तुप्रतीतिः । यथा वाऽन्येषां शुक्तिकाशकलदर्शनानन्तरं व्यासक्तौ । तथा परमेश्वरशक्त्याऽत्रापि तथा प्रतीतौ को विरोधः । अधमजीवप्रत्यक्षस्य त्वन्या गतिर्भविष्यति । एवमीश्वररूपभेदे प्रत्यक्षं निराकुर्वताऽनुमानमपि निराकृतम् । बहुत्वस्यान्यथासिद्धेरुक्तत्वात् । तन्न्यायेन चाकारविशेषादीनामन्यथासिद्धत्वादिति । वचनमस्तीति शेषः । माभूद्भगवद्रूपभेदः प्रत्यक्षानुमानसिद्धः । आगमसिद्धस्तु भविष्यति । पुराणेषु तत्र तत्रान्यादिशब्दश्रवणादिति चेन्न । नेह नानाऽस्ति किञ्चनेत्यादिवेदवाक्यविरोधात् । पुराणमेव वेदस्य किन्न बाधकं भवतीत्यत आह ॥ नेति । वचनमिति वर्तते । पुराणवचनं खलु लोकानां यद्भगवद्रूपेषु भेददर्शनं तदनुवादपरमेव । न वस्तुनिष्ठम् । उपक्रमादिना तथाऽवगमात् । वेदस्तु वस्तुतथात्वे तात्पर्यवान् । लिङ्गैस्तथाऽध्यवसायात् । अतो न तत्तद्बाधनाय शक्नोति । नन्वेतद्व्याहतम् । यत्प्राग्भगवद्रूपभेदविषयं प्रत्यक्षं नास्तीत्युक्तम् । इदानीन्तु तदस्तीति । तस्यैवाभावे पुराणवचनस्य तदनुवादित्वानुपपत्तेः । मैवम् । बहुत्वाद्यनुमानाभासजनितभेददर्शनानुवादित्वोपपत्तेः । किञ्चोत्तममध्यमानां भेदविषयं प्रत्यक्षं नास्तीत्यभिहितम् । अधमानां तु तदस्तीत्यधुनाऽङ्गीक्रियते । तर्हि तदेव भगवद्रूपभेदे प्रमाणं भविष्यतीत्यपि न वाच्यम् । उत्तमानामभेदविषयेण प्रत्यक्षेण बाधितत्वात् । न च तदेव नास्ति । प्रत्यभिज्ञैव बहुरूपेषु दृश्यत इत्यागमोक्तत्वात् । तथा च भीष्मवाक्यम् । तमिममहमजं शरीरभाजां हृदि हृदि विष्ठितमात्मकल्पितानाम् । प्रतिदृशमिव नैकधार्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोह इति ।

टि०—॥ **सत्यामपि तथेति** । भगवदेकरूपदर्शनसमये रूपान्तरप्रतीतौ सत्यामपि भेदज्ञानमसम्भावितमित्यर्थः । ननु च प्रतियोगिज्ञानरूपतत्तत्कारणसद्भावात्कथं भेदज्ञानस्यासम्भावितत्वमित्यतो विरोध्यसहकृतस्यैव तज्ज्ञानस्य भेदज्ञानकारणत्वात्प्रकृते च तद्विरहान्न तज्ज्ञानसम्भव

इत्याह ॥ **विरोधिन्या इति** ॥ **भेददर्शनानुपपत्तावपीति** । प्रतियोगिज्ञानाभावे भेदज्ञानाभावस्य नियतत्वादिति भावः ॥ **येषां त्विति** । अनेन चशब्दो भिन्नक्रम इत्युक्तं भवति ॥ **मन्दस्येति** । भगवद्रूपे तदेवेदमिति भगवद्रूपाभेदविषयप्रत्यभिज्ञानाभावकथनेन भगवद्रूपान्तरभेदं न पश्यन्तीत्येव सुमतेः प्रतीतिनियमेन घटादिभ्यो भेदं न पश्यतीति प्रतीत्यनुदयादिति भावः ॥ **शेष इति** । उपलक्षणं चैतत् । योग्यत्वात्तानिति शेष इत्यपि द्रष्टव्यम् । योग्यतयेति शेषपूरणे नियामकमाह ॥ **अन्यथेति** । शेषापूरण इत्यर्थः । ण्यन्तस्य विदेर्ज्ञानार्थकस्य कर्तॄणां स्वेषां ण्यन्तावस्थायां कर्मत्वाद्वेदार्थं स्वानवेदयदित्यादौ स्वानिति द्वितीयादिवज्ज्ञानार्थस्यापि ण्यन्तस्य दृशेः कर्तॄणां तच्छब्दार्थभूतानां ण्यन्तावस्थायां कर्मत्वेन द्वितीयाप्राप्त्या तेषामिति षष्ठ्यनुपपत्तिप्रसङ्गेन तदुपपत्त्यर्थं योग्यतयेति शेषपूरणमावश्यकमिति भावः । अत्र पक्षे शेषपूरणं भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **विभक्तिव्यत्यय इति** । व्यत्ययो बहुलमिति छन्दसि बहुलं व्यत्ययविधानादिति भावः । ननु भेदाभेदोदासीनतया प्रतीतेरदृष्टत्वात्कथं भगवदवतारेषु तदौदासीन्येन तद्दर्शिनां प्रतीतिः स्यादित्यत आह ॥ **यथेति** ॥ **अख्यातिवादिनामिति** । प्राभाकराणामित्यर्थः ॥ **सहकारीति** । दोषवशादित्यर्थः ॥ **वस्त्विति** । शुक्तिरजतरूपवस्तुद्वयप्रतीतिरित्यर्थः । अन्येषां तार्किकादीनाम् । व्यासक्ताविव्यतः परं (रजतस्य स्मृतौ शुक्तिकाशकलदर्शनानन्तरं विषयान्तरव्यासङ्गे सति शुक्तिकारजतयोर्भेदोऽभेदो वा तार्किकादिमते न प्रतीयत इत्यर्थः) भेदाभेदौदासीन्येन प्रतीतिरिति वर्तते ॥ **अत्रापीति** । भगवदवतारेष्वपीत्यर्थः ॥ **अन्या गतिरिति** । उत्तमानामभेदविषयकप्रत्यक्षेण बाधितत्वाद्भ्रमत्वमेवेति गतिरपरीक्षितदृष्टिश्चेत्युत्तरग्रन्थावतारे भविष्यतीत्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । बहुत्वं च विशेषेण न भेदेनेत्यादिनेति शेषः ॥ **तन्न्यायेनेति** । बहुत्वान्यथासिद्ध्युक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ **लिङ्गैरिति** । उपक्रमादिभिरित्यर्थः । बहुत्वाद्यनुमानाभासेत्यत्रादिपदेनाकारादिविशेषादिरूपहेत्वन्तरपरिग्रहः ॥ **तमिममिति** । प्रतिदृशं प्रेरकत्वेनैश्वर्यवशान्नैकधा स्थितमर्कं यथैकमेव समधिगच्छन्ति । तथा स्वसृष्टानां देहिनां प्रतिहृदयं प्रेरकत्वेन परमैश्वर्यवशान्नैकधा विशेषेण स्थितं वेदादिवेद्यत्वात्परोक्षमिममपरोक्षमजं जन्मादिदोषरहितं कृष्णमेकं समधिगतोऽस्मि यतोऽहं विगतभेदभ्रम इति श्लोकयोजना ।

अ०--अपरीक्षितदृष्टिश्च परीक्षापूर्वदर्शनम् ॥ निषेद्धुं शक्नुयात्क्वापि देवदत्तादिदृष्टिवत् ॥ न च निश्चितभेदस्य दर्शनेऽस्ति

पुराणगम् ॥ वाक्यं क्वचिद्धि सम्मुग्धं दर्शनं तत्र गम्यते ॥

सु०—अथ भेददर्शनमेवाभेददर्शनस्य बाधकं कुतो न भवतीत्यत आह ॥ अपरीक्षितेति । अपरीक्षिता परीक्षया प्रमाणत्वेनानिश्चिता । नेत्यस्यानुकर्षणार्थश्चशब्दः । परीक्षापूर्वः प्रामाण्यनिश्चयो यस्य दर्शनस्य तत्परीक्षापूर्वदर्शनम् । परीक्षापूर्वं दर्शनं प्रामाण्यनिश्चयो यस्य प्रत्यक्षस्येति वा । क्वापीत्यनेन नियममाह । तदनेन यत्परीक्षया न निश्चितप्रामाण्यं ज्ञानं न तन्निश्चितप्रामाण्यं ज्ञानान्तरं बाधत इति व्याप्तिरुक्ता । परीक्षाग्रहणं प्रामाण्यानिश्चयोपलक्षणमेव । न तु नियमार्थमित्युत्तरत्र स्फुटीभविष्यति । अत्र दृष्टान्तमाह ॥ देवदत्तेति । यथा यज्ञदत्तादावनिश्चितप्रामाण्या देवदत्तादिदृष्टिर्न निश्चितप्रामाण्यां यज्ञदत्तादिदृष्टिं बाधते तथेत्यर्थः । ततः किं यद्येवं व्याप्तिरिति चेत् । भेददर्शनमनिश्चितप्रामाण्यमभेददर्शनं तु निश्चितप्रामाण्यम् । अतो न तत्तस्य बाधकं किन्तु वैपरीत्यमेवेति वदामः । कुतो भेददर्शनमानिश्चितप्रामाण्यमित्यत आह ॥ न चेति । चोऽवधारणे । क्वचित्प्रदेशे । हिशब्दो हेतौ । परमेश्वररूपभेदविषयं प्रत्यक्षं तावदस्माकं पुराणवाक्यादेव सिद्धम् । पुराणवाक्यं च केचिद्भेदं पश्यन्तीति वा प्रतिपादयतु । अनुवादकतया लिङ्गत्वेन वा । अतस्तत्प्रामाण्यनिश्चयस्तत एवान्वेष्टव्यः । न च भेददर्शनस्य प्रामाण्यं निश्चाययत्पुराणवाक्यमस्ति । अतः प्रमाणाभावान्न भेददर्शनस्य प्रामाण्यनिश्चय इति भावः । प्रामाण्यनिश्चयो द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति । अर्थतथात्वानिश्चयेन वा ज्ञानपरीक्षया वा । आद्याभिप्रायेणोक्तं सत्यतया निश्चितभेदस्येति । द्वितीयाभिप्रायेण तु भेदस्य दर्शन इति समासः । षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुक् । निश्चितं परीक्षितं च तद्भेदस्य दर्शनं चेति तथोक्तम् । तत्र स्वाभिप्रायेणाक्रोशः पराभिप्रायेण निश्चितत्वमित्यविरोधः । यदि पुराणवाक्यान्निश्चितप्रामाण्यं भेददर्शनं न प्रतीयेत तर्हि कीदृशं तत्प्रतीयत इत्यत आह ॥ सम्मुग्धमिति । प्रमाणत्वाप्रमाणत्वाभ्यां सन्दिग्धम् । दर्शनं भेदस्य । तत्र पुराणवाक्ये । एतदुक्तं भवति । पुराणवाक्यं भेददर्शनमात्रं गमयति । न तु तस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा । ततः प्रागभेददर्शनावगमात्तत्र प्रामाण्याप्रामाण्यसन्देह एव युक्तः । अवगते त्वभेददर्शने

तस्याप्रामाण्यमेव निश्चीयते । पुराणवाक्यादेव तत्प्रामाण्यस्य निश्चितत्वात् । समधिगतोस्मीति संशब्दश्रवणात् । हार्दि हार्दि नैकधा स्थितमपीत्यनुमानानामाभासत्वस्योक्तत्वात् । विधूतभेदमोह इति भेदज्ञानस्य मोहत्वाभिधानाच्चेति । एवं भगवद्रूपेषु भेदाभावः सिद्धः । तथा वेधादिदोषाभावश्च । प्रमाणाभावात् ।

टि०—॥ **परीक्षापूर्व इति** । परीक्षापूर्वः प्रामाण्यनिश्चयो यस्य तत्परीक्षापूर्वप्रामाण्यनिश्चयम् । तच्च तद्दर्शनं चेति । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समास इति भावः ॥ **परीक्षापूर्वमिति** । अस्मिन्पक्षेऽन्यपदार्थस्य विशिष्यानुपस्थितेस्तत्सिद्ध्यर्थमाद्यपक्षाश्रयणं दर्शनपदं च तत्रैव स्वरसं द्वितीयपक्षे प्रामाण्यनिश्चयरूपविशेषपरतायाः सामान्यशब्दस्याश्रयणीयत्वादिति द्रष्टव्यम् । निश्चितप्रामाण्यंज्ञानमित्यनन्तरमित्यत्रापि परीक्षेत्यनुवर्तते । ननु यत्परीक्षया न निश्चितप्रामाण्यं ज्ञानं न तत्परीक्षया निश्चितप्रामाण्यंज्ञानान्तरं बाधत इति न नियमोऽङ्गीकर्तुं शक्यते । तथा सति परीक्षायाः सार्वत्रिकत्वप्राप्त्याऽनवस्थाप्रसङ्गादित्यतोऽत्र क्वचित्प्रामाण्यग्रहणे यथाकथञ्चित्तदपेक्षाऽस्तीत्यभिप्रायेणैव परीक्षाग्रहणं कृतं न तु सर्वत्र प्रामाण्यनिश्चये तदपेक्षाऽस्तीत्यभिप्रायेणेत्यतो नानवस्थेति न परीक्षाऽनवस्था स्यादित्यादौ स्फुटीभविष्यतीत्याह ॥ **परीक्षाग्रहणमिति** ॥ **देवदत्तादिदृष्टिवदिति** । अनेन देवदत्तादिदृष्टिवदिति प्रथमान्ताद्वतिः । तत्र तस्येवेति लक्षणस्य प्रायिकत्वेन व्याख्यातत्वादित्युक्तं भवति ॥ **प्रतिपादयत्विति** । शब्दविधयेति शेषः ॥ **अनुवादकतयेति** । एतच्च लिङ्गत्वेनेत्यस्योपपादनायोक्तम् । तथा च विवादपदं पुराणवाक्यं पुरुषविशेषनिष्ठेश्वरभेदप्रत्यक्षप्राप्तिपूर्वकं तदनुवादकवाक्यत्वादिति पुराणवाक्यं केचिद्भेदं पश्यन्तीत्येतल्लिङ्गतया वा प्रतिपादयत्वित्यर्थः ॥ **तत एवान्वेष्टव्य इति** । अयमर्थः । अधमानां यदीश्वरभेदविषयकप्रत्यक्षं तत्प्रामाण्यस्य न तावदधमस्वरूपज्ञानेनैव निश्चयः । तस्यायथार्थत्वात् । अस्मदादिसाक्षिणश्च परकीयज्ञानग्रहणेऽसमर्थत्वेन तत्प्रामाण्यानिश्चायकत्वात् । नाप्यनुमानेन तत्प्रतिपादकलिङ्गाभावात् । समर्थप्रवृत्तिजनकादेश्च तत्कालीने ज्ञानेऽस्माभिर्ज्ञातुमशक्यत्वात् । नाप्यागमेन । अपौरुषेयस्य पुराणेतरपौरुषेयस्य वा तन्निश्चायकस्यागमस्यानुपलभ्यमानत्वात् । अतः परिशेषात्पुराणवाक्यादेव निश्चयो वाच्य इति । एतदेवाभिसन्धायोक्तं तत एवान्वेष्टव्य इति । अस्तु तर्हि पुराणवाक्यादेव ॥४८॥

तन्निश्चय इत्यत आह ॥ **न चेति** । भेदस्य दर्शने इति समास इत्येव मूलपाठः । भेदस्य दर्शनमिति समास इति पाठे तु विग्रहोऽपि समासत्वेन विवक्षणीय इति द्रष्टव्यम् । ननु चास्य समासत्वे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति भेदस्येति सुपो लुका भवितव्यम् । तत्कथं भेदस्येति षष्ठीत्यत आह ॥ **षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुगिति** । (आक्रोशो निन्दा [illegible]) । ननु भेदस्य निश्चितत्वं पुनस्तस्य निन्द्यत्वं च विरुद्धमित्यत आह ॥ **स्वाभिप्रायेणेति** । सिद्धान्त्यभिप्रायेणेत्यर्थः) । ननु भेददर्शनस्य निन्दितत्वे कथं निश्चितत्वम् । एकस्यैव निश्चितत्वनिन्दितत्वयोर्विरुद्धत्वादित्यत आह ॥ **तत्रेति** । ननु पुराणस्य भेददर्शनमात्रगमकत्वान्न प्रमाणत्वाप्रमाणत्वाभ्यां सन्दिग्धभेददर्शनगमकत्वमित्यतः सत्यमेवमित्याह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । यदि तस्य भेददर्शनमात्रगमकत्वं कथं तर्हि सन्दिग्धभेददर्शनगमकत्वोक्तिरित्यत आह ॥ **तत इति** । ततश्चाभेदावगमात्प्राक् पुराणवाक्यात्प्रतीतभेददर्शनस्य प्रमाणत्वाप्रमाणत्वकोटिकसन्देहविषयत्वमस्तीत्येतावन्मात्राभिप्रायेणैव पुराणस्य सन्दिग्धभेददर्शनगमकत्वोक्तिरिति भावः । अभेदावगमात्प्रागिति किमर्थं विशेषणमित्यतस्तत्सूचितमर्थमाह ॥ **अवगतेत्विति** । अभेददर्शनेन बाधितत्वादिति भावः । नन्वभेददर्शनस्य प्रामाण्यमेव कुतो येन तद्बलाद्भेददर्शनस्य भ्रमता स्यादित्यत आह ॥ **पुराणवाक्यादेवेति** । कथमभेददर्शननिश्चायकत्वं पुराणवाक्यस्येत्यतस्तद्व्युत्पादयति ॥ **समधिगतोऽस्मीत्यादिना** ।

अ०—अपरीक्षितमेवात्र वेधादिकमधीशितुः ॥ परीक्षादर्शनेनैव दृश्यते केनचित्क्वचित ॥ निर्दोषमेव तं ब्रह्मा ददर्शाशेषरूपिणम ॥ निर्दोषमेव रुद्रोऽद्राङ्निर्दोषं तं पुरन्दरः ॥ निर्दोषाण्यस्य रूपाणि दृष्टान्येवं सुरोत्तमैः ॥ अन्ये सदोषाः सर्वेऽपि निर्दोषो हरिरेकलः ॥ इति बर्कश्रुतेश्चैव सदोषं नास्य दर्शनम ॥ अविद्धो विद्धवद्विष्णुरजातो जातवन्मृषा ॥ अबद्धो बद्धवच्चैव दर्शयत्यमितद्युतिः ॥ इति पैङ्गिश्रुतिश्चैव प्राह निर्दोषतां हरेः ॥ अपरीक्षितदृष्टचैव सदोषो दृश्यते हरिः ॥ परीक्षादर्शनेनैव दोषो दृश्यो हरेः क्वचित् ॥ इति पैङ्गिश्रुतिश्चाह प्रमाणं हि परीक्षितम ॥ न परीक्षाऽनवस्था स्यात्साक्षिसिद्धे त्वसंशयात ॥ मानसे दर्शने दोषाः स्युर्न वै साक्षिदर्शने ॥ सुदृढो निर्णयो यत्र ज्ञेयं तत्साक्षिदर्शनम ॥

सु०--नन्वस्ति तद्दर्शिनां प्रत्यक्षमत्र प्रमाणम् । मैवम् । महतां प्रत्यक्षेण वेधाद्यभावग्राहिणा बाधितत्वात् । इदमेव तस्य

बाधकं किन्न स्यादित्यत आह ॥ अपरीक्षितमेवेति । अत्र वेधादि (दोष) तदभावयोर्मध्ये । अधीशितुरत्रावतारेष्विति वा ।
दृश्यत इति सम्बन्धः । यद्वा वेधादिकमिति तद्दर्शनमुपलक्ष्यते । परीक्षया युक्तं दर्शनं परीक्षादर्शनम् । यद्वा परीक्ष्यत इति परीक्षा ।
गुरोश्च हल इत्याकारप्रत्ययः । परीक्षा च तद्दर्शनं च तास्मिन् । दृश्यते वेधादिकं क्वचित् । दोषदर्शनमपरीक्षितं निर्दोषत्वदर्शनं तु शे०चं० तृ०च०
परीक्षितामिति भावः । ननु दोषाभावविषयं महतां प्रत्यक्षं तावत्कुतः सिद्धमित्यत आह ॥ निर्दोषमेवेति । अद्राग्द्राक्षीत् । अ० ५।६
सु०टि० ॥ ४२ ॥ अनित्यमागमशासनमिति वचनात् । पुरन्दरोऽद्राक्षीत् । अन्यैरपि सुरोत्तमैः । सदोषा दृष्टाः । तस्मान्निर्दोषो हरिरेक एव ।
चशब्दः श्रुत्यन्तरसमुच्चयार्थः । अस्य परमेश्वरस्य विषये महतां दर्शनं सदोषं दोषग्राहि नैव किन्तु निर्दोषमेव गृह्णातीति । दोष-
दर्शनमपरीक्षितं तदभावदर्शनं तु परीक्षितमित्येतत्कुत इत्यत आह ॥ अविद्ध इति । विद्धमिव विद्धवत् । छान्दसो द्वितीयान्ता-
द्वतिः । एवशब्दस्याविद्ध इत्यादिना सम्बन्धः । दर्शयत्यात्मानम् । पूर्वश्रुत्याऽप्ययमर्थोऽर्थात्सिध्यतीति पैङ्गिश्रुतिश्चेत्युक्तम् ।
निर्दोषतामिति फलोक्त्या विवक्षितमर्थमुपलक्षयति । अत्रैव स्पष्टां श्रुतिमुदाहरति ॥ अपरीक्षितेति । आह दोषदर्शनस्यापरी-
क्षितत्वं निर्दोषतादर्शनस्य परीक्षितत्वं च । ततः किमित्यत आह ॥ प्रमाणं हीति । यत्परीक्षितं परीक्षया प्रमाणत्वेनावधृतं तदेव
प्रमाणम् । अपरीक्षितं त्वापाततः सन्दिग्धम् । निश्चितविरोध्युपनिपाते त्वप्रमाणमेव । अतः परीक्षितेन निर्दोषतादर्शनेनापरीक्षितं
दोषदर्शनमेव बाध्यते । न तु विपर्ययः । प्रामाण्यनिश्चये परीक्षोपयोगः प्रमाणसिद्ध इति हिशब्दः । तथा च वक्ष्यते । अत्र केचि-
दाहुः । स्वत एव ज्ञानानां प्रामाण्यं (गृह्यते) न तु परीक्षाधीनम् । सकलमपि ज्ञानं स्वप्रकाशं यथार्थं च । अतः स्वेनैव स्वयं
स्वप्रामाण्यं च सिध्यति का तत्र परीक्षापेक्षेति । अन्ये तु ब्रुवते । ज्ञानं तत्प्रामाण्यं चानुमानेनैव गृह्यत इति । अपरे तु वदन्ति । ॥४९॥
ज्ञानं तत्प्रामाण्यं च साक्षिणैव ज्ञायत इति । यदि च स्वतःप्रामाण्यग्रहो न स्यात्तर्हि न स्यादेव । तस्य परीक्षाधीनत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् ।
अनुमानविशेषः खलु परीक्षा नाम । सा च स्वयं प्रमाणतया निश्चिताऽन्येषां ज्ञानानां प्रामाण्यावधारणाय प्रभवति नान्यथा ।

तत्प्रामाण्यावधारणं च परीक्षान्तरेणेति कथं नानवस्था स्यादिति । तत्र प्रामाण्यग्रहस्य परीक्षाधीनत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गं तावत्परिहरति ॥ **नेति** । प्रामाण्यग्रहणस्य परीक्षाधीनत्वाङ्गीकारेऽपीति शेषः । तत्र हेतुमाह ॥ **साक्षीति** । द्विविधं खलु ज्ञानमन्तःकरणपरिणामरूपं साक्षिरूपं चेति । तत्राद्याद्विशेष्टुं तुशब्दः । एतदुक्तं भवति । स्यादियमनवस्था यदि सर्वत्र परीक्षाऽपेक्षा स्यात् । न चैवम् । सन्दिग्धे खल्वर्थे परीक्षाऽपेक्ष्यते न त्वसन्दिग्धे । संशयश्च मनोवृत्तिविषये पानीयादौ भवति न पुनः साक्षिसिद्धे सुखादौ । अतस्तावदेव परीक्षा यावत्साक्षिगृहीतेषु सुखादिष्ववतार इति कुतोऽनवस्थेति । प्रपञ्चितश्चायमर्थोऽस्माभिः प्रकृत्यधिकरणे । मनोवृत्तिविषय एव संशयो न साक्षिसिद्ध इत्यत्र किं कारणमित्यत आह ॥ **मानस इति** । मनःपरिणतिरूपे दोषाः कारणतया सम्भाविताः स्युः । वैशब्दस्तुशब्दार्थे । अयमर्थः । द्विविधो हि संशयो भवति । एकस्तावदादित एव । यथा स्थाणुर्वाऽयं पुरुषो वेति । अपरस्तु निश्चयपृष्ठभावी । यथा स्थाणुतया (वदयं) प्रतीयते स्थाणुर्भवति न वेति । तत्राद्यो विशेषादर्शनादिदोषमूलः । द्वितीयोऽपि प्रथमज्ञानस्य दोषजन्यत्वशङ्कामूलः । दोषाश्च मानस एव दर्शने सम्भवन्ति । अतस्तत्संशयात्मकं वा जायते निश्चयतया जातस्य विषये वाऽहार्यः संशयो भवति । न तु साक्षि (सिद्धे) दर्शने दोषसम्भवः । अतो न तत्संशयात्मकं नापि (साक्षिसिद्धे) तत्सिद्धेऽर्थे संशय इति । मानसे दर्शने दोषाः सम्भवन्तीति स्फुटम् । साक्षिदर्शने न सम्भवन्तीत्येतत्कुत इत्यत आह ॥ **सुदृढ इति** । सुदृढः कदाऽपि बाधरहितः । निर्णयोऽवधारणात्मकः प्रत्ययः । यत्रेति निपातो य इत्यर्थे । इदमुक्तं भवति । दोषास्तावज्ज्ञानस्य डोलायमानतादर्शनेन बलवद्बाधकोपनिपातेन वा कल्प्याः । यथोक्तम् । बलवत्प्रमाणतश्चे (श्चैव ज्ञेया दोषा न चान्यथे) ति । साक्षिदर्शनं च निर्णयात्मकमेव भवति न च बाध्यत इत्युपपादितं पृथगधिकरणे । अतः प्रमाणाभावान्न तत्र दोषः सम्भवति ।

टि०—॥ **अकारप्रत्यय इति** । हलन्तो यो धातुर्गुरुमांस्ततस्त्रियामकारप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । ननु भावव्युत्पन्नस्य परीक्षाशब्दस्य

कथं कर्माणि व्युत्पत्तिरित्यत आह ॥ **गुरोश्च हल इति** । गुर्वक्षरयुताद्धलन्ताद्धातोर्भावे कर्माणि चाकारः स्यादित्यर्थः । तथा च पर्युपसर्गपूर्वकादीक्ष दर्शन इति धातोः कर्मण्यकारप्रत्यये सवर्णदीर्घे परीक्षेति कर्माणि व्युत्पन्न इत्यर्थः । ततश्च परिपूर्वस्येक्षधातोर्हलन्तत्वाद्गुरुमत्त्वाच्च तस्मात्स्त्रियामकारप्रत्ययेऽजाद्यतष्टाबिति टापि परीक्षेत्याबन्तशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । ननु दृशेः लुङ्प्रथमपुरुषैकवचने तिपि तस्मिन्परतः प्राप्तशपोऽपवादेन च्लिप्रत्यये तस्य च्लेःसिजिति सिचि इतश्चेतीकारलोपेऽस्तिसिचोपृक्त इति सिचः परस्य तकारस्येडागमे पुगन्तलघूपधस्य चेति प्राप्तलघूपधगुणस्य च सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यम्विधिनाऽकितीति वचनान्नाप्राप्तेत्यस्यारम्भादपवादेन निवृत्त्या सत्यमागमे सति च यणादेशे द्रश् सीदित्यत्राम्विधेः पूर्वं प्राप्ताया हलन्तलक्षणहलन्तवृद्धेर्नित्यत्वादमागमेन बाधसम्भवेऽप्यम्विधेः पश्चात्तत्प्राप्तवृद्धेः सिचोऽन्यत्राम्विषयेऽप्रसङ्गेन नाप्राप्त्यभावादमागमविधानात्तद्बाधासम्भवेन व्रजहलन्तस्याच इति हलन्तलक्षणवृद्धौ सत्यां व्रश्चादिना शस्य षत्वे षढोः कःसीति षस्य कत्वे आदेशप्रत्यययोरिति सिचः सस्य षत्वे कषयोगे क्ष इति क्षत्वेऽडागमे च सत्यद्राक्षीदिति भवितव्यमद्रागिति तु कथमित्यतोऽनित्यमागमशासनमिति वचनबलेन तस्यानित्यत्वावगत्या सिच्परस्यापृक्ततकारस्येडागमानिवृत्तौ झल्परस्य सकारस्य झलि परतो झलो झलीत्यनेन लोपे संयोगान्तापृक्ततकारलोपे च सत्यद्रागिति रूपसम्भवान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **अनित्यमागमवचनमिति वचनादिति** । ननु तदर्हमिति द्वितीयासमर्थादर्हार्थ एव वतिविधानादिवार्थे च षष्ठीसप्तमीसमर्थयोरेव तत्र तस्येवेति विधानेन द्वितीयासमर्थादिवार्थे तस्यालाक्षणिकत्वात्कथं विद्धमेवेति विद्धवदिति द्वितीयासमर्थादपीवार्थे वतिरित्यतोऽर्हार्थे द्वितीयान्ताद्विहितो वतिरिवार्थेऽपि छन्दस्त्वाद्युक्त इत्याह ॥**छान्दस इति**।इवार्थ इति शेषः।ननु तत्र तस्येवेति योगो न नियतः किन्तु प्रायिक एव । तथाऽभियुक्तैर्व्याख्यानात् । नित्यत्वे च पूर्ववत्सन इति पञ्चम्यन्ताद्वतिर्न स्यात् । न च तृतीयान्तादेव तत्र वतिः । पूर्वस्मादिव सन्नन्तादप्यात्मनेपदमिति पञ्चम्यर्थावगमात्।अन्यथा तदनुपपत्तिप्रसङ्गात्।सन इत्युपमेये पञ्चमीश्रवणात्पूर्ववदिति पञ्चम्यन्तादेव तत्कल्प्यमानस्यावश्यकत्वाच्चान्यथोपमानोपमेयभावानुपपत्तिप्रसङ्गात् । अत एवोक्तं कुसुमाञ्जलिवर्धमाने । तत्र तस्येवेति योगस्य प्रायिकत्वाच्छरीरवदिति प्रथमासमर्थाद्वतिरिति । सम्प्रतिपन्नं च योगस्य प्रायिकत्वं टीकाकाराणामपि । तत्र तस्येवेति योगस्य प्रायिकत्वाद्घटवदिति प्रथमासमर्थाद्वतिरिति तत्त्वनिर्णयटीकायां स्वयमेव समाहितत्वात् । तथा च

प्रायिकत्वादेव द्वितीयासमर्थादपि वतेर्व्युत्पादयितुं शक्यत्वात्किमिति छान्दसत्वाश्रयणमिति चेत् । उच्यते । भवेदेतदेवं यदि तत्र तस्येवेति योगस्य प्रायिकत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । तत्र मानाभावात् । यदत्रोक्तं पूर्ववत्सन इति पञ्चम्यन्ताद्वतिदर्शनमेव तद्योगस्य प्रायिकतायां प्रमाणमिति तदसत् । पूर्ववदिति न पञ्चम्यन्ताद्वतिर्लक्षणाभावात्किन्तु पूर्वेण तुल्यं पूर्ववदिति तृतीयान्तात्तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्यनेनैव । न चैवं पूर्वस्मादिव सन्नन्तादप्यात्मनेपदं भवतीति पञ्चम्यर्थावगमानुपपत्तिरित्युक्तामिति वाच्यम् । यथा हि ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत इत्युक्तेर्ब्राह्मणादधीत इति पञ्चम्यर्थोऽर्थादवगम्यते तथेहापि पूर्वेण तुल्यं सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीत्युक्ते पूर्वस्मादिव सन्नन्तादप्यात्मनेपदं भवतीति पञ्चम्यर्थावगमोपपत्तेः । तुल्यार्थैरिति तृतीयायाः सर्वविभक्त्यन्तभार्वकत्वात् । यथा हि ब्राह्मणा इवाधीते ब्राह्मणेन तुल्येत्यतद्योगविषयेऽपि पूर्वसूत्रेणैव वतिप्रत्ययासिद्धेस्तत्सूत्रवैय्यर्थ्यमेव । यथा हि ब्राह्मण इवाधीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणमिव पश्यति ब्राह्मणेन तुल्यं पश्यति ब्राह्मणेनेवाधीतं ब्राह्मणेन तुल्यमधीतं ब्राह्मणायैव ददाति ब्राह्मणेन तुल्यं ददाति ब्राह्मणादिवाधीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणस्येव क्षत्रस्य स्वं ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रस्य स्वं ब्राह्मण इव क्षत्रिये वर्तते ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रिये वर्तते इत्यादावेक एवार्थोऽवगम्यते । तथा मधुरायामिव पाटलीपुत्रप्राकारे देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्य शुक्लदन्ता इति य एवार्थः स एव मधुरया तुल्यः पाटलीपुत्रप्राकारो देवदत्तेन तुल्यं यज्ञदत्तस्य शुक्लदन्ता इति गम्यते । ततश्चात्रापि तेन तुल्यमित्यनेन तृतीयान्तादेव वतिप्रत्ययोपपत्तेः । तस्मान्न तुल्यार्थतृतीयायाः सर्वविभक्त्यर्थान्तर्भावकत्वमिति पूर्ववदिति तृतीयान्ताद्वत्याश्रयणे पञ्चम्यर्थानवगमो दुष्परिहर एव स्यादिति पूर्ववदिति पञ्चम्यन्तादेव वतिर्व्युत्पाद्यः । ततश्च तस्मादेव ज्ञापकाद्योगस्य प्रायिकत्वमप्रत्यूहमेवेति चेन्न । स्यादेतदेवं यदि तुल्यार्थतृतीयायाः सर्वविभक्त्यर्थान्तर्भावकत्वे तत्र तस्येवेति योगस्य वैय्यर्थ्यमापद्येत । नैतदस्ति । पूर्वसूत्रेण हि तुल्यस्य प्रतियोगिन्येव प्रत्ययविधानमिह तु मधुरया तुल्यः पाटलीपुत्रे प्राकार इति न मधुरा प्रतियोगिनी किन्तु तद्गतः प्राकार एव । एवं देवदत्तेन तुल्या यज्ञदत्तस्य शुक्ला दन्ता इति न देवदत्तः प्रतियोगी किन्तु तदीयदन्ता एवेति न पूर्वेण प्रत्ययप्राप्तिः सम्भवतीति कथमुत्तरयोगवैय्यर्थ्यम् । न चात्रापि मधुरादेवदत्तशब्दाभ्यां प्राकारो दन्ताश्च लक्षिष्यन्त इति युक्ता पूर्वेणैव प्रत्ययप्राप्तिरिति वाच्यम् । पूर्वसूत्रे हि क्रियाग्रहणेऽसति गवा तुल्यो गवय इत्यादावपि

प्रत्ययप्रसङ्गात्तन्निवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वेन क्रियातुल्यत्व एव तेन सिद्धावपि गुणद्रव्ययोस्तुल्यत्वे तदप्राप्तेस्तदर्थतया तत्र तस्येवेतिसूत्रस्य सार्थक्यादुक्तबाधकाभावेन तुल्यार्थतृतीयायाः सर्वविभक्त्यर्थसङ्ग्राहकत्वं युक्तम् । ततश्च पूर्ववदिति तृतीयान्ताद्वतिपक्षेऽपि पञ्चम्यर्थावगमोपपत्तेः पूर्ववदिति न पञ्चम्यन्ताद्वतिसिद्धिरिति ज्ञापकाभावाद्योगस्य न प्रायिकत्वं सिध्यतीति न तत्प्रकाराश्रयणेन न द्वितीयान्ताद्वतिसमाधानम् । तत्त्वनिर्णयटीकायामपि योगस्य प्रायिकत्वेनाभियुक्तैर्व्याख्यातत्वादिति टीकाकारीयोक्तिरपि न योगस्य प्रायिकत्वाभिप्राया । तथा सति योगस्य प्रायिकत्वादित्येव वक्तव्यत्वापातात् । किन्तु किं तत्साधुत्वासाधुत्वचिन्तया । तेनापि प्रकारेण स्वाभिमतसिद्धिरित्यभिप्रायैवेति युक्तं द्वितीयान्ताद्वतिप्रत्ययस्य छान्दसत्वाश्रयणमिति दिक् ॥ **पूर्वश्रुत्येति** । पूर्वश्रुत्येत्यर्थः । तत्र निर्दोषो हरिरेकल इति सामान्येनोक्तत्वाद्द्वेधादिदोषाभावोऽप्यर्थात्सिद्ध इत्यर्थः ॥ **विवक्षितमर्थमिति** । दोषदर्शनमपरीक्षितं तदभावदर्शनं परीक्षितमितीममर्थमित्यर्थः ॥ **प्रमाणसिद्ध इति** । अन्यथाऽनुपपत्तिरूपप्रमाणसिद्ध इत्यर्थः । ननु कथं प्रामाण्यनिश्चयस्य परीक्षां विनाऽनुपपत्तिः । येन प्रामाण्यनिश्चये परीक्षोपयोगस्यान्यथाऽनुपपत्तिसिद्धत्वं स्यादित्यत आह ॥ **तथा च वक्ष्यत इति** । न ज्ञानदृष्टिमात्रेण प्रामाण्यं तस्य दृश्यत इत्यादिनेति शेषः ॥ **अनुमानेनैवेति** । अनुमित्यैवेत्यर्थः । यद्यप्यनुमितिग्राह्यत्वं न यत्किञ्चिदनुमितिग्राह्यत्वं प्रामाण्यानुमितिग्राह्यतायाः सर्वैरप्यङ्गीकृतत्वेन विवादाभावप्रसङ्गात् । नापि यावदनुमिति ग्राह्यत्वम् । पर्वतो वन्हिमानित्याद्यनुमित्यग्राह्यत्वेनासम्भावितत्वात् । तथाऽपि ज्ञाततानुमितिग्राह्यत्वमेव तत्त्वेन विवक्षितम् । कथमस्याः प्रामाण्यविधूयकत्वमिति चेत् । उच्यते । अहं ज्ञानवान्ज्ञाततावत्त्वादिति वा घटत्वप्रकारकज्ञानवान्घटत्वप्रकारकज्ञाततावत्त्वादिति वा जायमानाऽनुमितिर्ज्ञानविषया भवन्ती ज्ञानविषयत्वमप्यवगाहत इति तावदविवादम् । तथा च ज्ञानविषयीभूतधर्मधर्मिवत्तदुभयवैशिष्ट्यमपि विषयीकरोति ज्ञानविषयत्वाविशेषात् । न च प्रत्यक्षेणैव ज्ञानस्य ग्रहे विषयस्य ज्ञानवित्ति वेद्यतेति वाच्यम् । परैः स्ववृत्तिवर्तमानज्ञानग्रह एव तथाऽभ्युपगमात् । ज्ञाननित्यत्ववच्च व्यापकतानवच्छेदकस्यापि विषयस्य भानमुपपद्यते । न च ज्ञाततावत्त्वं समवायेनासिद्धम् । जनकतया च व्यभिचारीति वाच्यम् । तदीयतानियामकस्य सम्बन्धान्तरस्यैवाभ्युपगमात् । अन्यथा नियताधिकरणज्ञानासिद्धिप्रसङ्गादिति । यद्वा घटो घटत्वप्रकारकज्ञानविषयो घटत्वप्रका-

रकज्ञाततावत्त्वादित्यनुमितिग्राह्यत्वं तत्त्वेनाभिसंहितमित्यन्यत्र विस्तरः । अत्राद्यं प्राभाकरमतं द्वितीयं भट्टमतं तृतीयं मिश्रमतं वेदान्तिमतं च । यद्यप्यनुव्यवसायेन प्रामाण्यं गृह्यत इति मिश्रमतं तथाऽपि तदभिमतानुव्यवसायस्यैवात्र साक्षित्वेन विवक्षितत्वाददोष इत्यवधातव्यम् । साक्षिसिद्धत्वसंशयादित्युक्त्याऽन्यसिद्धे संशयोऽस्तीति लभ्यते । न चास्त्यन्यज्ज्ञानमिति मूले तुशब्दानर्थक्यमित्यत आह ॥ **द्विविधं हीति** । नन्वेवमपि कथमनवस्थापरिहारः । न च साक्षिगृहीते सुखादौ परीक्षानपेक्षणेन तत्परम्परायास्तत्रैव विश्रान्तत्वादिति वाच्यम् । ज्ञानान्तरविषय इव साक्षिविषयेऽपि तदपेक्षाया वक्तुं शक्यत्वेन तत्परम्परायास्तत्र विश्रान्त्यसम्भवात् । न च ज्ञानान्तरविषय इव संशयविषयत्वात्तत्र परीक्षापेक्षासम्भवेऽपि साक्षिविषयस्य तस्य तदविषयत्वान्न तत्र परीक्षापेक्षेति वाच्यम् । संशयविषय इव तदविषयेऽपि तदपेक्षाया वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति॥ न त्विति** । सन्दिग्धस्यैवार्थस्यैवानुमानापरपर्यायपरीक्षाविषयत्वस्य सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तत इति भाष्यकृद्वचनात्सिद्ध्याऽसन्दिग्धस्य न्यायविषयतायास्तद्विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ **अवतार इति** । साक्षिण इति शेषः ॥ **कुतोऽनवस्थेति** । कुतः परीक्षाऽनवस्थेत्यर्थः । भवेदेतदेवं यदि मनोवृत्तिविषयस्यैव संशयविषयत्वं न तु साक्षिविषयस्येत्येतत्सिद्धं स्यात् । तदेव कुत इत्यत आह ॥ **प्रपञ्चितश्चेति** । परीक्षादेश्च सत्यत्वं तेन ह्येव मतं भवेदित्येतद्व्याख्यानावसर इति शेषः । ननु मानसदर्शनसाक्षिदर्शनयोरस्तु सदोषत्वनिर्दोषत्वाभ्यां वैलक्षण्यम् । तस्यापि मानसदर्शनवत्साक्षिदर्शनस्य संशयात्मकत्वं तद्विषयवच्च साक्षिविषयस्यापि संशयविषयत्वमास्त्वित्यत आह ॥ **अयमर्थ इति** ॥ **आहार्य इति** । आहित इत्यर्थः ॥ **स्फुटमिति** । इन्द्रियलिङ्गशब्दजन्यस्य तस्यानादौ संसारे गतिद्वयदर्शनादिति भावः । नन्वस्तु साक्षिज्ञानस्य बाधरहितत्वमवधारणात्मकत्वं च । तथाऽपि कुतस्तत्र न दोषसम्भवः कुतस्तस्य बाधराहित्यावधारणात्मकतायाः सिद्धिर्येन सदोषत्वाभावस्तस्य स्यादित्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **पृथगधिकरण इति** । न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजेत् । न हि बाधः क्वाचिद्दृष्टो दुःखाद्यनुभवस्य त्वित्यादिनेति शेषः ।

अ०—इच्छा ज्ञानं सुखं दुःखं भयाभयकृपादयः ॥ साक्षिसिद्धा न कश्चिद्धि तत्र संशयवान्क्वचित ॥ यत्क्वचिद्व्यभिचारि

स्याद्दर्शनं मानसं हि तत् ॥ मनश्चक्षुर्दर्शनादेरपि यत्रैव साक्षिणा ॥ प्रामाण्यं सुगृहीतं स्यात्तत्परीक्षितदर्शनम् ॥ न ज्ञानदृष्टिमात्रेण प्रामाण्यं तस्य दृश्यते ॥

सु०—साक्षिसिद्धेऽर्थे संशयो नास्तीत्युक्तं तदनुभवारूढं कर्तुं साक्षिसिद्धमर्थं तावदाह ॥ इच्छेति । आदिपदेन प्रयत्नद्वेषावेतदभावाश्च गृह्यन्ते । ततः किमित्यत आह ॥ नेति । तत्र क्वचिदिति सम्बन्धः । न जातु मम सुखमस्ति न वेति संशयो नापि प्रतीयमानमिदं सुखं सदसद्वेति संशय इति हिशब्देनाह । साक्षिदर्शनमबाधितमेवेति न युज्यते शुक्तिरजतादौ बाधदर्शनात् । न हि प्रतीतिसमयमात्रवर्तिनि तत्रान्यज्ञानं सम्भवतीत्यत आह ॥ यदिति । यद्दर्शनं क्वचिच्छुक्तिरजतादौ विषये व्यभिचारबाधितं स्यात्तच्चक्षुरादिकरणकं मनःपरिणतिरूपमेव न साक्षिरूपम् । कुत एतत् । मानसदर्शनस्य बाध्यत्वाङ्गीकारेऽनिष्टाभावात् । साक्षिणस्तु तथात्वे सर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । तदिदमुक्तं हिशब्देन । सम्भवति चास्य मानसत्वमन्यथाख्यातिसमर्थनादिति। मानसस्य दर्शनस्य दोषबाधसम्भवोऽभिहितः कीदृशस्य तर्हि प्रामाण्यमित्यत आह ॥ मन इति । मनश्चक्षुश्शब्दौ श्रोत्रादेरुपलक्षकौ । दर्शनं साक्षात्कारः । आदिपदेन लैङ्गिकशब्दज्ञानसङ्ग्रहः । इन्द्रियलिङ्गशब्दकरणकस्य मनोवृत्तेर्ज्ञानस्येत्यर्थः । निर्धारणे षष्ठी । सम्भावितदोषबाधस्यापीत्यपेरर्थः । यत्र ज्ञाने सुगृहीतं परीक्षया निश्चितं तत्परीक्षितदर्शनं प्रमाणमिति शेषः । प्रत्यक्षागमज्ञानप्रामाण्यग्रहण एव परीक्षोपयोगो धर्मिज्ञानानुमानोपमानानुव्यवसायानां तु प्रामाण्यग्रहणं न परीक्षापेक्षमिति केचिन्मन्यन्ते । तन्निरासाय सर्वमानससङ्ग्रहार्थं मनश्चक्षुर्दर्शनादेर्मध्य इत्युक्तम् । अन्यथा यत्र ज्ञान इत्यादिकमेवावक्ष्यत् । तदेव प्रमाणमित्येतावता पूर्णे परीक्षितदर्शनमित्यनुवादेन सुगृहीतमित्येतद्विवृणोति । एवं प्रत्यक्षादिज्ञानप्रामाण्यग्रहस्य परीक्षाधीनत्वेऽपि साक्षिप्रामाण्यग्रहस्य तदनपेक्षत्वान्न परीक्षाऽनवस्थेत्युक्तम् । तत्र किमनया द्विविधकल्पनया । साक्षिवत्प्रत्यक्षादिज्ञानस्यापि प्रामाण्यग्रहः परीक्षानपेक्ष एवोक्तविधया स्वतः किन्न स्यादित्याशङ्क्यं परिहरति ॥ नेति । ज्ञानस्य दृष्टिर्ज्ञानदृष्टिः । तस्य ज्ञानस्य । एतदुक्तं भवति । वृत्तिज्ञानानां स्वप्रका-

शत्वमेव तावदसत् । प्रमाणाभावात् । ज्ञानव्यवहारस्य साक्षिवेद्यत्वेनैवोपपत्तेः । इदमहं जानामीत्यनुभवस्य साक्षिरूपत्वात् । विमतं ज्ञानं न स्वप्रकाशमनात्मत्वात्कार्यत्वादनित्यत्वान्मनोरूपत्वात्सुखादिवदित्यादिप्रमाणविरोधाच्च । भवतु वा ज्ञानं स्वप्रकाशं तथाऽपि स्वरूपमात्र एव न तु स्वधर्मे प्रामाण्येऽपि । तथा हि । वेदवाक्यश्रवणे सति बाह्यस्य वाक्यार्थज्ञानमुत्पद्यते न वा । न द्वितीयः । सत्यां सामग्र्यां कार्यानुदयानुपपत्तेः । अन्यथा मीमांसकस्यापि तदनुदयप्रसङ्गात् । आद्येऽपि तत्प्रकाशते न वा । नेति पक्षेऽपसिद्धान्तः । प्रथमे तत्प्रामाण्यं प्रकाशते न वा । नाद्यः । तन्निरा(सस्यानु)सानुपपत्तेः । ततो ज्ञानदृष्टिमात्रेण न ज्ञानप्रामाण्यं दृश्यत इति द्वितीय एवाङ्गीकार्यः । तथा च स्वप्रकाशज्ञानेनैव प्रामाण्यग्रह इति कथं स्यात् । अपौरुषेयत्वादियुक्तिभिः प्रबोधितो बाह्यः प्रतिपद्यते च तत्प्रामाण्यमिति कथं न परीक्षापेक्षत्वम् । अन्यथा वैदिकज्ञानप्रामाण्ये विप्रतिपत्तिरेव न स्यात् । ज्ञानस्वरूपवत् । किञ्चैवंवादिनो मते शुक्तिरजतादिविभ्रमो न स्यात् । इदमनुभवस्य रजतस्मरणस्य च भेदाग्रहो हि विभ्रमः । तत्र प्रामाण्यवद्भेदस्यानुभवत्वस्मरणत्वयोश्च प्रकाशोऽवश्यम्भावीति कथं विभ्रमावकाशः । न हि प्रामाण्यस्य भेदादेश्च कश्चिद्विशेषोऽस्तीति । ज्ञानप्रामाण्ये सहैवानुमेये इत्यप्यसत् । ज्ञानस्या (प्य) नुमेयत्वे प्रमाणाभावात् । तद्व्यवहारस्यान्यथैवोपपत्तेः । आशुतरविनाशिनो ज्ञानस्य जानामीति वर्तमानतया प्रतिभा(सा)ऽनुपपत्तेश्च । अपरोक्षावभासविरोधाच्च । अनुमेयत्वेऽपि ज्ञानस्य न ज्ञानानुमितिमात्रेण प्रामाण्यं तस्य दृश्यते । तद्धि ज्ञाततया व्यवहारेण कार्येण वाऽनुमातव्यम् । न च तावता प्रामाण्यमनुमातुं शक्यते । व्यभिचारात् । ततो ज्ञाततादिमात्रेण प्रतीते ज्ञाने बाधाभावादिना प्रामाण्यमनुमेयम् । अन्यथा बाह्यानामपि वैदिकज्ञानप्रामाण्यानुमानप्रसक्तेः । प्रसक्तमप्यपोद्यत इति चेत् । तदपवादनिरासाय परीक्षापेक्षावश्यम्भाविनीत्यागतम् । इदमेव चास्माभिरभिधास्यते सर्वथा परीक्षाऽनपेक्षेति तु न क्षम्यते । एतेन साक्षिवेद्यतापक्षोऽपि प्रतिक्षिप्तः । औपनिषदज्ञानदृष्टिमात्रेण बाह्यैस्तत्प्रामाण्यस्यादर्शनात् । चतुर्थपक्षस्त्वतिमन्दः । अनुमानादिज्ञानदृष्टिमात्रेण तत्प्रामाण्यस्य चार्वाकादिभिरदृष्टत्वात् । विभागे मानाभावाच्च । धर्मिज्ञानादिप्रामाण्ये विगानाभावादिति चेत् (न) ।

निरालम्बनादिमतदर्शनात् । उपपत्तिबाधितं तादिति चेत् । तर्हि स्वीकृता युष्मतैव परीक्षापेक्षेत्यलं पल्लवेनेति ।

टि०—साक्षिज्ञानस्य संशयात्मकत्वाभावोपदर्शनं न जात्विति । तद्विषयस्य संशयविषयत्वाभावोपदर्शनं नापीति । ननु भवेत्साक्षिज्ञानस्याबाधितत्व-
नियमभङ्गो यदि शुक्तिरजतादिज्ञानस्य साक्षिरूपत्वं स्यात् । न च तदस्ति । तस्य चक्षुरादिकरणकान्तःकरणपरिणामत्वात् । तत्कथं तस्य बाधदर्शनात्साक्षि-
णस्तन्नियमभङ्ग इत्यत आह ॥ **न हीति** । लिङ्गशब्दाद्यननुसन्धानेऽपि जायमानत्वात्प्रतीतिसमयमात्रवर्तितया ततः पूर्वमसत्त्वेन तदिन्द्रियसन्निकर्षासम्भ-
वान्न तज्ज्ञानस्यान्यकारणकत्वं किन्त्विदमाकारान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपसाक्षिरूपत्वमेवेति भावः । तथात्वे बाध्यताऽ-
ङ्गीकारे ॥ **सर्वव्यवहारेति** । हानोपादानादिसर्वव्यवहारेत्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । यदि साक्षी क्वचिद्व्यभिचरेत्तदा तेनाविश्वसनीयेन करणदोषादि-
निश्चयो न स्यात् । तदभावे च प्रत्ययानां भ्रमत्वादि न निश्चीयेत । ततश्च वस्तुनिर्णयो न स्यात् । ततश्च हानोपादानादिसर्वव्यवहारो लुप्येत ।
सर्वव्यवहाराणामेतत्कार्यत्वात् । कारणाभावे च कार्याभावनियमादिति भ्रमत्वाभ्रमत्वं च यदैवानुभवोपगमम् । स चेत्साक्षी क्वचिद्दुष्टः कथं निर्णय ईयते ।
विशेषाः सर्व एवैते साक्षिप्रत्यक्षगोचराः । ऊरीकृत्य च तान्सर्वान्व्यवहारः प्रवर्तते । तस्मात्सर्वप्रसिद्धस्य व्यवहारस्य सिद्धये । साक्षी निर्दोष
एवैक इत्यादिना सर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गस्योक्तत्वादित्यर्थः । ननु प्रतीतेः पूर्वमसत्त्वाद्रजतस्य तेन सहेन्द्रियसन्निकर्षायोगान्न चक्षुरादिकरणका-
न्तःकरणपरिणामत्वं तज्ज्ञानस्येत्युक्तमित्यतः सत्यमुक्तं दुरुक्तं तत् । चक्षुःकरणकान्तःकरणपरिणामत्वसम्भवादित्याह ॥ **सम्भवति चास्येति** ।
तत्कथमित्यतो रजतस्यासत्त्वात्तेन सहेन्द्रियसन्निकर्षासम्भवेऽपि शुक्तेः सत्त्वात्तया सन्निकृष्टं दुष्टमिन्द्रियं तामेव शुक्तिमत्यन्तासद्रजतात्मनाऽवगाहमानं
ज्ञानं जनयतीत्यस्मिन्पक्षे सम्भवत्येव चक्षुःकरणकान्तःकरणवृत्तिरूपत्वं तज्ज्ञानस्य । अत एव नासत्ख्यातिप्रसङ्गः । यावत्खलु विगीते प्रत्ययेऽवभासते
तस्य सर्वस्यासत्त्वे ह्यसत्ख्यातिः स्यात् । न चैवमत्रास्ति । शुक्तेः सत्त्वाभ्युपगमात् । नाप्यख्यातिपक्षपातः । रजतस्यासत्त्वाभ्युपगमात् । तादा-
त्म्यावभासाभ्युपगमाच्च । नापि प्रसिद्धान्यथाख्यातिपक्षपातः । रजतस्यात्यन्तासत्त्वाभ्युपगमादित्याशयवानाह ॥ **अन्यथाख्यातीति** । एवंवि-
धाभिनवान्यथाख्यातीत्यर्थः ॥ **समर्थनादिति** । लक्षणनिर्वचनेन कारणनिरूपणेन प्रमाणव्युत्पादनेन बाधकाभावव्युत्पादनेन च विज्ञातस्यान्यथा-

सम्यग्विज्ञातं ह्येव तन्मतमित्येतद्व्याख्यानावसर इति शेषः । मनश्चक्षुश्शब्दयोस्तन्मात्रार्थकत्वे मनश्चक्षुःकरणकमनोवृत्तिरूपज्ञानस्यानेन प्राप्तावपीन्द्रियमात्रकरणकमनोवृत्तेर्ज्ञानस्यानेनालाभात्तल्लाभाय मनश्चक्षुश्शब्दाविन्द्रियमात्रोपलक्षकतया व्याचष्टे ॥ **मनश्चक्षुश्शब्दाविति** । विनिगमनाविरहादुभयत्रोपलक्षणत्वाश्रयणमिति द्रष्टव्यम् । श्रुत्योपलक्षणया च लब्धं वाक्यार्थमाह ॥ **इन्द्रियेति** । दर्शनादेरित्यस्य यत्रेत्यनेनान्वयपरिहारायाह ॥ **निर्धारण इति** ॥ **अन्यथेति** । तावतैव कीदृशस्य मानसदर्शनस्य प्रामाण्यमिति जिज्ञासापूर्तेरिति भावः । अत्र केचिदाहुरित्यादिना प्रागुपन्यस्तप्राभाकरादिमतत्रयनिरासस्य मूले स्पष्टमप्रतिभासादपेक्षितं पूरयन्नेव तन्निरासपरतया मूलं योजयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । प्रमाणं भवद्व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिर्वा स्यात् । इदमहं जानामीत्यनुभवो वेति विकल्पद्वयं क्रमेण दूषयति ॥ **ज्ञानव्यवहारस्येत्यादिना** ॥ **अनात्मत्वादित्यादि** । न चाप्रयोजकत्वं हेतूनामिति वाच्यम् । स्वकर्मकप्रकाशत्वं हि स्वप्रकाशत्वम् । न चैवं स्वप्रकाशत्वमन्तःकरणपरिणतिरूपज्ञानस्योपपद्यते । तथा सति तस्य कर्मत्वक्रियात्वयोः प्रसङ्गात् । न च ते एकस्य सम्भवतः । क्रियायाः कर्मकारकजन्यत्वात् । न च जन्यजनकयोरेकत्वमुचितम् । अन्तर्भावितपूर्वापरभावित्वात्तस्य । न च तदेव स्वात्मानं प्रति पूर्वमपरं चेति युज्यत इति न वृत्तिज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमित्यन्यत्र विस्तरः । एतच्च वृत्तिज्ञानानामस्वप्रकाशत्वव्युत्पादनं वस्तुस्थितिमनुरुध्यैव कृतम् । इदानीं त्वङ्गीकृतेऽपि तेषां स्वप्रकाशत्वे न तज्ज्ञानप्रामाण्ययोरुभयोः स्वप्रकाशज्ञानसिद्धत्वमिति वक्तुं परोक्तस्य ज्ञानतत्प्रमाण्ययोरुभयोः स्वप्रकाशज्ञानसिद्धत्वस्य निरासपरतया न ज्ञानदृष्टिमात्रेणेत्यादिमूलं योजयितुमुभयोस्तदसिद्धतामाह ॥ **भवतु वेति** । न च घटग्राहकेण घटगतरूपस्येव तत्प्रामाण्यस्यापि स्वप्रकाशज्ञानसिद्धत्वं सम्भवति । कुत एतद्वैषम्यमित्यतस्तदुपपादयितुं प्रतिजानीते ॥ **तथा हीति** । वेदवाक्यश्रवणे बाह्यस्य वाक्यार्थज्ञानदृष्ट्या तज्ज्ञानप्रामाण्यादृष्टेर्नायं नियम इति मूलयोजनामभिप्रेत्य वाक्यश्रवणे ज्ञानस्यैवानुत्पत्तौ तदुत्पत्तावप्यदृष्टौ दृष्टावपि प्रामाण्यस्यापि दृष्टौ तदनुपपत्तेस्तत्तत्पक्षप्रतिषेधपूर्वकं ज्ञानदृष्टावपि प्रामाण्यं न दृष्टमित्येतत्पक्षानिरासपरतया मूलं योजयितुं सम्भावितविकल्पांस्तत्तत्पक्षदूषणं चोपर्येव कृत्वा शिष्टपक्षदूषणपरतया मूलं योजयति ॥ **वेदवाक्यश्रवण इत्यादिना** ॥ **अन्यथेति** । सत्यामपि सामग्र्यां कार्यानुदय इत्यर्थः । अविशेषादिति भावः ॥ **अपसिद्धान्त इति** । वृत्तिज्ञानस्य

स्वप्रकाशतायास्स्वसिद्धान्तत्वेन तदप्रकाशवचनस्य तत्सिद्धान्तविरुद्धत्वादिति भावः । परिशिष्टपक्षदूषणं वक्तुं तदनुवादकतया मूलं व्याख्याति ॥ **तत इति** । अस्त्वेवमित्यत आह ॥ **तथा चेति** । तथा सतीत्यर्थः । एवं परोक्तं ज्ञानतत्प्रामाण्ययोः स्वप्रकाशज्ञानसिद्धत्वं निराकृत्य स्वाभिमतं प्रामाण्यस्य परीक्षासिद्धत्वमुपदर्शयति ॥ **अपौरुषेयत्वादीति** । अनेन न ज्ञानदृष्टिमात्रेण प्रामाण्यं दृश्यते किन्त्वपौरुषेयत्वादियुक्त्यनुसन्धानसापेक्षेणेति मूलयोजनोक्ता भवति । ज्ञानतत्प्रामाण्ययोः परीक्षानपेक्षस्वप्रकाशज्ञानमात्रसिद्धत्वाभ्युपगमे बाधकं चाह ॥ **अन्यथेति** ॥ **ज्ञानस्वरूपवदिति** । अन्यथा तत्रापि विप्रतिपत्तिः स्यादविशेषादिति भावः । ननु ज्ञानधर्मस्य प्रामाण्यस्य स्वप्रकाशेऽप्यस्त्वप्रकाशो भेदादेरित्यप्रयोजकतामाशङ्क्याह ॥ **न हीति** । तथा चाविशेषलक्षणप्रसङ्गाङ्गव्याप्तिसद्भावान्नाप्रयोजकत्वमिति भावः । तद्व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिरेव तज्ज्ञानस्यानुमेयत्वे प्रमाणमस्तीति कथं तदभाव इत्यतस्तद्व्यवहारस्य साक्षिवेद्यत्वेनैवोपपत्तेर्न तदन्यथाऽनुपपत्तिरपि तत्र मानमित्याशयेनाह ॥ **तद्व्यवहारस्येति** । **वर्तमानतयेति** । अनुमितिकाले ज्ञानस्यावर्तमानत्वादिति भावः । तत्कथमित्यत उक्तमाशुतरविनाशिन इति । आशुतरविनाशित्वादित्यर्थः ॥ **अपरोक्षेति** । जानामीत्यनुव्यवसायस्यापरोक्षत्वात्तभासविरोधाच्चेत्यर्थः । एतच्च ज्ञानस्यानुमेयत्वनिराकरणं वस्तुस्थितिमनुरुध्यैव कृतम् । वस्तुतस्त्वङ्गीकृतेऽपि ज्ञानस्यानुमेयत्वेन प्रामाण्यस्यानुमेयत्वसिद्धिरित्याह ॥ **अनुमेयत्वेऽपीति** ॥ **तावतेति** । ज्ञाततादिमात्रेणेत्यर्थः ॥ **व्यभिचारादिति** । शुक्तिरजतादिज्ञानजन्यज्ञाततादिमति पुरुष इति शेषः । तत्र ज्ञाततावत्त्वेऽपि प्रमावत्त्वाभावादिति भावः ॥ **अन्यथेति** । ज्ञाततादिमात्रेणैव प्रामाण्यानुमानाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **अपोद्यत इति** । बौद्धैः पश्चादनृतत्वादियुक्तिभिर्निराक्रियत इत्यर्थः ॥ **अपवादनिरासायेति** । बौद्धादीरितयुक्त्याभासनिरासायेत्यर्थः । तेन विना तत्र प्रामाण्यनिश्चयायोगात् । स च परीक्षयैव विधेय इति सिद्धोऽपवादनिरासद्वारा परीक्षाया उपयोग इति भावः । नन्वेतावताऽपवादनिरासाय परीक्षापेक्षाप्राप्तावपि प्रामाण्यनिश्चयस्य तदपेक्षत्वानापत्तेः कथं तन्निश्चयस्य तदपेक्षत्वोक्तिरित्यत आह ॥ **इदमेव चेति** । अपवादनिरासकत्वमेव प्रामाण्यग्राहकत्वशब्दार्थतयाऽभिसंहितमित्यर्थः ॥ **सर्वथेति** । अपवादनिरासकतयाऽप्यनुपयोगित्वमित्यर्थः । एतेनेत्युक्तमेव विवृणोति ॥ **औपनिषदेति** । परीक्षानपेक्षसाक्षिमात्रेण ग्रहणं न सम्भवति । अन्यथौपनिषदज्ञानदृष्टिमात्रेण बाह्यानामपि तत्प्रामाण्यदर्शनप्रसङ्गान्न च तदस्तीत्याशयः । न च प्रसक्तमप्यपोद्यत इति वाच्यम् । तथा सत्यपवादनिरासाय परीक्षापेक्षावश्यम्भावप्राप्त्या प्रामाण्यस्यानपेक्षसाक्षिग्राह्यत्वसिद्धान्तभङ्गापातात् ॥ **चतुर्थपक्षस्त्विति** । प्रत्यक्षागमज्ञानप्रामाण्यज्ञान एव परीक्षोपयोगः । धर्मिज्ञानानुमानोपमानानुव्यवसायानां तु प्रामाण्यग्रहणं न परीक्षापेक्षमिति केषाञ्चित्पक्षस्त्वित्यर्थः ॥ **विभाग इति** । धर्मिज्ञानादिप्रामाण्यग्रहणे न परीक्षोपयोगः प्रत्यक्षागमप्रामाण्यग्रहण एव तदुपयोग इति विभाग इत्यर्थः ॥ **विगानेति** । धर्मिज्ञानादेः प्रामाण्ये नास्ति विगानमन्यज्ञानप्रामाण्ये त्वस्ति विगानमिति युक्तो विभाग इति भावः ॥ **निरालम्बनादीति** । इदं रजतमित्यादिभ्रमे प्रतीयमानस्य धर्मिणोऽप्यसत्त्वस्य बौद्धैरभ्युपगतत्वादनुमानोपमानयोरप्रामाण्यस्य चार्वाकैरभ्युपगतत्वादप्रमाऽपि प्रमेत्येव गृह्यत इति वदद्भिरप्यनुव्यवसायस्य प्रामाण्यानभ्युपगमात् । धर्मिज्ञानादिप्रामाण्येऽपि तत्तद्वादिविमतेः सत्त्वान्न तत्राप्यविगानमित्यर्थः । ननु तत्र वादिविमतिनिरासाय परीक्षापेक्षायामपि न प्रामाण्यग्रहणाय तदपेक्षेति कथं तद्ग्रहणस्य परीक्षापेक्षत्वमित्यत आह ॥ **अलं पल्लवेनेति** । तदर्थस्त्विदमेवास्माभिरभिधास्यत इत्यादिना पूर्वोक्तोऽवधेयः ।

अ०--नियमेन सुखाद्येषु प्रामाण्यं साक्षिगोचरम् ॥ स्वप्रामाण्यं सदा साक्षी पश्यत्येव सुनिश्चयात् ॥ ज्ञानस्य ग्राहकेणैव साक्षिणा मानता मितेः ॥ दोषाभावे प्रमाणत्वं दोषाभावस्य साक्षिणा ॥ निश्चितत्वं क्वचिच्चैव स्वतः प्रामाण्यमिष्यते ॥ अतो न सर्वमानानां प्रामाण्यं निश्चितं भवेत् ॥ साक्षिणा निश्चितं यत्र तत्प्रामाण्यं स्वलक्षणम् ॥

सु०—एवं तर्हि प्रत्यक्षादिवत्साक्षिणोऽपि प्रामाण्यं परीक्षापेक्षग्रहणमेवाङ्गीक्रियताम् । द्विधा कल्पनस्यान्याय्यत्वादित्यत आह ॥ **नियमेनेति** । दृश्यत इति वर्तते । साक्षी गोचरो यस्य तत्तथोक्तम् । गोचरत्वं चाश्रयतया विवक्षितम् । सुखादिविषये यत्साक्षिगतं प्रामाण्यं तन्नियमेन दृश्यते । एतदुक्तं भवति । यदि वृत्तिज्ञानानामिव साक्षिज्ञानस्यापि प्रामाण्यं तद्दर्शनमात्रेण न दृश्येत तदाऽधिकमपि कारणं कल्पयामः । न चैवम् । सुखज्ञाने दृष्टे तत्प्रामाण्याज्ञानसंशयविपर्ययाणां कदाऽप्यदर्शनात् । कल्पकसद्भावे द्विधा कल्पनस्यादूषणत्वादिति । किञ्च साक्षिप्रामाण्यस्यापि परीक्षापेक्षग्रहणत्वेऽनवस्था च स्यात् । ननु प्रामाण्यग्रहणमभि-

लषता नानवस्थातो भेतुं युक्तम् । परीक्षाऽनवस्थाभावेऽपि ग्राहकानवस्थाया दुष्परिहरत्वादित्यत आह ॥ **स्वप्रामाण्यमिति** । साक्ष्येवेति सम्बन्धः । सदा सुनिश्चयादिति । परीक्षानपेक्षमेवेति यावत् । एतच्चानुभवान्यथाऽनुपपत्तिभ्यां कल्प्यते । नन्वेवं सति वृत्तिज्ञानानां परतःप्रामाण्यमुक्तं स्यात् । ज्ञानस्वरूपस्य साक्षिवेद्यत्वात् । प्रामाण्यस्य परीक्षागम्यत्वात् । तथा च न विलक्षणत्वादिति यत्स्वतः प्रामाण्यमिष्टं तत्त्यक्तं स्यादित्यत आह ॥ **ज्ञानस्येति** । ज्ञानस्य ग्राहकेण साक्षिणैव ज्ञानस्य मानताया मितेः कारणात्स्वतःप्रामाण्यमिष्यत एवेति सम्बन्धः । भवेत्स्वतःप्रामाण्यत्यागो यदि ज्ञानमेव साक्षिवेद्यं न प्रामाण्यमिति ब्रूमः । न चैवम् । ज्ञानवत्तत्प्रामाण्यस्यापि साक्षिवेद्यत्वाभ्युपगमादिति । किमर्थं तर्हि परीक्षावश्यम्भावोऽभ्युपगत इत्यत आह ॥ **दोषेति** । साक्षिणा निश्चितत्वामिति वक्ष्यमाणमिहापि योज्यम् । इति प्रामाण्यस्येति पदद्वयमध्याहार्यम् । ज्ञानं गृह्णन्साक्षी करणदोषाभावेऽस्य प्रामाण्यमित्येव प्रामाण्यं निश्चिनोति । न तु प्रमाणमेवेदमिति । ततः किमित्यत आह ॥ **दोषाभावस्येति** । परीक्षयेति शेषः । चोऽवधारणे । क्वचिदेव प्रयोजनवशाज्जिज्ञासायां जातायां परीक्षालाभे चेत्यर्थः । दोषाभावनिश्चयार्था परीक्षा न तु प्रामाण्यग्रहणार्था । तत्पुनर्ज्ञानमिव साक्षिवेद्यमेव । अतो न स्वतःप्रामाण्यपरित्याग इति भावः । स्यादेतद्यदीयं प्रक्रिया प्रमाणवती स्यान्न च तदस्तीत्यत आह ॥ **अत इति** । अत एव हि सर्वेषां ज्ञानानां प्रामाण्यं प्रथमतो न निश्चितं भवेत् । किन्नाम यत्र यदा परीक्षासहकृतेन साक्षिणा प्रामाण्यं निश्चितं भवति तत्तदेव प्रामाण्यं स्वलक्षणं प्रामाण्यस्वरूपमप्रामाण्यविविक्तं प्रामाण्यं सिध्याति । इदमुक्तं भवति । यदि साक्षी दोषाभावे प्रमाणमेतदिति प्रथमं सम्मुग्धं प्रामाण्यं गृहीत्वा पश्चाज्जिज्ञासायां सत्यां परीक्षया प्रमाणमेवेत्यवधारयतीत्येषा प्रक्रिया नाङ्गीक्रियेत तदाऽनभ्यस्तविषयाणां शब्दादिना जातानां सर्वेषामपि ज्ञानानां प्रथममेव प्रामाण्यमवधार्येत । न चैतदस्ति । तेन जानीमोऽस्तीयं प्रक्रियेति ।

टि०—॥ **एवं तर्हीति** । प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यस्य परीक्षापेक्षसाक्षिग्राह्यत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । समासप्राबल्यादत्र षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणे

साक्षिगतप्रामाण्यस्य नियमेन दृश्यताया वक्तव्यत्वात्साक्षिविषयस्य प्रामाण्यस्य दृश्यत्वोक्तिरनुपयुक्ता । आधेयतया प्रामाण्यस्य साक्षिविषयत्वविव-
क्षायां गोचरशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वेन गोचर इत्येव वक्तव्यतया गोचरमिति नपुंसकलिङ्गानुपपत्तिः । न च नित्यनपुंसकत्वमेव तस्यासिद्ध-
मिति वाच्यम् । गोचरसञ्चरेति गोचरशब्दस्य घान्ततया निपातितत्वात् । लिङ्गानुशासने पुमानित्यधिकारे घान्तश्चेति नित्यपुल्लिङ्गत्वविधानाद्वृत्ति-
कृद्भिर्गोचरो विषय इत्युदाहृतत्वात् । परिखावलयछलेन परेषां ग्रहणस्य गोचर इति श्रीहर्षेण प्रयुक्तत्वाच्च तत्सिद्धेरित्यतस्त्रयी न श्रुतिगोचरेति
गोचरशब्दस्य विशेष्यलिङ्गतयाऽऽर्षप्रयोगात्साक्षिगोचरमिति नपुंसकोपपत्तिरिति सत्यपि टीकोक्तरीत्या समाधाने तत्रापि गोचर इत्येव मूलपाठा-
दार्षप्रयोगे विप्रतिपन्नं प्रति तदनुसारेण क्लीबत्वसमर्थनानुपपत्तेः प्रकारान्तरेण समाधत्ते ॥ **साक्षिगोचरो यस्य तत्तथोक्तमिति** । तथा चात्र
बहुव्रीहिसमासाश्रयणात्तस्य च विशेष्यनिघ्नत्वाद्विशेष्यभूतप्रामाण्यलिङ्गापत्त्या नपुंसकोपपत्तिरित्याशयः । भवेदेतदेवं कथञ्चिद्यदि साक्षिणो गोच-
रता स्यान्न च साऽस्तीत्यत आश्रयतया गोचरतायाः साक्षिण्यपि सत्त्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **गोचरत्वं चेति** । ननु वृत्तिज्ञानप्रामाण्यवत्सुखादि-
ज्ञानप्रामाण्यस्यापि परीक्षापेक्षग्रहणत्वमेवास्तु कल्पकाभावेन द्विधा कल्पनस्यान्याय्यत्वात् । न च सुखादिज्ञानदृष्टिमात्रेण तत्प्रामाण्यनिश्चयदर्शनमेव
तत्कल्पकमिति वाच्यम् । तदनङ्गीकारे बाधकाभावेनोक्तनियमासिद्ध्या तस्य कल्पकत्वानुपपत्तेरित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । यद्वा
ननु वृत्तिज्ञानप्रामाण्यवत्सुखादिज्ञानप्रामाण्यस्य नियमेन दृश्यत्वमेवासिद्धम् । सिद्धौ वा न द्विधाकल्पनस्य दूषणत्वपरिहार इत्यत आह ॥ **एत-
दुक्तं भवतीति** । साक्षिज्ञानप्रामाण्यस्य तद्दर्शनमात्रेण दृश्यत्वानङ्गीकारे तत्र कदाचित्संशयाद्यन्यतमप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य तस्यानिष्टतामुपपादयति
॥ **सुखज्ञान इति** । ननु स्वप्रामाण्यं सदेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च साक्षिप्रामाण्यस्य स्वमात्रग्राह्यत्वप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रदर्श-
नस्याप्यानर्थक्यात् । न च तद्द्वारा ग्राहकान्तरानपेक्षत्ववर्णनेन ग्राहकानवस्थापरिहारार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । प्रसञ्जकाभावेन तच्छङ्काया एवानु-
त्थानात् । न च साक्षिप्रामाण्यस्य परीक्षापेक्षग्रहणत्वेऽनवस्थैव तत्प्रसञ्जिकेति वाच्यम् । तस्याः प्रागनुक्तत्वेन प्रसञ्जकत्वासम्भवादित्यतस्तस्यात्र
मुखतोऽनुक्तावपि हार्दत्वेन ग्राहकानवस्थाप्रसञ्जकत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य साक्षिप्रामाण्यस्य परीक्षापेक्षग्राहकत्वे स्वयमेव तामाह ॥ **किञ्चेति** ।

ननु साक्षिप्रामाण्यस्य स्वग्राह्यतायाः पूर्ववाक्येनैवोक्तत्वात्तत्प्रतिपादकोत्तरवाक्यवैय्यर्थ्यम् । न च नेदं साक्षिप्रामाण्यस्य स्वग्राह्यत्वप्रतिपादनपरम् । किन्तु वृत्तिज्ञानप्रामाण्यस्य साक्षिग्राह्यत्वप्रतिपादनपरम् । तत्कथं पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च स्वतःप्रामाण्यग्रहसमर्थनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । साक्षिप्रामाण्यस्येव वृत्तिज्ञानप्रामाण्यस्यापि स्वतस्त्वेऽनुपपत्त्यदर्शनेन तत्समर्थनस्य व्यर्थत्वात् । असमर्थनेऽप्यनिष्टाभावाच्चेत्यतः साक्षिप्रामाण्यस्य परीक्षानपेक्षसाक्षिग्राह्यत्वेन तस्य स्वतस्त्वसम्भवेऽपि वृत्तिज्ञानप्रामाण्यस्य तत्सापेक्षसाक्षिग्राह्यत्वेन ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वाभावेन तत्र स्वतस्त्वानुपपत्तिशङ्कोदयान्न तत्समर्थनपरोत्तरवाक्यस्य वैय्यर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्समर्थनपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं वृत्तिज्ञानप्रामाण्यस्य तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वेवं सतीति** । साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासत्वपरिहारायैवं स्वतःप्रामाण्यमिति वक्ष्यमाणैकवाक्यतां ज्ञानस्येत्यस्यावृत्तिमेवकारस्य भिन्नक्रमतां चाश्रित्य वाक्यं योजयति ॥ **ज्ञानस्येति** । तर्ह्येतावतैव स्वतःप्रामाण्यस्यागसमर्थनाद्दोषाभावे प्रमाणत्वमित्युत्तरग्रन्थवैय्यर्थ्यमित्यतः प्रागुक्तायाः प्रामाण्यग्रहणे परीक्षापेक्षायाः साक्षिणा स्वाभिमतप्रामाण्यग्रहणप्रकारप्रदर्शनद्वारा तदुपयोगित्वसूचनेन प्रामाण्यस्य साक्षिणा निश्चितत्वोक्त्यर्थत्वान्न तदिति भावेन तत्प्रकारोपदर्शकतया तद्वाक्यं योजयितुं तद्वैय्यर्थ्यशङ्कामुत्थापयति ॥ **किमर्थमिति** । उक्ताभिप्रायस्य मूलारूढत्वसिद्ध्यर्थमपेक्षितमंशमनुवृत्त्याऽध्याहारेण सूचयति ॥ **साक्षिणेति** । श्रुतावनुवर्तिताध्याहृतैकदेशपरिनिष्पन्नाविशिष्टवाक्यार्थमाह ॥ **ज्ञानं गृह्णन्निति** ॥ **न त्विति** । येन परीक्षानपेक्षत्वं प्रामाण्यग्रहणस्य स्यादिति भावः ॥ **ततः किमितीति** । उक्तरीत्या प्रामाण्यग्रहणेऽपि कथं परीक्षाया उपयोगसिद्धिरित्यर्थः । दोषाभावस्य साक्षिणा निश्चिततायाः एवोक्तेर्नानेन परीक्षोपयोगसमर्थनमित्यतोऽपेक्षितं पूरयति ॥ **परीक्षयेति शेष इति** । सजातीयविजातीयसंवादविसंवादभावाभावलक्षणेत्यर्थः । अत इत्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्योक्तप्रक्रियाया अन्यथाऽनुपपत्तिरूपप्रमाणसिद्धार्थत्वकथनार्थत्वान्न तदिति तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुमुक्तप्रक्रियाया अप्रामाणिकत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **इयं प्रक्रियेति** । प्रथमतः सम्मुग्धतया प्रामाण्यग्रहणमेवेत्यादिकेत्यर्थः । किमनेनोक्तप्रक्रियायां प्रमाणमुक्तं भवतीत्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ।

अ०––न हि कश्चित्सुखाद्येषु संशयं कुरुते जनः ॥ न चैवाखिलमानानि निश्चिनोत्यखिलो जनः ॥ तस्मादनुभवारूढं किमर्थमपलप्यते ॥ दोषाभावादिकं चैव साक्षी सम्यक् प्रपश्यति ॥ तत्परीक्षितमानेन न दोषो विष्णावि क्वचित् ॥ अपरीक्षितदृष्टिस्तु कस्मिन्नर्थे न विद्यते । तत्प्रत्यक्षविरुद्धार्थे नागमस्यापि मानता ॥ उपजीव्यमक्षजं यत्र तदन्यत्र विपर्ययः ॥ लौकिके व्यवहारेऽत्र प्रत्यक्षस्योपजीव्यता ॥ अवतारादिदृष्टौ स्यादागमस्योपजीव्यता ॥

सु०––उक्तमर्थं बुद्ध्यारोहाय सङ्क्षिप्याह ॥ **न हीति** । यस्मात्सुखाद्येषु कश्चित्संशयं न करोति यस्माच्चाखिलानि वृत्तिज्ञानानि दर्शन एव प्रमाणतयाऽखिलो जनो न निश्चिनोति तस्मात्साक्षिप्रामाण्यं परीक्षानपेक्षेण साक्षिणैव गृह्यते * वृत्तिज्ञानानां तु तत्सापेक्षेणेत्यनुभवारूढं प्रमेयं किमर्थमपलप्यते । निर्निमित्तमपलपितुं न शक्यत इति । न परीक्षाऽनवस्था स्यादित्युक्तमुपसंहरति ॥ **दोषाभावादिकं चेति** । साक्ष्येवेति सम्बन्धः । स्वस्य परीक्षायाश्च दोषाभावं प्रामाण्यं च परीक्षानिरपेक्षः साक्ष्येव सम्यक् प्रपश्यति । तस्मान्न काऽप्यनवस्थेति । अपरीक्षितमेवेत्यादिनोक्तमुपसंहरति ॥ **तदिति** । तत्तस्मात्परीक्षितमेव मानम् । तेन च भगवति क्वचिदपि दोषो नास्तीति सिद्धम् । तद्विरोधादपरीक्षितं दोषदर्शनमप्रमाणमेवेत्यर्थः । एवमपरीक्षितं दोषदर्शनं परीक्षितेन निर्दोषतादर्शनेन बाधितं न भगवतो दोषित्वं साधयितुं शक्तमित्युक्तम् । इदानीं तादृशस्यापि साधकत्वेऽतिप्रसङ्गं सूचयति ॥ **अपरीक्षितेति** । शुक्त्यादीनां रजतत्वादावपि विद्यत एव । ततश्च तया तदपि सिद्ध्येदविशेषादिति भावः । तदेवं दोषदर्शनं परीक्षितप्रत्यक्षविरोधादप्रमाणमित्यभिहितम् । निरनिष्टो निरवद्य इत्याद्यागमविरोधाच्च । स्यादेतत् । प्राक् तत्त्वमस्याद्यागमस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वात्प्रतीतार्थे न प्रामाण्यमित्युक्तम् । तत्कथं तद्विपरीतं प्रत्यक्षस्यागमविरोधेनाप्रामाण्यमिदानीमुच्यत इत्याशङ्क्य परिहर्तुमाह ॥ **तदिति** । यत्र यदाऽक्षजमागमस्योपजीव्यं तत्तदा प्रत्यक्षविरुद्धार्थे जात्या प्रबलस्याप्यागमस्य मानता नास्ति । तस्मादुक्तादुपजीव्योपजीवकभावादन्यत्र विपरीतोपजीव्योपजीवकभावे बाध्यबाधकभावस्यापि विपर्ययः । यदाऽऽगमः प्रत्यक्षस्योपजीव्यस्तदाऽऽगमविरुद्धार्थे

प्रत्यक्षस्य न मानतेत्यर्थः। ततः किमित्यत आह ॥ लौकिक इति । लौकिके प्रत्यक्षसिद्धजीवादिविषये ब्रह्मात्मकत्वादिबोधनरूपे व्यवहारे तत्त्वमस्याद्यागमेन क्रियमाणेऽत्रागमे आगमं प्रति प्रत्यक्षस्योपजीव्यता । अवताराणां विश्वादीनां च दोषदृष्टौ प्रत्यक्षादिकं प्रत्यागमस्योपजीव्यता स्यात् । एतदुक्तं भवति । प्राक् प्रत्यक्षविरोधेनागमस्याप्रामाण्यमभिधायेदानीमागमविरोधेन प्रत्यक्षस्याप्रामाण्याभिधानं न विरुद्धम् । न हि निर्विशेषणयोः प्रत्यक्षागमयोः परस्परं बाध्यबाधकभावोऽभिहितः । किन्तूपजीवकत्वेन बाध्यत्वमुपजीव्यत्वेन बाधकत्वम् । तच्च तत्रान्यथाऽत्रान्यथेति कथं विरोध इति । अनेन दोषविषयप्रत्यक्षविरोधादागमस्यैवाप्रामाण्यं किन्न स्यादिति चोद्यं गर्भस्रावेणैव गतम् । आगमस्योपजीव्यतया प्रत्यक्षतः प्राबल्यस्योक्तत्वात् ।

टि०—नियमेन सुखाद्येष्वित्यादिनोक्तस्यैवोत्तरत्र प्रतिपादनात्पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ **उक्तमर्थमिति** ॥ **न काऽपीति** । ग्राहकानवस्था परीक्षानवस्था वेत्येवं काऽपीत्यर्थः । तदित्युत्तरग्रन्थस्य परीक्षितमेवेत्यादिनोक्तार्थोपसंहारतासिद्ध्यर्थमनेकोद्देश्यविधेयभावाश्रयणेन तद्योजयति ॥ **तत्तस्मादिति** । प्रसङ्गाङ्गव्याप्तेरभावात्प्रशिथिलमूलतामाशङ्क्याह ॥ **अविशेषादिति** । ननु तदित्याद्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च यत्र प्रत्यक्षस्यागमं प्रत्युपजीव्यत्वं तत्र प्रत्यक्षमागमस्य बाधकम् । यत्रागमस्य प्रत्यक्षं प्रत्युपजीव्यत्वं तत्रागमः प्रत्यक्षस्य बाधक इति व्यवस्थाकथनार्थमेतदिति वाच्यम् । उक्तव्यवस्थाकथनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च विष्णोर्दोषवत्त्वतदभावप्रामाण्ययोर्बाध्यबाधकभावसमर्थनार्थत्वान्न तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अपरीक्षितत्वपरीक्षितत्वाभ्यामेव तत्प्रमाणयोर्बाध्यबाधकभावस्य समर्थितत्वेनोक्तव्यवस्थाकथनस्य तादर्थ्यायोगात् । न चापरीक्षितत्वपरीक्षितत्वाभ्यां दोषवत्त्वतदभावग्राहकयोः प्रत्यक्षयोर्बाध्यबाधकभावनिर्वाहेऽपि तद्ग्राहकयोः प्रत्यक्षागमयोस्तदनिर्वाहात्तन्निर्वाहार्थमुक्तव्यवस्थाकथनं स्यादिति वाच्यम् । निर्दोषत्वप्रतिपादकागमस्य दोषवत्त्वग्राहकप्रत्यक्षबाधकताया एवात्रानुक्तत्वेन तन्निर्वाहार्थत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । आगमस्य प्रत्यक्षं प्रत्युपजीव्यत्वोक्तिमात्रेणैतन्निर्वाहस्यापि सम्भवेन व्यवस्थाकथनस्य तादर्थ्यायोगाच्चेत्यतो दोषग्राहकप्रत्यक्षस्य तन्निर्दोषत्वग्राहकप्रत्यक्षविरोधेनेव तन्निर्दोषत्वप्रतिपादकागमविरोधेनाप्यप्रामाण्यमित्यर्थस्यात्राभिप्रेतत्वेन तदुपपादकतया नागमस्योपजीव्यतया बाधकत्ववर्णनानर्थक्यं

पूर्वोत्तरविरोधपरिहारार्थत्वाच्च नोक्तव्यवस्थाकथनस्यापि तदित्याशयवानुक्तव्यवस्थाकथनपरतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं परीक्षितानिर्दोषत्वप्रत्यक्षाविरुद्धतया दोषवत्त्वग्राहकप्रत्यक्षस्य प्रागुपपादिताप्रामाण्योपसंहारपूर्वकं निर्दोषत्वप्रतिपादकागमविरोधेन तदप्रामाण्यं बहिरेव प्रतिज्ञायाव्यवस्थाकथनानिवर्त्यपूर्वोत्तरविरोधशङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ।। **तदेवमित्यादिना** ।। **प्रागिति** । न ब्रह्मतां वदेद्वेद इत्यादिनेति शेषः ।। **जात्या प्रबलस्यापीति** । यद्यपि लौकिकार्थे प्रत्यक्षस्यैव जात्या प्राबल्यं नागमस्यात एव प्रत्यक्षेणैव तत्त्वमस्याद्यागमस्य विषयापहारवर्णनं प्राक्कृतम् । तथाप्यलौकिकार्थे जात्या तत्प्राबल्याभिप्रायेणायं ग्रन्थः प्रवृत्त इत्यवधेयम् । विपर्ययमेवोपदर्शयति ।। **यदेति** । तावताऽपि कथं विरोधपरिहार इत्यत आह ।। **एतदुक्तं भवतीति** ।

अ०—आगमेन हि विष्णुत्वं ज्ञात्वा दोषोऽत्र कल्प्यते ॥ न चेत्स्याद्दोषवानन्यः शास्त्रसिद्धं हि लक्षणम् ॥ कस्यचिद्दोषवत्त्वं स्यादिति मात्रेऽक्षजं भवेत् ॥ न विष्णोर्दोषवत्त्वे हि प्रत्यक्षं वर्तते स्वतः ॥ केचित्पश्यन्ति दोषानित्यत्रापि स्यान्न चाक्षजम् ॥

सु०—कथं प्रत्यक्षं प्रत्यागमस्योपजीव्यत्वमित्यत आह ।। **आगमेनेति** । अत्र विष्णौ । वस्तुतः कल्पनैवैषा न प्रमितिरितिभावेन कल्प्यत इत्युक्तम् । भवेदागमस्योपजीव्यत्वं यदि विष्णुत्वं ज्ञातव्यं भवेत् । तदेव न ज्ञातव्यमित्यत आह ।। **न चेदिति** । यदि विष्णुत्वं रामकृष्णादौ न ज्ञातं तदा दोषग्राहिणा प्रत्यक्षेण विष्णोरन्यो दोषवानिति गृहीतं स्यात् । न तु विष्णुर्दोषवानिति । न हि देवदत्ते देवदत्तत्वाज्ञाने देवदत्तोऽयमागत इत्याकारं ज्ञानमुत्पत्तुमर्हतीति । तथाऽपि नागमस्योपजीव्यत्वम् । यतः श्रीवत्सकौस्तुभादिलक्षणेन विष्णुत्वमनुमाय विष्णुर्दोषवानिति प्रत्यक्षेण ज्ञास्यत इत्यत आह ।। **शास्त्रेति** । श्रीवत्सादिकं लक्षणं विष्णुत्वेन व्याप्तमित्येतच्छास्त्रेणैव सिद्धम् । यद्यप्यस्मिन्पक्षे साक्षादागमो नोपजीव्यः । तथाऽप्यनुमानमूलव्याप्तिग्रहणाय तदुपजीवनमपरिहार्यमेवेति भावः । ननु विष्णुत्वाज्ञाने विष्णोरन्यो दोषवानिति ज्ञानेन कुतो भाव्यम् । विष्णुत्ववत्तदन्यत्वस्याप्यज्ञातत्वादिति चेत् । एवं तर्ह्यज्ञानं प्रसज्यत इत्याह ॥ **कस्यचिदिति** । इतिमात्रे एतावत्येव विषये । विष्णुर्दोषवानिति ज्ञानस्यानुत्पादप्रसङ्ग एव तात्प-

तर्हि एवं ज्ञानं

सु०टि०
॥ ५८ ॥

शं०चं०
तृ०च०
अ०५।६

र्यमिति भावः । ननु यथा पटोऽयं छिन्नो दग्धो मलिन इति परानुपजीविना प्रत्यक्षेणैव गृह्यते । तथाऽऽगमादिकमनुपजीव्यप्रत्यक्षेणैव विष्णुर्दोषवानिति ज्ञास्यत इत्यत आह ॥ नेति । स्वतः परानुपजीवनेन । अयमभिसन्धिः । पटत्वमवयवसन्निवेशव्यङ्ग्यं प्रत्यक्षमेवेति युज्यते तथा ज्ञानम् । विष्णुत्वं तु समस्तगुणपरिपूर्णत्वनिर्दोषत्वजगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणं न प्रत्यक्षम् । अतो न तथाविधं ज्ञानमुपपद्यते । यथा पञ्चपलपरिमितोऽयं पटो मलिन इति ज्ञानमिति । अयं समुदायार्थः । रामकृष्णादिदोषग्राहिणा प्रत्यक्षेण त्रेधोत्पत्तव्यम् । विष्णुरयं दोषवानिति वा विष्णोरन्योऽयं दोषवानिति वा कश्चिदयं दोषवानिति वा । प्रकारान्तराभावात् । तत्र द्वितीयतृतीययोर्न विष्णोर्दोषवत्त्वे तदुद्भावयितुं शक्यते । विष्णुर्दोषवानिति तेनानवगाहनात् । वस्तुवृत्त्याऽसौ विष्णुरेवेति चेत् । किं ततः । न हि वस्तुवृत्तिसहितं यत्किञ्चिज्ज्ञानं विवाक्षितविशे (षणं सा) षं साधयति । अतिप्रसङ्गात् । आद्ये विष्णुत्वं सर्वथा ज्ञातव्यम् । न चैतत्प्रत्यक्षवेद्यं नाप्यनुमेयमित्युक्तं शास्त्रयोनित्वसूत्रे । तस्माद्देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः । आविरासीदित्यागमेन वाऽऽगमावगतव्याप्तिकानुमानेन वाऽवगन्तव्यम् । ततः सर्वथा प्रत्यक्षस्यागमोपजीव्यत्वमङ्गीकार्यम् । सर्वोऽप्यागमस्तावदेकमेव वाक्यम् । स च सर्वरूपोपेतस्य विष्णोर्निर्दोषत्वं प्रतिपादयतीति तद्विरोधादप्रमाणमेव दोषविषयं प्रत्यक्षमिति । इतश्च तदप्रमाणमिति दर्शयितुमाह ॥ केचिदिति । न केवलं दोषेष्वित्यपिशब्दः । च शब्दोऽनुमानादिसमुच्चयार्थः ।

टि०—आगमेन हीत्यादिग्रन्थसमुदायार्थमाह ॥ अयं समुदायार्थ इति ॥ वस्तुवृत्त्येति । दोषवानयमिति ज्ञानविषयस्य वस्तुगत्या विष्णुत्वात्तेन विष्णोर्दोषवत्त्वसिद्धिः स्यादेवेत्यर्थः ॥ अतिप्रसङ्गादिति । तथा सति प्रमेयमिदं शुक्लरूपवदिति ज्ञानविषयस्यापि वस्तुवृत्त्या घटत्वेन तेनैव घटस्य शुक्लरूपवत्त्वसिद्ध्यापत्त्या शुक्लघटार्थिनोऽपि तादृशज्ञानात्प्रवृत्तिः स्यादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ सर्वथेति । साक्षात्परम्परासाधारण्येनेत्यर्थः । ननु देवक्यां देवरूपिण्यामित्यादिरागमः कृष्णस्य विष्णुतामेव बोधयति न तु तन्निर्दोषताम् । यश्च निरनिष्टो निरवद्य इत्यादिनिर्दोषत्वप्रतिपादक आगमो न स विष्णुत्वबोधक इति नोपजीव्यः । तत्कथमुपजीव्यागमविरोधो विष्णुर्दोषवानिति प्रत्यक्षस्य स्यादित्यतश्चक्षुरादेः शब्दत- ॥ ५८ ॥

ज्जन्यज्ञानप्रामाण्याद्यग्राहित्वेऽपि तद्ग्राहिश्रोत्रसाक्ष्यादिसजातीयत्वादुपजीव्यतया प्राबल्यवन्नराशिरःकपालाशुचित्वागमस्य तच्छुचित्वानुमानादुपजीव्यशुचित्वग्राहिशब्दसाजात्यमात्रेणैवोपजीव्यतया प्राबल्यवन्निरनिष्टो निरवद्य इति निर्दोषत्वागमस्य विष्णुत्वावगमकशब्दसजातीयमात्रेणैवोपजीव्यतया प्राबल्यवत्तद्बाधो दोषप्रत्यक्षस्य दुष्परिहर एवेति सत्येव समाधाने वस्तुस्थितिमनुरुध्य समाधानान्तरमेवाह ॥ सर्वोऽप्यागम इति । भेदे प्रमाणाभावादिति भावः । ननु निर्दोषत्वबोधकागमस्य भगवन्मूलरूपविषयकस्य रामकृष्णाद्यवतारदोषग्राहकप्रत्यक्षेण भिन्नविषयत्वेनाविरोधित्वान्न तद्बाधकत्वमित्यत आह ॥ स चेति । समुच्चेयाभावेन समुच्चयार्थत्वानुपपत्तेस्तदर्थकापिशब्दवैयर्थ्यमित्याशङ्कां समुच्चेयप्रदर्शनेन परिहरति ॥ न केवलमिति । अनेन न केवलं दोषेष्वक्षजं नास्तीत्येव किन्तु दोषान्केचन पश्यन्तीत्यत्राप्यर्थो नाक्षजमस्तीति योजनोक्ता भवति । नाक्षजमित्येतावतैव पूर्तेर्न चाक्षजमिति यथाश्रुतचशब्दवैयर्थ्यम् । उक्तार्थेऽक्षजाभावोक्त्या तस्याप्रत्यक्षत्वप्राप्तावप्यानुमानिकत्वादिसम्भवादप्रामाणिकत्वासिद्धेर्मूलेऽप्रत्यक्षत्ववर्णनानर्थक्यं चेत्याशङ्क्य चशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धाङ्गीकारान्न वैयर्थ्यम् । अक्षजं च नास्तीति सम्बन्धाश्रयेणनाप्रामाणिकत्वलाभसम्भवान्न प्रत्यक्षत्ववर्णनानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य चशब्दार्थमाह ॥ चशब्देति । अनेन न केवलमुक्तप्रत्यक्षेऽनुमानादिकं नास्तीत्येव किन्त्वक्षजं च नास्तीति चशब्दयोजनोक्ता भवति ।

अ०—पौराणं वाक्यमेवात्र तच्छ्रुत्यैव विरुद्ध्यते ॥ पुराणस्योपजीव्यश्च वेद एव न चापरः ॥ तद्विरोधे कथं मानं तत्तत्र च भविष्यति ॥ अपरीक्षितदृष्टिश्च कथमेवाक्षजं भवेत् ॥ यद्येवं देवदत्तादिभ्रमः किन्नाक्षजं भवेत् ॥

सु०—प्रत्यक्षं भगवद्रूपाणां दोषित्वे प्रमाणमिति वदन्प्रष्टव्यः । केचित्तत्कालवर्तिनः पुरुषा भगवद्रूपेषु दोषान्पश्यन्तीत्यत्रार्थेऽस्माकं किं प्रमाणम् । प्रत्यक्षमनुमानमागमो वेति । न तावत्प्रत्यक्षम् । परपुरुषवर्तिनि प्रत्यक्षे परेषां प्रत्यक्षायोगात् । दूरे कालभेदे । नाप्यनुमानं लिङ्गाभावात् । आगमोऽपि वेदः पुराणादिर्वा । नाद्यः । तस्यादर्शनात् । तस्माद्द्वितीय एवाङ्गीकार्य इत्याह ॥ पौराणमिति । अत्र भगवद्रूपदोषग्राहिप्रत्यक्षसद्भावे । वक्तव्यमिति शेषः । ततः किमिति चेत् । तत्पुराणवाक्यं तद्दोषदर्शनं किं

प्रत्यक्ष -
लक्षणं

प्रत्यक्षलक्षणं प्रमाणतया मन्यते उतापरीक्षितप्रमाणाप्रमाणभावप्रतीतिमात्रतयाऽथाप्रमाणतया । आद्ये दोषमाह ॥ तदिति । भगव-
द्रूपेषु दोषग्राहिणीं प्रतीतिं प्रमाणतया प्रतिपादयत्पुराणवाक्यं दोषसद्भावं मन्यत एव । न हि सम्भवति तद्ग्राहिणः प्रामाण्यमङ्गी-
करोति नाङ्गीकरोति च तदिति । दोषसद्भावं मन्यमानं च तत्प्रागुदाहृतया श्रुत्यैव विरुद्धयत इति । पुराणवाक्यस्य श्रुतिविरुद्धत्वे को शं०चं० तृ०च० अ०५।८
सु०टि० ॥५९॥ दोष इत्यत आह ॥ पुराणस्येति । पौरुषेयेण खलु वाक्येन समूलेन भाव्यम् । यतः केनचित्कारणेन कश्चिदर्थं बुद्धिस्थीकृत्य वाक्यं
प्रयुञ्ज्महे । अन्यथोत्पत्तेरेवासम्भवः । पुराणवाक्यस्य च वेद एव मूलं कुत इत्यत आह ॥ न चेति । अपरः पौरुषेयो ग्रन्थः ।
चशब्दः प्रत्यक्षा (गमा) दिसमुच्चयार्थः । पौरुषेयस्तावदागमो न पुराणस्य मूलम् । तस्यापि मूलापेक्षायामन्धपरम्परापातात् ।
न च प्रत्यक्षानुमाने । तदर्थस्य तदगोचरत्वात् । नाप्युत्प्रेक्षा । प्रतारकवाक्यवदप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अतः परिशेषाद्वेद एव पुराण-
स्योपजीव्य इति सिद्धम् । ततः किमित्यत आह ॥ तद्विरोध इति । उपजीव्यवेदविरोधे । तत्पुराणवाक्यम् । तत्र भगवतः सदो-
षत्वे । उपजीव्यविरुद्धस्योपजीवकस्याप्रामाण्यावश्यम्भावादिति चार्थः । नन्वीश्वरप्रणीतानां पुराणानां तदीयं निजं ज्ञानमेव मूलं
न वेदः । अनीश्वरप्रणीतानामपि योगिप्रत्यक्षमेव । अतो वेदविरोधेऽपि को दोषः । उच्यते । वेदस्तावत्प्रमाणमेवेति निष्टङ्कितम् ।
न च प्रमाणयोर्विरोधोऽस्ति । वस्तुविकल्पप्रसङ्गात् । ततो वेदविरोधे निजज्ञानादिमूलत्वमेवापनीयते । तथाऽपि वेद एव पुराणस्योप-
जीव्य इति कथम् । अनीश्वरप्रणीतपुराणाभिप्रायेणेति न दोषः । अनीश्वरा हि स्वयं प्रतिभातेऽप्यर्थे (समाश्वा) आश्वासार्थं
वेदमुपजीवन्ति । यथोक्तम् । यत्स्वयं प्रतिभातस्य संशयार्थं गुरोर्वच इति । यद्वेश्वरप्रणीतपुराणानामपि प्रामाण्यावधारणाय वेदसं-
वादोऽपेक्षितः । अन्यथोत्प्रेक्षामूलत्वशङ्कनात् । तदभिप्रायेण पुराणस्योपजीव्यश्च वेद एवेत्युक्तम् । द्वितीयं दूषयति ॥ अपरीक्षि- ॥५९॥
तेति । अक्षजं कथमेव भवेदिति प्रत्यक्षं प्रमाणतयाऽभिलषितार्थेनोद्भावयितुं शक्यते । न हि प्रमाणत्वेनावधारितं प्रमाणत्वेनोद्भाव-
यन्परीक्षकः स्यादिति भावः । विपक्षे बाधकमाह ॥ यद्येवमिति । प्रमाणत्वेनापरीक्षितमपि यदि प्रत्यक्षतयोद्भाव्यत इत्यर्थः ॥

देवदत्तादिभ्रम इति । यज्ञदत्तशुक्त्यादौ देवदत्तरजतादिभ्रम इत्यर्थः । बाधितत्वात्तन्नाक्षजं प्रमाणमिति चेत् । तत्किं बाधाभावमात्रं वस्तुव्यवस्थाहेतुः । तथात्वे निश्चायकप्रमाणवैयर्थ्यापत्तेः । अस्ति च प्रकृते वेदबाध इति । तथा च तृतीयपक्ष एवाङ्गीकार्यः। न चाप्रमाणतया निश्चितेन दोषसिद्धिरिति भावः । उपजीव्यवेदविरोधादुपजीवकयोः प्रत्यक्षपुराणवाक्ययोरप्रामाण्यमित्युक्तम् । तदसत् । उपजीवकमुपजीव्यविरोधेन बाध्यत इति नियमाभावात् । दृश्यते ह्युपजीव्यस्यापीदं रजतमिति ज्ञानस्योपजीवकेन नेदं रजतमिति ज्ञानेन बाध इति चेत् । कथमत्रोपजीव्योपजीवकभाव इति वक्तव्यम् । अप्राप्तस्य प्रतिषेधायोगात्प्राप्तिरूपमिदं रजतमिति ज्ञानमाद्यमुपजीव्यं प्रतिषेधात्मकं तु नेदं रजतमिति ज्ञानमुपजीवकमिति वा । असिद्धे धर्मिणि प्रतिषेधासम्भवाद्धर्मिज्ञानमाद्यमुपजीव्यं द्वितीयं तूपजीवकमिति वा ।

टि०—ननु च स्ववृत्तिदोषप्रत्यक्षस्य स्वं प्रति प्रत्यक्षत्वेन तत एव तत्सिद्धेर्न चाक्षजमिति कथं तन्निराकरणं सङ्गच्छते इत्यतो न स्वं प्रति तस्याप्रत्यक्षत्वं ब्रूमः। येनानुपपत्तिः स्यात्किन्त्वन्यान्प्रत्येव । न च तान्प्रति तस्य प्रत्यक्षत्वमस्तीत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह ॥ केचिदिति। ननु च पुराणवाक्यं दोषग्राहिप्रत्यक्षमपरीक्षितप्रमाणाप्रमाणभावप्रतीतिमात्रपरतयाऽप्रमाणतया वा मन्यत इत्यभ्युपगमेन पुराणस्य दोषसद्भावेऽभिनिवेशाभावान्न तस्य निर्दोषत्वबोधकश्रुतिविरुद्धत्वमिति कथं तद्विरुद्धत्ववचनमित्यतोऽत्र निर्दोषग्राहिप्रत्यक्षं प्रमाणत्वेन पुराणवाक्यं मन्यत इति पक्ष एव दोषसद्भावेऽभिनिविष्टतया पुराणवाक्यस्य श्रुतिविरुद्धताया उच्यमानत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य कथं तर्हि तत्पक्षनिराकरणमित्यतो दोषान्तरेणेत्याशयवानत्र सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकं तत्पक्षोत्तरत्वेनोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ तत्पुराणवाक्यमित्यादिना । ननु च दोषग्राहिप्रतीतेः प्रामाण्यमङ्गीकुर्वाणस्यापि पुराणवाक्यस्य तद्विषयदोषानङ्गीकारित्वान्न निर्दोषत्वश्रुत्या विरुद्धत्वमस्तीति कथमास्मिन्नपि पक्षे तत्प्रसङ्ग इत्यतो दोषाङ्गीकारमन्तरेण तत्प्रतीतेः प्रामाण्याङ्गिकारानुपपत्त्या तदन्यथाऽनुपपत्त्यैव तदङ्गीकारसिद्धेरस्त्येव श्रुतिविरुद्धत्वमित्यत आह ॥ भगवदिति । ननु च पुराणवाक्यस्य वेदमूलकत्ववर्णनपरोत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च वेदस्योपजीव्यत्वेन पुराणापेक्षया प्राबल्यप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तत्प्र-

तिपादनस्याप्यानर्थक्यात् । न च श्रुत्या पुराणस्य बाध्यत्वसमर्थनार्थं तदिति वाच्यम् । श्रुतिविरुद्धार्थाभिधायकत्वमात्रेणैव तदप्रामाण्योपपत्त्या तदर्थतया प्राबल्यस्यानपेक्षितत्वादित्यतो न विरुद्धार्थाभिधायकत्वमात्रेणैव तदप्रामाण्योपपत्त्या तदर्थतया प्राबल्यस्यानपेक्षितत्वादित्यतो न विरुद्धार्थाभिधायकत्वमात्रेण तत् । तथा सति श्रुतेरपि तद्विरुद्धार्थाभिधायकत्वेन तत्प्रसङ्गात् । किन्तु प्राबल्यदौर्बल्ये सति । तथा च तत्प्राबल्यसमर्थनपरोत्तरग्रन्थस्य न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्प्रतिपादनपरतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तद्विरुद्धतामात्रस्याप्रयोजकतामाशङ्कते ॥ **पुराणवाक्यस्येति** । ननु वेदस्येव पुराणवाक्यस्यापि निर्मूलस्यैव प्रामाण्यसम्भवान्न मूलापेक्षेति न वेदमूलत्वं वक्तुं शक्यमित्यतः पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वाभ्यां वेदपुराणयोर्वैलक्षण्याद्वेदस्य निर्मूलत्वसम्भवेऽपि न पुराणवाक्यस्य तत्सम्भवतीत्यभिप्रेत्य पौरुषेयस्य समूलतां निर्मूलत्वे बाधककथनेनोपपादयति ॥ **पौरुषेयेणेति** । नन्वेवं पौरुषेयतया समूलत्वसिद्ध्या वेदमूलतायाः पूर्वेणैव सिद्धत्वान्न चापर इति मूलान्तरप्रतिपादकार्थकोत्तरभाष्यवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य पौरुषेयत्वेन सिद्धसमूलताया वेदमूलत्वेनेव प्रमाणान्तरमूलत्वेनाप्युपपन्नत्वेन समूलत्वसिद्ध्या प्रसक्तमूलान्तरप्रतिषेधसहकृतसमूलत्वसिद्धेरेव तत्साधकतयाऽभिप्रेतत्वान्न प्रसक्तमूलान्तरप्रतिषेधार्थकस्य न चेत्यादिभाष्यखण्डस्य वैयर्थ्यमित्याशयेन प्रसक्तमूलान्तरप्रतिषेधपरतया तद्योजयितुमवतारयति ॥ **कुत इति** । नन्वनेन पौरुषेयग्रन्थरूपप्रसक्तमूलान्तरप्रतिषेधेऽपि प्रत्यक्षादिरूपतदप्रतिषेधात्कथं वेदेतरमूलनिषेधकत्वमस्येत्यतो न चेति चशब्दस्यापरश्च नेति भिन्नक्रमत्वाश्रयणेन न केवलं प्रत्यक्षादिकमेव न मूलं किन्नामापौरुषेयग्रन्थश्च न मूलमित्यर्थसिद्ध्या वेदेतरप्रसक्तसकलनिषेधकत्वसम्भवान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य चशब्दार्थमाह ॥ **चशब्द इति** । ननु हेतोरनुक्तत्वान्न प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरन्यथा विपरीतप्रतिज्ञया तदर्थसिद्धिः स्यादित्यतः स्पष्टत्वादेरनुक्तिर्भाष्यकाराणामित्यभिप्रेत्यापेक्षितं हेतुं कथयन्नेव परिशेषप्रकारमुपपादयति ॥

स्य **पौरुषेयस्तावदिति** । अन्धपरम्परान्यायश्च प्रागेव व्याख्यातः । उपजीव्यवेदविरोधेऽपि पुराणतो भगवतो दोषित्वे कुतो न प्रामाण्यमित्यतोऽत्र ॥ ६० ॥

मूले चशब्देनोक्तं नियामकमाह॥ **उपजीव्येति** ॥ **निजं ज्ञानमेवेति** । तस्य तदर्थगोचरत्वेन मूलत्वसम्भवादित्यर्थः ॥ **को दोष इति** । न कोऽपि दोष इत्यर्थः । विरोधिनो वेदस्यानुपजीव्यत्वादुपजीव्यस्य च निजज्ञानादेरविरोधित्वादिति भावः ॥ **निष्टङ्कितमिति** । न विलक्षणत्वाधिकरण

इति शेषः ॥ **तथाऽपीति** । वेदविरोधे पुराणस्य निजज्ञानमूलत्वापनयनेऽपीत्यर्थः । ईश्वररचितपुराणानां वेदविरोधे निजज्ञानमूलत्वाभावेऽपि तदविरोधे निजज्ञानमूलत्वसम्भवान्न वेदमात्रमूलकत्वमिति कथं वेदेतरामूलकत्वोक्तिरित्याशयः । संशयार्थमित्यत्रार्थशब्द आवर्तनीयः । तत्र चाद्यस्यार्थशब्दस्य निवृत्तिरर्थः । ततश्च संशयार्थं संशयनिवृत्त्यर्थं गुरोर्वचो वेदादिरूपमित्यर्थः । अत्र पक्षे ईश्वरानीश्वरसाधारणपुराणशब्दस्यानीश्वरपुराणरूपतद्विशेषपरत्वे लक्षणा भवतीत्यपरितोषादाह ॥ **यद्वेति** । प्रमाणत्वेनानवधारितस्य दोषप्रत्यक्षस्य दोषव्यवस्थापकत्वेनानवधारितस्य देवदत्तादिभ्रमस्य स्वार्थव्यवस्थापकत्वमापादितम् । तदुक्तम् । समानयोगक्षेमत्वाभिप्रायेण खल्वयमतिप्रसङ्गो वाच्यः । नान्यथा । न च प्रकृते तदस्ति व्याप्त्यभावात् । दोषदर्शनस्याबाधितत्वाद्देवदत्तादिभ्रमस्य च बाधितत्वात् । तथा च प्रमाणतयाऽनवधारितस्यापि दोषदर्शनस्याबाधितत्वादुक्तमेव स्वार्थव्यवस्थापकत्वं न त्वतादृशदेवदत्तादिभ्रमस्येति भावेन वैषम्यं शङ्कते ॥ **बाधितत्वादिति** । अस्तु तावत्प्रकृते बाधाभावः । तत एव वैषम्येण प्रतिबन्दीपरिहारोऽपि तथाऽपि न तन्मात्रं वस्तुव्यवस्थापकं तथा सति स्वपक्षसाधनस्याकर्तव्यत्वापत्त्या तदर्थकनिश्चायकप्रमाणवैयर्थ्यापातात् । किन्तु बाधकाभावसहकृतसाधकसद्भाव एव । न च प्रकृतेऽसावस्ति । दोषप्रसक्तस्य प्रमाणतयाऽनवधारितत्वेन साधकाभावस्य सत्त्वात् । तथा च न विष्णोर्दोषित्वव्यवस्थापकत्वमक्षजस्येत्याशयेनाह ॥ **तत्किमित्यादिना** । अङ्गीकृत्यैव च प्रकृते बाधाभावं तन्मात्रस्य न वस्तुव्यवस्थापकत्वमिति वस्तुस्थितिरिवेयमुक्ता । इदानीमस्तु बाधाभावस्यैव वस्तुव्यवस्थापकत्वं तथाऽपि दोषग्राहिप्रत्यक्षस्य वेदबाधितत्वेन प्रकृते बाधाभावस्यैवाभावान्न प्रत्यक्षेण दोषसिद्धिर्नापि प्रतिबन्दीपरिहारः प्रमाणत्वेनानवधारितयोर्बाधितयोश्चैकस्यार्थव्यवस्थापकतायां तदविशिष्टद्वितीयस्यापि तदापत्तेरवर्जनीयत्वादित्याह ॥ **अस्ति चेति** । केचित्तु किं बाधाभावमात्रं वस्तुव्यवस्थापकं तत्सहितं साधकं वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **तत्किमिति** । बाधाभावमात्रं न वस्तुव्यवस्थाहेतुरित्यर्थः । तत्कुत इत्यत आह ॥ **तथात्व इति** । बाधाभावमात्रेणैव वस्तुव्यवस्थितेरिति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ **अस्ति चेति** । उपलक्षणं चैतत् । साधकमप्यत्रोक्तन्यायेन नास्तीत्यपि द्रष्टव्यम् । तथा च बाधाभावसहकृतसाधकस्य प्रकृतेऽभावान्न वस्तुव्यवस्थेति भाव इत्याहुः ॥ **तृतीयः पक्ष इति** । पुराणवाक्यं दोषग्राहिप्रत्यक्षमप्रमाणतया मन्यत इति तृतीयः पक्ष इत्यर्थः । अस्तु तर्ह्येवमेवे-

स्यत आह ॥ न चेति । अन्यथाऽप्रमाणतया निश्चितेन रजतादिभ्रमेणापि शुक्त्यादे रजतादित्वासिद्धयापातादिति भावः ।

अ०—यावच्छक्तिपरीक्षायामुपजीव्यस्य बाधने ॥ दोषो नाशोधिते दोष उपजीव्यत्वमस्त्वलम् ॥ भ्रमेऽप्यभ्रमभागोऽस्ति तन्मात्र उपजीव्य हि ॥ बाधकज्ञानवृत्तिस्स्यान्न चैवं सुपरीक्षिते ॥

शे०चं० तृ०च० अ०५।६

सु०टि० ॥६१॥

सु०—आद्ये समाधिमाह ॥ यावच्छक्तीति । परीक्षायां सत्यां प्रमाणतया प्रतीतस्येति शेषः । बाधने उपजीवकेन कृत इति शेषः । दोषोऽस्मदभिमतनियमभङ्गः स्यात् । उपजीव्येऽशोधिते परीक्षयाऽप्रमाणादविविक्ते उपजीवकेन बाधितेन्न दोषः । उपजीव्यत्वमस्त्वलमिति । प्रकृतोदाहरणे प्रथममुपजीव्योपजीवकभावमभ्युपैति । उपजीव्यत्वमित्युपलक्षणम् । उपजीवकत्वं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । पूर्वोत्तरज्ञानयोरिति शेषः । अलंशब्दोऽवधारणे । इदमुक्तं भवति । (अस्त्वेव) अस्त्येवेदं रजतं नेदं रजतमिति ज्ञानयोरुपजीव्योपजीवकभाव उपजीव्यस्योपजीवकेन बाधश्च । तथाऽप्युपजीव्यविरोधेनोपजीवकं बाध्यत इति नियमभङ्गो नास्ति । अयं खल्वस्य नियमस्यार्थः । परीक्षया शोधितुमुपजीव्यं विरोध्युपजीवकं बाधते स्वयं तेन न बाध्यत इति । न तु यथाश्रुतः । अस्य तु तदा भङ्गः स्यात् । यदि परीक्षितमुपजीव्यं विरोधिनोपजीवकेन बाधितं क्वचिदुपलभेमहि । न चैवम् । इदं रजतमिति ज्ञानं तु न शोधितम् । ततस्तस्मिन्नुपजीवकेन बाधितेन्न नियमभङ्गः । न हि निर्विशेषणस्य व्यभिचारे विशिष्टं व्यभिचरत्यतिप्रसङ्गात् । न च वाच्यं विशिष्टस्य प्रयोजकताकल्पनं निर्मूलमिति । उभयथा बाध्यबाधकभावदर्शनात् । विशेषणानपेक्षायामव्यवस्थापातात् । ननु परीक्षायामङ्गीकृतायां तयैवालम् । परीक्षितेनापरीक्षितं बाध्यत इत्येतावतः क्वचिद्व्यभिचाराभावात्किमुपजीव्योपजीवकभावेन । उच्यते । भवेदेवं यद्यात्यन्तिकीं परीक्षामत्राङ्गीकुर्मः । न चैवम् । किन्तु यावच्छक्तिपरीक्षामेव । न च तावन्मात्रस्य बाधकत्वनियमोऽस्ति । यावच्छक्तिपरीक्षितस्यापि बाधदर्शनात् । अतो युक्तं विशिष्टस्योपादानम् । आत्यन्तिकपरीक्षैव बाधकत्वोपयोगिनी भवतु किमुपजीव्यत्वेनेत्यपि न वाच्यम् । तस्यापि सांव्यावहारिकत्वात् । यथोक्तम् । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं

तद्विघातस्येति । प्रकृते तु वेदः परीक्षित उपजीव्यश्चेति । द्वितीये परिहारमाह ॥ **भ्रमेऽपीति** । हीति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । यद्यप्येकमेवेदं रजतमिति ज्ञानं तथाऽपि विषयोपाधिवशाद्‌द्विभागम् । तत्र प्रकारे भ्रमत्वेऽपि स्वरूपेऽभ्रमत्वमेव । तत्र कदाऽपि बाधाभावात् । तथाऽन्येऽप्याहुः । सर्वं ज्ञानं धर्मिणि प्रमाणं प्रकारे तु विपर्यय इति । भागाभ्युपगमादेव न विरोधचोदनावकाशः । ततः किमित्यत आह ॥ **तन्मात्रमिति** । अभ्रमभागमात्रम् । तेनैव धर्मिणः सिद्धेः । रजताकारस्य निषेध्यत्वेन धर्मित्वाभावादिति हिशब्दार्थः । एतदुक्तं भवति । अस्मिन्पक्षे यदुपजीव्यं न तदुपजीवकेन बाध्यते यच्च बाध्यते न तदुपजीव्यमित्यतो नेदमस्मदीयनियमभङ्गस्योदाहरणमिति । अत्रान्तरे मायावादिनश्चोदयन्ति । यदुक्तमुपजीव्याविरोधादद्वैतश्रुतीनामप्रामाण्यमिति । तदसत् । तत्राप्यस्य समाधानस्य सुवचत्वात् । तथा हि । यः सर्वज्ञ इत्यादीनां तत्त्वमस्यादीनां च कथमुपजीव्योपजीवकभाव इति वक्तव्यम् । सिद्धं तु निवर्तकत्वादित्यादिवचनात् * तत्त्वमस्यादिवाक्यमैक्यविरोधिनां सार्वज्ञादीनां दुःखादीनां च प्रतिषेधकमङ्गीकृतम् । न च प्राप्तिं विना प्रतिषेधोऽस्तीति प्राप्तिरूपं यः सर्वज्ञ इत्यादिकमुपजीव्यम् । तत्त्वमस्यादिकं तूपजीवकमिति वा । असिद्धे धर्मिणि प्रतिषेधानुपपत्तेर्धर्मिप्रतिपादकमाद्यमुपजीव्यमुपजीवकं चोत्तरमिति वा । आद्ये रजतज्ञानस्येवापरीक्षितत्वादुपजीव्यस्यापि प्रथमस्योत्तरेण बाधे न काऽप्यनुपपत्तिः । द्वितीये शुक्तिस्वरूपमात्रमिव ब्रह्मस्वरूपमात्रमुपजीव्यं न सार्वज्ञादिविशिष्टम् । तथा च यदुपजीव्यं न तदुत्तरेण बाध्यते । यद्बाध्यते सार्वज्ञादिकं न तदुपजीव्यमिति न कश्चिद्विरोध इति । अत्र परिहारद्वयमपि प्रतिषेधति ॥ **न चैवमिति** । प्रसिद्धयोर्भ्रान्तिबाधयोरिवात्र समाधानं न वक्तुं शक्यते । वैषम्यादिति भावः । तत्कथमित्यतः प्रथमपक्षे तावद्वैषम्यं दर्शयति ॥ **सुपरीक्षित इति** । प्रथमप्रमाणे सुपरीक्षिते सति न चैवमिति सम्बन्धः । एतदुक्तं भवतीति । इदं रजतमिति ज्ञानमुपजीव्यमप्यपरीक्षितत्वादुपजीवकेन नेदं रजतमिति ज्ञानेन बाध्यते । उपजीव्योपजीवकन्यायस्य यावच्छक्तिपरीक्षाविषयत्वादिति ह्यस्माभिरभिहितम् । अस्मन्न्यायेन च परेण प्रत्यवस्थीयते । न च तद्युक्तम् । यः सर्वज्ञ इत्यादीनामहं दुःखीत्यादीनां च सुपरी-

क्षितत्वात् । **उपपादितं खलु यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतीनां तत्त्वावेदकत्वं साक्षिणश्च नियमेनाव्यभिचारित्वमिति** ।

टि०—ननूपजीव्यस्येदं रजतमिति ज्ञानस्योपजीवकेन नेदं रजतमिति ज्ञानेन बाधाभ्युपगमे उपजीव्यविरोधेनोपजीवकं बाध्यते इति नियमभङ्गो दुष्परिहर इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । पर्वतो धूमवानार्द्रेन्धनप्रभववन्हिमत्त्वादित्यादावपि तथात्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **उभयथाऽपीति** । वन्हिरनुष्ण इत्यादावुपजीव्येनोपजीवकस्येदं रजतमित्यादौ चोपजीवकेनोपजीव्यस्य बाध इत्युभयथाऽपीत्यर्थः ॥ **विशेषणेति** । परीक्षितेति विशेषणेत्यर्थः ॥ **यावच्छक्तिपरीक्षितस्यापीति** । पूर्वपक्ष्याद्यभिमतप्रमाणस्येति शेषः । धर्म्यंशे विशिष्टस्य सत्त्वेऽपि बाधकत्वाभावाद्विशिष्टस्याप्यप्रयोजकत्वनिरासाय विरोधित्वेनोपजीवकं विशेषितमिति ध्येयम् । उपजीव्यत्वस्य बाधकत्वोपयोगित्वेन सांव्यवहारोऽस्तीत्युक्तम् । तत्र भाष्यसम्मतिमाह ॥ **यथोक्तमिति** ॥ **सन्निपातेति** । अत्र तच्छब्दश्रवणाद्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । ततश्च यत्सन्निपातेन यदुपजीवनेन लक्षणं स्वरूपं यस्य विधेः स विधिस्तस्य स्वोपजीव्यस्य विघातं प्रत्यनिमित्तं न भवतीति न्यायादित्यर्थः । यथा शतानि सहस्राणीत्यादौ नपुंसकस्य झलचेत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञकशिप्रत्ययनिमित्ते नुमागमे कृते ष्णान्ता षडिति सूत्रेणोपदेशग्रहणं कर्तव्यं शताद्यष्टनार्थमिति वार्तिकाभावपक्षे नकारान्तत्वेन षट्संज्ञायां षड्भ्यो लुगिति शिप्रत्ययस्य लुकि प्राप्ते सन्निपातपरिभाषया शिप्रत्यययोगे जायमानो नुम् षट्संज्ञाद्वारा शिप्रत्ययलोपनिमित्तं न भवति । तथा मथितं पण्यमस्येत्यर्थे तदस्य पण्यमिति ठकि ठस्येकादेशेऽजादित्वाद्वृद्धसंज्ञायां यस्येति चेत्यकारलोपे तान्तात्परस्येकप्रत्ययस्य स्थानिवद्भावेन इसुसुक्तान्तात्क इति कादेशप्राप्तौ सन्निपातपरिभाषायाः कादेशो न भवति । माथितिको भवत्या अयमित्यर्थे भवतष्ठक् छसाविति ठकि ठक्छसोश्चेति ठावस्थायामेव पुंवद्भावात्सन्निपातपरिभाषया अप्रवृत्तौ भावत्क इति भवतीति ॥ **न तद्बाध्यत इति** । इदमंशस्याप्याबाधादिति भावः ॥ **यच्च बाध्यत इति** । रजतत्ववैशिष्ट्यमित्यर्थः ॥ **न तदुपजीव्यमिति** । रजतत्वविशिष्टस्याधर्मित्वादिति भावः । ननु न चैवमित्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च जीवस्वरूपग्राहकस्य साक्षिण ईश्वरस्वरूपग्राहकस्य यः सर्वज्ञ इत्याद्यागमस्य च परीक्षितत्वप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्यापि निष्प्रयोजनत्वात् । न चेदं रजतमिति ज्ञानापेक्षया साक्षिप्रत्यक्षश्रुत्योर्वैषम्यो-

पपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्यापि निष्प्रयोजनत्वात् । न च साक्षिप्रत्यक्षश्रुत्योस्तत्त्वमस्याद्यागमबाध्यत्वकथनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तत्कथनस्यापि प्रयोजनानुपलम्भात् । न चोपजीव्यत्वेऽपि साक्षिप्रत्यक्षादेर्नोपजीवकतत्त्वमस्याद्यागमबाधकत्वम् । किन्तु तद्बाध्यत्वमेवेति शङ्कानिरासार्थत्वात्तदबाधकत्वकथनमर्थवदिति वाच्यम् । इह ग्रन्थे साक्षिप्रत्यक्षादेस्तद्बाधकत्वतदबाध्यत्वयोरनुक्त्या निर्विषयत्वेन प्रसञ्जकाभावेन च तच्छङ्काया एवात्रानुत्थानेन तदबाध्यत्वकथनस्य तन्निरासार्थत्वायोगादित्यतोऽत्र प्रकरणे साक्षिप्रत्यक्षादेस्तदबाध्यत्वाद्यनुक्तावपि न ब्रह्मतां वदेद्वेदो जीवस्य हि कथञ्चन । यजमानः प्रस्तरत्वं यथा नार्थः श्रुतेर्भवेत् । ब्रह्मत्वमपि जीवस्य प्रत्यक्षस्याविशेषत इत्यादिना जीवरूपधर्मिग्राहकतया साक्षिप्रत्यक्षस्य । सार्वज्ञादिगुणं जीवाद्भिन्नं ज्ञापयति श्रुतिः । ईशतामुपजीव्येव वर्तते ह्यैक्यवादिनी । उपजीव्यविरोधेन नास्यास्तन्मानता भवेदित्यादिनेशरूपधर्मिग्राहितया सार्वज्ञाद्यागमस्य तदैक्यबोधकतत्त्वमस्याद्यागमापेक्षया प्राबल्येन तद्बाधकत्वतदबाध्यत्वयोर्जिज्ञासासूत्रपृथगधिकरणयोर्वर्णितत्वेन निर्विषयत्वानुपपत्तेः सिद्धान्तीयस्येदं रजतमिति ज्ञाने नेदं रजतमित्युपजीवकेन यावच्छक्तिपरीक्षायामिति भ्रमेऽप्यभ्रमोऽस्तीति द्विधा बाधवर्णनप्रकारस्यैव प्रसञ्जकत्वेनोपजीव्यस्येदं रजतमिति ज्ञानस्योपजीवकेन नेदं रजतमिति ज्ञानेनैव बाधवदुपजीव्ययोः साक्षिप्रत्यक्षश्रुत्योरप्युपजीवकेन तत्त्वमस्याद्यागमेन बाधः किन्न स्यादिति शङ्कायाः सम्भवात् । इदं रजतमित्युपजीव्यभूतज्ञानापेक्षया प्रत्यक्षश्रुत्योः परीक्षितत्वेन वैषम्यकथनेनास्य तत्त्वमस्याद्यागमाबाध्यत्वकथनस्योक्तशङ्कानिवर्तकत्वेन सार्थकत्वान्न परीक्षितत्वप्रतिपादकोत्तरग्रन्थवैय्यर्थ्यमित्याभिप्रेत्य वैषम्यप्रतिपादकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं स्यादेतदेवं यदि रजतज्ञानतद्बाधयोर्धर्मिग्राहिसाक्ष्यादिप्रमाणतदभेदश्रुत्योश्चाविशेषः सिद्धः स्यात्स एव तु कथमित्यतो विषयप्रदर्शनपूर्वकमविशेषमप्युपपादयन्नेवोक्तशङ्कामुत्थापयति ॥ **अत्रान्तर इति** । निर्दोषत्वव्युत्पादनावसर इत्यर्थः ॥ **तत्त्वमस्यादिवाक्यमिति** । अनेन तत्त्वमस्यादिवाक्यानां प्रयोजनवत्त्वं सिद्धम् । तत्त्वमस्याद्यागमस्यैक्यविरोधिसार्वज्ञादिदुःखादिप्रपञ्चप्रतिषेधकत्वेन स्वप्रकाशब्रह्मस्वरूपतया नित्यसिद्धजीवब्रह्मैक्यबोधकत्वाभावादिति सिद्धं तु निवर्तकत्वादित्युदाहृतपरकीयवचनार्थः सूचितो भवति । (ऐक्यस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात्तस्य च स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धत्वात्तद्बोधकतत्त्वमस्यादिवाक्यस्य वैय्यर्थ्यमाशङ्क्य परिहारायेदं प्रकृतं सिद्धमिति ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य प्रयोजनवत्त्वं सिद्धम् । अस्यैक्यविरोध्यारोपिताकारनिवर्तन एव तात्पर्यमित्यर्थः)॥ **न तदुत्तरेणेति** । ब्रह्मस्वरूपमात्रस्याबाधादिति भावः ॥ **न तदुपजीव्यमिति** । सार्वज्ञ्यादिविशिष्टस्यानुपजीव्यत्वादित्यर्थः ॥ **सुपरीक्षिततत्वादिति** । परीक्षया प्रमाणत्वेनावधृतत्वादित्यर्थः । तत्कथमित्यत आह ॥ **उपपादितं खल्विति** । न च मिथ्यागुणत्वं स्यादनिर्वाच्यस्य दूषणादित्यादिना जन्मादिसूत्रेऽप्रामाण्यं यदा भेदवाचकस्य भविष्यति । स एव धर्मिणो ग्राही तदभेदः कथं भवेदित्यादिना श्रुतीनां तत्त्वावेदकत्वं न दुःखाद्यनुभवः क्वापि बाधो यद्यनुभूतेऽर्थे तस्मात्सर्वप्रसिद्धस्य व्यवहारस्य सिद्धये । साक्षी निर्दोष एवैक इत्यादिना पृथगधिकरणेऽव्यभिचरितत्वं चोपपादितमित्यर्थः ।

अ०—सर्वं तदुपजीव्यैव प्रमाणं वर्तते यतः ॥ कथं ब्रह्मेति तज्ज्ञेयं सर्वज्ञत्वादिलक्षणम् ॥ विहाय यस्मात्कस्माच्चित्स्वरूपस्यैव चेद्यदि ॥ उपजीव्यमतस्माद्व्यावृत्तं यावता भवेत् ॥ तावतैवोपजीव्यत्वं स्वरूपस्यैव न क्वचित् ॥ सर्वलक्षणयुक्तं च स्वरूपं यदि भण्यते ॥ अस्तु नो नैव हानिः स्यात्स्वपक्षश्चायमञ्जसा ॥ यस्माद्न्वित एवार्थः शब्दानामपि सर्वशः ॥ विशेषसामान्यतया स्वरूपमखिलं भवेत् ॥ पुरोवर्तित्वपूर्वाणि देवदत्तादिकभ्रमे ॥ व्यावर्तयन्ति तद्रूपं चैत्रमात्राद्भिनैव तु ॥

त्व

सु०—द्वितीयपक्षे वैषम्यं दर्शयति ॥ सर्वमिति । यतः कारणात्तत्सर्वं सार्वज्ञ्यादिकमुपजीव्यैव तत्त्वमसीत्यादिकं प्रमाणं प्रवर्ततेऽतो न चैवमिति सम्बन्धः । इदमुक्तं भवति । यथा नेदं रजतमिति ज्ञानं पुरोवर्तिनः स्वरूपमात्रं धर्मीकृत्य प्रवर्तते न तु रजतत्वविशिष्टं न तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यं प्रवर्तितुमर्हति । किन्तु सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं ब्रह्मस्वरूपं दुःखादिविशिष्टं जीवस्वरूपं च धर्मीकृत्यैव । तथा च धर्मिग्राहकाविरोधोऽपरिहार्य इति । अत्र सर्वमिति सर्वज्ञत्वाद्यन्यतमस्योपलक्षणम् । ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यमपि यदि स्वरूपमात्रमुपजीव्य प्रवर्तेत तदा कीदृशो दोष इत्यत आह ॥ कथमिति । वाक्यद्वयमेतत् । तत्रैकस्यार्थः । धर्मान्विहाय स्वरूपस्यैवोपजीव्यत्वं चेत्तर्हि तत्कथं ज्ञेयं यत्तत्त्वमसीति बोध्यते । एतदुक्तं भवति । शब्देनानूद्य हि स्वरूपं तत्त्वमसीति वक्तव्यम् । न च निर्धर्मस्य प्रतिपादकः शब्दोऽस्ति । अतः स्वरूपमात्रस्य बुद्धावनारोहाद्बोधनमेवानुपपन्नमिति । न ब्रूमः स्वरूपमात्रस्योपजीव्यत्वम् । किन्तु भेदकान्सर्वज्ञत्वादिधर्मान्विहाय तत्त्वादिना विशिष्टस्य । तथा च न कश्चिद्दोष इत्यतः शिष्टं वाक्यम् । यदि तत्त्वादिधर्मोपे-

क

तस्योपजीव्यत्वं तर्हि सर्वज्ञत्वादिकं विहाय यस्मात्कस्माच्चित्तत्त्वादेस्तद्ब्रह्मेति कथं ज्ञेयम्। यद्यप्यस्मिन्पक्षे नोक्तदोषस्तथाऽपि बोध्यस्य ब्रह्मास्मीति ज्ञानमनुपपन्नमेव। सर्वज्ञत्वादेर्ब्रह्मलक्षणत्वेन तदनुपादाने ब्रह्मणो बुद्धावनारोहात्। तत्त्वादेर्घटादिसाधारणत्वादिति भावः। सर्वज्ञत्वादिपरित्यागेनोपजीवने बाधकमभिधाय विपर्यये पर्यवसानमाह॥ **एतस्मादिति**। अपरथा ज्ञानासम्भवात्। यावता धर्मेण। तावतोपेतस्यैव। ननु नेदं रजतमिति ज्ञानं यथा स्वरूपमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तम्। तथेदमपि प्रवर्त्स्यति को दोष इत्यत आह॥ **स्वरूपस्यैवेति**। उपजीव्यत्वमिति वर्तते। उक्तानुपपत्तेरेव दृष्टान्तोऽपि न सम्मत इत्यर्थः। ननु यत्सर्वज्ञं तत्त्वमसीति न बोधनीयम्। किन्तु तत्त्वमसीत्येव। न चोक्तदोषः। तच्छब्दो ब्रह्मवादीति। योग्यान्विताभिधायिनश्च शब्दाः। लक्षणं च ब्रह्मणाऽन्वेतुं योग्यम्। ततश्च तच्छब्देनैव व्यावृत्तस्य प्रतीतेरित्याशयवानाशङ्कते॥ **सर्वेति**। चशब्दोऽवधारणे। भण्यते तच्छब्देन इति यदि भण्यते इत्यावृत्त्या योज्यम्। सम्प्रतिपत्तिमुत्तरमाह॥ **अस्त्विति**। यत्परेणोक्तं तदस्त्वित्यर्थः। प्रतिवाद्युक्तार्थाङ्गीकारे प्रतिज्ञाहानिः कथं न भवेदित्यत आह॥ **न इति**। अनभिमतप्रमेयाङ्गीकारे हि प्रतिज्ञाहानिः स्यात्। अनेन चाङ्गीकृतेन नोऽस्माकं (न प्रतिज्ञाहा) नैव हानिः स्यात्। परस्य धर्मिग्राहिविरोधो ह्यस्माभिरुच्यते। तत्परिहाराय परेण चेदमुदितम्। न चानेन तत्परिहृतम्। प्रत्युत दृढीकृतमिति भावः। किं प्रकृतप्रमेयाविरोधित्वमात्रेणेदमङ्गीक्रियते उत तथाभूतत्वेनेति जिज्ञासायामाह॥ **स्वपक्षश्चेति**। अञ्जसेति नाभ्युपगममात्रेणेत्यर्थः। तदुपपादयति॥ **यस्मादिति**। सर्वशोऽपीति सम्बन्धः। इत्येतत्सूत्रसामर्थ्येन प्रागुपपादितमिति शेषः। किञ्चास्मिन्नपि पक्षे ब्रह्मणो बुद्धावनारोहस्तदवस्थ एव। यतस्तदादिशब्दाः सामान्यत एव योग्यान्वितं ब्रुवते। सर्वज्ञादिशब्दा एव विशेषतः। तथाऽनुभवात्। न च सामान्यतोऽन्विताभिधायिना व्यावृत्तप्रतीतिरित्याशयवानाह॥ **विशेषेति**। अखिलं योग्यान्वितं स्वरूपं विशेषसामान्यतया शब्दबोध्यं भवेत्। अन्विताभिधानमात्रमङ्गीक्रियत एव। तच्चैकस्य पदस्य सामान्यत एव न विशेषत इति न बुद्धौ ब्रह्मारोहः। यदि च विशेषस्तदा धर्मिग्राहिविरोधस्तदवस्थ एवेति समुदायार्थः। कोचि-

न्मायावादिनोऽन्विताभिधानमङ्गीकुर्वते विज्ञानघनादय इति नाप्राप्तशङ्केयम् । व्यावर्तकधर्मैर्व्यावृत्तस्यैवोपजीव्यत्वमिति यदुक्तं तन्नास्ति । बाधकज्ञानेषु तदभावात् । न च तत्रापि व्यावृत्तस्यैवोपजीव्यत्वं न स्वरूपमात्रस्येत्युक्तमिति वाच्यम् । पूर्वस्मिन्भ्रमज्ञाने व्यावृत्तत्वस्यासिद्धत्वात् । सिद्धौ (च भ्र) वा भ्रमानुपपत्तेः । तन्मात्रमुपजीव्य हीत्युक्तविरोधाच्चेत्यत आह ॥ पुरोवर्तित्वेति । देवदत्तादौ यश्चैत्रादिभ्रमस्तत्र पुरोवर्तित्वपूर्वाणि विशेषणानि देवदत्तादिस्वरूपं देवदत्तत्वादेरविदितत्वाच्चैत्रमात्रादिनैवापुरोवर्त्यादिभ्यो व्यावर्तयन्ति यस्मात्तस्माद्बाधकज्ञानं व्यावृत्तमेवोपजीवतीति नियमो नानुपपन्नः । नापि भ्रमानुपपत्तिः । आरोप्यव्यावृत्तेरनङ्गीकरणात् । तन्मात्रशब्देन चारोप्यमात्रव्यावर्तनान्नोक्तविरोधोऽपीति भावः । नन्वनेन नात्यन्तव्यावृत्तिरुपजीव्यत्वोपयोगिनी । किन्तु व्यावृत्तिमात्रमित्युक्तं भवति । तत्प्रकृतेऽप्यस्ति । तत्त्वादिना ब्रह्मणोऽपि व्यावृत्तत्वेनोपजीव्यत्वसम्भवादिति चेन्न । तावन्मात्रेण बोध्यस्य ब्रह्मास्मीति ज्ञानानुपपत्तेरुक्तत्वात् ।

टि०—ननु सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं ब्रह्मस्वरूपं दुःखादिविशिष्टं जीवस्वरूपं च धर्मीकृत्य यत्रैक्यं बोध्यते तत्र सर्वस्य सर्वज्ञत्वादेरुपजीव्यत्वेनैक्यबोधकस्य सर्वस्य प्रमाणस्य धर्मिग्राहिमानविरोधसम्भवेऽपि यत्र जीवमात्रं ब्रह्ममात्रं वा धर्मीकृत्य ब्रह्मैक्यं वा जीवैक्यंवा बोध्यते तत्रासर्वज्ञादिमात्रस्य सर्वज्ञादिमात्रस्य वोपजीव्यत्वेन सर्वस्य तदभावात्कथं सर्वं तदुपजीव्येति सर्वोपजविनेनैक्यप्रमाणप्रवृत्त्युपवर्णनमित्यतोऽत्र सर्वपदस्य लक्षणया सर्वज्ञत्वाद्यन्यतमपरत्वस्याप्यभिमतत्वेन सर्वज्ञत्वादिसर्वमात्रपरत्वाभावात्तत्र सर्वस्योपजीवनाभावेऽप्यसर्वज्ञत्वाद्यन्यतमोपजीवनस्य सत्त्वाद्युक्तैव तदुपजीवनेनैक्यप्रमाणप्रवृत्त्युक्तिरित्याशयेनाह ॥ **अत्र सर्वमितीति** । ननु कथं ब्रह्मेति तज्ज्ञेयमित्युत्तरवाक्ये त्वमिति बोध्यस्य ब्रह्मत्वेनाविज्ञेयत्वमुच्यते । तदयुक्तम् । सार्वज्ञादिविशिष्टब्रह्मोपजीवनेन प्रवृत्ते तत्त्वमसीति वाक्ये त्वमिति बोध्यस्य ब्रह्मत्वेन विज्ञेयताया निष्कलङ्कत्वादित्यतो न ब्रूमो वयं सार्वज्ञादिविशिष्टब्रह्मस्वरूपोपजीवनेन प्रवृत्ते तत्त्वमसीति प्रमाणे त्वमसीति बोध्यं न ब्रह्मत्वेन विज्ञेयमिति किन्त्वेतत्पक्षोक्तधर्मिग्राहकप्रमाणविरोधपरिहाराय नेदं रजतमित्यादाविव स्वरूपमात्रोपजीवनेन तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रवृत्तिपक्ष एवेत्यतो नानुपपत्तिरित्याभिप्रेत्य तद्दूषणपरतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तं

पक्षमुत्थापयति ॥ **नन्विति** । कथं तज्ज्ञेयमित्येतावन्मात्रेणैव स्वरूपमात्रोपजीवनेन प्रमाणप्रवृत्तौ दोषस्योक्तत्वाच्छिष्टभाष्यखण्डवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह ॥ **वाक्येति** । ननु यत्तत्त्वमसीति बोध्यते तन्निर्धर्मिकमपि ज्ञेयं भविष्यतीति काऽत्र कथन्तेत्याशङ्क्याह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **न कश्चिदिति** । धर्मान्विहाय बाधस्वरूपस्यैवोपजीव्यतायां धर्मिग्राहकमानबाधलक्षणो वाऽबोधकत्वलक्षणो वेत्येवं न कश्चिद्दोष इत्यर्थः ॥ **उक्तदोष इति** । स्वरूपानुपस्थितिनिबन्धनैक्यबोधनानुपपत्तिरूप इत्यर्थः । ननु सर्वज्ञत्वादीनामनुपादाने कुतो न ब्रह्मेति ज्ञानं येन ब्रह्माहमस्मीति बोधानुपपत्तिर्बोध्यस्य स्यादित्यत आह ॥ **सर्वज्ञत्वादेरिति** । अपरथा ज्ञानासम्भवादिति । **स्वरूपमात्रस्य** वा तत्त्वादिविशिष्टस्य वोपजीव्यतायां बोध्यस्य ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानासम्भवादित्यर्थः ॥ **तथेदमपीति** । अन्यथा तत्रापि स्वरूपमात्रोपजीवनेन प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । प्रतिज्ञामात्रस्यासाधकत्वाद्धेतुं वदन्नेव क्वचिदित्येतद्व्याचष्टे ॥ **उक्तानुपपत्तेरेवेति** । स्वरूपमात्रस्य बुद्धावनारोहप्रयुक्तबोधानुपपत्तिरूपोक्तानुपपत्तेरेवेत्यर्थः ॥ **न बोधनीयमिति** । येन सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्योपजीव्यत्वं स्यादिति भावः ॥ **न चेति** । बोध्यस्य ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानानुपपत्तिरूपोक्तदोष इत्यर्थः ॥ **ब्रह्म वदतीति** । सर्वनाम्नां प्रकृतपरामर्शकत्वाद् ब्रह्मणश्च प्रकृतत्वादिति भावः । तथाऽपि प्रकृतमात्रपरामर्शकतच्छब्देन व्यावृत्तब्रह्मानुपस्थित्या कथं बोध्यस्य ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानं स्यादित्यतस्तस्य तदुपस्थापकतामुपपादयति ॥ **योग्येति** ॥ **अवधारण इति** । समुच्चयस्य बाधितत्वादिति भावः । तच्छब्दस्य व्यावृत्तब्रह्मोपस्थापकताया मूलारूढतामानेतुमपेक्षितं पूरयति ॥ **तच्छब्देनेति** । वक्ष्यमाणदूषणमुक्तनिमित्तकमिति भावेनेतीत्यस्याध्याहारं भण्यत इत्यस्यावृत्तिं दर्शयितुमन्वयमाह ॥ **इति यदीति** । हान्यभावमेवोपपादयति ॥ **परस्येत्यादि** । साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासतां शेषपूरणेन परिहरति ॥ **इत्येतदिति** ॥ **सूत्रसामर्थ्येनेति** । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रस्थातःशब्दसामर्थ्येनोभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवदित्येतत्सूत्रसामर्थ्येन चेत्यर्थः । ननु विशेषसामान्यतयेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च सर्वपदार्थानां सामान्यविशेषतया शब्दबोध्यत्वव्युत्पादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च तदादिशब्दानां सामान्यतोऽन्विताभिधायित्वेन सर्वज्ञत्वादिव्यावृत्तवस्तुव्यवस्थापकत्वाभावात्तदनुपस्थितेर्बोध्यस्य ब्रह्माहमस्मीति बोधानुपपत्तिसमर्थनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । अत्र पक्षे तद्बोधनानुपपत्तेरनुद्भावितत्वेन तत्समर्थनार्थत्वा-

योगादित्यतोऽस्मिन्नपि पक्षे तदनुपपत्तेरभिप्रेतत्वान्न तत्समर्थनपरोत्तरग्रन्थवैय्यर्थ्यमित्यभिप्रेत्यात्र पक्षे तदनुपपत्तिरूपदूषणान्तरमुद्भाव्य तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ॥ **किञ्चेति** ॥ **सामान्यत एवेति** । यद्यपि तदादिशब्दानां सार्वज्ञादिपदसमभिव्याहृतानां विशेषत एव योग्यान्विताभिधायकत्वं तथाऽपि पदान्तरासमभिव्याहृतानां न तदिति भावेनेयमुक्तिरिति भावः ॥ **विशेषत इति** । यद्यपि सार्वज्ञादिपदानामपि पदान्तरासमभिव्याहृतानां न विशेषतोऽन्विताभिधायकत्वमस्ति तथाऽपि पदान्तरसमभिव्याहृतानां तदस्तीत्याशयेनेयमुक्तिरिति भावः । उभयत्रापि नियामकमाह ॥ **तथेति** । असमभिव्याहृतानां सामान्यतः समभिव्याहृतानां च विशेषतो योग्यान्विताभिधायकत्वस्यानुभवादित्यर्थः । अस्त्वेवं ततः किमित्यत आह ॥ **न चेति** । तत्कथं बोध्यस्य ब्रह्माहमस्मीति बुद्धिः स्यादिति शेषः । नन्वत्र सर्वस्य विशेषसामान्याक्रान्तत्वमुच्यते न तु सामान्यविशेषतया शब्दबोध्यत्वं तत्प्रत्यायकाभावात् । तत्कथमनेनोक्तार्थसिद्धिरित्यतोऽपेक्षितं पूरयन्नेव सम्बन्धमाह ॥ **अखिलमिति** ॥ **विशेषसामान्यतयेति** । तदादिशब्दैः सामान्यतः सर्वज्ञादिशब्दैर्विशेषतश्चेत्यर्थः । नन्वस्तु नो नैव हानिः स्यादिति तत्पदस्य सार्वज्ञादिव्यावृत्तब्रह्मोपस्थापकत्वस्य स्वसम्प्रतिपन्नत्वमुक्तं तदयुक्तम् । पदानां सामान्यतोऽन्विताभिधायित्वेऽपि विशेषतस्तदभावेन तत्पदस्य सार्वज्ञादिव्यावृत्तब्रह्मोपस्थापकतायाः स्वमतेऽभावात् । यच्च सामान्यविशेषतयेति तदादिपदानां सामान्यतोऽन्विताभिधायकत्वमेव । सर्वज्ञादिशब्दानामेव विशेषतोऽन्विताभिधायकत्वमिति वैषम्यमुपवर्णितम् । तदप्ययुक्तम् । पदमात्रस्य सामान्यतोऽन्विताभिधायकत्वस्य सिद्धान्तत्वेन सर्वज्ञादिशब्दानां विशेषान्विताभिधायकत्वकथनस्य तद्विरुद्धत्वात् । न च समभिव्याहृतानां तेषां विशेषतोऽन्विताभिधायित्वाभिप्रायेणेयमुक्तिरिति न सिद्धान्तविरोध इति वाच्यम् । तथा सति तादृशानां तदादिपदानामपि तदभिधायकत्वेन तेषां सामान्यान्विताभिधायकत्वोक्तेरश्लिष्टत्वप्रसङ्गात् । न चासमभिव्याहृततदादिशब्दाभिप्रायेणेति वाच्यम् । तथा सति समभिव्याहृतसार्वज्ञादिपदानामपि सामान्यतोऽन्विताभिधायकत्वप्रसङ्गेनोक्तवैषम्यानुपपत्त्यपरिहारात् । न हि तदादिपदमसमभिव्याहृतमेव सार्वज्ञादिपदं च समभिव्याहृतमेवेति नियन्तुं शक्यते । येन तत्सामान्यान्विताभिधाय्येवेदं च विशेषान्विताभिधायीति सिद्ध्येत् । कथं चात्र पक्षे ब्रह्माहमस्मीति बुद्ध्यभावप्रसञ्जनम् । सार्वज्ञादिव्यावृत्तब्रह्मस्वरूपस्य तदादिपदेनानुपस्थितौ प्रागुक्तधर्मिग्राहकविरोधानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तदनुरोधेन

तदादिपदानां विशेषोपस्थापकतया तद्बुद्धिसम्भवादित्यतोऽस्त्वित्यादिग्रन्थस्यान्विताभिधायित्वमात्रस्य स्वयं सम्प्रतिपन्नताकथनपरत्वेन विशेषिताभिधानस्य तत्परत्वासम्भवात् । विशेषसामान्यतयेत्यादिवैषम्योपदर्शनपरग्रन्थस्य चैकं पदं सामान्यतोऽन्वितमेवाभिधत्ते न विशेषत इत्येतत्परत्वेन पदमात्रस्याप्यसहाय्यस्य सामान्यतोऽन्विताभिधायकत्वसिद्ध्या सिद्धान्तविरोधाभावात्सामान्यतोऽन्विताभिधायिना तत्पदेन सार्वज्ञादिव्यावृत्तब्रह्मस्वरूपानुपस्थित्याऽत्र पक्षे ब्रह्माहमस्मीति बुद्ध्यभावस्याश्लिष्टत्वात् । वस्तुतः सामान्यान्विताभिधायित्वेऽपि तत्पदस्य परोक्तविशेषान्विताभिधानवादाङ्गीकारवादेन धर्मिग्राहिविरोधकथनस्याप्युपपन्नत्वान्न कश्चिद्दोष इत्याशयवानस्तु नो नैव हानिः स्यादित्यादिग्रन्थसमुदायार्थमाह ॥ **अन्विताभिधानमात्रमङ्गीक्रियत एवेत्यादिना ।** व्यवहारे भट्टनय इति वदतो मायावादिनोऽभिहितान्वयवादित्वेनान्विताभिधानस्यादित्वाभावादेतच्छङ्काग्रन्थस्यासदनुवादतामाशङ्क्य परिहरति ॥ **केचिदिति ।** ननु पुरोवर्तित्वपूर्वाणीत्युत्तरग्रन्थोऽनर्थकः । न च पुरोवर्तित्वादिविशेषणव्यावृत्तदेवदत्तस्वरूपस्य बाधकज्ञाने उपजीव्यत्वप्रदर्शनार्थं स इति वाच्यम् । तत्प्रदर्शनस्य प्रकृतासङ्गतत्वात् । अनर्थकत्वाच्च । न च देवदत्तस्वरूपमात्रस्यैवोपजीव्यत्वेन व्यावर्तकधर्मैर्व्यावृत्तस्वरूपस्य बाधकज्ञानेऽनुपजीव्यत्वेन कथं ब्रह्मेति तज्ज्ञेयामिति पूर्वग्रन्थोक्तव्यावृत्तधर्मैर्व्यावृत्तस्य व्यावृत्तत्वमित्युक्तनियमस्यानुपपत्तिशङ्कायाः पुरोवर्तित्वादिव्यावृत्तदेवदत्तस्वरूपस्योपजीव्यत्वकथनेन विरोधपरिहारार्थत्वान्नानर्थक्यादीति वाच्यम् । देवदत्तादिव्यावृत्तदेवदत्तादिस्वरूपस्यैव बाधकज्ञाने उपजीव्यतासम्भवेन तच्छङ्काया एवानुदयात् । कथञ्चिदुदयेऽपि वा देवदत्तत्वादिव्यावृत्तदेवदत्तादिस्वरूपपरित्यागेन पुरोवर्तित्वादिव्यावृत्तस्वरूपस्योपजीव्यत्वकल्पनानर्थक्यादित्यतो देवदत्तत्वादिव्यावृत्तदेवदत्तस्वरूपस्य बाधकज्ञानोपजीव्यत्वानुपपत्तिकथनेनोक्तनियमानुपपत्तिशङ्कामुत्थाप्य तदुपपादकत्वेनोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ॥ **व्यावर्तकधर्मैर्व्यावृत्तस्येति ।** देवदत्तादिभ्रमशब्देन चैत्रधर्मिको देवदत्तत्वादिविषयो भ्रमो न ग्रहीतुं शक्यः । तथा सति पुरोवर्तित्वादिव्यावृत्तचैत्रस्वरूपस्यैवोपजीव्यत्वप्रसक्त्या पुरोवर्तित्वादिव्यावृत्तदेवदत्तादिस्वरूपस्य तदभावेन चैत्रमात्राद्भिन्नैव तद्रूपं व्यावर्तयतीति तयोक्तेरलग्नत्वापातादिति भावेन देवदत्तादिधर्मिकचैत्रत्वप्रकारकभ्रमपरतया तं व्याचष्टे ॥ **देवदत्तादाविति ।** मूले चैत्रमात्रादिति चैत्रव्यावृत्तिरुक्ता तत्र हेतुमाह ॥ **देवदत्तत्वादेरिति ।** ननु पुरोवर्तित्वादिव्यावृत्तस्योपजीव्यत्वेन तन्मात्रमुपजीव्य हीति

स्वरूपमात्रस्योपजीव्यत्वोक्तिविरोध इत्यत आह ॥ तन्मात्रेति ॥ [आरोप्यमात्रेति । आरोप्यं यद्रजतत्वादिकं तद्विशिष्टमुपजीव्यबाधकज्ञानप्रवृत्तिरित्यर्थानङ्गीकारादित्यर्थः] [ ] श्रीनिवासतीर्थीयटिप्पणी

सु० टि० ॥६६॥ अ०--ब्रह्मणो निर्विशेषत्वाद्यावर्तयति किं पुनः ॥ यस्मात्कस्माच्चिदप्यर्थात्तावच्चेत्सिद्धसाधनम् ॥ चिन्मात्रत्वं च नैवेष्टमविशेषत्ववादिनः ॥ तावन्मात्रं यदीष्टं स्यात्सर्वज्ञत्वं कुतो न तत् ॥ चिन्मात्राभेदसाध्येऽपि सिद्धं तत्प्रतिवादिनः ॥ स्वाभेदाङ्गीकृतेरेव चित्त्वं स्वस्यापि यन्मतम् ॥ सर्वापेक्षतया सर्वज्ञत्वमित्येव तन्न हि ॥ इति चेच्चेतनत्वं च ज्ञत्वं न ज्ञेयवर्जितम् ॥ स्वज्ञेयत्वं च नैवासौ मन्यते सविशेषतः ॥ स्वशब्दोऽपि परापेक्षस्तस्माद्याावृत्तिरेव हि ॥ स्वशब्दार्थ इति प्रोक्तः स्वरूपं नाम किन्न चेत् ॥ रूपशब्देन पूर्णत्वात्तच्च सामान्यतावचः । न स्वरूपाभिधायि स्याद्वैय्यर्थ्यं स्वपदस्य यत् ॥ चेतनस्य स्वभावो हि चैतन्यमिति गीयते ॥ शे०चं० तृ०च० अ० ५।६

सु०--दोषान्तरं चाह ॥ **ब्रह्मण इति** । ब्रह्मणः पुनरिति सम्बन्धः । किं कर्तृ ब्रह्म व्यावर्तयति न किमपि । तत्त्वादीनामङ्गीकारेऽपि दोषमाह ॥ **यस्मादिति** । तत्त्वादिना विशेषणे न यस्मात्कस्माच्चिदप्यर्थात्तत्त्वादिरहितात् । तावद्व्यावृत्तं चेदुपजीव्यत्वमसीति बोध्यते । तदेदं वाक्यं सिद्धसाधनं ज्ञातस्यैव ज्ञापकं स्यात् । बोध्येनास्यार्थस्य प्रागेव विदितत्वात् । तथा चाशास्त्रं स्यात् । मा भूत्तत्वादिना व्यावृत्तं ब्रह्मोपजीव्यम् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्या ब्रह्मलक्षणत्वेनोक्तेन चिन्मात्रत्वादिना तु भविष्यतीत्यत आह ॥ **चिन्मात्रत्वं चेति** । मात्रशब्देन चितः सर्वविषयत्वादिकं व्यावर्तयति । आनन्दत्वादेरप्युपलक्षणमेतत् । ब्रह्मण इति शेषः । चिन्मात्रत्वादिकं न ब्रह्मणो भिन्नम् । अतो निर्विशेषत्वाविरोधात्तदङ्गीक्रियत इत्यत आह ॥ **तावन्मात्रमिति** । तर्त्तर्हि तस्यापि श्रुतत्वादभिन्नत्वाच्चेति भावः । अभेदे कथं लक्षणत्वमिति चेत् । समं विज्ञानादावपि । उक्तश्च लक्ष्यलक्षणप्रकारो लक्षणसूत्र इति । श्रुतत्वसाम्येऽपि चिन्मात्रत्वादिकमेव धर्मिणि निवेश्यते । अविरुद्धत्वात् । न सर्वज्ञत्वादिकं विरुद्धत्वात् । यथा नेदं रजतमिति ज्ञानेऽविरुद्धपुरोवर्तित्वाद्युपेतस्य धर्मित्वं न विरुद्धरजतत्वाद्युपेतस्येत्यत आह ॥ **चिन्मात्रेति** । चिन्मात्रेणाभेद- ॥ ६६ ॥

श्चिन्मात्राभेदः सः साध्यः प्रतिपाद्यो यस्य तत्तथोक्तम् । तत्त्वमस्यादिवाक्ये चिन्मात्राभेदसाध्येऽङ्गीकृतेऽपि तद्वाक्यं सिद्धसाधनं भवेदित्यन्वयः । तत्कथमित्यत आह ॥ **सिद्धमिति** । तच्चिदैक्यं प्रतिवादिनो बोध्यस्य यत इति शेषः । कथं सिद्धमित्यत आह ॥ **स्वेति** । स्वस्य स्वेनाभेदाङ्गीकृतेः । एवशब्दस्य सिद्धमिति पूर्वेण सम्बन्धः । स्वाभेदाङ्गीकृतौ चिदभेदः कथं सिद्ध इत्यत आह ॥ **चित्त्वमिति** । स्वस्य बोध्यस्य यद्यस्मान्मतं सम्मतम् । एतदुक्तं भवति । विरोधभयात्सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं न धर्मीक्रियते इति वदता चिदानन्दरूपमपि न धर्मीकर्तव्यम् । ज्ञातज्ञापनप्रसङ्गात् । विरोध इव ज्ञातज्ञापनस्याप्यशास्त्रताहेतुत्वे विशेषाभावात् । चिन्मात्रं त्वदतिरिक्तं नास्तीति वाक्यार्थ इति चेन्न । अप्रतिभासनात् । गत्यन्तराभावादित्थं कल्प्यत इति चेत् (न्न) । सूत्रकृतैवार्थान्तरस्योक्तत्वात् । न विरोधभयाद्वयं सार्वज्ञ्यादिकं धर्मिणि न निवेशयामः । किन्तु सर्वज्ञत्वादिकं हि न ब्रह्मणो भिन्नम् । नेह नानेत्यादिश्रुतिविरोधात् । नापि स्वरूपम् । तस्य वियदादिसर्वसापेक्षत्वात् । सर्वस्य च मिथ्यात्वात् । न हि तथाभूतस्य सत्यस्वरूपता सम्भवति । चिदानन्दादेस्तु ब्रह्मस्वरूपत्वे न काप्यनुपपत्तिरित्याशयवानाशङ्कते ॥ **सर्वेति** । सर्वज्ञत्वं वर्तत इति शेषः । इतिशब्दो हेतौ । एवशब्दस्य तदेवेत्यनेन सम्बन्धः । न हि मिथ्येत्यर्थः । परिहरति ॥ **चेतनत्वं चेति** । यत्परसापेक्षं तन्न सदित्यङ्गीकारे ब्रह्मणश्चेतनत्वं च न स्यादित्यर्थः । कुत इत्यतो (ल्युट् प्रत्य) युप्रत्ययस्यानेकार्थत्वात्कर्तृवाचितां तावदुपादाय व्याचष्टे ॥ **ज्ञत्वमिति** । चेतनत्वं तावज्ज्ञत्वमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह ॥ **नेति** । ज्ञत्वमिति वर्तते । किन्तु ज्ञेयसापेक्षमेव । ज्ञानक्रियां प्रति कर्तृत्वं खलु ज्ञत्वम् । सकर्मकक्रियावचनश्च जानातिः । अतः कर्मापेक्षक्रियाकर्तृत्वमपि सापेक्षमेव । तथाऽपि कुतश्चेतनत्वं न स्यादिति चेत् । ज्ञस्य ब्रह्मणो ज्ञेयं स्वयमेव वा स्यात्परं वा । नाद्य इत्याह ॥ **स्वेति** । चस्त्वर्थः । असौ मायावादी । कुतो न मन्यत इत्यत आह ॥ **सविशेषत इति** । सविशेषत्वप्रसङ्गात् । प्रत्यक् पराग्भावलक्षणो हि कर्तृकर्मभावो नैकत्रैकस्य युज्यते । यदि च स्यात्तदा भेदप्रतिनिधिना विशेषेण घटनीयः । अतो ब्रह्मणो ज्ञत्वज्ञेयत्वयोरङ्गीकारे विशेषोऽङ्गीकर्तव्यः स्यात् । निर्विशेषं

च ब्रह्माङ्गीकृतामिति स्वज्ञेयत्वं न मन्यते । ततश्च परमेव ज्ञेयं वक्तव्यम् । तच्च मिथ्याभूतमिति कथं तदपेक्षं चेतनत्वं सत्स्यादिति । एवं ज्ञत्वस्य ज्ञानसापेक्षत्वमपि वक्तव्यम् । किञ्चैवं वदता स्वरूपमात्रमुपजीव्यमित्यपि वक्तुं न शक्यते । तस्यापि स्वशब्देन परापेक्षताप्रतीतेरित्याह ॥ **स्वशब्दोऽपीति** । परापेक्षः परापेक्षस्यार्थस्य प्रतिपादकः । कथमित्यत आह ॥ **तस्मादिति** । परस्मात् । हिशब्दो हेतौ । अर्थः प्रवृत्तिनिमित्तम् । इति प्रोक्तः शब्दशक्तिज्ञैः । स्वं च तद्रूपं चेति हि स्वरूपम् । रूपशब्दश्च स्वपरसाधारणः । तेन स्वस्मिन्प्राप्तेऽप्युच्यमानः स्वशब्दः परिसङ्ख्यान्यायेन परव्यावृत्तिमेव प्रतिपादयतीति ज्ञायते । सत्यमेतदेवं व्याख्याने । न चैवमित्यत आह ॥ **स्वरूपमिति** । अस्मदभिप्रेतं व्याख्यानं न चेदङ्गीक्रियते तदा स्वरूपं नाम किं न किमपि स्वरूपशब्दो निरर्थकः स्यादित्यर्थः । रूपशब्दसमानार्थः स्वरूपशब्द इत्यतः कथमेतदिति चेदत्र वक्तव्यम् । स्वं च तद्रूपं चेति व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्यैवमुच्यते । उताखण्ड एवायं शब्द इत्युपेत्य । आद्ये दोषमाह ॥ **वैय्यर्थ्यमिति** । यस्मादस्मिन्पक्षे स्वशब्दस्य वैय्यर्थ्यं तस्मात्स्वरूपं नाम किमिति सम्बन्धः । कुतो वैय्यर्थ्यमित्यत आह ॥ **रूपेति** । स्वरूपशब्दे यो रूपशब्दस्तेनैव रूपशब्दार्थाभिधानस्य पूर्णत्वात् । न हि रूपशब्दो रूपशब्दार्थं नाभिधत्त इति सम्भवति । अन्यथोत्पलनीलोत्पलशब्दावप्येकार्थौ स्याताम् । द्वितीयं निराकरोति ॥ **तद्वेति** । तद्रूपपदम् । चो यस्मादित्यर्थे । सामान्यतावचः सामान्याकारस्य वाचकम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । एतदुक्तं भवति । प्रतीतिप्रमाणक एव शब्दार्थनिश्चय इति हि शाब्दाः । तत्र रूपशब्दः सामान्याकारस्याभिधायकः । सर्वेषां ततस्तत्प्रत्ययात् । स्वरूपशब्दश्चासाधारणाकारस्य । तस्मात्तत्प्रतीतेः । तस्मान्न तयोरेकार्थत्वमिति । यदुक्तं चेतनत्वं ब्रह्मणो न स्यादिति तदिष्टापादनम् । न हि वयं ब्रह्मणश्चेतनत्वमङ्गीकुर्मः । क्रियावेशलक्षणस्य कर्तृत्वस्य निर्विकल्पकेऽभावात् । किन्तु चैतन्यमेव ब्रह्म । तदर्था एव चेतनत्ववादा व्याख्यातव्या इत्यतश्चैतन्यमपि न परेण शक्याङ्गीकारमिति भावेन तद्व्याख्याति ॥ **चेतनस्येति** । भावः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तस्यात्रानागन्तुकत्वं ज्ञापयितुं स्वशब्दः । इति हि गीयत इत्यनेन गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति स्मृतिं

सूचयाति । चेतनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं च ज्ञानम् । चिती संज्ञान इति पाठात् । ततश्च ज्ञानं ब्रह्मेत्युक्तं भवति ।

टि०—मूले किंशब्दः कर्तृवाची ब्रह्मेति कर्मवाचकं पदमध्याहार्यमिति भावेन किंशब्दमनूद्य व्याकुर्वन्नेवान्वयमाह ॥ **किं कर्त्रित्यादि** । व्यावर्तकधर्माभावेन व्यावृत्तत्वानुपपत्तेरात्यन्तिकव्यावृत्तत्वाभाववद्यत्किञ्चिद्व्यावृत्तकर्तृत्वस्याप्यभावान्न तदाश्रयणेनाप्युपजीव्यत्वसमर्थनमिति भावः । ननु ब्रह्मणो निर्विषयत्वेन तत्र तत्त्वादिधर्माणामप्यभावान्न तैरपि व्यावृत्तत्वस्योपजीव्यत्वमित्युक्तम् । तत्कथं तत्त्ववादिना व्यावृत्तमुपजीव्यत्वमसीति बोधने वाक्यस्य ज्ञातज्ञापकत्वकथनमुत्तरत्रेत्यतोऽव्यावृत्तत्वकथनस्य वस्तुगतिमनुरुध्य प्रवृत्तत्वाद्व्यावृत्तमुपजीव्यत्वमसीति बोधने सिद्धसाधनकथनस्य तत्त्वादिधर्माङ्गीकारवादेन प्रवृत्तत्वान्न पूर्वोत्तरविरोध इति भावेनाङ्गीकारवादेनोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **तत्त्वादीनामिति** । साकाङ्क्षत्वाद्वक्ष्यमाणज्ञातज्ञापकत्वोपयोग्यर्थजातं पूरयन्वाक्यं व्याचष्टे ॥ **तत्त्वादिविशेषणेति** । सिद्धसाधनत्वस्याप्यनुमानदूषणत्वेन वाक्यदोषत्वाभावात्कथं तदुक्तिरित्यत आह ॥ **ज्ञातस्यैवेति** । तदेवोपपादयति॥ **बोध्यस्येति** । अस्तु वाक्यस्य ज्ञातार्थज्ञापकत्वं को दोषः । न चाप्रामाण्यम् । याथार्थ्यमेव प्रामाण्यमित्यङ्गीकारेण तदप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **तथा चेति** । वक्तृश्रोत्रोरभिमतमनन्यसाध्यं फलमधिकृत्य तद्धेतुभूतं प्रमाणान्तराप्राप्तमर्थं प्रतिपादयतां वाक्यानां समूहस्यैव शास्त्रत्वेन ज्ञातज्ञापकस्य तदयोगादिति भावः ॥ **मा भूत्तत्त्वादिनेति** । तत्त्वादिधर्माणामनभ्युपगमादभ्युपगमेऽपि तद्व्यावृत्तस्योपजीव्यतायां ज्ञातज्ञापकत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ **चिन्मात्रत्वादिनेति** । यद्यप्येतदुक्तन्यायेनैव परिहृतमत एवाविशेषत्ववादिनेत्यत्राप्युक्तदोषाभिधानं तथाऽपि गूढाभिसन्धेरियमाशङ्काऽभिसन्ध्युद्घाटनं तु तावन्मात्रं यदीष्टं स्यादित्युत्तरग्रन्थ एव स्पष्टम् । चित्त्वं चेत्येतावता पूर्तेर्मात्रशब्दोऽनर्थक इत्यत आह ॥ **मात्रशब्देनेति** । आदिपदेन सर्वज्ञानविरोधित्वादिपरिग्रहः । ननु यदि ब्रह्मणश्चिन्मात्रत्वं स्यात्तर्हि सर्वज्ञत्वादिकमपि स्यादिति प्रसङ्गो निर्मूलः । दृष्टान्ताभावेन व्याप्त्यसिद्धेरित्यतो विशेषव्याप्त्यभावेऽपि यदविशिष्टस्येत्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तेः सत्त्वान्न निर्मूलत्वमिति भावेनाविशेषमुपपादयति ॥ **तस्यापि श्रुतत्वादित्यादिना** ॥ **कथमिति** । प्रसिद्धेन ह्यप्रसिद्धं लक्षणीयम् । न च तदेव तदेव प्रसिद्धमप्रसिद्धं चेति युज्यत इति भावः ॥ **उक्तश्चेति** । समर्थितश्चेत्यर्थः । अभेदेऽपि विशेषबलेनेति शेषः ॥ **लक्षणसूत्र इति** ।

अतोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यत इत्यादिनेति शेषः ॥ **श्रुतत्वसाम्येऽपीति** । तथा च विरुद्धत्वाविरुद्धत्वाभ्यां वैलक्षण्यादविशेषासिद्धेः
प्रशिथिलमूलत्वमेवेति भावः । नन्वेतावताऽपि विरुद्धत्वान्न सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य धर्मित्वमविरुद्धत्वाच्च चित्त्वादिविशिष्टस्य तदिति वैषम्य-
सु०टि० ॥६८॥ शङ्कायाः कः परिहारः । न च यदि न सर्वज्ञत्वविशिष्टस्य धर्मित्वं तर्हि चित्त्वादिविशिष्टस्यापि धर्मित्वं न स्यादिति चित्त्वादिविशिष्टधर्मित्वा- शं०चं० तृ०च० अ०५।६
प्रसङ्ग एव परिहार इति वाच्यम् । अत्रापि प्रसङ्गमूलभूतव्याप्तेरसिद्ध्या तदप्रवृत्तेर्दृष्टान्ताभावेन यत्र सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्याधर्मित्वं तत्र
चित्त्वादिविशिष्टस्याधर्मित्वमिति विशेषव्याप्त्यभावेन विरुद्धत्वाविरुद्धत्वाभ्यां वैलक्षण्येन विशेषेणाविशेषव्याप्तेरप्यसम्भवेन प्रसङ्गमूलभूतव्याप्त्य-
सिद्ध्या तदनुत्थानादित्यतो विरुद्धत्वाविरुद्धत्वाभ्यां वैलक्षण्येऽपि विरुद्धस्य धर्मितायाः स्वबोधकशास्त्रस्याशास्त्रत्वहेतुत्ववज्ज्ञातार्थस्य धर्मितायाः
स्वबोधकशास्त्रस्याशास्त्रत्वहेतुतासद्भावेनाशास्त्रताहेतुत्वाविशेषलक्षणव्याप्त्याश्रयणेनोक्तप्रसङ्गसमुत्थानसम्भवादित्याह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ।
ननु चित्त्वादिविशिष्टस्य धर्मित्वेऽपि न तद्बोधकशास्त्रस्य ज्ञातज्ञापकत्वं प्रसज्यते । न ह्यत्र चिदभेदो बोध्यते । येन बोध्यस्य पूर्वमेव तज्ज्ञान-
सिद्धेः सिद्धसाधनता स्यात्किंतु नाम चिन्मात्रत्वं तदतिरिक्तं नास्तीति । न चायमर्थो बोध्येन प्रागवगत इति न चित्त्वादिविशिष्टस्य धर्मिताया
अशास्त्रत्वहेतुत्वमिति कथं तदविशेषेऽपीति शङ्कते ॥ **चिन्मात्रत्वमिति** ॥ **अप्रतिभानादिति** । तत्प्रत्यायकपदाभावान्नायं वाक्यार्थः । किन्तु दतिरिक्त
चिदभेद एवेति सिद्धसाधनत्वमेवेति भावः । चिदभेदस्य सिद्धसाधनत्वेन वाक्यार्थत्वाभावादस्याप्यतदर्थत्वे निरर्थकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गादपौरुषे-
यस्य च तदयोगादुक्तार्थपरत्वसिद्धिरित्याशङ्कते ॥ **गत्यन्तरेति** ॥ **अर्थान्तरस्येति** । सादृश्यादिभेदादिरूपार्थान्तरस्येत्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** ।
तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदिति पृथगधिकरण इति शेषः ॥ **सर्वस्य चेति** । ततश्च तत्सापेक्षत्वात्सर्वज्ञत्वस्यापि मिथ्यात्वमिति भावः ।
तथाभूतस्य मिथ्याभूतस्य ॥ **न काऽपीति** । ब्रह्मणो भिन्नत्वानभ्युपगमान्नेह नानाऽस्तीति श्रुतिविरोधः सर्वनिरपेक्षत्वेन मिथ्यात्वाभावान्न सत्यरूप- ॥ ६८ ॥
ता ब्रह्मस्वरूपस्यानुपपत्तिरित्येवं न काऽपीत्यर्थः ॥ **युप्रत्ययस्येति** । ल्युट्प्रत्ययस्येत्यर्थः । (चिती संज्ञानेऽस्माल्ल्युट् प्रत्यये युवोरनाकाविति युकार-
स्यानादेशे इकारस्यैकाररूपगुणे च सति चेतनेति रूपम् । ईकारोऽनुबन्धार्थः । चित् इत्येवं धातुः) ॥ **अनेकार्थत्वादिति** । कर्तृभावरूपाने-

कार्थत्वादित्यर्थः । यद्यपि ल्युट्प्रत्ययस्य भावकरणाधिकरणरूपानेकार्थत्वमेव ल्युट् भावे करणाधिकरणयोश्चेति स्मरणान्न पुनः कर्तृत्वं तदस्मरणात् ।
ततश्च न तस्य कर्तृभावरूपानेकार्थत्वम् । तथाऽपि कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलग्रहणेन कर्त्रर्थत्वमप्यस्याविकलमेवेति भावेनैवमुक्तम् । अत एव
माधवीयधातुवृत्तौ चिती संज्ञान इत्यस्मात्कर्तर्येव बाहुलकात् ल्युट्प्रत्ययमुत्पाद्य चेतनशब्दनिष्पादनं कृतं सङ्गच्छत इति ध्येयम् ॥ **तावदिति** ।
चेतनस्य स्वभावो हि चैतन्यमिति गीयत इत्यादिना चेतनशब्दस्य भावार्थताया अपि वक्ष्यमाणत्वात्तावच्छब्दः । स्वज्ञेयत्वे ब्रह्मणः सविशेषत्व-
प्रसङ्गं स्पष्टयति ॥ **प्रत्यगित्यादिना** ॥ **ज्ञानसापेक्षत्वमिति** । क्रियास्वातन्त्र्यरूपं हि कर्तृत्वं क्रियासापेक्षं तथा चात्र क्रियारूपं ज्ञानं किं
स्वयमेव विवक्षितं किंवा परम् । नाद्यः । एकस्यैव ब्रह्मणः क्रियात्वकर्तृत्वयोर्निर्विशेषत्ववादिना वक्तुमशक्यत्वात् । नान्त्यः । तस्य मिथ्यात्वेन
तदपेक्षकर्तृत्वरूपचेतनत्वस्य सत्त्वाभावप्रसङ्गादिति दूषणमुक्तमार्गेण शिष्यैरेव कर्तुं शक्यत्वादत्र न कृतमिति द्रष्टव्यम् ॥ **एवं वदतेति** ।
मिथ्याभूतपरसापेक्षत्वान्न सर्वज्ञत्वादेरुपजीव्यत्वमिति वदतेत्यर्थः ॥ **परापेक्षतेति** । मिथ्याभूतपरापेक्षतेत्यर्थः । स्वशब्दस्य परापेक्षताया बाधि-
तत्वादाह ॥ **परापेक्षस्यार्थस्य प्रतिपादक इति** ॥ **कथमिति** । स्वशब्दार्थभूतस्य स्वस्य परानपेक्षत्वान्न परापेक्षार्थप्रतिपादकत्वमपीत्यर्थः । भवे-
देतद्यदि परस्माद्व्यावृत्तिः स्वशब्दार्थः स्यात्सैव कुतः । स्वशब्दस्य स्वमात्रवाचकत्वोपपत्तेरित्यत आह ॥ **स्वं च तदित्यादि** ॥ **स्वपरेति** ।
रूपशब्दस्याभिधेयवचनत्वात्स्वपरयोश्चाभिधेयाविशेषत्वात्स्वपरसाधारणत्वं तस्येति भावः ॥ **परिसङ्ख्यान्यायेनेति** । द्वयोः शेषिणोरेकस्य
शेषस्य वैकस्मिन् शेषिणि * द्वयोः शेषयोर्वा नित्यप्राप्तौ शेष्यन्तरस्य शेषान्तरस्य वा निवृत्तिफलको विधिः परिसङ्ख्याविधिः । उदाहरणं तु
पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यादि । अत्र पञ्चानां पञ्चनखानां भक्षणं न विधीयते। तस्य रागत एव प्राप्तत्वेन विध्यनपेक्षत्वात् । अप्राप्ते च शास्त्रस्या-
र्थवत्त्वात् । किन्तु तदितरनखा न भक्ष्या इतीतरपरिसङ्ख्यानमेव (इतरवर्जनं) विधिप्रमेयम् । यथा वाऽग्निचयने इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभि-
धानीमादत्त इति । तत्राग्निचयने गर्दभरशनाग्रहणमश्वरशनाग्रहणं चेति द्वयमनुष्ठेयम् । तत्राश्वरशनाग्रहणे इमामगृभ्णन्निति मन्त्रो लिङ्गादेव रश-
नाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपान्नित्यं प्राप्नोतीति न तत्प्राप्त्यर्थः * तदप्राप्तांशपूरणार्थो वा विधिः । किन्तु लिङ्गाविशेषाद्गर्दभरशनाग्रहणेऽपि मन्त्रः

प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थः । यथा वा चातुर्मास्यान्तर्गतेष्टिविशेषे गृहमेधीये आज्यभागौ यजतीति । अत्र गृहमेधीयस्य दर्शपूर्णमासप्रकृतिकत्वात्प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यतिदेशादेवाज्यभागौ नित्यं प्राप्नुत इति न तत्र विधिस्तत्प्राप्त्यर्थः । तन्नियमार्थो वा । किन्त्वतिदेशात्प्रयाजादिकमपि प्राप्नुयादिति तन्निवृत्त्यर्थः । तथेह रूपशब्देन स्वप्राप्तावप्युच्यमानः स्वशब्दो न स्वप्राप्त्यर्थस्तन्नियमार्थो वा किन्तु रूपशब्देनैव प्रसक्तस्य परस्य व्यावृत्त्यर्थ एव । अत एव स्वरूपशब्देन प्रसक्तस्य बाह्यार्थस्य व्यावृत्त्यर्थं स्वं रूपं शब्दस्येत्यत्र स्वमिति विशेषणं सङ्गच्छत इति भावः ॥ **कथमेतदिति** । निरर्थकमित्यर्थः । नन्वखण्डस्यैव स्वरूपशब्दसमानार्थत्वाभ्युपगमात्कथं स्वशब्दस्य वैय्यर्थ्योद्भावनमित्यतोऽत्रोक्तरूपव्युत्पत्त्याश्रयणेन स्वरूपशब्दस्य रूपशब्दसमानार्थत्वपक्ष एव स्वशब्दवैय्यर्थ्यस्योच्यमानत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यात्र सम्भावितं विकल्पं कृत्वाऽऽद्यपक्षोत्तरत्वेनोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **अत्र वक्तव्यमिति** ॥ **अन्यथेति** । नीलोत्पलशब्दान्तर्गतोत्पलशब्दस्याप्युत्पलरूपार्थानभिधायकत्वप्रसङ्गेन तन्मात्रेणोत्पलरूपार्थानभिधानेन नीलशब्दवैय्यर्थ्यपरिहारस्य वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । ननु गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति भावे ष्यञ्विधानात्सामान्यमित्यनेनैव समानानां भावस्य लब्धत्वात्पुनर्भावार्थकतल्प्रत्ययवैय्यर्थ्यमित्यतश्चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे ष्यञ् वाच्य इत्येतत्सूत्रीय (गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति । गुणवचनाद्ब्राह्मणादेश्च ष्यञ् स्यात्कर्मणि भावे चेति सूत्रार्थः । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । ब्राह्मण्यमित्युदाहरणम् । आकृतिगणोऽयमिति प्रकृतसिद्धिः । भावः प्रवृत्तिनिमित्तभूतधर्मो न तु धात्वर्थः ।) वार्तिके स्वार्थे ष्यञ्विधानाच्चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यमित्यादाविव सत्यादिसमाना एव सामान्यमिति समानशब्दात्स्वार्थे ष्यञि कृते ञित्त्वादादिवृद्धौ यस्येति चेत्यकारलोपे सति निष्पन्नसामान्यशब्देन भावस्यालाभात्तदर्थकतल्प्रत्ययस्य न वैय्यर्थ्यमित्याशयेनाह ॥ **चातुर्वर्ण्यादित्वादिति** । ननु रूपशब्दस्य सामान्याकारवाचकत्वमेवासिद्धम् । तत्त्वेऽपि स्वरूपशब्दस्यापि तद्वाचकत्वस्यैव सम्भवाद्रूपशब्दसमानार्थत्वमप्रत्यूहमित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **चेतनत्वमिति** । ज्ञानक्रियाकर्तृत्वरूपं ज्ञत्वमित्यर्थः । अनङ्गीकारे निमित्तमाह ॥ **क्रियावेशेति** ॥ **निर्विकल्पक इति** । निर्विकार इत्यर्थः । अभिनिविष्टस्य विकारनियमादिति भावः ॥ **चैतन्यमेवेति** । ज्ञानमेवेत्यर्थः ॥ **भाव इति** । भवत्यस्माच्छब्दप्रवृत्तिरित्युत्पत्त्येत्यर्थः ॥ **अनागन्तुकतामिति** । चेतनस्य स्वः

स्वरूपभूतो भावः प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्त्या स्वाभाविकत्वापरपर्यायानागन्तुकत्वस्य सूचनादित्यर्थः । ज्ञानमेव चेतनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यत्र नियामकमाह ॥ **चिती संज्ञान इतीति** ।

अ०--तस्माद्विशेषबाहुल्यं चैतन्यस्य विशेषतः ॥ न ज्ञेयज्ञातृहीनं हि ज्ञानं नाम क्वचिद्भवेत् ॥ ज्ञेयज्ञानविहीनश्च ज्ञ इत्यत्र न च प्रमा ॥ ज्ञातृज्ञेयविहीनं च ज्ञानं चेद्भोक्तृभोग्यतः ॥ हीनं भोजनमेव स्यात्ताडनं कर्तृ ताड्यतः ॥ नित्यत्वात्तादृशं च स्यादिति चेन्नित्यवागपि ॥ वाच्यवक्तृविहीना स्यान्न हि सा चैव तादृशी ॥ द्रष्टारो वेदवाचो हि सन्ति वाच्यानि चाञ्जसा ॥ नित्यो द्रष्टा च वाच्यश्च भगवानेव च स्वयम् ॥ न हि वक्तृविहीना च वाच्यहीनाऽपि वाक् क्वचित् ॥ ज्ञातृज्ञेयविहीनं त्र ज्ञानमेव न तद्भवेत् ॥ न हि नित्योऽपि वक्ताऽस्ति वाक्यवाच्यविवर्जितः ॥ ज्ञानज्ञेयविहीनश्च ज्ञोऽप्येवं नैव विद्यते ॥

सु०—ततः किमित्यत आह ॥ **तस्मादिति** । यस्माच्चैतन्यं नाम ज्ञानं तस्माच्चैतन्यस्य ब्रह्मणो विशेषतोऽतिशयेन विशेषबाहुल्यं प्रसज्यते । ज्ञानं हि ज्ञेयज्ञातृकरणसापेक्षं भवति । ज्ञानत्वादिधर्माश्चानिवार्याः । न च सविशेषं ब्रह्म परेणाङ्गीक्रियते । ज्ञेयादिकं च न स्वयम् । विरोधात् । परंतु मिथ्येति तत्सापेक्षं ज्ञानं कथं सत्स्यात् । ब्रह्मणो ज्ञानत्वे ज्ञेयाद्युपेतता कुत इति चेत् । ज्ञानत्वात् । प्रसिद्धज्ञानवत् । न च ज्ञानत्वमसिद्धमिति युक्तम् । अङ्गीकारविरोधात् । व्याप्तिमुपपादयति ॥ **नेति** । यदुक्तं प्राग्ब्रह्मणश्चेतनत्वे ज्ञेयज्ञानोपेतत्वेन भाव्यमिति तत्रापि ज्ञत्वात्सम्मतवादिति नियामकमभिप्रेतं प्रसङ्गात्तस्यापि व्याप्तिमुपपादयति ॥ **ज्ञेयेति** । आद्यश्चशब्दो ज्ञेयादिराहित्यज्ञत्वयोः समुच्चये । द्वितीयस्तु व्यभिचारद्वयसमुच्चये । ननु प्रसिद्धस्य ज्ञानस्य ज्ञेयाद्युपेतत्वेऽपीदं ब्रह्मस्वरूपं ज्ञानं तद्रहितं भवतु किं बाधकमित्यत आह ॥ **ज्ञातृज्ञेयेति** । हीनमेवेति सम्बन्धः । कर्तृ ताड्यत इति ताडयितृताड्याभ्यां हीनं स्यादित्यर्थः । धात्वर्थोऽपि ज्ञानं यदि कर्तृरहितं स्यात् * आकाङ्क्षावशात्सकर्मकतया प्रतीयमानमपि च यदि निष्कर्मकं स्यात्तदोक्तो बहुतरोऽतिप्रसङ्गः ॥ **विशेषाभावादिति** । ज्ञविषयेऽप्येवं भोजनभोज्यविहीनोऽपि भोक्ता स्यादित्यादिरतिप्रसङ्गो वाच्यः । न हि सकर्मकक्रियायाः कर्ता क्रियादिरहितो युक्त इति । ज्ञाता ज्ञेयमिति च कारकाभिधानमेतत् । कारकमुत्पादकमिति

च पर्यायावेतौ । कार्यमेव चोत्पादकमपेक्षते । अकार्यं च ब्रह्माख्यं ज्ञानमिति न तस्य कर्त्राद्यपेक्षेत्याशयवान् शङ्कते ॥ **नित्यत्वादिति** । नित्यत्वमकार्यत्वस्योपलक्षणम् । अनित्यस्य भोजनादेर्भोक्त्राद्यपेक्षायामपीदं नित्यत्वात्तादृशं ज्ञात्रादिरहितं च स्यादित्यनेन व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या व्याप्यविपर्ययः शङ्कितः । नोत्पादकमेव कारकम् । तथा सत्यस्ति गगनमित्यादौ गगनादीनामकारकत्वप्रसङ्गात् । किन्तु धात्वर्थाश्रयः कर्ता तद्विषयः कर्मेत्यादि । आकाङ्क्षाऽनाकाङ्क्षे एव च तदन्वितत्वानन्वितत्वयोः प्रयोजके । न तु कार्यत्वाकार्यत्वे । अत एव कश्चिद्धात्वर्थः कर्माद्यन्वितः कश्चिन्नेति युज्यत इत्याशयवानाकाङ्क्षामप्रयोजकीकृत्य कार्यत्वाद्येव प्रयोजकीकुर्वाणस्यातिप्रसङ्गमाह ॥ **नित्येति** । अकार्यस्य कारकान्वितत्वेऽकार्या वेदवाक् वाच्यवक्तृविहीना स्यात् । कार्यस्य च कारकान्वितत्वे कर्माद्यन्वितनियमोऽपि स्यादित्यपेरर्थः । विपर्यये पर्यवसानमाह ॥ **न हीति** । सा तादृशी नैव हीति सम्बन्धः । द्वितीयप्रसङ्गस्य विपर्ययपर्यवसानं चशब्देनाह । कथं न सा तादृशीत्यत आह ॥ **द्रष्टार इति** । वक्तार इति वक्तव्ये द्रष्टार इत्युक्तमपौरुषेयत्वाविघातार्थम् । अञ्जसेति वाच्यसद्भावे न काचिदनुपपत्तिरित्युक्तम् । ननु सन्ति स्थितिसमये वेदवाचो वसिष्ठादयो द्रष्टार इन्द्रादयश्च वाच्याः । न तु महाप्रलय इत्यत आह ॥ **नित्य इति** । द्वौ चशब्दावन्योन्यसमुच्चये । तृतीयो यस्मादित्यर्थे । वेदवाच इति वर्तते । हिशब्दस्तस्मादित्यर्थे । वाक् वेदवाक् । क्वचित्प्रलयेऽपि । यथा वेदवाग्वाच्याद्युपेताऽपि क्वचित्तद्रहिता तथा ब्रह्म (स्व) रूपं ज्ञानं व्यवहारे ज्ञेयाद्यन्वितमपि परमार्थतस्तद्रहितं भविष्यतीति प्रत्याशां वारयितुमिदं वचनम् । यस्मादेवं कार्यत्वादिकमप्रयोजकं किन्त्वाकाङ्क्षानिमित्तो नियतसम्बन्ध एव । तस्मान्नित्यवागिव नित्यमपि ज्ञानं ज्ञेयाद्युपेतमेवाङ्गीकार्यमित्युपसंहरति ॥ **ज्ञातृज्ञेयेति** । ननु वाङ्न धात्वर्थः । अपि तु धात्वर्थं प्रति कर्म । तत्कथमत्रोदाहरणम् । उच्यते । आकाङ्क्षानिमित्तं प्रति सम्बन्ध्यन्वितत्वं नित्यत्वेन न हीयत इत्येतावन्मात्रे (ण) वागुदाहरणस्य गृहीतत्वान्न दोषः । वागित्युक्ते हि किंवक्तृका किंवाच्येत्याकाङ्क्षा भवत्येव । वर्णानामप्यर्थवत्त्वस्य स्थितत्वान्न नित्यत्ववाच्यवत्त्वयोर्व्यधिकरणत्वम् । ज्ञस्यापि नित्यत्वेन ज्ञेयादि-

रहितत्वशङ्कैवमेव परिहार्येत्याह ॥ **न हीति** । नित्योऽपि वक्ता परमेश्वरो वाक्यवाच्यविवर्जितो नास्ति । यस्मात्तस्मादेवं नित्योऽपि ज्ञो ज्ञानज्ञेयविहीनो नैव विद्यते । शक्तिः कारकमिति पक्षस्य स्थितत्वान्नित्यो वक्तेति युज्यते । अनेनोभयत्र व्याप्त्यभावेन व्यापकविरुद्धोपलब्धिरसिद्धेत्युक्तं भवति ।

टि०—विशेषबाहुल्यप्रसङ्गमेव प्रपञ्चयति ॥ **ज्ञानं हीति** । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह ॥ **न च विशेषमिति** ॥ **विरोधादिति** । ज्ञानस्य ब्रह्मणो ब्रह्मकर्मकत्वे क्रियाकर्मभावस्य ब्रह्मकर्तृकत्वे क्रियाकर्तृभावस्य ब्रह्मकरणकत्वे क्रियाकरणभावस्य प्रसक्त्या तस्य च लोके एकत्रादर्शनाद्विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ **कथं सत्स्यादिति** । मिथ्यासापेक्षस्य मिथ्यात्वनियमस्य त्वयाऽभ्युपगमादिति भावः । ननु न ज्ञेयज्ञातृहीनं हीति ज्ञानस्य ज्ञेयज्ञातृहीनत्वाभाववर्णनं क्रियते तदनर्थकम् । न च ज्ञानत्वहेतोर्ज्ञेयाद्युपेतत्वेन व्यभिचाराभावोपदर्शनद्वारा व्याप्त्युपपादनार्थमेतदिति वाच्यम् । तद्व्याप्त्युपपादनस्यापि प्रयोजनाप्रतिभासात् । न च ज्ञानत्वेन ज्ञेयाद्युपेतत्वानुमानसमर्थनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । ज्ञानत्वेन ज्ञेयाद्युपेततायाः प्रागसाधितत्वेन तत्समर्थनार्थत्वायोगात् । न च तादृशानुमानस्य पूर्वमनुक्तत्वेऽप्यभिप्रेतत्वाद्युक्तमस्य तत्समर्थनत्वमिति वाच्यम् । तादृशस्यानुमानस्यात्राभिप्रेतत्वकल्पने निमित्ताभावात् । अभिप्रेतत्वे वा तत्र पक्षधर्मतामनुपपाद्य व्याप्तिमात्रोपपादने निमित्ताभावाच्चेत्यतस्तस्माद्विशेषबाहुल्यमित्युक्तस्य ज्ञानत्वेन ज्ञेयादिसापेक्षप्रसङ्गस्योपपादनाय तादृशानुमानस्याभिप्रेतत्वात्पक्षधर्मतोपपादनस्य च स्पष्टत्वात्तामनुपपाद्य तदङ्गव्याप्त्युपपादनपरस्य न ज्ञेयेत्यादिग्रन्थस्य नानर्थक्यमिति भावेन तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं तस्मादित्युक्तप्रसङ्गस्याप्रयोजकताशङ्कामुत्थापयति ॥ **ब्रह्मण इति** । ज्ञेयज्ञानविहीनश्चेत्यादेरसङ्गतिमाशङ्क्याव्यवहितार्थानुपपादकत्वादव्यवहितग्रन्थेनासङ्गतावपि व्यवहितार्थोपपादकत्वेन तत्सङ्गतिसद्भावान्नासङ्गतिरित्यभिप्रेत्य व्यवहितेन सङ्गतिमाह ॥ **यदुक्तमिति** । ज्ञत्वं न ज्ञेयवर्जितमित्यादिनेति शेषः ॥ **आद्यश्चशब्द इति** । (ज्ञेयविहीनो ज्ञो ज्ञानविहीनश्च ज्ञ इत्येवं समुच्चय इत्यर्थः) । अनेन न केवलं न ज्ञेयादिविहीनः किन्तु ज्ञेयश्चेत्याद्यचशब्दस्य योजनोक्ता भवति ॥ **व्यभिचारद्वयेति** । ज्ञानं ज्ञेयज्ञातृरहितमित्येको व्यभिचारः । ज्ञो ज्ञेयज्ञानरहित इति द्वितीयस्तयोः समुच्चये द्वितीयश्चशब्द इत्यर्थः । अनेन न

केवलं ज्ञातृज्ञेयरहितं ज्ञानमित्यत्रैव न प्रमाणं किन्तु ज्ञेयज्ञानविहीनो ज्ञ इत्यत्रापि न प्रमाणमिति चशब्दयोजनोक्ता भवति। हीनं भोजनमेवेत्यत्र यथाश्रुतसम्बन्धे एवकारवैयर्थ्यप्रसङ्गाद्भिन्नक्रमतया तं योजयति ॥ **हीनमेवेति सम्बन्ध इति** ॥ **ताडयितृताड्याभ्यामिति** । कर्तृशब्दः सामान्यशब्दोऽपि ताड्यपदसन्निधानाद्विशेषपर इति भावः । विशेषव्याप्त्यभावान्मूलोक्ततर्काणामाभासत्वमाशङ्क्याविशेषलक्षणसामान्यव्याप्त्याश्रयणेन तत्परिहरन्मूलोक्ततर्कस्य विशिष्टैकतर्कताभ्रान्तिं च परिहरन्नेव प्रसङ्गवाक्यतात्पर्यमाह ॥ **धात्वर्थोऽपीति** । या क्रिया सा सकर्तृकेतिवत्सा सकर्मकेति व्याप्त्यभावेन क्रियात्वेन सकर्तृकत्ववत्सकर्मकत्वासिद्धेराह ॥ **आकाङ्क्षावशादिति** ॥ **ज्ञविषयेऽपीति** । अन्यथा प्रसिद्धस्य ज्ञस्य ज्ञानाद्युपेतत्वेऽपि ब्रह्मरूपस्य ज्ञस्य ज्ञानादिराहित्यमेव भवतु । किं विपक्षे बाधकमित्यप्रयोजकताशङ्का न परिहृता स्यादिति भावः ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । यदि ज्ञो ज्ञानविहीनः स्यात्तर्हि भोक्ता भोजनविहीनः स्यात् । यदि ज्ञो ज्ञेयविहीनः स्यात्तर्हि भोक्ता भोज्यविहीनः स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । आदिपदेन ताडयिता ताडनविहीनः स्यात्ताड्यविहीनः स्यादिति प्रसङ्गद्वयसङ्ग्रहः । कण्ठतो भाष्यकाराणां तदनुक्तिस्तु ज्ञातृज्ञेयविहीनं चेत्यतिप्रसङ्गोक्त्याऽस्यातिप्रसङ्गस्य शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वात्किं पृथक् तदुक्त्येति भावेनेति द्रष्टव्यम् । उक्तप्रसङ्गानां प्रशिथिलमूलतामाशङ्क्य विशेषव्याप्त्यभावेऽप्यविशेषव्याप्तेः सत्त्वान्न तदिति भावेनाविशेषव्याप्तिमुपपादयति ॥ **न हीति** । अकर्मकक्रियाकर्तरि व्यभिचारवारणाय सकर्मकेति क्रियाविशेषणम् ॥ **अनित्यस्येति** । कार्यस्येत्यर्थः ॥ **व्यापकविरुद्धोपलब्ध्येति** । ब्रह्मरूपं ज्ञानं ज्ञेयादिमदित्यनुमीयमानं ज्ञेयादिमत्त्वं हि कारकोपेतत्व एव पर्यवसन्नम् । ज्ञातृज्ञेयशब्दयोः कारकाद्यभिधानत्वात् । तथा च कारकोपेतत्वसाध्यस्य यद्व्यापकं कार्यत्वं तद्विरुद्धं यदकार्यत्वं तस्य पक्षे उपलब्ध्या व्याप्यस्य कारकोपेतत्वरूपसाध्यस्य विपर्ययोऽभावः शङ्कित इत्यर्थः । ततश्च ब्रह्मरूपं ज्ञानं ज्ञेयादिमज्ज्ञानत्वादित्यत्र कार्यत्वमुपाधिः । यत्कारकोपेतं तत्कार्यमिति साध्यव्यापकत्वात् । ज्ञानत्ववति ब्रह्मणि कार्यत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वात् । तस्य च पक्षाद्व्यावृत्तिः स्वव्याप्यं साध्यमपि व्यावर्तयति। व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरवश्यम्भावादित्युपाध्यभावेन साध्याभावसाधनशङ्केयमिति भावः ॥ **अकारकत्वप्रसङ्गादिति** । ततश्चास्तीति कर्तरि लकारो न स्यादिति भावः । अप्रयोजकत्वान्न कार्यत्वमुपाधिरिति भावेनाह ॥

आकाङ्क्षाऽनाकाङ्क्षा एव चेति । अत्रैवोपष्टम्भकमाह ॥ **अत एव चेति** । आकाङ्क्षाऽनाकाङ्क्षयोरेवान्वितत्वानन्वितत्वप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः ॥ **द्वितीयप्रसङ्गस्येति** । कार्यस्य कारकान्वितत्वे कर्माद्यन्वितत्वानियमः स्यादिति द्वितीयप्रसङ्गस्येत्यर्थः ॥ **विपर्यये पर्यवसानमिति** । न हि सर्वस्य धात्वर्थस्य कर्माद्यन्वितत्वानियमोऽस्ति । आसनशयनादेरकर्मकस्यापि बहुलमुपलम्भात् । ततः कार्यत्वं न तदन्वयप्रयोजकमिति विपर्यये पर्यवसानमित्यर्थः । ननु ज्ञानरूपक्रियायाः कर्माद्यनन्वितत्वे शङ्किते तादृशक्रियान्तरस्यैव तदापादनमुचितं न तु वाच्यः । तस्या देवदत्तो वाचमभिव्याहरतीति व्याहरणादिधात्वर्थकर्मत्वेन स्वयं धात्वर्थत्वाभावेन ज्ञानस्येव क्रियात्वाभावादित्यभिप्रायेण शङ्कते ॥ **नन्विति** । नन्वाकाङ्क्षानिमित्तं प्रतिसम्बन्ध्यन्वितत्वम् । अकार्यत्वेन न हीयत इत्येतावन्मात्रेणापि न वाग्ग्रहणं सङ्गच्छते । यस्या आकाङ्क्षादिनिमित्तं प्रति सम्बन्ध्यन्वितत्वं वेदवाच उपपादितम् । तस्याः कृतकक्रमविशिष्टवर्णात्मकत्वेनाकार्यत्वाभावात् । यस्याश्चाकार्यत्वं वर्णादिरूपाया न तस्या आकाङ्क्षादिनिमित्तं प्रति सम्बन्ध्यन्वितत्वमित्यकार्यत्ववाच्यवत्त्वयोर्व्यधिकरणत्वादित्यत आह ॥ **वर्णानामिति** । ज्योतिरुपक्रमादित्यत्र वर्णानामपि भगवति समन्वयस्य समर्थितत्वादित्यर्थः । यद्यप्यकृतकक्रमविशिष्टेशबुद्धिविषयवर्णात्मकवेदवाचोऽप्यकार्यत्वान्न नित्यत्ववाचकत्वयोर्व्यधिकरणत्वमिति शक्यते वक्तुं तथाऽप्यनित्यत्वशङ्काऽनास्पदानां वर्णानामप्याकाङ्क्षानिमित्तं प्रति सम्बन्ध्यन्वितत्वसम्भवे किं तच्छङ्काविषये तदुपपादनेनेत्याभिप्रायेण वर्णग्रहणं कृतमिति ध्येयम् । ननु नित्यो वक्तेति वचनक्रियाकर्तुर्नित्यत्वमुच्यते तदयुक्तम् । कर्ता हि कारकविशेषः कारकं च क्रियाविशिष्टमेव वा कार्यानुकूलव्यापारविशिष्टं वा । न च विशेषणीभूतक्रियाया वा तदनुकूलपरिस्पन्दादिव्यापारस्य वा नित्यत्वं सम्भवति । ततश्च तद्विशिष्टस्याप्यनित्यत्वमेवेति कथं तन्नित्यत्वं स्यादित्यतो भवेदेतदेवं यदि क्रियाविशिष्टं वा तदनुकूलव्यापारविशिष्टं वा कारकमिति स्यान्न चैवं किन्नाम शक्तिरेव कारकं तस्याश्च नित्यत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **शक्तिः कारकमितीति** । ननु च द्रव्यव्यतिरेकेण शक्तिरेव नास्ति । तत्र मानाभावात् । न तावत्प्रत्यक्षं द्रव्यव्यतिरिक्तशक्तिस्वरूपपरिच्छेदि समुपजायते । द्रव्यस्वरूपातिरेकेण शक्तिस्वरूपानुपलम्भात् । प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ च तत्पूर्वकस्यानुमानस्यापि नास्ति शक्तिसद्भावे प्रवृत्तिः । कार्यं च द्रव्यरूपायत्तमेवेति कार्यव्यतिरेकादपि नास्ति शक्तिसद्भावावगमः । तत्कथं शक्तेः कार-

कत्वाभिधानमिति चेत् । उच्यते । न तावद्द्रव्यं कारकमिति पक्षो युक्तः । तथा सति द्वयोः क्रिययोः कारकमधिकरणं यत्रैकं तत्र विभक्त्य-भावप्रसङ्गाद्विभक्तिविधावनभिहिताधिकारादनभिहित एव तत्र सप्तमी वाच्या । अनभिहित इति चाभिहिते न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधो न भवति किन्त्वभिहितान्यस्मिन्निति पर्युदास एवेत्यन्यदेतत् । न च द्रव्यकारकतायां प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासयोरस्ति सम्भवः । तथा हि । यदि तावदनभिहित इति प्रसज्यप्रतिषेधः स्यात्ततो द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्त्यभावप्रसङ्गः । प्रासाद आस्त इत्यत्र सादिक्रियाया आसिक्रियायाश्चैकमधिकरणं प्रासादाख्यं तच्चान्यतरेण सदिप्रत्ययेन घञाऽभिहिते प्रसीदन्त्यस्मिन्निति प्रासाद इति तत्राभिहिते न भवतीत्युच्यमाने सप्तमी न प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यभिहितादन्यस्मिन्नभिहितसदृशे भवतीति पर्युदासः । आसिप्रत्ययेनानभिधानादभिहितान्यत्वस्य सदिप्रत्ययेन चाभिधानादभिहितसदृशत्वस्य च प्रासादे सम्भवेन तत्र विभक्त्युपपत्तेरिति चेन्न । एकस्य प्रासादद्रव्यस्याधिकरणकारकत्वात्तस्य च सदिप्रत्ययेनाभिहिततया तदन्यत्वानुपपत्तेः । न ह्येकमेव वस्त्वभिहितमनभिहितं चेति सम्भवति । तत्कस्य हेतोरन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमात् । ततश्च न सप्तमी स्यात् । तदेवं द्रव्यस्य कारकतायां प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासयोरनुपपत्तेर्न तत्कारकत्वपक्षो न्याय्यः । किन्तु शक्तिकारकत्वपक्ष एव । शक्तेर्नानात्वेनाभिहितत्वानभिहितत्वसम्भवात्प्रासाद आस्त इत्यत्र सदिक्रियाशक्तेरप्यभिधानेऽप्यासिक्रियाशक्तेरनभिहितत्वात्तदाश्रयणेन सप्तम्युपपत्तेः। अथ सत्यभिधानेऽनभिधाने चाभिहिताश्रया सप्तमी भविष्यति न पुनरभिहिताश्रयः प्रतिषेध इत्येतत्कुत इति चेच्छृणु । अनभिहिते सप्तमीविधानेऽप्यभिहिते तदप्रतिषेधात् । न च मानाभावेन शक्तेरेवासिद्धौ न तन्नानात्वकल्पनया पर्युदाससमर्थनमनुपपन्नमिति वाच्यम् । अन्यथाऽनुपपत्त्यैव तत्सिद्धेः । तथा हि । एवं हि कश्चित्कञ्चित्पृच्छति । क्व देवदत्त इति स तस्मा आचष्टे । असौ वृक्ष इति । अन्यस्त्वाह कतरस्मिन्बहवो वृक्षाः । अपर आह यस्तिष्ठतीति । स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वाऽन्येन शब्देनाभिसम्बध्यमानः कर्ता सम्पद्यते । द्रव्ये पुनः साधने सति यत्कर्म कर्मैव स्यात् । यत्करणं करणमेव स्यात् । यदधिकरणमधिकरणमेव स्यात् । पदार्थस्य नियतरूपत्वात् । अयमर्थः । यदि द्रव्यं साधनं स्यात्तदा तस्यैकत्वात्तत्त्वनिबन्धनाबाधितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वात् । नानार्थक्रियाकारकसम्बन्धनिबन्धनो नानाव्यपदेशभेदो न स्यात् । दृश्यते चासाविति

तदन्यथाऽनुपपत्त्या नानाशक्तिसद्भावशक्तिः । न चैवं प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि या शक्तिरभिहिता तत्र मा भूद्विभक्तिर्या त्वनभिहिता तत्र भविष्यत्येव विभक्तिरिति पर्युदासाश्रयणमनर्थकमिति वाच्यम् । अनभिहिते कर्मणीत्येकत्वादीनामाधारनिर्देशः । सङ्ख्या च द्रव्यधर्मः । अतोऽनभिहिते कर्मणीत्यादिभिरपि शक्तिद्वारेण द्रव्यमेवोच्यते । अनभिहितायाः कर्मादिशक्तिस्तदाधारभूतं यद्द्रव्यं तस्यैकत्वादिषु विभक्तय इति । एवंच प्रसज्यप्रतिषेधः स्यात् । ततोऽभिहितशक्तिद्वारेण द्रव्यस्याभिहितत्वात्प्रतिषेधः स्यात् । पर्युदासे त्वनभिहितशक्तिद्वारेण विधिरिति स्पष्ट एव फलभेदः । भवेदेतद्यत्र शक्तिभेदः स्याद्यत्र तु शक्तिभेदो नास्ति तत्र कथमासने आस्ते शयने शेत इति । मैवम् । अत्राप्यासनशयनादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्यं वस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिकमभिहितमिति । ततश्च शक्त्याऽऽविर्भावप्रतिपादनाय विभक्तिर्भविष्यतीति को दोषः । यदि तर्हि पर्युदासो निर्णीयते इह पक्त्वा भुज्यते ओदन इति भुजिप्रत्ययेनाप्यभिहिते ओदने क्त्वाप्रत्ययेनानभिधानमाश्रित्य द्वितीया प्राप्नोति । भावे हि क्त्वाप्रत्ययः । प्रसज्यप्रतिषेधे तु भुजिप्रत्ययेनानभिधानमाश्रित्य प्रतिषेधो भविष्यति । उच्यते । नात्रौदनस्य युगपदुभाभ्यां शाब्द एवान्वयः । सकृच्छ्रुतस्य युगपदुभयसम्बन्धस्याव्युत्पन्नत्वात् किन्त्वेकेनैव शब्दान्वयो वाच्यः । स च प्रधानन्यायात्प्रधानेन भुजिनैव वाच्यः । पचिना तु सन्निधानादार्थः। न केवलं शब्दव्यापारनिरूपणे किमिष्टकाः पक्त्वौदनो भुज्यते उतौदनमेवेति न ज्ञायते । अतः शब्दव्यापारापेक्षयाऽनभिधानमेवेति न द्वितीयाप्रसङ्गः । तदेतत्सर्वमभिसन्धायोक्तमिति पक्षस्य स्थितत्वादिति । अनभिहितसूत्रभाष्यादाविति शेषः ॥ **उभयत्रेति** । ज्ञात्रादिमत्त्वे ज्ञानादिमत्त्वे चेत्यर्थः ॥ **व्यापकेति** । ज्ञेयादिमत्त्वे रूपसाध्यव्यापककार्यत्वरूपोपाधिविरुद्धस्याकार्यत्वस्योपलब्धिरसिद्धेत्यर्थः । कथमसिद्धत्वमित्यतस्तत्र हेतुमाह ॥ **व्याप्त्यभावेनेति** । साध्यद्वये उपाधिव्याप्त्यभावेनेत्यर्थः । आकाङ्क्षानिमित्तप्रतिसम्बन्ध्यनन्वितत्वस्याकार्येऽप्युपपादितत्वेन तत्र ज्ञेयादिमत्त्वेऽपि कार्यत्वाभावेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वान्न तद्व्यावृत्त्या ज्ञात्रादिमत्त्वे रूपसाध्यविपर्ययसिद्धिरिति समुदायार्थः ।

अ०—किञ्च सर्वविलोपश्च केन मानेन गम्यते ॥ सर्वेण सह तद्वाक्यमर्थश्च यदि गृह्यते ॥ तदभावेन सर्वस्य नापलापो भवेत्तदा ॥ न गृह्यते चेत्तन्न्यायादपलापो न हि क्वचित् ॥ उपपत्तिविहीनस्य वाक्यस्यार्थो न गम्यते ॥ उपक्रमादिलिङ्गानां बलीयो ह्युत्तरोत्तरम् ॥ श्रुत्यादौ पूर्वपूर्वं च ब्रह्मतर्कविनिर्णयात् ॥

सु०—मिथ्याभूतपरसापेक्षस्य सार्वज्ञस्यापि मिथ्यात्वमङ्गीकुर्वाणस्य चेतनत्वाद्यभावप्रसङ्गोऽभिहितः। इदानीं प्रपञ्चमिथ्यात्वं चाप्रामाणिकमित्याह ॥ किञ्चेति। सर्वविलोपः सर्वस्य मिथ्यात्वम्। न तावत्प्रत्यक्षेण, तस्य सत्यताग्राहित्वात्। नाप्यनुमानेन, प्रत्यक्षबाधितस्य तस्य प्रामाण्याभावात्। न चागमेन, प्रपञ्चमिथ्यात्वं प्रतिपादयतस्तस्याभावादित्याक्षेपार्थः। ननु नेह नानाऽस्ति किञ्चनेत्यागमस्य सद्भावात्कथं विश्वमिथ्यात्वे मानाभाव इति चेदत्र पृच्छामः। अत्र सर्वस्य मिथ्यात्वं प्रतिपादयति वाक्ये सर्वान्तर्गतत्वेनेदं वाक्यमेतद्वाक्यार्थश्च गृह्यते न वेति। आद्यमनूद्य दूषयति ॥ सर्वेणेति। तदभावेन वाक्यवाक्यार्थयोर्मिथ्यात्वेन कारणेन। वाक्याभावे प्रतिपादकाभावाद्वाक्यार्थस्य सर्वमिथ्यात्वस्याभावे च व्याघातात्। द्वितीयमनूद्य दूषयति ॥ न गृह्यते चेदिति। क्वचिद्वियदादिविषयेऽप्यपलापो निषेधो न युज्यते। तन्न्यायाद्वाक्यादिन्यायात्। अयमर्थः। वाक्यवाक्यार्थौ कुतः सर्वस्माद्बहिष्क्रियेते इति वाच्यम्। अनुपपत्तेरिति चेत्। किमनुपपन्नं न प्रतिपादनीयम्। अद्धेति चेत्। एवं तर्हि वियदादिमिथ्यात्वमप्यनुपपन्नत्वान्न प्रतिपादनीयमिति। ननु वाक्योदाहरणे कृते नैवंविधं वाक्यमस्तीति वैषां पदानामत्र शक्तिर्नास्तीतिं वा नास्य वाक्यस्यात्र तात्पर्यमस्तीति वा वक्तव्यम्। अनेन विकल्पनिराकरणेन तु किं कृतं स्यादित्यत आह ॥ उपपत्त्तीति। विहीनस्य विरुद्धस्य। अर्थस्तात्पर्यम्। एतदुक्तं भवति। न ब्रूमो वयं नास्तीदं वाक्यमिति। नाप्येषां पदानामत्र शक्तिर्नास्तीति। किन्त्वस्य वाक्यस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वे तात्पर्यं नास्तीति। उपपत्तिविरोधाभावो हि प्रतीतार्थे तात्पर्यस्य ज्ञापकः। अत्र चास्त्युपपत्तिविरोध इति ज्ञापनाय विकल्प्य दूषणाभिधानं कृतमिति। स्यादेतत्। उपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्तयः श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याश्च तात्पर्यलिङ्गानि। तत्रोपपत्तिविरोधेऽप्यन्यैर्लिङ्गैरस्य वाक्यस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वे तात्पर्यमवगम्यतामित्यत आह ॥ उपक्रमादीति। उपक्रमादिलिङ्गानां मध्ये यद्यदुत्तरं तत्तद्बलीय इत्युपपत्तिरेव बलीयसी। श्रुत्यादौ लिङ्गसमूहे च यद्यत्पूर्वं तत्तद्बलीय इति। तत्रापि लिङ्गशब्दोदितोपपत्तिरेव बलवती। ततो बलवद्विरोधे सतामन्येषां लिङ्गानां न तात्पर्यनिश्चायकत्वं युक्तम्।

कुत एतदित्यत आह॥ **ब्रह्मतर्केति**। ब्रह्मतर्काख्ये तर्कशास्त्रे तथा निर्णीतत्वात्। एतेनोपक्रमस्योपसंहारात्प्राबल्यं वदन्तो निरस्ताः। यथा चैतत्तथोक्तं न्यायविवरणे।

टि०—प्रपञ्चमिथ्यात्वस्याप्रामाणिकत्ववर्णनपरोत्तरग्रन्थस्यासङ्गतिमाशङ्क्य परिहरति ॥ **मिथ्याभूतेति** ॥ **चेतनत्वाद्यभावेति**। तत्त्वज्ञानत्वाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः। तन्न्यायादित्युक्तन्यायमेव प्रपञ्चयति ॥ **अयमर्थ इति** ॥ **इति वा वक्तव्यमिति**। तच्चाशक्यं वाक्यस्य तेषां पदानां तत्रार्थे शक्तेश्च प्रमितत्वात्तात्पर्यस्य चोपक्रमादिलिङ्गैर्निश्चितत्वादिति भावः ॥ **किं कृतमिति**। वाक्यदूषणतया क्लृप्तोक्तप्रकारात्रितयान्यतमत्वाभावान्न विकल्पनिराकरणस्य वाक्यदूषणत्वमिति भावः। ननु विकल्पनिराकरणार्थाभावकथनस्याप्युक्तप्रकारत्रयान्यतमत्वाभावात्कथं दूषणत्वमित्यतोऽत्रार्थशब्दस्य तात्पर्यपरत्वेन तृतीयान्यतमत्वलाभान्न वाक्यार्थनिराकरणत्वानुपपत्तिरित्याह ॥ **अर्थस्तात्पर्यमिति**। ननूपपत्तिविहीनत्वेऽप्यतात्पर्यं कुतः। अस्तु वा तत्। तथाऽप्यतात्पर्योपपादकतयोपपत्तिविरोधस्यैव वाच्यतया विकल्पनिराकरणानुपपत्तिरेवेत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **श्रुतिलिङ्गेति**। यद्यपि श्रुत्यादीनामागमार्थनिर्णायकत्वमेवेति सिद्धान्तः। न तु तात्पर्यानिर्णायकत्वम्। आगमार्थावसित्यर्था नियतव्याप्तयोऽखिला इत्युक्तत्वात्। तथाऽपि साक्षाद्विप्रतिपन्नार्थे निष्ठानामेतेषामागमार्थनिर्णायकत्वेऽपि प्रकरणादौ श्रुतानामुपक्रमादिनिर्णायकत्वेन तद्द्वारा तात्पर्यनिर्णायकत्वाभिप्रायेणेयमुक्तिरिति ध्येयम् ॥ **लिङ्गशब्दोदितोपपत्तिरेवेति**। यद्यपि न श्रुत्यपेक्षया तस्या बलवत्त्वं तथाऽपि श्रुत्यतिरिक्तवाक्याद्यपेक्षया लिङ्गशब्दोदितोपपत्तेः प्राबल्यापेक्षयेयमुक्तिः। वस्तुतस्त्वतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा श्रुत्यतिरिक्तलिङ्गसमूहस्यैवेह श्रुत्यादौ लिङ्गसमूह इत्यनेन ग्रहणं न तु श्रुतेः। तस्याः स्वनिर्णेयश्रुतित्वेनैव निर्णायकतया वाक्यादिवदनुमानत्वाभावात्। अत एव 'वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्या च तथाविधा' इत्यनुव्याख्याने 'समाख्यावाक्यप्रकरणस्थानानि च ✱ उपपत्तिविशेषा' इति प्रमाणलक्षणे च वाक्यादीनामेव लिङ्गतोक्ता न तु श्रुतेः। लिङ्गस्य त्वनुमानतयाऽविप्रतिपन्नत्वान्न तत्र तदुक्तिः। तथा च विवक्षितलिङ्गसमूहे लिङ्गपदोदितोपपत्तेरेवेतरापेक्षया प्राबल्याद्युक्तैवेयमुक्तिरिति ध्येयम्। अत्र लिङ्गानुकूल्यं स्वार्थस्य श्रुत्यादीनामनुग्रह इति युक्तिपादीयग्रन्थव्याख्यानरूपतया श्रुत्यादीनां=वेदादीनां, श्रुतिर्लिङ्गं

सु०टि० ॥७४॥

समाख्या चेत्युक्तानां लिङ्गग्रहणेनैव गृहीतत्वादिति टीकया विरोध इत्याभाति । तदनुरोधेन श्रुतेर्लिङ्गताप्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **एतेनेति** । उपक्रमादिषूत्तरोत्तरप्राबल्यकथनेनेत्यर्थः । ननूपक्रमादुपसंहारस्य कुतः प्राबल्यमित्यत आह ॥ **यथा चैतदिति** ॥ **न्यायविवरण इति** । तृतीयाद्यचरणे प्रथमे श्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेरित्यधिकरणे उपक्रमप्रामाण्यार्थमेवोपसंहारानुसारित्वमङ्गीकरणीयम् । व्याख्यानस्य पश्चात्तनत्वनियमादिति ग्रन्थेनोपक्रमादुपसंहारस्य प्राबल्यमुपपादितमित्यर्थः । अयं भावः । एकप्रकरणे प्रथमेनार्थे धीस्थे चरमस्य तद्विषयस्य प्रथमस्वारस्यविरोधिनोऽप्यवैय्यर्थ्याय प्रथमव्याख्यानरूपताया लोके गामानय बलीवर्दमानयेत्यादौ वेदे च वासः परिधत्ते यत्क्षौममित्यादौ दर्शनान्निश्चितप्रामाण्यव्याख्यानानुसारेण च व्याख्येयस्याशनापिपासे ह वा उग्रं वाच इत्यादिब्राह्मणानुसारेणोग्रं वाचोऽयावृधीमित्यादि मन्त्रस्येव सदिति प्राणस्तीत्यन्नं यमित्यसावादित्य इत्याद्यनुसारेण च सत्यमित्यादेरिव च नेयत्वात्तथा पूर्वाबाधे उत्तरानुत्थानाच्चोपक्रमादुपसंहारस्य प्राबल्यम् । यथा प्रथमे श्रवणादित्यत्र श्रद्धां जुव्हतीत्युपक्रमादिति तु पञ्चम्यामाहुतावाप इत्युपसंहारस्य तत्राप्शब्दानुसोरण श्रद्धाशब्दस्य लक्षणाश्रयणात् । न चैवं वेदोपक्रमाधिकरणविरोधः । न हि तत्रोच्चैर्ऋचा क्रियत इत्युपसंहारस्थऋगादिशब्दस्त्रयो वेदा इत्युपक्रमस्थवेदशब्दमात्राद्वेदे लाक्षणिकः । किन्त्वग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद इति वेदशब्दाभ्यासात् । नाप्यश्वप्रतिग्रहेष्टिनयविरोधः । तन्त्रसारे मैत्रायणीयशाखायां दात्रुपक्रमतोऽप्यृते कर्माङ्गत्ववशादेव दातुरिष्टिः प्रतीयते इत्युक्तत्वात् । शास्त्रदीपिकायामपि सा लिङ्गादार्त्विजे स्यादिति सूत्रानुसाराद्भाष्यकारान्तरैस्तत्राप्युपसंहारानुरोधात्प्रतिग्रहीतुरेवेष्टिरित्युक्तत्वात् । याज्ञिकैरपि तथैव स्वीकृतत्वात् । प्राभाकरैरपि पौण्डरीके श्रूयत इति कृत्वा चिन्तेयमन्यथादातुरिति सिद्धान्तासिद्धेरिति वदद्भिर्वस्तुतः प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति स्वीकृतत्वाच्चेति ।

शे०चं० तृ०च० अ० ५।६

अ०--प्रत्यक्षमुपपत्तिश्च बहवश्चागमा यदा ॥ विरुध्यन्ते न चार्थोऽस्ति यत्र लिङ्गविरोधिता ॥ स एवार्थः कथं ग्राह्य उपपन्नेऽविरोधिनि ॥ मुख्यार्थे विद्यमाने तु क्व सार्वज्ञं निषिध्यते ॥ अतः सर्वगुणैर्युक्तं ब्रह्माङ्गीकार्यमेव हि ॥ अपलापोऽपि सर्वस्य न कथञ्चन युज्यते ॥ अनादियोग्यता चोक्ता तेन ग्राह्यैव सर्वथा ॥ मुक्तानां तारतम्यं च मानैरुक्तैर्न चाल्यते ॥ ज्ञानिनोऽपि यतो नित्यं कुर्वन्ति शुभमेव हि ॥ तारतम्यं तु मुक्तौ च तेनैवाध्यवसीयते ॥ तारतम्यं न चेन्मुक्तौ कुतः कुर्युः शुभं पुनः ॥ ॥ ७४ ॥

सु०--इतश्च नास्य वाक्यस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वे तात्पर्यमित्याह ॥ **प्रत्यक्षमिति** । सद्गगनमित्यादि प्रत्यक्षम् । तच्च साक्षिरूपत्वाद्बलवत् । उपपत्तिश्चार्थक्रियाकारित्वादिका । सा च व्याप्त्यादिमत्त्वाद्बलवती । आगमाश्च विश्वं सत्यमित्याद्याः । तेषां प्राबल्यव्युत्पादनाय बहव इत्युक्तम् । निरवकाशत्वाद्युपलक्षणमेतत् । यदा यस्मिन्नर्थेऽङ्गीकृते । यत्र यदर्थप्रतिपादनेऽर्थः प्रयोजनं च नास्ति । ब्रह्मणोऽद्वितीयतासिद्धिः प्रयोजनमिति चेन्न । तस्या एवाप्रामाणिकत्वात् । आत्मनो मुक्तिसिद्धिरिति चेन्न । विनाशेनापि तत्सिद्धेः । बहुजीववादिनामिवादर्शनेनाप्युपपत्तेः । वैराग्यार्थमिति चेन्न । दुःखसाधनताज्ञापनेन तत्सिद्धेः । अर्थग्रहणमुपलक्षणम् । उपक्रमादीनामप्यानुकूल्यं नास्तीति च द्रष्टव्यम् । न केवलं लिङ्गानुकूल्याभावः । किन्नाम यत्र लिङ्गविरोधिता च । एतद्द्वयं ग्रन्थान्तरे तत्र तत्रोक्तं ज्ञातव्यम् । तर्हि निरवकाशं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्यत इत्यत आह ॥ **उपपन्न इति** । प्रत्यक्षादिप्रमाणोपक्रमादिलिङ्गाविरोधिनि तदानुकूल्योपपन्ने च भगवति स्वगतभेदाभावेऽर्थे वाक्यस्य सति स एवार्थः कथं ग्राह्यः । नेह नानेति वाक्यस्यापव्याख्याने निराकृते लब्धमाह ॥ **मुख्यार्थ इति** । प्रतिषेधस्य सङ्कोचे कारणाभावेन प्रपञ्चमिथ्यात्वं मुख्योऽर्थः । तस्मिन्नविद्यमाने तु सार्वज्ञं न प्रतिषेद्धुं शक्यते । मिथ्यार्थसापेक्षतया हि तन्निषेध्यम् । यद्वोपपन्न इत्यादिकमेकं वाक्यम् । उपपन्नेऽविरोधिनि च । अत एव मुख्यार्थे वाक्यस्य विद्यमाने सति । अनेन प्रपञ्चमिथ्यात्वासिद्धेः क्व सार्वज्ञं निषिध्यत इति योजना । सङ्गतिस्तूक्तसङ्गतिसमाहारेण द्रष्टव्या । सर्वं तदुपजीव्यैवेत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति ॥ **अत इति** । अङ्गीकार्यम् । धर्मितयेति शेषः । तथा चोपजीव्यविरोधस्तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य दुर्वार इति हेरर्थः । स्यादेतत् । सार्वज्ञादिगुणोपेतमेव ब्रह्म धर्मीकुर्मः । किन्तु तेषां मिथ्यात्वान्नोपजीव्यविरोधोऽद्वैतागमस्य । यथा यः पुरुषः स स्थाणुरित्यत्रारोपितेन पुरुषत्वेन व्यावृत्तं वस्तु धर्मीकृत्य प्रवृत्तावपि नोपजीव्यविरोध इत्यत आह ॥ **अपलापोऽपीति** । मिथ्यात्वाभिधानम् । अपिशब्दः पूर्ववाक्यार्थसमुच्चये । सर्वशब्देन प्रकृतं गुणजातमुच्यते । कथञ्चनेति प्रमाणाभावाच्छ्रुत्यादिप्रमाणविरुद्धत्वाच्च । अप्राप्तत्वेनानुवादत्वाभावस्य चोक्तत्वादित्यर्थः । ननु च तत्त्वमस्यादिवा-

क्यमेव जीवब्रह्मणोरेकतां प्रतिपादयत्सार्वज्ञ्यादिगुणजातस्य मिथ्यात्वं गमयति । न हि तस्य सत्यत्वे जीवब्रह्मैकत्वमुपपद्यते । तत्कथं गुणानां मिथ्यात्वे प्रमाणाभाव इति चेन्न । सिद्धे तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य जीवब्रह्मैकत्वनिष्ठत्वे गुणानां मिथ्यात्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरिति परस्पराश्रयतादोषात् । दोषान्तरं चाह ॥ **अनादीति** । यस्माज्जीवानामनादियोग्यतोक्ता प्रमाणैरुपपादिता । तेन कारणेन सा ग्राह्यैव सर्वथा । एतदुक्तं भवति । यदा देवमानवदानवरूपा तदवान्तरभेदरूपा च जीवानां योग्यताऽनादिनित्या प्रमिता तदा का वार्ता जीवब्रह्मणोरेकत्वस्य । तथा च कथं तत्सिद्धये गुणानां मिथ्यात्वकल्पनामिति । अत्रैव हेत्वन्तरमाह ॥ **मुक्तानामिति** । मानैरुक्तेरिति मानानामुक्तत्वादित्यर्थः । न चाल्यते नान्यथयितुं शक्यते । यदा मुक्तावपि तारतम्यं प्रमितम् । तदा का जीवब्रह्मैक्यप्रत्याशा । कथं च तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य तत्परत्वम् । यतो गुणानां मिथ्यात्वकल्पनं युक्तं स्यादिति । मुक्तानां तारतम्ये प्रमाणान्तरमाह ॥ **ज्ञानिनोऽपीति** । एवशब्देन पापं परिहरन्ति चेति सूचयति । तुशब्देन शुभाशुभकरणपरित्यागयोस्तारतम्यं द्योतयति । हिशब्देन तत्र प्रमाणप्रसिद्धिम् । प्रमाणानि तु दशकल्पमित्यादीनि प्रागुदाहृतान्येव । तेनैवेत्यस्य प्रमाणस्य निरवकाशतामाह । प्राङ्मोक्षसाधनानां तारतम्यान्मोक्षतारतम्यमुक्तम् । इदानीं तु ज्ञानेन निश्चितमोक्षाणामपि शुभाशुभकरणपरित्यागतारतम्यादुच्यत इति भेदः । विपक्षे बाधकमाह ॥ **तारतम्यमिति** । पुनरिति ज्ञानोत्तरम् । यदि ब्रह्माद्या मुक्तौ तारतम्यवन्तो न स्युस्तदा ज्ञानमात्रेण मोक्षस्य प्राप्तप्रायत्वाज्ज्ञानोत्तरकालं शुभं न कुर्युः । अशुभं च न परित्यजेयुरित्यर्थः ।

टि०—अर्थो हि भवन्ब्रह्मणोऽद्वितीयतासिद्धिर्वाऽऽत्मनो मुक्तिसिद्धिर्वा वैराग्यं वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यमुत्थाप्य दूषयति ॥ **ब्रह्मण इति** । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **आत्मनो मुक्तिसिद्धिरिति** । जीवस्याद्वितीयताया एव मुक्तित्वात्तस्याश्च बन्धमिथ्यात्वं विनाऽनुपपन्नत्वात्सैव मिथ्यात्वाङ्गीकारे प्रयोजनमिति भावः । अद्वितीयतालक्षणमुक्तेर्बन्धमिथ्यात्वाक्षेपकत्वं तदा स्याद्यदि तस्याः प्रमितत्वमनुपपद्यमानत्वं च स्यात् । न चैतदस्तीति भावेन ब्रह्मणोऽद्वितीयताया अप्रामाणिकत्ववर्णनेन समानन्यायतया जीवस्याद्वितीयतालक्षणमुक्तेरप्यप्रमितत्वस्योक्तप्रायत्वात्पृथगप्रामि

तत्त्वमनुक्त्वाऽन्यथाऽनुपपन्नतामेवाह ॥ **विनाशेनापीति**। सत्यस्यैव द्वितीयस्येति शेषः । तथा च बन्धमिथ्यात्वेनेव बन्धविनाशेनाप्याद्वितीयतालक्षणमुक्तेरुपपन्नत्वान्न तस्या बन्धमिथ्यात्वाक्षेपकत्वमिति भावः ॥ **बहुजीववादिनामिवेति** । अयं भावः । यथा हि लोकेऽनेकेषु मायामयान्गजतुरगादीन्पश्यत्सु यस्य कारणविशेषेण माया गच्छाति स एव तान्न पश्यति । अन्ये तु पश्यन्त्येव तथा द्वैतदर्शनकारणमज्ञानं यस्यापगतं स एव तन्न पश्यति । अन्येषां कालादिप्रपञ्चदर्शनमनुवर्तत एवेत्यङ्गीकारेण बहुजीववादिनां मते सतोऽपि कालादिरूपप्रपञ्चस्य तददर्शनमात्रेण मुक्तस्याद्वितीयता । तथा तत्त्वसाक्षात्कारे सतोऽपि द्वितीयस्यादर्शनमात्रेण मुक्तस्याद्वितीयतोपपत्तेर्नाभावप्रतिपादनस्य मुक्तिसिद्धिः प्रयोजनमिति । तृतीयमाशङ्कते ॥ **वैराग्यार्थमिति** । ननु वाक्यस्य तत्राऽतात्पर्योपपादकतया लिङ्गमात्रानुकूल्यराहित्यमेव वक्तव्यम् । लिङ्गमात्रविरोधिताप्रतिपादकोत्तरग्रन्थानुसारात् । तत्कथमत्र फलमात्रानुकूल्याभावकथनमित्यतोऽत्रार्थपदस्य लक्षणयोपक्रमादितात्पर्यलिङ्गमात्रपरत्वेन फलमात्रपरत्वाभावात्तेन लिङ्गमात्रानुकूल्यलाभावान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **अर्थग्रहणमिति**। कथं नानेतिश्रुतीनांप रोक्तार्थे लिङ्गानुकूल्याभावो लिङ्गविरोधित्वं चेत्यत आह॥ **एतद्द्वयमिति ॥ ग्रन्थान्तरेति** । तत्त्वनिर्णयादिग्रन्थान्तरेत्यर्थः। नन्वेकवाक्यतापक्षे कथं सङ्गतिः । न तावत्तर्हि निरवकाशं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्यत इत्यत आहेति । तथा सति मुख्यार्थ इत्यादेराधिक्यप्रसङ्गात् । नापि नेह नानेति वाक्यस्यापव्याख्याने निराकृते लब्धमाहेत्यनुपपन्न इत्यादिग्रन्थस्याधिक्यप्रसङ्गादित्यत त्याह ॥ **सङ्गतिस्त्विति** । तर्हि निरवकाशवाक्यमप्रमाणं प्रसज्यत इत्याशङ्कां परिहरन्नेव तस्य वाक्यस्यापव्याख्याननिरासेन लब्धमर्थमाहेत्येवमुक्तसङ्गतिद्वयसम्मेलनेन सङ्गतिर्द्रष्टव्येत्यर्थः । नन्वत्र सर्वगुणैर्युक्तं ब्रह्माङ्गीकार्यमित्येतावदेवोच्यते न तु सर्वगुणैर्युक्तस्य धर्मितयाऽङ्गीकर्तव्यं तत्कथमस्य ग्रन्थस्य सर्वं तदुपजीव्यैवेत्याद्युक्तोपसंहारत्वमित्यतोऽपेक्षितपूरणेन तदुपपादयति ॥ **धर्मितयेति शेष इति** । नन्वपलापोऽपीत्युत्तरग्रन्थमनर्थकम् । न च सर्वज्ञत्वादिधर्मकलापस्य मिथ्यात्वाभावप्रतिपादनार्थत्वान्न तादिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य ब्रह्मणो धर्मितायामपि सर्वज्ञत्वादीनां मिथ्यात्वान्नोपजीव्यश्रुतिविरोधोऽद्वैतप्रमाणशङ्कापरिहारार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमिति वाच्यम् । विशिष्टस्य धर्मितायामङ्गीकृतायां धर्माणां सत्यत्व इव मिथ्यात्वेऽप्युपजीव्यविरोधतादवस्थ्येन तच्छङ्काया एवानुदयादित्यतो

धर्माणां सत्यत्व एव विशिष्टस्य धर्मितायामुपजीव्यविरोधो न तु मिथ्यात्व इतीममर्थं दृष्टान्तोपदर्शनेनोपपादयन्नुक्तशङ्कानिवर्तकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ॥ **स्यादेतदिति ।** तथा च बोध्यस्य ब्रह्माहमस्मीत्यवगतिरुपपन्नैवेति भावः । एवमप्युपजीव्यविरोधःस्यादिति शङ्कते ॥ **किन्त्विति ।**
सु०टि० ॥ ७६ ॥ उत्तरमाह ॥ **तेषामिति ।** सत्यत्व इव मिथ्यात्वेऽपि सार्वज्ञ्यादीनां तद्विशिष्टस्य धर्मितायामुपजीव्यविरोधः किन्न स्यादित्यत आह ॥ **यथेति ।** शे०चं० तु०च० अ० ५।६
अन्यथाऽत्राप्युपजीव्यविरोधःस्यादिति भावः । सार्वज्ञादिमिथ्यात्वशङ्काया मूलारूढतायै अपलापशब्दं मिथ्यात्वपरतया व्याचष्टे ॥ **मिथ्यात्वेति ।** विशिष्टशङ्काया मूलारूढतालाभायापिशब्दार्थमाह ॥ **अपिशब्द इति ॥ पूर्ववाक्यार्थ इति ।** सार्वज्ञादिगुणयुक्तस्य ब्रह्मणो धर्मित्वाङ्गीकार इत्यर्थः । ततश्च न केवलं सार्वज्ञादिगुणयुक्तं ब्रह्म धर्मितयाऽङ्गीक्रियत इत्येव किन्तु सर्वस्य गुणजातस्यापलापोऽप्यङ्गीक्रियत इति योजना सूचिता भवति । सर्वज्ञत्वादिगुणमिथ्यात्वस्यैवैक्यप्रमाणस्योपजीव्यविरोधाभावोपपादकतया शङ्कितत्वात्सर्वज्ञादीनामेव मिथ्यात्वाभावोपपादनं सङ्गतं तत्कथं सर्वमिथ्यात्वाभावोपपादनं तस्य तदनुपपादकतया परेणानाशङ्कितत्वादित्यतोऽत्र सर्वपदस्य सार्वज्ञादिधर्मकलापमात्रपरत्वेन सर्वपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरिति भावेनाह ॥ **सर्वशब्देनेति ।** ननु यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतीनां धर्मनिषेधाय तदनुवादकत्वेन स्वयं धर्मविधायकत्वाभावान्न श्रुत्यादिविरोध इत्यत आह ॥ **अप्राप्तत्वेनेति ॥ उक्तत्वादिति ।** न हि वेदं विना ब्रह्म वेद्यं धर्माश्च तद्गता इत्यादिना स्वप्नाधिकरण इति शेषः । नन्वनादीत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च देवदानवमानवादिरूपानादियोग्यतायाः सर्वथा स्वीकर्तव्यत्वप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यान-
अभाव र्थक्यात् । न च जीवब्रह्मैक्यस्य तत्त्वमस्यादिश्रुतिसिद्धत्वज्ञापनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तज्ज्ञापनस्यापि प्रयोजनाभावात् । न च गुणमिथ्यात्वस्य तत्त्वमस्यादिश्रुतिसिद्धत्वशङ्कानिवृत्तिरेव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । अपदार्थत्वादवाक्यार्थत्वाच्चोक्तशङ्काया एवानुदयात् । कथञ्चिदुदयेऽपि वा तदनिवृत्तावपि बाधकाभावेन तादर्थ्यायोगादित्यतो गुणमिथ्यात्वस्य तत्त्वमस्यादिश्रुतिसिद्धत्वशङ्कानिवर्तकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं तस्य श्रुतिसि-
द्धत्वं तदनिवृत्तौ चानिष्टं चोपदर्शयन्नुक्तशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति ।** ननूक्तशङ्कापरिहारस्य प्रकारान्तरेणैव सिद्धेः किमनेनेत्यतो दोषान्तरार्थत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य प्रकारान्तरेण तत्परिहारमुपदर्शयन्नेव दोषान्तरसमर्पकतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **नेत्यादिना ।** उक्ततामात्रस्य सर्वथा ग्राह्यतायां ॥ ७६ ॥

हेतुत्वासम्भवादाह ॥ **प्रमाणैरुपपादितेति ।** नन्वस्त्वनादियोग्यतायाः प्रामाणिकत्वात्सर्वथाग्राह्यत्वं तावताऽपि कथमनेन गुणमिथ्यात्वस्याकल्प्यत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति ।** मुक्तानां तारतम्यस्यान्यथयितुमशक्यत्ववर्णनपरोत्तरग्रन्थस्यासङ्गतिमाशङ्क्य परिहरति ॥ **अत्रैवेति ।** गुणमिथ्यात्वस्य तत्त्वमस्यादिश्रुत्यज्ञाप्यत्व एवेत्यर्थः । कथमस्य तत्र हेतुत्वमित्यतो हेतुहेतुमद्भावं व्युत्पादयति ॥ **यदेति ।** बिभ्यति स्माशुभान्नित्यमिति विपर्ययपर्यवसानपरोत्तरग्रन्थानुसारेणैवकाराभिप्रायमाह ॥ **एवशब्देनेति ।** शुभाशुभकरणपरित्यागमात्रं न मुक्तितारतम्यसाधकम् । किन्तु तत्तारतम्यमेवेति भावेन तत्परतया तुशब्दं व्याचष्टे ॥ **तुशब्देनेति ।** अनेन तु शुभं कुर्वन्त्यशुभं परिहरन्ति तारतम्येनाशुभं परिहरन्तीति योजनोक्ता भवति । साधनतारतम्यान्मोक्षतारतम्यकथनपरस्यास्य ग्रन्थस्य साधनाधिक्यात्साध्याधिक्यमित्यादितत्पूर्वग्रन्थेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ **प्रागिति ।** ज्ञानिनोऽपि यतो नित्यमिति वाक्येनैव मुक्तानां तारतम्ये मुक्तास्तारतम्यवन्तो ज्ञानोत्तरकालं शुभाशुभकरणपरित्यागतारतम्यवत्त्वादित्यनुमानरूपमानान्तराभिधानसिद्धेः किं तारतम्येन चेदित्युत्तरवाक्येनेत्यतस्तत्र प्राप्ताप्रयोजकत्वशङ्कापरिहाराय विपक्षे बाधकतर्ककथनार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तत्परतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयति ॥ **विपक्षे बाधकमाहेति।** नन्वत्र कुतः शुभं पुनः कुर्युरित्येवोच्यते न तु ज्ञानोत्तरकालं शुभस्याकर्तव्यता तत्कथमेतद्विपक्षे बाधककथनमित्यतः पुनरित्येतज्ज्ञानोत्तरपरतया व्याचष्टे ॥ **पुनरितीति ।**

अ०—कृच्छ्रेणापि तपो ज्ञानं कर्माण्येते चरन्ति हि ॥ बिभ्यति स्माच्छुभान्नित्यं सकामाश्च शुभे सदा ॥ न च स्वभाव एवायं भयपूर्वप्रवृत्तितः ॥ कृच्छ्रेणाचरणाच्चैव शुभस्यैव पुनः पुनः ॥ तादृशोऽपि स्वभावश्चेदज्ञस्यापि भवेत्तथा ॥ फलवत्त्वे प्रमाणं चेत्तत्र ज्ञस्य समं हि तत् ॥ निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमिह चोच्यते ॥ निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥ शुभेनानन्दवृद्धिः स्याद्ध्रासश्चैवाशुभेन हि ॥ ज्ञानिनोऽपि यतस्तेन कर्तव्यं शुभमेव तैः ॥ उपास्ते स य आत्मानं क्षीयते नास्य कर्म हि ॥ अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयेत्सृजते च तत् ॥ अविद्वान्बहुकर्मापि ह्यन्तवत्फलमाप्नुयात् ॥ यदेव विद्यया कुर्यात्तदेव ह्यतिवीर्यवत् ॥ इत्यादिवाक्यसामर्थ्यात्तारतम्यं विमुक्तिगम् ॥ न चात्रोपासकस्यैव फलमक्षय्यमुच्यते ॥ न हि ज्ञानं विना क्वापि फलस्याक्षयता भवेत् ॥ ज्ञानद्वारेण चेत्तस्य नास्मत्पक्षप्रतीपता ॥ ज्ञानोत्तरस्यैवमपि ह्यक्षयत्वं न चान्यथा ॥

सु०—विपर्ययपर्यवसानमाह ॥ कृच्छ्रेणेति । तपो ज्ञानं कर्मापीत्यनेन शुभमित्युक्तं भवति । ज्ञानमिति श्रवणादिकमुच्यते ।

कर्मेति यज्ञादि । एते ज्ञानिनः । कृच्छ्रेणापीत्यादिविशेषणानां फलमनुपदमेव ज्ञास्यते । सकामाश्च शुभे सदेत्येकस्य तप आदेश्वरणकाले तप आद्यन्तरं कामयन्त इत्यर्थः । तस्माज्ज्ञानोत्तरकालानुष्ठितेन विचित्रेण शुभेन विचित्रामानन्दवृद्धिं प्राप्नुवन्तीति शेषः । भवेदेतद्यदि ज्ञानोत्तरकालकृतानां शुभानां फलवत्त्वं स्यात् । न चैवम् । तेषां कर्मस्वनधिकारात् । अनधिकारिणा च कृतं विफलमिति प्रसिद्धमेव। अनुष्ठानं त्वन्यथाऽप्युपपद्यते। ते हि प्राग्ज्ञानोदयादादरनैरन्तर्याभ्यां शुभान्यनुष्ठितवन्तस्ततस्वाभाव्यमापन्ना ज्ञानोदयानन्तरमप्यनुतिष्ठन्तीत्याशङ्क्य परिहरति ॥ **न चेति** । अयं ज्ञानिनां शुभाचरणरूपः । अकरणे प्रत्यवायो भविष्यतीत्येवं भयपूर्वप्रवृत्तितः कृच्छ्रेणैवाचरणाच्च शुभस्यैवेति प्रेक्षापूर्वमशुभपरित्यागेनेत्यर्थः । एतेन कृच्छ्रेणापीत्यादिविशेषणफलमुक्तं भवति । न हि स्वभावकृता प्रवृत्तिरेवं भवितुमर्हति । नन्वेते प्रागनुष्ठानकाले भयपूर्वं कृच्छ्रेणाशुभपरित्यागेनैवानुष्ठितवन्तः । अतः तत्स्वभावा एव संवृत्ता इदानीमपि तत्स्वाभाव्येन तथैव कुर्वन्तीत्यङ्गीकारे को दोष इत्याशङ्क्याह ॥ **तादृशोऽपीति** । भयपूर्वप्रवृत्त्यादिरूपोऽपि । ज्ञानिनस्तावदनुष्ठानेऽज्ञेभ्यो न विशिष्यन्ते । तत्र ज्ञानिनां शुभप्रवृत्तिः पूर्वतरपूर्वतमस्वभावबलायातैव न तु फलवतीत्यङ्गीकुर्वाणं प्रति यदि कश्चिद्ब्रूयात्। अज्ञानिनामपि शुभा प्रवृत्तिः पूर्वतरपूर्वतमस्वभावागतैव न तु फलवती विशेषाभावादिति तदा किं वाच्यमिति । प्रतिबन्दीं मोचयितुमाशङ्कते ॥ **फलवत्त्व इति** । अज्ञानिनां कर्मणोऽस्तीति शेषः । साम्ये हि प्रतिबन्दीग्रहः । न च तदत्रास्ति । यतोऽज्ञानिकृतकर्मणां सफलत्वे कर्मजं बुद्धियुक्ता हीत्यादिकं प्रमाणमस्ति । उपलक्षणं चैतत् । अधिकारिणश्चैते विधिगोचराश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । न ह्येवं सति स्वभावकल्पनाऽवकाशोऽस्तीति। एवं तर्हि ज्ञानिष्वपि न स्वभावकल्पना युक्तेत्याशयवानाह ॥ **तत्रेति** । तत्र कर्मणः फलवत्त्वे । तत्प्रमाणं । अत्राप्यधिकारादिकमुपलक्षणीयम् । किं तत्प्रमाणमित्यतस्तद्दर्शयति ॥ **निष्काममिति** । इह प्रवृत्तनिवृत्तयोर्मध्येऽभ्येत्यतिशयेनैति । आनन्दोद्रेकसाहित्येन मुक्तो भवतीत्यर्थः । एतत्स्मृतिवाक्यार्थविवरणाय वाक्यान्तरं पठति ॥ **शुभेनेति** ।ह्रासश्चानन्दस्य । शुभमेव कर्तव्यमशुभं त्याज्यं च । अनेन विधिसद्भावोऽपि

अ

सिद्धः । ततोऽधिकारश्च । अत्र श्रुतिमप्याह ॥ उपास्त इति । अनेन स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजत इति श्रुतिमुपादत्ते । आत्मानं परमात्मानम् । लोकं सर्वाश्रयम् । उपास्ते कारणेन कार्योपलक्षणं पश्यतीत्यर्थः । स विद्वान्मुक्तो भूत्वा यद्यत्कामयते तत्तत्कर्मास्माद्ध्येवात्मनोऽस्यात्मनः प्रसादेन सृजते । अविद्वानित्यनेन यद्यप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवेति श्रुतिमुपादत्ते । अनया चार्थाज्ज्ञानिकर्मणः साफल्यं सिध्यति । उपरि चोपयोगो भविष्यति । यदेवेत्यनेन यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतिमुपादत्ते । विद्यया ब्रह्मसाक्षात्कारपूर्वकमुपनिषदा (स्व) योग्यया वीर्यवत्तरमाधिकफलमित्यादिवाक्यसामर्थ्याज्ज्ञानिकृतकर्मणां फलवत्त्वं तावत्प्रतीयते । ततस्तेषां वैचित्र्याद्विमुक्तिगं तारतम्यं च सिद्धमित्यर्थः । स्यादेतत् । नैतानि वाक्यानि ज्ञानिकर्मणां साफल्यं प्रतिपादयन्ति । स य आत्मानमित्यत्र तावदुपासककर्मणामक्षयफलत्वश्रवणात् । इतरत्र च ज्ञानविद्याशब्दयोः परोक्षज्ञानार्थत्वस्याप्युपपत्तेरित्याशङ्कां परिहरति ॥ न चेति । अत्र वाक्येषु । फलं कर्मणाम् । तथा ज्ञानादिपदं परोक्षज्ञानार्थतया न व्याख्येयमित्यपि ग्राह्यम् । कुतो नेत्यत आह ॥ न हीति । ज्ञानं ब्रह्मसाक्षात्कारम् । क्वापि मोक्षेऽन्यत्र च । फलस्य कर्मणाम् । इदमुक्तं भवति । ब्रह्मसाक्षात्काररहितेनोपासकेन कृतानि कर्माण्यक्षयफलानि केन प्रकारेणेति चिन्त्यम् । किमक्षयं मोक्षं कुर्वन्तीति । उत स्वर्गादिकम् । नाद्यः । नान्यः पन्था इति श्रुतिविरोधात् । न द्वितीयः। पुण्यचितो लोकः क्षीयत इति स्वर्गादिफलानां क्षयित्वश्रवणात् । अनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीत्युदाहृतश्रुतिविरोधश्च पक्षद्वयेऽपि । तदेवमज्ञपक्षे वाक्यार्थानुपपत्तेरुपासकपदस्य ज्ञान्युपलक्षकत्वमेव युक्तम् । तथा ब्रह्माभ्येतीति श्रवणाज्ज्ञानपदस्य साक्षात्कारवाचित्वमेव युक्तमिति । अत एव वाक्यसामर्थ्यादित्युक्तम् । यद्यपि पश्यन्नपीममात्मानमित्याद्याः स्पष्टार्थाः श्रुतयोऽत्र सन्ति । तथाऽपि मीमांसार्थमेतासामुदाहरणम् । नन्वज्ञपक्षेऽपि नानुपपत्तिः । उपासकेन कृतानि खल्वसङ्कल्पितफलानि कर्माणि ज्ञानमुपजनयन्ति । कर्मणा ज्ञानमातनोतीति श्रुतेः । ज्ञानेन मोक्षो

भवतीत्यज्ञकृतकर्मणामपि ज्ञानद्वारेणाक्षयफलत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह ॥ **ज्ञानेति** । कर्मफलस्याक्षयतेति वर्तते । तस्य परकृतव्याख्यानस्य । अस्मत्पक्षप्रतीपता मुक्ततारतम्यविरोधिता। प्रत्युत तदनुकूलतैव । मुक्तौ तारतम्यमसहमानेन खल्वेवमन्यथाव्याख्यानं क्रियते तन्मुक्ततारतम्यमेव साधयति । कर्माणि हि जिज्ञासवो विचित्राणि कुर्वन्ति । तैश्च जायमानेन ज्ञानेन विचित्रेणैव भाव्यम् । अन्यथा कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमापत्तेः । विचित्रेण ज्ञानेन विचित्र एव मोक्षो भावनीयः । पूर्वोक्तादेव हेतोरिति । तदेवं स्वमतविरोधिपरानुकूलमन्यथाव्याख्यानं न कार्यमेव । तथा चास्मद्व्याख्याने स्थिते प्रकृतं युक्तमिति । अस्तु वाऽन्यथाव्याख्यानं युक्तम् । ततश्चैतेषां वाक्यानां प्रकृतासाधकत्वम् । एवमपि ज्ञानोत्तरकर्मणो मोक्षान्तर्गतफलहेतुतायाः प्रमाणान्तरेण सिद्धेर्मुक्ततारतम्यं न हातुं शक्यमित्यभ्युपगमवादेनाह ॥ **ज्ञानोत्तरस्येति** । कर्मणोऽक्षयत्वमक्षयमोक्षानुप्रवेशिफलत्वं सिध्यति । कथमित्यत आह ॥ **न चेति** । प्रकारान्तराभावात् । परिशेषप्रमाणादिति यावत् । एतेन ज्ञानोत्तरस्य कर्मणः साफल्येऽपि तस्य फलस्य मोक्षानुप्रवेशितायां प्रमाणाभावान्न मोक्षतारतम्यसिद्धिरित्यपि प्रत्युक्तम् ।

टि०—विपक्षे बाधकतर्काभिधानस्याप्यनेनैव सिद्धेर्न कृच्छ्रेणेत्युत्तरेण किञ्चित्प्रयोजनमित्यतो विपर्ययपर्यवसानहीनस्य तर्काभासत्वात्स्वप्रयुक्तस्य तर्कस्य विपर्ययपर्यवसानकथनार्थत्वान्न तस्यापि वैयर्थ्यमित्याशयेन तत्परतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयति ॥ **विपर्यय इति** । नन्वत्र ज्ञानोत्तरकालं शुभस्याकर्तव्यत्वापादनानुरोधेन कृच्छ्रेण शुभमाचरन्तीत्येव विपर्ययपर्यवसानं वाच्यम् । तत्कथं कृच्छ्रेणापि तपो ज्ञानं कर्माण्येते चरन्तीति विपर्ययपर्यवसानमुच्यत इत्यतोऽत्र तपो ज्ञानं कर्मापीत्यस्य शुभमात्रतात्पर्यकत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्परतया तद्व्याचष्टे ॥**तपो ज्ञानं कर्मापीत्यनेनेति**। ज्ञानपदस्य ज्ञानमात्रार्थकत्वे ज्ञानमात्रस्यापरोक्षज्ञानोत्तरकालीनस्य मौक्ततारतम्यप्रयोजकत्वानुपपत्तेस्तद्विशेषश्रवणादिपरतया तद्व्याचष्टे ॥ **ज्ञानं श्रवणादिति** ॥ **यज्ञादीति** । कर्मशब्दस्य कर्मसामान्यपरतायां तस्य मौक्ततारतम्यप्रयोजकताया बाधितत्वात् तद्विशेषयज्ञादिपरत्वमेव । तस्य च ज्ञानोत्तरकालस्य मौक्ततारतम्यप्रयोजकत्वमक्षुण्णमिति भावः ॥ **इति ज्ञानिनोऽपीति** पूर्ववाक्यप्रकृतज्ञानिपरामर्श इत्याह ॥ **एते ज्ञानिन इति** ॥ ॥ ७८ ॥

एत

अनुपदमेवेति । न च स्वभाव एवायमित्यव्यवहितोत्तरवाक्य एवेत्यर्थः । सिद्धे इच्छाविरहात्सकामश्च शुभे सदेत्येतदसिद्धतयोऽव्यन्तरपरतया व्याचष्टे ॥ **सकामश्चेत्यादि** । आपाद्यविपर्ययेणापादकविपर्ययपर्यवसानानुक्त्या प्रसक्तां न्यूनतां शेषपूरणेन परिहरति ॥ **तस्मादिति** । ननु प्रकृतासङ्गततया निर्बीजतया च ज्ञानिकृतकर्मणां निष्फलत्वशङ्काया एवानुदयेन तन्मूलकतदनुष्ठानानुपपत्तिशङ्कायाः सुतरामयोगात्तदन्यथोपपत्तिवर्णनपरतत्स्वभावप्रयुक्तत्वशङ्काया निर्निमित्ततया सर्वथैवानुदयात्तन्निरासपरस्य न च स्वभाव एवायमित्युत्तरवाक्यस्य वैयर्थ्यमित्यतोऽस्याः शङ्काया ज्ञानोत्तरशुभतारतम्यप्रयुक्तप्रागुक्तमौक्ततारतम्याक्षेपरूपतया प्रकृतसङ्गतत्वात्सबीजत्वाच्चोपपत्तेर्न तन्निरासकोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य प्रकृतसङ्गतिं दर्शयन्नेव तत्कर्मणां निष्फलत्वमाह ॥ **भवेदिति** । नन्वज्ञानिकर्मवज्ज्ञानिकर्मणामपि फलवत्त्वं भवत्वित्यतोऽधिकारप्रापकविधिबलेन कर्मस्वाधिकारसिद्ध्याऽज्ञानिकर्मणामधिकारिकृततया फलवत्त्वोपपत्तावपि ज्ञानिनामधिकारप्रापकविध्यभावेनानधिकारनिश्चयात्तत्कर्मणामनधिकारिकृततया शूद्रकृतयज्ञादिवन्निष्फलत्वमेवेत्यभिप्रेत्य वैषम्यमुपपादयति ॥ **तेषामित्यादि** । यदि ज्ञानिकर्मणां फलं नास्ति कथं तर्हि तदनुष्ठानं तस्य फलप्रयुक्तस्य तदभावेऽयोगादित्यतस्तस्यान्यथोपपत्तिमाह ॥ **अनुष्ठानं त्विति** । निमित्तोपदर्शनेन स्वाभाव्यापत्तेर्निर्निमित्तताशङ्कां परिहरन्नेवान्यथोपपन्नतामनुष्ठानस्योपपादयति ॥ **ते हीति** । उक्तशङ्काया मूलारूढतां दर्शयितुं व्याख्याति ॥ **अयमिति** । कृच्छ्रेणाचरणाच्चैवेत्यत्र चशब्देवकारयोरितरेतरसमुच्चयतद्व्यावृत्त्यर्थकतया विरुद्धार्थकयोरेकत्रान्वयानुपपत्तिर्भयपूर्वप्रवृत्तित इत्युक्तशुभाचारस्यैव कृच्छ्रेणाचरणाच्चैव शुभस्येत्यनेनोक्तौ पुनरुक्तिश्च भवतीत्यतोऽत्र चशब्दस्य यथाश्रुत एव सम्बन्धः । एवशब्दस्य तु कृच्छ्रेणैवेति भिन्नक्रमतया सम्बन्धान्नान्यतरवैयर्थ्यं कृच्छ्रेणाचरणाच्च शुभस्येत्यस्य लक्षणयाऽशुभपरित्यागपरत्वेन शुभाचारपरत्वाभावान्न पौनरुक्त्यमपीत्यभिप्रेत्यान्वयप्रदर्शनपूर्वकं तत्तात्पर्यमाह ॥ **कृच्छ्रेणैवेत्यादि** ॥ **विशेषणफलमिति** । शुभाचारस्य स्वभावप्रयुक्तत्वशङ्कानिवृत्तिलक्षणमित्यर्थः । नन्वित्यादिशङ्कासमाधानग्रन्थः स्पष्टार्थः । ननु ज्ञानिनो भयपूर्वप्रवृत्त्यादिरूपव्यापारस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेऽज्ञस्यापीति तथाविधव्यापारः स्वभावप्रयुक्तः स्यादित्युक्ततर्कमूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन प्रशिथिलमूलत्वं तस्येत्यतो विशेषव्याप्त्यभावेऽप्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तिसद्भावान्न तदाश्रयेण तर्कप्रवृत्तौ बाधकं किञ्चिदित्यभिप्रेत्य तर्कमुप-

प आ

पादयति ॥ **ज्ञानिनस्तावदिति** । ननु ज्ञानिनामिवाज्ञानिनामपि कर्मस्वनधिकारादनाधिकृतकर्मणां च विफलत्वावश्यम्भावान्न प्रमाणमात्रेण फलवत्त्वसिद्धिरिति न वैषम्यसिद्धिरित्यतोऽस्य वाक्यस्य लक्षणयाऽधिकारादिसद्भावपरत्वस्याप्यङ्गीकारेण मुख्यवृत्त्या तत्कर्मणां फलवत्त्वमात्रपरत्वाभावाद्युक्तं वैषम्योपपादकत्वमित्याह ॥ **उपलक्षणं चैतदिति** ॥ **एवं सतीति** । प्रमाणेनाधिकारिकृतत्वयुक्त्या चाज्ञानिकृतकर्मणां फलवत्त्वे सिद्धे सतीत्यर्थः ॥ **स्वभावेति** । तस्या निष्फलत्वमात्रमूलकत्वेन तदभावेऽनवकाशादिति भावः । तथाऽप्यनधिकारिकृतत्वाज्ज्ञानिकर्मणां निष्फलत्वसिद्ध्या स्वभावप्रयुक्तत्वकल्पनाऽस्त्वित्यतोऽस्यापि वाक्यस्य लक्षणयाऽधिकारादिसद्भावप्रतिपादकत्वान्नोक्तयुक्त्याऽपि तत्कर्मणां निष्फलत्वमिति न तत्रापि स्वभावकल्पनेत्याशयवानाह । **अत्रापीति** । आदिपदेन विधिगोचरत्वपरिग्रहः ॥ **प्रवृत्तानिवृत्तयोर्मध्य इति** । एतत्पूर्ववाक्ये प्रवृत्तत्वात्तयोरेव परामर्शोऽयमिति भावः । ननु ज्ञानिकृतकर्मणोऽत्र ब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षं प्रति साधनत्वमेव ब्रह्माभ्येतीत्यनेनोच्यते न तु तस्य मोक्षगततारतम्यरूपफलं प्रति तत्कथमस्य मोक्षतारतम्यप्रमाणतयोपन्यास इत्यतो ब्रह्माभ्येतीत्येतन्मोक्षगततारतम्यप्रतिपादकतया व्याचष्टे ॥ **अभ्येतीत्यतिशयेनैतीति** । तस्यैव विवरणमानन्दोद्रेकेति ॥ **विवरणायेति** । विवरणत्वं चास्यानन्दोद्रेकमाप्नुयादिति पूर्ववाक्यस्थब्रह्माभ्येतीत्येतद्व्याख्यानादिति द्रष्टव्यम् । नन्वत्रोपासककर्मणोऽतिशयसाधनत्वमुच्यते न तु ज्ञानिकर्मणस्तत्कथमनेन ज्ञानिकर्मणो मोक्षगतातिशयसाधनत्वसिद्धिरित्यतोऽत्रोपास्त इत्यस्य लक्षणया पश्यतीत्यर्थकत्वेनोपासनमात्रपरत्वाभावात् । भवेदेवानेन ज्ञानिकर्मणो मोक्षगतातिशयसाधनत्वसिद्धिरित्यभिप्रायेण लक्षणाबीजभूतं शक्यसम्बन्धं दर्शयन्नेव तल्लक्ष्यमर्थं दर्शयति ॥ **कारणेनेति** ॥ **उपरिचोपयोग इति** । न हि ज्ञानं विना क्वापि फलस्याक्षयता भवेदित्युत्तरवाक्यार्थोपपादने चोपयोग इत्यर्थः ॥ **उपनिषदा स्वयोग्यमिति** । स्वयोग्यन्तु परिज्ञानं यत्तस्योपनिषत्स्मृतम् । इति छान्दोग्यभाष्योदाहृतप्रमाणादिति भावः ॥ **एतानि वाक्यानीति** । निष्काममित्याद्युदाहृतस्मृतिश्रुतिरूपाणीत्यर्थः ॥ **इतरत्र चेति** । उक्तवाक्यातिरिक्तस्मृत्यादिवाक्येष्वित्यर्थः । ब्रह्माभ्येतीति श्रवणादित्युपलक्षणम् । वीर्यवत्तरं भवतीति श्रवणादित्यपि द्रष्टव्यम् । ज्ञानपदस्येत्युपलक्षणम् । विद्यापदस्येत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **अत एवेति** । उदाहृतवाक्यानामागमतया विवक्षितार्थगमकत्वाभावादेवेत्यर्थः । भावनीयो जननीयः ॥ **पूर्वोक्तादेव हेतोरिति** । अन्यथा कृतविप्रणाशाकृताभ्यागम-

रूपादित्यर्थः । ननु ज्ञानस्येत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च ज्ञानोत्तरकर्मणोऽक्षयफलत्वस्य प्रमाणेन समर्थनार्थत्वान्न तादिति वाच्यम् । तस्य प्रागेव समर्थितत्वात् । न च परिशेषप्रमाणान्तरकथनार्थमेतादिति वाच्यम् । ज्ञानोत्तरस्य ह्यक्षयत्वमित्येतावतैव तत्सूचनेनैवमपीत्यंशवैय्यर्थ्यापातात् । न च पूर्वोपन्यस्तप्रमाणानां प्रकृतसाधनत्वसूचनार्थत्वान्न तदंशस्यापि वैय्यर्थ्यमिति वाच्यम् । तेषामन्यथाव्याख्यानिरासेन प्रकृतार्थसाधकतायाः पूर्वं समर्थितत्वेन प्रकृतासाधकत्वकथनस्य तद्विरुद्धत्वेन तत्सूचकत्वायोगादित्यतोऽभ्युपगमवादेनैतत्प्रवृत्तेर्न वस्तुस्थितिमनुरुध्य प्रवृत्तपूर्वग्रन्थविरोध इत्यभिप्रेत्य प्रमाणान्तरोपपादकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयाति ॥ **अस्तु वेति** । कर्मणोऽक्षयत्ववचनस्य बाधितार्थत्वात्प्रकृतानुपयोगित्वाच्च तदनुपपत्तिमाशङ्क्य गौण-तया तद्याचष्टे ॥ **अक्षयत्वमिति** । नन्वत्र मूले सिद्ध्युपायस्यानुपन्यस्तत्वान्नानेन कथं सिध्यतीति शङ्कापरिहार इत्यतस्तत्तात्पर्यमाह ॥ **परिशे-षेति** ॥ **एतेनेति** । ज्ञानोत्तरस्य कर्मणो मोक्षानुप्रवेशिफलतायां परिशेषप्रमाणोपन्यासेनेत्यर्थः ।

अ०--पूर्वभाविशुभानां हि ज्ञानेनैव कृतार्थता ॥ प्रारब्धानान्तु भोगेन तज्ज्ञानोत्तरकर्मणाम् ॥ मुक्तावनुप्रवेशः स्यादन्यथा तत्कृतिर्न हि ॥ ज्ञानात्पूर्वाणि कर्माणि शुभानि ज्ञानसिद्धये ॥ अकाम्यानि निषिद्धानि ज्ञानरोधाय भुक्तये ॥ योग्यताया बलाद्यच्च शुभबाहुल्यमादितः ॥ ज्ञानबाहुल्यमेवैतत्कुर्यान्नान्यस्य कारणम् ॥ ज्ञानस्य भक्तिभागत्वाद्भक्तिर्ज्ञानमितीर्यते ॥ ज्ञानस्यैव विशेषो यद्भक्तिरित्यभिधीयते ॥ परोक्षत्वापरोक्षत्वे विशेषौ ज्ञानगौ यथा ॥ स्नेहयोगोऽपि तद्वत्स्याद्विशेषो ज्ञानगोऽपरः ॥

सु०—परिशेषमेव दर्शयति ॥ **पूर्वेति** । ज्ञानिकृतेषु कर्मस्वेता विधास्तावत्सम्भवन्ति । ज्ञानार्थत्वं वा भोगार्थत्वं वा व्यर्थत्वं वेति । तत्र ज्ञानिकर्मणां ज्ञानार्थत्वं तावन्नोपपद्यते । पूर्वभाविशुभैरेव ज्ञानस्य कृतत्वात् । तत्र हेतुः पूर्वभावीति । ज्ञानात्पूर्वभाविनां शुभानां यस्माज्ज्ञानेनैव कार्येण कृतार्थता नान्येन । तेषां कार्यान्तराभावात् । ज्ञानार्थत्वाभावे वैय्यर्थ्यं स्यादित्यर्थः । पूर्वजातं प्रति पश्चाद्भाविनः कारणत्वायोगाच्च । नापि भोगार्थत्वम् । प्राचीनप्रारब्धकर्मभिरेव भोगस्य जायमानत्वात् । तत्र हेतुः प्रारब्धानां च कर्मणां भोगेनैव कृतार्थतेति । पूर्ववत्तात्पर्यम् । वैय्यर्थ्यनिरासहेतुरन्यथेति । ज्ञानिकर्मणां व्यर्थत्वे तदनुष्ठानं न स्यात् । न हि प्रेक्षावन्तो व्यर्थं कुर्वन्ति । करणस्वाभाव्यादिति चेत् । अबुद्धिपूर्वताप्रसङ्गात् । लोकसङ्ग्रहार्थमिति चेन्न । तत्प्रयोजनस्यापि वाच्य-

त्वात्। ईश्वरवदिति चेन्न। मुक्तावपि प्रसङ्गात्। परिशेषफलकथनं तत्तस्माज्ज्ञानोत्तरकर्मणां मुक्तावनुप्रवेशो मुक्तिगतानन्दवृद्ध्यर्थत्वं स्यादिति । पूर्वभाविशुभानि ज्ञानार्थानीत्युक्तम् । तत्र सर्वेषां ज्ञानार्थतायां प्रसक्तायां विशेषमाह ॥ **ज्ञानादिति** । ज्ञानात्पूर्वाण्यकाम्यान्येव शुभानि कर्माणि पुण्यकर्माणि ज्ञानसिद्धये भवन्ति न तु काम्यानि । शुभानीति विशेषणस्य कृत्यमाह ॥ **निषिद्धानीति** । ज्ञानानुत्पाद उत्पन्नस्याप्यभिभवो वा ज्ञानरोधः । मुक्तये दुःखस्य । एवं काम्यस्यापि त्रिनियोगो ज्ञातव्यः। एतच्चतुर्थे व्युत्पादनीयम् । ननु यथाऽकाम्यानि शुभानीति च विशेषणमुपादीयते तथा नित्यनैमित्तिकव्यतिरिक्तानीत्यपि विशेषणमुपादेयम् । नित्यादेरपि प्रत्यवायपरिहारार्थत्वेन ज्ञानकारणत्वाभावादित्यत आह ॥ **योग्यताया इति** । योग्यता ब्राह्मणत्वादिरूपा पितृमरणादिरूपा च । आदितो ज्ञानात्पूर्वं कृतम् । अन्यस्य प्रत्यवायमात्रपरिहारस्य। **आध्यानाय प्रयोजनाभावादित्यत्रास्यार्थस्य** समर्थितत्वान्नेह हेतुरुक्तः । अत्र योग्यताया बलाच्छुभमादितः कृतमेतच्च ज्ञानमेव कुर्यादिति च वक्तव्ये यदुभयत्र बाहुल्यग्रहणं कृतं तत्तस्य नास्मत्पक्षप्रतीपतेत्युक्तप्रपञ्चनार्थमिति । अत्र **पुरुषार्थोऽतः शब्दादित्यादिना** ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमुक्तम् । अत्र च कर्मतारतम्याज्ज्ञानतारतम्यं ज्ञानतारतम्यान्मोक्षतारतम्यमिति वदता च सूचितम्। ज्ञानपदं चावबोधमात्रस्य प्रतिपादकमिति प्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ **ज्ञानस्येति** । अस्मिञ्छास्त्रे यत्र यत्र ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमुच्यते तत्र तत्र ज्ञानमिति पदेन भक्तिरीर्यते लक्ष्यते । कुतः सम्बन्धात् । ज्ञानस्य भक्तिभागत्वात् । माहात्म्यज्ञानस्नेहसमुदायो हि भक्तिरित्युक्तम् । ततो ज्ञानं भक्तेर्भाग एकदेशः । तथा चैकदेशैकदेशित्वलक्षणात्सम्बन्धादित्युक्तं भवति । एकदेशेनैकदेशित्वलक्षणा च द (शमा) शामात्रे दत्तमित्यादौ प्रसिद्धैव । प्रकारान्तरमाह ॥ **ज्ञानस्यैवेति** । यद्यदा ज्ञानस्यैव विशेषः स्नेहादिसाहित्यलक्षणो धर्मो भवति तदा स पिण्डो भक्तिरित्यभिधीयते । एतदुक्तं भवति । ज्ञानं स्नेहश्च भक्तेरंशौ तत्रैकेनांशेनांशान्तरस्योपलक्षणम् । तथा चाजहल्लक्षणया भक्तिरेव सिध्यतीति । **एकदेशान्तरेणैकदेशान्तरस्योपलक्षणे दृष्टान्तमाह** ॥ **परोक्षत्वेति** । यथा ज्ञानस्य परोक्षत्वापरोक्षत्वलक्षणौ द्वौ धर्मौ।

तत्र तमेवं विद्वानिति **परोक्षज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वेऽभिहिते परोक्षत्वेनापरोक्षत्वं** लक्ष्यत इत्यर्थः। दार्ष्टान्तिकं दर्शयति॥ **स्नेहयोगोऽपीति** । **स्नेहश्चासौ योग** उपायश्चेति **स्नेहयोगः । स्नेहेन योगः सम्बन्ध** इति वा । तत ए (कै) कदेशेनैकदेशान्तरलक्षणा च स्यादिति शेषः ।

टि०—॥ **पूर्ववदिति** । कार्यान्तराभावात्तेषां भोगार्थत्वाभावे वैय्यर्थ्यं स्यादिति पूर्ववत्तात्पर्यमित्यर्थः । ननु व्यर्थत्वेऽपि ज्ञानिकर्मणां तदनुष्ठानमस्त्वित्यतस्तथा सति तेषामप्रेक्षावत्त्वं स्यादित्यभिप्रेत्य मूलस्थहिशब्दार्थमाह ॥ **न हीति** ॥ **करणस्वाभाव्यादिति** । प्राक् ज्ञानोदयादादरनैरन्तर्याभ्यां कर्मानुष्ठानेन लब्धात्कर्मकरणस्वाभाव्याज्ज्ञानोदयानन्तरमपि कर्मानुष्ठानं तेषां युक्तमित्यर्थः ॥ **अबुद्धिपूर्वतेति** । न चेष्टापत्तिः । कृच्छ्रेणापि तप इत्यादिना पूर्वत्र ज्ञानिनां कर्माचरणस्य प्रेक्षापूर्वकत्वस्य समर्थितत्वेन तदनवकाशादिति भावः ॥ **तत्प्रयोजनस्यापीति** । लोकसङ्ग्रहस्य सुखदुःखाभावेतरत्वेन स्वतः प्रयोजनत्वानुपपत्तेरिति भावः । ईश्वरस्येव ज्ञानिनां लोकसङ्ग्रहसाध्यप्रयोजनाभावेऽपि लोकसङ्ग्रहार्थमेव कर्मकरणं भवत्वन्यथेश्वरस्यापि तत्साध्यप्रयोजनवत्त्वापत्त्या कृतकृत्यत्वभङ्गापत्तेरिति शङ्कते ॥ **ईश्वरवदितीति** । हन्त तर्हि जीवन्मुक्तदशायामिव मुक्तिदशायामपि तदर्थमेव कर्मकरणापातादिति समाधत्ते ॥ **मुक्तावपीति** । न चेष्टापत्तिः । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यादिश्रुत्या मुक्तानाममुक्तदृष्टयगोचरत्वेन तत्कर्मकरणस्य लोकसङ्ग्रहार्थताया बाधितत्वादिति भावः ॥ **ज्ञानोत्तरकर्मणामिति** । तदुत्तरशुभकर्मणामित्यर्थः ॥ **सर्वेषामिति** । काम्याकाम्यसाधारण्येन सर्वेषामित्यर्थः ॥ **विशेषमाहेति** । अपवादमाहेत्यर्थः । नन्वकाम्यानामत्र ज्ञानसिद्ध्यर्थत्वमात्रमुच्यते न तु काम्यानां तदसाधनत्वं तत्कथमयं तस्यापवादः स्यादित्यतः परिसङ्ख्यान्यायमाश्रित्य सावधारणतया व्याचष्टे ॥ **अकाम्यान्येवेति** । एवकारार्थकथनं न तु काम्यानीति ॥ **कृत्यमाहेति** । अन्यत्र विनियोगप्रदर्शनमुखेन निषिद्धव्यावृत्तिरूपप्रयोजनं सूचयतीत्यर्थः । ज्ञानात्पूर्वं निषिद्धकर्मणां केषाञ्चिज्ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं केषाञ्चित्कथञ्चिदुत्पन्नज्ञानाभिभावकत्वमिति भावेन निरोधपदमुभयपरतया व्याचष्टे ॥ **ज्ञानानुत्पाद इति** ॥ **मुक्तये दुःखस्येति** । एतच्च पूर्वनिषिद्धप्रारब्धकर्माभिप्रायेणोक्तम् । अप्रारब्धनिषिद्धकर्मणो विनाशकथनेन स्वफलजनकत्वाभावादिति द्रष्टव्यम् ।

भाष्येऽकाम्यपदस्य काम्यानामन्यत्र विनियोगकथनमुखेन कृत्यस्यानुक्तत्वान्न्यूनतामाशङ्क्य स्पष्टत्वात्तदनुक्तिरिति भावेन स्वयं तदाह ॥ **एवं काम्यस्यापीति** । निषिद्धानीव काम्यान्यप्युक्तरूपज्ञानरोधाय स्वफलभुक्तये च भवन्तीत्येवं विनियोगो ज्ञातव्य इत्यर्थः । ननु प्रारब्धयोर्निषिद्धकाम्यकर्मणोः स्वफलभुक्त्यर्थत्वे न ज्ञानिनो मोक्षः सिध्येत्तेषामनन्तत्वेन भोगेन क्षेप्तुमशक्यत्वादित्यतो ब्रह्मणां शतस्य यः कालस्तत्समाप्तेः पूर्वमेव सर्वेषामपि ज्ञानिनामारब्धसङ्क्षयान्मुक्त्युपपत्तिरिति ब्रह्मणां शतकालात्त्वित्यादिना चतुर्थे व्युत्पादनीयं तत एव प्रतिपत्तव्यमित्याह ॥**एतच्चेति**। **ब्राह्मणतादिरूपेति** । एतच्च नित्याभिप्रायेणोक्तम् । सत्यकरणे प्रत्यवाये ब्राह्मण्यादिनिमित्तमुपादाय विहितस्य सन्ध्यावन्दनादेर्नित्यत्वादिति ज्ञेयम् ॥ **पितृमरणादिरूपा चेति** । इदन्तु नैमित्तिकाभिप्रायेणोक्तम् । सत्यकरणे प्रत्यवाये पितृमरणाद्यागन्तुकं निमित्तमुपादाय विहितस्य पितृश्राद्धादेर्नैमित्तिकत्वादिति भावः । नित्यादेर्ज्ञानसाधनताया मूलारूढत्वसिद्ध्यर्थमादित इत्येतदपेक्षितपूरणेन योजयति ॥ **ज्ञानात्पूर्वं कृतमिति** ॥ **प्रत्यवायमात्रपरिहारस्येति** । प्रत्यवायपरिहारमात्रस्येत्यर्थः । अत्र ज्ञानात्पूर्वस्य शुभस्य ज्ञानमात्रार्थत्वप्रतिज्ञायां हेत्वनुक्त्या प्रसक्तां न्यूनतां तदनुक्तौ निमित्तकथनेन परिहरति ॥ **आध्यानायेति** ॥ **समर्थितत्वादिति** । ज्ञानार्थमथध्यानार्थं गुणानां समुदीरणा । ज्ञातव्याश्चैव ध्यातव्या गुणाः सर्वेऽप्यतो हरेः । नान्यत्प्रयोजनं ज्ञानाद्ध्यानात्कर्मकृतेरपि । श्रवणाच्चाथ पाठाद्वा विद्याभिः किञ्चिदिष्यते । गुणाः सर्वेऽपि वेत्तव्या ध्यातव्यास्तु न संशयः । नान्यत्प्रयोजनं मुख्यं गुणानां कथने भवेत् । ज्ञानध्यानसमायोगाद्गुणानां सर्वशः फलम् । मुख्यं भवेन्न चान्येन फलं मुख्यं क्वचिद्भवेत्।इति कर्मब्रह्मविद्यासाधारण्येन विद्यामात्रस्य महाफलकज्ञानमात्रप्रयोजनकत्वप्रतिपादकपरमसंहितादिवाक्यानुरोधेन यथा ज्ञानार्थत्वेन विहितश्रवणादेर्जनोलोकादिफलकत्वेऽपि न तदेव मुख्यं फलं किन्तु महाफलं ज्ञानमेव जनोलोकादिकं त्वमुख्यम् । तथा कर्मणा ज्ञानमातनोतीति ज्ञानार्थत्वेन विहितस्य कर्मणः प्रत्यवायपरिहारफलकत्वेऽपि न स एव मुख्यं फलं किन्तु महाफलं ज्ञानमेव । प्रत्यवायपरिहारस्त्वमुख्यं फलमित्यस्यार्थस्य भाष्ये समर्थितत्वादित्यर्थः ॥ **इति वक्तव्य इति** । तावतैव ज्ञानात्पूर्वस्य शुभस्य ज्ञानार्थत्वलाभादिति भावः ॥ **प्रपञ्चनार्थमिति** । तत्प्रकारश्च मुक्तौ तारतम्यमसहमानेन खल्पासकेन कृतान्यसङ्कल्पितफलानि कर्माणि ज्ञानमुपजनयन्ति । कर्मणा ज्ञानमातनोतीति श्रुतेः ।

ज्ञानेन च मोक्षो भवतीत्यज्ञकृतकर्मणामपि ज्ञानद्वारेणाक्षयफलकत्वमिति व्याख्यानं क्रियते । तच्च मुक्ततारतम्यमेव साधयति । कर्माणि हि जिज्ञा-
सवो विचित्राणि कुर्वन्ति । तैश्च जायमानेन ज्ञानेन विचित्रेणैव भाव्यम् । अन्यथा कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमापत्तेः। विचित्रेण च ज्ञानेन विचित्र एव
मोक्षो भावनीयः पूर्वोक्तादेव हेतोः । तदेवं स्वमतविरोधिपरानुकूलमन्यथा व्याख्यानं कर्तव्यमेवेति तद्व्याख्यानावसर एवोक्तोऽवधेयः । ननु ज्ञान- न
स्येत्युत्तरवाक्यमनर्थकम्। न च ज्ञानपदस्य भक्तिपरत्वप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चावबोधमात्रवाच-
कत्वप्रतीतिनिरास एव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । तत्परत्वेऽपि बाधकाभावेन तस्याप्यनर्थकत्वात् । न चावबोधमात्रस्य मोक्षसाधनत्वप्रसङ्ग एव
तत्र बाधकमिति वाच्यम् । अत्राधिकरणे ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वानुक्त्या प्रसञ्जकाभावेनावबोधमात्रस्य तत्साधनत्वप्रसक्त्या प्रसङ्गेन तस्य बाधक-
त्वायोगादित्यतोऽत्राधिकरणे तदनुक्तावप्यधिकरणान्तरे तदुक्त्यादेरेव प्रसञ्जकत्वसम्भवाद्युक्तस्तत्प्रसङ्ग इति भावेन प्रसञ्जककथनेन तत्प्रसक्तिं
सूचयन्नेवोक्तशङ्कानिवर्तकतया तद्योजयति ॥ अत्रेत्यादि ॥ सूचितमिति । ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वेऽकारणतारतम्येनाकार्ये तारतम्यस्याप्रयोजक-
ताशङ्काकवलितत्वात्तत्तारतम्येन मोक्षतारतम्यसाधनानुपपत्त्या तद्बलेन तत्साधनत्वलाभादिति भावः । अवबोधमात्रस्य प्रतिपादकं तत्रैव प्रयोग-
प्रत्ययप्राचुर्यादिति भावः। नन्वेवं कथमवबोधमात्रे ज्ञानपदस्य प्रयोगप्रत्ययावित्यतोऽत्र नाविशेषेण ज्ञानपदस्य भक्तिपरत्वमभिमतं येनोक्तानुपपत्तिः
स्यात्किं नाम विशेषेणैवेति युक्तावेवावबोधमात्रेऽपि तत्प्रयोगप्रत्ययाविति भावेन विशेषमुपदर्शयन्नेव वाक्ययोजनामाह ॥ अस्मिन् शास्त्र इति ।
ननु ज्ञानशब्दस्य भक्तिप्रतिपादकत्वोपदर्शकभक्तिर्ज्ञानमितीर्यत इति भाष्यखण्डेनैवोक्तशङ्कानिराससिद्धेर्ज्ञानस्य भक्तिभागत्वादिति तत्खण्डवैयर्थ्य-
मित्यतो नास्य भाष्यखण्डस्य ज्ञानपदे भक्तिपदवाचकत्वोपदर्शकत्वं किन्तु तल्लक्षकत्वोपदर्शकत्वमेव । ततश्च ज्ञानस्येत्यादिभाष्यखण्डस्य लक्षणा-
बीजशक्यसम्बन्धोपदर्शकत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन तत्परतया भाष्यखण्डं योजयितुं तदाकाङ्क्षोत्थापनाय ज्ञानपदस्य भक्तिलक्षणत्वोपदर्शकतया
तद्व्याचष्टे ॥ ईर्यते लक्ष्यत इति । ननु च केयं भक्तिर्यद्भागत्वं ज्ञानस्योच्यते कथं च तदवयवस्य ज्ञानस्य तद्भागत्वमित्यत आह ॥ माहात्म्येति।
ज्ञानस्यैव विशेषो यदिति वक्ष्यमाणप्रकारान्तरस्यासम्भावितत्वशङ्कापरिहाराय परोक्षत्वापरोक्षत्व इति मूले दृष्टान्तोक्तिवद्भक्तिभागत्वादित्युक्त-

लक्षणाप्रकारस्याप्यसम्भावितत्वशङ्कापरिहारायावश्यवक्तव्यस्य दृष्टान्तस्य फलेऽनुक्त्या प्रसक्तां न्यूनतां तदनुक्तौ निमित्तकथनेन परिहरति ॥ **एकदेशेनेति** । एकदेशवाचकेनेत्यर्थः । लक्षणाया वृत्तित्वेन शक्तिवत्पदमात्रवृत्तितयाऽर्थनिष्ठत्वाभावात् । एवमेवैकदेशान्तरेणेति परोक्षत्वेनेत्यु-त्तरत्रापि तद्वाचकत्वेनेत्यर्थो बोद्धव्यः । अर्थगतैव लक्षणा शब्दे त्वारोप इति मताश्रयणेन वाऽयं ग्रन्थः । यथोक्तम् । लक्षणारोपिता क्रियेति । व्याख्यानं च तट्टीकाकृताऽऽरोपितः शब्दव्यापार इतीति द्रष्टव्यम् ॥ **एकदेशान्तरेणेति** । यद्यपि ज्ञानस्नेहयोर्भक्त्यंशत्ववत्परोक्षत्वापरोक्षत्वयोर्न ज्ञानांशत्वं किन्तु तद्धर्मत्वमेव । नापि परोक्षत्वापरोक्षत्वयोर्ज्ञानधर्मत्ववज्ज्ञानस्नेहयोर्भक्तिधर्मत्वं किन्नाम तदंशत्वमेवेति न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः सम्भवति । तथाऽपि परोक्षत्वापरोक्षत्वयोः सतोऽपि ज्ञानधर्मत्वरूपविशेषस्य ज्ञानस्नेहयोश्च सतोऽपि भक्त्यंशत्वस्य विशेषस्याविवक्षया परोक्षत्वादे-र्ज्ञानरूपैकपिण्डसम्बन्धस्येव ज्ञानस्नेहयोरपि भक्तिरूपैकपिण्डसम्बन्धस्यांशतया सत्त्वेन यौ द्वावेकपिण्डसम्बन्धिनौ तयोरेकस्यापरोपलक्षकत्वमि-त्येतावन्मात्रानुगमविवक्षयैव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोऽभिमतः । यद्यपि परोक्षत्वापरोक्षत्वयोर्नैकपिण्डसम्बन्धित्वमपि ज्ञानभेदेन वृत्तेस्तथाऽपि ज्ञानत्वे-नैकीकृतपिण्डसम्बन्धित्वविवक्षयेयमुक्तिरिति ध्येयम् । स्नेहयोगः साहित्यलक्षणेन सम्बन्धेन ज्ञानगो विशेषः स्यादित्युक्त्या ज्ञानस्नेहयोगयोर्भक्त्यं-शत्वप्राप्तावपि स्नेहस्य तदंशत्वाप्राप्तेस्तल्लाभाय स्नेहयोगपदं स्नेहमात्रपरतया व्याचष्टे ॥ **स्नेहश्चासाविति** । अस्मिन्पक्षे श्रुतस्य योगशब्दस्य वैय्यर्थ्यं साहित्येनेत्यश्रुतकल्पना च भवतीत्यतः प्रकारान्तरमाह ॥ **स्नेहेनेति** । सम्बन्धः साहित्यरूपः । मूले स्नेहस्य भक्त्यंशत्वोक्तेः प्रयो-जनानुक्तेः शेषपूरणेन तदाह ॥ **तत इति** ॥ **एकेनेति** । ज्ञानरूपांशेनेत्यर्थः । क्वचिदेकदेशेनेत्यपि पाठः । तत्राप्ययमेवार्थः ।

अ०—इत्यभिप्रायतः प्रायो ज्ञानमेव विमुक्तये ॥ वदन्ति श्रुतयः सोऽयं विशेषोऽपि ह्युदीर्यते ॥ भक्तिर्ज्ञानमिति क्वापि न हि द्वेषयुता दृशिः ॥ पुरुषार्थाय भवति सर्वश्रुतिविरोधतः ॥ चेतनस्य द्वयं भोग्यं संसारो मुक्तिरेव च ॥ संसारस्त्रिविधस्तत्र स्वर्गो मध्यमधस्तथा ॥ मुक्तिश्च द्विविधा तत्र सुखं नित्यं तथाऽपरम् ॥ नित्यदुःखमिति ज्ञेयं साधनं संसृतावपि ॥ काम्यं कर्म निषिद्धं च साज्ञानमिति निश्चयः ॥ द्वेषो भक्तिश्च मुक्तौ तु मुक्तिद्वयविधायकम् ॥ इति पैङ्गिश्रुतेर्द्वेषो नैव सन्मुक्तिकारणम् ॥ असन्मुक्तेः कारणं च मुक्तावित्यत्र केशवः ॥ मुक्तिशब्दोदितो मोक्षं स्वभक्तानां करोति यत् ॥ द्वेषतोऽपि विमुक्तिश्चेन्महा-तात्पर्यरोधनम् ॥ भक्त्या प्रसन्नतो देवान्मुक्तिरित्येव तद्गुणान् ॥ वदन्ति श्रुतयस्सर्वाः पुराणान्यागमा अपि ॥ यदि द्वेषेण मुक्तिः स्याद्वक्तव्यो दोषसंश्रयः ॥ स्मर्तव्यो भगवान्नित्यमित्यर्थेनैव हि क्वचित् ॥ द्वेषादिव गुणानाह पुराणे रुद्रवाक्यवत् ॥

सु०—लाक्षणिकप्रयोगे सूत्रकारस्य किं प्रयोजनमित्यत आह ॥ **इत्यभिप्रायत इति** । द्विविधलक्षणाभिप्रायेण श्रुतयस्त-रति शोकमात्मविदित्याद्याः । इदमुक्तं भवति । द्विविधा लक्षणा भवति रूढारूढभेदात् । तत्र द्वितीयायां प्रयोक्तुः प्रजोजनानुस-न्धानेन भाव्यम् । न त्वाद्यायामभिधातुल्यायाम् । इयं च रूढलक्षणा। श्रुतिषु प्रायिकव्यवहारदर्शनात् । अतः किं प्रयोजनान्वेषणे-नेति। भक्तिशब्दो माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्य स्नेहस्य वाचक इत्युक्तं तथा ज्ञानशब्दो भक्त्यर्थ इति । तदुभयमप्यनुपपन्नम् । भक्तिज्ञाना-भ्यां मोक्षो भवतीत्यपि दर्शनात् । तत्र भक्तिशब्दस्योक्तार्थत्वे ज्ञानग्रहणवैय्यर्थ्यात् । (तस्य तत्रान्तर्भूतत्वात्) । ज्ञानपदस्य चोभ-यार्थत्वे भक्तिग्रहणवैय्यर्थ्यादित्यत आह ॥ **सोऽयमिति** । क्वापि भक्तिर्ज्ञानमिति पदाभ्यां सोऽयं स्नेहलक्षणो बोधलक्षणश्च विशेषोऽप्युदीर्यते । न तूक्त एवार्थ इति नियमस्तस्मान्नानुपपत्तिः। यत्र भक्तिज्ञाने सहोच्यते तदा पुनरुक्तिप्रसङ्गाद्भक्तिपदं स्वार्थै-कदेशत्यागेन स्नेहांशस्य लक्षकम् । न तु मुख्यार्थनिष्ठम् । ज्ञानपदं चानुपपत्त्यभावान्मुख्यार्थमेव न तु लक्षकमिति भावः । ननु विना स्नेहाज्ज्ञानमात्रेण यदि मुक्तिरनुपपन्ना स्यात् । तदा ज्ञानपदस्य लक्षकत्वमाश्रयणीयम् । न चैवम् । पुरुषार्थस्य भक्त्येकसाध्यत्वे प्रमाणाभावात् । द्वेषिणामपि शिशुपालादीनां मोक्षदर्शनाच्च । द्वेषिणः स्निग्धा इत्यस्य च विप्रातिषिद्धत्वात् । अतोऽनुपपन्नं लक्ष-णाश्रयणमित्यतो द्वेषस्य मोक्षसाधनत्वं तावन्निराकरोति ॥ **न हीति** । अत्र द्वेषस्य पुरुषार्थसाधनत्वं निषिद्ध्यते । दृशिरिति तु प्रसङ्गादुक्तम् । ज्ञानस्यावश्यकतामुपादाय स्नेहनिरासाय हि परः प्रत्यवस्थितः । कैमुत्यार्थं वा । माहात्म्यज्ञानमपि न द्वेषयुक्तं मोक्षहेतुः । किमुत केवलो द्वेष इति । यथोक्तम् । नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनमिति । द्वेषस्य मुक्ति-साधनत्वाङ्गीकारे कथं सर्वश्रुतिविरोध इत्यतस्तावदेकां श्रुतिं पठति ॥ **चेतनस्येति** । जीवजातस्य । द्वयमेव । तत्र मुक्तिसंसार-

योर्मध्ये । मध्यं मानुषत्वम् । अधो नरकादि । नित्यं सुखमेकं मुक्तित्वेन ज्ञेयम् । तथा नित्यदुःखमपरमिति ज्ञेयम् । संसृतौ संसृतिविषयो साधनमपि द्वेषो भक्तिश्चेति योग्यतया सम्बन्धः । । विधायकं कारकम् । नित्यसुखरूपा सन्मुक्तिः । इति ज्ञायत इति शेषः । सन्मुक्तिकारणत्वस्याप्रतिषेधात्कथमेवमुच्यत इत्यत आह ॥ **असदिति** । नित्यदुःखस्वरूपाया मुक्तेः कारणत्वेन तावद् द्वेष उक्तः । तेन सन्मुक्तिकारणं न भवतीति ज्ञायते विरोधादिति । नन्वस्यां श्रुतौ मुक्तिविषयौ भक्तिद्वेषौ सदसन्मुक्तिकारणत्वेनोच्येते । विष्णुविषयौ तु प्रकृतौ अतः किं केन सङ्गतमित्यत आह ॥ **मुक्ताविति** । मुक्तावित्यत्र सप्तम्यन्ते पदे मुक्तीति प्रातिपदिकेनोदितः । केवलं मुक्तिशब्दोदित इत्युक्ते मुक्तिद्वयेत्यत्रापि प्राप्तिः । अतो मुक्तावित्यत्रेत्युक्तम् । केन निमित्तेनेत्यत आह ॥ **मोक्षमिति** । मुच्लृ मोक्षण इत्यस्मात्स्त्रियां क्तिनिति क्तिन्प्रत्ययः । स च बहुलग्रहणात्कर्तर्यपि भवति । यद्वा करोतीति करणे कर्तृत्वोपचारः । मुच्यतेऽनेनेति मुक्तिरिति करणे क्तिन्प्रत्ययः । द्वेषस्य मोक्षसाधनत्वाङ्गीकारे युक्तिविरोधं चाह ॥ **द्वेषतोऽपीति** । न केवलं भक्त्या किन्तु द्वेषतोऽपि विशिष्टा मुक्तिश्चेदङ्गीक्रियते तदा यत्सर्वश्रुत्यादीनां भगवद्गुणोत्कर्ष एव महातात्पर्यं तद्विरुद्धमापद्येत । कथमित्यत आह ॥ **भक्त्येति** । अन्येऽप्यागमाः । श्रुत्यादयो मुक्तिप्रयोजनाः परमेश्वरगुणविषयाश्चेति तावत्प्रसिद्धम् । तत्र सम्बन्धोऽयमेव । यद्भगवत एव जीवानां मुक्तिः । सा च प्रसन्नादेव । प्रसादश्च भक्त्यैव । भक्तिश्च गुणज्ञा (नादेवे) न एवेत्येवं श्रुत्याद्यास्तद्गुणान्वदन्तीति । तथा च कथं द्वेषतो मुक्त्यङ्गीकारे न महत्तात्पर्यविरोधः । भक्तेर्मोक्षसाधनत्वमनेन गम्यते । न च तदस्माभिरपाक्रियते । किन्तु भक्तिवद् द्वेषस्यापीत्यत आह ॥ **यदीति** । तदा द्वेषोत्पादनार्थमिति शेषः । न चैवम् । गुणमात्रप्रतिपादनस्य प्रतिपादितत्वात् । ततो मोक्षार्थं प्रवृत्तो वेदादिर्गुणानेव प्रतिपादयन्मोक्षस्य भक्तिमात्रसाध्यत्वमभिप्रैतीति गम्यत इति भावः । ननु द्वेषाच्चैद्यादयो नृपा इत्यादीनि द्वेषस्यापि मोक्षसाधनतां प्रतिपादयन्ति वाक्यानि सन्ति । तत्कथं द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वाभाव इत्यत आह ॥ **स्मर्तव्य इति** । पुराणे क्वचित्प्रदेशे । भगवान्नित्यं स्मर्तव्य इत्यभिप्रायेणैव द्वेषान्मुक्तिमाहेव

पुराणकादिति सम्बन्धः । तस्मान्नोक्तविरोध इति हेरर्थः । इदमुक्तं भवति । पुराणवाक्यं द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वं प्रतिपादयदिवापाततो यद्यपि प्रतीयते । तथाऽपि तन्न तदभिप्रायम् । किन्तु मुमुक्षुणा भगवान्सर्वदा स्मर्तव्य इति तस्याभिप्रायः। यथा वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः। अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीदित्यत्र नाकार्यकरणे तात्पर्यं किन्तु सर्वथा भर्तव्यत्वे तथेहापीति । गुणानाहेति तात्पर्यान्तरम् । चैद्यादीनां द्वेषतो मुक्तिं प्रतिपादयद्वाक्यं भगवतः कृपालुत्वादीन्गुणानाहेति । शापादिना द्वेषिणोऽपि चैद्याद्यास्तात्कालिकद्वेषमनिरूप्य पूर्वतनीं भक्तिमेवापेक्ष्य भगवता मोचिताः । अहो कृपालुत्वं निर्विकारत्वं सत्यसङ्कल्पत्वं च तस्येत्यत्र तात्पर्यं तेषां वाक्यानामित्यर्थः । द्विविधानि वाक्यानि वैरेण यन्नृपतय इत्यादीनि स्मरणप्रधानानि तेषां प्रथमा गतिः । द्वेषाच्चैद्यादय इत्यादीनि द्वेषप्रधानानि तेषां द्वितीयेति हृदयम् । प्रथमव्याख्याने लौकिकदृष्टान्तमाह ॥ क्रुद्धवाक्यवदिति । क्रुद्धवाक्यस्य यथा न प्रतीत एवार्थेप्रामाण्यम् । किन्त्वन्यत्र तथैवेत्यर्थः ।

टि०——ननु लाक्षणिकप्रयोगे सूत्रकारस्य प्रयोजनानुक्तेः कथमनेनोक्तशङ्कायाः परिहार इत्यतस्तदनुक्तावपि तदनपेक्षत्वसूचनात्तत्परिहार इत्याह ॥ इदमुक्तं भवतीति । ननु सोऽयमित्याद्युत्तरवाक्ये भक्तिशब्दस्य स्नेहमात्रप्रतिपादकत्वं ज्ञानशब्दस्यावबोधमात्रवाचकत्वं क्वचिदस्तीत्युच्यते तदनर्थकम् । न च भक्तिशब्दे माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहवाचकत्वनियमस्य ज्ञानशब्दे च भक्त्यर्थनियमस्य निराकरणार्थमेतादिति वाच्यम् । असति बाधके नियमनिराकरणायोगादित्यतस्तन्नियमेऽनुपपत्तिं दर्शयन्नियमनिराकरणपरतयोत्तरवाक्यं योजयति ॥ भक्तिशब्द इति ॥ अनुपपत्तिरिति । ज्ञानग्रहणवैय्यर्थ्यादिलक्षणेत्यर्थः । कथं विशिष्टार्थकस्य भक्त्यादिशब्दस्य स्नेहादिमात्रपरत्वमित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ यत्रेति । (दशामात्रमिति । तन्तुमात्रमित्यर्थः । दशां छिनत्तीति वैदिकप्रयोगात् । तथा च यथा प्राघुणिकनां दशामात्रदानस्य बाधिततया दशामात्रपदेनैकदेशीपटो लक्ष्यते । तथेहापि ज्ञानस्य मोक्षसाधनताया बाधितत्वाज्ज्ञानपदेन समग्रा भक्तिर्लक्ष्यते) । ननु द्वेषिणामपि शिशुपालादीनां भक्त्यैव मोक्षः किन्न स्यादित्यत आह ॥ द्वेषिण इति । द्वेषो नैव सन्मुक्तिकारणमित्युत्तरग्रन्थानुरोधेन द्वेषस्य मोक्षसाधनत्वनिवारणाय प्रवृत्तेऽत्र वाक्ये द्वेषस्य मोक्षसाधनता-

निराकरणस्यैव सङ्गतत्वाद्द्वेषयुतदृशोस्वानिराकरणमसङ्गतमित्यत आह ॥ **अत्रेति** । तर्हि द्वेषो न पुरुषार्थसाधनमित्येव वक्तव्यम् । किं दृशिग्रहणेनेत्यतो नात्र दृशिग्रहणं तन्मोक्षसाधनताया निरस्यत्वाभिप्रायेण किन्तु प्रासङ्गिकमेवेत्याह ॥ **दृशिरिति** । प्रासङ्गिकतामेवोपपादयति ॥ **ज्ञानस्येति** । अत्र पक्षे दृशिग्रहणस्य प्रासङ्गिकत्वं समाश्रयणीयं भवतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाह ॥ **कैमुत्यार्थ चेतीति** ॥ तदर्थतामेव स्पष्टयति ॥ **माहात्म्येति** ॥ **नैष्कर्म्यमपीति** । विधिनिषेधराहित्यतया निष्कर्मशब्दवाच्यमोक्षसाधनत्वयोग्यत्वान्नैष्कर्म्यं वैराग्योपेतत्वान्निरञ्जनमलं समीचीनं यद्धरिमाहात्म्यज्ञानं तदुच्यते वर्जितं द्वेषेणोपेक्षया वा युक्तं चेन्न शोभते मोक्षसाधनं न भवतीत्यर्थः । चेतनशब्दस्य भगवद्ब्रमादिसाधारण्येन चेतनमात्रपरताया बाधितत्वादाह ॥ **जीवजातस्येति** । मुक्तिरेव चेत्यत्र चैवशब्दयोर्विरुद्धार्थयोरेकत्रान्वयानुपपत्तेरेवशब्दं भिन्नक्रमतया योजयति ॥ **द्वयमेवेति** । अधिकरणत्वस्य बाधितत्वात्तत्रेति निर्धारणसप्तमीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ **तत्रेति** । संसृतावपीत्यपिशब्दो भिन्नक्रम इत्यभिप्रेत्याह ॥ **साधनमपीति** । द्वेषभक्त्योरुभयोरपि द्विविधमुक्तिकारणत्वभ्रमस्य द्वेषस्य सन्मुक्तिकारणत्वं भक्तेश्च नित्यदुःखकारणत्वमिति यथाक्रमसम्बन्धभ्रमस्य द्वेषो भक्तिश्चैतद्द्वयं सन्मुक्तेः केवलो द्वेषस्त्वसन्मुक्तेः कारणमिति टीकाकृतैव वक्ष्यमाणान्यथाप्रतीतेश्च निवारणायाह ॥ **द्वेषो भक्तिश्चेति यथायोग्यतया सम्बन्ध इति** । विधायकत्वस्य शब्दधर्मत्वाद्द्वेषादेः कथं तद्विधायकत्ववचनमित्यत आह ॥ **कारकमिति** । प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे ॥ **नित्यसुखेति** ॥ **विरोधादिति** । नित्यदुःखरूपासन्मुक्तिकारणस्य द्वेषस्य नित्यसुखरूपसन्मुक्तिकारणताया विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ **क्तिन्प्रत्यय इति** । ततश्च क्तिनः कित्वाल्लघूपधगुणाभावे चोःकुरिति कुत्वे च मुक्तिशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । ननु स्त्रियां क्तिनित्यत्र भावेऽकर्तरि चेत्यनुवृत्त्या तस्य स्त्रीलिङ्गे भावादावेव धातोः क्तिन्प्रत्ययविधायकत्वात्कथमत्र कर्तरि क्तिन्व्याख्यात इत्यतः सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव यत्र कृत्यल्युटो विहितास्ततोऽन्यत्रापि तेषां कृत्यल्युट इत्येतत्सूत्रखण्डेनैव सिद्ध्या कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलग्रहणानर्थक्यमित्याशङ्क्य कृत्यप्रत्ययमात्रस्य स्वार्थव्यभिचारबोधनार्थत्वात्तस्यार्थवत्त्वमिति स्थित्या तद्बलेन क्तिन्प्रत्ययस्यापि स्वाभिधेयव्यभिचारासिद्धेर्युक्तं कर्तर्यप्यस्य क्तिन्प्रत्ययविधायकत्वमित्याशयेनाह ॥ **स चेति** । अत्र पक्षे बाहुलकाश्रयणं भवतीत्यपरितोषादाह ॥ **यद्वेति** । यद्वा मुच्यतेऽनेनेति मुक्तिरिति करणे क्तिनिति सम्बन्धः । नन्वेवं करणसाधनत्वे मुक्तिशब्दस्य कर्तृसाधनत्वोपदर्शनपरेण स्वभक्तानां मोक्षं करोतीति भाष्येण विरोधः स्यादित्यतोऽवान्तरव्यापारवतःकारकस्यैव करणत्वाद्व्यापारकर्तृत्वविवक्षया भाष्यकारीयकर्तृत्वोक्त्युपपत्तेर्न तद्विरोध इति भावेनाह ॥ **करोतीति** । ननु स्त्रियां क्तिनित्येतत्सूत्रीयश्रुयजीषिस्तुभ्यः करण इति वार्तिकबलेन धातुविशेषेभ्य एवास्य करणे क्तिन्विधायकत्वं स्थित्या न मुचः करणे क्तिन्विधायकत्वमिति चेन्न । धातुविशेषेभ्यः करणे क्तिन्विधानमूलभूताभियुक्तप्रयोगसत्त्वेनास्य तत्रोपसङ्ख्येयत्वे तात्पर्यात् । श्रुतिपुराणयोरप्यागमत्वादागमशब्दस्यागममात्रपरत्वानुपपत्तेरप्यागमा इत्यन्वयमभिप्रेत्यापेक्षिताध्याहारेण योजयति ॥ **अन्येऽप्यागमा इति** ॥ **प्रसिद्धमिति** । तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तत इत्यादिवचनादिति भावः ॥ **तत्र सम्बन्ध इति** । श्रुत्यादेर्मुक्तिप्रयोजनतायां विषयप्रयोजनयोः परस्परं श्रुत्यादिना च सह सम्बन्धोऽयं वक्ष्यमाण इत्यर्थः । तमेव दर्शयति ॥ **यदित्यादि** । वदन्तीतीत्यत्रस्येतिशब्दस्येत्ययं सम्बन्ध इति पूर्वेणान्वयः ॥ **गुणमात्रप्रतिपादनस्येति** । अनेन मुक्तिरित्येवेत्येवकारस्य गुणानित्यनेनापि सम्बन्ध उक्तो भवति । नन्वेवं योजनायां गुणानाहेत्येतद्भाष्यखण्डवैयर्थ्यम् । तदतिरिक्तेनैव तेनोक्तशङ्कापरिहारादित्यत आह ॥ **गुणानाहेति तात्पर्यमिति** । द्वेषाच्चैद्यादय इत्यादेरिति शेषः । किं तदित्यत आह ॥ **चैद्यादीनामिति** । द्वेधा तात्पर्यवर्णने निमित्तमाह ॥ **द्विविधानीति** ॥ **स्मरणप्रधानानीति** । वैरेणेत्यादीनां स्मरणप्राधान्यं च ध्यायन्त इति विशेषणोपादानाद्गम्यते । अखण्डस्मृतेरेव ध्यानत्वादित्यवधेयम् ।

अ०—यथा क्रुद्धः पिता पुत्रं मरेत्याक्षेपपूर्वकम् ॥ प्रोक्तस्यान्यस्य कृत्यर्थं वदत्येवं पुराणगम् ॥ वाक्यं श्रुतिविरोधेन स्वविरोधेन चाञ्जसा ॥ बह्वागमविरोधाच्च न द्वेषान्मुक्तिवाचकम् ॥ तमो द्वेषेण संयान्ति भक्त्या मुक्तिं तथैव च ॥ विष्णौ विष्णुप्रसादेन विलोमत्वेन चाञ्जसा ॥ इति षाड्गुण्यवचनमप्युक्तार्थनियामकम् ॥ महातात्पर्यरोधेन कथं वाक्यं प्रमाणताम् ॥ याति सर्वार्थरूपं हि महातात्पर्यमिष्यते ॥ वाचकत्वं हि तात्पर्यं यदर्था अखिला रवाः ॥ सोऽर्थः कथं परित्यज्य एकशब्दस्य संशये ॥ अतो विज्ञानभक्तिभ्यां पुरुषार्थः परो भवेत् ॥

सु०—एतद्विवृणोति ॥ **यथेति** । मरेति प्रकृत्यन्तरस्यैतद्रूपम् । जीव वा मर वा साधो व्याध मा जीव मा मरेति प्रयोगदर्शनात् । आक्षेपो निन्दा । स्वेन प्रोक्तस्यान्यस्य कार्यस्य । पिता किञ्चित्पुत्रं प्रति विधत्ते इदं कुर्विति । स तु श्रमादिभीरुरकुर्वाण

एवावतिष्ठते । तदा क्रुद्धः पिता ब्रवीति । अरे जाल्म वैधवेय म्रियस्वेति । तस्य वाक्यस्य यथा न पुत्रमरणविधाने तात्पर्यं किन्तु स्वाविहितकरणे । तथा च द्वेषेण स्मरणे मुक्तिर्भवतीति पुराणवाक्यस्यापि न द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वे तात्पर्यम् । किन्तु स्मरणस्य कर्तव्यतायामिति । इयं च व्यञ्जनावृत्तिरिति केचित् । तात्पर्यवृत्तिरित्यपरे । वाक्यलक्षणा (अ) नुमा (नमित्या) नं चेत्याचार्याः । प्रतीत एवार्थः किन्न स्यादित्यत आह । श्रुतीति । पुराणगं वाक्यमिति वर्तते । श्रुतयोऽतीतपादेऽत्र चोदाहृताः । यत्र द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वमुच्यते तत्रैव तद्विरुद्धमुच्यत इति स्वाविरोधः । सोऽपि हिरण्यकशिपुश्चेत्यादिभागवतवाक्यानां पठितत्वात्प्रदर्शित एव । अञ्जसा मुख्यया वृत्त्या द्वेषान्मुक्तिं प्रतिपादयन्न भवति । आगमाविरोधं दर्शयति ॥ तम इति । विष्णौ भक्त्या जातेन विष्णुप्रसादेनैव मुक्तिं संयान्ति । तथा विष्णौ द्वेषेण जातेन विलोमत्वेन विष्णुकोपेनाञ्जसा तमः संयान्तीति योजना । चशब्दौ समुच्चयार्थौ । उक्तार्थनियामकं विष्णुभक्तिरेव मुक्तिसाधनं न द्वेष इत्यस्यार्थस्य नियामकम् । एतद्वाक्यसमाख्यया चेतनस्येति श्रुतौ मुक्तावितिशब्दो विष्णोर्वाचक इति सिध्यति । तथा च द्वेषो भक्तिश्चेत्येतद्द्वयं सन्मुक्तेः केवलो द्वेषस्त्वसन्मुक्तेः कारणमित्यन्यथाप्रतीतिरपास्ता भवति । इतश्च नैतद्वाक्यं प्रतीतार्थपरमित्याह ॥ महातात्पर्येति । मोक्षप्रयोजनानां सर्वागमानां भगवद्गुणेष्वेव यन्महातात्पर्यं तदन्यथाऽनुपपत्त्या भक्तिरेव मुक्तिसाधनं न द्वेष इत्यवगम्यते । अतो महातात्पर्यविरोधेन च द्वेषवाक्यं प्रतीतार्थे कथं प्रमाणतां याति । ननु श्रुत्यादीनां कथं प्राबल्यम् । येन तद्विरोधादिदं वचनं स्वार्थात्प्रच्याव्यते । उच्यते । श्रुतेः श्रुतित्वादेव प्राबल्यम् । स्ववाक्यस्य निरवकाशत्वात् । अत एव तत्रोक्तमञ्जसेति । इतरागमानां च बहुत्वेन । अत एव बह्वागमेत्याभिहितम् । महातात्पर्ययुक्तेर्वाक्यतः प्राबल्यमुपपादयितुमाह ॥ सर्वेति । सर्वेषां शास्त्राणामनन्यार्थतया यदेकार्थप्रतिपादकत्वं तद्रूपमित्यर्थः । कथमिदं लभ्यते । अर्थशब्दो मुख्यं प्रतिपाद्यमाह । सत एव पदार्थस्येति यथा । स चैकवचनान्तः । तेन तत्प्रतिपादकत्वं लक्ष्यत इति । कथमयं महातात्पर्यशब्दार्थ इत्यत आह ॥ वाचकत्वं हीति । तत्परं प्रतिपाद्यं यस्य तत्तत्परम् । तस्य भाव-

स्तात्पर्यमित्ये (वमर्थवा) वं वाचकत्वं प्रतिपादकत्वं हि तात्पर्यमुच्यते । तस्य च महच्छब्देन विशेषणे योग्यतयैषोऽर्थो महाता-त्पर्यशब्दस्य भवतीति भावः । ततः किमित्यत आह ॥ यदर्था इति । योऽर्थो येषां ते यदर्थाः । एवा आगमाः । एकशब्दस्य संशये एकवाक्यसम्बन्धिनि संशये सत्येकं सन्दिग्धं विरुद्धार्थं वाक्यमादायेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । सर्वाणि वाक्यानि सम्भूया-नन्यार्थतया यमेकमर्थं प्रतिपादयन्ति तद्विरुद्धार्थं प्रतिपादयत्तदवान्तरवाक्यं यदुपलभ्यते सावकाशं च तन्महावाक्यार्थविरोधादन्यथा क्रियते न तु तद्विरुद्धो महावाक्यार्थस्त्यज्यत इति तावत्प्रसिद्धम् । महावाक्यस्य प्रधानत्वादुपक्रमादिभिर्निश्चितार्थत्वाच्च । अवान्तर-वाक्यस्याप्रधानत्वात्सन्दिग्धार्थत्वाच्च । प्रकृते तु भक्तिरेव मुक्तिसाधनं न द्वेष इति सर्वैर्वाक्यैः सम्भूय प्रतिपादितोऽर्थः। अर्थाक्षि-(आक्षि) प्तस्यापि प्रतिपाद्यस्येव तदर्थत्वात् । द्वेषान्मुक्तिं प्रतिपादयदेकं तदवान्तरवाक्यं सावकाशं चोक्तप्रकारेण । तस्मादिदमेव बाध्यत इति । द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वनिराकरणमुपसंहराति ॥ अत इति । माहात्म्यज्ञानस्नेहाभ्यामेव न तु द्वेषेणेत्यर्थः । मोक्ष इति वक्तव्ये परः पुरुषार्थ इति वदता ज्ञानादिकमपि द्वेषिणां न भवतीति सूचितम् । ज्ञानादेरपि धर्माद्यपेक्षया परपुरुषार्थत्वात् ।

टि०——ननु मृङ् प्राणत्याग इत्यस्य म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति शिद्विषये आत्मनेपदनियमाल्लोडात्मनेपदमध्यमपुरुषैकवचने थासि तुदादिभ्यः श इति विकरणप्रत्यये रिङ्शयग्लिङ्क्ष्विति ऋकारस्य रिङि अचि श्नुधात्विति इयङादेशे निष्पन्नान्म्रियतेस्तस्मात्परस्य थासः से भावे कृते सवाभ्यां वामा-विति सकारात्परस्यैकारस्य वकारे च सति म्रियस्वेति भवितव्यम् । मरेति तु कथमित्यतो न मृङ् प्राणत्याग इत्यस्येदं रूपं किन्तु तत्समानार्थ-कस्य भौवादिकस्य मृ प्राणत्याग इत्यस्यैव । तथा च तस्यात्मनेपदित्वाप्राप्तेः । तस्माल्लोण्मध्यमपुरुषैकवचने सिपि कर्तरि शबिति शपि सार्वधातु-केति गुणे रपरे च सति निष्पन्नान्मरेत्यस्मात्परस्य सेः सेर्ह्यपिच्चेति ह्यादेशेऽतो हेरिति तल्लोपे च सति युक्तैव मरेति रूपनिष्पत्तिरित्याह ॥प्रकृत्य-न्तरस्येति । किं धात्वन्तराश्रयणे कल्पकमित्यतोऽभियुक्तप्रयोग एव तथेति भावेन तं दर्शयति ॥ जीव चेति । राजपुत्र चिरञ्जीव मा जीव ऋषि-पुत्रकेति पूर्ववाक्यम् । अत्र राजपुत्रस्यैहिकसुखसद्भावेऽप्यामुष्मिकतदभावाज्जीवनमेव प्रार्थितम् । ऋषिपुत्रस्यामुष्मिकसुखसद्भावेऽप्यैहिकतदभावाद-

जीवनमेव प्रार्थितम् । साधोश्चेहलोके परलोके च सुखसद्भावाज्जीवनमरणोभयप्रार्थनम् । व्याधस्य तूभयथा दुःखमेवेत्युभयाभावप्रार्थनमिति ध्येयम् । ननु वैरेण यन्नृपतय इत्यादीनां स्मरणप्रधानानां द्वेषाच्चैद्यादयो नृपा इत्यादीनां द्वेषप्रधानानां च वाक्यानां क्रुद्धपित्रादिवाक्यदृष्टान्तेन वाचनिकार्थव्यतिरिक्तार्थान्तरगमकत्वमाचार्यैरुक्तं तत्किं शब्दप्रमाणतया तेषामभिमतं किंवाऽनुमानप्रमाणतया । नाद्यः । शाब्दत्वहेतूनां शक्तिलक्षणागौणीनामसम्भवेन वाचनिकार्थव्यतिरिक्तार्थस्य शाब्दत्वायोगात् । नान्त्यः । तत्प्रकाराप्रतिभासादित्यतोत्र वादिविप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाचार्यपक्षमाह ॥ **इयं चेत्यादि** । शक्त्यादेरिव व्यञ्जनतात्पर्ययोरपि शाब्दत्वानुकूलशब्दवृत्तित्वाद्दार्ष्टान्तिकवाक्यानां दृष्टान्तवाक्यानां च शक्तिलक्षणागौणीभिर्वाचनिकार्थव्यतिरिक्तार्थान्तरगमकत्वासम्भवेऽप्यालङ्कारिकसम्मतव्यञ्जनवृत्त्या मीमांसकसम्मततात्पर्यवृत्त्या वाऽर्थान्तरप्रतिपादकत्वसम्भवान्न तस्य शाब्दत्वानुपपत्तिरिति भावः । अत्र केचिदित्यपर इति चास्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु व्यञ्जनस्य शब्दवृत्तिताया आनुमानिकपादे निरस्तत्वात् । तात्पर्यस्य वाचकत्वं हि तात्पर्यमित्यादिनोत्तरत्र तस्या निरसिष्यमाणत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ **वाक्यलक्षणानुमानंभिचेत्याचार्या इति** । विशिष्टवचनरूपं लिङ्गमेव वाचनिकार्थव्यतिरिक्तार्थान्तरगमकमित्यर्थः । वचनलिङ्गानुमा हि सेत्यन्यत्र तदुक्तेः । तथा हि । वैरेण यन्नृपतय इत्यादिपुराणकर्ता व्यासो नापातप्रतीतार्थाभिप्रायवानाप्तत्वे सति प्रमाणाविरुद्धार्थवादित्वात्सम्मतवत् । ततोऽप्ययं मुमुक्षुणा विष्णुस्मरणकर्तव्यत्वाभिप्रायवानबाधिताभिप्रायान्तरशून्यत्वात् । ततो विष्णुः सर्वदा स्मर्तव्य आप्तेन तथाऽभिमतत्वादित्यनया प्रनाड्या विष्णुस्मरणकर्तव्यताप्रतीतिर्वचनलिङ्गानुमितिरेव । तथा द्वेषाच्चैद्यादय इत्यादिपुराणकर्ता नापातप्रतीतार्थाभिप्रायवानाप्तत्वे सति प्रमाणाविरुद्धत्वात्सम्मतवदिति । ततोऽप्ययं विष्णोः कृपालुत्वाद्यभिप्रायवानबाधिताभिप्रायान्तरशून्यत्वात् सम्मतवत्। ततश्च विष्णुः कृपालुत्वादिगुणविशिष्ट आप्तेन तथाऽभिप्रेतत्वादिति वचनलिङ्गानुमितिरेव । अप्यकार्यशतं कृत्वेत्यादिवाक्यस्य कर्ता नाकार्यकरणतातात्पर्यवानाप्तत्वे सति प्रमाणविरुद्धार्थवादित्वात् । ततश्चायं सर्वथा भर्तव्यत्वाभिप्रायवानबाधिताभिप्रायान्तरशून्यत्वात् । ततः पित्रादयः सर्वथा भर्तव्या आप्तेन तथाऽभिप्रेतत्वादित्यनया प्रनाड्या भर्तव्यप्रतीतिर्वचनलिङ्गानुमिताऽनुमितिरेव। अरे जाल्म वैधवेयेत्यादिवाक्यवक्तेदानीं मह्यं क्रुद्धो वर्तते। आप्तत्वे सति प्रमाणविरुद्धकर्तव्यतावादित्वात्। क्रोधश्चास्य विहिताकरणादेव । कष्टपरित्यागेनादृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । ततोऽयमेतत्कर्तव्यत्वाभिप्रायवांस्तद्वृत्तिजनितक्रोधवत्त्वादिति वक्त्रभिप्रायमनुमायेदं मया तत्कर्तव्यं मत्कार्यत्वेनाप्तस्वाभिप्रेतत्वादित्यनया प्रनाड्या स्वाविहितकर्तव्यताप्रतीतिवचनलिङ्गानुमितिरिति दिक् । अत्रानुमानं चेति पाठेऽपि चशब्दोऽवधारणार्थ एव द्रष्टव्यः । क्वचिद्वाक्यलक्षणार्थान्तरगमिका क्वाचिच्चानुमानमित्येतद्वाक्यव्याख्यानं तु व्यञ्जनावृत्तिविषये वाक्यलक्षणायाः क्वाप्याचार्यैरनुक्तत्वाद्वचनलिङ्गानुमा हि सेति तद्विषयस्य वाक्यलिङ्गकानुमानवेद्यताया एव तैरुक्तत्वात् शक्तिवल्लक्षणाया अपि वृत्तित्वेन पदमात्रधर्मत्वेन वाक्यलक्षणाया अनुक्तत्वाच्चोपेक्ष्यम् ॥ **वर्तत इति** । अनुवर्तत इत्यर्थः । ननु पुराणवाक्यस्य प्रतिज्ञाते द्वेषान्मुक्तिप्रतिपादकत्वाभावे हेतुतयोपन्यस्तानां श्रुतिविरोधस्वविरोधब्रह्मागमविरोधानां त्रयाणामप्यत्र कथं भावशङ्कायामुपदर्शनीयत्वाच्छ्रुतिविरोधस्वविरोधावनुपदर्श्य ब्रह्मागमविरोधमात्रस्योपदर्शनमनुचितमित्यतस्तदुपपादनाय तयोरनुपदर्शनीयतायां निमित्तमुपदर्शयञ्छ्रुतिविरोधस्य तावदाह ॥ **श्रुतय इति** । रिपवो ये तु रामस्य विमुखस्वान्निरामिण इत्यादिना पूर्वपादे चेतनस्य द्वयं भोग्यं संसारो मुक्तिरेव चेत्यादिनाऽस्मिन्पादे च विरोधिश्रुतय उपदर्शिता एवेत्यतो न तद्विरोधोपपादनमपेक्षितमिति भावः । स्वविरोधशब्दार्थं वदन्नेव तस्याप्युपदर्शनीयतामाह ॥ **यत्रेति** ॥ **सोऽपीति** । स्वविरोधोऽपीत्यर्थः ॥ **पठितत्वादिति** । पूर्वपाद इति शेषः । नन्वत्र तमो द्वेषेण विष्णौ भक्त्या विष्णुप्रसादेन विलोमत्वेनाञ्जसामुक्तिं संयान्तीति योजनायां विष्णुद्वेषस्य तमःसाधनत्वान्मुक्तिर्भक्तिप्रसादयोश्च समकक्षतया सन्मुक्तिप्राप्तिस्तत्तुल्यतयैव विलोमत्वस्यापि सन्मुक्तिकारणत्वप्राप्तिश्च भवतीत्यतो यथावद्वाक्यं योजयति ॥ **विष्णावित्यादि** । उक्तरीत्या वाक्ययोजनायां न चशब्दद्वयस्य कृत्यमित्यतो भक्त्या मुक्तिं संयान्ति तमो द्वेषेण संयान्तीत्युक्तयोर्मिथः समुच्चयार्थत्वान्न तद्वैय्यर्थ्यमिति भावेन तदर्थतया चशब्दौ व्याचष्टे ॥ **चब्दाविति** । तमो द्वेषेणेत्यादिषाड्गुण्यवचनस्याव्यवहितप्रकृतं यद्द्वेषवाक्यस्य प्रतीतार्थेऽतात्पर्यं तदुपपादकतयाऽव्यवहितेनैव पूर्वग्रन्थेन सङ्गतिरित्येत्थं न किन्तु व्यवहितपूर्वोक्तार्थोपपादकतया व्यवहितसङ्गतिरवधेयेत्याशयेनाह ॥ **एतद्वाक्यस्योति** ॥ **इति सिध्यतीति** । इति च सिध्यतीत्यर्थः । अनेन प्रागुक्तस्य मुक्ताविन्यत्र केशव इति व्याख्यानस्योपपादकतया तद्ग्रन्थसङ्गतिरुक्ता भवति । प्रकारान्तरेण व्यवहितसङ्गतिं सूचयति ॥ **तथोति** । **केवलो द्वेष इति** । अनेन द्वेषपदमावर्तते ।

तच्च केवलद्वेषपरमित्युक्तं भवति ॥ **अन्यथाप्रतीतिरिति ।** चेतनस्येति पूर्वोदाहृतश्रुताविति वर्तते । द्वेषवाक्यस्य श्रुत्यादिविरोधेन प्रतीतार्थेऽतात्पर्यस्य प्रतिपादितत्वात्किमुत्तरेणेत्यतो युक्त्यन्तरेण द्वेषवाक्यस्य प्रतीतार्थेऽतात्पर्योपपादकत्वान्न तदानर्थक्यमिति भावेन तथोत्तरवाक्यं योजयति ॥**इतश्चेति** । ननु तथाऽपि सर्वार्थरूपं हीत्याद्युत्तरवाक्यमनर्थकम्। न च महातात्पर्ययुक्तेर्वाक्यतः प्राबल्योपपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम्। तद्व्युत्पादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च द्वेषवाक्यविरोधेन महातात्पर्ययुक्तेर्विषयान्तरपरत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वान्न महातात्पर्ययुक्तिविरोधेन द्वेषवाक्यस्य प्रतीतार्थेऽतात्पर्यमित्यविशेषशङ्कायां विशेषोपदर्शनेन परिहारार्थत्वान्न तदानर्थक्यमिति वाच्यम् । तथा सति तादृगविशेषशङ्कायां महातात्पर्ययुक्ताविव श्रुत्यादावपि सम्भवेन तत्रापि विशेषोपदर्शनस्यावश्यकत्वाच्छ्रुत्यादीनां प्राबल्यमनुपपाद्य महातात्पर्ययुक्तिमात्रस्यैव प्राबल्योपपादनस्याश्लिष्टत्वादित्यतस्तत्प्राबल्यव्युत्पादनस्य पूर्वग्रन्थेनैव सिद्धेर्युक्तमेव श्रुत्यादीनां पृथक् प्राबल्यमनुपपाद्यापि महातात्पर्ययुक्तिमात्रस्यैव तद्व्युत्पादनमित्यभिप्रेत्य तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं श्रुत्यादिसाधारण्येनाविशेषशङ्कामुत्थाप्य तत्प्राबल्यस्य पूर्वग्रन्थेनैव सिद्धतामुपपादयति ॥ **ननु श्रुत्यादीनामिति** ॥ **स्ववाक्यस्येति** । पुराणवाक्यस्येत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । निरवकाशत्वादेवेत्यर्थः ॥ **कथमिदमिति** । सर्वार्थरूपं हीत्यत्र मुख्यत्वप्रत्यायकांशस्य तदेकत्वप्रत्यायकांशस्य तत्प्रतिपादकत्वप्रत्यायकांशस्य चाभावान्न तल्लाभ इत्याशयः । अर्थशब्दस्यैव मुख्यत्वप्रत्यायकत्वमेकवचनस्य तदेकत्वप्रत्यायकत्वं लक्षणयाश्च तत्प्रतिपादकप्रत्यायकत्वमिति युक्तोऽनेन सर्वशास्त्राणामन्यार्थतया यदेकार्थप्रत्यायकत्वं तद्रूपमहातात्पर्यसिद्धिरित्यभिप्रेत्यार्थशब्दस्य मुख्याभिधेयार्थतां तावदाह ॥ **सत एव पदार्थस्येति यथेति** । सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य यत्कैवल्यं परममहान्निर्विशेषो निरन्तर इति भागवतवाक्यस्थार्थशब्दस्य मुख्याभिधेयस्त्वर्थः स्याद्वाच्यमन्यच्च भण्यते । अमुख्येष्वर्थशब्दस्तु नीचो परिहितो भवेदिति तत्तात्पर्योदाहृतब्रह्मतर्कवाक्यसम्मत्या सत्पदस्य यो मुख्यार्थाभिधेय इत्यनेन प्रकारेण मुख्याभिधेयार्थत्वसिद्धेस्तद्दृष्टान्तेनात्रापि तस्य तदर्थत्वसिद्धिरिति भावः ॥ **अयमिति** । सर्वेषामपि शास्त्राणामनन्यार्थतयैकार्थप्रतिपादकत्वरूप इत्यर्थः ॥ **अर्थप्रतिपादकत्वं हि तात्पर्यमिति** । अनेन शक्त्या शक्यसम्बन्धेन वाक्यस्य गुणयोगेन वाऽर्थप्रतिपादकत्वमेव तात्पर्यमित्युक्त्या मुख्यामुख्यवृत्त्यतिरिक्ततात्पर्याभावसूचनात्तात्पर्यवृत्तिस्तु

न

नातिरिच्यत इत्याचार्यः स्वयमेव वक्ष्यतीत्यानुमानिकपादोक्तं विवृतं भवति । ननु यदि मुख्यामुख्यवृत्तिविषयत्वातिरिक्ततात्पर्यं नास्ति कथं तर्हि विषं भुङ्क्ष्वेत्यादेर्लौकिकवाक्यस्य निषिद्धभोजनवर्जनादौ तात्पर्यम् । न हि तत्रोक्तवृत्तिसम्भवः । न च तस्यार्थस्यानुमानिकत्वेनाशाब्दत्वाच्छाब्दार्थ एव च वाक्यतात्पर्याङ्गीकारात्तत्र वाक्यतात्पर्याभावो न दोषायेति वाच्यम् । स्मर्तव्यो भगवान्नित्यमित्यर्थेनैव हि क्वाचिद्द्वेषादिव गुणानाह पुराणे क्रुद्धवाक्यवत् । यथा क्रुद्धः पिता पुत्रं मरेत्याक्षेपपूर्वकम् । प्रोक्तस्यान्यस्य कृत्यर्थं वदत्येवं पुराणगम् । वाक्यमित्यनुव्याख्याने वैरेण यन्नृपतय इत्यादेर्द्वेषाच्चैद्यादयो नृपा इत्यादेश्च पुराणवाक्यस्य लौकिकवाक्यदृष्टान्तेन वाक्यलिङ्गकानुमानवेद्येऽपि विष्णुस्मरणकर्तव्यत्वे विष्णोः कृपालुत्वादौ च तात्पर्यस्योक्तत्वेन तद्विरोधात् । न च तत्र वक्तुरभिप्रायस्तत्रेत्येवोच्यते न तु वाक्यस्य तत्र तात्पर्यमुक्तमिति वाच्यम् । क्रुद्धवाक्यवत्पुराणवाक्यमिति वाक्यस्य ग्रहणात् । न च तत्रान्यार्थत्वमेवोक्तं वाक्यस्य न तात्पर्यमिति वाच्यम् । अर्थशब्दस्य वृत्तिलभ्यार्थपरत्वे बाधे तात्पर्यार्थपरत्व एव पर्यवसानात् । न चार्थशब्दो वृत्तिलभ्यार्थपरः । न वा तात्पर्यविषयपरः । किन्तु प्रयोजनपर इति वाच्यम् । तस्य वाक्यस्य यथा न पुत्रमरणविधाने तात्पर्यं किन्तु स्वविहितकरणे तथा द्वेषेण स्मरणे मुक्तिर्भवतीति पुराणवाक्यस्यापि न द्वेषस्य मुक्तिसाधनतायां तात्पर्यं किन्तु स्मरणस्य कर्तव्यतायामिति । इयं च व्यञ्जनावृत्तिरिति केचित् । तात्पर्यवृत्तिरित्यपरे । वाक्यलक्षणाऽनुमानं चेत्याचार्या इति पूर्वटीकाग्रन्थविरोधापातादिति चेन्न । भावानवबोधात् । न हि भगवत्पादानां टीकाकृतश्च वृत्तिव्यतिरिक्तं तात्पर्यमस्तीत्याशयः । किन्तु योगादिरूपाया मुख्यवृत्तेर्गौण्यादिरूपाया अमुख्यवृत्तेश्चातिरिक्ततात्पर्याख्या वृत्तिर्नास्तीति । ततश्च वचनालिङ्गानुमानवेद्येऽर्थेऽशाब्दतयोक्ततात्पर्याख्यवृत्त्यभावेऽपि लोकवेदयोः साधारणस्य तदर्थप्रतिपत्त्यभिप्रायेण प्रयुक्तत्वरूपस्य पदवाक्यतात्पर्यस्य विद्यमानत्वान्न पूर्वग्रन्थविरोधः । अत एव कर्मनिर्णयटीकाकृता वाचनिकार्थातिरिक्तोक्ततात्पर्यविधतात्पर्यसद्भावाभिप्रायेण न च वाचनिकार्थस्तात्पर्यार्थ इति विशेष इत्याचार्यवाक्यमेतद्व्यतिरिक्तायां तात्पर्यवृत्तौ तद्विषये च मानाभावादित्यादिना तात्पर्याख्यवृत्त्यन्तरनिषेधपरत्वेनैव व्याख्यातम् । अत एव तात्पर्यवृत्तिरस्त्वित्यादौ वृत्तिपर्यन्तधावनम् । अन्यथा तात्पर्यं तु नातिरिच्यत इत्येवावक्ष्यत् । न चैवं तत्परं मुख्यं शक्तिगोचरो यस्येत्यादितान्त्रिकोक्तिविरोधः । उक्ततात्पर्यविषये तदभावादिति वाच्यम् । तस्य वाक्य-

साधारणतात्पर्यातिरिक्तपदमात्रवृत्तिनिष्ठतात्पर्यविशेषनिरुक्तिपरत्वात् । तथा च मुख्यामुख्यवृत्त्यतिरिक्तनिषेधस्यास्य ग्रन्थस्य वृत्तिव्यतिरिक्त-साधारणतदर्थप्रतीत्यभिप्रायेण प्रयुक्तत्वरूपतात्पर्याङ्गीकारपरेण पूर्वग्रन्थादिना विरोधशङ्कैव नास्तीति किमनुपपन्नमिति सङ्क्षेपः । (महच्छब्दे-नेति मुख्यत्वापरपर्यायान्यत्वार्थकमहच्छब्देन तात्पर्यस्य विशेषणे सतीत्यर्थः) ॥ **एषोऽर्थ इति** । सर्वेषामपि शास्त्राणामनन्यार्थतयैकार्थप्रतिपाद-कत्वरूप इत्यर्थः । अखिलागमानामर्थत्वाभावेन ये च तेऽर्थाश्चेति कर्मधारयस्य यस्यार्था इति षष्ठीतत्पुरुषस्य चासम्भवाद्बहुव्रीहिरेवायमित्याशयेन तं दर्शयति ॥ **योऽर्थ इति** । एकत्वसन्दिग्धत्वमात्रेणैव न द्वेषान्मुक्तिं प्रतिपादयतोऽस्य वाक्यस्य महातात्पर्ययुक्त्या बाध्यत्वं तत्प्रयोजकस्यानभि-धानादित्याशङ्क्यैकत्वाद्युक्तेस्तदुपलक्षणत्वाच्चानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यैकवाक्यस्य संशय इत्येतत्तात्पर्यमाह ॥ **एकमिति** । मूले एकत्वसन्दिग्धत्वाद्यभि-धानस्य वैय्यर्थ्यमाशङ्क्य द्वेषान्मुक्तिं प्रतिपादयता पुराणवाक्येनैव महातात्पर्ययुक्तेर्बाधोऽस्त्विति विपरीतबाधकभावशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तस्यानर्थ-क्यमिति भावेन तत्सूचितं प्रकारं दर्शयन्नुक्तशङ्कां परिहरति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **प्रसिद्धमिति** । अग्निहोत्रादेः स्वर्गसाधनत्वविधायकवाक्य-विरोधिनि यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति न वेत्यादितदवान्तरवाक्य इति शेषः । ननु भक्तिरेव मुक्तिसाधनमित्यस्यार्थस्य मोक्षप्रयोजनानां सर्वागमानां यद्भगव-द्गुणेष्वेव यन्महातात्पर्यं तदन्यथाऽनुपपत्त्या गम्यमानत्वान्न वाक्यप्रतिपाद्यमिति कथं तदुक्तिरित्यत आह ॥ **अर्थाक्षिप्तस्यापीति** । विज्ञानभक्ति-भ्यामिति मूले विज्ञानपदेन माहात्म्यसमर्पणाद्भक्तिशब्दस्य विशिष्टार्थत्वानुपपत्त्याऽत्र लक्षणया स्नेहरूपविशेष्यार्थक एव भक्तिशब्द इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ **ज्ञानमाहात्म्यज्ञानस्नेहाभ्यामिति** । द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वनिराकरणमुपसंहारारूढं कर्तुं विज्ञानभक्तिभ्यामित्यस्य सावधारणत्वमाश्रित्य तद्व्यावर्त्यं दर्शयति ॥ **एव न त्विति** । ननु द्वेषस्य मुक्तिसाधनताया एव निरस्तत्वात्तदनुसारेण मोक्ष इत्येव वक्तव्यम् । किमधिकोक्त्येत्यत-स्तत्प्रयोजनकथनेन तां समर्थयते ॥ **मोक्ष इतीति** । ननु परमपुरुषार्थत्वाभावाज्ज्ञानादेः कथमनेन सङ्ग्रह इत्यत आह ॥ **ज्ञानादेरपीति** ।
स्वर्गादिरूपात्मकैर्फलैर्धर्माद्यपेक्षया महाफलभूतमोक्षफलकज्ञानस्य परमपुरुषार्थत्वमिति भावः ।

अ०—यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ भक्त्या ज्ञानं ततो भक्ति-स्ततो दृष्टिस्ततश्च सा ॥ ततो मुक्तिस्ततो भक्तिः सैव स्यात्सुखरूपिणी ॥ भक्त्या प्रसन्नो भगवान्दद्याज्ज्ञानमनाकुलम् ॥ तयैव दर्शनं यातः प्रदद्यान्मुक्तिमेतया ॥ नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ॥ शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ॥ ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ इत्यादिवाक्यतश्चैव सोऽयमुक्तार्थ ईयते ॥ न च प्रसा-दमाप्नोति द्वेषाद्भक्त्या तमाप्नुयात् ॥ इति दृष्टानुसारित्वमप्यस्मिन्नर्थ ईयते ॥ ये पृथग्विहिता विष्णोर्गुणा वेदेन सादरम् ॥ त एव दृष्टवैलोम्यादङ्गीकार्या न चापरम् ॥ अन्यदृष्टानुसारेण वासुदेवेऽपि गृह्यते ॥ दोषाभावाश्च ये वेदैरुदिता अविहाय तान् ॥ अनु-क्ता अपि च ग्राह्या महातात्पर्यशक्तितः ॥ एवं बृहत्संहितावाक् सिद्धान्तो हि तदीरितः ॥ तारतम्येन तद्भक्तेष्वपि भक्तिर्विनि-श्चयात् ॥ कर्तव्यैषाऽपि तद्भक्तिर्लोकवेदानुसारतः ॥

सु०—एवं द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वं निराकृत्येदानीं परमपुरुषार्थसाधकत्वे प्रमाणं नास्तीति यदुक्तं तन्निरासाय प्रमाणान्याह ॥ **यस्येति** ॥ **यथा देवे तथा गुराविति** । यथा देवे देवयोग्या तथा गुरौ गुरुयोग्येत्यर्थः। अनेन ज्ञानस्य भक्तिसाध्यत्वमुच्यते । भक्त्या ज्ञानमित्यनेन ज्ञानादेः । ज्ञानं परोक्षनिश्चयो जायते । ततो ज्ञानात्पक्वा भक्तिर्भवति । ततो दृष्टिस्ततश्च सा परिपक्वा भक्तिः । ततो मोक्षानन्तरं भक्तिरवतिष्ठते । सा सुखरूपिण्येव स्यान्न फलवती । भक्त्या प्रसन्न इत्यनेनापीदमेवोच्यते । ज्ञानाभावे भक्त्यभावादनाकुलमित्युक्तम् । तयैव पक्वयैतया परिपक्वया । वेदैरिति भक्तिरहितश्रवणादिभिरित्यर्थः । न विद्यतेऽन्यो विषयो यस्याः साऽनन्या। यादृशी तत्र भक्तिः स्यात्तादृश्यन्यत्र नैव चेत्। अनन्यभक्तिः सा ज्ञेया विष्णावेव च सा भवेदिति च स्मृतिः। विवक्षितस्तु सन्धिर्भवतीति वचनाच्छक्य अहमिति युज्यते । तत्त्वेन याथार्थ्येन ज्ञातुम् । इत्यादिवाक्यतश्चेति चशब्देन चेतनस्य द्वय-मित्यादीनि पूर्वोदाहृतवाक्यानि समुच्चिनोति । वाक्यत एव न त्वर्थात् । अनुमानेनाप्युक्तमर्थं साधयति ॥ **न चेति** । भगवद्द्वेषा-द्भगवत्प्रसादं नैवाप्नोति। भगवद्भक्त्या तं भगवत्प्रसादं प्राप्नुयादित्यस्मिन्नर्थे दृष्टानुसारित्वं प्रत्यक्षदृष्टव्याप्तिकानुमानानुसारित्वमपीयते ज्ञायते । एतदुक्तं भवति । भगवत्प्रसादादेव मोक्ष इति तावन्निष्टङ्कितम् । भगवत्प्रसादो भगवद्द्वेषसाध्यो न भवति । भगवत्प्रसा-

दत्वात् । यो यत्प्रसादो नासौ तद्द्वेषसाध्यो यथा गुरुप्रसादः । यद्वा भगवद्द्वेषो भगवत्प्रसादसाधनं न भवति । भगवद्द्वेषत्वात् । यो यद्द्वेषः स तत्प्रसादसाधनं न भवति । यथा गुरुद्वेषः । अथवा भगवान्स्वद्वेषिणि न प्रसीदति प्रेक्षावत्पुरुषत्वात् । देवदत्तवत् । यद्वा भगवद्द्वेषी भगवत्प्रीतिविषयो न भवति भगवद्द्वेषित्वात् । यो यद्द्वेषी नासौ तत्प्रीतिविषयः । यथा सम्प्रतिपन्न इति द्वेषस्य प्रसादसाधनत्वेऽपास्ते मुक्तिसाधनत्वमेवापास्तं भवति । तथा भगवत्प्रसादो भगवद्भक्तिसाध्यो भगवत्प्रसादत्वात् । यो यत्प्रसादः स तद्भक्तिसाध्यो यथा गुरुप्रसादः । यद्वा भगवद्भक्तिर्भगवत्प्रसादसाधनं भगवद्भक्तित्वात् । या यद्भक्तिः सा तत्प्रसादसाधनं यथा गुरुभक्तिः । अथवा भगवान्स्वभक्ते प्रसीदति प्रेक्षावत्पुरुषत्वात् । सम्मतवत् । यद्वा भगवद्भक्तो भगवत्प्रीतिविषयो भगवद्भक्तत्वात् । यो यद्भक्तोऽसौ तत्प्रीतिविषयः । यथा गुरुभक्त इति । भक्तेः प्रसादसाधनत्वे सिद्धे मुक्तिसाधनत्वमेव सिद्धं भवतीति । नन्वलौकिके भगवति लोकदृष्टान्तेनैवमनुमानं न युज्यते । अन्यथाऽणुत्वादिनियमस्याप्यनुमानापत्तेः । अतो लोकविलक्षणो द्विष्टोऽपि प्रसीदतीत्यङ्गीकारे न बाधकमिति शङ्कामागमवाक्येन परिहरति ॥ य इति । पृथग्लोकवैलक्षण्येन सादरं तात्पर्येण दृष्टवैलोम्यादृष्टवैलोम्यमनादृत्य । अपरं वेदानुक्तं लोकविलक्षणं गुणजातं नैवाङ्गीकार्यं किन्तु वेदोक्तादणुत्वमहत्त्वयौगपद्यादेरन्यद्गुणजातम् । गुणा इत्यस्य प्रयोजनमुच्यते॥ दोषाभावा इति । चस्त्वर्थः । लोकविलक्षणा अविलक्षणाश्चेति शेषः ॥ महातात्पर्यशक्तित इति । सर्वथाऽपि दोषो भगवति नास्तीत्यत्र सामान्यतः सर्वशास्त्राणां तात्पर्यस्य निर्णीतत्वादित्यर्थः । वेदानुक्तस्याप्रामाणिकार्थस्य ग्रहणमयुक्तमित्याशङ्कामनेन निराचष्टे । विशेषतोऽनुक्तावपि सामान्यतः सिद्धेरिति भावः । तत्तस्मादीरितोऽर्थः सिद्धान्तः प्रामाणिकः। यद्वा बृहत्संहितेरितोऽर्थो हि सिद्धान्त इति तत्र बहुमानमुत्पादयति। एवं भक्तेरेव मोक्षसाधनत्वमुपपादितम् । भक्तिश्च केवलं भगवद्विषयैवेति प्रतीतिमपाकर्तुमाह ॥ तारतम्येनेति । न केवलं विष्णौ किन्तु तद्भक्तेषु रमादिष्वपि विनिश्चयात्सर्वथा सा च क्रियमाणा तारतम्येनैव । कुत इत्यत आह ॥ एषाऽपीति । यतस्तद्भक्तेषु क्रियमाणैषाऽपि भगव-

द्भक्तिरेवातस्तद्विषयेऽपि भक्तिः कर्तव्या । एतदुक्तं भवति । विष्णुभक्तिस्तावत्कर्तव्येत्युपपादितम् । सा च तद्भक्तभक्त्यैव साङ्गा नान्यथेति । एतदपि कुत इत्यत आह ॥ **लोकेति** । लोकशब्देन लोकसिद्धव्याप्तिमदनुमानमुच्यते । वेदशब्देनागममात्रम् ।

टि०—॥ **यथा देवे देवयोग्येति** । अनेन यथातथाशब्दौ सादृश्यार्थौ । योग्यतानुसारित्वे च सादृश्यं विवक्षितमित्युक्तं भवति । ततश्च यस्य देवे विष्णौ परा सर्वाधिका भक्तिस्तादृशभक्तेरेव तद्योग्यत्वात् । यथा च देवे विष्णौ तद्योग्यैव भक्तिस्तथा देवे तदितरदेवेष्वपि तत्तद्देवयोग्यैव भक्तिर्यथा गुरौ साक्षात्स्वोत्तमेषु च तत्तद्योग्यैव भक्तिर्न तु साम्येनाक्रमेण वेति योजना । भक्तिश्चैव हरावेव मुख्याऽन्यत्र यथाक्रममित्युपासनापादीयानुव्याख्यानानुसारिभाष्यटीकानुसारादिति द्रष्टव्यम् । ज्ञानादेर्भक्तिसाध्यत्वमुच्यत इति पूर्वानुवृत्त्या योजनीयम् ॥ **ज्ञानं परोक्षनिश्चय इति**। ततो दृष्टिरिति परोक्षज्ञानसाध्यभक्तिसाध्यतया दृष्टेरुत्तरत्रोच्यमानतया ज्ञानशब्दस्य तदर्थत्वायोगादिति भावः । भक्तिमात्रस्य परोक्षज्ञानसाधनतया ततः पूर्वभाविन्याः परोक्षनिश्चयसाध्यत्वायोगादाह ॥ **पक्वा भक्तिरिति** । पक्वभक्तेर्दृष्टिसाधनतया तत्पूर्वभाविन्या दृष्टिसाध्यत्वायोगात्तद्विलक्षणभक्तिपरत्वेन सेत्येतद्व्याख्याति ॥ **परिपक्वा भक्तिरिति** । सैवेत्येवकारस्य यथाश्रुतान्वये वैयर्थ्यादिप्रसङ्गाद्भिन्नक्रमतया तद्योजनाप्रदर्शनपूर्वकं तद्व्यावर्त्यमाह ॥ **सुखरूपिण्येवेत्यादि** ॥ **इदमेवेति** । ज्ञानादेर्भक्तिसाध्यत्वमेवेत्यर्थः । भक्त्या ज्ञानमित्येतावतैव पूर्तेः किमनाकुलमिति ज्ञानविशेषणेत्यत आह ॥ **ज्ञानाभाव इति** । माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहस्यैव भक्तित्वेन तदभावे भक्त्यसम्भवादित्यर्थः ॥ **इत्युक्तमिति** । तथा च ज्ञानमात्रस्य पूर्वं सतो भक्तिसाध्यत्वानुपपत्तावपि विशिष्टज्ञानस्य भक्तेः पूर्वमसतो भक्तिसाध्यत्वं नानुपपन्नमिति भावः । अनाकुलज्ञानसाधनत्वेनोक्तभक्तेरेव तद्दर्शनसाधनत्वानुपपत्तेस्तयैवेत्येतज्ज्ञानसाध्यभक्तिविशेषपरत्वेन व्याख्याति ॥ **तयैव पक्वयेति** । दर्शनसाधनत्वेनोक्तभक्तेरेव मोक्षसाधनत्वाभावात्कथं तस्या मुक्तिसाधनत्वेनोक्तिरित्यतो नैतयेति तद्दर्शनभक्तिपरामर्शः किन्तु दर्शनसाध्यभक्तेरेवेति नानुपपत्तिरिति भावेन तत्परतयैतच्छब्दं व्याचष्टे ॥ **परिपक्वयेति** । न चैतानि विना कश्चिज्ज्ञानमाप कुतश्चनेत्यादिप्रमाणेन श्रवणादीनां ज्ञानोत्पत्तौ प्रधानसाधनत्वस्थितेर्नाहं वेदैरिति कथं तन्निषेध इत्यतो भक्तिपूर्वकस्य श्रवणादेरेव तथात्वमत एव श्रवणं मननं चैव ध्यानं भक्तिस्तथैव चेति पूर्ववाक्ये भक्ति-

सङ्कीर्तनम् । अत्र तन्निरपेक्षश्रवणादेस्तत्साधनत्वनिराकरणान्नानुपपत्तिरित्याशयेन भक्तिरहितश्रवणादिपरतया वेदशब्दं व्याचष्टे ॥ **वेदैरितीति** ।
भक्तेरप्यन्यत्वोक्तिरित्यतः सप्रमाणकमन्यशब्दं बहुव्रीहिमाश्रित्य व्याचष्टे ॥ **न विद्यत इति** । ननु शिवम् अर्च्य इत्यादाविव स्वौजस मौडिति
सु० टि० ॥२०॥ सुप्रत्यये शक्यस् अहमिति स्थिते ससजुषो रुरिति सस्य रुत्वे तस्य च परत्वाद्भोभगो अघो अपूर्वस्य योशीति प्राप्तयत्वस्यापवादेनातो रोरप्लुता- शं० चं०
दप्लुत इत्युत्वे आद्गुण इति गुणे एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपे शिवोर्च्य इत्यादिवच्छक्योऽहमिति सन्धिना भवितव्यम् । शक्य अहमिति तु कथ- तृ० च०
मित्यत आह ॥ **विवक्षितस्त्वाति** । तथा चात्र विवक्षाया अभावादुक्तरीत्या प्राप्तसन्ध्यभावे सति व्यत्ययो बहुलमिति वचनादुत्वापवादेन अ ०५।६
यत्वे लोपः शाकल्यस्येति पाक्षिकयलोपे सति युक्त एव शक्य अहमिति निर्देश इति भावः । वाक्यतश्चैवेत्यत्र विरुद्धार्थयोश्चैवशब्दयोः कथं
सम्बन्ध इत्यतोऽविरोधेनोभयोरर्थभेदं दर्शयन्नेवकारव्यावर्त्यमाह ॥ **चशब्देनेति** ॥ **अणुत्वादिनियमस्यापीति** । लोकेऽणोर्महत्त्वाभावस्य महतोऽ-
णुत्वाभावस्य च दर्शनेनेश्वरस्याप्यणुत्वेन महत्त्वाभावस्य महत्त्वेनाणुत्वाभावस्य साधनप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु वेदेन तात्पर्यतः पार्थक्येन विहितगुणेषु
दृष्टवैलोम्यप्रसक्तेरेवाभावात्तदनङ्गीकारेणाङ्गीकार्यत्वोक्तिरयुक्तेत्यतोऽत्र पृथक्पदस्य लोकवैलक्षण्यार्थत्वात्पार्थक्यपरत्वाभावेन लोकवैलक्षण्येन
विहितेषु गुणेषु दृष्टवैषम्यप्रसक्तेः सत्त्वाद्युक्तैव तदनादरेण तेषामङ्गीकर्तव्यत्वोक्तिरिति भावेन तत्परतया पृथक्पदं व्याचष्टे ॥ **पृथक् लोक-
वैलक्षण्येनेति** । दृष्टवैलोम्यस्याङ्गीकर्तव्यत्वे हेतुत्वाभावात्पञ्चम्यनुपपत्तिमाशङ्क्य ल्यब्लोपनिमित्तेयं पञ्चमीत्याशयेनाह ॥ **दृष्टवैलोम्यमना-
दृत्येति** । वेदोक्तानां धर्माणामङ्गीकर्तव्यत्वोक्त्याऽपरशब्दस्य तत्परत्वानुपपत्तेरपरपदं वेदानुक्तपरतया व्याचष्टे ॥ **अपरं वेदानुक्तमिति** । वेदा-
नुक्तस्यापि गुणजातस्य दृष्टानुसारिणोऽङ्गीकर्तव्यताया अन्यदृष्टानुसारेणेत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वेनानङ्गीकर्तव्यत्वानुपपत्तेरनुक्तलोकविलक्षणधर्मपरतया
तद्योजयति ॥ **लोकविलक्षणमिति** । तत्किं वेदानुक्तगुणजातं भगवति सर्वथाऽनङ्गीकर्तव्यमिति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । तदुत्तरतयाऽन्यदृष्टा-
नुसारेणेत्युत्तरवाक्यं सङ्गमयितुं किन्तद्वेदोक्तं यदन्यदृष्टानुसारेणाङ्गीकार्यमित्युच्यत इत्यतस्तदुभयं दर्शयति ॥ **वेदोक्तादिति** । ननु ये पृथग्वि- ॥९०॥
हिता इत्यनेनैवोक्ताक्षेपसमाधानान्न दोषाभावा इत्युत्तरेण कृतकृत्यमित्यतः पूर्ववाक्यस्थगुणपदवैयर्थ्यशङ्कापरिहाराय तद्व्यावर्त्यप्रदर्शनार्थत्वान्न तदिति

भावेन तत्परतया तद्योजयति ॥ **गुणा इत्यस्येति** । लोकविलक्षणतदविलक्षणभेदभिन्नवेदोक्ततदनुक्तदोषाभावमात्रस्य विष्णौ ग्राह्यत्वेन गुणेष्विव
लोकविलक्षणदोषाभावानां वेदानुक्तानां ग्राह्यत्वं दृष्टानुसारिणां च वेदानुक्तानामपि ग्राह्यत्वमिति विभागाभावेनासति पूर्वत्र ग्रहणे गुणेष्विव दोषा-
भावेऽप्युक्तविभागप्रसङ्गात् । तन्निरासाय पूर्ववाक्ये गुणग्रहणं सार्थकमिति भावेन दोषाभावेषूक्तविभागाभावलाभाय तदनुरूपं शेषं पूरयति ॥
लोकविलक्षणा अविलक्षणाश्चेति शेष इति । भाष्ये महातात्पर्ययुक्त्युपन्यासस्यानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ **वेदानुक्तस्येति** । कथमनेन
वेदानुक्तानामप्रामाणिकत्वशङ्कानिरास इत्यत आह ॥ **विशेषतोऽनुक्तावपीति** । शङ्कितदप्रामाणिकत्वपरिहारोपसंहारतया पदभेदमाश्रित्य
सिद्धान्तो हीति वाक्यं व्याचष्टे ॥ **तत्तस्मादिति** । अनेन मूले तदित्यव्ययं तच्च पञ्चम्यर्थ इत्युक्तं भवति । अत्र पक्षेऽव्ययत्वं कल्पनीयं भवती-
त्यरुच्या पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । ननु भक्तेस्तद्भक्तेषु कर्तव्यत्वसिद्धिं विना न तस्यास्तारतम्येन कर्तव्यताविचारावसर इति कथं भाष्ये तत्कर्त-
व्यतामनुक्त्वा तारतम्येन तस्याः कर्तव्यत्वाभिधानमित्याशङ्क्येदमेव कर्तव्यत्वविधानं तारतम्येन तद्विधानं चेत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य वाक्य-
भेदेन योजयति ॥ **न केवलमित्यादिना** । भगवद्भक्तित्वेऽपि कुतस्तस्या रमादिविषयेऽपि कर्तव्यत्वं कथं चास्या भगवद्भक्तित्वमित्यत आह ॥
एतदुक्तं भवतीति । लक्ष्मीविरिञ्चेत्यादिनोत्तरत्र षाड्गुण्यादिवचनमात्रोदाहरणात्तत्परतया वेदशब्दं व्याचष्टे ॥ **तत्तस्मादिति** ॥ **वेदशब्देनेति** ।
अत एव तत्र टीका वेदानुसारत इति यदुक्तं तदप्यनेन दर्शितं भवतीति ध्येयम् ।

अ०--यो हि भवतः प्रधाने स्यात्तदीयेष्वपि भक्तिमान् । दृश्यतेऽसौ नियमतो विपरीतो विपर्यये ॥ व्यभिचारो यदि क्वापि भक्तिह्रासोऽत्र कल्प्यते ॥ भक्तिदोषो ह्रासौ यत्र तद्भक्तेष्वपि भक्तिमान् । तारतम्येन तेष्वद्धा भक्तिर्दृष्टानुसारतः ॥ विष्णुप्रसादानुसारात्कार्या दोषास्तदन्यथा ॥ स्वप्रीत्यनुसृतौ प्रीतिर्लोकेऽप्यद्धैव दृश्यते ॥ तारतम्यपरिज्ञानमप्येतेनैव साधनम् ॥ लक्ष्मीविरिञ्चवाणीशगिरिजेन्द्रा गिरां पतिः ॥ सूर्यादयश्च क्रमशो भगवत्प्रीतिगोचराः ॥ तेषु भक्तिः क्रमेणैव कार्या नित्यं मुमुक्षुभिः ॥ सर्वेऽपि गुरवश्चैते पुरुषस्य सदैव हि ॥ तस्मात्पूज्याश्च नम्याश्च ध्येयाश्च परितो हरिम् ॥ इति षाड्गुण्यवचनादप्येषोऽर्थोऽवसीयते ॥ हरिभक्तिः क्रमेणैव तदीयेषु हरिस्मृतिः ॥ हरिस्तुतिस्तत्स्मृतिश्च तत्स्तुतिर्हरिपूजनम् ॥ तत्पूजा विहितान्त्याग इति

मुक्तेः क्रमेण हि ॥ नियमात्साधनान्येव नित्यसाध्यानि चाखिलैः । इति प्रवृत्तवचनं साधनस्य विनिर्णये ॥ प्रवृत्ते पञ्चरात्रे हि साधनस्याह्निनिर्णयः ॥ हरिद्वेषो न शुभदः सद्द्वेषत्वाद्यथा गुरोः ॥ क्रमाद्भक्तिर्हरेःप्रीतिकारणं तत्प्रियोपगा ॥ भक्तिर्यतो यथा स्वस्मिन्नित्याद्या युक्तिरत्र च ॥ प्राधान्यतारतम्यानुसारिणी भक्तिरुत्तमा ॥ प्रीतिर्दैव हरेर्यस्माद्भक्तिः सा स्वोपगा यथा ॥ इति वा ॥ ३-४-५।६ ॥

सु०––लोकानुसारितां दर्शयति ॥ **यो हीति** । प्रधाने राजादौ विपर्यये तदीयभक्तिराहित्ये । विपरीतः प्रधानभक्तिरहितः । नियमेन दृश्यते । अनेनान्वयव्यतिरेकावुक्तौ । तथा चायं प्रयोगः । विमतो भगवद्भक्तभक्तिमान्भवेद्भगवद्भक्त्या पुरुषार्थभाक्त्वात् । यो यद्भक्त्या पुरुषार्थभागसौ तद्भक्तभक्तो दृष्टो यथा सम्मतः । यश्च यद्भक्तभक्तो न भवति नासौ तद्भक्त्या पुरुषार्थभाग्यथा सम्मत इति । ननु दैत्यादयो ब्रह्मादिषु भक्तिमन्तोऽपि तद्भक्तेष्विन्द्रादिषु भक्तिरहिता दृश्यन्ते । ततो व्यभिचार इत्यत आह ॥ **व्यभिचार इति** । यदि क्वापि परेण व्यभिचारश्चोद्यते तदाऽस्माभिरत्र पुरुषे भक्तिह्रासः कल्प्यते विफलभक्तित्वमुच्यते । तथा च विपक्षे विशिष्टस्य हेतोरभावान्न व्यभिचार इत्यर्थः । कुत एवं कल्प्यत इत्यत आह ॥ **भक्तीति** । तद्भक्तेष्वपि भक्तिमान्नेति यदसौ प्रधानभक्तेरेव दोषो हि । तेन प्रधानभक्तिरेव दुष्टा न फलायालमिति प्रसिद्धम् । हिरण्यगर्भादिभिर्दैत्यादिभ्योऽमरत्वादिकं सच्छलमेव दीयते मृषा च भवतीति पुराणेषु सुप्रसिद्धमेवेति । वेदानुसारित्वं तूत्तरत्र प्रदर्शयिष्यते । तद्भक्तभक्तिः कर्तव्येत्येतदनुमानेनोपपाद्य सा च तारतम्येन कार्येत्येतदनुमानेन साधयति ॥ **तारतम्येनेति** । तेषु तद्भक्तेषु क्रियमाणा भक्तिरद्धा सर्वथा तारतम्येन कार्या । कुतः दृष्टानुसारतः । तारतम्येनेत्यस्यैव विवरणं विष्णुप्रसादानुसारादिति । यस्मिन्नाधिको विष्णुप्रसादस्तस्मिन्नधिकेत्यादि । तदन्यथासाम्येन वैपरीत्येन च करणेऽनर्थो भवति । दृष्टानुसारत इत्युक्तं दर्शयति ॥ **स्वेति** । अत्र स्वशब्देन राजादिः कथ्यते तत्प्रीत्यनुसरणे तस्य यस्मिन्यथा प्रीतिस्तदनुसारेण भक्तिकरणे सति तस्मिन्भक्ते तस्य राजादेः प्रीतिरद्धा नियमेनैव दृश्यते । अयमत्र प्रयोगः । ईश्वरः स्वप्रीत्यनुसारेण स्वभक्तेषु भक्तः प्रसीदति । प्रेक्षावत्पुरुषत्वाद्राजवदिति ।

अनेन प्रमेयान्तरमपि सिद्धमित्याह ॥ **तारतम्येति**। एतेनैव भगवद्भक्तेषु रमाब्रह्मादिषु तारतम्येनैव भक्तिः करणीयेति समर्थिते-नैव देवतातारतम्यपरिज्ञानं यत्प्रागुक्तं तदपि मोक्षस्य साधनमिति सिद्धम्। न ह्यविदिते तारतम्ये तारतम्यानुरोधेन भक्तिकरणं सम्भवति। अनेनैव प्रकारेणानुमानसम्भवादिति वाऽतिदेशार्थः। भगवत्प्रसादतारतम्यानुसारेण तदीयेषु भक्तिः कार्येत्यत्रागममप्याह॥ **लक्ष्मीति** । तेन भगवत्प्रीतिक्रमेणैव । तिष्ठतु क्रमस्तेषु भक्तिकरणमेव कुतः । भगवत्प्रीतिगोचरत्वादेव ।: कारणान्तरं चोच्यते ॥ **सर्वेऽपीति** । गुरुत्वं विद्याप्रवर्तकत्वेन प्रसिद्धमेव । पूज्याश्चेत्यादिना भक्तेरेव प्रपञ्चनं।हरिं परितो न तु पृथक् । वेदानुसारत इति यदुक्तं तदप्यनेन दर्शितं भवति। क्रमेणैव तदीयेषु भक्तिस्तत्स्मृतिरित्यादौ तच्छब्देन तदीया उच्यन्ते। क्रमेणैवेति सर्वत्र सम्बध्यते। क्रमेणेति।हरिविषयाणि भक्त्यादीनि मुख्यसाधनानि तदीयविषयाणि त्वमुख्यसाधनानीत्यर्थः । मुक्तिसाधनत्वादखिलैर्मुमुक्षुभिर्नि-त्यसाध्यानि। साधनस्य विनिर्णय इति साधनविनिर्णयाख्येऽवान्तरप्रकरणेऽस्तीत्यर्थः । एतदेव विवृणोति ॥ **प्रवृत्त इति**। पञ्चरात्रे प्रवृत्तं नामावान्तरो ग्रन्थः । तत्रापि साधनस्य विनिर्णयो नाम प्रकरणमस्तीत्यर्थः । उक्तार्थेष्वनुमानान्तराण्याह ॥ **हरीति** । सद्-द्वेषत्वात् । उत्तमपुरुषद्वेषत्वात्। वैष्णवैर्दैत्यादिषु क्रियमाणे द्वेषे व्यभिचारं वारयितुं सदित्युक्तम्। गुरोर्द्वेषःप्राग्द्वेषस्य भगवत्प्रसादसा-धनत्वाभावे सामान्यव्याप्तिमाश्रित्य भगवद्द्वेषत्वं हेतुरुक्तः । अत्र तु शुभमात्रसाधनत्वाभावे विशेषव्याप्तिमेवाश्रित्य सद्द्वेषत्वमिति महान्भेदः ॥ **क्रमाद्भक्तिरिति** । क्रममनुसृत्य रमादिषु भक्तिर्धर्मिणीत्यर्थः ॥ **तत्प्रियोपगा भक्तिर्यत इति**। हरिप्रियविषय-भक्तित्वादित्यर्थः । तत्प्रियानुपगच्छति विषयीकरोतीति तत्प्रियोपगा । या यत्प्रियविषया भक्तिः सा तत्प्रीतिकारणम् । यथा स्वस्मिन्भक्तिः । अत्र स्वशब्देन देवदत्त उच्यते । यथा राजप्रिये देवदत्ते भक्ती राजप्रीतिकारणमित्यर्थः। इह क्रमादिति प्रतिज्ञायां विशेषणप्रक्षेपेण भगवद्भक्तभक्तेः कर्तव्यत्वं तत्तारतम्यस्य चावश्यकत्वं सिध्यति । यद्वाऽनेन प्रयोगद्वयं सूचयति। भागवतभक्तिर्भग-वत्प्रीतिकारणं भगवत्प्रियभक्तित्वादिति । भगवान्रमादिषु तारतम्योपेतभक्त्यैव प्रसीदति । तारतम्येनैव तद्विषयप्रीतिमत्त्वादिति

च । युक्तिश्चेति सम्बन्धः । अत्र प्रागुक्तेऽर्थे । किं सामान्यव्याप्त्या विशेषव्याप्तिरप्यस्तीत्याशयेन प्रयोगान्तरमुच्यते ॥ **प्राधान्येति** । उत्तमत्वतारतम्यानुसारिणी रमादिषु भक्तिर्हरेः प्रीतिदैव । यस्मात्सोत्तमा भक्तिः । शास्त्रविहितभक्तित्वादित्यर्थः । स्वोपगा सा विष्णुविषया भक्तिर्यथेत्यर्थः । इति वाऽनुमातव्यमिति शेषः । अत्रापि पूर्ववद्विशिष्टसाधनात्पृथक्प्रयोगद्वयेन वा साध्यद्वयसिद्धिः ॥ ३–४–५।६ ॥

टि०–अत्र प्रधानभक्तत्वमात्रेण तद्भक्तभक्तत्वानुमानभ्रान्तिनिवारणाय प्रयोगप्रकारमाह ॥ **तथा चेति** । अनेन यो हीति मूलेप्रधाने भक्तः स्यादित्येतत्प्रधानभक्त्या फलभाक् स्यादिति व्याख्यातं भवति ॥**विशिष्टस्य हेतोरिति**। प्रधानभक्त्या फलभाक्त्वरूपविशिष्टहेतोरित्यर्थः ॥ **उत्तरत्रेति** । लक्ष्मीविरिञ्चवाणीशेत्यादिनेति शेषः ॥ **विवरणमिति** । ततश्च न तद्वैय्यर्थ्यमिति भावः । विष्णुप्रसादादित्युक्तमेव प्रपञ्चयति ॥ **यस्मिन्निति** । लोक इत्येतत्सामर्थ्यविशेषणादाह ॥ **अत्र स्वशब्देनेति** । तत्प्रीत्यनुसरणमित्यस्य विवरणं तस्य यस्मिन्निति ॥ **अनेनैव प्रकारेणेति** । ईश्वरस्तारतम्येन स्वभक्तज्ञानिनि भक्ते तत्प्रसीदति । प्रेक्षावत्पुरुषत्वात् । राजवदित्यनुमानसम्भवादित्यर्थः ॥ **भक्तेरेव प्रपञ्चनमिति** । श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनमित्यत्र पूजादेरपि नवविधभक्तिमध्ये परिगणितत्वादिति भावः। भक्तिशब्दस्य हरिशब्देन समस्तस्यापि बुद्ध्या विवेकेन तदीयेष्वित्यत्रापि सम्बन्ध इति भावेनाह ॥ **तदीयेषु भक्तिरिति** ॥ **तदीयेति** । हरिस्तुतिस्मृतिपूजानां हरिस्मृतिस्तत्स्तुतिपूजनमिति पृथग्विधानेन तत्स्मृतिरित्यादौ तच्छब्दस्य हरिपरत्वे पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् ॥ तदीयमात्रपरामर्शोऽयमिति भावः । तत्स्मृतिरित्यादावित्यादिपदेन तत्स्तुत्यादेः परिग्रहः ॥ **सर्वत्र सम्बध्यत इति** । न केवलं क्रमेणेत्यस्य तदीयेषु क्रमेणैव भक्तिरिति यथाश्रुत एव सम्बन्धः । किन्तु तत्स्मृतितत्स्तुतितत्पूजेत्यादौ सर्वत्रापि सम्बन्ध इत्यर्थः । हरिभक्त्यादित्रयवत्तदीयभक्त्यादेरपि मुक्तिसाधनत्वोक्तिमात्रेणैव कर्तव्यत्वसिद्धेः किं क्रमेण तत्साधनत्वप्रतिपादनेनेत्यतोऽविशेषेण सर्वेषां मुक्तिसाधनत्वशङ्कावारणाय विशेषसूचनार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमिति भावेन तत्सूचितं विशेषमुपपादयति ॥ **क्रमेणेतीति** । नित्यसाध्यत्वे मूले हेत्वनुक्तेस्तं पूरयति ॥ **मुक्तिसाधनत्वादिति** । तस्याखिलैः

कर्तव्यतायां हेतुत्वानुपपत्तेरखिलपदं सङ्कुचितार्थपरतया व्याचष्टे ॥ **मुमुक्षुभिरिति** । न हि प्रसादमाप्नोति द्वेषादित्यादिपूर्वग्रन्थेनास्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य प्रमेयभेदोपदर्शनेन तत्परिहरति ॥ **प्रागित्यादिना** । ननु रमादिषु प्रीतिर्भगवत्प्रीतिकारणमित्येतावतैव भगवद्भक्तेर्भक्तेःकर्तव्यत्वसिद्धेः किं प्रतिज्ञायां क्रमादिति विशेषणेनेत्यतस्तन्मात्रेण तद्भक्तभक्तेः कर्तव्यत्वसिद्धावपि प्राक्प्रतिज्ञातस्य तारतम्येन कर्तव्यत्वस्यासिद्धेस्तस्यापि सिद्ध्यर्थं तदुपपादनमित्याह ॥ **इहेति** । ननु च रमादिषु प्रीतिर्हरेः प्रीतिदैवेत्येतावतैव तत्कर्तव्यत्वसिद्धेः किमुत्तमत्वतारतम्यानुसारिणीति प्रतिज्ञायां विशेषणेनेत्यतस्तावत्कर्तव्यतासिद्धावपि तारतम्येन कर्तव्यतायाः प्राक् प्रतिज्ञातायास्तावताऽसिद्धेः प्राचीनानुमाने क्रमादिति विशेषणवदेतद्विशेषणस्यापि तत्तारतम्येन कर्तव्यत्वसिद्ध्यर्थत्वादवैय्यर्थ्यमिति भावेनाह ॥ **अत्रापीति** । इह टीकायां पूर्ववद्विशिष्टसाधनादित्येव मूलपाठः । तस्य चोत्तमत्वतारतम्यानुसारिणीति विशेषणविशिष्टे रमादिविषयभक्तिरूपे धर्मिणि हरिप्रीतिदत्वसाध्यस्य साधनाद्भक्तेः कर्तव्यत्वस्य तत्तारम्यस्य चावश्यकत्वसिद्धेर्न प्रतिज्ञायां विशेषणवैय्यर्थ्यमित्यर्थः ॥ **पृथक् प्रयोगद्वयेनेति** । रमादिषु भक्तिर्हरिप्रीतिदा शास्त्रविहितभक्तित्वाद्विष्णुभक्तिवत्तारतम्योपेता च तत एव तद्वदेवेति प्रयोगद्वयेन साध्यसिद्धेस्तत्सूचकत्वान्न विशेषणवैय्यर्थ्यमित्यर्थः ॥ ३–४–५।६॥

अ०—॥ ॐ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ ॥ ज्ञानकर्मादिफलं चैषु क्रमोपगम् ॥ स्वातन्त्र्यतारतम्येन फलं हि फलिनां भवेत् ॥ अशुभं त्वशुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्यात्प्रीतितो हरेः ॥ आज्ञया चान्यगं नैव भोगाय भवति क्वचित् ॥ पुण्यमेवाप्नुमाप्नोति न देवान्पापमाप्नुयात् ॥ इत्यादिश्रुतयो मानमुक्तेऽर्थे युक्तयोऽपराः ॥ उपासना धर्मफलं यतो देहान्तरे स्थितिः॥ वासुदेवाज्ञया चैव पूर्वकर्मानुसारतः ॥ प्रेरयन्ति हि ते जीवान्पुण्यपापेषु नित्यशः॥ अरागद्वेषतश्चैव कथं दोषानवाप्नुयुः॥ हर्याज्ञाकरणादेव पुण्यमेभिरवाप्यते॥ हरिपूजेति चोद्देशात्कथं न शुभमाप्नुयुः॥ अतो यथाक्रमं धर्मज्ञानयोः फलमञ्जसा ॥ सर्वप्राणिगतं देवाः प्राप्नुवन्त्याविरिञ्चतः॥ देवा एव हि देवानां विशिष्टा विनियामकाः॥ ब्रह्मा त्वखिलदेवानां नराणां च नियामकः॥ अतः सर्वगुणानेष प्राप्नोत्यधिकमन्यतः॥ द्रव्यस्वातन्त्र्यविज्ञानप्रयत्नैरधिकं फलम् ॥ देवानामन्यगं चापि तेषु हि ब्रह्मणोऽधिकम् ॥ बृहत्तन्त्रोदितं वाक्यं हरिणा फलनिर्णये ॥ लोकेऽप्येतादृशगुणैः फलाधिक्यं हि दृश्यते ॥ एवञ्च कालपूर्वाणामसुराणां महत्फलम् ॥ अशुभेषु सदैव स्यान्मिथ्याज्ञानादिकेषु हि ॥ शुभाशुभफलं देवा असुराश्च समाप्नुयुः॥ क्रमेणैव यथाशक्ति यथा ये ये प्रयोजकाः ॥ प्रेरका अपि पापानां न

देवाः पापमाप्नुयुः ॥ इति प्रकाशिकायां हि प्रोवाच हरिरञ्जसा ॥

सु०—॥ ॐ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ ॥ ज्ञानं महाफलकारणमिति पुरुषार्थाधिकरणे प्रतिपादितम् । ज्ञानो- शे०चं०
सु०टि० ॥९३॥ त्तरमनुष्ठितं वर्णाश्रमकर्म शमदमादिकं चानन्दातिशयकारणमिति स्तुत्यधिकरणे । तदेतज्ज्ञानकर्मादिफलं किं प्रेरकत्वाद्देवानां भवत्युत तृ०पा०
कर्तृत्वाद्देवदत्तस्येति संशये प्रथमसूत्रेण देवानामेवेति पूर्वपक्षयित्वा । आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियत इत्येकदेशिमतेन अ०७
सिद्धान्तमभिधाय सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवदिति परमसिद्धान्तोऽभिहितः । तत्र देवानां ज्ञानादिफलमिति पूर्वपक्षांशो ग्राह्य एव । अवधारणमात्रमेव त्याज्यम् । अतः पूर्वपक्षसूत्रार्थं विवृणोति ॥ ज्ञानेति । फलं च देवानां भवतीति शेषः। भवच्चेषु देवेषु क्रमोपगं क्रमेणैवोपगच्छति । देवदत्तेनानुष्ठितस्य ज्ञानादेः फलं देवानां भवतीत्येका प्रतिज्ञा । भवच्च तत्क्रमेणैव न तु साम्येन वैपरीत्येन वेति द्वितीया । तत्राद्यायां हेतुं सूचयन्द्वितीयमुपपादयति ॥ स्वातन्त्र्येति । फलिनां फलभाजां स्वातन्त्र्य-तारतम्येन । स्वाम्यतारतम्यानुसारेणैव हि फलेन भाव्यम् । न तु साम्येन वैपरीत्येन वेत्यर्थः । ब्रह्मादयस्तारतम्येनैव फलवन्तस्तत्र तारतम्येनैव स्वातन्त्र्यादित्युक्तं भवति । अनेन प्रथमप्रतिज्ञायां स्वातन्त्र्यहेतुः सूचितो भवति यः सूत्रे स्वामिपदेनोक्तः । यद्यपि फलप्राप्तौ तारतम्यं न सूत्रितम् । तथाऽपि फलप्राप्तावुक्तस्य स्वामित्वहेतोः सामर्थ्येन प्राप्तमिति तदप्युपपादितम् । यदि स्वातन्त्र्याद्देवदत्तानुष्ठि-तज्ञानादिफलं देवानां स्यात्तर्हि तदनुष्ठितमिथ्याज्ञानादिफलमपि प्रसज्येताविशेषादित्यत आह ॥ अशुभं त्विति । अन्यगमशुभं त्वेषां
प्रीति देवानां क्वचिदपि भोगाय न भवति । कुतः । हरेः प्रतीतोऽशुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्याद्भगवत्प्रसादेन मैतदस्मान्प्रापदिति निवारणे तेषां साम-
र्थ्यसद्भावात् । मैतदेतान्प्रापदिति हरेरेवाज्ञया च । अन्यगमिति वदता स्वगतं तु भवतीति सूचितम् । अनेनासति निवारणकारण ॥ ९३ ॥
इति स्वामित्वहेतुर्विशेषितो भवति । यदुक्तमविशेषादिति तदसिद्धम् । व्यवस्थापकश्रुतिसद्भावादित्याह ॥ पुण्यमेवेति । अनेन पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छतीति श्रुतिमुपादत्ते । अमुं सप्तात्मविद्योपासनेन प्रेरकतया परपुरप्रवेशिनं परकृतं पुण्य-

मेवाप्नोति न पापम् । कुतः । देवो ह्यसौ जातो न हि देवान्प्राप्नोतीत्यर्थः । उक्तेऽर्थे शुभमेव भवति नाशुभमित्यर्थे । व्यवस्थापकान्तरमाह ॥ **युक्तय इति** । अपराः पूर्वोक्ताभ्याम् । उक्तेऽर्थे मानमिति सम्बन्धः। कास्ता युक्तय इत्यतस्ता दर्शयितुमागमवाक्यं पठति ॥ **उपासनेति** । यतः कारणाद्देहान्तरे स्थितिः* परपुरं प्रविश्य तत्र पुण्यपापप्रेरणं देवानां भगवदुपासनाजनितधर्मफलम् । अतः कथं पापादिकं प्रेरयन्तोऽपि दोषानवाप्नुयुः । न हि सात्त्विको धर्मो दुःखपर्यवसायी । तत्त्वव्याघातादित्यर्थः । परपुरे देवानां पापादिप्रेरणं न दुःखहेतुः। सात्त्विकधर्मफलत्वात्तत्त्वज्ञानवदित्युक्तं भवति। किञ्च ते देवा वासुदेवाज्ञयैव न तु स्वेच्छया तत्तत्कृतपूर्वकर्मानुसारत एव । अत एवारागद्वेषतो रागद्वेषौ विनैव नित्यशो जीवान्पुण्यपापेषु प्रेरयन्ति हि यस्मात्तस्मात्कथं दोषानवाप्नुयुः । प्रभोराज्ञयाऽपराधानुसारेण चोरशासकराजपुरुषवदिति भावः । पापादिप्रेरणेन देवानामशुभं न भवतीत्येव केवलं न किन्तु हर्याज्ञाऽनुष्ठानाज्ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठातृभिरिवैभिर्देवैः पुण्यमेवाप्यते । किञ्च स्वविहितपरप्रेरणे हरिपूजेयमिति चोद्देशात्कथं देवा न शुभमाप्नुयुः । अत इत्युपसंहारः । धर्मज्ञानयोरेवेति योज्यम् । प्राप्नुवन्तोऽप्याविरिञ्चतो यथाक्रमं प्राप्नुवन्तीत्यपूर्वोक्तिर्नोपसंहारः । अन्यगतं ज्ञानादिफलं देवाः प्राप्नुवन्ति । देवगतं तु कथमित्यपेक्षायामुक्तं देवा इति । देवानामपकृष्टानाम् । अतस्तदीयज्ञानादिफलं तेषां भवतीति शेषः । ब्रह्मा त्वित्याविरिञ्चत इत्युक्तस्य विवरणम् । देवादिग्रहणमुपलक्षणम् । अधिकमिति क्रियाविशेषणम् । भवत्वन्यगतज्ञानादिफलप्राप्तिर्देवानाम् । तत्रापि तारतम्ये को हेतुरित्यत उक्तं द्रव्येति। द्रव्याणीन्द्रियादीनि तेषु स्वातन्त्र्यं द्रव्यस्वातन्त्र्यं विज्ञानप्रयत्नौ धर्माद्युत्पादनिमित्ते । अधिकैरिति शेषः । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । मध्यमैर्द्रव्यस्वातन्त्र्यादिभिर्मध्यमम् । अल्पैरल्पमिति । तेष्वपि देवेषु निरवधिकद्रव्यस्वातन्त्र्यमत्त्वादिति हिशब्दार्थः । फलनिर्णय इति तत्रापि प्रकरणविशेषोक्तिः । द्रव्यस्वातन्त्र्याद्यतिशयात्फलातिशय इत्युक्तस्य व्याप्तिं दर्शयति ॥ लोकेऽपीति । एतादृशगुणैरित्याधिकैर्द्रव्यस्वातन्त्र्यादिभिः समुदितायां कृषौ यस्याधिकं क्षेत्रादिद्रव्यस्वातन्त्र्यं यस्य च वा पादौ ज्ञानप्रयत्नाधिक्यं तस्य फलाधिक्यं दृश्यत इत्यर्थः । एवं मध्यमाल्पयो-

रप्युदाहर्तव्यम्। अनेन स्वातन्त्र्यतारतम्येनेत्युक्तमुपपादितं भवति। प्रसङ्गात्पापादिफलं प्रेरकाणामसुराणां तारतम्येन भवतीत्याह॥ एवञ्चेति। महाप्रेरकाणां महदित्यादीत्यर्थः। अशुभेष्वशुभनिमित्तम्। हिशब्देन स्वातन्त्र्यं हेतुमाह। एवमिति देवदृष्टान्तम्। असुराणां चेति सम्बन्धः। प्रागुक्तेऽर्थेऽत्र च प्रमाणान्तरमाह॥ शुभेति। यथासङ्ख्येन शुभाशुभफलम्। यथाशक्तीति क्रमेणै-वेत्यत्र युक्तिः। तस्य विवरणं ये ये यथा प्रयोजकास्तथा तथेति। प्रेरका इत्यस्य पूर्ववच्छङ्कापरिहारश्च।

टि०—॥ ॐ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ॥ ननु ज्ञानकर्मादिफलं चैषु क्रमोपगमित्युत्तरवाक्यमनर्थकम्। न चैतत्पूर्वपक्षसूत्रार्थ-विवरणरूपत्वान्नानर्थकमिति वाच्यम्। ज्ञानकर्मादेः फलवत्त्वासिद्ध्या ज्ञानकर्मादिफलरूपस्य धर्मिण एवासिद्ध्या तद्धर्मिकस्य किं देवानामित्यादि-सन्देहस्यानुदयेन तत्पूर्वकपूर्वपक्षसिद्धान्तयोः सुतरामनुत्थानात्कथञ्चित्तदुत्थानेऽपि पूर्वपक्षसूत्रार्थविवरणे निमित्ताभावेन तदर्थत्वायोगादित्यतः सूत्रार्थविवरणरूपतयोत्तरभाष्यं सङ्गमयितुं सन्देहधर्मिभूतस्य ज्ञानकर्मादिफलस्य सिद्धिं तावद्दर्शयति॥ ज्ञानमित्यादिना। एवं धर्मिसिद्धिमुक्त्वा तत्तत्कोटिप्रापकोक्त्या सन्देहमुपपादयन्नेव पूर्वपक्षसिद्धान्तोपदर्शकतया सूत्रत्रयमपि व्यापारयति॥ तदेतदिति। एवमधिकरणशरीरं प्रदर्श्य पूर्व-पक्षसूत्रार्थविवरणे निमित्तमुपदर्शयति॥ तत्रेति। तावन्मात्रांशस्य प्रमितत्वादिति भावः॥ त्याज्यमिति। कर्तुः फलवत्त्वस्यापि प्रामाणिकत्वेन देवानामेवेत्यवधारणांशस्य प्रमाणबाधितत्वादिति भावः। ज्ञानकर्मादिफलस्य देवगतत्वासिद्धिं विना तेषु तस्य क्रमोपगतत्वविचारानुत्थानादपेक्षितं पूरयन्नेव वाक्यभेदेन भाष्यं योजयति॥ फलं चेत्यादि। ननु देवसम्बन्धिनो ज्ञानकर्मादिफलस्य देवगामितानिश्चयान्नास्य विचारविषयत्वं सम्भ-वतीत्यतस्तद्विवरणपूर्वकं वाक्यभेदमेव स्पष्टयति॥ देवदत्तेनेत्यादिना॥ न त्विति। अन्यथाकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गादिति भावः। ननु देवानां फलप्राप्तेः सूचितत्वाज्ज्ञानादिफलं देवानां भवतीति तत्प्रतिज्ञापूर्वकं तदुपपादनमेव भाष्ये सङ्गतम्। न तु फलप्राप्तौ तारतम्यस्य प्रतिज्ञापूर्वक-मुपपादनमपि तस्यासूत्रितत्वया तदुपपादकत्वेऽभाष्यत्वप्रसङ्गादित्याशङ्कते॥ यद्यपीति। श्रुत्या सूत्रलब्धस्येवार्थात्तल्लब्धस्यापि सूत्रत्वात्फलप्राप्तौ हेतुतयोपन्यस्तस्य स्वातन्त्र्यस्य वस्तुतस्तरतमवत्फलतरतम्यं विनाऽनुपपत्त्या तत्सामर्थ्येन लब्धस्य फलप्राप्तौ तारतम्यस्यापि सूत्रार्थत्वात्तदुपपादकस्य

भाष्यस्य नाभाष्यत्वमित्याशयेन परिहरति॥ तथाऽपीति। यत्र देवदत्तानुष्ठितसम्यग्ज्ञानादिफलं तत्र तन्मिथ्याज्ञानादिफलमपीति तर्कमूलविशेष-व्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन मूलशैथिल्यान्नैतदापादनं युक्तमित्यतो विशेषव्याप्तिवदविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तेरपि तन्मूलत्वाद्विशेषव्याप्त्यभावेऽपि सामान्य-व्याप्त्याश्रयणेन युक्तः प्रसङ्ग इत्याह॥ अविशेषादिति। नन्वेवमशुभफले सत्यपि स्वामित्वे तत्फलभाक्त्वाभावेन न स्वामित्वहेतोस्तत्र व्यभि-चारपरिहार इत्यत आह॥अनेनेति। अशुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्यात्प्रीतितो हरेः। आज्ञया चेत्यशुभफलनिवारणसामर्थ्यप्रतिपादकभाष्येणेत्यर्थः॥ तत्त्व-व्याघातादिति। शुभमात्रपर्यवसायिन एव धर्मस्य सात्त्विकधर्मत्वरूपतया शास्त्रनिर्णीतत्वादित्याशयः। ज्ञानकर्मफलं चैष्वित्युक्तस्यैव पुनः प्रति-पादनात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह॥ अत इत्युपसंहार इति। ननु शुभफलमेव प्राप्नुवन्ति नाशुभफलमित्युक्तस्य कथमुपसंहार इत्यतः सावधारणत्व-माश्रित्य तदुपपादयति॥ धर्मज्ञानयोरेवेति योज्यमिति। तर्हि प्राप्नुवन्त्याविरिञ्चत इत्युपसंहारः किमित्यत आह॥ प्राप्नुवन्तोऽपीति॥ अपूर्वोक्तिरिति। प्रतिज्ञोक्तिरित्यर्थः। अस्यार्थस्याग्रे उपपादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः॥ देवादिग्रहणमुपलक्षणमिति। देवानां चेत्येतदृषिगन्धर्व-पितृपादीनामप्युपलक्षणम्। न देवमात्रपरम्। आदिपदेन नराणां चेत्येतदपि दैत्यरक्षःपिशाचादेरप्युपलक्षणम्। न तु नरमात्रपरमित्यर्थः। अधिक-मित्यस्य गुणविशेषणतायां गुणानिति बहुवचनानुरोधेनाधिकानिति बहुवचनेन भवितव्यम्। अधिकमित्येकवचनं तु कथमित्यतोऽस्य साधनं परि-त्यज्य धात्वर्थमात्रविशेषणत्वेन क्रियाविशेषणत्वात्तेषां च क्रियाद्वारा स्त्रीलिङ्गत्वे प्राप्ते तद्बाधेन क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीबत्वैकवचनान्तत्वयोरनु-शासनान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह॥ अधिकमितीति॥ तत्रापि तारतम्य इति। फलप्राप्तावपि तारतम्य इत्यर्थः। यद्यपि स्वातन्त्र्यतारतम्येन फलं हि फलिनां भवेदिति तारतम्येन फलप्राप्तौ स्वातन्त्र्यतारतम्यस्य हेतुत्वेनोक्तत्वान्न पुनर्हेत्वाकाङ्क्षा युज्यते। तथाऽपि हेतुत्वेनोपन्यस्तं स्वात-न्त्र्यतारतम्यमेवोपपादयितुमियमाशङ्का। अत एवानेन स्वातन्त्र्यतारतम्येनेत्युक्तमुपपादितं भवतीत्युत्तरत्र वक्ष्यतीति ध्येयम्। द्रव्यस्वातन्त्र्यविज्ञान-प्रयत्नानां फलप्राप्तिहेतुत्वेऽपि तत्तारम्यहेतुत्वासम्भवान्न तथोक्तिर्युक्तेत्यतोऽपेक्षितपूरणेन तदुक्तिमुपपादयति॥ अधिकैरिति शेष इति। मूले च-शब्दानर्थक्यमित्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह॥ चशब्द इति। अनुक्तसमुच्चयमेव दर्शयति॥ मध्यमैरित्यादि। तथाऽप्यपिपदस्य वैय्यर्थ्य-

मित्यतो भिन्नक्रमतया तद्योजयति ॥ तेष्वपीति ॥ निरवधिकेति । यद्यपि भगवतो रमायाश्च तदवधिकत्वान्न निरवधिकद्रव्यस्वातन्त्र्यादिमत्त्वं तस्यास्ति तथाऽपि देवेषु निरवधिकद्रव्यस्वातन्त्र्यादिमत्त्वमप्रत्यूहमेव विद्याकर्मभ्यां प्राप्तदेवपदानामेवशब्देन विवक्षिततयाऽतादृशयोर्लक्ष्मीनारायणयोरदेवत्वादित्याशयात् । ज्ञानफलादिकर्मस्य देवेषु तारतम्यव्युत्पादनावसरे मिथ्याज्ञानपापादिफलस्य तत्प्रेरकेष्वसुरेषु तारतम्यव्युत्पादनस्यासङ्गतिमाशङ्क्य परिहरति ॥ प्रसङ्गादिति । नन्वत्र कलिपूर्वाणामसुराणां पापप्रेरकतया महत्पापफलस्योक्तावपि तत्तारतम्यस्यानुक्तेर्नास्य पापफलतारतम्यप्रतिपादकत्वमित्याशङ्क्य भवेदेतदेवं यदि सर्वेषां महत्फलमुच्येत । न चैवं किन्तु महाप्रेरकाणां कलिपूर्वाणामेव महत्फलं मध्यमप्रेरकाणां च तेषां मध्यमं फलमधमप्रेरकाणां चाल्पं फलमुच्यते । तथा चानुक्तं तत्तारतम्यप्रतिपादकत्वमित्यभिप्रेत्यापेक्षितं पूरयन्नेव कलिपूर्वाणां महत्फलमित्येतद्व्याचष्टे ॥ महाप्रेरकाणामिति । अशुभानां महाफलाधिकरणत्वासम्भवादशुभेष्विति सप्तम्यनुपपत्तिमाशङ्क्याह ॥ अशुभेष्विति । मूले हिशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्य फलभाक्त्वहेतुभूतस्वातन्त्र्यसूचकत्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्याशयेन तत्समर्पकतया तं योजयति ॥ हिशब्देनेति । एवञ्चेत्यस्योपसंहारपरत्वानुपपत्तेरानर्थक्यमित्याशङ्क्यासुराणां स्वातन्त्र्यतारतम्येनोक्तस्य फलतारतम्यस्य दृष्टान्तोपदर्शनेनोपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपदर्शकतया तद्योजयति ॥ एवमितीति । एवमिति पदं देवदृष्टान्तमाहेत्यर्थः । तर्हि चशब्दोऽनर्थकः स्यादित्यतो भिन्नक्रमतया तं योजयति॥ असुराणां चेति । न केवलं देवानामिति चार्थः । प्रत्येकं देवा असुराश्च शुभाशुभं फलं समाप्नुयुरित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायान्वयमाह ॥ यथासङ्ख्येनेति ॥ क्रमेणैवेत्यत्रेति । क्रमेणैवेत्युक्तशुभाशुभफलतारतम्य इत्यर्थः । तर्हि यथाशक्तीत्यनेनैव फलतारतम्ये हेतुकथनाद्यथेत्यादिभाष्यखण्डवैयर्थ्यमित्यत आह ॥ तस्य विवरणमिति ॥ पूर्ववदिति । अशुभं स्वशुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्यास्प्रीतितो हरेरित्यस्यैवेत्यर्थः ॥ शङ्कापरिहारश्चेति । यदि स्वातन्त्र्याद्देवदत्तानुष्ठितज्ञानादिफलं देवानां स्यात्तर्हि तदनुष्ठितमिथ्याज्ञानादिफलमपि तेषां प्रसज्येताविशेषादिति शङ्का परमेश्वरप्रीतिबलेनाशुभनिवारणे तेषां सामर्थ्यसद्भावादियुक्तिभिर्न तत्प्रसङ्ग इति परिहारश्चेत्यर्थः ।

अ०--॥ ॐ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिरतस्मै हि परिक्रियते ॐ ॥ ॥ ॐ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॐ ॥ यद्यप्येषं सुराणां

च दैत्यानां च महत्फलम् ॥ शुभाशुभेभ्य एवं च कर्तुश्च स्याद्यथोदितम् ॥ तस्मान्निरयमानुष्यस्वर्गमुक्त्युपभोगिनः ॥ मानुषोत्तम-मारभ्य देवास्तु निरयं विना ॥ असुरास्तु विना मुक्तिं तमोऽन्धमपि चाप्नुयुः ॥ इति तत्त्वविवेकोक्तं स्वयं भगवतो वचः ॥३-४-७॥

सु०--॥ ॐ **आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते** ॐ ॥ ॥ ॐ **सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्** ॐ ॥ एवं प्रपञ्चेन पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यमागमवाक्येनाह ॥ **यद्यपीति** । एवमुक्तप्रकारेण यद्यपि शुभाशुभेभ्यो ज्ञानादिभ्यो भवत्फलं सुराणां च दैत्यानां च भवतीत्युपपादितम् । एवञ्च तथाऽपि कर्तुर्देवदत्तादेरपि फलं स्यादेव । आगमेऽप्यस्यार्थस्य प्रकृतत्वाद्यद्यपीत्यादि युज्यते । एतदुक्तं भवति । देवासुराणां शुभाशुभफलमित्येतावदभ्युपगम्यते प्रमितत्वात् । तेषामेवेति तु न क्षम्यते । किन्तु कर्तुरपि भवतीति । कर्तुः फलाङ्गीकारे यदु किञ्चेमाः प्रजा इति सावधारणश्रुति-विरोध आत्रेयवचनविरोधश्च स्यादित्यत उक्तं महदिति । देवादीनां महत्फलं कर्तुस्त्वल्पम् । अल्पस्य चासत्त्वविवक्षा बहुलमुपल-ब्धेति भावः । कुतः कर्तुः फलाङ्गीकार इत्यत आह ॥ **यथोदितमिति** । श्रुतिस्मृतिसद्भावादित्यर्थः । ताश्च भाष्यादावुदाहृता द्रष्टव्याः । युक्तिमप्याह ॥ **तस्मादिति** । कर्तुः शुभाशुभफलसद्भावादेव मानुषोत्तममारभ्य देवपर्यन्ता दैत्यपर्यन्ताश्च निरयाद्युपभो-गिन इति युज्यते नान्यथेत्यर्थः । उक्तस्यापवादमाह ॥ **देवास्त्विति** । अन्यफलोपभोगिनः । न केवलमसुराणां मुक्त्यभावः किन्त्वन्धन्तमोऽपि चाप्नुयुः । एतदुक्तं भवति । मनुष्योत्तमास्तावन्निरयमानुष्यस्वर्गमुक्तीः प्राप्नुवन्ति । देवाश्च मानुष्यस्वर्गमुक्तीः । असुराश्च स्वर्गमानुष्यनिरयान्धतमसानि । न च निरयादीनि निर्निमित्तानि । न च स्वकृतपापादीनि विना निमित्तमस्ति । तस्मा-त्कर्तुरप्यस्ति शुभाशुभफलप्राप्तिरिति ज्ञायते । अन्यथा निरयाद्यभावप्रसङ्गात् । न च वाच्यं सुरासुराणां कर्तृत्वप्रयुक्तफलाभावेऽपि प्रेरणनिमित्तफलसद्भावान्मुक्त्याद्युपपत्तिरिति । देवानां मानुष्यप्राप्तेरयोगात् । दैत्यानां स्वर्गादिप्राप्तेरनुपपत्तेः । सर्वथा मनुष्याणां निरयादिप्राप्तेरसम्भवादिति । तदिदमुक्तं मानुषोत्तममारभ्येति मनुष्योत्तमानामादित्वोक्त्या निरयाद्यनेकफलोक्त्या च । वचोऽ-

स्तीति शेषः ॥ ३–४–७ ॥

टि०––॥ ॐ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॐ ॥ ॥ ॐ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॐ ॥ ॥ **बहुलमुपलब्धेरिति** । अनुदरा कन्या अलोमिकैडिकेत्यादाविति शेषः ॥ **भाष्यादाविति** । ज्ञानानन्दादिदेवानां विष्णुना साधु चोदितम् । वेदेषु तेषां विहितं तत्राचार्यो महत्तरः । महतः सहकारित्वे सहकार्यन्तरं प्रजाः । पातृत्वेन यथा राजा यथा शिष्यो गुरोरपि । तस्माच्छ्रुतं फलं तासामाचार्याणां महत्तरम् । ततो महत्तरं प्रोक्तमिति वाराहवचनं भाष्योदाहृतम् । त्वरयैव मनुष्याणां सिद्धिरत्वरयैव तु । देवानां तत्प्रसादेन मुक्त्यैव सतां नृणामित्यादिपदोपात्तन्यायविवरणोदाहृतश्रुत्यादिवाक्यमित्येवमाद्याः श्रुतिस्मृतयो भाष्यन्यायविवरणोदाहृता द्रष्टव्या इत्यर्थः । ननु च मनुष्योत्तमादीनां निरयादिमत्त्वस्यैवासिद्धेः सिद्धौ वा निर्निमित्तकस्यैवोपपत्तेः सनिमित्तकत्वेऽपि वा स्वकृतपापादिव्यतिरिक्तयत्किञ्चिन्निमित्तप्रयुक्तत्वोपपत्तेः कर्तृत्वप्रयुक्तफलाभावेऽपि प्रेरणादिनिमित्तफलसद्भावादन्यथोपपत्तेश्च नानया युक्त्या कर्तुः फलसिद्धिरित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । मानुष्यस्वर्गमुक्तीरित्यादौ प्राप्नुवन्तीत्यनुवर्तते । सकलप्रमाणप्रमितत्वादस्यार्थस्य नापन्हवः सम्भवतीति भावः ॥ **न चेति** । तथा सति कादाचित्कत्वानुपपत्तेरिति भावः ॥ **न चेति** । दृष्टादृष्टपरित्यागकल्पनाप्रसङ्गादिति भावः । अन्यथासिद्धिमाशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** ॥ **देवानामिति** । मानुषप्राप्तेरशुभफलत्वाद्देवानां चाशुभफलाभावस्याशुभं स्वं शुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्यात्प्रीतितो हरेः । आज्ञया चान्यगं नैव द्वेषाय भवति क्वचिदित्यादिनोक्तत्वान्न देवानां मानुष्यप्राप्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ **दैत्यानामिति** । तेषां शुभकर्मप्रेरकत्वाभावेन तत्फलीभूतस्वर्गादिप्राप्तेरयोगादित्यर्थः ॥ **सर्वथेति** । तेषामन्यप्रेरकत्वस्यैवाभावादित्यर्थः । (कर्तृत्वमेव फलमङ्गीकार्यमिति भावः) । मनुष्याणां निरयादिप्राप्तेः सर्वथाऽसम्भवस्य मूलाभिप्रेततां ज्ञापकोक्त्या परिहरति ॥ **मनुष्योत्तमानामिति** । तत्रैव ज्ञापकान्तरमाह ॥ **निरयाद्यनेकेति** । निरयादिचतुर्विधेत्यर्थः ॥ ३–४–७ ॥

अ०––॥ ॐ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॐ ॥ **ज्ञानदा अपि चाचार्या विशेषात्फलमाप्नुयुः ॥ मुक्तावष्टगुणं शिष्याद्गुरुराप्नोति शोभनम् ॥**

तद्गुरुर्द्विगुणं तस्मात्सार्धं तावत्ततोऽपरे ॥ देवाः सहस्रगुणितं क्रमात्तस्माद्यथोत्तरम् ॥ ब्रह्मा महौघगुणितमेवं फलविनिर्णयः ॥ इत्याह भगवांश्छास्त्रे गुरुवृत्ताभिधे स्वयम् ॥ युक्तं च तन्न गोदाता गोमात्रफलमाप्नुयात् ॥ य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥ भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतमो भुवि ॥ इत्याह भगवानेवमपि पात्रमपेक्षते ॥ ३–४–९ ॥

सु०––॥ ॐ **अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्** ॐ ॥ ज्ञानदानं किमाविष्कारेण कार्यमुतानाविष्कारेणेति संशये पूर्ववदत्रापि पूर्वपक्षमत्यन्तहेयत्वाभावात्प्रपञ्चेनाह ॥ **ज्ञानदा अपीति** । न केवलं शिष्याः किन्तु ज्ञानदा आचार्या अपि ज्ञानफलमाप्नुयुः । तच्च विशेषाच्छिष्यादप्यतिशयेन । आचार्या इत्यनेनैव सिद्धे ज्ञानदा इति वचनं ज्ञानदानेनेति ज्ञापनार्थम् । चशब्दः परमाचार्यादिसङ्ग्रहः । कुत एतदित्यत आह ॥ **मुक्ताविति** । शिष्याच्छिष्यस्य यच्छ्रवणफलं ततोऽष्टगुणं गुरुर्ज्ञानदानेनाप्नोति । तद्गुरुर्गुरोर्गुरुस्तस्माद्गुरुफलाद्द्विगुणं फलमाप्नोति । सन्तानकारणत्वात् । ततः परमगुरोरपरे गुरवः स्वशिष्यफलापेक्षया सार्धं तावदध्यर्धं फलमाप्नुवन्ति । यथोत्तरं तस्मात्क्रमादित्यध्यर्धप्राप्तिक्रमाद्देवा ज्ञानप्रवर्तकत्वात्सहस्रगुणितम् । यथोत्तरं तस्मात्क्रमादिति ब्रह्मा महौघगुणितमित्यनेनापि सम्बध्यते । सहस्रमहौघशब्दावुपलक्षणार्थौ । परम्पराया अनियतत्वात् । आगमसिद्धेऽत्रार्थे युक्तिरप्यस्तीत्याह ॥ **युक्तं च तदिति** । प्रतिग्रहीतुः शिष्यस्य ज्ञानफलादप्याचार्यस्य ज्ञानदानफलमधिकमित्येतद्युक्तिसिद्धं च । तां युक्तिं सूचयति ॥ **नेति** । प्रतिग्रहीतुर्हि गोमात्रफलम् । गोदाता न गोमात्रफलवान्भवति । किन्तु महाफलं स्वर्गादिकं च प्राप्नोति । यथैतत्तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । अयमत्र प्रयोगः । ज्ञानदाता दत्तवस्तुफलादप्यधिकदानफलवान्पुरुषार्थहेतुवस्तुदातृत्वाद्गोदातृवदिति । ज्ञानफलादप्याचार्यस्य ज्ञानदानफलमधिकमित्यत्र भगवद्गीतासंवादमाह ॥ **य इममिति** । अध्येष्यत इत्युत्तरवाक्यमत्र पठनीयम् । यत एवं ज्ञानदानं तत्सम्प्रदायप्रवर्तनं च महाफलम् । अतो बहूनां ग्रहणायाविष्कारेण ज्ञानदानं कार्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह ॥ **एवमपीति** । सत्यं ज्ञानदानमुक्तप्रकारेण महाफलम् । तथाऽपि नाविष्कारेण कार्यं ।कुत इत्यत आह ॥ **पात्रमिति** । दान-

फलेनेति शेषः । पात्रे क्रियमाणं खलु दानं फलायालम् । नापात्रे । प्रत्युत प्रत्यवायस्यैव हेतुः । आविष्कारेण ज्ञानदाने चायोग्यानामपि तत्प्राप्तिर्भवति । सा च प्रतिषिद्धेति भावः ॥ ३–४–९ ॥

टि० — ॥ ॐ **अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्** ॐ ॥ ॥ **अत्यन्तहेयत्वाभावादिति** । अवधारणांशमात्रस्य प्रमाणविरुद्धतयाऽसङ्ग्राह्यत्वेऽप्याविष्करणांशमात्रस्य प्रमितत्वेन सङ्ग्राह्यतयाऽत्यन्तहेयत्वाभावादित्यर्थः । गुरुफलस्य शिष्यापेक्षयाऽष्टगुणताया बाधितत्वाच्छिष्यपदं लक्षणया तत्फलपरत्वेन व्याख्याति ॥ **शिष्यादिति** । द्विगुणत्वेन तत्फलस्य किं कारणमित्यत आह ॥ **सन्तानेति** । मूलकारणत्वादित्यर्थः । सार्धं तावदित्येतदनूद्य व्याख्याति ॥ **सार्धं तावदिति** । देवाः सहस्रगुणितामित्युक्तं यद्देवफलस्य श्रवणादिसाध्यशिष्यमौक्तफलत्वापेक्षया सहस्रगुणितत्वं तत्प्रकारस्यानुपदर्शनात्तदनुपपत्तिमाशङ्क्य क्रमात्तस्माद्यथोत्तरमित्यस्यैव तत्प्रकारोपदर्शकत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेनान्वयोपदर्शनपूर्वकं तद्व्याकुर्वन्नेव सहस्रगुणितत्वोपपादकतया तद्योजयति ॥ **यथोत्तरमित्यादिना** ॥ **ज्ञानेति** । तत्सम्प्रदायेत्यर्थः । नन्वेवं सति ब्रह्मफलस्य ब्रह्मामहौघगुणितामिति यच्छ्रवणादिसाध्यशिष्यमौक्तफलापेक्षया महौघगुणितत्वमुक्तं तदनुपपन्नं प्रसज्यते । तत्प्रकारोपदर्शकस्यान्यस्याभावादित्यतो न केवलं क्रमात्तस्माद्यथोत्तरमित्यस्य देवफलसहस्रगुणितत्वप्रकारोपदर्शकतया तदन्वितमेव । किन्तु ब्रह्मा महौघगुणितत्वमित्युक्ततत्फलमहौघगुणितत्वप्रकारोपदर्शकतया तदन्वितत्वमपीति न तदनुपपत्तिप्रसङ्गोऽपीत्याशयेन तदन्विततयाऽपि तद्योजयति ॥ **यथोत्तरमिति** । देवाः सहस्रगुणितं ब्रह्मा महौघगुणितामिति विशेषोक्त्या श्रवणादिसाध्यसकलशिष्यमौक्तफलापेक्षया प्राप्तं देवानां मौक्तफलस्य सहस्रगुणितत्वनियमं ब्रह्मफलस्य महौघत्वनियमं चापाकरोति ॥ **सहस्रमहौघशब्दाविति** । अयमर्थः । देवफलस्य ब्रह्मफलस्य च श्रवणादिसाध्यशिष्यमौक्तफलापेक्षया सहस्रगुणितत्वमहौघगुणितत्वसद्भावमात्राभिप्रायेण तत्फलयोः सहस्रगुणितत्वाभिधानं न तु देवफलस्य सहस्रगुणितत्वमेव ॥ ब्रह्मफलस्य च महौघगुणितत्वमेवेति तन्नियमाभिप्रायं । क्वचिद्देवफलस्य सहस्रापेक्षया न्यूनसङ्ख्यागुणितत्वस्य क्वचित्तदधिकसङ्ख्यागुणितत्वस्यापि सत्त्वेन ब्रह्मफलस्य क्वचिन्महौघसङ्ख्यापेक्षया न्यूनसङ्ख्यागुणितत्वस्य क्वचित्तदधिकसङ्ख्यागुणितत्वस्य सत्त्वेन तन्नियमासम्भवादिति । तदेव कुत इत्यतो भवेदयं नियमो यदि श्रवणादिसाध्यशिष्यविशेष-

सम्बन्धिमौक्तफलापेक्षया देवफलस्य सहस्रगुणितत्वकल्पिका ब्रह्मफलस्य च महौघगुणितत्वसम्पादिका प्रवर्तकपरम्परैव सकलशिष्यापेक्षया देवानां ब्रह्मणश्च नियता स्यात् । न च सा नियता किन्तु किञ्चिदपेक्षयैव सहस्रगुणितत्वमहौघगुणितत्वसम्पादिका प्रवर्तकपरम्पराऽस्ति । क्वचिन्न्यूना क्वचिच्चाधिका तत्र यच्छिष्यव्यक्त्यपेक्षया सहस्रगुणितत्वमहौघगुणितत्वसम्पादिकैव प्रवर्तकपरम्पराऽस्ति । तत्र देवफलब्रह्मफलयोः सहस्रगुणितत्वमहौघगुणितत्वनिर्वाहेऽपि यच्छिष्यव्यक्त्यपेक्षया न्यूनाधिका वा सा स्यात् । तत्र तत्फलयोर्न्यूनाधिकसङ्ख्यागुणितत्वध्रौव्येण तन्नियमानुपपत्तेरित्याशयेनाह ॥ **परम्पराया इति** । प्रवर्तकपरम्पराया इत्यर्थः ॥ **ज्ञानफलादिति** । मुक्तिगतानन्दरूपादित्यर्थः ॥ **गोमात्रमिति** । दुग्धरूपतद्रसमात्रमित्यर्थः । नन्वत्राचार्यस्य ज्ञानफलदानतया मुक्तिमात्रं श्रूयते । न तु तस्य शिष्यज्ञानफलापेक्षयाऽऽधिक्यमिति कथमस्य वाक्यस्य तत्साधकतयोपन्यास इत्यतो नास्य केवलस्य विवक्षितार्थसाधकत्वाभिप्रायेणात्रोपन्यासः किन्त्वध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिरित्युत्तरवाक्यसहितस्यैवेत्यतो युक्त एव तत्साधकतयोपन्यास इत्याशयेनाह ॥ **अध्येष्यते चेति** । यद्यप्यत्र ज्ञानिनो भगवदिष्टत्वोक्त्या मोक्षमात्रं सिध्यति न तु तन्मोक्षादाचार्यमोक्षस्यातिशय इति नोत्तरवाक्यसहितस्यापि विवक्षितार्थसाधकत्वं सम्भवति । तथाऽपि मुक्तिर्ज्ञत्वाऽपि विष्णुं स्याच्छास्त्रं श्रुत्वा ततोऽधिकम् । मुक्तौ सुखं तत्पठतस्ततोऽप्यधिकमिष्यते । व्याख्यातुस्तु समं मुक्तौ सुखं नान्यस्य कस्यचित् । ततोऽधिकं तु देवानां मुख्यव्याख्याकृतो यत इति य फलमित्यादिवाक्यद्वयार्थविवरणरूपगीतातात्पर्योदाहृतप्रमाणाच्छिष्यश्रवणमोक्षापेक्षयाऽऽचार्यस्यज्ञानदानफलं मोक्षस्यातिशयसिद्ध्यभिप्रायेण गीतावाक्यस्य संवादतयोपन्यासो युक्त इति ध्येयम् ॥ ३–४–९ ॥

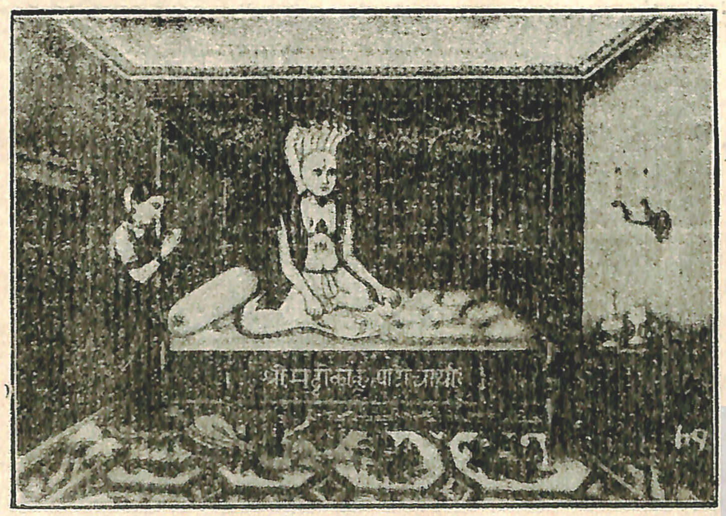
अ०—॥ ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ ॥ ३–४–१० ॥ ॥ ॐ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॐ ॥ ३–४–११ ॥

एवमेवाविरोधेन प्रारब्धस्यैव कर्मणः ॥ ज्ञानं दृष्टफलं प्रोक्तं मुक्तिश्चैवेह लभ्यते ॥३-४-१०।११॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३–४ ॥ सम्पूर्णोऽयं तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ छ ॥ छ ॥

सु०—॥ ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ ॥ ॥ ॐ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदव-

स्थावधृतेः ॐ ॥ अधिकरणद्वयस्य तात्पर्यं सङ्क्षेपेणाह ॥ एवमेवेति । प्रारब्धस्य कर्मणोऽविरोधेनैव ज्ञानं दृष्टफलं प्रोक्तमिति प्रथमाधिकरणतात्पर्यम् । दृष्टं च तत्फलं चेति दृष्टफलम् । श्रवणादिसम्पूर्त्यनन्तरमेव ज्ञानमुत्पद्यते । यदि प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धकं नास्ति । तस्मिंस्तु सति तदवसान इति । एवमेव मुक्तिश्चैवेह लभ्यत इति द्वितीयस्य । यस्मिन्देहे ज्ञानमुत्पन्नं तत्पातानन्तरमेव मुक्तिर्लभ्यते प्रारब्धकर्मप्रतिब (न्धाभावे) न्धकाभावे । तद्भावे तु तदवसान इति ॥ ३–४–१०।११ ॥ इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ॥ कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ तृतीयाध्यायेऽस्मिंश्चरमचरणः पर्यवसितः ॥ ३–४ ॥ समाप्तोऽयं तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

टि०—उत्तरटीकार्थस्तु स्पष्टः ॥ ३–४–१०।११ ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषान्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३–४ ॥सम्पूर्णोऽयं तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता समाप्ता ॥

॥ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥